Printed by
V. VENKATESWARA SASTRULU
of V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS,
at the 'VAVILLA' PRESS,
Madras.—1935.

మాయుర్వేదమును భరద్వాజున కుపదేశించెను. అట్టి భరద్వాజుని వలన నాత్రేయాదిమహర్షులు గ్రహించిరి. వారిలో నాత్రేయుఁడు శిష్యులపై ప్రేమచే లోకహితార్థముగ నగ్నివేశుఁడు, భేలుఁడు, జతూకర్ణుఁడు, పరాశరుఁడు, హారీతుఁడు, క్షారపాణియు ననునార్గురుశిష్యులకు హేతు-లక్షణ-ఔషధరూపస్కన్ధ త్రయాత్మకమగు నాయుర్వేదము నుపదేశించెను. ఆయార్గురిలో నగ్నివేశునకు తక్కినవారికన్న విశేష ప్రతిభ యతిశీఘ్రముగ గల్గి తాను ఆత్రేయునివలన గ్రహించినదానికి న్యూనాతిరేకము లేకుండునట్లు ఆయుర్వేదతంత్రమును తొలుదొలు తనే యేర్పఱచెను.

పిదప తారచియించినతంత్రమును పతంజలిమహర్షిచే సంస్కరింపించి కృతార్థతవహించెను. వ్యాకరణమహాభాష్యకారులగు పతంజలికి చరకులని నామాంతర మున్నట్టు లూహింపఁదగియున్నది. భాష్యవ్యాఖ్యానమగు కైయటమున "యోగేన చిత్తస్య పదేన వాచాం మలం శరీరస్యచ వైద్యకేన, యోఽపాకరోత్తం ప్రవరం మునీనాం పతఙ్జలిం ప్రాఞ్జలిరానతోఽస్మి." అను పతంజలిస్తుతిరూప మంగళశ్లోకము భగవంతుఁడగు పతంజలి యాయుర్వేదవేత్తలలో నగ్రగణ్యుఁడని స్ఫుటముగఁ దెల్పుచున్నది. అట్టిచరకునిచే సంస్కరింపఁబడుటంజేసి యీతంత్రము చరకసంహిత యనుపేరఁ బ్రశస్తిగాంచినది. మరియు నీతంత్రము "చరకస్తు చికిత్సితే" అని చికిత్సాభాగమున మిక్కిలి ప్రశస్తమని ప్రాజ్ఞులచేఁ గొనియాడఁబడినది. విదేశీయులగు కొందరాంగ్లపండితులును చరకచికిత్స ననుసరించి సర్వదేశములయందును చికిత్సచేయునెడ నితరతంత్రముల నపేక్షింపకయే స్వాస్థ్యసంరక్షణమును సులభముగఁ జేసికొననగునని మిక్కిలి కొనియాడిరి.

ఈతంత్రము వ్యాకరణమహాభాష్యశైలి ననుకరింపుచు మిక్కిలి గంభీరార్థములైన వాక్యజాలముఁ గల్గియుండుటంజేసియు నీయది పతంజలి ప్రతిసంస్కృతమనుటకు తార్కాణముగ నున్నది. శల్యము, శాలాక్యము మున్నగు నాయుర్వేదాంగము లెనిమిదిటిలో కాయ

చికిత్సను బ్రధానముగఁజేసి యీతంత్ర మేర్పడినది. అయినను శాలాక్యము, రసాయనము, వాజీకరణము, అగదతంత్రము మున్నగునవియు నుపసర్జనములుగఁ జెప్పఁబడినవి.

అట్టి యీతంత్రము మిక్కిలి యర్థగంభీరమై యుండుటంజేసి కేవలము సంస్కృతభాషయం దుత్తీర్ణులైన యాయుర్వేదవిద్వాంసులకుమాత్రము సుబోధముగ నున్నదిగాని సామాన్యముగ నందఱకును గోచరమగునదికాదు దేశసామాన్యముగ సర్వజనోపకారకమై స్వస్థపరిపాలనమున కభిలషణీయములైన పద్ధతుల ననేకములబోధించు నీతంత్రము నిఖిలజనసుబోధముగ నున్నచో మిక్కిలి యుపకారకమై యకుంఠితవ్యాప్తి నందఁగలదని తలంచి, అందు నాంధ్రలోకమున వ్యాప్తినందించుమనీషచే నాంధ్రవ్యాఖ్యను రచించినాఁడ. ఈవ్యాఖ్యారచనమున సుశ్రుత అష్టాంగహృదయాది తంత్రాంతరముల సాహ్యముగఁ గొని యచ్చటచ్చట సందర్భానుసారముగ నవసరమైనచోట్ల నందలి ప్రమాణవచనముల నుదాహరించుచు నాదోఁచినకొలఁది విమర్శించి విపులముగ వ్యాఖ్య రచించినాఁడ. ఇందనవధానతంజేసి యేవేని లోపములున్నచో వానినెల్ల సరకుసేయక, "గుణదోషౌ బుధో గృహ్ణన్ ఇందుక్ష్వేళావివేశ్వరః, శిరసా శ్లాఘతే పూర్వం పరం కణ్ఠే నియచ్ఛతి" అనునార్యపద్ధతి నవలంబించి గుణలేశమును మాత్రము గ్రహించి, "గచ్ఛతః స్ఖలనం న దోషాయ" యనున్యాయమును దలంచి,గుణైకపక్షపాతులగు పండితప్రకాండులు నాపరిశ్రమమును సఫలతనొందించెదరుగాత! మరియు నీతంత్రకర్తలకాలము మున్నగుచరిత్రాంశములను చరిత్రకారులు విమర్శించెదరని వాని నిట వివరింప మానినాఁడ. విజ్ఞులు గమనింతురుగాక!

ఇట్లు,

పణ్డిత ను. విశ్వనాథశాస్త్రి,

ఆంధ్రవ్యాఖ్యానకర్త.

సూత్రస్థానమందలి అధ్యాయానుక్రమణిక.

ఈవివరణము సూత్రస్థానమున ముప్పదియవ యధ్యాయము. ౩౯-౪౫ శ్లోకములం జెప్పంబడినది.

స్వస్థవృత్తచతుష్కము

పంచమాధ్యాయము.

షష్ఠాధ్యాయము.

సప్తమాధ్యాయము.

అష్టమాధ్యాయము.

నిర్దేశచతుష్కము.

నవమాధ్యాయము.

దశమాధ్యాయము.

ఏకాదశాధ్యాయము.

ద్వాదశాధ్యాయము.

చతుర్దశాధ్యాయము.

ఏకోనవింశాధ్యాయము.

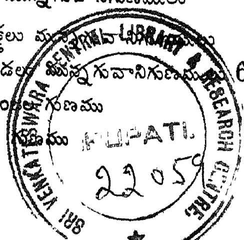
వింశాధ్యాయము.

పంచవింశాధ్యాయము

అన్నపానచతుష్కము.

షడ్వింశాధ్యాయము.

సప్తవింశాధ్యాయము.

శ్రీ ర స్తు.

చ ర క సం హి త

ఆం ధ్ర వ్యా ఖ్యా న స హి త ము.

సూ త్ర స్థా న ము

(భేషజచతుష్కము.)

ప్ర థ మా ధ్యా య ము.

మూలము. అథాతో దీర్ఘం జీవితీయమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః ౧
ఇతి హ స్మాహ భగవానాత్రేయః. ౨

వ్యా ఖ్యా న ప్రా రం భ ము.

జగదిదమన్తర్లీనం వ్యాకృత్యానుప్రవిశ్య బహుధా చ,
యో మోదతే నిరన్తరమీశమనీశం సదా హృదా కలయే.
యోగేన చైత్తమనుశాసనతోఽపి శబ్దజాలస్య వాచికమనుత్తమవైద్యకస్య
తన్త్రేణ కాయికమపి త్రివిధం చ దోషం యోఽపాకరోద్భువి పతఞ్జలిమానతన్తమ్.
బ్రహ్మాణం దక్షమహం బలసూదనమశ్వినౌ భరద్వాజమ్,
నత్వాయుర్వేదీయా నాచార్యాన్ వ్యాకరోమి చరకం చ.
గైర్వాణ్యా బహుభిరియం వ్యాఖ్యాతా చరకసంహితా పూర్వైః,
ఆంధ్రీ కౌముద్యాఖ్యా వ్యాఖ్యా క్రియతేఽద్య చరకస్య.
స ఏవ పూర్ణాం చరకస్య కౌముదీం వ్యాఖ్యాం తనోత్వార్యజనోపయోగ్యాం,
న విశ్వనాథో లఘుధీరయం తు విమోహమాయాన్తి చ యత్ర యోగినః.

అవతరణిక:—పరమకారుణికుండును, బ్రహ్మాదికీటపర్యంతమైన జంతుజాలముల సృష్టికి ప్రధానకారణభూతుండును నగునాద్యాది దేవునిసృష్టికి లోనగు మానవకోటికి

నభిలషితములైన ధర్మార్థకామమోక్షరూపములగు నాలుగుపురుషార్థములకును ముఖ్యసాధనము శరీరము. ఈయర్థమునే "శరీరమాద్యం ఖలు ధర్మసాధనమ్" అను నభియుక్తోక్తి బోధించుచున్నయది. అట్టి ముఖ్యసాధనమైనశరీరము జ్వరాదిరోగపరిభూతమైనచో పురుషార్థసాధనకృత్యములు జేయవలనుపడదు. దానంజేసి పురుషార్థములకు హాని సంభవించును. కావున నట్టిరోగాదుల రానీయక చేసికొనుటకును, పొరపాటుచే నొకవేళ నయ్యవి సంభవించినను వానిని నివర్తిపరచుటకును దగిన సాధనము నరయుట ముఖ్యకర్తవ్యము. అట్టి యారోగ్యమును కాపాడికొనువిధానమును దెల్పునది యాయుర్వేదము. అయ్యది బ్రహ్మ మున్నగుపరమప్రాచీనులచే సవిస్తరముగ విరచితమై బోధింపబడి ఋషిపరంపరావగతమై వెలయుచున్నది. ఐనను అయ్యవి మిగుల విస్తృతములగుటం జేసి విశాలబుద్ధులును, త్రికాలజ్ఞానవేత్తలును, తపోబలప్రాప్తాపరిమితాయుష్కులును నగు మునులకు మాత్రము వేద్యము లైయుండును. మానవులకు యుగధర్మానుసారముగ నాయుర్బుద్ధిబలములు నానాట తగ్గుచుండును. కావున నత్యల్పాయుఃపరిమాణంబును, అల్పబుద్ధివైశద్యంబును కలమానవులకు అట్టి తంత్రములయందలి నిష్కృష్టార్థముల జక్కగ నరయుట దుస్సాధము. చక్కగ గోచరము కానినాడు అందు చెప్పబడిన విధానముల నాచరింప వలనుపడదు. దానంజేసి రోగములు శరీరమునకు హాని గల్గింప జూచుచునే యుండును.

అట్టిలోపమును దొలగింపజూచి పరమకారుణికుండును, త్రికాలజ్ఞానవేత్తయు నగు నగ్నివేశుడనుమహర్షి అతి విస్తృతములును, నిగూఢాశయములును, మిక్కిలి జ్ఞానగరిమచే చిరకాలవేద్యములు నగు ప్రాచీనాయుర్వేదతంత్రములను సంగ్రహించి, పరిమితాయుష్కులును, అత్యల్పమేధావంతులును నగుమానవులకు సుబోధముగ నుండునట్లు కాయచికిత్సాప్రధానమైన యీయాయుర్వేదతంత్రమును రచియించెను.

అట్టి యీతంత్రము శ్లోక (సూత్ర)-నిదాన-విమాన-శారీర-ఇన్ద్రియ-చికిత్సిత-కల్ప - సిద్ధిస్థానములను నెనిమిదిప్రకరణములఁ గూడియుండును. అందు శ్లోకస్థానమున చతుర్విధపురుషార్థములకు సాధనములు సంగ్రహముగ నీయధ్యాయమున జెప్పబడును. కావున సూత్రస్థానము ప్రధానమై యీతంత్రమునకు శిరంబును బోలియుండును. దానంజేసియే తక్కినస్థానములకన్న తొలుదొలుత నీయధ్యాయము చెప్పబడినది. శ్లోకస్థానమునకు ప్రాధాన్యము ఈతంత్రముననే యిట్లుపదేశింపబడెను.—"శ్లోకస్థానం సముద్దిష్టం తంత్రస్యాస్య శిరః శుభమ్, చతుర్ణాం మహదర్థానాం స్థానేఽస్మిన్ సంగ్రహః కృతః"

అట్టి శ్లోకస్థానమునందును నిఖిలతంత్రబీజభూతములగు హేతు-లింగ-ఔషధాద్యర్థములను దెల్పునట్టి దీర్ఘంజీవితీయమను నీయధ్యాయము తొలుత జెప్పబడెను.

ఏగ్రంథము నుపక్రమించినను తొలుత హేతు-ప్రయోజన-అభిధేయ-సంబంధములను నీనాల్గు అనుబంధములను దెల్పినగాని శ్రోతలకు గ్రంథమునం దభిరుచి కల్గదు. కావున అట్టి అనుబంధచతుష్టయము నీయధ్యాయారంభమున దెల్పుచు ప్రతిజ్ఞారూపమైన యీసూత్రము తొలుత చెప్పబడెను. అయ్యది 'అథాతో దీర్ఘం జీవితీయమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః, ఇతి హ స్మాహ భగవానాత్రేయః''అను నీసూత్రము.

వ్యా. అథ—బ్రహ్మాదిప్రణీతములగు తంత్రములు అతివిస్తృతములగుటచే స్వల్పబుద్ధులగు మనుజసామాన్యులకు దురవగాహమని నిశ్చయించినపిదప, అతః—ఆయుర్వేదార్థనిర్ణయము స్వల్పబుద్ధుల కలవడకుండుతరి అనారోగ్యముచే పురుషార్థములకు హాని కల్గునను కారణమువలన, దీర్ఘం జీవితీయం అధ్యాయం—ప్రారంభమున "దీర్ఘం జీవితం" అను పదముకల్గి అట్టిపదమే అధికారముగ గల్గిన యధ్యాయమును, వ్యాఖ్యాస్యామః—వివరించి నిర్ణయముగ చెప్పెదను. ఇతి హ—ఈక్రింద నేను వివరించుప్రకారమే, భగవాన్—ఉత్పత్తివినాశాదిత్రికాలజ్ఞానసంపన్నుడును, సమస్తైశ్వర్యమాహాత్మ్యాదియుక్తుడును నగు, ఆత్రేయః—(అత్రిపుత్రుడగు) ఆత్రేయమహర్షి, ఆహస్మ—చెప్పెను. (ఇది సూత్రప్రతిపదార్థము.)

లోకమున మనుజులు అత్యల్పబుద్ధులగుటచే బ్రహ్మాదు లతిగంభీరార్థముతో నతివిపులముగ జెప్పియుండు నాయుర్వేదతంత్రముల సాకల్యముగ నెరుంగ నవకాశము లేమింజేసి యనారోగ్యమునకు గురియగుదురని తలంచి, అట్టి యనారోగ్య పరిభూతులై పురుషార్థచతుష్టయమున గల్గు భాగ్యమునకు దూరస్థులగుదురనే కారణము నెంచి, అట్టిలోపమును తొలగింప దీర్ఘం జీవితశబ్దము తొలుతగల యీయధ్యాయముతోగూడిన యీ యాయుర్వేదతంత్రమును (అల్పబుద్ధులకును సుఖబోధమై నాతివిస్తృతముగను ఆరోగ్యసంపాదకముగను) వివరించెద.

నాచే రచియింపబడు నీతంత్రమునందలి విషయములనే త్రికాలజ్ఞానసంపన్నుడగు నత్రిపుత్రుడైన యాత్రేయమహర్షి యుపదేశించియుండెను. (ఈగ్రంథమున వివరింపబడు విషయములెల్ల దివ్యజ్ఞానియగు నాత్రేయమహర్షిచే నుపదేశింపబడినవి కాని నాస్వకపోలకల్పితము లించుకేనియు లేవని భావము.) దీనిచేత నీగ్రంథమునకు పరమప్రామాణికత సూచింపఁబడినది.

ఇచ్చట 'అథ' అనుపదము ఆనంతర్యమును సూచించినను గ్రంథారంభముల మంగళార్థముగ చెప్పబడినది. "ఓంకారశ్చాథశబ్దశ్చ ద్వావేతౌ బ్రహ్మణః పురా, కంఠం భిత్వా వినిర్యాతౌ తస్మాన్మాఙ్గళికావుభౌ'' అను వాక్యముచేత అథశబ్దము మంగళ

వాచకమని భాష్యకారు లుపదేశించిరి. మరియు "మఙ్గళాదీని మఙ్గళమధ్యాని మఙ్గళాన్తాని చ శాస్త్రాణి ప్రథన్తే వీరపురుషకాణి ఆయుష్మత్పురుషకాణి చ భవన్తి" అను వాక్యముచేత గ్రంథాదియందు మంగళ మవశ్యకర్తవ్యమని శాసించిరి.

"దీర్ఘం జీవితీయ" మనుచోట దీర్ఘజీవితశబ్దమునకంటె మత్వర్థమున "అధ్యాయానువాకయోర్లుక్ చ" అనుసూత్రముచేత ఛప్రత్యయము దాని కీయాదేశమువచ్చి "దీర్ఘం జీవితీయం" అను రూపమగును. దీర్ఘం జీవితశబ్దము ఆదియందు కలయధ్యాయ మని భావము. ఇత్తెరంగుననే "అపామార్గతండులీయం" "ఆరగ్వధీయం"అనునవి మున్ను గాగలచోట్ల వ్యుత్పత్తి నెరుంగునది. ఈతంత్రమునందు ప్రతియధ్యాయప్రారంభమునను ఇవ్విధంబుగనే చెప్పబడును.

"అధ్యాయః" అనుచోట 'ఇఙ్ అధ్యయనే' అను ధాతువునకు 'ఇఙశ్చ' అను సూత్రముచేత కర్మరూపార్థమున ఘఞ్ ప్రత్యయముచేత రూపము సిద్ధించును. "అధీయతే అసౌ ఇతి అధ్యాయః" అను వ్యుత్పత్తిచేత చదువబడునది యధ్యాయమని భావము. ఈపదము అధ్యాయరూపమైన ప్రకరణమునందు మాత్రము పంకజాదిశబ్దముల వలె యోగరూఢముగ వ్యవహరింపఁబడును.

భగవాన్ అనుచోట "ఉత్పత్తిం ప్రలయం చైవ భూతానామాగతిం గతిమ్, వేత్తి విద్యామవిద్యాం చ స వాచ్యో భగవానితి." అనులక్షణముచేత పాంచభౌతికముల యుత్పత్తిలయములను, గమనాగమనములను, విద్యావిద్యలను దెలిసినవాడు భగవచ్ఛబ్దవాచ్యు డని యెరుంగునది. లేక "ఐశ్వర్యస్య సమస్తస్య ధర్మస్య యశసశ్శ్రియః, జ్ఞానవైరాగ్యయోశ్చైవ షణ్ణాం భగ ఇతీరణా" అను ప్రమాణముచేత అష్టైశ్వర్యములు, ధర్మము, యశస్సు, సంపత్తు, జ్ఞానము, వైరాగ్యము, అనునీయారును భగశబ్దముచే జెప్పబడును. అట్టియారుగుణములు కలవారు భగవచ్ఛబ్దవాచ్యులని యైన జెప్పనగును. ఇట్టిజ్ఞానగరిమపూర్ణుడైన యాత్రేయం డుపదేశించినవిషయములు ప్రమాణతమములనియు, అట్టిగురూపదేశమును అనుసరించియే అగ్నివేశులును తంత్రమును రచించుటం జేసి యీతంత్రము మిక్కిలిప్రమాణమై విశ్వసనీయమనియు "ఇతి హ స్మాహ భగవానాత్రేయః" అనువాక్యముచే స్పష్టమగుచున్నది.

ఈతంత్రమున నభిధేయ మేమన: హితాహితాదిరూపముచే నాయువు అభిధేయము. (ముఖ్యముగ బోధింపబడువిషయము.) ధాతుసామ్యరూపమైన యారోగ్య పరిపాలనము ప్రయోజనము. ఈవిషయము "ధాతుసామ్యక్రియా చోక్తా తన్త్రస్యాస్య ప్రయోజనమ్" అనువాక్యముచే తంత్రకారుడు స్ఫుటముగ జెప్పెను. ఆయువునకు

గ్రహించెను. (బ్రహ్మ యెట్లుపదేశించెనో అందు లేశమైన వికారాన్తరము లేక పూర్తిగ యథాశ్రుతముగ గ్రహించెనని భావము). పిదప అశ్వినీదేవతలు దక్షప్రజాపతివలన సంపూర్ణముగ బ్రహ్మ దక్షున కుపదేశించినదానికి న్యూనాతిరేకములు లేక యాయుర్వేదమును గ్రహించిరి. అటుపిమ్మట నశ్వినీదేవతలవలన నింద్రుడు పైజెప్పినరీతిగనే పూర్తిగ గ్రహించెను. అట్టియింద్రుడు ఇతరులకెవ్వరికిని ఉపదేశించియుండలేదు కావున అట్టిపరిస్థితిలో అంగీరస్సు మున్నగుఋషివరులచే ప్రేరితుడై భరద్వాజుడు పైజెప్పిన రీతిగ దీర్ఘజీవితోపాయము నరయుటకై యింద్రసన్నిధానమున కేగెను.

'ప్రకర్షేణ ఉక్తం ప్రోక్తం' అనువ్యుత్పత్తిచేత బ్రహ్మచే నిరవశేషముగ (పూర్తిగ) చెప్పబడియెనని యర్థము. "యథా" అనుటచేత బ్రహ్మ యెట్లుపదేశించెనో దానికి న్యూనాతిరేకముగాక దక్షప్రజాపతి గ్రహించెనని భావము. అందును కొంచెమైన విడువక గ్రహించెనని 'నిఖిలేన' అనుపదముచే దెలిసెడిని. 'యథా ప్రోక్తం నిఖిలేన' అనునది పైరెండువాక్యములకును సమన్వయించుటచేత బ్రహ్మ చెప్పినవిధముగ లోపము లేక దక్షుడును, వానివలన నదేవిధముగ నశ్వినీదేవతలును, వారివలన నదేతీరున నింద్రుండును వరుసగ నాయుర్వేదమును గ్రహించిరని భావము. అట్టిశిష్యపరంపరగ గ్రహింపబడిన యాయుర్వేదము తొలుత బ్రహ్మ యుపదేశించినయానుపూర్వికముగ నింద్రునియొద్ద నుండుటంజేసి భరద్వాజుడు శరణము వేడుట సమంజసమని భావము.

'హ' అనునది అవధారణమును దెల్పును. ఇంద్రుడు గ్రహించెనే గాని అంతదనుక శిష్యుల కుపదేశింపలేదని భావము. కావున తొలుత శిష్యత్వమునొంది భరద్వాజుడు పోవుట యుక్తియుక్తమని తోచెడి.

హిమవంతమున ఋషులు సభచేరుట.

మూ. విఘ్నభూతా యదా రోగాః ప్రాదుర్భూతాశ్శరీరిణామ్,
తపోపవాసాధ్యయనబ్రహ్మచర్యవ్రతాయుషామ్. ౬
తదా భూతేష్వనుక్రోశం పురస్కృత్య మహర్షయః,
సమేతాః పుణ్యకర్మాణః పార్శ్వే హిమవతశ్శుభే. ౭

వ్యా. శరీరమన తనంతనే కొంతకాలమునకు చెడిపోవు స్వభావము కలదేహము. అట్టిశరీరమును ధరించిన ప్రాణులకు తపోరూపములగు చాంద్రాయణాదుల నాచరించుటకును, ఉపవాసమునకును, (పాపములకు కారణములగు కామక్రోధాదుల విసర్జించి సత్యాదిసద్గుణముల నవలంబించుట) వేదముల పఠించుటకును, బ్రహ్మచర్యమునకును

గ్రహించెను. (బ్రహ్మ యెట్లుపదేశించెనో అందు లేశమైన వికారాన్తరము లేక పూర్తిగ యథాశ్రుతముగ గ్రహించెనని భావము). పిదప అశ్వినీ దేవతలు దక్షప్రజాపతివలన సంపూర్ణముగ బ్రహ్మ దక్షున కుపదేశించినదానికి న్యూనాతిరేకములు లేక యాయు ర్వేదమును గ్రహించిరి. అటుపిమ్మట నశ్వినీదేవతలవలన నింద్రుడు పైజెప్పినరీతిగనే పూర్తిగ గ్రహించెను. అట్టియింద్రుడు ఇతరులకెవ్వరికిని ఉపదేశించియుండలేదు కావున అట్టిపరిస్థితిలో అంగీరస్సు మున్నగుఋషివరులచే ప్రేరితుడై భరద్వాజుడు పైజెప్పిన రీతిగ దీర్ఘజీవితోపాయము నరయుటకై యింద్రసన్నిధానమున కేగెను.

'ప్రకర్షేణ ఉక్తం ప్రోక్తం' అనువ్యుత్పత్తిచేత బ్రహ్మచే నిరవశేషముగ (పూర్తిగ) చెప్పబడియెనని యర్థము. "యథా" అనుటచేత బ్రహ్మ యెట్లుపదేశించెనో దానికి న్యూనాతిరేకముగాక దక్షప్రజాపతి గ్రహించెనని భావము. అందును కొంచె మైన విడువక గ్రహించెనని 'నిఖిలేన' అనుపదముచే తెలిసెడిని. 'యథా ప్రోక్తం నిఖిలేన' అనునది పైరెండువాక్యములకును సమన్వయించుటచేత బ్రహ్మ చెప్పినవిధముగ లోపము లేక దక్షుడును, వానివలన నదేవిధముగ నశ్వినీదేవతలును, వారివలన నదే తీరున నింద్రుండును వరుసగ నాయుర్వేదమును గ్రహించిరని భావము. అట్టిశిష్యపరంపరగ గ్రహింపబడిన యాయుర్వేదము తొలుత బ్రహ్మ యుపదేశించినయానుపూర్వికముగ నింద్రునియొద్ద నుండుటంజేసి భరద్వాజుడు శరణము వేడుట సమంజసమని భావము.

'హ' అనునది అవధారణమును దెల్పును. ఇంద్రుడు గ్రహించెనే గాని అంత దనుక శిష్యుల కుపదేశింపలేదని భావము. కావున తొలుత శిష్యత్వమునొంది భరద్వాజుడు పోవుట యుక్తియుక్తమని తోచెడి.

హిమవంతమున ఋషులు సభచేరుట.

మూ. విఘ్నభూతా యదా రోగాః ప్రాదుర్భూతాశ్శరీరిణామ్,
తపోపవాసాధ్యయనబ్రహ్మచర్యవ్రతాయుషామ్. ౬
తదా భూతేష్వనుక్రోశం పురస్కృత్య మహర్షయః,
సమేతాః పుణ్యకర్మాణః పార్శ్వే హిమవతశ్శుభే. ౭

వ్యా. శరీరమన తనంతనే కొంతకాలమునకు చెడిపోవు స్వభావము కలదేహము. అట్టిశరీరమును ధరించిన ప్రాణులకు తపోరూపములగు చాంద్రాయణాదుల నాచరించుటకును, ఉపవాసమునకును, (పాపములకు కారణములగు కామక్రోధాదుల విసర్జించి సత్వాదిసద్గుణముల నవలంబించుట) వేదముల పఠించుటకును, బ్రహ్మచర్యమునకును

(మోక్షాసక్తిచే స్త్రీసేవాదుల విసర్జించుట). వ్రతాదినియమములకును విఘ్నముల గల్గించు రోగములు బైలువెడలి బాధించుచున్నతరి, ఈక్రింద జెప్పంబడు అంగిరస్సు మున్నగు మహర్షులు జంతువులవిషయమై కృత్రిమముగు దయకలవారై వారు పుణ్యకర్మల నాచరించు స్వభావముకలవారగుటం జేసి, హిమాలయపర్వతప్రాంతమున నొక శుభ్రమైన ప్రదేశమున నొకసభ చేరిరి.

రోగములు అనాదులై సమయమువచ్చినపుడు బైట వ్యాపించి మిథ్యాహారాది కారణములచే ప్రాణుల బాధింప సాగును కాని వాని కొకప్పుడు పుట్టుక లేదు కావున 'ప్రాదుర్భూతాః' అని చెప్పబడెను. అట్టిరోగములు కృతయుగాన్తమున వ్యాపించినట్లు "భ్రశ్యతి తు కృతయుగే" ఇత్యాది వాక్యములచేత జనపదోద్ధ్వంసనీయమను నధ్యాయమున నీతంత్రకారుడు చెప్పెను.

"ఉపావృత్తస్య పాపేభ్యః సహవాసో గుణై హి యః, ఉపవాసస్స విజ్ఞేయః న శరీరస్య శోషణమ్" అని యుపవాసస్వరూప ముపదేశింపబడెను. మహర్షులు కేవలము మనుజమాత్రులయందె కాక ప్రాణిసామాన్యముగ సమబుద్ధికల్గియుండురని దెలియుటకై 'భూతేషు' అని చెప్పబడినది.

అంగిరాదిఋషుల సమావేశము.

మూ. అఙ్గిరా జమదగ్నిశ్చ వసిష్ఠః కశ్యపో భృగుః,
ఆత్రేయో గౌతమస్సాఙ్ఖ్యః పులస్త్యో నారదోఽసితః. ౮
అగస్త్యో వామదేవశ్చ మార్కణ్డేయాశ్వలాయనౌ,
పారిక్షిర్భిక్షురాత్రేయో భరద్వాజః కపిష్ఠలః. ౯
విశ్వామిత్రాశ్మరథ్యౌ చ భార్గవశ్చ్యవనోఽభిజిత్,
గార్గ్యశ్శాణ్డిల్యకౌణ్డిన్యౌ వార్క్షిర్దేవలగాలవౌ. ౧౦
సాఙ్కృత్యో బైజవాపిశ్చ కుశికో బాదరాయణః,
బడిశశ్శరలోమా చ కాప్యకాత్యాయనావుభౌ. ౧౧
కాఙ్కాయనః కైకశేయః ధౌమ్యో మారీచికాశ్యపౌ,
శర్కరాక్షో హిరణ్యాక్షో లోకాక్షః పైఙ్గిరేవ చ. ౧౨
శౌనకశ్శాకునేయశ్చ మైత్రేయో మైమతాయనిః,
వైఖానసా వాలఖిల్యాః తథా చాన్యే మహర్షయః. ౧౩
బ్రహ్మజ్ఞానస్య నిధయో దమస్య నియమస్య చ,

తపసస్తేజసా దీప్తా హూయమానా ఇవాగ్నయః. ౧౪
సుఖోపవిష్టాస్తే తత్ర పుణ్యాం చక్రుః కథామిమామ్,

వ్యా. బ్రహ్మజ్ఞానమునకును దమము (ఇంద్రియనిగ్రహము)నకును నియమమునకును తపస్సునకు నిధులవలె ప్రధానస్థానముబోలె నున్నవారును, హోమముచేయబడిన యగ్నులవలె బ్రహ్మతేజస్సుచే ప్రకాశించువారునునగు, అంగిరసుడు, జమదగ్ని, వసిష్ఠుడు, కశ్యపుడు, భృగువు, ఆత్రేయుండు, గౌతముడు, సాంఖ్యుడు, పులస్త్యుడు, నారదుడు, అసితుడు, అగస్త్యుడు, వామదేవుడు, మార్కండేయుండు, ఆశ్వలాయనుడు, పారిక్షి, భిక్షువను నామాంతరముకల ఆత్రేయుండు, భరద్వాజుడు, కపింజలుడు, విశ్వామిత్రుడు, అశ్మరథ్యుడు, భార్గవుడు, చ్యవనుడు, అభిజిత్తు, గార్గ్యుడు, శాండిల్యుడు, కౌండిన్యుడు, వార్ష్మి, దేవలుడు, గాలవుడు, సాంకృత్యుడు, బైజవాపి, కుశికుడు, బాదరాయణుడు, బడిశుడు, శరలోముడు, కాప్యుడు, కాత్యాయనుడు, కాంకాయనుడు, కైకశేయుండు, ధౌమ్యుడు, మారీచి, కాశ్యపుడు, శర్కరాక్షుడు, హిరణ్యాక్షుడు, లోకాక్షుడు, పైంగి, శౌనకుడు, శాకునేయుండు, మైత్రేయుండు, మైమతాయని, అనువారును, వైఖానసులును, వాలఖిల్యును (హ్రస్వాకారముగలఋషులు), మున్నగు ఋషిపుంగవులు పలువురు పైబేర్కొనబడిన హిమవంతప్రాంతమున పరిశుద్ధప్రదేశమున సుఖముగ నొక్కెడ గూర్చుండి యీక్రింద జెప్పబడురీతిగ పుణ్యకథను ప్రసంగించిరి.

ఇచ్చట "బ్రహ్మజ్ఞానస్య నిధయః" అనుటచేత పైబేర్కొనిన మహర్షులకు బ్రహ్మజ్ఞానదమనియమాదులు నానాట వృద్ధినొంది యక్షయముగ నుండునని తెలిసెడి. మరియు పైజెప్పబడిన ఋషు లనేకులు జేరి ప్రయత్నపూర్వకముగ వెలువరించిన యాయుర్వేదము మిక్కిలి గ్రాహ్యతమమై లోకోపకారకముగ నుండునని తెలియుటకై యనేకఋషులు పేర్కొనబడిరి.

ఋషులు ఆరోగ్యమునుగూర్చి యోజించుట.

మూ. ధర్మార్థకామమోక్షాణాం ఆరోగ్యం మూలముత్తమమ్. ౧౫
రోగాస్తస్యాపహర్తారః శ్రేయసో జీవితస్య చ,
ప్రాదుర్భూతో మనుష్యాణాం అన్తరాయో మహానయమ్.
కస్స్యాత్తేషాం శమోపాయః ఇత్యుక్త్వా ధ్యానమాస్థితాః,
అథ తే శరణం శక్రం దదృశుర్ధ్యానచక్షుషా. ౧౬
స వక్ష్యతి శమోపాయం యథావదమరప్రభుః,

వ్యా. (ఈప్రపంచమునకెల్ల నాధారభూతమై ధరించునది ధర్మము; అయ్యది వర్ణాశ్రమాదుల ననుసరించి మన్వాదిస్మృతులయందు పలుతెరంగుల వివరింపబడినది. అట్టిధర్మము మొదలంట నశించినచో ప్రపంచమునకే హాని కల్గును. కావున నయ్యది ప్రపంచమున కాధారమైనది. ఈవిషయమునే "ధర్మో రక్షతి రక్షితః, ధర్మో హన్తి నిహన్యతే" అను ప్రాచీనోక్తి చాటుచున్నది. అర్థమనగా సువర్ణము మున్నగుధనరూపమైనది. కామమనగ ఈలోకమునకు సంబంధించిన స్త్రీసుతాదిసుఖానుభవమునందును, పరలోకమునకు సంబంధించిన స్వర్గాదిసుఖానుభవమునందునుం గలకోరిక. మోక్షమనగ అనేకజన్మములనుండి యనాదిగ పరంపరానుస్యూతమై సంబంధపడియుండు జననమరణరూపమైన సంసారమును వదలి జ్ఞానవిజ్ఞానగరిమచే పొందదగిన పునరావృత్తిరహితమై శాశ్వతమైన యునికి. ఇవియే ధర్మార్థకామమోక్షము లనునట్టి నాల్గుతెరంగులైన పురుషార్థములు. నాల్గు నుత్తరోత్తరము ఒకదానికొకటి కారణము లైయుండును. మానవజన్మము నెత్తినపుడు ఈనాల్గుపురుషార్థములను పొంద నుద్యమించుట ముఖ్యకర్తవ్యము. దానంజేసియే యివి పురుషార్థములునా బ్రసిద్ధిజెందెను. అందుకు శరీరము రోగాదిపీడితము గాక ఆరోగ్యస్థితి నుండినగాని వలనుపడదు. ఈవిషయమునే "శరీరమాద్యం ఖలు ధర్మసాధనమ్" అని ప్రాచీనులు చెప్పిరి. ఈవిషయమే యీక్రింద వివరింపబడును).

పైజెప్పినరీతిగ ధర్మార్థకామమోక్షములకు శరీరము ధాతుసామ్యరూపమైన యారోగ్యస్థితి నుండుటయే ప్రధానమైన కారణము. (రోగబాధితు డగువాడు పైజెప్పబడిన పురుషార్థముల సాధింపలేడు. కావున ఆరోగ్యము ప్రధానకారణమని భావము.) అట్టియారోగ్యమును రోగములు అపహరించునవి. (రోగములు వ్యాపించునపుడే ఆరోగ్యము చెడును కావున దాని నపహరించునవి రోగములని చెప్పబడెను.) అంతియ కాక ధర్మాదిశ్రేయస్సును సకలప్రాణులకు సర్వదా ముఖ్యాభిలషితమైన జీవితమునుగూడ నపహరించునవి రోగములు. అట్టిరోగములు వ్యాపించుటంజేసి మనుష్యులకు పైజెప్పిన పురుషార్థముల సంపాదించుటకు గొప్పవిఘ్నము సంభవించినది. కావున నీరోగముల శమింపజేయు నుపాయమెద్ది"యని చెప్పి ఋషులందరును ఆవిషయమునే నిశ్చలమైన చిత్తముతో యోజించిరి. కొంత సేపటికి ధ్యానరూపమైన జ్ఞానదృష్టిగరిమచేత పైజెప్పిన రోగశమనోపాయనిమిత్తమై యింద్రుడు రక్షకుడని తెలిసికొనిరి. అట్టిరోగశమనోపాయమును ఇంద్రుడు చెప్పగలడని నిర్ణయించిరి.

ఇచ్చట "శ్రేయసో జీవితస్య చ" అనుచోట శ్రేయశ్శబ్దము జీవితమునకు విశేషణము. సుఖవంతమైన జీవితమును అపహరించునవి రోగములని భావము. ఇట్లు చెప్పుటచేత దారిద్ర్యదిదోషములచేత కష్టముల ననుభవించునపుడు జీవితమునందును నిరు

త్సాహము కల్గునని యర్థమగును. ప్రాణి సామాన్యముగ సర్వకాలసర్వావస్థలయందును జీవితమునందు నిరుత్సాహము ఒకప్పుడును కల్గబోదు. దుఃఖము సంభవించునపుడు మాత్రము దుఃఖమును తొలగింప నుపాయాంతరము గానలేక దాని నోరువజాలక దానిమూలమున మనకీజీవిత మేలయని నిరుత్సాహము కల్గునుగాని కేవలము జీవితాశ తొలగుటలేదు. కావున పైజెప్పినరీతిగ ధర్మాదిశ్రేయస్సును ప్రాణిజనముఖ్యాభిలషితమైన జీవితమును అపహరించునవి రోగములని యర్థము జెప్పుట సమంజసము.

భరద్వాజుఁడు ఇంద్రునియాస్థానమున కరుగుట.

మూ. కస్సహస్రాక్షభవనం గచ్ఛేత్ప్రష్టుం శచీపతిమ్. ౧౭
అహమర్థే నియుజ్యేయమత్రేతి ప్రథమం వచః,
భరద్వాజోఽబ్రవీత్తస్మాదృషిభిస్స నియోజితః. ౧౮
స శక్రభవనం గత్వా సురర్షిగణమధ్యగమ్,
దదర్శ బలహన్తారం దీప్యమానమివానలమ్. ౨౦
సోఽభిగమ్య జయాశీర్భిరభినన్ద్య సురేశ్వరమ్,
ప్రోవాచ భగవాన్ ధీమాన్ ఋషీణాం వాక్యముత్తమమ్. ౨౧
వ్యాధయో హి సముత్పన్నాస్సర్వప్రాణిభయఙ్కరాః,
తద్బ్రూహి మే శమోపాయం యథావదమరప్రభో. ౨౨

వ్యా. అంగిరస్సు మున్నగు మహర్షులందరును హిమవత్పార్శ్వమున రోగశమనోపాయమును జెప్ప నర్హుడు ఇంద్రుడని నిర్ణయించి, పిదప శచీదేవితో క్రీడాసక్తుడగు నింద్రునియాస్థానమునకు 'నన్ను బంపు'డని 'తొలుత జెప్పువా డెవడని సభవారినడుగ భరద్వాజుడు "నన్ను నియోగించిన నేను పోగల"నని చెప్పెను; కావున ఋషులందరును జేరి యాభరద్వాజుని నియోజించిరి. పిమ్మట నాభరద్వాజుడు ఇంద్రభవనమునకుం జని దేవర్షిగణపరివేష్టితుడును, బలాసురుని సంహరించినవాడును, జ్వలించుచున్న యగ్నియుంబోలె దివ్యతేజంబుచే ప్రకాశించువాడునగు నింద్రునింగాంచి, సమీపమున నభిముఖుడై జయజయశబ్దములతో నభినందనపూర్వకముగ నాశీర్వదించి సకలప్రాణులకును మిక్కిలి భయంకరములగు రోగములు సంభవించి జనులబాధింపసాగెను; అట్టిరోగములు శమించుతగునుపాయమును యథావిధిగ జెప్పుమని తనకు ఋషులు జెప్పినవిధముగ నమరాధిపతి నడిగెను.

భరద్వాజున కింద్రుడు ఆయుర్వేద ముపదేశించినవిధము.

మూ. తస్మై ప్రోవాచ భగవా నాయుర్వేదం శతక్రతుః,
పదైరల్పైర్మతిం బుద్ధ్వా విపులాం పరమర్షయే. ౨౩
హేతులిఙ్గౌషధజ్ఞానం స్వస్థాతురపరాయణమ్,
త్రిసూత్రం శాశ్వతం పుణ్యం బుబుధే యం పితామహః. ౨౪

వ్యా. శతక్రతువుల జేసిన యింద్రుడు పైజెప్పినరీతిగ భరద్వాజు డడుగగా అట్టి భరద్వాజునిబుద్ధి శుశ్రూషాగ్రహణధారణోహాపోహాదులయందు మిక్కిలి నిపుణ మగుటంజేసి విశాలమైనదని యెరింగి, హేతువులను లింగములను ఔషధములను దెల్పు నట్టిదియు, రోగములు లేక స్వస్థత నుండువారికిని రోగపీడితులకును శ్రేష్ఠమైన మార్గ మును దెలుపునదియు నగు నాయుర్వేదమును, హేతులక్షణ ఔషధముల సూచించు స్కంధత్రయమును తొలుత బ్రహ్మయే ఆనుపూర్విగ దెలిసికొనెనో, అం దించు కేనియుం న్యూనాతిరేకము లేక గంభీరార్థంబును స్వల్పపదంబులును గల్గియుండునట్టులు శాశ్వతమై పావనమైన యాయుర్వేదమును భరద్వాజునకు జెప్పెను. (హేతు-లింగ-ఔషధరూపమైన స్కంధత్రయముచే నిండిన యాయుర్వేదమును తొలుత బ్రహ్మ స్వప్రతిభచే దెలిసికొనిన విధమునకు కొంచెమైన లోపము లేక భరద్వాజునకు జెప్పెనని భావము.)

లోకమున నొకవిద్యను శిష్యున కుపదేశించునపుడు శిష్యుని బుద్ధిపాటవమును గమనించి తదనుసారముగ జెప్పవలెను; కాన ఇంద్రుడును భరద్వాజుని బుద్ధికౌశలము నెరింగి కొద్దిపదములచే విశేషార్థము బోధపడునట్టు లాయుర్వేదమును జెప్పెనని తెలి యుటకై "పదైరల్పైర్మతిం బుధ్వా విపులాం పరమర్షయే" అని చెప్పెను. "విపులాం మతిం" అనగ:—గురువు చెప్పునట్టి విషయమును సమంజసముగ వినుట, విన్నవిషయ మును యథాశ్రుతముగ గ్రహించుట గ్రహించిన విషయమును విస్మృతిజెందక మన మున నిడికొనుట అట్టివిషయమై యుత్సర్గాపవాదముల నూహాపోహలచే నిర్ణయించుట మున్నగువిషయములచే ప్రకాశించు బుద్ధియని యర్థము.

'హేతులిఙ్గౌషధజ్ఞానం' అనుచోట "హేతులిఙ్గ ఔషధాని జ్ఞాయతే అనేన (ఆయుర్వేదేనే)తి హేతులిఙ్గౌషధజ్ఞానం,"అనువ్యుత్పత్తిచేత హేతువులను, లింగమును, ఔషధములను దెల్పునది యాయుర్వేదమని దెలియునది. హేతువనగ వ్యాధులకు సన్నికృష్టవిప్రకృష్టకారణములు. లింగశబ్దముచేత ఆరోగ్యమునకును వ్యాధులకును సంబంధించిన లక్షణములన్నియు గ్రహింపబడును. ఔషధశబ్దముచేత ఔషధముల

గుణాదులును తన్మూలకములైన పథ్యాపథ్యాదివిభాగంబులును గ్రహింపబడును. శారీరము హేతులింగస్కంధములలో నంతర్భూతమగును. ఇట్టిస్కంధత్రయాత్మకమైన యాయుర్వేదమున స్వస్థముగ నుండువారికి ఆరోగ్యమును కాపాడుకొనుటకును, రోగులకు రోగనివృత్తి జేసికొనుటకును తగినమార్గములు చెప్పబడినవని 'స్వస్థాతురపరాయణమ్' అనువాక్యముచే దెలిసెడి.

భరద్వాజుడు ఆయుర్వేదముచే దీర్ఘాయుంనొందినవిధము.

మూ. సోఽనన్తపారం త్రిస్కన్ధం ఆయుర్వేదం మహామతిః,
యథావదచిరాత్సర్వం బుబుధే తన్మనా మునిః. ౨౭
తేనాయురమితం లేభే భరద్వాజస్సుఖాన్వితః,
ఋషిభ్యోఽనధికం తచ్చ శశంసానవశేషితమ్. ౨౮

వ్యా. ఆద్యంతరహితంబును, పైజెప్పినరీతిగ హేతుస్కంధము, లక్షణస్కంధము, ఔషధస్కంధము నని మూడువిభాగములతో గూడినదియు నగునాయుర్వేదమును, విశాలమైనబుద్ధికలవాడును, మననశీలుండు, జ్ఞానగరిష్ఠుండును నగుభరద్వాజుడు, ఆయాయుర్వేదమునందే మనసు నిల్పి, ఇంద్రుడుపదేశించినదానికి న్యూనాతిరేకము లేక పూర్తిగ నాయుర్వేదమును అతిశీఘ్రకాలముననే గ్రహించెను.

పిమ్మట నట్టియాయుర్వేదమును సాధనముగ జేసికొని (అందు చెప్పబడిన రసాయనముల సేవించుటచే) ప్రమాణాతీతమగునాయువును బొంది సుఖముగ నుండి, తాను అనుభవసిద్ధముగ గ్రహించినయాయుర్వేదమును న్యూనాధికవైపరీత్యములు లేక తక్కిన ఋషులకందరకును జెప్పెను.

ఇచ్చట "అనంతపార"మనుచోట పారశబ్దమునకు అది యని యర్థము చేయుటచే అద్యంతరహితమని యర్థమగును. లేక అనంతమనగా మోక్షమని యర్థము. పారమన నుత్కృష్టమని యర్థము. మోక్షరూపమైన యుత్కృష్టఫలమునకు సాధనమైనది యాయుర్వేదమని భావము.

త్రిస్కంధమనుటచే నాయుర్వేదము గొప్పవృక్షమును బోలి యున్నదనియు, దానికి హేతు-లింగ-ఔషధములను మూడుస్కంధములు (పట్టుకొమ్మల బోలిన ప్రకరణములు) ఉన్నవనియు, వాని నాధారముగ జేసికొని భరద్వాజుడు తనజ్ఞానగరిమచే నపారమగునాయుర్వేదమును అతిశీఘ్రకాలముననే గ్రహించెననియు తెలియుచున్నది.

మరియు త్రిసూత్రాత్మకమైన యాయుర్వేదమును బ్రహ్మ యెట్లు స్వయముగ తెలిసికొనెనో అదేవిధముగ బ్రహ్మాదగ్గిరనుండి ప్రజాపతి, అశ్వినులమూలమై పరంపరగ

వచ్చిన యాయుర్వేదమును వైపరీత్యము లేక యింద్రుడు గ్రహించెననియుం, అట్టి యింద్రునివలన భరద్వాజుడును యథాశ్రుతముగ స్కంధత్రయాత్మకమగు నాయుర్వేదమును తదేకమనస్కుడై గ్రహించెననియు నిచ్చట స్ఫుటముగ తెలిసెడి. ఇందుచేత నాయుర్వేదమున స్ఖలిత్యాదిదోషములు లేక యుండుటంజేసి ప్రమాణతమమని భావమేర్పడుచున్నది.

భరద్వాజుడు లోకోపకారమునకై యాయుర్వేదమును తాను గ్రహించుటచే గల్గిన ప్రభావమునం జేసి తొలుత తాను అమితాయుష్యమును బొంది పిమ్మట ఋషుల కందరకును బోధించినట్టులు తెలిసెడి.

భరద్వాజునివలన ఋషులు ఆయుర్వేదమును పడసినక్రమము.

మూ. ఋషయశ్చ భరద్వాజాజ్జగృహుస్తం ప్రజాహితమ్,
దీర్ఘమాయుశ్చికీర్షన్తో వేదం వర్ధనమాయుషః. ౨౭
మహర్షయస్తే దదృశుః యథావత్ జ్ఞానచక్షుషా,
సామాన్యం చ విశేషం చ గుణాన్ ద్రవ్యాణి కర్మ చ. ౨౮
సమవాయం చ తత్ జ్ఞాత్వా తన్త్రోక్తం విధిమాస్థితాః,
లేభిరే పరమం శర్మ జీవితం చాప్యనశ్వరమ్. ౨౯

వ్యా. జ్ఞానము చక్షుస్సుగా గల ఋషులందరును జనులకును తమకును నియమితమగునాయువును వృద్ధినొందింప దలంచినవారై జనులకు హితకరంబును, శాశ్వతంబును నగునాయుర్వేదమును గ్రహించిరి. మహర్షులు భరద్వాజునివలన గ్రహింపబడిన యాయుర్వేదమువలన సామాన్యము, విశేషము, గుణములు, ద్రవ్యము, కర్మ, సమవాయము, అనుపదార్థముల నారింటిని తమ దివ్యజ్ఞానదృష్టిచే యథాశ్రుతముగ గమనించి, అట్టితంత్రమున జెప్పబడిన సామాన్యాదులను విధిపూర్వకముగ (అపథ్యముల విసర్జించి పథ్యముల నాచరించి) ఆచరణములోనికి దెచ్చి ఆరోగ్యరూపమైన సుఖమును నాశరహితమైన యాయుష్యమును బొందిరి.

ఇచ్చట సామాన్యాదులను నారింటికిని లక్షణము క్రింద జెప్పబడునుగాన వాని వివరణము నచ్చట నెరుంగునది.

భరద్వాజశిష్యుడగు నాత్రేయునివలన నగ్నివేశాదులు ఆయుర్వేదమును గ్రహించినక్రమము.

మూ. అథ మైత్రీపరః పుణ్యమాయుర్వేదం పునర్వసుః,
శిష్యేభ్యో దత్తవాన్ షడ్భ్యః సర్వభూతానుకంపయా. 30

అగ్నివేశశ్చ భేలశ్చ జతూకర్ణః పరాశరః,
హారీతః క్షారపాణిశ్చ జగృహు స్తన్మునేర్వచః. ౩౧

వ్యా. పైజెప్పినరీతిగ భరద్వాజునివలన నాయుర్వేదమును గ్రహించిన శిష్యులలో పునర్వసువను నామాంతరము కలయాత్రేయు డనుమహర్షి అగ్నివేశుడు, భేలు(డు)డు, జతూకర్ణుడు, పరాశరుడు, హారీతుడు, క్షారపాణి, అనునార్గురు శిష్యులకు ఆయుర్వేదమును (భరద్వాజునివలన తాను గ్రహించినప్రకారము) చెప్పెను. సకలప్రాణులయందును కృత్రిమముకాని దయారసపరిపూర్ణుడై జనులహితము గోరి సకలప్రాణులయందును తనయందువలెనే సమమైన మిత్రత్వమును ప్రధానముగగల యాత్రేయుడు అగ్నివేశాదుల కార్గురికిని యాయుర్వేదము నుపదేశించిరని భావము. అట్టియగ్నివేశాదులును భరద్వాజుడు చెప్పినవిధముగనే యాయుర్వేదమును యథాశ్రుతముగ గ్రహించిరి.

ఇచ్చట భరద్వాజునకే ఆత్రేయ, పునర్వసు, అని నామాంతరములు కాని వ్యక్తిభేదము లేదని చెప్పెదరు. ఆత్రేయునకు భరద్వాజుడను నామాంతరము ఏతంత్రములయందును జెప్పియుండలేదు కావున నయ్యది సప్రమాణము కానోపదు. హారీతసంహితయందు ఆత్రేయాదులకు భరద్వాజుడు గురువని చెప్పబడినది. ఈగురుపరంపరవిషయమై విమర్శింపదగినవిషయము చాలభాగ మున్నది. విస్తరభీతిచే నిట వివరింపబడదయ్యె గాన విజ్ఞులు గమనించెదరు గాత.

అగ్నివేశాదితంత్రప్రవర్తనము.

మూ. బుద్ధేర్విశేష స్తత్రాసీత్ ఉపదేశాన్తరం మునేః,
తన్త్రస్య కర్తా ప్రథమం అగ్నివేశో యతోఽభవత్. ౩౨
అథ భేలాదయశ్చక్రుః స్వంస్వం తన్త్రం కృతాని చ,
శ్రావయామాసురాత్రేయం సర్షిసఙ్ఘం సుమేధసః. ౩౩
శ్రుత్వా సూత్రణమర్థానాం ఋషయః పుణ్యకర్మణామ్,
యథావత్సూత్రితమితి ప్రహృష్టాస్తేఽనుమేనిరే. ౩౪
సర్వ ఏవాస్తువంస్తాంశ్చ సర్వభూతహితైషిణః,
సాధు భూతేష్వనుక్రోశ ఇత్యుచ్చైరబ్రువన్ సమమ్. ౩౫
తం పుణ్యం శుశ్రువుః శబ్దం దివి దేవర్షయః స్థితాః,
సామరాః పరమర్షీణాం శ్రుత్వా ముముదిరే పరమ్. ౩౬
అహో సాధ్వితి నిర్ఘోషో లోకాం స్త్రీనన్వవాదయత్,

పిమ్మట జ్ఞానాభిమానిదేవతలైన బుద్ధి, సిద్ధి (సాధ్యాసాధ్యముల దెలిసికొను జ్ఞానము) స్మృతి (అతీతవిషయమును జ్ఞప్తికి దెచ్చుకొనుజ్ఞానవిశేషము), మేధ (ఉత్త రోత్తరవిషయములను తీవ్రముగ గ్రహించుజ్ఞానము) ధృతి (విన్నవిషయములను మరు వక జ్ఞప్తి నుంచుకొనుట), కీర్తి (తానెరింగినదానిని ప్రవచము జేయునట్టిశక్తి), క్షమ (ఓర్పు), దయ (భూతములయందు చిత్తమార్దవము), అను నీజ్ఞానశక్తులు తంత్రకారు లగు నగ్నివేశాదులను ప్రత్యక్షరూపములతో నేకకాలమున ప్రవేశించెను. (అగ్నివేశా దులయందు బుద్ధిసిద్ధి మున్నగుజ్ఞానవిశేషశక్తులు గ్రంథరచనకు ముందేయుండినను అయ్యవి గ్రంథరచనోత్తరక్షణమున వాని యధిదేవతలు స్వస్వరూపముతో వారియందు ఆవ హించినవని భావము). మరియుం బైజెప్పినరీతిగ పరమఋషులచే ప్రశంసింపబడిన తంత్రములు ప్రాణికోటులు రోగాదిబాధలు లేక సుఖముగ నుండుటకు సర్వజనోపా దేయములై స్థిరముగ ప్రతిష్ఠను పొందెను.

ఆయుర్వేదలక్షణము, నిరుక్తి.

మూ. హితాఽహితం సుఖం దుఃఖం ఆయుస్తస్య హితాహితమ్,
మానం చ తచ్చ యత్రోక్తం ఆయుర్వేదస్స ఉచ్యతే. ౪౧

వ్యా. శరీరము, చక్షురాదీంద్రియులు, సత్వము, ఆత్మ అను నీనాల్గును ఒకటి నొకటి బాయక యొకటిగ కూడియుండుట యాయు వనబడును. ఇదియే ఆయువుకు స్వరూపలక్షణము. ఈవిషయము 'శరీరేన్ద్రియసత్వాత్మ' అనువాక్యముచే క్రింద చెప్ప బడును. అయ్యది హితము, అహితము, సుఖము, దుఃఖము నని నాల్గుతెరంగుల నుండును. అట్టి నాల్గుభేదములును అర్థేదశమహామూలీయమను ముప్పదియవయధ్యా యమున విపులముగ వివరింపబడినది. అందు సకలభూతములకును హితమునుగోరుట, పరధనాదితృష్ణను వర్జించి సత్యపరుడుగ నుండుట మున్నగుగుణములు కలవానిఆయువు హిత మనబడును. ఈలక్షణములకు వ్యతిరేకమైనది అహిత మనబడును. శారీరమానసాది రోగములచే బాధింపబడక యౌవనాదిగుణసంపన్నుని యాయువు సుఖము. దీనికి వ్యతి రేకమైనది దుఃఖము. (కష్టమును కల్గించునది). అట్టి నాల్గువిధములైన యాయువును; అట్టి యాయువుకు హితములగుపథ్యాదులును, అహితములగు నీపథ్యంబులును; అరిష్ట లక్షణాదులచే నాయుఃపరిమాణంబును, శరీరేంద్రియసత్వాత్మసంయోగరూపమైన యాయు స్స్వరూపలక్షణంబును ఏగ్రంథముచే దెలుపబడునో అయ్యది ఆయుర్వేదము. "ఆయుః వేదయతీతి—ఆయుర్వేదః" అనువ్యుత్పత్తిచేత పైయర్థము లభించునని భావము. ('విద జ్ఞానే' అనుధాతునిష్పన్నమగు నాయుర్వేదశబ్దముచే ఇచ్చట గ్రాహ్యమగును. లాభాద్యర్థము గ్రహింపదగదని యెరుంగునది.)

ఆయుస్స్వరూపలక్షణము.

మూ. శరీరేన్ద్రియసత్త్వాత్మసంయోగో ధారి జీవితమ్,
నిత్యగశ్చానుబన్ధశ్చ పర్యాయై రాయురుచ్యతే. ౪౨

వ్యా. పృథివ్యాది పంచభూతాత్మకమైన శరీరము, చక్షురాదీంద్రియములు, మనస్సు, జ్ఞానమునకు సంధానకర్తయగు నాత్మ, ఇవి యన్నియు నొకటి నొకటి నెడబాయక కూడి (కర్మవశమునంజేసి) యుండుసట్టి యవస్థావిశేషము ఆయు వనబడును. అట్టియాయువు ధారి, జీవితము, నిత్యగము, అనుబంధము ననుపర్యాయనామములచే నీశాస్త్రమున వ్యవహరింపబడును.

శరీరమును చెడనీయక ధరించుటంజేసి ధారి యనబడును. 'ధారయతి శరీరమితి ధారి' అను వ్యుత్పత్తిచే నీయర్థము లభించును. 'జీవయతి ప్రాణాన్ ఇతి జీవితం' అను వ్యుత్పత్తిచేత ప్రాణముల నిల్పునది జీవితమని యర్థము. "నిత్యం గచ్ఛతి (శరీరస్య క్షణికత్వేనేతి) నిత్యగః" అను వ్యుత్పత్తిచేత శరీరము క్షణభంగురమగుటచే నియతముగ నొకకాలమున శరీరమును వదలిపోవునది నిత్యగమని యర్థము. "అనుబధ్నాతి (శరీరాణి పరంపరయా జన్మభేదేనేతి) అనుబంధః" అను వ్యుత్పత్తిచేత జన్మభేదములచే ననేకశరీరములతో సంబంధించునది యని యర్థము.

ఇచ్చట ఇంద్రియములు సూక్ష్మశరీరమగుటచే శరీరశబ్దముచేతనే గ్రహింపబడినను ఇంద్రియములకు ప్రాధాన్యమును దెల్పుటకై ప్రత్యేకముగ జెప్పబడెను.

మరియు అర్థేదశమహామూలీయాధ్యాయమున "తత్రాయుశ్చేతనానువృత్తిః; జీవితం, అనుబన్ధో, ధారిచేత్యేకోఽర్థః" అని ఆయుర్లక్షణము చెప్పబడెను. చేతనము అనువర్తించియుండుటయే ఆయువని యర్థము. ఈచెప్పిన లక్షణమునకును ప్రకృతమున జెప్పబడిన శరీర-ఇంద్రియ-సత్వ-ఆత్మసంయోగరూపమైన లక్షణమునకును సామరస్య మెట్లనిన:—శరీరాదిసంబంధములేక కేవలము చేతనానువృత్తి యెన్నడును సంభవింపదు, చేతనాసంబంధము ఇంద్రియసత్వాత్మ సంబంధము లేని కేవలశరీరమాత్రమున చేతనా సంబంధ మొకప్పుడును కల్గనోపదు. కావున చేతనానువృత్తి చెప్పినమాత్రమున శరీరాది సంబంధము అర్థాత్సిద్ధము కావున నీరెండు లక్షణములకు పరస్పరభేదము కానగాదు. మృతశరీరమున ఆత్మాదిసంబంధమును చేతనాసంబంధమును లేదుకావున అట్టిస్థితియే మరణమని చెప్పబడును. ఈలక్షణము అర్థాత్సిద్ధము.

ఆయుర్వేదప్రాశస్త్యము.

మూ. తస్యాయుషః పుణ్యతమో వేదో వేదవిదాం మతః,
వక్ష్యతే యన్మనుష్యాణాం లోకయో రుభయోర్హితః. ౪౩

వ్యా. పైజెప్పబడినయాయుర్వుకు సంబంధించినవేదము (ఆయుర్వేదము) ఆరోగ్య-ఆయుర్వర్ధనాది ఐహలౌకికసంపత్తుకును, చతుర్వర్గరూపమైన పారలౌకికసుఖమునకును ముఖ్యసాధనంబగుటచే నీయాయుర్వేదము మిక్కిలి పుణ్యతమమని వేదవేత్తలగు మహర్షులచేగూడ మిక్కిలి పూజనీయము.

ఋగ్వేదాదులు నాల్గును కేవలము పరలోకమునకు సంబంధించిన ధర్మముల మాత్రము బోధించి హితమైనదికావున పుణ్యములైనవి. ఆయుర్వేదము ఈలోకమున ఆయురారోగ్యములకును, తన్మూలమున పరలోకసాధనమైన ధర్మమునకు సాధనంబగుటం జేసి రెండులోకములకు హితము; కావున ఋగ్వేదాదులకన్న నయ్యది పుణ్యతమమని భావము. "నహి జీవితదానాద్ధి దానమన్యద్విశిష్యతే" అను నభియుక్తోక్తిప్రకారము ఇయ్యది జీవితమును కాపాడి వృద్ధిచేయునది కావున మిక్కిలి ప్రశంసనీయమని ముఖ్యాభిప్రాయము.

సామాన్య-విశేషములస్వరూపము, ప్రయోజనము.

మూ. సర్వదా సర్వభావానాం సామాన్యం వృద్ధికారణమ్,
హ్రాసహేతుర్విశేషశ్చ ప్రవృత్తి రుభయస్యతు. ౪౪

వ్యా. ('భవన్తీతి—భావాః; అను వ్యుత్పత్తిచేత సద్రూపమును పొందియుండునవి భావములు; అయ్యవి గుణము, ద్రవ్యము, క్రియ యని మూడు భేదములు కలవి. సర్వదా యన:—నిత్యము ఆవస్థికము నైనకాలమునందని యర్థము. సామాన్యమన:—'సామాన్య మేకత్వకరం' అని క్రిందజెప్పబడులక్షణముచేత ఏకత్వమును కల్గించునది యని యర్థము.) సమస్తమైన గుణ-ద్రవ్య-క్రియారూపములైన భావములయొక్క సామాన్యము (ఏకత్వమును కల్గించు సమానధర్మము. అనగా:—గుణములచే నైనను, ద్రవ్యత్వముచేనైనను, క్రియలచేనైనను ఏకత్వజ్ఞానమును కల్గించుధర్మము) నిత్య - ఆవస్థికరూపమైన సర్వకాలమునందును వృద్ధికి కారణమగును. అనగా:—ఒకదాని యందు కలగుణములచే నైనను ద్రవ్యత్వముచే నైనను క్రియలచే నైన, ఇంకొకటి సర్వకాలసర్వావస్థలయందును సమానముగ నుండుట (ఏకత్వమును దెల్పుచుండుట) వృద్ధికారణమని భావము.

(ఒకవస్తువు గుణములచే నైనను ద్రవ్యత్వముచే నైనను క్రియలచే నైనను సర్వకాలసర్వావస్థలయందును ఇంకొకవస్తువుచే సమానత్వమును పొందియున్నచో, అట్టి సమానధర్మము కలవస్తువుసంబంధముచేత మరియొకటి వృద్ధిజెందునని ఫలితార్థము).

మరియు సర్వకాలసర్వావస్థలయందును పైజెప్పినగుణద్రవ్యక్రియలయొక్క విశేషము (విరుద్ధధర్మము) క్షయమునకు కారణమగును. [ఒకద్రవ్యమునందలి గుణములైనను, ద్రవ్యత్వమైనను, క్రియలైనను ఇంకొకద్రవ్యమునందు విరుద్ధములుగ నున్నచో దానియుపయోగము (సంబంధము) హ్రాసమునకు (తగ్గించుటకు). కారణమగును].

మరియు పైజెప్పినరీతిగ గుణ-ద్రవ్య-క్రియలచే సామాన్యముకలద్రవ్యములను, విరుద్ధములగుద్రవ్యములను పరస్పరమిలితములుగ సంబంధము కల్గినచో వృద్ధియు క్షయంబును లేక సమత్వము కల్గును. (ఇవి పైజెప్పినశ్లోకమునకు యథాశ్రుతమైన యర్థము).

ఇచ్చట నీవివరణము నెరుంగునది. "సామాన్యం చ విశేషం చ గుణాన్ ద్రవ్యాణి కర్మచ, సమవాయంచ తత్ జ్ఞాత్వా తన్త్రోక్తం విధిమాస్థితాః" అను నిరువదియేడవ శ్లోకమునజెప్పిన యారీటితో సామాన్యము, విశేషము అను రెంటియొక్క కార్యము పైశ్లోకముచే నిర్దేశింపబడినది. సామాన్యమన నొకదానియందు కలధర్మము మరియొకదానియందలిధర్మముతో తుల్యముగ నుండుట. అట్టిసామ్యము గుణములచే నైనను, ద్రవ్యత్వముచే నైనను, క్రియలచే నైనను కల్గవచ్చును. ఎట్లులన: గోసమూహమును జూచినప్పుడు "ఇది గోవు, ఇది గోవు, ఇది గోవు," అనునిశ్చయము ప్రతిగోవు నుద్దేశించియు గల్గును. అట్టియెడ గోవులు వేరువేరుగ గనబడుచున్నను, ఒకగోవ్యక్తి యింకొకగోవ్యక్తితో గోత్వరూపద్రవ్యధర్మముచే సమానముగ నుండుటవలన (ద్రవ్యసామ్యమునుబట్టి) ప్రతివ్యక్తియందును గోవు అనువ్యవహారము సిద్ధించును. ఇది ద్రవ్యత్వముచే సమానత్వము. ఇట్టి సమానధర్మముకల గోవ్యక్తులపరస్పరసంబాధము (కూటమి) చేత గోవృద్ధిని తెలిసికొనుచున్నాము. కావున సమానగుణద్రవ్యములసంబంధము వృద్ధికారణమని పైని చెప్పబడినది.

గోత్వమునకు విరుద్ధమైనది అశ్వత్వము. ఇది విశేషధర్మము. ఇయ్యది హ్రాసమునకు (గోరూపసంఖ్యను తగ్గించుటకు) కారణము. మరియు దేవదత్తుడు వంటచేయువాడు, యజ్ఞదత్తుడును వంటచేయువాడు, వీరిద్దరును వ్యక్తిచే వేరువేరుగ నున్నను వారు చేయునట్టి పాకక్రియ యొకటియగుటచే క్రియాసామాన్యరూపధర్మమునుబట్టి ఏకత్వవ్యవహారము కల్గును.

పైజెప్పినరీతిగ సామాన్యము ద్రవ్య-గుణ-క్రియా భేదములచే మూడువిధములనుండును. విశేషముగూడ గుణ-ద్రవ్య-క్రియా భేదములచే మూడు తెరంగుల నుండును. వానికి ప్రత్యేకముగ నీక్రిందియుదాహరణముల నెరుంగునది:—భోజ్యరూపమైన మాంసము నుపయోగించినచో శరీరమునందలి ధాతురూపమైనమాంసము వృద్ధిజెందును.

(ఇచ్చట మాంసత్వము సామాన్యము కావున వృద్ధిహేతువు) ఉదకస్వరూపముకల (ద్రవస్వరూపమైన) క్షీరము నుపయోగించినచో ద్రవరూపమైనశ్లేష్మము వృద్ధినొందును. (ఇచ్చట ద్రవము సామాన్యము కావున కఫవృద్ధికి హేతువగును). ఇత్తెరంగున ద్రవ్య రూపమైన సామాన్యముచే తక్కినద్రవ్యములకును వృద్ధి నెఱుంగునది.

నారికేళము, అరటి, ఖర్జూరము మొదలగుద్రవ్యముల నుపయోగించినచో వాని యందలి శైత్యాదిగుణములచేత అట్టిశైత్యాదిగుణములు కలకఫము వృద్ధినొందును. ఇత్తెరంగున తక్కినవానికిని గుణసామాన్యముచే వృద్ధి నూహించునది.

క్రియలు శారీరము, వాచనికము, మానసికము నని మూడువిధములు. అందు పరువిడుట దుముకుట ఎగురుట మున్నగుశారీర (అవయవసంబంధములగు) క్రియలు చలనరూపములైనవి, కావున అట్టిక్రియలచేసిననాడు చలనరూపమైనవాతము వృద్ధి నొందును. (ఇచ్చట చలనరూపమైనక్రియ సామాన్యము కావున వృద్ధికారణమైనది). మాట్లాడుట, చదువుట, పాడుట మున్నగువాక్సంబంధములగు చలనరూపక్రియలచే చలనరూపమైనవాతము వృద్ధినొందును. చింత, కామము, దుఃఖము, భయము మొదలగు మానసిక (మనస్సంబంధములగు) క్షోభకరములగు క్రియలచే వాతము వృద్ధిజెందును. క్రోపము, అసూయ మున్నగుసంతాపకరమానసికక్రియలచే తాపరూపమైనపిత్తము వృద్ధి నొందును. నిద్ర, ఆలస్యము, శయనము, సుఖము మొదలగుస్థిరరూపములైన క్రియలచే స్థిరరూపమైనకఫము వృద్ధినొందును. ఇత్తెరంగున తక్కినవానికిని క్రియాసామాన్యమున వృద్ధికారణము నెఱుంగునది.

హ్రాసకారణములు:—అడవిగోధుమలు మాంసమునకంటె భిన్నములైనవి కావున మాంసమునకు విపరీతగుణముకలవి; అట్టి గోధుమల నుపయోగించినచో వానియందలి విశేషధర్మముచేత శరీరమునందలి ధాతురూపమైన మాంసము క్షీణించును. తేజోరూప మైనది క్షారము, కఫము జలరూపమైనది. అట్టి కఫమునకన్న విరుద్ధధర్మముకల క్షారము నుపయోగించినచో క్షారమునందలి విశేషధర్మము కఫమును హరించుటకు కారణమగును. (ఇది ద్రవ్యరూపమైన విశేషము. హ్రాసహేతువు).

గుణరూపమైనహ్రాసకారణము:—కఫము స్నిగ్ధశీతాదిగుణములు కల్గియుండును. ఆరనాళమునందు ఉష్ణతీక్ష్ణాది గుణములుండును. అట్టి యారనాళోపయోగముచేసినచో కఫమునకు విరుద్ధములగు ఉష్ణతీక్ష్ణాదిగుణములు కఫమును క్షయింపజేయును.

క్రియారూపమైన హ్రాసకారణము:—నిద్ర ఆలస్యము మొదలగు క్రియలు స్థిరమైనస్వభావముకలవి. అట్టి నిద్రాదులచేత చలనస్వభావము కలవాతము క్షీణించును.

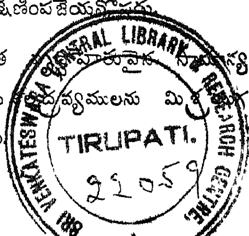
ఇచ్చట వాతమునందలి చలనమునకు స్థిరరూపమైననిద్రాక్రియ వాతమునకు విశేషము (విరుద్ధము). కావున వాతక్షయమునకు కారణమగును. ఇత్తెఱంగున ద్రవ్యగుణక్రియల సామాన్యముచే వృద్ధియును, విశేషధర్మముచే క్షయంబును కల్గును; కావున సామాన్య విశేషములు వృద్ధిహ్రాసములకు కారణములగునని సామాన్యవిశేషోద్దేశము లీశ్లోకమున నిర్దేశింపబడినవి. వానిలక్షణము క్రిందిశ్లోకమున జెప్పబడినది కావున పునరుక్తమని భ్రమింపవలదు. ఇత్తెఱంగున ద్రవ్యాదివిషయములయందును తొలుత నాయుర్వేదోప యుక్తమైన యుద్దేశమును నిర్దేశించి పిమ్మట వానిలక్షణములు చెప్పబడును.

పైజెప్పినశ్లోకార్థమునే వాగ్భటాచార్యులు:—"వృద్ధిస్సమానై స్సర్వేషాం విప రీతై ర్విపర్యయః" అనువాక్యముచే దెలిపెను. మరియు 'భావానాం' అను పదమునకు ద్రవ్యగుణక్రియలు అని యర్థము. విశేషశబ్దమునకు విపరీతమని యర్థము. ఇట్టియర్థ మునే "సర్వేషాం సర్వదా వృద్ధిః తుల్యద్రవ్యగుణక్రియైః, భావైర్భవతి భావానాం విపరీతై ర్విపర్యయః" "సమానై స్సర్వభావానాం వృద్ధిః హానిర్విపర్యయాత్" "విపరీత గుణై ర్ద్రవ్యై ర్మారుత స్సంప్రశామ్యతి" ఇవి మున్నగు తంత్రాంతరవచనములు స్పష్ట ముగ దెలుపుచున్నవి.

మరియు సామాన్యము వృద్ధికారణమనియు, విశేషము క్షయకారణమనియు చెప్పినది విరుద్ధకారణముతో సంబంధము లేకున్నపుడే సామాన్యము వృద్ధికారణమగును కాని క్షయమునకు కారణముకూడ కలిసియున్నపుడు వృద్ధికి కారణము కానోపదు. విశేషముకూడ వృద్ధికి తగినకారణముతో మిశ్రమైయున్నపుడు హ్రాసమునకు కారణము కాజాలదు. ఎట్టులన:—ఆమలకమున (ఉసిరికాయలయందు) అమ్లరసముకలదు. పిత్తము నందును అమ్లరసము కలదు. అట్టి అమ్లరససామాన్యముచే నామలకము పిత్తమును వృద్ధి నొందించవలసియున్నను, పిత్తమునకంటె విరుద్ధమైన శీతరూపమైన వీర్యము ఆమలక మునందున్నది. కావున అట్టియామలకము పిత్తమును క్షీణింపజేయునేకాని వృద్ధి నొందింప సమర్థము కానోపదు.

మరియు నికుచాదిఫలములయందు వాతమునకు విరుద్ధమైన స్నిగ్ధత్వాదులుండు టచే వాతమును క్షీణింపజేయవలసియున్నను, అట్టి విశేషమునకు విరుద్ధమైన ప్రభావము కూడ నుండుటంజేసి వాతమును వృద్ధినొందించునేగాని క్షీణింపజేయనోపదు.

మరియు "ప్రవృత్తిరుభయస్య తు" అనుటచేత వృద్ధిహేతువైన సామాన్య ధర్మము కలద్రవ్యమును హ్రాసహేతువైన విశేషధర్మము కలద్రవ్యములను మిశ్రము జేసి యుపయోగించినచో ఆరోగ్యము కల్గునని యర్థము.

ఎట్లనగ:—కేవలము మాంసాదిధాత్వాదులతో సమానధర్మములైన మాంసాదులమాత్ర ముపయోగించినచో మాంసాదిధాతువులు వృద్ధిజెందును. ధాతువులు మిక్కుటముగ వృద్ధినొందుటంజేసి ధాతువైషమ్యము కల్గును. అట్లుగాక కేవలము ధాత్వాదులకు విరుద్ధములైన గుణాదులుకల విశేషద్రవ్యముల నుపయోగించినచో ధాతువులు క్షీణించును. దానివలనను ధాతువైషమ్యము కల్గును. కావున అట్టిసామాన్యధర్మము కలవానిని విశేషధర్మముకలవానిని (ద్రవ్యగుణక్రియల) సమముగ నుపయోగించినచో ధాతువులు వృద్ధిక్షయములు లేక సమస్థితి నుండును. అప్పుడు ధాతుసామ్యరూపమైన యారోగ్యము కల్గును. అదియే ఆయుర్వేదతంత్రమునకు ప్రయోజనము. ఈవిషయము "ధాతుసామ్యక్రియా చోక్తా తంత్రస్యాస్య ప్రయోజనం" అని చెప్పబడెను.

—⊙ సామాన్యవిశేషములకు ప్రత్యేకలక్షణములు. ⊙—

మూ. సామాన్య మేకత్వకరం విశేషస్తు పృథక్త్వకృత్,
తుల్యార్థతా హి సామాన్యం విశేషస్తు విపర్యయః. ౪౫

వ్యా. ఏకత్వమును (రెండువ్యక్తులకు) కల్గించునట్టి వస్తు నిష్ఠధర్మము సామాన్యమనబడును. ఎట్లనగ: గోవ్యక్తులు దేశకాలాదుల భేదముచే పరస్పరభిన్నములుగ నున్నను గోత్వము గోవ్యక్తి సామాన్యముగ వ్యాపించి అన్నిగోవులకు ఐక్యమును కల్గించును. కావున అట్టిగోత్వము సామాన్యమని చెప్పబడును. (ఇయ్యది గోరూపవ్యక్తుల కన్నిటికిని గ్రాహకమగుటంజేసి వృద్ధికి కారణమగును.)

అనేకవ్యక్తులయందు భిన్నభిన్నములుగ (వేరువేరుగ) గానబడు ధర్మము ఒక వ్యక్తినుండి మరియొకవ్యక్తిని వేరుపరచును. ఇదియే విశేష మనబడును. ఎట్లనగ:—గోత్వము గోవ్యక్తియందున్నది. గజత్వము గజ (ఏనుగు) వ్యక్తియందున్నది. అట్టియెడ గోత్వము గజత్వబుద్ధిని, గజత్వము గోత్వబుద్ధిని మరలించును; కావున నీధర్మము గోవులనుండి గజములను, గజములనుండి గోవులను వేరుపరచును. ఇదియే విశేషమనబడును. (ఇయ్యది వేరుపరచునట్టి ధర్మము కావున ఏకత్వబుద్ధిని కల్గించు సామాన్యమునకన్న విరుద్ధమైనది.) ఇచ్చట గోత్వము గజవ్యక్తిని, గజత్వము గోవ్యక్తిని (సంఖ్యను) తగ్గించును కాన నీవిశేషము హ్రాసహేతువని పై జెప్పనంబడియె.

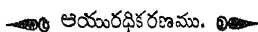
దీనికి లోకదృష్టాంతమును ఉత్తరార్థముచే "తుల్యార్థతా హి సామాన్యం, విశేషస్తు పృథక్త్వకృత్" అని చెప్పెను. ఏకజాతీయములగు వ్యక్తులు దేశకాలాదిభేదములచే ననేకములుగ నున్నను ఆవ్యక్తులయం దన్నిటియందును వ్యాపించియుండు ధర్మము ఏకరూపముగ నుండునపుడు ఆజాతివ్యక్తులన్నియు సమానములని వ్యవహరింపబడును.

కావున అట్టిన్యాయము ననుసరించి అయ్యది సామాన్యమని చెప్పబడును. (గోత్వము గోవ్యక్తులయం దన్నిటియందును సమత్వబుద్ధిని కల్గించును.)

పై జెప్పినలక్షణమునకు విరుద్ధముగ సమానమైనధర్మముగాక పరస్పరవిలక్షణమైన గోత్వ గజత్వాదిధర్మములు పరస్పరవ్యావర్తకములై విరుద్ధముగ లోకమున నుండును కావున నియ్యది విశేష మనబడును. (గోత్వము అశ్వవ్యక్తిబుద్ధినుండి మరలించును కావున అశ్వవిషయమై గోత్వము వ్యావర్తకము (వేరుపరచును).

ఇది ద్రవ్యగుణక్రియలచే మూడువిధములుగ నుండును. ద్రవ్యవిషయమై గోత్వాది సామ్యమునుబట్టి చెప్పబడినది. శుక్లవర్ణములైన ఘటపటాదులు పరస్పరవిలక్షణము లైయున్నను శుక్లరూపగుణము అన్నిటియందును ఏకరూపముగ వ్యాపించి యుండుటంజేసి శుక్లత్వము అన్నిటికిని ఏకత్వబుద్ధిని కల్గించును. (ఇది గుణరూపమైన సామాన్యము). పాచకులైన (వంటచేయువారైన) దేవదత్త-యజ్ఞదత్త-విష్ణుమిత్రాదులు అవస్థాదిభేదములచే పరస్పరవిలక్షణముగనున్నను పచనరూపక్రియ అందరియందును ఏకరూపముగ నుండుటంజేసి ఏకత్వబుద్ధిని కల్గించును. (ఇది క్రియారూపమైన సామాన్యము). విశేషమునకుగూడ నిట్లేయుగునసే ద్రవ్యగుణ క్రియాభేదములచే నుదాహరణముల నెఱుంగునది.

ఇచ్చట సామాన్యవిశేషలక్షణములవిషయమై వైశేషికాదిమతముల ననుసరించి యనేకపక్షాంతరము లేర్పడును. విస్తరభీతిచే నిట నవియన్నియు వివరింపబడవయ్యె. ఆయుర్వేదోపయుక్తాంశములుమాత్ర మిచ్చట క్లుప్తముగ చెప్పబడినవి. విజ్ఞులు గమనించెదరుగాక.

ఆయురధికరణము.

మూ. సత్త్వమాత్మా శరీరం చ త్రయమేతత్త్రిదండవత్,
లోక స్తిష్ఠతి సంయోగాత్ తత్ర సర్వం ప్రతిష్ఠితమ్. ౪౬
స పుమాంశ్చేతనం తచ్చ తచ్చాధికరణం స్మృతమ్,
వేదస్యాస్య తదర్థం హి వేదోఽయం సమ్ప్రకాశితః. ౪౭

వ్యా. "సామాన్యం చ విశేషం చ గుణాన్ ద్రవ్యాణి కర్మ చ" అని చెప్పిన యానుపూర్విప్రకారము తొలుత నిర్దేశింపబడిన సామాన్యవిశేషములు పైని నిరూపింపబడినవి. పిమ్మట క్రమప్రకారము గుణమును చెప్పవలసియున్నను అందు ప్రధానంబును, ఆయుర్వేదఉపకార్యంబును, నైనసత్త్వాత్మశరీరసంయోగరూపమైన హేత్వాద్యధికరణము చెప్పబడుచున్నది:—

సత్వము (మనస్సు), ఆత్మ, శరీరము, ఈమూడును చేరి మూడు కంబములుబోలె లోకమునకు జంగమరూపమయిన భూతగ్రామమునకు ఆధారమై యుండును. అట్టి జంగమరూపప్రపంచమును పైజెప్పిన సత్వాత్మశరీరములమూటిని ఆధారముగ జేసికొని అట్టి యాధారమువలన తమతమపనులను నిర్వర్తించుకొనుచు హానిలేక నిలబడి యుం టున్నది. ఈలోకమునందు కర్మఫలము మున్నగునవియన్నియుం, అట్టిసత్వాత్మశరీర సంయోగరూపమైన యాధారమునందే ఆధారపడియుండును. పైజెప్పినసత్వము, ఆత్మ, శరీరము అను నీమూడును ఒక్కటిగ జేరి పురుషుడనియుం, జ్ఞానమనియు చెప్పబడును. మఱియుం నీయాయుర్వేదమునకు అధికరణమనియుం నది చెప్పబడును. అట్టి సత్వాత్మశరీర ముల కుపకారమునకై ఈయాయుర్వేదము ప్రవర్తించినదిగాన అయ్యది ఆయాయు ర్వేదమునకు అధికరణమని భావము.

ఇచ్చట సత్వాది నిర్దేశముచేతనే మూడు అనునర్థము అగుచున్నను 'త్రయ మేతత్ త్రిదండవత్' అని చెప్పుటవలన సత్వాత్మశరీరములు మూడును కలసియే లోక మునకు ఆధారమగునని తెలియుచున్నది. లోకమున మూడుకాళ్లుగల త్రిపదియందు దాని నాధారముగజేసి యొకవస్తువు స్థిరముగ నిలచియుండదు. ఆకాళ్లలో నొకటి లేకున్ననాడు నిలువ వీలుండదుగదా. అత్తెరంగుననే సత్వాదులు మూడును కలసి లోకమున కాధారమగునుగాని అందొకటి లేనినాడు నిలువనోపదని భావము.

'లోకః' అనగా 'లోక్యతే ఆలోక్యతే ఇతి లోకః' అను వ్యుత్పత్తిచేత జంగమ రూపమయిన భూతప్రపంచమని యర్థము. శరీరశబ్దముచేత చక్షురాది ఇంద్రియసము దాయరూపమయిన సూక్ష్మశరీరముగూడ గ్రహింపనగును. ఆత్మకును శరీరమునకును సం బంధించినపనులు మనస్సు అధీనముగ నుండునుగాని అట్టిమనస్సును ప్రధానముగజేసి తొలుత నిర్దేశింపబడినది. ఆత్మశబ్దముచేత బుద్ధి అహంకారము మున్నగునవియు శరీర శబ్దముచేత శరీరమునకు సంబంధించిన ఇంద్రియములు ఇంద్రియార్థములుగూడ గ్రహింప బడును.

"అత్ర సర్వం ప్రతిష్ఠితమ్" అనుచోట కర్మఫలము, జ్ఞానము, సుఖము, దుఃఖము, జీవితము, మరణము, శుభము మున్నగునవియన్నియు సత్వాత్మశరీరములనే ఆధారముగ జేసియుండునని భావము. ఈవిషయము ఈతంత్రకారునిచేనిట్లు చెప్పబడినది:—"అత్ర కర్మఫలం చాత్ర జ్ఞానం చాత్ర ప్రతిష్ఠితం, అత్ర మోహః సుఖం దుఃఖం జీవితం మరణం శుభాః."

ద్రవ్యసంగ్రహము సేంద్రియనిరింద్రియవిభాగము.

మూ. ఖాదీన్యాత్మా మనః కాలో దిశశ్చ ద్రవ్యసంగ్రహః,
సేన్ద్రియం చేతనం ద్రవ్యం నిరిన్ద్రియ మచేతనమ్. ౪౮

వ్యా. నిర్దేశక్రమము ననుసరించి గుణములు చెప్పవలసియున్నను అట్టిగుణముల కాధారమైనద్రవ్యము ప్రధానమగుటంజేసి అట్టి ద్రవ్యసంగ్రహము తొలుత చెప్పబడుచున్నది. ఆకాశాది పంచమహాభూతములును, నిర్వికారమైన యాత్మయు, మనస్సును, కాలంబును, దిక్కులును ఇవియన్నియు చేరి సంగ్రహముగ ద్రవ్యములు కరచరణాద్యవయవంబులును హారీతకి త్రివృతు మున్నగునవియు ద్రవ్యములు అనేకములుగ నుండునుగాన ఇచ్చట సంగ్రహముగ చెప్పబడినది. పైజెప్పనవానిలో ఇంద్రియజ్ఞానము కల్గినది చేతనద్రవ్యము. ఇంద్రియజ్ఞానములేనిది అచేతనము.

ఇచ్చట 'నిరిన్ద్రియ' మనుచోట 'నిర్' అనుదానికి అభావమని యర్థము. ఇంద్రియజ్ఞానము లేనిద్రవ్యము అచేతనమని భావము. "చేతనావాన్ యతశ్చాత్మా తతః కర్తా నిరుచ్యతే" అనుప్రమాణము ననుసరించి ఆత్మ యొక్కటియే చేతనావంతము అగునుగాని, శరీరము మనస్సు చేతనావంతములు కానేరవని చెప్పవలయును. అయినను జలమునందు ఉష్ణగుణము లేకున్నను అగ్నిసంబంధమునంజేసి వేడియైనపుడు ఉష్ణజలము అని వ్యవహరించువిధముగ చేతనావంతమైన యాత్మసంబంధమునంజేసి మనస్సును, శరీరంబును, చేతనావంతములనియే వ్యవహరింపబడును. ఆత్మకు గూడ ఇంద్రియసంయోగము కల్గినప్పుడే చేతనావత్త్వము సిద్ధించును. ఈవిషయమున "ఆత్మనః కరణైః యోగాత్ జ్ఞానం తస్య ప్రవర్తతే" అనువాక్యము ప్రమాణము. మఱియు వృక్షగుల్మలతాదులు గూడ ఇంద్రియజ్ఞానము కల్గియున్నవిగాన చేతనద్రవ్యముగనే పరిగణింపబడును. వృక్షాదులకు ఇంద్రియజ్ఞానము ఎట్లులన:—ఆదిత్యభక్తి (ప్రొద్దు తిరుగుడుచెట్టు) యనునది సూర్యున కభిముఖమై సూర్యునితో గూడ వాలుచుండును. కావున దీనికి చక్షురింద్రియజ్ఞానము కలదని యూహింపవలసియున్నది. ఏలకతీగె మేఘగర్జనము వినునప్పుడు కాయలు కాచును. కాన దీనికి శ్రవణేంద్రియజ్ఞానము కలదని చెప్పదగియున్నది. జీమూతము (చేమపొట్ల) అనునది నక్కయొక్క వసా (క్రొవ్వు) గంధమును మూర్కొనునపుడు ఫలించును. కాన దీనికి ఘ్రాణేంద్రియజ్ఞానము కలదని తోచుచున్నది. వంగచెట్లు మత్స్యపిత్తము చల్లినప్పుడు కాయలకాచును కాన దీనికి రసనేంద్రియజ్ఞానము కలదని చెప్పదగియున్నది. అశోకవృక్షము ఉత్తమజాతిస్త్రీపాదతాడనముచేత పూచును. కావున దీనికి స్పర్శేంద్రియజ్ఞానము కలదని

యూహింపదగియున్నది. మఱియు "అభివాదితస్తు యో విప్రో నాశిషం సమ్ప్రయచ్ఛతి స్మశానే జాయతే వృక్షః గృధ్రకంకోపసేవితః" అను వచనముచేత బ్రాహ్మణునకు నమస్కరించినపుడు ఆశీర్వదింపకయున్నవాడు శ్మశానమునందు చెట్టుగా పుట్టి గ్రద్దలు మున్నగువానిచే సేవింపబడునని తెలియుచున్నదికాన చెట్లకు జ్ఞానము కలదని యేర్పడుచున్నది. కావున వృక్షాదులకు ఇంద్రియజ్ఞానము కలదనువిషయము నిర్వివాదాంశము. కావున వృక్షగుల్మలతాదులు గూడ చేతనద్రవ్యములలోనే పరిగణింపబడుచున్నది.

గుణములు, కర్మ.

మూ. సార్థా గుర్వాదయో బుద్ధిః ప్రయత్నాన్తాః పరాదయః,
గుణాః ప్రోక్తాః

వ్యా. ఇంద్రియార్థములు (శబ్ద-స్పర్శ - రూప - రస-గంధములు), గుర్వాదులు (గురు-లఘు-శీత-ఉష్ణ-స్నిగ్ధ-రూక్ష - మన్ద - తీక్ష్ణ-స్థిర-సర - మృదు - కఠిన - విశద - పిచ్ఛిల-శ్లక్ష్ణ - ఖర-స్థూల-సూక్ష్మ - సాంద్ర-విశదములను నిరువది), బుద్ధి - (స్మృతి, చేతన, ధృతి, అహంకారము మున్నగు బుద్ధివిశేషణములును), ప్రయత్నము అనునది అంతముకాగల ఇచ్ఛ, ద్వేషము, సుఖము, దుఃఖము, ప్రయత్నము అనునవి యైదును, పరాదులును (పరత్వము, అపరత్వము, యుక్తి, సంఖ్య, సంయోగము, విభాగము, పృథక్త్వము, పరిమాణము, సంస్కారము, అభ్యాసము అనునవి పరాదులు), ఇవి యన్నియు గుణములు.

ఇచ్చట నీవివరణము నెరుంగునది:—గుణములు విశేషగుణములు, సామాన్యగుణములు, ఆత్మగుణములు నని మూడువిధములు. అట్టి మూడువిధములైన గుణంబులును ఈశ్లోకమున నిర్దేశింపబడినవి. ఎట్టులన:—శబ్ద-స్పర్శ-రూప-రస-గంధము లనునవి యైదును పంచభూతములలో నొక్కొకదానిని ప్రధానముగ నాశ్రయించి యుండును. అందు ఆకాశమును శబ్దంబును, వాయువును స్పర్శంబును, అగ్నిని రూపంబును, జలమును రసంబును, పృథివిని గంధంబును ప్రధానముగ నాశ్రయించియుండును. ("అర్థాశ్శబ్దాదయో జ్ఞేయాః గోచరా విషయా గుణాః" అని చెప్పబడినవి). కావున నీయైదుగుణములును విశేషగుణములు. వాయ్వాదులయందు గుణాంతరసంయోగము భూతాంశానుప్రవేశమున కల్గినను పంచభూతములకు ప్రధానముగ పైజెప్పినగుణములు నియతముగ నుండును కావున విశేషములనుట నిర్వివాదము.

గురులఘ్వాదిగుణము లిరువదియు పృథివ్యాది పంచభూతములకును సాధారణములగుటంజేసి సామాన్యగుణము లనబడును.

"ఇచ్ఛాద్వేష స్సుఖం దుఃఖం ప్రయత్న శ్చేతనా ధృతిః, బుద్ధిస్స్మృతిరహఙ్కారః లిఙ్గాని పరమాత్మనః" అని యాత్మగుణములు చెప్పబడినవి. ఇందు బుద్ధిశబ్దముచేత చేతనము, ధృతి, స్మృతి, అహంకారము అను నీయైదును 'ప్రయత్నాన్తాః' అని చెప్పుటచేత ఇచ్ఛ, ద్వేషము, సుఖము, దుఃఖము, ప్రయత్నము అను నీయైదును గ్రహింపబడును. మొత్తమున నీపదియు నాత్మగుణములు.

పరాదులు తంత్రాంతరమున నిట్లు చెప్పబడినవి:—పరాఽపరత్వే యుక్తిశ్చ సంఖ్యాసంయోగ ఏవ చ, విభాగశ్చ పృథక్త్వం చ పరిమాణ మథాపి చ, సంస్కారో ఽభ్యాస ఇత్యేతే గుణాః ప్రోక్తాః పరాదయః" ఈపరాదిగుణము పంచభూత సామాన్యములతో జేరినవి. ఐనను ఇవి యంతగ నుపయుక్తము కావు; కావున ప్రత్యేకముగ గొసన జెప్పబడినవి.

కర్మనిర్దేశము.

మూ. ప్రయత్నాది కర్మ చేష్టిత ముచ్యతే. ౪౯

వ్యా. మఱియు ప్రయత్నము మున్నగు చేష్టారూపమైన వ్యాపారము కర్మ యనబడును. (చేష్ట యనగ ఒకకార్యార్థమై కల్గిన ప్రవృత్తి. అయ్యది క్రియా (వ్యాపార) రూపమైనది. అయ్యది ప్రయత్నమనియు, కార్యసమారంభమనియు చెప్పనగును. ఈవిషయము తంత్రాంతరమున నిట్లు చెప్పబడినది:—"ప్రవృత్తిస్తు చేష్టా కార్యార్థాసైవ క్రియా ప్రయత్నః కార్యసమారమ్భశ్చ" ఒకకార్యార్థమై కల్గిన యాంగికాదిచేష్టయే ప్రవృత్తి యనబడును. అయ్యది క్రియ యనియు, ప్రయత్నమనియు, కార్యసమారంభ మనియు చెప్పబడును. ఒకకార్యమును సాధించుటకై కల్గిన యాంగికాది చేష్టారూపమైన వ్యాపారము కర్మయని ఫలితార్థము.

సమవాయము, దానిలక్షణము.

మూ. సమవాయోఽపృథగ్భావః భూమ్యాదీనాం గుణైర్మతః,
స నిత్యో యత్ర హి ద్రవ్యం న తత్రానియతో గుణః. ౫౦

వ్యా. ఈశ్లోకమున సమవాయమును నిర్దేశించి దానిలక్షణమును చెప్పబడును కావున పైన చెప్పబడు ద్రవ్యాదిలక్షణములతో కూడ సమవాయలక్షణమును ప్రత్యేకముగ చెప్పుటలేదు.

పృథగ్భావము అన వేరుగనుండుట. అపృథగ్భావమన సర్వకాల సర్వావస్థలయందును ఒకటి నొకటి విడనాడ కొకటిగ చేరియుండుట. అనేకములగు నాధేయ

ములకు ఆధారములైనవి భూమ్యాదిద్రవ్యములు. కావుననే యవి ప్రధానములు. అట్టి భూమ్యాది ప్రధానద్రవ్యముల నాధారముగ జేసికొని శబ్దస్పర్శాదులును గుర్వాదులునైన సకలగుణంబులును అవయవికి సంబంధించిన సామాన్యకర్మములును నిలచియుండును. కావుననే గుణాదులు ఆధేయములు. ఇవి ఆధారములగు ద్రవ్యములకన్న నప్రధానములు. గుణశబ్దమునకు అప్రధానమనియు నర్థము కలదు. (గుణీభూతము, అను స్థలములయందు అప్రధానము అని అర్థముచేయుట సంప్రదాయసిద్ధము.)

సముదితార్థము:—పలుదెరంగులై యప్రధానములైన శబ్దస్పర్శాదిగుణములున్నగువానిలో, అట్టిగుణాదులకు ఆధారములగుటంజేసి ప్రధానములైన భూమ్యాది ద్రవ్యములకు కలయపృథగ్భావము (సర్వావస్థలయందును విడనాడక కలిసి యుండుట) సమవాయ మనబడును. అట్టి సమవాయము నిత్యము. ఏలయన:—ఎచ్చట ఆకాశాది ద్రవ్యము నిత్యముగ నుండునో అచ్చట నాద్రవ్యమునకు సంబంధించిన ఆకాశత్వాది గుణములు నియతముగ ననాపాయియై యుండును. కావున ఆరెంటికి ఎడలేనిచేరికయే సమవాయమగును. గుణిని విడిచి గుణములుండవు కావున నీరెండిటికిని నిత్య సంబంధము. అదియే సమవాయము. కావున నయ్యది నిత్యము. అని నిష్కృష్టార్థము.

అవయవావయవద్రవ్యములకును, గుణగుణులకును, కర్మాకర్మవంతములకును, సామాన్యాసామాన్యవంతములకును అవినాభావసంబంధము. అయ్యదియే సమవాయము. గుణములను వదలి గుణి వేరుగనుండ వలనుపడదు. కావున నారెంటికిని చేరిన సమవాయ సంబంధము నియతమని భావము.

ద్రవ్యలక్షణము.

మూ. యత్రాశ్రితాః కర్మగుణాః కారణం సమవాయి యత్,
తద్ద్రవ్యం

వ్యా. క్రియారూపమైన కర్మయు, 'సార్థా గుర్వాదయః' అను శ్లోకముచే జెప్పబడిన విశేషసామాన్య ఆత్మగుణంబులును ఏవయస్సునందు ఆశ్రయించి సమవాయిగ (సమవాయసంబంధము కల్గినదిగ) నేది యుండునో అయ్యది ద్రవ్యమనబడును.

ఇచ్చట నీవివరణము నెరుంగునది:—సమవాయియన 'యత్సమవేతం సత్కార్యముత్పాద్యతే తత్సమవాయి' అను నైయాయికలక్షణము ననుసరించి యేది యేకార్యమునందు సమవాయసంబంధముతో గూడియుండి కార్యము కల్గునో అయ్యది ఆకార్యమునకు సమవాయి యనబడును. ఎట్లులన:—మృత్తు ఘట రూపకార్యమునందు సమవాయసంబంధముచే కూడియుండి ఘటరూపకార్యము జనించునో అట్టి మృత్తు ఘట

కార్యమునుగుఱించి సమవాయికారణము. ఈలక్షణము, ననుసరించి యిట్లు అర్థముచేయ నగును. ఏవస్తువునందు 'సంయోగే చ విభాగే చ' అను శ్లోకముచే జెప్పబడిన క్రియా రూపమైన (చేష్టారూపమైన) కర్మయు, శబ్దస్పర్శాదులును, గుర్వాదులును, ఇచ్ఛాద్వేషా దులును నని త్రివిధగుణములు సమవాయసంబంధముచేత ఆశ్రయించియుండి, యే వస్తువు సమవాయిగ (కార్యమునకు సమవాయసంబంధము కలదిగ) నుండునో అయ్యది ద్రవ్యమనబడును. (కర్మలకును గుణములకును ఆధారమై కార్యమునందు సమవాయ సంబంధముచే నుండునది ద్రవ్యమని ఫలితార్థము).

ఉదాహరణ మెట్టులన:—త్రిఫలములు కటుతిక్తాది రసములకును విశదాది గుణములకును ధాతుసామ్యరసాయనాది కర్మలకును ఆధారములై కార్యమునకు సమ వాయసంబంధముకలవియు నైనవి కావున ద్రవ్యమని యెరుంగునది.

ఇచ్చట ద్రవ్యము తానుకూడ కలిసి కార్యమును కల్గించును కావున సమవాయి యగును. గుణములును కర్మయు తాముచేరి కార్యము కల్గుట లేదు కావున నీరెండును సమవాయి కానేరవు. ఏద్రవ్యమైనను ఉత్పత్తిక్షణమున గుణరహితముగనే యుండును. అయినను ఉత్పత్త్యుత్తరక్షణమున గుణముతో కూడియుండును కావున గుణవైశిష్ట్య యోగ్యత కల్గియుండుటంజేసి గుణవిశిష్టమే యగును. ఈలక్షణమునే వైశేషికమతమున 'క్రియావద్గుణవత్సమవాయికారణం ద్రవ్య'మని చెప్పియున్నది. క్రియయును గుణం బులును కల్గి సమవాయికారణమైనది ద్రవ్యమని నిష్కృష్టలక్షణము.

గుణలక్షణము.

మూ. సమవాయీ తు నిశ్చేష్టః కారణం గుణః. ౫౧

వ్యా. క్రియారూపమైన చేష్టలేక సమవాయసంబంధమునకు ఆధేయమైన కార ణము గుణమని చెప్పనగును. (సమవాయసంబంధము గల్గి ఆధేయతాధర్మమునకు కారణ మైనది గుణమని భావము).

'ఘటో రూపవాన్' అనుచోట రూపమనునది ఘటమున కాధేయము ఘటము ఆధారము. ఆధేయమగురూపము సమవాయసంబంధముచేత ఘటమునందున్నది. 'గుణ గుణినోః సమవాయస్సంబంధః' అనుటచేత గుణమైనరూపమునకును ఆధారభూతమై గుణియైన ఘటమునకును సమవాయసంబంధము. కావున సమవాయమైన ఘటమున కాధేయమై చేష్టారహితమై కారణరూపమైన రూపము గుణమని చెప్పబడును. ఇత్తెఱంగుననే ద్రవ్యములగు త్రిఫలాదులకును, దానికాధేయములగు గురులఘ్వాది గుణములకు పైజెప్పినరీతిగ లక్షణసమన్వయము నూహించునది.

ఇచ్చుట 'నిశ్చేష్టః' అని చెప్పుటచేత ద్రవ్యమున సమవాయసంబంధము కల్గినను కర్మ చేష్టావంతము కావున నయ్యది గుణమని చెప్పకూడదు. పృథివ్యాదిపంచభూతములు నిశ్చేష్టములైన సమవాయాధేయములు కావు, కావున నవి గుణములని చెప్పబడవు. 'కారణం' అను విశేషణముచేత దేనికి కారణముకాని సామాన్యవిశేషసమవాయములును గుణములు కానోపవు.

కర్మలక్షణము.

మూ. సంయోగే చ విభాగే చ కారణం ద్రవ్యమాశ్రితమ్,
కర్తవ్యస్య క్రియా కర్మ కర్మ నాన్య దపేక్షతే. ౫౨

వ్యా. (సంయోగమన—ఉత్తరదేశసంబంధము, విభాగమన పూర్వదేశసంయోగనాశము) పూర్వదేశసంబంధ వినాశపూర్వక ఉత్తరదేశసంయోగమునకు కారణమై సమవాయసంబంధముచే ద్రవ్యము నాశ్రయించిన వ్యాపారరూప (చేష్టారూప) క్రియ కర్మ యనబడును. అట్టి వ్యాపారము చేయదగినకార్యమునకు సంబంధించియుండును. మరియు నయ్యది యితరకారణము నపేక్షింపదు.

లక్షణపరిష్కారము:—సమకాలమున సంయోగవిభాగముల రెంటికిని కారణమై ద్రవ్యము నాశ్రయించినదియు, చేయదగినపనికి సంబంధించినదియు కారణాంతరము నపేక్షించకుండునదియు నగు చేష్టారూపమైన క్రియ కర్మయని చెప్పబడును.

'కర్మ నాన్యదపేక్షతే' అనుదాని కిది భావము.—ఉత్పన్నమైన కర్మ తన కాశ్రయమైన ద్రవ్యమునకు సంబంధించి పూర్వదేశవిభాగమును ఉత్తరదేశసంయోగమును చేయునపుడు తనకంటె నుత్తరకాలమున పుట్టు ఇతరకారణము నపేక్షింపకయే ప్రవర్తించును. ద్రవ్యము సంయోగవిభాగములరెంటికిని సమకాలమున కారణమైనను, ఉత్తరకాలమున కల్గు కారణాంతరము నపేక్షించియే యుండును. ఘటము ఉత్పన్నమైనవెనుక సంయోగవిభాగములకు గాను చేష్టారూపమైన కారణాంతరము నపేక్షించియే యుండును. కర్మ యనునది కపాలద్వయ సంయోగాది వ్యాపారమురూపముగ తాను పుట్టునపుడే ఉత్తరకాలమున బుట్టు కారణాంతరము నపేక్షింపకయే సంయోగవిభాగముల నిర్వర్తించును. కావున ద్రవ్యమునకును కర్మకును భేదము నెరుంగునది.

మరియు 'కర్తవ్యస్య క్రియా కర్మ' అని చెప్పుటచేత చేయదగిన చేష్టారూపమైన క్రియకు కర్మయని సంజ్ఞయనియర్థము. వమనాదికర్మలును అదృష్టాదికర్మలును క్రియారూపములు కావు కాన వానికి కర్మసంజ్ఞ లేదు.

కార్యలక్షణము.

మూ. ఇత్యుక్తం కారణం; కార్యం ధాతుసామ్యమిహోచ్యతే,
ధాతుసామ్యక్రియా చోక్తా తన్త్రస్యాస్య ప్రయోజనమ్. ॥ ౫౩

వ్యా. ఇత్తెరంగున సామాన్యము, విశేషము, గుణము, ద్రవ్యము, కర్మ, సమవాయము అని యారువిధములైనకారణములు ఆయుర్వేదమునకు సంబంధించి చెప్పబడినవి పూర్తియైనవి. ఇతరశాస్త్రములయందు ఘటాదులు కార్యములని చెప్పబడినవి. ఈవైద్యశాస్త్రమునకు ధాతుసామ్యరూపమైన యారోగ్యమే ప్రయోజనము; కావున నీవైద్యతంత్రమునందు ఇతరశాస్త్రములవలెగాక ధాతుసామ్యరూపమైన యారోగ్యమే కార్యమని చెప్పబడును.

ధాతుసామ్యమన:—"వికారో ధాతువైషమ్యం సామ్యం ప్రకృతి రుచ్యతే, సుఖసంజ్ఞకమారోగ్యం" అని యీతంత్రకారుఁడే పైని చెప్పబోవును.

రోగకారణసంగ్రహము.

మూ. కాలబుద్ధీన్ద్రియార్థానాం యోగో మిథ్యా న చాతి చ,
ద్వయాశ్రయాణాం వ్యాధీనాం త్రివిధో హేతుసఙ్గ్రహః ॥ ౫౪

వ్యా. శీత-ఉష్ణ - వర్ష భేదములచే మూఁడువిధములైనకాలము, బుద్ధి (ప్రకర్ష జ్ఞానము), ఇంద్రియార్థములు (పంచమహాభూతగుణములైన శబ్దస్పర్శరూపరసగంధములు), అను నీమూఁటి (కాల - బుద్ధి - ఇంద్రియార్థముల) యొక్కయు, ఇంద్రియార్థసహచరితములై ఇంద్రియముల ద్వారకముగ నుపయోగింపబడు ద్రవ్యగుణకర్మంబులయొక్కయుం హీనయోగంబును (నియమిత పరిమాణమునకన్న తక్కువగ సంబంధము కల్గుట), మిథ్యాయోగంబును (తనకుండవలసిన పరిస్థితికన్న వ్యతిరేకముగ సంబంధము కల్గుట), సంబంధము బొత్తుగ లేకుండుటయు, అతియోగంబును (తనకు నియతమైన పరిమితికన్న నధికముగ సంబంధముః కల్గుటయు), శరీరమును మనస్సును నాశ్రయించి జనించువ్యాధులకు హేతువులగును. (అనగా శీతోష్ణాదికాలమునకును, బుద్ధికిని, శబ్దస్పర్శాదీంద్రియార్థములకును సంభవించు మిథ్యాయోగము, అయోగము, అతియోగము ననుమూఁడును శారీర-మానసవ్యాధుల రెంటికిని కారణములగును; ఇది వ్యాధిహేతువులసంగ్రహము అని భావము.)

ఇచ్చట హీనయోగమనునది అయోగముననే యంతర్భావము నొందునుకాన వేరుగ జెప్పబడలేదు. "శరీరం సత్వసంజ్ఞం చ రోగాణా మాశ్రయో మతః" అని

చెప్పబడు ప్రకారము శరీరమునకును మనస్సునకును వేరువేరుగ సంబంధించి పుట్టినవ్యాధులును, రెంటికిని సమకాలమున సంబంధించి బుట్టినవ్యాధులును 'ద్వయాశ్రితానాం' అను పదముచే గ్రహింపబడును. పైజెప్పిన కాలాదుల అయోగాతియోగ మిథ్యాయోగ లక్షణములు తిస్రైషణీయాధ్యాయమున వివరింపబడును. మరియు కాలము దుష్పరిహార్యమగుటంజేసి బలవత్తరము కావున తొలుత జెప్పంబడియె. బుద్ధ్యపరాధముచే నింద్రియార్థాతియోగాదులు కల్గును కావున కాలమునకు పిమ్మట చెప్పబడినది.

"ప్రజ్ఞాపరాధాద్ధ్యహితాన్ అర్థాన్ పఞ్చ నిషేవతే" అని చెప్పబడు ప్రకారము అసాత్మ్యేంద్రియార్థసంయోగము ప్రజ్ఞాపరాధమునందే చేరును. అయినను అసాత్మ్యేంద్రియార్థసంయోగమునకు ప్రజ్ఞాపరాధము కారణము, అట్టిసంయోగము వ్యాధులకు సన్నిహితకారణ మగును కావున సుబోధమునకై ప్రత్యేకముగ జెప్పబడెను మరియు అసాత్మ్యేంద్రియార్థసంయోగమునకన్న వ్యతిరిక్తమైన కాయవాఙ్మనః క్రియాపరాధమున ప్రజ్ఞాపరాధశబ్దము వర్తించును కావున ప్రత్యేకముగ జెప్పినది సమంజసమను భావము.

ఇచ్చట 'న చాఽతి చ' అనుచకారము హీనయోగమును గూడ గ్రహించును. హీనయోగ - మిథ్యాయోగ - అయోగములు మూడును వ్యాధిహేతువు లగునని యెరుంగునది. ఈయుద్దేశముచేతనే "మిథ్యాతిహీనలిఙ్గేభ్యో యో వ్యాధిరుపజాయతే" అని వేరొకచోట చెప్పబడినది. మరియు లోకమున నొకబియ్యపుగింజను తిన్నను అశనమని చెప్పబడురీతిగ నిచ్చట నతిస్వల్పముగ యోగము కల్గినను అయోగమనియే చెప్పబడును; కావున నీయోగశబ్దముచేతనే స్వల్పయోగరూపమైన హీనయోగంబును గ్రహింపబడును. ఈవిషయమును వాగ్భటాచార్యుడు స్ఫుటముగ నిట్లు చెప్పెను:— "కాలార్థకర్మణాం యోగాః హీనమిథ్యాతిమాత్రకాః, సమ్యగ్యోగశ్చ విజ్ఞేయః రోగారోగ్యైకకారణమ్" ఇచ్చట హీనయోగము వాచకముగనే చెప్పబడినది మరియు కాల - అర్థ - కర్మముల సమ్యక్ యోగము ఆరోగ్యకారణ మనియు పైవాక్యమున జెప్పబడినది. మరియు నీవిషయమున తిస్రైషణీయాధ్యాయమున 'తత్రాతిప్రభానాం' అని యుపక్రమించి విశేషముగ వివరింపబడును. కావున నిచ్చట నింతట విరమింపబడును.

రోగముల కాశ్రయములు.

మూ. శరీరం సత్త్వసంజ్ఞం చ వ్యాధీనా మాశ్రయో మతః,
తథా సుఖానాం యోగస్తు సుఖానాం కారణం సమః. ౫౫

వ్యా. శరీరము, మనస్సు ఈరెండును వేరువేరుగను రెండును కలసియుం వ్యాధులకు నాశ్రయము (అధిష్ఠానము) అగును. (అందు కుష్ఠాదిరోగములకు శరీరంబును, కామాదిరోగంబులకు మనస్సును, ఉన్మాదము మున్నగురోగములకు శరీరమనస్సులు రెండును, ఆశ్రయము లగును.) మఱియుం సుఖకరములయిన పైజెప్పిన కాల - బుద్ధి - ఇంద్రియార్థములయొక్క సమ్యగ్యోగము ఆరోగ్యరూపమయిన సుఖములకు పైజెప్పిన మనశ్శరీరములు రెండును ఆశ్రయము లగును. అనగా కాలబుద్ధి ఇంద్రియార్థముల యొక్క న్యూనాతిరేకములేని సమయోగము సమ్యగ్యోగ మనబడును. అట్టియోగము ఆరోగమునకు కారణము, అట్టి యారోగ్యమునకును, శరీరమనస్సులు ఆశ్రయమగును. అందు మనస్సంబంధమైన యారోగ్యమునకు మనస్సును, శరీరసంబంధమయిన రోగములకు శరీరమును, ఈరెంటికిని సంబంధించిన యారోగ్యమునకు రెండును ఆశ్రయములగునని భావము. అట్టి యారోగ్యమును సుఖకరములయిన కాలబుద్ధి ఇంద్రియార్థముల యొక్క సమయోగము కారణమగునని ముఖ్యభావము.

ఇచ్చట. శరీరరోగములను ముఖ్యముగ జేసి ఈతంత్రము ప్రవర్తించినవిగాన శరీరము తొలుత నిర్దేశింపబడినది. మఱియుం అధ్యాయ విషయసంగ్రహమునందు యాధ్యాశ్రయమును ప్రత్యేకముగ జెప్పియుండలేదు. అయినను "హేతశ్చ" అను చకారముచేత యాధ్యాశ్రయముకూడ గ్రహింపబడును. కావున ఇచ్చట యాధ్యాశ్రయ మని చెప్పుట అనార్షమని భ్రమింప పనిలేదు.

ఆత్మస్వరూపలక్షణము.

మూ. నిర్వికారః పరస్త్వాత్మా సత్వభూతగుణేన్ద్రియైః,
చైతన్యే కారణం నిత్యో ద్రష్టా పశ్యతి హి క్రియాః. ౫౬

వ్యా. పరమాత్మ వికారములేనిది మిక్కిలి సూక్ష్మంబును శ్రేష్ఠంబును అయినది. అట్టి యాత్మ మనస్సు, పంచభూతములకు సంబంధించిన శబ్దస్పర్శరూపరసగంధములు, త్వక్చక్షుశ్శ్రోత్రజిహ్వాఘ్రాణములు అనువాని సంబంధమునం జేసి ఇంద్రియాదిజ్ఞానమునందు కారణమగును. (అట్టి నిర్వికారంబును సూక్ష్మసూక్ష్మంబునైన యాత్మ తాను నిర్లేపముగ నంతర్యామియై ఇంద్రియేంద్రియార్థముల సంబంధమునంజేసి నేను ద్రష్టను, నేను శ్రోతను అని తాను ఆయాయింద్రియవ్యాపారములకు సాక్షియై అన్నివిషయములను తాను చూచుచుండునని భావము). సకలజ్ఞానములకును ద్రష్టగానుండు పరమాత్మ నిత్యమైనది. కావున అట్టియాత్మకు సంబంధించి యెకప్పుడు వ్యాధులు కల్గబోదు. కావున వ్యాధ్యాశ్రయముగ శరీరమనస్సులుమాత్రము జెప్పబడినది. 'సత్వమాత్మా

శరీరం చ త్రయం' అని చెప్పినది సత్వాదుల కన్నిటికిని ప్రధానమగుటచే పరిగణింప బడినదికాని అంతమాత్రముచే వ్యాధిసంబంధముకలదని యూహింపదగదు.

శారీరమానసదోషసంగ్రహము.

మూ. వాయుః పిత్తం కఫశ్చోక్తశ్శారీరో దోషసఙ్గ్రహః,
మానసః పునరుద్దిష్టో రజశ్చ తమ ఏవ చ. ౫౭

వ్యా. వాయువు, పిత్తము, కఫమునని శరీరసంబంధములగు దోషములు మూడు. అని సంగ్రహముగ జెప్పబడినది. రజస్సు, తమస్సు నని మనస్సంబంధములైన దోషములు రెండు.

ఇచ్చట వాతాదులు మూడును శరీరమును ధరించుటంజేసి ధాతువులని చెప్ప వలసియున్నను, రసరక్తాదులను ప్రకోపాద్యవస్థలయందు చెరుచునవియని దెలుపుటకై దోషములని చెప్పబడెను. సమాసముగ జెప్పక వేరువేరుగ చెప్పుటచేత ఈమూడుదోషములును వ్యస్తములుగను సమస్తములుగను జేరి రోగముల గల్గించునని తెలిసెడి.

దోషముల మూటిలో వాతము 'ఆశుకారీ ముహుశ్చారీ' ఇత్యాది వాక్యముల చేత శీఘ్రముగ రోగముల గల్గించునదియు మాటిమాటికి పలుదెఱంగుల వ్యాపించునదియు నని తెలిసెడి. వ్యాధుల పరిగణనము చేయునప్పుడు 'అశీతిం వాతజాన్ వికారాన్, చత్వారింశత్పిత్తవికారాన్, వింశతిం చ కఫజాన్' అను వాక్యముచేత వాతరోగములు ఎనుబది యనియు, పిత్తరోగములు నలువది యనియు, కఫవ్యాధులు ఇరువది యనియు తెలిసెడి. ఆశుకారిత్వాదికారణములచేతను, రోగసంఖ్యాధిక్యము చేతను ప్రధానమగుటంజేసి తొలుత నిర్దేశింపబడినది. మరియు "పిత్తం పఙ్గు కఫః పంగుః పఙ్గవో మలధాతవః, వాయునా యత్ర నీయన్తే తత్ర గచ్ఛన్తి మేఘవత్" అను శ్లోకంబును వాతప్రాధాన్యమును తెలుపుచున్నది.

పిత్తము శరీరములకు మూలభూతమగు అగ్నికి కారణమగుటచేతను, కఫమునకన్న నధికసంఖ్యాకరోగముల గల్గించుటచేతను, కఫమునకన్న శీఘ్రకారి యగుటచేతను ప్రధానము కావున వాతమునకు పిమ్మట నిర్దేశింపబడినది. ఈవిషయము రోగాధ్యాయమున నిట్లు చెప్పబడినది:—"వాత మనుపిత్తం ప్రధానం శరీరమూలభూతాగ్నిహేతుత్వాత్, తథా కఫాధిక వికారకారిత్వాత్, తథా కఫాపేక్షయా చాశుకారిత్వాత్" పిమ్మట కఫమును చెప్పబడినది. మరియు "ద్వ్యల్బణైకోల్బణైష్షట్ స్యుః" ఇత్యాదివాక్యములచే సంసర్గసన్నిపాతాదిభేదములంజేసి దోషములు అనేకవిధములగును కావున నిచ్చట 'దోషసంగ్రహః' అని చెప్పబడినది.

ఇచ్చట నీవిషయము గమనింపదగినది.—వాతపిత్తకఫములను బోలె రక్తమును కూడ దోషముగ నెందుకు చెప్పదగదు? రక్తమునకును వాతాదుల బోలె హేతు-లక్షణ-వికార-చికిత్సితములు నిర్దేశింపబడియున్నవి. ఎట్టులన:—'కాలే చానవసేచనాత్' అని రక్తప్రకోపకారణము చెప్పబడినది. "తపనీయేన్ద్రగోపాభం పద్మాలక్తకసన్నిభమ్" అని రక్తలక్షణములు చెప్పబడినవి. రక్తార్శస్సు, రక్తప్రదరము, రక్తపిత్తము మున్నగురోగములును చెప్పబడినవి. 'స్రావణం శోణితస్యతు' ఇత్యాదివాక్యములచే చికిత్సయుం జెప్పబడినది. మరియుం "త్రైరేత్రైశ్శోణితచతుర్థైః" ఇత్యాది వాక్యములచే రక్తమును దోషముగ చెప్పినట్టు తెలిసెడి. పై ప్రణాళిక ననుసరించి రక్తమును కూడ వాతాదుల తుల్యయోగక్షేమమగుటంజేసి దోషముగ నెందుకు పరిగణనము చేయకూడదు? అన్నచో కారణ మిట్లు దెలియునది.

వాతాదులు స్వతంత్రములుగ నితరాపేక్ష లేకయే రోగముల గల్గించును. రక్తము దుష్టములైన వాతాదుల సంబంధముచే తానును దుష్టమై వాతాదులం గలిసియే రోగముల గల్గించును కాని స్వతంత్రముగ గల్గింపనోపదు. పైగనబరచిన హేత్వాది లక్షణంబులును వాతాదియుక్తమైన రక్తమునకు చెప్పబడినదికాని స్వతంత్రముగ రక్తమునకు ప్రత్యేకముగ జెప్పియుండలేదు. కావున వాతాదులు దుష్టములై రక్తమును చెరచునుగాన రక్తము దూష్యమగునుకాని దోషము కానేరదు. కావున పైజెప్పిన కారణములచేత రక్తము దోషకోటిలో జెప్పదగదు. మరియుం మిక్కిలి కాగియున్న నూనెచే కాలినపుడు అట్టినూనెకు వేడిని కల్గించినయగ్నియే కాల్చుటకు కారణమగుగాని నూనె కారణము కానేరదు. అట్లున్నను నూనెచే కాలినది యని వాడుక కలదు. అత్తెరంగుననే స్వకారణములచేత ప్రకుపితములైన వాతాదులచే దుష్టమగు రక్తమున కల్గినరోగము రక్తజనితమని వ్యవహరించుట గౌణముకాని ప్రధానముకాదు. కావున రక్తమును దోషమనిచెప్పుట సర్వథా అసమంజసము. ఈయుద్దేశముచేతనే నిర్దేశముచేత మూడుదోషములని యేర్పడెనని "త్రయోదోషాస్సమాసతః" వాగ్భటాచార్యులును చెప్పిరి.

'మానసః పునః' అనుచోట పునః అనునది యవధారణార్థకము. రజోగుణంబును తమోగుణంబును రెండే మనస్సంబంధములగుదోషములు అని యర్థము. ఇట్లు చెప్పుటచేత శారీరదోషములే ద్వ్యేల్బణాదిభేదములచే నానాత్వము లేక రెండువిధములే యైయుండుననిభావము. కాయచికిత్సాప్రధానమైన యీతంత్రమునందు ప్రస్తావవశమున జెప్పబడును. మరియు 'నాఽరజస్కంతమః' అనుప్రమాణముచేత తమోగుణ

మునకంటె రజోగుణము ప్రధానమని తెలియుచున్నదికావున తొలుత నిర్దేశింపబడినది. 'తమ ఏవచ' అను నేవకారముచేత రజస్తమోగుణములు రెండేదోషములగునుగాని సత్వగుణము నిర్వికారము కాన దోషము కానేరదని యర్థము.

శారీర, మానసదోషశమనోపాయసంగ్రహము.

మూ. ప్రశామ్యత్యౌషధైః పూర్వః దైవయుక్తివ్యపాశ్రయైః,
మానసో జ్ఞానవిజ్ఞానధైర్యస్మృతిసమాధిభిః. ౫౮

వ్యా. ('దైవయుక్తి వ్యపాశ్రయైః'—వ్యపాశ్రయమనునది దైవ, యుక్తి అను పదములతో ప్రత్యేకముగ సంబంధించును. (దైవ వ్యపాశ్రయము, యుక్తి వ్యపాశ్రయము, దైవమన - అదృష్టరూపమైన దైవసంబంధమగు పూజా మంత్రోపాసన బలి మంగళాదులు. అట్టిదైవసంబంధము నాశ్రయించిన విధానమును పురస్కరించి చేయబడు వ్యాధిప్రతీకారము దైవవ్యపాశ్రయము, యుక్తియన—యోజన, సంబంధము. అయ్యది సంశోధనసంశమనాది రూపములగు నౌషధాదులతో హితముగ శరీరసంబంధము కల్గుట అని ప్రతిపదార్థము.)

పై శ్లోకమున జెప్పిన దోషములలో మొదటిదగు శారీరదోషత్రయప్రకోపంబును, దాన జనించిన రోగంబులును, దైవవ్యపాశ్రయ (బలిమంత్ర మంగళాది) రూపములైన చికిత్సల (యౌషధముల) చేతను, సంశోధన సంశమనాది రూపములగు నౌషధములకు శరీరమున సంబంధము కల్గించినదానిమూలమునను శాంతినొందును.

రెండవదియగు మానసదోషములైన రజస్తమోగుణంబులును, దాని వైపరీత్యమున సంభవించు కామము ఉన్మాదము మున్నగు మానసరోగములును, అధ్యాత్మజ్ఞానము, విజ్ఞానము (శాస్త్రజన్యజ్ఞానము), ధైర్యము (ధీరతారూపమైన మానసికవృత్తివిశేషము), స్మృతి (గడచినవిషయముల జ్ఞప్తికి దెచ్చుకొనుట), సమాధి (ఇంద్రియవ్యాపారములనుండి మనస్సును మరలించి ఆత్మయందు ఏకాగ్రతతో జేర్చుట) అను నీయుపాయములచేత శాంతినొందును.

ఇచ్చట దైవవ్యపాశ్రయము క్లేశము లేకయే శీఘ్రముగ రోగముల శమింపజేయునది కావున ప్రధానమని తలంచి తొలుత నిర్దేశింపబడినది. పూర్వశబ్దముచేత పైజెప్పబడిన శారీరదోషంబులును, దాన సంభవించు రోగములును గ్రహింపబడును. 'మానసః' అను పదముచేతగూడ మనస్సంబంధములగు దోషద్వయంబును దానగల్గు కామాదివ్యాధులును గ్రహింపబడును.

వాతగుణములు, వాతశామక భేషజము.

మూ. రూక్షశ్శీతో లఘుస్సూక్ష్మః చలోఽథ విశదః ఖరః,
విపరీతగుణద్రవ్యై ర్మారుతః సంప్రశామ్యతి. ౫౯

వ్యా. రూక్షత్వము (జిడ్డు లేక స్నిగ్ధముగనుండుట), శీతత్వము (చలువ), లఘుత్వము (తేలిక), సూక్ష్మత్వము, చలత్వము (కదలుస్వభావము), విశదత్వము, ఖరత్వము అను నీగుణములు వాతమునకు కల్గియుండును. అట్టి గుణములకు విరుద్ధములగు స్నిగ్ధత్వ ఉష్ణాది గుణములు కల ద్రవ్యములచే వాతము శాంతినొందును.

వాతమునకు దారుణాదిగుణములు కూడ కలవు కాని రూక్షాదిగుణములు వాతమునకు ప్రధానములుగ నుండునని భావము. అందును వాతమునకు సంబంధించిన గుణములతో రూక్షమనునది వాతమున ప్రధానముగ నుండును కావున తొలుతం జెప్పబడియె. వాతము సమశీతోష్ణమని వైశేషికమతమున సిద్ధాంతితము; అయినను ఉష్ణచికిత్సచే శాంతియు, శీతోపచారములచే వృద్ధియు వాతమునకు అనుభవసిద్ధముగ నున్నది కావున శీతగుణమనియే ప్రకృతమున చెప్పదగినది. మరియుం వాతమునకు యోగవాహిత్వము కలదు. కావున నయ్యది యుష్ణముగ నుండువానితో సంబంధము కల్గిననాడు ఉష్ణగుణంబును, శీతసంబంధము కల్గినపుడు శీతగుణంబు నగును. అట్టి పరిస్థితిని గమనించి అట్టిగుణమునకు ప్రత్యానీకమైన చికిత్స జేయుంట యుక్తము. ఈవిషయము తంత్రాంతరమున నిట్లు చెప్పబడినది:—"యోగవాహీ పరంవాయుః సంయోగా దుభయార్థకృత్, దాహకృత్తేజసా యుక్తః శీతకృత్సోమసంశ్రయాత్. పవనే యోగవాహిత్వాత్ శీతం శ్లేష్మయుతే భవేత్, దాహం పిత్తయుతే" (వాయువు యోగవాహి కావున పిత్తముతో గూడినపుడు మంట మున్నగువానిని బుట్టించును. సౌమ్యగుణసంబంధము కల్గిననాడు శీతమును బుట్టించును. కఫముతో గలిసిననాడు శీతాదిగుణముల గల్గించును. కావున అట్టిపరిస్థితిని గమనించి తత్తత్ప్రత్యానీకములగు చికిత్సలజేయునది యని యర్థము). వస్త్వంతరసంబంధము కల్గినప్పుడు వాతమునకు పైజెప్పినరీతిగ గుణములు మారుచున్నను నియతముగ శీతగుణము కల్గియుండును కావున అట్టి స్వాభావికమునుబట్టి 'శీతః' అని చెప్పబడినది.

'విపరీతగుణద్రవ్యైః' అనుచోట గుణశబ్దముచేత ద్రవ్యనిష్ఠధర్మములగు మధురాది షడ్రసంబులును, శీతఉష్ణ వీర్యంబులును, అమ్లాదివిపాకంబులును, వీనికన్నిటికిని అతిరిక్తమైన ప్రభావవిశేషంబును గ్రహింపబడును. వాతనిష్ఠగుణరసవీర్యవిపాకప్రభావంబులకన్న విరుద్ధములైన రసగుణవీర్యవిపాకప్రభావములుకల యౌషధద్రవ్యములచే వాతము శమించునని ఫలితార్థము. ప్రతిద్రవ్యమునందును వాతమునకు విపరీతములైన

గుణములుమాత్ర ముండవు. విపరీతంబులును అనుకూలంబులు నైన గుణములు కలిసే యుండును. అయినను వానితో విపరీతగుణము లధికములుగను బలవత్తరములుగ నున్నచో నయ్యది వాతశామకములగును. ఈవిషయము "విరుద్ధగుణసన్నిపాతే భూయసాల్పమవజీయతే" అను వాక్యముచే జెప్పబడినది. పరస్పరవిరుద్ధములగు గుణములు ఒక ద్రవ్యమున జేరియున్నప్పుడు అందు అధికగుణములచే స్వల్పములగు గుణములు జయింపబడును అని యర్థము. అట్టి బలవత్తరములగు గుణములు వాతముయొక్క గుణములకు విరుద్ధములుగ నున్నచో వాతము శాంతినొందునని భావము. పైజెప్పినవిషయములన్నియు పిత్త కఫములకును అన్వయింపదగినవి.

పిత్తలక్షణము, పిత్తశామకభేషజము.

మూ. సస్నేహముష్ణం తీక్ష్ణం చ ద్రవ మల్పం సరం కటు,
విపరీతగుణైః పిత్తం ద్రవ్యైరాశు ప్రశామ్యతి. ౬౦

వ్యా. కొంచెముగ స్నిగ్ధత్వంబును, ఉష్ణంబును, తీక్ష్ణత్వంబును, స్వల్పముగ ద్రవంబును కల్గినది పిత్తమును, సరగుణము(శరీరమున వ్యాపించుగుణము)ను, కటురసంబును కల్గియుండును. పైజెప్పినగుణములకు విపరీతములైనగుణములు త ద్రవ్యములచేత పిత్తము శీఘ్రముగ శమించును.

పిత్తము కొంచెముగ స్నిగ్ధమనుటచేత పిత్తమునకు స్నిగ్ధభేషజమును చెప్పినది సంగతమగును. పిత్తమునకు కటురసము స్వాభావికము. అయ్యది విదగ్ధమైనపుడు అమ్ల రసము కల్గియుండును. ఈవిషయము "విదగ్ధం చామ్లమేవ చ" అని సుశ్రుతునిచే జెప్ప బడినది.

శ్లేష్మగుణములు, వాని శమనౌషధము.

మూ. గురుశీతమృదుస్నిగ్ధమధురస్థిరపిచ్ఛిలాః,
శ్లేష్మణః ప్రశమం యాన్తి విపరీతగుణైర్గుణాః. ౬౧

వ్యా. గురుత్వము, శీతము, మృదుత్వము, స్నిగ్ధత్వము, మధురరసము, స్థిరత్వము పిచ్ఛిలత్వము ఇని కఫముయొక్క గుణములు. అయ్యవి వానికి విపరీతములగు లఘ్వాది గుణములు కలద్రవ్యములచే శాంతినొందును.

ఇచ్చట "విపరీతగుణైర్గుణాః" అనువాక్యముచేత కఫముయొక్క గుణము వానికి విపరీతములైనగుణములు కలద్రవ్యములచే శాంతి చెప్పబడెను. గుణములు శాంతి నొందునపుడు అట్టిగుణముల కాధారమైనద్రవ్యము శాంతినొందుట లోకానుభవ సిద్ధము. ఉష్ణద్రవ్యసంబంధముచే శీతము శాంతినొందునపుడు అట్టిగుణమున కాధా

మైన జలముకూడ శీతగుణము మారి యుష్ణమగునుకదా. అత్తెరంగుననే విపరీతగుణములచే కఫనిష్ఠ గురుశీతాదిగుణములు శాంతింబొందినపుడు వాని కాధారమైనకఫంబును శాంతి నొందునని తెలియుటకై "విపరీతగుణైర్గుణాః" అని చెప్పబడినది.

దేశమాత్రాద్యనుసారముగ కల్పించినయౌషధము రోగనివర్తకమనుట.

మూ. విపరీతగుణైః దేశమాత్రాకాలోపపాదితైః,
భేషజైర్వినివర్తన్తే వికారాస్సాధ్యసమ్మతాః.	౬౨
సాధనం నత్వసాధ్యానాం వ్యాధీనా ముపదిశ్యతే,

వ్యా. ("దేశ - మాత్రా - కాలోపపాదితైః" ఇచ్చట దేశశబ్దముచేత జాంగలానూపరూపమైన భూమియు, చికిత్స కధిష్ఠానమైన రోగియొక్క బలశరీరాహారాదులును సాత్మ్యసత్వప్రకృతులును గ్రహింపబడును. మాత్ర యన అపాయరహితమైన పరిమాణము. కాలశబ్దముచేత నైతికమైన వసంతాదికాలంబును, వయోఽవస్థాభేదముచే కల్గుబాల్యకౌమారవార్ధకంబును గ్రహింపబడును.)

శ్లోకార్థము:—పైజెప్పినరీతిగ వాతాదిదోషములకు విపరీతగుణంబులును, జాంగలాదిదేశమును, రోగియొక్క శరీరబలసాత్మ్యాదులను, అపాయములేని పరిమాణమును, వసంతాదికాలమును, బాల్యాదివయోభేదమును వీనినన్నింటిని గమనించి తత్తదుచితము వైద్యునిచే గల్పింపబడినవియునైన యౌషధములచేత; జ్ఞానవంతులగు వైద్యవరులచే సాధ్యములని యంగీకరింపబడిన రోగములు నివర్తించును. అరిష్టాదిలక్షణములచే నసాధ్యస్థితి నుండువ్యాధులకు నివృత్తిసాధనము నుపదేశించుటలేదు.

ఇచ్చట నీవిషయము నెరుంగునది:—వాతాదిదోషములు, ఔషధము, దేశకాలములబలములు, శరీరము, ఆహారము, సాత్మ్యము, సత్వము, ప్రకృతి, బాల్యాదివయస్సు నవి చికిత్సాసమయమున ముఖ్యముగ పరీక్షింపదగినవి. వైద్యవరుడు ఆట్టిదేశకాలాదుల జక్కగ పరీక్షించి తత్తదనుగుణముగ గల్పించిన యౌషధములు పైజెప్పిన రీతిగ వాతాదిదోషగుణములకు విరుద్ధములైన గుణములు కల్గియున్నచో వానిచేత సాధ్యస్థితినుండువ్యాధులు నివర్తించును. అసాధ్యములగువ్యాధులు ఒకప్పుడును సాధింపనలవికాదు. కావున వాని నివర్తింపజేయుటకై సాధనమైనయౌషధము చెప్పబడదు. అని ఫలితార్థము.

ఇచ్చట 'సాధ్యసమ్మతాః' అనుటచేత ప్రామాణికులచే సాధ్యములని నిర్ణయింపబడినవ్యాధులు పైజెప్పినరీతిగ నౌషధములచే నివర్తించునుగాని అజ్ఞానజ్ఞానవైపరీత్యముచే అసాధ్యములను సాధ్యములుగ పొరబడి నిర్ణయించినవ్యాధులు నివర్తింపనేరవని భావము.

అనుక్తగుణకర్మసంగ్రహము.

మూ. భూయశ్చాతో యథాద్రవ్యం గుణకర్మాణి వక్ష్యతే ౬౩

వ్యా. పైజెప్పిన గుణకర్మములేగాక ఆయాద్రవ్యము ననుసరించిన గుణకర్మములను (ఏద్రవ్యమున నేవిధములైన గుణకర్మము లుండునో వానిని) విశేషముగ మరల నీతంత్రకారుడు వివరించి చెప్పునని యర్థము.

రసలక్షణము, రసోత్పత్తిక్రమము.

మూ. రసనార్థో రసస్తస్య ద్రవ్యమాపః క్షితి స్తథా,
నిర్వృత్తౌ చ విశేషే చ ప్రత్యయాః ఖాదయస్త్రయః. ౬౪

వ్యా. ఇంతదనుక దోషములను వానిగుణాదులను నిరూపించి అట్టిదోషముల ప్రశమనమునకు ప్రధానములైన మధురాదిరసముల నిరూపించుటకై రససామాన్యలక్షణమును జెప్పుచు నట్టిరసముల యుత్పత్తిక్రమము జెప్పబడుచున్నది:—

"రస్యతే (ఆస్వాద్యతే) అనేనేతి—రసః" అను వ్యుత్పత్తిచేత రుచిని తెలిసికొనుటకు సాధనమైనది రసమని యేర్పడును. రసనేంద్రియమునకు విషయమైనది రసము. (రసనేంద్రియమునకు ఆధారమైన నాలుకచే గ్రహింపదగినది రసమని నిష్కృష్టలక్షణము.) అయ్యది రసనేంద్రియమునకు మాత్రము గోచరమైనదియనుట చేత తక్కినరూపాదులు చక్షురాదీంద్రియగ్రాహ్యములు కావున వానికి రసమనుసంజ్ఞ కల్గదు. అట్టిరసము మధురాదిరసవిశేషముల యారిటియందును వ్యాపించియుండును కావున నిది రససామాన్యలక్షణము. మధురాదులు విశేషరసములు. (రసనేంద్రియగ్రాహ్యమై మధురాదిరసవిశేషముల యారిటియందును వ్యాపించియుండురుచి రసమని ముఖ్యభావము).

అట్టి రసమునకు (పంచభూతములలో నాల్గవదియైన) జలంబును భూమియు నాధారకారణమైన ద్రవ్యమగును. (జలమును భూమిని ఆధారముగజేసికొని రసముండునని భావము). మరియు అట్టి సామాన్యరసమునకును, మధురాదిరసవిశేషము లారిటికిని పైజెప్పినజలభూములు రెండును అభివ్యక్తికారణములగును. అనగా రససామాన్యమును, మధురము మున్నగువిశేషరసములును అభివ్యక్తములగుటకు జలంబును పృథివియు ఆధారములై ప్రధానకారణములగునని భావము). జలమును పృథివిని ఆధారముగ జేసికొనియే వానితో సమవేతమై రససామాన్యంబును విశేషరసంబును అభివ్యక్తములగునని ఫలితార్థము).

మరియు నట్టి మధురాదివిశేషరసముల కారిటికిని అభివ్యక్తము లగుటకై ఆకాశము, తేజస్సు, వాయువు అను మూడుభూతములును వేరువేరుగనైనను కలిసియైనను నిమిత్తకారణములగును. రసాభివ్యక్తికి పృథివీజలములు రెండును ప్రధానకారణములనియు, (ఆకాశవాయ్వగ్నులు మూడును నిమిత్తకారణములనియు ముఖ్యార్థము).

ఇచ్చట "పంచేంద్రియద్రవ్యాణి, ఖం వాయుర్జ్యోతిరాపోభూరితి" అని యింద్రియోపక్రమణీయాధ్యాయమున జెప్పినప్రకారము జలము రసమునకు ఆధారరూపమైన ద్రవ్యమని చెప్పబడినది. మరియు:—ఆత్రేయభద్రకాప్యీయమున 'సౌమ్యాః ఖల్వాపః' అను వాక్యముచేత జలము రసమునకు ద్రవ్యమని చెప్పబడినది. ఈయర్థమునే "తస్మాదాప్యో రసః" అని సుశ్రుతులును చెప్పిరి. కావున జలము రసమునకు ముఖ్యమైన ద్రవ్యము కావున ముందు జలమే నిర్దేశింపబడినది. అట్టి జలమునకును పృథివికిని నియతమైన సంబంధము కల్గియుండును కావున జలమును ప్రధానాధారముగ జేసికొనిన రసము జలానుగతమై భూమినికూడ నియతముగ జేరియుండుటంజేసి భూమియు నాధారకారణమని చెప్పబడినది. అట్టిరసముతో నిత్యసంబంధము కల్గియుండుటంజేసియే భూమి రసవతియని చెప్పబడును. రసముల యభివ్యక్తియందు జలంబును పృథివియు నాధారభూతములై స్ఫురించును కాని యారెంటిని విడచి సామాన్యవిశేషరసములకు అభివ్యక్తి కల్గనేరదు. కావుననే "సోమగుణాతిరేకాన్మధురః, పృథివ్యగ్నిగుణాతిరేకాదమ్లః" ఇత్యాది గ్రంథముచేత జలనిష్ఠసోమగుణమధితంబునైనపుడు మధురరసంబును, పృథివి అగ్నిగుణము లధికముగ నుండుటచే నమ్లగుణంబును అభివ్యక్తములగునని మధురాదివిశేషరసముల యభివ్యక్తిని జలభూములను కారణములుగ జెప్పినది సంగతమగును.

ప్రత్యయమన:—'ప్రతీయతే ద్యోత్యత్యేతి ప్రత్యయః' అను వ్యుత్పత్తిచేత రసము స్ఫురించుటకు కారణమని యర్థము. అయ్యది ఆకాశవాయ్వగ్నులు నిమిత్తకారణంబులును, పృథివిజలములు ప్రధానకారణంబులును నగును.

మరియు:—ఇచ్చట "ఖాదయః" అనుటచేతనే ఆకాశము, వాయువు, అగ్ని అనునవి మూడు కారణములగునని అర్థమగుచున్నను మరల "త్రయః" అని చెప్పుటచేత అట్టి మూడుభూతములను వేరువేరుగ కలిసియు కారణములగునని యర్థమగును. ఇట్లు చెప్పుటచేత ఆకాశాది పంచభూతములయంశములు వ్యస్తములుగను సమస్తములుగను కలియుటంజేసి మధురాదిరసములయందు అట్టి గుణాధిక్యమునుబట్టి మధురతరము మధురతమము అని వ్యవహారము ఉపపన్నమగును,

రసవిశేషములు.

మూ. స్వాదురమ్లోఽథ లవణః కటుక స్తిక్త ఏవ చ,
కషాయ శ్చేతి షట్కోఽయం రసానాం సంగ్రహః స్మృతః. ౬౫

వ్యా. మధురము (తీపి), అమ్లము (పులుపు), లవణము (ఉప్పు), కటుకము (కారము), తిక్తము (చేదు), కషాయము (వగరు) అనునవి యారురసములు. ఇయ్యది రసములయొక్క సంగ్రహము.

సర్వప్రాణులకు మధురరసము మిక్కిలి ఇష్టమయినదికాన తొలుత నిర్దేశింపబడినది. తక్కిన అమ్లాదిరసము లయిదునుగూడ సామాన్యముగ ప్రాణులకు నొకదానికన్న నొకదానియందు ప్రీతి తక్కువయగుటవలన తదనుసారముగ క్రమముగ నిర్దేశింపబడినవి. మతాంతరములయందు రసములవిషయమై సంఖ్యాభేదములు గన్పట్టును. అట్టి మతములను నిరసించుటకై 'షట్కః' అని సంఖ్యానిర్దేశము చేయబడినది. ఈయారు రసములయొక్క పరస్పరసంసర్గభేదముచే ననేకములు నేర్పడును కాన నిచ్చట "సంగ్రః" అని చెప్పబడినది.

మధురాదిరసములకృత్యములు.

మూ స్వాద్వమ్లలవణా వాయుం, కషాయస్వాదుతిక్తకాః
జయన్తి పిత్తం, శ్లేష్మాణం కషాయకటుతిక్తకాః. ౬౬

వ్యా. మధుర-అమ్ల-లవణరసములు మూడును వాతమును శాంతినొందించును. కషాయ-మధుర-తిక్తరసములు మూడును పిత్తమును శమింపజేయును. కషాయ-కటు-తిక్తరసములు మూడును కఫమును శమింపజేయును.

ఇచ్చట వాతము నీరసమైనను పైజెప్పిన రసములయందలి స్నిగ్ధత్వాది గుణములు వాతమునందలి రూక్షాది గుణములకు వ్యతిరేకములగుటంజేసి వాతమును శమింపజేయునని యెరుగునది. మఱియు—వాతాదిదోషములకు వేరువేరుగజెప్పిన శామకగుణములు తప్ప తక్కినవి ఆయాదోషమును వృద్ధినొందించునని యెరుంగునది. ఎట్టులన:—

మధుర-అమ్ల-రసములు మూడును వాతమును శమింపజేయును. ఇతరములయిన తిక్త-కటు-కషాయరసములు మూడును వాతమును ప్రకోపింపజేయును. ఈతిక్త-కటు-కషాయరసములు మూడును కఫమును శమింపజేయును. తక్కిన మధు-రామ్ల-లవణములు మూడును కఫమును వృద్ధినొందించు. కషాయ-మధుర-తిక్తరసములు మూడును పిత్తమును శమింపజేయును. తక్కిన అమ్ల-లవణ-కటు-రసములు మూడును పిత్తమును

వృద్ధినొందించును. ఈవిషయమై వాగ్భటాచార్యులు ఇట్లు వివరించిరి:—"తత్రాద్యా మారుతం ఘ్నంతి త్రయః తిక్తాదయః కఫమ్, కషాయతిక్తమధురాః పిత్తమన్యే తు కుర్వతే".

ద్ర వ్య త్రై వి ధ్య ము.

మూ. కిఞ్చిద్దోషప్రశమనం కిఞ్చిద్ధాతుప్రదూషణమ్,
స్వస్థవృత్తౌ మతం కిఞ్చిత్త్రివిధం ద్రవ్యముచ్యతే. ౬౭

వ్యా. నానావిధద్రవ్యములలో కొన్ని దోషములను ఒక్కొకటినైనను అన్నిటి నైనను శమింపజేయును. కొన్ని (శరీరధారణమునకు సాధనములగుటచే ధాతువు లన బడు) వాతాదిదోషములను చెరచును. మరికొన్ని స్వస్థవృత్తమునకు (ధాతువులు వికృతి జెందక సమస్థితి నుండుతరి అట్టి స్వస్థతను కాపాడుటకు) హితములైయుండును. ఇత్తెరంగున ద్రవ్యములు దోషప్రశమనము, దోషదూషణము, స్వస్థహితమునని మూడు విధములుగ నుండును.

ఇచ్చట దోషప్రశమన మనుచోట 'దోషస్య, దోషయోః, దోషాణాం వా ప్రశమనం-దోషప్రశమనం" అని సమాసము చేయుటచేత ఒకదోషమునైనను, రెంటి నైనను, మూడిటినైనను శమింపజేయునది యని యర్థము. మరియు 'దూషయంతీతి దోషాః' అను వ్యుత్పత్తిచే నిష్పన్నమైన దోషశబ్దముచేత స్వస్థతనుండు శరీరమును ప్రకుపితములై చెరచు వాతాదులను, రసరక్తాది ధాతువులును గ్రహింపబడును. అట్లు దుష్టములైన వాతాదులను రసాదిధాతువులలో నొక్కొకటినైనను రెంటినైనను అన్నిటినైనను శమింపజేయుద్రవ్యము దోషప్రశమనమని యర్థము. ఆమలకము(ఉసిరిక కాయ), దురదగొండి మున్నగునవి త్రిదోషములు ప్రకోపించినపుడు వానిమూటిని తనయందలి ప్రభావముచే శమింపజేయును. 'హన్తి వాతం తదమ్లత్వాత్' ఇత్యాదివాక్యములచే త్రిదోషహరత్వము అమ్లాదిగుణములచే నామలకాదులకు సిద్ధించునని చెప్పబడినది; అయినను అమ్లగుణముచే వాతమును శమింపజేసినను పిత్తమును వృద్ధినొందించకుండుట రసాది కార్యవ్యతిరిక్తప్రభావకృత్యమని, ప్రభావముచే త్రిదోషహరత్వము చెప్పినది సంగతమగును.

మరియు:—యపకము, మండకము, విషము మున్నగునవి శరీరమున సమస్థితి నుండు దోషదూష్యములను చెరచుననికాన ధాతుప్రదూషణము లనబడును. స్వస్థవృత్త మనగా:—"సుస్థం అవతిష్ఠతే నీరోగత్వేన ఇతి స్వస్థః; తస్య వృత్తిః స్వరూపతయా అనవర్తనం స్వస్థవృత్తః" అనువ్యుత్పత్తిచేత రోగములేక నుండువానికి అనుకూల

మైనది స్వస్థవృత్తహితమని అనబడును. అయ్యది రసాయనము, వాజీకరణము మున్నగునవి "స్వస్థస్యౌజస్కరం యత్తు తద్వృష్యం తద్రసాయనం" అనువాక్యము చేత వృష్యరసాయనాదులు స్వస్థహితములని స్థలాంతరమున జెప్పబడినది. మరియు ధాతుప్రశమనము, దూషణము, స్వస్థహితము నని సంఖ్యేయముల నిర్దేశించుటచేతనే మూడువిధములని సంఖ్య యేర్పడుచున్నను మరల త్రివిధమని నిర్దేశించుటచేత సంశోధన సంశమనాది యవాంతరభేదములచే పలుదెరంగులైన ద్రవ్యజాతమంతయు పై జెప్పిన త్రివిధభేదములలోనే యంతర్భావమునొంద నియమ మేర్పడును.

స్వస్థవృత్తిహితమైన రక్తశాలి మున్నగునవి దోషవృద్ధిని కల్గనీయక కాపాడుటం జేసి రాబోవు దోషశామకమగును కావున నయ్యదియు దోషప్రశమనమునందే యంతర్భూత మేల కాదగదు? అన్నచో రక్తశాల్యాదులు సమస్థితినుండుధాతువులను వృద్ధిక్షయముల నొందనీయకయు రసాదిస్రోతస్సులను అనుగుణముగ సామ్యస్థితి నుంచునవి స్వస్థహితముగ జెప్పబడును. కావున నవి ప్రశమనమునం దంతర్భూతము కానోపదు. ఇదియే పథ్యమనియు చెప్పనగును. 'పథ్యం పథోఽనపేతం యత్' అనియు స్థలాంతరమున పథ్యలక్షణము చెప్పబడినది.

జాంగమాది త్రివిధద్రవ్యములు, అందు జాంగమములు.

మూ. తత్పున స్త్రివిధం ప్రోక్తం జాఙ్గమౌద్భిదపార్థివమ్,
మధూని గోరసాః పిత్తం వసా మజ్జాఽసృగామిషమ్. ౬౮
విణ్మూత్రచర్మ రేతోఽస్థి స్నాయుశృఙ్గనఖాః ఖురాః,
జఙ్గమేభ్యః ప్రయుజ్యన్తే కేశలోమాని రోచనాః. ౬౯

వ్యా. మరియు పైజెప్పినరీతిగ మూడువిధములైన ద్రవ్యము జాంగమము, ఔద్భిదము, పార్థివము నని మూడువిధము లగును. ("గచ్ఛతి పునః పునః ఇతి జంగమః, తత్సంబంధి—జాఙ్గమం, అనువ్యుత్పత్తిచేత పలుదెరంగుల సంచరించు స్వభావముకల ప్రాణిజాలము జంగమము; అట్టి జంతుసంబంధమయిన గోరసము మున్నగునవి జాంగమము. 'ఉద్భిద్య పృథివీం జాయతే ఇతి ఔద్భిదం' అను వ్యుత్పత్తిచేత భూమిని భేదించుకొని పుట్టుస్వభావము కలపనస్పత్యాదులు వృక్షాదులును ఔద్భిదములు. పైజెప్పిన రెంటికంటె వేరై పృథివీసంబంధమైనది సువర్ణాదులు పార్థివములు.)

అందు తేనె, పాలు, నెయ్యి మున్నగు గోరసములు, కస్తూరి మున్నగు పిత్తములు. వస, మజ్జ (క్రొవ్వు), రక్తము, మాంసము, మలము, మూత్రము, చర్మము, రేతస్సు (శుక్రము), అస్థులు (ఎముకలు), స్నాయువులు, కొమ్ములు, గోళ్లు, గిట్టలు,

వెండ్రుకలు, రోమములు, రోచనము (గోరోచనము), ఇవియన్నియు జంగమముల నుండియు గ్రహింపబడును.

—◎ ఔద్భిదములు. ◎—

మూ. సువర్ణం సమలాః పఞ్చ లోహాః ససికతాః సుధా,
మనశ్శిలాలే మణయో లవణం గైరికాఞ్జనే. ౨౦
భౌమమౌషధ ముద్దిష్టం

వ్యా. బంగరు, పంచలోహములు, వానిమలము (చిట్టెము)లు, ఇసుక, సున్నము, మణిశిల, తాళకము, (హరిదళము) మణులు, ఉప్పు, గైరికము (కావిరాయి) అంజనము (సౌవీరాంజనము మొదలగునవి) ఇవియన్నియు భూమికి సంబంధించిన యౌషధములు భౌమములు అని చెప్పబడును.

ఇచ్చట జాంగమమును చెప్పినపిదప ఔద్భిదము క్రమానుసారముగ చెప్పదగి యున్నను ఔద్భిదమునకన్న పార్థివము స్వల్పమగుటంజేసి సూచీకటాహన్యాయముగ పార్థివము చెప్పబడెను. తామ్రము (రాగి), రజతము (వెండి), త్రపు (తుత్తినాగము), సీసము, కృష్ణలోహము (ఇనుము, ఉక్కు) అను నీయైదును పంచలోహము లనబడును. 'సమలాః' అనుపదముచేత శిలాజితువు పంచలోహములయొక్క మలములను గ్రహింప దగును.

—◎ ఔద్భిదములవివరణము. ◎—

మూ. ఔద్భిదంతుచతుర్విధమ్,
వనస్పతి స్తథా వీరుధ్వానస్పత్య స్తథౌషధిః. ౨౧
ఫలై ర్వనస్పతిః పుష్పై ర్వానస్పత్యాః ఫలై రపి,
ఔషధ్యః ఫలపాకాన్తాః ప్రతానై ర్వీరుధస్స్మృతాః. ౨౨
మూలత్వక్సారనిర్యాసనాలస్వరసపల్లవాః,
క్షారాః క్షీరం ఫలం పుష్పం భస్మ తైలాని కణ్టకాః ౨౩
పత్త్రాణి శుఙ్గాః కన్దాశ్చ ప్రరోహాశ్చౌద్భిదో గణః,

వ్యా. పైజెప్పబడిన ఔద్భిద మనునది వనస్పతి, వీరుతు, వానస్పత్యము, ఔషధి అను భేదముచే నాల్గుతెరంగుల నుండును. అందు పువ్వులు లేకయే కాయలు కాచు మఱ్ఱి, అత్తి మున్నగునవి వనస్పతి యనబడును. తొలుత పువ్వులు పూచి పిదప ఫలములు చూపునవియెల్ల వానస్పత్యములు అనబడును. ఫలించినవెంటనే నాశము

నొందు స్వభావముగల పైరు, నువ్వు, మినుము, అరటి, మున్నగునవి ఓషధు లనబడును. తీగెలుబారి నగ్గెడల నల్లికొను స్వభావముకల్గినదియు, గుల్మములుగ నుండునవియు వీరుత్తు లనబడును. (ఇచ్చట "ఫలపాకాన్తాః" అనుచోట అంతశబ్దమును ప్రత్యేకముగ నన్వయించి 'ఫలాన్తాః పాకాన్తాః' అని విభజించి ఫలములు లేక పాకమునే అంతముకాగల గఱిక మున్నగువానినికూడ ఓషధిగణములో చేర్చెదరు. "లతాగుల్మాశ్చ వీరుధః" అని హారీతప్రమాణము ననుసరించి గుల్మములును కూడ వీరుత్తులో చేర్చెదరు.)

మూలము (వేరు), త్వక్ (పట్ట), సారము (చేవ) నిర్యాసము (బంక) స్వరసము (రసము), నాలము (కాడ), పల్లవము (చిగురు), క్షారములు, పాలు, ఫలములు, పువ్వులు, భస్మము, తైలములు, ముండ్లు, ఆకులు, ఊడలు, దుంపలు, మొలకలు ఇవియన్ని ఔద్భిదగణములో చేరినవి.

త్రివిధద్రవ్యములలో ప్రశస్తములును, శోధనోపయుక్తములును.

మూ. మూలిన్యః షోడశైకోనాః ఫలిన్యో వింశతిస్స్మృతాః. ౭౪
మహాస్నేహాశ్చ చత్వారః పంచైవ లవణాని చ,
అష్టౌ మూత్రాణి సంఖ్యాతా న్యష్టావేవ పయాంసి చ. ౭౫
శోధనార్థాశ్చ షడ్వృక్షాః పునర్వసువినిర్మితాః,
య ఏతాన్ వేత్తి సంయోక్తుం వికారేషు స వేదవిత్. ౭౬

వ్యా. ప్రశస్తములైన వేళ్లుకల్గినవి మూలిని యనబడును. అయ్యది క్రింద జెప్పబడురీతిగ పదునారు. ఫలిని (ప్రశస్తములగుఫలములు కల్గినది) అయ్యది పందొమ్మిది. మహాస్నేహములు నాల్గు, పంచలవణములు, ఎనిమిదివిధములైన మూత్రములు, ఎనిమిదివిధములైన క్షీరములు, ఆరువృక్షములు. ఇవి శోధనరూప చికిత్స జేయుటకు మిగుల ప్రశస్తములు. ఇవి పునర్వసువుచే నిర్దేశింపబడినవి. వీనిని చికిత్సయందు యథోచితముగ జేర్చుట కెవ్వడు చక్కగ దెలిసి ఆయారోగములయం దుపయోగించునో వాడు ఆయుర్వేదమును జక్కగ నెరింగినవాడు.

పైజెప్పిన జాంగమ-ఔద్భిద-పార్థివగణములమూటిలో మూలిన్యాదులు ఆయాగణద్రవ్యములలో మిక్కిలి ప్రశస్తములైనవని నిర్దేశించి పరిగణనము చేయబడినది. వీని వివరణము క్రింద విశదముగ తంత్రకారునిచే జెప్పబడును.

మరియు 'మూలిన్యః, ఫలిన్యః' అనుచోట ప్రశస్తము అనునర్థమున ఇనిప్రత్యయముకావున ప్రశస్తములైన మూలములుకల్గినవి మూలిని, ప్రశస్తములగు ఫల

ములు కల్గినవి ఫలిని యనబడును. మరియు క్షీరము మాంసము మున్నగు స్నేహద్రవ్యములలో క్రిందజెప్పంబడు నెయ్యి మున్నగునవి నైదును అధికమైన స్నేహము కల్గినవి కావున స్నేహము లనబడును. విమానస్థానమున జెప్పబడులవణము లనేకము లున్నను వానిలో నీక్రిందజెప్పంబడులవణములు మిక్కిలి ప్రశస్తములని పంచైవ యని చెప్పబడెను. ఇత్తెరంగుననె మూత్రాదులును ఆయావర్గములో వానికన్న నీక్రిందజెప్పబడునవి మిక్కిలి ప్రశస్తములని పరిగణనము చేయబడినవియని యెరుంగునది.

మూలినీవివరము, వాని ప్రత్యేకప్రయోజనములు.

మూ. హస్తిదన్తీ హైమవతీ శ్యామా త్రివృదధోగుడా,
సప్తలా శ్వేతనామా చ ప్రత్యక్శ్రేణీ గవాక్ష్యపి. ౭౭
జ్యోతిష్మతీ చ బిమ్బీ చ శణపుష్పీ విషాణికా,
అజగన్ధా ద్రవన్తీ చ క్షీరిణీ చాత్ర షోడశీ. ౭౮
శణపుష్పీ చ బిమ్బీ చ ఛర్దనే హైమవత్యపి,
శ్వేతా జ్యోతిష్మతీ చైవ యోజ్యా శీర్షవిరేచనే. ౭౯
ఏకాదశావశిష్టాః యాః ప్రయోజ్యాస్తా విరేచనే,
ఇత్యుక్తా నామకర్మాభ్యాం మూలిన్యః

వ్యా. కొండాముదపుచెట్టు, వస, నల్లతెగడ, తెల్లతెగడ, వృద్ధదారు, సంబరేణు, తెల్లదింటెన, నల్లదింటెన, చేదుపుచ్చ, మాల్కంగిని, దొండ, శణపుష్పి, విషాణిక (పిన్నపాల), వాయింట, ద్రవంతి (ఎలుకచెవి), పాలచెట్టు, ఈపదునారును మూలినిలు. (మూలములుకల్గిన జాతిచెట్లలో ప్రశస్తములు). ఈపదునారులో శణపుష్పి, దొండ, వస, ఈమూడును వాంతి (వమన) క్రియకు మిక్కిలి ప్రశస్తములు. తెల్లతెగడయు, మాల్కంగినియు శిరోవిరేచనము చేయించుటకే యుపయోగింపదగును. తక్కిన పదునొకండును విరేచనమునకై యుపయోగింపదగును. ఇత్తెరంగున మూలినియలను వానియొక్క పేరులును వానిప్రత్యేకకృత్యములును వివరింపబడినవి.

ఫలినీవివరణము, వానియుపయోగము.

మూ. ఫలినీశ్శృణు. ౮౦
శంఖిన్యథ విడఙ్గాని త్రపుషం మదనాని చ,
ఆనూపం స్థలజం చైవ క్లీతకం ద్వివిధం స్మృతమ్. ౮౧
ప్రకీర్యా చోదకీర్యా చ ప్రత్యక్పుష్పీ తథాభయా,

అ_స్తః కోటరపుష్పీ చ హ_స్తిపర్ణ్యాశ్చ శారదమ్ ౧౨
కమ్పిల్లకారగ్వధయోః ఫలం యత్కు_టజస్య చ,
ధామార్గవమథేక్ష్వాకు జీమూతం కృతవేధనమ్. ౧౩
మదనం కుటజం చైవ త్రపుసం హ_స్తిపర్ణినీ,
ఏతాని వమనే చైవ యోజ్యాన్యాస్థాపనేషు చ. ౧౪
న_స్తః ప్రచ్ఛర్దనే చైవ ప్రత్యక్పుష్పీ విధీయతే,
దశ యాన్యావశిష్టాని తాన్యుక్తాని విరేచనే. ౧౫
నామకర్మభిరుక్తాని ఫలాన్యేకోనవింశతిః,

వ్యా. తెల్లదింటెన, వాయువిడంగములు, కీరదోస, మ్రంగ, నీటబుట్టినయష్టిమధుకము, మెట్టనబుట్టిన యష్టిమధుకము, నెమలియడుగుచెట్టు, కానుగచెట్టు, ఉ_త్తరేణి, కరక, నల్లదింటెన, మోరటఫలము. (దీనిని శరత్కా_లమున కాచినఫలమును గ్రహింపవలెను), కంపిల్లకము, పెద్దరేల, రెప్పాల, (కొడిసెపాల) చేదుపుచ్చ, వెఱ్ఱిసొర, దేవదాళి, చేదుబీర అనునీ పందొమ్మిదియును ప్రశ_స్తములైన ఫలములుకల్గినవి.

వీనితో చేదుపుచ్చకాయ, చేదుసొరకాయ, డావరడంగి (దేవదాళి), చేదుబీర, మ్రంగకాయ, కొడిసెపాల, కీరదోస, మోరటపుఫలము వీనిని వమనమునను ఆస్థాపనమునకును ఉపయోగింపదగును. ఉ_త్తరేణిని నస్యకర్మ కుపయోగింపదగును. తక్కి_న పదిటిని విరేచనమున కుపయోగింపదగును. ఇ_త్తెరంగున ఫలినుల నామభేదములను వానినుపయోగింపదగిన కర్మలును వివరింపబడినవి. (ఇచ్చట 'హ_స్తిపర్ణ్యాశ్చ శారదమ్' అనుటచేత హ_స్తిపర్ణినిని శరత్కా_లమున బుట్టినదానిని గ్రహింపనగును).

చతుర్విధమహాస్నేహములు, వానికృత్యములు.

మూ. సర్పిస్తైలం వసా మజ్జా స్నేహో దృష్టశ్చతుర్విధః,
పానాభ్యఞ్జనవ_స్త్యర్థం నస్యార్థం చైవయోగతః. ౧౬
స్నేహనా జీవనా వర్ణ్యాః బలోపచయవర్ధనాః,
స్నేహా హ్యేతే చ విహితాః వాతపి_త్తకఫాపహాః. ౧౭

వ్యా. నెయ్యి, నువ్వులనూనె, వస (మాసస్నేహము), మజ్జ (క్రొవ్వు) ఈ నాల్గును మహాస్నేహము లనబడును. ఇవి పానమునకును అభ్యంగనమునకును, వ_స్తికర్మకును, నస్యముచేయుటకును, యు_క్తములుగానుండును. మఱియు పైజెప్పిన స్నేహములు నాల్గును ఆయువును వృద్ధిజేయును. శరీరమునకు వర్ణమును కల్గించును. బలము వృద్ధినొందించును. శరీరమునకు పుష్టికల్గించును, వాతపి_త్తకఫములను హరించును,

పైజెప్పిన స్నేహములు నాల్గును, క్షీరము మున్నగు ఇతర స్నేహములకంటె మిక్కిలి స్నిగ్ధత్వము అధికముగ కల్గియుండునుకాన మహాస్నేహములని చెప్పబడును. అందును నెయ్యి సంస్కారాదులయందు మిక్కిలి గుణవత్తరమై యుండునుగాన మిక్కిలి యుత్తమమైనది. కావుననే తొలుత నిర్దేశింపబడినది. "నాన్యస్నేహ స్తథా కశ్చిత్ సంస్కార మనువర్తతే, యథాసర్పిరతః సర్పిః సర్వస్నేహోత్తమం మతం"

పంచలవణములు, వానిగుణములు.

మూ. సౌవర్చలం సైన్ధవఞ్చ బిడమౌద్భిద మేవ చ,
సాముద్రేణ సహైతాని పంచస్యుర్లవణాని చ. ౮౮
స్నిగ్ధాన్యుష్ణాని తీక్ష్ణాని దీపనీయతమాని చ,
ఆలేపనార్థేయుజ్యన్తే స్నేహస్వేదవిధౌ తథా. ౮౯
అధోభాగోర్ధ్వభాగేషు నిరూహేష్వనువాసనే,
అభ్యఞ్జనే భోజనార్థే శిరసశ్చ విరేచనే. ౯౦
శస్త్రకర్మణి వర్త్యర్థం అంజనోత్సాదనేషు చ,
అజీర్ణానాహయోర్వాతే గుల్మే శూలే తథోదరే. ౯౧
ఉక్తాని లవణాని

వ్యా. సౌవర్చలలవణం (నల్లఉప్పు), సైంధవలవణం (ఇందుప్పు), బిడాలవణము (ఎఱ్ఱఉప్పు), ఔద్భిదలవణము(నేలయుప్పు), సాముద్రలవణము (దక్షిణసముద్రమునపుట్టిన ఉప్పు) ఈయైదును పంచలవణములనబడును. ఇవి స్నిగ్ధంబులును, ఉష్ణవీర్యంబులును, తీక్ష్ణంబులు నైయుండును. ఆకలిబుట్టించుద్రవ్యములలో నియ్యవి మిక్కిలి యుత్తమములు. మఱియుం పైని పట్టువేయుటకును, స్నేహవిధియందును, చెమటపుట్టించుటకును నుపయోగింపదగును. శరీర అధోభాగమునందును, ఊర్ధ్వభాగమునందును, నిరూహవస్తియందును, అనువాసనవస్తియందును, అభ్యంజనమునకును నుపయోగింపదగును. భోజనపదార్థముల యందు జేర్పదగును. శిరోవిరేచనమునకును, నస్యకర్మకును, శస్త్రచికిత్సయందును, ఫలవర్తి చేయుటకును, అంజనములకును ఉపయోగింపబడును. అజీర్ణము, కడుపుబ్బరము, గుల్మము, శూల, ఉదరము అనునీవ్యాధులయందు విశేషముగ నుపయోగింపదగును. ఇత్తెరంగున పంచలవణములును వానిగుణాదులును చెప్పబడినవి.

మూత్రాహికములు.

మూ. ఊర్ధ్వం మూత్రాన్యష్టౌ నిబోధ మే,
ముఖ్యాని యాని చేష్టాని సర్వాణ్యాత్రేయశాసనే. ౯౨

అవిమూత్రమజామూత్రం గోమూత్రం మాహిషం చ యత్,
హస్తిమూత్రమథోష్ట్రస్య హయస్య చ ఖరస్య చ. ౯౩

వ్యా. గొఱ్ఱెలమూత్రము, మేకమూత్రము, గోమూత్రము, గేదెమూత్రము, యేనుగమూత్రము, ఒంటెమూత్రము, గుఱ్ఱపుమూత్రము, గాడిదమూత్రము ఈయెనిమిదియుంచేరి అష్టమూత్రము లనబడును. తక్కినజంతువులమూత్రములకన్నిటికన్న ఇవి గుణోత్తమమగుటంజేసి ముఖ్యములని ఆత్రేయమహర్షి శాసించియున్నారు.

ఇచ్చట స్త్రీజాతిజంతువులకు అంగోపాంగములు లఘువులుగా నుండుటవలన వాని మూత్రములును లఘువుగా నుండును. కావున పైజెప్పినమూత్రములు ఆడజంతువుల నుండియే గ్రహింపవలయును. ఈవిషయమునే "లాఘవం జాతి సామాన్యే స్త్రీణాం పుంసాం చ గౌరవం" అని తంత్రాంతరమున చెప్పబడినది.

మూత్రసామాన్యగుణములు.

మూ. ఉష్ణం తీక్ష్ణమథో రూక్షం కటుకం లవణాన్వితమ్,
మూత్రముత్సాదనే యుక్తం యుక్తమాలేపనేషు చ. ౯౪
యుక్తమాస్థాపనే మూత్రం యుక్తం చాపి విరేచనే,
స్వేదేష్వపి చ తద్యుక్తం ఆనాహేష్వగదేషు చ. ౯౫
ఉదరేష్వపి చార్శస్సు గుల్మకుష్ఠకిలాసిషు,
తద్యుక్తముపనాహేషు పరిషేకే తథైవచ. ౯౬
దీపనీయం విషఘ్నం చ క్రిమిఘ్నం చోపదిశ్యతే,
పాణ్డురోగోపసృష్టానాం ఉత్తమం శర్మచోచ్యతే. ౯౭
శ్లేష్మాణం శమయేత్పీతం మారుతం చానులోమయేత్,
కర్షేత్పిత్తమథోభాగం ఇత్యస్మిన్ గుణసఙ్గ్రహః. ౯౮
సామాన్యేన మయోక్తస్తు పృథక్త్వేన ప్రచక్ష్యతే,

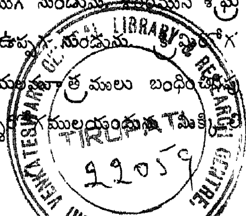
వ్యా. పైజెప్పినమూత్రము లెనిమిదియు నుష్ణంబును, తీక్ష్ణంబును, రూక్షంబును, కటులవణరసంబును నైయుండును. మర్దనమునకును, లేపనమునకును, ఆస్థాపనవస్తికర్మకును, విరేచనమునకును యుక్తమైనది. చెమటదీయుటకును, ఆనాహము (కడుపుబ్బరము) నకును, విషచికిత్సకును, ఉదరవ్యాధియందును, అర్శోరోగములయందును, గుల్మవ్యాధులయందును, కుష్ఠములయందును, కిలాసము (సిబ్బెము) అనుక్షుద్రకుష్ఠమునందును, చికిత్సకై విశేషముగ నుపయోగింపదగును. మరియు ఉపనాహమున(కట్టుగట్టుట)కును, వ్రణాదుల

యందు సేచనముచేయుటకును విశేషముగ నుపయోగించును. మరియు జాఠరాగ్నిని దీపింపజేయును. విషముల హరించును. క్రిములను పోగొట్టును. పాండువు కామల నంజు అనురోగములయందు వీని నుపయోగించిన మిక్కిలి సుఖము కల్గును. మూత్రమును త్రాగిన కఫమును హరించును. వాతమును అనులోమముగ సంచరింపజేయును. పిత్తమును క్రిందికి నాకర్షించి వెడలించును. ఇవియన్నియు పైజెప్పినమూత్రములకు సామాన్యముగ నుండుగుణములు. ఇది సామాన్యగుణకథనముకావున పైజెప్పినమూత్రముల కెనిమిదిటికిని ప్రత్యేకగుణములు క్రింద వివరింపబడును.

మూత్రవిశేషగుణాదులు.

మూ. అవిమూత్రం సతిక్తం స్యాత్ స్నిగ్ధం పిత్తవిరోధి చ. ౯౯
ఆజం కషాయమధురం పథ్యం దోషాన్నిహన్తి చ,
గవ్యం సమధురం కిఞ్చిత్ దోషఘ్నం క్రిమికుష్ఠనుత్. ౧౦౦
కణ్డూలం శమయేత్పిత్తం సమ్యగ్దోషోదరే హితమ్,
అర్శశ్శోఫోదరఘ్నం తు సక్షారం మాహిషం సరమ్ ౧౦౧
హాస్తికం లవణం మూత్రం హితం తు క్రిమికుష్ఠినామ్,
ప్రశస్తం బద్ధవిణ్మూత్రవిషశ్లేష్మామయార్శసామ్. ౧౦౨
సతిక్తం శ్వాసకాసఘ్నం అర్శోఘ్నం చౌష్ట్రముచ్యతే,
వాజినాం తిక్తకటుకం కుష్ఠవ్రణవిషాపహమ్. ౧౦౩
ఖరమూత్ర మపస్మారోన్మాదగ్రహవినాశనమ్,
ఇతీహోక్తాని మూత్రాణి యథాసామర్థ్యయోగతః ౧౦౪

వ్యా. గొఱ్ఱెలమూత్రము చేదుగను, స్నిగ్ధముగ (జిడ్డుకల్గినదిగ) నుండును. పిత్తమునకు విరోధముచేయదు. మేకలమూత్రము వగరును తీపియుం కల్గి పథ్యముగ నుండును, త్రిదోషముల హరించును. ఆవులమూత్రము కొంచెముగ తీపికల్గి దోషముల హరించును. క్రిములను కుష్ఠములను హరించును. పానముచేసినయెడ దురదను పోగొట్టును. వాతాది ప్రకోపమున సంభవించినఉదరవ్యాధియందు మిక్కిలి హితకరము. ఎనుములమూత్రము అర్శోరోగములను, శోఫరోగమును హరించును. కారముగ నుండును. [illegible]మున శీఘ్రముగ వ్యాపించుస్వభావముకల్గినది. ఏనుగులమూత్రము ఉప్పగ నుండును. క్రిమిరోగమునందును కుష్ఠరోగమునందును మిక్కిలి హితకరము. మలమూత్రములు బంధించినయెడను, విషమునందును, కఫరోగములయందును, అర్శోరోగములయందును మిక్కిలి

శోధనార్థమైనమూడువృక్షములు, వానియుపయోగము.

మూ. అథాపరే త్రయో వృక్షాః పృథగ్యే ఫలమూలిభిః. ౧౧౩
స్నుహ్యర్కాశ్మన్తకా స్తేషాం ఇదం కర్మ పృథక్పృథక్,
వమనేఽశ్మన్తకం విద్యాత్ స్నుహీక్షీరం విరేచనే. ౧౧౪
క్షీరమర్కస్య విజ్ఞేయం వమనే సవిరేచనే,

వ్యా. ఫలిని, మూలిని అని చెప్పి పైని వివరించినవానికన్న నితరములయినవి యారువృక్షములు శోధనార్థ ముపయోగింపదగినవి. అందు జెముడు, జిల్లేడు, అశ్మంతకము అనునవి మూడు. వానిమూటికిని వేరువేరుగ కృత్యములు చెప్పబడుచున్నవి. ఆమూటిలో నశ్మంతకమనునది వమనకర్మ కుపయోగించును. విరేచనమునకు జెముడు పాలు ఉపయోగింపదగును. జిల్లేడుపాలు వమనమునకును విరేచనమునకును (రెంటికిని) ఉపయోగింపదగును.

(ఇచ్చట అశ్మంతకమనునది 'మాలుయాసదృశపత్రో వృక్షః' అని వ్యాఖ్యాత వ్రాసియున్నాడు. ఆరెచెట్టని కొన్నినిఘంటుకారులు వ్రాసియున్నారు. కాని అయ్యది వమనకారికాదు. కావున ప్రకృతమున దాని గ్రహించుట సమంజసముగ నుండలేదు.)

మూడుశోధనవృక్షములు; వానిగుణకర్మములు.

మూ. ఇమాంస్త్రీనపరాన్ వృక్షాన్ ఆహుర్యేషాం హితా స్త్వచః.
పూతికః కృష్ణగన్ధా చ తిల్వకశ్చ తథా తరుః,
విరేచనే ప్రయోక్తవ్యః పూతికః తిల్వక స్తథా. ౧౧౫
కృష్ణగన్ధా పరీసర్పే శోథేష్వర్శస్సుచోచ్యతే,
దద్రువిద్రధిగణ్డేషు కుష్ఠేష్వప్యలజీషు చ. ౧౧౬
షడ్వృక్షాన్ శోధనానేతాన్ అపి విద్యాద్విచక్షణః,

వ్యా. పైజెప్పినవిమూడుగాక యితరములైనవి మూడువృక్షములు కలవు. వాని పట్ట నుపయోగించుట చాల హితము. అవి యెవ్వియనః—నెమలియడుగుచెట్టు (కానుగులో నొకవిధమైనది), మునగచెట్టు, లొద్దుగుచెట్టు అనునవి వృక్షములు మూడు. అందు కానుగుచెట్టుపట్టయు, లొద్దుగుచెట్టుపట్టయు విరేచనమున కుపయోగింపదగును. మునగచెట్టుపట్ట విసర్పమునందును, శోథ (వాపు) యందును, అర్శోరోగమునందును, దద్దురులుగనుండు కుష్ఠవిశేషమునందును, విద్రధులయందును, గండమాలయందును, కుష్ఠములయందును, అలజియనుమాంసమును తినునట్టివ్రణములయందును; విశేషముగ

వ్యా. క్షీరములన్నియు ప్రాయికముగ మధురరసము ప్రధానముగ గల్గియుండును. (ప్రధానమనుటచేత ఒంటెలక్షీరమున ఉప్పును, మేకపాలయందు వగరును అను రసములుగ నప్రధానములై యుండునని భావము.) మరియు స్నిగ్ధంబును (జిడ్డుకల్గినదియు), శీతంబును శీతవీర్యంబును నగును. స్తనముల వృద్ధినొందించును. ప్రీతిని బుట్టించును. (చక్షురాదీంద్రియముల నాప్యాయత నొందించును.) శరీరమును బలియజేయును. ఇంద్రియపుష్టిని కల్గించి సంభోగేచ్ఛను వృద్ధినొందించును. మేధకు మిక్కిలి హితకరము. బలమును కల్గించును. మనస్సును వృద్ధినొందించి మనశ్శక్తిని స్థిరపరచును. ప్రాణములకు బలమునిచ్చును. వ్యాయామాదులచే గల్గిన శ్రమమును పోగొట్టును. శ్వాసకాసములను, రక్తపిత్తమును హరించును. విరిగినసంధిబంధములను అతుకజేయును. మనుజులకందరకును మిక్కిలి సాత్మ్యముగ నుండును. క్రిమిదోషముల శమింపజేయునదియు శోధించునదియు నగును. దప్పినడంచును. మందగించినజాఠరాగ్నిని దీపింపజేయును. ధాతువులు క్షీణించినవారికిని గాయములు తగిలినవారికిని మిక్కిలి శ్రేష్ఠమైనది. మరియు పాండురోగము, అమ్లపిత్తము, శోష (క్షయరోగము),గుల్మము, ఉదరరోగము, అతిసారము, జ్వరము, తాపము (మంట), వాపు, యోనిరోగములు, శుక్రరోగములు, మూత్రకృచ్ఛ్రాదిమూత్రవ్యాధులు, రక్తప్రదరము, మలబంధము అను నీవ్యాధులయందు మిక్కిలి పథ్యముగ నుండును. వాతవ్యాధికలవారికిని పిత్తవ్యాధిపీడితులకును మిక్కిలి హితకరము. మరియు నస్యమునకును పూయుటకును, స్నానము చేయుటకును, వమనౌషధములకును, ఆస్థాపనవస్తికిని, విరేచనమునకును, చెమటబుట్టించుటకును, ఈకృత్యముల కన్నిటికిని క్షీరము ముఖ్యముగ నుపయోగింపదగినది. ఇది పాలయొక్క సామాన్యగుణకర్మములు. మరియు పైజెప్పినక్షీరభేదములకు ఒక్కొకదానికిని వేరువేరుగ గుణకర్మాదులు అన్నపానాదికాధ్యాయమున వివరింపబడును.

ఇచ్చట ప్రాయశః అనుపదము 'మధురం, బృంహణం, స్నిగ్ధం, శీతమ్' అనుపదములతో వేరువేర సంబంధించును. క్షీరము సామాన్యముగ నుండుననియు, స్నిగ్ధముగ నుండుననియు, ప్రాయికముగ బృంహణమనియు, శీతవీర్యమనియు నర్థమగును. ఇటు చెప్పుటచేత ఒంటెపాలు కొంచెముగ లవణరసముకల్గియు, మేకపాలు కషాయరసము కల్గియు నుండుననుట సంగతమగును. క్షీరసామాన్యమున మధురము ప్రధానముగను, కొన్నిక్షీరములయందు ఇతరరసము లుపరసములైయున్నను మధురము ప్రధానముగ నుండుననియు భావము. స్నిగ్ధశీతగుణములు ప్రాయికముగ నుండుననుటచేత ఒంటెల క్షీరము రూక్షోష్ణత్వాదిగుణయుక్తమనునది సంగతమగును.

శోధనార్థమైనమూడువృక్షములు, వానియుపయోగము.

మూ. అథాపరే త్రయో వృక్షాః పృథగ్యే ఫలమూలిభిః. ౧౧౩
స్నుహ్యర్కాశ్మన్తకాస్తేషాం ఇదం కర్మ పృథక్పృథక్,
వమనేఽశ్మన్తకం విద్యాత్ స్నుహీక్షీరం విరేచనే. ౧౧౪
క్షీరమర్కస్య విజ్ఞేయం వమనే సవిరేచనే,

వ్యా. ఫలిని, మూలిని అని చెప్పి పైని వివరించినవానికన్న నితరములయినవి యారువృక్షములు శోధనార్థ ముపయోగింపదగినవి. అందు జెముడు, జిల్లేడు, అశ్మంతకము అనునవి మూడు. వానిమూటికిని వేరువేరుగ కృత్యములు చెప్పబడుచున్నవి. ఆమూటిలో నశ్మంతకమనునది వమనకర్మ కుపయోగించును. విరేచనమునకు జెముడుపాలు ఉపయోగింపదగును. జిల్లేడుపాలు వమనమునకును విరేచనమునకును (రెంటికిని) ఉపయోగింపదగును.

(ఇచ్చట అశ్మంతకమనునది 'మాలుయాసదృశపత్రో వృక్షః' అని వ్యాఖ్యాత వ్రాసియున్నాడు. ఆరెచెట్టని కొన్నినిఘంటుకారులు వ్రాసియున్నారు. కాని అయ్యది వమనకారికాదు. కావున ప్రకృతమున దాని గ్రహించుట సమంజసముగ నుండలేదు.)

మూడుశోధనవృక్షములు; వానిగుణకర్మములు.

మూ. ఇమాంస్త్రీనపరాన్ వృక్షాన్ ఆహుర్యేషాం హితాస్త్వచః.
పూతికః కృష్ణగన్ధా చ తిల్వకశ్చ తథా తరుః,
విరేచనే ప్రయోక్తవ్యః పూతికః తిల్వకస్తథా. ౧౧౬
కృష్ణగన్ధా పరీసర్పే శోథేష్వర్శస్సుచోచ్యతే,
దద్రువిద్రధిగణ్డేషు కుష్ఠేష్వప్యలజీషు చ. ౧౧౭
షడ్వృక్షాన్ శోధనానేతాన్ అపి విద్యాద్విచక్షణః,

వ్యా. పైజెప్పినవిమూడుగాక యితరములైనవి మూడువృక్షములు కలవు. వాని పట్ట నుపయోగించుట చాల హితము. అవి యెవ్వియన:— నెమలియడుగుచెట్టు (కానుగులో నొకవిధమైనది), మునగచెట్టు, లొద్దుగుచెట్టు అనునవి వృక్షములు మూడు. అందు కానుగుచెట్టుపట్టయు, లొద్దుగుచెట్టుపట్టయు విరేచనమున కుపయోగింపదగును. మునగచెట్టుపట్ట విసర్పమునందును, శోథ (వాపు) యందును, అర్శోరోగమునందును, దద్దురులుగనుండు కుష్ఠవిశేషమునందును, విద్రధులయందును, గండమాలయందును, కుష్ఠములయందును, అలజియనుమాంసమును తినునట్టివ్రణములయందును; విశేషముగ

నుపయోగింపదగును. పైజెప్పినమూడువృక్షములును, ఇచ్చట జెప్పినమూడువృక్షములును జేరి యాఱువృక్షములును శోధనమున నుపయోగింపదగినవియని యెఱుంగునది.

ఇచ్చట లోధ్రము (లొద్దుగు) అనునది పట్టికాలోధ్రము, శాబరలోధ్రము నని రెండువిధములు. అందు పట్టికాలోధ్రము ఆకృతిచే చిన్నది. రెండవది గొప్పది. వృక్షజాతిలో జేరినది. ఈవృక్షజాతిలో జేరిన శాబరలోధ్రమునే యిచ్చట గ్రహింపనగునని తెల్పుటకై 'తరుః' అని విశేషముగ జెప్పబడినది.

మరియు మునగచెట్టు శోధనములలో జెప్పినందున ఇది విరేచనాదిరూపముగ శోధనముచేయకున్నను పట్టువేయుటచే శరీరముపై నున్నదోషములను శోధించును కావున శోధనమని చెప్పుట సమంజసము.

ఫలమూలిన్యాదిప్రకరణోపసంహారము.

మూ. ఇత్యుక్తాః ఫలమూలిన్యః స్నేహాశ్చ లవణాని చ. ౧౧౮
మూత్రం క్షీరాణి వృక్షాశ్చ షడ్యే దృష్టాః పయ స్త్వతః,

వ్యా. ఇత్తెరంగున ఫలిని, మూలిని, స్నేహములు, లవణములు, మూత్రములు క్షీరములు, ఆరువృక్షములు (అందు పాలు నుపయోగింపదగినవి మూడు పట్ట నుపయోగింపదగినవి మూడు), అనునవి "మూలిన్యః—నిదర్శితాః" అను గ్రంథమున నిర్దేశించిన ప్రకారము వానియవాంతరభేదములును, వానికర్మగుణాదులును వివరింపబడినవని భావము.

ఓషధుల యోగజ్ఞానావశ్యకత.

మూ. ఓషధీర్నామరూపాభ్యాం జానతే హ్యజపా వనే. ౧౧౯
అవిపాశ్చైవ గోపాశ్చ యే చాన్యే వనవాసినః,
న నామజ్ఞానమాత్రేణ రూపమాత్రేణ వా పునః. ౧౨౦
ఓషధీనాం పరాం ప్రాప్తిం కశ్చిద్వేదితుమర్హతి,
యోగవిన్నామరూపజ్ఞః తాసాం తత్త్వవిదుచ్యతే. ౧౨౧
కిం పునర్యో విజానీయాత్ ఓషధీస్సర్వథా భిషక్,
యోగమాసాం తు యో విద్యాత్ దేశకాలోపపాదితమ్.
పురుషం పురుషం వీక్ష్య స జ్ఞేయో భిషగుత్తమః,

వ్యా. మేకలను గొఱియలను పశువులను మేపువారు అడవులయందు విశేషముగ సంచరింతురు. కావున వారికిని అడవులయందు నివసించియుండు ఏనాదులు మున్నగు

వారికిని ఓషధులనామభేదంబులును రూపభేదంబులును చక్కఁగ దెలిసియుండును. అట్టి వారు ఓషధులనామరూపముల దెలిసినమాత్రముచేతనే ఓషధులపూర్ణజ్ఞానము కలవారు కానేరరు. కావున ఓషధులను నామరూపభేదములచే తొలుత జక్కఁగ గమనించి వాని గుణాదులను జక్కఁగ గమనించి, తత్తదనుసారముగ నొకటితో నొకటి జేర్చుటకునెవడు దెలియునో వాడు ఓషధిజ్ఞానవంతుడని చెప్పబడును. ఎవడు ఓషధులను పూర్తిగ నామరూపములచే దెలిసి, పిదప వానిగుణకర్మాదుల గమనించి, పరస్పరసంయోజనా పద్ధతి నెరింగి యౌషధనిర్మాణమును చక్కఁగ దెలిసి, దేశకాలాద్యనుసారముగ నాయా పురుషుల ప్రకృత్యాదులను పలుమారు పరీక్షించి చికిత్సజేయగడంగునో వాడు వైద్య వరుండని చెప్పనగును.

అడవులయందు సంచరించు గొల్లగోడి యేనాదిమున్నగువారికిగూడ అలవాటుచే నామరూపభేదములబట్టి ఓషధిజ్ఞానమాత్రము కల్గియుండును. అంతమాత్రము చేతను వారు కృతార్థులు కానోపరు. కావున నామరూపభేదములచే నోషధుల గుర్తించి వానివానిగుణరసవీర్యవిపాకాదుల చక్కఁగ నెరింగి తత్తదుచితముగ పరస్పర సంయోగరూపముగ నౌషధమును కల్పించి, అట్టి యౌషధమును రోగియొక్కతత్త్వమును ప్రకృతి మున్నగువానిని జక్కఁగ పలుమారు పరీక్షించి, దేశకాలప్రకృత్యాద్యనుసారముగ నౌషధ ముపయోగించుక్రమమునందారితేరినవాడె వైద్యవరుడగునని భావము.

ఔషధజ్ఞానావశ్యకతకు దృష్టాంతనిరూపణము.

మూ. యథా విషం యథా శస్త్రం యథాగ్నిరశనిర్యథా. ౧౨౩
తథౌషధమవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతమమృతం యథా,
ఔషధం హ్యనభిజ్ఞాతం నామరూపగుణైస్త్రిభిః. ౧౨౪
విజ్ఞాతం చాపి దుర్యుక్తం అనర్థాయోపపద్యతే,

వ్యా. యోగ మనగా వ్యాధిని శరీరతత్వాదులను చక్కఁగ గమనించి తత్తదనుగుణముగ నౌషధమును చక్కఁగ నిర్మించడము యోగము. అట్టియోగము ఓషధులను నామరూపగుణముల జక్కఁగ సవిశేషముగ నెరింగినగాని చేయ వలనుపడదు. ఔషధముల నామరూపగుణాదుల నెరుంగక చేయునౌషధయోగము మహానర్థదాయకమని దృష్టాంతరముల ననేకములజూపుచు ఔషధజ్ఞానావశ్యకత ఇట్లు నిర్ణయింపబడుచున్నది.

నామరూపగుణములచే నోషధుల జక్కఁగ నెరుంగక తనకిచ్చవచ్చినట్లు సిద్ధము చేయబడిన యౌషధము విషమునుబోలె ప్రజ్ఞను నశింపజేసి మనుజుని చంపును. కొన్ని యౌషధములు శస్త్రములబోలె మర్మస్థానముల ఛేదించి చంపును. మరికొన్ని అగ్నినిబోలె

స్ఫోటకముల గల్గించి చంపును. కొన్ని పిడుగుబోలె అప్పుడే అతిశీఘ్రముగ ప్రాణముల వెడలించును. (కావున నౌషధమును నామరూపగుణాదుల జక్కఁగ నెరింగి దేశకాలాదులను రోగియొక్క దోషదూష్యాదులను చక్కఁగ గమనించి తత్తదనుగుణముగ నౌషధమును కల్గింపవలెనని భావము). మరియు నామరూపగుణాదుల గమనించిచేయబడిన యౌషధము అమృతమునుబోలె నారోగ్యభాగ్యముల నొనగూర్చి రోగిని ఆయుష్మంతునిగ జేసి కాపాడును.

మరియు నామరూపగుణాదులచే చక్కఁగ తెలియబడనియౌషధంబును, ఒకవేళ అట్టిజ్ఞానముచే చక్కఁగ గమనింపబడినను, వ్యాధి శరీరప్రకృతులు మున్నగువాని గమనించక సిద్ధముచేయబడినయౌషధంబును పైజెప్పినరీతిగ విషశస్త్రాదులబోలె ననర్థదాయకమగును.

ఇచ్చట "నామరూపగుణైః" అను బహువచనముచేతనే మూడు అని తెలియుచున్నను మరల 'త్రిభిః' అని చెప్పుటచేత నామరూపగుణములమూటిచే నౌషధజ్ఞానముండవలెనుగాని యీమూటిలో నొకదానిచే మాత్రము నౌషధజ్ఞానమున్న ప్రయోజనములేదని తెలిసెడి.

యుక్తిదూరమైన యౌషధనిరసనము.

మూ. యోగాదపి విషం తీక్ష్ణం ఉత్తమం భేషజం భవేత్. ౧౨౫
భేషజం వాపి దుర్యుక్తం తీక్ష్ణం సమ్పద్యతే విషమ్,
తస్మాన్న భిషజా యుక్తం యుక్తిబాహ్యేన భేషజమ్. ౧౨౬
ధీమతా కిఞ్చిదాదేయం జీవితారోగ్యకాంక్షిణా,
కుర్యాన్నిపాతితో మూర్ధ్ని సశేషం వాసవాశనిః. ౧౨౭
సశేషమాతురం కుర్యాత్ న త్వజ్ఞమతమౌషధమ్,

వ్యా. విషము మిక్కిలి తీవ్రమై ప్రాణహరమైనది. అయినను నద్దానిని పైజెప్పిన దేశకాలదోషదూష్యాద్యనుగుణముగ 'విషస్య తు తిలం దద్యాత్' అని చెప్పినప్రకారము తిలప్రమాణము కల్పించి యుపయోగించినచో మిక్కిలి క్రూరములగువ్యాధుల నివర్తింపజేయు నుత్తమమైనయౌషధముగ నగును. దుర్యుక్తమైన (దేశకాలాదుల గమనింపక కల్పింపబడిన) యౌషధము మిక్కిలి తీవ్రతరమైన విషమై క్షణమాత్రమున రోగిని చంపజూచును. కావున యుక్తిబాహ్యముగ తన కిచ్చవచ్చినవిధముగ గల్పింపబడిన యౌషధమును, రోగియొక్క జీవితమును ఆరోగ్యమును మనఃపూర్వకముగ గోరు వైద్యవరుడు ఒకప్పుడు రోగికి ఉపయోగింపంజనదు.

మరియు ఇంద్రునిచేతనుండువజ్రాయుధమును మనుజునితలపై బడవైచినను అట్టిమనుజుని ఆవజ్రాయుధము చంపక యొకవేళ వదలిపెట్టునుగాని ఔషధజ్ఞానములేక యుక్తిదూరముగ గల్పింపబడిన యౌషధము మాత్రము రోగిని సశేషముగ నుంచదు. (వజ్రాయుధముచేనైన జావు తప్పించుకొననగుగాని, దుర్యుక్తమైన యౌషధము తప్పక చంపునని భావము) కావున పైజెప్పినఔషధజ్ఞానంబును యోగజ్ఞానంబును ఆవశ్యక మనుట.

జ్ఞానహీనవైద్యనిరసనము.

మూ. దుఃఖితాయ శయానాయ శ్రద్దధానాయ రోగిణే. ౧౨౮
యో భేషజమవిజ్ఞాయ ప్రాజ్ఞమానీ ప్రయచ్ఛతి,
త్యక్తధర్మస్య పాపస్య మృత్యుభూతస్య దుర్మతేః. ౧౨౯
నరో నరకపాతీ స్యాత్ తస్య సంభాషణాదపి,

వ్యా. ఔషధములయొక్క గుణాదులును వానిసమ్యక్ప్రయోగమును చక్కగ తెలియకున్నను తాను వైద్యుడని పేరుబెట్టుకొని విఱ్ఱవీగుచు గర్వపడుచుండు ఏవైద్యుడు, రోగబాధలచే కష్టపడుచు పడకపై పరుండి, ఈవైద్యునిచే మనకు రోగవిముక్తి కలుగునని నమ్మియుండురోగికి ఔషధము నిచ్చునో, ధర్మమును వదలినవాడును, మహాపాపియు, ఆరోగిపాలికి మృత్యుదేవతయు, దుర్బుద్ధియునైన యావైద్యునితో సంభాషించినను అట్టిమనుజుడు నరకమున బడును. (కావున అట్టికుత్సితుడైన వైద్యబ్రువుని చెంత జేర్పం జనదని భావము).

ద్రవ్యోపార్జనపరవైద్యనింద.

మూ. వరమాశీవిషవిషం క్వథితం తామ్రమేవవా. ౧౩౦
పీతమత్యగ్నిసన్తప్తాః భక్షితా వాప్యయోగుడాః,
న తు శ్రుతవతాం వేషం బిభ్రతా శరణాగతాత్. ౧౩౧
గృహీతమన్నం పానం వా విత్తం వా రోగపీడితాత్,
భిషగ్బుభూషుర్మతిమా న తస్వ్వాగుణసమ్పది. ౧౩౨
పరం ప్రయత్నమాతిష్ఠేత్ ప్రాణదస్స్యాద్యథా నృణామ్,

వ్యా. వైద్యశాస్త్రపరిజ్ఞాన మించుకేనియు లేకున్నను మిగుల చక్కగ దెలిసిన వానివలె వేషముధరించి వైద్యవృత్తి నవలంబించి తనను రోగవిముక్తునిజేసి కాపాడు మని శరణాగతుడైన రోగిదగ్గిరనుండి యన్నపానాదులను జేసి (వానివలన పొందబడినధన

మున జీవించుటకంటె, సర్వవిషములైనను, బాగుగ కరగించబడినతామ్రములైనను, మిక్కిలి అగ్నిచే కాల్చబడిన యినుపగుండ్లనైనను మ్రింగి జీవించుట మేలు. (తెలివిలేని కుత్సితవైద్యుడు వైద్యవేషము బూని రోగియొద్ద నన్నపానాదుల గుడిచి వానిధనమును మోసముచే గ్రహించిన నయ్యది సర్పవిషాదులబోలె హింసాకరములై యుండునని భావము). కావున తాను వైద్యుడుగా నుండదలచిన మానవుడు "శ్రుతౌ పర్యవదాతత్వం" అనువాక్యమున జెప్పిన వైద్యునికుండదగినగుణముల నన్నిటిని సంపాదించి రోగులప్రాణముల కాపాడుటకు మిక్కిలి ప్రయత్నముచేయవలెను. (శాస్త్రజ్ఞానమును సంపాదించి నామరూపగుణాదులచే నౌషధముల జక్కగ దెలిసికొని వానిసంయోగాది కల్పనాభేదముల గుర్తించి రోగులకాపాడుటకై మిక్కిలి ప్రయత్నముచేయవలెనని భావము).

యుక్తియుక్తౌషధలక్షణము, సువైద్యలక్షణము.

మూ. తదేవ యుక్తం భైషజ్యం యదారోగ్యాయ కల్పతే.　　౧౩౩
స చైవ భిషజాంశ్రేష్ఠః రోగేభ్యో యః ప్రమోచయేత్,

వ్యా. ఏయౌషధము రోగిని రోగములనుండి విడచి యారోగ్యమును కల్గింప సమర్థమైయుండునో అదియే యుక్తియుక్తమైన యౌషధమనబడును. ఏవైద్యుడు రోగిని రోగములనుండి విముక్తుని జేయుచు నుద్ధరించునో వాడు ఉత్తమవైద్య డనబడును.

సమ్యక్ప్రయోగవైద్యోత్తమలక్షణములు.

మూ. సమ్యక్ప్రయోగం సర్వేషాం సిద్ధిరాఖ్యాతి కర్మణామ్.　　౧౩౪
సిద్ధిరాఖ్యాతి సర్వైశ్చ గుణైర్యుక్తం భిషక్తమమ్,

వ్యా. పలుతెరంగులైన చికిత్సావిధానములు ఫలవంతములై యారోగ్యరూపమైన కార్యసిద్ధి కల్గినచో నప్పుడు చికిత్స జక్కగ జేయబడినదని యెరుంగునది. వైద్యునకుండ వలసిన శాస్త్రజ్ఞానాదిగుణములన్ని యుంకల్గి వాడుచేయు చికిత్సలవలన రోగికి ఆరోగ్యము కల్గినచో నట్టివైద్యుడు మిక్కిలి శ్రేష్ఠమైనవాడని తెలియదగును.

అధ్యాయవిషయసంగ్రహము.

తత్ర శ్లోకాః—

మూ. ఆయుర్వేదాగమో హేతురాగమస్య ప్రవర్తనమ్.　　౧౩౫
సూత్రణస్యాభ్యనుజ్ఞానం ఆయుర్వేదస్య నిర్ణయః,
సంపూర్ణం కారణం కార్యం ఆయుర్వేదప్రయోజనమ్.　　౧౩౬

హేతవశ్చైవ దోషాశ్చ భేషజం సఙ్గ్రహేణ చ,
రసాస్సప్రత్యయద్రవ్యాః త్రివిధో ద్రవ్యసఙ్గ్రహః. ౧౩౭
మూలిన్యశ్చ ఫలిన్యశ్చ స్నేహాశ్చ లవణాని చ,
మూత్రం క్షీరాణి వృక్షాశ్చ షడ్యే క్షీరత్వగాశ్రయాః. ౧౩౮
కర్మాణి చైషాం సర్వేషాం యోగాయోగగుణాగుణాః,
సర్వమేతత్సమాఖ్యాతం పూర్వాధ్యాయే మహర్షిణా. ౧౩౯

వ్యా. ఆయుర్వేదోత్పత్తి, దానికారణము, ఆయుర్వేదావతరణము, ఆయుర్వేద సూత్రణానుజ్ఞ, ఆయుర్వేదనిర్ణయము, సంపూర్ణమగునాయుర్వేదకారణము, కార్యము, ఆయుర్వేదప్రయోజనము, వ్యాధిహేతువులు,వ్యాధులు, వానిచికిత్సాసంగ్రహము మధురాదిరసములు, రసోత్పత్తికారణము, రసాశ్రయద్రవ్యములు, త్రివిధద్రవ్యసంగ్రహము, మూలినులు, ఫలినులు, స్నేహములు, లవణములు, మూత్రభేదములు, క్షీరభేదములు, క్షీరమునకును చర్మమునకును ఆశ్రయము లైనఆరువృక్షములు, పైజెప్పినమూలిన్యాదుల కార్యములు, యోగగుణములు యోగదోషములు ఇవి యన్నియు ప్రథమాధ్యాయమున మహర్షి యగు నగ్నివేశునిచే జెప్పబడినవి.

ఇత్యగ్నివేశకృతే తన్త్రే చరకప్రతిసంస్కృతే సూత్రస్థానే
దీర్ఘంజీవితీయో నామ ప్రథమోఽధ్యాయః.

వ్యా. ఇత్తెరంగున నగ్నివేశకృతంబును చరకునిచే సంస్కరింపబడినదియు నగు చరకసంహితయను నాయుర్వేదతంత్రమున సూత్రస్థానమున దీర్ఘంజీవితీయ మనునది మొదటి అధ్యాయము సమాప్తము.

ద్వితీయాధ్యాయము.

అవతారిక:—పూర్వాధ్యాయమునందు పంచకర్మముల కర్హాములగుఫలములును మూలములును జెప్పఁబడినవి. ఈయధ్యాయమున పిప్పల్లి మిరియములు మున్నగునవి చెప్పబడును. మరియు అట్టిఫలమూలములును పంచకర్మోపయోగ్యములని పూర్వాధ్యాయమున జెప్పియుండలేదు. అట్టి ఫలమూలములును, ఈయధ్యాయమునం జెప్పఁబడిన అపామార్గబీజాదులును, వమనాదిపంచకర్మముల కర్హాములని యీయధ్యాయాంతమున

'పూర్వం మూలఫలజ్ఞానహేతో రుక్తం యదౌషధమ్, పఞ్చకర్మాశ్రయజ్ఞానహేతో స్తత్కీర్తితం పునః." అనుశ్లోకముచేతను; అష్టావింశతి........పఞ్చకర్మాణి చాశ్రిత్య ప్రోక్తో భైషజ్యసంగ్రహః" అనుశ్లోకముచేతను వివరింపబడినది. పూర్వాధ్యాయమున కేవలము ఫలమూలజ్ఞానమునకై నిర్దేశింపబడిన యౌషధములును, ఈయధ్యాయమున జెప్పబడిన ఔషధయోగములును పంచకర్మముల నుద్దేశించి చెప్పబడినవియని ఫలితార్థము.

మూ. అథాతోఽపామార్గతణ్డులీయమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః ౧
　　ఇతి హ స్మాహ భగవా నాత్రేయః.　　　　　　　　　　　　౨

వ్యా. పిమ్మట అపామార్గతణ్డులీయమను నధ్యాయమును త్రికాలజ్ఞానసంపన్నుడగు నాత్రేయుండు చెప్పినదానికి న్యూనాతిరేకములు లేక వివరించెదనని భావము. ఇచ్చట పదప్రయోజనాదులను పూర్వాధ్యాయప్రారంభవ్యాఖ్యానమువలె నెఱుంగునది.

ఇచ్చట నీయధ్యాయమునకు అపామార్గబీజములు మొదట నిర్దేశింపబడినవి, కావున అట్టి యపామార్గతండులములను కారణముగజేసి అపామార్గతండులీయమని సంజ్ఞచేయబడినది. అధ్యాయప్రారంభమున "అపామార్గస్య బీజాని" అని యుపక్రమించినను "తణ్డులీయం" అని సంజ్ఞచేయుటచే అపామార్గబీజములను (ఉత్తరేణిగింజలను) పొట్టూడదీసి వానిబియ్యమును గ్రహింపనగునుకాని పొట్టుతోగూడ జేర్పదగదని నియమము నెరుంగునది. మరియు అధ్యాయసంజ్ఞానుసారముగ అపామార్గతండులములు అని చెప్పక "బీజాని" అనుటచేత మొలకలెత్తుటకు దగినసారముకల అపామార్గతండులములను గ్రహింపవలె ననునియమము తెలిసెడిని.

శిరోవిరేచనద్రవ్యములు.

మూ. అపామార్గస్య బీజాని పిప్పలీ ర్మరిచాని చ,
　　విడఙ్గాన్యథ శిగ్రూణి సర్షపాస్తుమ్బురూణి చ.　　　　3
　　అజాజీం చార్కగన్ధాం చ పీలూన్యేలాం హరేణుకామ్,
　　పృథ్వీకాం సురసాం శ్వేతాం కుఠేరకఫణిజ్జకౌ.　　　　౪
　　శిరీషబీజం లశునం హరిద్రే లవణద్వయమ్,
　　జ్యోతిష్మతీం నాగరం చ దద్యాచ్ఛీర్షవిరేచనే.　　　　౫
　　గౌరవే శిరసశ్శూలే పీనసేఽర్ధావభేదకే,
　　క్రిమివ్యాధావపస్మారే ఘ్రాణనాశే ప్రమోహకే,　　　　౬

వ్యా. పేట్టొలిచినయుత్తరేణిగింజలు, పిప్పళ్లు, మిరియాలు, వాయువిడంగములు, మునగవిత్తులు, ఆవాలు, తుమికివిత్తులు, జీలకర, వాయింటవిత్తులు, వరగోగుగింజలు, ఏలకులు, రేణుకలు, నల్లజీలకర, పిన్నయేలకులు, తులసివిత్తులు, తెల్లదింటెన, నల్లతులసి, అడవితులసి, దిరిసెనపుగింజలు, ఉల్లిపాయలు, పసుపు, మ్రానిపసుపు, సైంధవలవణము, సముద్రలవణము, మాల్కంగిని, శుంఠి ఈద్రవ్యములను శిరోవిరేచనమునకై యుపయోగింపనగును. మరియు తల బరువుగనుండుట, తలనొప్పి, పీనసము, అర్థావభేదకమను శిరోరోగము, శిరోగతమైన క్రిమిరోగము, అపస్మారము, ఘ్రాణేంద్రియమునకు వాసన తెలియకుండుట, మూర్ఛావ్యాధి అను నీరోగములయందు పైజెప్పినగణమునందలి ద్రవ్యములను అన్నింటినైనను కొన్నిటినైనను వ్యాధిబలానుసారముగ శిరోవిరేచనమునకై యుపయోగింపవలెను.

పంచకర్మములలో వమనము మొదటిది; ఏలయన:—"సాధారణేషు ఋతుషు వమనాదీనాం ప్రవృత్తిర్భవతి" ఇది మున్నగువాక్యములయందు వమనమే తొలుత నిర్దేశింపబడినది. మరియు "అవాన్తస్య హి సమ్యగ్విరిక్తస్యా ప్యధస్స్రస్తశ్లేష్మా గ్రహణీమాచ్ఛాదయతి" అను సుశ్రుతవాక్యము గూడ వమనమునకు ప్రాధాన్యమును స్ఫుటముగ దెల్పుచున్నది. కావున పంచకర్మములలో ప్రధానమైన వమనమును వదలి శిరోవిరేచనమును తొలుత జెప్పుట యెట్లు సమంజసము? అన్నచో శరదృతువునందు పిత్తము ప్రకుపితమైనచో విరేచనము ప్రధానముగజేసి పంచకర్మముల జేయవలెననియు, వర్షర్తువున వాతము ప్రబలముగ నున్నపుడు వస్తిప్రధానముగ పంచకర్మల జేయవలెననియు, ఆయా దోషప్రాబల్యమునుబట్టి ఆయాదోషహరమగుకర్మను ప్రధానముగజేసి పంచకర్మల సాగింపనగునని చెప్పబడినది. కావున పంచకర్మలకు నిర్ణీతమైన యానుపూర్వి నిశ్చితమై యుండలేదు. కావున నియ్యెడ శిరోవిరేచనపూర్వకముగ నిర్దేశింపబడియె.

మరియు "యదుత్తమాఙ్గమఙ్గానాం శిరస్తదభిధీయతే" అనువాక్యముచేత అవయవములలో శిరస్సు ప్రధానముగ బేర్కొనబడియె. "అనామయే యథా మూలే వృక్షస్సమ్యక్ప్రవర్ధతే, అనామయే శిరస్యేవం దేహస్సమ్యక్ప్రవర్ధతే" అని శాలాక్యతంత్రమున జెప్పబడినది. (వృక్షమునకు వేరురోగములేక నిర్దుష్టమైయున్నపుడు చెట్టు ఎట్లు చక్కగ వృద్ధినొందునో అట్లేరంగునసే శిరస్సు రోగపీడితముకాకున్నచో శరీరము చక్కగ వృద్ధినొందుననిభావము) ఈవాక్యములుగూడ శిరస్సుకు ప్రాధాన్యమును దృఢము చేయుచున్నది. లోకమున గూడ "సర్వస్య గాత్రస్య శిరః ప్రధానమ్" అని శిరస్సుకు ప్రాధాన్యము నుద్ఘోషించుట సామాన్యము. కావున అట్టి ప్రధానమైన శిరస్సుకు సంబంధించినశిరోవిరేచనములు తొలుత నిర్దేశింపబడెను. అందును "ప్రత్యక్పుష్పీ శిరోవిరేచ

నానాం" అనువాక్యముచేత శిరోవిరేచనద్రవ్యములలో నుత్తరేణి ప్రధానమగుటంజేసి తొలుత "అపామార్గస్య బీజాని" అని చెప్పబడెనని యెరుంగునది.

మరియుం పైజెప్పినశిరోవిరేచనవర్గములో నిర్దేశింపబడిన ద్రవ్యములలో కొన్నిటి నైనను, లేక అన్నింటినైనను అయాదోషములబలమును వ్యాధిస్వభావమునుబట్టి యుప యోగింపనగును. ఈవిషయము "పరిసంఖ్యాత మపి హి యద్ద్రవ్య మయౌగికం మన్యేత తదపహరేత్" "సమస్తవర్గమర్ధం వా యథాలాభ మథాపి వా" ఇవి మున్నగువాక్య ములచే జెప్పబడినది. (ఏదైన నొకటి వర్గమున పరిగణనముజేయబడిన ద్రవ్యములలో ప్రకృత్యాదులకు అననుకూలముగ దోచినచో దాని విడచి తత్కుంగలద్రవ్యముల జేర్ప వలెననియుం, అయావర్గమున జెప్పినద్రవ్యముల నన్నింటినైనను, సగమునైనను, దొరకిన వరకైనను ద్రవ్యముల జేర్చుకొనవలెనని భావము.)

వమనద్రవ్యములు.

మూ. మదనం మధుకం నిమ్బం జీమూతం కృతవేధనమ్,
పిప్పలీ కుటజేక్ష్వాకూన్యేలాం ధామార్గవాణి చ.		౭
ఉపస్థితే శ్లేష్మపిత్తే వ్యాధా వామాశయాశ్రయే,
వమనార్థం ప్రయుంజీత భిషగ్దేహ మదూషయన్.		౮

వ్యా. మ్రంగకాయ, యష్టిమధుకము, వేము, దేవదాళి, చేదుబీర, పిప్పళ్లు కొడిసెపాల, చేదుపుచ్చ, ఏలకులు, ఉత్తరేణి ఇవియన్నియు వమనమున కుపయోగింప దగినద్రవ్యములు. ఈవమనద్రవ్యములు కఫము ఆమాశయమునకు పైభాగమున జేరి పైకివెడల నుద్యమించునపుడును; పిత్తమునందును, ఆమాశయమున బుట్టినవ్యాధియం దును, వమనము జేయించుటకై యుపయోగించవలెను. వమనౌషధము నుపయోగించుచ నెడ దేహమునకు చెరుపులేకుండ మిక్కిలి మెలకువతో దోషానుసారముగ వైద్యుఢుటకై చికిత్సజేయవలెను.

ఇచ్చట "వమనద్రవ్యే మదనఫలాని శ్రేష్ఠతమాన్యాచక్షతే అనపాయిత్వాత్" అనువాక్యముచే వమనద్రవ్యములలో మ్రంగకాయ మిగుల శ్రేష్ఠమని చెప్పియుండుటం జేసి తొలుత మదనఫలము పేర్కొనంబడియె.

విరేచనద్రవ్యములు.

మూ. త్రివృతాం త్రిఫలాం దన్తీం నీలినీం సప్తలాం వచామ్,
కమ్పిల్లకం గవాక్షీం చ క్షీరిణీముదకీర్యకామ్.		౯

పీలూన్యారగ్వధం ద్రాక్షాం ద్రవన్తీం నిచుళాని చ,
పక్వాశయగతేదోషే విరేకార్థం ప్రయోజయేత్. ౧౦

వ్యా. తెగడ, త్రిఫలములు (కరక, తాండ్ర, ఉసిరికలు), నేపాళపు గింజలు, పీలి, కానుగు, వస, కంపిల్లకము, వెఱ్ఱిపుచ్చ, చిన్నపాల, తీగెకానుగు, గోగు, రేల, ద్రాక్ష, ద్రవంతి (కొండాముదము), నీరుప్రబ్బలి ఇవియన్నియు విరేచనముల గల్గించు ద్రవ్యములు. ఈగణద్రవ్యములను పక్వాశయమున గల్గినరోగములయందు విరేచనము నకై యుపయోగించవలెను.

"త్రివృత్ సుఖవిరేచనానామ్" అనువాక్యముచే విరేచనద్రవ్యములలో తెగడ మిక్కిలి శ్రేష్ఠమని చెప్పియుండుటచే తొలుత తెగడ చెప్పబడెను.

వస్తిద్రవ్యములు.

మూ. పాటలాం చాగ్నిమన్థం చ బిల్వం శ్యోనాకమేవ చ,
కాశ్మర్యం శాలపర్ణీం చ పృశ్నిపర్ణీం నిదిగ్ధికామ్. ౧౧
బలాం శ్వదంష్ట్రాం బృహతీం ఏరణ్డం సపునర్నవామ్,
యవాన్ కులుత్థాన్ కోలాని గుడూచీం మదనాని చ. ౧౨
పలాశం కత్తృణం చైవం స్నేహాంశ్చ లవణాని చ,
ఉదావర్తే విబన్ధేషు యుఞ్జ్యాదాస్థాపనేషు చ. ౧౩
అత ఏవౌషధగణాత్ సఙ్కల్ప్యమనువాసనమ్,
మారుతఘ్నమితి ప్రోక్తః సంగ్రహః పాఞ్చకర్మికః. ౧౪

వ్యా. పాదిరి, కూరనెల్లి, మారేడు, నక్కతోకపొన్న, పెన్నుడు, ముయ్యాకు పొన్న, కోలపొన్న, వాకుడు, చిట్టాముట్టి, పల్లేరు, ములక, ఆముదపుచెట్టు, గలిజేరు, యవలు, ఉలవలు, రేగుపండ్లు, తిప్పతీగె, మ్రంగకాయ, మోదుగు, కామంచికసవు, స్నేహద్రవ్యములు, లవణములు ఇవియన్నియు ఆస్థాపనవస్తికర్మ కుపయోగింపదగిన ద్రవ్యములు. అట్టి యాస్థాపనవస్తిని ఉదావర్తమునందును, మలమూత్రాదుల బంధమునందును ఉపయోగింపదగును. మరియు పైజెప్పిన వస్తిగణద్రవ్యములలో స్నేహద్రవ్యములను కల్పించి యనువాసనవస్తికర్మను వాతహరముగ నుపయోగింపందగును. ఇత్తెరంగున పంచకర్మలును సంగ్రహముగ జెప్పబడెను.

పంచకర్మల జేయుపద్ధతి.

మూ. తాన్యుపస్థితదోషాణాం స్నేహస్వేదోపపాదనైః,
పఞ్చ కర్మాణి కుర్వీత మాత్రాకాలౌ విచారయన్. ౧౫

వ్యా. ఉపస్థితదోషము లనగ—శాఖలను (రక్తాదిధాతువులను త్వక్కును) వ్యాపించి యుండుదోషములు కోష్ఠమున లీనముగనుండక ప్రకుపితావస్థ నుండుదోషము లని యర్థము. తొలుత స్నేహస్వేదముల జేయుటచేత శాఖలయందుండు దోషములు కోష్ఠమున స్ఫుటముగ గోచరములగును. కావున స్నేహస్వేదములచేత తొలుత దోషముల నుపస్థితములుగ జేసికొని, పిదప నౌషధాది పరిమాణమును దేశకాల తత్త్వాదులను చక్కగ గమనించి పైజెప్పిన పంచకర్మలను యథాయోగముగ చేయ నగును.

కొన్ని సమయములయందు స్నేహస్వేదములు చేయకున్నను దోషములు ఉపస్థితములై లీనావస్థనొందక స్వయముగనే స్ఫుటముగ గానవచ్చును. అట్టియెడ స్నేహస్వేదములు అవసరము లేకయే పంచకర్మల జేయందగును. ఈవిషయము తంత్రాంతరమున నిట్లున్నది:—"కఫప్రధానా నుత్క్లిష్టాన్ దోషానామాశయస్థితాన్, బుద్ధ్వా జ్వరకరాన్ కాలే వమ్యానాం వమనైర్హరేత్" ప్రకుపితములై యామాశయమున నున్న దోషములను కఫప్రధానములుగ తెలిసికొని వమనమున కర్హులగువారికి వమనము జేయించవలెనని భావము. ఇచ్చట దోషములు ప్రకోపమునొంది కఫమునకు ప్రధానమైన యామాశయమున జేరి స్ఫుటముగ తెలిసి అయ్యది జ్వరకరమని గుర్తించి ప్రధానమైన కఫమునకు దగినవమనము జేయించవలెనని తెలిసెడి. స్నేహస్వేదములు లేకయె దోషపరిస్థితి స్ఫుటముగ తెలియునుకావున స్నేహస్వేదములు అవసరములేదు.

కర్మ యనగ:—దోషములను బైటవెడలించుశక్తి ప్రబలముగ కలిగిన చికిత్సావిశేషము. అయ్యది వమనవిరేచనాదు లైదు. స్నేహస్వేదములు దోషశామకములగును గాని దోషముల వెడలించునవికావు. కాన నీరెండును కర్మలలో జేరవు. కొందరు స్నేహస్వేదముల గూడ జేర్చి సప్తకర్మలని నుడివినది యసంగతము. స్నేహస్వేదములు పంచకర్మల కంగములై శాఖాదులయందు వ్యాపించినదోషములను కోష్ఠమునజేర్చుటకై యుపయోగింప దగియుండును.

మాత్రాకాలవిచారఫలము.

మూ. మాత్రాకాలాశ్రయా యుక్తిః సిద్ధిర్యుక్తౌ ప్రతిష్ఠితా,
తిష్ఠత్యుపరి యుక్తిజ్ఞో ద్రవ్యజ్ఞానవతాం సదా. ౧౬

వ్యా. ఔషధయోజనము పరిమాణమును శీతోష్ణాదికాలభేదము నాశ్రయించి యుండును. అట్టి మాత్రాకాలానుసారముగ నుండుయోజనము (ఔషధప్రయోగము) నాధారముగజేసి కార్యసిద్ధి యుండును. (సిద్ధి యన:—చికిత్సాసాధ్యములగు రోగ

ములు నివర్తించుట సిద్ధి యనబడును.) మరియుం ద్రవ్యపరిజ్ఞానము కలవైద్యులలో యోజనాక్రమమును జక్కగ దెలిసినవాడు వైద్యలోకమున నగ్రగణ్యుడై వెలయుచుండును.

పంచకర్మలయందు యవాగ్వాదిప్రయోగము.

మూ. అత ఊర్ధ్వం ప్రవక్ష్యామి యవాగూర్వివిధౌషధాః,
వివిధానాం వికారాణాం తత్సాధ్యానాం నివృత్తయే. ౧౭

వ్యా. పిమ్మట నానావిధౌషధముల సిద్ధముచేయబడిన యవాగులు చెప్పబడును. అట్టి యవాగువులు వానిచే సాధింపదగిన నానావిధరోగములు నివర్తించుటకై తత్తదను సారముగ నీక్రింద వివరింపబడును.

ఇచ్చట నీవిషయము నెరుంగునది:—వమనాద్యౌషధముల నుపయోగించునపుడు వమనాదులచే దోషములు పూర్తిగ వెడలకున్నపుడు జాఠరాగ్ని మందగించును. మరియుం వమనాది ప్రయోగవ్యత్యయముచేత నొకప్పుడు శూల మున్నగు నుపద్రవములును సంభవించును. అట్టియెడ మందగించిన జాఠరానలము మెల్ల మెల్లగ వృద్ధినొందుటకును, శూలాద్యుపద్రవములు నివర్తించుటకును తగినయవాగువు లీక్రింద వివరింపబడును. పేయాదులచే జాఠరాగ్ని వృద్ధినొందుక్రమ మీరీతి తంత్రాంతరమున జెప్పబడియె:—“యథాణు రగ్నిస్తృణగోమయాద్యైః సన్ధుక్ష్యమాణో భవతి క్రమేణ, మహాన్ స్థిర స్సర్వపచ స్తథైవ శుద్ధస్య పేయాదిభి రన్తరగ్నిః” మిక్కిలి స్వల్పమైన యగ్ని గడ్డిపోచలు పిడకలు పొట్టు మున్నగువానిచే కొంచెము కొంచెముగ రగిలి నానాట వృద్ధినొంది యన్నింటెని దహింప సమర్థమగునట్లు, వమన విరేచనాదిప్రయోగములచే సన్నగిలిన కాయాగ్ని పేయాదుల నుపయోగించుటచేత క్రమముగ వృద్ధినొంది గొప్పదియు స్థిరంబునై యన్నియాహారపదార్థములను పచనమునొందించుటకు సమర్థమగునని భావము.

మూ. పిప్పలీపిప్పలీమూలచవ్యచిత్రకనాగరైః,
యవాగూర్దీపనీయా స్యాత్ శూలఘ్నీ చోపసాధితా. ౧౮

వ్యా. పిప్పళ్లు, మోడి, చవ్యము, చిత్రమూలము, శుంఠి వీనిని జేర్చి సాధింపబడిన యవాగువు అగ్నిని దీపింపజేయును. శూలలను హరించును.

ఇచ్చట పిప్పలీమరీచాదిద్రవ్యములకు పరిమాణము చెప్పవలసియుండ్నను, అట్టిపరిమాణము దోషబలము అగ్నిబలము మున్నగువాని తారతమ్యమునుబట్టి నిర్ణయింపదగి

యయుండును కావున ప్రమాణమున కొకవ్యవస్థ నియతముగ నేర్పడియుండదు. దానంజేసి ప్రకృతమున ద్రవ్యపరిమాణము నిర్ణయించుటలేదు. ఈవిషయము తంత్రాంతరమున నిట్లు చెప్పబడినది:—"మాత్రాయా నా స్త్యవస్థానం దోష మగ్నిబలం వయః, వ్యాధిం ద్రవ్యం చ కోష్ఠం చ వీక్ష్య మాత్రాం ప్రయోజయేత్" (ఔషధాదులకు పరిమితి నిశ్చితముగ నేర్పడియుండదు. వాతాదిదోషములను, అగ్నిబలమును, బాల్యాదివయోభేదమును, వ్యాధిపరిస్థితిని, ద్రవ్యభేదమును, మృద్వాది కోష్ఠభేదములను చక్కగ పరికించి పరిమాణమును తత్తదనుగుణముగ కల్పింపనగును. కావున పరిమితినియతము నేర్పరుపవలనుపడదని భావము).

పైజెప్పినరీతిగ పరిమాణము నియతముగాకున్నను క్రిందవివరింపబడు పరిభాషానుసారముగ సామాన్యముగ నెరుంగునది. యవాగూసాధనద్రవ్యములు వీర్యప్రధానమైనది యౌషధద్రవ్యము, రసప్రధానమైన యాహారద్రవ్యమున నీరెండు తెరంగులు. అందు ఔషధద్రవ్యము తీక్ష్ణవీర్యము, మధ్యవీర్యము, మృదువీర్యము నని వీర్యభేదముచే మూడు తెరంగులు. అందు శుంఠి పిప్పలి మున్నగునవి తీక్ష్ణవీర్యములు. బిల్వము, అగ్నిమంథము (కూరనెల్లి) మున్నగునవి మధ్యవీర్యములు. ఉసిరిక మున్నగునవి మృదువీర్యములు. అందు తీక్ష్ణౌషధములను కర్ష పరిమాణంబును, మధ్యవీర్యములను అర్థపలపరిమాణంబును, మృదువీర్యముల పలపరిమాణంబును జేర్పనగును. ఈనియమము సామాన్యముగ జెప్పబడినది. ఈసామాన్యపరిభాషనే సాధారణముగ నుపయోగింపదగును.

అగ్నివేశులు:—"కర్షార్థం వా కణాశుణ్ఠ్యోః కల్కద్రవ్యస్య వా పలమ్, వినీయ పాచయేద్యుక్త్యా వారిప్రస్థేన చాపరామ్" (శుంఠి పిప్పళ్లను అర్ధకర్షంబును, కల్కద్రవ్యము నొకపలమును, ఒకప్రస్థమాత్రజలమున జేర్చి పక్వముజేయవలెనని) పక్షాంతరమును జెప్పిరి. ఇచ్చట మధ్యవీర్యద్రవ్యములకు అర్ధపలప్రమాణము చెప్పియుండలేదు.

పంచమూలికయవాగువు.

మూ. దధిత్థబిల్వచాఙ్గేరీతక్రదాడిమసాధితా,
పాచనీ గ్రాహిణీ పేయా సవాతే పాఞ్చమూలికా, ౧౯

వ్యా. వెలగ, మారేడు, పులిచింతాకు, మజ్జిగ, దానిమ్మ ఈయైదిటిని చేర్చి పక్వముజేయబడినది పంచమూలికయవాగు వనబడును. ఇయ్యది యాహారమును పచింపజేయును. మఱియు లధికముగ వెడలునప్పుడు వానిని అపుచేయును.

శాలిపర్ణ్యాదియవాగువు.

మూ. శాలిపర్ణీబలాబిల్వైః పృశ్నిపర్ణ్యా చ సాధితా,
దాడిమామ్లా హితా పేయా పిత్తశ్లేష్మాతిసారిణామ్. ౨౦

వ్యా. మురియ్యాకుపొన్న, చిట్టాముట్టి, మారేడు, కోలపొన్న వీని నన్నింటిని జేర్చి పక్వముజేయబడిన యవాగువునందు పుల్లదానిమ్మపులుసును జేర్చి యుపయోగించిన పిత్తకఫములచే గల్గిన అతిసారములయందు మిక్కిలి హితకరమగును.

హ్రీబేరాదియవాగువు.

మూ. పయస్యర్ధోదకే ఛాగే హ్రీబేరోత్పలనాగరైః,
పేయా రక్తాతిసారఘ్నీ పృశ్నిపర్ణ్యా చ సాధితా. ౨౧

వ్యా. మేకపాలుకు సగముపాలు నీళ్లు కలిపి అందు కురువేరును, కలువగడ్డలను, తుంగగడ్డలను, కోలపొన్నను కలిపి పక్వముచేయబడిన యవాగువునందు యథోచితముగ పుల్లదానిమ్మపులుపు చేర్చి త్రాగినచో రక్తాతిసారమును హరించును.

"రక్తాతిసారేఽజాక్షీరక్వథ్యం హ్రీఘనజలోత్పలైః" అను జతూకర్ణతంత్రమున జెప్పిన వాక్యము ననుసరించి యిచ్చట నాగరశబ్దమునకు తుంగగడ్డలని యర్థము చెప్పబడినది.

ఆమాతిసార-మూత్రకృచ్ఛ్రములకు యవాగువులు.

మూ. దద్యాత్సాతివిషాం పేయాం సామే సామ్లాం సనాగరామ్,
శ్వదంష్ట్రాకణ్టకారీభ్యాం మూత్రకృచ్ఛ్రే సఫాణితామ్. ౨౨

వ్యా. అతివస, శుంఠి ఈరెంటిని చేర్చి కాచబడిన యవాగువునందు దానిమ్మపులుసును యథోచితముగ జేర్చి యామాతిసారమున త్రాగనగును. మరియు పల్లేరును వాకుడును చేర్చి పక్వముచేయబడిన యవాగువునందు చక్కెరపాకము (జీరా)ను కలిపి మూత్రకృచ్ఛ్రమునందు త్రాగనగును.

విడంగాది యవాగువు.

మూ. విడఙ్గపిప్పలీమూలశిగ్రుభిర్మరిచేన చ,
తక్రసిద్ధా యవాగూస్స్యాత్ క్రిమిఘ్నీ ససువర్చికా. ౨౩

వ్యా. వాయువిడంగములు, మోడి, మునగపట్ట, మిరియాలు వీనిని మజ్జిగలో కలిపి పక్వముచేయబడిన యవాగువునందు మితముగ సర్జక్షారమును కలిపి త్రాగిన క్రిములు నశించును.

విపాసా - విషహరయవాగువులు.

మూ. మృద్వీకా శారిబా లాజా పిప్పలీ మధునాగరైః,
పిపాసాఘ్నీ విషఘ్నీ చ సోమరాజీ విపాచితా. ౨౪

వ్యా. ద్రాక్షపండు, సుగంధపాలవేరు, వరిపేలాలు, పిప్పళ్లు, శుంఠి వీనిని జేర్చి పక్వముజేయబడిన యవాగువునందు తేనె కలిపి త్రాగిన దప్పి నణచును. బావంచివిత్తులను జేర్చి కాచబడిన యవాగువు విషమును హరించును.

బృంహణకర్షణయవాగువులు.

మూ. సిద్ధా వరాహనిర్యూహే యవాగూర్బృంహణీ మతా,
గవేధుకానాం భృష్టానాం కర్షణీయా సమాక్షికా. ౨౫

వ్యా. అడవిపందిమాంసరసమును జేర్చి పక్వముజేయబడిన యవాగువు శరీరపుష్టిని కల్గించును. అడవిగోధుమలబియ్యమును వేయించి యవాగును పక్వముజేసి అందు తేనెను కలిపి త్రాగిన స్థూలముగనుండుశరీరమును కృశింపజేయును.

స్నేహనయవాగువు.

మూ. సర్పిష్మతీ బహుతిలా స్నేహనీ లవణాన్వితా,
కుశామలకనిర్యూహశ్యామాకానాం విరూక్షణీ. ౨౬

వ్యా. యవాగువునందు నేతిని నువ్వులను ఉప్పును జేర్చి త్రాగిన శరీరమున జిడ్డు కల్గును. కుశదర్భలవేళ్లును, ఉసిరికకాయలను జేర్చి కషాయము కాచి, అందు చామలను గూర్చి పక్వముజేయబడిన యవాగువు శరీరమును రూక్షగ (జిడ్డుగ) జేయును.

దశమూలాదియవాగువు.

మూ. దశమూలీశృతా కాసహిక్కాశ్వాసకఫాపహా,
యమకే మదిరాసిద్ధా పక్వాశయరుజాపహా. ౨౭

వ్యా. దశమూలములను జేర్చి పక్వముచేయబడిన యవాగువు ఎక్కిళ్లను శ్వాసమును కఫమును హరించును. మరియుం యవకస్నేహమున (నూనె నెయ్యి) మద్యమును జేర్చి పక్వముజేయబడిన యవాగువు పక్వాశయమున గల్గినబాధల నివర్తింపజేయును.

"పర్ణ్యౌ బృహత్యౌ గోకణ్టో బిల్వోఽగ్నిమన్థగోరళుః, పాటలాకాశ్మరీ చేతి దశమూల మిహోచ్యతే." అని దశమూలములు చెప్పబడినవి. (కోలపొన్న, నేలపొన్న, చిన్నములక, పెద్దములక, పల్లేరు, మారేడువేళ్లు, కూరనెల్లి, దుండిలపువేళ్లు, పాదిరివేళ్లు, అడవిగుమ్మడివేళ్లు ఇవి దశమూలములు.)

మూ. శాకైర్మాంసైస్తిలైర్మాషైః సిద్ధా వర్చో నిరస్యతి,
జమ్బ్వామ్రాస్థిదధిత్థామ్లబిల్వైస్సాఙ్గ్రాహికీ మతా. ౨౮

వ్యా. శాకవర్గములోని యుక్తమయినవానిని, మాంసమును, నువ్వులను, మినుములను జేర్చి పక్వముజేసిన యవాగువుల నుపయోగించిన మలమును ధారాళముగ వెడలించును. మరియు నేరేడు, మామిడి పీనివిత్తులను, వెలగపులుపు వీనిని బిల్వఫలమును జేర్చి పక్వము జేయబడిన యవాగువు నుపయోగించిన మలమును బంధించును.

భేదనీ-వాతానులోమనీయవాగువులు.

మూ. క్షారచిత్రకహింగ్వమ్లవేతసైర్భేదనీ మతా,
అభయాపిప్పలీమూలవిశ్వైర్వాతనులోమనీ. ౨౯

వ్యా. యవక్షారము, చిత్రమూలము, ఇంగువ, అమ్లవేతసము ఈనాలిగింటిని గూర్చి పక్వముచేయబడిన యవాగువు కఠినముగనుండుమలమును విడదీయును. మఱియు కరక్కాయలు, పిప్పలీమూలము, (మోడి) శుంఠి ఈమూటిని జేర్చి సిద్ధముచేయబడిన యవాగువు ప్రతిలోమముగ నుండువాతాదులను అనులోమముగ జేయును.

మూ. తక్రసిద్ధా యవాగూస్స్యాత్ ఘృతవ్యాపత్తినాశినీ,
తైలవ్యాపది శస్తా స్యాత్ తక్రపిణ్యాకసాధితా. ౩౦

వ్యా. మజ్జిగనుకూర్చి పక్వముచేయబడిన యవాగువు నేతివలన గలిగినవ్యాపత్తును హరించును. మజ్జిగను, నువ్వులగానుగపిండికూర్చి సిద్ధముచేయబడిన యవాగువు తైలపానముచే కలిగినవ్యాపత్తును హరించును.

విషమజ్వరహారకంఠ్యయవాగువు.

మూ. గవ్యమాంసరసైస్సామ్లావిషమజ్వరనాశినీ,
కంఠ్యా యవానాం యమకే పిప్పల్ల్యామలకైశ్శృతా. ౩౧

వ్యా. ఆవుపాలును, మాంసరసమును, దానిమ్మపులుపును కూర్చి పక్వముచేయబడిన యవాగువు విషమజ్వరములను హరించును. మఱియు యవలు, పిప్పళ్లు, ఉసిరికకాయలు ఈమూటిని యమకస్నేహమున (నెయ్యి, నూనె రెండుచేరిన యమకస్నేహము) చేర్చి పక్వముచేయబడిన యవాగువు కంఠసంబంధములగు వ్యాధులయందు హితకరమగును.

౼ రేతోమార్గరోగహర, శుక్రవృద్ధికరయవాగువులు. ౼

మూ. తామ్రచూడరసే సిద్ధా రేతోమార్గరుజాపహా,
సమాషవిదలా వృష్యా ఘృతక్షీరోపసాధితా. ౩౨

వ్యా. కోడిమాంసపురసముతో చేయబడినయవాగువు శుక్రము వెడలుమార్గమున పుట్టువ్యాధులను హరించును. ఉద్దిపప్పును, నెయ్యిని, పాలను జేర్చి కాచబడినయవాగువు శుక్రమును వృద్ధిచేయును.

౼ మదహర-క్షుధాహరయవాగువులు. ౼

మూ. ఉపోదికాదధిభ్యాం తు సిద్ధా మదవినాశినీ,
క్షుధం హన్యాదపామార్గక్షీరగోధారసైశ్శృతా. ౩౩

వ్యా. బచ్చలియాకు, పెరుగు ఈరెంటినిగూర్చి సిద్ధముచేయబడిన యవాగువు విషము మద్యము మున్నగువానిచే గలిగినతిక్కను హరించును. మఱియు ఉత్తరేణి బియ్యము, ఆవుపాలు, ఉడుముమాంసము ఈమూటిని జేర్చి కాచబడినయవాగువు ఆకలిని పోగొట్టును.

౼ ప్రకరణోపసంహారము. ౼

మూ. అష్టావింశతిరిత్యేతా యవాగ్వః పరికీర్తితాః,
పంచకర్మాణి చాశ్రిత్య ప్రోక్తో భైషజ్యసంగ్రహః. ౩౪
పూర్వమూలఫలజ్ఞానహేతోరుక్తం యదౌషధం,
పంచకర్మాశ్రయజ్ఞానహేతోస్తత్కీర్తితం పునః ౩౫

వ్యా. ఇత్తెరంగున ఇరువదిఎనిమిదివిధములయిన యవాగువులును, పంచకర్మముల నాశ్రయించినఔషధములును సంగ్రహముగ చెప్పబడినది. మరియు పూర్వాధ్యాయమున మూలములు ఫలములు తెలియుటకై నిర్దేశింపబడినద్రవ్యములు ఈయధ్యాయమున పంచకర్మాశ్రయజ్ఞానమునకై మరల వివరింపబడినవి.

మూ. స్మృతిమాన్ హేతుయుక్తిజ్ఞో జితాత్మా ప్రతిపత్తిమాన్,
భిషగౌషధసంయోగైశ్చికిత్సాం కర్తుమర్హతి. ౩౬

వ్యా. జ్ఞానవంతుడును, హేతువ్యాధులకు దగినప్రతిక్రియల దెలిసినవాడును, జితేంద్రియుండును, శీఘ్రకారియు నగువైద్యవరుడు పైజెప్పినపంచకర్మలకు జేరినయౌషధములను యుక్తియుక్తముగఁ గల్పించి చికిత్స జేయనగును.

ఇత్యగ్నివేశకృతే తంత్రే చరకప్రతిసంస్కృతే సూత్రస్థానే
అపామార్గతండులీయో నామ ద్వితీయోఽధ్యాయః.

వ్యా. అగ్నివేశునిచే విరచితంబును, చరకమహర్షిచే సంస్కరింపబడినదియు నయిన ఆయుర్వేదసంహితయందు సూత్రస్థానమున అపామార్గతండులీయమనునది రెండవఅధ్యాయము సమాప్తము.

తృ తీ యా ధ్యా య ము.

అవ:—ఔషధము అంతఃపరిమార్జనమనియు, బహిఃపరిమార్జనమనియు రెండు విధములు. అందు శరీరకోష్ఠమున శుభ్రపరచునది అంతఃపరిమార్జనము. శరీరముపైభాగమున చేయబడుప్రలేపాదులు బహిఃపరిమార్జనము. పైజెప్పిన అపామార్గతండులీయమను ద్వితీయాధ్యాయమున పంచకర్మల కుపయుక్తమగు యవాగూరూపమయిన యంతఃపరిమార్జనము చెప్పబడినది. రెండవదియైన బహిఃపరిమార్జనము ఈక్రిందియారగ్వధీయాధ్యాయమున చెప్పబడును:—

మూ. అథాత ఆరగ్వధీయ మధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః. ౧

ఇతి హ స్మాహ భగవానాత్రేయః. ౨

వ్యా. అపామార్గతండులీయాధ్యాయము జెప్పినపిదప ఆరగ్వధమును అధికరించి చెప్పబడు నారగ్వధీయాధ్యాయమును త్రికాలజ్ఞానసంపన్నుడైన యాత్రేయమహర్షి యుపదేశించినదానికి న్యూనాతిరేకము గాకయుండునట్లు ఈక్రింద వివరించెదనని భావము.

కుష్ఠహరలేపములు.

మూ. ఆరగ్వధస్సైడగజః కరంజో
వాసా గుడూచీ మదనం హరిద్రే,
శ్ర్యాహ్వా స్సురాహ్వః ఖదిరో ధవశ్చ
నింబో విడంగం కరవీరకత్వక్. 3

గ్రంథిశ్చ భౌర్జో లశునం శిరీషః
సలోమశో గుగ్గులుకృష్ణగంధే,

ఫణిజ్ఝకో వత్సకసప్తపర్ణౌ
పీలూని కుష్ఠం సుమనః ప్రవాళాః. ౪
వచా హరేణుస్త్రివృతా నికుంభో
భల్లాతకం గైరికమంజనం చ,
మనశ్శిలాలే గృహధూమ ఏలా
కాసీసలోధ్రార్జునముస్తసర్జాః. ౫
ఇత్యర్ధరూపై ర్విహితా ష్షడేతే
గోపిత్తపీతాః పునరేవ పిష్టాః,
సిద్ధాః పరం సర్షపతైలయుక్తాః
చూర్ణప్రదేహా భిషజా ప్రయోజ్యాః. ౬
కుష్ఠాని కృచ్ఛ్రాణి నవం కిలాసం
సురేశలుప్తం కిటిభం సదద్రు,
భగందరార్శాంస్యపచీం సపామాం
హన్యుః ప్రయుక్తా స్త్వచిరాన్నరాణాం. ౭

వ్యా. పెద్దరేల, తగిరిశ, కానుగు, అడ్డసరము, తిప్పతీగె, మ్రంగకాయ, పసుపు, మ్రానిపసుపు (ఇది యొకగణము.) అందుగుచెట్టు, దేవదారు, చంద్ర. ఉష్మైత్త, వేప, వాయువిడంగములు, గన్నేరు (ఇది రెండవగణము.) భుజపత్రియొక్కగణుపులు, ఉల్లిగడ్డ, దిరిసనపుగింజలు, జటామాంసి, గుగ్గిలము, మునగ (ఇది మూడవగణము.) కృష్ణతులసీ, రెప్పాల, ఏడాకులపొన్న, వరగోగు, చెంగల్వకోష్టు, జాజిచిగుళ్లు (ఇది నాల్గవగణము.) వస, రేణుకలు, తెగడ, నేపాళపుగింజలు, జీడిగింజలు, గైరికము (కావిరాయి) సౌవీరాంజనము (సుర్మారాయి) (ఇది యైదవగణము.) మణిశిల, హారిదళము, కరిదూపము, ఏలకులు, అన్నభేది, లొద్దుగుపట్ట, మద్దిపట్ట, తుంగగడ్డలు, సర్జరసము (ఇది యారవగణము.) పైజెప్పిన ఆరుగణములలో నొక్కొకగణద్రవ్యములను గోపిత్తము (గోరోచనము)నందు పచ్చనగువరకు భావనజేసి నూరి పొడిజేసి ఆవనూనెలో కలిపి శరీరముపై పూతపూసినచో మిక్కిలి క్రూరములయిన కుష్ఠములును, క్రొత్తగకలిగినకిలాసము (సిబ్బెము)ను, ఇంద్రలుప్తము, (తలవెంద్రుకలూడువ్యాధివిశేషము)ను, దద్రురోగమును, కిటిభమను చర్మవ్యాధిని, భగందరమును, మూలవ్యాధిని, గండమాలలను, అపచిని, తీటను హరించును.

ఇచ్చట పైజెప్పబడినశ్లోకములలో నొక్కొకయర్ధశ్లోకమున జెప్పబడినద్రవ్యముల నొక్కొకగణముగ విభజించినచో నారుగణము లగును. ఆయారుయోగములలో నెద్దానినైనను పైజెప్పినప్రకారము చూర్ణము జేసి యావనూనెలో గలిపి లేపనము జేసినచో పైజెప్పినరీతిగ కుష్ఠాదివ్యాధులు నివర్తించునని భావము.

ఈతంత్రమునందు చికిత్సాస్థానమున కుష్ఠచికిత్సితము ప్రత్యేకముగ చెప్పబడును. ఆయధ్యాయముననే ఆరగ్వధాదులను చెప్పుట యుంచితమైనను, కుష్ఠరోగము మహారోగమైనందున ఇచ్చట సంగ్రహముగ దానిచికిత్సితము చెప్పబడినది. కాన పునరుక్తము కానేరదు. ఈయభిప్రాయముననే గదాధరభట్టాచార్యులు "అవ్యవహితో హ్యర్థః పునః పునః అభిధీయతే" అని చెప్పిరి. మరియు "ఖదిరః కుష్ఠహరాణాం" అనువచనముచే ఖదిరము (చండ్ర) కుష్ఠహరద్రవ్యములలో ప్రధానమైయుండినను మొట్టమొదట దానిని విడిచి ఆరగ్వధమును చెప్పుటచేత కుష్ఠరోగమునందు బహిఃపరిమార్జనభేషజములలో ఖదిరమునకంటె నారగ్వధమే ప్రధానమని చరకాచార్యులయభిమతముగా నూహింపదగియున్నది.

కుష్ఠహరోద్వర్తనములు, లేపములు.

మూ. కుష్ఠం హరిద్రే సురసం పటోలం
నింబాశ్వగంధే సురదారుశిగ్రు,
ససర్షపం తుంబురుధాన్యవన్యం
చండాం చ చూర్ణాని సమాని కుర్యాత్. ౮

తైస్తక్రపిష్టైః ప్రథమం శరీరం
తైలాక్తముద్వర్తయితుం యతేత,
తేనాస్య కండూః పిటకాస్సకోఠాః
కుష్ఠాని శోఫాశ్చ శమం వ్రజంతి. ౯

వ్యా. చెంగల్వకోష్టు, పసుపు, మ్రానిపసుపు, చేదుపొట్ల, తులసి, వేము, పెన్నేరుగెడ్డ, దేవదారు, మునగ, ఆవాలు, తుంబురు, దనియాలు, అడవితుంగగడ్డలు, గన్నేరు వీనినన్నిటిని సమభాగములు చేర్చి మెత్తగ నూరి పులిమజ్జిగలో కలిపి ఉంచుకొని ముందు ఆవనూనె శరీరమునకు పూసుకొని పైచెప్పిన పిష్టముచే నలుగుపెట్టుకొని స్నానముచేసినచో శరీరమునందలి దురద, బొబ్బలు, పొడలు, వాపు ఇవియన్నియు శాంతి నొందును.

మూ. కుష్ఠామృతాసంగకటంకటేరీ
కాసీసకంపిల్లకము_స్తలోధ్రాః,
సౌగంధికం సర్జరసో విడంగం
మనశ్శిలాలే కరవీరకత్వక్. ౧౦

తైలా_క్తగాత్రస్య కృతాని చూర్ణా
న్యేతాని దద్యాదవచూర్ణనార్థం
దద్రుస్సకండుః కిటిభాని పామా
విచర్చికా చైవ తథైతి శాంతిం. ౧౧

వ్యా. చెంగల్వకోష్టు, తిప్పతీగ, మైలుతుత్తము, మ్రానిపసుపు, అన్నభేది, కంపిల్లకము, తుంగగడ్డలు, లొద్దుగుపట్ట, కామంచిగడ్డి, లేక (గంధకము) సర్జరసము, (మడ్డిపాలు) వాయువిడంగములు, మణిశిల, హారిదళము, తెల్లగన్నేరుపట్ట వీని నన్నిటిని సమభాగములు చేర్చి నీడ నెండించి, చూర్ణముచేసి యుంచుకొనునది. పైజెప్పిరీతిగ ఆవనూనెను శరీరమునకు పూసుకొని పైజెప్పినచూర్ణమును చల్లి మర్దనజేసినచో కుష్ఠ వ్యాధులు, దురద, కిటిభకుష్ఠము, ఏనుగగజ్జి, విచర్చిక కాలివ్రేళ్లలో కలుగుపుండ్లు) ఇవియన్నియు నివర్తించును.

మూ. మనశ్శిలాలే మరిచాని తైల
మార్కం పయః కుష్ఠహరః ప్రదేహః,
తుత్థం విడంగం మరిచాని కుష్ఠం
లోధ్రం చ తద్వత్స మనశ్శిలం స్యాత్. ౧౨

రసాంజనం సప్రపున్నాటబీజం
యు_క్తః కపిత్థస్య రసేన లేపః,
కరంజబీజైడగజం సకుష్ఠం
గోమూత్రపిష్టశ్చ పరః ప్రదేహః. ౧౩

వ్యా. మణిశిల, హారిదళము, మిరియాలు వీనిని చూర్ణముచేసి ఆవనూనె జిల్లేడు పాలుబోసి మర్దనజేసి పూసిన కుష్ఠములు మున్నగునవి హరించును. వాయువిడంగములు, మిరియాలు, చెంగల్వకోష్టు, లొద్దుగుచెక్క, మణిశిల వీనిని పైచెప్పినఆవనూనె జిల్లేడు పాలలో నూరి పూసిన కుష్ఠములు హరించును.

రసాంజనము (సుర్మారాయి) తగిరిసగింజలు ఈరెంటిని వెలగపట్టరసములో నూరి లేపనముచేసిన కుష్ఠము హరించును. కానుగుగింజలు, తగిరసగింజలు, చెంగల్వకోష్టు వీనిని గోమూత్రములో నూరి పూసిన కుష్ఠములు మానును.

మూ. ఉభే హారిద్రే కుటజస్య బీజం
కరంజబీజం సుమనః ప్రవాళాన్,
త్వచం సముత్థాం హయమారకస్య
లేపం తిలక్షారయుతం విదధ్యాత్. ౧౪

మనశ్శిలా త్వక్కుటజాత్సకుష్ఠాత్
స్సలోమజస్సైడగజః కరంజః,
గ్రంథిశ్చ భౌర్జ్యః కరవీరమూలం
చూర్ణాని సాధ్యాని తుషోదకేన. ౧౫

పలాశనిర్దాహరసేన చాపి
కర్షోద్ధృతాన్యాఢకసమ్మితేన,
దర్వీప్రలేపం ప్రవదంతి లేప
మేతత్పరం కుష్ఠనిషూదనాయ. ౧౬

వ్యా. పసుపు, మ్రానిపసుపు, కొడిసెపాలవిత్తులు, కానుకగింజలు, జాజిచిగుళ్లు, గన్నేరుపట్ట, గన్నేరుచెక్క వీనిని చూర్ణముచేసి నువ్వులచెట్లను క్షారముచేసి యాక్షారమున కలిపి పూసినచో కుష్ఠములు హరించును.

మణిశిల, కొడిసెపట్ట, చెంగల్వకోష్టు, జటామాంసి, తగిరిసగింజలు, కానుగుగింజలు, భుజపత్రిగణుపులు, గన్నేరువేరు వీనిని ఒక్కొకకర్షమువంతున చేర్చి చూర్ణముచేసి ఆచూర్ణమును, తుషోదకమునందును, పలాశనిర్దాహరసమునందును ఆఢకపరిమితమున కలిపి ఆద్రవమంతయు నిగురునట్లు కాచి గరిటెకు అంటుకొనుపక్వము చూచి దించి లేపనముచేసినచో కుష్ఠములు హరించును.

తిలక్షారమనగా:—నువ్వులచెట్లను సమూలముగ తెచ్చి కాల్చి బూడిదచేసి దానిని నీళ్లలో కలిపి పక్వముచేసినచో నీళ్లంతయు చుండి బూడిదమాత్రము నిలచును అయ్యది తిలక్షారము.

తుషోదకమన:—యవలను పొట్టుతోగూడ నలియగొట్టి నీరుపోసి యుడికించి పులియబెట్టినగంజి తుషోదక మనబడును.

పలాశనిర్దాహమన:—మోదుగచెట్టుకు అడుగుననుండు వేరు తెగగొట్టి దాని క్రింద గుంతచేసి అందొకకుండ నునిచి, చెట్టును తగులబెట్టినచో ఆవేరునుండి రసము క్రిందికుండలోనికి దిగును. అయ్యది పలాశనిర్దాహరస మనబడును.

కుష్ఠములకు చతురంగుళాదిలేపము.

మూ. పర్ణాని పిష్ట్వా చతురంగుళస్య
తక్రేణ పర్ణాన్యథ కాకమాచ్యాః,
తైలాక్తగాత్రస్య నరస్య కుష్ఠా
న్యుద్వర్తయేత్ అశ్వహానచ్ఛదైశ్చ. ౧౭

వ్యా. రేలాకులు, కాచిఆకులు, గన్నేరుపట్ట ఈమూటిని పులిమజ్జిగ పోసి నూరి యొడలిపై ఆవనూనె పూసుకొని పట్టించినయెడల కుష్ఠములు హరించును.

వాతములకు కోలాదిలేపము.

మూ. కోలం కులుత్థాః సురదారు రాస్నా
మాషాతసీతైలఫలాని కుష్ఠం,
వచా శతాహ్వా యవచూర్ణ మమ్ల
ముష్ణాని వాతామయినా ప్రదేహాః. ౧౮

వ్యా. రేగుపండువిత్తులు, దేవదారు, ఉలవలు, సన్నరాష్ట్రము, ఉద్దులు, అవిసె విత్తులు, నువ్వులు, చిట్టాముదపుగింజలు, చెంగల్వకోష్టు, వస, సదాపవిత్తులు, యవలపిండి వీనినన్నిటిని చూర్ణముచేసి పులిమజ్జిగమొదలగువానిలో పులియబెట్టి పట్టువేసిన వాతరోగములు హరించును.

వాతములకు మాంసాదిలేపములు.

మూ. ఆనూపమత్స్యామిష వేశవారైః
ఉష్ణైః ప్రదేహాః పవనాపహాస్స్యుత్,
స్నేహైశ్చతుర్భి ర్దశమూలమిశ్రైః
గంధౌషధైశ్చానిలహాః ప్రదేహాః. ౧౯

వ్యా. అనూపదేశమున సంచరించుమృగములయొక్క మాంసము, మత్స్యములమాంసము ఈరెంటిని చక్కగ దంచి వేసవారముచేర్చి వేడిగనుండునపుడు లేపనము చేసిన వాతరోగములను హరించును. దశమూలములకల్కమును, నాల్గుచమురులలో

కలిపి, సుగంధద్రవ్యములగు అగరు మొదలగువానినికూడ కలిపి ముద్దయగునట్లు కాచి లేపనముచేసిన వాతరోగములు హరించును. వేసవారలక్షణము. తంత్రాంతరమున నిట్లు చెప్పబడినది. "నిరస్థి పిశితం పిష్టం స్విన్నం గుడఘృతాన్వితం, కృష్ణామరిచసంయుక్తం వేసవార ఇతి స్మృతః" ఎముకలులేనిమాంసమును బాగుగా దంచి అందు బెల్లము, నెయ్యి, మిరియాలు, పిప్పళ్లు వీనిని కలిపిన వేసవార మనబడును.

మూ. తక్రేణ యుక్తం యవచూర్ణముష్ణం
సక్షారమార్తిం జఠరే నిహన్యాత్,
కుష్ఠం శతాహ్వాం సవచాం యవానాం
చూర్ణం సతైలామ్లముశంతి వాతే. ౨౦

వ్యా. యవలపిండిని, యవక్షారమును మజ్జిగలో కలిపి కాచి, పట్టువేసిన కడుపులోనిబాధలు నివర్తించును. చెంగల్వకోష్టు, సదాపవిత్తులు, వస, యవలపిండి వీనిని చూర్ణముచేసి అందు తైలమును, పులుపును కలిపి పట్టువేసిన వాతరోగములు హరించును.

వాతరక్తమున శతాహ్వాదిలేపము.

మూ. ఉభే శతాహ్వే మధుకం మధూకం
బలాం పియాలం చ కశేరుకం చ,
ఘృతం విదారీం చ సితోపలాం చ
కుర్యాత్ప్రదేహం పవనే సరక్తే. ౨౧

వ్యా. పెద్దసదాప, చిన్నసదాప, అతిమధురము, ఇప్పపూలు, చిట్టాముట్టి, మొరటిగింజలు, తుంగగడ్డలు, నేలగుమ్ముడుగడ్డ, కల్కండ వీనినన్నిటిని చూర్ణముజేసి నేతితో కలిపి పూసిన వాతరక్తవ్యాధి నివర్తించును.

రక్తవాతాదులకు రాస్నాదిలేపములు.

మూ. రాస్నా గుడూచీ మధుకం బలే ద్వే
సజీవకం సర్షభకం పయశ్చ,
ఘృతం చ సిద్ధం మధుశేషయుక్తం
రక్తానిలార్తిం ప్రణుదేత్ప్రదేహః. ౨౨
వాతే సరక్తే సఘృతః ప్రదేహో
గోధూమచూర్ణం ఛగలీపయశ్చ,

నతోత్పలం చందనకుష్ఠయుక్తం
శిరోరుజాయాం సఘృతః ప్రదేహః. ౨౩

వ్యా. సన్నరాష్ట్రము, తిప్పతీగె, ఇప్పపూలు, చిట్టాముట్టి, పేరాముట్టి, జీవకము, ఋషభకము, మైనము వీనినన్నింటిని నేతితో కలిపి కాచి పూసిన రక్తవాతము హరించును మరియు గోధుమపిండి, మేకపాలు, నెయ్యి వీని నొకటిగ కలిపి కాచి పట్టువేసినచో వాతరక్తము నివర్తించును. మరియు గ్రంథితగరము, నల్లకలువగడ్డ, చందనము, చెంగల్వకోష్టు వీనిని చూర్ణముజేసి నేతితో కలిపి పట్టువేసిన తలనొప్పి మానును.

తలనొప్పికి ప్రపౌండరీకాదిలేపము.

మూ. ప్రపౌణ్డరీకం సురదారు కుష్ఠం
యష్ట్యాహ్వ మేలా కమలోత్పలే చ,
శిరోరుజాయాం సఘృతః ప్రదేహో
లోహైరకాపద్మకచోరకైశ్చ. ౨౪

వ్యా. ప్రపౌండరీకము (తామరదుంప), దేవదారు, చెంగల్వకోష్టు, అతిమధురము, ఏలకులు, తామరపువ్వు, కలువపువ్వులు, అగరుచెక్క, భద్రముస్తలు, పద్మకము, కచోరములు వీనినన్నింటిని చూర్ణముజేసి నేతితో కలిపి లేపనముజేసినచో తలనొప్పి నిమ్మళించును.

పార్శ్వశూలకు రాస్నాదిలేపము.

మూ. రాస్నా హరిద్రే నలదం శతాహ్వే
ద్వే దేవదారూణి సితోపలాం చ,
జీవన్తి మూలం సఘృతం సతైలం
ఆలేపనం పార్శ్వరుజాసు కోష్ణమ్. ౨౫

వ్యా. సన్నరాష్ట్రము, పసుపు, మ్రానిపసుపు, జటామాంసి, పిన్నసదాప, పెద్దసదాప, దేవదారు, కల్కండ, మనుబాలవేరు వీనిని చూర్ణముజేసి యందు నెయ్యి నూనె కలిపి కాచి కొంచెము వేడిగనుండునపుడు పట్టువేసిన పార్శ్వశూలలు మానును.

నిర్వాపణలేపములు.

మూ. శైవాలపద్మోత్పలవేత్రతుఙ్గం
ప్రపౌణ్డరీకాణ్యమృణాళలోధ్రమ్,

ప్రియఙ్గుకాలేయకచన్దనాని
నిర్వాపణస్స్యాత్సఘృతః ప్రదేహః. ౨౬

సితా లతా వేతసపద్మకాని
యష్ట్యాహ్వ మైన్ద్రీ నలినాని దూర్వా,
యవా సమూలం కుశకాశయోశ్చ
నిర్వాపణః స్యా జ్జలమేరకా చ. ౨౭

వ్యా. నీటిపాచి, తామరపువ్వు, కలువపువ్వు, నీరుప్రబ్బలి, సురపొన్న, తామర దుంపలు, వట్టివేరు, లొద్దుగుపట్ట, ప్రేంకణపుచెక్క, ప్రానిపసుపు, గంధపుచెక్క, వీనినన్నింటిని చూర్ణముజేసి నేతిలో కలిపి పట్టువేసిన చర్మముపై గల్లుమంటను మాన్పును.

మరియు తెల్లనేలగుమ్మడు, మంజిష్ఠి, ప్రబ్బలి, తామరదుంప, అతిమధురము, పెద్దపాపరకాయ, తామరపువ్వు, గరిక, దూలగొండివిత్తులు, దర్భవేరు, రెల్లువేరు, కురువేరు, భద్రముస్తలు వీనినన్నింటిని చూర్ణముజేసి నూరి పట్టువేసిన చర్మముపై గల్లుమంట నివర్తించును.

శైలేయాదిప్రలేపము.

మూ. శైలేయ మేలాఽగురుణీసకుష్ఠే
చణ్డా నతం త్వక్సురదారు రాస్నా,
శీతం నిహన్యాదచిరాత్ప్రదేహః
విషం శిరీషస్తు ససిన్ధువారః. ౨౮

శిరీషలామజ్జకహేమలోధ్రైః
త్వగ్దోషసంస్వేదహరః ప్రఘర్షః,
పత్రామ్బులోధ్రా ఽభయచన్దనాని
శరీరదౌర్గన్ధ్యహరః ప్రదేహః. ౨౯

వ్యా. రాతిపువ్వు, ఏలకులు, అగరు, చెంగల్వకోష్టు, తెల్లఉప్పిపట్ట, గ్రంథి తగరము, లవంగపుపట్ట, దేవదారు, సన్నరాష్ట్రము వీనిని నూరి పట్టువేసిన శరీరముపై గ్రమ్మినచలువ తత్కాలముననే హరించును. మరియు దిరిసెనపువిత్తులను వావిలిని నూరి పట్టువేసిన విషమును హరించును,

మరియు దిరిసెనపుగింజలు, వట్టివేరు, నాగకేసరములు, లొద్దుగుచెక్క వీనిని యెండించి సన్ననిచూర్ణముగ జేసి చర్మముపై రుద్దిన చర్మరోగములు హరించును. చర్మముపై నధికముగ నుండుచెమటను హరించును. మరియు లవంగపుపత్రి, కురువేరు, లొద్దుగపట్ట, వట్టివేరు, చందనము వీనినన్నింటిని నూరి పట్టువేసిన శరీరమున గల్గు దుర్గంధమును హరించును.

అధ్యాయసంగ్రహము.

తత్ర శ్లోకః—

మూ. ఇహాత్రిజస్సిద్ధతమానువాచ
ద్వాత్రింశతం సిద్ధమహర్షిపూజ్యః,
చూర్ణప్రదేహాన్ వివిధామయఘ్నాన్
ఆరగ్వధీయే జగతో హితార్థమ్. 30

వ్యా. సిద్ధులచేతను మహర్షులచేతను పూజితుడగు నాత్రేయమహర్షి నానావిధ రోగముల నివర్తింపదగిన ముప్పదిరెండువిధములైన చూర్ణములను, పట్టులను లోకమునకు హితమును గోరి సిద్ధులలో శ్రేష్ఠులగుఋషుల నుద్దేశించి యీయారగ్వధీయాధ్యాయమున వివరించెను.

ఇత్యగ్నివేశకృతే తన్త్రే చరకప్రతిసంస్కృతే సూత్రస్థానే
ఆరగ్వధీయో నామ తృతీయోఽధ్యాయః.

వ్యా. అగ్నివేశకృతంబును చరకమహర్షిచే సంస్కరింపబడినదియు నగుచరకసంహితయందు సూత్రస్థానమున ఆరగ్వధీయ మనునది మూడవయధ్యాయము సమాప్తము.

చతుర్థాధ్యాయము.

అవతారిక:—అపామార్గతండులీయాధ్యాయమున నంతఃపరిమార్జనంబును, ఆరగ్వధీయాధ్యాయమున బహిఃపరిమార్జనంబును చెప్పబడినవి; ఆరెండధ్యాయముల జెప్పబడనిదియు భయపరిమార్జనము. అయ్యదియు భేషజచతుష్కమున జేరినది; కావున నీషడ్విరేచనశతాశ్రితీయాధ్యాయమున యుభయపరిమార్జనములు వివరింపబడును.

మూ. అథాతష్షడ్విరేచనశతాశ్రితీయమధ్యాయంవ్యాఖ్యాస్యామః. ౧
ఇతి హ స్మాహ భగవానాత్రేయః. ౨

వ్యా. ఆరువందలవిధములైన విరేచనములను, ఆవిరేచనద్రవ్యములయొక్క ఆరువిధములైన యాశ్రయములను అధికరించిన యధ్యాయమును త్రికాలజ్ఞానవేదియగు నాత్రేయుడు చెప్పినదానికి న్యూనాతిరేకములు గాక వివరించెదనని భావము.

"ఆశ్రీయత ఇతి - ఆశ్రితీయం, ఆశ్రయః; షట్ సంఖ్యాకాని విరేచనశతాని, షట్ సంఖ్యాకాని ఆశ్రితానిచ, అధికృత్య కృతోఽధ్యాయః - షడ్విరేచనశతాశ్రితీయః" అనువ్యుత్పత్తిచేత ఆరువందలవిరేచనములను, ఆరువిధములైన విరేచనాశ్రయములను ఉద్దేశించి చెప్పబడినయధ్యాయమని యధ్యాయసంజ్ఞ; అట్టి యధ్యాయమును వివరించెదనని యర్థము. ఈయధ్యాయమున ఆరువందలవిరేచనద్రవ్యములును, ఆరువిధములైనవాని యాశ్రయములును వివరింపబడునని ఫలితార్థము.

మరియు నీతంత్రమునం దధ్యాయప్రారంభమున నుండుపదమును కనుపరచి "దీర్ఘంజీవితీయము, అపామార్గతండులీయము" మున్నగు అధ్యాయసంజ్ఞలు చెప్పబడెను. ఈయధ్యాయమున 'ఇహ ఖలు' అని ప్రారంభింపబడినదికాని షడ్విరేచనశతశబ్దముచే ప్రారంభములేదు. అయినను ఇచ్చట విషయమును ప్రధానముగ జేసి "షడ్విరేచనశతాశ్రితీయ"మని యధ్యాయసంజ్ఞ చేయబడినది.

విరేచనయోగ, తదాశ్రయాదివిభాగనిర్ణయము.

మూ. ఇహ ఖలు షడ్విరేచనశతాని భవన్తి, షడ్విరేచనాశ్రయాః, పఞ్చకషాయశతాని పఞ్చకషాయయోనయః, పఞ్చవిధం కషాయకల్పనమ్ పఞ్చాశన్మహాకషాయాః, ఇతి సఙ్గ్రహః. 3

షడ్విరేచనశతాని ఇతి యదుక్తం తదిహ సఙ్గ్రహేణోదాహృత్య, విస్తరేణ కల్పోపనిషది వ్యాఖ్యాస్యామః. ౪

వ్యా. మిక్కిలి సంక్షిప్తమును విస్తరమునుగాని యీతంత్రమునందు విరేచనౌషధయోగములు ఆరువందలుగను, విరేచనాశ్రయములు ఆరువిధములుగను, కషాయములు ఐదువందలును, కషాయముల కుత్పత్తికారణములు ఐదుగను, కషాయకల్పనము ఐదువిధములుగను, మహాకషాయములు ఏబదిగను సంగ్రహముగ నిర్ణయింపబడినవి. అందు ఆరువందలవిరేచనయోగములు సంగ్రహముగ నీయధ్యాయమున జెప్పబడును. కల్పస్థానమున సవిస్తరముగ వివరింపబడును.

ఈతంత్రమున విరేచనయోగములు సంక్షేపముగ నారువందలవిధములు చెప్పబడెను. మరియు క్రిందచెప్పబడు విరేచనషట్ఛతంబును, ఏబదికషాయభేదములును,

ఐదువందలకషాయములును కల్పనావికల్పములచే నధికసంఖ్యాకము లగును. ఈవిష యము 'ఇహ' అనుసాభిప్రాయపదముచే తంత్రకారుడు సూచించెను. 'ఇహ' అనగా అతిసంక్షిప్తంబును అతివిపులంబును కాని యీతంత్రమున విరేచనాదియోగములచే సంఖ్యానియమము నిర్ణయింపబడెనని భావము. ఈవిషయమునే కల్పస్థానమున విరేచన యోగముల నారువందల నిరూపించి ఉపసంహారమున నిట్లు చెప్పెను:—'ఉద్దేశ మాత్రమేతావత్ ద్రష్టవ్యమిహ షట్ఛతమ్, స్వబుద్ధ్యైవం సహస్రాణి కోటిర్వా సంప్ర కల్పయేత్" (ఉద్దేశమాత్రముగ నియ్యెడ విరేచనయోగముల నారువందలవిధముల జెప్పి నది వైద్యవరుడు తనబుద్ధినైపుణ్యముచే వేలసంఖ్య కోట్లసంఖ్యగలదియు విరేచనౌషధ యోగముల గల్పింపనగునని భావము) ఈవాక్యముచేత కల్పనానుసారముగ నౌషధ యోగములు సంఖ్యాతీతములగునని తెలిసెడిని. ఈవిషయమే "నహి విస్తరస్య ప్రమాణ మస్తి" అని క్రింద చెప్పబడును.

ఇచ్చట విరేచనశబ్దముచేత వమనవిరేచనములు రెండును గ్రహింపబడును. "ఉభయం వా దోషమలవిరేచనా ద్విరేచనా ద్విరేచనశబ్దం లభతే" అనుకల్పస్థానవచ నముచేత శరీరమునందలి దోషములను మలములను వెడలించుటంజేసి విరేచనశబ్దముచే వమనవిరేచనములు రెండును చెప్పబడునని భావము. "విరిచ్యతే దోషమలాదయః అనే నేతి—విరేచనం" అనువ్యుత్పత్తిచేత శరీరమునందలి దోషమలాదుల బైటవెడలించు నౌషధవిశేషము విరేచన మనబడును. అట్టి మలనిర్గమనము వమనముచేనైనను విరేచ నముచేనైనను సంభవించునుకావున నీరెండువిధములైన ఔషధములును విరేచనశబ్దముచే తంత్రముల జెప్పనగునని భావము.

మరియు నియ్యది (విరేచనపదము) పంకజాదిపదములవలె వమనవిరేచనములకు మాత్రము యోగరూఢముగ తంత్రకారులు సాంకేతికముగ జెప్పిరి. కావున తక్కిన వస్తిశిరోవిరేచనము మున్నగుశోధనములను ఈపదముచే గ్రహింపదగదు.

'పంచ కషాయశతాని' అనుచోట లవణరస మొక్కటిదక్క తక్కిన మధుర- అమ్ల-కటు-కషాయ-తిక్తరసములలో నొక్కొకరసద్రవ్యమునకు నూరేసిభేదములవంతున నైదువందలకషాయద్రవ్యము లగునని భావము. అట్టి ద్రవ్యముల నాశ్రయించినకషాయ ములు ఐదువందలగునని ఫలితార్థము.

"కషాయయోనయః" అనుచోట మధురాదిరసభేదముచే కషాయజాతులు ఐదు విధములని యర్థము.

కషాయకల్పనమనగా యథోక్తద్రవ్యములచే కషాయముల నుపయోగించుట కను వుగ జేయబడుసంస్కారకల్పనమని యర్థము.

మహాకషాయములనః—ఒక్కొకకార్యమునకై పదేసిద్రవ్యముల నొక్కొకగణ ముగ పరిగణనము చేయబడును. అట్టి పదిద్రవ్యములు చేరినగణము మహాకషాయ మన బడును. అయ్యవి జీవనీయబృంహణీయాదిభేదములచే నేబదివిధములుగ క్రిందజెప్ప బడును. ఈపరిగణనము "దశేమాని బృంహణీయాని" ఇత్యాదివాక్యములచే జెప్పబడును.

'కల్పోపనిషది' అనుచోట కల్పస్థానము ఉపనిషత్తుతో సమానమని యర్థము. మిక్కిలి ప్రధానముగ నుపయోగ్యమును అతిరహస్యమునైన పరమార్థతత్వము నుపదే శించుభాగము వేదమున ఉపనిషత్తని చెప్పబడును. ఈకల్పస్థానమునందును శరీరారోగ్య మునకు ముఖ్యకారణంబును అతినిగూఢంబునైన వమనవిరేచనాదికల్పవిధానము నుపదే శించుటంజేసి కల్పోపనిషత్తని ఔపచారికముగ జెప్పబడినది.

షడ్విరేచనశత - తదాశ్రయవివరణము.

మూ. తత్ర త్రయస్త్రింశద్యోగశతం ప్రణీతం ఫలేషు, ఏకోనచత్వా రించజ్జీమూతకేషు యోగాః, పఞ్చచత్వారింశదిక్ష్వాకుషు, ధా మార్గవష్షట్ధా భవతి యోగయుక్తః, కుటజస్త్వష్టాదశధా యోగమేతి, కృతవేధనం షష్టిధా భవతి యోగయుక్తమ్, శ్యామాత్రివృద్యోగశతం ప్రణీతం దశాపరే చాత్ర భవన్తి యోగాః, చతురఙ్గులో ద్వాదశధా యోగమేతి, లోధ్రం విధా షోడశయోగయుక్తమ్, మహావృక్షో భవతి వింశతి యోగయుక్తః, ఏకోనచత్వారింశత్సప్తలాశఙ్ఖిన్యో యోగాః, అష్టచత్వారింశద్దన్తీద్రవన్త్యోరితి షడ్విరేచనశతాని. ౫

షడ్విరేచనాశ్రయా ఇతిః—క్షీర - మూల - త్వక్ -పత్ర-పుష్ప- ఫలానీతి. ౬

వ్యా. ఫలములతో నూటముప్పదిమూడువిరేచనౌషధయోగములు కల్పింపబడును. జీమూతకము (దేవదాళి)చే ముప్పదితొమ్మిదియోగములును, చేదుసొరచే నలువదియైదు యోగములును, చేదుపుచ్చచే నరువదివిధములయోగములును, కొడిసెపాలచే పదునెనిమిది విధములయోగములును, కృతవేధనము(చేదుబీర)చే అరువదివిధములయోగములును గల్పింపనగును. పైజెప్పినయోగములన్నియు జేరి మూడువందలయేబదియైదు (౩౫౫) యోగములగును. ఇవియన్నియు వమనయోగములు.

మరియు నల్లతెగడ ఎఱ్ఱతెగడలచే నూటపదివిధముల యోగములును, రేలచే పంద్రెండువిధములయోగములును, లొద్దుగుచే పదునారువిధముల యోగములును, మహా వృక్షము (బొంతజెముడు)చే నిరువదివిధములయోగములును, సప్తల (సాంబ్రాణిచెట్టు), శంఖిని ఈరెంటిచే ముప్పదితొమ్మిదివిధములయోగములును, దంతి (నేపాళపుగింజలు), ద్రవంతి (ఎలుకచెవికూర) ఈరెంటిచే నలుపదియెనిమిదివిధముల యోగములును కల్పింప నగును. (పైజెప్పినశ్యామాదియోగములన్నియు జేరి రెండువందలనలువదిహైదుయోగము లగును. ఇవి విరేచనయోగములు). పైజెప్పినమూడువందలయేబదిహైదు (౩౫౫) వమన యోగములును, రెండువందలనలువదిహైదు (౨౪౫) విరేచనయోగములును చేరి ఆరు వందల (౬౦౦) విరేచనయోగము లగునని యెరుంగునది.

విరేచనాశ్రయము లెవ్వియన:—విరేచనములగల్గించుద్రవ్యముల నాశ్రయించి యుండు పాలు, పట్ట, వేరు, ఆకు, పువ్వు, కాయ అను నీయారును విరేచనాశ్రయము లగును. (విరేచనకరములని చెప్పబడినయోషధులయొక్క క్షీరాదులు ఆరును విరేచనా శ్రయములని యెరుంగునది.)

"స్నుక్పయస్తీక్ష్ణవిరేచనానామ్" అనువాక్యముచే విరేచనద్రవ్యములలో బొంత జెముడు తీక్ష్ణమైనదని చెప్పబడినది కావున ప్రధానమగుటంజేసి తొలుత విరేచనద్రవ్య ములలో క్షీరము చెప్పబడినది.

కషాయయోనులు.

మూ. పఞ్చ కషాయ యోనయ ఇతి:—మధురకషాయః, అమ్లకషాయః, కటుకషాయః, తిక్తకషాయః, కషాయకషాయ శ్చేతితన్త్రేసంజ్ఞా. ౭

వ్యా. కషాయయోనులు (జాతులు) ఐదువిధములు:—మధురకషాయము (మధుర రసముకలద్రవ్యముచే చేయబడినకషాయము), అమ్లకషాయము (పులుపుకలద్రవ్యములచే నిష్పన్నమైనకషాయము), కటుకషాయము (కారముకలద్రవ్యములచే జేయబడినకషా యము), తిక్తకషాయము (చేదుగలద్రవ్యములచే జేయబడినకషాయము), కషాయకషా యము (వగరుకలద్రవ్యములచే చేయబడినకషాయము) నని యీతంత్రమున సంజ్ఞచేయ బడినది.

కషాయమన:—లవణమునుమాత్రము వదలి తక్కినమధురాదిరసము లైదిటిలో నొకరసమును ప్రధానముగజేసి సంస్కారకల్పనముచే సిద్ధమైన ద్రవౌషధము. అట్టి యౌషధమున కుత్పత్తికారణము మధురాదిరసములగును కావున నయ్యవి కషాయయోను లగును. ఈవిషయమునే "కషాయయోనయః పఞ్చ రసా లవణవర్జితాః" అని తంత్రాం తరమున నుపదేశించిరి.

ఇచ్చట నిది విచారణీయము:—లవణరసము గూడ మధురాదిరసములవలె నచ్చటచ్చట యోగములయందు ప్రయోగింపబడినది. "ద్వౌ క్షారౌ లవణాని చ" ఇది మున్నగు చోట్ల ప్రయోగము కనబడుచున్నది. మరియుం మధురాదిరసములకు చెప్పబడినట్లే లవణమునకు గూడ గుణాదులు చెప్పబడినవి. అట్లుండ లవణరసమును మాత్రము వదలి తక్కిన మధురాదిరసములకు మాత్రము కషాయసంజ్ఞ చేయుటకు కారణమేమని యాశంక కల్గును. సమాధాన మెట్లులన:—లవణము ద్రవ్యాంతరములచే జేర్చి యుపయోగింపబడునుగాని మధురాదిరసములవలె స్వతంత్రముగ నెచ్చటను ప్రయోగింపబడలేదు. మరియు మధురాదిద్రవ్యములు స్వరసకల్కాదికల్పనమునకు యుక్తముగ నుండును. లవణము అట్టి కల్పనకు పనికిరాదు. ఏలయన:—మధురాదిద్రవ్యములనుండి స్వరసము దీయ వీలుండును. లవణమున స్వరసము రాదు. మధురాదిద్రవ్యములతో ద్రవమును జేర్చి నూరి కల్కముజేయ వీలుండును. లవణముతో ద్రవము కలిసినచో స్వరూపము బొత్తుగ చెడి నీట గలియును కావున కల్కమునకు వీలుపడదు. మరియుం లవణమును కల్కభేదమున జేరిన చూర్ణరూపముగ మాత్రము చేయనగును. కాని అట్టి చూర్ణరూపము నొందిన లవణముచే నపూర్వమైనగుణము క్రొత్తగ గల్గబోదు. మధురాదులు మాత్రము చూర్ణరూపమునొందినప్పుడు గుణవిశేషము కల్గియుండుట యనుభవసిద్ధము. మరియుం శృతశీతఫాంటకషాయములు. ద్రవ్యముయొక్క కృత్స్నప్రయోగమవసరము లేనప్పుడు అందలి యవయవైకదేశము సంక్రమింపజేయుటకై సంస్కారవిశేషముచే శ్రుతశీతఫాంటకషాయకల్పనము చేయబడును. అట్టి ఏకదేశావయవానుప్రవేశము మధురాదిద్రవ్యములకు సంభవించును. లవణము ద్రవ్యము పూర్తిగ ద్రవమున కలియును కావున దాని అవయవఏకదేశము కలియుటకు వీలుపడదు. ఇట్టి కారణములచేత లవణము స్వతంత్రముగ ప్రయోగించుటకును, స్వరసాదికల్పనమునకును అర్హము కానందున దానినిమాత్రము వదలి, తక్కిన మధురాదిరసములకు కల్పనావిశేషముచే కషాయసంజ్ఞ తంత్రకారులచే నిర్ణయింపబడెను.

కషాయ భేదములు.

మూ. పఞ్చవిధం కషాయకల్పనం ఇతి తద్యథా:—

స్వరసః, కల్కః, శృతః, శీతః, ఫాణ్టః, కషాయశ్చేతి. ౮

వ్యా. స్వరసము, కల్కము, శృతము, శీతము, ఫాంటము నని కషాయకల్పనము ఏదువిధముల నుండును.

స్వరసాదికల్పనాప్రకారము.

మూ. యన్త్రప్రపీడనాద్ద్రవ్యాత్ రసస్స్వరస ఉచ్యతే,
యత్పిణ్డం రసపిష్టానాం తత్కల్కం పరికీర్తితమ్. ౯
వహ్నౌ తు క్వథితం ద్రవ్యం శృతమాహుశ్చికిత్సకాః,
ద్రవ్యాదాపోత్థితాత్తోయే తత్పునర్నిశి సంస్థితాత్. ౧౦
కషాయో యోఽభినిర్యాతి స శీతస్సముదాహృతః,
క్షిప్త్వోష్ణతోయే మృదితం తత్ఫాణ్టం పరికీర్తితమ్. ౧౧

వ్యా. ఒకద్రవ్యమును నలియగొట్టి యంత్రమునందునిచి పిండినచో స్రవించు రసము (ద్రవము) స్వరస మనబడును. పచ్చిగనుండుద్రవ్యమును మెత్తగ నలియగొట్టి ముద్దగజేసిన నయ్యది కల్కమని చెప్పబడును. ద్రవ్యమును నీళ్లతో జేర్చి నిప్పున కాచినచో నయ్యది క్వథిత శృతకషాయమని చెప్పనగును. ఒకద్రవ్యమునందునిచి రాత్రి యంతయు నానబెట్టిన నయ్యది శీతకషాయ మనబరగును. ద్రవ్యమును నలియగొట్టి కళకళకాగిన వేడినీళ్లలో నునిచి చక్కగ మర్దనముచేసిన నయ్యది ఫాంటకషాయమని చెప్పనగును.

పంచవిధకషాయముల బలతారతమ్యము.

మూ. తేషాం యథాపూర్వం బలాధిక్యం; అతః కషాయకల్పనా వ్యాధ్యాతురబలాపేక్షిణీ; నత్వేవం ఖలు సర్వాణి సర్వత్రోప యోగీని భవన్తి. ౧౨

వ్యా. పైజెప్పబడిన పంచవిధకషాయములలో వెనువెనుక నొకదానికన్న నొకటి బలాధికముగ నుండును. (ఫాంటమునకన్న శీతకషాయంబును, శీతమునకన్న శృతకషాయంబును, శృతమునకన్న కల్కంబును, కల్కమునకన్న స్వరసకషాయంబును వీర్యాధికముగ నుండునని భావము).

కావున పైజెప్పినపంచవిధకషాయపరికల్పనము వ్యాధిబలమును రోగిబలము ననుసరించియుండును. కావున అట్టికషాయముల నన్నిటిని సర్వసాధారణముగ నుపయోగింపందగదు. (వ్యాధియొక్క క్రూరసౌమ్యబలమును, రోగియొక్క బలతారతమ్యమును చక్కగ గమనించి తత్తదనుగుణముగ శృతశీతాదికషాయభేదముల బలాబలమును గమనించి కల్పనజేసి యుపయోగింపవలెగాని, సాధారణముగ నన్నివ్యాధులకును అందరి రోగులకును ఉపయోగింపంజనదని ముఖ్యభావము).

ఇచ్చట చూర్ణము కల్కములో నంతర్భూతము. కల్కము సద్రవము, అద్రవము నని రెండువిధములు. అందు ద్రవములేనిది చూర్ణము. ద్రవముతో గూడినది కల్కము. అని యింతమాత్రము భేదము నెరుంగునది.

ఏబదియైదు మహాకషాయవిభాగము, అందు దీపనీయాషట్కవర్గము.

మూ. పఞ్చాశన్మహాకషాయా ఇతి యదుక్తం
తదను వ్యాఖ్యాస్యామః తద్యథా
జీవనీయో బృంహణీయో లేఖనీయో
భేదనీయస్సన్ధానీయో దీపనీయ ఇతి షట్కః కషాయవర్గః. ౧౩

వ్యా. పంచకషాయకల్పనముల జెప్పినపిదప ఏబదివిధములైన మహాకషాయవర్గముల నీక్రింద వివరించెదను:—జీవనీయము (ప్రాణధారణమునకు హితమైనది.) బృంహణీయము (శరీరమును బలియజేయుటకు హితమైనది), లేఖనీయము (శరీరమును కృశత నొందింప హితమైనది), భేదనీయము గట్టిబడి యుండగట్టియుండు మలాదుల సడలింప హితమైనది), సన్ధానీయము (విరిగిన శరీరావయవముల నతుకజేయ హితమైనది), దీపనీయము (మందగించిన జాఠరాగ్నిని రాజజేసి యాకలి బుట్టింప హితమైనది), ఇది కషాయవర్గషట్కము. (ద్రవ్యగణము లారిటిచే పరిచ్ఛిన్నమైన కషాయవర్గము).

ఇచ్చట నీవిషయము నెరుంగునది:—జీవనీయాదులు కషాయద్రవ్యగణములు. అందొక్కొకగణము పదేసిద్రవ్యములతో జేరియుండును. అట్టి కషాయగణములు ఏబదిమహాకషాయవర్గములగును. పదేసిద్రవ్యములు జేసి యొక్కొకకషాయవర్గమగుటం జేసియే మహాకషాయములని సంజ్ఞచేయబడినది. మరియు "జీవనే హితం-జీవనీయమ్" అనువ్యుత్పత్తిచేత ప్రాణధారణమునకు హితమైనది యని యర్థము. జీవనశబ్దమునకు హితార్థమునందు ఛప్రత్యయము వచ్చి దానికి 'ఈయ' అనునాదేశమువచ్చినచో 'జీవనీయ' అని నిష్పన్నమగును. బృంహణీయము నున్నగుశబ్దములకు నైదింటికిని ఇత్తెరంగుననే నిష్పత్తియు అవయవావయవంబులును నూహింపదగును. మరియు మహాకషాయవర్గముల నేబదిని వరుసగ జెప్పదగియున్నను, ఈయప్రత్యయాంతశబ్దములచే జెప్పదగిహితార్థమును బోధించువర్గము లారు'అని తెలియుటకై యీయారును అవాంతరవర్గముగ నాచార్యులచే పరిగణింపబడినది. ఇత్తెరంగుననే బల్యాదివర్గములు నాల్గు యత్ప్రత్యయాంతశబ్దములచే వాచ్యములుగాన నది యొకవర్గముగను, తృప్తిఘ్నాదులు ఘ్నాంతశబ్దబోధ్యములుగాన వాని నొకవర్గముగను, పరిగణనము చేయబడినది. స్తన్యజననాదియవాంతరవర్గములకును వివరణము నెరుంగునది. (ఈయప్రత్యయాంతవర్గము, యత్ప్రి

త్యయాంతవర్గము, ఘ్నాంతవర్గము, జననాంతవర్గము ఇవి మున్నగు నవాంతరవర్గములు అవాంతరార్థ భేదములను సంగ్రహముగ దెల్పుటకై విచిత్రరచనను దెల్పుచు జెప్పిరని భావము) ఇట్టి విచిత్రవిభాగముచే విశేషార్థమును సంగ్రహముగ జెప్పుట శాస్త్రమర్యాద. ఈవిషయమునే "అనవపతితశబ్ద మకష్టశబ్దం పుష్కలాభిధానం" అని యాతంత్రకారు డుపదేశించెను. ఇట్టిరచనకు పుష్కలాభిధానమని సంజ్ఞ జేసిరి.

బల్యాదివర్గచతుష్కవర్గము.

మూ. బల్యో, వర్ణ్యః, కణ్ఠ్యో, హృద్యః, ఇతి చతుష్కః కషాయవర్గః.

వ్యా. బల్యము (బలకరము), వర్ణ్యము (శరీరమునకు వర్ణోత్కర్షమును కల్గించు నది), కంఠ్యము (కంఠస్వరమును చక్కబరచునది), హృద్యము (హృదయమునకు హితకరము), ఈనాల్గుగుణములును జేరినది చతుష్కకషాయవర్గము. (నాల్గుమహాకషాయ వర్గములు చేరిన వర్గమని భావము).

బల్యాదిశబ్దములు యత్ప్రత్యయాంతములని యెరుంగునది 'బలాయ హితం - బల్యం' అని హితార్థమున యత్ప్రత్యయము. తక్కినమాటలకి నిత్తెరంగుననే వ్యుత్పత్తి నెరుంగునది.

తృప్తిఘ్నాదికషాయషట్కవర్గము.

మూ. తృప్తిఘ్నో, ఒర్శోఘ్నః, కుష్ఠఘ్నః, కణ్డూఘ్నః, క్రిమిఘ్నో, విషఘ్న, ఇతి షట్కః కషాయవర్గః.　　　౧౫

వ్యా. తృప్తిఘ్నము (తృప్తిజెందినవానివలె కఫము పూరించుకొనియుండు రోగ విశేషమును హరించునది), అర్శోఘ్నము (అర్శోరోగము (మూలవ్యాధిని) ను హరించు నది), కుష్ఠఘ్నము (కుష్ఠరోగమును హరించునది), కండూఘ్నము (దురదను పోగొట్టు నది), క్రిమిఘ్నము (క్రిమిరోగమును హరించునది), విషఘ్నము (విషమును హరించు నది), నని కషాయవర్గముల షట్కము.

'తృప్తిం హన్తీతి-తృప్తిఘ్నః' కఫము పూరించుటచే తృప్తిజెందినవానివలె నిండి నట్లుండు వ్యాధిని హరించునది యని యర్థము. తక్కిన యైదిటికి నిత్తెఱంగుననే యెరుంగునది.

స్తన్యజననాదికషాయవర్గచతుష్కవర్గము.

మూ. స్తన్యజననః, స్తన్యశోధనః, శుక్రజననః, శుక్రశోధనః, ఇతి చతుష్కః కషాయవర్గః　　　౧౬

వ్యా. స్తన్యజననము (స్తన్యమును (చనుబాలను) పుట్టించునది), స్తన్యశోధనము (స్తన్యమునందలి దోషమును పోగొట్టి శుభ్రపరచునది), శుక్రజననము (శుక్రమును కల్గించునది), శుక్రశోధనము (శుక్రమునందలి దోషమును హరించి శుభ్రపరచునది) నని నాల్గును చేరి కషాయవర్గచతుష్కము.

స్నేహోపగాదికషాయసప్తకవర్గము.

మూ. స్నేహోపగః, స్వేదోపగో, వమనోపగో, విరేచనోపగ, ఆస్థాపనోపగో, ఽనువాసనోపగః, శిరోవిరేచనోపగ ఇతి సప్తకః కషాయవర్గః. ౧౬

వ్యా. స్నేహోపగము (నెయ్యి మున్నగు స్నేహద్రవ్యముల కనుకూలముగనుండి స్నేహనాదిక్రియలయందు సహాయపడునది), స్వేదోపగము (స్వేదనక్రియ కనుకూలముగ నుండునది), వమనోపగము (వమనౌషధములతో జేరి వమనక్రియయందు దోడ్పడునది), విరేచనోపగము (విరేచనౌషధములతో జేరి సహాయపడునది), ఆస్థాపనోపగము (ఆస్థాపనవస్త్యౌషధమున జేరి వస్తిక్రియయందు సహాయపడునది), అనువాసనోపగము (అనువాసనవస్తి క్రియయందు సహాయపడునది), శిరోవిరేచనోపగము (శిరోవిరేచన క్రియయందు సహాయపడునది) నని యేడుకషాయవర్గములుజేరి కషాయసప్తకవర్గము.

'స్నేహోపగః' ఇత్యాదిస్థలములయందు ఇత్తెరంగున నర్థవిశేషము నెఱుంగునది:— నెయ్యి మొదలగు స్నేహద్రవ్యములతో జేరి స్నేహనాదిక్రియలయందు అట్టి స్నేహద్రవ్యములకు శక్త్యతిశయమును కల్గించుచు సహాయమొనరించు ద్రాక్షపండు మున్నగునవి స్నేహోపగము. ఇత్తెరంగుననే స్వేదవమనవిరేచనాదులయందును అర్థవిశేషము నెఱుంగునది.

ఛర్దినిగ్రహణాదిత్రికకషాయవర్గము.

మూ. ఛర్దినిగ్రహణః, తృష్ణానిగ్రహణః, హిక్కానిగ్రహణ ఇతి త్రికః కషాయవర్గః. ౧౭

వ్యా. ఛర్దినిగ్రహణము (వాంతుల నిలుపునది), తృష్ణానిగ్రహణము (దప్పినడంచునది), హిక్కానిగ్రహణము (ఎక్కిళ్ల మాన్పునది) నని మూడును చేరినది కషాయత్రికవర్గము.

పురీషసంగ్రహణీయాదిపంచకకషాయవర్గము.

మూ. పురీషసఙ్గ్రహణీయః, పురీషవిరజనీయో, మూత్రసఙ్గ్రహ

ణీయో; మూత్రవిరజనీయో, మూత్రవిరేచనీయ ఇతి పఞ్చకః కషాయవర్గః. ౧౯

వ్యా. పురీషసంగ్రహణీయము (పురీషమును బంధించునది), పురీషవిరజనీయము (పురీషమునందలి దోషమును బోనడచి శుభ్రపరచునది), మూత్రసంగ్రహణీయము (మూత్రమును అధికముగ వెడలునపుడు నిలుపునది), మూత్రవిరజనీయము (మూత్రము నందలి దోషమును హరించి శుభ్రపరచునది), మూత్రవిరేచననీయము (మూత్రమును (బద్ధగించినపుడు) ధారాళముగ వెడలించునది) నని యైదును చేరినది కషాయ పంచకము.

కాసహరాదిపంచకకషాయవర్గము.

మూ. కాసహరః, శ్వాసహరః, శోథహరో, జ్వరహరః, శ్రమహరః, ఇతి పఞ్చకః కషాయవర్గః ౨౦

వ్యా. కాసహరము (దగ్గును హరించునది), శ్వాసహరము (శ్వాసమును హరించునది), శోథహరము(వాపు(నంజు)ను హరించునది),జ్వరహరము (జ్వరమును హరించునది), శ్రమహరము (శ్రమమును హరించునది) నని యైదును జేరినది కషాయపంచకము.

దాహప్రశమనాదిపంచకకషాయవర్గము.

మూ. దాహప్రశమనః, శీతప్రశమనః, ఉదర్దప్రశమనః, అఙ్గమర్దప్రశమనః, శూలప్రశమనః, ఇతి పఞ్చకః కషాయవర్గః. ౨౧

వ్యా. దాహప్రశమనము, (శరీరములోని వేండ్రమును శరీరముపై మంటను శమింపజేయునది), శీతప్రశమనము (చలిని చలువను శమింపజేయునది), ఉదర్దప్రశమనము (శరీరముపైని కణిలిరీగెలు కుట్టినవిధమున లేచుదద్దులు ఉదర్దము; దానిని శమింపజేయునది), అంగమర్దప్రశమనము (శరీరమున గల్గునొప్పుల శమింపజేయునది), శూలప్రశమనము (శూలరోగమును శమింపజేయునది) నని యైదును జేరి కషాయపంచక వర్గము.

శోణితస్థాపనాదిపంచకకషాయవర్గము.

మూ. శోణితస్థాపనో, వేదనాస్థాపనః, సంజ్ఞాస్థాపనః, ప్రజాస్థాపనో, వయస్స్థాపన ఇతి పఞ్చకః కషాయవర్గః. ౨౨

వ్యా. శోణితస్థాపనము, (చెడినరక్తము శుభ్రపరిచి నిర్దుష్టావస్థయందుంచునది), వేదనాస్థాపనము (శరీరమున వేదన సంభవించునపుడు దానిని పోగొట్టి శరీరమును

ఆరోగ్యస్థితినుంచునది), సంజ్ఞాస్థాపనము (స్మృతిని జ్ఞానమును చెడనీయక స్వభావస్థితి నుంచునది), ప్రజాస్థాపనము (సంతానమునకు భంగకరమైనదోషమును పోగొట్టి సంతానమును గల్గించి చెడనీయక నిల్పునది), వయస్థాపనము (ముదిమిని రానీయక యుక్తమైనవయస్సును నిల్పునది) నని యైదును జేరిన కషాయపంచకము.

మహాకషాయోపసంహారము.

మూ. ఇతి పఞ్చాశన్మహాకషాయాః మహతాం చ కషాయాణాం లక్షణోదాహరణార్థం వ్యాఖ్యాతా భవంతి; తేషా మేకైకస్మి న్మహాకషాయే దశదశావయవికా అనువ్యాఖ్యాస్యామః తాన్యేవ పఞ్చ కషాయశతాని భవన్తి. ౨౩

వ్యా. ఇత్తెరంగున "పఞ్చాశన్మహాకషాయా భవన్తి" అని నిర్దేశింపబడిన యేబది కషాయములయొక్క లక్షణములను జీవనీయాదిస్వరూపమును విపులముగ వివరించుటకై చెప్పబడినవి. అట్టి జీవనీయాదిమహాకషాయములవర్గములలో నొక్కొకకషాయవర్గమున పదేసి అవయవములవంతున నీక్రింద వివరింపబడును. అట్టి యవాంతరావయవములంజేరి (పదేసి యవయవద్రవ్యములతో గూడినమొత్తము) యైదువందలకషాయము లగును.

పంచాశన్మహాకషాయవివరణము;
అందు కషాయవర్గషట్కములో జీవనీయవర్గము.

మూ తద్యథా:—జీవకర్షభకౌ, మేదా మహామేదా, కాకోలీ క్షీరకాకోలీ, ముద్గమాషపర్ణ్యౌ, జీవన్తీ మధుక మితి దశేమాని జీవనీయాని భవన్తి. ౨౪

వ్యా. జీవకము, ఋషభకము, మేద, మహామేద, కాకోలి, క్షీరకాకోలి, ముద్గపర్ణి (పిల్లపెసర), మాషపర్ణి (కారుమినుము), పాలకూర, అతిమధురము ఈపదియును జేరి జీవనీయము (ప్రాణధారణమునకు హితము) లగును.

బృంహణీయవర్గము.

మూ. క్షీరిణీ, రాజక్షవక, బలా, కాకోలీ, క్షీరకాకోలీ, వాట్యాయనీ, భద్రౌదనీ, భారద్వాజీనీ, పయస్యా, ఋశ్యగన్ధా, ఇతి దశేమాని బృంహణీయాని భవన్తి. ౨౫

వ్యా. పాలతీగె, రాజక్షవకము (చిరుబాల), చిట్టాముట్టి, కాకోలి, క్షీరకాకోలి, వాట్యాయని (తెల్లనిచిట్టాముట్టి) ఇదియే పేరాముట్టి, భద్రౌదని (పచ్చని

చిట్టాముట్టి), అడవిప్రత్తి, తెల్లనేలగుమ్ముడు, ఋశ్యగంధ (పాలగుమ్ముడు) ఈపదియును జేరి బృంహణీయవర్గము (శరీరమును బలియజేయుటకు హితమైనది).

లేఖనీయవర్గము.

మూ॥ ముస్తకుష్ఠహరిద్రాదారుహరిద్రా వచాతివిషా కటురోహిణీ చిత్రకచిరిబిల్వహైమవత్య ఇతి దశేమాని లేఖనీయాని భవన్తి.

వ్యా. తుంగగడ్డలు, చెంగల్వకోష్టు, పసుపు, మ్రానిపసుపు, వస, అతివస, కటుకరోహిణి, చిత్రమూలము, కానుగు, తెల్లనివస ఈపదియును జేరినవర్గము లేఖనీయమగును.

భేదనీయవర్గము.

మూ॥ సువహార్కోరుబుకాగ్నిముఖీ చిత్రాచిత్రకచిరిబిల్వశంఖినీశకులాదనీస్వర్ణక్షీరిణ్య ఇతి దశేమాని భేదనీయాని భవన్తి.　　౨౪

వ్యా. తెగడ, జిల్లేడు, ఆముదము, నాగటిచాలుగడ్డ (పొత్తిగడ్డ), దన్తి (చిత్రమూలము), చిత్రమూలము, కానుగ, తెల్లగంటెన, కటుకరోహిణి, కంకుష్ఠము (లేక బ్రహ్మదండి) ఈపదియును జేరినవర్గము భేదనీయము (గట్టిగనుండుమలమును భేదించునది.)

సంధానీయవర్గము.

మూ॥ మధుకమధుపర్ణీ పృశ్నిపర్ణ్యమ్బష్ఠకీ సమఙ్గామోచ రసధాతకీ లోధ్రప్రియఙ్గుకట్ఫలానీతి దశేమాని సన్ధానీయాని భవన్తి.

వ్యా. అతిమధురము, మధుపర్ణి, తీయనిమ్మ (లేక తిప్పతీగె), కోలపొన్న, చిరుబొద్ది, సమంగ (ముణుగుదామర), బూరుగబంక, ఆరెపువ్వు, లొద్దుగు, ప్రేంకణము, కాయఫలము ఈపదియును జేరినవర్గము సంధానీయము (విరిగిన అవయవముల నతుకజేయుటకు హితమైనది).

దీపనీయవర్గము.

మూ॥ పిప్పలీ పిప్పలీమూల చవ్యచిత్రక శృఙ్గబేరామ్లవేతసమరిచాజమోదాభల్లాతకాస్థిహిఙ్గునిర్యాసా ఇతి దశేమాని దీపనీయాని భవన్తి, ఇతి షట్కః కషాయవర్గః.　　౨౫

వ్యా. పిప్పలి, మోడి, చవ్యము, చిత్రమూలము, శుంఠి (అల్లము), అమ్లవేతసము, మిరియాలు, ఓమము, జీడిగింజలు, ఇంగువ. ఈపదియును జేరినవర్గము దీపనీయ

వర్గము, (మందగించిన జాఠరాగ్నిని దీపింపజేసి యాకలిబుట్టించునది.) ఇత్తెరంగున పదేసి ద్రవ్యములు జేరిన జీవనీయాదికషాయవర్గము లారు జెప్పబడినది.

మహాకషాయవర్గచతుష్కము అందు బల్యవర్గము.

మూ. ఐన్ద్ర్యృషభ్యతిరసర్ష్యప్రోక్తాపయస్యాశ్వగన్ధాస్థిరారోహిణీ బలాతిబలా ఇతి దశేమాని బల్యాని భవన్తి 30

వ్యా. పాపరబుడమ, దురదగొండి, అతిరస (పిల్లి పీచరగెడ్డలు), కారుమినుము, పాలగుమ్ముడు, పెన్నేరుగెడ్డ, ముయ్యాకుపొన్న, రోహిణి (మాంసరోహిణి), చిట్టాముట్టి, పేరాముట్టి ఈపదియును బల్యములు (బలకరములు).

వర్ణ్యవర్గము.

మూ. చన్దన తుఙ్గపద్మకోశీరమధుకమఞ్జిష్ఠాశారిబాపయస్యాసితాలతా ఇతి దశేమాని వర్ణ్యాని భవన్తి 31

వ్యా. చందనము, సురపొన్న, పద్మకము, వట్టివేరు, అతిమధురము, మంజిష్ఠి, సుగంధపాల, క్షీరకాకోలి, తెల్లగరుక, పచ్చనిగరుక ఈపదియును వర్ణ్యములు (శరీరమునకు మంచిరంగును కల్గించునవి).

కంఠ్యవర్గము.

మూ. శారిబేక్షుమూల మధుకపిప్పలీద్రాక్షావిదారీకైడర్యహంసపాదీ బృహతీకణ్టకారికా ఇతి దశేమాని కణ్ఠ్యాని భవన్తి. 32

వ్యా. సుగంధపాల, చెరకువేరు, అతిమధురము, పిప్పళ్లు, ద్రాక్ష, నేలగుమ్ముడు, కాయఫలము, హంసపాది, పెద్దములక, చిన్నములక ఈపదియును కంఠ్యములు (కంఠమునకు హితకరములు).

హృద్యవర్గము.

మూ. ఆమ్రామ్రాతకనికుచకరమర్దవృక్షామ్లామ్లవేతసకువలబదర దాడిమ మాతులుఙ్గానీతి దశేమాని హృద్యాని భవన్తి, ఇతి చతుష్కః కషాయవర్గః. 33

వ్యా. మామిడి, ఆమ్రాతక (కొండమామిడి), నిమ్మకాయ, వాకపండు (కలివిపండు), చింతపండు, అమ్లవేతసము, పెద్దరేగు, చిన్నరేగు, దానిమ్మ, మాదీఫలము ఈపదియును హృద్యములు (హృదయమునకు హితకరములు).

పైజెప్పిన నాల్గును జేరి మహాకషాయవర్గచతుష్కము.

కషాయవర్గషట్కము, అందు తృప్తిఘ్నములు.

మూ. నాగరచవ్యచిత్రకవిడఙ్గమూర్వాగుడూచివచాముస్తపిప్పలీపటోలానీతి దశేమాని తృప్తిఘ్నాని భవన్తి 3౪

వ్యా. శుంఠి, చవ్యము, చిత్రమూలము, వాయువిడంగములు, చాగ, తిప్పతీగె, వస, తుంగగడ్డలు, పిప్పళ్లు, పొదిరిచెట్టు ఇవి పదియును తృప్తిఘ్నములు (కఫప్రకోపముచే తృప్తిబొందినట్లున్నపుడు ఆట్టితృప్తిని హరించునవి).

అర్శోఘ్నవర్గము.

మూ. కుటజబిల్వచిత్రకనాగరాతివిషాభయాధన్వయాసకదారుహరిద్రావచాచవ్యానీతి దశేమాని అర్శోఘ్నాని భవన్తి. 3౫

వ్యా. కొడిసెపాల, మారేడు, చిత్రమూలము, శుంఠి, అతివస, కరకకాయ, దూలగొండి, మ్రానిపసుపు, వస, చవ్యము ఈపదియును అర్శోఘ్నములు (అర్శోరోగమును హరించునవి).

కుష్ఠఘ్నములు.

మూ. ఖదిరాభయామలకహరిద్రారుష్కరసప్తపర్ణారగ్వధకరవీరవిడఙ్గజాతీప్రవాళా ఇతి దశేమాని కుష్ఠఘ్నాని భవన్తి. 3౬

వ్యా. చండ్ర, కరకకాయలు, ఉసిరికకాయలు, పసుపు, జీడిగింజలు, ఏడాకులపొన్న, రేల, గన్నేరు, వాయువిడంగములు, జాజిచిగుళ్లు ఈపదియును కుష్ఠఘ్నములు (కుష్ఠముల హరించునవి).

కండూఘ్నములు.

మూ. చన్దననలదకృతమాలనక్తమాలనిమ్బకుటజసర్షపమధుకదారుహరిద్రాముస్తానీతి దశేమాని కణ్డూఘ్నాని భవన్తి. 3౭

వ్యా. చందనము, వట్టివేరు, రేల, కానుగు, వేము, కొడిసెపాల, ఆవాలు, అతిమధురము, మ్రానిపసుపు, తుంగగడ్డలు ఈపదియును కండూఘ్నములు (దురదను హరించునవి).

క్రిమిఘ్నముల వర్గము.

మూ. అక్షీబమరిచగణ్డీరకేబుకవిడఙ్గనిర్గుణ్డీకిణిహీశ్వదంష్ట్రావృషపర్ణికాఖుపర్ణికా ఇతి దశేమాని క్రిమిఘ్నాని భవన్తి. 3౮

వ్యా. మునగ, మిరియాలు, గండీరము (శమఠశాకము), కేబుకము, వాయువిడంగములు, నల్లవావిలి, ఉత్తరేణి, పల్లేరు, భార్గంగి, ఎలుకచెవియాకు ఈపదియును క్రిమిఘ్నములు (క్రిముల హరించునవి).

విషఘ్నవర్గము.

మూ. హరిద్రామఞ్జిష్ఠా సువహాసూక్ష్మైలాపాలిన్దీచన్దనకతకశిరీషసిన్ధువారశ్లేష్మాతకా ఇతి దశేమాని విషఘ్నాని భవన్తి. ఇతి షట్కః కషాయవర్గః. ౩౯

వ్యా. పసుపు, మంజిష్ఠి, సన్నరాష్ట్రము, పిన్నయేలకులు, నల్లతెగడ, చందనము, చిల్లగింజలు, దిరిసెనము, వావిలి, విరిగిచెట్టు ఈపదియును విషఘ్నములు (విషమును హరించునవి). ఇవి కషాయవర్గషట్కము.

కషాయవర్గచతుష్కము; అందు స్తన్యజననవర్గము.

మూ. వీరణశాలిషష్టికేక్షువాలికాదర్భకుశకాశగున్ద్రేత్కటకత్తృణమూలానీతి స్తన్యజననాని భవన్తి. ౪౦

వ్యా. అవురు గడ్డివేళ్లు, వరి పైరువేళ్లు, అరువదినాళ్లసంబావులవేళ్లు, ఇక్షుపాలికా (చెరకువేళ్లు), దర్భవేళ్లు, కుశదర్భవేళ్లు, రెల్లు దర్భవేళ్లు, కాకి వెదురువేళ్లు, ఉత్కటయను గడ్డివేళ్లు, కామంచి పూరివేళ్లు ఈపదియును స్తన్యజననములు (స్తన్యమును వృద్ధిజేయునవి).

స్తన్యశోధనవర్గము.

మూ. పాఠామహౌషధసురదారుముస్తమూర్వాగుడూచీవత్సకఫలకిరాతతిక్తకటురోహిణీ సారిబా చేతి దశేమాని స్తన్యశోధనాని భవన్తి. ౪౧

వ్యా. చిరుబొద్ది, శుంఠి, దేవదారు, తుంగగడ్డలు, చాగ, తిప్పతీగె, కొడిసెపాలగింజలు, నేలవేము, కటుకరోహిణి, సుగంధపాల ఈపదియును స్తన్యశోధనములు (స్తన్యమును (చనుబాలను) శుభ్రముగ జేయునవి).

శుక్రజననవర్గము.

మూ. జీవకర్షభకకాకోలీక్షీరకాకోలీముద్గపర్ణీమాషపర్ణీమేదావృద్ధరుహాజటిలాకులిఙ్గా ఇతి దశేమాని శుక్రజననాని భవన్తి. ౪౨

వ్యా. జీవకము, ఋషభకము, కాకోలి, క్షీరకాకోలి, అడవిపెసర, కారుమినుము, మేద, పిల్లిపీచర, జటామాంసి, కర్కాటకశృంగి ఈపదియును శుక్రజననములు (శుక్రమును కల్గించునవి).

ఇచ్చట "వృద్ధరుహా" అనుచోట 'వృక్షరుహా' అని పాఠాంతరము కొన్నిప్రతులలో నున్నది. "వృద్ధరుహా—శతావరీ" అని డల్హణవ్యాఖ్యానమున నున్నది. కావున పాఠాంతరము నప్రమాణము కానేరదు.

శుక్రశోధనాని.

మూ॥ కుష్ఠైలవాలుకకట్ఫలసముద్రఫేనకదమ్బనిర్యాసేక్షుకాణ్డేక్ష్వి క్షురకవసుకోశీరాణీతి దశేమాని శుక్రశోధనాని భవన్తి ఇతి చతుష్కః కషాయవర్గః.　　　　౪౩

వ్యా. చెంగల్వకోష్టు, ఏలకులు, తూతురుబుడమ (నూగుదోస), కాయఫలము, సముద్రపునురుగు, కడిమిచెట్టుబంక, చెరకు, కాండేక్షు (ములుగోలిమిడి), నీరుగొబ్బివిత్తులు, వసుకము (బకపుష్పము), వట్టివేరు ఈపదియును శుక్రశోధనములు (శుక్రమునందలి దోషమును బోనడచి శుభ్రపరచునవి). పైజెప్పిననాల్గును కషాయవర్గచతుష్కము.

కషాయసప్తకము, అందు స్నేహోపగముల వర్గము.

మూ. మృద్వీకామధుకమధుపర్ణీమేదావిదారీకాకోలీక్షీరకాకోలీ జీవకజీవన్తీశాలిపర్ణ్య ఇతి దశేమాని స్నేహోపగాని భవన్తి.

వ్యా. ద్రాక్షపండు, అతిమధురము, తిప్పతీగె, మేద, తెల్లనేలగుమ్ముడు, కాకోళి, క్షీరకాకోళి, జీవకము, పాలకూర, ముయ్యాకుపొన్న ఈపదియును స్నేహోపగములు (స్నేహద్రవ్యములతో గలసి స్నేహనక్రియయందు సహాయపడునవి).

స్వేదోపగవర్గము.

మూ. శోభాఞ్జనకైరణ్డార్కవృశ్చీర పునర్నవాయవ తిలకులుత్థమాషబదరాణీతి దశేమాని స్వేదోపగాని భవన్తి.　　　　౪౫

వ్యా. మునగ, ఆముదము, జిల్లేడు, తెల్లగలిజేరు, ఎఱ్ఱగలిజేరు, యవలు, నువ్వులు, ఉలవలు, ఉద్దులు, రేగు ఈపదియు స్వేదోపగములు (చెమటబుట్టించు నౌషధములతో గలిసి చక్కగ చెమట బుట్టించునవి).

వమనోపగవర్గము.

మూ. మధుమధుకకోవిదారకర్బుదారనీపబిదులబిమ్బీశణపుష్పీసదా పుష్పీప్రత్యక్పుష్ప్య ఇతి దశేమాని వమనోపగాని భవన్తి ౪౬

వ్యా. తేనె, అతిమధురము, ఎఱ్ఱని దేవకాంచనము, తెల్లనికాంచనము, కడిమి, నీరుప్రబ్బలి, దొండ, జనుము, జిల్లేడు, ఉత్తరేణి ఈపదియును వమనోపగములు (వమనౌషధములతో జేరి వమనక్రియకు సాయపడునవి).

విరేచనోపగములు.

మూ ద్రాక్షాకాశ్మర్యపరూషకాభయామలకవిభీతక కువలబదరకర్కన్ధుపీలూనీతి దశేమాని విరేచనోపగమాని భవన్తి. ౪౭

వ్యా. ద్రాక్షపండు, నేలగుమ్ముడు, చిట్టీత, కరకకాయలు, ఉసిరికకాయ, తానికాయ, పెద్దరేగు, పిన్నరేగు, కోలరేగు, గోగు ఈపదియును విరేచనోపగములు (విరేచనౌషధములతో జేరి సహాయపడునవి.)

ఆస్థాపనోపగములు.

మూ త్రివృద్బిల్వపిప్పలీకుష్ఠసర్షపవచావత్సకఫలశతపుష్పామధుకమదనఫలానీతి దశేమాని ఆస్థాపనోపగమాని భవన్తి.

వ్యా. తెగడ, బిల్వము, పిప్పళ్లు, చెంగల్వకోష్టు, ఆవాలు, వస, కొడిసెపాల విత్తులు, సదాప, అతిమధురము, మ్రంగకాయ ఈపదియును ఆస్థాపగములు. (ఆస్థాపనవస్తియందు సహాయపడునవి.)

అనువాసనోపగవర్గము.

మూ రాస్నాసురదారుబిల్వమదనశతపుష్పావృశ్చీరపునర్నవాశ్వదంష్ట్రాఽగ్నిమన్థశ్యోనాకా ఇతి దశేమాని అనువాసనోపగాని భవన్తి. ౪౯

వ్యా. సన్నరాష్ట్రము, దేవదారు, మారేడు, మ్రంగకాయ, సదాప, తెల్లగలిజేరు, ఎఱ్ఱగలిజేరు, పల్లేరు, కూరసెల్లి, నక్కతోకపొన్న ఈపదియును అనువాసనోపగములు (అనువాసనవస్తికి సాయపడునది.)

శిరోవిరేచనీయవర్గము.

మూ. జ్యోతిష్మతీక్షవకమరీచపిప్పలీవిడఙ్గశిగ్రుసర్షపాపామార్గతణ్డులశ్వేతామహాశ్వేతా ఇతి దశేమాని శిరోవిరేచనోపగాని భవన్తి. ఇతి సప్తకః కషాయవర్గః. ౫౦

వ్యా. మాల్కంగిని, క్షవకము (తుమ్ముల గల్గించు నోషధివిశేషము), మిరియాలు, పిప్పళ్లు, వాయువిడంగములు, మునగ, ఆవాలు, ఉత్తరేణిబియ్యము, తెల్లదింటెన, నల్లదింటెన ఈపదియును శిరోవిరేచనోపగములు (శిరోవిరేచనములకు సాయపడునవి). ఇది కషాయవర్గసప్తకము.

కషాయవర్గత్రికము, అందు ఛర్దినిగ్రహణములు.

మూ. జమ్బ్వామ్రపల్లవమాతులుఙ్గామ్లబదరదాడిమయవయష్టికోశీరమృల్లాజా ఇతి దశేమాని ఛర్దినిగ్రహణాని భవన్తి. ౫౧

వ్యా. నేరేడుచిగుళ్లు, మామిడిచిగుళ్లు, మాదీఫలములు, పుల్లనిరేగు, పుల్లదానిమ్మ, యవలు, అతిమధురము, వట్టివేరు, మన్ను, వరిపేలాలు ఈపదియుం ఛర్దినిగ్రహణములు (వాంతిని నిల్పునవి.)

తృష్ణానిగ్రహణములు.

మూ. నాగరధన్వయాసకముస్తపర్పటకచన్దనకిరాతతిక్తగుడూచీహ్రీబేరధాన్యకపటోలానీతి దశేమాని తృష్ణానిగ్రహణానిభవన్తి.

వ్యా. శుంఠి, దూలగొండి, తుంగగడ్డలు, పర్పాటకము, చందనము, నేలవేము, తిప్పతీగె, కురువేరు, దనియాలు, చేదుపొట్ల ఈపదియును తృష్ణానిగ్రహణములు (వాంతుల నిల్పునవి.)

పురీషనిగ్రహణములవర్గము.

మూ. శఠీపుష్కరమూలబదరబీజకణ్టకారికా బృహతీ వృక్షరుహాఽభయాపిప్పలీదురాలభాకులీరశృఙ్గ్య ఇతి దశేమాని హిక్కానిగ్రహణాని భవన్తి. ఇతి త్రికః కషాయవర్గః. ౫౩

వ్యా. కచోరములు, పుష్కరమూలము, రేగువిత్తనములు, ములక, వాకుడు, వృక్షరుహా (బదనిక), కరకకాయలు, పిప్పళ్లు, దూలగొండి, కర్కాటకశృంగి ఈపది

యును హిక్కానిగ్రహణములు (ఎక్కిళ్లను నిరోధించునవి.) పైజెప్పినయాదును కషాయ వర్గత్రికము.

—⊙ కషాయపంచకము; అందు పురీషసజ్గ్రహణవర్గము. ⊙—

మూ. ప్రియఙ్గ్వనన్తామ్రాస్థికట్వఙ్గలోధ్రమోచరససమఙ్గాధాతకీపుష్ప పద్మాపద్మకేసరాణీతి దశేమాని పురీషసఙ్గ్రహణాని భవన్తి.

వ్యా. ప్రేంకణము, సుగంధపాల, మామిడిపప్పు, దుందిలము, లొద్దుగు, బూరుగబంక, ముణుగుదామర, ఆరెపువ్వు, భారంగి, పద్మకేసరములు ఈపదియును పురీషసంగ్రహణములు (పురీషమును నిరోధించునవి.)

—⊙ పురీషవిరజనీయములవర్గము. ⊙—

మూ. జమ్బ్వసల్లకీత్వక్కచ్ఛురామధుకశాల్మలీశ్రీవేష్టకభృష్టమృత్పయస్యోత్పలతిలకణా ఇతి దశేమాని పురీషవిరజనీయానిభవన్తి.౫౫

వ్యా. నేరేడు, అందుకుపట్ట, దూలగొండి, అతిమధురము, బూరుగ, శ్రీవేష్టము (ధూపద్రవ్యవిశేషము), వేయించినమట్టి, పాలగుమ్ముడు, కలువ, నువ్వులపొడి ఈపదియును పురీషవిరజనీయములు (పురీషమునందలి దోషమును హరించి శుభ్రపరచునవి.)

—⊙ మూత్రసంగ్రహణీయవర్గము. ⊙—

మూ. జమ్బ్వామ్రప్లక్షవటకపీతనోదుమ్బరాశ్వత్థభల్లాతకాశ్మన్తకసోమవల్కా ఇతి దశేమాని మూత్రసఙ్గ్రహణీయాని భవన్తి. ౫౬

వ్యా. నేరేడు, మామిడి, జువ్వి, మఱ్ఱి, కపీతన (కొండమామిడి), అత్తి, రావి (వీనిపట్టలు), జీడిగింజలు, ఆరెపువ్వు, చండ్ర ఈపదియును మూత్రసంగ్రహణీయములు (మూత్రమును నిరోధించునవి.)

—⊙ మూత్రవిరజనీయగణము. ⊙—

మూ. పద్మోత్పలనలినకుముదసౌగన్ధికపుణ్డరీకశతపత్రమధూకప్రియఙ్గుధాతకీపుష్పాణీతి దశేమాని మూత్రవిరజనీయానిభవన్తి ౫౭

వ్యా. ఎఱ్ఱదామరపువ్వు, నల్లకలువపువ్వులు, నళినము (నీరుకావిరంగుకలతామరపువ్వులు), తెల్లకలువలు, సౌగంధికము (ఇంచుక యెఱ్ఱనై యధికపరిమళముకలచెంగలు

పలు), పుండరీకము (తెల్లనితామరపువ్వు), కుశేశయము (నూరు రేకులుకల తామరపువ్వు), అతిమధురము, ప్రేంకణము, ఆరెపువ్వు ఈపదియును మూత్రవిరజనీయములు (మూత్రము నందలి దోషమును హరించి శుభ్రపరచునవి).

మూత్రవిరేచనీయవర్గము.

మూ. వృక్షాదనీశ్వదంష్ట్రావసుకవశిరపాషాణభేదదర్భకుశకాశగున్ద్రో
త్కటమూలానీతి దశేమాని మూత్రవిరేచనీయానిభవన్తి.
ఇతి పఞ్చకః కషాయవర్గః.　　౫౦

వ్యా. బదనిక, పల్లేరు, అగసి, వశిరము, (ప్రొద్దుతిరుగుడుపువ్వుచెట్టు) పాషాణభేది (పిండిబొద్దిచెట్టు), దర్భ, కుశదర్భ, రెల్లు, కిక్కిసగడ్డి, కామంచిగడ్డివేళ్లు ఈపదియును మూత్రవిరేచనీయములు (మూత్రమును ధారాళముగ వెడలించునవి). పైజెప్పిన యైదును జేరి కషాయవర్గపంచకము.

ద్రాక్షాదికషాయవర్గపంచకము, అందు కాసహరవర్గము.

మూ. ద్రాక్షాభయామలకపిప్పలీ దురాలభాశృఙ్గికణ్టకారికావృశ్చీర
పునర్నవాతామలక్య ఇతి దశేమాని కాసహరాణి భవన్తి ౫౧

వ్యా. ద్రాక్షపండు, కరకకాయ, ఉసిరికకాయ, పిప్పళ్లు, దురదగొండి, కర్కాటకశృంగి, వాకుడు, తెల్లగలిజేరు, ఎఱ్ఱగలిజేరు, నేలఉసిరిక ఈపదియును కాసహరములు (దగ్గును హరించునవి.)

శ్వాసహరవర్గము.

మూ. శటీపుష్కరమూలామ్లవేతసైలాహిఙ్గ్వగురుసురసాతామలకీజీవ
న్తీచణ్డా ఇతి దశేమాని శ్వాసహరాణి భవన్తి.　　౫౨

వ్యా. కచ్చూరపు, పుష్కరమూలము, అమ్లవేతసము (పుల్లప్రబ్బలి), ఏలకులు, ఇంగువ, అగరు, తులసి, నేలయుసిరిక, పాలకూర, చండ (కట్లెచెట్టు) ఈపదియును శ్వాసహరములు. (శ్వాసమును హరించునవి.)

శ్వయథుహరములు.

మూ. పాటలాగ్నిమన్థశ్యోనాకబిల్వకాశ్మర్యకణ్టకారికాబృహతీ శాలి
పర్ణిపృశ్నిపర్ణిగోక్షురకా ఇతి దశేమాని శ్వయథుహరాణి
భవన్తి.　　౫౩

వ్యా. పాదిరి, కూరనెల్లి, దుందిలము, మారేడు, నేలగుమ్ముడు, వాకుడు, ములక, కోలపొన్న, ముయ్యాకుపొన్న, పల్లేరు ఈపదియును శ్వయథుహరములు (వాపును హరించునవి.)

జ్వరహరములు.

మూ. శారిబాశర్కరాపాఠామఞ్జిష్ఠాద్రాక్షాపీలుపరూషకా ఒభయా మలకవిభీతకానీతి దశేమాని జ్వరహరాణి భవన్తి ౬౨

వ్యా. సుగంధపాల, చక్కెర, చిరుబొద్ది, మంజిష్ఠి, ద్రాక్షపండు, గోగు, చిట్టీత, కరకకాయలు, ఉసిరికకాయలు, తానికాయలు ఈపదియును జ్వరహరములు (జ్వరమును హరించునవి.)

శ్రమహరవర్గము.

మూ. ద్రాక్షాఖర్జూరపియాలబదరదాడిమఫల్గుపరూషకేక్షుయవ షష్టికా ఇతి దశేమాని శ్రమహరాణి భవన్తి. ఇతి షట్చకః కషాయవర్గః. ౬౩

వ్యా. ద్రాక్షపండు, ఖర్జూరపండు, చారపప్పు, రేగుపండు, దానిమ్మ, బ్రహ్మమేడిపండు, చిట్టీతపండ్లు, చెరకు, యవలు, అరువదినాళ్లసంబావులు ఈపదియును శ్రమహరములు. (శ్రమమును పోగొట్టునవి.) పైజెప్పినవి యైదువర్గములును జేరి కషాయపంచకము.

లాజాదివర్గపంచకము; అందు దాహప్రశమనవర్గము.

మూ. లాజాచన్దనకాశ్మర్యఫలమధూకశర్కరానీలోత్పలోశీరశారిబా గుడూచీహ్రీబేరాణీతి దశేమాని దాహప్రశమనానిభవన్తి ౬౪

వ్యా. వరిపేలాలు, చందనము, నేలగుమ్ముడుకాయ, అతిమధురము, చక్కెర, నల్లకలువలు, వట్టివేరు, సుగంధపాల, తిప్పతీగె, కురువేరు ఈపదియును దాహప్రశమనములు (తాపమును శమింపజేయునవి).

శీతప్రశమనవర్గము.

మూ. తగరాగరుధాన్యకశృఙ్గబేర భూతీకవచాకణ్టకార్యగ్నిమన్థశ్యోనాకపిప్పల్య ఇతి దశేమాని శీతప్రశమనాని భవన్తి. ౬౫

వ్యా. గ్రంథితగరము, అగరు, దనియాలు, శుంఠి, ఓమము, వస, వాకుడు, కూరనెల్లి, దుందిలము, పిప్పళ్లు ఈపదియును శీతప్రశమనములు (చలిని శమింపజేయు నవి).

ఉదర్దప్రశమనవర్గము.

మూ. తిన్దుకపియాలబదరఖదిరకదరసప్తపర్ణాశ్వకర్ణార్జునాసనారిమేదా ఇతి దశేమాన్యుదర్దప్రశమనాని భవన్తి. ౬౬

వ్యా. తుమికిపండు, చారపప్పు, రేగుపండు, చండ్ర, వెలిచండ్ర, ఏడాకుల పొన్న, ఏపిచెట్టు, మద్ది, వేగిచెట్టు, నల్లతుమ్మ ఈపదియును ఉదర్దప్రశమనములు. (కణుదురీగెలు కుట్టినవిధముగ జనించుదద్దురులు ఉదర్దము అట్టిరోగమును శమింపజేయు నవి యని భావము).

అంగమర్దప్రశమనములు.

మూ. విదారిగన్ధాపృశ్నిపర్ణీబృహతీకణ్టకారిశైరణ్డకాకోలీచన్దనోశీరైలా మధూకానీతి దశేమాన్యఙ్గమర్దప్రశమనాని భవన్తి. ౬౭

వ్యా. ముయ్యాకుపొన్న, కోలపొన్న, ములక, వాకుడు, ఆముదము, కాకోళీ, చందనము, వట్టివేరు, ఏలకులు, అతిమధురము ఈపదియును అంగమర్దప్రశమనములు (ఒడలినొప్పులను శమింపజేయునవి).

శూలప్రశమనవర్గము.

మూ. పిప్పలీపిప్పలీమూలచవ్యచిత్రకశృఙ్గబేరమరిచాజమోదా౽జగన్ధా౽జాజీగణ్డీరాణీతి దశేమాని శూలప్రశమనాని భవన్తి ఇతి పఞ్చకః కషాయవర్గః. ౬౮

వ్యా. పిప్పళ్లు, మోడి, చవ్యము, చిత్రమూలము, శుంఠి, మిరియాలు, ఓమము, వాయింట, జీలకర, సముద్రపుసురుగు ఈపదియును శూలప్రశమనములు (శూలరోగమును శమింపజేయునవి). పైజెప్పిన లాజాదివర్గములైదును జేరి కషాయవర్గపంచకము.

మధ్వాదివర్గపంచకము; అందు శోణితస్థాపనవర్గము.

మూ. మధుమధుకరుధిర మోచరసమృత్కపాలలోధ్రగైరికప్రియఙ్గుశర్కరాలాజా ఇతి దశేమాని శోణితస్థాపనాని భవన్తి. ౬౯

వ్యా. తేనె, అతిమధురము, కుంకుమపువ్వు, బూరుగబంక, కుండవెంకు, లొద్దుగు, గైరికము (కావిరాయి), ప్రేంకణము, చక్కెర, వరిపేలాలు ఈపదియును శోణితస్థాపనములు (రక్తమును శుభ్రపరచి నిల్పునవి).

వేదనాస్థాపనవర్గము.

మూ. సాలకట్ఫలకదమ్బ పద్మకుమ్భుదమోచరసశిరీషవఞ్జుళైలావాలు కాశోకా ఇతి దశేమాని వేదనాస్థాపనాని భవన్తి. ౭౦

వ్యా. ఏపిచెట్టు, కాయఫలము, కడిమిచెట్టు, తామరగడ్డ, కలువలు, బూరుగు బంక, దిరిసెనము, నీటిప్రబ్బలి, నూగుదోస, అశోకము ఈపదియును వేదనాస్థాపనములు (శరీరమున కల్గినవేదనను నివర్తిజేసి సుఖమున నుంచునది).

సంజ్ఞాస్థాపనములవర్గము.

మూ. హిఙ్గుకైడర్యారిమేదావచాచోరకవయస్థాగోలోమీజటిలా పలఙ్కషాశోకరోహిణ్య ఇతి దశేమాని సంజ్ఞాస్థాపనాని భవన్తి. ౭౧

వ్యా. ఇంగువ, కాయఫలము, నల్లతుమ్మ, వస, గడ్డిదవనము, వల్లారియాకు, తెల్లనిగటిక, జటామాంసి, గుగ్గిలము, అశోకరోహిణి ఈపదియును సంజ్ఞాస్థాపనములు (శరీరముపై ప్రజ్ఞ నిల్పునవి).

ప్రజాస్థాపనముల వర్గము.

మూ. ఐన్ద్రీబ్రాహ్మీశతవీర్యాసహస్రవీర్యాఽమోఘావ్యథాశివా రిష్టా వాట్యపుష్పీవిష్వక్సేనకాన్తా ఇతి దశేమాని ప్రజాస్థాపనాని భవన్తి. ౭౨

వ్యా. వెట్టిపాపర, వల్లారియాకు, గటిక, తెల్లగటిక, లక్ష్మణపంజి, తిప్పతీగె, కరకకాయలు, వేము, పచ్చముత్తోవపులగము, ప్రేంకణము ఈపదియును ప్రజాస్థాపనములు (సంతానమునకు ప్రతిబంధకమైనదోషమును హరించి సంతతి కల్గించునవి).

వయస్స్థాపనములు.

మూ. అమృతాభయాధాత్రీముక్తాశ్వేతాజీవన్త్యతిరసామణ్డూకపర్ణీ స్థిరాపునర్నవా ఇతి దశేమాని వయస్థాపనాని భవన్తి. ఇతి పంచకః కషాయవర్గః. ౭౩

వ్యా. తిప్పతీఁగె, కరకకాయలు, ఉసిరికకాయలు, సన్నరాష్ట్రము, దుంపరాష్ట్రము, పాలకూర, పిల్లిపీచర, వల్లారియాకు, ముయ్యాకుపొన్న, గలిజేరు ఈపదియును వయస్థాపనములు (ముసలితనమును రానీయక వయసును నిలుపునవి). పైజెప్పిన మధ్వాదిగణము మొదలుజేసి యైదును వర్గపంచకము.

ప్రకరణోపసంహారము.

మూ. ఇతి పఞ్చకషాయశతాన్యభిసమస్య పఞ్చాశన్మహాకషాయాః మహతాం చ కషాయాణాం లక్షణోదాహరణార్థం వ్యాఖ్యాతా భవన్తి. ౭౪

వ్యా. ఇత్తెరంగున జీవకాదిద్రవ్యము లొక్కొకటి యొక్కొకకషాయమువంతున యేనూరు కషాయములను, పదేసికషాయమును నొక్కొక వర్గమువంతున సంగ్రహించి యేబది మహాకషాయములు మందమతులకు విశదముగ తెలియుటకును, తీవ్రమతులకు ఆయాప్రయోగములయం దుదహరించుటకును, అట్టివర్గములకు జీవనీయబృంహణీయాది సంకేతముల నొనర్చి వివరముగ జెప్పబడినవి.

(జీవంతి మున్నగునవి యొక్కొకటిగ లెక్కిడిన యైదువందల కషాయములగును. వానిని పదేసి నొక్కొకవర్గముగ పరిగణనముచేసి, అట్టిగణములకు జీవనీయము బృంహణీయము మున్నగుసంజ్ఞలజేసి అట్టివర్గములకు మహాకషాయములు అని సంకేతములజేసి అవియే పైన వివరింపబడినవి. పైజెప్పినకషాయమహాకషాయ భేదములు మందమతులకు కషాయభేదములు సులభముగ దెలియుటకును, బుద్ధిమంతులకు ఆయాయోగములయందు దృష్టాంతముగను సౌకర్యముగ నుండుటకై చెప్పబడినవని భావము).

మూ. న హి విస్తరస్య ప్రమాణమస్తి, న చాప్యతిసంక్షేపో ఽల్పబుద్ధీనాం సామర్థ్యాయోపకల్పతే; తస్మాదనతిసంక్షేపేణ అనతివిస్తరేణ చోపదిష్టాః, ఏతావన్తో హ్యాలమల్పబుద్ధీనాం వ్యవహారాయ, బుద్ధిమతాం చ స్వాలక్షణ్యానుమానయుక్తికుశలానామనుక్తార్థజ్ఞానాయేతి. ౭౫

వ్యా. లోకమున నుపయోగ్యములగు కషాయద్రవ్యముల నన్నిటిని చెప్పవలెనన్నచో అట్టిద్రవ్యములు అనంతములగుటంజేసి విస్తరింప నలవికాదు. అటుగాక కషాయద్రవ్యములలో రెంటిమూటిమాత్రము నిర్దేశించినచో మిక్కిలి స్వల్పమతులగు వారికి చికిత్సావ్యవహారమునకు సమర్థములు కానోపదు. కావున మిక్కిలి సంక్షేపంబును

మిక్కిలి విస్తరంబునుగాక పైజెప్పినవిధముగ జీవంతి మున్నగు అవయవభేదములచే నైదువందల కషాయములును, జీవనీయాది వర్గభేదముచే నేబది మహాకషాయములును విభజించి చెప్పబడినవి. ఇట్లు చెప్పుటచేత మందమతులైన చికిత్సకులకు చికిత్సాసమయమునందు వ్యవహరించుటకును, వస్తుస్వరూప రసగుణవీర్యవిపాకాదుల జక్కగ దెలిసి అట్టిరసాదులచే ననుమానించి (ఊహించి) యోగముల గల్పింప కుశలులగు వైద్యవరులకు, పైనిజెప్పబడని తక్కినద్రవ్యముల దెలిసికొనుటకును పైజెప్పిన నాతివిస్తరసంక్షేపరూపమైన కషాయద్రవ్యవిభాగము సమర్థమై యుండునుకావున పైజెప్పిన విభాగము సార్థకమగునని భావము.

బుద్ధిమంతులగు వైద్యులు జీవకఋషభకాదిద్రవ్యములయందు స్నిగ్ధశీతమధురాదిగుణవిశేషములచే జీవనాది క్రియలజేయుటను పలుమారు గమనించి నిర్ణయించి, అట్టిగుణములుకల తక్కిన ద్రాక్షాక్షీరము మున్నగుద్రవ్యములును జీవకాదులకు సజాతీయములు కాన నవియును జీవనసాధనములగునని యనుమానించి ఆయా యోగముల జేర్పవలనుపడును; కావున పైజెప్పినవిభాగము సమంజసమని భావము.

మూ. ఏవంవాదినం భగవన్తం ఆత్రేయమగ్నివేశ ఉవాచః—

నైతాని భగవన్! పఞ్చ కషాయశతాని పూర్యన్తే; తాని తాని హ్యేవాఙ్గాన్యుపప్లవన్తే తేషు తేషు మహాకషాయేష్వితి. ౭౬

వ్యా. ఇత్తెరంగున జెప్పిన యాత్రేయమహర్షిని అగ్నివేశుడు ఇట్లడిగెను:—భగవంతుడైన యోమహాత్మా! పైజెప్పినవర్గములలో నొకవర్గమున జెప్పిన కొన్నిద్రవ్యములు తదితరములగు నితరద్రవ్యములలో పలుమరు పరిగణింపబడినవి; కావున నైదువందలను సంఖ్యానియమము పూర్తికానేరదు. అని అగ్నివేశుడు ఆత్రేయునితో జెప్పెను.

(జీవకము ఋషభకము కాకోళి మున్నగుద్రవ్యములు కొన్ని, జీవనీయబృంహణీయ శుక్రజననాదివర్గములయందు పలుమారు చెప్పబడినవి. ఒకవర్గమున జెప్పినవానినే మాటిమాటికి వేరొండువర్గముల బఠించుటంజేసి ఐదువంద లనుసంఖ్యకు తక్కువయగును అని అగ్నివేశుని ప్రశ్నించెనని భావము.)

మూ. తమువాచ భగవానాత్రేయః—నైతదేవం బుద్ధిమతా ద్రష్టవ్యమగ్నివేశ! ఏకోఽపి హ్యనేకాం సంజ్ఞాం లభతే. కార్యాన్తరాణి కుర్వన్. తద్యథా:—పురుషో బహూనాం కర్మణాం కరణే సమర్థో భవతి. స యద్యత్కర్మ కరోతి, తస్య తస్య కర్మణః

కర్తృకరణకార్యసంప్రయుక్తం తత్తద్గౌణం నామవిశేషం ప్రాప్నోతి. తద్వదౌషధద్రవ్యమపి ద్రష్టవ్యమ్. యది చైకమేవ కిఞ్చిద్ద్రవ్య మాసాదయామః తథాగుణయుక్తం యత్సర్వ కర్మణాం కరణే సమర్థం స్యాత్, క స్తదన్యదిచ్ఛే దుపధారయితు ముపదేష్టుం వా శిష్యేభ్య ఇతి. ౭౭

వ్యా. పైజెప్పినరీతిగ ప్రశ్నజేసిన యగ్నివేశున కాత్రేయుం డిట్లుత్తరము చెప్పెను:—ఓయగ్నివేశా! బుద్ధిమంతు డీలాగున చెప్పుట యుక్తియుక్తము కానోపదు. అది యేలయన: లోకమున నొకపురుషుడు అనేకములగుపనులసేయ సమర్థుడుగనుండును. అట్టి పురుషుడు ఏయేపనిచేయునో ఆయాపనులకును సాధనములకు సంబంధించినగౌణనామధేయముచే పిలువంబడును. (ఎట్లులన ఒకపురుషుడు వంటజేయుటకును, కుండలజేయుటకును, నేతపనులజేయుటకును సమర్థుడుగ నున్నచో నాయాపనులనుబట్టి వంటవాడనియు, కుంభకారుడనియు, నేతగాడనియు లోకులచే బిలువంబడును.) అట్టులే ఒకద్రవ్యము అనేకకార్యములజేయ సమర్థమైనచో నదియును క్రియాభేదముచే పలువిధములైనపాఁవుములచే పిలువంబడును. (ఎట్లులన: క్షీరకాకోళియొక్కటి జీవనబృంహణశుక్రజననాదిక్రియలజేయ సమర్థముగ నున్నదికావున అట్టిగుణవిశేషమునుబట్టి జీవనీయగణమునందును, బృంహణీయగణమునందును, శుక్రజననగణమునందును జేర్పబడును.

మరియు నొకేద్రవ్యము పైజెప్పినరీతిగ జీవనాదికార్యముల ననేకముల జేయునది తటస్థమైనపుడు దానిని విడచి యప్రధానమైన వేరొండుద్రవ్యమును నిర్ణయించుటకైనను, శిష్యుల కుపదేశించుటకైనను ఎవ్వరైన నిచ్ఛగొందురా? (అనేకకార్యములజేయ సమర్థమైన యొకవస్తువునే గ్రహించుట మిక్కిలి సమంజసమని భావము.)

అధ్యాయవిషయసంగ్రహము.

మూ. తత్ర శ్లోకాః:—

యతో యావన్తి యైర్ద్రవ్యైః విరేచనశతాని షట్,
ఉక్తాని సఙ్గ్రహేణేహ తథైవైషాం షడాశ్రయాః. ౭౮
రసా లవణవర్జ్యాశ్చ కషాయ ఇతి సంజ్ఞితాః,
తస్మాత్పఞ్చవిధా యోనిః కషాయాణా ముదాహృతా. ౭౯

మహతాం చ కషాయాణాం పఞ్చాశత్పరికీర్తితాః. ౪౦
పఞ్చ చాపి కషాయాణాం శతాన్యుక్తాని భాగశః,
లక్షణార్థం ప్రమాణం హి విస్తరస్య న విద్యతే. ౪౧
న చాలమతిసంక్షేపః సామర్థ్యాయోపకల్పతే,
అల్పబుద్ధేరయం తస్మాత్ నాతిసంక్షేపవిస్తరః. ౪౨
మన్దానాం వ్యవహారాయ బుధానాం బుద్ధివృద్ధయే,
పఞ్చాశత్కో హ్యయం వర్గః కషాయాణాముదాహృతః. ౪౩
తేషాం కర్మసు బాహ్యేషు యోగమాభ్యన్తరేషు చ,
సంయోగం చ ప్రయోగం చ యో వేద స భిషగ్వరః. ౪౪

వ్యా. ఆరువందలవిరేచనౌషధములలో నేయేయౌషధమువలన నెన్నేసివిరేచనయోగము లేర్పడునో, అయ్యవి యేద్రవ్యములచే గల్పింపనగునో వానివివరణంబును; అట్టివిరేచనముల కాశ్రయములైన త్వక్కు, పత్రము, పుష్పము, ఫలము, మూలము, క్షీరము ననుషడంగములును వరుసగ నీయధ్యాయమున సంగ్రహింపబడినవి.

మరియు మధురాదిరసములలో లవణ మొక్కటిదక్క తక్కినరైదురసంబులును వేరువేరుగ గలకషాయము లైదుగ నుండును; కావున వానిపుట్టుకకు కారణములైన మధురామ్లకటుకషాయతిక్తరసంబులైదును కషాయోత్పత్తికారణములని సంగ్రహముగ జెప్పబడినది.

మరియు స్వరసాదికషాయకల్పనభేదములైదును, ఏబదిమహాకషాయవర్గంబులును, ఐదువందలకషాయంబులును విస్తరముగ జెప్పుటకు పారములేదు కావున వాని లక్షణమును గుర్తించుటకై యల్పబుద్ధులకు గోచరమగుటకును, బుద్ధిమంతులకు బుద్ధివికాసము నొందుటకును అనువగునట్లు అతివిస్తరంబును, అతిసంక్షేపంబును గాకుండునట్లు పైజెప్పిన విధముగ నేబదిమహాకషాయవర్గములు వివరింపబడినవి.

మరియు పైజెప్పిన ఆరువందలవిరేచనయోగములను, ఐదువందలకషాయములను, బాహ్యాభ్యంతరకర్మలయందు సంయోగప్రయోగములను వివరముగ నెవ రెరుంగుదురో అట్టివైద్యవరుడు భిషగ్వరుడని చెప్పబడును. ఇదియ యధ్యాయవిషయసంగ్రహము.

ఇత్యగ్నివేశకృతే తన్త్రే చరకప్రతిసంస్కృతే సూత్రస్థానే
షడ్విరేచనశతాశ్రితీయో నామ చతుర్థోఽధ్యాయః.

ఇతి భేషజచతుష్కః.

వ్యా. అగ్నివేశకృతంబును చరకమహర్షిచే సంస్కరింపబడినదియు నగుచరక సంహిత యనునాయుర్వేదతంత్రమున సూత్రస్థానంబున షడ్విరేచనశతాశ్రితీయమను నది నాల్గవయధ్యాయము.

ఇది భేషజచతుష్కము.

(స్వస్థవృత్తచతుష్కము.)

పంచమాధ్యాయము.

అవతారిక:—రోగపీడితులకు రోగమును నివృత్తిజేసి యారోగ్యమును కల్గించుటయు, రోగములు లేక స్వస్థత నుండువారలకు అట్టియారోగ్యమును చెడనీయక పరిపాలించుటయు, నీరెండును ఆయుర్వేదశాస్త్రమునకు ప్రయోజనములు. అందు మొదటిది యాతురవృత్తమనియు, రెండవది స్వస్థవృత్తమనియు చెప్పబడును. ఈవిషయమునే "స్వస్థాతురపరాయణమ్" అని తంత్రకారు లుపదేశించిరి. అందు జనించినవ్యాధికి ప్రతీకారము నొనరించి రోగులకాపాడునట్టి భేషజచతుష్కము పైయధ్యాయముల నాల్గిటిలో సంగ్రహముగ జెప్పబడినది. రెండవదియగు స్వస్థవృత్తము చెప్పవలసియున్నది. అయ్యది మాత్రాశనము, ఋతుచర్య, వేగనిరోధనిషేధము, ఇంద్రియముల కనుగుణములగు నియమములు అనునాల్గును ఆవశ్యకములు. ఇవియే స్వస్థచతుష్క మనబరగు. ఈ నాల్గును స్వాస్థ్యపరిపాలనమునకు ముఖ్యకారణములు. ఈనాల్గిటిలో మాత్రాశనము (పరిమాణము ననుసరించి యాహారము జేయుట) ప్రధానము. ఈవిషయమునే "ప్రాణినాం పునర్మూలమాహారో బలవర్ణౌజసాం చ" అని "తచ్చేహ మాత్రావదశ్నం విధీయతే" అని చెప్పబడినది. (పరిమాణవిశిష్టమైన యాహారపదార్థముల భుజించినచో నట్టియాహారము బలమునకు వర్ణమునకును, ఓజస్సునకును ముఖ్యకారణములై యుండునని భావము.) పై జెప్పిన స్వస్థవృత్తచతుష్కములో నాహారపరిమాణనియమము ప్రధానమగుటంజేసి అట్టి యాహారపరిమాణము దెల్పుమాత్రాశితీయమను నధ్యాయము చెప్పబడుచున్నది:—

మూ. అథాతో మాత్రాశితీయమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః. ౧

ఇతి హ స్మాహ భగవానాత్రేయః. ౨

వ్యా. మాత్రాశితమును అధికరించినయధ్యాయము మాత్రాశితీయము; అట్టిమాత్రాశితీయ మనునధ్యాయమును వివరముగ జెప్పెదను; అద్దానిని భగవంతుడైన యాత్రేయ మహర్షి నాకుపదేశించిన ట్లానుపూర్వికి న్యూనాతిరేకము గాకుండునట్లు యథాశ్రుతముగ వివరించెదనని భావము.

ఈయధ్యాయప్రారంభమున 'మాత్రాశీ' యని యుపక్రమింపబడినది; అయినను సుఖోచ్చారణమునకు అట్టియర్థమునే దెల్పునట్టిమాత్రాశితశబ్దమును జేర్చి మాత్రాశితీయ మనుసంజ్ఞ చెప్పబడినది.

ఇచ్చట అశితశబ్దము ఖాద్యలేహ్య-పేయ-ప్రాశ్యములకు సామాన్యబోధకము. అట్టిచతుర్విధాహారపదార్థముల భుజించుట యనునర్థమును అశితశబ్దముచే బోధ్యము. అట్టి చతుర్విధాహారముల నుపయోగించుట ప్రమాణము ననుసరించి యుండవలెను. ప్రమాణము ననుసరించి యాహారపదార్థములను తినునట్టిపద్ధతిని బోధించునధ్యాయము మాత్రాశితీయము అని యర్థము. ఈయధ్యాయమున ఖాద్య (నమలి తినదగినది), ప్రాశ్య (నమలకయే తినదగినది), లేహ్య (నాలుకచే చప్పరించి తినదగినది), పేయ (మిక్కిలి ద్రవరూపమగుటంజేసి త్రాగదగినది.) భేదములచే నాల్గుతెరంగులైన యాహారపదార్థములను యుక్తపరిమాణముతో భుజించుపద్ధతి జెప్పబడునని ముఖ్యాభిప్రాయము.

మాత్రసామాన్యలక్షణము.

మూ. మాత్రాశీ స్యాత్, ఆహారమాత్రా పునరగ్నిబలాపేక్షిణీ 3

వ్యా. మనుజుడు పరిమాణముననుసరించి పైజెప్పిన చతుర్విధాహారపదార్థములను భుజించుస్వభావము కల్గియుండవలెను. అట్టి యాహారపదార్థముల పరిమాణము మాత్రము జాఠరాగ్ని బలముయొక్క యుత్తమ - మధ్యమ - అల్పరూపమైన పరిస్థితినిబట్టి తత్తదనుసారముగ (ఉత్తమాగ్ని కుత్తమపరిమాణంబును, మధ్యమాగ్నులగు మధ్యమపరిమాణంబును, అల్పాగ్నుల కల్పపరిమాణంబును) మారుచుండును.

ఇచ్చట—"ఆహారమాత్రా పునః" అని చెప్పుటచేత ఆహారపదార్థముల పరిమాణము మాత్రము అగ్నిబలము ననుసరించి యుండునుగాని, ఔషధపరిమాణంబును వ్యాయామపరిమాణంబును జాఠరాగ్నిబలమును అపేక్షింపదని యర్థమగును. ఇట్లు చెప్పుటచేత ఔషధపరిమాణము రోగిబలమును రోగముయొక్కబలమును అనుసరించి యుత్తమ-మధ్యమ - అల్పమాత్రల గల్పింపవలెనుగాని అగ్నిబలము అపేక్షితము గాదని యెరుంగునది.

లేక 'పునః' అనుదానికి మాటిమాటి కని యర్థము. ఆహారపరిమాణమును అగ్నిబలానుసారముగ మాటిమాటికి మార్చి కల్పింపవలెనని యర్థము. ఎట్టులనః—ఒకేపురుషునకు బాల్యయౌవన వృద్ధత్వవయోభేదముచేతను, హేమంతాది ఋతుభేదముచేతను అగ్నిబలము ఎచ్చుతగ్గులుగ మారుచుండునుగాని యొకేపద్ధతి నుండదు. కావున అట్టి యగ్నిబలమును గమనించి ఆయాకాలమునందు తదనుసారముగ అప్పుడప్పుడు నాహార

పరిమాణమును మార్చవలెనుకాని ఒకప్పుడు నిర్ణయించిన పరిమితియే యెప్పటికిని యుండదు.

ఇత్తెరంగుననే వ్యాయామమాత్రయు దోషాది బలతారతమ్యమునుబట్టి నిర్ణయింప నగునుకాని అగ్నిబలమును గమనింపదగదు.

మాత్రకు అగ్నిబలాపేక్షిత్వనిర్ణయము.

సూ. యావద్ధ్యస్యాశనమశితమనుపహత్య ప్రకృతిం యథాకాలం జరాం గచ్ఛతి తావదస్య మాత్రాప్రమాణం వేదితవ్యం భవతి.

వ్యా. పైజెప్పిన నాల్గువిధములైన యాహారపదార్థము నెంత పరిమాణముతో సేవించినచో భుజించినమనుజునకు వాతాదిదోషంబులును రసాదిధాతువులును చెడక స్వభావస్థితినుండి, జీర్ణమునకు నిర్ణీతమైన ప్రభాతకాలమునకు జీర్ణము సుఖముగ నగునో అంతపరిమాణము ఆమనుజునకు మాత్రాపరిచ్ఛిన్నమైనదని యర్థము.

(ఏమనుజుడు ఎంతపరిమితిగల యాహారమును భుజించినచో వాతాదిదోషంబులును రసాదిధాతువులు వికృతిజెందక తమతమ వ్యాపారములయందు నిర్దుష్టములై యుండి నిశాంతసమయమున జీర్ణమగునో అట్టిపరిమితి యామనుజునకు సరియైన మాత్రాప్రమాణము కలదియని యూహించునది.) ఇత్తెరంగున ప్రతిమనుజునకును అగ్నిబలమును గమనించి మాత్రాప్రమాణమును నిర్ణయింపవలెనుగాని, ఒకనికి నిర్ణయించినపరిమాణము వేరొకనికి సరిపడదని భావము.

మరియు మాత్ర యనునది సర్వగ్రహారూపయనియు, పరిగ్రహారూపయనియు రెండువిధములు. అందు మధురాదిషడ్రసవిశేషములతో గూడిన యాహారసముదాయమునకు సంబంధించినదిసర్వగ్రహారూపమాత్ర. అట్టి యాహారసముదాయమునకు అవయవములైన మధురాదిరసవిశేషపదార్థములకు ప్రత్యేకముగ జెప్పబడిన పరిమాణము పరిగ్రహారూప యనబడును. అట్టియెడ ఆహారసముదాయమునకు విహితమైన మాత్రాపరిమాణము కల్గియున్నను, ఆహారావయవములు స్వభావముచే హితములైయున్నను వానికి విహితములైన మాత్రాపరిమాణము వ్యత్యస్తమైయున్నచో నట్టియాహారమును భుజించుటవలన వాతాదిదోషములు వికృతినొందును. అట్టి యాహారము యథాకాలమున జీర్ణమును కానేరదు; కావున నాహారావయవములైన మధురాదిరసములకు విహితమైన పరిమాణముతో గూర్చబడిన యాహారసముదాయమును మాత్రాప్రమాణము కల్పించి భుజింపనగును.

ఈయర్థమును దెల్పుటకై "ప్రకృతి మనుపహత్య జరాం చ గచ్ఛతి" అని విశేషవిధిగ జెప్పబడినది.

ద్రవ్యభేదముచే మాత్రాభేదనిర్ణయము.

మూ. తత్ర శాలిషష్టికముద్గలావకపిఞ్జలైణశశశరభశమ్బరాదీన్యాహార ద్రవ్యాణి ప్రకృతిలఘూన్యపి మాత్రాపేక్షీణి భవన్తి. తథా పిష్టేక్షుక్షీరవికృతిమాషానూపౌదకపిశితాదీన్యాహారద్రవ్యాణి ప్రకృతిగురూణ్యపి మాత్రామేవాపేక్షన్తే. ౫

వ్యా. అట్టి యాహారద్రవ్యములలో రాజనములు, అరువదినాళ్ల సంబావులు, పెసలు, లావుకపిట్ట, కపింజలము, జింక, కుందేలు, శరభము, ఎఱ్ఱనిజింక మొదలగు జంతువులమాంసములు మున్నగు నాహారద్రవ్యములు స్వాభావికముగనే లఘువుగ నున్నను ప్రమాణము ననుసరించియే యుండును (పైజెప్పిన ద్రవ్యములను ప్రమాణము నతిక్రమించి భుజింప దగదని భావము). మరియు పిండితో జేయబడినపదార్థములు, బెల్లము మున్నగు మధురద్రవ్యములచే జేయబడినపదార్థములు, పాలచే జేరినపదార్థములు, మినుములు, జలప్రాంతములనుండు జంతువులమాంసములు ఇవిమున్నగు నాహారద్రవ్యములు ప్రకృతిచేతనే గురువులై ప్రమాణము ననుసరించి యుండును.

గురులఘుద్రవ్యములప్రత్యేకప్రయోజనము.

మూ. న చైవముక్తే ద్రవ్యే గురులాఘవమకారణం మన్యేత, లఘూని హి ద్రవ్యాణి వాయ్వగ్నిగుణబహుళాని భవన్తి, పృథ్వీసోమగుణబహుళానీతరాణి, తస్మాత్స్వగుణాదపి లఘూన్యగ్నిసన్ధుక్షణస్వభావాన్యల్పదోషాణి చోచ్యన్తేఽపి సౌహిత్యోపయుక్తాని, గురూణి పునర్నాగ్నిసన్ధుక్షణస్వభావాన్యసామాన్యాదతశ్చాతిమాత్రం దోషవన్తి సౌహిత్యోపయుక్తాన్యన్యత్ర వ్యాయామాఽగ్నిబలాత్, సైషా భవత్యగ్నిబలాపేక్షిణీ మాత్రా. ౬

వ్యా. పైవాక్యములచేత లఘుగుణము కలద్రవ్యములును, గురుగుణము కల ద్రవ్యములును కూడ నగ్నిబలతారతమ్యానుగుణముగ మాత్రాపరికల్పనము నపేక్షించి యుండునని యేర్పడినది. ఇట్లు చెప్పుటచేత గురులఘుద్రవ్యములు రెండును మాత్రానుసారముగ భుజింపబడి హితకరములగునని స్పష్టమైనది కావున ద్రవ్యములయందు గురులఘుగుణముల భేద మెందుకు జెప్పవలెనన్నచో నీవివరము నెరుంగునది—ద్రవ్యములన్నియుం పంచభూతాత్మకము లైయున్నను లఘుద్రవ్యములు వాయువుయొక్కయుం

అగ్నియొక్కయుం (తేలిక వేడిమి) గుణముల నధికముగ గల్గియుండును; గురుద్రవ్యములు భూమియొక్కయు జలముయొక్కయు గుణములు (భారము చలువ) అధికముగ గల్గియుండును. అందు లఘుద్రవ్యములు తమకు స్వాభావికములైన (అగ్నిని వృద్ధినొందింప ననువైన) వాయ్వగ్నిగుణములచేత (తృప్తిగ) సౌహిత్యముగ భుజించినను స్వల్పముగ దోషమును గల్గించును. గురుపదార్థములను మాత్ర ననుసరింపక సౌహిత్యముగ (తృప్తిగ) భుజించినచో నయ్యవి తమయందలి (అగ్నిగుణములకు విరుద్ధములైన) పృథ్వీజలగుణములచేత నగ్నిని వృద్ధినొందింప సమర్థములు కానోపవు; కావున ప్రబలదోషమును కల్గించును. వ్యాయామముచే నగ్ని బలిష్ఠమైనపుడు మాత్రము గురుద్రవ్యములు పైజెప్పిన రీతిగ దోషప్రాబల్యమును చేయనేరవు కావున అట్టిసమయమున సౌహిత్యముగ నుపయోగించినను ప్రత్యవాయము లేదు. పైజెప్పిన కారణములచేత మాత్రాపరిమాణము జాఠరాగ్నిబలమునే ప్రధానముగ నపేక్షించియుండునని భావము.

ఇచ్చట నీవివరణము నెరుంగునది:—"గురూణా మర్ధసౌహిత్యం లఘూనాం నాతితృప్తతా, మాత్రాప్రమాణం నిర్దిష్టం" అని గురులఘుపదార్థముల మాత్రాపరిమాణము వాగ్భటాచార్యునిచే జెప్పబడినది. (గురుపదార్థములను అర్ధతృప్తి గల్గునట్లును, లఘుపదార్థములను కొంచెము తక్కువగ తృప్తికల్గునట్లును భుజింపవలెనని యర్థము). ఇదియే గురులఘుపదార్థములకు మాత్రానిర్ణయము). ఈనియమము ననుసరింపక పూర్ణముగ తృప్తిగల్గునట్లు భుజించినను లఘుపదార్థములు అగ్నివాయుగుణములు అధికముగ గల్గియుండుటవలన జాఠరాగ్నిని చెరుపకయే స్వల్పముగ దోషమును వృద్ధినొందించును. గురుపదార్థములన్నచో పైచెప్పిన మాత్రానియమమును అతిక్రమించి పూర్తిగ తృప్తిగల్గునట్లు భుజించినచో తనయందు అగ్నికి విరుద్ధములైన (అగ్నిని నశింపజేయు) పృథివీజలగుణములు కల్గియుండుటవలన అట్టిగుణములచే నగ్నిని మందగింపజేసి దోషములను ప్రబలముగ వృద్ధినొందించును. పైజెప్పిన మాత్రాప్రమాణమున నియమమునకై సకల ద్రవ్యములకు గురులఘుగుణములు పేర్కొనబడినవి. అట్టి పరిమాణంబును అగ్నిబలమును అనుసరించియే యుండును; కావున "అగ్నిబలాపేక్షిణీ మాత్రా" అను ప్రతిజ్ఞకు భంగములేదు. గురులఘువిభావము సౌహిత్య (తృప్తి) భేదము నుద్దేశించి చెప్పబడెనుగాన నిరర్థము కానేరదు.

ద్రవ్యాశ్రయమాత్రానిర్ణయము.

మూ. న చ నాపేక్షతే ద్రవ్యం. ద్రవ్యాపేక్షయా చ త్రిభాగసౌహిత్య మర్ధసౌహిత్యం వా గురూణా ముపదృశ్యతే; లఘూనామపి

చ నాతిసౌహిత్య మగ్నేర్వ్యుత్క్రర్థం. మాత్రావద్ధ్యశన మశితం అనుపహత్య ప్రకృతిం బలవర్ణసుఖాయుషా యోజయత్యుప యోక్తా రమవశ్యమితి. ౭

వ్యా. ద్రవ్యములయందలి గురులఘుగుణములనుబట్టి యాహారపరిమాణ మిట్లు నిర్ణయింపబడినది:—గురుపదార్థములను ముక్కాలుభాగమైన అర్ధభాగమైనను తృప్తి గల్గునట్లు భుజింపవలెను. లఘుద్రవ్యములను తృప్తి నతిక్రమింపక భుజింపవలెను. ఇట్టి నియమము జాఠరాగ్ని వ్యత్యస్థముగాక సమస్థితి నుండుటకై చెప్పబడినది. పైజెప్పిన ప్రకారము మాత్రానియమము ననుసరించి భుజింపబడినయాహారము రసాదిధాతువులను వాతాదిదోషములను చెరచక సమస్థితినుంచి భుజించినవారికి శరీరబలమును వర్ణమును సుఖమును ఆయుఃవును అవశ్యముగ వృద్ధినొందించును. పైజెప్పినరీతిగ నేర్పడినిర్ణయ మేమన:—అగ్నిబలమును కల్గించునట్టిద్రవ్యమును, దానగల్గినయగ్నిబలమును ఆశ్రయించి మాత్రాపరిమాణ ముండును. అట్టిమాత్రానుసారముగ భుజింపబడినయాహారము శరీరబలాదులను వృద్ధినొందించి మనుజుని కాపాడును అని భావము.

ఇచ్చట నీవిమర్శనము నెరుంగునది:—గురుపదార్థములు అగ్నికి విరుద్ధమైన (అగ్నిని నశింపజేయునట్టి) పృథివి జలగుణములు కల్గియుండుటంజేసి ఆట్టి యగ్నిని కాపాడుటకై మాత్రాపరిమాణము నతిక్రమించి భుజింపదగదని అతిమాత్రనిషేధము యుక్తియుక్తమగును. లఘుద్రవ్యములు అగ్ని కనుగుణమైన వాయ్వగ్నిగుణములు కల్గియుండుటవలన అగ్నికి సమానగుణములచే నగ్నివృద్ధి నొందింపవలెను. వానిని అతిమాత్రముగ భుజించినచో జాఠరాగ్ని వృద్ధినొందవలెనుకాని నశింపదు. అట్టి లఘుపదార్థముల కేల అతిమాత్రాశనమును నిషేధింపవలెను ? అన్నచో నీసమాధానము నెరుంగునది:—చక్షురింద్రియము తేజస్స్వభావముకల్గినది. తేజోవంతములగు సూర్యచంద్రాది సంబంధముచే తనశక్తి (చూచుశక్తి) వృద్ధినొంది ఘటపటాదిపదార్థముల జూడగల్గును. అట్టి తేజఃపుంజములయతియోగము సంభవించినయప్పుడు సమానగుణములైనను వాని సంబంధాతియోగమునంజేసి బొత్తుగ చెడిపోవును. ఈలాగుననే ప్రకృతమున లఘుపదార్థములు అగ్నికి సమానగుణములైనను అతియోగమునంజేసి గుణసామ్యమును గూడ తిరస్కరించి జఠరాగ్నిని మందగింపజేయును. కావున లఘుపదార్థములకును అతిమాత్రోపయోగమును నిషేధించుట సమంజసమగును. ఈవిషయ మిట్లు శాలాక్యతంత్రమున చెప్పబడినది:—

"యత్తేజో జ్యోతిషాం దీప్తం శారీరం ప్రాణినాం చ యత్, సంయుక్తం తేజసా తేజః తద్విరూపాణి పశ్యతి. తదేవ చక్షుస్త్వేవ జ్యోతీంష్యతితు పశ్యతః, వికారం భజతేఽత్యర్థం అథవాపి వినశ్యతి. శస్త్రస్యాశ్మా యథాయోనిః నిశితం చ తదశ్మని, తీక్ష్ణం భవత్యతీయోగాత్ తత్రైవ ప్రతిహన్యతే."

అగ్నిని చెరచకుండునట్లు ద్రవ్యనిష్ఠ లఘుగురుగుణముల కనుగుణముగను, దాని వృద్ధినొందిన యగ్నిబలమున కనుగుణముగను మాత్రాపరిమాణమును గల్పింపవలెననియు, అట్టిమాత్ర అగ్ని కనుగుణమైనద్రవ్యమును, దానగల్గిన జాతరాగ్నిబలమును అనుసరించియుండుననియు ముఖ్యాభావము.

మరియు పైజెప్పినప్రకారము యుక్తమాత్రానుసారముగ భుజింపబడిన యాహారముకూడ దాన జనించుబలాదులకు విరుద్ధములైన కాలవిపర్యయము అసాత్మ్యములైన శబ్దస్పర్శరూపరసగంధాదులు మున్నగువానిసంబంధము లేకుండునప్పుడు బలవర్ణాదుల గల్గించునుకాని, వానిసంబంధము కల్గినప్పుడు సమర్థము కానోపదు.

ఉక్తార్థానువాదము.

మూ. భవతి చాత్ర:—

గురు పిష్టమయం తస్మాత్ తణ్డులాన్ పృథుకానపి,
న జాతు భుక్తవాన్ ఖాదేత్ మాత్రాం ఖాదేద్బుభుక్షితః. ౮

వ్యా. పిండితో జేయబడినపదార్థములు గురుత్వము కల్గియుండును. కావున అట్టి పిండివంటకములను, అటుకులను, బియ్యమును ఒకప్పుడును భుజించినపిదప తినకూడదు. ఆకలిగొనియున్నపుడు మాత్రాపరిమాణము ననుసరించి అపాయము లేకుండ తినదగును.

తంత్రకారుడు విపులముగ వివరించినవిషయమును మరల సంగ్రహముగ జెప్పునప్పుడు "భవతి చాత్ర శ్లోకః" అని యుపక్రమించి చెప్పునది యలవాటు. తక్కిన స్థలములయందును ఈవిషయమును గమనించునది.

అలవాటుగ భుజింపదగని పదార్థములు.

మూ. వల్లూరం శుష్కశాకాని శాలూకాని బిసాని చ,
నాభ్యసేద్గౌరవాత్ మాంసం కృశం నైవోపయోజయేత్. ౯
కూర్చికాంశ్చ కిలాటాంశ్చ సౌకరం గవ్యమాహిషే,
మత్స్యాన్ దధి చ మాషాంశ్చ యవకాంశ్చ న శీలయేత్. ౧౦

వ్యా. ఎండినమాంసము, ఎండినకాయకూరలు, కలువదుంపలు, తామరదుంపలు, తామరకాడలు ఇవి గురుపదార్థములు కావున వీనిని ఎడతెగక వాడుకగా నుపయోగింపజనదు. వ్యాధిచే కృశించినజంతువులమాంసమును ఒకప్పుడు నుపయోగింపజనదు. మరియు కార్చిక (పాలుకాగుచున్నపుడు అందు సమభాగము పెరుగును జేర్చిన పాలు విరిగి గడ్డకట్టును. అదియే జున్ను), కిలాటము (పాలు ఇగురునట్లు కాచిన నది ముద్దయగును. అదియే కిలాటము), పందిమాంసము, ఎద్దుమాంసము, ఎనుబోతుమాంసము, చేపలు, పెరుగు, ఉద్దులు, యవలు వీనిని విడువక యలవాటుగ భుజింపజనదు.

(కృశించినజంతువులమాంసమున సారముండదు కావున నిషేధింపబడినది).

నియతమున నభ్యసింపదగినపదార్థములు.

మూ. షష్టికాఞ్ శాలిముద్గాంశ్చ సైన్ధవామలకే యవాఞ్,
ఆన్తరిక్షం పయస్సర్పిః జాఙ్గలం మధు చాభ్యసేత్. ౧౧

వ్యా. అరువదిదినములకు ఫలించునట్టివరిధాన్యము, రాజనములు, పెసలు, సైంధవలవణము, ఉసిరికకాయలు, యవలు, అంతరిక్ష (ఆకసమునుండి వర్షించునప్పుడు క్రిందపడనీయక నడుమన గ్రహింపబడిన) జలము, ఆవుపాలు, నెయ్యి, జాంగల (అడవిప్రదేశమున సంచరించుజంతువుల), మాంసము, తేనె ఈపదార్థములను నిత్యము అలవాటుగ భుజింపదగును.

"త్రీణి ద్రవ్యాణి నాత్యుపయుఞ్జీత, పిప్పలీ క్షారో లవణం క్షారః." అనువాక్యమున లవణమును విశేషముగ భుజింపదగదని నిషేధింపబడినది కావున ప్రకృతమున ఆవాక్యమును విరోధము కాకుండునట్లు సైంధవమును మితముగ భోజ్యపదార్థములతో గూర్చి సంస్కరించి యుపయోగించవలెనని యర్థము చేయనగును.

స్వాస్థ్యపరిపాలనక్రమము.

మూ. తచ్చ నిత్యం ప్రయుఞ్జీత స్వాస్థ్యం యేనానువర్తతే,
అజాతానాం వికారాణాం అనుత్పత్తికరం చ యత్. ౧౨

వ్యా. మరియు నేపదార్థము నుపయోగించుటచేత శరీరమున ధాతువులన్యూనాతిరేకములేక సమస్థితినుండునట్టి స్వస్థత (ఆరోగ్యము) చెడక నిల్కడగ నుండునో అట్టిపదార్థములను నియతముగ నుపయోగింపదగును. (శరీరమున స్వస్థతను చెడనీయక కాపాడునట్టివస్తువుల నియతముగ నుపయోగించవలెననుట).

మరియు శరీరమున నింతకుము న్నెన్నడును లేనివ్యాధులను కల్గింపకుండుపదార్థములను నిత్యముగ నుపయోగింపదగును.

లోకమున దీపమును కాపాడుటకు వత్తి చమురులు మున్నగునవి ముఖ్యకారణములు. (దీపమును నశింపనీయక కాపాడునవి). అట్టిస్థితి చెడగొట్టునవి గాలి మిడుతలు మున్నగునవి. ఈ రెంటిచేత దీపమును చెడనీయక కాపాడుట సమంజసము కదా. అవిధముగనే శరీరమున కల్గించుస్వస్థతను కాపాడుటకై పరిశుద్ధములగు నాహారవిహారాదుల నాచరింపవలెను. అట్టి స్వస్థతను చెడగొట్టుటకు కారణములైన యాహారవిహారాదుల వర్జింపవలెను. కావున నిచ్చట శ్లోకార్థముచేత స్వస్థపరిపాలనపద్ధతియు, ఉత్తరార్థముచేత రోగానుత్పత్త్యుపాయంబును చెప్పబడెనని యెరుంగునది.

స్వస్థపరిపాలనమునకైన యభ్యంజనాదులు.

మూ. అత ఊర్ధ్వం శరీరస్య కార్యమభ్యఞ్జ (అభ్యంజ) నాదికమ్,
స్వస్థవృత్త మభిప్రేత్య గుణతస్సమ్ప్రవక్ష్యతే.   ౧౩

వ్యా. పిమ్మట స్వస్థపరిపాలనము నుద్దేశించి ముఖ్యముగ జేయదగిన శరీరాభ్యంజనము నేత్రాంజనము మున్నగువానిని వానిగుణములను ఈ క్రింద వరుసగ వివరించెదనని యర్థము.

నేత్రాంజనవిధి.

మూ. సౌవీర మంజనం నిత్యం హితమక్ష్ణోః ప్రయోజయేత్,
పఞ్చరాత్రేఽష్టరాత్రే వా స్రావణార్థే రసాంజనమ్.   ౧౪

వ్యా. సౌవీరాంజనమును (సుర్మారాయిని) కన్నులరెంటియందును ప్రతిదినమునను ప్రయోగించవలెను. కంటిలో చెడ్డనీరు మున్నగునవి చేరును కావున అట్టి చెడుపదార్థముల స్రవింపజేయుటకుగాను ఐదురాత్రుల కొకసారియైనను, ఎనిమిదిరాత్రుల కొకసారియైనను రసాంజనమును ప్రయోగించవలెను.

సువీరానదియందు పుట్టినది సౌవీరాంజనము. ఇచ్చట "అక్ష్ణోః" అని ద్వివచనమును చెప్పుటచేత రెండుకండ్లయందును ఏకకాలమున ప్రయోగింపవలెనని తెలియనగును. 'పంచరాత్ర, అష్టరాత్ర' అనునది యుపలక్షకము; కావున కనులయందు దోషము కల్గినప్పుడును, కల్గనున్నప్పుడును రసాంజనము నుపయోగింపవలెనని తెలియునది.

మరియు "చక్షుః ప్రధానం సర్వేషా మిన్ద్రియాణాం విదుర్బుధాః, ఘనసీహార యుక్తానాం జ్యోతిషామివ భాస్కరః" అను ప్రమాణము ననుసరించి తేజోవంతములలో సూర్యుడు ప్రధానమగునట్లు ఇంద్రియసముదాయములో నేత్రేంద్రియము ప్రధానము కావున అంజనప్రకరణమున చక్షురంజనము ప్రధానముగ జెప్పబడినది.

స్రావణాంజనోపయోగకాలము.

మూ. చక్షుస్తేజోమయం తస్య విశేషాచ్ఛ్లేష్మతో భయమ్,
దివా తన్న ప్రయోక్తవ్యం నేత్రయోస్తీక్ష్ణమంజనమ్. ౧౫
విరేకదుర్బలా దృష్టిః ఆదిత్యం ప్రాప్య సీదతి,
తస్మాత్స్రావ్యం నిశాయాం తు ధ్రువమంజనమిష్యతే. ౧౬
తతశ్శ్లేష్మహరం కర్మ హితం దృష్టేః ప్రసాదనమ్,

వ్యా. నేత్రములు తేజస్స్వరూపములు కావున అట్టి చక్షురింద్రియమునకు కఫమువలన భయము కల్గును; అట్టి కఫమువలనిబాధ కల్గకుండుటకై తీక్ష్ణమైనయంజనము నుపయోగించవలెను. అట్టి యంజనమును రాత్రులయందు ప్రయోగింపవలెను. స్రావణాంజనమును పగటిపూట యుపయోగించినచో కన్నీరుకారుటవలన బలహీనమైనదృష్టి సూర్యసందర్శనమునంజేసి మిక్కిలి క్షీణించును; కావున సూర్యప్రచారములేని రాత్రులయందే స్రావణాంజనము నుపయోగింపవలెనుగానీ పగటియం దుపయోగింపంజనదు. స్రావణాంజనమును ప్రయోగించినపిదప శ్లేష్మహరంబును దృష్టికి నిర్మలత్వమును కల్గించునదియగు నగునుపచారముల జేయవలెను.

పైజెప్పినవిషయమునే జంతూకర్ణతంత్రమున చెప్పిరి:—"సప్తాహాద్రసాఞ్జనం నక్తమ్" శాలాక్యతంత్రమునను ఇట్లు చెప్పబడెను.—"విరేకదుర్బలా దృష్టిః ఆదిత్యం ప్రాప్య సీదతి. రాత్రౌ సుప్తగుణాచ్చాక్షి పుష్యత్యఞ్జనకర్షితమ్."

సౌవీరాంజనము రసాంజనమువలె తీవ్రముగాక సౌమ్యముగ నుండును. కావున పగటియం దుపయోగించినను బాధకముగాదు. రేయింబవలును నిత్యముగ నుపయోగించవచ్చును.

అంజనోపయోగగుణము.

మూ. యథా హి కనకాదీనాం మణీనాం వివిధాత్మనామ్. ౧౭
ధాతూనాం నిర్మలా శుద్ధిః తైలచేలకచాదిభిః,
ఏవం నేత్రేషు మర్త్యానాం అంజనాశ్చ్యోతనాదిభిః. ౧౮
దృష్టిర్నిరాకులా భాతి నిర్మలే నభసీన్దువత్,

వ్యా. బంగరు మున్నగులోహంబులును, పలువెరంగులైనమణులును, తైలము వస్త్రము క్షెంద్రుకలు మున్నగువానిచే శుద్ధి కడిగినచో నిర్మలమై ప్రకాశించును; అత్తెరంగుననే మనుజులనేత్రంబులును అంజనము, ఆశ్చ్యోతనము మున్నగువాని ప్రయో

గములంజేసి నిర్మలములై మేఘాచ్ఛాదనములేక నిర్మలమైన యాకసమున చంద్రుడు స్వచ్ఛముగ ప్రకాశించుచందమున దృష్టి తేటగ ప్రకాశించును. (ద్రవరూపమై నేత్రమున దోషములను ప్రవింపజేయు ఔషధవిశేషము ఆశ్చ్యోతన మనంబరగు).

ధూమపానవిధి.

మూ. హరేణుకాం ప్రియఙ్గుం చ పృథ్వీకాం కేసరం నఖమ్ ౧౯
హ్రీబేరం చన్దనం పత్రం త్వగేలోశీరపద్మకమ్,
ధ్యామకం మధుకం మాంసీ గుగ్గుల్వగురుశర్కరమ్. ౨౦
న్యగ్రోధోదుమ్బరాశ్వత్థప్లక్షలోధ్రత్వచశ్శుభాః,
వన్యం సర్జరసం ముస్తం శైలేయం కమలోత్పలే. ౨౧
శ్రీవేష్టకం సల్లకీం చ శుకబర్హమథాపి చ,
పిష్ట్వా లిమ్పేచ్ఛరేషీకాం తాం వర్తిం యవసన్నిభామ్. ౨౨
అఙ్గుష్ఠసమ్మితాం కుర్యాత్ అష్టాఙ్గులసమాం భిషక్,
శుష్కాంనిగర్భాం తాం వర్తిం ధూమనేత్రార్పితాం నరః ౨౩
స్నేహాక్తామగ్నిసంప్లుష్టాం పిబేత్ప్రాయోగికీం సుఖామ్,

వ్యా. రేణుకలు, ప్రేంకణము, నల్లజీలకర, నాగకేసరములు, నఖముచిప్పలు, కురువేరు, చందనము, లవంగపుపత్రి, లవంగపుపట్ట, ఏలకులు, వట్టివేళ్లు, పద్మకము, కామంచిగడ్డి, అతిమధురము, జటామాంసి, గుగ్గిలము, అగరు, చక్కెర, మఱ్ఱిపట్ట, అత్తిపట్ట, రావిపట్ట, జువ్విపట్ట, లొద్దుగుపట్ట, అడవితుంగగడ్డలు, సర్జరసము (మడ్డిపాలు), రాతిపువ్వు, తామరపువ్వులు, నల్లకలువలు, సరళద్రవము (దేవదారుబంక), అందుగు చెట్టుబంక, గ్రంథిపర్ణము (మాచిపత్రి) వీనినన్నిటిని నూరి యొకరెల్లుదర్భపుల్లకు పట్టించి వత్తిని యవాకారముగ నుండునట్లు చేయవలెను. ఆవత్తి బొటనవ్రేలిలావును ఎనిమిదియంగుళములనిడుపును కల్గియుండవలెను. దానిని చక్కగ నెండించి లోపల నుండు దర్భపుల్లను వత్తిని చెడకుండ విడదీసి ధూమపానముకొఱకై చేయబడినయంత్రద్వారమున పదిలముగ నిడి ఆవత్తికి నెయ్యిబూసి కొనన నిప్పంటించి పొగను నోటితో పీలువవలెను. శరీరమునకు బాధలేకుండునట్లు పీలువవలెను.

"నావనాఞ్జనదిగ్రాన్తే చాత్మవాన్ ధూమపో భవేత్" అని పైచెప్పబడుప్రకారము అంజనానంతరధూమపానము విహితము. ఈవిషయము శాలాక్యతంత్రమున నిట్లు చెప్పబడినది:—

"తీక్ష్ణాఞ్జనేనాఞ్జితలోచనస్య యస్యప్రదుష్టో న నిరేతి నేత్రాత్, శ్లేష్మా శిరస్థస్సతు పీతమాత్రే ధూమే ప్రశాన్తిం లభతే క్షణేన" పైజెప్పిన రసాంజనరూపమైన తీక్ష్ణాంజనమును ప్రయోగించినప్పుడు శిరమునందలి దుష్టమైనశ్లేష్మము నేత్రమునుండి బైట వెడలకయున్నచో నాసమయమున ధూమపానము జేసినచో నప్పుడే యాదోషము శాంతినొందునని భావము. పైజెప్పిన ధూమపానము నియతముగ ప్రయోగింపదగినది కావున ప్రాయోగికి యనబడును.

స్నైహికధూమపానము.

మూ. వసాఘృతమధూచ్ఛిష్టైః యుక్తియుక్తైర్వరౌషధైః. ౨౪
వర్తిం మధురకైః కృత్వా స్నైహికీం ధూమమాచరేత్,

వ్యా. వస (మాంసమునందలి క్రొవ్వు), నెయ్యి, మైనము వీనితోగూడ జీవకము ఋషభకము మున్నగు శ్రేష్ఠములైన యౌషధములను యుక్తియుక్తముగ జేర్చి నూరి పైజెప్పినరీతిగ వత్తిజేసి పైజెప్పినరీతిగ ధూమపానము జేసిన నయ్యది స్నైహికధూమపానమనబడును. (స్నైహికమనగా స్నేహద్రవ్యములను జేర్చిచేయబడిన వర్తిచే చేయబడు ధూమపానమని యర్థము).

శిరోవిరేచనధూమము.

మూ. శ్వేతా జ్యోతిష్మతీ చైవ హరితాళం మనశ్శిలా. ౨౫
గన్ధాశ్చాగరుపత్రాద్యాః ధూమశ్శీర్షవిరేచనమ్.

వ్యా. తెల్లదింటెన, మాల్కాంగిని, హరిదళము, మణిశిల, అగరు, లవంగపత్రి మున్నగు సుగంధద్రవ్యములు వీనినన్నిటింగూర్చి పైజెప్పినవిధముగ వర్తిజేసి ధూమపానము జేసినచో నయ్యది శిరమునందలి దోషములను బైట వెడలించును. ఇది శిరోవిరేచనధూమమని చెప్పబడును.

ధూమపానముచే గల్గుగుణములు.

మూ. గౌరవం శిరసశ్శూలం పీనసార్ధావభేదకౌ. ౨౫
కర్ణాక్షిశూలం కాసశ్చ హిక్కాశ్వాసౌ గలగ్రహః,
దన్తదౌర్బల్యమాస్రావః స్రోతోఘ్రాణాక్షిదోషజః. ౨౬
పూతిఘ్రాణాస్యగన్ధశ్చ దన్తశూలమరోచకః,
హనుమన్యాగ్రహః కణ్డూః క్రిమయః పాండుతా ముఖే. ౨౭

వ్యా. ప్రాయోగికము, స్నైహికము, వైరేచనికము నని ధూమపానములు మూడువిధములుగ పైనిజెప్పబడినవి; అందు ప్రాయోగికధూమపానమునకు ఎనిమిది కాలములు నిర్ణయింపబడినవి; అవి యెవ్వియన:—స్నానముచేసినపిమ్మట, భుజించిన వెనుక, కుత్తుకలోనుండుకఫమును బలాత్కారముగ పెల్లగించి వెడలించినపిదప, తుమ్మిన పిమ్మట, దంతధావన మొనరించినపిమ్మట, నస్యము నుపయోగించినపిమ్మట, కన్నుల కంజనము నుపయోగించినపిమ్మట, నిదుర మేల్కాంచినపిమ్మట ఈసమయములయందు వాతంబైనను కఫంబైనను వాతకఫములు రెండును కలిసియైనను ప్రకోపము నొందును; కావున నీయెనిమిదిసమయములయందును పైజెప్పిన ప్రాయోగికాంజనమును నియతముగ సేవింపనగును. నియమము దప్పక యథోక్తముగ పైజెప్పిన కాలములయందు ధూమపానము జేసినచో వానికి కంఠమునకు పైభాగమున వాతరోగంబులును, పిత్తరోగంబులును, వాతపిత్తరోగంబులును ఒకప్పుడైన గల్గవు. ధూమమును పీల్చునప్పుడు ఒక్కొక తడవకు మూడేసిమార్లనంతున మూడుపర్యాయములు త్రాగవలెను.

ఇచ్చట ప్రాయోగికము నిత్యము నుపయోగింపదగినది. అయ్యది స్వస్థవృత్తమున ముఖ్యముగ నాచరింపదగినది; కావున ప్రాయోగిక ధూమపానము నుద్దేశించి పైగన బరచిన యెనిమిదికాలములును నిర్దేశింపబడినవి. లేక 'ప్రయోగపానే' అనుదానికి ప్రాయోగికధూమపానము జేయదగిన స్వస్థవృత్తమునందు అని యర్థము. స్వవృత్తమునందు ధూమపానసామాన్యముగ పైజెప్పిన యెనిమిదికాలములు నిర్దేశింపబడినది యని భావము.

ధూమపానపర్యాయనియమము.

మూ. పరం ద్వికాలపాయీ స్యా దహ్నః కాలేషు బుద్ధిమాన్. 34
ప్రయోగే స్నైహికే త్వేకం వైరేచ్యం త్రిచతుః పిబేత్,

వ్యా. ధూమపానమునకు పైజెప్పిన యెనిమిదికాలములలో రెండుకాలముల యందు మాత్రము ప్రాయోగికధూమమును పానము జేయనగును. స్నైహికధూమమును పానముజేయునెడ అట్టికాలములలో నొక్కకాలమునందు మాత్రము పానము చేయనగును. విరేచనధూమమును పానముజేయవలసినచో మూడుకాలములయందైనను, నాల్గుకాలములయందైనను పానముజేయనగును. (ఇచ్చట మూడు నాల్గు అని చెప్పినది దోషబలానుసారముగ జేయుటకై చెప్పబడినది యని యెరుంగునది).

ధూమపానసమ్యగ్యోగలక్షణము.

మూ. హృత్కణ్ఠేన్ద్రియసంశుద్ధిః లఘుత్వం శిరసశ్శమః. 35
యథేరితానాం దోషాణాం సమ్యక్పీతస్య లక్షణమ్,

వ్యా. ధూమపానమును యథోక్తముగ జేసినచో హృదయంబును కంఠంబును ఇంద్రియంబులును దోషము హరించి పరిశుద్ధముగ నుండును. తలబరువు లేక తేలికగా నుండును. కంఠమునకు పైభాగమున ప్రకుపితములగుదోషములు శమించును. ఇవి ధూమపానమును చక్కగ చేసినందుకు లక్షణములు.

ధూమపానమిథ్యారోగాతియోగమున గల్గునుపద్రవములు.

మూ. బాధిర్యమాన్ధ్యమూకత్వం రక్తపిత్తం శిరోభ్రమమ్. 36
అకాలే చాతిపీతస్య ధూమః కుర్యా దుపద్రవాన్,

పైజెప్పినధూమమును పైజెప్పినకాలమునకు వ్యతిరిక్తమైనకాలమున నుపయోగించినను, పరిమాణమును మీరి అధికముగ పానము జేసినను, చెవుడు పుట్టును. కన్నులు కానరావు. మాట లుడిగి మూగియగును. రక్తపిత్తము సంభవించును. తల దిరుగును. (ధూమపానవ్యత్యయముచే నీయుపద్రవములు కల్గునని భావము).

ధూమపానవ్యాపత్తున కుపచారములు.

మూ. తత్రేష్టం సర్పిషః పానం నావనాఞ్జనతర్పణమ్. 37
స్నైహికం ధూమజే దోషే వాయుః పిత్తానుగో యది,
శీతం తు రక్తపిత్తే స్యాత్ శ్లేష్మపిత్తే విరూక్షణమ్. 38

వ్యా. పైజెప్పిన ధూమపానవ్యాపత్తునందు నేతిని ద్రాగుట మంచిది. మరియు స్నేహద్రవ్యములను జేర్చి నావనమును (నస్యమును) అంజనమును తర్పణమును (తృప్తి నొందించుక్రియలను) జేయనగును. వాతము పిత్తముతో గూడి ప్రకోపించియుండునెడ శీతోపచారములను, రక్తమునందు రూక్షణములగు నుపచారములను జేయనగును.

ధూమపాననిషిద్ధులు.

మూ. పరంత్వతః ప్రవక్ష్యామి ధూమో యేషాం విగర్హితః,
న విరిక్తః పిబేద్ధూమం న కృతే వస్తికర్మణి. 39
న రక్తీ న విషేణార్తః న శోచన్నచ గర్భిణీ,
న శ్రమే న మదే నామే న పిత్తే న ప్రజాగరే. 40
న మూర్ఛాభ్రమతృష్ణాసు న క్షీణే నాపి చక్షతే,
న మద్యదుగ్ధే పీత్వా చ న స్నేహం న చ మాక్షికం. 41
ధూమం న భుక్త్వా దధ్నా చ న రూక్షః క్రుద్ధ ఏవచ,

న తాలుశోషే తిమిరే శిరస్యభిహతే న చ. ౪౨
న శఙ్ఖకే న రోహిణ్యాం న మేహే న మదాత్యయే,
ఏషు ధూమమకాలేషు మోహాత్పిబతి యో నరః. ౪౩
రోగాస్తస్య ప్రవర్ధన్తే దారుణా ధూమవిభ్రమాత్,

వ్యా. పైనిచెప్పిన ధూమపానమునకు తగనివారి నీక్రింద వివరించెదను:—విరేచనౌషధమును సేవించినవారును, వస్తికర్మ జేసికొనినవారును, రక్తమునకు సంబంధించిన వ్యాధికలవారును, విషపీడితులును, వ్యసనపడువారును, గర్భవతులను, శ్రమజెందినవారును, మద్యపానాదులచే మత్తెక్కినవారును, అజీర్ణదోషముకలవారును, పిత్తరోగముకలవారును, రాత్రి నిదురలేక మేల్కాంచినవారును, మూర్ఛారోగముకలవారును, ఒడలుత్రిప్పుచుండువారును, దప్పిగొనినవారును, ధాతువులు క్షీణించినవారును, గాయపడినవారును, (లేక ఉరఃక్షతముచే బాధితులును), మద్యమునైనను, పాలనైనను త్రాగినవారును, స్నేహద్రవ్యమునైనను, తేనెనైనను త్రాగినవారును, పెరుగన్నము భుజించినవారును, శరీరమున జిడ్డులేక రూక్షముగ నుండువారును, కోపోద్దీపితులును, తాలుశోష (దవుడ లెండుకొను)వ్యాధికలవారును, తిమిరమనునేత్రరోగముకలవారును, శిరమునందభిఘాతముకల్గినవాడును, శంఖకమను శిరోరోగముకలవారును, రోహిణియనురోగముకలవారును, ప్రమేహరోగపీడితులును, మద్యపానమునగల్గిన మదాత్యయముచే పీడితులును, వీరందరును ధూమపానమునకు అర్హులుకారు. అటుకాక పైజెప్పినవిషయములయందు పొరబడి ధూమపానము జేసినచో అట్టి ధూమపానవ్యత్యయమునం జేసి రోగములన్నియు వృద్ధినొందును. మరియు క్రూరములై బాధించుచుండును కావున పైవిషయములయందు బొత్తుగ ధూమపానము జేయరాదని భావము.

—ః ధూమపానమునకు జేరిన కొన్నినియమములు. ః—

మూ. ధూమయోగ్యః పిబేద్దోషే శిరోఘ్రాణాక్షిసంశ్రయే. ౪౪
ఘ్రాణేనాస్యేన కణ్ఠస్థే ముఖేన ఘ్రాణపో వమేత్,
ఆస్యేన ధూమకబలాన్ పిబన్ ఘ్రాణేన నోద్వమేత్. ౪౫
ప్రతిలోమం గతో హ్యాశు ధూమో హింస్యాద్ధి చక్షుషీ,

వ్యా. పైజెప్పినధూమపానమునకు దగినవాడు దోషము శిరమునందును, నాసారంధ్రములయందును, నేత్రములయందును చేరియుండునపుడు నాసారంధ్రములతో పొగ పీల్చవలెను. కంఠమున దోషమున్నపుడు నోటితో పొగ పీల్చవలెను. నాసారంధ్ర

ములచే పొగ పీల్చునపుడు ఆపొగను నోటితో బైట విడువనగును. నోటితో పొగ పీల్చినపుడు ఆధూమకబలములను నాసారంధ్రములనుండి వెడలించినచో నయ్యది ప్రతిలోమవాతముచే కండ్లకెగసి బాధించును; కావున నోట పీలువబడినపొగగ్రుక్కలను నోటనే వెడలింపవలెగాని ముక్కులనుండి విడువందగదు.

నాసారంధ్రముచే పొగపీల్చువిధము.

మూ. ఋజ్వఙ్గచక్షుస్తచ్చేతాః సూపవిష్టస్త్రిపర్యయమ్. ౭౫
పిబేచ్ఛిద్రం పిధాయైకం నాసయా ధూమమాత్మవాన్,

వ్యా. నాసారంధ్రముచే ధూమమును పీల్చునప్పుడు శరీరమును వంకరలేక నిలువుగనుండునట్లుంచుకొని, చూపుసరియైనస్థితి నుంచుకొని సమస్థితిని చలిగిలబడి కూర్చుండి, ముక్కురంధ్రములలో నొక్కదానిని మూసి రెండవరంధ్రమునుండి పొగ పీల్చవలెను. మనసును ధూమపానమునందే చెదరనీయక నిలిపి మూడుపర్యాయములు పీలువవలెను.

ధూమనేత్రపరిమాణము.

మూ. చతుర్వింశతికం నేత్రం స్వాఙ్గుళైస్స్యాద్విరేచనే. ౭౬
ద్వాత్రింశదఙ్గుళం స్నేహే ప్రయోగేఽధ్యర్ధమిష్యతే,
ఋజుస్త్రికోషాఫలితం కోలాస్థ్యగ్రప్రమాణితమ్. ౭౭
వస్తినేత్రసమం ద్రవ్యం ధూమనేత్రే ప్రశస్యతే,

వ్యా. ధూమపానముచేయుటకై నిర్మింపబడినగొట్టము ధూమనేత్ర మనబడును. అయ్యది శిరోవిరేచనధూమపానమునకు తనవ్రేళ్లవెడలుపుచేత నిరువదినాల్గంగుళముల పొడవు కల్గియుండవలెను. స్నైహికధూమపానమునకు ముప్పదిరెండంగుళములపొడవు కల్గియుండవలెను. ప్రాయోగికధూమపానమునకు వైరేచనమునకు జెప్పినదానికన్న ఒకటిన్నరింతపొడవు కల్గియుండవలెను. (ముప్పదియారంగుళములపొడవు గల్గియుండవలెననుట.) మరియు నాగొట్టమును చక్కగనుండు మూడుఖండములచే జేయవలెను. ఆ గొట్టముయొక్క కొనయందు రేగుగింజ దూరునంతటిరంధ్రము కల్గియుండవలెను. అట్టిగొట్టమును వస్తియంత్రమునకు జెప్పినద్రవ్యములతోనే చేయవలెను. అట్టి ధూమనేత్రము మిక్కిలి ప్రశస్తమైయుండును.

గొట్టమునుండి ధూమపానము జేసినగుణము.

మూ. దూరాద్వినిర్గతః పర్వచ్ఛిన్నో నాడీతనూకృతః. ౭౮
నేన్ద్రియం బాధతే ధూమో మాత్రాకాలనిషేవితః,

వ్యా. పైజెప్పిన ప్రమాణము ననుసరించి మూడుగణుపులు గల్గునట్లు చేయబడిన గొట్టమునుండి పొగ పీల్చినచో ద్వారమునుండి వెడలి గణుపులయందు సన్నగిలివచ్చు నట్టిధూమమును, పరిమాణమును, కాలమును అనుసరించి పీల్చినచో నేత్రేంద్రియమును బాధింపక సుఖకరముగ నుండును.

మితధూమపానలక్షణము.

మూ. యదా చోరశ్చ కణ్ఠశ్చ శిరశ్చ లఘుతాం వ్రజేత్. ౪౯
కఫశ్చ తనుతాం ప్రాప్తః సుపీతం ధూమమాదిశేత్,

వ్యా. ధూమపానముచేయుచున్నప్పుడు రొమ్మునందును, కంఠమునందును, శిరస్సునందును కఫము తగ్గి బరువులేకుండ తేలికగా నుండునప్పుడు పొగ బాగుగ పీలువబడినది యని యెరుంగునది.

హీనధూమపానలక్షణము.

మూ. అవిశుద్ధస్స్వరో యస్య కణ్ఠశ్చ సకఫో భవేత్. ౫౦
స్తిమితో మస్తకశ్చైవ మపీతం ధూమమాదిశేత్,

వ్యా. కంఠమున కఫము శేషించి కంఠస్వరము చక్కగ వెడలక, శిరస్సు బరువుగనున్నయెడ ధూమమును చక్కగ పీలువలేదని యెరుంగునది.

అతిధూమపానలక్షణము.

మూ. తాలు మూర్ధా చ కణ్ఠశ్చ శుష్యతే పరితప్యతే. ౫౧
తృష్యతే ముహ్యతే జన్తూ రక్తం చ స్రవతేఽధికమ్,
శిరశ్చ భ్రమతేఽత్యర్థం మూర్ఛా చాస్యోపజాయతే. ౫౨
ఇన్ద్రియాణ్యుపతప్యన్తే ధూమేఽత్యర్థం నిషేవితే,

వ్యా. పొగను అధికముగ పీల్చినచో దవుడలును, శిరస్సును, కుత్తుకయు శోషించును. మంటపుట్టును. డప్పి యధికమగును. మైకము గ్రమ్మును. రక్తము స్రవించును. తల దిరుగును మూర్ఛ కల్గును. చక్షురాదీంద్రియములు మంటబుట్టును. (ఈయుపద్రవములు అధికముగ పొగను పీల్చినప్పుడు కల్గునని భావము.)

నస్యకర్మవిధానము.

మూ. వర్షే వర్షేఽణుతైలం చ కాలేషు త్రిషు నాచరేత్. ౫౩
ప్రావృట్ఛరద్వసన్తేషు గతమేఘే నభస్థలే,
నస్యకర్మ యథాకాలం యో యథోక్తం నిషేవతే. ౫౪

న తస్య చక్షుర్న ఘ్రాణం న శ్రోత్రముపహన్యతే,
న స్యుశ్శ్వేతా న కపిలాః కేశాః శ్మశ్రూణి వా పునః ౫౫
న చ కేశాః ప్రముచ్యన్తే వర్ధన్తే చ విశేషతః,
మన్యాస్తమ్భశ్శిరశ్శూలం అర్దితం హనుసంగ్రహః ౫౬
పీనసార్ధావభేదౌ చ శిరఃకమ్పశ్చ శామ్యతి,
సిరాశ్శిరః కపాలానాం సన్ధయస్స్నాయుకణ్డరాః. ౫౭
నావనప్రీణితాశ్చాస్య లభన్తే ఽభ్యధికం బలమ్,
ముఖం ప్రసన్నోపచితం స్వరస్స్నిగ్ధస్స్థిరో మహాన్. ౫౮
సర్వేన్ద్రియాణాం వైమల్యం బలం భవతి చాధికమ్,
న చాస్య రోగాస్సహసా ప్రభవన్త్యూర్ధ్వజత్రుజాః. ౫౯
జీర్యతశ్చోత్తమాఙ్గేషు జరా న లభతే బలమ్,

వ్యా. ప్రతిసంవత్సరమునందును వర్షశరద్వసంతఋతువులయందు ఆకసమున మేఘము లావరింపకుండుసమయమున మనుజుండు అణుతైలముచేత నస్యప్రయోగము చేయవలెను. అట్టి నస్యకర్మమును యథోక్తకాలమున విధ్యుక్తప్రకారముగ నాచరించు మనుజునకు కన్నులును, ముక్కులు, చెవులును చెడకుండును. వానివెండ్రుకలును, మీస ములు కపిలవర్ణంబులును, శ్వేతవర్ణంబులును గాక యూడక చక్కగ వృద్ధినొందును. మెడకు వెనుకప్రక్కనరములు స్తంభింపకయుండును. తలనొప్పి, అర్దితవాతము, హను గ్రహము (తాలువులు బిగబట్టియుండువ్యాధి), పీనసము, అర్ధావభేదకము, (ఒంటితల నొప్పి), తలవణకు ఈరోగములన్నియు నివర్తించును. తలయందలిశిరసు, కపాలాస్థి సంధులు, స్నాయువులు (సన్ననినరములు), కండరములు ఇవియన్నియు నస్యకర్మచే తృప్తినొంది యధికముగ బలము నొందియుండును. ముఖము ప్రసన్నమై బలిసి యుండును. కంఠస్వరము స్నిగ్ధము (శ్రావ్యము)గ నుండును. మహారవ స్థిరముగ నుండును. చక్షురాదింద్రియములన్నియు నిర్మలములై మిక్కిలి బలముగల్గి తమతమకృత్యములను జక్కగ నాచరించుచుండును. నస్యకర్మముచేయువానికి ఒకప్పుడు కంఠమునకు పైభాగ మున రోగము సంభవింపవు. ముసలితనమువచ్చినను శిరస్సునందు ముసలితనమునకు సంబం ధించి వలీపలితాదులు ఒకప్పుడు కల్గవు. ఇది యనువ్యాధి ప్రబలము కానేరదు.

ఇచ్చట "త్రిషు నాచరేత్" అనుచోట 'నా, చరేత్' అని పదవిభాగము చేయనగును. "నా=మనుష్యుడు" అని యర్థము. "అణూనాం స్రోతసాం హితం తైలం" అనువ్యుత్పత్తిచేత స్రోతస్సులైన నాసాదిరంధ్రములకు హితమైనతైలమని యర్థము. అణుతైలలక్షణము క్రింద వివరింపబడును.

అణుతైలపాకవిధానము.

మూ. చన్దనాగురుణీ పత్రం దార్వీత్వఙ్మధుకం బలామ్, ౬౦
ప్రపౌణ్డరీకం సూక్ష్మైలాం విడఙ్గం బిల్వముత్పలమ్,
హ్రీబేరమభయాం వన్యం త్వఙ్ముస్తం శారిబాం స్థిరామ్. ౬౧
జీవన్తీం పృశ్నిపర్ణీం చ సురదారు శతావరీమ్,
హరేణుం బృహతీం వ్యాఘ్రీం సురభీం పద్మకేసరమ్ ౬౨
విపాచయేచ్ఛతగుణే మాహేన్ద్రే విమలేఽమ్భసి,
తైలాద్దశగుణం శేషం కషాయ ముపతారయేత్. ౬౩
తేన తైలం కషాయేణ దశకృత్వో విపాచయేత్,
అథాస్య దశమే పాకే సమాంశం చ్ఛాగలం పయః. ౬౪
దద్యాదేషోఽణుతైలస్య నావనీయస్య సంవిధిః,

వ్యా. గంధపుచెక్క, అగరుచెక్క, లవంగపుపత్రి, మ్రానిపసుపుపట్ట, అతిమధురము, చిట్టాముట్టి, తామరగడ్డ, పిన్నయేలకులు, వాయువిడంగములు, మారేడువేరుపట్ట, కలువదుంపలు, కురువేరు, కరకకాయలు, దనియాలు, లవంగపుపట్ట, తుంగగడ్డలు, సుగంధపాలపట్ట, పేరాముట్టి, పాలకూర, ముయ్యాకుపొన్న, దేవదారుపట్ట, పిల్లిపీచరగడ్డలు, రేణుకలు, పెద్దములక, వాకుడు, సంపంగిమొగ్గలు, తామరపువ్వులోని కేసరములు ఇవియన్నియుం సమభాగములుగగూడిన సముదాయమును క్రిందజెప్పబడునూనెకు నూరింతల పరిమితికల మాహేంద్రజలమున (క్రిందపడనీయక వర్షధారలనుండి నడుమనే గ్రహింపబడినజలమున) జేర్చి కషాయము కాచి పదియవభాగము కషాయము మిగిలియున్నపుడు దించి యుంచునది. (తైలపరిమాణమునకు పదింతల కషాయము మిగులునట్లు కాచవలెనని భావము).

పిమ్మట నాకషాయమున పదియవభాగమును గ్రహించి దానికి సమభాగము నూనె కల్పి (నూనెకు సమభాగము కషాయ ముండవలెను) తైలపాకవిధిప్రకారము కాచునది. ఇత్తెరంగున ఆకషాయమున నొక్కొకభాగమును (తైలమునకు సమభాగముగ) కషాయముచేర్చి మాటిమాటికిని కాచవలెను. మొత్తము పదిపర్యాయములగును. అందు పదియవసారి కాచునప్పుడు తైలమునకు సమభాగము మేకపాలును కషాయమును కూడ చేర్చి పక్వముచేయవలెను. ఇదియే నస్యకర్మమున కర్హమైన యణుతైలమును పక్వముచేయు విధము.

ఇచ్చట 'క్వాథ్యాచ్చతుర్గుణంవారి, స్నేహాచ్చతుర్గుణం క్వాథ్యం' అనుపరిభాషల ననుసరించి తైలమునకు నాల్గింతలు కషాయద్రవ్యమునుగాని, లేక ఉదకమునకు నాల్గవ పాలు కషాయద్రవ్యమునుగాని చేర్పవలెనని యెరుంగునది.

అణుతైలోపయోగక్రమము, దానగల్గుగుణములు.

మూ. తస్య మాత్రాం ప్రయుఞ్జీత తైలస్యార్ధపలోన్మితామ్. ౬౫
స్నిగ్ధస్విన్నోత్తమాఙ్గస్య పిచునా నావనైస్త్రిభిః,
త్ర్యహాత్త్ర్యహాచ్చ సప్తాహ మేతత్కర్మ సమాచరేత్. ౬౬
నివాతోష్ణసమాచారో హితాశీ నియతేన్ద్రియః,
తైలమేతత్త్రిదోషఘ్నం ఇన్ద్రియాణాం బలప్రదమ్. ౬౭
ప్రయుంజానో యథాకాలం యథోక్తా నశ్నుతే గుణాన్,

వ్యా. పైజెప్పబడిన అణుతో నర్ధపలప్రమాణమును నస్యమునకై యుపయోగింపదగును. నస్యకర్మ జేసికొనదలచినవాడు తొలుత శిరమునకు నూనెబూసి రుద్ది చెమట బుట్టించి పిమ్మట ప్రత్తిచే చేయబడినవత్తిచేత తైలమును తీసికొని మూడుమార్లు నస్యమును చేయవలెను. మూడుదినముల కొకతూరి నస్యమును చేయవలెను. అనగ దినము మార్చిదినము మూడేసిమార్లు నస్యము చేయవలెను. ఇత్తెరంగున నేడు దినములు నస్యము చేయవలెను. (దినము మార్చి దినమువంతున నేడుదినములు నస్యప్రయోగము చేయవలెనని భావము.) నస్యము నుపయోగించునపుడు స్నానపానాదులకు వేడినీళ్ల నుపయోగించవలెను. గాలిలో సంచరింపదగదు. తినుపథ్యములగు నాహారముల భుజింపవలెను. ఇంద్రియములను తనవశమున నుంచుకొని మితప్రచారమున నుండవలెను. మరియు నీతైలము త్రిదోషములనారించును. నేత్రము మొదలగునింద్రియములకు బలమునిచ్చును. దీనిని విధ్యుక్తముగ పైజెప్పినకాలమున నుపయోగించినచో పైజెప్పబడిన గుణము లన్నియు కల్గును.

దంతదావనవిధి, దానగల్గుగుణములు.

మూ. ఆపోథితాగ్రం ద్వౌ కాలౌ కషాయం కటుతిక్తకమ్. ౬౮
భక్షయేద్ధన్తపవనం దన్తమాంసాన్యబాధయన్,
నిహన్తి గన్ధం వైరస్యం జిహ్వాదన్తాస్యజం మలమ్. ౬౯
నిష్కృష్య రుచిమాధత్తే సద్యోదన్తవిశోధనమ్,

వ్యా. పలుదోముటకైనపుడక వగరైనను చేదైనను కారమైనను కల్గియుండవలెను. అట్టిపుడకను కొనయందు మెత్తగ నమలి దంతమాంసమును (చిగుళ్లను) బాధిం

పక దినమునకు రెండుపర్యాయములు (ఉదయము సాయంకాలము) పలుదోమవలెను. ఈదంతధావనముచేత నోటికంపు నివర్తించి రుచి పుట్టించును. నాలుకయందును దంతములయందును నోటియందును కల్గినమలినము పోగొట్టి యప్పుడే రుచిని పుట్టించును.

దంతధావనకాష్ఠములు.

మూ. కరఞ్జకరవీరార్క మాలతీకకుభాసనాః. ౭౦
శస్యన్తే దన్తపవనే యే చాప్యేవం విధా ద్రుమాః,

వ్యా. కానుగు, గన్నేరు, జిల్లేడు, జాజి, మద్ది, వేగి ఈచెట్లపుల్లలు దంతధావనమునకు దగియుండును. వీనితో సమానముగ వగరు ముస్నగురసములుకల యితరములైన చెట్లపుడకలును ప్రశస్తములు.

నాలుకను గీచుట, దానిగుణము.

మూ. సువర్ణరూప్యతామ్రాణి త్రపుసీసమయాని చ,
జిహ్వానిర్లేఖనాని స్యుః అతీక్ష్ణాన్యనృజూని చ. ౭౧
జిహ్వామూలగతం యచ్చ మలముచ్ఛ్వాసరోధి చ,
సౌగన్ధ్యం భజతే తేన తస్మాజ్జిహ్వాం వినిర్లిఖేత్. ౭౨

వ్యా. బంగరు, వెండి, రాగి, తుత్తినాగము, సీసము అనునీలోహములలో నొకదానిచే చేయబడినరేకుచేత నాలుకను గీచవలెను. అట్టిరేకులు కర్కశములు కాక మృదువుగ నుండవలెను. నాలుకను గీచుటవలన నాలుక మొదటనుండుమలినంబును, నిశ్వాసము నడ్డగించు మలినంబును పోయి, నోటికి సువాసన కల్గును. కావున దంతధావనమును జేసికొని వెంటనే పైజెప్పినరేకులచేత నాలుకను గీచవలెననుట.

తాంబూలధారణము, దానిగుణములు.

మూ. ధార్యాణ్యాస్యేన వైశద్య రుచిసౌగన్ధ్యమిచ్ఛతా,
జాతీ కటుక పూగానాం లవఙ్గస్య ఫలాని చ. ౭౩
క(త)క్కోలస్య ఫలం పత్రం తామ్బూలస్య శుభం తథా,
తథా కర్పూరనిర్యాసః సూక్ష్మైలాయాః ఫలాని చ. ౭౪

వ్యా. జాజికాయ, లతాకస్తూరి, వక్కలు, లవంగములు, తక్కోలములు, జాజిపత్రి, మంచితమలపాకులు, పచ్చకర్పూరము, ఏలకికాయలు వీనినన్నిటిని జేర్చి నోటనుంచుకొని నమలియుంచుకొన్నచో నోరు జిగురులేక విశదముగ నుండును. రుచిపుట్టును. మంచివాసన కల్గును.

స్నేహగండూషము, దానిగుణములు.

మూ హనోర్బలం స్వరబలం వదనోపచయః పరః,
స్యాత్పరం చ రసజ్ఞానం అన్నే చ రుచిరుత్తమా. ౭౫
న చాస్యకణ్ఠశోషస్స్యాత్ నోష్ఠయో స్స్ఫుటనాద్భయమ్,
న చ దన్తాః క్షయం యాన్తి దృఢమూలా భవన్తి చ. ౭౬
న శూల్యన్తే న చామ్లేన హృష్యన్తే భక్షయన్తి చ,
పరానపి ఖరాన్ భక్ష్యాన్ తైలగణ్డూషధారణాత్. ౭౭

వ్యా. స్నేహద్రవ్యములతో గండూషమొనరించినవారికి అంకిళ్లయందు బలము కల్గును. కంఠస్వరమునకు బలము కల్గును. ముఖము వికాసము కల్గియుండును. మధురాది రసములు నోటికి చక్కగ తెలియును. అన్నమునందు శ్రేష్ఠమైనరుచి కల్గును. కుత్తుక యెండకుండును. పెదవులు పగులవు. దంతములు నశించవు. వానికుదుళ్లు దృఢముకల్గి గట్టిగనుండును. దంతశూల కల్గదు. పులుపు తగిలినను పండ్లు జలబరించవు. ఇతరములగు కఠినపదార్థముల తిని నమలినను బాధ కలుగనేరదు.

తైలముచే శిరోఽభ్యంజనగుణములు.

మూ. నిత్యం స్నేహార్ద్రశిరసః శిరశ్శూలం న జాయతే,
న ఖాలిత్యం న పాలిత్యం న కేశాః ప్రపతన్తి చ. ౭౮
బలం శిరః కపాలానాం విశేషేణాభివర్ధతే,
దృఢమూలాశ్చ దీర్ఘాశ్చ కృష్ణాః కేశా భవన్తి చ. ౭౯
ఇన్ద్రియాణి ప్రసీదన్తి సుత్వగ్భవతి చామలమ్,
నిద్రాలాభస్సుఖం చ స్యాత్ మూర్ధ్ని తైలనిషేవణాత్. ౮౦

వ్యా. శిరస్సు తైలము నుంచుకొని దానిచే తడిగల్గియుండునెడ వానికొకప్పుడును తలనొప్పి గలుగదు. తలవెండ్రుకలూడి బట్టగట్టదు. తలవెండ్రుకలు తెల్లబడవు. ఊడవు. శిరమునందలి కపాలాస్థులకు విశేషముగ బలము నానాట వృద్ధినొందును. వాని తలవెండ్రుకలు నల్లనికాంతితో నిగనిగలాడుచు మిక్కిలి నిడుదలై పెరుగుచుండును. చక్షురాదీంద్రియములు నిర్మలములై యుండును. ముఖము చర్మము మంచికాంతికల్గి రాత్రులయందు సుఖముగ నిదురపట్టును. ఎల్లప్పుడును వాడు సుఖముగ నుండును.

కర్ణపూరణమున గల్గుగుణములు.

మూ. న కర్ణరోగాః వాతోత్థాః న మన్యాహనుసఙ్గ్రహాః,
నోచ్చైశ్శ్రుతిర్న బాధిర్యం స్యాన్నిత్యం కర్ణతర్పణాత్. ౮౧

వ్యా. తైలముచే చెవులను తృప్తినొందించుటచేత వాతసంబంధములైన కర్ణరోగములు కల్గవు. మన్యాస్తంభంబును హనుగ్రహంబును కల్గదు. తిన్నగ మాట్లాడిన వినబడక బిగ్గరగ మాట్లాడవలసినట్లుండదు. చెవులు బొత్తుగ వినబడని చెవుడును కల్గబోదు.

శరీరాభ్యంగనగుణములు.

మూ. స్నేహాభ్యఙ్గాద్యథా కుమ్భః చర్మస్నేహవిమర్దనాత్,
భవత్యుపాఙ్గాదక్షశ్చ దృఢః క్లేశసహో యథా. ౮౨
తథా శరీరమభ్యఙ్గాద్దృఢం సుత్వక్చ జాయతే,
ప్రశాన్తమారుతాబాధం క్లేశవ్యాయామసంసహమ్. ౮౩
స్పర్శనేఽభ్యధికో వాయుః స్పర్శనం చ త్వగాశ్రితమ్,
త్వచ్యశ్చ పరమోఽభ్యఙ్గస్తస్మాత్తం శీలయేన్నరః. ౮౪
న చాభిఘాతాభిహతం గాత్రమభ్యఙ్గసేవినః,
వికారం భజతేఽత్యర్థం బలకర్మణి వా క్వచిత్. ౮౫
సుస్పర్శోపచితాఙ్గశ్చ బలవాన్ ప్రియదర్శనః,
భవత్యభ్యఙ్గనిత్యత్వాన్నరోఽల్పజర ఏవ చ. ౮౬

వ్యా. ఒకకుండయైనను చర్మమైనను నూనెతో తడిపినను, తేరుయొక్కయు బండియొక్కయు ఇరుసుకు చమురుబూసినను, అయ్యవి కష్టములైనభారాదులకు నోర్చి దృఢముగ నుండును. అత్తెరంగుననే ఒకమనుజునిశరీరమునకు చమురు బూసి మర్దనము చేసినచో బలముకల్గినదై స్నిగ్ధమై వృద్ధినొందును. వాతసంబంధము లగుదోషము లెన్న డును వానిని బాధింపనేరవు. అట్టిశరీరము దృఢమై ఏవిధమైన శ్రమనైన నోర్చి, ఎంతశ్రమనైన నోరువగల్గి దృఢముగ నుండును. చర్మము నునుపుకల్గి స్నిగ్ధముగ నుండును.

మరియుం స్పర్శనముచేత నధికమైనది వాయువు; అట్టిస్పర్శనము చర్మము నాశ్రయించి యుండును. అభ్యంగనము చర్మమునకు మిక్కిలి హితకరమైనది. కావున మనుజుడు మిక్కిలి శ్రద్ధతో శరీరాభ్యంగనమును జేసికొనవలెను. అభ్యంగమును నియ

తముగ జేసికొనువానిశరీరము పలుదెరంగులైన యభిఘాతము లెన్నిసంభవించినను, మిక్కిలి ప్రబలమైన పనులజేసినను వికృతిజెందనేరదు. అట్టి మనుజుడు సుఖస్పర్శ ములై వృద్ధినొందు అవయవములుకలవాడై బలశాలియు, చూచుట కందమైనవాడును, జరావర్జితుండునై దృఢముగ నుండును. కావున మనుజుడు ఎల్లప్పుడును నియతముగ నభ్యంగనమును శరీరమున కెల్ల జేసికొనవలెను.

పాదాభ్యంగనగుణములు.

మూ. ఖరత్వం స్తబ్ధతా రౌక్ష్యం శ్రమస్సుప్తిశ్చ పాదయోః,
సద్య ఏవోపశామ్యన్తి పాదాభ్యఙ్గనిషేవణాత్. ౮౭
జాయతే సౌకుమార్యం చ బలం స్థైర్యం చ పాదయోః,
దృష్టిః ప్రసాదం లభతే మారుతశ్చోపశామ్యతి. ౮౮
న తస్య గృధ్రసీ వాతః పాదయోస్స్ఫుటనం న చ,
న సిరాస్నాయుసఙ్కోచః పాదాభ్యఙ్గేన పాదయోః. ౮౯

వ్యా. పాదముల (అరికాళ్లు) యందు అభ్యంగనము జేసికొనినచో పాదముల యందుకల్గిన ఖరత్వము (కఠినముగనుండుట), ఎండియుండుట, జిడ్డులేక కర్కశముగ నుండుట, నొప్పి మున్నగుబాధ, స్పర్శజ్ఞానము లేకుండుట, ఈవ్యాధులన్నియు నాక్షణ ముననే శమించును.

మరియు పాదములు మిక్కిలి సుకుమారముగ నుండును. బలము, స్థిరత్వము కల్గును. వానికి దృష్టి నిర్మలమై యుండును. వాతము శాంతినొందును. మరియు పాద ములయందు నూనెపూసికొనువానికి గృధ్రసీవాతంబును, పాదస్ఫుటనంబును (అరకాళ్లు పగులుట), పాదములయందలి సిరలును స్నాయువులును ముడుచుకొనుట, ఈవ్యాధులు పాదాభ్యంగనమును నియతముగ జేసికొనువారి కెప్పుడును గల్గనేరవు.

నలుగు (ఉద్వర్తనము) స్నానము, ఈరెంటిగుణములు.

మూ. దౌర్గన్ధ్యం గౌరవం తన్ద్రాం కణ్డూమలమరోచకమ్,
స్వేదం బీభత్సతాం హన్తి శరీరపరిమార్జనమ్. ౯౦
పవిత్రం వృష్యమాయుష్యం శ్రమస్వేదమలాపహమ్,
శరీరబలసన్ధానం స్నానమోజస్కరం పరమ్. ౯౧

వ్యా. శరీరమునకు నూనెచే నభ్యంగనము చేసికొనినపిదప సుగన్ధద్రవ్యములతో గూడిన నలుగుపిండిచేత ఉద్వర్తనము (నలుగు) చేసికొనినచో శరీరమునగల దుర్గన్ధము

మానును. ఒడలు బరువుగ లేక చులకనగా నుండును. చేతులు కాళ్లు స్పర్శమును చక్కగ తెలిసియుండును. (కునికిపాటు నివర్తించును.) దురదయు, మురికియు పోవును. అరోచకము నివర్తించును. (శరీరపరిమార్జనమన:—మంచి పరిమళద్రవ్యములను కలిపిన నలుగు పిండితో శరీరముపై రుద్ది నలుగుపెట్టుకొనుట యనియర్థము). చెమటచే గల్గు నపరిశుద్ధత మానును.

మరియు నభ్యంగస్నానమువలన పరిశుద్ధత గలుగును. ఇంద్రియపుష్టి కల్గి సంభోగేచ్ఛ యధికమగును. ఆయుంవు వృద్ధినొందును. బడలికను చెమటను మురికిని పోగొట్టును. శరీరమున బలమును వృద్ధిచేయును. ఓజస్సు శరీరకాన్తిని వృద్ధినొందించును.

శుభ్రవస్త్రములు గంధమాల్యాదులు మున్నగువాని ధరించుటచే గల్గుగుణములు.

మూ. కామ్యం యశస్యమాయుష్యమలక్ష్మీఘ్నం ప్రహర్షణం,
శ్రీమత్పారిషదం శస్తం నిర్మలాంబరధారణం. ౯౨
వృష్యం సౌగంధ్యమాయుష్యం కామ్యం పుష్టిబలప్రదం,
సౌమనస్యమలక్ష్మీఘ్నం గంధమాల్యనిషేవణం. ౯3
ధన్యం మంగళ్యమాయుష్యం శ్రీమద్వ్యసనసూదనం,
హార్షణం కామ్యమోజస్యం రత్నాభరణధారణమ్. ౯౪
మేధ్యం పవిత్రమాయుష్యం అలక్ష్మీకవినాశనమ్,
పాదయోర్మలమార్గాణాం శౌచాధానమభీక్ష్ణశః. ౯౫
పౌష్టికం వృష్యమాయుష్యం శుచిరూపవిరాజనమ్,
కేశశ్మశ్రునఖాదీనాం కల్పనం సంప్రసాధనమ్. ౯౬
చక్షుష్యం స్పర్శనహితం పాదయోర్వ్యసనాపహమ్,
బల్యం పరాక్రమసుఖం వృష్యం పాదత్రధారణమ్. ౯౭
ఈతేః ప్రశమనం బల్యం గుప్త్యావరణశంకరమ్,
ఘర్మానిలరజోంబుఘ్నం ఛత్రధారణ ముచ్యతే ౯౮
స్ఖలతస్సంప్రతిష్ఠానం శత్రూణాం చ నిషూదనమ్,
అవష్టంభనమాయుష్యం భయఘ్నం దణ్డధారణమ్. ౯౯

వ్యా. మలినములేక స్వచ్ఛమైన తెల్లనివస్త్రముల ధరించినచో, మనస్సునకు రమ్యముగ నుండును, కీర్తిని కలిగించును, ఆయువును వృద్ధినొందించును. (అలక్ష్మిని దౌర్భా

గ్యము) పోగొట్టును. సంతోషమును కలిగించును. సొగసును అధికముగ జేయును. సభలోనికి పోవుటకు యోగ్యతను కలిగించును. శుభముల నొసంగును.

మంచి వాసనగలగంధమును పుష్పమాలికలు మొదలగువానిని ధరించినచో, కామమును వృద్ధిపరచును. మంచిసువాసనను కల్గించును. ఆయుువును వృద్ధిజేయును. మనోహరముగ నుండును. శరీరమునకు బలమునుకల్గించి చక్కగ పోషించును. మనస్సునకు సంతసముకల్గును. దుఃఖమును దురదృష్టమును తొలగించును.

రత్నములు, ఆభరణములు మున్నగు నలంకారముల ధరించినచో గౌరవమును గల్గించును. శుభమును వృద్ధిజేయును. ఆయువును పెంపొందించును. అందము నిచ్చును. దుఃఖమును పోగొట్టి సంతసమును కల్గించును. చూచుటకు మనోహరమై ఓజస్సును వృద్ధిపరచును.

పాదములయందును, మలద్వారములయందు నుండుమలినమును చక్కగా కడిగికొనినచో బుద్ధివికాసముకల్గి పరిశుద్ధముగ నుండును. ఆయువు వృద్ధినొందును అలక్ష్మి తొలగును.

తలవెండ్రుకలు, మీసములు, గోళ్లు మున్నగువానిని యుక్తానుసారముగ ఖండించి కేశములను యుక్తమైనస్థితినుంచి దువ్వడము నున్నగు సంస్కారముల జేసినచో శరీరమునకు పుష్టికల్గి మనస్సునకు ఉల్లాసము జనించును. ఆయువు వృద్ధినొందును. శుభ్రమైన సౌందర్యమును ప్రకాశింపజేయును.

పాదములకు పాదుకలు (చెప్పులు) మున్నగు పాదరక్షల ధరించి సంచరించినచో కన్నులకు మిక్కిలి హితముగనుండును. కాలికి భూమియొక్క వేడిని సోకనీయక సుఖముగ నుండును. ముండ్లు మొదలగువానివలన కల్గుకష్టములను తొలగించును. బలము, పరాక్రమము, సుఖము, మనస్సుకు ఉల్లాసము మొదలగువానిని కల్గించును.

ఛత్రమును ధరించినచో, ఈతిబాధలు శమించును. బలమును కల్గించును. పిశాచరాక్షసాదిబాధల బారదోలును. ఎండ, గాలి, దుమ్ము, వాన మొదలగు వానివలన హాని కలగనీయక ముఖ్యముగా శిరస్సును కాపాడును. (ఈతి బాధలనగా "అతివృష్టి రనావృష్టిః మూషకాః శలభాశ్శుకాః, స్వచక్రం, పరచక్రం చ షడేతా ఈతయస్స్మృతాః" అనువాక్యప్రకారము అధికవర్షము, వర్షములేకుండుట, ఎలుకలు, మిడతలు, చిలుకలు, స్వచక్రము, పరచక్రము ఇవి ఈతిబాధలని ఎరుంగునది.)

సంచరించునపుడు చేత కొయ్యను ధరించినచో, నడుచునపుడు క్రిందపడనీయక కాపాడును. శత్రువులవలని భయమును తొలగించి, ధైర్యమును బుట్టించును. ఆయువును వృద్ధిజేయును.

—౷ శరీరసంరక్షణావశ్యకత. ౸—

మూ. నగరీ నగరస్యేవ రథస్యేవ రథీ యథా,
స్వశరీరస్య మేధావీ కృత్యేష్వవహితో భవేత్. ౧౦౦

వ్యా. ఒకపట్టణమునకు అధికారియైనప్రభువు ఆపట్టణముననుండు జనులనెల్ల తన వశముచేసికొని పట్టణమును చెడనీయక యెట్లు కాపాడుచుండునో, ఒకరథికుడు తన రథమునకు గాలి మున్నగువానిచే హానికలగనీయక యెట్లు కాపాడునో అత్తెరంగుననే బుద్ధిమంతుడైనమనుజుడు అంతరింద్రియబాహ్యేంద్రియములను శబ్దస్పర్శాదులను తన వశమున నుంచుకొని శరీరసంరక్షణమునకు ఆవశ్యకములయిన కృత్యములనెల్ల దేశ కాలాదిపరిస్థితులకు అనుగుణముగ సమకూర్చుకొనుచు శరీరమునకు అపాయము కలగ నీయక కాపాడవలయును.

—౷ సద్వర్తనము, దానిఫలము. ౸—

మూ. భవతి చాత్ర:—
వృత్త్యుపాయాన్నిషేవేత యే స్యుర్ధర్మావిరోధినః,
శమమధ్యయనం చైవ సుఖమేవం సమశ్నుతే. ౧౦౧

వ్యా. మానవుడు పైజెప్పినపద్ధతుల ననుసరించి శరీరమును చక్కగ కాపాడు కొనుచు కులాచారధర్మములకు విరోధములేని జీవనోపాయములనరసి నిర్బాధకముగ కాలము గడుపుచు శమదమాదిగుణములు కలిగి వేదాధ్యయనాదివిధుల నెరవేర్చు కొన్నచో అట్టివానికి సుఖము చేకూరును.

—౷ అధ్యాయవిషయసంగ్రహము. ౸—

మూ. తత్ర శ్లోకాః:—
మాత్రా ద్రవ్యాణి మాత్రాం చ సంశ్రిత్య గురులాఘవమ్,
ద్రవ్యాణాం గర్హితోఽభ్యాసో యేషాం యేషాం చ శస్యతే.
అంజనం ధూమవర్తిశ్చ త్రివిధా వర్తికల్పనా,
ధూమపానగుణాః కాలాః పానమానం చ యస్య యత్. ౧౦౩
వ్యాపత్తిచిహ్నం భైషజ్యం ధూమో యేషాం విగర్హితః,
పేయో యథా యన్మయం చ నేత్రం యస్య చ యద్విధమ్. ౧౦౪
నస్యకర్మగుణాః నస్తః కార్యం యచ్చ యథా యదా,
భక్షయేద్దన్తపవనం యదా యద్వద్గుణం చ యత్. ౧౦౫

యదర్థం యాని చాస్యేన ధార్యాణి కవలగ్రహే,
తైలస్య యే గుణాః దృష్టాః శిరస్తైలగుణాశ్చ యే. ౧౦౬
కర్ణతైలే తథాభ్యంగే పాదాభ్యంగేంగమార్జనే,
స్నానే వాససి శుద్ధే చ సౌగన్ధ్యే రత్నధారణే. ౧౦౭
శౌచే సంహరణే లోమ్నాం పాదత్రఛత్రధారణే,
గుణా మాత్రాశితీయేఽస్మిన్ స్తథోక్తా దండధారణే. ౧౦౮

వ్యా. ఆహారమునకు సరియైన ప్రమాణము, ఆహారమున కుపయోగించుకొనవలసిన ద్రవ్యములు, పదార్థములయందలి గురు లఘుగుణముల ననుసరించిన మాత్రాపరిమాణము, ప్రతిదినము నుపయోగించక నిషేధింపదగిన ద్రవ్యములు, ప్రతిదినమును ఉపయోగించుటకు ప్రశస్తమైన ద్రవ్యములు, నేత్రాంజనము, ధూమవర్తి, మూడువిధములయిన ధూమవర్తిపరికల్పనము, ధూమపానమునగల్గు గుణములు. ధూమపానమునకు యుక్తకాలము, ధూమపానము ఎవరికి ఎంత చేయదగునో దానిప్రమాణము, ధూమపానముచే గల్గువ్యాపత్తులు, వానిలక్షణములు, అందుకుతగినచికిత్స, ధూమపానము చేయగూడనివారు, ధూమపానము చేయదగినవిధము, ధూమపానయంత్రమును నిర్మించవలసినద్రవ్యము, అది యుండవలసినరూపము, ధూమపానముచేయు గొట్టమునకు పరిమాణభేదములు, నస్యకర్మగుణములు, నస్యకర్మచేయువిధము, దంతధావనవిధి, దంతకాష్ఠనిర్ణయము, దంతకాష్ఠముల గుణభేదములు, కబళగ్రహము, వానియుపయోగము, దానకల్గుగుణములు, తైలగండూషము, దానిగుణము, శిరోభ్యంగనముచే గల్గుగుణములు, కర్ణపూర్ణమున గల్గుగుణములు, శరీరాభ్యంగనము, పాదాభ్యంగనము, వానిగుణములు, ఉద్వర్తనమున కల్గుగుణములు, స్నానగుణము, వస్త్రధారణగుణము, ఆభరణధారణగుణము, శౌచగుణము, క్షౌరగుణము, కేశసంస్కారగుణము, ఛత్రపాదరక్షల దారణమునగల్గుగుణము, దండదారణమునగల్గుగుణము ఇవియన్నియు నీమాత్రాశితీయాధ్యాయమున వరుసగ చెప్పబడినవి.

ఇత్యగ్నివేశకృతే తన్త్రే చరకప్రతిసంస్కృతే సూత్రస్థానే
మాత్రాశితీయో నామ పంచమోఽధ్యాయః.

వ్యా. ఇత్తెరంగున అగ్నివేశునిచే విరచితంబును చరకునిచే సంస్కరింపబడినదియు నగు నాయుర్వేదతంత్రమున సూత్రస్థానమున మాత్రాశితీయాధ్యాయమనునది యైదవయధ్యాయము సమాప్తము.

ష ష్ఠా ధ్యా య ము.

అవతారిక:—పైని మాత్రాశితీయాధ్యాయమున మాత్రాపరిమాణము ననుసరించి భుజించినచో నయ్యది బలాదికారణ మగునని, అట్టిమాత్రాప్రమాణములు వివరింపబడినవి; మాత్రానుసారముగ నున్నను అట్టియాహారము ఋతుసాత్మ్యము నపేక్షించియున్నగాని బలాదుల గల్గింపనేరవు కావున నీయధ్యాయమున తొలుత ఋతువిభాగమును వివరించి పిమ్మట ఋతుసాత్మ్యము వివరింపబడును.

మూ. అథాత స్తస్యాశితీయమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః. ౧
ఇతి హ స్మాహ భగవానాత్రేయః. ౨

వ్యా. మాత్రాశితీయము జెప్పినపిదప, అట్టిమాత్రాహారముయొక్క ఋతుసాత్మ్యమును, తస్యాశితీయ మనునధ్యాయమును, (తస్యాశితశబ్దము ప్రారంభమునకలిగిన యధ్యాయమును), త్రికాలజ్ఞాని యగునాత్రేయుం డుపదేశించినదానికి న్యూనాతిరేకము గాకుండునట్లు వివరించెదనని అర్థము.

ఋతుసాత్మ్యప్రయోజనము.

మూ. తస్యాశితాద్యాదాహారాత్ బలం వర్ణశ్చ వర్ధతే,
తస్యర్తుసాత్మ్యం విదితం చేష్టాహారవ్యపాశ్రయమ్. 3

వ్యా. మాత్రా(పరిమాణ)యుక్తమైన, అశిత-పీత-జగ్ధ - రూపమైన ఆహారముల వలన, శరీరబలంబును, వర్ణంబును, ధాతుసామ్యంబును మున్నగునవి వృద్ధినొందును. అట్టి వృద్ధికి వ్యాయామము, వ్యవాయాభ్యఙ్గాదిచేష్టలు, ఆహారము మున్నగువాని నాశ్రయించియుండు ఋతుసాత్మ్యము కారణమైయుండునని తెలియునది. (అనగా పై జెప్పిన మాత్రాపరిమాణయుక్తమైన ఆహారవిహారాదిచేష్టలు శరీరమునకు బలవర్ణాదుల వృద్ధినొందించును. అయినను, అట్టిఆహారవిహారాదులు ఋతుసాత్మ్యము లైయున్నగాని, బలవర్ణముల గల్గింపనోపవు. కావున నీక్రింద చెప్పబడు ఋతుసాత్మ్యమును అనుసరించి ఆహారవిహారాదుల సలుపవలెనని భావము.)

అయనవిభాగములు ఆదానవిసర్గకాలము.

మూ. ఇహ ఖలు సంవత్సరం షడంగమృతువిభాగేన విద్యాత్. తత్ర ఆదిత్యస్య ఉదగయనమాదానం చ త్రీనృతూన్ శిశిరాదీన్ గ్రీష్మాన్తాన్ వ్యవస్యేత్. వర్షాదీన్ పునః హేమన్తాన్తాన్ దక్షిణాయనం విసర్గం చ. ౪

వ్యా. ఈప్రకరణమున ఒకసంవత్సరకాలము వసంతాదిఋతువిభాగముచేత ఆరు అంగములుగలదై యుండునని తెలియదగును. అట్టివసంతాదిఋతువులలో శిశిర-వసంత-గ్రీష్మములు మూడును ఉత్తరాయణమనియు, ఆదానకాలమనియు చెప్పబడును. వర్ష-శరత్-హేమంతఋతువులు మూడును దక్షిణాయనమనియు, విసర్గకాలమనియు చెప్పబడును.

"ఉత్తరాం దిశం ప్రతి అయనం (గమనం) ఉత్తరాయణం" అను వ్యుత్పత్తిచేత సూర్యుడు భూమధ్యరేఖకు ఉత్తరభాగమున సంచరించెడికాలము ఉత్తరాయణము. ఈ కాలమున సూర్యుడు తనస్వాభావికమైన తీక్ష్ణత్వముచే ప్రాణికోటియొక్కబలమును ఆకర్షించుటవలన ఆదానకాలమనియుం చెప్పబడును. "ఆదదాతి సౌమ్యాంశం ఇతి ఆదానా" అను వ్యుత్పత్తిచేత పైయర్థము లభించును. ఈయర్థమునే వాగ్భటాచార్యులు, "ఆదానం చ తదాదత్తే నృణాం ప్రతిదినం బలం" అనువాక్యముచే చెప్పెను. అయ్యది శిశిరవసంతగ్రీష్మఋతువులం.

మరియుం దక్షిణాయనం అనునది "దక్షిణాం దిశం ప్రతిఅయనం"అను వ్యుత్పత్తిచేత భూమధ్యరేఖకు దక్షిణభాగమున సూర్యుడు సంచరించుకాలము దక్షిణాయన మనబడును. ఈకాలమున సూర్యుడు బలహీనుడై చంద్రుడు ప్రబలుడైయుండి జనులయొక్క బలమును నానాట వృద్ధినొందించును గాన విసర్గకాలమని చెప్పబడును. "విసృజతి ప్రాణినాం బలం ఇతి విసర్గః" అను వ్యుత్పత్తిచేత పైయర్థము లభించును. మరియుం చంద్రునిబల మధికముగ నుండుటంజేసి ఈకాలమునకు సౌమ్యకాలమనియుం పేరు కలదు. ఉత్తరాయణము అగ్నిగుణమైన తీక్ష్ణత్వము కల్గియుండుటవలన ఆగ్నేయమనియుం చెప్పబడును.

సౌమ్యాగ్నేయకాలభేదములు : అట్టిభేదమునకు కారణములు.

మూ. విసర్గే చ పునర్వాయవో నాతిరూక్షాః ప్రవాంతీతరే పునరాదానే, సోమశ్చావ్యాహతబలః శిశిరాభిర్భాభిరాపూరయన్ జగదాప్యాయయతి శశ్వదతో విసర్గస్సౌమ్యః, ఆదానం పునరాగ్నేయం, తావేతావర్కవాయూ సోమశ్చ కాలస్వభావమార్గపరిగృహీతాః కాలర్తురసదోషదేహబలనిర్వృత్తిప్రత్యయభూతాః సముపదిశ్యంతే. ౫

వ్యా. విసర్గకాలమునందు గాలి మిక్కిలి రూక్షములుగాక (ఎండతాకుడుచేత తీవ్రములుగాక) సుఖస్పర్శముగ వీచుచుండును. ఆదానకాలమున తీవ్రమైనఎండ

తాకుడువలన వేడికల్గి విసర్గకాలమునకన్న వ్యతిరేకగుణములు కలగాలి వీచును. మరియు విసర్గకాలమున చంద్రుడు పూర్ణబలము కలవాడై చల్లని తనకిరణములచేత ప్రపంచమునంతయు వ్యాపింపజేయుచు లోకమును చల్లనజేసి మాటిమాటికి నాప్యాయతనొందించును. దానంజేసి విసర్గకాలము సౌమ్యము. (సోమగుణప్రధానమైనది) అని చెప్పబడును.

ఆదానకాలము సూర్యునియొక్క ప్రతాపమధికమైయుండుటంజేసి యాగ్నేయమని చెప్పబడును. పైజెప్పబడిన గుణభేదములుకల సూర్యుండును, గాలియు, చంద్రుండును కాలస్వభావమున సంబంధించిన దక్షిణోత్తరమార్గములచే గ్రహింపబడినదియై సంవత్సరాత్మకమైనకాలము, శిశిరాదిఋతువులు, మధురాదిషడ్రసములు, వాతాదిదోషములు, దేహము, బలము వీని కన్నిటికిని నిష్పత్తికారణములై యుండునని మునిపుంగవులచే నుపదేశింపబడినది.

ఆదానకాలగుణము.

మూ. తత్ర రవిర్భాభిరాదదానో జగతస్స్నేహం వాయవస్తీవ్రరూక్షాశ్చోపశోషయన్తః శిశిరవసన్తగ్రీష్మేషు యథాక్రమం రౌక్ష్యముత్పాదయన్తో రూక్షా౯ రసా౯ తిక్తకషాయ కటుకాంశ్చ అభివర్ధయన్తో నృణాం దౌర్బల్యమావహన్తి. ౬

వ్యా. పైజెప్పిన యాదానకాలమున సూర్యుడు తనతీవ్రమైన కిరణములచేత, స్థావరజంగమరూపమైన జగత్తునందలి ద్రవరూపమైన సారమును, (సౌమ్యభాగమును) ఎండించును. గాలియు అట్టి సూర్యసంబంధముచేత మిక్కిలి తీక్ష్ణంబును రూక్షంబునై వీచుచు, పైజెప్పిన సౌమ్యభాగమైన సారమును ఆకర్షించును. మఱియు శిశిర-వసంత-గ్రీష్మములను మూడుఋతువులయందును వరుసగా రౌక్ష్యగుణమును కల్గించుచు, రూక్షగుణప్రధానమైన తిక్త-కషాయకటురసములను నానాట నభివృద్ధినొందించుచు, క్రమముగా మనుజులకు బలహీనము కల్గించును.

పైజెప్పినకాలమున వాయువు, యోగవాహి యగుటంజేసి సూర్యునియొక్క తీవ్రత ననుసరించి, వానిసంబంధముచేత మిక్కిలి తీక్ష్ణముగ నుండును. అట్టితీక్ష్ణత్వము శిశిరమున స్వల్పంబును, వసంతమున మధ్యమంబును, గ్రీష్మంబున అత్యధికంబునునై సూర్యబలానుసారముగ వృద్ధినొందియుండును. కావున అట్టి సూర్యవాతములు కలిసి శిశిరఋతువున స్వల్పమైన రౌక్ష్యమును, తిక్తరసమును, స్వల్పముగ దౌర్బల్యమును కల్గించును. వసంతఋతువునందు మధ్యమమైన రౌక్ష్యమును, కషాయరసమును, మధ్యమ

మైన దౌర్బల్యమును కల్గించును. గ్రీష్మఋతువున అత్యధికమైన రౌక్ష్యమును, కటురసమును, మిక్కిలి దౌర్బల్యమును కల్గించునని భావము. ఈయర్థమును "యథాక్రమం" అనుపదము బోధించుచున్నది.

—౸ విసర్గకాలగుణము. ౹—

మూ. వర్షాశరద్ధేమంతేష్వృతుషు తు దక్షిణాభిముఖేఽర్కే కాలమార్గమేఘవాతవర్షాభిహతప్రతాపే, శశిని చావ్యాహతబలే, మాహేంద్రసలిలప్రశాంతసంతాపే జగత్యరూక్షా రసాః ప్రవర్ధంతే అమ్లలవణమధురాః, యథాక్రమం తత్ర బలముపచీయతే నృణామితి　　　　౭

వ్యా. విసర్గకాలమైన వర్ష, శరత్, హేమంత ఋతువులయందు సూర్యుడు దక్షిణాభిముఖుడగును. అప్పుడు కాలముయొక్కయు, మార్గముయొక్కయు, మేఘములయొక్కయు, చల్లనయినగాలియొక్కయు, వానియొక్కయు సంబంధముచేత సూర్యుడు తనకు స్వభావసిద్ధమైన ప్రతాపమును నానాట తగ్గియుండును. చంద్రుడు ఆడ్డములేని బలముకలవాడైయుండును. అట్టికాలమున వర్షోదకముచేత స్థావరజంగమరూపమైన జగత్తునందంతట సంతాపమంతయు శాంతినొందును. దానంజేసి రూక్షములుగాని రసములగు అమ్ల లవణ మధురములు మూడును క్రమముగ వృద్ధినొందును. దానంజేసి యాకాలమున మనుజులకు బలము నానాట క్రమముగా వృద్ధినొందును.

ఇచ్చటగూడ ముందుజెప్పినప్రకారము తారతమ్యము లెరుంగునది. యెట్లులన:- వర్షాకాలమున అల్పబలంబును, శరదృతువున మధ్యబలంబును, హేమంతఋతువున పూర్ణబలంబును వరుసగ కల్గునని యూహించునది. మరియు వర్షఋతువున అమ్లరసంబును, శరదృతువున లవణరసంబును, హేమంతమున మధురసంబును వృద్ధినొందును. ఈ విభాగము సూర్యునియొక్క ప్రతాపము నానాట తగ్గుచు చంద్రుడు నానాట బలిష్ఠుడగుటచే కల్గును. ఈవిషయమంతయు "యథాక్రమం"అను పదముచేత బోధింపబడినది.

—౸ శిశిరాదిఋతువులందు కల్గు బలముయొక్క తారతమ్యము. ౹—

మూ. భవంతి చాత్ర:—

ఆదావన్తే చ దౌర్బల్యం విసర్గాదానయోర్నృణాం,
మధ్యే మధ్యబలం త్వంతే శ్రేష్ఠమగ్రే వినిర్దిశేత్.　　　　౮

వ్యా. విసర్గకాలముయొక్క ప్రారంభమైన మొదటిభాగమున వర్షఋతువునందును, ఆదానకాలమున కడపటిభాగమైన గ్రీష్మఋతువునందును, బలహీనము అధిక

ముగా నుండును. విసర్గకాలమునకు మధ్యభాగమయిన శరదృతువునందును, ఆదానమునకు మధ్యభాగమైన వసంతఋతువునందును బలము అధికంబును, అల్పంబును గాక మధ్యమముగా నుండును. విసర్గకాలముయొక్క యంత్యభాగమైన హేమంతఋతువునందును, ఆదానమునకు ప్రథమభాగమైన శిశిరఋతువునందును బలము పూర్ణముగా నుండును.

ఇచ్చట నీనిర్ణయము నెరుంగునది:—విసర్గకాలమున వర్షాశరత్ హేమంతఋతువులలో నానాట వృద్ధినొందుబలము హేమంతమున పూర్ణమైయుండును. శిశిరమున నానాట తగ్గుటకు ప్రారంభముగాన, హేమంతమునకు సమానమైన బలప్రకర్షము కల్గియుండును. అత్తెరంగుననే దానవిసర్గకాలములకు మధ్యభాగములైన వసంతశరదృతువులందు బలము మధ్యమముగా నుండును. విసర్గకాలములో మొదటిభాగమైన వర్షఋతువున బలోపచయమునకు ప్రారంభమగుటంజేసియు, ఆదానకాలముయొక్క అంత్యభాగమైన గ్రీష్మఋతువునందును బలము మిక్కిలి తక్కువగ నుండును. ఈవిషయమునే వాగ్భటాచార్యులు "శీతేఽగ్ర్యం వృష్టిఘర్మేఽల్పం బలం మధ్యం తు శేషయోః" అను వాక్యముచే స్పష్టముగ దెలిపెను. ఇత్తెరంగున ఆదానవిసర్గకాలములయందు ఋతుభేదముచే గల్గు మనుజుల బలతారతమ్యమును ఎరుంగునది.

హేమన్తఋతుచర్య.

మూ. శీతే శీతానిలస్పర్శసంరుద్ధో బలినాం బలీ,
పక్తా భవతి హేమంతే మాత్రాద్రవ్యగురుక్షమః. ౯
స యదా నేంధనం యుక్తం లభతే దేహజం తదా,
రసం హినస్త్యతో వాయుః శీతః శీతే ప్రకుప్యతి. ౧౦
తస్మాత్తుషారసమయే స్నిగ్ధామ్లలవణాన్ రసాన్,
ఔదకానూపమాంసానాం మేధ్యానాముపయోజయేత్. ౧౧
బిలేశయానాం మాంసాని ప్రసహానాం భృతాని చ,
భక్షయేన్మదిరాం శీధుం మధు చానుపిబేన్నరః. ౧౨
గోరసానిక్షువికృతీః వసాం తైలం నవౌదనం,
హేమంతేఽభ్యస్యతస్తోయ ముష్ణం చాయుర్న హీయతే. ౧౩

వ్యా. మిక్కిలిచల్లదనము అధికముగాగల హేమంతఋతువునందు, ఆఋతుస్వభావమునంజేసి, మిక్కిలి చల్లనయినగాలి వీచుటంజేసి మనుజులశరీరమునందలి చర్మము మిక్కిలి చల్లనై యుండును. ఆకారణమువలన ఋతుస్వభావముచే బలిష్ఠులయిన మను

ణులయొక్క-జాఠరాగ్ని బయలువెడలక కోశమునందే యడ్డగింపబడినదై మిక్కిలి ప్రబలమగును. అందుచేత ఆకాయాగ్ని పరిమాణమునకంటె యధికముగ భుజించినను, గురుపదార్థములను భుజించినను, వానిని పచింపజేయుశక్తి గల్గియుండును.

అట్టిప్రబలమయినకాయాగ్ని తనకు వలసినంతయాహారములేనినాడు శరీరమునందలి ధాతుసారరూపమైనరసమును నశింపజేయును. దానంజేసి శీతగుణాధిక్యముకల వాతము ప్రకోపమునందును.

కావున అట్టిహేమంతఋతువునందు స్నిగ్ధంబులును అమ్లలవణరసప్రధానంబులునయినయాహారముల భుజింపదగును. మఱియు ఉదకమున సంచరించునవియు, మేదోవృద్ధిచే మిక్కిలి బలసినవియునైన ఆనూపజంతువులయొక్క- మాంసరసములను విశేషముగ నుపయోగింపదగు.

మరియు బొరియలయందు నివసించు ఉడుము మున్నగుజంతువులయొక్కయు, ప్రసహములయిన, ఖరములు మున్నగువానియొక్కయు, మాంసములను కాల్చి తినవలయును. మఱియు ద్రాక్షారసమును, సారాయి, మద్యము వీనిని పైజెప్పినయాహారమునకు అనుపానముగ త్రాగవలయును.

మఱియు పైజెప్పిన హేమంతకాలమునందు ఆవుపాలను, చెరకురసమును, మాంసరసమును, తైలమును, క్రొత్తయన్నమును, ఉష్ణోదకమును వీనినన్నిటిని విశేషముగ నభ్యసించువారికి ఒకప్పుడును ఆయువు క్షీణించక నానాట వృద్ధినొందుచుండును.

ఇచ్చట హేమంతమున శీతము స్వతస్సిద్ధముగ నుండుటంజేసి 'హేమన్తే' అని చెప్పుటచేతనే శీతకాలమని యర్థము లభించినను, మరల 'శీతే' అనువిశేషణముచేత మిక్కిలిశీతమైన హేమంతకాలమున జఠరాగ్ని ప్రబలముగ నుండునని యర్థమగును. ఇట్లు చెప్పుటచేత హేమంతప్రారంభమున శీతము ప్రారంభమగునుకావున శీతము స్వల్పము. అప్పుడు జఠరాగ్ని మిక్కిలి ప్రబలముగ నుండదని తోచెడిని. మరియు వాతము స్వభావముచేతనే చల్లగనున్నను శీతకాలసంబంధముచేత యోగవాహిగుణము గల్గియుండుట వలన మరింతచల్లనైయుండును. అట్టిచల్లని వాతసంబంధముచేత జాఠరాగ్నియడ్డగింపబడి బైట వెడల వీలుకాక కోశమునందే యణగి (కమ్మరివాడు కుండలమూటువేసి దానిపై బురదమట్టిచే మూసినప్పుడు లోపలనే నిప్పు వృద్ధినొందువిధముగ) చక్క-గ రగిలి వృద్ధినొందునని భావము.

మరియు "బలినాం బలీ" యనియు చెప్పుటచేత కాలస్వభావముచేత మిక్కిలి బలిష్ఠులైనమనుజులకే పైజెప్పినరీతిగ కాయాగ్నియు బలిష్ఠమగునని యర్థమగును.

కాయాగ్ని బలవృద్ధికి మనుజులబలము కారణమగునని ఫలితార్థము. ఈవిషయము హస్త్యాయుర్వేదమున నిట్లు చెప్పబడినది:—"అవ్యాహతాదభిప్రాయా త్ప్రీతిః ప్రీతేర్బలమ్ బలాత్, అగ్నిః, అగ్నిశ్చ ధాతూనాం బలం నాశ స్తతోరుజామ్."

"వాయుశ్శీతశ్శీతే ప్రకుప్యతి" అనుచోట శీతగుణముకలవాతము శీతకాలమైన హేమంతఋతువున తనకు సమానగుణమైన శీతగుణసంబంధమునంజేసి 'వృద్ధిస్సమానైస్సర్వేషాం' అనున్యాయప్రకారము ప్రకోపమునొందునని యర్థము.

హేమంతమున నభ్యంగాదివిధులు.

మూ. అభ్యఙ్గోత్సాదనం మూర్ధ్ని తైలం జేన్తాకమాతపమ్,
భజేద్భూమిగృహం చోష్ణం ఉష్ణం గర్భగృహం తథా. ౧౪

వ్యా. శరీరమున కభ్యంగనము జేసికొని నలుగుపెట్టికొనుట, తలకు నూనె అంటికొనుట, జేంతాకమనుస్వేదమును జేసికొనుట, ఎండకాచుటచేతను చెమటబుట్టించికొనుట, వేడికల్గినభూమి గృహముననైనను, గర్భగృహముననైనను నివసించుట, ఈకృత్యములన్నియు హేమంతఋతువున నాచరింపదగినవి.

హేమంతమున శయనాసనాదులనియమము.

మూ. శీతేషు సంవృతం సేవ్యం యానం శయనమాసనమ్,
ప్రావారాజినకౌశేయప్రవేణీకుథకాస్తృతమ్. ౧౫
గురూష్ణవాసా దిగ్ధాఙ్గో గురుణాఽగురుణా సదా,
శయనే ప్రమదాం పీనాం విశాలోపచితస్తనీమ్. ౧౬
ఆలిఙ్గ్యాగురుదిగ్ధాఙ్గీం సుప్యాత్సమదమన్మథః,
ప్రకామం చ నిషేవేత మైథునం శిశిరాగమే. ౧౭

వ్యా. మరియు హేమంతకాలమునందు వాహనములు, పడక, కూర్చుండునట్టి కుర్చీ మొదలగునాసనములు వీనికన్నిటికిని పైనకవచమువలె ఆచ్ఛాదనములచే గప్పి వానిని ఆయాపనులయం దుపయోగింపవలయును. మరియు వానిపై దట్టముగానుండు గుడ్డలను, చిత్రకంబళమును, పెద్దపులి మొదలగువానిచర్మము పట్టుగుడ్డలు గోతములు మొదలగువానిచే పైజెప్పినయానము మున్నగువానిని గప్పియుంచవలెను. దళసరమై వేడిగనుండుగుడ్డలను (దుప్పట్లను) గప్పికొనవలెను. ఎల్లప్పుడును అగరుగంధమును దట్టముగ పూసికొనవలెను. మిక్కిలిబలసి అగరుచేత పూయబడినశరీరముకల్గి విశాలమైనయు రొమ్ములుగలనారీమణిని కౌగలించుకొని మదముచేతను, మదనవికారముచేతను,

యుక్తుడైన పురుషుడు శయ్యపై బవళించి నిదురించవలెను. మఱియు నీశిశిరకాలమున యథేచ్ఛముగ క్రీడాసుఖము ననుభవింపవచ్చును.

హేమంతమున సేవింపకవిడువదగినవి.

మూ వర్జయేదన్నపానాని లఘూని వాతలాని చ,
ప్రవాతం ప్రమితాహారం ఉదమన్థం హిమాగమే. ౧౮

వ్యా. మఱియు హేమంతఋతువునందు తేలికయైనపదార్థములను వాతమును వృద్ధినొందించుపదార్థములను తినకూడదు. మిక్కుటమైనగాలిని సేవింపదగదు. మిక్కిలి స్వల్పమైనయాహారమును భుజింపదగదు. ఉదకముతో కూడినసత్తుపిండిని తినగూడదు.

శిశిరఋతుచర్య.

మూ. హేమంతశిశిరే తుల్యే శిశిరేఽల్పం విశేషణమ్,
రౌక్ష్యమాదానజం శీతం మేఘమారుతవర్షజమ్. ౧౯
తస్మాద్ధైమంతికస్సర్వః శిశిరే విధిరిష్యతే,
నివాతముష్ణం త్వధికం శిశిరే గృహమాశ్రయేత్. ౨౦
కటుతిక్తకషాయాణి వాతలాని లఘూని చ,
వర్జయే దన్నపానాని శిశిరే శీతలాని చ. ౨౧

వ్యా. హేమంత శిశిరఋతువులు రెండును సమానగుణము లైయుండును. కావున హేమంతఋతువునకు చెప్పిననియమములే శిశిరఋతువునందును ఆచరింపదగియుండును. అయినను స్వల్పమాత్రము విశేషము ఉండును. ఏమన శిశిరఋతువు ఆదానకాలమునకు ప్రారంభమగుటంజేసి రౌక్ష్యగుణంబును, మేఘావరణముచేతను, గాలిచేతను, వర్షము చేతను, చలియు మిక్కుటముగా నుండును. కావున హేమంతమునకన్న నీగుణములు శిశిరఋతువునందు అధికముగానుండును. కావున హేమంతఋతువునకు చెప్పిననియమము లన్నియు శిశిరఋతువునందును ఆచరింపదగియుండును. మఱియు గాలిలేక మిక్కిలి వేడిగనుండు ఇంటిని ఆశ్రయించవలయును. కటుతిక్తకషాయరసములను, వాతమును వృద్ధినొందించుపదార్థములను, లఘుపదార్థములను, పైజెప్పినగుణములుగల యన్నపానములను, శీతమును వృద్ధినొందించు నన్నపానములను విడువవలెను.

వసంతఋతుచర్య.

మూ. వసన్తే నిచితశ్శ్లేష్మా దినకృద్భాభిరీరితః,
కాయాగ్నిం బాధతే రోగాంస్తతః ప్రకురుతే బహూన్. ౨౨
తస్మాద్వసన్తే కర్మాణి వమనాదీని కారయేత్,

వ్యా. వసంతఋతువునందు అంతకుముందు శీతకాలమున వృద్ధిజెంది గడ్డగట్టి యుండుకఫము సూర్యకిరణములవేడిమిచేత కరగి జఠరాగ్నిని మందగింపజేయును. దానంజేసి (కఫము కరగి జఠరాగ్ని మందగించియుండుటవలన) కఫప్రకోపమును కారణముగాకల యనేకవ్యాధులను కల్గించును; కావున అట్టివసంతకాలమునందు వమనము మున్నగు కఫహారములైనకర్మల జేయనగును.

ఇచ్చట 'కాయాగ్నిం' అనుటవలన జఠరాగ్నిని మాత్రము కఫము బాధించును గాని ధాత్వగ్నుల బాధింపనేరదని యర్థము. 'వమనాదీని' అనుచోట వమనమును ప్రధానముగ కలవిరేచనము, ఆస్థాపనము, అనువాసనము మున్నగునవి అయాదోషాను సారముగ నాచరింపదగునని భావము. ఆదానమధ్యకాలమున వాతపిత్తములు ప్రకోపించునపుడు వానిశాంతికై విరేచన - వస్తికర్మల కూడ జేయవలెనని యుద్దేశించి పై జెప్పినప్రకారము అర్థము జేయబడినది. మరియు కఫము హరించుటకై శిరోవిరేచనంబును జేయందగును.

వసంతమున ఆహారాదినియమము.

మూ. గుర్వమ్లస్నిగ్ధమధురం దివాస్వప్నం చ వర్జయేత్. ౨౩
వ్యాయామోద్వర్తనం ధూమం కబళగ్రహమంజనం,
సుఖాంబునా శౌచవిధిం శీలయేత్ కుసుమాగమే. ౨౪

వ్యా. మఱియు వసంతఋతువునందు గురుపదార్థములను, పులుపుగల పదార్థములను, స్నిగ్ధంబులును మధురంబులు నగుపదార్థములను భుజియింపందగదు. పగటియందు నిదురించకూడదు. మఱియు, దేహపరిశ్రమమును, ఉద్వర్తనమును, ధూమపానమును, కబళగ్రహణమును చేయనగును. నేత్రముల కంజనమును చేయదగును. సుఖోష్ణమైన జలముచే స్నానశౌచాదుల నెరవేర్చవలెను. ఈవ్యాయామాదులను ప్రతిదినమునందు అలవాటుగ చేయనగును.

వసంతమున చేయదగిన అనులేపాదులు.

మూ. చందనాగరుదిగ్ధాంగో యవగోధూమభోజనః,
శారభం శాశమైణేయం మాంసం లావకపింజలం. ౨౫
భక్షయేన్నిగదం శీధుం పిబేన్మాధ్వీకమేవ వా,
వసన్తేఽనుభవేత్ స్త్రీణాం కాననానాం చ యౌవనమ్. ౨౬

వ్యా. మఱియుం వసంతఋతువునందు, మంచిగంధమును, అగరును, శరీరమునకు పూసికొనవలెను. యవలచేతను, గోధుమలచేతను చేయబడిన యాహారమును భుజింపవలయును. శరభము, కుందేలు, లావుకపిట్ట, కపింజలము అను నీజంతువుల మాంసమును భుజింపవలెను. అట్టియాహారమును జేసినపిదప చెరకురసమును, సారాయిని, మాధ్వీకమను మద్యమును త్రాగనగును. మఱియుం నీకాలమున వనవిహారము సల్పుచు తమకాంతల యొక్క యౌవనమును పురుషులు అనుభవింపదగును.

గ్రీష్మఋతుచర్య.

మూ. మయూఖైర్జగతస్స్నేహం గ్రీష్మే పేపీయతే రవిః,
స్వాదు శీతం ద్రవం స్నిగ్ధమన్నపానం తదా హితం. ౨౭
శీతం సశర్కరం మన్థం జాఙ్గలాన్మృగపక్షిణః,
ఘృతం పయస్సశాల్యన్నం భజన్ గ్రీష్మేన సీదతి. ౨౮

వ్యా. గ్రీష్మఋతువునందు సూర్యుడు తనతీవ్రములైన కిరణములచే లోకమునందలి చెమ్మను ఆకర్షించును. అట్టిసమయమున మనుజులు రుచికరంబులును, చల్లగను, ద్రవంబులును స్నిగ్ధంబులునయిన అన్నపానములు సేవించుట మిక్కిలి హితకరము. చల్లగనుండు, మందమున (యవల సత్తుపిండితో చేయబడినగంజి) చక్కెరకలిపి త్రాగవలెను. మఱియుం జాంగలదేశమున సంచరించు మృగములయొక్కయు, పక్షులయొక్కయుం మాంసమును, నేతిని, ఆవుపాలను, రాజనంపుబియ్యముచే సిద్ధమయిన యన్నమును ఉపయోగించినచో, గ్రీష్మఋతువునం దొకప్పుడును హానికల్గదు. మంథమనగా తంత్రాంతరమున ఇట్లు చెప్పబడినది:—"సక్తవస్సర్పిషా యుక్తాః శీతవారిపరిప్లుతాః, నాత్యచ్ఛా నాతిసాంద్రాశ్చ మన్థ ఇత్యభిధీయతే" సత్తుపిండిని నేతిలో కలిపి మిక్కిలి ద్రవంబును, ఘనంబును గాకుండునట్లు చల్లని నీళ్లలో కలిపిన నయ్యది మంథమనబడును.

గ్రీష్మఋతువున మద్యపానాదినిషేధము.

మూ. మద్యమల్పం న వా పేయం అథవా సుబహూదకమ్,
లవణామ్లకటూష్ణాని వ్యాయామం చ వివర్జయేత్. ౨౯

వ్యా. మఱియు గ్రీష్మకాలమున మద్యపానము చేయదగదు. అట్టిపానము అలవాటైయున్నవారు, ఆమద్యమున పులుపును తీక్ష్ణత్వమును తగ్గుటకై చల్లనినీళ్లను విశేషముగ చేర్చి అట్టిమద్యమును కొంచెముగ త్రాగవలెను. ఉప్పును పులుపును కారమును

కల్గినపదార్థములను, మిక్కిలి యుష్ణములైన పదార్థములను సేవింపదగదు. దేహపరిశ్రమమును బొత్తుగా విడువవలెను.

గ్రీష్మఋతువునందు ఋతుస్వభావముచే శరీరమునందలి స్నేహమును ఆకర్షించును. అట్టిసమయమున మద్యపానము చేసినచో మద్యమునందలి తీక్ష్ణాదిగుణములచే స్నేహమును బొత్తుగ నాకర్షించునుగాన మద్యపానము నిషేధింపబడినది. మద్యమును అలవాటుగ నుపయోగించువారు దానిని బొత్తుగ మానినచో, సహసాత్యాగమునంజేసి యనేకరోగములు సంభవించునుగాన అట్టి మద్యసాత్మ్యముగలవారు మద్యమునందలి అమ్లతీక్ష్ణాదిగుణములు తగ్గుటకై చల్లనినీళ్లను విశేషముగజేర్చి కొంచెముగ త్రాగవలెనని అనుజ్ఞ యొసగబడినది.

గ్రీష్మకాలమున నిద్రానియమము.

మూ. దివా శీతగృహే నిద్రాం నిశి చంద్రాంశుశీతలే,
భజేచ్చందనదిగ్ధాంగః ప్రవాతే హర్మ్యమస్తకే. ౩౦

వ్యా. మఱియు గ్రీష్మకాలమున మిక్కిలి చల్లనైనగాలి వీచుచుండు ఇంటియందు పగటిపూట నిదురించవలెను. రాత్రులయందు వెన్నెలచే చల్లనై నిరాటంకముగ గాలి వీచుచుండు మేడల పైభాగమున శరీరముపై చందనముపూసికొని శయ్యపై పరుండి నిదురించవలెను.

గ్రీష్మమున శీతాద్యుపచారములు.

మూ. వ్యజనైః పాణిసంస్పర్శైః చందనోదకశీతలైః,
సేవ్యమానో భజేదాస్యాం ముక్తామణివిభూషితః. ౩౧
కాననాని చ శీతాని జలాని కుసుమాని చ,
గ్రీష్మకాలే నిషేవేత మైథునాద్విరతో నరః. ౩౨

వ్యా. మఱియు గ్రీష్మమున గంధపునీటిచే చల్లనైన వీవనలచే విసరికొనుచును, అట్టిజలముచే చల్లనైన హస్తస్పర్శము చేసికొనుచును కూర్చొని యుండవలెను. ముక్తామణులచే కట్టబడినహారములను ధరించవలెను. మిక్కిలి చల్లనిగాలి వీచుచుండు నుద్యానవనములయం దుండవలెను. చల్లనినీటిని స్నానపానాదుల కుపయోగించవలెను. మల్లెలు మొల్లలు మొదలగుపుష్పములను ధరించవలెను. రాత్రియందును పగటియందును సంభోగమును బొత్తుగ మానవలెను.

—◎ వర్షఋతుచర్య. ◎—

మూ. ఆదానదుర్బలే దేహే పక్తా భవతి దుర్బలః,
స వర్షాస్వనిలాదీనాం దూషణైర్బాధ్యతే పునః. 33

వ్యా. ఆదానకాలమున సూర్యసంతాపమునంజేసి మిక్కిలి బలహీనమైన దేహమునందు కాయాగ్నియుం వర్షాకాలమున మిక్కిలి బలహీనమై యుండును. అట్టి వర్షాకాలమున వాయువు మొదలగువాని ప్రకోపమునంజేసి జాఠరాగ్ని మిక్కిలి హీనస్థితి నొందును.

—◎ వర్షఋతువున త్రిదోషప్రకోపకారణము, దానియుపచర్య. ◎—

మూ. భూబాష్పాన్మేఘనిష్యందాత్ పాకాదమ్లాజ్జలస్య చ,
వర్షాస్వగ్నిబలే క్షీణే కుప్యంతి పవనాదయః. 3౪
తస్మాత్సాధారణస్సర్వో విధిర్వర్షాసు శస్యతే,

వ్యా. మఱియు వర్షాకాలమున భూమియొక్క యావిరివలనను, మేఘముల నుండి వర్షము కురియుటవలనను, జలము కలకబారి అమ్లపాకము గల్గియుండుటవలనను, పైశ్లోకమున జెప్పినరీతిగ అగ్ని మందగించియుండుటచేతను, వాతపిత్తకఫములు మూడును ప్రకోపమునొందును. కాన అట్టికాలమునందు త్రిదోషములకు సాధారణమైన విధానమును, అగ్నిని దీపింపజేయువిధిని ముఖ్యముగ నాచరింపవలయును.

ఇచ్చట భూమియొక్క ఆవిరి ప్రభావముచే త్రిదోషములను ప్రకోపింపజేయును. వర్షము వాతశ్లేష్మముల రెంటిని ప్రకోపింపజేయును. అగ్ని మందగించినప్పుడు ఆహారము జీర్ణముకాక ధాతువుల పోషించురసమును కల్గించకుండును. కాన అట్టిధాతుక్షయముచే వాతము ప్రకోపించును. అజీర్ణమునంజేసి కఫపిత్తములు రెండును ప్రకోపించును. కాన అగ్నిమాంద్యము త్రిదోషములను ప్రకోపమునొందించును. ఇత్తెరంగున పైజెప్పినరీతిగ అగ్నిమాంద్యముచే త్రిదోషప్రకోపంబును, త్రిదోషప్రకోపముచే అగ్నిమాంద్యంబును కల్గునని పరస్పరకారణములు తెలియునవి. ఈవిషయమునే వాగ్భటాచార్యుడు "భూబాష్పేణామ్లపాకేన మలినేన చ వారిణా, వహ్నినైవ చ మన్దేన తేష్విత్యన్యోన్యదూషిషు" అని చెప్పిరి.

—◎ వర్షఋతువునందు విడువవలసినది. ◎—

మూ. ఉదమన్థం దివాస్వప్నమవశ్యాయం నదీజలం. 3౫
వ్యాయామమాతపం చైవ వ్యవాయం చ వివర్జయేత్,

వ్యా. వర్షఋతువునందు ఉదకముతో కూడిన మంథము, పగటినిద్ర, మంచు, నదీజలము, దేహపరిశ్రమము, ఎండ, సంభోగము వీనినన్నిటిని వదలియుండవలయును.

వర్షఋతువునందు పానభోజనాదినియమము.

మూ. పానభోజనసంస్కారాన్ ప్రాయః క్షౌద్రాన్వితాన్ భజేత్. ౩౬
వ్యక్తామ్లలవణస్నేహం వాతవర్షాకులేఽహని,
విశేషశీతే భోక్తవ్యం వర్షాస్వనిలశాంతయే. ౩౭
అగ్నిసంరక్షణవతా యవగోధూమశాలయః,
పురాణాః జాఙ్గలైర్మాంసైః భోజ్యా యూషైశ్చ సంస్కృతైః. ౩౮

వ్యా. మఱియుం త్రాగుటకు ఉపయోగింపబడుజలము మున్నగువానిని భోజనపదార్థములయిన అన్నము మున్నగువానిని ప్రాయికముగ తేనెతో కూర్చి సంస్కరించి యుపయోగింపనగును. ఆఋతువునందు గాలియుం, వర్షమును ప్రబలముగా నుండుదినములలోను, చలి యధికముగా నుండుదినములయందును, ఆమ్లలవణరసమును, స్నేహమును అధికంబుగ జేర్చి యుపయోగించవలయును. అందును శీత మధికమయిననాడు వాతము శమించుటకును, జఠరాగ్నిని కాపాడుటకును, యవలును, గోధుమలును, శాలిధాన్యమును (రాజనములు) ప్రాతవిగానుండువానిని, జాంగలజంతువుల మాంసములచేతను, మాంసరసములచేతను సంస్కరించి భుజింపవలెను.

వర్షఋతువున పానాదినియమము.

మూ. పిబేత్ క్షౌద్రాన్వితం చాల్పం మాధ్వీకారిష్టమంబు వా,
మాహేన్ద్రం తప్తశీతం చ కౌపం సారసమేవ చ. ౩౯
ప్రహర్షోద్వర్తనం స్నానం గన్ధమాల్యపరో భవేత్,
లఘుశుద్ధాంబరస్థానం భజేదక్లేది వార్షికమ్. ౪౦

వ్యా. మఱియు వర్షాకాలమునందు సారాయిలో కొంచెము తేనెకలిపియు, మజ్జిగలో అధికముగ నీళ్లబోసియుం త్రాగవలయును. లేక వర్షోదకమునైనను కాచి సుఖోష్ణముగ చల్లార్చి త్రాగవలయును. ఈకాలమున శరీరమును చక్కగా మర్దనజేయవలయును. మంచిపరిమళముగల సున్నిపిండిచేత నలుగుపెట్టుకొనవలయును. మంచివాసనగలగంధమును బూసికొని పూలమాలికల ధరించియుండవలెను. పలుచనై తేలికగానుండు వస్త్రములను కట్టుకొనవలయును. తడిలేక ఎండినస్థలమున నివసించవలయును తెల్లనిబట్టల కట్టుకొనవలయును.

—౷ శరదృతుచర్య, అందు పిత్తప్రకోపకారణము. ౷—

మూ వర్షాశీతోచితాఙ్గానాం సహసైవార్కరశ్మిభిః,
తప్తానామాచితం పిత్తం ప్రాయః శరది కుప్యతి. ౪౧

వ్యా. వర్షాకాలమునందు శరీరమునకు విశేషముగ చలి సోకినవార్లకు చయావస్థ నొందిన పిత్తము శరత్కాలమునందు తటాలున సంభవించిన సూర్యకిరణముల వేడిమి సోకినంతమాత్రముననే ప్రాయికముగా ప్రకోపమునొందును. (ఇచ్చట "సహసైవ" అనుటచేత శరదృతువున అభ్యాసములేని తీవ్రమైనఎండ సోకుటవలన పిత్తము ప్రకోపించునని భావము.) "ప్రాయః" అనుటచేత ఆపిత్తమునకు కఫము తోడై ప్రకోపము నొందునని తెలిసెడి. ఈవిషయము ఇతరతంత్రమునందు "తస్య చానుబలః కఫః" అని కంఠోక్తిగ చెప్పబడినది.

—౷ శరదృతువున నన్నపాననియమము. ౷—

మూ తత్రాన్నపానం మధురం లఘు శీతం సతిక్తకం,
పిత్తప్రశమనం సేవ్యం మాత్రయా సుప్రకాంక్షితైః. ౪౨

వ్యా. ఈశరత్కాలము నందు మధురరసప్రధానంబును, చులకనగ జీర్ణమగునదియు, కొంచెముగ చేదుగల్గినదియు, పిత్తమును శమింపజేయగినదియు నయిన యన్నపానములను మాత్రాశితీయమున జెప్పిన యథోక్తపరిమాణము ననుసరించి చక్కగ నాకలి గొన్నప్పుడు సేవింపదగును.

ఇచ్చట సామాన్యముగ మాత్రావంతముగ భుజింపవలెనని విధియున్నను ఇచ్చట 'మాత్రయా' అని మరల చెప్పుటచేత శరదృతువునందు మాత్రాపరిమాణమున కొంచెము వ్యత్యస్తమైనను ప్రత్యవాయము తప్పక కల్గునని యర్థమగును.

—౷ శరదృతువున లావాదిమాంసాహారము. ౷—

మూ. లావాన్ కపిఞ్జలానేణానురభ్రాన్ శరభాన్ శశాన్,
శాలీన్ సయవగోధూమాన్ సేవ్యానాహుర్ఘనాత్యయే. ౪౩

వ్యా. లావుకపిట్ట, కపింజలము (ఊరపిచ్చుక), జింకలు, ఒంటె, శరభము, చెవులపిల్లి (కుందేలు) అను నీజంతువులమాంసంబును; రాజనపుబియ్యము, యవలు, గోధుమలు, అనుధాన్యముచే సిద్ధమైనయన్నమును సేవింపదగును. (శరదృతువున పైజెప్పినవాని నుపయోగింపదగునని భావము.)

శరదృతువున పిత్తప్రతీకారము.

మూ. తిక్తస్య సర్పిషః పానం విరేకో రక్తమోక్షణమ్,
ధారాధరాత్యయే కార్యం ఆతపస్య చ వర్జనమ్ ४४

వ్యా. మరియు శరత్కాలమున ప్రకోపమునొందినపిత్తము శమించుటకై తిక్తరసమును గూర్చి పక్వముజేయబడినఘృతమును పానముచేయవలెను. లేక విరేచనము జేయించవలెను. లేక రక్తమోక్షణమునైన చేయనగును. ఎండయందు మాత్రము బొత్తుగ సంచరింపదగదు.

ఇచ్చట పిత్తశాంతికై తిక్తఘృతపానము, విరేచనము, రక్తమోక్షణమును చెప్పబడినవి. ఈమూటిలో నొకదానిచేసినచో దాన పిత్తము శాంతిగాకున్న వేరొకదాని జేయవలయునని యాచార్యాభిప్రాయము.

శరత్కాలమున వర్జనీయములు.

మూ. వసాం తైలమవశ్యాయ మౌదకానూపమామిషమ్,
క్షారం దధి దివాస్వప్నం ప్రాగ్వాతం చ వివర్జయేత్. ४५

వ్యా. వస, తైలము, మంచు, ఉదకముననివసించు జంతువులమాంసము, జలప్రాంతముననివసించు జంతువులమాంసము, ఉప్పుకలపదార్థములు, పెరుగు, పగటినిద్ర, తూర్పుగాలి వీనిని శరత్కాలమున సేవింపదగదు.

హంసోదకము, దానిగుణము.

మూ. దివా సూర్యాంశుసన్తప్తం నిశి చన్ద్రాంశుశీతళమ్,
కాలేన పక్వం నిర్దోషం అగస్త్యేనావిషీకృతమ్. ४६
హంసోదకమితి ఖ్యాతం శారదం విమలం శుచి,
స్నానపానావగాహేషు హితమమ్బు యథామృతమ్. ४७

వ్యా. శరత్కాలమున పగటియందెల్ల సూర్యకిరణములచే చక్కగ కాచబడినదియు, రాత్రులయందెల్ల చంద్రుని చంద్రికలచే చల్లనైనదియు, కాలస్వభావముచేత దోషరహితముగా పక్వమైనదియు, వర్షాకాలమున భూస్పర్శముచే కీటములు మొదలగువానిసంబంధముచే కల్గినవిషము అగస్త్యోదయమునంజేసి ఆట్టివిషము తొలగినదియు, నిర్మలమై పరిశుద్ధముగా నుండునదియు నగు నీశరత్కాలమునందలిజలము హంసోదకమని చెప్పబడును. అట్టి హంసోదకమును, స్నానమునకును, పానమునకును, అవగాహనమున్నగువానికిని అమృతమునుబోలె మిక్కిలి హితకరమైయుండును.

ఇచ్చట "సూర్యాంశుసంతప్తం" అనుటచేతనే పగలు అనునర్థము అగుచున్నను "దివా" అని మరల చెప్పుటచేత దినమంతయు సూర్యకిరణములచే సంతాపము నొందిన దని యర్థమగును. "అంశు" అని చెప్పుటచేత మేఘాచ్ఛాదనము లేక నిరంతరముగ సూర్యకిరణస్పర్శముచే తపింపబడినదని యర్థము. "సంతప్తం" అనుటచేత సరస్సు మొదలగువానియందు ఒక్కచోటనైన కొరంత లేక కిరణములచే వ్యాపింపబడినదనియు అర్థమగును. ఇత్తెరంగుననే "నిశి చంద్రాంశుశీతలమ్" అనుచోటను రాత్రులయందెల్ల చంద్రకాంతుల స్పర్శమునంజేసి చల్లనైనది యని యర్థము. ఈయర్థమును వాగ్భటాచార్యులు స్ఫుటముగ నిట్లుపదేశించెను.—"తప్తం తప్తాంశుకిరణైః శీతం శీతాంశురశ్మిభిః, సమన్తాదప్యహోరాత్రం అగస్త్యోదయనిర్విషం. శుచి హంసోదకం నామ నిర్మలం మలజిజ్జలం, నాభిష్యంది నవా రూక్షం పానాదిష్వమృతోపమమ్" ఇచ్చట పైజెప్పినయర్థము కంఠోక్తిగ చెప్పబడినది. ఇంతియేగాక రూక్షగుణరహితమై జలుబు మున్నగుదోషములు గల్గించక స్నానపానాదులకు అమృతమును బోలియుండునని స్ఫుటముగ జెప్పబడినది.

మరియు హంసోదకమన:—హంస అనగ సూర్యచంద్రులు, అట్టి సూర్యచంద్రులచే పరిశుద్ధము చేయబడినదియని యర్థము. లేక హంసలు మిక్కిలి పరిశుద్ధమైనజలమునే త్రాగును. అట్టిహంసలకును త్రాగుటకు పరిశుద్ధమైనది యగుటంజేసి యీశరత్కాలజలము హంసోదకమని యన్వర్థముగ జెప్పబడును.

శరత్కాలమున మాల్యాదులయుపయోగము.

మూ. శారదాని చ మాల్యాని వాసాంసి విమలాని చ,
శరత్కాలే ప్రశస్యన్తే ప్రదోషే చేన్దురశ్మయః. ౪౮

వ్యా. ఈశరత్కాలమున బూచునట్టిపుష్పముల మాలికలును, నిర్మలములై తెల్లనైయుండు వస్త్రములును, ధరించుటకు మిక్కిలి ప్రశస్తములైయుండును. మరియు సాయంకాలములయందు చంద్రుని పండువెన్నెలయందుండుట చాలమంచిది.

ఇచ్చట 'ప్రదోషే' యని విశేషవిధిగ చెప్పుటచేత ప్రదోషకాలమునందు మాత్రమే సుఖస్పర్శముగ నుండుటవలన వెన్నెలయందుండదగుగాని, రాత్రులయందు శీత మధికముగనుండునుకాన ప్రదోషమునకన్న తక్కిన రాత్రియందు చంద్రికలో నుండదగదని భావము.

మరియు పైజెప్పిన యాఱుఋతువులలో నొకఋతువు మారి వేరొక ఋతువు వచ్చునపుడు ముందటిఋతువుయొక్క అంతమున నేడుదినములును, పైఋతువుయొక్క యాదియందు ఏడుదినములును చేరి ఋతుసంధి యనబడును. అట్టిసంధికాలమున పూర్వ

ఋతువునకు జెప్పిన కార్యక్రమమును కొంచెము కొంచెముగ విడచుచు వైఋతువిధానమును కొంచెము కొంచెముగ నలవాటుచేయవలెను. అటుగాక తటాలున నలవాటుననుండువిధిని బొత్తిగ విడచి క్రొత్తవిధానము నారంభించినచో సహసాత్యాగశీలనదోషమువలన రోగములు సంభవించును. ఈవిషయమును వాగ్భటాచార్యు లిట్లుపదేశించిరి:—"ఋత్వోరన్త్యాదిసప్తాహావృతుసన్ధిరితి స్మృతః, తత్ర పూర్వో విధిస్త్యాజ్యః సేవనీయోఽపరః క్రమాత్. అసాత్మ్యజా హి రోగాస్స్యుః సహసాత్యాగశీలనాత్" దీనియర్థము పైన వివరింపబడినది.

—ఉపసంహారము, అభ్యాససాత్మ్యము—

మూ. ఇత్యుక్తమృతుసాత్మ్యం యత్ చేష్టాహారవ్యపాశ్రయమ్,
ఉపశేతే యదౌచిత్యాత్ ఓకసాత్మ్యం తదుచ్యతే. ४९

వ్యా. ఇత్తెరంగున ఆయాఋతువులకు సంబంధించి చెప్పబడిన యాహారవిహారాదులనిర్ణయము ఋతుసాత్మ్యమని చెప్పబడును. (అనగ నాయాఋతువులకు జెప్పిన విధానక్రమము ఆయాఋతువులయందు అలవాటుజేయదగినదని భావము.) మరియు నెవరికి ఏవిధములైన యాహారవిహారాదుల నలవాటుగ నుపయోగించుటచే రోగాదులు సంభవించక దోషసమస్థితి చెడక స్వస్థతకు హానిలేక సుఖకరమైయుండునో అట్టి యాహారౌషధవిహారాదులు వారికి ఓకసాత్మ్యమనియు, అభ్యాససాత్మ్యక మనియు చెప్పబడును. (అహితమై ఆపత్కరమైన విషము కూడ ప్రతిదినము క్రమాభ్యాసవశమున నమృతప్రాయమై ఆపత్తులేక తుదకు అమృతమును బోలె రసాయన మగును; కావున నభ్యాసవశమున నహితంబులును హితము లైయుండును; దీనినే యభ్యాససాత్మ్యమని యందురు).

—దేశరోగసాత్మ్యములు.—

మూ. దేశానామామయానాం చ విపరీతగుణం గుణైః,
సాత్మ్యమిచ్ఛన్తి సాత్మ్యజ్ఞాః చేష్టితం చాద్యమేవ చ. ५०

వ్యా. మరియు జాంగల-అనూపదేశములకును, జ్వరాదిరోగములకును వానివాని గుణములచే విరుద్ధములైనగుణములుగల చేష్టలును ఆహార విహార ఔషధాదులును ఆయాదేశరోగాదులకును సాత్మ్యములని యాయుర్వేదవేత్తలు చెప్పెదరు.

(అనూపదేశముయొక్క గుణము స్నేహగౌరవాదులు, అట్టిగుణములకు విరుద్ధములగు రౌక్ష్యలాఘవాదిగుణములుకల యన్నపానాదులు దేశసాత్మ్యములు. జాంగలదేశమునకు నిత్తెరంగున నూహించునది. మరియు రోగములకును రోగోత్పత్తి కారణములైన వాతపిత్త కఫములకు విరుద్ధములైన గుణములు (రసగుణవీర్యవిపాకప్రభావములు)

కల యన్నపానఔషధవిహారచేష్టాదులు రోగసాత్మ్యములనియు, దోషసాత్మ్యము లనియుం జెప్పబడును.) ఇచ్చట ఆద్యమనగ నాహారమని యర్థము. ఇయ్యది ఔష ధాదుల కుపలక్షణము.

ఇచ్చట 'విపరీతగుణం' అనుచోట హేతువిపరీతము, వ్యాధివిపరీతము, హేతు వ్యాధివిపరీతము, హేతువిపరీతార్థకారి, వ్యాధివిపరీతార్థకారి, హేతువ్యాధివిపరీతార్థ కారి యను నారుభేదములును గ్రహింపబడును. వీనియారిటి వివరణము మాచే విరచిత మగు మాధవనిదానవ్యాఖ్యానమున 'హేతువ్యాధివిపర్యస్త' అను శ్లోకవ్యాఖ్యానమున వివరింపబడియె.

అధ్యాయవిషయసంగ్రహము.

మూ. ఋతావృతౌ నృభిస్సేవ్యం న సేవ్యం యచ్చ కించన,
తస్యాశితీయే నిర్దిష్టం హేతుమత్సాత్మ్యమేవ చ. ౫౧

వ్యా. ఒక్కొకఋతువునందు మనుజులచే సేవింపదగిన యాహార విహారాదు లును, ఆయాఋతువున విసర్జింపవలసిన యాహార విహారాదులును, ఆయాఋతువులయందు బొత్తిగ మానవలసిన విషయములును, సాత్మ్యంబును, దానికి హేతువులును ఈతస్యా శితీయాధ్యాయమున నిర్దేశింపబడినవి.

ఇత్యగ్నివేశకృతే తన్త్రే చరకప్రతిసంస్కృతే సూత్రస్థానే
తస్యాశితీయో నామ షష్ఠోఽధ్యాయః.

వ్యా. ఇత్తెరంగున అగ్నివేశఋషిచే జెప్పబడినదియుం జరకునిచే సంస్కరింపబడి నదియుం నగు చరకసంహితయందు సూత్రస్థానమున తస్యాశితీయమనునది యారవయధ్యా యము సమాప్తము.

సప్తమాధ్యాయము.

అవతారిక:—పైజెప్పబడిన యధ్యాయముల రెంటియందును స్వస్థవృత్తమునకు హితమైనయాహారము ప్రధానముగ చెప్పబడినది. అట్టి యాహారము పక్వమైనపిదప కల్గు మూత్రపురీషముల వేగములను నిరోధించక అవి వెడలనుండుసమయమున వానిని విస ర్జించినగాని యథోక్తమైన యాహారముచే స్వస్థత కాపాడబడ నేరదు; కావున అట్టి మలమూత్రాదివేగధారణనిషేధము ఈయధ్యాయమున చెప్పబడును. దానంజేసియే యీయధ్యాయము నవేగాంధారణీయమని చెప్పబడును.

మూ. అథాతో నవేగాన్ధారణీయమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః. ౧
ఇతి హ స్మాహ భగవానాత్రేయః. ౨

వ్యా. స్వస్థపరిపాలనమునకు సంబంధించిన యాహారవిహారాదుల నియమమును చెప్పినపిదప మలమూత్రాదివేగధారణమును నిషేధించునట్టి నవేగాంధారణీయము అను నధ్యాయమును త్రికాలజ్ఞానవేత్తయగు ఆత్రేయమహర్షి యుపదేశించినదానికి న్యూనాతిరేకములేక యుండునట్లు చెప్పెదనని యర్థము.

ఇచ్చట "నవేగాన్ధారయేత్" అనుపదమును ప్రారంభమునగల యధ్యాయము గాన నవేగాంధారణీయమని యీయధ్యాయమునకు సంజ్ఞ చేయబడినది.

మలమూత్రాదివేగనిరోధనిషేధము

మూ. న వేగాన్ధారయేద్ధీమాన్ జాతాన్మూత్రపురీషయోః,
న రేతసో, న వాతస్య, న చ్ఛర్ద్యాః, క్షవథోర్న చ. ౩
నోద్గారస్య, న జృంభాయాః, న వేగాన్, క్షుత్పిపాసయోః,
న బాష్పస్య, న నిద్రాయాః, నిఃశ్వాసస్య శ్రమేణ చ. ౪

వ్యా. మూత్రపురీషములు, శుక్రము, అపానవాతము, వాంతి, తుమ్ము, ఆవలింత, ఆకలి దప్పులు, కన్నీరు ఇవి తమంతట బయలువెడలనున్నప్పుడు వానిని వెడలనీయక యడ్డగించకూడదు. మఱియు నిద్రరానున్నప్పుడు దాని నాపగూడదు. శరీరమునకు శ్రమ కల్గించుపనులు జేయుటవలన కల్గిన నిశ్వాసమును (రోజును) వెడలనీయక యడ్డగించ కూడదు.

ఇచ్చట 'జాతాన్' అని చెప్పుటచేత పైఁ జెప్పబడిన మలమూత్రాదులు వెడలుటకు ప్రారంభించునప్పుడే వాని నడ్డగింపక ధారాళముగ అప్పుడే వెడలింపవలెననిభావము. ప్రతివిషయమునకు నిషేధార్థకమైన నకారమును ప్రత్యేకము జెప్పుటవలన అట్టివేగములను ఒకప్పుడును ఆపకూడదని నిషేధప్రాబల్యమును తెలుపును. 'మూత్రపురీషయోః' 'క్షుత్పిపాసయోః' అని సమస్తపదములుగ చెప్పుటచేత మలమూత్రములను, ఆకలిదప్పులును, సమకాలమున రెండేసిచేరి సంభవించునని సూచింపబడెను. అందును మలమునకన్న మూత్రము ముందు వెడలునుగాన మూత్రమే ముందు నిర్దేశింపబడెను. 'నిఃశ్వాసస్య' అని చెప్పుటచేత శ్రమమువలన కల్గిన నిశ్వాసమును మాత్రము నిరోధించకూడదని తెలియుచున్నది. ఈవిషయమునే 'శ్రమనిశ్వాసధారణాత్' అని క్రిందఁ జెప్పియున్నారు. సుశ్రుతాచార్యుడును 'శ్రాంతస్య నిశ్వాసవినిగ్రహేణ హృద్రోగ మూర్ఛాప్యథవాపి గుల్మః' అని చెప్పిరి.

{ వేగనిరోధమున గల్గువ్యాధులు, అందు మూత్రనిరోధముచే గల్గురోగములు. }

మూ. ఏతాన్ధారయతో జాతాన్ వేగాన్ రోగా భవంతి యే,
పృథక్ పృథక్చికిత్సార్థం తన్మే నిగదతశ్శృణు. ౫
వస్తిమేహనయోశ్శూలం మూత్రకృచ్ఛ్రం శిరోరుజా,
వినామో వంక్షణానాహః స్యాల్లింగం మూత్రనిగ్రహే. ౬

వ్యా. పైజెప్పిన మలమూత్రాదివేగమును నిరోధించుటచే సంభవించురోగములను ఆయారోగములకు తగినచికిత్సచేయుటకై ప్రత్యేకముగ నీక్రింద వివరించెద:—

అందు మూత్రము వెడలనున్నపుడు విసర్జింపక యాపినచో వస్తి (మూత్రపుసంచి) యందును మేఢ్రమునందును పోటు బుట్టును. మూత్రకృచ్ఛ్రము (కష్టముచే మూత్రము వెడలువ్యాధి), తలనొప్పి కలుగును, శరీరము వంగును. గెజ్జలయందు గడబిడయనుశబ్దముతో నుబ్బియుండును.

మూత్రనిరోధజనితవ్యాధిచికిత్స.

మూ. స్వేదావగాహనాభ్యంగాన్ సర్పిషశ్చావపీడకం,
మూత్రే ప్రతిహతే కుర్యాత్ త్రివిధం వస్తికర్మ చ. ౭

వ్యా. చెమటబుట్టించుట, నీటియందు మునిగియుండుట, తైలాదులచే నభ్యంగనము చేసికొనుట, పరిమాణమునకన్న నధికముగనే తిని యుపయోగించుట, నిరూహము అనువాసనము ఉత్తరవస్తియనునట్టి మూడువిధములయిన వస్తికర్మలను చేయుట ఇవి యన్నియు మూత్రనిరోధమునందుగల్గు వ్యాధులకు చికిత్సగా జేయనగును.

ఇచ్చట అవపీడకమనగా వ్యాధిని హరించుటకై ప్రమాణాధికముగ నుపయోగింపబడి ఘృతమని యెరుగునది. ఈయర్థము ఈతంత్రమున "అవపీడక సర్పిర్భిః కోష్ణైః ఘృతతైలకైః తథాభ్యంగైః" అని స్థలాంతరమున చెప్పబడెను.

మలనిరోధజనితరోగములు.

మూ. పక్వాశయశిరశ్శూలం వాతవర్చోఽప్రవర్తనం,
పిండికోద్వేష్టనాధ్మానం పురీషే స్యాద్విధారితే. ౮

వ్యా. పురీషమును అడ్డగించినచో పక్వాశయమునందును శిరస్సునందును పోటుబుట్టును. అపానవాతంబును మలంబును బయటవెడలకుండును. కాలిపిక్కలయందును తొడలయందును గలమాంసమున వడవేసినట్లు బాధకల్గును.

పురీషనిగ్రహజనితరోగోపచారములు.

మూ. స్వేదాభ్యంగావగాహాశ్చ వర్తయో వస్తికర్మ చ,
హితం ప్రతిహతే వర్చస్యన్నపానం ప్రమాథి చ. ౯

వ్యా. పురీషనిగ్రహముచే గల్గువ్యాధులయందు చెమటపట్టించడము, అభ్యంగనము, అవగాహనము, వర్తుల నుపయోగించడము, వస్తికర్మ (ఎనిమా) చేయుట, యీ యుపచారముల చేయవలెను. మఱియు వాతము ప్రతిహతముగ వెడలించు, నన్నపానము సేవించుటకూడ సుఖకరమైనది.

శుక్రనిరోధజనితరోగములు.

మూ. మేఢ్రే వృషణయోశ్శూలం అఙ్గమర్దో హృది వ్యథా,
భవేత్ప్రతిహతే శుక్రే విబద్ధం మూత్రమేవ చ. ౧౦

వ్యా. శుక్రమును వెడలనీయక యడ్డగించినచో మేఢ్రమునందును వృషణములయందును పోటు పుట్టును. ఒడలియందెల్ల నొప్పి గల్గును. హృదయమున నొప్పి పుట్టును. మూత్రము వెడలక యాగిపోవును.

శుక్రనిరోధజనితరోగోపచారములు.

మూ. తత్రాభ్యంగావగాహాశ్చ మదిరాశ్చరణాయుధాః,
శాలిః పయో నిరూహాశ్చ శస్తం మైథునమేవ చ. ౧౧

వ్యా. పైజెప్పిన శుక్రనిరోధమున జనించిన రోగములయందు అభ్యంగనము, నీళ్లలో మునిగి స్నానము చేయుటయు హితకరములు. మద్యమును, కోడిమాంసమును, శాలిధాన్యపుటన్నమును, పాలును ఉపయోగించవలెను. నిరూహవస్తికర్మ చేయదగును. సంభోగము చేయుట చాల మంచిది.

వాతనిరోధమున కల్గురోగములు.

మూ. వాతమూత్రపురీషాణాం సఙ్గాధ్మానం క్లమో రుజా,
జఠరే వాతజాశ్చాన్యే రోగా స్స్యుర్వాతనిగ్రహాత్. ౧౨

వ్యా. అపానవాతము వెడలనున్నప్పుడు అడ్డగించినయెడల అపానవాతము మూత్రపురీషంబులును వెడలక యాగిపోవును. కడుపులో గడబిడయను శబ్దముగల్గి కడుపుబ్బును, బడలికయు కడుపునొప్పియు కల్గును. వాతప్రకోపమునంజేసి ఇతర వాతవ్యాధులును సంభవించును.

వాతనిగ్రహజనితరోగముల కుపచారము.

మూ. స్నేహస్వేదవిధి స్తత్ర వర్తయో భోజనాని చ,
పానాని వస్తయశ్చైవ శస్తం వాతానులోమనం. ౧౩

వ్యా. వాతనిగ్రమున గల్గినరోగములయందు స్నేహపానము చేయవలెను. శరీరమున చెమట పుట్టించవలెను. వాతహరౌషధములచే చేయబడినవత్తులను ఆసనమున ప్రయోగించవలెను. వాతము అనులోమముగ జేయునట్టి పానభోజనములను, అట్టివస్తువులచే నిర్మింపబడిన వస్తికర్మను జేయుటయు చాల ప్రశస్తము.

ఛర్దినిరోధమున గల్గురోగములు.

మూ. కండూకోఠారుచివ్యంగశోథపాండ్వామయజ్వరాః,
కుష్ఠహృల్లాసవీసర్పాః ఛర్దినిగ్రహజా గదాః ౧౪

వ్యా. వాంతిని వెడలనీయక నిరోధించినయెడల శరీరమున దురద పుట్టును. మండలాకారములయిన పొడలు పుట్టును. నోట అరుచి కల్గును, ముఖముపై మంగు పుట్టును, వాపును, పాండురోగంబును, కుష్ఠంబును, ఎక్కిళ్లను, విసర్పరోగంబును కల్గును. ఓకరింతలు వచ్చును.

ఛర్దినిగ్రహమున గల్గురోగముల కుపచారములు.

మూ. భుక్త్వా ప్రచ్ఛర్దనం ధూమో లఙ్ఘనం రక్తమోక్షణం,
రూక్షాన్నపానం వ్యాయామో విరేకశ్చాత్ర శస్యతే. ౧౫

వ్యా. వాంతిని నిరోధించుటచే గల్గినరోగములయందు భుజించినవెనుక వమనము చేయించవలెను. పొగను పీల్చవలెను. ఆహారము లేక లంకణముండవలెను. రక్తమోక్షణము చేయవలెను. రూక్షములగు నన్నపానంబులు సేవించుటయు, దేహపరిశ్రమ చేయుటయు, విరేచనంబు చేసికొనుటయు మిక్కిలి ప్రశస్తములు.

తుమ్ముల నడ్డగించుటచే గల్గురోగములు.

మూ. మన్యాస్తమ్భశ్శిరశ్శూలం అర్దితార్ధావభేదకౌ,
ఇన్ద్రియాణాం చ దౌర్బల్యం క్షవధోస్స్యాద్విధారణాత్. ౧౬

వ్యా. తుమ్ముల వెడలనీయక యడ్డగించినచో మన్యాస్తంభము (మెడకు వెనుక ప్రక్క నరములు బిగబట్టియుండుట,) తలనొప్పి, అర్దితవాతము, అర్ధావభేదకము (శిరస్సునం దర్ధభాగమున పోటు), అను నీవ్యాధులు సంభవించును. కన్నులు చెవులు మున్నగు నింద్రియములు బలముచెడును.

—◎ తుమ్ము నిరోధించుటచే గల్గురోగముల కుపచారములు. ◎—

మూ. తత్రోర్ధ్వజత్రుకేఽభ్యంగః స్వేదో ధూమః సనావనః,
హితం వాతఘ్నమాద్యం చ ఘృతం చోత్తరభక్తికమ్. ౧౭

వ్యా. పైజెప్పిన రోగములయందు కంఠమునకు పైభాగమున నభ్యంగనము చేయుట, చెమటబట్టించుట, పొగపీల్చుట, నస్యము నుపయోగించుట, వాతహరములైన యాహారమును భుజించుట, భుజించినపిదప నెయ్యిని పానముజేయుట ఈయుపచారములు మిక్కిలి ప్రశస్తములు.

ఆద్యమనగ భుజింపదగిన యాహారపదార్థములు. 'ఆద్యం చ' అను చకారము సముచ్చయార్థకము కావున పైజెప్పిన స్వేదాభ్యంగాదులును వాతహరములై యుండవలెనని యర్థము.

—◎ ఉద్గారనిగ్రహజనితరోగములు, వానియుపచారములు. ◎—

మూ. హిక్కాశ్వాసోఽరుచిః కమ్పో విబన్ధో హృదయోరసోః,
ఉద్గారనిగ్రహాత్తత్ర హిక్కాయాస్తుల్యమౌషధమ్. ౧౮

వ్యా. త్రేనుపుల వెడలనీయక నిరోధించినయెడల ఎక్కిళ్లను, శ్వాసంబును, అరుచియు, కంపవాతంబును కల్గును. హృదయమును రొమ్మును పట్టినట్లు బాధ కల్గును. అట్టియెడ ఎక్కిళ్లకు చెప్పిన చికిత్సలన్నియు చేయనగును.

—◎ ఆవలింతల నిగ్రహించినచో గల్గురోగములు, వానిచికిత్స. ◎—

మూ. వినామాక్షేపసఙ్కోచాః సుప్తిః కమ్పః ప్రవేపనమ్,
జృమ్భాయా నిగ్రహాత్తత్ర సర్వం వాతఘ్నమౌషధమ్. ౧౯

వ్యా. ఆవలింతల వేగమును నిరోధించినయెడ శరీరము వంగును. ఆక్షేపకవాతము సంభవించును. (అవయవముల మాటిమాటికి కదలించు వ్యాధి యాక్షేపకము), అవయవములు ముడుచుకొనును. శరీరముపై స్పర్శము దెలియక మొద్దుబారి యుండును. శరీరము వణకును. ఇట్టి యుపద్రవములయందు వాతహరములగు చికిత్సలు చేయదగును.

—◎ ఆకలి నణచుటచే గల్గురోగములు, వానియుపచారములు. ◎—

మూ. కార్శ్యదౌర్బల్యవైవర్ణ్య మఙ్గమర్దోఽరుచిర్భ్రమః,
క్షుద్వేగనిగ్రహాత్తత్ర స్నిగ్ధోష్ణం లఘు భోజనమ్. ౨౦

వ్యా. ఆకలియెత్తినప్పుడు భుజింపక ఆకలినణచికొనియున్నయెడ శరీరము కృశించును, బలముతగ్గును, శరీరవర్ణము మారును, బడలికయు అరుచియు కల్గును, భ్రమము (చక్రమున నున్నవానివలె నొడలు తిరుగుట) కల్గును. అట్టియెడ కొంచెముగ వేడికల్గి చుల్కనగ జీర్ణమగునట్టి యాహారమును నేయి కలిపి భుజించుట యుక్తము.

తృష్ణానిగ్రహజనితరోగములు, వాని కుపచారము.

మూ. కణ్ఠాస్యశోషో బాధిర్యం శ్రమస్సాదో (శ్వాసో) హృది వ్యథా,
పిపాసానిగ్రహా త్తత్ర శీతం తర్పణ మిష్యతే.	౨౧

వ్యా. దప్పి కల్గినప్పుడు పానీయము త్రాగక యున్నచో కుత్తుకయు నోరును ద్రవములేక యెండును, చెవుడు బట్టును, బడలిక కల్గును, శరీరము కృశించును, రొమ్ము నొప్పియెత్తును. అట్టియెడ చల్లనై శరీరేంద్రియముల తృప్తినొందించునట్టి పానకములు మున్నగువానిని త్రాగవలెను.

బాష్పనిగ్రహమున గల్గురోగములు, వాని చికిత్స.

మూ. ప్రతిశ్యాయోఽక్షిరోగశ్చ హృద్రోగశ్చారుచిర్భ్రమః,
బాష్పనిగ్రహణా త్తత్ర స్వప్నో మద్యం ప్రియాః కథాః.	౨౨

వ్యా. భయశోకాదులచే కన్నీరు వెడలనున్నపుడు బైట వెడలనీయక యాపినచో పడిసెము పట్టును. కండ్లరోగము కల్గును. హృదయరోగము కల్గును. అరుచి పుట్టును. చక్రముపై నున్నవానివలె నొడలు తిరుగును. అట్టియెడ నిద్రసేవించుటయు, మద్యమును పానము చేయుటయు, మనసు కింపైనకథల వినుటయు మంచిది.

నిద్రానిరోధజనితరోగములు, వాని యుపచారములు.

మూ. జృమ్భాఙ్గమర్ద స్తన్ద్రా చ శిరోరోగాక్షిగౌరవమ్,
నిద్రావిధారణా త్తత్ర స్వప్నస్సంవాహనాని చ.	౨3

వ్యా. నిద్రవచ్చునపుడు నిదురించక దానినడ్డగించినయెడ ఆవలింతలు, ఒడలి నొప్పులు, కునికిపాటు, తలనొప్పి, కన్నులు బరువుగనుండుట, ఈరోగములు కల్గును. అప్పుడు సుఖముగ నిదురించుటయు ఒడలు పిసికించుకొనుటయు తగినయుపచారములు.

శ్రమనిశ్వాసనిరోధమున గల్గురోగములు, వాని చికిత్స.

మూ గుల్మహృద్రోగసమ్మోహాః శ్రమనిశ్వాసధారణాత్,
జాయన్తే తత్ర విశ్రామో వాతఘ్నాశ్చ క్రియా హితాః.	౨౪

వ్యా. శ్రమముచేగల్గిన శ్వాసమును బిగబట్టినచో గుల్మంబును, హృదయరోగ మును కల్గును. మూర్ఛ గ్రమ్మును. అట్టియెడ విశ్రాంతిగ నుండుటయు, వాతహరములైన చికిత్సల జేసికొనుటయు మిక్కిలి హితకరములు.

వేగధారణనిషేధఫలము.

మూ. వేగనిగ్రహజా రోగాః య ఏతే పరికీర్తితాః,
ఇచ్ఛంస్తేషాం అనుత్పత్తిం వేగానేతాన్న ధారయేత్. ౨౫

వ్యా. ఇత్తెరంగున వేగధారణమువలన జనించు నేయేరోగములు పైనిబేర్కొనం బడియెనో వానిని కల్గనీయకుండ కోరువాడు పైజెప్పిన మలమూత్రాదివేగముల నిరోధించక, వానివాని నాయాసమయముల విసర్జించవలెను. (ఒకవేళ పొరబాటుచే నిరోధించినప్పుడు పైజెప్పినరోగములు సంభవించును. అట్టియెడ వానివానికి ప్రత్యేకముగ పైజెప్పిన యుపచారములచే శాంతినొందించవలెనని భావము).

ఈవిషయము తంత్రాంతరమున నిట్లుపదేశింపబడెను:—"అనుత్పత్త్యై సమాసేన విధిరేష ప్రదర్శితః, నిజాగన్తువికారాణాం ఉత్పన్నానాం తు శాన్తయే."

నిరోధింప దగినవేగములు.

మూ. ఇమాంస్తు ధారయేద్వేగాన్ హితార్థీ ప్రేత్య చేహ చ,
సాహసానామశస్తానాం మనోవాక్కాయకర్మణామ్. ౨౬

వ్యా. ఈలోకమునందును పరలోకమునందును తనకు హితమును గోరుమనుజుడు ఈక్రింద జెప్పంబడు మనోవాక్కాయములకు సంబంధించిన వ్యాపారములయొక్క వేగములను నిరోధించవలెను. మరియు తనశక్తిని గమనించక శక్తికిమీరినపనులు, సాహసములు, మనస్సు వాక్కు శరీరము ఈమూడింటికిని సంబంధించినవియు, ఫలరహితంబులునైన సాహసకృత్యముల నొకప్పుడును చేయక వాని నాపుదల చేయవలెను. అట్లు చేసినచో నిహపరలోకముల రెంటియందును మనుజునకు హితము చేకూరునని భావము.

లోభాదిమానసిక వ్యాపారవేగనిరోధము.

మూ. లోభశోకభయక్రోధమానవేగాన్ విధారయేత్,
నైర్లజ్జేర్ష్యాతిరాగాణాం అభిధ్యాయాంశ్చ బుద్ధిమాన్. ౨౭

వ్యా. అనుచితములైన విషయములయందు బొడమిన యాస లోభము, పుత్రదారధనాదులకు హానికల్గినప్పుడు మనసుకు కల్గుదైన్యము శోకము, తనకపకారము కల్గునేమోయను నాశంకచేకల్గు మనోదైన్యము భయము, తనకు ప్రతికూలమైన యప

కారాదులు కల్గినప్పుడు బొడమునట్టి మనోవికారము క్రోధము. తనయందు మంచి గుణములనైనను చెడ్డగుణములనైన నారోపించుకొని తానే యధికుడు అని తలంచుట మానము. జుగుప్సాకరములగు గుహ్యాదుల గ్రమ్మి యుంచుటయం దిచ్ఛ లజ్జ; దానికి వ్యతిరేకముగ లజ్జను వదలియుండుట నైర్లజ్జ్యము. అందరకు సమానమైన ద్రవ్యమునందు ఇతరసంబంధముకల్గ నోర్చకుండుట ఈర్ష్య. ఉచితమైన విషయములయందును మాటిమాటికి ప్రవర్తింపవలెనను ఇచ్ఛ అతిరాగము. పరద్రవ్యమునందలి యాస, లేక పరులకు ద్రోహముచేయుటయం దిచ్ఛ అభిధ్యానము. బుద్ధిమంతుడగు మనుజుండును పైన వివరింపబడిన మానసికకర్మలైన లోభము, శోకము, భయము, క్రోధము, మానము, నైర్లజ్జ్యము, అతిరాగము, అభిధ్యానము అను నీయెనిమిది మానసికవ్యాపారములు ఉద్రేకించునపుడు వానిని విచ్చలవిడిగ పోనీయక నిరోధించి జయించవలెను. (దానం జేసి యిహపరములయందు సుఖము కల్గునని భావము).

అప్రశస్తవాక్యవేగ నిరోధము.

మూ. పరుషస్యాతిమాత్రస్య సూచకస్యానృతస్య చ,
వాక్యస్యాకాలయుక్తస్య ధారయే ద్వేగముత్థితమ్.   ౨౮

వ్యా. (పరులకు కష్టమును కల్గించువాక్యము పరుషము. మితిమీరిన సంభాషణము అతిమాత్రము. ఒకరికి ద్వేషముకల్గునట్లు చాడీలుచెప్పుట సూచకము. అర్థములేనిమాట అనృతము. దేశకాలము లాదులకు సంబంధములేని యప్రుచ్ఛాసంభాషణము అకాలయుక్తము. ఇట్టిసంభాషణములు వాక్కునకు సంబంధించిన యప్రశస్తవాక్యములు) అట్టి మాటలు బైలువెడలునప్పుడు వానివేగము నణచి వర్తింపవలెను.

అప్రశస్త శరీరవ్యాపారవేగనిరోధము.

మూ. దేహప్రవృత్తి ర్యాకాచిత్ విద్యతే పరపీడయా,
స్త్రీభోగస్తేయహింసాద్యా తస్యా వేగాన్ విధారయేత్. ౨౯

వ్యా. పరస్త్రీసంభోగము, పరద్రవ్యమును దొంగలించుట, శాస్త్రవిరుద్ధమైన ప్రాణిహింస ఇవి మున్నగుకార్యములు ఒరులకు కష్టమును కల్గించునట్టికార్యములు. ఇయ్యవి శరీరమునకు సంబంధించిన యప్రశస్తవ్యాపారములు. కావున వీనివేగమును నిరోధించి యుండవలెను.

ఇచ్చట 'హింసాద్యా' అని చెప్పుటచేత గురువు మున్నగు పూజ్యులయెదుట కాళ్లు చాచి కూర్చొనియుండుట మున్నగు శరీరసంబంధమైన యప్రశస్తవ్యాపారములని యెరుంగునది.

త్రివిధవేగధారణమువలన కల్గుఫలము.

మూ. పుణ్యశబ్దో విపాపత్వా న్మనోవాక్కాయకర్మణామ్,
ధర్మార్థకామా న్పురుషః సుఖీ భుఙ్క్తే చినోతి చ. 30

వ్యా. పైజెప్పిన నియమముల ననుసరించి నటించుమనుజునకు మనస్సు వాక్కు కాయము అనునట్టి త్రికరణములకు సంబంధించిన కర్మలయొక్క పాపములు బొత్తుగ నశించి పుణ్యశబ్దముచే జెప్పదగినవాడై యీలోకమున ధర్మము, అర్థము, కామమునను త్రివర్గములకు సంబంధించిన నిరతిశయసుఖము ననుభవించి, పరమార్థమైన మోక్షసామ్రాజ్యమునకు కావలసిన పుణ్యవిశేషమును సంపాదింపగలడు.

వ్యాయామలక్షణము, దానిమాత్ర.

మూ. శరీరచేష్టా యా చేష్టా స్థైర్యార్థా బలవర్ధినీ,
దేహవ్యాయామసంఖ్యాతా మాత్రయా తాం సమాచరేత్.

వ్యా. శరీరబలమును వృద్ధినొందించునదియు, శరీరసంధిబంధాదులకు స్థిరత్వమును కల్గించునదియు, తనకిష్టమైనదియు నగు శరీరచేష్ట (శరీరమునకు సంబంధించిన కుస్తి మున్నగువ్యాపారములు) దేహవ్యాయామమని చెప్పబడును. అట్టి వ్యాయామమును పరిమాణము నతిక్రమించక యాచరింపదగును.

ఇచ్చట 'దేహవ్యాయామ' అని చెప్పుటచేత మనోవ్యాయామమైన చింతనము మున్నగునవి నిరసింపబడును. 'యాచ+ఇష్టా' అని చెప్పుటచేత భారమును మోచుట మున్నగు శారీరచేష్టలు వ్యాయామమున జేరవు. సంచారరూపమైన చేష్టమాత్రము వ్యాయామమున చేరును. శ్రమ భ్రమాదులులేక శరీరమున లాఘువాదిగుణములు ఎంత వ్యాయామము చేసిన కల్గునో అయ్యది వ్యాయామ పరిమాణము. సంచారము ఎంత మాత్రము చేసిన శరీరమునకు మిక్కిలి యలమట మున్నగు బాధల గల్గింపక యుండునో అంతమాత్రము ఆచరింపవలెను. దానివలన ఆయువు, శరీరబలము, బుద్ధివికాసము, జఠరాగ్ని ఇవి వృద్ధినొందును. చక్షురాదీంద్రియములు తమతమ వ్యాపారములయందు జాగ్రత్త గల్గియుండును. ఈవిషయమును సుశ్రుతాచార్యు లిట్లు చెప్పెను:—"యత్తు చఙ్క్రమణం నాతిదేహపీడాకరం భవేత్, తదాయుర్బలమేధాగ్నిప్రదమిన్ద్రియబోధనమ్"

వ్యాయామమున గల్గుగుణములు.

మూ. లాఘవం కర్మసామర్థ్యం స్థైర్యం దుఃఖసహిష్ణుతా,
దోషక్షయోఽగ్నివృద్ధిశ్చ వ్యాయామాదుపజాయతే. 32

వ్యా. వ్యాయామమును తగినపరిమాణముగ చేసినచో శరీరము చులకనై యుండును. పనులుచేయుటయందు ఆలస్యములేక శక్తికల్గియుండును. అవయవసంధి బంధములు దృఢముగ నుండును. కష్టముల కోర్వగల్గిన పాటవము కల్గును. ఉత్పథములైన దోషములను సమస్థితికి దెచ్చును. జఠరాగ్ని వృద్ధినొందును.

ఇచ్చట దోషక్షయమనః—కఫమును హరించునని యర్థము. లేక జఠరాగ్నిని వృద్ధినొందించునది కావున త్రిదోషములను కూడ సమస్థితికి దెచ్చునదియనియు నర్థము చేయదగును. ఏలయన—'సమప్రకోపా దోషాణాం సర్వేషా మగ్నిసంశ్రయా'' అని చెప్పుటచేత వాతాదిదోషత్రయమునకు సామ్యస్థితియు ప్రకోపంబును అగ్నిబలము ననుసరించి యుండును కావున అగ్ని వృద్ధినొందునపుడు వాతపిత్తకఫములు మూడును సమస్థితి నుండునని భావము.

వ్యాయామాధిక్యమున గల్గురోగములు.

మూ. శ్రమః క్లమః క్షయః తృష్ణా రక్తపిత్తం ప్రతామకః,
అతివ్యాయామతః కాసః జ్వరశ్ఛర్దిశ్చ జాయతే.　　33

వ్యా. పైజెప్పిన వ్యాయామమును ప్రమాణమును మీరి యాచరించినచో శ్రమము (శరీరమున బడలిక) క్లమము (మనస్సునకును ఇంద్రియములకును బడలిక) రసరక్తాది ధాతుక్షయము, దప్పి, రక్తపిత్తము, తమకశ్వాసము, దగ్గు, జ్వరము, వాంతి ఇవి యన్నియు కల్గును.

వ్యాయామహాస్యాదుల యతిమాత్రనిషేధము.

మూ. వ్యాయామహాస్యభాష్యాధ్వగ్రామ్యధర్మప్రజాగరాన్,
నోచితానపి సేవేత బుద్ధిమానతిమాత్రయా.　　34

వ్యా. పైజెప్పబడిన వ్యాయామము, నవ్వు, సంభాషణము, త్రోవనడచుట, సంభోగము, నిదురమేల్కాంచుట, ఈవ్యాపారముల నవశ్యముగ జేయవలసినట్లు తటస్థించినను అధికముగ జేయదగవు.

ఇచ్చట అతివ్యాయామము పైన నిషేధింపబడినది. ఐనను పూర్వము క్రొత్తగ నభ్యసించువారి నుద్దేశించి నిషేధింపబడినది. ఈశ్లోకమున నలవాటుగ వ్యాయామమును చేయుంవారును, అధికముగ చేయగూడదని నిషేధింపబడినది. మరియు హాస్యాదులతో వ్యాయామమును జెప్పినందువలన వ్యాయామాతియోగమునకు జెప్పిన యుపద్రవములు హాస్యాదులయతియోగమునగూడ కల్గునని తెలియదగును.

అనుక్తవ్యాపారాతియోగనిషేధము.

మూ. ఏతానేవంవిధాంశ్చాన్యాన్ యో౽తిమాత్రం నిషేవతే,
గజం సింహ ఇవాకృష్య సహసా స వినశ్యతి. 34

వ్యా. పైజెప్పిన వ్యాయామ-హాస్య-భాషణాదులను, వీనితో సమానములైన భారమును మోచుట, గొప్పరాళ్లను పెకలించుట మున్నగు వ్యాపారములను అధికముగ (తన శక్తికి మిక్కుటముగ) చేసినయెడల, స్వల్పబలముకల సింహము బలాధికమైన యేనుగుతో (తనబలమునకు మిక్కుటముగ) పోరి నాశము నొందుభంగి శీఘ్రముగనే నశించును.

సింహము స్వల్పప్రమాణము. ఏనుగు గొప్పదియుం బలాధికంబునైనది. అట్టి సింహము తనకు నైజమైన శౌర్యాతిరేకముచే తనశక్తిని గమనించక బలాధికమైన యేనుగును చించి చెండాడి శీఘ్రముగనే యాపత్తునొందును; కావున అట్టి యుపమానము ప్రకృతమున సంగతమగును. కొన్నిప్రతులయందు 'గజస్సింహమివాకృష్య' అని పాఠాంతరము కన్పట్టుచున్నది. గజము సింహముతో పోరాడి యని యర్థము. ఈ పాఠము దృష్టాంతమునకు దగియుండలేదు.

అహితత్యాగహితసేవనక్రమము.

మూ. ఉచితాదహితాద్ధీమాన్ క్రమశో విరమేన్నరః,
హితం క్రమేణ సేవేత క్రమశ్చాత్రోపదేక్ష్యతే. 35

వ్యా. పైవివరింపబడిన స్వస్థపరిపాలనప్రకరణమున హితములగు నాహారవిహారాదులు గ్రాహ్యములనియు, అహితములగు నాహారవిహారాదుల వర్జింపవలెననియుం చెప్పబడినది. ఒకవేళ పొరబడి యహితములైన యాహారవిహారాదుల నలవాటుచేసి యున్నచో దానిని విడచి హితములైనవానిని అభ్యాసము చేయవలెనని ఫలితార్థమేర్పడినవి. అలవాటుననున్న నపథ్యములగు నాహార విహారాదుల తటాలున విడచి పథ్యములైన యాహారాదుల నప్పుడే ప్రారంభించినచో సహాత్యాగ సహసాశీలన దోషముచే నానారోగములు సంభవించును; కావున అభ్యాసమైన యపథ్యమును విడచి అభ్యాసమునలేని పథ్యముల సేవించుటకై క్రమము క్రింద చెప్పబడుచున్నది.

బుద్ధిశాలియగు మనుజుడు తనకు అలవాటై యభ్యాసముననుండు నపథ్యములైన యాహారవిహారాదులను క్రమక్రమముగ వదలుచు హితములైనవానిని నానాట క్రమక్రమముగ నలవాటు చేయవలెను. అహితముల విడచుటకు, హితముల నభ్యాసము చేయుంటకును క్రమము ఈక్రింద వివరింపబడును.

అపథ్యత్యాగ పథ్యసేవన క్రమాభ్యాసము.

మూ. ప్రక్షేపాపచయే తాభ్యాం క్రమః పాదాంశికో భవేత్,
ఏకాన్తరం తతశ్చోర్ధ్వం ద్వ్యన్తరం త్ర్యన్తరం తథా. 3౭

వ్యా. పైజెప్పిన అహితపరిత్యాగమునకును, హితాభ్యాసమునకును క్రమము నిట్లెరుంగునది. చిరకాలమునుండి యభ్యాసముననుండు అపథ్య ఆహారాదులను వదలుట కును, ఇంతకుమున్ను అభ్యాసములేని హితాహారాదుల జేర్చుకొనుటకును, నాల్గవవంతు క్రమముగ నభ్యాసము చేయవలెను. అప్పుడు నాల్గవవంతు జేర్చుకొని యొకదినమును, సగభాగము చేర్చుకొని రెండుదినములును, మూడుభాగములు జేర్చుకొని మూడుదిన ములును, వరుసగ అభ్యాసముచేయవలెనని యర్థము.

ఇచ్చట నీవివరణము నెరుంగునది:—చాలకాలమునుండి యభ్యాసముననుండి అహితమైన యవలు మున్నగువాటినివదలి,అంతవరకు అభ్యాసములేని హితములైన యెఱ్ఱ వరిధాన్యము మున్నగువానిని అభ్యాసముచేయుట యవశ్యకర్తవ్యము. అట్టియెడ మొదటిదినమున అభ్యాసమైన అహితమైన యవధాన్యము మున్నగువానిలో నాల్గవవంతు వదలి దానికిబదులు యెఱ్ఱవరిధాన్యము మున్నగుహితాహారద్రవ్యములో నాల్గవపాలు చేర్చుకొని యుపయోగించునది. రెండవదినము అహితమైనవానిలో రెండుభాగములు వదలి, చేర్చుకొనవలసిన పథ్యద్రవ్యములో రెండుభాగములుచేర్చుకొని ఉపయోగించునది. మూడవదినమున కూడ నదియేపద్ధతి. ఇట్లు రెండుదినములు ద్విపాదాభ్యాసము చేయ వలెను. పిమ్మటనాల్గవదినమున అహితమైనయాహారములో మూడుభాగములువదలి, అభ్యా సము చేయవలసిన పథ్యమును ఆమూడుభాగములకు బదులు చేర్చుకొని యుపయోగించ వలెను. ఐదవదినమందును ఆరవదినమందును అదియేపద్ధతి నవలంబించనగును. అంతట త్రిపాదాభ్యాసమగును. పదవదినమున అలవాటులోనుండు అపథ్యమును నాల్గుభాగ ములు బొత్తిగ వదలి దానికిబదులు తా నభ్యాసముచేయవలసిన పథ్యమును పూర్తిగ జేర్చుకొని యుపయోగించునది. అప్పటికిని చిరకాలమునుండి అభ్యాసమయిన యహి తాహారమును పూర్తిగవదలి యభ్యాసములోలేని హితాహారాదులయొక్క పూర్తియైన యభ్యాసము సంభవించును. ఇదియే అహితమును వదలుటకును హితమును అభ్యసించుట కును క్రమమైనపద్ధతి.

కొందరు వ్యాఖ్యాతలు ఈవిషయమై పక్షాంతరముల వ్రాసిరి గాని ఇదియే ముఖ్య పక్షము. విస్తరభీతిచే పక్షాంతరము లిట వివరింపలేదు.

పైజెప్పిన క్రమాభ్యాసఫలము.

మూ. క్రమేణాపచితా దోషాః క్రమేణోపచితా గుణాః,
సన్తో యాన్త్యపునర్భావం అప్రకంప్యా భవంతి చ. ౩౮

వ్యా. పైజెప్పినక్రమముగ చిరకాలమునుండి యభ్యాసముననుండు అపథ్యమును వదలినచో దానజనించినదోషములు నానాట శాంతినొందును. అత్తెరంగుననే అలవాటులోలేని పథ్యములను పైజెప్పినక్రమముగ నభ్యసించినయెడ నానాట క్రమక్రమముగ గుణములు వృద్ధినొంది స్థిరముగ నిలబడును. అపథ్యాహారము జనించినదోషములు మరల నొకప్పుడును తలసూపకుండును. ఇదియే క్రమాభ్యాసఫలము.

పైజెప్పినపద్ధతిని వదలి చిరకాలాభ్యస్తమైన యపథ్యమును తటాలున వదలి, అనభ్యస్తమైనహితమును అప్పుడే సేవించినచో అసాత్మ్యముచేత అరుచి అగ్నిమాంద్యము మొదలగురోగములు సంభవించును. ఈవిషయమునే తంత్రాంతరమున 'అసాత్మ్యజా హి రోగాః స్యుః సహసా త్యాగశీలనాత్' అని చెప్పియున్నది.

వాతాదిప్రకృతివివరణము.

మూ. సమపిత్తానిలకఫాః కేచిద్గర్భాదిమానవాః,
దృశ్యంతే వాతలాః కేచిత్పిత్తలాః శ్లేష్మలాస్తథా. ౩౯
తేషామనాతురాః పూర్వే వాతలాద్యాస్సదాతురాః,
దోషానుశయితా హ్యేషాం దేహప్రకృతిరుచ్యతే. ౪౦

వ్యా. లోకమున కొందరుమానవులు శుక్రశోణితజీవసంయోగరూపమైన గర్భప్రారంభముననుండియే వాతపిత్తకఫములుమూడును వానివానిపరిమాణముమించక సమస్థితినుండువారై యుందురు. కొందరు అట్టిగర్భావస్థ మొదలుజేసి వాతప్రధానము కల్గియుందురు. మఱికొందరు పిత్తప్రధానముగను, వేరొకరు కఫప్రధానముగను యుందురు.

ఈముగ్గురిలో తొలుత చెప్పబడిన సమదోషస్థితినుండువారు రోగరహితులుగానుందురు. తక్కినవారు వాత-పిత్త-కఫప్రధానులు ముగ్వురును రోగపీడితులైయుందురు. వీరికి దేహప్రకృతి ఆయాదోషము ననుసరించియుండును. (అనగా జన్మప్రభృతి వాతమధికముగనుండువారిశరీరము వాతప్రకృతియనియు, పిత్తము గర్భావస్థ మొదలు అధికముగనుండువారికి పిత్తప్రకృతియనియు, కఫ మధికముగనుండువారికి కఫ ప్రకృతియనియు చెప్పబడును. గర్భప్రారంభముననే దోషములు మూడును సమస్థితినుండు వారికి సమప్రకృతి యని భావము. ఇత్తెరంగున సమప్రకృతి, వాతప్రకృతి, పిత్తప్రకృతి, కఫప్రకృతియు ననిదేహప్రకృతి నాల్గుతెరంగుల నుండును.

ఇచ్చట నీవిషయము నెరుంగునది:—పైజెప్పినప్రకృతులలో తొల్లింటిదియైన సమప్రకృతియైనమనుజులు ఉపచారములు లేకయే స్వాస్థత నుందురు. తక్కినవాతాది ప్రకృతులు మువ్వురును ఉపచారముల తత్తదుచితముగ జేసికొనినగాని స్వాస్థత నుండ నోపరు కావున 'సదాతురాః' అని చెప్పబడెను.

వాతాదిప్రకృత్యనుగుణాహారము.

మూ. విపరీతగుణ స్తేషాం స్వాస్థవృత్తేర్విధిర్హితః,
సమసర్వరసం సాత్మ్యం సమధాతోః ప్రశస్యతే. ౪౧

వ్యా. పైజెప్పిన వాతాదిప్రకృతులకు విరుద్ధములైన యాహారాదుల సేవించుట స్వాస్థవృత్తికి అనుకూలము. (వాతప్రకృతికి వాతగుణములైనరూక్షాదులకు విరుద్ధములైన స్నిగ్ధాదిగుణములుకల యాహారవిహారాదులును, పిత్తప్రకృతులకు పిత్తగుణములకు విరుద్ధ గుణములుకల యాహారాదులును, కఫప్రకృతులకు కఫమునకు విరుద్ధగుణములైన యాహా రాదులును హితములని భావము.) మరియు సమధాతువులై సమప్రకృతికలవారికి పర స్పరవిరుద్ధములు గాకయుండు మధురాదిరసములన్నియు నుపయోగించినచో నయ్యది సాత్మ్య మైయుండును.

మలముల క్షయవృద్ధికారణములు, లక్షణములు.

మూ. ద్వే అధః సప్త శిరసి ఖాని స్వేదముఖాని చ,
మలాయనాని బాధ్యన్తే దుష్టైర్మాత్రాధికైర్మలైః. ౪౨
మలవృద్ధిం గురుతయా లాఘవాన్మలసంక్షయమ్,
మలాయనానాం బుధ్యేత సఙ్గోత్సర్గాదతీవ చ. ౪౩

వ్యా. మనుజులశరీరమునందు అధోభాగమున గుదములింగము అనురంధ్రములును, శిరస్సుననేత్రములు, చెవులు, నాసారంధ్రములు, నోరు అనునీయేడురంధ్రములును, చెమటవెడలు అనేకరంధ్రములును కలవు. ఇయ్యవి మూత్రపురీషాదిమలములకు ముఖ్య స్థానములు. స్వస్థవృత్తినుద్దేశించి పైజెప్పినవిధానము నవలంబించనినాడు పైజెప్పినమలము దుష్టము (క్షీణము) లగును. ఒకప్పుడు తమకు నియతమైనపరిమితికన్న నధికములగును. అత్తెరంగున క్షీణతనైనను వృద్ధినైననొందిన మలములచే పైజెప్పిన మలస్థానములకు బాధ సంభవించును.

మరియు మలము లధికముగ నున్నపుడు మలములు వృద్ధినొందినవియనియు, అయ్యవి తక్కువగనున్నపుడు మలములు క్షీణించినవనియు నెరుంగునది. మరియు మల

ములు నియతమైనపరిమాణము ననుసరించి వెడలియున్నప్పుడు మలములు క్షీణించిన వనియు, అధికముగ వెడలినపుడు వృద్ధినొందినవియనియు నెరుంగునది.

మలాయనరోగోపచారములు.

మూ. తాన్ దోషలిఙ్గైరాదిశ్య వ్యాధీన్ సాధ్యానుపాచరేత్,
వ్యాధిహేతుప్రతిద్వన్ద్వైర్మాత్రాకాలౌ విచారయన్. ౪౪
విషమస్వస్థవృత్తానాం ఏతే రోగా స్తథాపరే,
జాయన్తేఽనాతుర స్తస్మాత్ స్వస్థవృ త్తపరో భవేత్. ౪౫

వ్యా. పైజెప్పినరీతిగ మలవృద్ధిక్షయములచే సంభవించినవ్యాధులను వాతపిత్త కఫరూపములైనదోషముల చిహ్నములచే చక్కగ గమనించి అయ్యవి సాధ్యావస్థ నున్నచో వానికి వ్యాధివిపరీతములును, హేతువిపరీతములును, హేతువ్యాధివిపరీతము లును, హేతు-వ్యాధి-ఉభయవిపరీతంబులు నైన ఔషధ అన్నపానవిహారాదులచేత మాత్రాకాలాదుల జక్కగ గమనించి యుపచరింపవలెను.

మరియు పైజెప్పినస్వస్థవృత్తమునకు విరుద్ధముగ నటించువారికి ఈప్రకరణమున జెప్పినరోగములేకాక యితరములైన యనేకరోగములును తప్పక సంభవించును; కావున రోగము లేక స్వస్థత నుండుమనుజుడు పలుదెరంగులైనరోగముల కెడమీయక స్వస్థ వృత్తమున జెప్పినవిధుల నన్నిటిని విడువక యాచరించుచు మిక్కిలి జాగరూకుడై యుండవలెను.

చైత్రాదిమాసములయందు దోషనిర్హారణము.

మూ. మాధవప్రథమే మాసి నభస్యప్రథమే పునః,
సహస్యప్రథమే చైవ హారయేద్దోషసఞ్చయమ్. ౪౬
స్నిగ్ధస్విన్నశరీరాణాం ఊర్ధ్వం చాధశ్చ నిత్యశః,
వస్తికర్మ తతః కుర్యాత్ నస్తః కర్మ చ బుద్ధిమాన్. ౪౭

వ్యా. వైశాఖమునకు మొదటిదైన చైత్రమాసమునందును, భాద్రపదమునకు మొదటిదియైన శ్రావణమాసమునందును, పౌషమాసమునకు మొదటిదియైన మార్గశీర్ష మాసమునందును అంతకుముందు సంచితమైన (చయావస్థనొందిన) దోషములను బైట వెడలించవలెను. తొలుత స్నేహపానముచే శరీరమును స్నిగ్ధముగ జేసికొని, పిదప శరీ రముపై చెమట బుట్టించి పిమ్మట నాయాదోషానుసారముగ వమనవిరేచనవస్తికర్మలచే

దోషముల బైట వెడలింపనగును. (చైత్రమాసమున ప్రధానముగ వమనమును, మార్గశీర్షమున విరేకంబును, శ్రావణమున వస్తికర్మయు ప్రధానముగ జేయవలెను). పిమ్మట నాయాదోషానుసారముగ నస్యకర్మయు చేయనగును.

పైజెప్పిన యర్థమునే తంత్రాంతరమున:—"మధౌ సహే నభసి చ మాసి దోషాన్ ప్రవాహయేత్, వమనైశ్చ విరేకైశ్చ నిరూహైస్సానువాసనైః" అనుశ్లోకముచే వివరముగ దెల్పిరి.

రసాయనాదిప్రయోగము, దాని ప్రయోజనము.

మూ. యథాక్రమం యథాయోగ్యం అత ఊర్ధ్వం ప్రయోజయేత్,
రసాయనాని సిద్ధాని వృష్యయోగాంశ్చ కాలవిత్. ౪౮
రోగా స్తథా న జాయన్తే ప్రకృతిస్థేషు ధాతుషు,
ధాతవశ్చాభివర్ధన్తే జరా మాన్ద్యముపైతి చ. ౪౯
విధిరేష వికారాణా మనుత్పత్తౌ నిదర్శితః,
నిజానామితరేషాన్తు పృథగేవోపదేక్ష్యతే. ౫౦

వ్యా. పైజెప్పినరీతిగ నాయాదోషాద్యనుగుణముగ వమనాది కర్మలను విధ్యుక్తప్రకారము పైజెప్పినవిధి ననుసరించి చేసి, పిమ్మట ఎట్టిపరిస్థితియం దేవిధమైనది యుక్తముగనుండునో అట్టిరసాయనములను, అనుభవసిద్ధములైన వృష్యయోగములను కాలాద్యనుగుణముగ ప్రయోగింపనగును. పైజెప్పినరీతిగ వమనాదివిధుల నాచరించినయెడ ధాతువులు ప్రకోపమునొందక సమస్థితినుండును. దానంజేసి రోగములు గల్గకుండును. రసాయనాదుల విధ్యుక్తముగ సేవించుటవలన రసరక్తాదిధాతువులు వృద్ధినొంది ముదిమి రాక వయసు చెడకయుండును.

ఇత్తెరంగున త్రిదోషజన్యములైన రోగములు కల్గకుండుటకై విధానము చెప్పబడినది. ఇక ప్రజ్ఞాపరాధమున కల్గు అగంతుకరోగములును, మానసికములైన వ్యాధులు కల్గకుండుటకు దగినవిధానము ఈక్రింద వేరుగ వివరింపబడును.

అగంతుమానసికరోగములు.

మూ. యే భూతవిషవాయ్వగ్నిసమ్ప్రహారాదిసమ్భవాః,
నృణామాగన్తవో రోగాః ప్రజ్ఞా తేష్వపరాధ్యతి. ౫౧
ఈర్ష్యాశోకభయక్రోధమానద్వేషాదయశ్చ యే,
మనోవికారా స్తేఽప్యుక్తాః సర్వే ప్రజ్ఞాపరాధజాః. ౫౨

వ్యా. భూతప్రేతపిశాచాదుల యావేశముచేతను, విషము గాలి అగ్నిప్రహార ములు మున్నగు బాహ్యకారణములచేతను మనుజులకు సంభవించురోగములు శరీర సంబంధములేని బాహ్యకారణములచే సంభవించుటంజేసి యాగంతువులని చెప్పబడును. అట్టి వ్యాధులు సంభవించుటకు మనుజులయజ్ఞానంబును అన్యథా (విపరీత) జ్ఞానంబును ప్రాథమిక కారణములగును.

మరియు ఈర్ష్య, శోకము, భయము, క్రోధము, మానము (గర్వము), ద్వేషము మున్నగునవి మనస్సునపుట్టు (మానసిక) రోగములు. ఈవ్యాధులును గూడ ప్రజ్ఞాపరాధము (అజ్ఞానము) చేతనే సంభవించును. (ఇచ్చటజెప్పబడిన ఈర్ష్య మున్నగువాని వివరణము ఈయధ్యాయముననే పైన వివరింపబడినది).

ఆగంతు మానసికరోగాను త్ప్యపాయములు.

మూ. త్యాగః ప్రజ్ఞాపరాధానాం ఇన్ద్రియోపశమస్స్మృతిః,
దేశకాలాత్మవిజ్ఞానం సద్వృత్తస్యానువర్తనమ్. ॥౩
ఆగన్తూనామనుత్పత్తౌ ఏష మార్గో నిదర్శితః,
ప్రాజ్ఞః ప్రాగేవ తత్కుర్యాత్ హితం విద్యాద్యదాత్మనః ॥౪

వ్యా. జ్ఞానమును చెరచునట్టి కార్యములమానుట, చక్షురాదీన్ద్రియములను తమ తమవ్యాపారములయందు విచ్చలవిడిగ పోనీయక స్వాధీనమున నుంచుకొనుట, స్మృతి (పుత్రాదులకు హాని కల్గినప్పుడు పరమార్థజ్ఞానముచే నట్టిపుత్రాదులు నశించు స్వభావము కల్గినపదార్థములని తెలివిని జ్ఞప్తికి దెచ్చుకొనుట), భూతాదులు సంచరించుటకు కారణములై శూన్యగృహము శ్మశానము మున్నగుదేశములను, అమావాస్య మున్నగు భూతాది సంచారకాలమును, తనకు స్వభావసిద్ధముగనుండు బలాదులను చక్కగ గమనించి తెలిసికొనుట, ఇంద్రియోపక్రమణీయాధ్యాయమున జెప్పబడు సద్వర్తనముల ననుసరించి నటించుట, ఇవియన్నియు పైజెప్పిన యాగంతురోగములును మానసికరోగములును కల్గకుండుటకు కారణములు. కావున జ్ఞానవంతుడైన మానవుడు పైజెప్పిన ప్రజ్ఞాపరాధత్యాగాదులను, క్రిందజెప్పబడు ఆప్తోపదేశాద్యనుసరణమును, ఆగంతురోగములు కల్గకమునుపే యాచరించినచో నాగంతురోగములు పొడసూపకుండును.

ఇచ్చట ఇంద్రియోపశమంబును స్మృతియు మానసికరోగ నివృత్త్యపాయములు. దేశకాలజ్ఞానముచేత భూతపిశాచాది సంచారయోగ్యమైన శూన్యగృహ శ్మశానాది దేశములయందును పూర్ణిమ అమావాస్య మున్నగు కాలములయందును సంచారమును వదలుటచే పిశాచాదులు సోకకుండజేయు నుపాయములగు. ఆత్మశక్తిజ్ఞానము

చేత తనశక్తిని ఎదటిబలమును చక్కఁగ గమనించి బలవద్విగ్రహాదుల వర్జించియుండ దగును.

రోగానుత్పత్త్యుపాయాంతరములు.

మూ. ఆప్తోపదేశప్రజ్ఞానం ప్రతిపత్తిశ్చ కారణమ్,
వికారాణా మనుత్పత్తా ఉత్పన్నానాం చ శాన్తయే. ౫౫

వ్యా. రాగద్వేషాదులవర్జించి జ్ఞానవంతులైన పురుషులు ఆప్తులు; అట్టియాప్తులచే నుపదేశింపబడిన విశేషజ్ఞానమును తెలిసికొనుట, అట్టియుపదేశమును పొరబాటులేక చక్కఁగ నెరుంగుట, ఈరెండును రోగములు కల్గకుండుటకును, ఒకవేళ కల్గినను వానిని శాంతినొందించుటకును కారణములగును.

ఇచ్చట పైజెప్పిన రెండుకారణములును రోగములు కల్గకుండునపుడు అట్టి రోగకారణముల గమనించి వానిని వదలియుండుటచే రోగములు సంభవించకయే యుండును కావున రోగానుత్పత్తికి కారణములగును. ఇదియే నిదానపరివర్జనము. ఒక వేళ రోగములు కల్గినను వానియుత్పత్తికారణముల గుర్తించి వానికి ప్రతికూలములైన హేత్వాది ప్రత్యనీకచికిత్సల జేసి రోగముల శాంతినొందించుటకును పైజెప్పినవి రెండును కారణములగును కావున ఉత్పన్నరోగనివృత్తికిని కారణములగునని భావము.

ఆప్తులలక్షణము తంత్రాంతరమున నిట్లు చెప్పబడెను:—

"యేషాం త్రికాలమమలం జ్ఞానమవ్యాహతం సదా, ఆప్తాశ్శిష్టాశ్చ విబుధాః తేషాం వాక్యమసంశయమ్" (ఏపురుషులకు నిరంకుశమైన త్రికాలజ్ఞానము కల్గియుం డునో వారు ఆప్తులనియు, శిష్టులనియు, పండితులనియు చెప్పనగును.)

సహవాసమున కనర్హులు.

మూ. పాపవృత్తవచస్సత్త్వాః సూచకాః కలహప్రియాః,
మర్మోపహాసినో లుబ్ధాః పరవృద్ధిద్విషశ్శఠాః. ౫౬
పరాపవాదరతయః చపలా రిపుసేవినః,
నిర్ఘృణా_స్త్య_క్తధర్మాణః పరివర్జ్యా నరాధమాః. ౫౭

వ్యా. పాపమునకు కారణములైన శరీరవ్యాపారములను సంభాషణాది వాగ్వ్యాపారములను మనోవ్యాపారములును కలవారును, కొండెములచెప్పెడు స్వభావము కల వారును, లేనిపోని కలహముల దెచ్చుటయందు ప్రీతికలవారును, రహస్యముల వెలి బుచ్చువారును, ధనాదులయం దధికముగ నాశకలవారును, ఇతరులసంపత్తు మొదలగు

వానివృద్ధిని జూచి యోరువజాలక ద్వేషించువారును, క్రూరములైన పనులజేయువారు (క్రూరబుద్ధికలవారు)ను, పరులపై లేనిపోని యపవాదముల మోపుటయం దాసక్తులును, మనస్సు నిల్కడలేక చంచలచిత్తులును, తనకు శత్రువుల సేవించువారును, దయలేని వారును, స్వాభావికములైన ధర్మముల వదలినవారును, వీరందరును మనుజులలో మిక్కిలి యధములు. కావున అట్టిదుర్జనులతో సంభాషణాది సహవాసముల నొకప్పుడును చేయక దూరముగ విసర్జింపవలెను.

సేవింపదగినవారు.

మూ. బుద్ధివిద్యావయశ్శీల ధైర్యస్మృతిసమాధిభిః,
వృద్ధోపసేవినో వృద్ధాః స్వభావజ్ఞా గతవ్యథాః. ౫౮
సుముఖాస్సర్వభూతానాం ప్రశాన్తాశ్శంసితవ్రతాః,
సేవ్యాస్సన్మార్గవక్తారః పుణ్యశ్రవణదర్శనాః ౫౯

వ్యా. బుద్ధి, విద్య, వయస్సు, సదాచారము, ధైర్యము, జ్ఞాపకశక్తి, ఏకాగ్ర చిత్తము అను నీగుణములచే వృద్ధులును (అనగా ప్రశస్తములయిన బుద్ధి విద్య మున్నగు వానిని కలవారని భావము). అట్టిగుణములు గలపెద్దలను గౌరవబుద్ధితో సేవించు వారును, పరేంగితమును తెలిసినవారును, శోకము మున్నగు మనోవ్యథలు లేనివారును, సమస్తప్రాణులకును సుముఖులయినవారును, శాంతగుణము కలవారును, నియమము నవలంబించినవారును, మంచిమార్గముల బోధించువారును, పుణ్యమయినమాటలజెప్పుచు పుణ్యాకరములయిన వస్తువులను జూచువారును, వీరందరును మంచివర్తనముకలవారు. అట్టిపెద్దలతో సహవాసముచేసి వారిని సేవించుట ముఖ్యకర్తవ్యము.

ఆహారాదులయందు హితసేవనము.

మూ. ఆహారాచారచేష్టాసు సుఖార్థీ ప్రేత్య చేహ చ,
పరం ప్రయత్నమాతిష్ఠేత్ బుద్ధిమాన్ హితసేవనే. ౬౦

వ్యా. ఇహపరలోకములయందు సుఖమును కోరుమనుజుడు ఆహారము, ఆచారము (శాస్త్రవిహిత అనుష్ఠానము), చేష్టలు (త్రికరణవ్యాపారములు) ఈమూటి నెయ్యది తనకు మిక్కిలి హితకరమగునో అద్దాని సేవించుటకు మిక్కిలి ప్రయత్నము కలవాడై యుండవలయును.

పెరుగును సేవింపదగినపద్ధతి.

మూ. న నక్తం దధి భుంజీత న చాప్యఘృతశర్కరం,
నాముద్గయూషం న క్షౌద్రం నోష్ణం నామలకైర్వినా. ౬౧

వ్యా. రాత్రులయందు పెరుగును భుజింపదగదు. మఱియు నేతినైనను, పంచదారనైనను, పెసరకట్టునైనను, తేనెనైనను, ఉసిరికకాయలనైనను జేర్పక పెరుగును భుజింపదగదు. (అనగా నెయ్యి మున్నగువానితో జేర్చియే పగటియందు పెరుగు నుపయోగించవలెనుకాని కేవలము పెరుగును మాత్ర ముపయోగింపదగదని భావము.) మఱియు వేడిగనుండు పదార్థములతో జేర్చి పెరుగు నుపయోగింపజనదు.

మూ. *(అలక్ష్మీదోషయుక్తత్వాత్ నక్తం తు దధివర్జితం,
శ్లేష్మలం స్యాత్ ససర్పిష్కం దధి మారుతసూదనం. ౬౨
న చ సంధుక్షయేత్పిత్తం ఆహారం చ విపాచయేత్,
శర్కరాసంయుతం దద్యాత్ తృష్ణాదాహనివారణం. ౬౩
ముద్గసూపేన సంయుక్తం దద్యాద్రక్తానిలాపహమ్,
సురసం చాల్పదోషం చ క్షౌద్రయుక్తం భవేద్దధి,
ఉష్ణం పిత్తాస్రకృద్దోషాన్ధాత్రీయుక్తస్తు నిర్హరేత్.) ౬౪

వ్యా. రాత్రులయందు పెరుగును సేవించినచో సంపత్తు తొలగును. కావున రాత్రులయందు పెరుగు నిషిద్ధము. మరియు రాత్రి దధి నుపయోగించినచో కఫమును వృద్ధినొందించును. నేతిని చక్కెరను కలిపిన పెరుగు వాతమును హరించును. పిత్తమును రేపెట్టదు. ఆహారమును సుఖముగ జీర్ణింపజేయును. చక్కెరనుమాత్రము జేర్చి యుపయోగించినచో దప్పిని తాపమును శమింపజేయును. పెసలపప్పుతో జేర్చి పెరుగు నుపయోగించినచో రక్తవాతములను హరించును. తేనెకల్పి పెరుగును సేవించినచో మంచిరుచి కల్గును. దోషముల తగ్గించును. పెరుగును వెచ్చచేసియైనను వేడిపదార్థములతో జేర్చియైన నుపయోగించినయెడ రక్తపిత్తమును కల్గించును. ఉసిరికకాయతొక్కుతో జేర్చి యుపయోగించినచో త్రిదోషములను వెడలించును. (కావున పైజెప్పిన నియమప్రకారము పెరుగు నుపయోగింపవలెనని భావము).

---

* ఇచ్చట ౬౨, ౬౩, ౬౪, సంఖ్యలుకల గ్రంథము జీవానందవిద్యాసాగరభట్టాచార్యునిచే కలకత్తానగరమున ముద్రింపబడిన గ్రంథమున నున్నది. బొంబయిలో నిర్ణయసాగరముద్రాయంత్రముద్రితప్రతిలో మాత్రము ఫుట్‌నోటులో నధికపాఠముగ గనుపరచబడినది. ఎట్లైనను విషయము ముఖ్యముగ గమనింపదగినదని తలచి మూలముతో జేర్చి మాచే వ్యాఖ్యానము వ్రాయబడినది. విజ్ఞులు గమనింతురుగాక!

వ్యత్యస్తముగ దధిని సేవించుటచే గల్గురోగములు.

మూ. జ్వరాఽసృక్పిత్తవీసర్పకుష్ఠపాండ్వామయభ్రమాన్,
ప్రాప్నుయాత్కామలాం చోగ్రాం విధిం హిత్వా దధిప్రియః

వ్యా. పెరుగును పైజెప్పినపద్ధతి నవలంబించక వ్యత్యస్తముగ నుపయోగించి నచో జ్వరము, రక్తపిత్తము, విసర్పము, కుష్ఠము, పాండురోగము, భ్రమము, తీవ్ర మైనకామల అను నీరోగములను కల్గించును.

(ప్రతిదినము భోజనమున కుపయోగింపదగిన పదార్థములలో పెరుగు అనేకవిధ ములచే నిషిద్ధము కావున అట్టిపెరుగు నుపయోగించువిధము సూచనామాత్రముగ నియ్యెడ స్వస్థవృత్తసందర్భమున జెప్పబడియె).

అధ్యాయవిషయసంగ్రహము.

మూ. అత్రశ్లోకాః—

వేగా వేగసముత్థాశ్చ రోగాస్తేషాం చ భేషజమ్,
యేషాం వేగా విధార్యాశ్చ యదర్థం యద్ధితాఽహితమ్. ౬౬
ఉచితే చాహితే వర్జ్యే సేవ్యే వానుచితే క్రమః,
యథాప్రకృతి చాహారో మలాయనగదౌషధమ్. ౬౭
భవిష్యతామనుత్పత్తౌ రోగాణామౌషధం చ యత్,
వర్జ్యాః సేవ్యాశ్చ పురుషాః ధీమతాఽఽత్మసుఖార్థినా, ౬౮
విధినా దధి సేవ్యం చ యేన యస్మాత్తదత్రిజః,
న వేగాన్ ధారణేఽధ్యాయే సర్వమేవాఽవదన్మునిః. ౬౯

వ్యా. మలమూత్రాదివేగములు, అట్టి వేగనిరోధమున బుట్టునట్టివ్యాధులు, అట్టి రోగములకు దగినచికిత్సలు, ధరింపదగినవేగములు, వానిప్రయోజనములు, హితములు, అహితములు, అభ్యస్తమైనయహితమును వదలుటకును అభ్యస్తముకాని హితమును సేవిం చుటకును క్రమము. ఆయాప్రకృతులకు దగినయాహారములు, మలాయనములు, అందు సంభవించువ్యాధులు, వానిచికిత్స, రాకుండువ్యాధుల రానీయకజేసికొను నుపాయములు, సంభవించినవ్యాధుల నివర్తింపజేయునుపాయములు, ఔషధములు, తనకు సుఖమును కోరువారిచే వర్జింపవలసినపురుషులు, సేవింపదగినపురుషులు, పెరుగును సేవించవలసినవిధి. విధిననుసరింపక సేవింపబడినపెరుగుచే గల్గువ్యాధులు అను నీవిషయముల నన్నిటిని వివ రణముగ నీ "నవేగాన్ ధారణీయ" మనునధ్యాయమునందు ఆత్రేయమహాముని చెప్పెను.

ఇత్యగ్నివేశకృతే తన్త్రే చరకప్రతిసంస్కృతే సూత్రస్థానే
న వేగాన్ధారణీయో నామ సప్తమోఽధ్యాయః.

వ్యా. ఇత్తెరంగున నగ్నివేశకృతమై చరకునిచే సంస్కరింపబడిన చరకసంహిత యందు సూత్రస్థానమున నవేగాన్ధారణీయ మనునధ్యాయమున నేడవయధ్యాయము సమాప్తము.

అష్టమాధ్యాయము.

అవతారిక:—పైజెప్పినయధ్యాయాంతమున ఆహారాచారచేష్టలయందు మిక్కిలి శ్రద్ధవహించి యుండవలెనని "ఆహారాచారచేష్టాసు పరం ప్రయత్నమాతిష్ఠేత్" అను వాక్యములచే జెప్పబడినది. అందు ఆహారచేష్టలు కొన్ని పైయధ్యాయములు మూటియందును నిరూపింపబడినవి. తక్కినయాచారమును, ఇంద్రియములయొక్కయు మనస్సుయొక్కయు అతియోగ మిథ్యాయోగపరిహారరూపచేష్టలను నిరూపించుటకై యింద్రియోపక్రమణీయ మనునీయధ్యాయము చెప్పబడును.

మూ. అథాత ఇన్ద్రియోపక్రమణీయమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః.౧
ఇతి హ స్మాహ భగవానాత్రేయః.　　౨

వ్యా. నవేగాంధారణీయాధ్యాయమును జెప్పినపిదప ఇంద్రియోపక్రమణీయ మనునధ్యాయమును ఆత్రేయుండు త్రికాలజ్ఞానసంపన్నుడు నాకుపదేశించిన విషయములకు న్యూనాతిరేకములు లేక యుండునట్లు వివరించెదనని యర్థము.

ఇంద్రియముల వివరణము నధికరించి చెప్పబడిన యధ్యాయము ఇంద్రియోపక్రమణీయము. అని యధ్యాయసంజ్ఞ.

ఇంద్రియాదిసంఖ్యావివరణము.

మూ. ఇహ ఖలు పంచేంద్రియాణి, పంచేంద్రియద్రవ్యాణి, పంచేంద్రియాధిష్ఠానాని, పంచేంద్రియార్థాః, పంచేంద్రియబుద్ధయో భవన్తీత్యుక్తం ఇంద్రియాధికారే.　　3

వ్యా. ఈ ఇంద్రియాధికారమునందు ఐదు ఇంద్రియములనియు, ఐదు ఇంద్రియద్రవ్యములనియు, ఐదు ఇంద్రియాధిష్ఠానములనియు, ఐదు ఇంద్రియార్థములనియు, ఐదు ఇంద్రియబుద్ధులనియు నిర్ణయించి చెప్పబడినది.

ఇచ్చట ఈప్రకరణమునందు పైజెప్పిన నిర్ణయము సంఖ్యానియమము అని చెప్పుటచేత ప్రకరణాంతరమునందు మధురరసప్రస్తావగుణ 'షడింద్రియప్రసాదనః' అను వాక్యముచే ఆరు ఇంద్రియములని మనస్సుతో కూడ చేర్చి చెప్పినది సంగతమగును. మఱియుం సాంఖ్యవైశేషికాదిమతముల మతానుసారముగ ఏకాదశేంద్రియ అభిధానము గూడ సంగతమగును.

మనస్సు, దానివ్యాపారము.

మూ. అతీన్ద్రియం పునర్మనః సత్వసంజ్ఞకం చేత ఇత్యాహురేకే, తదర్థాత్మసంపదాయత్తచేష్టం చేష్టాప్రత్యయభూతం ఇన్ద్రియాణాం.౮

వ్యా. మనస్సు అనునది బాహ్యజ్ఞానములకు కారణములుగానుండు చక్షురాది ఇంద్రియములకంటె వేరయినది. అదియే సత్వమనియు, చేతస్సనియు కొందరు చెప్పెదరు. అట్టి మనస్సుకు సుఖాదులును, చింతనీయవిషయంబును విషయములై యుండును. అట్టి విషయములను చేతనమును గూర్చునట్టి ఆత్మయును, ఈరెంటికిని అధీనమైన చేష్టలు గల్గి మనస్సుండును. మఱియు చూచుట వినుట మున్నగు నింద్రియచేష్టలకు ఈమనస్సే కారణమైయుండును.

ఇచ్చట నీసంగ్రహము తెరుంగునది:—సుఖాదులును, చింత్యాదులును, మనస్సుకు విషయములు; అయ్యవి యెప్పుడు మనస్సుకు విషయములుగా (గోచరములుగా) స్ఫూర్తికి వచ్చునో అప్పుడు ఆత్మయనునది ప్రయత్నపడి మనస్సును ప్రేరేపించును. ఆ మనస్సు స్వవిషయములయందు ప్రవర్తించును. పిమ్మట ఆ మనస్సు ఇంద్రియముల ప్రేరేపించి ఆయావిషయములయందు ఇంద్రియములను ప్రవేశపెట్టును కావున మనస్సుకు సంబంధించిన విషయములను ఆత్మను ఆధారముగ జేసికొని ఇంద్రియముల వాని వాని కృత్యములయందు ప్రేరేపించును. కావున మనస్సుయొక్క వ్యాపారము చింత్యాదివిషయములయందును, ఆత్మయందును ఆధారపడియుండునని భావము.

మనస్సు కేకత్వసిద్ధాంతము.

మూ. స్వార్థేన్ద్రియార్థ సంకల్పవ్యభిచరణాచ్చానేకమేకస్మిన్ పురుషే సత్వం, రజః తమస్సత్వగుణయోగాచ్చ, న చానేకత్వం; న హ్యేకం హ్యేకకాలమనేకేషు ప్రవర్తతే; తస్మాన్నైకకాలా సర్వేన్ద్రియప్రవృత్తిః. ౯

వ్యా. మనస్సు సర్వకాల సర్వావస్థలయందును ఏకరూపంబును, పరమాణువుబోలె నతిసూక్ష్మంబు నైయుండును. అట్టియేకరూపమైన మనస్సు స్వవిషయములైన చింత్య విచార్యాదుల యొక్కయు, ఇంద్రియార్థములైన శబ్ద-స్పర్శ-రూప-రస-గంధముల యొక్కయు, సంకల్పముయొక్కయు భేదముచేతను; సత్వ-రజ-స్తమోగుణసంబంధము చేతను, అనేకముగ నున్నట్లు గాన్పించును. అట్టి యేకరూపమైన మనస్సు ఏకకాలము నందు అనేకవిషయములయందు ప్రవర్తింపదు; కావున (మనస్సు ఏకరూపమగుటవలన) చక్షురాదీంద్రియములన్నియు నేకకాలమున స్వవిషయములయందు ప్రవర్తింపనోపదు. అని యర్థము.

ఇచ్చట నీవివరణము నెఱుంగునది: మనస్సు ఏకరూపమనుట నిర్వివాదాంశము:—అయ్యది తనకు విషయమయిన చింత్యములు అనేకములుగ నుండుటంజేసి వానిసంబంధ రూపమైన యుపాధిభేదమున ననేకముగ కన్పట్టును. ఎట్లులన:—మనస్సు ఎప్పుడు ధర్మమును చింతించునో అప్పుడు ధర్మచింతకమనియు, ధర్మమనువదలి కామమును చింతించునపుడు కామచింతకమనియు, ఇట్టిభేదములచే అర్థచింతకము, మోక్షచింతకము అని మనోవ్యాపారభేదములచే భిన్నభిన్నములుగ చెప్పబడును.

ఇత్తెరంగుననే ఇంద్రియార్థసంబంధ భేదమునుజేసియు ననేకముగ గానవచ్చును. ఎట్లులన:—మనస్సుయొక్క సంబంధము లేక చక్షురాదీంద్రియములు తమతమ విషయముల గ్రహించుటకు ప్రవర్తింపనేరవు. మనస్సు చక్షురింద్రియమును ప్రేరణచేసి తద్వారా రూపము నెప్పుడు గ్రహించునో, అప్పుడు రూపగ్రాహకమని చెప్పబడును. ఎప్పుడు ఘ్రాణేంద్రియముతో కలిసి గంధమును గ్రహించునో అప్పుడు గంధగ్రాహకమని చెప్పనగును. ఇత్తెఱంగున తక్కిన యింద్రియముల గలసి ఆయావిషయముల గ్రహించునప్పుడు రసనగ్రాహకము, శబ్దగ్రాహకము, స్పర్శగ్రాహకము నని విషయభేద రూపమైన యుపాధిభేదముచే ననేకరూపములుగ గన్పట్టును.

ఇత్తెరంగుననే సంకల్ప భేదమునను భిన్నముగ నుండును:—ఆయాసంకల్పమునకు సంబంధించి విషయముల ననేకముల సంకల్పించునపుడు ఇది మనకు గుణవంతము, ఇయ్యది దోషభూయిష్ఠము అను సంకల్ప భేదములచేతను మనస్సు నానారూపముగ గన్పట్టును.

మరియు సత్వరజస్తమోగుణముల భేదముచే ననేకముగ గన్పడును:—సత్వగుణముతో మనస్సు సంబంధించినపుడు సత్యము శౌచము మున్నగు గుణములతో గూడి యుండును. రజోగుణసంబంధము కల్గిననాడు తృష్ణ మొదలగు గుణముల గల్గియుండును. తమోగుణసంబంధము కల్గినప్పుడు అజ్ఞానము భయము మున్నగుగుణములు కల్గును. అట్టి

గుణరూపమైన యుపాధిభేదముచే మనస్సు అనేకముగ గన్పట్టును. కావున పైజెప్పిన రీతిగ నుపాధిభేదములచే మనస్సు నానారూపముగ గన్పట్టును గాని పరమార్థముగ నేకరూపము. మరియు దేవదత్త-యజ్ఞదత్త-విష్ణుమిత్రులను మువ్వురియందును మనస్సు వేరు వేరుగనుండును. కావున ఒకరిమనస్సు గంధమును గ్రహించునపుడు వేరొకనిమనస్సు రూపమును గ్రహించును. ఆసమయముననే మరియొకనిమనస్సు శబ్దమును గ్రహించును. ఇచ్చట నీమువ్వురియందును మనస్సు వేరు వేరుగ నుండుటవలన సమకాలముననే యనేకకార్యములజేయ సమర్థమైనది.

ఒక్క మనుజునియందును మనస్సు అనేక రూపములుగ నున్నచో నొక్క కాలమునందే యనేక వ్యాపారములయందు ప్రవర్తించును. లోకమున నొకని మనస్సు చక్షురింద్రియముతో కలిసి రూపమును గ్రహించునపుడు తక్కినయింద్రియముల వ్యాపారములు కల్గుట లేదు. ఇది యనుభవసిద్ధము. కావున మనస్సు ఒక్కమనుజుని యందు ఒకటిగనే యుండును కాని అనేకముగ నుండదు. ఉపాధిభేదమునంజేసి పైజెప్పినరీతిగ నానారూపముగ దోచునని సిద్ధాంతము.

మరియు మనస్సు అణురూపమైనది. ఈవిషయము తంత్రాంతరమున నిట్లు చెప్పబడినది:—''అణుత్వమథ చైకత్వం ద్వౌ గుణౌ మనసః స్మృతౌ'' అణుత్వంబును, ఏకత్వంబును మనస్సుకు రెండుగుణములని భావము.

—॥ మనస్సుకు సాత్వికాదిగుణసంబంధము. ॥—

మూ. యద్గుణం చాభీక్ష్ణం పురుషమనువర్తతే సత్వం, తత్సత్వమేవోపదిశన్తి మునయో గుణబాహుళ్యాత్. ౬

వ్యా. (పైజెప్పినప్రకారము మనస్సు ఏకమని సిద్ధాంతముచేయబడినది; అట్లైన యెడ మనస్సు సత్వము, రజస్సు, తమస్సు అను మూడుగుణములలో నొకప్పుడు సత్వగుణముతో జేరియుండును, మరియొకప్పుడు రజోగుణముతోను, వేరొకప్పుడు తమోగుణముతోను జేరియుండును, గాని మనస్సు మాత్ర మొక్కటియె అట్టిగుణత్రయముతో కాలభేదమున కల్గియుండుననియు నిర్ణయింపబడినది. అట్టియెడ వీడు సాత్వికుడు, వీడు రాజసుడు, వీడు తామసుడు అని భేదమెట్లు సంభవించునననిన దానికారణము 'యద్గుణం' అను వాక్యముచే నిరూపింపబడినది).

మనస్సు సత్వాదిగుణములలో నేగుణముతో జేరి యొకపురుషుని మాటిమాటి కనుసరించియుండునో, అట్టి యధికగుణ సంబంధమునంజేసి మనస్సు అట్టిగుణముకల్గినదిగా (సాత్వికము, రాజసము, తామసమునని) మునులు చెప్పెదరు.

ఇచ్చట నీవిషయము నెరుంగునది:—సత్వరజస్తమోగుణములు మూడును మనస్సుకు సంబంధించియుండును. అందు ఏగుణమధికముగ మనస్సుకు సంబంధించి యభివ్యక్తమగునో ఆమనస్సు అట్టిగుణము కల్గినదని వ్యవహరింపబడును. సత్వగుణం బధికముగ సంబంధించినయెడ సాత్వికము అని చెప్పబడును. ఆట్టిపురుషుడు సత్వగుణమునకు సంబంధించిన సత్యశౌచాదిగుణములు కల్గియుండును. అట్టి సత్వగుణప్రధానమైన మనస్సుకల్గియుండుటంజేసి సాత్వికుడని చెప్పబడును. రజోగుణసంబంధం బధికముగగల మనస్సు రాజసము; అట్టి మనస్సుకలమానవుడు తృష్ణాదిగుణములు కల్గియుండును. దానంజేసి రాజసుడని చెప్పబడును. తమోగుణ మధికముగగల మనస్సు తామసము. అట్టిమనస్సు కలమనుజుడు ప్రమాదము ఆలస్యము నిద్ర మొదలగుగుణములు కల్గియుండును. దానివలన తామసుడని పేర్కొనంబడును. కాన ఇంతమాత్రమున మనస్సు నానారూపము అని చెప్పదగదని భావము.

ఇంద్రియవ్యాపారములకు మనస్సు కారణము, ఇంద్రియపంచకము.

మూ. మనఃపురస్సరాణి చేన్ద్రియాణి అర్థసఙ్గ్రహసమర్థాని భవన్తి తత్ర చక్షు, శ్శ్రోత్రం, ఘ్రాణం, రసనం, స్పర్శనమితి పఞ్చేన్ద్రియాణి. ౭

వ్యా. పైజెప్పిన మనస్సును ప్రధానముగ జేసికొని యింద్రియములు తమతమ విషయములను గ్రహించుటకు సమర్థములగును. (మనస్సు ఏయింద్రియముతో గూడి ప్రేరణచేయునో అప్పుడాయింద్రియము దానికిసంబంధించిన విషయమును గ్రహింపసమర్థమగునుగాని, మనస్సు ఇంద్రియముతో సంబంధింపకుండిన తనవిషయమును గ్రహింపనోపదని భావము). పైజెప్పినవానిలో నింద్రియములు చక్షుస్సు, శ్రోత్రము, ఘ్రాణము, రసనము, స్పర్శనము నని యింద్రియములు ఐదువిధములు.

చక్షురాదులకు అన్వర్థత నిట్లెరుంగునది:—'చష్టే రూపం, రూపవంతం చ ప్రకాశయతీతి = చక్షుః' (నీలపీతాదిరూపమును అట్టిరూపముతోగూడిన ఘటపటాది పదార్థములను గ్రహించి తెల్పునది చక్షుస్సు) అయ్యది రెండు నేత్రగోళముల నాశ్రయించియుండు శక్తివిశేషము. ఏకరూపము.

శ్రుణోత్యనేన శబ్దమితి = శ్రోత్రం; (శబ్దమును వినుటకు సాధనమైన శక్తివిశేషము శ్రోత్రము. ఇయ్యదియుం రెండు కర్ణరంధ్రముల నాశ్రయించి యేకరూపముగ నుండును). జిఘ్రత్యనేన గంధమితి = ఘ్రాణమ్, గంధమును గ్రహించుటకు సాధనమైనశక్తి ఘ్రాణము, ఇది నాసారంధ్రముల రెంటి నాశ్రయించియుండును. రస్యత్య

నేనేతి రసనమ్, (మధురాదిరసముల గ్రహింప సాధనమైన శక్తి రసనము. ఇయ్యది జిహ్వా నాశ్రయించియుండును). స్పృశత్యనేనేతి = స్పర్శనమ్, శీతోష్ణములను తెలిసికొను టకు సాధనమైనది స్పర్శనము. ఇచ్చట కరణరూపార్థప్రత్యయములచే పైజెప్పిన యర్థ ములు లభించును. దానంజేసియే యింద్రియములు కరణములనియు చెప్పబడును.

ఐదు ఇంద్రియద్రవ్యములు.

మూ. పఞ్చేన్ద్రియద్రవ్యాణి:—ఖం వాయుర్జ్యోతిరాపో భూమిరితి

వ్యా. ఇంద్రియములను ప్రధానముగ నారంభించునది (ఇంద్రియోత్పత్తికి ఉపాదానకారణము) ఇంద్రియద్రవ్యములు. అట్టిద్రవ్యములు ఆకాశము, వాయువు, తేజస్సు (అగ్ని), జలము, భూమియు నని యైదు. (ఆకాశము శ్రోత్రేన్ద్రియమునకును, వాయువు స్పర్శనమునకును, తేజస్సు చక్షురింద్రియమునకును, జలము రసనేంద్రియము నకును, భూమి ఘ్రాణేంద్రియమునకును ద్రవ్యములు).

పంచేంద్రియములలో చక్షుస్సు ప్రధానము కావున తొలుత జెప్పబడినది. శాలాక్యమున చక్షురింద్రియప్రాధాన్య మిట్లు చెప్పబడినది:—"శ్రోత్రత్వఘ్రాణరసనై శ్శేషైరపి సమన్వితః, బలవర్ణాద్యుపేతోఽపి నష్టదృక్కుడ్యసన్నిభః" శేషములైన శ్రోత్రత్వక్ ఘ్రాణరసనములను నాల్గుఇంద్రియములతో గూడి బలవర్ణాదులు కల్గి యున్నను చక్షురింద్రియ మొక్కటి మాత్రము లేనిపురుషుడు గోడవలె నిరుపయోగ మగును; కావున చక్షురింద్రియము తక్కినయింద్రియములకన్న ప్రధానము.

ఇంద్రియద్రవ్యములు ఇంద్రియములవరుస ననుసరించి చెప్పవలసియున్నను, పైజెప్పబడు "మహాభూతాని ఖం వాయురగ్నిరాపః క్షితిస్తథా" అనునట్టి మహాభూత ములవరుస ననుసరించి చెప్పబడినవి.

పంచేంద్రియాధిష్ఠానములు.

మూ. పఞ్చేన్ద్రియాధిష్ఠానాని:—

అక్షిణీ, కర్ణౌ, నాసికే, జిహ్వా, త్వక్చేతి.

వ్యా. ఇంద్రియముల కాశ్రయములు ఇంద్రియాధిష్ఠానములు. అయ్యవి రెండు నేత్రగోళములు, రెండు కర్ణరంధ్రములు, రెండు నాసాద్వారములు, నాలుక, త్వక్కు అనియం నైదుగ నుండును.

పైజెప్పినవి వరుసగ చక్షురాదీంద్రియక్రమము ననుసరించి యైదిటికి నైదుఆశ్ర యములని యెరుంగునది. ఇచ్చట అక్షి-కర్ణ-నాసికలు రెండేసి యైయున్నను, ఒక్కొక యింద్రియమున కధిష్ఠానము కావున ఐదు అని చెప్పినది సమంజసము.

పంచేంద్రియార్థములు.

మూ. పఞ్చేన్ద్రియార్థాః—శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధాః. ౧౦

వ్యా. ఇంద్రియార్థములనగ ఇంద్రియములచే గ్రహింపదగిన విషయములు. అయ్యవి శబ్దము, స్పర్శము, రూపము, రసము, గంధము నని యైదుగ నుండును.

ఇచ్చట స్పర్శశబ్దముచేత స్పర్శము, స్పర్శమున కాశ్రయమైన ద్రవ్యమూ, స్పర్శముతోఁగూడ సమవాయసంబంధముచే గలిసియున్న స్పర్శపరిమాణాదులును అనిగ్రహింపబడును. ఇత్తెరంగుననే రూపాదులయందును ఊహించునది.

పంచేంద్రియబుద్ధులు.

మూ పఞ్చేన్ద్రియబుద్ధయః చక్షుర్బుద్ధ్యాదికాః; తాః పునరిన్ద్రియేన్ద్రియార్థసత్త్వాత్మసన్నికర్షజాః క్షణికా నిశ్చయాత్మికాశ్చ; ఇత్యేతత్పఞ్చపఞ్చకమ్. ౧౧

వ్యా. ఇంద్రియబుద్ధులన:—అసాధారణకారణమైన యింద్రియముచేత వ్యవహరింపబడిన బుద్ధులు ఇంద్రియబుద్ధులు. అవి చక్షుర్బుద్ధి, శ్రోత్రబుద్ధి, ఘ్రాణబుద్ధి, రసనబుద్ధి, స్పర్శనబుద్ధియు ననియైదు. (అసాధారణ కారణమైన చక్షురింద్రియముచే గల్గినబుద్ధి చక్షుర్బుద్ధి. తక్కిననాల్గిటి నిత్తెరంగున నూహించునది.) అట్టిబుద్ధులు ఇంద్రియములు, ఇంద్రియార్థములు, మనస్సు, ఆత్మ అను నీనాల్గిటి యొక్క సంబంధముచే గల్గును. (అట్టిసంబంధము కొన్నిటికి సంయోగసంబంధము కొన్నిటికి సమవాయసంబంధము. అందు చక్షుర్బుద్ధియందు తొలుత నాత్మ మనస్సుతోఁ గూడి ప్రేరేపించును. ఆమనస్సు చక్షురింద్రియమును ప్రేరణ చేయును. అయ్యది రూపయుక్తద్రవ్యముతో సంయోగరూపమైన సంబంధమున రూపాదుల గ్రహించును. ఇది చక్షురింద్రియబుద్ధికి సంపత్తు. శ్రోత్రేంద్రియబుద్ధియందు శ్రోత్రమునకును శబ్దమునకును సమవాయసంబంధము. ఇత్తెరంగుననే తక్కిన యింద్రియబుద్ధుల యుత్పత్తిక్రమము నెరుంగునది). అట్టి యింద్రియబుద్ధులు క్షణికములు (శీఘ్రముగ నశించునవి) అనగ పైజెప్పినరీతిగ ఆత్మ మనస్సు ఇంద్రియములు ఇంద్రియార్థములు అనువాని పరస్పరసంబంధము కల్గినప్పుడు ఆయాయింద్రియబుద్ధులు బొడమును. అట్టిసంబంధము ఆగినప్పుడు ఆయాయింద్రియబుద్ధియు నశించునని భావము). మరియు నవి వస్తుస్వరూపాదుల నిశ్చయించు స్వభావము కల్గినవి. ఇత్తెరంగున నింద్రియపంచకము, ఇంద్రియద్రవ్యపంచకము, ఇంద్రియాధిష్ఠానపంచకము, ఇంద్రియార్థపంచకము, ఇంద్రియబుద్ధిపంచకము నను ఐదుపంచకములు చెప్పబడినవి.

అధ్యాత్మద్రవ్యగుణసంగ్రహము.

మూ. మనో మనోఽర్థో బుద్ధిరాత్మా చ, ఇత్యధ్యాత్మద్రవ్యగుణ సంగ్రహః, శుభాఽశుభప్రవృత్తినివృత్తిహేతుశ్చ, ద్రవ్యాశ్రితం చ కర్మ, యదుచ్యతే క్రియేతి. ౧౨

వ్యా. మనస్సు, 'మనసస్తు చింత్యోఽర్థః' అను పదునారవ వాక్యమున జెప్పబడు మనోఽర్థము, మనస్సుకు సంబంధించిన బుద్ధి, ఆత్మ అను నీనాల్గును ఆత్మకు సంబంధించి చెప్పబడిన ద్రవ్యములయొక్కయు గుణములయొక్కయు సంగ్రహము. (అందు రూపాదిబుద్ధులు గుణములు, తక్కినవి ద్రవ్యములు.)

పైజెప్పిన యధ్యాత్మద్రవ్యగుణసంగ్రహము శుభము యొక్కయును సుఖము యొక్కయును ప్రవృత్తికిని, అశుభమైన యధర్మముయొక్కయు దుఃఖముయొక్కయు నివృత్తికిని కారణమగును. మరియు ద్రవ్యము నాశ్రయించిన క్రియారూపమైనది కర్మ యనబడును.

పైజెప్పిన యధ్యాత్మద్రవ్యగుణ సంగ్రహముయొక్క సమ్యగ్యోగము (విధ్యుక్తాచరణము) కల్గునప్పుడు శుభముయొక్క ప్రవృత్తికిని అశుభముయొక్క నివృత్తికిని హేతువగును. అయోగ-అతియోగ-మిథ్యాయోగములు కల్గునప్పుడు కేవలము అశుభ ప్రవృత్తికి హేతువగును.

చక్షురాదీంద్రియములకు తైజసత్వాదినిర్ణయము.

మూ. తత్రానుమానగమ్యానాం పఞ్చమహాభూతవికారసముదాయాత్మకానామపి సతామిన్ద్రియాణాం తేజశ్చక్షుషి, ఖం శ్రోత్రే, ఘ్రాణే క్షితిః, ఆపో రసనే, స్పర్శనేఽనిలః విశేషేణోపపద్యతే.

వ్యా. పైజెప్పిన చక్షురాదీంద్రియము లైదిటిలో నొక్కొక్కటియు పృథివ్యాది పంచభూతవికారసముదాయాత్మకమై యుండును; అట్టి పంచభూతవికారవైశిష్ట్యము అనుమానముచే దెలియందగియుండును. అట్లు పంచభూతాత్మకము లైనను చక్షురింద్రియమున తేజస్సును, శ్రోత్రేంద్రియమున నాకాశంబును, ఘ్రాణేంద్రియమున భూమియు, రసనేంద్రియమున జలంబును, స్పర్శనేంద్రియమున వాయువును అధికముగ నుండును. (ఆయాయింద్రియమునకు జెప్పిన ఆయా భూతముయొక్క భాగ మధికముగ నుండునని భావము).

మరియు చక్షురాదీంద్రియములయందు పంచభూతాంశము లన్నియు జేరి యున్నను తేజోభాగ మధికమగుటచే చక్షురింద్రియము తైజసమనియు, ఆకాశభాగ మధికమగుటచే శ్రోత్రేంద్రియము నాభసమనియు, భూమియంశ మధికమగుటంజేసి ఘ్రాణేంద్రియము పార్థివమనియు, జలభాగ మధికమగుటవలన రసనేంద్రియము ఆప్య మనియు, వాయుభాగ మధికమగుటవలన వాయ్వాత్మకమనియు ముఖ్యముగ వ్యవహ రింపబడునని భావము.

ఇంద్రియములకు తైజసత్వాదినిర్ణయము.

మూ. తత్ర యద్యదాత్మకమిన్ద్రియం విశేషాత్తత్తదాత్మకమేవార్థ మనుగృహ్ణాతి తత్స్వభావాత్, విభుత్వాచ్చ. ౧౪

వ్యా. పృథివ్యాదిపంచభూతములలో నొక్కొక భూతాంశము ఒక్కొక యింద్రి యమున నధికముగ నుండునని యు, దానం జేసి తైజసము నాభసము మున్నగు వ్యవ హారము ఆయాయింద్రియమునకు కల్గియుండునని యు పైని జెప్పబడినది. ఇయ్యది తేజోధికము ఇయ్యది ఆకాశాధికము ఇవి మున్నగుపరిజ్ఞానము ఎట్లు కల్గుననిన ఆవిషయ మీవాక్యమున వివరింపబడును:—

ఏయింద్రియము పంచభూతములలో నేభూతముయొక్క భాగ మధికముగ కల్గియుండునో అట్టిభూతముచే నారంభింపబడిన యాయింద్రియము అట్టిభూతమునకు సంబంధించినవిషయమునే గ్రహించును. అది యేలయన:—ఇంద్రియమునకు అట్టిగుణము స్వాభావికమైనది. తనకు సజాతీయవిషయమునే గ్రహించుటకు శక్తికల్గినది. కావున పైజెప్పినరీతిగ నాయాయింద్రియమునకు సజాతీయమగువిషయమునే గ్రహించును. అని యర్థము.

ఉదాహరణము:—చక్షురింద్రియము తేజఃప్రధానమైనది. తేజఃప్రధానమైన రూపమాత్రమును గ్రహించుటవలన తైజసము. అని అనుమానముచే నిర్ణయింపదగి యుండును. రసనేన్ద్రియము రూపాదులలో తనకు సజాతీయమైన రసమును మాత్రము గ్రహించుటవలనఆప్యము. ఇత్తెరంగున నాభసాదులమూటిని యనుమానముచే నెరుంగునది.

ఇంద్రియముల అతియోగమిథ్యాయోగసమయోగములు, వాని కారణములు.

మూ. తదర్థాతియోగాయోగమిథ్యాయోగాత్సమనస్క మిన్ద్రియం వికృతిమాపద్యమానం యథాస్వం బుద్ధ్యుపఘాతాయ సమ్ప ద్యతే, సామర్థ్యయోగాత్పునః ప్రకృతిమాపద్యమానం బుద్ధి మాప్యాయయతి. ౧౫

వ్యా. పైజెప్పిన యింద్రియార్థములయొక్క అతియోగము (చక్షురాదీంద్రియ ములకు వానివానికి సంబంధించి రూపాదివిషయములతో నధికముగ సంబంధమును జేసి అట్టివిషయముల నధికముగ గ్రహించుచుండుట), అయోగము (మిక్కిలి సూక్ష్మములైన సూచీరంధ్రము మున్నగువాని విశేషముగ జూచుట, లేక రూపాదులకు బొత్తుగ చూడ కుండుట, ఈరెండును అయోగము), మిథ్యాయోగము (చక్షురాదీంద్రియములచేత వికృతరూపములును భయంకరములైన రూపాదులను జూచుట) అను నీమూడు కారణ ములు సంభవించినప్పుడు అట్టియింద్రియమునకు ప్రేరకమైనమనస్సుతో గూడిన యాయిం ద్రియము వికృతిని జెంది ఆయింద్రియమునకు సంబంధించినబుద్ధికి విఘాతము కల్గును. (అట్టియింద్రియబుద్ధి కల్గనేరదనుట).

మరియు ఆయాయింద్రియములు తమతమ విషయములయందు సమ (న్యూనాతి రేకములు లేక) మైనయోగము కల్గినప్పుడు ఆయాయింద్రియములు వికృతిజెందక స్వభావస్థితినుండి వానివానికిసంబంధించినబుద్ధిని హానిలేకనిరంతరముగ వృద్ధినొందించును.

మనోఽర్థము, దాని సమహీనమిథ్యాయోగములచే గల్గుఫలము.

మూ. మనసస్తు చిన్త్యమర్థః, తత్ర మనసో మనోబుద్ధేశ్చ తఏవ సమాతి హీనమిథ్యాయోగాః ప్రకృతివికృతిహేతవో భవన్తి. ౧౬

వ్యా. మనస్సుకు చింత్యము విషయము (చింతన మనగ నాలోచన, అట్టి యాలోచనకు సంబంధించినవిషయము చింత్యము. అదియే మనస్సుకు సంబంధించిన యర్థమని భావము). అందు మనస్సుకును మనోబుద్ధికిని స్వవిషయమునందు సమయోగము కల్గినప్పుడు మనస్సు వికృతిజెందక స్వవిషయమైన చింత్యమునందు చక్కగ ప్రవర్తిం చును. అట్టిమనస్సుకును మనోబుద్ధికిని స్వవిషయమునందు హీనయోగము అయోగము కల్గిన నప్పుడును,పరిమాణమునకన్న నధికముగ సంబంధము కల్గినప్పుడును వికృతిజెందును.

ఇంద్రియముల నపేక్షించక కేవలము మనస్సు మాత్రము దేనిని గ్రహించునో అయ్యది చింత్యము. లేక యింద్రియములచే గ్రహింపబడిన విషయమునే యింద్రియ సంబంధము నపేక్షింపక మనస్సుమాత్రము గ్రహించిన నయ్యదికూడ చింత్యము. అట్టి రెండుచింత్యములును మనస్సుకు విషయములని భావము. మరియు సుఖదుఃఖాదులును మనస్సుకు విషయము లైయున్నను వానిలో చింత్యము ప్రధానమైనవిషయమని భావ ముచే నిచ్చట ప్రధానముగ జెప్పబడినది. (మనస్సు న్యూనాధికములు లేక సమచింతన మున మనస్సు వికృతిజెందక స్వభావస్థితి నుండుననియు, చింతనము బొత్తుగ లేకున్నను, అధికముగ చింతనము జేసినను, భయంకరాదిచింతనముజేసినను మనస్సు వికృతిజెంది, మనోబుద్ధిని కూడ చెరచునని ముఖ్యభావము).

—॥ ఇంద్రియములకును మనస్సుకును స్వస్థపరిపాలనోపాయము. ॥—

మూ. తత్రేన్ద్రియాణాం సమనస్కానాం అనుపతప్తానా మనుపతా పాయ, ప్రకృతిభావే ప్రయతితవ్యం ఏభిర్హేతుభిః; తద్యథాః— సాత్మ్యేన్ద్రియార్థసంయోగేన, బుద్ధ్యా సమ్యగవేక్ష్యాఽవేక్ష్య కర్మణాం సమ్యక్ప్రతిపాదనేన, దేశకాలాత్మగుణవిపరీతోపాస నేన చ ఇతి తస్మాదాత్మహితం చికీర్షతా సర్వేణ సర్వం సర్వదా స్మృతిమాస్థాయ సద్వృత్తమనుష్ఠేయమ్ ౧౭

వ్యా. వికృతిజెందక స్వభావస్థితినుండు చక్షురాదీంద్రియములకును మనస్సుకును ఏవిధమైన వికృతియు కల్గకుండుటకై (వికృతిని కల్గించుకారణముల వర్జించుటచేతను, ఒకవేళ వద్ధికల్గినప్పుడు దానిని తొలగించునౌషధాదులచేతను) మిక్కిలి ప్రయత్నముతో నుండవలెను. అది యెట్లులనః—తనకు ఇది హితము ఇది యహితము నని బుద్ధిచేత పలుమారు చక్కగ నాలోచించి, తనకు సాత్మ్యములైన (ప్రతికూలముకాని) యింద్రియార్థసంయోగముచేత నాయావ్యాపారములను (అహితములవదలి హితములను) ఆచరించుటచేతను, ఇంద్రియములకును మనస్సునకును వికృతి గల్గనీయక స్వస్థతను కాపాడవలెను. (ఇటు చెప్పుటచేత అసాత్మ్యేంద్రియార్థసంయోగముచేతను ప్రజ్ఞాపరాధముచేతను సంభవించు అహితములైన ఇంద్రియ మనోవ్యాపారములను మాని హితములైన సాత్మ్యేంద్రియ మనోవ్యాపారములచేత, స్వస్థతనుండు ఇంద్రియాదులను వికృతిజెందనీయక కాపాడవలెనని భావము).

మరియు (అట్టి యింద్రియములును మనస్సును వికృతిజెందినప్పుడు) జాంగలాది దేశగుణములకును, వసంతాదికాలగుణములకును, వాతాదిప్రకృతిగుణములకును, రోగములకును, విపరీతములైన యౌషధాహారాదుల హితాహితముల చక్కగ గమనించి అందు హితముల నాచరించుటచేత ఇంద్రియమనస్సంబంధమైన వికారమునకు నివృత్తిచేయుటకు యత్నించవలెను.

కావున తనకు హితమునుజేయ గోరువారందరును అన్నివిషయములను చక్కగ నిర్మలమైన మనస్సుచే నాలోచించి అసద్వర్తనమును బొత్తుగ వదలి మంచివృత్తమును అనుష్ఠానము చేయుచుండవలెను.

—॥ సద్వృత్తానుష్ఠానక్రమము. ॥—

మూ. తద్ధ్యనుతిష్ఠన్ యుగపత్ సంపాదయత్యర్థద్వయమారోగ్య మిన్ద్రియవిజయం చేతి; తత్సద్వృత్తమఖిలేనోపదేక్ష్యామోఽ

గ్నివేశ! తథా:—దేవగోబ్రాహ్మణగురువృద్ధసిద్ధాచార్యా నర్చ
యేత్, అగ్నిముపచరేత్, ఓషధీః ప్రశస్తాః ధారయేత్, ద్వౌ
కాలావుపస్పృశేత్, మలాయనేష్వభీక్ష్ణం పాదయోశ్చ వైమ
ల్యమాదధ్యాత్, త్రిః పక్షస్య కేశశ్మశ్రులోమనఖాన్ సంహార
యేత్, నిత్యమనుపహతవాసాః సుమనాస్స్యగన్ధిస్స్యాత్. ౧౮

వ్యా. ఈక్రిందచెప్పబడు సద్వృత్తములను అనుష్ఠించినచో మానవుడు ఆరోగ్య
మును ఇంద్రియవిజయమును ఒకేకాలమున సంపాదించుకొన గలడు. కావున అట్టి
సద్వృత్తమును పూర్తిగ నీక్రింద నుపదేశించెదను. అది యెట్టిదనిన:—దేవతలు, బ్రాహ్మ
ణులు, గురువులు, జ్ఞానవయోవృద్ధులు, తపస్సిద్ధులు, ఉపదేశాదుల జేసిన యాచార్యుల
వీరినందరిని తగినభక్తితో పూజించవలెను. శ్రౌతాగ్నిని స్మార్తాగ్నిని హోమవిధిచే నుః
చరించవలెను. మిక్కిలి ప్రశస్తములైన యోషధుల సంగ్రహించి పదిలముగ నుంచవలెను
ప్రతిదినమున సాయంప్రాతఃకాలముల రెంటియందును స్నానముచేసి సంధ్యనుపాసింః
వలెను. (ఇచ్చట నుపస్పర్శమన స్నానంబును సంధ్యోపాసనమును నర్థము; 'ఉపస్పర
స్స్పర్శమాత్రే స్నానాచమనయోరపి' అని మేదిని.) మలస్థానములైన గుదాదిస్థానము
యందును, పాదములయందును, మలినమును చేరనీయక శుభ్రపరచవలెను. పక్షమునకు
మూడుమార్లు (ఐదుదినములకొకతూరి) కేశములను, మీసములను, రోమములను, గోళ్లన
క్షౌరము చేసికొనవలెను. ప్రతిదినంబును నిర్మలమైన బట్టల ధరించి, మంచి మనస్సుక
మంచి పరిమళము కల్గియుండవలెను.

'త్రిర్మాసస్య రోమనఖాన్ సంహారయేత్' అని క్షీరపాణి చెప్పియున్నాడు
ఈ వాక్యము ననుసరించి ఇచ్చట 'పక్షస్య' అను పదమునకు మాసమని యర్థముచే
మాసమునకు మూడుమార్లు క్షౌరము చేసికొనవలెనని యర్థముచేయుట సమంజసమ
"పతతి బుతుర్మాసాభ్యాం పక్షరూపాభ్యాం" అను ప్రమాణాంతరముచేత పక్షమన
మాసమనియు అర్థమగుచున్నది.

సాధువేశాదిసద్వృత్తము.

మూ. సాధువేశః, ప్రసాధితకేశః,మూర్ధశ్రోత్రఘ్రాణపాదతైలనిత్యో
ధూమపః, పూర్వాభిభాషీ, సుముఖః, దుర్గేష్వభ్యుపపత్తా
హోతా, యష్టా, దాతా, చతుష్పథానాం నమస్కర్తా, బ
నాముపహర్తా, అతిథీనాం పూజకః, పితౄణాంపిణ్డదః, కా

హితమితమధురార్థవాదీ, వశ్యాత్మా, ధర్మాత్మా, హేతావీర్ష్యుః, ఫలేనేర్ష్యుః నిశ్చిన్తో(త్తో), నిర్భీకః, ధీమాన్, హ్రీమాన్, మహోత్సాహో, దక్షః, క్షమావాన్, ధార్మికః, ఆస్తికో, వినయబుద్ధి విద్యాభిజనవయోవృద్ధసిద్ధాచార్యాణాముపాసితా, ఛత్రీ, దణ్డీ, మౌనీ, సోపానత్కో, యుగమాత్రదృగ్విచరేత్. ౧౯

వ్యా. మంచివేషముకల్గి తలవెండ్రుకలను చక్కగదువ్వి కట్టియుంచుకొనవలెను. శిరస్సు, చెవులు, ముక్కులు, పాదములు అను నీయవయవములయందు నియతముగ తైలము నుపయోగించుకొనవలెను. ధూమవిధియందు జెప్పినప్రకారము పొగపీల్చవలెను. పూజనీయులగు పెద్దలు తటస్థించినపుడు వారిముందు గౌరవించి ముందుగ మాట్లాడవలెను. ఎల్లప్పుడును సుముఖుడుగ నుండవలెను. కష్టముగనుండువారికి ధైర్యముచెప్పి కాపాడవలెను. అగ్నిహోత్రము మున్నగు హోమములజేయవలెను. యాగములచేయవలెను. తనశక్తికొలది దానము చేయువాడుగ నుండవలెను. నాల్గుత్రోవలు కలియు స్థలమును చూచినప్పుడు నమస్కారము చేయవలెను. దేవతల బూజించవలెను. అతిథుల బూజించవలెను. పితృదేవతలకు పిండదానము చేయవలెను. దేశకాలాదుల నెరింగి హితంబులును, మితంబులును, వినుటకు మధురంబులు అర్థముతో కూడినవియు నగు మాటల బల్కవలెను. ఇంద్రియములను మనస్సు తనవశమున నుంచుకొనవలెను. ధర్మస్వభావము కల్గియుండవలెను. హేతువునందు ఈర్ష్యకలవాడైయుండవలెను. (ఒకడు ద్రవ్యవంతుడును విద్యావంతుడును మున్నగు సంపదలకలవాడై యున్నపుడు అట్టివానిసంపదలకు ఈర్ష్య లేక అయ్యవి వానికెట్లు లభించెనని వానికారణములయందు ఈర్ష్యకల్గి వానిని సంపాదించుటకై ప్రయత్నము చేయవలెను.) ఫలమునం దసూయ లేకుండవలెను. మంచికర్మములచే నొకరికి సంపత్తు మున్నగు ఫలము కల్గిననాడు అట్టి ఫలమును జూచి యసూయపడదగదు.) ప్రతివిషయమునందును, సంశయములేక నిశ్చయజ్ఞానము కల్గియుండవలెను. భయరహితుడును (ఆపత్కాలమున భయపడువాడును), బుద్ధిమంతుడును, పాపకృత్యములజేయ లజ్జించువాడును, సత్కార్యములజేయుట కుత్సాహము కలవాడును, సమర్థుడును, ఓర్పుకలవాడును, ధర్మబుద్ధికలవాడును, ఆస్తికుడు (దేవుడు కలడని నమ్మకము కలవాడు) నై యుండవలెను. విద్యచేతను, వినయముచేతను, బుద్ధిచేతను, సత్కులముచేతను, వయస్సుచేతను అధికులైనవారిని, సిద్ధులను, ఆచార్యులను మిక్కిలి భక్తిశ్రద్ధలతో ననువర్తించుచుండవలెను. తాను సంచరించునప్పుడు గొడుగు దండమును పట్టుకొని, సిగ ముడివేసి, పాదరక్షల దొడిగికొని మడకకాడి యంతదూరము వరకు ముందుచూచుచు నడువవలెను.

మంగళాచారాదిసద్వృత్తములు.

మూ. మఙ్గళాచారశీలః, కుచేలాస్థికణ్టకామేధ్యకేశతుషోత్కరభస్మకపాలస్నానభూమీనాం పరిహర్తా, ప్రాక్ శ్రమాత్ వ్యాయామవర్జీ స్యాత్, సర్వప్రాణిషు బన్ధుభూతస్స్యాత్, క్రుద్ధానామనునేతా, భీతానామాశ్వాసయితా, దీనానా మభ్యుపపత్తా, సత్యసన్ధః, సామప్రధానః, పరపరుషవచనసహిష్ణుః, అమర్షఘ్నః, ప్రశమగుణదర్శీ, రాగద్వేషహేతూనాం హన్తా. ౨౦

వ్యా. శుభకరములైన యాచారంబును స్వభావంబును కల్గియుండవలెను. చింపిపేలికలును, ఎముకముక్కలును, ముండ్లును, జలమలాదులైన యశుద్ధంబులును, వెండ్రుకలును, పొట్టును, పెంటయు, బూడిదెయు, చిల్లరపెంకులును, కల్గినప్రదేశములయందు సంచరింపదగదు. మరియు స్నానముచేయు స్థలమున సంచరింపదగదు. (కావున పైజెప్పినస్థలముల వర్జించవలెను). తనకు బడలిక కలుగకమునుపే దేహపరిశ్రమమును విడువవలెను.)సకలప్రాణులయందును బంధువుబోలె ప్రీతి కల్గియుండవలెను. కోపముకలవారినను నయముల బల్కవలెను. భయపడువారికి దిగులుతీర్చి భయము నుడుపవలెను. బీదలకు సహాయపడవలెను. తాజేసినప్రతిజ్ఞ నేరవేర్చుకొనవలెను. సామోపాయము ప్రధానముగ గల్గి యుండనగును. (వివాదము కల్గినప్పుడు సమాధానము పరచుటయందే మనస్సు కల్గియుండవలెను.) ఇతరులు క్రూరముగ మాట్లాడినను దాని సహించుకొనవలెను. కోపము కల్గినప్పుడు దాని నణచికొనవలెను. శాంతము ప్రధానమైన గుణముగ గలవాడై, యుండవలెను. రాగద్వేషాదుల గల్గించుకారణముల మానియుండవలెను.

మనుజులు విసర్జింపపలసినవిషయములు.

మూ. నానృతం బ్రూయాత్, నాన్యస్వ మాదదీత, నాన్యస్త్రియమభిలషేత్, నాన్యశ్రియం, న వైరం రోచయేత్, న కుర్యాత్పాపం, న పాపేఽపి పాపీ స్యాత్, నాన్యదోషాన్ బ్రూయాత్, నాన్యరహస్యమాగమయేత్,నాఽధార్మికైర్న నరేన్ద్రద్విష్టైస్సహాసీత, నోన్మత్తైర్న పతితైర్న భ్రూణహన్తృభిః న క్షుద్రైర్న దుష్టైః, న దుష్టయానాన్యారోహేత్,న జానుసమం కఠినమాసనమధ్యాసీత, నోనాస్తీర్ణమనుపహిత మవిశాలమసమం వా శయనం

సంపద్యేత, న గిరివిషమమస్తకేష్వనుచరేత్, న ద్రుమమారోహేత్, న జలోగ్రవేగమవగాహేత, న కులచ్ఛాయామువాసీత, నాగ్న్యుత్పాతమభితశ్చరేత్, నోచ్చైర్హసేత్, న శబ్దవన్తం మారుతం ముఞ్చేత్, నానావృతముఖో జృమ్భాం క్షవథుం హాస్యంవా ప్రవర్తయేత్, న నాసికాం కుష్ణీయాత్, న దన్తాన్ విఘట్టయేత్, న నఖాన్ వాదయేత్, నాస్థీన్యభిహన్యాత్, న భూమిం విలిఖేత్, న చ్ఛిన్ద్యాత్తృణమ్, నలోష్టమ్మృద్నీయాత్.

వ్యా. అబద్ధము పల్కరాదు. ఇతరుల ద్రవ్యమును అపహరింపదగదు. ఇతరుల భార్యల గోరదగదు. ఇతరుల సంపత్తును హరింపరాదు. ఇతరులతో వైరము బూనదగదు. పాపకృత్యముల జేయదగదు. తనకపకారము చేసినవారికైనను బదులుగ నపకారము చేయరాదు. ఇతరులదోషమును వెల్లడిగ జెప్పరాదు. ఇతరుల రహస్యమును గమనింప కూడదు. ధర్మమును దప్పినవారు పరిపాలకుడగు ప్రభువుతో ద్వేషించినవారు,పిచ్చిబట్టిన వారు కులాచారములకు విరుద్ధములైన యకృత్యముల జేయుటచే భ్రష్టులు,భ్రూణహత్య (గర్భమును చెరచుట)ను చేసినవారు, క్షుద్రులు (ఆభిచారికాది క్రూరకృత్యముల జేయువారు) దుష్టములైనపనుల జేయువారు, వీరితో నొకప్పుడు సహశయనాసన భోజనాది సహవాసము చేయరాదు. దుష్టములైన గుఱ్ఱములు మున్నగు వాహనములపైనెక్కి సవారి చేయదగదు. మోకాటియెత్తుకల్గిన యాసనముపైకూర్చుండదగదు. కఠినమైన యాసనముపై కూర్చుండదగదు. సరిగా పరచక దిండ్లులేక విశాలముకాగ మెత్తనలేక సమముకాని పడకపై పరుండరాదు. పర్వతములయొక్క శిఖరములపైనను మిట్ట పల్లములైన ప్రదేశమునందును సంచరింపదగదు. చెట్లపై నెక్కదగదు. అతివేగముగ ప్రవహించు జలమున స్నానాదులకై దిగకూడదు. మైనీడయం దుండరాదు. నిప్పు రగిలి పెద్దగ మండుచుండ దానివద్దకు పోదగదు. బిగ్గరగ నవ్వకూడదు. నిశ్వాసవాతమును శబ్దముతో గూడినట్టులు వెడలింపరాదు. ఆవలించుట, తుమ్ముట, నవ్వుట ఈపనుల జేయునప్పుడు నోరు మూసికొనక యుండరాదు. (నోరు మూసికొని అట్టిపనుల జేయవలెనని భావము.) ముక్కును గీరకూడదు. పండ్లు కొరకరాదు. గోళ్లతో గోళ్లను రుద్ది చప్పుడు చేయరాదు. ఎముకలతో నెముకలను గొట్టరాదు. భూమి గీరదగదు. తృణాదులను గోట గిల్లరాదు. మట్టిపెళ్లలను చేతులతో పిసకరాదు.

మూ. న విగుణమఙ్గైశ్చేష్టేత,జ్యోతీంష్యనిష్టమమేధ్యమశస్తం చ నాభివీక్షేత, న హుంకుర్యాచ్ఛవమ్,న చైత్యధ్వజగురుపూజ్యాశస్త

చ్ఛాయామాక్రమేత్, న క్షపాసు అమరసదనచైత్యచత్వరచతుష్పథోపవనశ్మశానాఘాతనాన్యాసేవేత, నైకశ్శూన్యగృహమ్, న చాటవీమనుప్రవిశేత్, న పాపవృత్తాన్ స్త్రీమిత్రభృత్యాన్ భజేత, నోత్తమైర్విరుధ్యేత, నావరానుపాసీత, న జిహ్మం రోచయేత్, నానార్యమాశ్రయేత్, న భయముత్పాదయేత్, న సాహసాతిస్వప్నప్రజాగరస్నానపానాశనాన్యాసేవేత, నోర్ధ్వజానుశ్చిరంతిష్ఠేత్, న వ్యాళానుపసర్పేత్, న దంష్ట్రిణః, న విషాణినః. పురోవాతాతపావశ్యాయాతిప్రవాతాన్ జహ్యాత్, కలిం నారభేత, నాసునిభృతోఽగ్నిముపాసీత, నోచ్ఛిష్టోనాధఃకృత్వా ప్రతాపయేత్, నావిగతక్లమః నానాప్లుతవదనః న నగ్న ఉపస్పృశేత్, న స్నానశాట్యా స్పృశేదుత్తమాఙ్గమ్, న కేశాగ్రాణ్యభిహన్యాత్, నోపస్పృశ్యేత ఏవ వాససీ బిభృయాత్, నాస్పృష్ట్వా రత్నాజ్యపూజ్యమఙ్గళసుమనోఽభినిష్క్రామేత్, న పూజ్యమఙ్గళాన్యపసవ్యం గచ్ఛేత్. నేతరాణ్యనుదక్షిణమ్.

వ్యా. కరచరణాద్యవయవములతో వికారములుగ చేష్టలజేయరాదు. సూర్యుడు మున్నగు మిక్కిలి తేజోవంతములైనవానిని, ఇష్టముగాని పదార్థములను, అమేధ్యము (మనసు కింపుగాని) పదార్థములను, అప్రశస్తములగు శ్మశానమునందలి మంట మున్నగు వాని కండ్ల జూడదగదు. శవమును హుంకరించరాదు. చైత్యవృక్షము (గ్రామమున ప్రధానముగనుండు రచ్చమాను), దేవాలయములయందలి ధ్వజస్తంభము, గురువులు, పూజార్హులగు తలిదండ్రులు మున్నగువారు వీని నీడయం దుండరాదు. (ఆనీడ సోకునట్లుండరాదు). ఆరోగ్యులును అపరిశుద్ధులు నగువారినీడ నుండజనదు (శరీరముపై సోకరాదు.) దేవాలయములయందును, బలిచేయుటకై విడచియుండు స్థలమునందును, అశ్వత్థము మున్నగు చెట్లక్రిందను, నాల్గుత్రోవలు చేరునట్టి స్థలమునందును, ఉద్యానవనములయందును, రుద్రభూమియందును, జీవవధగావింప నిర్ణయించిన స్థలమునందును రాత్రులయం దుండదగదు. శూన్య (జనములేని) గృహమునందును, అడవియందును ఒక్కడుగ నుండరాదు. పాపకృత్యముల జేయునట్టిస్త్రీలను మిత్రులను భృత్యులను దగ్గిర చేర్పరాదు. ఉత్తములైనవారితో విరోధింపరాదు. నీచులతో చెలిమి చేయరాదు. కపటబుద్ధి కలవానిని మనసునందైన దలపరాదు. దుష్టుల నాశ్రయింప దగదు.

ఇతరులకు భయమును గల్గింపగూడదు. సాహసము, నిద్ర, జాగరణము, స్నానము, జల పానము, భోజనము వీని నన్నిటిని అధికముగ జేయజనదు. మోకాళ్లపైన చాలకాలము కూర్చొని యుండరాదు. సర్పములు, కోరలుకల క్రూరజంతువులు, కొమ్ములుకల మృగములు వీనిసమీపమునకు పోరాదు. తూర్పుగాలి, ఎండ, మంచు, పెనుగాలి వీని సంబంధమును విడువవలెను. జగడము నారంభింపరాదు. అగ్నిని మిక్కిలి జాగ్రత్తగ నుపాసించవలెను. అపరిశుద్ధుడై యగ్ని నుపాసింపదగదు. క్రింద నేమియుం నుంచక కేవలము భూమిపై నగ్నినిడి మంటవేయదగదు. శరీరవ్యాయామాదులచే గల్గిన బడలిక తీరకమునుపు స్నానము చేయరాదు. ముఖమును కడిగికొనకయుం, దిగంబరుడయ్యును స్నానము చేయదగదు. స్నానము చేసినవస్త్రముతో తలను తుడుచుకొనదగదు. తలవెండ్రుకలకొనలను విదలింపరాదు. తాను కట్టియున్నగుడ్డల విడిచిపెట్టి స్నానముచేసి మరల నాగుడ్డలను కట్టరాదు. తాను ప్రయాణముచేసి బైట పోదలచినప్పుడు రత్నములనైనను, ఆజ్యమునైనను, పూజింపదగిన వస్తువులనైనను, మంగళకరములగు పుష్పఫలాదులనైనను కంటచూచి స్పృశింపక వెడలకూడదు. (పైజెప్పినవానిని స్పృశించి వెడలవలెననుట). పూజ్యములగు దేవతలయాలయము మున్నగు వానికిని మంగళకరములైన ద్రవ్యములకును అపసవ్యముగ పోవజనదు. పూజ్యములుకాని ద్రవ్యములకును, మంగళకరములుకాని వానికిని ప్రదక్షిణముగ జనకూడదు.

ఇచ్చట "న శవం హుం కుర్యాత్" అనుదానికి శవమును హుంకరించినచో శరీరమునందలి సౌమ్యభాగము వెడలునని భావము. ఈవిషయము 'యశ్శవం హుం కుర్యాత్ తేన సోమో బహిర్నిరస్తో భవతి' అనుప్రమాణముచే దెలిసెడి.

భోజనకాలనియమములు.

మూ. నారత్నపాణిర్నాస్నాతో నోపహతవాసాః, నాజపిత్వా, నాహుత్వా దేవతాభ్యో, నానిరూప్య పితృభ్యో, నాదత్వా గురుభ్యో, నాతిథిభ్యో, నోపాశ్రితేభ్యో, నాపుణ్యగన్ధో, నామాలీ, నాప్రక్షాళితపాణిపాదవదనో, నాశుద్ధముఖో, నోదఙ్ముఖో, న విమనాః, నాభక్తాశిష్టాశుచిక్షుధితపరిచరో, నాపాత్రీష్వమేధ్యాసు, నాకాలే, నాదేశే, నాకీర్ణే, నాదత్వాగ్రమగ్నయే,నాప్రోక్షితం ప్రోక్షణోదకైః, మంత్రైరనభిమన్త్రితం, న కుత్సయన్న కుత్సితం, నప్రతికూలోపహితమన్నమాదదీత, న పర్యుషితమన్యత్రమాంసహరితకశుష్కశాకఫలభక్ష్యేభ్యః,

నాశేషభుక్ స్యాత్ అన్యత్ర దధిమధులవణసక్తుసలిలసర్పిర్భ్యః, న నక్తం దధి భుఞ్జీత, న సక్తూనేకానశ్నీయాత్, న నిశి, న భుక్త్వా, న బహూన్, న ద్విర్నోదకాన్తరితాన్, న ఛిత్వా ద్విజైర్భక్షయేత్. ౨౩

వ్యా. చేతి వ్రేలియందు మణిని ధరించక భుజింపదగదు. మరియు స్నానము చేయకయు, ఉతికి మడుగులేని గుడ్డల గట్టకయు, సంధ్యాదిజపము సేయకయు, ఔపాసనాదిహోమము సేయకయు, దేవతలకు నివేదింపకయు, పితృదేవతలకు భాగ మియ్యకయు, గురువులకు ఇయ్యకయు, అతిథులకును ఆశ్రితులకును బెట్టకయు భుజింప దగదు.

మరియు పరిశుద్ధమైన గంధమును బూసికొనకయు, పుష్పమాలికల ధరింపకయు, చేతులను కాళ్లను ముఖమును కడిగికొనకయు, నోరు పుక్కిలించి యాచమనమును సేయకయు భుజింపరాదు. ఉత్తరాభిముఖముగ గూర్చుండి యొకప్పుడును భుజింప రాదు. సంతోషములేకయు, భక్తిలేకయు భుజింపరాదు. భక్తిలేనివారిని, సదాచారము లేనివారిని, అపరిశుద్ధులను, ఆకలిగొన్నవారిని ముందరనిడికొని భుజింపరాదు. అపాత్రులును అపరిశుద్ధులును నగువారియింట భుజింపదగదు. యుక్తముకాని దేశమునందును అకాలమునందును భుజింపరాదు. అనేకజనులచే వ్యాపించినస్థలమున భుజింపదగదు. తొలుత నగ్నియందు హోమము (వైశ్వదేవము) చేయకయు, మంత్రముచే నభిమంత్రించిన జలముచే ప్రోక్షణముచేయకయు, వేదోక్తమంత్రములచే నభిమంత్రించ కయు భోజనము చేయకూడదు. నిర్దుష్టమైనయన్నమును నిందించుచును భుజింపదగదు. తనకు ప్రతికూలులగువారిచే బెట్టబడినయన్నమును భుజింపజనదు. పర్యుషితమైన (ఒక రాత్రిగడచిన యాహారపదార్థమును) భుజింపజనదు. మాంసము, అల్లము మున్నగు పచ్చి పదార్థములు, ఎండిన యాకుకూరలు, పండ్లు, చక్కిలములు మున్నగుభక్ష్యములు మాత్రము పర్యుషితములైనను భుజింపదగును. పెరుగు, తేనె మున్నగు మధురపదార్థ ములు, ఉప్పు, సత్తుపిండి, ఉదకము, నెయ్యి అను నీపదార్థములుదక్క తక్కినపదార్థ ములను నిశ్శేషముగ భుజింపదగదు. (పెరుగు మున్నగువానిని మాత్రము నిశ్శేషముగ (ఆకులో నుంచినవానిలో మిగలనీయక) భుజింపవలెననియు, తక్కినవానిని కొంచెము శేషముండునట్లు తినవలెననియు భావము). రాత్రులయందు పెరుగును భుజింపదగదు. సత్తుపిండితో చక్కెరను నేతిని పెరుగును చేర్చక ఒక్కదానిని మాత్రము తినకూడదు. ఆసత్తుపిండిని రాత్రియందును, అధికముగను, భుజించినపిమ్మటను రెండుమార్లును తిన

కూడదు. నీళ్లను నడమనడమ త్రాగుచు సత్తుపిండిని తినకూడదు. కూరలు ఊరుగాయలు మున్నగువానిని పండ్లతో కొంచెము కొంచెముగ కొరికి తినగూడదు.

"దివా కపిత్థే వసతి రాత్రౌ దధ్ని చ సక్తుషు, అలక్ష్మీః కలహాధారా కోవిదారే కృతాలయా" అను ప్రమాణాంతరముచేత రాత్రిపూట పెరుగునందును సత్తుపిండి యందును అలక్ష్మియుండును కావున వానిని రాత్రులయందు తినగూడదు.

ఇంక కొన్ని సద్వృత్తములు.

మూ. నాఽనృజుః క్షుయాన్నాద్యాన్న శయీత, న వేగితోఽన్య కార్యస్స్యాత్, న వాయ్వగ్నిసలిలసోమార్కద్విజగురుప్రతి ముఖం నిష్ఠీవికావాతవర్చోమూత్రాణ్యుత్సృజేత్, న పన్థానమవ మూత్రయేత్, న జనవతి, నాన్నకాలే, న జపహోమాధ్యయన బలిమంగళక్రియాసు, శ్లేష్మసింఘాణక ముంచేత్. ౨౮

వ్యా. తుమ్మునపుడును, భుజించునపుడును, పరుండునపుడును, శరీరమును వంకర టింకరగ నుంచుకొనక చక్కగ నుంచుకొనవలెను. మలమూత్రవాతములు వెడలనున్న పుడు వానిని నిరోధించి (బిగబట్టి) ఇతరకార్యములను చేయరాదు. గాలికిని, అగ్నికిని, ఉదకమునకును, సూర్యచంద్రులకును, బ్రాహ్మణులకును, పూజ్యులయిన తల్లిదండ్రులు మున్నగువారికిని యెట్టయెదుట, నుమియరాదు. మఱియు అపానవాతమును మల మూత్రములను వారియెదుట విడువకూడదు. పలువురు నడుచుత్రోవయందును, పదు గురు జనులు కూడియుండుచోటను, పైజెప్పిన మలమూత్రాదులను విసర్జింపదగదు. మరియు పైజెప్పిన స్థలములయందును, అన్నమును భుజించునపుడును, జపము హోమము అధ్యయనము పూజ మంగళకరమైనకృత్యములు, మున్నగు పనులజేయునపుడును శ్లేష్మ మును ముక్కునుండి చీదగూడదు.

స్త్రీలవిషయమై తానుండవలసిన నడవడిక.

మూ. న స్త్రియమవజానీత, నాతివిస్రంభయేత్, న గుహ్యమనుశ్రావ యేత్, నాధికుర్యాత్; నరజస్స్వలాం, నాతురాం, నామేధ్యాం, నాశస్తాం,నానిష్టరూపాచారోపచారాం,నాదక్షాం,నాదక్షిణాం, నాకామాం, నాన్యకామాం, నాన్యస్త్రియం, నాన్యయోనీం, నాయోనౌ, న చైత్యచత్వరచతుష్పథోపవనశ్మశానాఘాతసలి లౌషధిద్విజగురుసురాలయేషు,న సన్ధ్యయోః,నాతిథిషు,నాశుచిః,

నాజగ్ధభేషజో, నాప్రణీతసఙ్కల్పో, నానుపస్థితప్రహర్షో, నాభుక్తవాన్, నాత్యాశితో, న విషమస్థో, న మూత్రోచ్చార పీడితో, న శ్రమవ్యాయామోపవాసక్లమాభిహతో నాఽరహసి వ్యవాయం గచ్ఛేత్. ౨౫

వ్యా. స్త్రీని యవమానింపరాదు. స్త్రీయం దధికముగ చనవు జూపరాదు. గోప్యమయిన రహస్యమును స్త్రీకి దెలుపగూడదు. అధికారమును అధికముగ నివ్వదగదు. మఱియు రజస్వల, రోగపీడితురాలు, అపరిశుద్ధురాలు, కుష్ఠము మున్నగు రోగముల చేత పీడితురాలైన స్త్రీతో సంభోగము చేయదగదు. ఇంపుగాని కురూపముగలదియు, ఇష్టములేని యుపచారములు చేయునదియు, ప్రతికూలమయిన ఆచారముగలదియు, అసమర్థురాలును, తనయందు ప్రీతిలేనిదియు, తనయందు కామములేనిదియు, పర పురుషునియందు కోరికకల్గినదియు నయినస్త్రీలతో కలియరాదు. ఇతరుల స్త్రీలను, ఇతరజాతియందు బుట్టినస్త్రీని పొందకూడదు. గుహ్యములకంటె నితరమైనస్థళమున రమింపగూడదు. గ్రామమునడుమనుండు రచ్చమాను, యాగభూమి, చతుష్పథము, (నాల్గుత్రోవలు కలియుచోటు) ఉద్యానవనము, స్మశానము, జంతువుల హింసజేయు స్థళము, జలము, మందుల నుంచుస్థళము, బ్రాహ్మణులయిల్లు, గురువులయిల్లు, దేవాలయము అను నీస్థళములయందు స్త్రీలతో రమింపగూడదు. సంధ్యాకాలముల రెంటి యందును, ఏకాదశీ మొదలగు సంభోగనిషిద్ధమయిన దినములయందును, సంభోగము చేయరాదు. ఆశౌచాదులచే నపరిశుద్ధుడుగ నున్నపుడు రమింపదగదు.

వృష్యములును, రసాయనములును నగుఔషధముల సేవింపకయు, సంకల్పము జేయకయు, సంతోషములేకయు, భుజింపకయు, అధికముగ భుజించియు, కష్టమైన మిట్టపల్లములయిన స్థలముననుండియు, మలమూత్రాదివేగములచే పీడితుడయ్యును సంభోగము చేయరాదు. త్రోవనడచుట మున్నగు పనులచే అలసటజెందినపుడును, దేహ పరిశ్రమముచే నయినను, ఉపవాసముచే నయినను, బడలిక జెందినపుడును సంభోగము చేయదగదు. రహస్యముగాక ప్రకటమైనస్థళమున స్త్రీల గూడరాదు.

కొన్నినియమాంతరములు.

మూ. న సతో, న గురూన్పరివదేత్, నాశుచిరభిచారకర్మచైత్యపూజ్య పూజాధ్యయనమభినిర్వర్తయేత్. ౨౬

వ్యా. సత్పురుషులను, గురువులను, తల్లిదండ్రులను దుర్భాషణలుగ దూషింప రాదు. అభిచారకర్మమును, (యితరులకు బాధను కల్గించు జపహోమాదులను) అపరి

శుద్ధుడుగా నుండునపుడు చేయదగదు. అట్టివాడు యాగభూమికి పోదగదు. పూజ్యు లయినవారిని పూజించుటయు, అధ్యయనమును జదువుటయు అశుచిగ నుండువాడు చేయదగదు.

వేదాధ్యయననియమములు.

మూ. న విద్యుత్సు అనార్తవీషు, నాభ్యుదితాసు దిక్షు, నాగ్నిసంప్లవే, న భూమికంపే, న మహోత్సవే, నోల్కాపాతే, న మహాగ్రహోప గమనే, న నష్టచంద్రాయాం తిథౌ, న సంధ్యయోః, నాముఖా ద్గురోః, నావపతితం, నాతిమాత్రం, న తాంతం, నవిస్వరం, నాన వస్థితపదం, నాతిద్రుతం, నాతివిలంబితం, నాతిక్లీబం, నాత్యుచ్చైః, నాతినీచైః స్వరైరధ్యయనమభ్యసేత్.　　　౨౭

వ్యా. అకాలమునందు ఆకసమున ఉరుములు మెరుములు గల్గినప్పుడును, ఎండ చేత దిక్కులు మండుచున్నపుడును, అగ్నిచే నుపద్రవము గల్గినప్పుడును, భూ కంపము గల్గినప్పుడును, గొప్పఉత్సవములు గల్గినప్పుడును, ఆకసమునుండి పిడుగులు పడునప్పుడును, చంద్రసూర్యుల గ్రహణకాలమునందును, అమావాస్యనాడును, రెండు సంధ్యాకాలములయందును, వేదాధ్యయనము చేయతగదు. ఎప్పుడయినను గురుముఖ ముగ వేదమును చెప్పుకొనవలయునుగాని, పుస్తకాదులను పెట్టుకొని, తాను చదువ రాదు. మఱియు కొన్ని యక్షరములను వదలియు, లేనిపోని దీర్ఘములదీసియు, లేక హ్రస్వముల పెట్టియు, ఉదాత్తాది స్వరములు లేకయు, పదమును వేరువేరుగ తెలియ కయు నధ్యయనము చేయరాదు. మఱియు అతివేగముగను, అతివిళంబముగ (మిక్కిలి నిదానముగ)ను, మిక్కిలి తేలికగను, మిక్కిలి బిగ్గరగను, మిక్కిలి మందస్వరముగను అధ్యయనము చేయరాదు.

కొన్ని సదాచారములు.

మూ. నాతిసమయం జహ్యాత్, న నియమం ఛింద్యాత్, న నక్తం నాదేశే చరేత్, న సన్ధ్యాస్వభ్యవహారాధ్యయనస్త్రీస్వప్న సేవీ స్యాత్, న బాలవృద్ధలుబ్ధమూర్ఖక్లిష్టక్లీబైస్సహ సఖ్యం కుర్యాత్. న మద్యద్యూతవేశ్యాప్రసజ్గరుచిస్స్యాత్, న గుహ్యం వివృణు యాత్, న కఞ్చిదవజానీయాత్, నాహంమానీ స్యాత్, నాదక్షో, నాదక్షిణో, నాసూయకః, న బ్రాహ్మణాన్ పరి

వదేత్, న గవాం దణ్డముద్యచ్ఛేత్, న వృద్ధాన్, న గురూన్, న గణాన్, న నృపాన్ వాధిక్షిపేత్, న చాతిబ్రూయాత్, న బాన్ధవానురక్తకృచ్ఛ్రద్వితీయగుహ్యజ్ఞాన్ బహిః కుర్యాత్. నాధీరో నాత్యుచ్ఛ్రితసత్వస్స్యాత్, నాభృతభృత్యో, నాఽవిస్రబ్ధస్వజనో, నైకస్సుఖీ, న దుఃఖశీలాచారోపచారో, న సర్వవిస్రంభీ, న సర్వాభిశఙ్కీ, న సర్వకాలవిచారీ ౨౮

వ్యా. అధ్యయనము, హోమము మొదలగు సత్కార్యములకు నిర్ణయింపబడిన కాలమును అతిక్రమింపగూడదు. శాస్త్రసమ్మతమైన నియమములను మీరగూడదు. రాత్రియందును, పోగూడనిస్థళములయందును సంచరించగూడదు. భోజనము, అధ్యయనము, స్త్రీసంభోగము, నిద్ర అను నీకార్యములను సంధ్యాకాలములయందు చేయగూడదు. బాలురతోడను, లుబ్ధులతోడను, వృద్ధులతోడను, రోగపీడితులతోడను, మూర్ఖులతోడను, నపుంసకులతోడను ఒకప్పుడును చెలిమిచేయరాదు. మద్యపానమునందును, జూదమాడుటయందును, వేశ్యలయందును, ఒకప్పుడును అభిరుచికల్గియుండరాదు. రహస్యమును వెలిబుచ్చరాదు. యెవ్వరినైన అవమానింపరాదు. గర్వమును చూపరాదు. పనులయందు సమర్థుడుగను నుండవలెను. ఇతరులయందు దాక్షిణ్యము కల్గియుండవలెను. ఒకరిని చూచి ఓర్వజాలకుండదగదు. బ్రాహ్మణుల దూషింపదగదు. గోవులను కొట్టుటకు కఱ్ఱబూనరాదు. జ్ఞానవయోవృద్ధులను, తలిదండ్రులను, ఆచార్యులను, జనసంఘమును, ప్రభువులను, వీరిని యెదిరించి ధిక్కరింపగూడదు. ఏవిషయమునైనను నతిశయముగ మాట్లాడదగదు. బంధుగులను తనయందు ప్రీతిగలవారిని, ఆపత్కాలమున సాయపడినవారిని, తనగుట్టును తెలిసినవారిని విరోధించి నిరసింపదగదు. ధైర్యమును వదలకూడదు. అన్నివిషయములయందు మిక్కిలి యోర్పుకల్గి యుండతగదు. భృత్యుల (సేవకుల)ను పోషింపక యుండదగదు. తనబంధువులవిషయముల నమ్మకముకల్గి యుండవలయును. తానొక్కడై సుఖింపరాదు. దుఃఖమైన (పరులకు దుఃఖమును కల్గించునట్టి) స్వభావంబును ఆచారంబును, ఉపచారంబున కల్గియుండరాదు. అందరిని నమ్మియుండరాదు. అందరియందును అనుమానపడియుండరాదు. సర్వకాలములందును విచారింపకూడదు.

మరికొన్ని విధులు.

మూ. న కార్యకాలమతిపాతయేత్, నాఽపరీక్షితమభినివిశేత్, నేన్ద్రియవశగస్స్యాత్, న చఞ్చలం మనోఽనుభ్రామయేత్, న బుద్ధీన్ద్రి

యాణామతిభారమాదధ్యాత్, న చాతిదీర్ఘసూత్రీ స్యాత్, న క్రోధహర్షావనువిదధ్యాత్, న శోకమనువసేత్, న సిద్ధావుత్సేకం గచ్ఛేత్, నాఽసిద్ధౌ దైన్యమ్. ౨౯

వ్యా. మంచికార్యముల జేయవలసిన సమయమును పోగొట్టరాదు. (ఏకాలమున నేపని జేసిన ననుకూలమగునో అట్టికాలమును వృథ జేయరాదని భావము). ఒకరిస్వభావాదుల చక్కగ పరిశీలించక వారిని కార్యసాధనమునకై నియమింపదగదు. ఇంద్రియ వ్యాపారములకు తాను లొంగియుండరాదు. చంచలస్వభావమైన మనస్సును పలుదెరంగుల భ్రమింపరాదు. బుద్ధికిని, ఇంద్రియములకును అధికముగ భారమును (పనిని) ఇయ్యరాదు. కార్యములపట్ల చాలకాలము ఆలోచింపదగదు. (కాలోచితముగ త్వరలో కార్యముల సాధింపవలెగాని చాలకాలము యోచనచే కాలముగడపరాదని భావము.) క్రోధమునైనను, సంతోషమునైనను, అధికముగ బూనదగదు. శోకముతో నుండకూడదు. కార్యమనుకూలమైనపుడు గర్వమును, ప్రతికూలమైనపుడు దీనభావమును బొందకూడదు.

మఱికొన్ని నియమవిధులు.

మూ. ప్రకృతిమభీక్ష్ణం స్మరేత్, హేతుస్వభావనిశ్చితస్స్యాత్, హేత్వారమ్భనిత్యశ్చ, న కృతమిత్యాశ్వసేత్, న వీర్యం జహ్యాత్, నాపవాదమనుస్మరేత్, నాఽశుచిరుత్తమాజ్యాక్షత తిలకుశసర్షపైరగ్నిం జుహుయాత్,ఆత్మానమాశీర్భిరాశాసానః, అగ్నిర్మేనాపగచ్ఛేచ్ఛరీరాత్, వాయుర్మే ప్రాణానాదధాతు, విష్ణుర్మేబలమాదధాతు, ఇన్ద్రో మే వీర్యం, శివా మాం ప్రవిశన్త్వాపః, ఆపోహిష్ఠేత్యప ఉపస్పృశేత్, ద్విః పరిమృజ్యోష్ఠౌ, పాదౌ చాభ్యుక్ష్యమూర్ధానం ఖాని చ ఉపస్పృశేత్, అద్భిరాత్మానం హృదయం శిరశ్చ, బ్రహ్మచర్యజ్ఞానదానమైత్రీకారుణ్యాహర్షాపేక్షాప్రశమపరశ్చ స్యాదితి. ౩౦

వ్యా. ఉత్పత్తికారణమును పలుమారు స్మరించవలెను. పంచభౌతిక లక్షణమైన ప్రకృతి యనిత్యమని స్మరించుచు రాగద్వేషాదుల విసర్జించి యుండవలెనని భావము. ఈకారణమువలన ఇట్టికార్యము కల్గునని నిశ్చయజ్ఞానము కల్గియుండవలెను. ఏకార్యమునకు ఏవిధమైనయుక్తి సమంజసమగునో అట్టి యుక్తిని నిశ్చయించుకొని దాని నారంభము చేయవలెను. కృతకృత్యుడనైతినని యెప్పుడును నమ్మియుండవలదు. పరా

క్రమమును విడువవగదు. ఇతరులు తనకు జేసిన యపకారమును తలచవలదు. తా ను యశుచిగా నుండునపుడు ఉత్తమమగు నాజ్యము, అక్షతలు, నువ్వులు, దర్భ ఆవాలు వీనితో హోమము చేయరాదు. హోమము చేసినవెనుక దేవతల యాశీ ర్వాదముచేత తనకు శుభము కల్గవలెనని కోరవలయును. మఱియు "నాశరీరము నుం యగ్ని పోకూడదు. వాయుదేవుడు నాకు ప్రాణముల నిచ్చుగాక. విష్ణువు బలము ను గల్గించుగాక. ఇంద్రుడు పరాక్రమమును కల్గించుగాక. మంగళకరములగు తీర్థము లు నాశరీరమున ప్రవేశించుగాక" అని కోరవలెను. "ఆపోహిష్ఠామయోభువః" అను మంత్ర ముతో నీళ్లచే ప్రోక్షించుకొనవలెను. ఆచమనముచేసి రెండుసార్లు పెదవుల దుడుచుకొని చేతిని కడుగుకొని పాదముల ప్రోక్షించుకొని శిరస్సును, నాసికమును, శ్రోత్రములను తా జలముతో ఆత్మను, హృదయమును, శిరస్సును తాకవలయును. బ్రహ్మచర్యవ్రతము, జ్ఞానము, దానము, మైత్రి, కరుణ, హర్షము, అపేక్ష అను వీటిచే ఆత్మ ప్రశాంతమును పొందియుండవలెను.

ఇచ్చట పదునెనిమిదవ సూత్రమయిన "తద్యథా దేవబ్రాహ్మణ" యనువాక్యము మొదలుజేసి పై సూత్రాంతమువరకు సద్వృత్తము చెప్పబడినది. అయ్యవి కొన్ని ఇహ మునకును, కొన్ని పరమునకును, కొన్ని ఇహపరముల రెంటికిని అనుకూలములై ఆరోగ్య మునకును, స్వస్థపరిపాలనమునకును ముఖ్యసాధనములైయుండును. మఱియు శరీరము, మనస్సు, ఇంద్రియములు అను నీమూటిని సంబంధించి పై నియమములు చెప్పబడినవి. అట్టి నియమములను విడువక యాచారమున నుంచుకొనినచో నీతంత్రమునకు ముఖ్య ప్రయోజనమైన ధాతుసామ్యమును అలవడును.

మూ. తత్ర శ్లోకాః—

అధ్యాయవిషయసంగ్రహము.

పఞ్చపఞ్చకముద్దిష్టం మనో హేతుచతుష్టయమ్,
ఇన్ద్రియోపక్రమేఽధ్యాయే సద్వృత్తమఖిలేన చ. ౩౧
స్వస్థవృత్తం యథోద్దిష్టం యస్సమ్యగనుతిష్ఠతి,
స సమాశ్శతమవ్యాధిః ఆయుషా న వియుజ్యతే. ౩౨
నృలోకమాపూరయతే యశసా సాధుసమ్మతః,
ధర్మార్థావేతి భూతానాం బన్ధుతాముపగచ్ఛతి. ౩౩
పరాన్ సుకృతినో లోకాన్ పుణ్యకర్మా ప్రపద్యతే,
తస్మాద్వృత్తమనుష్ఠేయం ఇదం సర్వేణ సర్వదా. ౩౪

వ్యా. ఈయింద్రియోపక్రమణీయాధ్యాయమున నాయుర్వేదోపయుక్తము లగు నింద్రియపంచకాది పంచకము లైదును, మనస్సును, హేతుచతుష్టయంబును, సంపూర్ణమైన సద్వృత్తంబును చక్కఁగ వివరింపబడినవి. ఈవిధానమును చక్కఁగ నెవ రాచరింతురో వారు నూరుసంవత్సరములకాలము శారీరమానసికరోగంతురోగవిముక్తులై జీవించియుందురు. అట్టిమనుజుడు సాధువులకు పూజ్యుడై తనకీర్తిచేత భూలోకమునెల్ల నిండించి, ధర్మార్థకామములనొంది, సకలమానవులకును బంధువైయుండి, పుణ్యకర్మల నాచరించి, పుణ్యవంతులగు వారిచే నొందదగిన స్వర్గాదిలోకముల నొంది సుఖించును. కావున బుద్ధిమంతులగు మానవులందరును ఈ యింద్రియోపక్రమణీయాధ్యాయమున జెప్పిన ధర్మోపదేశముల నన్నింటిని సర్వకాలసర్వావస్థలయందును చక్కఁగ నాచరింప దగినది.

అనుక్తసద్వృత్తాభ్యనుజ్ఞ.

మూ. యచ్చాన్యదపి కించిత్ స్యాదనుక్తమిహ పూజితం,
వృత్తం తదపి చాత్రేయః సదైవాభ్యనుమన్యతే. 3౫

వ్యా. మరియు నీ యింద్రియాధికారమున నుపదేశించిన విషయములుగాక యితరములగు లోకోపకారకములును పుణ్యవంతములును నగు పెద్దలచే పూజింపదగిన సద్వృత్తము లన్నియు నాచరింపదగినవనియు నాత్రేయుండు అనుజ్ఞనొసంగుచున్నాడు.

ఇత్యగ్నివేశకృతే తన్త్రే చరకప్రతిసంస్కృతే సూత్రస్థానే
ఇన్ద్రియోపక్రమణీయో నామ అష్టమోఽధ్యాయః.

ఇతి స్వస్థవృత్తచతుష్కః.

వ్యా. ఇత్తెరంగున నగ్నివేశకృతంబును, చరకునిచే సంస్కరింపబడినదియు నగు నాయుర్వేదతంత్రమున సూత్రస్థానమునందు ఇంద్రియోపక్రమణీయమనునది యెనిమిదవయధ్యాయము సమాప్తము.

ఇది స్వస్థవృత్తచతుష్కము.

(నిర్దేశచతుష్కము.)

నవమాధ్యాయము

అవతారిక:—పైన చెప్పబడిన స్వస్థవృత్తచతుష్కమునందు స్వస్థపరిపాలనమునకు కావలసిన విషయములు చెప్పబడినవి. పిమ్మట స్వస్థ-ఆతురుల కుభయులకును అవశ్యకమగు

నిర్దేశచతుష్కము చెప్పబడును. నిర్దేశచతుష్కమనః స్వస్థతనుండువారికిని రోగిష్ఠి... తులకును హితములగు వైద్యుడు, ఔషధము, పరిచారకుడు, రోగి అను నాల్గువిషయములను నిర్దేశించి చెప్పునట్టి ప్రకరణము నిర్దేశచతుష్కము. అందును స్వస్థాతురహితములలో ప్రధానమైన చికిత్సకు అంగములగు వైద్య-భేషజ-పరిచారక-రోగి అను నాల్గుపాదములను దెల్పునట్టి ఖుడ్డాకచతుష్పాదమను నధ్యాయము చెప్పబడును.

మూ. అథాతః ఖుడ్డాకచతుష్పాదమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః. ౧

ఇతి హ స్మాహ భగవానాత్రేయః. ౨

వ్యా. 'భిషగ్ద్రవ్యాణ్యుపస్థాతా రోగీపాద చతుష్టయమ్' అను వాక్యప్రకారము వైద్యుడు, ద్రవ్యములు (ఔషధములు), పరిచారకుడు, రోగి అను నీనాల్గును చికిత్సకు నాల్గుపాదములు. (ఈ నాల్గుపాదములును సరియైనపద్ధతి నుండినగాని చికిత్స ఫలవంతము కానేరదు; కావున నీనాల్గుపాదములకు సంబంధించిన గుణముల నిర్దేశించునది నిర్దేశచతుష్కము.) ఖుడ్డాకమన స్వల్పమని యర్థము. "చతుర్ణాం పాదానాం సమాహారః-చతుష్పాదం, ఖుడ్డాకంచ తత్ చతుష్పాదంచ-ఖుడ్డాకచతుష్పాదమ్" అను వ్యుత్పత్తిచేత చికిత్సకు సంబంధించిన వైద్యాదిపాదచతుష్టయము స్వల్పముగ నుండునది ఖుడ్డాకచతుష్పాదము. అట్టి ఖుడ్డాకచతుష్పాదమును అభిధేయముగ జేసి యధికరించి చెప్పబడిన యధ్యాయము ఖుడ్డాకచతుష్పాదము. ఇచ్చట "అధ్యాయానువాకయోర్లుక్ చ" అను సూత్రముచేత ఛప్రత్యయము లోపించి 'ఖుడ్డాకచతుష్పాద' అని నిలచినది.

పైజెప్పినరీతిగ స్వల్పమైన వైద్యాదిపాదచతుష్టయము నధికరించిన యధ్యాయమును త్రికాలవేత్తయగు నాత్రేయుం డుపదేశించినదానికి న్యూనాతిరేకము లేనట్లు వివరించెదనని యర్థము. పైజెప్పబడు మహాచతుష్పాదమునకన్న నియ్యది స్వల్పమగుటంజేసి ఖుడ్డాకచతుష్పాదమని చెప్పబడును.

పాదచతుష్టయము.

మూ. భిషగ్ద్రవ్యాణ్యుపస్థాతా రోగీ పాదచతుష్టయమ్,
గుణవత్కారణం జ్ఞేయం వికారవ్యుపశాన్తయే. ౩

వ్యా. వైద్యుడు, ఔషధద్రవ్యములు, పరిచారకుడు, రోగి అనునవి చికిత్సకు నాల్గుపాదములు. అట్టి పాదచతుష్టయము 'శ్రుతే పర్యవదాతత్వం' ఇత్యాదివాక్యములచే జెప్పబడు మంచిగుణములు కల్గియున్నచో రోగములు పూర్తిగ శాంతినొందుటకు కారణమగును.

ఇచ్చట పాదచతుష్టయమనగ ఛందోబద్ధమైన శ్లోకమునకు నాల్గుపాదములున్న విధముగ చికిత్సకు వైద్యాదులు నాల్గును నాల్గుపాదములని భావము. పాదమన నాల్గవ పాలు. ఈనాల్గిటిలో నొక్కటియైనను గుణహీనమైనచో గుణహీనమైన శ్లోకపాదము ఛందస్సును చెరచునట్లు చికిత్సను చెడగొట్టి నిష్ఫలమగునని భావము.

'ప్రధానం భిషగత్ర తు' అని పదియవశ్లోకమున చెప్పినప్రకారము పైజెప్పిన నాల్గుపాదములలో వైద్యుడు చికిత్సాకారకు డగుటంజేసి ప్రధానము. కావున తొలుత నిర్దేశింపబడియె. పిమ్మట చికిత్సకు ప్రధానకారణమైన ఔషధము చెప్పబడినది. పిదప కల్కకషాయాది సాధ్యమైనభేషజప్రయోగము పరిచారకుని యధీనమున నుండును కావున పరిచారకుడు నిర్దేశింపబడెను. ఈమూడును ఉపకరించునవి కావున ఉపకారకములు. అట్టియుపకారకములగు మూటిని నిర్దేశించినపిమ్మట నుపకార్యమైనరోగి నిర్దేశింపబడెను.

లోకమున కొందరు పాదచతుష్టయసంపత్తి లేకున్నను కొంతకాలమునకు సుఖముగ రోగవిముక్తులగుదురు. అట్లైనను వారికి శీఘ్రముగ నారోగ్యమును గల్గింప పాదచతుష్టయము సాయపడును. ఈవిషయము మహాచతుష్పాదాధ్యాయమును 'యే పునరాతురాః కేవలాత్ విశేషో నాస్తి' అను గ్రంథముచే నుపదేశింపబడును. కావున పైజెప్పిన భేషజాదులచేతనే రోగనివృత్తికావలెనని నియమములేదు. చికిత్సావిధానము శీఘ్రముగ రోగము నివర్తించుటకుమాత్రము కొన్నిసమయములయందు కారణమగునని భావము.

వికారము, ప్రకృతి, వీనిస్వరూపములు.

మూ. వికారో ధాతువైషమ్యం సామ్యం ప్రకృతిరుచ్యతే,
సుఖసంజ్ఞకమారోగ్యం వికారో దుఃఖమేవ చ.   ౪

వ్యా. (ఇచ్చట ధాతుశబ్దముచేత శరీరధారణమునకు సాధనములైన వాతపిత్తకఫములును, రసరక్తాది దూష్యములును, సత్వరజస్తమోగుణములు గ్రహింపబడును.) అట్టి ధాతువులయొక్క స్వస్థహేతువుగా నిర్ణయింపబడిన ప్రమాణమునకన్న న్యూనముగనైనను, అధికముగనైనను, ఉండునట్టిస్థితి ధాతువైషమ్యము. అయ్యది వికారమని చెప్పబడును. అట్టిన్యూనాధిక్యములేక పైజెప్పినధాతువులు వానివానికి విహితమైనపరిమాణమునందే యున్నచో నది ధాతుసామ్యము. అట్టియవస్థయే ప్రకృతి యనియు, ఆరోగ్యమనియు చెప్పబడును. అందు ధాతుసామ్యరూపమయిన యారోగ్యము (ప్రకృతి) సుఖమునకు హేతువగుటంజేసి సుఖమని చెప్పబడును. ధాతువైషమ్యరూపమయిన వికారము కష్టమునకు కారణమగుటంజేసి దుఃఖమని వ్యవహరింపబడును.

ఇచ్చట 'ధాతువైషమ్యం' అను పదము చేత ధాతువైషమ్యమును కారణముగ జేసి జ్వరాదిరోగములు చెప్పబడును. ఇటు చెప్పుటచేత ధాతువైషమ్యముచే జనించిన జ్వరాదిరోగములు వికారశబ్దములచే జెప్పబడును. ఈవిషయమునే "స్వధాతువైషమ్యనిమిత్తజా యే వికారసంఘా బహవశ్శరీరే" ఇత్యాదివాక్యములచే నీతంత్రకారు డుపదేశించును. సుశ్రుతాచార్యుడును "ధాతుశోణితసన్నిపాతవైషమ్యనిమిత్తాః" అను వాక్యముచే నీవిషయమునే చెప్పెను. ఇది వికృతివివరణముగ ధాతువులయొక్క సమస్థితియే ఆరోగ్యము అదియే ప్రకృతియనియు చెప్పబడును.

చికిత్సాలక్షణము.

మూ. చతుర్ణాం భిషగాదీనాం శస్తానాం ధాతువైకృతే,
ప్రవృత్తిర్ధాతుసామ్యార్థా చికిత్సేత్యభిధీయతే. ౫

వ్యా. ధాతువులు పైజెప్పిన లక్షణప్రకారము వికృతిజెందుటచే గల్గినరోగమునందు, క్రిందజెప్పబడురీతిగ వానివానిగుణములు గల్గి ప్రశస్తములైన వైద్యుడు, ఔషధము, పరిచారకుడు, రోగి అను నాల్గుపాదములయొక్క ప్రవృత్తి (వ్యాపారము) ధాతువుల సమస్థితికి దెచ్చుటకై ప్రవర్తించుటయే చికిత్సయని చెప్పబడును.

ఇచ్చట 'చతుర్ణాం' అని చెప్పుటచేత పైజెప్పిన నాల్గుపాదములును వానికి చెప్పినగుణములుకల్గి వానివానికి సంబంధించినవ్యాపారముల యథోక్తముగ ప్రవర్తించిననాడు చికిత్స యనబడును. గాని, వానిలో నొకదాని వ్యాపారమైన లోపించినచో చికిత్సయనదగదని భావము. అందు 'ఈవిధముగ నుండవలెను, ఈపని చేయకూడదు' అని హితాహితముల బోధించి నియమించుట మున్నగునవి వైద్యునివ్యాపారము. ఉపయోగింపబడినయౌషధము తనయందలి ప్రభావాదులచే తనకార్యమును చక్కగ చేయుంట ఔషధవ్యాపారము. వైద్యుడు చెప్పినప్రకారము ఔషధమును సంస్కరించి రోగికి నియతకాలమున నుపయోగించుట రోగికి సమయోచితముగ పరిచర్యచేయుట మున్నగునవి పరిచారకుని వ్యాపారము. వైద్యుడుపదేశించిన నియమముల జక్కగ నాచరించుట, తనకు శరీరమునగలబాధలు మున్నగువానిని విశదముగ జెప్పుట మున్నగునవి రోగియొక్క వ్యాపారములు. ఈనాల్గువ్యాపారములును యథోక్తముగ ధాతుసామ్యార్థము ప్రవర్తించుటయే చికిత్సయని ఫలితార్థము.

వైద్యుని కుండవలసిన గుణములు.

మూ. శ్రుతే పర్యవదాతత్వం బహుశో దృష్టకర్మతా,
దాక్ష్యం శౌచమితి జ్ఞేయం వైద్యే గుణచతుష్టయమ్. ౬

వ్యా. గురుసేవ శాస్త్రావలోకనము మున్నగువ్యాపారములచేత శాస్త్రమునందు పరిపూర్ణజ్ఞానము కల్గియుండుట, పలుమారు చికిత్సలచేసి యనుభవజ్ఞానము కల్గియుండుట, చికిత్సావిషయమున నూహాపోహలచే సమయోచితకృత్యమున సామర్థ్యము కల్గియుండుట (లేక రోగియందు దయాదాక్షిణ్యము కల్గియుండుట), పరిశుద్ధతగల్గియుండుట ఈనాల్గుగుణములును వైద్యునకు ముఖ్యముగ నుండవలసినవి. (జితహస్తత మున్నగుగుణములును పైజెప్పిన నాల్గుగుణములలో నంతర్భూతములగును.)

ఔషధద్రవ్యగుణములు.

మూ. బహుతా తత్ర యోగ్యత్వం అనేకవిధకల్పనా,
సమ్పచ్చేతి చతుష్కోఽయం ద్రవ్యాణాం గుణ ఉచ్యతే. ౭

వ్యా. అధికముగనుండుట, వ్యాధివిషయమై యుక్తముగనుండుట, కషాయ కల్కాది కల్పనాభేదములకు దగియుండుట, పురుగులు జలము మున్నగువాని సంబంధముచే గుణాదులు చెడకయుండుట ఈనాల్గును ఔషధద్రవ్యమున కుండవలసినగుణములు.

పరిచారకగుణములు.

మూ. ఉపచారజ్ఞతా దాక్ష్యం అనురాగశ్చ భర్తరి,
శౌచం చేతి చతుష్కోఽయం గుణః పరిచరే జనే. ౮

వ్యా. రోగికిని సమయమునకును దగినయుపచారముల జక్కగ దెలిసియుండుట, అట్టి యుపచారములజేయ సమర్థతకల్గియుండుట, తనకు యజమానుడగురోగియందు ప్రీతికల్గియుండుట, పరిశుద్ధత, ఈనాల్గుగుణములును రోగియొక్కపరిచారకున కుండదగినవి.

రోగి కుండవలసిన గుణములు.

మూ. స్మృతిర్నిర్దేశకారిత్వం అభీరుత్వమథాపి చ,
జ్ఞాపకత్వం చ రోగాణాం ఆతురస్య గుణాస్స్మృతాః. ౯
కారణం షోడశగుణం సిద్ధౌ పాదచతుష్టయమ్,

వ్యా. స్మృతి (జరిగినవిషయముల జ్ఞప్తికి దెచ్చుకొని శక్తి) కల్గియుండుట, వైద్యుడు నియమించినప్రకారము నడచుకొనుట, భయము లేకుండుట రోగములకు సంబంధించిన ఆయాలక్షణాదుల జెప్పునట్టి శక్తికల్గియుండుట, ఈనాల్గును రోగి కుండదగినగుణములు. ఇత్తెరంగున నొక్కొకపాదమున నాల్గేసిగుణములవంతున నన్నియుంజేరి పదునారుగుణములుకల పాదచతుష్టయము చికిత్సాసిద్ధికి (రోగనివృత్తికి) కారణమగును.

ఇచ్చట స్మృతి, భీరుత్వము, అను నీరెండుగుణములు కొన్నిరోగములయం దున్నచో రోగనివృత్తికి కారణములగును. ఎట్లనగ:—జ్వరమునందు జ్వరము వ్యాపించు కాలాదులు స్మృతికివచ్చుచు జ్వరము వ్యాపించినచో నయ్యది దుస్సాధమగును. కావున నాసమయమున స్నేహితులతో సంభాషణము, చిత్రములగు కథలవినిపించుట మున్నగు వ్యాపారములచే రోగికి స్మృతిని మార్చవలెను. ఈవిషయము—"జ్వరవేగం చ కాలం చ చిన్తయన్ జ్వర్యతే తు యః, తస్యేష్టైశ్చ విచిత్రైశ్చ ప్రయోగై ర్నాశయేత్ స్మృతిమ్" అనువాక్యముచే జెప్పబడినది. ఉన్మాదచికిత్సయందు సర్పాదులచే రోగికి భయము బుట్టింపవలెనని "సర్పేణోద్ధృతదంష్ట్రేణ" ఇత్యాదివాక్యములచే జెప్పబడినది. కావున జ్వరమునందు జ్వరవేగకాలాది స్మృతియుండకుండుటయు, ఉన్మాదమునందు సర్పాదులచే భయపడుటయు రోగనివృత్తికి కారణములగును. కావున నొకసమయమున స్మృతిలేకుండుటయు, భయంబును గుణములలో చేరును. ఈవిషయము దెల్పుటకై 'అథాపి చ' అని చెప్పబడినది.

పాదచతుష్టయములో వైద్యునకు ప్రాధాన్యము.

మూ. విజ్ఞాతా శాసితా యోక్తా ప్రధానం భిషగత్ర తు. ౧౦
పక్తౌ హి కారణం పక్తుర్యథా పాత్రేన్ధనానలాః,
విజేతుర్విజయే భూమి శ్చమూః ప్రహరణాని చ. ౧౧
ఆతురాద్యా స్తథా సిద్ధౌ పాదాః కారణసంజ్ఞితాః,
వైద్యస్యాతశ్చికిత్సాయాం ప్రధానాం కారణం భిషక్. ౧౨

వ్యా. పైజెప్పిన నాల్గుపాదములలో వైద్యుడు ఔషధాదుల గుణములను చక్కగ దెలిసినవాడును, దీని నిత్తెరంగున జేయనగునని పరిచారకునకు ఆజ్ఞనొసగు వాడును, రోగి పథ్యసేవనాదినియమములను రోగాద్యనుగుణముగ నిర్ణయించువాడు నైయుండును కావున పైజెప్పిన ద్రవ్య - పరిచారక - రోగులకన్న ప్రధానుడుగ నుండును.

ఎట్లనగ:—పాకక్రియయందు పాకముచేయు వంటవానికి పాత్రలును, కట్టెలును, నిప్పును కారణములై పాకక్రియను నెరవేర్ప సాధనములగునో, అత్తెరంగున చికిత్సజేయు వైద్యునకు రోగియు, పరిచారకుడును, ఔషధంబులును దోడ్పడి చికిత్సా కార్యమును నెరవేర్చును. (ఇచ్చట పాత్రమువలె రోగియు, కట్టెలవలె పరిచారకుడును, అగ్నివలె నౌషధంబును సాధనములై యుండునని యెరుంగునది). వంటవాడు లేనిచో పాకక్రియ జరుగదు. అత్తెరంగుననే వైద్యుడులేనియెడ తక్కినపాదములు మూడున్నను చికిత్స నెరవేరదు. కావున ప్రధానము.

మరియు యుద్ధమున యుద్ధముచేయుశూరునకు యుద్ధభూమియు, సైన్యంబును, ఆయుధములును కారణములై వీరునకు దోడ్పడి జయమును కల్గించుభంగి, పైజెప్పిన రీతిగ రోగియు, పరిచారకుండును, ఔషధంబును బాసటజేసి చికిత్సావిధిని నెరవేర్చును. ఇచ్చటను వీరుడు లేనిచో తక్కిన యుపకరణములున్నను జయము సమకూరదు. (కావున పాకక్రియకు వంటవానిబోలె, జయమునకు వీరునిబోలె చికిత్సకు తక్కినమూడు సాధనములకన్న వైద్యుడు ప్రధానమని సదృష్టాంతముగ నిర్ణయింపబడినది).

వైద్యప్రాధాన్యమునకు వ్యతిరేకదృష్టాంతము.

మూ. మృద్దణ్డచక్రసూత్రాద్యాః కుమ్భకారాదృతే యథా,
న వహన్తి గుణం వైద్యాత్ ఋతే పాదత్రయం తథా. ౧౩

వ్యా. మృత్తు, దండము, చక్రము, దారము మున్నగు నుపకరణము లెన్ని యున్నను కుమ్మరివాడొకడు లేనినాడు ఘటరూపకార్యము కొనసాగదు కదా? అట్లే రంగుననే పరిచారకాది పాదత్రయ మున్నను వైద్యుడొకడు లేనిచో చికిత్సారూప కార్యము నెరవేరదు.

అన్వయవ్యతిరేకదృష్టాంతములచే వైద్యునిగుణదోషనిరూపణము.

మూ. గన్ధర్వపురవన్నాశం యద్వికారాస్సుదారుణాః,
యాన్తి యచ్చేతరే వృద్ధి మాశూపాయప్రతీక్షిణః. ౧౪
సతి పాదత్రయే జ్ఞాఽజ్ఞౌ భిషజావత్ర కారణమ్,

వ్యా. లోకమున మిథ్యాహారాదుల కారణముగజేసి సంభవించువ్యాధులు మిక్కిలి క్రూరములైనను, తమకు తగినయుపాయముల ప్రతీక్షించి (అట్టి నాశమునకు దగినయుపాయములు సంభవించినపుడు) గంధర్వనగరముబోలె శీఘ్రముగ నశించును. రోగవృద్ధికరములగు నుపాయములు తటస్థించినయపుడు శీఘ్రముగ గంధర్వనగరము బోలె వృద్ధినొందును. ఇట్టిరోగనాశమునకు పాదత్రయమున్నను, పరిజ్ఞాతయైన వైద్యుడు కారణమగును. రోగవృద్ధికి పాదత్రయమున్నను పరిజ్ఞానములేని వైద్యుడు కారణమగును.

పాదత్రయసంపత్తి యున్నపుడు జ్ఞానవంతుడైన వైద్యుడొక డున్నచో వాని చికిత్సవలన రోగనాశకరములగు కారణములు తటస్థించును; అట్టియెడ గంధర్వనగరము(ఇంద్రజాలముచే నిర్మింపబడిన పట్టణాదుల)వలె క్షణకాలముననే క్రూరములైన వ్యాధులన్నియు నశించును. అట్టిరోగములు యుక్తమైన పాదత్రయమున్నను జ్ఞానము లేని వైద్యునిచే ప్రయోగింపబడి కుత్సితచికిత్సలచేత గంధర్వనగరముబోలె నశిశీఘ

ముగ వృద్ధినొందునని భావము. ఈసముదాయముచేత రోగనాశమునకు జ్ఞానవంతుడగు వైద్యుడును, రోగవృద్ధికి జ్ఞానములేనివైద్యుడును ముఖ్యకారణములని ఫలితార్థము).

జ్ఞానహీనవైద్యునిచికిత్సానిషేధము.

మూ. వరమాత్మా హతో౽జ్ఞేన న చికిత్సా ప్రవర్తితా. ౧౪
పాణిచారాద్యథాచక్షుః అజ్ఞానాద్భీతభీతవత్,
నౌర్మారుతవశేవాజ్ఞో భిషక్చరతి కర్మసు. ౧౬

వ్యా. తెలియనివాడును అయోగ్యుడునైన వైద్యునివద్ద చికిత్స చేసికొనుటకన్న చికిత్సలేకయే చచ్చుట మంచిది. కన్నులు కానరాని గ్రుడ్డివాడు భయపడుచు చేతులచే దడవికొనుచు సంచరించువిధముగను, గాలిలోచిక్కి దరితప్పి తిరుగులాడు ఓడవిధముగను, జ్ఞానములేనివైద్యుడు చికిత్సాక్రియలయందు వర్తించును. (అట్టివానిని చికిత్సావిషయమైన స్వతంత్రశక్తి లేమింజేసి చికిత్సావిషయమున పొరబడి రోగికి లేనిపోని యాపత్తును దెచ్చిపెట్టును. కావున అట్టి శాస్త్రపరిజ్ఞానములేని వైద్యునివద్ద చికిత్స జేసికొనుటకన్న విధినియతిప్రకారము జచ్చుటమేలని ముఖ్యభావము).

అజ్ఞవైద్యచికిత్సాఫలము.

మూ. యదృచ్ఛయా సమాపన్నముత్తార్య నియతాయుషమ్,
భిషఙ్మానీ నిహన్త్యాశు శతాన్యనియతాయుషామ్. ౧౭

వ్యా. జ్ఞానహీనుడగు వైద్యుడొకడు నియతమైన యాయువుకల రోగిని జేరి, యాదృచ్ఛికముగ వానికి తగినచికిత్స జేసి, అయ్యది జ్ఞానపూర్వకముగ తనప్రయత్నము లేకున్నను రోగనివృత్తియైనచో తనకు జ్ఞానములేకున్నను వైద్యుడను గర్వముచే విఱ్ఱవీగుచు, వానిచికిత్సనుసమ్మిన యితరరోగులనేకులకు నియతముగాని యాయువుకలవారికి తారుమారుగ చికిత్సలజేసి వారినెల్ల వైవస్వతపురమునకు పయనము జేయును.

అజ్ఞుడగు వైద్యుడు ఒకరోగికి చికిత్స జేసినపుడు వాని కర్మపరిపాకమునం జేసి ఘుణాక్షరన్యాయముగ రోగవిముక్తుడై బ్రతుకును; వాని వైద్యగుణమును తెలియకున్నను యాదృచ్ఛికముగ వానిచేగల్గిన యారోగ్యమును కారణముగజేసి యనేకులు వానిని బిలిచినచో వాడు తెలియనిచికిత్సల జేయును. దానంజేసి యాయుశ్శేషమున్న రోగులును అకాలమరణమునకు గురియగుదురు. అని ఫలితార్థము.) 'భిషఙ్మానీ' యనగ:—'అభిషజం భిషజమాత్మానం మన్యతే ఇతి—భిషఙ్మానీ' యను వ్యుత్పత్తిచేత, వైద్యుడుకాని తనను వైద్యుడుగా తలంచువాడు; కాని వాస్తవ్యముగ వైద్యుడు కాడని భావము).

పురుషప్రయత్నమును విధ్యుక్తప్రకారము లోటులేక జేసినయెడల దైవము కూడ తోడై కార్యసిద్ధియగును. పురుషప్రయత్నము చక్కగ లేనినాడు దాని చెడ్డఫల మనుభవింపవలసియుండును. కావున జ్ఞానహీనుడగు వైద్యునిదోషమువలన రోగికి అకాలమృత్యువు కూడ సంభవించునని ఫలితార్థము.

ప్రాణాభిసరలక్షణము.

మూ. తస్మాచ్ఛాస్త్రేఽర్థవిజ్ఞానే ప్రవృత్తౌ కర్మదర్శనే,
భిషక్చతుష్టయే యుక్తః ప్రాణాభిసర ఉచ్యతే. ౧౮

వ్యా. అజ్ఞానుడగువైద్యుని చికిత్సవలన నాపత్తు సంభవించును, కావున శాస్త్రాభ్యాసమునందును, శాస్త్రార్థపరిజ్ఞానమునందును, తాను స్వతంత్రించి చికిత్సావిధానమును నెరవేర్చుటయందును, చికిత్సాభావమునందును ఈనాల్గువిషయములయందును వైద్యవరుడు మిక్కిలి పూనికతో పరిశ్రమముచేసి గుణాధిక్యమును సంపాదించవలెను. అట్టివైద్యుడు 'ప్రాణాభిసరుడు' అని చెప్పబడును. "ప్రాణాన్ (గచ్ఛతః) అభిసారయతి (వ్యావర్తయతి) ఇతి ప్రాణాభిసరః" అని చెప్పబడును. (వెడలిపోవనున్న ప్రాణములను మరలించుశక్తి కలవాడని యర్థము.) (పైజెప్పిన నాల్గువిధములైన గుణములు కల్గిన వైద్యవరునకు "ప్రాణాభిసరః" అను బిరుదమునకు అర్హుడగునని తోచెడి.

రాజవైద్యలక్షణము.

మూ. హేతౌ లిఙ్గే ప్రశమనే రోగాణామపునర్భవే,
జ్ఞానం చతుర్విధం యస్య స రాజార్హో భిషక్తమః. ౧౯

వ్యా. వ్యాధిహేతువుల పరిజ్ఞానమునందును, ఆయావ్యాధులకు జెప్పిన లక్షణపరిజ్ఞానమునందును, రోగముల శమింపజేయుటయందును, శమించిన వ్యాధులు మరల కాలాంతరమున పొడసూపకజేయుటయందును, ఈనాల్గు విషయములయందును చక్కని జ్ఞానముకల వైద్యుడు రాజార్హుడగును. (అనగా ప్రభువులకును చికిత్సజేయ సమర్థుడని భావము. (అట్టివానికి రాజవైద్యుడని బిరుదము నివ్వదగునని తోచెడి.)

మూ. శస్త్రం శాస్త్రాణి సలిలం గుణదోషప్రవృత్తయే,
పాత్రాపేక్షీణ్యతః ప్రజ్ఞాం చికిత్సార్థం విశోధయేత్. ౨౦

వ్యా. ఆయుధంబును, శాస్త్రంబులు, జలంబును, వానిగుణములనైనను, దోషములనైనను కనుపరచుటకు వాని పాత్రముల నపేక్షించియుండును. (ఆయుధము ఆయాయుధముచే పనిచేయదగిన వానివద్ద నున్నచో చక్కగ పనిచేయును. అటుగాక

చేతగానివానివద్ద నున్నచో నాపత్తును దెచ్చిపెట్టును. శాస్త్రములును సద్గురువులవద్ద గ్రహించినచో జ్ఞానప్రదమగును. అటు గానినాడు విపరీతజ్ఞానము కల్గును. జలము యుక్తమైన పాత్రమునం దున్నయెడ శ్రేష్ఠముగ నుండును. చెడ్డపాత్రయందున్నచో చెడిపోవును.) కావున చికిత్సకొరకై వైద్యశాస్త్రమును చక్కగ పరిశోధించి ప్రశస్తమైన జ్ఞానమును సంపాదింపవలెనని భావము.

మరికొన్ని వైద్యగుణవిశేషములు.

మూ. విద్యా వితర్కో విజ్ఞానం స్మృతి స్తత్పరతా క్రియా,
యస్యైతే షడ్గుణా స్తస్య న సాధ్యమతివర్తతే. ౨౧
విద్యా మతిః కర్మదృష్టిః అభ్యాసః సిద్ధిరాశ్రయః,
వైద్యశబ్దాభినిష్పత్తౌ అలమేకైకమప్యదః. ౨౨
యస్య త్వేతే గుణాస్సర్వే సన్తి విద్యాదయశ్శుభాః,
స వైద్యశబ్దం సద్భూతం అర్హన్ ప్రాణిసుఖప్రదః. ౨౩

వ్యా. వైద్యశాస్త్రపరిజ్ఞానము, వితర్కము (అట్టి శాస్త్రవిషయమైన ఊహాపోహజ్ఞానము), విజ్ఞానము (ఇతరశాస్త్రపరిజ్ఞానము), స్మృతి (అట్టి పరిజ్ఞానమును సమయానుగుణముగ జ్ఞప్తికిదెచ్చుకొను శక్తి) వ్యాధుల చికిత్సచేయుటకు మిక్కిలి ప్రయత్నము కల్గియుండుట, పలుమారు చికిత్సలజేయుచు నలవాటు కల్గియుండుట అను నీయారుగుణములును కలవైద్యునకు సాధ్యముకానివ్యాధి యుండదు. (అసాధ్యమైన వ్యాధియు సాధ్యావస్థ నొందునని భావము.)

మరియు విద్య, మతి (సహజమైనబుద్ధి), చికిత్సకు సంబంధించిన పనులయందు సమయోచితజ్ఞానము, చికిత్సాభ్యాసము, సిద్ధి, వ్యాధిని శమింపజేయు సామర్థ్యము, సద్గురువుల యాశ్రయము అనునీగుణములలో నొక్కొకటియు వైద్యశబ్దముచే చెప్పుటకు చాలియుండును. (ఈగుణములలో నొక్కొక గుణము కల్గియున్నను అట్టివానిని సాధారణముగ వైద్యుడని చెప్పనగునని భావము). పైజెప్పిన యారుగుణములలో నేదైన నొక్కగుణము కల్గియున్నవానికి 'వైద్యః' అను బిరుదము నియ్యాదగునని తోచెడి.

మరియు పైజెప్పిన విద్యాదిగుణములన్నియు మంచివిగ నెవనియందుండునో, వాడు 'సత్' అను శబ్దముతోగూడిన 'వైద్య' అను శబ్దమునకు అర్హుడై ప్రాణులకు ఆరోగ్యరూపమైన సుఖమును కల్గించువాడగును.

ఈప్రకరణమున వైద్యాదిపాదముల నాల్గిటికిని వేరువేరుగ ముఖ్యముగ నుండవలసిన గుణముల జెప్పి, 'విజ్ఞాతా శాసితా' అను పదియవశ్లోకము మొదలు ఇరువది

మూడవశ్లోకమగు "వైద్యశబ్దాభి" అను శ్లోకముపరకుగల గ్రంథముచేత వైద్యుని గుణావశ్యకత అన్వయ వ్యతిరేకదృష్టాంతములచే నిరూపించుచు, వైద్యగుణములే పలుమారు జేర్కొనబడియె. మరియుం పాదత్రయమున్నను వైద్యుడు లేనినాడు చికిత్స నెరవేరదనియుం, దానంజేసి వైద్యుడు తగిన పరిచారకాదులకన్న ప్రధానమనియుం సదృష్టాంతముగ సిద్ధాంతముచేయబడి, జ్ఞానహీనవైద్యునిచికిత్స యపాయకరమని నిరసింపబడినది.

మరియుః—'తస్మాచ్ఛాస్త్రే...ఉచ్యతే' అనుశ్లోకమున జెప్పిన నాల్గుగుణములుకల వైద్యుడు "ప్రాణాభిసర"అనుపదమున కర్హుడనియుం, "హేతౌలింగే...భిషక్తమః" అనుశ్లోకమున జెప్పిన నాల్గు గుణములుకల వైద్యవరుడు 'రాజవైద్య' అని చెప్పదగుననియుం, "విద్యామతిః...ష్యదః" అనుశ్లోకమున జెప్పినయారుగుణములలో నొక్కగుణమున్నను వైద్యపదవాచ్యుడనియుం, ఆగుణము లారును ఉన్నపుడు సద్వైద్యపదవాచ్యుడగుననియుం చెప్పబడినది. ఇట్టిలక్షణముల వేరువేర జెప్పుటంజూడ ప్రకృతకాలమున శాస్త్రజ్ఞానాదుల తారతమ్యమునుబట్టి 'మహోపాధ్యాయ, మహామహోపాధ్యాయ' మున్నగు బిరుదముల కర్హులగుభంగి పూర్వకాలమునను జ్ఞానగరిమ తారతమ్య భేదానుసారముగ పైజెప్పిన బిరుదముల కర్హత కల్గియుండురని గ్రంథకర్తయభిప్రాయముగ నూహింపదగియున్నది.

శాస్త్రజ్ఞానము, సహజబుద్ధి, వానియావశ్యకత.

మూ. శాస్త్రం జ్యోతిః ప్రకాశార్థం దర్శనం బుద్ధిరాత్మనః,
తాభ్యాం భిషక్సుయుక్తాభ్యాం చికిత్సన్నాపరాధ్యతి. ౨౮
చికిత్సితే త్రయః పాదాః యస్మాద్వైద్యవ్యపాశ్రయాః,
తస్మాత్ప్రయత్నమాతిష్ఠేత్ భిషక్స్వగుణసంపది. ౨౯

వ్యా. శాస్త్రాభ్యాసమున గల్గినబుద్ధి పదార్థజ్ఞానమునకు దీపము మున్నగు తేజస్సును బోలియుండు. (బాహ్యమైన తేజోవిశేషములు లోకమునంగల ఘటపటాది పదార్థముల దెలిసికొనుట కెట్లు సాధనమగునో, అత్తెరంగున శాస్త్రాభ్యాసముగ జనించిన బుద్ధివిశేషము చికిత్సాసంబంధములైన పరికరముల నరయుటకు సాధనమగునని భావము). తనకు సహజమైనబుద్ధి కన్నులబోలె వస్తుపరిజ్ఞానమునకు సాధనమగును. అట్టిశాస్త్ర పరిజ్ఞానంబును నైసర్గికమైన బుద్ధియు యుంక్తమైనస్థితి నున్నచో నీరెండును సాధనములుగగల వైద్యుడు చికిత్సావిషయమున నొకప్పుడును పొరబడడు.

మరియుం చికిత్సావిషయమై చెప్పిన నాల్గుపాదములలో ద్రవ్యాది మూడుపాదంబులును వైద్యుని నాధారముగ జేసికొనియుండును. కావున వైద్యుడు తనకు నియ

మితములైన గుణముల సంపాదించు నిమిత్తము మిక్కిలి ప్రయత్నము కల్గియుండ వలెను.

(వైద్యుడు పైజెప్పబడిన శాస్త్రపరిజ్ఞానాదులయం దారితేరి యున్నచో తక్కిన ద్రవ్యము, పరిచారకుడు, రోగి అనుపాదములు మూడును గుణహీనములుగ నున్నచో వానిని తనబుద్ధికౌశలముచే సరియైనపద్ధతికి తెచ్చుకొని చికిత్సను నిరపాయముగ సాగింపనగును. తక్కినవి గుణము గల్గియున్నను వైద్యుడు జ్ఞానములేనివాడైనచో తన యజ్ఞానమునంజేసి చికిత్సను చెడగొట్టును; కావున వైద్యవరుడు పైజెప్పినగుణములను సంపాదించుటయందు మిక్కిలి శ్రద్ధవహించవలెనని సముదితభావము.)

చతుర్విధవైద్యవృత్తులు.

మూ. మైత్రీ కారుణ్య మార్తేషు శక్యే ప్రీతి రుపేక్షణమ్,
ప్రకృతిస్థేషు భూతేషు వైద్యవృత్తిశ్చతుర్విధా. ౨౬

వ్యా. రోగియందు మిత్రభావము, రోగులవిషయమై వారిబాధల తొలగించుట యందు దయకల్గియుండుట, సాధ్యములగు వ్యాధులవిషయమై చికిత్సజేయవలెనని ప్రీతికల్గియుండుట, మరణమును సూచించు అరిష్టలక్షణములతో గూడిన వ్యాధుల యందు ఉపేక్షాభావముతో రోగిని త్యజించుట అను నీనాల్గును వైద్యునకు ముఖ్య ముగ నుండవలసినవృత్తులు.

(ఇచ్చట ప్రకృతి యనగ మరణమని యర్థము. అట్టి మరణసూచకములైనలక్షణ ములతో గూడిన రోగులకు చికిత్సజేసినచో నప్రతిష్ఠ సంభవించును కావున వారిని త్యజించి చికిత్సమానవలెనని భావము.)

అధ్యాయవిషయసంగ్రహము.

మూ. తత్ర శ్లోకాః—
భిషగ్జితం చతుష్పాదం పాదః పాదశ్చతుర్గుణః,
భిషక్ప్రధానం పాదేభ్యో యస్మాద్వైద్యస్తు తద్గుణః. ౨౭
జ్ఞానాని బుద్ధిర్బ్రాహ్మీ చ భిషజాం యా చతుర్విధా,
సర్వమేతచ్చతుష్పాదే ఖుడ్డాకే సంప్రకాశితమ్. ౨౮

వ్యా. చికిత్సకు సంబంధించిన వైద్యాది పాదచతుష్టయము, ఒక్కొక్కపాద మునకు సంబంధించిన నాల్గేసిగుణములు, నాల్గుపాదములలో వైద్యునకు ప్రాధాన్యము, అట్టి ప్రాధాన్యమునకు సంబంధించిన గుణములు, వైద్యున కావశ్యకములైన పరిజ్ఞానములు,

వైద్యునకు ప్రధానములైన నాల్గువృత్తులు అను నీవిషయములన్నియుం ఖుడ్డాకచతుష్పాదమను నీయధ్యాయమున వివరింపబడెను.

ఇత్యగ్నివేశకృతే తన్త్రే చరకప్రతిసంస్కృతే సూత్రస్థానే
ఖుడ్డాకచతుష్పాదో నామనవమోऽధ్యాయః.

వ్యా. ఇత్తెరంగున నగ్నివేశకృతంబును చరకునిచే సంస్కరింపబడినదియునగు నాయుర్వేదతంత్రమున సూత్రస్థానమునందు ఖుడ్డాకచతుష్పాదమనునది తొమ్మిదియగు యధ్యాయము సమాప్తము.

దశమాధ్యాయము.

అవతారిక:—పూర్వాధ్యాయమున వైద్య-ద్రవ్య-పరిచారక-రోగులను చికిత్సాపాదములనాల్గిటిని, వానిగుణాదులను నిరూపించి, అయ్యవి రోగశాంతికి కారణములని చెప్పబడినది. వానినే మరల ననువదించి యనేకపూర్వపక్షములజూపి యీయధ్యాయమున వానికి రోగనివృత్తికారణత్వము సిద్ధాంతము జేయబడును:—

మూ. అథాతో మహాచతుష్పాదమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః.　౧
ఇతి హ స్మాహ భగవానాత్రేయః.　౨

వ్యా. చతుష్పాదమనునది పూర్వాధ్యాయమున వివరింపబడినది; అట్టి చతుష్పాదము నుద్దేశించి పూర్వాధ్యాయమునకన్న నీయధ్యాయమున గ్రంథబాహుళ్యముచే ననేక పూర్వపక్షముల జూపి వ్యాధినివర్తకహేతుత్వమును సిద్ధాంతము చేయుటచేతను, అనేకప్రయోగముల జూపుటచేతను ఈయధ్యాయము మహాచతుష్పాద మనబడును. అట్టి మహాచతుష్పాదాధ్యాయమును త్రికాలవేత్తయగు నాత్రేయు డుపదేశించిన దానికన్న న్యూనాతిరేకము లేక వివరించెదనని యర్థము.

యుక్తియుక్తౌషధము ఆరోగ్యకారణమని యాత్రేయమతము.

మూ. చతుష్పాదం షోడశకలం భేషజమితి భిషజో భాషన్తే, యదుక్తం పూర్వాధ్యాయే షోడశగుణమితి, తద్భేషజం యుక్తియుక్తమలమారోగ్యాయేతి, భగవాన్ పునర్వసురాత్రేయః.　3

వ్యా. వైద్యాది నాల్గుపాదములును, వానికి నాల్గిటికిని చెప్పిన పదునారు గుణములును కల్గినది భేషజమని (చికిత్సయని) వైద్యవరులు చెప్పెదరు; పూర్వాధ్యాయమున పదునారుగుణములు కల్గినది చికిత్సయని నిర్దేశింపబడిన భేషజము వైద్యాది ప్రవృత్తిరూపమైన వ్యాపారము పూర్వాధ్యాయమున జెప్పినరీతిగ సత్ప్రవర్తనముతో గూడియున్నచో నారోగ్యమును గల్గింప సమర్థమగునని భగవత్స్వరూపుడగు నాత్రేయుండు చెప్పెను.

(ఆత్రేయునకు పునర్వసువను నామాంతరము. 'యుజ్యతే ఇతి-యుక్తిః' అనువ్యుత్పత్తిచేత యోజనారూపమైన వ్యాపారము యుక్తి యనబడును. అయ్యది వైద్య-ఔషధ-పరిచారక-రోగులనుద్దేశించి పైయధ్యాయమున జెప్పబడిన ప్రకారము సత్ప్రవర్తము. అట్టి వైద్యాదిసత్ప్రవర్తనముతో కూడినది యుక్తియుక్తము. అట్టియౌషధము రోగముల శమింపజేయ సమర్థమగునని యాత్రేయమతము).

ఔషధముచే ప్రయోజనములేదని పూర్వపక్షము.

మూ. నేతి మైత్రేయః; కిం కారణమ్:—దృశ్యన్తే హ్యాతురాః కేచిత్ ఉపకరణవన్తశ్చ, పరిచారకసమ్పన్నాశ్చ, ఆత్మవన్తశ్చ, కుశలైశ్చ భిషగ్భిరనుష్ఠితాః సముత్తిష్ఠమానాః. తథాయుక్తాశ్చాపరే మ్రియమాణాః. తస్మాద్భేషజమకిఞ్చిత్కరం భవతి. తద్యథాః— శ్వభ్రే సరసిచ ప్రసిక్తమల్పముదకం నద్యాంవాస్యన్దమానాయాం, పాంసుధానే వా పాంసుముష్టిః ప్రకీర్ణ ఇతి. తథాపరే దృశ్యన్తే ఽనుపకరణాశ్చ, అపరిచారకాశ్చ, అనాత్మవన్తశ్చ, అకుశలైశ్చ భిషగ్భిరనుష్ఠితాః సముత్తిష్ఠమానాః; తథాయుక్తా మ్రియమాణాశ్చాపరే. యతశ్చ ప్రతికుర్వాణ్ సిధ్యతి. ప్రతికుర్వాణ్ మ్రియతే; అప్రతికుర్వాణ్ సిధ్యతి, అప్రతికుర్వాణ్ మ్రియతే. తతశ్చిన్త్యతే భేషజమభేషజేనావిశిష్టమితి.

వ్యా. పైజెప్పినరీతిగ నౌషధము ఆరోగ్యమునకు కారణము కాదని మైత్రేయుండు చెప్పెను. ఏలయన:—లోకమున కొందరురోగులు పైజెప్పిన గుణములుకల యౌషధములును పరిచారకులును కల్గి, యథోక్తముగ వైద్యుడుచెప్పిన నియమము దప్పక నడచుకొనియుండియు, గుణోత్తరులై సమర్థులైన వైద్యులచే విధ్యుక్తముగ చికిత్సజేయబడి రోగవిముక్తులై సుఖించుచున్నారు. కొందరురోగులు పైజెప్పిన

యౌషధాది పాదత్రయ సంపత్తికల్గియు, కుశలులగు వైద్యులచే చికిత్స సకాలమున చేయబడియు కాలవశమునంజేసి చచ్చుచున్నారు. కావున ఔషధముచే కొంచెమైనను ప్రయోజనములేదు. ఎట్లనగ:—కొద్దిపాటి పల్లమునందును ఉదకముచే నిండియుండు సరస్సునందును కొద్దిగ నీళ్లుపోసినయెడ ఆనీళ్లచే నారెండును నిండుటలేదు. (తనకు స్వయముగ నుండునీళ్లచే నిండియున్నదికాని క్రొత్తగపోసిన నీళ్లచేత నపూర్వముగ నిండుటలేదు). అత్తెరంగుననే ఉపకరణములును పరిచారకులును లేకయుండి, విహితాచరణములేకయు, కుశలులుకాని వైద్యులచే చికిత్సచేయబడినను, (వారి కర్మపరిపాకమునంజేసి) కొందరురోగులు వ్యాధి వినిర్ముక్తులై యారోగ్యమును బొందుచున్నారు. మరియు ప్రవహించునదియందును, మట్టిగుట్టయందును పిడికెడు మట్టిని వేసినచో ప్రవహించునది పూడుటలేదు, మట్టిగుట్ట మందుకన్న నధికమగుటలేదు. ఆవిధముగనే కొందరురోగులు పైజెప్పినరీతిగ పరిచారకాది సంపత్తిలేకయుండియు (కర్మపరిపాకమునంజేసి) చచ్చుచున్నారు. (ఇచ్చట గర్తమునం దుంచబడినజలంబును, ప్రవాహమునం దుంచబడిన పాంసుముష్టియు గర్తమును పూరించుటకును, ప్రవాహము నింకజేయుటకును సమర్థము కానోపదు. ఆవిధముగ కారణాంతరముచే 'చావనున్నరోగిని ఔషధము బ్రతికింపనేరదు. కారణాంతరముచే నిండియున్న సరోవరమున నుంచబడిన స్వల్పజలము సరస్సును నిండించుటకును, స్వయముగనే నిండియున్న మట్టిగుట్టయం దుంచబడిన పిడికెడుమట్టి యాగుట్టను పెద్దదిగజేయుటకును కారణము కానివిధముగ, దైవవశమునంజేసి (చికిత్సావిధానము లేకున్నను) బ్రతుక సిద్ధముగనున్నవానికి ఔషధము ఆరోగ్యమును గల్పింప కారణము కానోపదు అనిభావము). పైజెప్పినవిధము యుక్తియుక్తమైన చికిత్సజేసినను చేయకున్నను కొందరురోగులు ఆరోగ్యము నొందుచున్నారు. కొందరు చికిత్సజేసినను చేయకున్నను రోగములచే బాధింపబడి చచ్చుచున్నారు. (అట్టి యారోగ్యమునకును మరణమునకును వారికర్మవిపాకము కారణమగునుకాని ఔషధము కారణము కానోపదు. ఇది యనుభవముచే ప్రత్యక్షము) కావున చికిత్సజేసినను చేయకున్నను విశేషము కానరాదు. (కావున ఆత్రేయుడు చెప్పిన 'ఔషధము ఆరోగ్యకారణము' అనునది సద్ధేతుకము కాదని మైత్రేయుని పూర్వపక్షము). (ఇచ్చట అనుమానమునకు సంబంధించిన హేత్వాభాసాదులు నిరూపింపవలసినను ప్రకృతశాస్త్రమున నయ్యవి యనుపయుక్తము లగుటచేతను, విస్తరభీతిచేతను విడువంబడియె. పండితవర్యు లూహించెదరుగాక!)

ఔషధప్రయోజనసిద్ధాంతము.

మూ. మైత్రేయ! మిథ్యా చిన్త్యతే, ఇత్యాత్రేయః కిం కారణమ్?— యే హ్యాతురాః షోడశగుణసముదితేనానేన భేషజేన ఉపపద్య

మానాః మ్రియన్తే, ఇత్యుక్తం తదనుపపన్నమ్;—న హి భేషజసాధ్యానాం వ్యాధీనాం భేషజమకారణం భవతి. యే పునరాతురాః కేవలాద్భేషజాదృతే సముత్తిష్ఠన్తే, న తేషాం సమ్పూర్ణభేషజోపపాదనాయ సముత్థానవిశేషో నాస్తి, యథా హి—పతితం పురుషమ్ సమర్థముత్థానాయ, ఉత్థాపయన్ పురుషో బలమస్యోపాదధ్యాత్, సః క్షిప్రతరమపరిక్లిష్ట ఏవో త్తిష్ఠేత్; తద్వత్సమ్పూర్ణభేషజోపలమ్భాదాతురాః. యే చాతురాః కేవలాద్భేషజాదృతే మ్రియన్తే, న చ సర్వ ఏవ తే భేషజోపపన్నాః సముత్తిష్ఠేరన్. న హి సర్వే వ్యాధయో భవన్త్యుపాయసాధ్యాః, న చోపాయసాధ్యానాం వ్యాధీనాం అనుపాయేన సిద్ధిరస్తి, న చాసాధ్యానాం వ్యాధీనాం భేషజ సముదాయోఽయమస్తి;న హ్యలం జ్ఞానవాన్ భిషక్ ముమూర్షు మాతురముత్థాపయితుమ్, పరీక్ష్యకారిణో హి కుశలా భవన్తి. యథాహి—యోగజ్ఞోఽభ్యాసనిత్యః ఇష్వాసో ధనురాదాయ ఇషుమపస్యన్ నాతివిప్రకృష్టే నాతి మహతికాయేనాపరాధ వాన్ (నాపరాధో) భవతి, సమ్పాదయతి చేష్టకార్యమ్, తథా భిషక్ స్వగుణసమ్పన్నః ఉపకరణవాన్ వీక్ష్య కర్మారభమాణః సాధ్యరోగమనపరాధః సమ్పాదయత్యేవాతురమారోగ్యేణ; తస్మాన్న భేషజమభేషజేన అవిశిష్టం భవతి. ౫

వ్యా. ఓ మైత్రేయా! 'నీవు యోచించునది పొరబాటని మైత్రేయునితో నాత్రేయుండు చెప్పుచున్నాడు:—ఏల పొరబాటన:—'పదునారుగుణములతో గూడిన పాదచతుష్టయసంపత్తిగల చికిత్స జేసినను కొందరు రోగులు మృతులగుచున్నారు' అని నీవు చెప్పినది సమంజసము కానేరదు. భేషజసాధ్యములగు రోగములకు ఔషధము ఒక ప్పుడును కారణము కాకపోదు. ఏరోగులు భేషజము, (ఔషధము) పూర్తిగ లేకున్నను రోగవిముక్తులగుదురో వారికి సంపూర్ణమైనచికిత్స నుపపాదించుటకుగాను ఉపాయాంత రము లేదని చెప్పుటకు వీలులేదు. (అనగా వారు వ్యాధివిముక్తులగుటకు దైవసహాయము కూడ నౌషధమునకు దోడ్పడునని భావము.) ఇచ్చట దీనినిశ్చయ మిది:—సంపూర్ణ

మైన చికిత్సాసాహ్యము లేకయే కొందరురోగులు వ్యాధివిముక్తులై బ్రతుకుచున్నారు. అట్టియెడ వారు బ్రతుకుటకు దైవము కారణమగును; అయినను ఆపరిస్థితియందు స్పష్ట సహాయరూపమైన చికిత్సకూడ తోడ్పడినయెడ, దృష్ట-అదృష్టకారణములు రెండును కలిసి పరస్పరసహాయబలమునంజేసి రోగమును శీఘ్రముగ నివర్తింపజేయును. ఎట్లన:—క్రిందబడిన యొకమానవుడు తనకు సహాయము నపేక్షింపకయే లేచుటకు సామర్థ్యము కల్గియున్నను, వానికి ఇతరుడొకడు కొంచెము చేయూత నొసంగెనచో, క్రిందపడినవాడు తాను తనంత లేచుదానికన్న శీఘ్రముగను మిక్కిలి కష్టము లేకయు (అట్టి సహాయబలదానమున) లేవగలడు. అత్తెరంగుననే రోగులు చికిత్సలేకున్నను రోగవిముక్తులగుటకు సామర్థ్యము దైవసహాయము కల్గియున్నను సంపూర్ణ ఔషధసాహాయ్యబలమునంజేసి తాను తనంతట స్వస్థతనొందుటకన్న శీఘ్రముగ కష్టము లేక యారోగ్యము నొందును.

మరియు కొందరు రోగులు పూర్ణముగ చికిత్స జేసినను ఏల మృతిజెందెదరు? అన్నచో (సాధ్యరోగులు, అసాధ్యరోగులు అను భేదముకల) అందరురోగులు చికిత్స నొందినమాత్రమున బ్రతుకుట లేదు. రోగములన్నియు కేవలము చికిత్సాసాధ్యములు కానోపవు. చికిత్సచే సాధింపదగినవ్యాధులు చికిత్సాసాహాయ్యము లేక నివర్తింపవు. అసాధ్యావస్థ నుండురోగములు ఔషధసముదాయముచే నైనను శమింపవు. మిక్కిలి జ్ఞానసంపన్నుడైన వైద్యవరుండును చావనుసిద్ధమై యరిష్టలక్షణములు కలరోగిని చికిత్సచే బ్రతికింప సమర్థుడు గానోపడు. సాధ్యాసాధ్యపరిజ్ఞానముకల్గి చికిత్సచేయు వైద్యుడే సమర్థుడని చెప్పదగును. చక్కగ లక్ష్యజ్ఞానము (గురి) దెలిసి, ప్రతిదినము నందును అభ్యాసముచేయుచుండు విలుకాడు ధనువును కేల బుచ్చుకొని, అందు బాణమును చక్కగ సంధించి, మిక్కిలి దూరముగాక దాదాపుననుండు గొప్పయాకారము కల లక్ష్యమును గురిజేసి బాణమును ప్రయోగించిన తనపొరపాటు లేక యిష్టసిద్ధిని పొందకలడు. అత్తెరంగుననే వైద్యవరుండును తనకుండవలసిన గుణములన్నియు కల్గి, ప్రశస్తములగు నుపకరణములు (పాదత్రయసంపత్తి) కలవాడై, రోగముయొక్క సాధ్యాఽసాధ్యవ్యవస్థను జక్కగ గమనించి, పిమ్మట చికిత్సావిధానమునకు గడంగిన యెడ సులభముగ రోగిని ఆరోగ్యవంతునిగ జేసి యుద్ధరించి, తాను నిరపరాధియై కీర్తివహింపగలడు. కావున భేషజము అభేషజమునకు భిన్నముకాదు అనుట పొరబాటు. అని భావము.

ఇచ్చట నీవిషయసంగ్రహము నెరుంగునది:—కర్మ బలవత్తరమనియు, బలహీనమనియు రెండుతెరంగుల నుండును. అందు బలవత్తరమైనకర్మ నియతమైనకాలమున

ఫలమునిచ్చును. (దానిఫలము ననుభవించుటకు కాలము నియతముగ నుండును). 'ఈకర్మ ఈకాలమున మరణము నొందించును' అని దానికాలము నియతముగనుండును. బలహీన మైనను కాలనియతి లేదు, కావున అట్టికర్మ మరణానుకూల మైనసామగ్రి (శౌచాద్యభావము, అపథ్యసేవనము మున్నగుకారణములు) తటస్థించినపుడు చంపును. అట్టి మరణానుకూలకారణములు లేనినాడు (మరణమునకు ప్రతికూలమైనపథ్యసేవనము, యుక్తమైనచికిత్స మున్నగుసంపత్తి కల్గుటంజేసి) చంపనేరదు. ఈవిషయమునే జనపదోద్ధ్వంసనీయాధ్యాయమున నీతంత్రకారు లిట్లుపదేశించిరి:—"కర్మ కిఞ్చిత్ క్వచిత్కాలే విపాకనియతం మహత్, కిఞ్చిన్న కాలనియతం ప్రత్యయైః ప్రతిబోధ్యతే."

కొందరు కేవలము అదృష్టకర్మయే కారణమగునుకాని దృష్టకర్మ కారణము కానోపదని వచించెదరు:—ఎట్లులన? కేవలము దైవయత్నరూపమైనకర్మ అదృష్టము-ఇయ్యది నియతకాలముననే ఫలమునిచ్చును. మనుష్యప్రయత్నప్రవృత్తిరూప మైన పథ్యసేవనచికిత్సాదులు దృష్టకర్మ. ఈరెంటిలో అదృష్టకర్మయే తనకు నియతకాలమున చెడ్డఫలమునుగాని మంచిఫలమునుగాని ఇచ్చును. అదృష్టరూపమైన మనుష్యప్రవృత్తి ఫలము నియ్యనోపదని కొందరు చెప్పెదరు. ఈవిషయమున:—"నాకాలే జాయతే కశ్చిత్ నాకాలే మ్రియతే తథా, జగత్కాలవశం సర్వం కాలస్సర్వత్ర కారణమ్" అను ప్రమాణమును కూడ చూపెదరు. (జగమంతయు కాలమున కధీనమైయుండును కావున నకాలమునపుట్టుటయు, అకాలమున చచ్చుటయులేదు అని యర్థము).

దీనికిట్లు సమాధానము చెప్పనగును.—పురుషప్రయత్నములేక కేవలము అదృష్టకర్మ వేరుగ లేదు. దృష్టరూపమైన యాగాదులచే సత్కర్మయు, బ్రహ్మహత్యాది కర్మలచే దుష్కర్మయు నుత్పన్నమగును. ఇచ్చట యాగాదికర్మలచే స్వర్గాది సత్ఫలంబును, దుష్కర్మలచే చెడ్డఫలంబును అనుభవింపకతీరదు నిప్పున కాలినప్పుడు మంటలుబుట్టును. ఇది కేవలము దృష్టకర్మ. ఈన్యాయము ననుసరించియు అదృష్టకర్మయు పురుషకారము (పురుషప్రయత్నము) లేక కల్గనేరదని యూహింపదగియుండును. ఇట్లుండుతరి పురుషకారరూపమైన నపథ్యాది సేవనచే కల్గినరోగములు, బలవత్తరమైన చతుష్పాద సంపత్తితోగూడిన చికిత్సచే సాధింపదగియుండును కాని కేవల దైవబలముచే నెట్లు నివర్తింపనోపును; కావున నిట్లు నిర్ణయింపదగును:—దైవబలము స్వల్పముగ నున్నపుడును ప్రబలమైన యపథ్యాది సేవచే గల్గినవ్యాధులు ప్రబలమైన చతుష్పాదసంపత్తిచే గల్గినచికిత్స చేసినయెడ నివర్తించును. అట్టివ్యాధులు ప్రబలచికిత్స లేనినాడు దైవబలము స్వల్పమై పురుషప్రయత్నము ప్రతికూలముగ (నపథ్యాదిసేవనరూపముగ) ప్రబలమైయుండుటం

జేసి, తత్ప్రతీకారరూపమైన పురుషకారము లేమింజేసి వ్యాధి యసాధ్యదశనొందును గాని దైవబలమాత్రమున నివర్తికానేరదు. ఈవిషయమునం దభియుక్తోక్తియం దిట్లున్నది:—"దైవం పురుషకారేణ దుర్బలం హ్యుపహన్యతే, దైవేన చేతరత్కర్మ విశిష్టే నోపహన్యతే" (దైవబలము స్వల్పమైయున్నపుడు ప్రబలమైన పురుషకారముచే నిరసింపబడి కార్యసమర్థము కానోపదు. దైవబలము ఎక్కుడై పురుషప్రయత్నము మిక్కిలి హీనస్థితి నున్నపుడు దైవబలముచే దిరస్కరింపబడి కార్యసమర్థము కానోపదు. అని భావము. దైవబలము (అదృష్టకర్మ) ఒకటియున్నను పురుషప్రయత్నము ప్రబలముగ నున్నపుడు కార్యసాధనమగునని ముఖ్యభావము).

ఔషధప్రయోజనవిషయమున ప్రత్యక్షానుభవము.

మూ. ఇదం చేదం చ నః ప్రత్యక్షం:—యదనాతురేణ భేషజేన ఆతురముపచరామః, క్షామమక్షామేణ, కృశం చ దుర్బలమాప్యాయయామః, స్థూలం మేదస్వినమపతర్పయామః, శీతేనోష్ణాభిభూతముపచరామః, శీతాభిభూతముష్ణేన, న్యూనాన్ ధాతూన్ పూరయామః, వ్యతిరిక్తాన్ హ్రాసయామః, వ్యాధీన్ మూలవిపర్యయేణోపచరన్తః స్వస్వప్రకృతౌ స్థాపయామః, తేషాం నః తథాకుర్వతామయం భేషజసముదాయః కాన్తతమోభవతి. ౬

వ్యా. మరియు రోగిగుణములకు ప్రతికూలము (విపరీతగుణము) లైన యౌషధములచే రోగికి చికిత్సజేయుటయు, దానివలన కల్గుగుణంబులును మనకు ప్రత్యక్షములు. (అనుభవసిద్ధములు):—ద్రవములేనిరోగికి ద్రవమును బుట్టించు ఔషధముచేత చికిత్సజేసెదము. కృశుడై బలహీనుడగురోగిని ధాతువుల తృప్తినొందించు చికిత్సజేసెదము. మేదోవృద్ధిచే మిక్కిలి స్థూలముగ బలిసియున్నరోగిని అపతర్పణచికిత్సచే కృశింపచేసెదము. ఉష్ణముచే తాపము నొందినవానిని శీతోపచారముచే నుపచరించెదము. చలిచే బాధపడువానిని ఉష్ణమైన యుపచారముచే చికిత్స జేసెదము. తక్కువగా నుండు రసాదిధాతువులను రసాయనాదివిధిచే నిండించెదము. ప్రమాణమునకన్న నధికముగ నుండుధాతువులను తగ్గించెదము. జ్వరము అతిసారము మున్నగు రోగములకు వానికి కారణము లైనవానికి విపరీతగుణము లైన యౌషధములచే చికిత్స చేసెదము. ఇత్తెరంగున నానారోగము లకుయుక్తియుక్తమైన యౌషధములచే చికిత్స

జేసి యట్టిరోగముల నివర్తింపజేసి యారోగ్యమును పరల నెలకొల్పెదము. ఇత్తెరంగున చికిత్సచేసి దానివలన నారోగ్యము నొందుచున్నమనకు అట్టి భేషజసముదాయమంతయు (ప్రాణాంతకరములగురోగముల ధ్వంసముచేసి యారోగ్యభాగ్యము నొనగూర్చుటవలన) తక్కిన ధర్మార్థసాధకములగు నుపాయములకన్న మిక్కిలి ప్రియమైనది.

పైజెప్పిన ప్రక్రియచేత నౌషధమువలన రోగములు శమించుట మనకందరకును అనుమానాది ప్రమాణములచేత నేకాక ప్రత్యక్షప్రమాణముచేత గూడ ననుభవసిద్ధముగ నున్నది. కావున "ఔషధము యుక్తియుక్తముగ నుపయోగించిన నయ్యది యారోగ్యమును కల్గింప సమర్థమగును" అని తొలుత పునర్వసు చెప్పినది నిర్వివాదముగ సిద్ధాంతిత మని భావము.

మూ. భవన్తి చాత్రః—(ఉక్తానువాదశ్లోకములు)

చికిత్సానియమము.

సాధ్యాఽసాధ్యవిభాగజ్ఞో జ్ఞానపూర్వం చికిత్సకః,
కాలే చారభతే కర్మ యత్తత్సాధయతి ధ్రువమ్. ౨
అర్థవిద్యాయశోహానిముపక్రోశమసఙ్గ్రహమ్. (సద్గ్రహమ్)
ప్రాప్నుయాన్నియతం వైద్యః యోఽసాధ్యం సముపాచరేత్.

వ్యా. రోగములయొక్క సాధ్యాఽసాధ్యభేదములను చక్కగ గమనించి ద్రవ్యనిష్ఠరసగుణాదుల చక్కగ నెరింగి యుక్తమైన కాలమున వైద్యుడు చికిత్స జేయ ప్రయత్నించినచో నట్టిచికిత్స తప్పక వ్యాధుల శమింపజేయును. వైద్యుడు దానివలన కార్యసిద్ధినొంది కీర్తిని వహింపగలడు.

అటుకాక వైద్యుడు అసాధ్యస్థితి నుండురోగమును చికిత్సజేయ ప్రయత్నించినయెడ వ్యాధి శమింపదు; దానంజేసి వైద్యునకు ధనము విద్య కీర్తి ఈమూటికిని హానికల్గి లోకులచే వైద్యుడు నిందింపబడును. ఒకచోట చికిత్స వ్యర్థమగుటచేత ఇంక నెవ్వరును చికిత్సార్థమై వీనిని పిలువబోరు. లేక చికిత్సావ్యత్యయరూపమైన నేరముచే రాజదండనమునకు పాత్రుడై చండాలాదులచే గ్రహింపబడును. (కావున నసాధ్యరోగములకు చికిత్సజేయ నొకప్పుడును వైద్యుడు ప్రయత్నింప దగదనుట.)

సాధ్యాఽసాధ్యరోగభేదములు.

మూ. సుఖసాధ్యం మతం సాధ్యం కృచ్ఛ్రసాధ్యమథాపి చ,
ద్వివిధం చాప్యసాధ్యం స్యాత్ యాప్యం యచ్చానుపక్రమమ్.

సాధ్యానాం త్రివిధశ్చాల్పమధ్యమోత్కృష్టతాం ప్రతి,
వికల్పో న త్వసాధ్యానాం నియతానాం వికల్పనా. ౧౦

వ్యా. రోగములు సాధ్యములు, అసాధ్యములు నని రెండుభేదములు కలుగ పైని 'సాధ్యాఽసాధ్యవిభాగజ్ఞః' అనువాక్యముచే సూచింపబడినది. అందు సాధ్యములు (చికిత్సచే నివర్తిచేయదగినవి) సుఖసాధ్యము (సుఖముగ సాధింపదగినది), కృచ్ఛ్రసాధ్యము (కష్టముచే సాధింపదగినది) నని రెండు విధములు. యాప్యము (కాలము గడుపదగినది.), అనుపక్రమము (ప్రయోజనము లేమింజేసి చికిత్సజేయదగనది) నని యసాధ్యరోగములు రెండు విధములుగ నుండును. (అనుపక్రమ మన్నచోట చికిత్స చేసినను కొంచెమైన ప్రయోజనము కల్గనిస్థితినుండునది కావున ఉపక్రమము (చికిత్స) లేనిది అనుపక్రమము అని యర్థము. యాప్యము బొత్తుగ కుదురకున్నను చికిత్స చేసినచో వ్యాధి యుత్పథము నొందక నిలబడియుండును కావున చికిత్సచే కించిత్ప్రయోజనము కలది కావున అనుపక్రమమునకన్న భిన్నము).

అందు సాధ్యములైన రెండును అల్పసాధ్యము (స్వల్పమైన చికిత్సోపాయముచె సాధింపదగినది.), మధ్యసాధ్యము (మధ్యమమైన యుపాయముచే సాధింపదగినది.), ఉత్కృష్టసాధ్యము (మిక్కిలి గుణోత్తరమైన యుపాయముచే సాధింపదగినది.) నని మూడువిధములు. (ఇట్టి భేదములు చికిత్సాసౌకర్యమునకై వ్యాధియొక్క బలతారతమ్యమునుబట్టి చెప్పబడినది.)

నియతముగ నసాధ్యములగు అనుపక్రమవ్యాధులకు పైజెప్పిన అల్పాదిభేదములు లేవు. (చికిత్సకు సాధ్యము కానిది యసాధ్యము. అయ్యది అల్ప-మధ్యమ-ఉత్కృష్టరూపములగు చికిత్సల మూటికిని అసాధ్యములు. కావున వాని కిట్టివికల్పములు లేవు అని భావము.) యాప్యములకు మాత్రము చికిత్స కొంచెము ప్రయోజనకారి యగుటంజేసి అల్పయాప్యము, మధ్యమయాప్యము, ఉత్కృష్టయాప్యము నని మూడు వికల్పకల్పనములు కలవు.

సుఖసాధ్యరోగలక్షణములు.

మూ. హేతవః పూర్వరూపాణి రూపాణ్యల్పాని యస్య చ,
న చ తుల్యగుణో దూష్యో న దోషః ప్రకృతిర్భవేత్. ౧౧
న చ కాలగుణస్తుల్యః న దోషో దురుపక్రమః,
గతిరేకా నవత్వం చ రోగస్యోపద్రవో న చ. ౧౨

దోషశ్చైకస్సముత్పత్తౌ దేహస్సర్వౌషధక్షమః,
చతుష్పాదోపపత్తిశ్చ సుఖసాధ్యస్య లక్షణమ్. ౧౩

వ్యా. రోగోత్పత్తి కారణములును పూర్వరూపంబులును, రూపంబులును, స్వల్పములుగ నుండుట, దూష్యములు, (రసరక్తాదులు) వాతాదిదోషముల గుణములతో సమానములు కాకుండుట, వ్యాధికి ఆరంభకారణమగు దోషము ప్రకృతికి సమాన గుణము కాకుండుట (వాతము రోగకారణ మైనచో నావ్యాధి పిత్తప్రకృతికి సంభవించిన యెడ ప్రకృతికిని దోషమునకు గుణసామ్యముండదు.) వ్యాధుల గుణంబులును హేమంతాదికాలముయొక్కయు జాంగల-అనూప దేహభేదములచే మూడువిధములైన దేశముయొక్కయు గుణంబులును సమానము కాకుండుట, ఉపక్రమమునకు సాధ్యము కాని మర్మములు మున్నగుస్థలములుకాక యితరస్థలముల జనించుట, శాఖలు, మర్మాస్థిసంధులు, కోష్ఠము అనునవి మూడుగతులు, వానిలో నొక్కగతినే ఆశ్రయించి యుండుట, చిరకాలము గడవక నూతనముగ జనించి యుండుట, ఉపద్రవములు లేకుండుట, రోగము వాతాది దోషములలో నొక దోషముచేతనే జనించుట, రోగి యొక్క శరీరము సకలమైన యౌషధమునకు నోరువదగి యుండుట, వైద్య-ఔషధ-పరిచారక-రోగులను నాల్గు పాదములును వానికి జెప్పబడిన పదునారుగుణములు కల్గి యుండుట, ఇవి యన్నియు సుఖసాధ్యవ్యాధికి లక్షణములు.

పైజెప్పిన సుఖసాధ్యలక్షణములు సామాన్యముగ జెప్పబడినవి. కొన్ని రోగముల యందు విశేషలక్షణములు దీని కపవాదముగ చెప్పబడును. ఎట్టులన:—"జ్వరే తుల్యర్తు దోషత్వం ప్రమేహే తుల్యదూష్యతా, రక్తగుల్మే పురాణత్వం సుఖసాధ్యస్య లక్షణమ్" (జ్వరమునందు దోషములకును ఋతువులకును గుణములు సమానములుగ నుండుటయు, ప్రమేహమునందు దూష్యదోషములు సమానగుణములుగ నుండుటయు, రక్తగుల్మము నందు చిరకాలము గడచి యుండుటయు సుఖసాధ్యలక్షణములు అని భావము).

కృచ్ఛ్రసాధ్యరోగలక్షణములు.

మూ. నిమిత్తపూర్వరూపాణాం రూపాణాం మధ్యమే బలే,
కాలప్రకృతిదూష్యాణాం సామాన్యేఽన్యతమస్య చ. ౧౪
గర్భిణీవృద్ధబాలానాం నాత్యుపద్రవపీడితమ్,
శస్త్రక్షారాగ్నికృత్యానాం, అనవం, కృచ్ఛ్రభేషజమ్. ౧౫
విద్యాదేకపథం రోగం నాతిపూర్ణచతుష్పదమ్,
ద్విపథం నాతికాలం వా కృచ్ఛ్రసాధ్యం ద్విదోషజమ్. ౧౬

వ్యా. నిమిత్తములు (రోగహేతువులు), పూర్వరూపములు, రూపములు, ఇవి మధ్యమబలములుగ (వాని సంపూర్ణలక్షణములు లేక స్వల్పముగ) నుండువ్యాధి కృచ్ఛ్రసాధ్యము. కాలము, ప్రకృతి, దూష్యములు - వీనిలో నొక్కదానితో సమానమైన గుణములుకల దోషముచే జనించినవ్యాధి కృచ్ఛ్రసాధ్యము. గర్భవతిగా నుండుస్త్రీకిని, వృద్ధులకు, బాలురకును సంభవించిన యేరోగమైనను నయ్యది కృచ్ఛ్రసాధ్యము. మిక్కుటములైన యుపద్రవములచే పీడింపబడక (స్వల్పోపద్రవముల గూడియుండు) వ్యాధియు కృచ్ఛ్రసాధ్యము. శస్త్రకర్మ, క్షారకర్మ, అగ్నికర్మ అను నీచికిత్సల చేయ వలసిన వ్యాధులును, చిరకాలముగ ననువర్తించియుండు వ్యాధులును, మర్మస్థలము మున్నగు కష్టప్రదేశముల జనించినవ్యాధులును కృచ్ఛ్రసాధ్యములు. ఒక మార్గముననే జనించినను పూర్ణలక్షణములు లేని వైద్యాది పాదచతుష్టయము కల్గినవ్యాధి కృచ్ఛ్రసాధ్యము. రెండు మార్గముల ననుసరించి జనించి చాలకాలము గడవకయుండు వ్యాధియు, దోషద్వయసంసర్గమున సంభవించిన వ్యాధియు కృచ్ఛ్రసాధ్యములు.

యాప్యరోగలక్షణములు.

మూ. శేషత్వాదాయుషో యాప్యం అసాధ్యం పథ్యసేవయా,
లబ్ధాల్పసుఖమల్పేన హేతునాశుప్రవర్తకమ్. ౧౭
గమ్భీరం బహుధాతుస్థం మర్మసన్ధిసమాశ్రితమ్,
నిత్యానుశాయినం రోగం దీర్ఘకాలమవస్థితమ్. ౧౮
విద్యాద్ద్విదోషజం;

వ్యా. వ్యాధి యసాధ్యముగ ఔషధసేవచే పూర్తిగ నివర్తి కాకున్నను ఆయుశ్శేష ముండుటచే జీవితకాలముపరకును కాలము గడపదగినది యాప్యము. మరియు నయ్యది పథ్యసేవనము హితోపచారములు ఔషధసేవ మున్నగువిధానములచే కొంచెముగ సుఖము కల్గించును. స్వల్పమైనకారణముచే గూడ ప్రకోపము నొందజూచును. మరియు మిక్కిలి గంభీరములైన (శరీరాంతర్భాగముననుండు) మేదస్సు మున్నగు ధాతువుల నాశ్రయించి జనించినవ్యాధియు, అనేకధాతువుల నాశ్రయించి సంభవించిన వ్యాధియు, మర్మస్థానములయందును సంధిస్థానములయందును పుట్టినవ్యాధులును, సర్వకాలసర్వావస్థలయందు ననువర్తించి యుండువ్యాధియు, చాలకాలముగ నివర్తించక నిలు. [illegible] నుండి రెండుదోషములసంసర్గమున సంభవించినవ్యాధియు యాప్యములగును.

ప్రత్యాఖ్యేయరోగలక్షణము.

మూ. తద్వత్ప్రత్యాఖ్యేయం త్రిదోషజమ్,
క్రియాపథమతిక్రాన్తం సర్వమార్గానుసారిణమ్ ౧౯
ఔత్సుక్యారతిసమ్మోహకరమిన్ద్రియనాశనమ్,
దుర్బలస్య సుసంవృద్ధం వ్యాధిం సారిష్టమేవ చ. ౨౦
భిషజా ప్రాక్పరీక్ష్యైవం వికారాణాం స్వలక్షణమ్,
పశ్చాత్కార్యసమారమ్భః కార్యసాధ్యేషు ధీమతా. ౨౧

వ్యా. పైజెప్పిన గంభీరాదియాప్యలక్షణములు కల్గి సమముగ ప్రకోపించిన దోషత్రయమున సంభవించినరోగములు ప్రత్యాఖ్యేయములు (అసాధ్యము లగుటంజేసి చికిత్సజేయక నిరసింపదగునని భావము). మరియుం యుక్తచికిత్స జేసినపుడు ఆట్టిచికిత్సకు లొంగక అతిక్రమించి యుండురోగంబును, అన్నిమార్గముల ననుసరించి సంభవించినరోగంబును ప్రత్యాఖ్యేయము. మరియుం హర్షోద్రేకమును కల్గించురోగంబును, అరతిని (ఈలోకమునకు సంబంధించిన విషయము లన్నిటియందును విరక్తిని) బుట్టించు రోగంబును, మనస్సునకు సంబంధించిన యజ్ఞానమును కల్గించురోగంబులును ఇంద్రియ వ్యాపారముల నశింపజేయు వ్యాధులును ప్రత్యాఖ్యేయములు. మరియుం బలహీనస్థితి నున్నవానికి సంభవించి మిక్కిలి వృద్ధినొందినవ్యాధులును, అరిష్ట (మరణసూచక) లక్షణములతో గూడినవ్యాధియు అసాధ్యములు. కావున చికిత్సజేయదలచినవైద్యుడు ఆయారోగములకు సంబంధించినలక్షణములలో నసాధ్యాదిలక్షణములు చక్కగ తొలుత నే పరీక్షించి, సాధ్యరోగములను నిర్ణయించి పిదప తత్తదనుకూలము లైనచికిత్సల జేయ గడంగవలెను. ఇదియే బుద్ధిమంతు డగువైద్యుని ప్రథమకృత్యము.

సాధ్యాసాధ్యవిభాగజ్ఞానప్రయోజనము.

మూ. సాధ్యాఽసాధ్యవిభాగజ్ఞో యస్సమ్యక్ప్రతిపత్తిమాన్,
న స మైత్రేయతుల్యానాం మిథ్యాబుద్ధిం వివర్ధయేత్. ఇతి. ౨౨

వ్యా సాధ్యాసాధ్యరోగములవిభాగమును చక్కగ తెలిసి చికిత్సవిషయమై మంచియనుభవజ్ఞానము కల్గి యెవ్వడు చికిత్స జేయ గడంగునో వాడు ఔషధముచే వ్యాధిప్రశమనమును ప్రత్యక్షముగజేసి, మైత్రేయులతో సమానమైనవారికి మైత్రేయుఁడు జెప్పిన 'భేషజమభేషజేన సమానం' అనునట్టి మిథ్యాజ్ఞానమును వృద్ధిచేయక యుండును.

ఆధ్యాయవిషయసంగ్రహము.

మూ. తత్ర శ్లోకాః—

ఇహౌషధం పాదగుణాః ప్రభావో భేషజాశ్రయః,
ఆత్రేయమైత్రేయమతీ మతిద్వైవిధ్యనిశ్చయః. ౨౩
చతుర్విధవికల్పాశ్చ వ్యాధయస్స్వస్వలక్షణాః,
ఉక్తా మహాచతుష్పాదే యేష్వాయత్తం భిషగ్జితమ్. ఇతి. ౨౪

వ్యా. ఔషధము, వైద్యాదినాల్గుపాదములకు జేరిన పదునారుగుణములు చికిత్స నాశ్రయించిన ప్రభావము. ఆత్రేయమైత్రేయమతములు, ఆరెండుమతముల లోని సిద్ధాంతము. వ్యాధులసాధ్యాదిభేదము నాల్గు, వానిలక్షణములు, ఇవి యన్నియుం చికిత్సకు నాధారము లైయున్నవి. అట్టివిషయము లన్నియుం నీమహాచతుష్పాదాధ్యాయమున వివరింపబడినవి.

ఇత్యగ్నివేశకృతే తన్త్రే చరకప్రతిసంస్కృతే సూత్రస్థానే
మహాచతుష్పాదో నామ దశమోఽధ్యాయః.

వ్యా. ఇత్తెరంగున అగ్నివేశకృతంబును, చరకమహర్షి చే సంస్కరింపబడినదియుం నగు చరకసంహితయందు సూత్రస్థానమున మహాచతుష్పాదమనునది పదియవ యధ్యాయము సమాప్తము.

ఏకాదశాధ్యాయము.

అవతారిక:—పైజెప్పిన అధ్యాయమున వైద్యుడు, ఔషధములు, పరిచారకులు, రోగి యను నాల్గుపాదములును వానివానికి జెప్పిన లక్షణములతో గూడియున్నయెడ నవ్వవి ఆరోగ్యమునకు ముఖ్యకారణమగునని నిర్ణయింపబడినది. అట్టిచతుష్పాద సంపత్తి కలిగినవానిచే ముఖ్యముగ సంపాదింపదగినది ప్రాణపరిపాలనము, ధనార్జనము, ధర్మార్జనము, అనునీమూటికిని సాధనములు ఆవశ్యకములు. కావున నామూటిని నీ యధ్యాయమున చెప్పుటకుగా నుపక్రమింపబడును.

మూ. అథాతస్త్రిస్రైషణీయమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః. ౧
ఇతి హ స్మాహ భగవానాత్రేయః. ౨

వ్యా. ఏషణములు అనగా సాధనమని యర్థము. మహాచతుష్పాదాధ్యాయమును చెప్పినపిదప త్రిస్రైషణీయము అనునధ్యాయము త్రికాలవేత్తయగు ఆత్రేయుండు

చెప్పినదానికి న్యూనాతిరేకములు గాకుండునట్లు వివరించెదను అని యర్థము. ప్రాణపరిపాలనమునకు సాధనము, ధనార్జనమునకు సాధనము, ధర్మార్జనమునకు సాధనము అను నివిమూడును త్రిస్త్రైషణములు, ఈమూటిని యధికరించి చెప్పునట్టి యధ్యాయము త్రిస్త్రైషణీయ మనబడును. మరియు త్రిస్త్రైషణశబ్దమును గలయధ్యాయ మనియు నర్థము.

—— ఏషణాత్రయవివరణము. ——

మూ. ఇహ ఖలు పురుషేణానుపహతసత్త్వబుద్ధిపౌరుషపరాక్రమేణ హితమిహ చాముష్మింశ్చ లోకే సమనుపశ్యతా తిస్ర ఏషణాః పర్యేష్టవ్యా భవన్తి. తద్యథా—ప్రాణైషణా, ధనైషణా, పరలోకైషణేతి. 3

వ్యా. భోగమును కోరుపురుషాధికారమునందు మనస్సు, బుద్ధి, పౌరుషము, (శరీరసంబంధమయినబలము) శౌర్యము ఇవియన్నియు హానిలేక యుండుమనుజుడు ఇహపరలోకముల రెంటియందును హితమును కోరినయెడల వాడు మూడు ఏషణముల (సాధనముల)ను వెదకవలయును. అవి యెవ్వి యనిన:—ప్రాణైషణము (రోగములు లేక తన ప్రాణమును కాపాడుకొనుటకు తగిన యుపాయము) ధనైషణము (ధనమును సంపాదించుటకు తగినయుపాయము) పరలోకైషణము (పరలోకమునకు ఉపకారకమై పుణ్యరూపమైన సాధనము) నవి మూడును త్రిస్త్రైషణములు. వీనిని ముఖ్యముగా మనుజమాత్రుడు సాధింపవలెను. ఇట్టిసాధనములు లేనిమనుజుడు పురుషుడని చెప్పుటకు అర్హుడు కాడని భావము.

ఇచ్చట మోక్షార్థి యైనపురుషునకు పుత్త్రైషణ విత్తైషణ దారైషణములు మూడును వర్జింపదగినవి కావున ధనైషణము సంగతము కాదుకావున ఇహ అనుపదమునకు యోగార్థి యైనపురుషునివిషయమై క్రింద జెప్పంబడు ఏషణములు మూడును సంపాదింపదగినవని యర్థము.

ఏషణయనగ:—"ఇష్యతే (అన్విష్యతే, సాధ్యతే,) అనయేతి—ఏషణా" అను వ్యుత్పత్తిచేత సాధించుటకు తగినయుపాయము ఏషణమని యర్థము. ప్రాణమనగ జీవితము. అట్టిజీవితము రోగాదులచే బాధలేక దీర్ఘకాల మనువర్తించి యుండునట్లు సాధించుటకు దగినయుపాయము ప్రాణైషణము, ధనమును సంపాదించుటకు దగినయుపాయము ధనైషణము, పరలోకోపకారక మైనధర్మమును సాధించుటకు దగినయుపాయము పరలోకైషణము. పైజెప్పిన సత్త్వపౌరుషాదులు కలపురుషునకు పైజెప్పిన మూడు విధములైన ఏషణములు అవశ్యము సంపాదనీయములని భావము. అట్టియేషణముల

సంపాదింపలేనిపురుషుడు పశుప్రాయుడని తెలుపుటకై 'పురుషేణ' అని చెప్పబడినది. కామైషణ మనునది ప్రాణైషణ ధనైషణములలో జేరినది. (శరీరధనసంపత్తిచే సాధ్యమగుటంజేసి వానిలో జేరినది కామైషణమని భావము.) లేక శరీరధనసంపత్తి కల్గిననాడు పురుషు డుపదేశము లేకున్నను తనంతటనే కామైషణమున ప్రవృత్తి కల్గియుండును కావున ప్రత్యేకముగ జెప్ప నవసరములేదని విడువబడినది.

ప్రాణైషణము.

మూ. ఆసాం తు ఖల్వేషణానాం ప్రాణైషణాం తావత్పూర్వతర మాపద్యేత కస్మాత్ ప్రాణపరిత్యాగే హి సర్వత్యాగః; తస్యాఽనుపాలనం—స్వస్థస్య స్వస్థవృత్తిః, ఆతురస్య వికారప్రశమనేఽప్రమాదః, తదుభయమేతదుక్తం, వక్ష్యతే చ, తద్యథోక్త మనువర్తమానః ప్రాణానుపాలనాద్దీర్ఘమాయు రవాప్నోతీతి ప్రథమైషణా వ్యాఖ్యాతా భవతి.　　౪

వ్యా. పైజెప్పిన మూడువిధములైన యేషణములలో ప్రాణైషణమనునది తొలుత చేయదగినది. ప్రాణపరిత్యాగముచే సకలవ్యాపారములకును పరిత్యాగము కల్గును కావున ప్రాణరక్షణమునకు సాధనమైన ప్రాణైషణము తొలుత సాధింపదగినదని భావము. అట్టి జీవితమును పరిపాలనము జేయునది రోగములు లేక స్వస్థత నుండువానికి స్వస్థవృత్తము ననుసరించి నడచుకొనుట, ధాతువైషమ్యరూపమైన రోగములు సంభవించినపుడు అట్టిరోగముల శమింపజేయునట్టి చికిత్సయందు పొరపాటులేక జాగ్రత్తతో నాచరించుట. ఈరెండువిధములైన యుపాయములును ఇంతదనుక కొంత జెప్పబడినది. అంతయు నీశాస్త్రమున పూర్తిగ నింకను చెప్పబడును. అట్టి రెండుపాయములను విధ్యుక్తప్రకారము అనుసరించి యనుష్ఠానము చేసినచో జీవితమును పరిపాలనము జేసికొనుచు దీర్ఘాయువును పొందగలడు. ఇత్తెరంగున తొల్లింటిది యైన ప్రాణైషణము వివరింపబడినది.

ఇచ్చట ప్రాణశబ్దమునకు జీవితమని యర్థము. కావున 'తస్యానుపాలనం' అనుచోట 'తస్య' అని యేకవచననిర్దేశము సంగతము. "త్రీణి వాయతనాన్యాహుః ప్రాణో యేషు ప్రతిష్ఠితః" అనుచోట కూడ ప్రాణశబ్దమునకు జీవితమని యర్థము.

ధనైషణము.

మూ. అథ ద్వితీయాం ధనైషణామాపద్యేత. ప్రాణేభ్యో హ్యనన్తరం ధనమేవ పర్యేష్టవ్యం భవతి. న హ్యతః పాపాత్పాపీయోఽస్తి,

యదనుపకరణస్య దీర్ఘమాయుః. తస్మాదుపకరణాని పర్యేష్టుం యతేత. తత్రోపకరణోపాయాననువ్యాఖ్యాస్యామః. తద్యథా:- కృషిపాశుపాల్యవాణిజ్యరాజోపసేవాదీని యాని చాన్యాన్యపి సతామవిగర్హితాని కర్మాణి వృత్తిపుష్టికరాణి విద్యాత్, తాన్యారభేత కర్తుమ్. తథా కుర్వన్ దీర్ఘజీవితం జీవత్యన వమతః పురుషో భవతీతి ద్వితీయా ధనైషణా వ్యాఖ్యాతా భవతి. ౫

వ్యా. ప్రాణైషణమును జెప్పినపిదప ధనైషణము చెప్పబడును:—ప్రాణముల కాపాడుటకు సాధనమును సంపాదించినపిదప ధనసంపాదనమునే ముఖ్యముగ జేయ వలెను. ఆరోగ్యమునకును భోగమునకు పరలోకసాధనమగుధర్మముల నాచరించుటకును సాధన (ఉపకరణ) మైనది ధనము; అట్టిధనరూపమైన యుపకరణము లేనిమానవునకు దీర్ఘకాలము జీవించుటకన్న దుఃఖము వేరొండు లేదు; కావున ప్రాణపరిపాలనము జేసి కొని వెంటనే అన్నిటికిని ముఖ్యసాధనమైన ధనమును సంపాదించుటకు ప్రబలప్రయత్న మును జేయందగును. అట్టియుపకరణమును సాధించుటకు దగినయుపాయము లీక్రింద వివరింపబడును. ఎట్టు లన:—

కృషి (వ్యవసాయము), పాశుపాల్యము (పశువుల పరిపాలించుట), వాణిజ్యము (వ్యాపారము), రాజసేవనము (ప్రభువునొద్ద నౌకరిచేయుట), ఇవి మున్నగునవియు, సత్పురుషులకు నింద్యములు కాని జీవనమునకును ధనసంపత్తుకును వృద్ధికరములైన యితర వ్యాపారములును ధనార్జనోపాయము లగును. కావున అట్టిపనుల జేయ నారంభించ వలెను. అట్టిపనుల జేసి ధనము నార్జించినపురుషుడు దీర్ఘాయుష్మంతుడై లోకమున నవ మానమునొందక గౌరవనీయుడై సుఖజీవనమును సంపాదించుకొని యుండును. ఇత్తెరం గున రెండవదియైన ధనైషణము వివరముగ జెప్పబడినది.

ఇచ్చట "ధనోపాయానను" అని చెప్పక "ఉపకరణోపాయా ననువ్యాఖ్యా స్యామః" అని చెప్పుటచేత నీక్రింద జెప్పబడు ధనోపాయములచే సంపాదింపబడిన ధనము తాననుభవించుటకును, పరలోకసాధనమైన ధర్మము నుపార్జించుటకును ఉపయో గింపవలెనుకాని, తాను కేవలము కృపణుడై ధనమును మాత్రము వృద్ధిచేయుటకుగాను క్రిందిసాధనములు జెప్పినవి కాదని భావము.

'అన్యాన్యపి' అనుపదముచేత నిర్దిష్టములగు ప్రతిగ్రహము, అధ్యాపనము మున్నగుకృత్యములు గ్రహింపబడును.

పరలోకైషణము; అందు నాస్తికాదిమతానువాదము.

మూ. అథ తృతీయాం పరలోకైషణామాపద్యేత, సంశయశ్చాత్ర:— కథం భవిష్యామః తశ్చ్యుతాః, న వేతి. కుతస్సంశయః పునః? ఇత్యుచ్యతే:—సన్తి హ్యేకే ప్రత్యక్షపరాః, పరోక్షత్వాత్పునర్భవస్య నాస్తిక్యమాశ్రితాః సన్తి చాపరే యేత్వాగమప్రత్యయాదేవపునర్భవ మిచ్ఛన్తి. శ్రుతిభేదాచ్చ:—'మాతరం పితరం చైకేమన్యన్తే జన్మకారణం, స్వభావం పరనిర్మాణం యదృచ్ఛాంచాపరే జనాః.' ఇత్యతస్సంశయః. కిన్ను ఖల్వస్తి పునర్భవో న వేతి. ౬

వ్యా. ప్రాణైషణ విత్తైషణముల రెంటిని సంపాదించిన పిదప మూడవియగు పరలోకైషణమను పురుషు డనువర్తించవలెను. (ప్రత్యక్షవాదులైన చార్వాకాది నాస్తిక మతానుసారులు కొందరు పరోక్షమైన పరలోకమును అంగీకరించుటలేదు. కావున వారిమతముల నిరూపించి ఆస్తికమతసిద్ధాంతమును నిర్ణయించుటకై నాస్తికమతమును తంత్రకారుడు "సంశయశ్చాత్ర" అనుగ్రంథముచేత అనువదించుచున్నాడు).—

పరలోకవిషయమైన గొప్పసంశయము:—మన మీజన్మమున మృతినొంది యీ శరీరమును వదలి మరల మనమే జన్మాంతరము నొందుదుమా? లేదా? యని సంశయము. ఈసంశయ మెందుకు కల్గినదన్న:—కొందరు ప్రత్యక్షములగు (చక్షురాదీంద్రియగోచరములగు) ఘటపటాదిపదార్థములే ప్రమాణములు కాని కంటికి కగపడని పునర్భవము (మరల జననమందుట) ప్రత్యక్షము కాదు; కావున పునర్భవంబును, అట్టిజన్మాంతరమునకు కారణమని చెప్పబడు కర్మఫలంబును, ఆత్మయు (అప్రత్యక్షము లగుటచేత) లేదనుపక్షము నవలంబించి పరలోకాదులును లేవని చెప్పువారు కొందరు కలరు. మరియు వేదములు, స్మృతులు మున్నగుప్రమాణవచనముల ప్రామాణ్యమువలన పునర్జన్మంబును పరలోకసాధనము లైన కర్మఫలాదులును కలవని యంగీకరించు ఆస్తికులు కొందరు కలరు. కావున పరస్పరవిరుద్ధము లైన రెండుపక్షములు కనబడుటంజేసి పునర్జన్మము కలదా? లేదా? యని సంశయము.

మరియు "మాతరం—జనాః" అను ప్రమాణవచనము కూడ పైజెప్పినసంశయమును దెలుపుచున్నది:—జన్మమెత్తుటకు కారణము తల్లిదండ్రులు. (వారిశుక్రశోణిత సంయోగముచే గర్భరూపముగ పరిణమించి శిశువు పుట్టును కావున తల్లిదండ్రులు జన్మ

మునకు కారణము) అని కొందరు నాస్తికులు చెప్పెదరు. (మరియు వీరిమతమున ఈ శరీరమును వదలి శరీరాంతరమును బొందుటకు పరలోక మనుసాధనము లేదని వీరి సిద్ధాంతము.)

ప్రత్యక్షములగు పృథివ్యాదిపంచభూతములస్వభావము జన్మకారణమని మరి కొందరు తలచెదరు. (పృథివ్యాదిపంచమహాభూతములు పరస్పరసంయోగముచే పురుషాది లక్షణయుక్త మగుచేతనపదార్థమును గల్గింప నారంభించును. (సురాబీజాదిపదార్థములు పరస్పరసమ్మేళనమునంజేసి మదకరమైన మద్యమును కల్పించువిధముగ అచేతనములైనపంచ భూతములును పరస్పరసమ్మేళనమున చేతనావంతమగు పురుషుని కల్గించును; కావున పంచ భూతములస్వభావమే జన్మకారణ మగునుకాని పరలోకము కలయాత్మ వేరుగ జన్మ కారణము లేదని స్వభావవాదుల సిద్ధాంతము.)

ఐశ్వర్యాదిగుణములతో గూడిన యాత్మవిశేషము పరము. అట్టియాత్మ ఈశరీరము నాశ్రయించి సంసృతి (జన్మాంతరసంబంధము)నొందు ఆత్మాంతరము నపేక్షింపకయే చేతనావంత మైన పురుషుని నిర్మించును. కావున అట్టియాత్మ నిర్మాణమే జన్మాంతరమునకు కారణమని పరనిర్మాణవాదులు తలచెదరు. (వీరిమతమున ఈశరీరమునకు సంబంధించిన యాత్మసంబంధము లేకయే ఐశ్వర్యాదిగుణములతో గూడినయాత్మ యొకటి తన స్వతంత్రవ్యాపారముచే చేతనావంత మైనపురుషుని నిర్మించును. కాని ఈశరీరమున నుండునాత్మ కర్మపరిపాకమున వేరుజన్మము నొందుట లేదని భావము.)

నియతమైనకారణము లేక తనంతనే యాదృచ్ఛికముగ జన్మ కల్గునని యదృచ్ఛావాదులు చెప్పెదరు. జన్మమునకు నియతమైనకారణము కానరాదు. ఆగమాదిప్రమాణములబట్టి అందు జెప్పినకర్మ కారణమని చెప్పవలెనన్న నయ్యది ప్రత్యక్షము కామింజేసి ప్రమాణముగ జెప్ప వలనుపడదు. కావున నదృష్టమును కారణముగ జెప్పదగదు. ఇక నేమన్న కారణము లేకయే అప్రయత్నముగ ఘుణాక్షరన్యాయముగ జన్మ మేర్పడునని యదృచ్ఛాకారణవాదుల యభిప్రాయము.

ఇత్తెరంగున ప్రత్యక్షప్రమాణవాదులగు చార్వాకాదినాస్తికమతవాదులు జన్మమునకు పైజెప్పినరీతిగ ప్రత్యక్షప్రమాణదూరమైన కర్మఫలాదులు కారణములు కానోపవు కాన ఈజన్మ విడచినవారికి జన్మాంతరము లేదని చెప్పెదరు. ఆగమాదిప్రమాణముల నమ్మునట్టిఆస్తికవాదులు అట్టిప్రమాణములనుబట్టి ఈపురుషునకే కర్మానుగుణముగ జన్మాంతరము కల్గునని చెప్పెదరు. ఇట్టిపక్షద్వయ ముండుటచేత నాస్తికమతరీతిగ పునర్భవము లేదా ? ఆస్తికమతరీతిగ జన్మము కలదా? యనుసంశయమునకు కారణము.

ప్రత్యక్షవాదనిరసనము.

మూ. తత్ర బుద్ధిమా న్నా స్తిక్యబుద్ధిం జహ్యాత్, విచికిత్సాం చ. కస్మాత్?—ప్రత్యక్షం హ్యల్పం, అనల్పమప్రత్యక్షమస్తి; యదాగమానుమానయుక్తిభిరుపలభ్యతే. యై రేవ తావదిన్ద్రియైః ప్రత్యక్షముపలభ్యతే, తాన్యేవ సన్తి చాప్రత్యక్షాణి. ౬

సతాం చ రూపాణాం అతిసన్నికర్షాత్ అతివిప్రకర్షాత్, ఆవరణాత్, కరణదౌర్బల్యాత్, మనోఽనవస్థానాత్, సమానాభిహారాత్, అభిభవాత్, అతిసౌక్ష్మ్యాచ్చ ప్రత్యక్షానుపలబ్ధిః తస్మాత్ అపరీక్షితమేతదుచ్యతే—ప్రత్యక్షమేవాస్తి, నాన్యదస్తీతి. ౭

వ్యా. ప్రశస్తమైనబుద్ధికలమనుజుడు పైజెప్పినరీతిగ ప్రత్యక్షప్రమాణమును మాత్ర మనుసరించి పరలోకము లేదనునాస్తిక్యబుద్ధిని, పక్షద్వయమునుబట్టి పైజెప్పిన రీతిగ పరలోకవిషయమైనసందేహబుద్ధిని విడువవలెను. (ఇచ్చట నాస్తికత్వము పరలోకము లేదని నిర్ణయించునది కావున పరలోకవిషయమై ప్రత్యక్షముగ విరుద్ధమగుటం జేసి ధర్మానుష్ఠానమునకు ప్రత్యక్షముగ విరోధకము. పక్షద్వయపర్యాలోచన చేత కల్గిన పరలోకము కలదా లేదా? యను సందేహజ్ఞానము ఒకపక్షమున లేదనుజ్ఞానమునకును స్వల్పమైన యవకాశము కల్గించును. అట్టిస్వల్పమైనవిపర్యయజ్ఞానంబును పరలోకమునకును, పరలోకసాధనమైన ధర్మానుష్ఠానమునకును విరోధకమగును. కావున ధర్మానుష్ఠానమునకు పూర్ణముగ విరోధకమైన నాస్తిక్యమును, స్వల్పముగ విరోధకమైన సంశయజ్ఞానమును కూడ బొత్తుగ మానవలెనని 'నాస్తిక్యబుద్ధిం విచికిత్సాం చ జహ్యాత్' అని నిషేధింపబడినది.)

ఏలయన:—చక్షురాదీంద్రియములకు గోచరమైన (ప్రత్యక్షప్రమాణగోచరములైన ఘటపటాదిపదార్థములు మిగుల స్వల్పముగ నున్నవి. కేవలము ప్రత్యక్షప్రమాణమునకు గోచరములు గాక ఆగమము, అనుమానము, యుక్తి, యనుప్రమాణములకు గోచరములైన స్వర్గాదులు అధికముగ నున్నవి. కావున ప్రత్యక్షప్రమాణమునకు గోచరము కాని పరలోకాదులు లేవు అని చెప్పుట సమంజసము కాదు. (ప్రమాజనకము ప్రమాణము. ప్రత్యక్షప్రమాణము ఎట్లు ప్రమాజనకమో, అత్తెరంగుననే ఆగమానుమానయుక్తులును కూడ ప్రమాజనకము లగుటంజేసి ప్రమాణములే యగు. ప్రత్యక్షప్రమాణగోచరములైన ఘటపటాదు లెట్లు ప్రమాణసిద్ధములో అత్తెరంగుననే ఆగమానుమానాదీతర

ప్రమాణగోచరములైన పరలోకాదులును ప్రమాణసిద్ధములు కాక మానవు. కావున ప్రత్యక్షప్రమాణమాత్రమునకు గోచరము కానందున పరలోకపునర్భవాదులు లేవని చెప్పుట యుక్తము కాదని భావము.)

మరియు నేయింద్రియములచే (ప్రత్యక్షప్రమాణ)గోచరము లైన ఘటపటాదు లున్నవని చెప్పెదరో, అట్టిచక్షురాదీంద్రియములు కూడ ప్రత్యక్షప్రమాణసిద్ధములు కావు. (చక్షురాదీంద్రియములు అనుమానసాధ్యములు కాని, ప్రత్యక్షప్రమాణసిద్ధ ములు కావు. కావున ప్రత్యక్షవాదులును చక్షురాదీంద్రియముల విషయమై యను మానప్రమాణము నంగీకరించి తీరవలెను. అట్టియనుమానప్రమాణముచే సిద్ధమైన పరలోక పునర్భవాదులు లేవని చెప్పుట మిక్కిలి యసాలోచితమని భావము.)

మరియు ప్రత్యక్షప్రమాణముచే నింద్రియగ్రాహ్యములైన ఘటపటాది వస్తు వులును మిక్కిలి సమీపమున నుండుటచేతను, మిగుల దూరమున నుండుటచేతను, ఇతర వస్తువుచే మరుగుచేయుంటచేతను, చక్షురాదీంద్రియములు దుర్బలము లగుటచేతను, మనస్సు నిల్కడ లేకుండుటచేతను, తనకు సమానజాతీయములైన వస్తువులతో కలిసి యుండుటచేతను, తేజోఽధికవస్తువుచే దిరస్కరింపబడుటచేతను, మిక్కిలి సూక్ష్మముగ నుండుటచేతను, ప్రత్యక్షజ్ఞానగోచరము లగుటలేదు. కావున ప్రత్యక్షప్రమాణసిద్ధమైన ఘటపటాది పదార్థములే సత్యముకాని ప్రత్యక్షముకాని పరలోకాదులు ప్రమాణ దూరమగుటచే లేవని చెప్పుట చక్కగ పరికింపక చెప్పినది.

(చక్షురాదీంద్రియగ్రాహ్యములైన ఘటపటాదులు ప్రత్యక్షప్రమాణసిద్ధములు; కావున నవియే సత్పదార్థములని ప్రత్యక్షవాదులసిద్ధాంతము. అట్టి ప్రత్యక్షప్రమాణ సిద్ధములని చెప్పబడు పదార్థములునుగూడ అతిసమీపమున నుండుట ఇవి మున్నగు కారణములచేత ఇంద్రియగ్రాహ్య మగుటలేదు. అంతమాత్రముచేతనే అవి లేవని చెప్పుట యుక్తమా ? కాదు. కావున ఇంద్రియగోచరము కాకుండుటకు వస్త్వభావము కారణ మని చెప్పుట సమంజసము కాదనియు విచారహూరమనియు భావము.)

పైజెప్పిన సామీప్యాది కారణముల కుదాహరణముల నిట్లెరుంగునది:—కన్నుల యందుంచబడిన కాటుక కన్నుల కతిసమీపమున నుండుటవలన కనబడుటలేదు. ఇచ్చట చక్షుర్గోచరము కాకుండుటకు సామీప్యము కారణము కాని కాటుకయొక్క అ భావము కారణము కాదు. ఆకసమున నతిదూరములో సంచరించు పక్షులు కన్నులకు కానరావు. ఇచ్చట దూరముగనుండుట కనుపడకపోవుటకు కారణము. నీటిలో మునిగి యుండు ఘటము కన్నులకు కానబడదు. ఇచ్చట ఘటము కనబడకుండుటకు జల మావ

రించియుండుట కారణము. కామలారోగముచే పీడింపబడినవానికి తెల్లగనుండు పటాదులెల్ల పచ్చగ నగపడును. ఇచ్చట నేత్రదోషము పటనిష్ఠమైన తెలుపు కనబడకుండుటకు కారణము. తనప్రియురాలిముఖమును ప్రీతితో జూచువానికి ప్రక్కన నుండు పదార్థము లగపడుటయు మాటలవినుటయు లేదు. ఇచ్చట ప్రక్కనున్న వస్తువు లగపడకుండుటకు మనస్సు కేకాగ్రత లేకుండుట కారణము. (మనస్సు ప్రియురాలి ముఖమును జూచుటయందే యాసక్తి కల్గినదికాని ఇతర వస్తువులయందు మనస్సులేదని భావము.) బిల్వరాశిలోనుండు నొకబిల్వము ప్రత్యేకముగ నగపడుటలేదు. ఇచ్చట తాను చూచుచున్నను సమానజాతియైన బిల్వసముదాయమున కలిసియుండుటచే నొక బిల్వము ప్రత్యేకముగ నగపడుటలేదు. ఇది సమానాభిహారము. మధ్యాహ్నకాలమున నక్షత్రము లగపడుటలేదు. ఇందుకు తేజోఽధికమైన సూర్యకాంతిచే తిరస్కరింపబడుట కారణము. (అంతమాత్రముచేతనే పగలు నక్షత్రములు లేవనుట యుక్తమా). రెండుమూడు మూరలదూరమున నుండు మిక్కిలి సన్ననిక్రిమి లగపడవు. ఇచ్చట వస్తువునకు సంబంధించిన సూక్ష్మత్వకారణము. (పైజెప్పినకారణములచే చక్షుర్గోచరము కానివస్తువుల నన్నిటిని ప్రత్యక్షవాదిసిద్ధాంతప్రకారము లేవనియే చెప్పవలసియుండును. కావున ప్రత్యక్షప్రమాణమునకు గోచరముకావు కావున పరలోకాదులు లేవని చెప్పునట్టి నాస్తికమతము అంగీకారము కాదని భావము).

శ్రుతిభేదవాదిమతనిరసనము.

మూ. శ్రుతయశ్చైతా న కారణం, యుక్తివిరోధాత్ ౯
ఆత్మా మాతుః పితుర్వా యః సోఽపత్యం యది సంచరేత్,
ద్వివిధం సంచరేదాత్మా సర్వో వావయవేన వా. ౧౦
సర్వశ్చేత్సంచరేన్మాతుః పితుర్వా మరణం భవేత్,
నిరన్తరం నావయవః కశ్చిత్ సూక్ష్మస్య చాత్మనః. ౧౧
బుద్ధిర్మనశ్చ నిర్ణీతే యథైవాత్మా తథైవ తే,
యేషాం చైషా మతిస్తేషాం యోనిర్నాస్తి చతుర్విధా. ౧౨

వ్యా. పైచెప్పబడిన "మాతరం పితరం చైవ" ఇది మున్నగు శ్రుతిభేదంబును (ఆట్టిశ్రుతులలో జెప్పబడిన తల్లిదండ్రులు మున్నగునవియు) పునర్భవ ప్రతిషేధమునకు కారణము కాదు. ఏలయన:—అయ్యవి యుక్తికి విరుద్ధములు కావున సరియైన హేతువులు కావని యర్థము. (పుత్త్రునియొక్క శరీరోత్పత్తికి తల్లిదండ్రుల శుక్లశోణితములు కారణముగ నగును. చైతన్యము మాత్రము ఈజన్మమును విడచి పరలోకమునకు

బోయి పుణ్యాపాపరూపమైన కర్మానుసారముగ వాసనావశమునం జేసి మరల శరీరాంతర మున ప్రవేశించునట్టి యఖండాత్మసంబంధముననే సంభవించునని సిద్ధాంతము.)

అట్టి యఖండాత్మసంబంధము లేకయే తల్లిదండ్రుల చైతన్యమునకు హేతువైన యే ఆత్మ కలదో అట్టియాత్మవలననే వారిసంతతికిని చైతన్యము కల్గుటకు కారణమని కొందరు చెప్పెదరు. ఇది యుక్తియుక్తము కాదు. ఎట్టులన:—తల్లిదండ్రులయాత్మయే వారికొడుకులు మున్నగువారికి సంక్రమించి సంచరించునెడ అయ్యది తల్లిదైనను తండ్రి దైనను పూర్తిగ వదలి సంతతికి జేరునా? లేక ఆయాత్మయం దేకదేశము సంక్రమిం చునా? యను నాశంక:—ఆయాత్మ తల్లిది సంపూర్ణముగ నపత్యమున జేరునన్నచో తల్లి యాక్షణముననే మృతిజెందును. లేక తండ్రియాత్మ పూర్తిగ సంక్రమించు నన్నచో ఆక్షణముననే తండ్రి మరణించును. కావున తల్లియాత్మయైనను తండ్రియాత్మయైనను అఖండముగ నపత్యమున సంక్రమించుననుట యుక్తికి (అనుభవమునకు) విరుద్ధము కావున అటు చెప్పదగదు. లేక తల్లిదండ్రులయాత్మలో నొకభాగము మాత్రము అపత్యమునకు సంభవించు ననుటకు వీలుండదు. పృథివ్యాదులలో స్థూలరూపమైన భూత ములకు అవయవములుండును గాని సూక్ష్మములగు ఆకాశము, కాలము, మనస్సు, బుద్ధి మున్నగువానికి అవయవములు లేవు. అవయవములులేక యఖండాకారమైన యాత్మలో నొగభాగము అపత్యమున జేరుననుట యసంభవము.

అఖండమైన యాత్మసంబంధము కల్గ వీలులేకున్నను తల్లిదండ్రులమనస్సైనను బుద్ధియైనను అపత్యమున జేరి చైత్యమును కల్గించునన్నచో నవియును ఆత్మనుబోలె పూర్తిగనైనను ఏకదేశముగనైనను సంక్రమించుటకు వీలుపడదు. అవి పూర్తిగ సంక్ర మించినపుడు తల్లికైనను తండ్రికైనను బుద్ధి మనస్సు పూర్తిగ లేక పోవలెను. మనో బుద్ధులలో నేకదేశము సంక్రమించునన్నచో నాత్మనుబోలె నీరెండును సూక్ష్మములును నిరవయవములు నగుటచే నేకదేశము సంక్రమింప నొకప్పుడును సంభావితము కాదు.

మరియుం అపత్యచైతన్యమునకు తల్లిదండ్రులే కారణ మన్నచో వారిమత మున జరాయుజములు, అండజములు, స్వేదజములు, ఉద్భిజ్జములు నను నాల్గువిధము లైన ప్రాణిసృష్టిలో స్వేదజములు, ఉద్భిజ్జములు అను రెండు సృష్టులు లేకపోవును. కావున చతుర్విధసృష్టి యనుదానికి భంగము కల్గును. (స్వేదజములగు (చెమటవలన బుట్టిన) మశకాదులకును, ఉద్భిజ్జములైన భూనాగాదులకును తల్లిదండ్రులు లేనందున వానికి చైతన్యము లేకుండవలసివచ్చును కావున చతుర్విధసృష్టి యనుటకు భంగము కల్గును).

స్వాభావికవాది మతదూషణము.

మూ. విద్యాత్స్వాభావికం షణ్ణాం ధాతూనాం యత్స్వలక్షణమ్,
సంయోగేచ వియోగేచ తేషాం కర్మైవ కారణమ్. ౧౩

వ్యా. స్వాభావికవాదులు పృథివ్యాది పంచభూతములయొక్క కూటమిచేత (పరస్పర సంబంధముచేత చేతనాత్మకమైన పురుషుడు జన్మించును. ఇది పంచభూతముల స్వభావము. అనుస్వాభావికవాదుల మతమును నిరసించుచున్నాడు.—(పృథివి, అప్పు, తేజస్సు, వాయువు, ఆకాశము అనునవి యైదును, చేతనాత్మకమైన యాత్మయు జేరి యారును శరీరమును ప్రపంచమును ధరించుటంజేసి ధాతువు లనంబడును). ఈయారు ధాతువులకును వానివానికిని ప్రత్యేకముగ జెప్పబడిన లక్షణములు స్వభావకృతములై నియతముగ నాయాధాతువు నాధారముగ జేసికొని (యొకప్పుడు మార్పులేక) యుండును. (అందు కాఠిన్యాదిగుణములు పృథివి నాశ్రయించినవి. ద్రవత్వాదులు జలమును, ఉష్ణత్వాదులు తేజస్సును, తిర్యగ్గమనాదులు వాయువును, అప్రఘాతము (అడ్డులేకయుండుట) మున్నగునవి ఆకాశమును, జ్ఞాన విజ్ఞానాదులు ఆత్మను ఆశ్రయించి యుండును. ఇవియే ఆరుధాతువులకు నియతములైన స్వాభావికగుణములు) పైజెప్పిన ధాతువులలో ఆత్మకు దక్క తక్కిన పృథివ్యాదులకు ఐదింటికిని చైతన్యము స్వాభావికముగ నొకప్పుడును లేదు. కావున పంచభూతముల చేరికచేత నపూర్వమైన చైతన్యము ఎట్లు కల్గనోపును? ప్రత్యేకముగ నుండునప్పుడు లేని చైతన్యము వాని చేరిక వలన క్రొత్తగ కల్గబోదు. పంచభూతస్వాభావికముచే చేతనావంతమైనజన్మము కల్గదని భావము.

అట్టి పంచభూతములకును చేతనాత్మకమైన యాత్మతో సంబంధము కల్గినప్పుడు చైతన్యవంతమగును; మరియు అట్టి పాంచభౌతికమైన శరీరమునకును చేతనారూపమైన యాత్మకును సంబంధము కల్గుటకును, వియోగము కల్గుటకును, జన్మాంతరకృతకర్మమే కారణమగును. (ఒకజన్మమున జేసిన పుణ్యపాపరూపమైన కర్మము పంచభూతములకును ఆత్మకును సంయోగరూపమైన జన్మమునకును, వియోగరూపమైన మరణమునకును, కర్మ కారణము కాని వేరొండు కారణము కాదు. ఈచెప్పినరీతిగ పంచభూతస్వభావము జన్మకు కారణమని స్వాభావికవాదిమతము నింద్యమని భావము.)

పరనిర్మాణమతనిరాసము.

మూ. అనాదేశ్చేతనాధాతోర్నేష్యతే పరనిర్మితిః,
పర ఆత్మా స చేద్ధేతురిష్టోఽస్తు పరనిర్మితిః. ౧౪

వ్యా. పరనిర్మాణవాదు లిట్లు చెప్పెదరు:—("ఐశ్వర్యాదిగుణములతో గూడిన యాత్మవిశేషము పరబ్రహ్మముతో చెప్పబడును. అట్టి యాత్మవిశేషము అనేకజన్మసంబంధము కల్గి చేతనావంతమైన యాత్మను అపేక్షించకయే యపూర్వముగ జన్మను కల్గించును. అట్టి యైశ్వర్యాది గుణయుక్తమైన యాత్మసంబంధముచేతనే జడములైన పంచభూతములును చేతనావంతములగును. కావున జన్మాంతరసంబంధము కలయాత్మకు వేరు జన్మము లేదు" అని పరనిర్మాణవాదులసిద్ధాంతము.) అట్టి పరనిర్మాణవాదము ఈశ్లోకముచే నిరసింపబడును:—పరనిర్మాణమనునది ఆత్మతో కూడిన శరీరమునకు పరనిర్మాణమా? లేక ఆత్మకు కూడ పరనిర్మాణమును చెప్పెదరా?

అందు ఆత్మ చేతనాధాతు (జ్ఞానాత్మక) రూపమైనది. ఆద్యంతశూన్యమై నిత్యమైనది; అట్టియాత్మకు పరులచే నిర్మాణము ఒకప్పుడును సంభవింపదు. పరనిర్మాణము సంభవించునెడ ఆత్మకు నిత్యత్వము ఎట్లు సంగతమగును? (ఆత్మనిత్యత్వము ఈతంత్రముననే శారీరమున చెప్పబడును) కావున నిత్యమై యాద్యంతరహితమైన యాత్మకు పరనిర్మాణము చెప్పుట సర్వథా సంగతము కాదు. అట్టి పరాత్మచేత శరీరము మాత్రము సృజింపబడునన్నచో శరీరమాత్రసృష్టికి పరాత్మ కారణమగును. అయ్యది సమ్మతమైనది.

ఇచ్చట నీవివరణము నెరుంగునది:—ఐశ్వర్యాదిగుణములతో గూడిన యాత్మవిశేషము చేతనాహేతుభూతముగ నుండు ఆత్మసంబంధము లేకయే శరీరమును సృజించినచో శరీరము ఘటపటాదులవలె నచేతనమగును. అట్టిచేతనాహేతుభూతాత్మతో సంబంధముచేత విశేషాత్మమాత్రము శరీరముగ చేతనాయుక్తముగ సృజింప వలను పడదు. చేతనాహేతువగునాత్మ నిత్యము కావున శరీరసంబంధము లేక సృజింపబడదు. కావున చైతన్యకారణ మగునాత్మ నిత్యమగుటవలన జన్మాంతరమందు కర్మసంబంధము కలవాడని యొప్పుకొని అట్టియాత్మకు కర్మాయత్తమగు శరీరముతో సంబంధమును పరమాత్మ కల్గించుచున్నాడని యంగీకరింపవలెను. లోకమున ధర్మము చేసినవాడు ధనవంతుడును, పాపముచేసినవాడు దరిద్రుడును నగుట యనుభవసిద్ధము. అట్టిపరిస్థితికి ధర్మాధర్మములే కారణమని యొప్పుకొనక తీరదు. అట్టిధర్మాధర్మములతో నాత్మకు సంబంధము కలదు. అట్టిధర్మాధర్మమునకు కారణముగ జేసికొని చైతన్యరూపమైనయాత్మ జన్మాంతరమునకు సమవాయకారణ మగునని చెప్పుట సమంజసము; వేరొకయాత్మను కల్పించి అయ్యది కారణమని చెప్పుటచే నేమిప్రయోజనము? కావున జన్మాంతరమునకు అనేకజన్మములనుండి సంబంధపడియుండు ధర్మాధర్మములే కారణము. అట్టిధర్మాధర్మములను కారణముగ జేసికొని (నిమిత్తకారణముగ జేసికొని) యాత్మకు శరీరాంతరసంబంధము తత్తత్కర్మానుగుణముగ కల్గును. కావున పరనిర్మాణవాదము సమంజసము కానేరదని భావము.

యదృచ్ఛావాదనిరాసము.

మూ. న పరీక్షా న పరీక్ష్యం న కర్తా కారణం న చ,
న వేదా న ర్షయస్సిద్ధాః కర్మ కర్మఫలం న చ. ౧౪
నాస్తికస్యాఽస్తి నైవాత్మా యదృచ్ఛోపహతాత్మనః,
పాతకేభ్యః పరం చైతత్ పాతకం నాస్తికగ్రహః ౧౬

వ్యా. యాదృచ్ఛికముగ సర్వవస్తువులును అగుచున్నవను వ్యతిరేకజ్ఞానముచేత ప్రతిహతమైన యాత్మకలనాస్తికునకు పరీక్షాహేతువులైన ప్రమాణములు లేవు కావున పరీక్ష లేదు. పరీక్షకప్రమాణముల నంగీకరించకుండుటచేతనే పరీక్షింపదగినదియుం లేదు. కర్తయుం కారణంబును లేదు. మరియుం సర్వసమ్మతమైన వేదంబులును, దేవతలును, ఋషులును, సిద్ధాదులును లేరు. కర్మయుం కర్మఫలంబును లేదు. పుణ్యాపాపరూపములగు కర్మలును వానిచే గల్గు ఫలంబును లేదు. అట్టికర్మఫలముల ననుభవించునాత్మయుం లేదు. అట్టినాస్తికమతము నవలంబించుట బ్రహ్మహత్యాదిమహాపాతకములకన్న మహాపాతకము. (సర్వజనసమ్మతములగు వేదములను, దేవతలను, పుణ్యపాపాదికర్మలను, దానకల్గుఫలమును బొత్తుగ లేదని నమ్మిన నాస్తికులు తమ కిచ్ఛవచ్చినవిధముగ నెట్టిపాపకృత్యములనైన జేయ సిద్ధముగ నుందురు; కావున మహాపాతకములకన్నిటికిని మూలకారణమైనది నాస్తికమతమని భావము.)

(ఈయదృచ్ఛావాదులు ప్రత్యక్షానుమానాదిప్రమాణములను నమ్ముటలేదు. దానంజేసి ప్రమాణమునకు సంబంధించినప్రమేయాదులను అంగీకరింపక కృత్యాకృత్యములసరకుసేయక యెట్టియకృత్యములనైన జేయుటకు వెనుదీయరు. అట్టియంచ్ఛృలం ఖలప్రవృత్తులై ప్రమాణాతీతులగునాస్తికులబొల్లిమాట లేరికిని విశ్వసనీయములు కావు. కావున అట్టిమతము నవలంబించి నిరంకుశముగ ప్రవర్తించుటకన్న పాపము వేరొండు లేదు. కావున నాస్తికమతము సుతరాం నమ్మదగినది కాదని ఫలితార్థము.)

నాస్తికమతనిరసనపూర్వకకర్తవ్యము.

మూ. తస్మాన్మతిం విముచ్యైతామమార్గప్రసృతాం బుధః,
సతాం బుద్ధిప్రదీపేన పశ్యేత్సర్వం యథాతథమ్. ఇతి. ౧౭

వ్యా. పైజెప్పినకారణములచేత ధర్మాపేతమై యత్యంతదుష్టమార్గమున ప్రవేశించిననాస్తికబుద్ధిని బొత్తుగ మరలించి, సత్పురుషులయొక్క బుద్ధియనేప్రదీపముచేత (ప్రత్యక్షాదిప్రమాణములచేత) సకలమును గమనించి వాస్తవాస్తవ్యమును గమనించి నడచుకొనుట సమంజసము.

సదసద్విభాగము, ప్రమాణచతుష్టయము.

మూ. ద్వివిధ మేవ ఖలు సర్వం సచ్చ అసచ్చ. తస్య చతుర్విధా పరీక్షా:—
ఆప్తోపదేశః, ప్రత్యక్షం, అనుమానం, యుక్తిశ్చ, ఇతి. ౧౮

వ్యా. ప్రమాణములకు విషయమైన సర్వమును 'సత్, అసత్' అని రెండువిధ ములు. (అందు విధివిషయమైన ప్రత్యక్షాదిప్రమాణగమ్యమై భావ (సత్తా) రూపమైనది 'సత్' నిషేధవిషయప్రమాణగమ్యమై యభావరూపమైనది 'అసత్.' అట్టిసదసద్రూప మైనసమస్తమునకు పరీక్ష (వస్తుస్వరూపమును నిర్ణయించుటకు సాధనమైన యుపా యము) నాల్గువిధములు. అయ్యవి—ఆప్తోపదేశము, ప్రత్యక్షము, అనుమానము, యుక్తియు నని నాల్గు (వీనిలక్షణములు క్రింద వివరింపబడును). "పరీక్ష్యతే (వ్యవస్థా ప్యతే) వస్తుస్వరూపం అనయేతి—పరీక్షా" అను వ్యుత్పత్తిచేత వస్తుస్వరూపమును నిర్ణ యించుటకు సాధనమైనది పరీక్ష యనబడును.

ఆప్తలక్షణము.

మూ. ఆప్తాస్తావత్:—

రజస్తమోభ్యాం నిర్ముక్తాః తపోజ్ఞానబలేన యే,
యేషాం త్రికాలమమలం జ్ఞానమవ్యాహతం సదా. ౧౯
ఆప్తాశ్శిష్టా విబుద్ధాస్తే తేషాం వాక్యమసంశయమ్,
సత్యం వక్ష్యన్తి తే కస్మాదసత్యం నీరజస్తమాః. ౨౦
(కస్మాన్నీరజస్తమసో మృషా)

వ్యా. రజస్తమోగుణములను బొత్తుగ వదలి, తపోబలముచేతను జ్ఞానబలము చేతను నిరంకుశమై (అడ్డు లేక వ్యాపించు) నిర్మలమైన త్రికాల (భూత - భవిష్యత్ - వర్తమానకాల) జ్ఞానము ఎవ్వరికి కలదో, వారు ఆప్తులనియు, శిష్టులనియు, విబుద్ధులనియు జెప్పబడుదురు. (రజస్తమోరూపదోషముల విసర్జించినవారు ఆప్తులు; జగత్తునంతయు చేయదగినపనులయందు ప్రవర్తింపజేసి, అకృత్యములనుండి మరలించి శిక్షించువారు శిష్టులు; తెలిసికొనవలసిన యంశముల నన్నిటిని పూర్తిగ తెలిసికొనినవారు బుద్ధులు.)

అట్టి మహాత్ములవాక్యము ఇంచుకేనియు సందియము లేక సత్యమైనదై యుండును. రజోగుణమును బొత్తుగ మానియుండు అట్టిత్రికాలజ్ఞానవేత్తలు ఎందుకు అస త్యపుమాటల బల్కుదురు? (వారికి అసత్యము బల్కనవసరము లేదు కావున నొకప్పుడు వారు అబద్ధమాడరు. కావున వారివాక్యము నిస్సంశయముగ సత్యమనుట).

ఇచ్చట 'నీరజస్తమాః' అనుచోట నీరజశ్శబ్దమునకు తమప్ ప్రత్యయము వచ్చి రూపము. రజోగుణరహితులలో నుత్తములని యర్థము. 'నారజస్కం తమః' అను ప్రమాణముచేత రజోగుణము లేనప్పుడు తమోగుణంబును బొత్తుగ నుండదని భావము. లేక 'నీరజస్తమసో మృషా' అనుపాఠము చాల సుగమము. అసత్యము బల్కుటకు మిథ్యాజ్ఞానము, రాగము, ద్వేషము అని మూడుకారణములు. ఒకదానియొక్క సత్యమును జ్ఞానవైపరీత్యమునంజేసి వేరువిధముగ గ్రహించినప్పుడు అబద్ధమును బల్కును. మంచిజ్ఞానముచేత వస్తుతత్వము నెరింగియు రాగద్వేషములచే నసత్యమును బల్కును. రజస్తమోగుణముల బొత్తుగ వదలినవారికి రాగద్వేషములు కల్గవు. తపోబలంబును జ్ఞానబలంబును కల్గి త్రికాలజ్ఞానసంపన్నులైనవారికి అన్యథాజ్ఞానము (పొరబాటు) ఒకప్పుడు కల్గబోదు; కావున అట్టియాప్తులు ఒకప్పుడును అసత్యము బల్కరు. వారి మాటలు మిక్కిలి విశ్వసనీయములు అని భావము. పైజెప్పిన యాప్తులు చెప్పునట్టి వాక్యములు సత్యానపేతములును జ్ఞానవిజ్ఞానవిలసితంబులు నైయుండును కావున నయ్యవి ప్రమాణమని భావము. పైశ్లోకముచేత ఆప్తలక్షణంబును, వారివాక్యప్రమాణ లక్షణంబును చెప్పబడెను.

ప్రత్యక్షప్రమాణలక్షణము.

మూ. ఆత్మేన్ద్రియమనోఽర్థానాం సన్నికర్షాత్ప్రవర్తతే,
వ్యక్తా తదాత్వే యా బుద్ధిః ప్రత్యక్షం సా నిరుచ్యతే. ౨౧

వ్యా. చేతనారూపమైన యాత్మ చక్షురాదీంద్రియము, మనస్సు వీనికి సంబంధించినవిషయములు వీనియొక్కసంబంధమువలన ఉత్తరక్షణముననే వ్యక్తమగు (వాస్తవమైన) ఏబుద్ధి కల్గునో అట్టిబుద్ధి ప్రత్యక్షమని చెప్పబడును. (లోకమున ఇది ఘటము అనుజ్ఞానము ప్రత్యక్షము. ఇచ్చట ఆత్మ మనస్సుతో కూడి ఆమనస్సు చక్షురాదీంద్రియముల ప్రేరణచేయును. ఆత్మ మనస్సులతో గూడిన యింద్రియములు తనకు విషయములగు ఘటాది పదార్థములతో చక్షుస్సంయోగాదిసంబంధము కల్గినప్పుడు ఇది ఘటము అను వస్తువిషయకవాస్తవబుద్ధి (జ్ఞానము) కల్గును. ఇదియే ప్రత్యక్షజ్ఞానమగును.)

ఇచ్చట 'వ్యక్తా' అనుటచేత వాస్తవ్యమై నిశ్చయాత్మకమైనజ్ఞానము ప్రత్యక్షమని యర్థము. ఇట్లు చెప్పుటచేత అయథార్థబుద్ధియు, సంశయబుద్ధియు ప్రత్యక్షము కాదని భావము. 'తదాత్వే' అనగా చక్షురాదిసంయోగక్షణముననే కల్గుజ్ఞానమని యర్థము. ఇట్లు చెప్పుటచేత ఆత్మేంద్రియార్థసంయోగముచే గల్గిన ప్రత్యక్షజ్ఞానానంతరము కల్గు అనుమానజ్ఞానంబును పూర్వానుభూతవిషయస్మరణజ్ఞానంబును ప్రత్యక్ష

జ్ఞానమున చేరదు. ఆత్మాదిసంబంధము కల్గినయుత్తరక్షణమున కల్గినజ్ఞానము అనుమానముగ మారును కావున ఆత్మాదిసంయోగక్షణముననే కల్గుయథార్థజ్ఞానమే ప్రత్యక్షమని చెప్పబడును.

అనుమానస్వరూపము.

మూ. ప్రత్యక్షపూర్వం త్రివిధం త్రికాలం చానుమీయతే,
వహ్నిర్నిగూఢో ధూమేన మైథునం గర్భదర్శనాత్. ౨౨
ఏవం వ్యవస్యన్త్యతీతం బీజాత్ఫలమనాగతమ్,
దృష్ట్వా బీజాత్ఫలం జాతం ఇహైవ సదృశం బుధాః. ౨౩

వ్యా. (అనుమానమనగ:—"అను (వ్యాప్తిగ్రహణానంతరం) మీయతే (సమ్యఙ్నిశ్చీయతే) ఇతి అనుమానమ్" అనువ్యుత్పత్తిచేత వ్యాప్తిగ్రహణానంతరము వస్తునిశ్చయము చేయుటకు సాధనమైనది యనుమాన మనబడును.)

'పర్వతః వహ్నిమాన్, ధూమాత్.' అనునది అనుమానము. ఇచ్చట పర్వతమునందు వహ్నిమత్త్వము సాధ్యము (సాధింపదగినది). సాధనము ధూమము (కారణము). కొండనుండి వెడలుపొగను దూరమునందుండి చూచి, ప్రత్యక్షము కానియగ్ని పర్వతమున నున్నదని నిశ్చయించుట. ఇదియే అనుమానము. పొగనుబట్టి అగ్ని యున్నదని నిశ్చయించుటకు ధూమమున్నచోట అవశ్యము పొగ యుండితీరవలెనను జ్ఞాన మున్నగాని అనుమానముచే నిశ్చయించుటకు వలనుపడదు. ధూమమున్నచోట నవశ్యము అగ్ని యుండును అనుజ్ఞానము వంటయింటియందు అనుభవసిద్ధము. ఎట్టులన:—వంట యింటిలో ప్రొయి మండునపుడు పొగనుకూడ చూచి తనయనుభవమున ధూమమున్నచోట నిప్పు అవశ్య ముండితీరును. నిప్పులేనిచోట పొగ కల్గదు. అనుజ్ఞానము అనుభవసిద్ధము. ఇదియే "యత్ర ధూమః తత్రాగ్నిః" అనుజ్ఞానము. ఈజ్ఞానమునకే వ్యాప్తి జ్ఞానమనియు పేరు. ఈవ్యాప్తిజ్ఞానము తాను వంటయింటిలో నిప్పుకును పొగకును కలసంబంధమును అనుభవసిద్ధముగ చూచి గ్రహింపబడినది కావున ప్రత్యక్షసిద్ధము. ఇట్టి యనుభవసిద్ధమైన (ప్రత్యక్షసిద్ధమైన) పొగయుండుస్థలమున నవశ్యము అగ్నియుండును అను వ్యాప్తిజ్ఞానముచేత కాలాంతరమున పర్వతమునుండి వెడలుపొగను చూచి, "ఈపర్వతమున పొగ వెడలుటంజేసి అగ్నియున్నది, అగ్నిలేనిచో పొగయుండదు. బావిలో అగ్నిలేదు కావున పొగయు లేదు. ఇచ్చట పొగయున్నది కావున అగ్నియుం సిద్ధముగ నుండితీరవలెను. వంటయింటిలో నగ్ని యుండుటంజేసి పొగ వెడలెను. కావున పర్వతమున అగ్ని యున్నది." అను నిశ్చయజ్ఞానము కల్గును. ఇచ్చట పర్వతమునందు ధూమమును చూచి

అగ్ని యున్నదని నిశ్చయింపబడును. ఈవిషయమున వంటయింటిలో నిప్పునకును పొగకును ఉండు సాహచర్యమును గమనించియుండెను. ఇదియే వ్యాప్తిజ్ఞానము. కాలాంతరమున పర్వతమున పొగను చూచినప్పుడు, తాను మున్ను గ్రహించిన వ్యాప్తిజ్ఞానము జ్ఞప్తికి వచ్చును. పిమ్మట 'పర్వతో వహ్నిమాన్ ధూమాత్' అనుమానముచే సాధింపదగినది అగ్ని కావున నయ్యది సాధ్యమనబడును. ధూమాత్ అనునది కారణము కావున నయ్యది సాధనము. ధూమమును సాధనముగ (కారణముగ) జేసి పర్వతమున వహ్ని సాధింపబడును. ఇచ్చట సాధనమైనపొగ, సాధ్యమైన వహ్ని, ఈరెంటికినికల సాహచర్యము వ్యాప్తి, ఈమూడిటి జ్ఞానము ప్రత్యక్షసిద్ధముగ నుండినగాని అనుమానింప వీలుపడదు. క్రిందిశ్లోకమున 'ప్రత్యక్షపూర్వం' అనుచోట వ్యాప్తి జ్ఞానపూర్వము అని యర్థము. పైజెప్పిన యనుమానమునే నైయాయికు లిట్లు చెప్పెదరు.—"పర్వతో వహ్నిమాన్ ధూమాత్, యోయో ధూమవాన్, ససః అగ్నిమాన్, యథామహానసః, తథా చాయం, తస్మాత్తథా" దీనివివరమే పైని కనబరచబడినది. ఈవివరణము పైశ్లోక విషయమున కనుబంధముకావున ముందుగ సుబోధమునకై తెలుపబడియె.)

ప్రకృతశ్లోకార్థము:—సాధనములగు ధూమాదులయొక్కయు, సాధ్యములగు అగ్నిమున్నగువానియొక్కయు ప్రత్యక్షజ్ఞానము (వ్యాప్తిజ్ఞానము) చేత భూతము (జరిగినది), భవిష్యత్తు (జరగబోవునది), వర్తమానము (జరుగుచున్నది) నైనవిషయము నూహించి నిర్ణయింపబడును. ఇదియే అనుమానము. ఇయ్యది కార్యలింగానుమానము (కార్యముచే కారణము ననుమానించుట) కారణలింగానుమానము (కారణముచే కార్యము ననుమానించుట), కార్యకారణలింగానుమానమునని మూడువిధములు. (ఈమూడు విధములైన యనుమానములకును వ్యాప్తిజ్ఞానము ముందుండవలెను.)

పర్వతమున ప్రత్యక్షముగాక నిగూఢముగ (మరగి) ఉండు అగ్ని ధూమము (పొగ)చే ననుమానించి సాధింపబడును. (ఇయ్యది తత్కాలమున గనబడుచుండు అగ్నిని అనుమానముచే సాధింపబడుటంజేసి వర్తమానవిషయానుమానము. ఇది అకార్యకారణ రూపమైన సామాన్యానుమానము.)

గర్భమును జూచి ముందుజరిగిన దంపతుల మిథునకృత్యము అనుమానింపబడును. భూతకాల విషయానుమానము (గర్భమును జూచి సంభోగము జరగనినాడు గర్భోత్పత్తి కల్గనేరదు కావున, కార్యరూపమైన గర్భమును చూచుటచే గర్భోత్పత్తికి కారణమైన దంపతులమైథునము అనుమానింపబడినది. కావున కార్యముచే కారణానుమానము. అట్టి సాధ్యకారణము భూతకాలవిషయము కావున భూతకాలానుమాన మగును.

ఇచ్చట సాధ్యము మైథునము, సాధనము గర్భము, (హేతువు), ఈరెంటికినింగల కార్య కారణసంబంధము వ్యాప్తి.)

ఒకవిత్తనమువలన పండు పండుటను తాను ప్రత్యక్షముగ జూచి ఆప్తివ్యాప్తి జ్ఞానముచేత విత్తనమును చూచినపుడు 'ఈవిత్తనమువలన (ఇందుకు సహకారులైన కర్షకుడు జలము మృత్తు అనుకారణములుకూడ సంభవించిననాడు పండు పండును' అనునట్టి యనుమానముచే కాలాంతరమునగల్గ నున్నఫలము నిశ్చయింపబడును. కావున నిది భవిష్యత్కాలవిషయానుమానము. కారణముచే కార్యానుమానము నగును. ఇదియే కారణలింగానుమానము.) ఇచ్చట బీజమున్నంతమాత్రమున ఫలము కల్గ బోదు కావున ఫలమునకు బీజమెట్లు కారణమగునన్నచో జలము కర్షకుడు మున్నగు సహకారికారణములతో గూడిన విత్తనముచే నవశ్యము ఫలము కల్గును కావున స్వరూపా సిద్ధిదోషము లేదని యెరుంగునది. 'సహకారికారణవిశిష్టబీజాత్ ఫలం ఉత్పత్స్యతే' అని అనుమానశరీరము. ఇచ్చట బీజఫలములకుంగల కార్యకారణభావము వ్యాప్తి.

యుక్తి కుదాహరణములు.

మూ. జలకర్షణబీజర్తుసంయోగాత్సస్యసంభవః,
యుక్తిః, షడ్ధాతుసంయోగాత్ గర్భాణాం సంభవస్తథా. ౨౪
మథ్యమన్థనమన్థానసంయోగాదగ్నిసంభవః,
యుక్తియుక్తా చతుష్పాదసంపద్వ్యాధినిబర్హణీ. ౨౫

వ్యా. ఉదకము, దున్నబడినభూమి, విత్తనములు, అంకురోత్పత్తి, యోగ్యమైన ఋతుకాలము అనునివి యన్నియుం సమయోచితముగ నొకటిగ జేరినచో పైరు మొల చును. (ఇందొకటియైన లోపించినచో మొలవదు. వృద్ధి కానోపదు). పైజెప్పినరీతిగ జలాదిసంయోగముచే పైరు వృద్ధినొందును అనునట్టిజ్ఞానము యుక్తి యనబడును. (ఇది యనుభవసిద్ధము). పృథివ్యాది పంచమహాభూతములు, చైతన్యరూపమైన యాత్మ అను నీయారుధాతువుల సమ్యగ్యోగము (నిర్దుష్టమైన కూటమి) చేత గర్భములు సంభ వించుననుజ్ఞానము యుక్తి యగును. మంథనకాష్ఠమైన యరణి, మథించుటకు సాధన మైన మంథిప్రమంథులు, మథించుటకు సాధనమైనదారము. అనునీసాధనముల సంయో గముచే మథించినచో నగ్ని తప్పక పుట్టును. వైద్యుడు, ఔషధములు, పరిచారకుడు, రోగియను చికిత్సకు సంబంధించిన నాల్గుపాదములు, వానివానికి నియమింపబడిన లక్ష ణములతోగూడి యుక్తియుక్తముగ సంభవించినచో నయ్యది సాధ్యస్థితి నుండువ్యాధు లను పోగొట్ట సమర్థములగును.

"యుజ్యతే (సంబధ్యతే) అనయేతి యుక్తిః" అను వ్యుత్పత్తిచేత జేర్పబడు టకు సాధనమైనది యుక్తి యని భావము. చికిత్సకు సంబంధించిన ఔషధయోజనా రూపమైనది యుక్తి. అట్టి యుక్తియుక్తమైన చతుష్పాదసంపత్తి వ్యాధిహరమగునని భావము. చతుష్పాదమని చెప్పక చతుష్పాదసంపత్తని చెప్పుటచేత వైద్యాదిపాదచతుష్ట యంబును వానివానికి నియమింపబడిన గుణసంపత్తితో గూడి యుండవలెనని యర్థము.

యుక్తిలక్షణము.

మూ. బుద్ధిః పశ్యతి యా భావాన్ బహుకారణయోగజాన్,
యుక్తిస్త్రికాలా సా జ్ఞేయా త్రివర్గస్సాధ్యతే యయా. ౨౬

వ్యా. ఏబుద్ధి అనేకకారణముల సంబంధముచేత (అనేకోపపత్తులచేత) తెలియ బడుచున్న జ్ఞానవిషయములైన అనేకభావములను గమనించునో అట్టిబుద్ధియే యుక్తి యనబడును. (అనేకవిషయముల నుద్దేశించి పలుతెరంగులైన యుపపత్తులను గమనించు ఊహయను బుద్ధివిశేషము (బుద్ధివ్యాపారరూపమైన యూహ) యుక్తి యనబడును. అయ్యది అతీత-అనాగత-వర్తమానకాలముల మూటికి సంబంధించి, ధర్మము, అర్థము, కామము నను త్రివర్గములకును సాధనోపాయమై యుండును.

అనేకములగు నుపపత్తులచే గల్గిన జ్ఞానమునకు గోచరములైన భావములను ఇది యట్లుండును. ఇది యట్లుండదు. అని యోజించుబుద్ధివ్యాపారరూపమైన యూహ యుక్తియనియు, అయ్యది భూతభవిష్యద్వర్తమానవిషయములయందు వ్యాపించుటంజేసి త్రికాలవిషయమనియు, ధర్మార్థకామములమూటికి సాధనమైనదనియు నిష్కృష్టార్థము. అట్టియూహారూపమైనయుక్తి స్వతంత్రముగ ప్రమాణము కాకున్నను అనుమానాదిప్రమా ణములకు సహకారి యగుటంజేసి ప్రమాణమని యౌపచారికముగ జెప్పబడెను. మరియు త్రికాలవిషయకమై మూడువిధములైన యనుమానమునకు సహకారి యగుటంజేసియే యిదియును త్రికాలవిషయమని చెప్పబడెను. మరియు నీతంత్రకారుడు స్థలాంతరమున యుక్తి యను ప్రమాణమును వదలి 'త్రివిధా పరీక్షా సహోపదేశేన' అని శబ్ద అనుమాన ప్రత్యక్షములమూటినే చెప్పియున్నాడు. రోగభిషగ్జితీయాధ్యాయమున ఉపమానమును జేర్చుకొని శబ్దాదిప్రమాణములమూటితో నాల్గు ప్రమాణములని చెప్పబడినది. ధర్మార్థ కామములను త్రివర్గములయనుష్ఠానము ప్రాయికముగ నూహామాత్రముచేతనే సాధిం చుటయందు ప్రవృత్తి కల్గును కావున త్రివర్గసాధనమని చెప్పబడెను. పైజెప్పినరీతిగ ప్రమాణములకు సహకారియైనయూహ యుక్తి. ప్రమాణముగ గణనము జేయబడ

లేదు. (ఈవిషయమున మతాంతరముల పూర్వపక్షము లనేకముగనున్నను విస్తరభీతిచేతను, అప్రస్తుతమగుటచేతను వానిని వదలి సారభూతములగు ముఖ్యాంశములమాత్ర మదహరించి సిద్ధాంతసారము మాత్రము చెప్పబడినది. విస్తరమును విజ్ఞులు గమనించెదరుగాత!)

—పునర్భవాస్తిత్వనిరూపణము.—

మూ. ఏషా పరీక్షా నాస్త్యన్యా యథా సర్వం పరీక్ష్యతే,
పరీక్ష్యం సదసచ్చైవం తథా చాస్తి పునర్భవః. ౨౭

వ్యా. ఈశాస్త్రమునందు పైప్రకరణమున వివరింపబడిన ఆగమము (ఆప్తోపదేశము, శాబ్దము), ప్రత్యక్షము, అనుమానము, యుక్తి అను నాల్గుప్రమాణములే గ్రహింపబడును గాని యితరతంత్రములలో ప్రసిద్ధములగు అర్థాపత్తి, అనుపలబ్ధి మున్నగు ప్రమాణాంతరములు గ్రహింపబడవు. ఈనాల్గుప్రమాణములచేతనే సకలంబును పరీక్షింపబడును పరీక్ష్యము (పరీక్షింపదగినది), సత్తు, అసత్తు అనునవి. అట్టిప్రమాణములచేత పరీక్షించినచో పునర్భవము అవశ్యము కలదు. (కావున పై నిరూపింపబడిన నాస్తికమతానుసారముగ ప్రత్యక్షగోచరము కాకుండుటచే పునర్భవము లేదనువాదము దూరముగ నిరసింపదగినదని యర్థము.)

—ఆప్తాగమము, పునర్భవాస్తిత్వసిద్ధాంతము.—

మూ. తత్రాప్తాగమస్తావద్వేదః, యశ్చాన్యోఽపి కశ్చిత్ వేదార్థాదవిపరీతః పరీక్షకైః ప్రణీతః శిష్టానుమతో లోకానుగ్రహప్రవృత్తః శాస్త్రవాదః స చాప్తాగమః, ఆప్తాగమాదుపలభ్యతే దానతపోయజ్ఞసత్యాఽహింసాబ్రహ్మచర్యాణి అభ్యుదయనిశ్శ్రేయసకరాణీతి. ౨౮

వ్యా. పై జెప్పబడిన నాల్గువిధములైన ప్రమాణములలో నాప్తాగమ మనునది వేదములు. వేదార్థమునకు విరుద్ధముగాక, విధినియమములజేయ సమర్థులగు శిష్టులకు సమ్మతముగ త్రికాలజ్ఞానసంపన్నులగు ప్రామాణికులైన ఋష్యాదులచే లోకానుగ్రహమునకై విరచితము లగుస్మృతులు ధర్మప్రతిపాదకశాస్త్రములు, ఇతిహాసములు, పురాణములు మున్నగు శాస్త్రరూపమైనవి యన్నియుంను ఆప్తాగమమనియే చెప్పబడును. అట్టి యాప్తాగమమైన వేదమువలన దానము, మనోనియమనరూపమైన తపస్సు, అగ్నిష్టోమాది యజ్ఞములు, సత్యము, అహింస, బ్రహ్మచర్యము, (స్త్రీసంభోగనివృత్తిరూపమైన నియమము.) ఇవి స్వర్గాదిసుఖమునకును, బ్రహ్మసాక్షాత్కారరూపమైన మోక్షమునకును కార

ణములని తెలియుచున్నది. 'జ్యోతిష్టోమేన స్వర్గ కామో యజేత' అను ప్రమాణవచనములచే స్వర్గాదిపరలోకసాధనము యజ్ఞాదులనియు, తపస్సు మున్నగునవి మోక్షసాధనములనియు ప్రమాణవాక్యములచే తెలియుచున్నది.)

ఈప్రమాణముచేత జన్మాంతరభోగ్యమైన స్వర్గంబును, అనేకజన్మసంచిత పుణ్యాతిరేకమున పొందగలమోక్షంబును ఉపదేశింపబడినది. దీనిచేత ఆత్మకు పరలోక సంబంధము కలదని యేర్పడును.

పునర్భవమునకు ఆగమాంతరప్రమాణము.

మూ. న చానతివృత్తసత్వదోషాణాం అదోషైరపునర్భవో ధర్మద్వారేషూపదిశ్యతే. ౨౯

వ్యా. మానసదోషములైన రజస్తమోగుణములు రెండును శాంతినొందకయుండువారలకు జన్మరాహిత్యరూపమైనమోక్షము మహాత్ములచే ధర్మశాస్త్రములయం దుపదేశింపబడలేదు. (మానసదోషములైన రజోగుణమును, తమోగుణమును వదలకయుండువారలకు మోక్షము కల్గునని యుపదేశించియుండలేదు. రజస్తమోగుణములను వదలి శ్రవణమనన నిదిధ్యాసనములచే మనస్సు పరిపక్వమై తపోవిశేషముచే నాత్మానుసంధానము చేయువారికే మోక్షము విధింపబడినది. ప్రవృత్తికర్మయోగము నవలంబించినవారు ఆయాకర్మానుగుణముగ స్వర్గాదిభోగముల ననుభవించి మరల జన్మము నెత్తెదరని ప్రమాణవచనములచే ఋషులు బోధించిరని భావము.) ఈవిషయమును "తే తం భుక్త్వా స్వర్గలోకం విశాలం క్షీణే పుణ్యే మర్త్యలోకం విశన్తి"-"తత్ర చాంద్రమసం జ్యోతిర్యోగీ ప్రాప్య నివర్తతే"-"అథవా యోగినా మేవ కులే భవతి ధీమతామ్" ఇని మున్నగుప్రమాణవచనములు స్వర్గాదిపరలోకము కలదని, ప్రవృత్తికర్మయోగాదుల నవలంబించినవారికిని, యోగభ్రష్టులు మున్నగువారికిని కర్మానుగుణముగ పునర్భవము కలదనియు నిరూపించుచున్నవి. కావున పునర్భవము కలదనుటయును, స్వర్గము కలదనుటయును ఆగమప్రమాణసిద్ధమని భావము.

ఋషివచనరూపమైన యాగమప్రమాణముచే పునర్భవనిర్ణయము.

మూ. ధర్మద్వారావహితైశ్చ వ్యపగతభయరాగద్వేషలోభమోహమానైః బ్రహ్మపరైరాప్తైః కర్మవిద్భిః అనుపహతసత్వబుద్ధిప్రచారైః పూర్వైః పూర్వతరైః మహర్షిభిః దివ్యచక్షుర్భిః దృష్ట్వోపదిష్టః పునర్భవ ఇతి వ్యవస్యేదేవమ్. ౩౦

వ్యా. ధర్మశాస్త్రములచే బోధింపబడినవిషయముల జక్కఁగ ననుష్ఠించువారును, భయము, రాగము, ద్వేషము, లోభము, మోహము, అభిమానము అనువానిని బొత్తుగ మానినవారును, ఆత్మజ్ఞాననిష్ఠులును, ఆప్తులును, కర్మకోవిదులును, రజస్తమోగుణముల చేత తిరస్కరింపబడని సత్వగుణముకల బుద్ధియొక్క ప్రచారము (బోధము) కలవారును, ఇంద్రియగోచరముకాని విషయములను గమనించు జ్ఞానగరిమకలవారును, ప్రాచీనులును, అంతకన్న ప్రాచీనులు నగు మహర్షులు తమ మనశ్శక్తిచే గమనించి స్వయముగ ననుభవించి యుపదేశించినది పునర్భవము కావున పై జెప్పినరీతిగ నాగమప్రమాణసిద్ధము పునర్భవమని నిశ్చయింపబడును. (కావున పునర్భవము ఆగమప్రమాణసిద్ధమని భావము.)

పునర్భవవిషయమై ప్రత్యక్షముచే లింగ(వ్యాప్తి)గ్రహణము.

మూ. ప్రత్యక్షమపి చోపలభ్యతే:—

మాతాపిత్రోర్విసదృశాని అపత్యాని, తుల్యసంభవానాం వర్ణస్వరాకృతిసత్వబుద్ధిభాగ్యవిశేషాః, ప్రవరావరకులజన్మ, దాస్యైశ్వర్యం, సుఖాసుఖమాయుః, ఆయుషో వైషమ్యమ్, ఇహాకృతస్యావాప్తిః, అశిక్షితానాం చ రుదితస్తనపానహాసత్రాసాదీనాం చ ప్రవృత్తిః, లక్షణోత్పత్తిః, కర్మసాదృశ్యే ఫలవిశేషః, మేధా క్వచిత్ క్వచిత్కర్మణ్యా, మేధాజాతిస్మరణమ్, ఇహాగమనమితశ్చ్యుతానాం చ భూతానాం, సమదర్శనే ప్రియాప్రియత్వం.

వ్యా. (ప్రత్యక్షప్రమాణము పునర్జన్మమును గ్రహింపనేరదు. (ప్రత్యక్షప్రమాణముచేత ఘటపటాదిపదార్థనిశ్చయజ్ఞానము కల్గునట్లు పునర్జన్మముయొక్క నిశ్చయజ్ఞానము కల్గదు.) అయినను అట్టిపునర్భవమునకు గ్రాహకమైన యనుమానమునకు సాధనమైన లింగగ్రహణమున వ్యాప్తిరూపమును ఈక్రింద నిరూపించుచున్నాడు.)

పునర్జన్మము కలదని చెప్పుట వాస్తవ్యమని కొన్నినిదర్శనములచే తెలియుచున్నది:—తల్లిదండ్రులకు విసదృశముగ కొందరు కురూపులుగను, కొందరు సురూపులుగను బిడ్డలు కల్గుచున్నారు. ఒకవేళ సమానముగ పుత్రులుకల్గినను దేహకాంతియందును, కంఠస్వరమునందును, రూపమునందును, మనస్సునందును, బుద్ధియందును, భాగమునందును భేదముకలవారుగ నగుపడుచున్నారు. కొందరు శ్రేష్ఠమైనకులమునందును, మరికొందరు నీచకులమునందును పుట్టియున్నారు. కొందరు దరిద్రులై సేవకవృత్తి జేసెదరు. మరి కొందరు సంపన్నులైయున్నారు. కొందరు జీవితాంతము సుఖముగ నున్నారు. మరి

కొందరు జీవితాంతమువరకును కష్టములనే యనుభవించుచున్నారు. కొందరు ఆహారపరి మితిలో వైపరీత్యముగ కొందరు చిరాయుంవు కల్గియుం, కొందరు అల్పాయువులుగను కనబట్టెదరు. కొందరు ఎంతప్రయత్నము చేసినను కార్యము సమకూరకయున్నారు. కొంద రకు ప్రయత్నము లేకయే కార్యము కొనసాగుచున్నది. బిడ్డలకు అతిబాల్యముననే నవ్వుట, ఏడ్చుట, చనుబాలుద్రాగుట, భయపడుట మున్నగునవి ఇతరులు నేర్పకున్నను తనంత టనే అలవడుచున్నది. కొందరు సాముద్రికలక్షణములతో గూడి పుట్టెదరు. కొందరు ఒకరితో సమానముగ కృషిసల్పినను వారికన్న నధికముగనైనను, తక్కువగనైనను ఫలము నొందుచున్నారు. కొందరికి చిత్రలేఖనాదివ్యాపారములయందు మేధాశక్తికల్గి శస్త్ర శిక్షణాదికృత్యములయందు మేధాశక్తి ప్రసరించుటలేదు. ఈలోకమునందుండి మరణము నొంది మరల నీలోకమున పుట్టెనని ముందుజన్మమును స్మరించుజ్ఞానము కొందరికి కలదు. సమానముగ ప్రీతిపాత్రులై యుండతగినపుత్రాదులలో కొందరియందు ప్రీతియుం, కొందరియందు ద్వేషంబును కల్గుచున్నది. (పై గనబరచిన భేదమునుబట్టి జన్మాంతరకృత కర్మము ఇట్టిభేదము కల్గుటకు కారణమని యూహించి యనుమానముచే పునర్భవము సాధింపదగియున్నదని భావము.)

ఇచ్చట చనుబాలుద్రాగు లేతకూనలకు నవ్వు, ఏడ్పు, భయము మున్నగు మనో వికారములు కల్గుట ప్రత్యక్షము. ఈకార్యములు సుఖదుఃఖవికృతదర్శనాదికారణములు లేకయే కల్గనేరవు. అట్టి పసిబాలురకు ఈకారణములు తటస్థింపవు. తటస్థపడినను జ్ఞానము లేదుకదా? కావున అట్టి హాస్యాదికార్యములచేత పూర్వజన్మమునకు సంబం ధించిన కారణస్మరణము అనుమానముచే నూహింపదగియున్నది. కావున ఇట్టి కారణ ములచే పూర్వజన్మంబును, అట్టి జన్మమునజేసిన కర్మవిశేషంబులును, దాన సంభవించు (పైవివరింపబడిన) రూపభేదాదులును అనుమానముచే సాధింపదగియున్నవి. అట్టి యను మానము ప్రత్యక్షముగనుండు కార్యమునుబట్టి కారణములను ఊహించి చెప్పదగినది. పైజెప్పినవానితో నవాంతరానుమానముల విస్తరభీతిచే నిట నిరూపించుటలేదు. ప్రాజ్ఞులు కల్పించెదరుగాత!

అనుమానప్రమాణముచే పునర్జన్మమును సాధించువిధము.

మూ. అత ఏవానుమీయతే—యత్ - స్వకృతమపరిహార్యమవినాశిపౌర్వదేహికం దైవసఞ్జ్ఞకమానుబన్ధికం కర్మ, తస్యైతత్ఫలమ్. ఇతశ్చాన్యద్భవిష్యతీతి. ఫలాద్బీజమనుమీయతే, ఫలం చ బీజాత్.

వ్యా. పై గనబరచిన విసదృశాపత్యాది ప్రత్యక్షసాధనముచేత పరోక్షమైన పూర్వజన్మకృతకర్మ అనుమానముచే సాధింపబడును. ఎట్టులన:—తనచేత పుణ్యాపాపముల

వలన సంపాదింపబడినదియు, ఎట్టికార్యముచేసైన తప్పించుకొన సాధ్యము కానిదియు నాశములేనిదియు (అనుభవింపక తీరనిదియు) పూర్వజన్మమునకు సంబంధించినదియు, అనేకజన్మములనుండి పరంపరగ ననుసరించియుండునదియు నైన ప్రారబ్ధరూపమైన కర్మ యేది కలదో, ఆకర్మయొక్క ఫలను విసదృశకురూపాదిజన్మము కల్గుట. ఇట్టికర్మచేత నింకొకవిధమైన ఫలము రానున్నది అని. విత్తునుబట్టి ఫలమును, ఫలమునుబట్టి విత్తును అనుమానించువిధముగ ననుమానించి పునర్జన్మము సాధింపబడును.

ఇచ్చట నీవిధముగ ననుమానశరీరము నెరుంగునది:—లోకమున నొకడు మామిడి విత్తనమును నాటి చెట్టుచేసి అది పండినపిదప దానిపండును ప్రత్యక్షముగ జూచును. పిమ్మట మామిడివిత్తనమున మామిడిపండు కల్గునను వ్యాప్తిజ్ఞానముచేత ఇంకొకకాలమున తాను మామిడిపండును చూచినప్పుడు తాను అనుభవసిద్ధముగ గమనించిన వ్యాప్తిజ్ఞానమును స్మరించి ఈమామిడిపండు దీని సజాతీయమైన విత్తనమువలన కల్గినది. విత్తనము లేనిచో నిది కల్గదు. అని మామిడిపండుకు కారణమైన బీజము అనుమానముచే నిశ్చయింపబడును. అత్తెరంగుననే పైజెప్పిన కార్యరూపమైన విసదృశ అపత్యజన్మాదుల ప్రత్యక్షముగ జూచినప్పుడు ఇట్టిజన్మము కల్గుటకు జన్మాంతరకృతమై యనుభవింపక దీరని కర్మ యొకటి యుండి తీరవలెను. లేనిచో నిట్టిజన్మము కల్గబోదు. అని అనుమానించి కర్మఫలమైన జన్మముచేత అప్రత్యక్షమైన జన్మాంతరకృత కర్మరూపమైన హేతువు అనుమానముచే సాధింపబడును. ఇత్తెరంగుననే (మామిడివిత్తనముజూచి మామిడిపండును అనుమానించి నిశ్చయించినట్లు) ఈజన్మమున జేయబడు సుకృత దుష్కృత రూపకర్మనుబట్టి పైజన్మమున కల్గబోవు సుఖదుఃఖాదులు అనుమానముచే నిశ్చయింపబడును. ఇట్టి యనుమానముచేత పునర్జన్మము అవశ్యము కలదని నిశ్చయింపబడును.

యుక్తిప్రమాణముచే పునర్భవనిశ్చయము.

మూ. యుక్తిశ్చైషా:—షడ్ధాతుసముదాయాద్గర్భజన్మ, కర్తృకరణసంప్రయోగాత్క్రియా; కృతస్య కర్మణః ఫలం నాకృతస్య నాఙ్కురోత్పత్తిరబీజాత్, కర్మసదృశం ఫలం, నాన్యస్మాద్బీజాదన్యస్యోత్పత్తిరితి యుక్తిః. 33

వ్యా. పరలోకము కలదని నిశ్చయించుటకు దగినయుక్తి క్రింద జెప్పబడును:— పృథివ్యాది పంచభూతములును చేతనాత్మకమైన యాత్మయును కలసిన యారుధాతువులు లోకమున నొకక్రియ కలుగవలెనన్న అందుకు ప్రధానమైన కర్తయును ముఖ్యము

లగు నుపకరణములును చేరిన కాని కార్యము కానేరదు. (ఘటరూపకార్యము కావలె నన్న కర్తయైన కుమ్మరియు దండచక్రాదిసాధనంబులున్నగాని ఘటమేర్పడదు.) కావున పైఁజెప్పిన యాఱుధాతువుల సముదాయముచేత గర్భగోళమున శిశుజన్మము కలుగును. ఏదైన నొకవిధమైన కర్మను చేసినదానంజేసి ఫలము కల్గును. పనిచేయకయున్నపుడు ఫలము కల్గనేరదు. బీజము (విత్తనము) లేక మొలక కల్గనేరదు. (కారణము లేక కార్యము కల్గదనుట). కర్మానుగుణముగ ఫలము కల్గును. ఒకవిత్తనమువలన వేరొకజాతి మొలక మొలవదు. వరిధాన్యము చల్లిన వరిమొలకలే మొలచును కాని యవల మొల కలు ఎట్లు మొలచును? కావున అన్యజాతి విత్తనముచేత వేరొకజాతి మొలక మొలవదు. ఇట్టి యనేకకారణముల నుత్ప్రేక్షించునట్టి యూహ యుక్తి యనబడును.

ఇచ్చట 'షడ్ధాతుసముదాయాత్' "కర్తృకరణసంప్రయోగాత్" అనుటవలన కర్తయుం కరణములునుండి వాని సంబంధమున క్రియ కల్గినగాని కార్యము పుట్టదు. అత్తెరంగున సాధనములైన పంచభూతములును కర్తయైన యాత్మయుం కల్గినప్పుడు క్రియ యేర్పడును. దానివలన గర్భోత్పత్తిరూపమైన కార్యము సంభవించును అని యర్థ మగును. ఇటు చెప్పుటచేత చేతనాత్మకమైన యాత్మ సంబంధము లేక చేతనావంతమైన గర్భోత్పత్తి కల్గదని భావము.

ఇచ్చట నీసముదాయార్థము నిట్లెరుంగునది:—అనేకకారణముల నుత్ప్రేక్షిం చుటచే కల్గినజ్ఞానమునకు గోచరములగు విషయముల నుద్దేశించిన బుద్ధివ్యాపార రూప మైన యూహయె యుక్తియనియుం, నయ్యది వస్తునిర్ణయప్రమాణమునకు సాధనం బనియుం యుక్తిలక్షణము చెప్పబడినది. అట్టి యుక్తిచేత కర్మయుం, పరలోకంబును, పునర్జన్మంబును కలదని నిశ్చయింపబడును. ఎట్టులన:—లోకమున కొందరు ఐశ్వర్యసంప న్నులుగను, కొందరు దరిద్రులుగను, కొందరు రూపవంతులుగను, కొందరు కురూపులు గను పైఁజెప్పినరీతిగ ననేకవిధముల పరస్పర విలక్షణముగ గన్పట్టుచున్నది. ఇట్లుండుటకు కారణ మేమని విమర్శించినచో నిందుకు బలవత్తరమైన కారణ మేదైన యుండి తీర వలెను. ఇందుకు బీజఫలదృష్టాంతముచేత పూర్వజన్మకృతకర్మ కారణమనియుం, అట్టిజన్మ మున రూపాదివైలక్షణ్యము కల్గుటకు సుకృత దుష్కృత భేదముచే తత్తదనుగుణముగ భేదము కల్గుననియుం 'కర్మసదృశం ఫలం' ఇత్యాదిదృష్టాంతములచేతను ఊహించి, జన్మ మునకు అనేక జన్మకృత కర్మ కారణముగ నొకటి యున్నదనియుం, అందువలన పర లోకమున్నదనియుం మరల జన్మముకూడ నున్నదనియుం ఊహాపోహరూపమైన బుద్ధి వ్యాపారముచే గూడ నిశ్చయింపబడును. (ఈయుక్తివిషయమై యనేకములగు విమర్శ నీయాంశములు కలవు. విస్తరభీతిచే నిట నిరూపింపబడవయ్యె.)

పరలోకైషణము, ధర్మసాధనములు.

మూ ఏవం ప్రమాణైశ్చతుర్భిరుపదిష్టే పునర్భవే ధర్మద్వారేష్వవధీయేత; తద్యథా:—గురుశుశ్రూషాయాం అధ్యయనే వ్రతచర్యాయాందారక్రియాయాం అపత్యోత్పాదనే భృత్యభరణే అతిథిపూజాయాం దానేనాభిధ్యాయాం తపస్యనసూయాయాం దేహవాఙ్మానసే కర్మణ్యాక్లిష్టే దేహేన్ద్రియమనోబుద్ధ్యాత్మపరీక్షాయాం మనస్సమాధావితి; యాని చాన్యాన్యప్యేవంవిధాని కర్మాణి సతామవిగర్హితాని స్వర్గ్యాణి వృత్తిపుష్టికరాణి విద్యాత్తాన్యారభేత కర్తుమ్; తథా కుర్వన్నిహ చైవ యశో లభతే, ప్రేత్య చ స్వర్గమితి తృతీయా పరలోకైషణా వ్యాఖ్యాతా భవతి. 38

వ్యా. పై జెప్పిన గ్రంథముచేత ఆప్తోపదేశము, ప్రత్యక్షము, అనుమానము, యుక్తి అనునాల్గుప్రమాణములచేత పరలోకంబును, పునర్జన్మంబును కలదని నిశ్చయింపబడినది. అట్టినిశ్చయజ్ఞానము కుదిరినపిదప ధర్మసాధనము లగుమార్గములయందు తన బుద్ధిని వినియోగింపవలెను. అది యెట్టులన:—

గురుశుశ్రూష, వేదాధ్యయనము, శాస్త్రవిహితమైనవ్రతముల నాచరించుట, బ్రహ్మచర్యవ్రతమును పూర్తిచేసినపిదప వివాహమును చేసికొనుట, అగ్నిసాక్షికముగ వివాహముచేసికొనిన ధర్మపత్నియందు పుత్రోత్పత్తిజేయుట, తనపరివారములో జేరిన భృత్యులను కాపాడుట, అతిథుల పూజించుట, తనశక్తికి వంచనలేక దానముచేయుట, పరద్రవ్యము నాశించకుండుట, తపస్సుచేయుట, అసూయ (సోకోర్వమి) లేకుండుట, శాస్త్రసమ్మతములైన కాయిక - వాచిక - మానసికకర్మలయందు విసుకుజెందక ప్రీతికల్గియుండుట దేహము, ఇంద్రియములు, మనస్సు ఈమూటిని వీనికి సంబంధించినవిషయములను బుద్ధిని, ఆత్మను వీనినన్నిటిని ప్రతిదినము పరీక్షించుట, మనస్సును పలువిధములు పోనీయక తనవశమున నుంచుకొని ఏకాగ్రత కల్గియుండుట ఈకృత్యము లన్నిటియందును మిక్కిలి ప్రయత్నముతో సాధింప యత్నించవలయును. మఱియు పైజెప్పినవియేకాక వీనికన్న నితరములయి పెద్దలచే నింద్యములుగాక యాచరింపబడినవియు, స్వర్గప్రాప్తికి సాధనములును, జీవనోపాయమైన ధనమును వృద్ధిజేయునవియు నైన కర్మలను చక్కగ గమనించి వానిని చేయ నారంభింపవలయును. అట్లు జేసినచో నీలోకమున కీర్తిని పరలోకమున స్వర్గాదిసుఖములును పొందగలడు. ఇత్తెరంగున మూడవదియైన పరలోకైషణము వివరింపబడినది

(గురుశుశ్రూషాదులు ఇంద్రియోపక్రమణీయమున జెప్పబడినను ప్రకరణానుసారముగ నిచ్చట నుదాహరణార్థము మఱల జెప్పబడినది.)

ఉపస్తంభాదిపరిగణనము.

మూ. అథ ఖలు త్రయ ఉపస్తంభాః, త్రివిధం బలం, త్రీణ్యాయతనాని, త్రయో రోగాః, త్రయో రోగమార్గాః, త్రివిధా భిషజః, త్రివిధమౌషధమితి. 3౫

వ్యా. పై గ్రంథముచేత ఏషణాత్రయముల నిరూపించి త్రిత్వసంఖ్యావచ్ఛిన్నములయిన స్వస్థాతురహితములయిన కొన్నివిషయము లీక్రింద వివరింపబడును. మూడు ఉపస్తంభములు, (ఆధారములు), మూడువిధములగు బలములు, మూడువిధములయిన రోగకారణములు, మూడువిధములయిన రోగములు, మూడురోగమార్గములు, త్రివిధవైద్యులు, మూడువిధములయిన ఔషధములు ఇవి ఈక్రింద వివరింపబడును:—

ఉపస్తంభవివరణము.

మూ. త్రయ ఉపస్తంభా ఇతి—ఆహారః, స్వప్నో, బ్రహ్మచర్యమితి. ఏభిస్త్రిభిర్యుక్తియుక్తైః ఉపస్తబ్ధముపస్తంభైః శరీరం బలవర్ణోపచయోపచితమనువర్తతే యావదాయుఃసంస్కారాత్. సంస్కారమహితమనుపసేవమానస్య య ఇహైవోపదేక్ష్యతే. 3౬

వ్యా. (ఉపస్తంభమనగా:—"ఉప (సమీపే స్థిత్వా) స్తంభయతి (ధారయతి) ఇతి ఉపస్తంభః" అను వ్యుత్పత్తిచేత ప్రధానమైనయాధార మొకటియుండగా దానికుపబలముగా నుండు నాధారమునకు ఉపస్తంభమని పేరు. ఒక ఇంటికి ఆధారముగ ప్రధానమైన స్తంభ మొకటియుండ అట్టిస్తంభమునకు ఉపబలముగా నుండు నితరసాధనము ఎట్లు ఆధారమగునో, శరీరధారణమునకు ఆయువు ప్రధానకారణమైయున్న అట్టియాయువునకు హానిని కల్గనీయక కాపాడుటకు సహకారియైన ఆహారాదులు ఉపస్తంభములని చెప్పబడును.) అట్టియుపస్తంభము (శరీరధారణమున కుపబలము) ఆహారము, నిద్ర, బ్రహ్మచర్యము నని మూడువిధములు. యుక్తియుక్తములైన (శాస్త్రవిహితపద్ధతి నవలంబించి యుపయోగింపబడిన) యీమూడిటిచేత వృద్ధినొందిన బలవర్ణములచే శరీరము నానాట వృద్ధినొంది ఆయుఃపరిమితి నున్నంతవరకును శరీరమును చెడనీయక యనువర్తించునట్లు చేయును. అట్టిసంస్కారము శరీరమునకు ప్రతికూలముగాక హితముగ నుండవలెను. అహితమైన శరీరసంస్కారమును వదలి హితమైనసంస్కారము నవలంబించి

నచో నట్టియాహారాదులు శరీరధారణమునకు సాయపడును. అని భావము. ప్రాణమును కాపాడి యాయువును వృద్ధినొందించువిధాన మిచ్చటనే వివరింపబడును.

ఇచ్చట బ్రహ్మచర్యశబ్దముచేత బ్రహ్మజ్ఞానానుగుణమైన యింద్రియనిగ్రహము, మనోనైర్మల్యము, మున్నగునవి గ్రహింపబడును. ఇచ్చట నాహారాదులు ప్రధానములుగ జెప్పబడినవి కావున అభ్యంజనము మున్నగునవి కూడ శరీరధారణమునకు కారణములని యెఱుంగునది.

త్రివిధబలవివరణము.

మూ. త్రివిధం బలమితి:—

సహజం, కాలజం, యుక్తికృతం చ. సహజం యచ్ఛరీరసత్త్వయో: ప్రాకృతం, కాలకృత మృతువిభాగజమ్, వయ:కృతం చ. యుక్తికృతం పునస్తద్యదాహారచేష్టాయోగజమ్. ౩౨

వ్యా. సహజము, కాలజము, యుక్తికృతము నని బలము మూడువిధములు. అందు ఆహారాదికారణముల నపేక్షింపక పుట్టిననాటంగోలె రసాదిధాతువులు తమంతటనే వృద్ధినొంది దాన సంభవించిన ప్రాకృతబలము సహజ మనబడును. అత్తెఱంగుననే సహాయ కారణ నిరపేక్షముగ జన్మప్రభృతి తనంతట కల్గిన మనోబలము, (ఉత్సాహము) సహజ మనబడును. (లోకమున కొందరు స్వభావముచేతనే పుట్టిననాటనుండియే శరీరపుష్టి బలము కలవారుగను, కొందరు బలహీనులుగను కానవచ్చెదరు. అట్టిబలము సహజమని భావము.)

విసర్గ - ఆదానకాలముల ననుసరించి 'ఆదావన్తే చ దౌర్బల్యం' ఇత్యాదివాక్యములచే చెప్పబడిన బలంబును, బాల్యాదివయోభేదమున గల్గుబలంబును కాలకృతబల మనంబడును. మాంసము నెయ్యి మున్నగువానికి, వ్యాయామము మున్నగు శరీర చేష్టలకును శరీరముతో చక్కగ (విధ్యుక్తముగ) సంబంధము కల్గుటచే సంభవించినబలము యుక్తికృత మనబడును. (ఇచ్చట యోగమనగ రసాయనాదియోగమని యర్థము చేసి దానకల్గిన బలముకూడ యుక్తమని కొందరు చెప్పెదరు.) ఆహారచేష్టలకు శరీరముతో సమ్యగ్యోగము కల్గుట యుక్తి. దాన సంభవించినది యుక్తికృతమని యెఱుంగునది.

ఇంద్రియార్థముల కతియోగాయోగమిథ్యాయోగములు.

మూ. త్రీణ్యాయతనానీతి:—అర్థానాం కర్మణ: కాలస్య వా అతియోగాయోగమిథ్యాయోగా:. ౩౩

తత్ర అతిప్రభావతాం దృశ్యానామతిమాత్రం దర్శనం అతియోగః, సర్వశోఽదర్శనం అయోగః, అతిశ్లిష్ట అతివిప్రకృష్ట రౌద్రభైరవాద్భుతద్విష్టబీభత్సనవికృతాదిరూపదర్శనంమిథ్యాయోగః. ౩౯

తథాతిమాత్రస్తనితపటహోత్కృష్టాదీనాం శబ్దానామతిమాత్రం శ్రవణమతియోగః, సర్వశోఽశ్రవణమయోగః,పరుషేష్టవినాశోపఘాతప్రధర్షణభీషణాదిశబ్దశ్రవణం మిథ్యాయోగః ౪౦

తథాఽతితీక్ష్ణోగ్రాభిష్యన్దినాం గన్ధానాం అతిఘ్రాణమతియోగః సర్వశోఽఘ్రాణమయోగః, పూతిద్విష్టామేధ్యక్లిన్నవిషపవనకుణపగన్ధాదిఘ్రాణం మిథ్యాయోగః. ౪౧

తథా రసానామత్యాదానమతియోగః, అనాదానమయోగః, మిథ్యాయోగో రాశివర్జ్యేషు ఆహారవిధివిశేషాయతనేషూపదేక్ష్యతే. ౪౨

తథాతిశీతోష్ణానాం స్పృశ్యానాం స్నానాభ్యఙ్గోత్సాదనీయానాం చాత్యుపసేవనమతియోగః, సర్వశోఽనుపసేవనమయోగః, స్నానాదీనాం శీతోష్ణాదీనాం చ స్పృశ్యానాం అననుపూర్వ్యోపసేవనం విషమస్థానాభిఘాతాశుచిభూతసంస్పర్శాదయశ్చ మిథ్యాయోగః. ౪౩

వ్యా. చక్షురాదీంద్రియములకు విషయమ్మలైన శబ్దస్పర్శరూపరసగంధములను నింద్రియార్థములకును, వాక్కునకును, మనస్సునకును సంబంధించి వ్యాపారరూపమైన కర్మకును, శీతోష్ణరూపకాలమునకును, అతియోగము, అయోగము, మిథ్యాయోగము అనుమూడును ఆయతనములు (రోగముల గల్గించు కారణములు) అని చెప్పబడును. (చక్షురాదీంద్రియములకు వానివానివిషయములైన రూపాదులతో నధికముగ సంబంధము కల్గిన నది అతియోగమనియు, రూపాదులతో బొత్తుగ సంబంధము లేకున్న నది అయోగమనియు, అయుక్తమైనసంబంధము కల్గిన నది మిథ్యాయోగమనియు భావము. మరియు శరీరమునకును, వాక్కునకును, మనస్సునకును సంబంధించినవ్యాపారము కర్మ. అట్టి కర్మకు సంబంధించిన అతియోగము అయోగమిథ్యాయోగములును పై జెప్పినరీతిగ

నెరుంగునది. శీతోష్ణరూపమైన కాలముతో నధికసంబంధము అతియోగము, సంబంధము లేకుండుట అయోగము, వ్యత్యస్తముగ సంబంధము కల్గుట మిథ్యాయోగము. అట్టి అర్థ కర్మ కాలములకు సంబంధించిన అతియోగ-అయోగ-మిథ్యాయోగములు మూడును నానా విధరోగములకు మూడు కారణములని ఫలితార్థము.) ౩౮

అందు మిక్కిలి కాంతికల ఎండ అగ్ని మున్నగు దృశ్యపదార్థములను అధిక ముగ కండ్లతో జూచుట అతియోగము. అట్టి ప్రభావంతములగు వానినిబొత్తుగ జూడ కుండుట అయోగము. కన్నుల కతిసమీపమున నుండువస్తువులను, మిక్కిలి దూరముగ నుండువస్తువులను, మిక్కిలి క్రూరములైన పెద్దపులి మున్నగువానిని, భయంకరములగు జంతువులు మున్నగువానిని, ఆశ్చర్యమును కల్గించువానిని, మనస్సు కింపుగాని (ఏవగింపు గల్గించు) పురీషాదులను, తనకు ద్వేషముకల పదార్థములను, వికృతాంగాదులను నగు వానిని కన్నుల జూచుట మిథ్యాయోగము. (ఇయ్యవి చక్షురింద్రియమునకు సంబంధిం చిన అతియోగాయోగమిథ్యాయోగములు.) ఇచ్చట 'అతిప్రభావతాం' అని చెప్పుట చేత ప్రభాహీనములైన ఘటపటాదిదర్శనముచేనైన అతియోగము రోగకారణము కాదని యెరుంగునది. ౩౯

ప్రబలమైన మేఘగర్జనమును, తప్పెట రణభేరి మున్నగువాని ధ్వనిని, గర్వ ముచే కల్గిన యంత్రకూటధ్వనిని, ఇవి మున్నగాగల ధ్వనులను శ్రవణేంద్రియముచే నధికముగవినుట అతియోగము. అట్టిధ్వనులను బొత్తుగ వినక శ్రవణేంద్రియవ్యాపార మును మానియుండుట అయోగము. వినుటకు కఠినంబులగు ధ్వనులను, తనకిష్టమైన వస్తువుల వినాశమును వార్తలను, కఠినవస్తు పరస్పర సంఘర్షణముచేకల్గిన పెద్దధ్వనిని, ధిక్కారవాక్యమును, భయమునుకల్గించు ధ్వనులను, ఇవి మున్నగువానిని చెవులతో వినుట మిథ్యాయోగము, (ఇవి శ్రవణేంద్రియమునకు విషయములతోగల్గిన అతియోగాయోగ మిథ్యాయోగములు.) ౪౦

కన్నులయందు నీళ్లనుకల్గించు మిక్కిలి తీక్ష్ణములైన నల్లజీలకర మున్నగువాని వాసనను, ఉగ్రములైన (ముక్కున ద్రవమును వెడలించు) వస మున్నగువానిని, మత్తును కల్గించు ముక్కునపడిశెముచే ద్రవమును గల్గించు కల్లు సారాయి మున్నగు ద్రవ్యము లను, పీనిగంధమును అధికముగ ఘ్రాణేంద్రియముచే మూర్కొనుట అతియోగము. సర్వదా దేనిని మూర్కొనక ఘ్రాణేంద్రియవ్యాపారమును మానియుండుట అయో గము. దుర్గంధమును, తనకు ద్వేషము కలగంధమును, మలము మున్నగు నశుద్ధపదార్థము లను, కుళ్లినపదార్థములను, విషముతోగూడినగాలిని, పీనుగను ఇవి మున్నగు చెడ్డవాసన

లను మూరొక్కనిన మిథ్యాయోగము. (ఇవి ఘ్రాణేంద్రియమునకు తన విషయములతో గల్గిన అతియోగాయోగ మిథ్యాయోగములు.) ౪౧

మధురాది రసములుగల పదార్థములను అధికముగ రసనేంద్రియముచే గ్రహించుట అతియోగము. అట్టిరసములను గ్రహించక రసనేంద్రియవ్యాపారమును బొత్తుగ మానియుండుట అయోగము. పరిమాణమునువదలి యాహారమునుదినుట మిథ్యాయోగము. రసవిషయమైన మిథ్యాయోగము రసవిమానాధ్యాయమునందు రాశివర్జ్యములైన ఆహారాయతనములయందు విపులముగ జెప్పబడును. (ఇవి రసనేంద్రియవిషయ అతియోగ అయోగ మిథ్యాయోగములు.) ౪౨

మిక్కిలి చల్లనైన పదార్థములను, మిక్కిలి వేడియైన పదార్థములను, అధికముగ స్పృశించుట, స్నానము, అభ్యంగము, నలుగుపెట్టుకొనుట మున్నగు త్వగింద్రియమునకు సంబంధించినవ్యాపారముల నధికముగ జేయుట ఇవి అతియోగము. ఏవిధమయిన స్పర్శమును లేకయుండుట అయోగము. పైజెప్పినవానిని క్రమమును (యథోక్తవిధిని) అతిక్రమించి వ్యత్యస్తముగ జేయుటయు, నిమ్నోన్నతస్థలముల కూర్చునియుండుటయు, అట్టిస్థలమున పరుండుటయు, కత్తి మున్నగు నాయుధములచే నభిఘాతము కల్గుటయు, అశుద్ధములగు వస్తువుల స్పృశించుటయు, పిశాచాది బలిపాత్రముల స్పృశించుటయు మొదలగునవి అతియోగము. (ఇవి స్పర్శనేంద్రియ విషయ మిథ్యాయోగము) ఇచ్చట "స్నానాదీనాం అననుపూర్వ్యాశ్చ ఉపసేవనం" అనుచోట పైజెప్పిన స్నానాదులను శీతోష్ణాదులను యథోక్తక్రమమును విడచి సేవించుట యని యర్థము. స్నానమునకుముందు ఉద్వర్తనము చేయుటయు, ఉష్ణముగనున్నపుడు శీతజలస్నానంబును క్రమము. అట్టిక్రమమును వదలి తొలుత స్నానముచేసి పిమ్మట ఉద్వర్తనము చేసికొనుట, ఉష్ణముగనున్నపుడు ఉష్ణజలముచేతను, శీతముగనున్నపుడు శీతజలముచేతను స్నానముచేయుట అక్రమమని భావము. ఇది మిథ్యాయోగము. ౪౩

అసాత్మ్యేంద్రియార్థసంయోగము, వాని భేదములు.

సూ. తత్రైకం స్పర్శనేన్ద్రియం ఇన్ద్రియాణాం ఇన్ద్రియవ్యాపకం చేతస్సమవాయి, స్పర్శనేన్ద్రియవ్యాప్తేః వ్యాపకమపి చ చేతః, తస్మాత్ సర్వేన్ద్రియాణాం వ్యాపకస్పర్శకృతో యో భావవిశేషః సోఽయమనుపశయాత్ పఞ్చవిధస్త్రివిధవికల్పో భవత్యసాత్మ్యేన్ద్రియార్థసంయోగః, సాత్మ్యార్థో హ్యుపశయార్థః. ౪౪

వ్యా. చక్షురాదీంద్రియము లైదిటిలో త్వక్కు నాశ్రయించియుండు స్పర్శనే ద్రియము తక్కిన యింద్రియములతో గూడి ఆయావిషయమును గ్రహించును కావు చక్షుశ్శ్రోత్ర జిహ్వాఘ్రాణములకన్న వ్యాపకము. (చక్షురాదీంద్రియములు వానివా విషయమును గ్రహించుతరి స్పర్శనేంద్రియసంబంధము లేక గ్రహింపనేరవు కావు అన్నియింద్రియముల వ్యాపించుటంజేసి స్పర్శనేంద్రియము ఇంద్రియవ్యాపకమ భావము). అట్టిస్పర్శనేంద్రియము మనస్సుతో కూడియేయుండును. (మనస్సుకును స్పర నేంద్రియమునకును సంబంధము నియతము కావున నయ్యది మనస్సుతో కూడియే తక్కినయింద్రియములతో వ్యాపించును. అట్టి చేతనాత్మకమైన మనస్సంబంధము కల్గి యుండుటచేతనే తక్కిన యింద్రియములతో కలిసి రూపాదివిషయముల గ్రహింప సమర్థమైనది.) అట్టిచేతనాత్మకమైనమనస్సు సర్వేంద్రియములయందును వ్యాపించి యుండు స్పర్శనేంద్రియవ్యాప్తికిని వ్యాపకమైనది మనస్సు. (సర్వేంద్రియముల యందును వ్యాపించు స్వభావముకలది స్పర్శనేంద్రియము, అయ్యదియు అచేతనము కావున మనస్సంబంధముచేతనే తక్కినయింద్రియములతో వ్యాపించును. కావున స్పర్శనేంద్రియవ్యాప్తికన్న వ్యాపకమైనది మనస్సు అని భావము.) పైజెప్పినరీతిగ సర్వేంద్రియవ్యాపకమైన మనస్సుతోకూడిన స్పర్శనేంద్రియము తక్కిన యింద్రియ ములతోగూడి విషయముల గ్రహించునని యేర్పడినది; కావున చక్షురాదీంద్రియములకు గల ఇంద్రియార్థములైన రూపాదులగ్రహించు స్వభావవిశేషము (శక్తి) ఏది కలదో అయ్యది తక్కినయింద్రియములకు వ్యాపకమైన (మనస్సుతోకూడిన) స్పర్శనేంద్రియ సంబంధముచే కల్గినది. (స్పర్శనేంద్రియము తొలుత మనస్సుతోకూడి పిమ్మట చక్షురా దీంద్రియముల కాశ్రయములగు నేత్రగోళాదుల స్పృశించి వ్యాపించును. పిమ్మట స్పర్శనేంద్రియసంబంధముకల చక్షురాదీంద్రియములు వానివానికి నియతములగురూపా దుల గ్రహించుటకు సమర్థములగును. స్పర్శనేంద్రియ సంబంధము లేనినాడు స్వవిషయ ముల గ్రహించుశక్తి తక్కిన యింద్రియములకు లేదు. కావున చక్షురాదులకు రూపా దుల గ్రహించు స్వభావ మస్పర్శకృతమని భావము. ఇవియే యింద్రియములకు ఇంద్రియార్థములతో సంబంధక్రమము. (ఇంద్రియార్థసంయోగము) అట్టి యింద్రి యార్థసంయోగము (స్పర్శనేంద్రియసంబంధముచే నింద్రియములకు తమతమవిషయ ములతోగల సంయోగము) ప్రకృతము అనుపశయము (శరీరమనస్సులకు కష్టమును (రోగమును) కల్గించునది అగుటంజేసి అసాత్మ్యము, కావున అసాత్మ్యేంద్రియార్థ సంయోగమని చెప్పబడును. అయ్యది పైజెప్పినరీతిగ ఇంద్రియవ్యాపకమైన స్పర్శనేం ద్రియమునకు గోచరమగుటంజేసి ఒకటిగనే యుండునని చెప్పబడినది. అట్టి యేకరూప

మైన యసాత్మ్యేంద్రియార్థసంయోగము ఆయాయింద్రియములకు అనుపశయము (రోగరూపమైన దుఃఖమును కల్గించునది) అగుటంజేసి వేరువేరుగనుండును కావున పంచవిధమగును. ఆట్టివైయైదును, అతియోగ-అయోగ-మిథ్యాయోగభేదములచే నొక్కొకటి మూడేసివిధములై పదునైదు విధములగును. సాత్మ్యము, ఉపశయము అనునవి రెండును సమానార్థకములు. (అనగా సుఖము కల్గించునది సాత్మ్యము. అదియే యుపశయమగునని యర్థము. దీనికి వ్యతిరేకముగ శరీరమునకు వ్యాధిరూపమైనకష్టమును గల్గించునది అసాత్మ్యము, అనుపశయమునని భావము.)

ఇచ్చట నీసంగ్రహము నెఱుంగునది:—పైగనబరచిన నలువదిమూడవసూత్రమున వివరించిన అసాత్మ్యేంద్రియార్థసంయోగము. అయ్యది యేకరూపమా? అనేకమా? అన్నచో దానివివరణము. "తత్రైకం—హ్యుపశయార్థః" అనుసూత్రముచే జెప్పబడినది. అందు ఇంద్రియములు వానివిషయముల వ్యాపించి గ్రహించునపుడు తొలుత స్పర్శనేంద్రియసంబంధములే వ్యాపించుట లేదు. ఎట్టులన—చేతనారూపమైన మనస్సుతోగూడిన స్పర్శనేంద్రియము చక్షురింద్రియమున కాశ్రయమున వ్యాపించి దానియర్థమగురూపమునకును చక్షురింద్రియాశ్రమమునకును స్పర్శమునుకల్గించును. పిమ్మట అట్టిస్పర్శముతో గూడినచక్షురింద్రియము తనకువిషయమైన రూపమును గ్రహించును. వాయువుయొక్క తరంగములు చెవిలోనుండు శ్రవణేంద్రియాధిష్ఠానమును స్పృశించినపిదప శ్రవణేంద్రియశబ్దమును గ్రహించును. వాసనఘ్రాణేంద్రియాధిష్ఠానమును స్పృశించినప్పుడు ఘ్రాణేంద్రియము గంధమును గ్రహించును. మధురాదిరసయుక్తమైనపదార్థములకు రసనేంద్రియాధిష్ఠానమైననాలుకతో స్పర్శము కల్గినపుడు రసనేంద్రియము మధురాదిరసముల గ్రహింపనోపును. కావున స్పర్శనేంద్రియవ్యాప్తి లేక చక్షురాదీంద్రియములు తమతమవిషయముల గ్రహించుటలేదు. కావున స్పర్శనేంద్రియము తక్కినయింద్రియములకు వ్యాపకము. మనస్సంబంధములేక జడమైనస్పర్శేంద్రియము వ్యాపింపనోపదు కావున సర్వేంద్రియవ్యాపకము మనస్సు. అట్టిమనస్సుతోగూడి ఇంద్రియవ్యాపకమైన స్పర్శేంద్రియముచే గ్రహింపబడుటంజేసి అసాత్మ్యేంద్రియార్థసంయోగము ఏకరూపముగ చెప్పబడును.

చక్షురాదీంద్రియములకు సంబంధించి అతిభాస్వరాదిరూపమైన యసాత్మ్యేంద్రియార్థములతో సంయోగము కల్గినపుడు ఆయాయింద్రియములకు ఉపఘాతము కల్గునని నియమము తేలుచున్నది. కావున ఆయాయింద్రియమునకు కల్గిన అసాత్మ్యేంద్రియార్థ సంయోగము ఆయాయింద్రియమున కుపఘాతకముకావున, అసాత్మ్యేంద్రియార్థసంయోగము త్వక్చక్షుశ్శ్రోత్రజిహ్వాఘ్రాణములకుసంబంధించి యైదువిధములనుండును. అందు

చక్షురింద్రియమునకు సంబంధించిన భాస్వరాదిరూపసంయోగము చక్షురసాత్మ్యేంద్రియార్థసంయోగము. శ్రోత్రేంద్రియమునకల్గిన అతిమాత్రస్తనితాదిసంయోగము శ్రవణాసాత్మ్యేంద్రియార్థసంయోగము. ఘ్రాణేంద్రియమునకు కల్గిన అతితీక్ష్ణాదిగంధసంయోగము ఘ్రాణాసాత్మ్యేంద్రియార్థసంయోగము. రసనేంద్రియమునకు మధురాదిరసాతియోగము రసనాసాత్మ్యేంద్రియార్థసంయోగము. స్పర్శనేంద్రియమునకు అతిశీతోష్ణాదిసంయోగము స్పర్శనాసాత్మ్యేంద్రియార్థసంయోగము నని అసాత్మ్యేంద్రియార్థసంయోగము ఐదువిధములుగ నుండును.

ఒకేవిధమని యంగీకరించునెడ చక్షురింద్రియమునకు అసాత్మ్యేంద్రియార్థసంయోగము కల్గిననాడు తక్కినయింద్రియములకును హాని సంభవించవలసియుండును. అట్లు కల్గుటలేదు; కావున ఇంద్రియము లైదిటికిని అసాత్మ్యేంద్రియార్థసంయోగము నియతముగ వేరువేరుగ నుండును. ఆయాయింద్రియమునకు సంబంధించినది ఆయాయింద్రియమునకు హానికర మగునని భావము.

పైజెప్పినరీతిగ నైదువిధములైన యసాత్మ్యేంద్రియార్థసంయోగము అతియోగము, అయోగము, మిథ్యాయోగము అను భేదములచే నొక్కొకటి మూడేసిభేదములు కల్గి, అన్నియుం కలిసి (ఒకొక్కటి మూడేసివంతున) పదునైదువిధములగును.

ఆరోగ్యరూపమై ఆరోగ్యరూపమైన సుఖమునుకల్గించునది ఉపశయము. దీనికే సాత్మ్యమనియుం సంజ్ఞ. దీనికి వ్యతిరేకముగ రోగరూపమైన దుఃఖమును కల్గించునది అనుపశయము. దీనికే అసాత్మ్యమనియుం సంజ్ఞ. అట్టి అనుపశయమైన (అసాత్మ్యమైన) ఇంద్రియార్థసంయోగము. అసాత్మ్యేంద్రియార్థసంయోగము. అని ఫలితార్థము. ఈ యర్థము 'సాత్మ్యార్థో హ్యుపశయార్థః' అని చెప్పబడినది. పైజెప్పబడినరీతిగ పంచేంద్రియములకును ఆయాయింద్రియమునకు సంబంధించిన అయోగము, అతియోగము, మిథ్యాయోగమును దుఃఖరూపమైనరోగమును కల్గించునవికాన ఉపశయమనియుం అసాత్మ్యేంద్రియార్థసంయోగమనియుం చెప్పబడును. ఇంద్రియార్థముల సమ్యగ్యోగము సుఖకరమగుటంజేసి ఉపశయమనియుం, సాత్మ్యేంద్రియార్థసంయోగమనియుం చెప్పబడునని నిష్కృష్టము. ఈయర్థమునే "...ఉపయోగం సుఖావహం, విద్యాదుపశయం వ్యాధేః సహి సాత్మ్యమితి స్మృతః, విపరీతోఽనుపశయవ్యాధ్యసాత్మ్యాభిసంజ్ఞితః" అని తంత్రాంతరమున జెప్పిరి.

కర్మస్వరూపము, దాని అయోగ-అతియోగ-మిథ్యాయోగములు.

మూ. కర్మ వాఙ్మనశ్శరీరప్రవృత్తిః తత్ర వాఙ్మనశ్శరీరాతిప్రవృత్తిరతియోగః; సర్వశోఽప్రవృత్తిరయోగః; వేగధారణోదీరణ

విషమస్ఖలనపతనాఙ్గప్రణిధానాఙ్గప్రదూషణప్రహారమర్దనప్రాణో
పరోధసంక్లేశనాదిః, శారీరో మిథ్యాయోగః. సూచకానృతా
కాలకలహాప్రియాబద్ధానుపచారపరుషవచనాదిః వాఙ్మిథ్యా
యోగః. భయశోకక్రోధలోభమోహమానేర్ష్యా మిథ్యా
దర్శనాదిః మానసో మిథ్యాయోగః. ౪౧

వ్యా. వాక్కునకును మనస్సునకును శరీరమునకును సంబంధించినవ్యాపారము కర్మ యనబడును. అందు వాఙ్మనశ్శరీరములకు సంబంధించినవ్యాపారముల నధికముగ జేసినచో నతియోగము. (వాగ్వ్యాపార మధికమైనచో వాక్కునకుసంబంధించిన అతియోగము. మనస్సునకు సంబంధించినది మానసాతియోగము. శరీరమునకు సంబంధించినది శారీరకర్మాతి యోగము). వాఙ్మనశ్శరీరవ్యాపారముల బొత్తుగ మానియుండుట వాక్కునకును మనస్సునకును శరీరమునకును సంబంధించినకర్మాయోగము. మరియు మలమూత్రాదివేగముల నిరోధించుట, అవసరములేనప్పుడు మలమూత్రాదుల బలాత్కారముగ వెడలించుట, మిట్టపల్లములుగ నుండుస్థలముల తడబడుట, ఎత్తుప్రదేశమునుండి క్రిందపడుట, శరీరమును మిట్టపల్లములుగ నుండుచోట నునిచి పరుండుట, శరీరము నధికముగ గీరుట, రుద్దుట, శరీరముపై దెబ్బతగులుట, పిసికించుకొనుట, శ్వాసమును బిగబట్టుట, మద్యపానము చేయుట, ఎండలోనుండుట, నీళ్లలోనీదుట మున్నగుపనులచే శరీరమును కష్టపెట్టుట ఇవి మున్నగు కార్యములు శరీరమునకు సంబంధించిన కర్మలయొక్క మిథ్యాయోగము.

కొండెముల జెప్పుట, దబ్బరలాడుట, అకాలమున మాటలాడుట, కలహమాడుట, అప్రియములబల్కుట, నియమములేక మాటలాడుట, ఎదటివానిని మర్యాదలేకమాటలాడుట, కఠినముగ మాట్లాడుట ఇవి మున్నగువ్యాపారము వాక్కునకు సంబంధించినకర్మయొక్క మిథ్యాయోగము.

భయము, దుఃఖము, క్రోధము, లోభము, మోహము, అభిమానము, ఈర్ష్య, వాస్తవ్యవిషయమును వదలి వ్యతిరేకవిషయముల నాలోచించుట ఇవిమున్నగు మానసిక కృత్యములు మనస్సునకు సంబంధించిన మిథ్యాయోగమని యర్థము.

ఇచ్చట అనృతవచనాదిరూపమిథ్యాయోగము అధర్మకరణము, దానిమూలమున రోగములు సంభవించునని యాస్తికసిద్ధాంతము. కావున నవి యిచ్చట వివరింపబడియె. (కర్మాయోగమునను అతియోగమునను జెప్పినది. శాస్త్రవిహితములై గర్హితములుకాని కర్మల నధికముగజేసిన అతియోగమనియు, వానినే బొత్తుగచేయకున్న నయోగమనియు నెరుంగునది. శాస్త్రగర్హితముల నాచరించినచో నది మిథ్యాయోగమునచేరును.)

—◆ అనుక్తమిథ్యాయోగకర్మసంగ్రహము. ◆—

మూ. సఙ్గ్రహేణ చ అతియోగాయోగవర్జం కర్మ వాఙ్మనశ్శరీరజం అహితం అనుపదిష్టం యత్, తచ్చ మిథ్యాయోగం విద్యాత్.

వ్యా. అతియోగమునకును అయోగమునకును సంబంధించి చెప్పిన కర్మలను వదలి తక్కినవాఙ్మనశ్శరీరములకు సంబంధించినకర్మలును, ఈజన్మమునకు హితములు కానికర్మలును, పరలోకమునకు ప్రతికూలములై యధర్మరూపమైన పరదారగమనాదికర్మలును మిథ్యాయోగములని (శరీరవాఙ్మనస్సులకు మిథ్యాయోగములని) సంగ్రహముగ నెఱుంగునది.

—◆ త్రివిధకర్మమునకు ప్రజ్ఞాపరాధసంజ్ఞ. ◆—

మూ. ఇతి త్రివిధవికల్పం త్రివిధమేవ కర్మ ప్రజ్ఞాపరాధ ఇతి వ్యవస్యేత్. ४२

వ్యా. పైజెప్పినరీతిగ వాచికమానసికకాయికభేదములచే మూడువిధములైనవ్యాపకరూపకర్మము, అతియోగాయోగమిథ్యాయోగము లనుభేదములచే మూడువిధములైనదియుం ప్రజ్ఞాపరాధమని చెప్పబడును. ప్రజ్ఞాపరాధమన జ్ఞానముయొక్క పొరబాటు. కర్మలయొక్క అయోగము అతియోగము మిథ్యాయోగములనుమూడును జ్ఞానముయొక్క పొరబాటుచే గల్గును కావున, అట్టిప్రజ్ఞాపరాధమున గల్గినకర్మల అయోగాదులు ప్రజ్ఞాపరాధమనియే చెప్పబడునని భావము.

—◆ కాలాతియోగ-అయోగ-మిథ్యాయోగములు (పరిణామము). ◆—

మూ. శీతోష్ణవర్షలక్షణాః పునర్హేమన్తగ్రీష్మవర్షాః—సంవత్సరః, స చ కాలః, తత్రాతిమాత్రస్వలక్షణః కాలః కాలాతియోగః, హీనస్వలక్షణః కాలః కాలాఽయోగః, యథాస్వలక్షణవిపరీతలక్షణస్తు కాలః కాలమిథ్యాయోగః. కాలః పునః పరిణామ ఉచ్యతే. ४३

వ్యా. చలి, ఉష్ణము, వర్షము ఈమూడులక్షణములు కలవి క్రమముగ హేమంత-గ్రీష్మ-వర్షఋతువులు సంవత్సరాంతకమైనకాలము. (అందు హేమంతమున శీతంబును, గ్రీష్మమున ఉష్ణంబును, వర్షఋతువున వర్షంబును స్వభావముగ నుండును.) అందు ఆయాఋతువులకు నియతమైన శీతోష్ణవర్షములు ఆయాఋతువుల అధికముగ నున్నచో నది కాలాతియోగమని చెప్పబడును. (ఆయాఋతువునకు స్వాభావికమైన

ధర్మము అధికముగనుండుట అతియోగమని భావము). అట్టికాలమున వానికి స్వాభావికమైన శీతోష్ణవర్షములు సమస్థితినుండక తగ్గియున్నచో కాలాయోగమనబడును. అటుగాక శీతకాలమున నుష్ణంబును, ఉష్ణకాలమున శీతంబును, వర్షాకాలమున ఉష్ణంబును లేక శీతంబునున్నచో నయ్యది కాలమిథ్యాయోగమని చెప్పబడును. అట్టికాలము పరిణామమనియుం చెప్పబడును.

త్రివిధరోగహేతూపసంహారము.

మూ. ఇత్యసాత్మ్యేన్ద్రియార్థసంయోగః, ప్రజ్ఞాపరాధః, పరిణామ
శ్చేతి త్రయః త్రివిధవికల్పాః హేతవో వికారాణాం, సమ
యోగయుక్తాస్తు ప్రకృతిహేతవో భవన్తి. ౪౯

వ్యా. ఇత్తెరంగున పైజెప్పినరీతిగ నసాత్మ్యేంద్రియార్థసంయోగము, ప్రజ్ఞాపరాధము, పరిణామమనుమూడును అతియోగము, అయోగము, మిథ్యాయోగము అను భేదములతో గూడి రోగములకు కారణములగును. అటు కాక ఇంద్రియార్థములును, కాలంబును, త్రివిధకర్మమును అతియోగాదులులేక సమయోగముకల్గియున్నచో రోగము లేక ఆరోగ్యమునకుంచి యారోగ్యమునకు కారణములగును. (ఇచ్చట సమయోగమన సమ్యగ్యోగమని యెరుంగునది) పైజెప్పినవివరణముచేత సూత్రస్థానమున సూచించిన "కాలబుద్ధీంద్రియా—హేతుసంగ్రహాః" విషయము వివరింపబడెనని యెరుంగునది.

ఈవిషయమునే వాగ్భటాచార్యులు సూక్ష్మముగ నిట్లుపదేశించిరి:—"కాలార్థకర్మణాం యోగో హీనమిథ్యాతిమాత్రకః, సమ్యగ్యోగశ్చ విజ్ఞేయో రోగారోగ్యైక కారణమ్."

సమ్యగ్యోగాయోగాదులకు లోకదృష్టాంతము.

మూ. సర్వేషామేవ భావానాం భావాఽభావౌ నాన్తరేణ యోగాఽ
యోగాతియోగ మిథ్యాయోగాన్ సముపలభ్యేతే, యథా
స్వయుక్త్యపేక్షిణౌ హి భావాఽభావౌ. ౫౦

వ్యా. (ఇంతదనుక పైగ్రంథముచేత ధాతుసామ్యమునకు కాల-అర్థ-కర్మముల యొక్క సమ్యగ్యోగము కారణమనియు, ధాతువైషమ్యమునకు కాల-అర్థ-కర్మముల యొక్క అతి యోగాయోగమిథ్యాయోగములు కారణము లగుననియుం సవిస్తరముగ జెప్పబడినవి. అట్టి సమ్యగ్యోగాయోగాదులు కేవలము ధాతుసామ్యవైషమ్యములకే గాక, లోకమునంగల వృక్షాది భావపదార్థములయొక్క భావాఽభావములకును కారణము లగునని సదృష్టాంతముగ 'సర్వేషామేవ' అను సూత్రముచే జెప్పబడును.)

భావమన సరియైన పద్ధతినుండుట, అభావమన తానుండవలసిన పరిస్థితికంటె హీనస్థితి నుండుట, లేక బొత్తుగ నాశమునొందుట యని అర్థము. లోకమున భావ రూపములైన (సద్రూపములు గనపడుచుండు) వృక్ష ఘటపటాది పదార్థము లన్నిటి యొక్క భావమును (సమ్యగవస్థానమును) అభావమును (హీనస్థితియుం నాశమును) వాని వానికి (ఆయాపదార్థములకు) సంబంధించిన యుపకరణాదులయొక్క సమ్యగ్యోగం బును, వానియొక్క అతియోగ-అయోగ-మిథ్యాయోగంబులును లేక సంభవించుటలేదు. (వృక్షాది భావపదార్థములు చక్కగ నుండుటకు వానికి కారణములైన జలాది సంబంధము చక్కగ గల్గిన నాపదార్థములు చక్కనిస్థితి నుండును. కావున వృక్షాదులకు వాని వృద్ధికి కారణములైన జలాదుల సమ్యగము కారణమగును. అట్టి జలాదిసంబంధము న్యూనాధికములుగ కల్గినను బొత్తుగ లేకున్నను, ఎండ మున్నగువాని సంబంధము కల్గినను వృక్షాదులు వృద్ధినొంది చక్కనిస్థితి నుండక పోవును. లేక బొత్తుగ నశించును. కావున వృక్షాదులకును భావమునకు వానికారణముల సమ్యగ్యోగంబును, అభావమునకు అయోగ అతియోగ మిథ్యాయోగంబులును కారణములు అని భావము.) కావున లోకమునకల వృక్ష ఘట పటాది భావ పదార్థములకుంగూడ వాని వానికి సంబంధించిన జల సేకాది కారణముల యుక్తి నపేక్షించి భావాభావములు కల్గును అని యర్థము.

(వృక్షము దానికి మితమైనజలము యెండ గాలి మున్నగువాని సంబంధము కల్గిన నాడు చక్కగ వృద్ధినొంది సరియైన పరిస్థితి నుండును. అట్టి జలాదిసంబంధము అధికముగ కల్గినను బొత్తుగ లేకున్నను దానిపరిస్థితి చెడిపోవును లేక నాశమునొందును. దానికి ప్రతికూలమైన అశనిపాతము మున్నగు నపాయకారణములు తటస్థపడినప్పుడు స్వరూపనాశనము సంభవించును. కావున లోకముననుండు భావపదార్థముల కన్నిటికిని వానికారణముల సమ్యగ్యోగ-అతియోగ-అయోగ - మిథ్యాయోగములు భావాభావ ములకు హేతువులని మన కనుభవసిద్ధమని ఫలితార్థము.)

త్రివిధరోగములు, వానియుత్పత్తికారణములు.

మూ. త్రయో రోగా ఇతి—నిజాగన్తుమానసాః. తత్ర నిజః శారీర దోషసముత్థః, ఆగన్తుః భూతవిషవాయ్వగ్నిసంప్రహారాది సముత్థః, మానసః పునరిష్టస్య అలాభాత్, లాభాచ్చానిష్టస్య ఉపజాయతే. ౫౧

వ్యా. నిజములు, ఆగంతువులు, మానసములు నని రోగములు మూడువిధములు. అందు శరీరమునకు సంబంధించిన వాతాదిదోషములచే కల్గినది నిజరోగము. భూతపిశాచాదులు, విషము, గాలి, నిప్పు, దెబ్బలు మున్నగు బాహ్యకారణములచే సంభవించినది

ఆగంతురోగము. తనకిష్టమైనవస్తువులు లభింపకుండుటచేతను, అనిష్టవిషయములు తటస్థించుటచేతను సంభవించిన కామక్రోధాదులు మానసికరోగములు.

ఇచ్చట 'ఇష్టస్య లాభాత్, లాభాచ్చానిష్టస్య' అని పాఠాంతరమును కనబడుచున్నది. అట్టియెడ ఇష్టవస్తులాభముచేత కామము, హర్షము మున్నగు మానసరోగములు కల్గుననియుం, అనిష్టములగు పుత్త్రాదివియోగము కల్గుటచేత శోకాది మానసరోగములు కల్గుననియుం అర్థము చేయనగును. అప్పుడు చకారమువలన ఇష్టాలాభము కూడ మానసరోగకారణమని చెప్పుట సమంజసము.

మానసరోగప్రతీకారము.

మూ. తత్ర బుద్ధిమతా మానసవ్యాధిపరీతేనాపి సతా బుద్ధ్యా హితాహితమవేక్ష్యావేక్ష్య ధర్మార్థకామానామహితానాం అనుపసేవనే, హితానాం చోపసేవనే ప్రయతితవ్యమ్. న హ్యన్తరేణ లోకే త్రయమేతన్మానసం కిఞ్చిన్నిష్పద్యతే సుఖం వా దుఃఖం వా. తస్మాదేతచ్చానుష్ఠేయం—తద్విద్యవృద్ధానాం చోపసేవనే ప్రయతితవ్యమ్. ఆత్మదేశకాలబలశక్తిజ్ఞానే యథావచ్చేతి. ౪౭

వ్యా. పైజెప్పిన మూడువిధములైన వ్యాధులలో మానసరోగములచే బాధింపబడు మనుజుడు మంచి బుద్ధికౌశలము కలవాడై ధర్మార్థకామరూపములైన త్రివర్గములలో తన'కెద్ది హితము, ఎద్ది అహితము' అని పలుమారు చక్కగ గమనించి, అందు అహితములైనవానిని బొత్తుగ మాని హితములైనవానిని సేవించుటకు ముఖ్యముగ ప్రయత్నము చేయవలెను. లోకమున ధర్మార్థకామములను మూడును దప్ప ఇతరకారణములచేత మానవులకు మనస్సంబంధమైన సుఖమైనను దుఃఖమైనను సంభవించుటలేదు; (మానససుఖమునకును, దుఃఖమునకును త్రివర్గములే కారణములనుట) అహితములైన త్రివర్గముల నాచరించుటచే మానసమునకు సుఖరూపమైన యారోగ్యంబును, అహితముల నాచరించుటచేత దుఃఖంబును సంభవించునని భావము.) కావున నహితములగు వానిని వదలి హితములనే యాచరించుట ముఖ్యకర్తవ్యము.

మరియు అట్టి త్రివర్గముల జక్కగ నెరింగిన పెద్దల సేవించుటకు ప్రయత్నము చేయవలెను. ఆత్మజ్ఞానమునందును, దేశము, కాలము, బలము, శక్తి మున్నగువాని పరిజ్ఞానమునందును మిక్కిలి పూనికతో ప్రయత్నము చేయవలెను.

ఇచ్చట 'మానసవ్యాధిపరీతేనాపి' అను అపిశబ్దముచేత శరీరవ్యాధి కలవాడును త్రివర్గముల గమనించుటకు ముఖ్యముగ ప్రయత్నపడవలెనని యర్థము. (ఉద్దేశక్రమ

ములో "త్రయో రోగాః త్రయో రోగమార్గాః" అని చెప్పియున్నది కాని రోగ చికిత్స యుద్దేశింపబడలేదు. అయినను మానసరోగచికిత్స స్వల్పమగుటచేత నిచ్చట సూచనామాత్రముగ జెప్పబడెనని యెరుంగునది.)

మానసరోగచికిత్సానువాదసంగ్రహము.

మూ. భవతి చాత్ర:—

మానసం ప్రతి భైషజ్యం త్రివర్గస్యాన్వవేక్షణమ్,
తద్విద్యసేవా విజ్ఞానాం ఆత్మాదీనాం చ సర్వశః. ఇతి. ౫౩

వ్యా. త్రివర్గ (ధర్మార్థకామ)ముల జక్కగ గమనించుట, అట్టి త్రివర్గముల జక్కగ దెలిసినవారితో పరిచయముకల్గి యుక్తాయుక్తముల నరయుంట, ఆత్మ దేశ కాలాదుల జక్కగ నరయుంట ఇవి యన్నియు మానసరోగములకు దగిన చికిత్సయని యెరుంగునది.

మూడురోగమార్గములు వానివివరణము.

మూ త్రయో రోగమార్గా ఇతి—శాఖాః మర్మాస్థిసన్ధయః, కోష్ఠశ్చ. తత్ర శాఖాః రక్తాదయో ధాతవః త్వక్చ; స బాహ్యోరోగ మార్గః, మర్మాణి పునః వస్తిహృదయమూర్ధాదీని, అస్థిసన్ధయః అస్థిసంయోగాః, తత్రోపనిబద్ధాశ్చ స్నాయుకణ్డరాః, స మధ్యమోరోగమార్గః, కోష్ఠః పునరుచ్యతే—మహాస్రోతః, శరీర మధ్యం, మహానిమ్నమామపక్వాశయశ్చేతి పర్యాయశబ్దైః తన్త్రే; స రోగమార్గ ఆభ్యన్తరః. ౫౪

వ్యా. శాఖలు, మర్మాస్థిసంధులు, కోష్ఠము అనునవి మూడును రోగములకు సంబంధించిన మూడు మార్గములని చెప్పబడును. అందు రక్తము మాంసము మేదస్సు అస్థి మజ్జ శుక్రము అను ధాతువులారును, త్వక్కును దాని నాశ్రయించిన రసధాతువును శాఖలనబడును. ఇవి రోగములకు బాహ్యమార్గము. (రక్తాదులు ఒకవృక్షమునకు కొమ్మలుబోలె బహిర్భూతములై యుండుటంజేసి శాఖాసదృశములని శాఖసంజ్ఞ చేయ బడినది.)

వస్తి, హృదయము, శిరస్సు మున్నగునవి మర్మములు; అస్థులకు సంబంధించిన కీళ్లు అస్థిసంధులు, అట్టి యస్థుల నంటియుండు స్నాయువులు కండరములును అస్థిసంధులగును; అట్టి మర్మంబులును అస్థిసంధులును రోగములకు మధ్యమమార్గము.

కోష్ఠము మహాస్రోతస్సనియుం, శరీరమధ్యంబనియుం, మహానిమ్నమనియుం, ఆమాశయంబనియుం, పక్వాశయంబనియుం, పర్యాయశబ్దములచే నీతంత్రమున జెప్పంబడును. ఇయ్యది రోగములకు అభ్యంతరమార్గము. (కోష్ఠమన శరీరములో నడుమ పెద్దగుట్టవలె నుండు పెద్దప్రేగని యెఱుంగునది.)

ఇచ్చట త్వక్కు అను శబ్దముచేత త్వక్కును ఆశ్రయించియుండు రసధాతువు గ్రహింపబడును. రసమని మాత్రము చెప్పినచో హృదయము నాశ్రయించిన రసమును గూడ చెప్పవలసివచ్చును. కావున అట్టి హృదయాశ్రిత రసమునకు శాఖాసంజ్ఞను నిరసించుటకై 'త్వక్చ'అని వేఱుగ చెప్పబడినది. అట్టి హృదయాశ్రితమైన రసము మహాస్రోతస్సున జేరినది కావున కోష్ఠశబ్దముచే సంగ్రహింపబడును. ఈయుద్దేశము కోష్ఠమును వివరించునప్పుడు "స్థానాన్యామాగ్నిపక్వానాం మూత్రస్య రుధిరస్య చ, హృదుణ్డుకః పుపుసశ్చ కోష్ఠ ఇత్యభిధీయతే"అని చెప్పబడినది. ఆమాశయము, పిత్తాశయము, పక్వాశయము, మూత్రాశయము, రక్తమున కాశ్రయమైన యకృత్ప్లీహములు, హృదయము, ఉండుకము, పుపుసము అనునవి యన్నియు కోష్ఠమని చెప్పబడునని యర్థము. (రోగముల సుఖసాధ్యత్వాది నిర్ణయమునకై బాహ్యము, మధ్యమము, అభ్యంతరము నను రోగమార్గములు మూడువిధములుగ విభజింపబడినవని యెఱుంగునది). రోగములు జనించుస్థానములు రోగమార్గమున జెప్పబడును.

బహిర్మార్గజరోగములు.

మూ. తత్ర గణ్డపిడకాలజ్యపచీచర్మకీలాధిమాంసమషకకుష్ఠవ్యఙ్గాదయో వికారా, బహిర్మార్గజాశ్చ వీసర్పశ్వయథుగుల్మార్శోవిద్రధ్యాదయః శాఖానుసారిణో భవన్తి రోగాః. ॥౫॥

వ్యా. గలగండము, పిడక, అలజి, అపచి, చర్మకీలము, అధిమాంసము, మషకము, (శరీరముపైన ఉద్దిగింజవలెనుండు పుట్టుమచ్చ), కుష్ఠము, వ్యంగము (మంగు), ఇవి మున్నగురోగంబులును, బహిర్మార్గమున పుట్టినవిసర్పము, వాపు, గుల్మము, అర్శస్సు, విద్రధి మున్నగురోగంబులును పైజెప్పిన శాఖారూపమైన బహిర్మార్గము ననుసరించి పుట్టును. (ఇచ్చట 'బహిర్మార్గజాః' అనుపదము విసర్పాదుల కన్వయించుటచేత విసర్పాదులు బాహ్యమార్గము ననుసరించునవియే బాహ్యరోగములని చెప్పబడును. అయ్యవి అంతర్మార్గము నాశ్రయించి పుట్టునపుడు అంతర్మార్గజములని చెప్పబడునని యెఱుంగునది.)

మధ్యమమార్గజరోగములు.

మూ. పక్షవధగ్రహాఽపతానకార్దితశోష రాజయక్ష్మాస్థి సన్ధిశూల గుద భ్రంశాదయః, శిరోహృద్వస్తిరోగాదయశ్చ మధ్యమమార్గాను సారిణో భవన్తి రోగాః. ౫౬

వ్యా. పక్షవధము, పక్షగ్రహము, అపతానకము, అర్దితవాతము, ధాతుశోషము, రాజయక్ష్మము, అస్థిసంధుల (కీళ్ల)యందు పుట్టు పోటు, గుదభ్రంశము, మున్నగురోగంబులును, శిరోరోగంబులును, హృదయరోగంబులును, వస్తిలో సంభవించు రోగంబులును, ఇవి మున్నగాగల రోగములన్నియుం మధ్యమమార్గమున సంభవించు రోగములు. (ఇచ్చట 'పక్షవధగ్రహ' అనుచోట పక్షశబ్దము వధగ్రహశబ్దములతో ప్రత్యేకముగ నన్వయించుటచే పక్షవధము, పక్షగ్రహము నని యర్థము సంగతమగును.)

కోష్ఠజరోగములు.

మూ. జ్వరాతీసారచ్ఛర్ద్యల సకవిషూచికా కాస శ్వాస హిక్కా నాహోదర ప్లీహాదయోఽన్తర్మార్గజాశ్చ వీసర్పశ్వయథుగుల్మా ర్శోవిద్రధ్యాదయః కోష్ఠానుసారిణో భవన్తి రోగాః. ౫౭

వ్యా. జ్వరము, అతిసారము, ఛర్ది, అలసకము, విషూచి, కాసము, శ్వాసము, హిక్క, ఆనాహము, ఉదరము, ప్లీహము ఇవి మున్నగు రోగంబులును; అంతర్మార్గమున బుట్టిన విసర్పము, శ్వయథు (వాపు), గుల్మము, విద్రధి ఇవి మున్నగురోగములును కోష్ఠము ననుసరించి సంభవించును.

ఇచ్చట జ్వరము సర్వాంగవ్యాప్తమైనను "దోషాహ్యామాశయాశ్రయాః బహిర్నిరస్య కోష్ఠాగ్నిం జ్వరదా స్స్యూరసానుగాః" అను సంప్రాప్తియందు ఆమాశయమున పుట్టునని చెప్పినప్రకారము కోష్ఠజమని చెప్పబడినది. విసర్పాదిరోగములు త్వగాదుల నాశ్రయించినపుడు బాహ్యజములు. శరీరాంతర్మార్గమున జనించినవి కోష్ఠజము లన బడును. గుల్మము చర్మగతమైనపుడు బైట కనబడుచుండును. అంతర్భాగమున పుట్టినని కోష్ఠజము. అంతర్విద్రధి కోష్ఠమున పుట్టును. అర్శస్సు గుదస్థానమునందలి బాహ్యావళిలో బుట్టినది బాహ్యజము. లోపలివళిలలో బుట్టినది కోష్ఠజము.

త్రివిధవైద్యులు.

మూ. త్రివిధా భిషజ ఇతి—

భిషక్ఛద్మచరాస్సన్తి సన్త్యేకే సిద్ధసాధితాః,
సన్తి వైద్యగుణైర్యుక్తాః త్రివిధాభిషజో భువి. ౫౮

వైద్యభాండౌషధైః పుస్తైః పల్లవైరవలోకనైః,
లభన్తే యే భిషక్ఛబ్దమజ్ఞాస్తే ప్రతిరూపకాః. ౫౯
శ్రీయశోజ్ఞానసిద్ధానాం వ్యపదేశాదతద్విధాః
వైద్యశబ్దం లభన్తే యే జ్ఞేయాస్తే సిద్ధసాధితాః. ౬౦
ప్రయోగజ్ఞానవిజ్ఞానసిద్ధిసిద్ధాః సుఖప్రదాః,
జీవితాభిసరాస్తే స్యుః వైద్యత్వం తేష్వవస్థితమ్. ౬౧

వ్యా. వేషధారివైద్యుఁడు, సిద్ధసాధితవైద్యుఁడు, వైద్యగుణసంపన్నవైద్యుఁడు నని వైద్యులు మూఁడుతెరంగుల నుందురు. అందు వైద్యమునకు సంబంధించిన పాత్రములు, ఔషధములు, పుస్తకములు మొదలైన యుపకరణములమాత్రము బూని కడియములు మున్నగుబిరుదముల బెట్టికొని వైద్యునివలె నాడంబరముగ వేషధారులగు వైద్యులు జ్ఞానశూన్యులు. వీరు వైద్యులవలె దొంగవేషము బూనినవారు గాన వేషధారి యని చెప్పఁబడుదురు.

కొందరువైద్యులు లోకమున సంపత్తును, కీర్తిని, జ్ఞానమును సంపాదించి ప్రశస్తి గాంచినవారితో తనకు సంబంధమును గల్పించుకొని వారిపేరును ఆధారముగ జేసికొని తానును వైద్యుఁడను పేరును సంపాదించి జీవించువాఁడు సిద్ధసాధితవైద్యుఁడని చెప్పఁబడును. అట్టివాఁడు వైద్యులపేరు చెప్పి జీవించుటంజేసి సిద్ధసాధితుఁ డనఁబడును.

ఔషధముల ప్రయోగమునందును, జ్ఞానజనకమగు శాస్త్రాభ్యాసమునందును, చికిత్సాసిద్ధియందును పూర్ణమగుకౌశలమును సంపాదించి, రోగులకు రోగనివృత్తిరూప సుఖమును కల్గించుచు, ప్రాణముల కాపాడువైద్యులు కొందరు కలరు. అట్టివారికి వైద్య శబ్దము చెప్పఁదగియుండును. అట్టివాఁడు ప్రశస్తమైనవైద్యుఁడని చెప్పఁదగును.

త్రివిధౌషధములు, వానివివరణము.

మూ. త్రివిధమౌషధమితి—దైవవ్యపాశ్రయం,యుక్తివ్యపాశ్రయం, సత్వావజయశ్చ. తత్ర దైవవ్యపాశ్రయం—మన్త్రౌషధిమణి మంగళబల్యుపహారహోమనియమప్రాయశ్చిత్తోపవాసస్వస్త్యయ నప్రణిపాతగమనాది. యుక్తివ్యపాశ్రయం—పునరాహారౌ షధద్రవ్యాణాం యోజనా. సత్వావజయః—పునః అహితేభ్యో ఽర్థేభ్యః మనోనిగ్రహః. ౬౨

వ్యా. దైవవ్యపాశ్రయము, యుక్తివ్యపాశ్రయము, సత్వావజయము నని ఔషధము మూడువిధముల నుండును. (దేవతలప్రభావమునే ఆశ్రయించిన చికిత్స దైవవ్యపాశ్రయము, మంత్రజపము పూజావిధానాదులచేత దేవతల కనుగ్రహము కల్గి అట్టియనుగ్రహబలము నాశ్రయించి వ్యాధుల శమింపజేయుటకు బూనుట దైవవ్యపాశ్రయమని భావము. యుక్తియన నౌషధాదులను విధ్యుక్తముగ మార్చుట; దాని నాశ్రయించిన చికిత్స యుక్తివ్యపాశ్రయము. సత్వమనగ మనస్సు. అట్టిమనస్సును ఇంద్రియముల వెంట బోనీయక స్వవశమున నుండునట్టు జేసికొనుట సత్వావజయము.)

ఆమూటిలో మంత్రములు, సిద్ధక్రియారూపమైన యోషధులు, మణులు, మంగళకరములగు కృత్యములు, పూజావిధానములు, దేవతాప్రీతికరములగు నుపహారములు, హోమములు, వ్రతాదినియమములు, దోషశామకములగు ప్రాయశ్చిత్తములు, నిరశనవ్రతము, స్వస్తివాచనము, సూర్యనమస్కారములు మున్నగు విధానములు, దూరమున నుండు దేవతీర్థాదుల నుద్దేశించిన తీర్థయాత్రలు, ఇవి మున్నగునవి దేవతానుగ్రహసంపాదకములు కావున అట్టివిధానముల నాచరించుట దైవవ్యపాశ్రయరూపమైన చికిత్స యగును.

ఆహారమును, ఔషధములను, ఔషధద్రవ్యములను, ఆయా వ్యాధ్యనుసారముగ దోషదూష్యాదుల గమనించి, దేశకాలసత్వసాత్మ్యానుగుణముగ దనయూహచే గల్పించి యుపయోగించుట యుక్తివ్యపాశ్రయౌషధ మగును. మనస్సును దానిచ్చవచ్చినవిధముగ పోనియ్యక స్వాయత్తము జేసికొని అహితములగు విషయముల నుండి యింద్రియాదుల మరలించుట సత్వావజయరూపమైన ఔషధము. ఇత్తెరంగున ఔషధము మూడుతెరంగుల సంగ్రహముగ జెప్పబడినది.

ప్రకారాంతరమున త్రివిధౌషధములు.

మూ. శరీరదోషప్రకోపే ఖలు శరీరమేవాశ్రిత్య ప్రాయశస్త్రివిధమౌషధమిచ్ఛన్తి.—అన్తఃపరిమార్జనం, బహిఃపరిమార్జనం, శస్త్రప్రణిధానం చేతి. తత్ర యదన్తఃపరిమార్జనం యదన్తశ్శరీరమనుప్రవిశ్య ఔషధమాహారజాతవ్యాధీన్ పరిమార్ష్టి. ౬౩
యత్పునః బహిస్స్పర్శమాశ్రిత్య అభ్యఙ్గస్వేదప్రదేహపరిషేకోన్మర్దనాద్యైః ఆమయాన్ ప్రమార్ష్టి తద్బహిఃపరిమార్జనమ్.

శస్త్రప్రణిధానం పునః ఛేదనభేదనవ్యధనదారణలేఖనోత్పాటనప్రచ్ఛనసీవనైషణక్షారజలౌకసశ్చేతి. ౬౫

వ్యా. ప్రాయికముగ శరీరమునకు సంబంధించిన వాతాదిదోషములు శరీరము నాశ్రయించియే ప్రకోపించినపుడు, అన్తఃపరిమార్జనము, బహిఃపరిమార్జనము, శస్త్రప్రణిధానమునని మూడువిధములైన యౌషధములు ఇచ్ఛయింపబడును. అందు శరీరాంతర్భాగమున (లోపల) ప్రవేశించి ఆహార వ్యత్యయమున గల్గినవ్యాధులను శమింపజేసి పరిశుద్ధముగ జేయునౌషధము అన్తఃపరిమార్జన మనబడును. (శరీరాంతర్భాగమును రోగముల పోనడచి శుభ్రపరచునది అన్తఃపరిమార్జనమని భావము. ఈయర్థము "అన్తః పరిమార్ష్టి తి అన్తః పరిమార్జనం" అను వ్యుత్పత్తిచేత యోగరూఢసంజ్ఞ యని యెఱుంగునది. బహిఃపరిమార్జన మనునదికూడ నిట్టి వ్యుత్పత్తిచే సిద్ధము.)

శరీరమున పైభాగమున చర్మముపై స్పర్శముచేత రోగముల నివర్తిచేసి శుభ్రపరచునది బహిఃపరిమార్జనము. అయ్యది అభ్యంగనము, స్వేదము (చెమట బుట్టించుట), ప్రదేహము (పట్టువేయుట), పరిషేకము (కషాయాదులచే దడపుట), ఉన్మర్దనము (శరీరమును పిసికించుట), ఇవి మున్నగు విధానములచే శరీరస్పర్శము కల్గించి దానంజేసి రోగనివృత్తిజేసి శుభ్రపరచునది బహిఃపరిమార్జనరూపచికిత్స యగును.

శస్త్రముల నుపయోగించి చేయుచికిత్స శస్త్రప్రణిధాన మనబడును. అయ్యది ఛేదనము, భేదనము, వ్యధనము, దారణము, లేఖనము, ఉత్పాటనము, ప్రచ్ఛనము, సీవనము, ఏషణము, క్షారము, జలౌకములు నని శస్త్రచికిత్సయందు సుప్రసిద్ధముగ జెప్పబడినది. (ఇది శస్త్రసాధ్యములగు వ్రణాదులయందు చేయదగినది కావున శస్త్రప్రణిధాన మనబరంగును.)

ఉక్తానువాదము.

మూ. తత్ర శ్లోకాః—

ప్రాజ్ఞో రోగే సముత్పన్నే బాహ్యేనాభ్యన్తరేణ వా,
కర్మణా లభతే శర్మ శస్త్రోపక్రమణేన వా. ౬౬
బాలస్తు ఖలు మోహాద్వా ప్రమాదాద్వా న బుధ్యతే,
ఉత్పద్యమానం ప్రథమం రోగం శత్రుమివాఽబుధః. ౬౭
అణుర్హి ప్రథమం భూత్వా రోగః పశ్చాద్వివర్ధతే,

రోగిభేదములు.

స జాతమూలో ముష్ణాతి బలమాయుశ్చ దుర్మతేః. ౬౮
న మూఢో లభతే సంజ్ఞాం తావద్యావన్న పీడ్యతే,
పీడితస్తు మతిం పశ్చాత్ కురుతే వ్యాధినిగ్రహే. ౬౯
అథ పుత్రాంశ్చ దారాంశ్చ జ్ఞాతీంశ్చాహూయ భాషతే,
సర్వస్వేనాపి మే కశ్చిద్భిషగానీయతామితి. ౭౦
తథావిధం చ కః శక్తో దుర్బలం వ్యాధిపీడితమ్,
కృశం క్షీణేన్ద్రియం దీనం పరిత్రాతుం గతాయుషమ్. ౭౧
స త్రాతారమనాసాద్య బాలస్త్యజతి జీవితమ్,
గోధా లాఙ్గూలబద్ధేవాఽఽకృష్యమాణా బలీయసా. ౭౨
తస్మాత్ప్రాగేవ రోగేభ్యో రోగేషు తరుణేషు వా,
భేషజైః ప్రతికుర్వీత య ఇచ్ఛేత్సుఖమాత్మనః. ౭౩

వ్యా. బుద్ధిమంతుడగురోగి తనకు రోగము సంభవించినక్షణముననే అంతఃపరిమార్జనము బహిఃపరిమార్జనము శస్త్రప్రణిధానము నని పైన మూడువిధములుగ జెప్పబడిన యుపాయముల నెద్దానినైన చేసికొనినచో రోగనివృత్తిరూపమైనసుఖమును పొందగలడు. అటుగాక తెలివిమాలినరోగి శత్రువుబోలె తనకు ప్రాణహానికరమైనరోగమును తెలివితక్కువచేతను పొరపాటుచేనైనను ప్రారంభదశయందే దెలిసికొనక యుపేక్షించినచో సూక్ష్మరూపముగ నున్నయారోగము నానాట సూక్ష్మాగ్నిబోలె వృద్ధినొంది దృఢముగ నేర్పడి అసాధ్యస్థితికి వచ్చును. అట్టిసమయమున వైద్యుడు కొంచెము తెలివి తెచ్చుకొని ఆవ్యాధిచేత మిక్కిలి బాధపడుచు ఆవ్యాధిని శమింపజేయ ప్రయత్నపడును. అట్టిసమయమున తనకొడుకులను, భార్యను, జ్ఞాతులను, బంధువులను మున్నగువారిని బిలిపించి తనసర్వస్వమునైన వ్యయపరచి చికిత్స జేసికొనవలెను. కావున నొకవైద్యుని బిలిపింపుడని వారితో చెప్పును. శరీరము కృశించి ఇంద్రియములు క్షీణించి బలహీనుడై దీనభావము నొందిన యారోగపీడితుని కాపాడుటకు యేవైద్యుడు వానిచెంతకు పోవును? ఒక్కడును వానిచెంత జేరడు. కావున తగినవైద్యునిసహాయము లేక ఆ తెలివిమాలినరోగి బలిష్ఠమైన వృషభముయొక్క తోకకు కట్టబడిన ఉడుమువలె దైవముచే లాగబడినవాడై తుట్టతుదకు ప్రాణముల గోలుపోవును. కావున రోగి మిక్కిలి జాగరూకుడై రోగము ప్రారంభించక మునుపైనను, ఒకవేళ పొరబాటుచే సంభవించినను నారోగముల ప్రారంభదశయందైనను తగిన వైద్యుని వెదకి వానిసహాయముచే

పైజెప్పిన మూడువిధములైన చికిత్సలమూలమున రోగములకు ప్రతీకార మొనర్చుటకు ప్రయత్నించవలయును. తనకు సుఖమును గోరువాడు పైజెప్పినక్రమమును గమనించి మిక్కిలి మెలకువతో మెలంగుట ముఖ్యకర్తవ్యము. అని ప్రకరణభావము.

అధ్యాయవిషయసంగ్రహము.

మూ. తత్ర శ్లోకాః—

ఏషణాస్సముపస్తంభాః బలం కారణ మామయాః,
త్రిస్రైషణీయే మార్గాశ్చ భిషజో భేషజాని చ. ౭౪
త్రిత్వేనాష్టౌ సముద్దిష్టాః కృష్ణాత్రేయేణ ధీమతా,
భావాః భావేష్వసక్తేన యేషు సర్వం ప్రతిష్ఠితమ్. ఇతి. ౭౫

వ్యా. ఈ త్రిస్రైషణాధ్యాయమునందు మూడువిధములయిన ఏషణములు, మూడు ఉపస్తంభములు, త్రివిధబలము, మూడువిధనులయిన రోగకారణములు, మూడువిధములయిన రోగములు, మూడు రోగమార్గములు, త్రివిధవైద్యులు, త్రివిధౌషధములు అను నీయెనిమిదివిషయములును విషయాసక్తిలేని కృష్ణాత్రేయమ్మహామునిచే నుపదేశింపబడినవి.

ఇత్యగ్నివేశకృతే తన్త్రే చరకప్రతిసంస్కృతే సూత్రస్థానే
త్రిస్రైషణీయో నామ ఏకాదశోఽధ్యాయః.

వ్యా. ఇత్తెరంగున అగ్నివేశకృతంబును చరకమహర్షిచే పరిష్కరింపబడినదియు నగు నాయుర్వేదతంత్రమునందు సూత్రస్థానము త్రిస్రైషణీయమనునది పదునొకండవయధ్యాయము సమాప్తము.

ద్వాదశాధ్యాయము.

అవతారిక:—పూర్వాధ్యాయమున త్రివిధరోగములును, వానిస్వరూపము, మార్గములు, బాహ్యరోగకారణములు, వాని యౌషధములును చెప్పబడినవి. అట్టిరోగములకు కారణములైన వాతాదుల జెప్పుట యావశ్యకమైనను త్రిదోషవిషయమై చెప్పవలసినయంశములు చాల విపులములగుటచే పూర్వాధ్యాయమున జెప్పక ప్రత్యేకముగ నీయధ్యాయమున చెప్పబడును.

మూ. అథాతో వాతకలాకలీయమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః. ౧
ఇతి హ స్మాహ భగవా నాత్రేయః. ౨

వ్యా. తిస్రైషణీయాధ్యాయమును జెప్పినపిదప వాతముయొక్క గుణదోషముల దెలుపునట్టి వాతకలాకలీయ మనునధ్యాయమును త్రికాలజ్ఞానవేత్త యగునాత్రేయుం డుపదేశించిన యానుపూర్వికి న్యూనాతిరేకము కాకుండ వివరించెదనని యర్థము.

'షోడశకలం' ఇత్యాదిస్థలములందు కలాశబ్దమునకు గుణమని యర్థము కనబడు చున్నది కావున ప్రకృతమునను కలాశబ్దముచేత గుణమని యర్థము గ్రహింపబడును. కలకు (గుణమునకు) విరుద్ధమైనది అకల (దోషము) కలాశ్చ, అకలాశ్చ కలాఽకలాః, వాతస్య కలాఽకలాః—వాత కలాఽకలాః, తాః అధికృత్య కృతోఽధ్యాయః—వాత కలాఽకలీయః" అను విగ్రహము చేత వాతమునకు సంబంధించిన గుణములను దోషము లను అధికరించి చెప్పునట్టి యధ్యాయము. 'వాతకలాకలీయము' అని యధ్యాయమునకు సంజ్ఞ చెప్పబడినది లేక కలాశబ్దమునకు సూక్ష్మాంశమని యర్థము. 'కలాశ్చ కాలాశ్చ కలాకలాః' అను విగ్రహము చేత వాతమునకు సంబంధించిన సూక్ష్మాంశములలో మిక్కిలి సూక్ష్ములైన యంశములను వివరించు నధ్యాయము వాతకలాకలీయమని యర్థమును చేయనగును. దోషములలో వాతము ప్రధానము కావున అట్టివాతమును ప్రధానముగ జేసి యధ్యాయసంజ్ఞ చెప్పబడినది; కాని పిత్తకఫముల గుణములును ఈయధ్యాయమున వివరింపబడునని యెరుంగునది.

వాతగుణదోషములగురించి ఋషుల సంభాషణము.

మూ. వాతకలాకలాజ్ఞానమధికృత్య పరస్పరమతాని జిజ్ఞాసమానాః,
సముపవిశ్య మహర్షయః పప్రచ్ఛురన్యోఽన్యమ్:—"కిం గుణో
వాయుః? కిమస్య ప్రకోపనమ్? ఉపశమనానివాస్య కాని? కథం
చైనమసంఘాతవన్తమనవస్థితమనాసాద్య, ప్రకోపనప్రశమనాని
ప్రకోపయన్తి? ప్రశమయన్తి వా? కాని చాస్య కుపితాఽకుపి
తస్య, శరీరాశరీరచరస్య శరీరేషు చరతః కర్మాణి? బహిశ్శరీరే
భ్యో వా?" ఇతి. 3

వ్యా. కొందరుమహర్షులు ఒక్కచోట విశ్రాంతిగ సభచేరి వాతముయొక్క గుణ దోషములను నిర్ణయించుటకై యచ్చట జేరినఋషుల సిద్ధాంతమతముల నరయగోరి సుఖాసీనులై యొండొరుల నిట్లు ప్రశ్న జేసికొనిరి.—

వాత మెట్టిగుణములు కల్గినది? దానిని ప్రకోపింపజేయునది యేది? ప్రకోపము నొందినవాతమును శమింపజేయునవి యెవ్వి? వాతము పిత్తకఫములవలె అవయవవిశిష్ట

రూపము కల్గినదికాదు; రూపములేనిది. చంచలస్వభావము కల్గినది యగుటచే నొక్క చోట నిల్కడలేనిది. కావున అట్టిగుణములు కల్గినవాతముతో దాని ప్రకోపింపజేయు కారణములైన యాహారాదిపదార్థములకును, శమింపజేయుపదార్థములకును సంబంధము కల్గనేరదు. అట్టియెడ వాతముతో సంబంధము బొత్తిగ లేక ప్రకోపనము లెట్లు ప్రకోపింపజేయును? అట్టిసంబంధము లేకయే ప్రశమనము లెట్లు వాతము శమింప సమర్థము లగును? (వాతము శరీరమున సంచరించునది యొకటి, బాహ్యప్రదేశమున సంచరించునది యొకటి. ఈరెండుప్రదేశముల సంచరించు స్వభావము వాతమునకు కలదు) అందు శరీరమున సంచరించువాతము ప్రకోపించినచో నేమేమిపనుల జేయును? బాహ్యప్రదేశమున సంచరించువాతము ప్రకోపము నొందినచో నేమేమిపనుల జేయును? (అని యుత్తరంగున వాతముయొక్క గుణాదుల నరయగోరి ఋషులు పరస్పరము ప్రశ్న జేసికొనిరని యర్థము.)

ఇచ్చట ననేకఋషుల సంభాషణరూపముగ వాతవిషయమై చర్చించి చెప్పునది యనేక ఋషిసమ్మతమును దెలుపుటచే ప్రామాణికమని యెరుంగునది.

వాతమునకు స్వాభావికగుణములు.

మూ. అత్రోవాచ కుశస్సాంకృత్యాయనః:—రూక్షలఘుశీతదారుణ ఖరవిశదాః షడిమే వాతగుణా భవన్తి. ౪

వ్యా. పై జెప్పిన ఋషిసమాజములో సాంకృతి యనుఋషికి పుత్రుడైన కుశుడను మునిపుంగవుడు వాతగుణముల నుద్దేశించి యిట్లు చెప్పెను:—రూక్షత్వము (జిడ్డులేకుండుట), శీతత్వము (చల్లదనము), లఘుత్వము (తేలిక), దారుణత్వము (శోషింపజేయుస్వభావము), ఖరత్వము, విశదత్వము అను నీయారును వాతమునకు స్వభావసిద్ధములగు గుణములు. (ఇచ్చట రూక్షాదిశబ్దములు భావప్రధానముగ నిర్దేశింపబడినవి.)

వాతప్రకోపనములు.

మూ. తచ్ఛ్రుత్వా వాక్యం కుమారశిరా భరద్వాజ ఉవాచ:—ఏవమేతద్యథా భగవానాహ:—ఏత ఏవ వాతగుణా భవన్తి; స తు ఏవంగుణైరేవం ద్రవ్యైరేవం ప్రభావైశ్చ కర్మభిః అభ్యస్యమానైః వాయుః ప్రకోపమాపద్యతే. సమానగుణాభ్యాసో హి ధాతూనాం వృద్ధికారణమితి. ౫

వ్యా. పైజెప్పిన వాక్యమును విని కుమారశిరయను నామాంతరముకల భరద్వాజుడిట్లు చెప్పెను:—నీవు జెప్పినవి యారే వాతమునకు జేరినగుణములు. ఈవిషయమున

సంశయములేదు. అట్టి రూక్షత్వాది గుణములు కలద్రవ్యములచేతను, అట్టి ప్రభావము కల కర్మలచేతను వాతము ప్రకోపించును. సమానములగు గుణములు కల ద్రవ్యాదులచే ధాతువులు వృద్ధినొందును కావున వాతమునకు సమానములైన రూక్షత్వాదులుకల ద్రవ్యములను అట్టిప్రభావము కలపనులను పలుమారు అభ్యాసము చేసినయెడల వాతము ప్రకోపించునని భావము.

"వృద్ధిస్సమానైస్సర్వేషాం" అను ప్రమాణము ననుసరించి సమానగుణసంబంధము చేత వాతము ప్రకోపించునని యెరుంగునది. ఇచ్చట "కుమారశిరా భరద్వాజ" అని చెప్పుటచేత నితఁడు ఆత్రేయునకు గురువైన భరద్వాజునకన్న నితరుడని యెరుంగునది.

వాతప్రశమనములు.

మూ. తచ్ఛ్రుత్వా వాక్యం కాఙ్కాయనో బాహ్లీకభిషగువాచ:—ఏవమేతద్యథా భగవానాహ; ఏతాన్యేవవాతప్రకోపనాని భవన్తి. అతో విపరీతాని వాతస్య ప్రశమనాని భవన్తి. ప్రకోపన విపర్యయో హి ధాతూనాం ప్రశమన కారణ మితి. ౬

వ్యా. ఆవాక్యమును విని బాహ్లీకవైద్యుడైన కాంకాయనుడను మునివరుడు ఇట్లు సెప్పెను:—మీరు చెప్పినది నిజము. వాతము ప్రకోపించు కారణములు మీరు చెప్పినవియే యగును. వాతాది దోషములకు విపరీతగుణాదులచే శాంతి కల్గును కావున వాతమును జెప్పిన గుణములకన్న విపరీతములగు స్నిగ్ధత్వాదిగుణములు కలద్రవ్యముల చేతను, అట్టి ప్రభావముకల కర్మలచేత వాతము శాంతినొందును.

వాతమునకు ప్రకోపప్రశమనములు కల్గుక్రమము.

మూ. తచ్ఛ్రుత్వా వాక్యం బడిశో ధామార్గవ ఉవాచ:—ఏవమేతద్యథా భగవానాహ; ఏతాన్యేవ వాతప్రకోపప్రశమనాని భవన్తి యథా హ్యేనమసజ్జాతమనవస్థితమాసాద్య ప్రకోపన ప్రశమనాని ప్రకోపయన్తి ప్రశమయన్తి వా, తథానువ్యాఖ్యాస్యామః. వాతప్రకోపనాని ఖలు రూక్షలఘుశీతదారుణ ఖరవిశదసుషిరకరాణి శరీరాణామ్. తథావిధేషు శరీరేషు వాయురాశ్రయం గత్వా ఆప్యాయ్యమానః ప్రకోపనమాపద్యతే. వాతప్రశమనాని పునః స్నిగ్ధగురూష్ణశ్లక్ష్ణమృదుపిచ్ఛిల

ఘనకరాణి శరీరాణామ్, తథావిధేషు శరీరేషు వాయురాసజ్య
మానశ్చరణ్ ప్రశాన్తి మాపద్యతే. ౭

వ్యా. ఆమాటల విని ధామార్గవుడను నామాంతరముకల బడిశుడు మునివరుడు ఇట్లు చెప్పెను:—మీరు చెప్పిన వాతప్రకోపమును శమింపజేయునవి కారణములు వాస్తవ్యములు, మీరుచెప్పినవిధముగనే ప్రకోపనములకు గలగుణములకన్న విరుద్ధగుణములు కల్గినవి యే వాతప్రశమనములగును. మరియు రూపము లేమింజేసి ఘనపదార్థము గాక చలనస్వభావము కలవాతముతో సంబంధము మనకుండినను ప్రకోపనములు ప్రకోపము నొందించు విధమును ప్రశమనములు శమింపజేయు విధమును వివరించెద. ఎట్టులన:—

వాతము పైజెప్పినరీతిగ రూక్షత్వాదిగుణములు కల్గియుండును కదా. అట్టివాతమునకు సహజములైన రూక్షత్వలాఘువశీతదారుణఖరవిశదసుషిరగుణములు కలద్రవ్యములు మున్నగువానిచే నానాట సంబంధము కల్గి వానిచే పోషింపబడిన శరీరావయవములతో సంబంధము కల్గినవాతము తనకు సంబంధించిన గుణములతో సంబంధము కల్గినవియగును. అట్టి సమానగుణసంబంధమునంజేసి వాతము ప్రకోపమునొందును. అత్తెరంగుననే వాతనిష్ఠగుణములకు విరుద్ధములై స్నిగ్ధగురు ఉష్ణశ్లక్ష్ణమృదుపిచ్ఛిల ఘనములను గుణములుకలవానిచే పోషింపబడిన అవయవములు అట్టి సిగ్ధాదిగుణములు కల్గియుండును. అట్టి విరుద్ధగుణములచే వృద్ధినొందిన అవయవముల నాశ్రయించి సంచరించువాతము విరుద్ధగుణసంబంధమునంజేసి తన ప్రకోపము నుడుగును. (కావున వాతమునకు సమానగుణసంబంధముచే ప్రకోపంబును, విరుద్ధగుణసంబంధముచే ప్రకోపశాంతియు శరీరసంబంధమూలకమని భావము.)

ఇచ్చట నీవివరణము నెరుంగునది:—వాతము రూపవంతము కాదుకావున వాతవృద్ధికర ద్రవ్యములకైనను, వాతప్రశమనకర ద్రవ్యములకైనను వాతముతో నొకప్పుడు ప్రత్యక్షముగ సంబంధము (స్పర్శము) కల్గనేరదు. అయినను అట్టి గుణములు కలద్రవ్యసంబంధముచే పోషింపబడిన శరీరమున సంస్కారవశమునంజేసి ద్రవ్యనిష్ఠ వాతవర్ధకగుణంబులైనను, వాతశామకగుణంబులైనను సంక్రమించును. అట్టిశరీరము నాశ్రయించి సంచరించు వాతమునకు శరీరసంబంధ మూలమున సమానగుణసంబంధము కల్గి వృద్ధినొంది ప్రకోపించును. సమానగుణములకు విరుద్ధములైన గుణసంబంధముచే శాంతి నొందును. అని ఫలితార్థము.

సమస్థితినున్న శారీరవాతకృత్యములు.

మూ. తచ్ఛ్రుత్వా బడిశవచనం అవితథమృషిగణైరనుమతం ఉవాచ వార్యోవిదో రాజర్షిః—ఏవమేతత్సర్వమనపవాదం యథా భగవానాహ; యాని ఖలు వాయోః కుపితాఽకుపితస్య శరీరాఽశరీరచరస్య చ శరీరేషు చరతః కర్మాణి, బహిశ్శరీరేభ్యో వా భవన్తి; తేషామవయవాన్ ప్రత్యక్షాఽనుమానోపమానైః సాధయిత్వా నమస్కృత్య వాయవే యథాశక్తి ప్రవక్ష్యామః.—

వాయుస్తన్త్రయన్త్రధరః, ప్రాణోదానసమానవ్యానాపానాత్మా, ప్రవర్తకః చేష్టానాముచ్చావచానాం, నియన్తా ప్రణేతా చ మనసః, సర్వేన్ద్రియాణా ముద్యోజకః, సర్వేన్ద్రియార్థానామభివోఢా, సర్వశరీరధాతువ్యూహకరః, సంధానకరశ్శరీరస్య, ప్రవర్తకో వాచః, ప్రకృతిః స్పర్శశబ్దయోః, శ్రోత్రస్పర్శనయోర్మూలమ్, హర్షోత్సాహయోః యోనిః, సమీరణోఽగ్నేః, దోషసంశోషణః, క్షేప్తా బహిర్మలానామ్, స్థూలాణుస్రోతసాం భేత్తా, కర్తా గర్భాకృతీనామ్, ఆయుషోఽనువృత్తిప్రత్యయభూతో భవత్యకుపితః.

వ్యా. పైజెప్పిన బడిశునివాక్యమును ఋషులందరును నిక్కమనిసమ్మతించినదానిని విని వార్యోవిదు డనురాజర్షి యిట్లు చెప్పదొడంగెను:—మహనీయా! నీవు చెప్పిన వాక్యము అనపవాదము (పూర్వపక్షము) లేనిది. శరీరమునందలి కుపితమైనవాయువు యొక్క వ్యాపారములను, శరీరమున ప్రకోపమునొందక సమస్థితినుండు వాతముయొక్క కృత్యములను, బాహ్యవాతము ప్రకోపమునొంది చేయుకృత్యములను, ప్రకోపము నొందక సమస్థితినుండు బాహ్యవాతము చేయుకృత్యములను, ప్రత్యక్షానుమానోపమానములను ప్రమాణములచే సాధించి, వాయుదేవునకు నమస్కరించి, ఆట్టికృత్యముల నన్నిటిని చెప్ప వీలుకాకున్నను వానిలో కొన్నిటిని నాశక్తికొలది చెప్పెదను:—

వాయువు తంత్రాత్మకమగుశరీరమును యంత్రముబోలె ధరించును. ప్రాణము, ఉదానము, సమానము, వ్యానము, అపానము నని అవస్థాభేదములచే నామాంతరములు కల్గి పంచస్వరూపముతో నీశరీరమున సంచరించుచు ధరించుచుండును. పలుతెరంగులైన

యాాంగికాదిచేష్టలను నడిపించును. మనస్సును తనకిచ్చవచ్చినట్లుపోనీయక నియమనము చేసి మనస్సుకు సంబంధించిన చింత్యాదివిషయములయందు ప్రవర్తింపజేయును. (మనసుకు ఇష్టముకానివిషయముల ప్రవర్తింపనీయక మరలించుటకును, ఇష్టవిషయములయందు ప్రవర్తింపజేయుటకును వాయువు ప్రేరణచేయునని భావము) జ్ఞానేంద్రియ కర్మేంద్రియములనన్నిటిని వానివానికృత్యములయందు పురికొల్పును. ఇంద్రియార్థముల నన్నిటిని యింద్రియమూలముగ మనస్సమీపమునకు గొనిపోవును. శరీరమునందలి రసరక్తాదిధాతువులనన్నిటిని ఒండొంటజేర్చును. శరీరావయవముల నొండొంట సంబంధము కల్గునట్లుచేయును. వాక్కును (మాటలను) వెడలింపజేయును. స్పర్శమునకును శబ్దమునకును మూలకారణము. స్పర్శనేంద్రియమునకును, శ్రవణేంద్రియమునకును మూలకారణము, సంతోషమునకును మానసికమైన యుత్సాహమునకును ఉత్పత్తికారణము. కాయాగ్నిని ప్రేరేపించి వృద్ధినొందించును. శరీరమునందలి ద్రవరూపమైనదోషమును శోషింపజేయును. పురీషాదిమలములను బైట వెడలించును. శరీరమునందలి స్థూలములును అణు (సూక్ష్మ)రూపములును నగురంధ్రములను భేదించును. గర్భముయొక్క ఆకృతిని చేయును. ఆయువు అనువర్తించియున్నది యనునమ్మకమును కల్గించును. (వాతసంబంధములేనినాడు ఆయువు లేదనియు వాయుసంబంధమున్నపుడు ఆయువున్నదనియు తెలియుచున్నదికావున దానికి ఆట్టినమ్మకమునకు కారణమగునని భావము) ఇట్టికృత్యములను శరీరమున సంచరించువాతము ప్రకోపమునొందక సమస్థితినున్నపుడుచేయును.

ప్రకుపితశారీరవాతకృత్యములు.

మూ. కుపితస్తు ఖలు శరీరే శరీరం నానావిధై ర్వికారై రుపతపతి, బల
వర్ణసుఖాయుషా ముపఘాతాయ, మనో వ్యాహర్షయతి, సర్వే
న్ద్రియాణ్యుపహన్తి, వినిహన్తి గర్భాన్, వికృతిమాపాదయ
త్యతికాలం ధారయతి, భయశోకమోహదైన్యాతిప్రలాపాన్
జనయతి, ప్రాణాంశ్చోపరుణద్ధి.

వ్యా. పైజెప్పినరీతిగ స్వసమానగుణములచేవృద్ధినొంది శరీరమున ప్రకోపమునొందినవాతము శరీరమును పలువిధంగులైనరోగములచే తపింపజేయును. దానంజేసి శరీరముయొక్క బలమును, వర్ణమును, సుఖమును, ఆయువును చెరచును. (ఈబలవర్ణాదుల చెరచుటకై యనేకరోగములచే శరీరమును తపింపజేయునని భావము). మనసును కలతనొందించును. చక్షురాదీంద్రియములనన్నిటిని వానివానికృత్యముల జేయనీయక బాధించును. గర్భములను చెరచును. లేక గర్భములకు వికారమును (రోగమును) కల్గించును. లేక

చాలకాలమువరకు (నియతకాలము నతిక్రమించి) యుండునట్లు చేయును. భయము, శోకము, మోహము, దీనత్వము మున్నగు మానసికరోగముల గల్గించును. ప్రలాపమును (సంబంధము లేక వదరుట) కల్గించును. ప్రాణముల బిగబట్టి వెడలించును.

సమస్థితినుండు బాహ్యవాయుకృత్యములు.

మూ. ప్రకృతిభూతస్య ఖల్వస్య లోకే చరతః కర్మాణీమాని భవన్తి; తద్యథా:—ధరణీధారణం, జ్వలనోజ్జ్వాలనమ్, ఆదిత్యచన్ద్ర నక్షత్రగ్రహగణానాం సన్తానగతివిధానమ్, సృష్టిశ్చ మేఘానామ్, అపాం విసర్గః, ప్రవర్తం స్రోతసామ్, పుష్పఫలానాం చాభినిర్వర్తనమ్, ఉద్భేదనం చౌద్భిదానామ్, ఋతూనాం ప్రవిభాగః, ప్రవిభాగో ధాతూనామ్, ధాతుమానసంస్థాన వ్యక్తిః, బీజాభిసంస్కారః, సస్యాభివర్ధనం అవిక్లేదోపశోషణే, అవైకారికవికారాశ్చేతి ౧౦

వ్యా. న్యూనాధిక్యము లేక సమస్థితినుండు బాహ్యవాతము ఈక్రింద వివరింపబడు కృత్యములజేయును:—భూమిని ధరించును. అగ్నిని జ్వలింపజేయును. సూర్యుడు చంద్రుడు నక్షత్రములు నవగ్రహములు మున్నగువాని సమూహమునకు ఒకటితో నొకటి సంబంధమును కల్గించి వానిని సంచరింపజేయును. మేఘముల నుత్పత్తిజేయునది. మేఘములనుండి వర్షధారారూపమున జలమును వెడలించును. నదీనదములను ప్రవహింపజేయును. పువ్వులను కాయలను ఫలములను పుట్టించును. ఓషధులు మున్నగు నౌద్భిదములను మొలపించును. ఋతువులను గ్రీష్మాదిభేదములచే విభజించును. బంగారు మున్నగు ధాతువులను వేర్వేరుగ విభజించును. బంగారు, వెండి, కావిరాయి మున్నగు ధాతువుల యునికికిని పరిమాణమునకును ఆకారమునకును కారణమై యుండును. పలుతెరంగులైన విత్తనములను మొలచుటకు దగినసంస్కారము నొందించును. పైరులను వృద్ధినొందించును. వానిని కుళ్లనీయక ఎండనీయక చేయును. ఫలములు మున్నగువానిని అవి కుళ్లుటకు తగినద్రవమును శోషింపజేయును. లోకమునందుండు సకల పదార్థములను, కాలాది వైపరీత్యముచే కల్గువికారమును బొందనీయక కాపాడును.

ప్రకుపితబాహ్యవాయుకృత్యములు.

మూ. ప్రకుపితస్య ఖల్వస్య లోకేషు చరతః కర్మాణీమాని భవన్తి; తద్యథా:—శిఖరిశిఖరావమథనం, ఉన్మథనమనోకహానామ్,

ఉత్పీడనం సాగరాణామ్, ఉద్వర్తనం సరసామ్, ప్రతిసరణమాపగానామ్, ఆకంపనం చ భూమేః, ఆధమనమంబుదానామ్, నీహారనిర్హ్రాదపాంసుసికతామత్స్య భేకోరగ క్షార రుధిరాశ్మాశని విసర్గః, వ్యాపాదనం చ షణ్ణామృతూనామ్, సస్యానామసంఘాతః, భూతానాం చ ఉపసర్గః, భావానాం చ అభావకరణం, చతుర్యుగాంతకరాణాం మేఘసూర్యానలానిలానామ్ విసర్గః. ౧౧

వ్యా. బాహ్యలోకమున సంచరించువాతము (గాలి) మిక్కిలి ప్రకోపము నొందినచో నీక్రింద చెప్పబడు పనులజేయును. ఎట్టులన:—పర్వతములయొక్క శిఖరములను పెకలించి పడద్రోయును. గొప్పవృక్షములను వ్రేళ్లతో పెకలించును. సముద్రములను అల్లకల్లోలము చేయును. సరస్సులను పొంగ పొరలించును. నదులను ఎదురుగ ప్రవహింపజేయును. భూమిని వడవడ వణకించును. మేఘముల నెగరగొట్టును. మంచు, మేఘగర్జనము, ధూళి, ఇసుక, మత్స్యములు, కప్పలు, సర్పములు, క్షారము, రక్తము, పిడుగులు, రాళ్లు వీనిని ఆకసమునుండి భూమిపై బడవైచును. ఆయాఋతువులకు స్వభావసిద్ధముగనుండు శీతోష్ణవర్షగుణములను వ్యత్యాసముగ (ఒకఋతువు గుణమును ఇంకొకదానికి) జేయును. భావరూపములగు వస్తువులకన్నిటికిని అభావమును కల్పించును. నాల్గుయుగముల యంతకాలముల బుట్టు మేఘములను, సూర్యుని, అగ్నిని, గాలిని కల్గించి ప్రజలకు కష్టముల కల్గించును.

వాయుసామాన్యకృత్యములు.

మూ. స హి భగవాన్ ప్రభవశ్చ అవ్యయశ్చ, భూతానాం భావాభావకరః, సుఖాసుఖయోర్విధాతా, మృత్యుర్యమోనియంతా ప్రజాపతిరదితిర్విశ్వకర్మా, విశ్వరూపః, సర్వగః, సర్వతంత్రాణాం విధాతా, భావానామణుర్విభుర్విష్ణుః, క్రాన్తా లోకానాం, వాయురేవ భగవానితి. ౧౨

వ్యా. మఱియు నావాయువు సకల ప్రపంచమునకును ఉత్పత్తికారణమై నాశరహితముగ నుండును. లోకమున ఉత్పత్తిలయములకును, సుఖాసుఖములకును హేతువుగా నుండును. ఆవాయువే మృత్యువును, ఎముడును, లోకముల నియమించువాడును, సృష్టికర్తయు, దేవతలకు మాతయైన అదితియు, విశ్వకర్మయు, విశ్వరూపుండునై అంతట వ్యాపించి, సమస్తకర్మలను జేయుచు సమస్త భావపదార్థములలో అణు

రూపముగ వ్యాపించి సమస్తలోకములను ఆక్రమించియుండును. కావున అట్టివాయువు దైవస్వరూపమై ప్రపంచవ్యాపారములకన్నిటికి కారణభూతమై యుండును. ఇత్తెరంగున వార్యోవిదుడను మహర్షి వాయుకృత్యములను వేర్వేరుగ విభజించి చెప్పెనని భావము.

వాతగుణపరిజ్ఞానవిషయకప్రశ్నము.

మూ. తచ్ఛ్రుత్వా వార్యోవిదవచో మారీచిరువాచ:—యద్యప్యేవమేతత్; కిమర్థస్యాఽస్య వచనే విజ్ఞానే వా సామర్థ్యమస్తి భిషగ్విద్యాయాం? భిషగ్విద్యాం వాధికృత్య ఇయం కథా ప్రవృత్తేతి. ౧౩

వ్యా. పైజెప్పబడిన రాజర్షియగు వార్యోవిదునిమాట విని మరీచి పుత్రుడగు మారీచిమహర్షి యిట్లు పలికెను:—మీరు వాతము నుద్దేశించి చెప్పినవిషయములన్నియు నిశ్చయము. అయినను వైద్యవిద్యయగు నీయాయుర్వేదమున వాయువు నుద్దేశించి యీవిషయమును చెప్పిన నేమి ప్రయోజనము? ఈవిషయముల చక్కగ నెరుంగుటవలన నేమి ఫలము? వైద్యవిద్య నుద్దేశించి యీవాయువుకు సంబంధించినకథ యెందుకు ప్రస్తాపము చేయబడినది? అని మారీచి యడిగెనని యర్థము.

(ఇచ్చట చికిత్సార్థమై యాయుర్వేదము ముఖ్యముగ ప్రవర్తించినది. "ధాతుసామ్య క్రియా చోక్తా తన్త్రస్యాస్య ప్రయోజనమ్" అనువాక్యముచేత నీయర్థమే సిద్ధాంతము చేయబడినది. అట్లుండ ప్రకృతమున వాతము నుద్దేశించి యాయుర్వేదమున వానికృత్యముల నేల బేర్కొనవలెను? వాని నెరింగిన వైద్యున కేమి లాభము? బాహ్యవాయుకృత్యముల ప్రస్తావము ఎందుకు కల్గినది? అని విషయనిర్ధారణమునకై ప్రశ్నలు చేయబడియెనని యెరుంగునది.)

వాయుగుణపరిజ్ఞానావశ్యకత.

మూ. వార్యోవిద ఉవాచ:—భిషక్, పవనమతిబలమతిపరుషమతిశీఘ్రకారిణ మాత్యయికం చ నానునిశమ్య సహసా ప్రకుపితం అతిప్రయతః కథమగ్రేఽభిసంరక్షితుం అభిధాస్యతి ప్రాగేవైనమత్యయభయాత్ ఇతి; వాయోర్యథార్థస్తుతిరపి భవత్యారోగ్యాయ బలవర్ణవివృద్ధయే వర్చస్విత్వాయ ఉపచయాయ జ్ఞానోపపత్తయే పరమాయుః ప్రకర్షాయేతి. ౧౪

వ్యా. పైప్రశ్నలకు వార్యోవిదుడిట్లుత్తరమొసంగెను:—వాయువు ప్రబలమైన బలము కల్గినదనియు, మిక్కిలి క్రూరమైనదనియు, అతిశీఘ్రముగ పని చేయునదియనియు, ఆపత్తును కల్గించునదియు నని వైద్యుడు తెలిసికొనక, అతిశీఘ్రముగ ప్రకోపమునొందు స్వభావముకలవాతము ప్రకోపించకమునుపే ప్రకోపింపనీయక కాపాడుటకును (అపుట కును) మిక్కిలిజాగరూకుడై వాతమునకల్గుబాధ కల్గుటకుమునుపే అట్టిబాధకు గోచరము కానీయక రోగికి రక్షించుటకును ఎట్లు సమర్థుడగును? (వాతమును స్వభావసిద్ధములైన శీఘ్రకారిత్వాదిగుణముల జక్కగ నెరింగినపుడే వైద్యుడు వాతవర్ధకముల నివర్తింప బోధించి, వాతమును ప్రకోపింపనీయక సదుపాయముల సమర్థుడగును. అట్టిసదుపాయ ముల నెరింగి జాగ్రత్తతో మెలంగినగాని రోగిని వాతప్రకోపజనితబాధలనుండి తొలగింప సమర్థుడు కాజాలడు. కావున వైద్యునకు వాతముయొక్క స్వభావమంు పూర్తిగ దెలియుం టకై యీయాయుర్వేదమున వాతకృత్యములు నిరూపింపబడినవనియుం, వాతమున గల్గు బాధల గల్గనీయక కాపాడుటకై వానికృత్యములనరయుట వైద్యున కావశ్యకమనియుం భావము). పైవివరణముచేత నాయుర్వేదమున వాతకృత్యముల నిరూపించుటకు కారణం బును, వైద్యుడు వాని నెరింగినందుకు ప్రయోజనంబును చెప్పబడినది.

మరియు వాతమునకు సామాన్యగుణముల స్తుతించుటయుం ఆరోగ్యమును బలమును శరీరకాంతిని వృద్ధినొందించును. వర్చస్సు వృద్ధినొందును. శరీరము వృద్ధినొం దును. జ్ఞానముకల్గును. దానంజేసి పరమాయుష్యమువృద్ధినొంది యధికమగును. (వాయువు పైజెప్పినప్రకారము సర్వవ్యాపకమైన దేవతాస్వరూపమైనదని యాస్తికసిద్ధాంతము కావున, అట్టి దేవతారూపమైనవాయువునకు సామాన్యములైన గుణాదుల నుగ్గడించి స్తుతి చేసినను అదృష్టరూపమైన పుణ్యవిశేషముచేత బలవర్ణాదులువృద్ధినొంది యారోగ్యమును వడసి, దానిమూలమున పరమాయువునొందునని భావము.) దీనిచేత వాయువుయొక్క గుణముల సామాన్యకథనమునకు ప్రయోజనము నిరూపింపబడినది.

వికృతావికృత-పిత్తకృత్యములు.

సూ. మారీచిరువాచః—అగ్నిరేవ శరీరే పిత్తాన్తర్గతః కుపితాఽకుపి తః శుభాఽశుభాని కరోతి. తద్యథాః—పక్తిమపక్తిం, దర్శన మదర్శనం, మాత్రామాత్రత్వమూష్మణః, ప్రకృతివికృతివర్ణౌ, శౌర్యం భయం, క్రోధం హర్షం, మోహం ప్రసాదం, ఇత్యేవ మాదీని చాపరాణి ద్వన్ద్వానీతి. ౧౪

వ్యా. పైజెప్పిన వార్యోవిదునిమాట విని మారీచి యిట్లు చెప్పందొడంగె:—పిత్తమునకు సంబంధించిన యూవిరిరూప మైనయగ్ని కుపితంబైనపుడును, సమస్థితినుండునపుడును సుఖమును కష్టమును కల్గించును (సమస్థితినున్నపుడు సుఖమును, ప్రకుపితమైనపుడు కష్టమును కల్గించునని భావము) అదియెట్టులన:—అట్టియగ్ని సమస్థితినున్నపుడు ఆహారమును చక్కగ పచింపజేసి జీర్ణశక్తిని కల్గించును. ప్రకుపిత మైనయెడ ఆహారమును పచింపక యజీర్ణమునుకల్గించును. (ఇది పాచకాగ్నికృత్యము). సమస్థితి నున్నపుడు దృష్టికి చూచుశక్తిని కల్గించును. ప్రకుపితమైనయెడ చూచుశక్తిని పోగొట్టును. (ఇది నేత్రమునందు ఆలోకపిత్తకృత్యము). సమస్థితినున్నపుడు శరీరమున వేడిని మితముగనుంచును. ప్రకుపితమైనచో అట్టివేడిని అధికముగనైనను తక్కువగనైన జేయును. శరీరమునకు సరియైనవర్ణమును సమస్థితినున్నపుడు కల్గించును. ప్రకుపితమై అట్టిరూపమును వికృతముగ జేయును. (ఇది త్వగ్గతమైన భ్రాజకపిత్తకృత్యము). హృదయస్థానమున నుండు సాధకపిత్తము సమస్థితినున్నపుడు శౌర్యమును, హర్షమును ప్రసన్నతనుకల్గించును. ప్రకుపితమైనచో భయమును, క్రోధమును, అజ్ఞానమును కల్గించును. (ఇది సాధకపిత్తవికృతావికృతకృత్యములు) ఇత్తెరంగున పాచక-ఆలోచక-భ్రాజక-సాధక భేదములు కలపిత్తము వికృతాఽవికృతావస్థలయందు చేయుకృత్యములు సామాన్యముగ జెప్పబడినవి. మరియు పిత్తను పైజెప్పిన కృత్యములనేకాక ఇతరములగు ననేకద్వంద్వకృత్యముల జేయును. కావున పిత్తమునకు జేరినయగ్నియే సామ్యప్రకోపావస్థలచే శరీరమునకు సుఖదుఃఖముల గల్గించునని మారీచుడు చెప్పెను.

సమప్రకుపితకఫకృత్యములు.

మూ. తచ్ఛ్రుత్వా మరీచివచః కాప్య ఉవాచః—సోమ ఏవ శరీరే శ్లేష్మాన్తర్గతః కుపితాఽకుపితః శుభాఽశుభాని కరోతి, తద్యథా:—దార్ఢ్యం, శైథిల్యం, ఉపచయం కార్శ్యం, ఉత్సాహమాలస్యం, వృషతాం క్లీబతాం, జ్ఞానమజ్ఞానం, బుద్ధిం మోహం, ఏవమాదీని చాపరాణి ద్వన్ద్వానీతి. ౧౬

వ్యా. పైజెప్పినమాట విని కాప్యు డిట్లు చెప్పెను:—సౌమ్యరూపుడగుచంద్రుడు, (లేక జలాధిదేవత) శ్లేష్మమని చెప్పబడును. అయ్యది శరీరమున జేరి సమస్థితి నున్నపుడు సుఖమును, ప్రకుపితమైనపుడు కష్టమును కల్గించుచుండును:—అది యెట్టులన:—అట్టి కఫము సమస్థితి నున్నపుడు శరీరమునకు దృఢత్వము, వృద్ధిని, ఉత్సాహమును, సంభోగేచ్ఛను, జ్ఞానము, బుద్ధిని కల్గించును. ప్రకోపము నొందినపుడు అవయవశైథిల్యమును,

కృశతను, ఆలస్యమును, సంభోగమునందు వైముఖ్యమును, అజ్ఞానము, మూర్ఛను కల్గించును. ఇంతియేకాక యిట్టిద్వంద్వముల ననేకముల గల్గించును. (కావున శరీరమునకు జేరిన సుఖదుఃఖములకు శరీరమునందలి శ్లేష్మమే కారణమగునని కాప్యుడనుఋషిచెప్పెను). కాప్య అనుపదమునకు కాశ్యప అని పాఠాంతరమున్నది.

ఆత్రేయమతసిద్ధాంతము.

మూ తచ్ఛ్రుత్వా కాప్యవచః భగవాన్ పునర్వసురాత్రేయ ఉవాచ:- సర్వ ఏవ భవన్తః సమ్యగాహుః అన్యత్రైకాన్తికవచనాత్, సర్వ ఏవ ఖలు వాతపిత్తశ్లేష్మాణః ప్రకృతిభూతాః పురుష మవ్యాపన్నేన్ద్రియం, బలవర్ణసుఖోపపన్నం, ఆయుషా మహతా ఉపపాదయన్తి, సమ్యగేవాఽఽచరితాః ధర్మార్థకామా ఇవ నిశ్శ్రేయసేన మహతాపురుషమిహ చాఽముష్మింశ్చ లోకే. వికృతాస్త్వేనం మహతావిపర్యయేణోపపాదయన్తి, ఋతవస్త్రయ ఇవ వికృతిమాపన్నాః, లోకమశుభేనోపఘాతకాలే ఇతి.

వ్యా. త్రికాలజ్ఞానవేదియు పునర్వసువను నామాంతరముకల యాత్రేయుడు అందరి మతముల పర్యాలోచనచేసి యిట్లు చెప్పెను:—మీరందరును చెప్పిన విషయము లన్నియు నిశ్చయము. (మీరు చెప్పినవిషయములలో 'అగ్నిరేవ' 'సోమఏవ' అని అగ్నియొక్కటియే. కఫమొక్కటియే శరీరమునకు సుఖాసుఖకారణమని నిర్ధారణము చేసి చెప్పుటమాత్రము పొరబాటు కాని ఆనిర్ధారణాంశమును వదలి తక్కిన యంశము లన్నియు మిక్కిలి సమంజసములుగనే యున్నవని యాత్రేయునిభావము.) వాతపిత్త కఫములన్నియు వానివాని ప్రకృతిస్థితి (వికృతి జెందక సమస్థితి) నున్నచో నవి యథోక్తముగ నాచరించబడిన ధర్మార్థకామములవలె శరీరమునకు చక్షురాదీంద్రియ ముల జెరుపక బలమును వర్ణమును సుఖమును కల్గించి అట్టి పురుషుని అధికమైన యాయువు కలవానిగ జేయును. (లోకమున పురుషులు ధర్మార్థకామములను పూరుషార్థ ముల చక్కగ నాచరించినయెడ నిహపరములయందు సుఖము నొందును. అరీతిగనే తాను జితేంద్రియుడై వాతాదుల ప్రకోపనముల నాచరించకయున్నయెడ వికృతిజెందని యా త్రిదోషములును పురుషునకు శరీరబలవర్ణాదులను ఇంద్రియపాటవమునకు చక్కగ గల్గించి యాయువును వృద్ధినొందించునని భావము.)

మరియు నాదోషత్రయము మిథ్యాహారాదులచే వికృతినొందినచో, లోకాంత సమయమున శీతఉష్ణ వర్షరూపములగు ఋతువులు మూడును వికృతిజెంది లోకముల

పాడుచేయునట్లు పురుషుని నానావిధరోగములచే కష్టపెట్టి తుదకు చంపజూచును. కావున సమస్థితినున్న వాతపిత్తకఫములు మూడును శరీరమునకు ముఖ్యముగ నారోగ్యమునకు కారణములగును. అవియే వికృతినొంది బొత్తుగ హానిచేయునని యాత్రేయుండు తక్కినవారిమతములకు సమంజసముగ సిద్ధాంతమును చెప్పెను.

ఆత్రేయసిద్ధాంతాభినందనము.

మూ. తదృషయస్సర్వ ఏవ అనుమేనిరేవచనమాత్రేయస్య భగ
వతోఽభినన్దుశ్చేతి. ౧౮

భవతి చాత్ర:—

తదాత్రేయవచశ్శ్రుత్వా సర్వ ఏవానుమేనిరే,
ఋషయోఽభినన్దుశ్చ యథేన్ద్రవచనం సురాః. ౧౯

వ్యా. పైజెప్పినరీతిగ భగవత్స్వరూపుడగు నాత్రేయమహర్షి చెప్పినసిద్ధాంతమును తక్కిన ఋషిపుంగవులందరును ఇంద్రునివచనమును దేవతలు కొనియాడి యంగీకరించువిధముగ నంగీకరించి గౌరవించిరి.

అధ్యాయవిషయసంగ్రహము.

మూ. తత్ర శ్లోకాః:—

గుణాష్షట్ ద్వివిధో హేతుః వివిధం కర్మ యత్పునః,
వాయోశ్చతుర్విధం కర్మ పృథక్చ కఫపిత్తయోః. ౨౦
మహర్షీణాం మతిర్యా యా పునర్వసుమతిశ్చ యా,
కలాకలీయే వాతస్య తత్సర్వం సంప్రకాశితమ్. ౨౧

వ్యా. ఈ వాతకలాకలీయాధ్యాయమునందు వాతమునకు సంబంధించిన రూక్షాది గుణములారును, వాతప్రకోపప్రశమనమును జేరిన రెండుహేతువులును, బాహ్యాంతరవాతముల ప్రకోపప్రశమనమున కల్గు వానికృత్యముల నాల్గుభేదములును, కఫపిత్తములకు జేరి ప్రకోపసమస్థితియందు అవిజేయు ప్రత్యేకకృత్యములు, ఇందుకు సంబంధించిన ఋషుయభిప్రాయంబులును, ఆత్రేయసిద్ధాంతంబును ఇవియన్నియు వివరింపబడినది.

ఇత్యగ్నివేశకృతే తన్త్రే చరకప్రతిసంస్కృతే సూత్రస్థానే
వాతకలాకలీయో నామ ద్వాదశోఽధ్యాయః.

ఇతి నిర్దేశచతుష్కస్సమాప్తః.

వ్యా. ఇత్తెరంగున నగ్నివేశకృతంబును, చరకమహర్షిచే సంస్కరింపబడినదియుం నగు నాయుర్వేదతంత్రమున సూత్రస్థానమునందు వాతకలాకలీయ మనునది పదిరెండవ యధ్యాయము సమాప్తము.

నిర్దేశచతుష్కము సమాప్తము.

(కల్పనాచతుష్కము.)

త్రయోదశాధ్యాయము.

అవతారిక:—పై జెప్పబడిన నిర్దేశచతుష్కములో జేరిన వాతకలాకలీయాధ్యాయమున వాతాదిదోషములు నిర్దేశింపబడినవి; అట్టివాతాదులకు దగిన యౌషధముల గల్పించుటకు విధానమును దెల్పునట్టి ప్రకరణము కల్పనాచతుష్కము చెప్పబడును. ఔషధముల కల్పనమును దెల్పునట్టి ప్రకరణము కల్పనాచతుష్కము. అట్టికల్పనము దాని కాశ్రయమైనద్రవ్యమును జెప్పక విధానమును దెల్ప వలనుపడదు కావున ఆశ్రయములైన ద్రవ్యముల తొలుత జెప్పవలెను. అయ్యవి స్నేహము, స్వేదము, వమనము, విరేచనము నని నాల్గువిధములు. అట్టి నాల్గువిధములైన ఔషధముల కల్పనను దెల్పుట వలన కల్పనాచతుష్క మనబడును. ఈనాల్గుకల్పనములును ఈయధ్యాయము మొదలు నాల్గధ్యాయములచే చెప్పబడును. వస్తివిధానము విపులమగుటచే నిందు జెప్పబడదయ్యె. ఈ నాల్గిటిలో వమనాదులకు ముందు స్నేహవిధి జేయదగినది యగుటంజేసియుం, మూడు దోషములలో ప్రధానమైనవాతమునకు ప్రధానౌషధమగుటవలనను తొలుత స్నేహకల్పనాప్రతిపాదమైన స్నేహాధ్యాయము చెప్పబడును.

మూ. అథాతస్స్నేహాధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః. ౧

ఇతి హ స్మాహ భగవా నాత్రేయః. ౨

వ్యా. వాతకలాకలీయమును జెప్పినపిదప స్నేహవిధానము దెలుపు స్నేహాధ్యాయమును త్రికాలజ్ఞానవేదియగు నాత్రేయుం డుపదేశించినదానికి న్యూనాతిరిక్తము కాకుండునట్లు వివరించెదనని యర్థము. (జిడ్డుకల్గినను నూనె మున్నగునవి స్నేహములు, వానికి సంబంధించిన విధానము దెల్పునది స్నేహాధ్యాయము.)

మూ. సాంఖ్యైస్సంఖ్యాతసంఖ్యేయైః సహాసీనం పునర్వసుమ్,

జగద్ధితార్థం పప్రచ్ఛ వహ్నివేశః స్వసంశయమ్. 3

వ్యా. సంఖ్యయన మంచిజ్ఞానము. మంచిజ్ఞానముకలవారు సాంఖ్యులు. చక్కగ జ్ఞానగరిమచే దెలిసికొనదగిన పరమాత్మస్వరూపము తత్వదృష్టిచే నెరింగిన జ్ఞానవంతులగు ఋషిపుంగవులతో సద్గోష్ఠిగ కూర్చొనియుండు పునర్వసువును అగ్నివేశుడు తనకు గల్గిన సంశయమును వెల్లడించి లోకమునకు హితమును జేయదలంచి తనసంశయవిషయమును ఇత్తెరంగున నడిగెను.

స్నేహవిధి నుద్దేశించి యగ్నివేశునిప్రశ్నములు.

మూ. కిం యోనయః? కతి స్నేహాః? కేచ స్నేహగుణాః పృథక్?
కాలాఽనుపానే కే? కస్య కతి కాశ్చ విచారణాః? ౪
కతి మాత్రాః? కథం మానా కాచ కేషూపదిశ్యతే?
కశ్చ కేభ్యో హితః స్నేహః? ప్రకర్షః స్నేహనేచ కః? ౫
స్నేహ్యాః కే? కే నచ? స్నిగ్ధాఽస్నిగ్ధాఽతిస్నిగ్ధలక్షణమ్,
కిమ్? పానా త్ప్రథమం, పీతే, జీర్ణే, కించ హితాఽహితమ్? ౬
కే మృదుక్రూరకోష్ఠాః? కా వ్యాపదః? సిద్ధయశ్చ కాః?
అచ్ఛే సంశోధనే చైవ స్నేహే కా వృత్తిరిష్యతే? ౭
విచారణాః కేషు యోజ్యాః? విధినా కేన తత్ప్రభో!
స్నేహస్యాఽమితవిజ్ఞాన జ్ఞానమిచ్ఛామి వేదితుమ్. ౮

వ్యా. స్నేహముల యుత్పత్తికారణమైనది యాశ్రయమేది? స్నేహములెన్ని? అట్టి స్నేహములయొక్క వేర్వేరుగుణము లెవ్వి? స్నేహము లుపయోగింపదగిన కాల మెద్ది? వానియనుపానము లెవ్వి? స్నేహవిచారణము లెవ్వి? అవియెన్ని? ఏయేస్నేహము కెన్నేసి విచారణములు? స్నేహమాత్ర లెన్ని, దానిపరిమాణము ఎంత? ఎవరికి ఏ స్నేహము యుక్తము? స్నేహద్రవ్యములలో నేది యెవరికి హితముగనుండును? స్నేహనమునకు ఏది శ్రేష్ఠమైనది? స్నేహమున కర్హు లెవరు? అనర్హు లెవరు? స్నిగ్ధ-అస్నిగ్ధ-అతిస్నిగ్ధలక్షణము లెవ్వి? స్నేహపానమునకు ముందును, స్నేహపానము జేసిన యుత్తరక్షణమునను, స్నేహపానము జేసినపిదప నయ్యది జీర్ణమైనప్పుడును చేయదగిన హితము లెవ్వి? అట్టిసమయముల హితములు కానివి యెవ్వి? మృదు-క్రూర-కోష్ఠములు కలవా రెవరు? స్నేహవైపరీత్యమువలన కల్గువ్యాపత్తు లెవ్వి? అట్టివ్యాపత్తుల నివర్తించు నుపాయములెవ్వి? సంశమన స్నేహపానమునందును, సంశోధన స్నేహపానమునందును చేయదగిన యుపాయములెవ్వి? స్నేహవిచారణ యెవరికి యేవిధముగ నుపయోగించవలెను?

అపారవిజ్ఞానముకల యోదేవా! స్నేహవిషయమైన పైజెప్పిన యంశములను చక్కఁగ దెలియుటకై మిమ్ము వేడెదనని యాత్రేయుని అగ్నివేశు డడిగెను అని భావము.

రెండువిధములైన స్నేహయోనులు.

మూ. అథ తత్సంశయచ్ఛేత్తా ప్రత్యువాచ పునర్వసుః,
స్నేహానాం ద్వివిధా చాసౌ యోనిః స్థావరజఙ్గమా. ౯

వ్యా. పిమ్మట నగ్నివేశుని సంశయముల నివర్తింపజేయ నిచ్చగొనిన పునర్వసువు అగ్నివేశున కిట్లు చెప్పెను:—స్నేహములకన్నిటికిని స్థావరమనియు జంగమమనియు నుత్పత్త్యాశ్రయములు రెండువిధములనుండు. (అందు నెయ్యి మున్నగునవి జంగమరూపములగు జంతువులవలన పుట్టును కావున వాని కాశ్రయము జంగమము. నూనె మున్నగువాని కాశ్రయములు నువ్వులు మున్నగునవి స్థావరములైన యాశ్రయమునని యెఱుంగునది.)

స్నేహాశ్రయముల వివరణము.

మూ. తిలః ప్రియాలాఽభిషుకౌ విభీతక
శ్చిత్రాభయైరణ్డమధూకసర్షపాః,
కుసుమ్భబిల్వారుకమూలకాఽతసీ
నికోటకాక్షోటకరఞ్జశిగ్రుకాః. ౧౦
స్నేహాశ్రయాః స్థావరసంజ్ఞితాః తథా
స్యుర్జఙ్గమా మత్స్యమృగాస్సపక్షిణః,
తేషాం దధిక్షీరఘృతామిషం వసా
స్నేహేషు మజ్జా చ తథోపదిశ్యతే. ౧౧

వ్యా. నువ్వులు, చాలపప్పు, అభిషుకములు (లోకమున పిస్తాగింజలు అని చెప్పబడును.) తాండ్రగింజలు, ఎఱ్ఱని యాముదపుగింజలు, కరకగింజలు, ఆముదపు విత్తులు, ఇప్పగింజలు, ఆవాలు, కుసుమగింజలు, మారేడుగింజలు, ఆరుకము (ఇది హిమవత్ప్రాంతమున నుండు స్వనామప్రసిద్ధము. జీడిగింజలని కొన్ని నిఘంటువుల నున్నది), ముల్లంగి గింజలు, అవిసెగింజలు, అళివిత్తులు, ఊడుగగింజలు, కానుగువిత్తులు, మునగవిత్తులు ఇవి స్నేహములకు(చమురులకు) స్థావరమైన యాశ్రయములు. (ఈగింజలనుండి చమురు తీయబడును కావున స్నేహమునకు ఉత్పత్తికారణమైన స్థావరాశ్రయమని భావము.)

మరియు మత్స్యములు, మృగములు, పక్షులు ఇవి జంగమము లైనజంతువులు కావున చమురుకు జంగమరూపమైన యాశ్రయములు. పైజెప్పిన జంతువులనుండి పెరుగు, పాలు, నెయ్యి, మాంసము, వస, మజ్జ (క్రొవ్వు) ఇవి స్నేహములుగ గ్రహింపబడును. (పెరుగు మున్నగువానినుండి చమురు తీయబడును. మరియు పెరుగు మున్నగునవి ఆయాజంతువులనుండి యథాసంభవముగ గ్రహింపబడును.)

శ్రేష్ఠమైనతైలము.

మూ. సర్వేషాం తైలజాతానాం తిలతైలం విశిష్యతే,
బలార్థే స్నేహనే చాగ్ర్యం ఐరణ్డం తు విరేచనే. ౧౨

వ్యా. స్థావరములవలన బుట్టినతైలములలో నువ్వులనూనె మిగుల శ్రేష్ఠమైనది. బలమును కల్గించుటకును స్నిగ్ధముగ జేయుటకును ఆముదము మిక్కిలి శ్రేష్ఠమైనది. విరేచనమునకును ఆముదము శ్రేష్ఠమైనది.

ఇచ్చట 'తిలానాం ఇదం-తైలమ్' అను వ్యుత్పత్తిచేత నువ్వులనూనెనే తైలమని చెప్పుట యుక్తము; అయినను తైలశబ్దము తక్కిన స్థావరమున పుట్టుస్నేహము లన్నిటి యందును యోగరూఢముగ నుండును. భాషయందును ఏరండతైలము, కరంజతైలము, కుసుంభతైలము మున్నగుప్రయోగము వాడుకగ నున్నది. ఈవిషయమున సుశ్రుతాచార్యు లిట్లు చెప్పిరి:—"నిష్పత్తే స్తద్గుణత్వాచ్చ తైలత్వమితరేష్వపి" నువ్వులనుండి నూనె పుట్టునట్లే తక్కినగింజలనుండి నూనె పుట్టును. నువ్వులనూనె కుండుగుణములు సామాన్యముగ తక్కిననూనెలకును ఉండును కావున అన్నిజాతుల నూనెయు తైలమని సామాన్యముగ జెప్పబడునని భావము.

స్నేహములలో తారతమ్యము.

మూ. సర్పిస్తైలం వసా మజ్జా సర్వస్నేహోత్తమా మతాః,
ఏభ్యశ్చైవోత్తమం సర్పిః సంస్కారస్యానువర్తనాత్. ౧౩

వ్యా. పైజెప్పిన దధిక్షీరాది స్నేహములలోపల నెయ్యి, తైలము, వస, మజ్జ (క్రొవ్వు) అను నీనాల్గును మిక్కిలి యుత్తమములు. ఈనాల్గిటిలోను నెయ్యి దానితోగూడ నితరద్రవ్యముల జేర్చి సిద్ధముచేయునప్పుడు, అట్టి ద్రవ్యాంతరముల గుణమును (తనగుణముల వదలకయే) అనుసరించి యుండును. కావున తైలాదులకన్న మిగుల శ్రేష్ఠమైనది. (నెయ్యి, తైలము, వస, మజ్జ యనునాల్గును తక్కిన దధిక్షీరాదులకన్న స్నిగ్ధత్వము (జిడ్డు) అధికముగనుండును కావున క్షీరాదులకన్న మిక్కిలి శ్రేష్ఠము.

అందున నెయ్యి ద్రవ్యాంతరములతో జేర్చి సంస్కరింపబడినపుడు తనయందలి మాధుర్య శైత్యాదిగుణముల విడువకయే తనతో జేర్చిన యితరపదార్థసంస్కారమున గల్గుగుణముల ననుసరించియుండును; కావున, తైలాదులు నాల్గిటిలో నెయ్యి మిగుల శ్రేష్ఠమని భావము.)

ఇచ్చట నీవివరణము నెరుంగునది:—సంస్కారమనగ ద్రవ్యాంతరసంసర్గముచే గుణాంతరమును కల్పించుట సంస్కారము. నూనె మున్నగు స్నేహములయందు ఇతర ద్రవ్యములజేర్చి సంస్కరించినచో స్నేహము తనకు స్వభావసిద్ధములగు గుణముల మాని సంస్కారగుణముల ననుసరించియే పనిచేయును. నెయ్యి మాత్రము అటు కాక తన యందలి గుణములకు విరుద్ధములగు రూక్షాదిగుణములు కల చిత్రమూలము మున్నగు ద్రవ్యములతో జేర్చి సంస్కరించినను అట్టి రూక్షాదిగుణములచే స్నేహాదిగుణములకు హానిలేక సంస్కారగుణములతో గూడ కలిసి పనిచేయును. కావున నిదియే ఘృతమునకు సంస్కారగుణానువర్తనము. ఈవిషయమునే తంత్రాంతరమున నిట్లు చెప్పిరి:—"నాన్య స్స్నేహ స్తథా కశ్చిత్ సంస్కార మనువర్తతే, యథా సర్పి రతస్సర్పిః సర్వస్నేహోత్తమం విదుః" ఈవాక్యమునకు పైజెప్పినదియే భావము. మరియు అనువర్తనమన— 'అను పశ్చాత్ వర్తనం' అను విగ్రహముచేత తొలుత నీగుణములకు సంబంధించినకృత్యముల జేయుంచు పిమ్మట సంస్కారవిశేషముచే గల్గిన గుణకృత్యముల జేయునని యర్థము. ఘృతము తనగుణములను, సంస్కారవిశేషమున గల్గిన గుణములను కల్గియుండునని ఫలితార్థము. మరియు "స్నేహాద్వాతం శమయతి పిత్తం మాధుర్యశైత్యతః, ఘృతం తుల్యగుణం దోషం సంస్కారాత్తు జయే త్కఫమ్" అను వచనాంతరము పైయర్థమునే బలపరచుచున్నది. ఘృతము స్నేహగుణముచే వాతమును, మాధుర్య శైత్యగుణములచే పిత్తమును శమింపజేయును. కఫము తనకు సమానగుణములు కల్గియున్నను సంస్కారవిశేషమునంజేసి కఫమును కూడ శమింపజేయునని యర్థము.

మరియు 'మాధుర్యా దవిదాహిత్వా జ్జన్మాద్యావచ్చ శీలనాత్' అని తంత్రాంతరమున చెప్పబడినది. ఘృతము మధురముగ నుండుటవలనను, విదాహకరము కాకుండుట వలనను, పుట్టిననాట నుండియు అలవాటుచే సాత్మ్యమై యుండుటవలనను మిగుల శ్రేష్ఠమని యర్థము. ఇట్టికారణములచే గూడ ఘృతము తక్కిన స్నేహములకన్న మిగుల శ్రేష్ఠమని తెలిసెడిని.

ఘృతగుణములు.

మూ. ఘృతం పిత్తానిలహరం రసశుక్రౌజసాం హితమ్,
నిర్వాపణం మృదుకరం స్వరవర్ణప్రసాదనమ్.　　౧౪

వ్యా. ఘృతము (నెయ్యి) పిత్తవాతముల హరించును. రసధాతువునకును, శుక్రమునకును, ఓజస్సునకును హితమైనది. మంటను పోగొట్టి వ్రణముల మాన్పును. కోష్ఠమును మృదువుగ జేయును. కంఠస్వరమును శరీరవర్ణమును శుభ్రపరిచి వృద్ధినొందించును.

తైలగుణములు.

మూ. మారుతఘ్నం న చ శ్లేష్మవర్ధనం బలవర్ధనమ్,
త్వచ్యముష్ణం స్థిరకరం తైలం యోనివిశోధనమ్ ౧౫

వ్యా. తైలము వాతమును హరించును. కఫమును వృద్ధినొందించక సమస్థితి నుంచును. శరీరబలమును వృద్ధినొందించును. చర్మమునకు హితకరము, ఉష్ణవీర్యమైనది. అవయవములను స్థిరముగనుంచును. యోనిని శుభ్రపరచును.

వసాగుణములు.

మూ. విద్ధభగ్నాహతభ్రష్టయోనికర్ణశిరోరుజి,
పౌరుషోపచయే స్నేహే వ్యాయామే చేష్యతే వసా. ౧౬

వ్యా. గాయములకును, అవయవములు విరిగిన గాయములకును, దెబ్బలు తగిలినప్పుడును, యోనిభ్రంశమునకును, కర్ణరోగములయందును, శిరోరోగములయందును, వస యుపయోగింపదగును. పుంసత్వమును (శుక్రమును) వృద్ధినొందించును. శరీరమును కోష్ఠమును స్నిగ్ధముగ (మృదువుగ) జేయును. వ్యాయామము చేసినప్పుడు హితకరమైనది.

మూ. బలశుక్రరసశ్లేష్మమేదోమజ్జావివర్ధనః,
మజ్జా విశేషతోఽస్థ్నాం చ బలకృత్ స్నేహనే హితః. ౧౭

వ్యా. మజ్జ (క్రొవ్వు) బలమును, శుక్రమును, రసధాతువును, మేదస్సును, మజ్జను వృద్ధినొందించును. అస్థులకు విశేషముగ బలమును కల్గించును. శరీరమునకు స్నేహనమును చేయ హితముగనుండును.

స్నేహపానకాలము.

మూ. సర్పిశ్శరది పాతవ్యం, వసా మజ్జా చ మాధవే,
తైలం ప్రావృషి, నాత్యుష్ణశీతే స్నేహం పిబేన్నరః. ౧౮

వ్యా. శరత్కాలమున ఘృతపానము చేయదగును. వైశాఖమున వసామజ్జలను పానము జేయదగును. ప్రావృట్కాలమైన ఆషాఢశ్రావణమాసములయందు తైలమును

పానముజేయనగును. మిక్కిలి యుష్ణమైన గ్రీష్మమునందును, మిక్కిలి శీతమైన హేమంత శిశిరములయందును స్నేహము పానము చేయఁజనదు.

ఇచ్చట నీవిషయము నెరుఁగునది:—'పిత్తం శరది కుప్యతి' అను వచనప్రకారము శరత్కాలమున పిత్తము ప్రకోపించియుండును కావున శైత్యాదిగుణములచే పిత్తహరమైన ఘృతమును పానముచేయుట యుక్తము; కాని తైలాదులు యుక్తము కాదు. వసా మజ్జలు రెండును సమశీతోష్ణములుగ నుండును. 'యథా సత్వంతు శైత్యోష్ణే వసామజ్జే వినిర్దిశేత్' అనువచనము వసామజ్జలకు ఆయాజంతువుల గుణానుసారముగ (నేజంతువు ఎట్టి గుణము కల్గియుండునో అట్టి గుణము ఆజంతువుల వసామజ్జలకును) శీతోష్ణములు కల్గియుండును అని తెలుపుచున్నది. ఈవచనముచేత తైలమునకును ఘృతమునకును చెప్పినవిధముగ సామాన్యముగ నుష్ణశీతగుణములు చెప్పబడినది కాని ఉత్కర్ష గుణమును చెప్పినదికాదు. మరియు "తైలవసామజ్జసర్పిషాం తు యథాపూర్వం శ్రేష్ఠత్వం వాతవికారేషు భవతి, యథోత్తరం పిత్తవికారేషు" అని తంత్రాంతరమున చెప్పియున్నది. తైలము, వస, మజ్జ, ఘృతము అను నాల్గు స్నేహములలో ముందు ముందు నొకదానికన్న నొకటి వాతవికారములయందు మిక్కిలి శ్రేష్ఠముగ నుండును. (ఘృతముకన్న మజ్జయు, దానికన్న వసయు, దానికన్న తైలంబును శ్రేష్ఠమని భావము.) పిత్తవికారములయందు పైజెప్పినవరుస వెనుక నొకదానికన్న నొకటి (తైలమునకన్న వసయు, దానికన్నమజ్జయు, దానికన్న ఘృతంబును) శ్రేష్ఠముగనుండుననియుం భావము. ఈవాక్యముచేత ఘృతము శైత్యగుణముచే పిత్తమునకు మిగుల శ్రేష్ఠమనియుం, తైలము ఉష్ణగుణముచేత వాతకఫముల హరించుననియుం, వసామజ్జలు రెండును సమశీతోష్ణంబులనియుం నేర్పడినది. అట్టి వసామజ్జలు సమశీతోష్ణంబును బలకరంబులును ధాతువృద్ధికరంబులును అగుటంజేసి, బలక్షయ ధాతుక్షయముల కాసన్నంబై సమశీతోష్ణంబగుటచే సాధారణంబైన వైశాఖమున పానమునకు ప్రశస్తములని చెప్పబడెను. చైత్రము ముఖ్యముగ సాధారణ గుణంబైనను అట్టికాలమున శ్లేష్మ మధికముగ నుండును కావున స్నేహపానమునకు అర్హముకాదని అందు స్నేహపానమును విధింపలేదు.

ప్రావృట్కాలమున వాతము ప్రబలముగనుండును కావున వాత హరమైన తైల పానము విధింపబడినది. అత్యుష్ణమైన గ్రీష్మకాలమునందును, అతిశీతమైన హేమంత శిశిరములయందును, వర్షాధిక్యముచే మిక్కిలి శీతమైన వర్షాకాలమునందును స్నేహ పానము నిషేధింపబడినది. మరియు నిచ్చట చెప్పిన తైలాదిపానకాలనియమము అవసరమైనవ్యాధులు లేనిస్థితికి సంబంధించి చెప్పబడినదని యెరుంగునది. పైజెప్పిన కాల నియమమును ననుసరించియే స్నేహపానకాలము నిటు వాగ్భటాచార్యులును చెప్పిరి·

"తైలం ప్రావృషి, వర్షాన్తే సర్పిః, అన్యేతు మాధవే" ఈవాక్యమునకును పైని వివరించిన దానికిని భేదము లేదు.

దోనుసారముగ స్నేహపానకాలనియమము.

మూ. వాతపిత్తాధికో రాత్రౌ ఉష్ణే చాపి పిబేన్నరః,
శ్లేష్మాధికో దివా, శీతే పిబేచ్చామలభాస్కరే. ౧౯

వ్యా. వాతపిత్తములు అధికముగనుండు మానవుడు రాత్రి (సాయంకాలము) యందు స్నేహపానము చేయవలెను. గ్రీష్మకాలమునందును సాయంకాలముననే స్నేహపానము చేయవలెను. వాతకఫములైనను కేవల కఫమైనను అధికముగనుండు మానవుడును పగటియందు స్నేహపానము చేయవలెను. శీతాధికమైన హేమంత శిశిరముల యందును పగటిపూట మధ్యాహ్నకాలమునందు మేఘావరణములేక ఆకసమున భాస్కరుడు వెలుంగుసమయమున స్నేహపానము చేయవలెను.

ఇచ్చట 'శ్లేష్మాధికః' అనుపదముచేత 'వాతశ్లేష్మాధికః' అని అర్థముచేయవలెను. వాతకఫంబులైనను, కేవల కఫంబైనను అధికమైన యపుడు అని యర్థము. ఈవిషయము సుశ్రుతాచార్యునిచే నిట్లు చెప్పబడెను.—'వాతపిత్తాధికో రాత్రౌ వాతశ్లేష్మాధికో దివా'

కాలవ్యత్యయముగ చేసినస్నేహపానమున గల్గురోగములు.

మూ. అత్యుష్ణే వా దివా పీతః వాతపిత్తాధికేన వా,
మూర్ఛాం పిపాసామున్మాదం కామలాం వా సమీరయేత్. ౨౦
శీతే రాత్రౌ పిబన్ స్నేహం నరః శ్లేష్మాధికోఽపి వా,
ఆనాహమరుచిం మూలం పాణ్డుతాం వా సమృచ్ఛతి. ౨౧

వ్యా. పైజెప్పినకాలనియమమునకు వ్యతిరేకముగ ఉష్ణాధిక్యమైనకాలమున పగటియందు స్నేహపానముచేసినను, వాతపిత్తరోగముచే బాధింపబడువాడు పగటియందు స్నేహపానముచేసినను, మూర్ఛయుం, దప్పియుం, ఉన్మాదంబును, కామలయుం సంభవించును. (ఇచ్చట నుష్ణాధికకాలమున కఫవ్యాధికలవాడైనను పగటిపూట స్నేహపానము జేసినను పైజెప్పిన మూర్ఛాదివ్యాధులు సంభవించునని యెరుంగునది.)

శీతకాలమున రాత్రిపూట స్నేహపానము జేసినను, కఫాధికరోగముకలవాడు రాత్రిపూట స్నేహపానము జేసినను ఆనాహము (కడుపుబ్బరము), అరుచి, శూల, పాండురోగము అనునీరోగములు సంభవించును. ఇచ్చటను (శీతకాలమున రాత్రిపూట వాతపిత్తవ్యాధికలవారు స్నేహపానముచేసినను పైజెప్పిన ఆనాహాదిరోగములు కల్గునని యెరుంగనగును).

ఇచ్చట నీనిర్ణయము నెరుంగునది:—ఉష్ణకాలమునందు పగటిపూట కఫపీడితు లైనను స్నేహపానము చేసినయెడ ఉన్మాదాదులు సంభవించునుకావున ఉష్ణకాలమున పగలు స్నేహపానము నిషిద్ధము. వాతపిత్తవ్యాధిపీడితులు ఉష్ణశీతకాలమునందు పగటి పూట స్నేహపానముజేసినను పైజెప్పినవ్యాధులు సంభవించును. వాతకఫపీడితులు ఉష్ణ కాలమున పగటిపూట స్నేహపానము చేసినచో పైజెప్పినయుపద్రవములు మిక్కుట ముగ సంభవించును. రాత్రి స్నేహపానమునందును ఇత్తెరంగుననే యూహించునది.

⊸ స్నేహానుపానములు. ⊷

మూ. జలముష్ణం ఘృతే పేయం యూష స్తైలేఽనుశస్యతే,
వసామజ్జ్నోస్తు మణ్డస్స్యాత్ సర్వేషూష్ణమథామ్బు వా. ౨౨

వ్యా. ఘృతమును పానముచేయునపుడు వేడినీళ్లను వెంటనే త్రాగవలయును, తైలమునకు యూషము (పెసలకట్టు) మున్నగునవి అనుపానమునకు మిక్కిలి ప్రశ స్తము. వసకును, మజ్జకును మండము అనుపానముచేయుట చాలప్రశస్తము. లేక స్నేహముల కన్నిటికిని వేడినీళ్లు అనుపానయోగ్యమైయుండును. (అనుపానమనగా:— తైలాదులద్రాగినపిమ్మట వెంటనే పానముచేయబడునది యని యర్థము. అనుపానపరిమా ణము పానముచేయబడినతైలాదులు వికారముజేయక జీర్ణమగుటకు దగినంతపరిమితి గల్పింపదగును. అయ్యది వృద్ధవైద్యానుభవమువలన తెలియందగు.)

⊸ స్నేహవిచారణము, వానిభేదములు. ⊷

మూ. ఓదనశ్చ విలేపీ చ రసో మాంసం పయో దధి,
యవాగూః సూపశాకౌ చ యూషః కామ్బలికః ఖడః. ౨౩
సక్తవః తిలపిష్టం చ మద్యం లేహా స్తథైవ చ,
భక్ష్యమభ్యఞ్జనం వస్తిః తథాచోత్తరవస్తయః. ౨౪
గణ్డూషః కర్ణతైలం చ నస్యం కర్ణాక్షితర్పణం,
చతుర్వింశతిరిత్యేతాః స్నేహస్య ప్రవిచారణాః. ౨౫

వ్యా. అన్నము, గంజి (మిక్కిలిద్రవమైనగంజికి లేపి యనబడును). మాంస రసము, మాంసము, పాలు, పెరుగు, యవాగువు, సూపము (పప్పు), కూరలు, యూషము, కాంబలికము (పెరుగును, ఉప్పును, నువ్వులు మొదలగువానితో చేయబడి పుల్లగానుండు యూషము), ఖడయూషము, సత్తుపిండి, నువ్వులపిండి, మద్యము, లేహములు (చక్కెర మున్నగువానిచేత పాకముచేసి ఘనముగానుండునది.), భక్ష్యము, అభ్యంజనము, వస్తి,

ఉత్తరవస్తి, గండూషము, కర్ణతైలము, నాసాద్వారమునుండి ప్రయోగించబడునస్యము, కర్ణపూర్ణము, అక్షితర్పణము, నేత్రముల అప్యాయనముచేయుట). అను నీయిరువది నాల్గును స్నేహప్రవిచారణములు.

ప్రవిచారణమనగా:—"ప్రవిచార్యతే (అవచార్యతే) అనుకల్పేనుపయుజ్యతే అనయా ఇతి ప్రవిచారణః" అనువ్యుత్పత్తిచేత స్నేహద్రవ్యములతో కూడ కల్పనాను సారము సహకారిగ చేర్చువిధానము ప్రవిచారణ మనబడును. అందుకుసాధనములయినవి పైనజెప్పబడిన ఓదనాదులు ఇరువదినాలు గైయుండునని భావము. అనుపానములతో జేర్చి స్నేహములనుపయోగించుట విచారణమని ఫలితార్థము. కావున అనుపానములేక కేవలము స్నేహమాత్రమున నుపయోగించినచో నయ్యది విచారణమనబడదు. అది అచ్ఛపేయమనబడును.

ఖడయూషకాంబలికముల నిర్దేశరంగునది:—'తక్రం కపిత్థచాఙ్గేరీ మరిచాజాజి చిత్రకైః, సుపక్వః ఖడయూషోఽయ మయం కామ్బలికో మతః, దధ్యమ్లో లవణ స్నేహతిలమాషాన్వితః శృతః' మజ్జిగ, వెలగపండు, పులిచింతాకు, మిరియాలు, జీలకర, చిత్రమూలము వీనినిచేర్చి పక్వముచేయబడినగంజి ఖడయూషమనబడును. పుల్లనిపెరుగు, ఉప్పు, చమురు, నువ్వులు, ఉద్దిపప్పు వీనినిచేర్చి పక్వముజేయబడినగంజి కాంబలిక మనియుం భావము.

అచ్ఛపేయము, దానిప్రాశస్త్యము.

మూ. అచ్ఛపేయస్తు యస్స్నేహో న తామాహుర్విచారణామ్,
స్నేహస్య స భిషగ్దృష్టః కల్పః ప్రాథమకల్పితః. ౨౬

వ్యా. పైజెప్పినవిధముగ నన్నాదులతో జేర్పక కేవలము స్నేహమును మాత్రము పానముజేసిన నయ్యది విచారణ యనదగదు. ద్రవ్యాన్తరమున జేర్పక కేవలము స్నేహమునుమాత్రము పానముజేయుపక్షము ముఖ్యమైనదని వైద్యవరులచే నంగీకరింపబడినది. (ఇతరద్రవ్యముతో జేర్పని స్నేహము మిక్కిలి వీర్యవంతముగ నుండునుకావున స్నేహమునకు ఉత్తమమైన సాంప్రదాయకవైద్యసిద్ధాంతమని భావము.)

రసభేదముచే ప్రకారాంతరముగ విచారణాభేదములు.

మూ. రసైశ్చోపహితస్స్నేహః సమాసవ్యాసయోగిభిః,
షడ్భిస్త్రిషష్టిధా సంఖ్యాం ప్రాప్నోత్యేకశ్చ కేవలః. ౨౭
ఏవమేషా చతుష్షష్టిః స్నేహానాం ప్రవిచారణా.
ఓకర్తువ్యాధిపురుషాన్ ప్రయోజ్యా జానతా భవేత్. ౨౮

వ్యా. మధురాదిషడ్రసములును ఒకదానితో నొకటి సంసర్గము కల్గియుండును. అట్టిసంసర్గము భేదములు ఆత్రేయభద్రకాప్యేయ మనునధ్యాయమున జెప్పబడును.) అట్టిసంసర్గ భేదములు కలరసములచేతను, అట్టిసంసర్గము లైన మధురాదిరసములయారిటి చేతను వేరువేరుగ సంబంధించిన పైజెప్పిన యన్నాదియనుపానములతో జేయబడిన స్నేహపానరూపమైన విచారణము అరువదిమూఁడువిధములగును. (పరస్పరసంసర్గముకల రసభేదములతో వేరువేర సంబంధముకలయన్నాదుల ననుపానముగ జేయుంటచేతను, సంసర్గములేని మధురాదిరసములతోఁగూడిన యనుపానములచేతను స్నేహవిచారణము అరువదిమూఁడువిధములగునని భావము.)

అనుపానములేక చేయబడు అభ్యంజనాదిరూపమైన కేవల స్నేహవిచారణమొక టియుంకలిసి స్నేహవిచారణము లరువదినాల్గువిధములగును. అట్టి యరువదినాల్గువిధము లైన స్నేహవిచారణములలో పురుషజన్మస్థానమును, శీతోష్ణవర్ష భేదము కలఋతువులను, ఆయావ్యాధిభేదములను, పురుషునియొక్కబలమును వయసును మున్నగువానిని చక్కగ గమనించి యేది యెవరికి అనుకూలముగ నుండునో అట్టివిచారణము నుపయోగింపదగునని భావము.

స్నేహముయొక్క ఉత్తమ-మధ్యమ-హ్రస్వమాత్రలు.

మూ. అహోరాత్రమహః కృత్స్నం అర్ధాహం చ ప్రతీక్ష్యతే,
ప్రధానా మధ్యమా హ్రస్వా స్నేహమాత్రా జరాం ప్రతీ. ౨౯
ఇతి తిస్రస్సముద్దిష్టా మాత్రాః, స్నేహస్య మానతః,

వ్యా. ఏస్నేహమాత్ర ఒకయహోరాత్రమునకు జీర్ణమగునో అయ్యది యుత్తమ మాత్రయగును. ఏమాత్ర పగలు నాల్గుజాములకు జీర్ణమగునో అయ్యది మధ్యమమాత్ర యగును. ఏమాత్ర పగలుసగమునకు (రెండుజాములకు) జీర్ణమగునో అయ్యది హ్రస్వ మాత్ర యనబడును. ఇత్తెరంగున స్నేహమాత్రలు జీర్ణదశనుబట్టి ఉత్తమ-మధ్యమ-హ్రస్వ భేదములచే మూఁడువిధములనుండును.

పైజెప్పిన యుత్తమమధ్యమాధమమాత్రలనుకూడ దోష-దేశ-కాలాదులను గమ నించి తత్తదనుకూలముగ స్వల్పమాత్రను నిర్ణయించి ఉపయోగించవలయును. ఏలననగా జాఠరాగ్నిభేదముచే మనుజులకోష్ఠము క్రూరమధ్యాదిభేదములచే మారును. అట్టికోష్ఠ మును, అగ్నిబలమును అనుసరించక స్నేహమాత్రను కల్పించినచో మిక్కిలి హాని కల్గును. ఈవిషయమునే అష్టాంగసంగ్రహమున "అజ్ఞాతకోష్ఠే బహుః కుర్యాజ్జీవిత సంశయం" అని యుపదేశించియున్నారు. కాని వైద్యవరుడు తొలుత దోషము, దోష

ధము, దేశము, కాలము, బలము, ఆహారము, సత్వము, సాత్మ్యము, ప్రకృతి మొదలగు వానిని బాగుగ నాలోచించి కోష్ఠముయొక్క స్వభావమును గుర్తెరుంగుటకై పైజెప్పిన యుత్తమాదిమాత్రలలో నత్యంతము హ్రస్వమైనమాత్రను ఉపయోగించుచు క్రమక్రమముగ కోష్ఠమును గుర్తెరిగి యుక్తమైనచో పిమ్మట నుత్తమాదిమాత్రలను యథాయోగ్యముగ నుపయోగించవలయును. ఈవిషయమునే వాగ్భటాచార్యులు ఇట్లుపదేశించిరి:—
“ద్వాభ్యాం చతుర్భిరష్టాభిః యామైర్జీర్యన్తి యాః క్రమాత్, హ్రస్వమధ్యోత్తమామాత్రాః తాః తాభ్యశ్చ హ్రసీయసీమ్, కల్పయేద్వీక్ష్య దోషాదీన్ ప్రాగేవైతత్ హ్రసీయసీమ్.”

కొందరు రెండుపలములు హ్రస్వమాత్రయనియు, నాల్గుపలములు మధ్యమమాత్రయనియు, ఆరుపలము లుత్తమమాత్రయనియు వచించిరి; కాని జాఠరాగ్నియొక్కశక్తిని గమనింపక అట్టిమాత్ర నుపయోగించినచో ఆపత్తు సంభవించును కావున జీర్ణశక్తిననుసరించి మాత్రను నిర్ణయించుపద్ధతి ఇచ్చట చెప్పబడినది. ఇదియే వాగ్భటాచార్యులును చెప్పిరి కావున పైజెప్పినవిధముగ స్నేహమాత్రను కల్పించుటయే సమంజసముగ నుండును.

ఉత్తమస్నేహమాత్రార్హులు, దానిగుణములు.

మూ. తాంస్తాన్ ప్రయోగాన్ వక్ష్యామి పురుషం పురుషం ప్రతి. 30
ప్రభూతస్నేహనిత్యా యే క్షుత్పిపాసాసహా నరాః,
పావకశ్చోత్తమబలో యేషాం యే చోత్తమా బలే. 31
గుల్మినః సర్పదష్టాశ్చ విసర్పోపహతాశ్చ యే,
ఉన్మత్తాః కృచ్ఛ్రమూత్రాశ్చ గాఢవర్చస ఏవ చ. 32
పిబేయురుత్తమాం మాత్రాం, తస్యాః పానే గుణాన్ శృణు,
వికారాన్ శమయత్యేషా శీఘ్రం సమ్యక్ప్రయోజితా. 33
దోషానుకర్షిణీ మాత్రా సర్వమార్గానుసారిణీ,
బల్యా పునర్నవకరీ శరీరేన్ద్రియచేతసామ్ 34

వ్యా. వాడుకగా స్నేహము నధికముగ నుపయోగించి సాత్మ్యమైనవారును, ఆకలిదప్పులకు ఓర్వలేనివారును, జఠరాగ్ని ప్రబలముగ నుండువారును, శరీరబలము అధికముగనుండువారును, గుల్మరోగపీడితులును, పాముకరచినవారును, విసర్పవ్యాధిపీడితులును, ఉన్మత్తులును, మూత్రకృచ్ఛ్రముకలవారును, గట్టిబడిన మలముగలవారును, వీరందరును పైజెప్పిన యుత్తమస్నేహమాత్రను పానముచేయదగును. అట్టి యుత్తమ

స్నేహమును పైజెప్పినరీతిగ దేశకాలాదులననుసరించి యథోక్తముగ నుపయోగించినచో పైజెప్పిన గుల్మాదిరోగములను అతిశీఘ్రముగ శమింపజేయును. అట్టిమాత్ర ఆయాదోషముల ననుసరించి కోష్ఠము, సంధి, మర్మములు, శాఖలు అనుమార్గముల ననుసరించి దోషముల శమింపజేయుటయకాక శరీరమునకును, ఇంద్రియములకును, మనస్సుకును, చక్కని బలమును కల్గించి శరీరమును క్రొత్తగజేయును. (ఇచ్చట "సమ్యక్ప్రయోజితా" అని చెప్పుటచేత ఈయుత్తమమాత్ర కొంచెమైనను వ్యత్యస్తమయినప్పుడు ప్రబలముగ హానిని గల్గించుననియు, దానంజేసి మిక్కిలి జాగ్రత్తతో నుపయోగించవలెననియు తెలియుచున్నది.) (ఎనిమిదిజాములకు జీర్ణమగునంత పరిమితికల్గినది యుత్తమమాత్ర.)

మధ్యమమాత్రస్నేహార్హులు, దాన గల్గుగుణములు.

మూ. అరుష్కస్ఫోటపిడకాకండుపామాభిరర్దితాః,
కుష్ఠినశ్చ ప్రమీఢాశ్చ వాతశోణితకాశ్చ యే. ౩౫
నాతిబహ్వాశినశ్చైవ మృదుకోష్ఠాస్తథైవ చ,
పిబేయుర్మధ్యమాం మాత్రాం మధ్యమాశ్చాపి యే బలే. ౩౬
మాత్రైషా మన్దవిభ్రంశా న చాతిబలహారిణీ,
సుఖేన చ స్నేహయతి శోధనార్థే చ యుజ్యతే. ౩౭

వ్యా. అరూంషిక, స్ఫోటకములు, పిటకలు, దురద, గజ్జి అనునీవ్యాధులచే పీడింపబడినవారును, కుష్ఠరోగముకలవారును, ప్రమేహరోగపీడితులును, వాతరక్తవ్యాధి బాధితులును, మితముగ నాహారముచేయువారును, మృదుకోష్ఠముకలవారును, మధ్యమమైన బలముకలవారును పైజెప్పిన మధ్య (నాల్గుయామముల కాలమునకు జీర్ణమగు) మాత్ర ననుసరించి స్నేహమును పానముజేయవలెను. మధ్యమమాత్రచే నుపయోగించబడిన యీస్నేహపానము అధికముగ సంకటమును కల్గించదు. చాల బలహీనము చేయక బలమును మితముగ నుంచును. శరీరమున కెట్టిబాధల కల్గించక సుఖముగ స్నిగ్ధత్వమును కల్గించి కోష్ఠమును మృదువుగజేయును. శోధనమునకు ముందు అంగముగ స్నేహనము చేయుట విధిగనున్నది కావున అట్టిశోధనచికిత్సకు అంగముగ నుపయోగింపబడు స్నేహము మధ్యమమాత్ర నుపయోగింపవలెనని భావము. (ఇచ్చట మధ్యమమాత్ర శోధనాంగముగ నుపయోగ్యమనుటచేత ఉత్తమమాత్ర శమనమున కుపయోగింపదగినదని యేర్పడుచున్నది.)

ह्रस्వమాత్రగా స్నేహపానము చేయదగినవారు, దాని గుణములు.

మూ. యే తు వృద్ధాశ్చ బాలాశ్చ సుకుమారాస్సుఖోచితాః,
రిక్తకోష్ఠత్వమహితం యేషాం మన్దాగ్నయశ్చ యే. ౩౮
జ్వరాఽతీసారకాసాశ్చ యేషాం చిరసముత్థితాః,
స్నేహమాత్రాం పిబేయుస్తే హ్రస్వాం యేచాఽవరాబలే. ౩౯
పరిహారే సుఖా చైషా మాత్రా స్నేహనబృంహణీ,
వృష్యా బల్యా నిరాబాధా చిరం చాప్యనువర్తతే. ౪౦

వ్యా. వయస్సుచే వృద్ధులు (ముసలివారు)ను, బాలురును, సుకుమారముగ నుండువారును, సుఖము ననుభవింపదగిన (రాజులు మున్నగు)వారును, విరేచనాతియోగముచే రిక్తమైన కోష్ఠముకలవారును, అగ్ని మందగించినవారును, జ్వరము, అతిసారము, కాసము అనురోగములు చాలకాలముగ ననుసరించి వానిచే బాధపడువారును, చాల తక్కువయైన బలముకలవారును, పైజెప్పిన హ్రస్వ (రెండుజాములకు జీర్ణమగు)మాత్ర ననుసరించి స్నేహపానము జేయనగును. ఈస్వల్పమాత్ర పరిహారవిషయమై సుఖముగనుండును. (స్నేహపానమున గల్గుబాధలు ఇది యల్పమాత్ర యగుటవలన సుఖముగ పరిహారము జేయదగియుండునని భావము.) శరీరమును స్నిగ్ధముగజేసి పుష్టిని కల్గించును. ఇంద్రియము (శుక్రము)ను బలపరుచును. శరీరమునకు బలమును కల్గించును. ఏవిధమైనబాధను కల్గింపదు. స్నేహగుణమును చాలకాలమువరకును శరీరమునం దనువర్తింపజేయును.

ఘృతమును పానముచేయదగినవారు.

మూ. వాతపిత్తప్రకృతయో వాతపిత్తవికారిణః,
చక్షుష్కామాః క్షతాః క్షీణాః వృద్ధాః బాలాస్తథాఽబలాః.
ఆయుః ప్రకర్షకామాశ్చ బలవర్ణస్వరార్థినః,
పుష్టికామాః ప్రజాకామాః సౌకుమార్యార్థినశ్చ యే. ౪౧
దీప్త్యోజస్స్మృతిమేధాగ్నిబుద్ధీన్ద్రియబలార్థినః,
పిబేయుస్సర్పిరార్తాశ్చ దాహశస్త్రవిషాగ్నిభిః. ౪౨

వ్యా. వాతపిత్తప్రకృతికలవారును, వాతపిత్తరోగములచే పీడింపబడినవారును, దృష్టిబలమును కోరువారును, ఉరఃక్షతరోగపీడితులును, ధాతువులు క్షీణించినవారును, వృద్ధులును, బాలురును, హీనబలముకలవారును, ఆయువు నధికముగ కోరువారును, బలమును శరీరకాంతిని కంఠస్వరమును కోరువారును, శరీరధాతువులపుష్టిని కోరువారును,

పుత్రసంతానమును కోరువారును, సౌకుమార్యము శరీరకాంతి, ఓజస్సు, స్మృతి (జ్ఞాపక శక్తి), మేధ, జఠరాగ్ని, బుద్ధిచక్షురాదీంద్రియములు అను వీనికన్నిటికిని బలాధిక్యమును కోరువారును, ఎండతాకుడుచేతను, ఆయుధములచేతను, విషముచేతను, అగ్నిచేతను బాధనొందినవారును ఘృతమును త్రాగవలెను.

తైలపానము చేయదగినవారు.

మూ. ప్రవృద్ధశ్లేష్మమేదస్కాః చలస్థూలగళోదరాః,
వాతవ్యాధిభిరావిష్టాః వాతప్రకృతయశ్చ యే. ౪౪
బలం తనుత్వం లఘుతాం ధృఢతాం స్థిరగాత్రతామ్,
స్నిగ్ధశ్లక్ష్ణతనుత్వక్తాం యే చ కాంక్షన్తి దేహినః ౪౫
క్రిమికోష్ఠాః క్రూరకోష్ఠాః తథా నాడీభిరర్దితాః,
పిబేయుశ్శీతలే కాలే తైలం తైలోచితాశ్చ యే. ౪౬

వ్యా. కఫంబును మేదస్సును వృద్ధినొందినవారును, కంఠంబును ఉదరంబును మిక్కిలి స్థూలమై కదలుచుండువారును, వాతవ్యాధులచే బాధింపబడువారును, వాతప్రకృతికలవారును తైలమును పానముచేయనగును. మరియుం బలమును, శరీరకృశత్వమును, శరీరలాఘవమును, శరీరదార్ఢ్యమును, సంధిబంధాదుల స్థిరత్వమును కోరువారును, చర్మమునకు స్నిగ్ధత్వమును శ్లక్ష్ణత్వము(నునుపు)ను, తనుత్వము(పలుచన)ను కోరువారును, కోష్ఠమున క్రిములుకలవారును, క్రూరకోష్ఠముకలవారును, నాడీవ్రణములచే పీడింపబడినవారును తైలమును త్రాగనగును. మరియుం శీతకాలమునందును తైలపానము ప్రశస్తము. తైలపానముచేయుం నలవాటుకలవారును తైలపానమున కర్హులు. (తైలము ఉష్ణవీర్యమగుటంజేసి శీతకాలమున సామాన్యముగ తైలపానము చెప్పబడినది.)

వసాపానము చేయదగినవారు.

మూ. వాతాతపసహా యే చ రూక్షా భారాధ్వకర్శితాః,
సంశుష్కరేతోరుధిరాః నిష్పీతకఫమేదసః. ౪౭
అస్థిసంధిసిరాస్నాయుమర్మకోష్ఠమహారుజః,
బలవాన్ మారుతో యేషాం ఖాని చావృత్య తిష్ఠతి. ౪౮
మహచ్చాగ్నిబలం యేషాం వసాసాత్మ్యాశ్చయే నరాః,
తేషాం స్నేహయితవ్యానాం వసాపానం విధీయతే. ౪౯

వ్యా. ఎండను గాలిని నోర్చువారును, రూక్షమైన శరీరముకలవారును, బరువును మోయుటచేతను, త్రోవనడచుటచేతను కృశించినవారును, రేతస్సు (శుక్రము) రక్తము కఫము మేదస్సు ఇవియొకటియైన శుష్కించినవారును, అస్థులు కీళ్లు సిరలు (సన్నని నరములు) స్నాయువులు (పెద్దనరములు) మర్మములు కోష్ఠము వీనిలో నెద్దానియందైన గొప్పబాధకలవారును, బలిష్ఠమైన వాతముచే నావరింప (అడ్డగింప) బడిన స్రోతస్సులు కలవారును, ప్రబలమైన జాఠరాగ్ని కలవారును, అధికమైన బలముకలవారును, వసను అలవాటుచేసి సాత్మ్యముగ నుండువారును, ఇట్టివారికి స్నేహమునకు వస నుపయోగింపవలెను. (వసాపానముచే స్నిగ్ధత్వము కల్గించవలెనని భావము.)

మజ్జాస్నేహోపయోగార్హులు.

దీప్తాగ్నయః క్లేశసహాః ఘస్మరాః స్నేహసేవినః,
వాతార్తాః క్రూరకోష్ఠాశ్చ స్నేహ్యా మజ్జానమాప్నుయుః. ౫౦

వ్యా. మిక్కిలి తీవ్రమైన జాఠరాగ్నికలవారును, కష్టములకోర్చు స్వభావము కలవారును, అధికముగ (మితిమీరి) భుజించువారును, స్నేహపదార్థములను విశేషముగ సేవించు అలవాటుకలవారును, వాతవ్యాధిచే పీడితులును, క్రూరమైన కోష్ఠము కలవారును, వీరికి స్నేహన మవసరమైనపుడు మజ్జ (క్రొవ్వు)చే స్నేహనము చేయినగును.

స్నేహప్రకర్షకాలనిర్ణయము.

మూ. యేభ్యో యేభ్యో హితో యో యః స్నేహస్స పరికీర్తితః,
స్నేహనస్య ప్రకర్షౌ తు సప్తరాత్రత్రిరాత్రకౌ. ౫౧

వ్యా. ఇత్తెరంగున నెవరెవరికి ఏయేస్నేహములు హితముగ నుండునో అయ్యవి వేరువేరుగ వివరింపబడినవి. మరియు స్నేహనముయొక్క ప్రకర్షము (స్నిగ్ధత యధికమగుట) ఏడురాత్రులను మూడురాత్రులను ఆశ్రయించియుండును. (అనగా శరీరమున స్నిగ్ధత్వమును కల్గించుట ప్రకర్షము, అయ్యది మిక్కిలి యధికముగ చేయవలసినచో నేడురాత్రులవరకు స్నేహపానము జేయించవలెను. స్వల్పముగ స్నిగ్ధత్వము కల్గింపవలసిననాడు మూడురాత్రులు స్నేహపానము జేయనగునది. అంతకన్న నధిక కాలము స్నేహపానము చేయదగదని భావము.)

ఈవిషయము తంత్రాంతరమున నిట్లున్నది:—"త్ర్యహావరం సప్తదినం పరస్తు స్నిగ్ధో నరః స్వేదయితవ్య ఇష్టః, నాతః పరం స్నేహనమాదిశన్తి సాత్మీభవేత్సప్తదినాత్

పరస్తు" స్నేహపానమునకు మూడుదినములైనను ఏడుదినములైనను పరిమితకాలము. కావున మూడుదినములు స్నేహపానముచేసి స్నిగ్ధుడైనవాడైనను, ఏడుదినములు స్నేహపానముచేసి స్నిగ్ధుడైనవాడైనను స్వేదనమున కర్హుడగును. ఏడుదినములకు పైని స్నేహనము చేసినచో స్నేహము సాత్మ్యమగును; కావున నేడుదినములకు పైని స్నేహనము ప్రయోగింపం జనదని భావము. ఈచెప్పిన స్నేహనకాలనియమము సద్యస్స్నేహనముల కన్న నితరవిషయమున కని యెఱుంగునది. లేక మూడుదినములకన్న తక్కువ కాలమున స్నిగ్ధత కల్గదు. సద్యస్స్నేహనములని చెప్పినది స్నిగ్ధత్వాతిశయమును దెలియజేయుటకై స్తుతిరూపముగ జెప్పినది. కావున మూడుదినములు స్నేహనమునకు ప్రథమకల్పము.

సామాన్యముగ స్నేహపానార్హులు.

మూ. స్వేద్యాశ్శోధయితవ్యాశ్చ రూక్షా వాతవికారిణః,
వ్యాయామమద్యస్త్రీనిత్యాః స్నేహ్యాస్స్యుర్యేచ చిన్తకాః. ౫౨

వ్యా. స్వతంత్రముగ స్వేదము (చెమటబుట్టించుట) చేతనే సాధ్యములగు వాతవ్యాధి మున్నగువ్యాధుల చే పీడింపబడినవారును, వమనవిరేచనాది శోధన చికిత్సజేయవలసినవారును, రూక్షశరీరులును, వాతవ్యాధిపీడితులును, వ్యాయామము మద్యపానము స్త్రీసంభోగము వీనిని నిత్యము సేవించువారును, మనస్సుచే నెప్పుడు యోచించుచుండువారును స్నేహమున కర్హులు. (ఇచ్చట శోధనచికిత్సకు స్నేహస్వేదములు అంగములుగాన శోధనమునకు ముందు స్నేహనము అవశ్యము చేయవలెను. కావున 'స్వేద్యాః' అనుపదముచేత శోధనాంగముగాక స్వతంత్రస్వేదసాధ్యములైన వాతవ్యాధిపీడితులకు స్నేహవిధి నియమింపబడినది. శోధనాంగస్వేదము 'శోధయితవ్యాః' అనుపదముచేతనే సంగ్రహింపబడునని యెఱుంగునది.)

స్నేహపాననిషిద్ధులు.

మూ. సంశోధనాదృతే యేషాం రూక్షణం సంప్రచక్షతే,
న తేషాం స్నేహనం శస్తం ఉత్పన్నకఫమేదసామ్. ౫౩
అభిష్యన్దాననగుదా నిత్యమన్దాగ్నయశ్చ యే,
తృష్ణామూర్ఛాపరీతాశ్చ గర్భిణ్యస్తాలుశోషిణః. ౫౪
అన్నద్విషశ్ఛర్దయన్తో జఠరామగరార్దితాః,
దుర్బలాశ్చ ప్రతాన్తాశ్చ స్నేహగ్లానా మదాతురాః. ౫౫

న స్నేహ్యాః వర్తమానేషు న నస్తో వస్తికర్మసు,
స్నేహపానాత్ ప్రజాయన్తే తేషాం రోగాస్సుదారుణాః. ౫౮

వ్యా. ఎవరికి శోధనము లేకయే కేవలము రూక్షణము మాత్రము విహితమైనదో అట్టివారలకు స్నేహనము జేయుట ప్రశస్తముకాదు. (లంఘనబృంహణీయాధ్యాయమున "అభిష్యన్దా మహాదోషాః మర్మస్థా వ్యాధయశ్చ యే, ఊరుస్తమ్భప్రభృతయః రూక్షణీయా నిదర్శితాః" అనుశ్లోకముచేత అభిష్యన్దములు, మహారోగములు, మర్మస్థానమున జనించువ్యాధులు, ఊరుస్తంభము మున్నగువ్యాధులు ఇవియన్నియు రూక్షణము జేయదగినవి యని రూక్షణము విధింపబడినది. ఈవ్యాధులయందు శోధనము చేయక కేవలము రూక్షణముచేయునెడ స్నేహనము కూడదు. శోధనముచేసి రూక్షణము చేయునప్పుడు శోధనాంగముగ స్నేహనము విధిప్రాప్తము కావున అచ్చట స్నేహనము శోధనాంగముగ చేయవలసియే యుండును, కావున నిషేధము లేదని భావము.)

మరియు కఫంబును మేదస్సును వృద్ధినొంది యున్నవారును, ముఖమునందును గుదమునందును స్రవించుచుండువారును, ఎల్లప్పుడును మందగించిన జఠరాగ్నికలవారును, దప్పిచేతను, మూర్ఛవ్యాధిచేతను పీడింపబడినవారును, గర్భిణీస్త్రీలును, తాలువులు (దవుడలు) శుష్కించియున్నవారును, అన్నద్వేషముకలవారును, వమనము లగుచున్నవారును, ఉదరవ్యాధిపీడితులును, అజీర్ణరోగముకలవారును, కృత్రిమవిషముచే పీడింపబడినవారును, బలహీనులును, మిక్కిలి క్షీణించిన ద్రవధాతువుకలవారును, స్నేహనముచే బడలునట్టివారును, మద్యపానాదులచే మత్తిల్లినవారును వీరందరును స్నేహపానమునకు అర్హులు కారు. మరియు నస్యకర్మ జేయునప్పుడును, వస్తికర్మ జేయునప్పుడును, స్నేహపానము జేయజనదు. పైని నిషేధింపబడినవారు స్నేహపానమును నిషేధము నుల్లంఘించి చేసినచో వారికి దానంజేసి మిక్కిలి క్రూరములైనవ్యాధులు సంభవించును. కావున స్నేహపానము కూడదనుట.

అస్నిగ్ధలక్షణము.

మూ. పురీషం గ్రథితం రూక్షం వాయురప్రగుణో మృదుః,
పక్తా ఖరత్వం రౌక్ష్యం చ గాత్రస్యాస్నిగ్ధలక్షణమ్. ౫౯

వ్యా. పైజెప్పినపద్ధతుల నతిక్రమించక యథోక్తముగ స్నేహపానముచేసినప్పుడు శరీరము స్నిగ్ధము కావలెను. అటు స్నిగ్ధము కానియప్పుడు పురీషము గట్టిపడి జిడ్డులేక యుండలుగ నగును. వాతము ప్రతిలోమముగ సంచరించును. పాచకాగ్ని మందగించును. శరీరము జిడ్డులేక గరగరలాడుచుండును. ఇవి చక్కగ స్నిగ్ధముకానందుకు లక్షణము.

సుస్నిగ్ధలక్షణము.

మూ. వాతానులోమ్యం దీప్తోఽగ్నిః వర్చస్స్నిగ్ధమసంహతమ్,
మార్దవం స్నిగ్ధతా చాఙ్గే స్నిగ్ధానా ముపజాయతే   ౫౮

వ్యా. స్నేహపానముచే చక్కగ స్నిగ్ధముకానివారికి వాతము అనులోమముగ సంచరించును. జఠరాగ్ని మిక్కిలి తీవ్రముగ జ్వలించి యాకలిపుట్టును. మలము జిడ్డు కల్గి (స్నిగ్ధమై) ద్రవయుక్తముగ నగును. శరీరమున మృదుత్వంబును, స్నిగ్ధత్వంబును (జిడ్డు కల్గియుండుట) కల్గును. ఇది చక్కగ స్నిగ్ధులైనలక్షణము.

అతిస్నిగ్ధలక్షణము.

మూ. పాణ్డుతా గౌరవం జాడ్యం పురీషస్య విపక్వతా,
తన్ద్రీరరుచిరుత్క్లేశః స్యాదతిస్నిగ్ధలక్షణమ్.   ౫౯

వ్యా. స్నేహపానము నధికముగ జేసినప్పుడు పాండువ్యాధి సంభవించును. శరీర మంతయును బరువుగనుండును. తడిగుడ్డ గప్పినవిధముగ జడముగ నుండును. పురీషమున చక్కగ పక్వముకానిమలము కనుబడును. కునికిపాటు కల్గును. అరోచకము కల్గును. ఓకళింతలు కల్గును. ఇవియన్నియును నతి స్నిగ్ధలక్షణములు.

స్నేహపానమునకు ముందుదినమున పథ్యసేవనక్రమము.

మూ. ద్రవోష్ణమనభిష్యన్ది భోజ్యమన్నం ప్రమాణతః,
నాఽతిస్నిగ్ధమసంకీర్ణం శ్వస్స్నేహం పాతుమిచ్ఛతా.   ౬౦

వ్యా. స్నేహపానము చేయదలచిన దినమునకు ముందుదినమున ద్రవముగను, వేడిగను, స్రోతస్సుల ద్రవమును గల్గింపనిదిగను, మిక్కిలి స్నిగ్ధముగాక కొంచెముగ స్నిగ్ధంబును, పరస్పరవిరుద్ధములగు (క్షీరమత్స్యాదులు) ద్రవ్యములతో కూడకయుండదు నదియును నగు నాహారమును (తనకు నియమితమైన భోజనకాలమున నాకలిగొనియున్న పుడు) మితమైనప్రమాణముగ భుజింపవలెను.

సంశమన-శోధన-స్నేహపానసామాన్యకాలము.

మూ. పిబేత్సంశమనం స్నేహం అన్నకాలే ప్రకాంక్షితః,
శుద్ధ్యర్థం పునరాహారే నైశే జీర్ణే పిబేన్నరః.   ౬౧

వ్యా. దోషములు శమించుటకై పానము చేయబడు స్నేహము సంశమనమనంబడును; అట్టి సంశమనార్థము స్నేహపానముచేయునెడ తాను అన్నమును భుజించుటకు నియతమైనకాలమున చక్కగ నాకలిగొనియున్నపుడు సంశమనస్నేహమును త్రాగవలెను.

మరియు దోషముల బైట వెడలించుటకై స్నేహపానము జేయవలసినచో తాను రాత్రి భుజించినయాహారము జీర్ణమైనవెంటనే ఉదయకాలముననే శోధనస్నేహమును త్రాగవలెను.

శమనస్నేహమును జీర్ణకాలమైన యుదయకాలముననే త్రాగిన జీర్ణమగు నాహారలేపముతో గూడి దానిని రేపెట్టును గాని దోషశమనముల శమింపజేయనేరదు కావున తాను భోజనమునకు నియతమైన మధ్యాహ్నాదికాలమున శమనస్నేహమును త్రాగవలెను. అప్పుడు ఆకలిగొనియున్నప్పుడే త్రాగవలెను కాని కారణాంతరముచే నాకలిలేనప్పుడు త్రాగజనదు. ఈవిషయమును 'అన్నకాలే ప్రకాంక్షితః' అనువిశేషణముచే దెలిపెను. శోధనస్నేహమును ఉదయకాలముననే త్రాగినచో జీర్ణమగు నాహారలేపమును రేపెట్టి వెడలింపజూచును. శోధనమునకు అది అనుకూలము కావున 'నైశే జీర్ణే' అని చెప్పబడినది. (ఈకాలనియమము శోధనశమనములకు సామాన్యముగ జెప్పబడినది కావున 'వాతపిత్తాధికో రాత్రౌ' అను నపవాదవిధికి విరోధము లేదని యెరుంగునది.)

స్నేహము పానము జేసినప్పుడు, జీర్ణమైనపుడు చేయవలసినయుపచారములు.

మూ. ఉష్ణోదకోపచారీ స్యాత్ బ్రహ్మచారీ క్షపాశయః,
శకృన్మూత్రానిలోద్గారాన్ ఉదీర్ణాంశ్చ న ధారయేత్. ౬౨
వ్యాయామముచ్చైర్వచనం క్రోధశోకౌ హిమాతపౌ,
వర్జయేదప్రవాతం చ సేవేత శయనాసనమ్. ౬౩
స్నేహం పీత్వా నరస్స్నేహం ప్రతిభుఞ్జాన ఏవ చ,
స్నేహమిథ్యోపచారాద్ధి జాయన్తే దారుణా గదాః. ౬౪

వ్యా. మనుజుడు స్నేహమును పానముచేసినపిదప పానప్రక్షాళనాదులకు వేడినీళ్లచేతనే యుపచారముల జేసికొనవలెను. స్త్రీసంభోగము మాని బ్రహ్మచారిగ నుండవలెను. రాత్రులయందుమాత్రము పరుండి నిదురించవలెగాని పగలు నిదురించకూడదు. మలము, మూత్రము, అపానవాతము, త్రేనుపులు ఇవి వెడలనున్నపుడు వానివేగమును నిరోధించి ఆపకూడదు. వ్యాయామము, బిగ్గరగమాటలాడుట, క్రోధము, శోకము, చలి, శీతోపచారములు, ఎండ వీనినన్నిటిని వర్జించవలెను. విశేషముగ గాలిలేనిప్రదేశమున పరుండవలెను. అట్టిప్రదేశముననే వసించవలెను. మరియు స్నేహపానము చేసినపిదప అయ్యది జీర్ణమైనసమయమున తాను పానముజేసిన స్నేహమునకు విరుద్ధములగు గుణవీర్యాదులతోగూడిన స్నేహమును ఆహారమున జేర్చికొని యథాయుక్తముగ భోజనము

సేయనగును. స్నేహపానము జేసినపుడు అపథ్యములగు నుపచారముల జేసికొనినయెడ మిక్కిలి క్రూరములైనరోగములు సంభవించును; కావున పైజెప్పిన నియమముల నతిక్రమింపక నడుచుకొనవలెనని భావము. (ఇచ్చట 'స్నేహే పీతే, జీర్ణే చ కిం హితాఽహితమ్' అను ప్రశ్నలరెంటికిని బదులు చెప్పబడినదని యెరుంగునది.)

మృదుక్రూరకోష్ఠలక్షణములు.

మూ. మృదుకోష్ఠస్త్రిరాత్రేణ స్నిహ్యత్యచ్ఛోపసేవయా,
స్నిహ్యతి క్రూరకోష్ఠస్తు సప్తరాత్రేణ మానవః. ౬౫
గుడమిక్షురసం మస్తు క్షీరముల్లోడితం దధి,
పాయసం కృసరం సర్పిః కాశ్మర్యత్రిఫలారసమ్. ౬౬
ద్రాక్షారసం పీలురసం జలముష్ణమథాపి వా,
మద్యం వా తరుణం పీత్వా మృదుకోష్ఠో విరిచ్యతే. ౬౭
విరేచయన్తి నైతాని క్రూరకోష్ఠం కదాచన,

వ్యా. మృదువైనకోష్ఠము స్నేహనార్థము అచ్ఛపేయస్నేహమును మూడు రాత్రులు పానముచేసినచో స్నిగ్ధముగ నగును. (స్నేహపానము మూడుదినములు చేసినంతట కోష్ఠము స్నిగ్ధమగునేని అయ్యది మృదుకోష్ఠమని భావము.) ఏడుదినములు స్నేహపానము చేసినంతట స్నిగ్ధమగునేని అయ్యది క్రూరకోష్ఠమని యెరుంగునది.

మరియు బెల్లము, చెరకురసము, పెరుగుమీగడ, పాలు, చిలికినపెరుగు, పాయసము, కృసరము (నువ్వులను, బియ్యమును, ఉద్దిపప్పును జేర్చి చేయబడిన యవాగువు (గంజి), నెయ్యి, నేలగుమ్మడిరసము, త్రిఫలముల కషాయము, ద్రాక్షపండ్లరసము, గోగాకు రసము, వేడినీళ్లు, క్రొత్తగదింపబడిన మద్యము ఈ చెప్పబడినవానిలో దేని నుపయోగించినను మృదుకోష్ఠముకల మనుజునకు విరేచనమగును. (పైజెప్పిన బెల్లము మున్నగువానిని త్రాగించినచో విరేచనమగునెడ నయ్యది మృదుకోష్ఠమని మృదుకోష్ఠలక్షణము చూపబడినది.) మరియు పైజెప్పిన బెల్లము, చెరకురసము మున్నగువాని యుపయోగమువలన క్రూరకోష్ఠముకలవానికి విరేచనములు కానేరవు. (కృసరలక్షణము 'తిలతణ్డులమాషైస్తు కృసరా త్రిసరా మతా' అని తంత్రాంతరమున జెప్పబడినది.)

క్రూరమృదుకోష్ఠముల స్వరూపము.

మూ. భవతి క్రూరకోష్ఠస్య గ్రహణ్యత్యుల్బణానిలా. ౬౮
ఉదీర్ణపిత్తాఽల్పకఫా గ్రహణీమన్దమారుతా,
మృదుకోష్ఠస్య తస్మాత్స సువిరేచ్యో నరః స్మృతః. ౬౯

వ్యా. (గ్రహణి యన జఠరాగ్నికి అధిష్ఠానమై యన్నమును గ్రహించునట్టి పెద్ద ప్రేగు (గొట్టమువలె నుండునది) గ్రహణి యనబడును.) అట్టిగ్రహణి క్రూరకోష్ఠముకల వారికి మిక్కిలి యుత్కటమైనవాతముతో కూడియుండును; కావున పై జెప్పిన బెల్లము మున్నగువానిచే మలబద్ధను కల్గును కాని విరేచనముల నవి కల్గింపనేరవు. మృదుకోష్ఠము కలవారికి గ్రహణి మిక్కిలి యుత్కటమైనపిత్తము కల్గి స్వల్పమైనకఫమును కల్గియుం డును. కావున అట్టిమనుజులు సులభోపాయముచేగూడ విరేచనము జేయింపనగును.

(క్రూరకోష్ఠముకలవారికి గ్రహణియందు వాతము మిక్కిలి ప్రబలియుండును కావున నయ్యది గుడాదులకు (బెల్లము మున్నగువానికి)గల సరత్వమును నిరోధించును కావున క్రూరకోష్ఠముకలవారికి బెల్లము మున్నగునవి విరేచనముల గల్గింపనేరవు. మృదు కోష్ఠముకలవారికి గ్రహణికి విరోధమును కల్గించువాతము గ్రహణియందు లేదు. స్తంభింపజేయుస్వభావముకల శ్లేష్మము స్వల్పముగ నుండును. ప్రబలమైన సరత్వగుణము కల పిత్తము బలిష్ఠముగనుండును కావున బెల్లము మున్నగువానిచే గూడ మృదుకోష్ఠులకు విరేచనము లగును.)

స్నేహపానమున గల్గువ్యాపత్తులు, వానియుపచారములు.

మూ. ఉదీర్ణపిత్తా గ్రహణీ యస్య చాగ్నిబలం మహత్,
భస్మీభవతి తస్యాశు స్నేహః పీతోఽగ్నితేజసా. ౭౦
స జగ్ధ్వా స్నేహమాత్రాం తాం ఓజః ప్రక్షారయన్ బలీ,
స్నేహాగ్నిరుత్తమాం తృష్ణాం సోపసర్గాముదీరయేత్. ౭౧
నాలం స్నేహసమృద్ధస్య శమాయాన్నం సుగుర్వపి,
సా చేత్సుశీతం సలిలం నాసాదయతి దహ్యతే. ౭౨
యథైవాశీవిషః కక్షమధ్యగః స్వవిషాగ్నినా,
అజీర్ణే యది తు స్నేహే తృష్ణా స్యాత్ చ్ఛర్దయేద్భిషక్. ౭౩
శీతోదకం పునః పీత్వా భుక్త్వా రూక్షాన్నముల్లిఖేత్,

వ్యా. ఎవనికి గ్రహణి మిక్కిలి యుత్కటమైన పిత్తముకల్గి జఠరాగ్ని మిక్కిలి ప్రబలమైయుండునో, వాడు స్నేహపానము చేసినప్పుడు అట్టిస్నేహము బలిష్ఠమైన జాఠరాగ్నిదీప్తిచేత నతిశీఘ్రముగ భస్మమగును. స్నేహసంబంధముచే మిక్కిలి బలిష్ఠమైన యాజాఠరాగ్ని యుత్తమమైన (ఎనిమిదిజాములకు జీర్ణించ నంత పరిమితికల) యాస్నేహమాత్రను కూడ పూర్తిగ భుజించి (జీర్ణింపజేసి) యంతటం తనివి

దీరక సర్వధాతు సారభూతమై హృదయము నాశ్రయించియుండు ఓజస్సును ద్రవింప జేసి దానిస్థానమునుండి స్రవింపజేసి నశింపజేయుచు, అనేకోపద్రవములతో కూడిన ప్రబలమైన దప్పినికల్గించును. అట్టియెడ స్నేహపానముచే (ఆజ్యాహుతిచే వృద్ధినొందిన బాహ్యాగ్నిని బోలె) వృద్ధినొందిన యాజాఠరాగ్నిని శమింపజేయు మిక్కిలి గురుత్వము గల యన్నము కూడ సమర్థము కానోపదు. అట్టిసమయమున మిక్కిలి చల్లనైన జలమును పానముజేయనిచో, ఎండినచిదుగుల నడుమజేరిన సర్పము తనవిషాగ్ని చేత దహించువిధముగ, శరీరమును తపింపజేయును. కావున అట్టిసమయమున చల్లనినీళ్లను త్రాగుటయు, ఆనీళ్లచేతనే యుపచారముల జేసికొనుటయు ముఖ్యకర్తవ్యమనుట. (లోకమున నిప్పు రగిలి దహించునప్పుడు నీళ్లుబోసినగాని చల్లారదుకదా; అత్తెరంగుననే స్నేహ సంబంధముచే లబ్ధబలమైన జాఠరాగ్ని శరీరమును కోష్ఠమును తపింపజేసి దప్పిని తీవ్రముగ గల్గించునప్పుడు శీతజలమును త్రాగినగాని శమించదని భావము.)

మరియు త్రాగబడిన యీస్నేహము జీర్ణము కాకున్న సమయమున తీవ్రమైన దప్పికల్గును; అట్టియెడ దప్పికి కారణమైన స్నేహమును తొలుత వమనముచేయించి పిమ్మట చల్లనినీళ్లను త్రాగించవలెను. అంతట స్నేహమంతయు వెడలకున్నచో రూక్షమైన యన్నమును భుజించవలెను. పిదప మరల స్నేహమును వమనము చేయించవలెను.

పిత్తామావస్థయందు ఘృతపాననిషేధము, దాన గల్గువ్యాపత్తులు.

మూ. న సర్పిః కేవలం పిత్తే పేయం సామే విశేషతః. ౭౪
సర్వం హ్యనురజేత్ దేహం హత్వా సంజ్ఞాం చ మారయేత్.

వ్యా. పిత్తము ఆమముతో గూడియున్నపుడు సంస్కారములేని శుద్ధఘృతమును త్రాగకూడదు. (పిత్తము సామముగ నున్నపుడు ఒకవేళ పాచకములగు తిక్తకాదుల సంమేళముచే సంస్కరింపబడిన పంచతిక్తకాది ఘృతమును పానముచేసినను చేయవచ్చునుగాని, అట్టిసంస్కారము చేయని శుద్ధఘృతమును మాత్రము సర్వథా త్రాగకూడదని భావము.) అటుకాక పొరబడి పిత్తము సామముగ నున్నపుడు కేవలఘృతమును త్రాగినయెడ శరీరమును పిత్తమునకు సమానమైనవర్ణము కల్గునట్లు చేయును. వ్యాధి స్వభావముచే స్మృతిని చెడగొట్టి చంపును. (కావున పిత్తము పక్వముకాక సామావస్థయం దున్నపుడు సంస్కారరహితమైన ఘృతమును బొత్తుగ త్రాగజనదని భావము.)

ఇచ్చట నీపక్షాంతరముల నెరుంగునది:—పిత్తము ఆమావస్థ నున్నపుడు పాచనగుణముకల తిక్తకాదులచేర్చి పక్వముచేసిన ఘృతము నొకవేళ యుపయోగించవచ్చును

గాని అట్టిసంస్కారము చేయబడని కేవలఘృతమును మాత్రము ఒకప్పుడును పానము చేయదగదు. ఈయర్థము "సామే పిత్తే సర్పిః న పేయం, కేవలం (సంస్కారరహితం) ఘృతం తు విశేషతః న పేయం" అను అన్వయముచే లభించును. ఈయర్థమే పైన గన పరుపబడినది.

లేక—సంస్కరింపబడని ఘృతము సామముగ నున్నను నిరామముగ నున్నను (పిత్తసామాన్యముగ) నుపయోగింపజనదు. పిత్తము సామముగనున్నచో బొత్తుగకూడదు. అని యర్థము. ఇట్లు చెప్పుటచేత పిత్తసామాన్యముగ అసంస్కృతఘృతపానము నిషిద్ధము. పిత్తము ఆమావస్థలేక పక్వావస్థనున్నచో నొకసమయమున ఘృతపానమావశ్యకమైనపుడు తిక్తకాది సంస్కృతఘృతమునే పానము చేయవలెనుకాని శుద్ధఘృతమును పానముచేయదగదని భావము. మరియుం పిత్తము ఆమావస్థ నున్నప్పుడు కేవల ఘృతపానము సర్వథా నిషిద్ధము. ఇట్టినియమము ననుసరించియే "అత ఊర్ధ్వం కఫే మన్దే వాతపిత్తోత్తరే జ్వరే, పరిపక్వేషు దోషేషు సర్పిః పానం యథామృతమ్" అని విధించినచోట కూడ దోషములు పక్వములైయున్నను సంస్కరింపబడిన ఘృతమునే పానము చేయవలెనని చెప్పనగును. కాని కేవల ఘృతపానము చేయదగదు. ఈయర్థము— "కేవలం (అసంస్కృతం) సర్పిః పిత్తే (పిత్తసామాన్యే, సామే నిరామే వా) న పేయమ్; సామేతు పిత్తే విశేషతః న పేయమ్" అని యన్వయించుటచే లభించును.

లేక—పిత్తే సామే కేవలం, సర్పిః విశేషతో న పేయం, (కింతు) పిత్తేతరయోః వాతకఫయోః సామయోః తైలాదీన్యపి అపేయం" అని యొకవిధమైన యన్వయము. ఈపక్షమున 'పిత్తే పేయం' అనుచోట అకారమును ప్రశ్లేషముచేసి 'అపేయం' అని పదవిభాగము చేయనగును. పిత్తముమాత్రము ఆమావస్థ నున్నపుడు ఘృతపాన మొక్కటియే నిషిద్ధము కాదు. వాతకఫములు ఆమావస్థ నున్నపుడు వానికి విహితములగు తైలాదులును పానార్హములుకావు. అని యర్థము. పిత్తము ఆమావస్థనున్నపుడు ఘృతపానము ఎట్లు చేయదగదో అతెరంగుననే వాతమైనను కఫమైనను ఆమావస్థను నున్నపుడు వానికి సామాన్యముగ జెప్పియుండు తైలవసామజ్జలును పానము జేయందగవని భావము. (ఈయర్థముచేత పిత్తము ఆమావస్థనున్నపుడు ఘృతపానంబును,వాతము ఆమావస్థనున్నపుడు తైలపానంబును, కఫము ఆమావస్థ నున్నపుడు వసామజ్జపానంబును నిషిద్ధములని ఫలితార్థము.)

స్నేహవ్యాపత్తులు, వానిచికిత్స.

మూ. తన్ద్రాసోత్క్లేశమానాహః జ్వరస్తమ్భో విసంజ్ఞతా. ౭౫
కుష్ఠాని కణ్డూః పాణ్డుత్వం శోథార్శాంస్యరుచిస్తృషా,

జఠరం గ్రహణీదోషః స్తైమిత్యం వాక్యనిగ్రహః. ౭౬
శూలమామప్రదోషాశ్చ జాయన్తే స్నేహవిభ్రమాత్,
తత్రాప్యుల్లేఖనం శస్తం స్వేదః కాలప్రతీక్షణమ్. ౭౭
ప్రతి ప్రతి వ్యాధిబలం బుద్ధ్వా స్రంసనమేవ చ,
తక్రారిష్టప్రయోగశ్చ రూక్షపానాన్న సేవనమ్. ౭౮
మూత్రాణాం త్రిఫలాయాశ్చ స్నేహవ్యాపత్తిభేషజమ్,

వ్యా. పైజెప్పిన స్నేహములకు యథోక్తవిధికి వ్యత్యస్తముగ సేవించినచో సీక్రింద చెప్పబడువ్యాధులు సంభవించును:—కునికిపాటు, వమనములు, ఆనాహము (కడుపుబ్బరము), జ్వరము, స్తంభము (శరీరము స్తంభించి యుండుట), స్మృతితప్పుట, మూర్ఛము, దురద, పాండురోగము, వాపు, అర్శోరోగము (మూలవ్యాధి, అరోచకము, దప్పి, మహోదరము, గ్రహణీరోగము, స్తైమిత్యము (శరీరముపై తడిగుడ్డ గప్పినవిధముగ చర్మము మొద్దుబారుట), నోట మాటవెడలక నిలచియుండుట, శూలము, అజీర్ణముచే గల్గువ్యాధులు ఇవియన్నియు స్నేహవ్యత్యాసమున గల్గువ్యాపత్తులు.

పైజెప్పిన స్నేహవ్యాపత్తులయందు అన్నిటియందును వమనము చేయించుట చాల ప్రశస్తము. మరియు చెమటబుట్టించుటయు, స్నేహము జీర్ణమగునంతవరకు ఆహారము భుజించక యూగియుండుటయు, చాలమంచిది. మరియు నాయావ్యాధిస్వభావము బలాబలమును చక్కగ గమనించి తత్తదనుగుణముగ వమనవిరేచనములచే దోషముల వెడలింపనగును. పుల్లని మజ్జిగనైనను చికిత్సావిధానమున జెప్పబడు అరిష్టములనైనను పానాదిరూపముగ ప్రయోగింపనగును. రూక్షములుగ (జిడ్డు పదార్థములులేని) నుండు అన్నపానముల నుపయోగింపనగును. మూత్రవర్గమున జెప్పిన మూత్రములను, త్రిఫలములను సేవించుటయు స్నేహమున గల్గిన వ్యాపత్తులయందు చికిత్సయగును.

స్నేహవ్యాపత్తికారణములు.

మూ. అకాలే చాఽహితశ్చైవ మాత్రయా న చ యోజితః. ౭౯
స్నేహో మిథ్యోపచారాచ్చ వ్యాపద్యేతాఽతిసేవితః,

వ్యా. స్నేహపానమునకు విధించినకాలమునకు వ్యత్యయముగనుండు కాలమున స్నేహపానము జేసినను, తనకు హితముకాని స్నేహమును త్రాగినను, స్నేహమునకు నియమించినమాత్రను (పరిమాణమును) అనుసరించక వ్యత్యస్తముగ స్నేహపానము చేసినను,

రముకలవారు చక్కెరపాకమును, అల్లపురసమును, నువ్వులనూనెను, మద్యమున కలిపి త్రాగినచో శరీరము స్నిగ్ధమగును. వేచబడినమాంసముతో గూడ నన్నమును జీర్ణమైన పిదప భుజింపవలెను. (పైజెప్పిన ఫాణితాదియుక్తమద్యమును త్రాగి అది జీర్ణమైనపిదప వేయించబడినమాంసముతో గూర్చి యన్నమును భుజింపవలెను. అట్లుచేసినయెడ రూక్ష శరీరము స్నిగ్ధమగునని భావము.)

మఱికొన్ని స్నేహనయోగములు.

మూ. తైలం సురాయా మణ్డేన వసాం మజ్జానమేవ వా. ౮౭
పిబేత్సఫాణితం క్షీరం నరస్స్నిహ్యతి వాతికః,
ధారోష్ణం స్నేహసంయుక్తం పీత్వా సశర్కరం పయః. ౮౮
నరస్స్నిహ్యతి పీత్వా వా సరం దధ్నస్సఫాణితమ్,
పాఞ్చప్రసృతికీ పేయా పాయసో మాషమిశ్రకః. ౮౯
క్షీరసిద్ధో బహుస్నేహః స్నేహయేదచిరాన్నరమ్,
సర్పిస్తైలవసామజ్జా తణ్డులప్రసృతైశ్శ్రృతాః. ౯౦
పాఞ్చప్రసృతికీ పేయా పేయా స్నేహనమిచ్ఛతా,

వ్యా. మనుజునకు వాతము ప్రకోపించినపుడు నువ్వులనూనెనైనను, వసనైనను, మజ్జనైనను సురామండముతోజేర్చి త్రాగినను, చక్కెరపాకముతో పాలనుకలిపిత్రాగినను శరీరము స్నిగ్ధమగును. మరియు ధారోష్ణమైన (అప్పుడు పిండి నురుగుతోగూడి వేడిగ నుండునదియైన) యావుపాలను స్నేహద్రవ్యముతోగూర్చిత్రాగినను, పాలతో చక్కెర కలిపి త్రాగినను, పెరుగుమీదిమీగడతో చక్కెరపాకముకలిపి త్రాగినను, మనుజుడు స్నిగ్ధశరీరుడగును. క్రిందచెప్పబడు పాంచప్రసృతకమనుగంజిని పానముజేసినను, మినుప పప్పును క్షీరమునజేర్చి మిక్కిలి చమురుకల్గునట్లు కాచబడినపాయసమును త్రాగినను అతి శీఘ్రముగ శరీరము స్నిగ్ధమగును. మరియు నెయ్యి, నూనె, వస, మజ్జ, బియ్యము ఈ యైదిటిని ఒక్కొకప్రసృతమువంతునజేర్చి కాచబడినగంజి పాంచప్రసృతికి (ఐదుప్రసృతముల పరిమాణముకల) యనవాగువనబడును. స్నేహనమును కోరుమానవుడు ఈపాంచ ప్రసృతికి పేయమనుపానముజేసినయెడ చక్కగ శరీరము స్నిగ్ధమగును అని భావము.

కొన్నిరోగములయందు కొన్నిస్నేహములనిషేధము.

మూ. గ్రామ్యానూపౌదకం మాంసం గుడం దధి పయస్తిలాన్,
కుష్ఠీ శోథీ ప్రమేహీ చ స్నేహనే న ప్రయోజయేత్. ౯౧

వ్యా. కుష్ఠరోగముకలవారును, వాపుకలవారును, ప్రమేహరోగముకలవారును, స్నేహనముచేసికొనవలసినప్పుడు గ్రామములయందు జంతువులమాంసమును, జలప్రాంతమున నుండు జంతువులమాంసమును, జలమునసుండు మత్స్యాదిజంతువులమాంసమును, బెల్లమును, పెరుగును, పాలను, నువ్వులను వీని నుపయోగింపంజనదు. (కుష్ఠాదిరోగపీడితులు స్నేహనమునకై గ్రామ్యాదిజంతువులమాంసమును, బెల్లము మున్నగుద్రవ్యములను ఉపయోగింపంజనదని భావము.)

కుష్ఠశోఫప్రమేహములయందు స్నేహనవిధి.

మూ. స్నేహైర్యథాస్వం తాం సిద్ధైః స్నేహయేదవికారిభిః,
పిప్పలీభిః హరీతక్యా సిద్ధైస్త్రిఫలయాపి వా. ౯౨
ద్రాక్షామలకయూషాభ్యాం దధ్నా చామ్లేన సాధయేత్,
వ్యోషగర్భం భిషక్ స్నేహం పీత్వా స్నిహ్యతి తన్నరః. ౯౩

వ్యా. పైజెప్పిన కుష్ఠము, శోఫ, ప్రమేహము అను నీరోగములయందును పిప్పళ్లు కరకకాయలు, త్రికటుకములు అనునీమూటిని వేరువేరుగ జేర్చి ఆయారోగమునకు శరీరతత్త్వాదులకు అనుగుణములైనఘృతము మున్నగుస్నేహములను పక్వముచేసి స్నేహనముచేయనగును. (ఇచ్చట యథాసంఖ్యము నవలంబించి కుష్ఠరోగమున పిప్పళ్లనుజేర్చి పక్వముచేయబడిన స్నేహముచేతను, శోఫరోగమున కరకకాయలచేర్చి పక్వమైన స్నేహముచేతను, ప్రమేహమునందు త్రికటుకములజేర్చి పక్వముచేయబడిన స్నేహముచేతను స్నేహనముచేయనగునని యర్థముజెప్పెదరు. ఇది వ్యాధిదోషాదుల గమనించి యథోచితముగ నాచరింపదగు.)

మరియు ద్రాక్షకషాయము, ఉసిరికకాయలకషాయము, పులిసినపెరుగు, ఈమూడు ద్రవములను నెయ్యి మున్నగు స్నేహద్రవ్యమున జేర్చి అందు త్రిఫలముల కల్కమును కలిపి స్నేహపాకవిధిగ వైద్యుడు పక్వముచేసి త్రాగించినయెడ సులభముగ స్నిగ్ధుడగును.

స్నేహనయోగ్యఘృతము.

మూ. యవకోలకులుత్థానాం రసాః క్షీరం సురా దధి,
క్షీరః సర్పిశ్చ తత్సిద్ధం స్నేహనీయం ఘృతోత్తమమ్. ౯౪

వ్యా. యవలు, రేగుపండ్లు, ఉలవలు ఈమూటిరసములు; పాలు, మద్యము, పెరుగు అను నీయారుద్రవములను ఘృతమునకు సమభాగముగజేర్చి అందు యవకార

మును కల్కముగఁజేర్చి ఘృతపాకవిధి ననుసరించి పక్వముజేయునది. ఈఘృతము స్నేహామునకు మిక్కిలి యుత్తమ మైయుండును. (ఇచ్చట ఘృతపాకపరిభాషానుసారముగ పక్వము చేయునది.)

యోనిశుక్రదోషముల కుపయోగ్యస్నేహము.

మూ. తైలమజ్జవసాసర్పిః బదరత్రిఫలారసైః,
యోనిశుక్రప్రదోషేషు సాధయిత్వా ప్రయోజయేత్. ౯౭

వ్యా. తైలము, మజ్జ, వస, ఘృతము అను నీనాల్గుస్నేహములను రేగుపండ్లరసమును త్రిఫలాకషాయమును కలిపి సిద్ధముచేసి యోనిరోగములయందును, శుక్రరోగములయందును స్నేహనమునకై ఉపయోగింపనగును (ఇచ్చట తైలాదుల నాల్గిటియందును బదరత్రిఫలారసముల కలిపి కల్కములేకయే పక్వముచేయవలెనని యెరుంగునది).

స్నేహము శరీరమున వ్యాపించుటకు దృష్టాంతము.

మూ. గృహ్ణాత్యమ్బు యథావస్త్రం ప్రస్రవత్యధికం యథా,
యథాగ్నిర్జీర్యతి స్నేహ స్తథాస్రవతి చాధికః. ౯౮
యథా చాక్లేద్య మృత్పిణ్డం ఆసిక్తం త్వరయా జలమ్,
స్రవతి స్రంసతే స్నేహః తథా త్వరితసేవితః. ౯౯

వ్యా. లోకమున నొకగుడ్డను మితమైననీళ్లచేత తడిపినయెడ ఆనీళ్లను గుడ్డ పీల్చి తనయందు నిమిడించికొనును; అవిధముగనే అది బలముననుసరించి తదనుగుణముగ మాత్రను కల్పించి స్నేహమును త్రాగినచో నయ్యది శరీరమున జాఠరాగ్నిచే జీర్ణమై చక్కగ స్నిగ్ధముగజేయును. మరియు ఒకగుడ్డను మిక్కిలి యధికమైన నీళ్లలోముంచి యెత్తినచో నీళ్లు గుడ్డకు మిక్కుటమై వృథాగా కారిపోవును కదా; ఆరీతిగనే అగ్నిబలమును గమనించక మాత్రాధికముగ స్నేహమును త్రాగినయెడ నయ్యది మిక్కుటమగుటచే జాఠరాగ్నిచే జీర్ణముకాక గుదమునుండి బైటవెడలును. (దానంజేసి యనేకవ్యాపత్తులు కల్గును. కావున యథాయోగముగ జాఠరాగ్నికి దగిన ప్రమాణముగ మాత్రను కల్పించి యుపయోగించిన యథోక్తగుణముల గల్గించుననని భావము.)

మరియు ఒకమట్టిపెల్లపై నతిత్వరితముగ నీళ్లుపోసినయెడ నాజలము మట్టిపెల్లను కొంచెముగనే తడిపి క్రిందికిజారిపోవును; అవిధముగ నొకటేదినమున స్నేహమును త్వరితముగ నధికముగ త్రాగిన నయ్యది ధాతువులతో కలియకయే శీఘ్రముగ బైటవెడలును. దానంజేసి స్నిగ్ధత కల్గనేరదు. (కావున నొకదినమునందే త్వరపడి యధికముగ స్నేహా

మును త్రాగక, పైజెప్పిన త్రిరాత్రసప్తరాత్రకాలనియమము ననుసరించి యథోక్తముగ స్నేహపానము జేసినయెడ నయ్యది సుఖముగ జాఠరాగ్నిసంబంధముచే జీర్ణమై స్నిగ్ధత్వ మును నిరపాయముగ గల్గించునని భావము.) ఈవిషయము శిష్యప్రశ్నలో లేకున్నను శిష్యబోధార్థముగ జెప్పబడినదని యెరుంగునది.

లవణయుక్తస్నేహము శీఘ్రముగ స్నేహసమనుట.

మూ. లవణోపహితాః స్నేహాః స్నేహయన్త్యచిరాన్నరమ్,
తద్ధ్యభిష్యన్ద్యరూక్షం చ సూక్ష్మముష్ణం వ్యవాయి చ. ౯౮

వ్యా. ఏ స్నేహమునందైనను లవణమునుకూడ చేర్చి యుపయోగించినచో నతి శీఘ్రముగ మనుజుని స్నిగ్ధముగజేయును. లవణము ద్రవమును కల్గించి స్రవింపజేయునది (యగుటచే శరీరమున ద్రవమును పుట్టించును.) రూక్షగుణములేనిది (కావున స్నేహ మునకు సహాయకారి యగును). సూక్ష్మగుణముకల్గినది (కావున శరీరమున శీఘ్రముగ వ్యాపించుటకు సహకారి యగును.) ఉష్ణవీర్యము కల్గినది. వ్యవాయిగుణము కల్గినది (తొలుత శరీరమున వ్యాపించి పిమ్మట జీర్ణమగునది కావున తొలుత శరీరమున వ్యాపింప జేసి జీర్ణము నొందించును.) (ఇట్టిగుణములు కల్గినది యగుటచే స్నేహద్రవ్యమును శరీరమున వ్యాపింపజేసి శీఘ్రముగ స్నేహనమును కల్గించునని భావము.)

స్నేహ-స్వేద-సంశోధనములకు పౌర్వాపర్యక్రమము.

మూ. స్నేహమగ్రే ప్రయుంజీత తతస్స్వేదం అనన్తరమ్,
స్నేహస్వేదోపపన్నస్య సంశోధనమథేతరత్. ఇతి. ౯౯

వ్యా. మనుజునకు తొలుత స్నేహము నుపయోగించి స్నిగ్ధత కల్గినపిదప స్వేదము (చెమటను) విధ్యుక్తముగ వెడలింపనగును. స్నేహ స్వేదవిధుల యథోక్తముగజేసిన పిదప (శరీరము స్నిగ్ధమై స్వేదము చక్కగ వెడలినపిమ్మట) వమనవిరేచనరూపమైన సంశోధనమును ప్రయోగించవలెను. (ఇచ్చట స్నేహ స్వేదములు శోధనమునకు పూర్వాం గములగుటచేత స్నేహ-స్వేద - ఉపకల్పనీ యాధ్యాయములకు పౌర్వాపర్యసంబంధము సూచింపబడినది యని యెరుంగునది.)

అధ్యాయవిషయసంగ్రహము.

మూ. స్నేహాః స్నేహావిధిః కృత్స్నవ్యాపత్సిద్ధిః సభేషజా,
యథాప్రశ్నం భగవతా వ్యాహృతం చాన్ద్రభాగినా. ౧౦౦

వ్యా. ఈ స్నేహాధ్యాయమునందు స్నేహంబులను, స్నేహవిధానంబును, పలు దెరంగులైన స్నేహవ్యాపత్తులును, వానికి దగిన యౌషధంబును ఇవి యన్నియు తాను ప్రశ్నజేసిన క్రమము ననుసరించి యగ్నివేశునిచే వివరింపబడియె. (ఇచ్చట చాంద్రభాగి యనగ చంద్రభాగనదీసమీపముననుండు అగ్నివేశుడని యర్థము.)

ఇత్యగ్నివేశకృతే తన్త్రే చరకప్రతిసంస్కృతే సూత్రస్థానే
స్నేహాధ్యాయో నామ త్రయోదశోఽధ్యాయః.

వ్యా. ఇత్తెరంగున నగ్నివేశకృతంబును చరకమహర్షిచే సంస్కరింపబడినదియు నగు నాయుర్వేదతంత్రమున సూత్రస్థానమునందు స్నేహాధ్యాయమనునది పదుమూడవ యధ్యాయము సమాప్తము.

చతుర్దశాధ్యాయము.

అవతారిక:—పైయధ్యాయాంతమున 'స్నేహస్వేదోపపన్నస్య సంశోధనం' అని చెప్పినప్రకారము క్రమానుసారముగ నీయధ్యాయమున స్వేదవిధి చెప్పబడును:—

మూ. అథాతః స్వేదాధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః. ౧
ఇతి హ స్మాహ భగవానాత్రేయః. ౨

వ్యా. స్నేహాధ్యాయమును చెప్పినపిదప స్వేదవిధిని దెల్పునట్టి స్వేదాధ్యాయమును త్రికాలజ్ఞానవేదియగు నాత్రేయుడు చెప్పినదానికి న్యూనాతిరేకము కానట్లు వివరించెదనని యర్థము. (స్వేదమన ఉష్ణమైన (వేడియైన) ద్రవ్యముచే నొత్తడము మున్నగుదానివలన శరీరముపై చెమటపుట్టించుట స్వేదమనబడును.

స్వేదమున శమించుదోషములు.

మూ. అతస్స్వేదాః ప్రవక్ష్యన్తే యైర్యథావత్ప్రయోజితైః,
స్వేదసాధ్యాః ప్రశామ్యన్తి గదా వాతకఫాత్మకాః. ౩

వ్యా. విధ్యుక్తప్రకారము ప్రయోగింపబడిన యేస్వేదములచేత స్వేదసాధ్యములగు వాతవ్యాధులును కఫవ్యాధులును శాంతినొందునో, అట్టిస్వేదములు చెప్పబడును.

'స్వేదసాధ్యాః' అని చెప్పుటచేత స్వేదసాధ్యములైన వాతవ్యాధులును, కఫవ్యాధులును శమింపజేయునవి స్వేదములని యర్థము. ఇట్లు చెప్పుటచేత మహోదరము మున్నగు వ్యాధులు వాతకఫములచే జనించినను స్వేదముచే సాధ్యములు కావు. కావున నవి స్వేదవిధానముచే శాంతినొందవని భావము. 'వాతకఫాత్మకాః' అనుచోట సంసర్గము

లేక ప్రత్యేకముగ వాతముచేనైనను, కఫముచేనైనను జనించినవ్యాధులను స్వేదము శమింపజేయునని యెరుంగునది.

స్వేదప్రయోజనము.

మూ. స్నేహపూర్వం ప్రయుక్తేన స్వేదేనావర్జితేఽనిలే,
పురీషమూత్రరేతాంసి న సజ్జన్తి కథంచన. ౪
శుష్కాణ్యపి హి కాష్ఠాని స్నేహస్వేదోపపాదనైః,
నమయన్తి యథాన్యాయం కిం పునర్జీవతో నరాన్. ౫

వ్యా. పై స్నేహాధ్యాయమునజెప్పిన విధిప్రకారము తొలుత స్నేహపానముజేసి శరీరము స్నిగ్ధమైనపిదప స్వేదమును (చెమట బుట్టించు విధానమును) ప్రయోగించినచో వాతము ప్రకోపము తగ్గి యనులోమముగ నగును. వాతము ప్రకోప ముడిగినప్పుడు పురీషంబును మూత్రంబును శుక్రంబును కోష్ఠమున నడ్డగింపబడక యుండును. ద్రవము లేక యెండిన కట్టెలును వానికి చమురు పూసి నిప్పుసెగలో కాచినచో స్వభావసిద్ధముగ నే వంగును. నిర్జీవములగు కాష్ఠములే స్నేహస్వేదములచే వంగుచుండ ఇంక సజీవులైన మనుజులు స్నేహస్వేదములచే మార్దవమునొందక యుందురా? (కావున స్నేహస్వేదవిధుల నుపయోగించుటచే వాతము శమించును. కోష్ఠము మెత్తపడును).

యుక్తస్వేదస్వరూపము.

మూ. రోగర్త్వవ్యాధితాపేక్షో నాత్యుష్ణోఽతిమృదుర్న చ,
ద్రవ్యవాన్ కల్పితో దేశే స్వేదః కార్యకరో మతః. ౬

వ్యా. రోగములు శీతవర్షాదిఋతువులు రోగపీడితులు వీని బలాబలములను గమనించి తత్తదనుగుణముగను, మిక్కిలి తీవ్రమైన తాపంబును మిక్కిలి మృదువును గాక సమస్థితి నుండునదిగను, స్నిగ్ధరూక్షాది గుణయుక్తమైన ద్రవ్యములతో గూడినదిగను కల్పింపబడిన స్వేదము నుపయోగించినచో నామాశయము మున్నగు ప్రదేశమునందు చక్కగ పనిచేయును. (రోగముయొక్కయు శీతోష్ణాది కాలముయొక్కయు బలాబలము నెరింగి ఆమాశయాది స్థానానుగుణముగ మిక్కిలి తీవ్రంబును మిక్కిలి మృదువునుగాక సమోష్ణముగ నుండునట్లు యథోచితముగ స్నేహద్రవ్యముసైనను రూక్షద్రవ్యముసైనను గూర్చి కల్పింపబడిన స్వేదము ఆమాశయాది స్థితదోషమును చక్కగ మృదువుగజేసి యథోక్తకార్యమును జేయునని భావము.)

తీవ్రమృదుమధ్యస్వేదోపయోగ్యములు.

మూ. వ్యాధౌ శీతే శరీరే చ మహాన్ స్వేదో మహాబలే,
దుర్బలే దుర్బలస్స్వేదః మధ్యమే మధ్యమో హితః. ౭

వ్యా. వ్యాధియైనను, కాలకృతమైన శీతంబైనను, రోగి శరీరంబైనను మిక్కిలి బలిష్ఠముగ నున్నపుడు మిక్కిలి వేడిగ నుండునట్లు స్వేదమును చేయనగును. అటుగాక పైజెప్పిన వ్యాధిశీతశరీరములు మిక్కిలి బలహీనములై యున్నపుడు మృదువైన స్వేదము నుపయోగింపవలెను. లేక వ్యాధి శీతము శరీరము మధ్యబలములుగ నున్నపుడు మధ్యమముగ(మిక్కిలి తాపంబును మిక్కిలి మృదువునుగాక)నుండు స్వేదము నుపయోగించుట చాల హితకరము. (ఇది బలానుసారముగ స్వేదకల్పననిర్ణయము.)

అయాదోషానుసారముగ స్వేదకల్పనము.

మూ. వాతశ్లేష్మణి వాతే వా కఫే వా స్వేద ఇష్యతే,
స్నిగ్ధరూక్షః తథా స్నిగ్ధో రూక్షశ్చాప్యుపకల్పితః. ౮

వ్యా. వాతకఫములు రెండును ప్రకోపించియున్నపుడు స్నిగ్ధంబును రూక్షంబునైన ద్రవ్యాదులజేర్చి కల్పింపబడిన స్వేదమును, కేవల వాతమున స్నిగ్ధద్రవ్యముతో కల్పింపబడిన స్వేదమును, కేవల కఫమున రూక్షగుణముకల ద్రవ్యముల గూర్చి కల్పింపబడిన స్వేదము నుపయోగింపదగును. (ఇది ద్రవ్యాపేక్షముగ స్వేదకల్పనము.)

ఆమాశయాది దేశానుసారముగ స్వేదకల్పనము.

మూ. ఆమాశయగతే వాతే కఫే పక్వాశయాశ్రితే,
రూక్షపూర్వో హితస్స్వేదః స్నేహపూర్వ స్తథైవ చ. ౯

వ్యా. వాతము (కఫస్థానమైన) ఆమాశయమున జేరినపుడు తొలుత కఫస్థానమునకు అనుకూలమైన రూక్షస్వేదమునుజేసి, పిమ్మట వాతమున కనుకూలమైన స్నేహద్రవ్యముతో గల్పింపబడిన స్వేదము నుపయోగించుట హితకరము. మరియు కఫము వాతస్థానమైన పక్వాశయమున జేరినపుడు తొలుత వాతమున కనుకూలమైన స్నిగ్ధస్వేదము నుపయోగించి, పిమ్మట కఫమునకు అనుకూలమైన రూక్షస్వేదము నుపయోగించునది.

ఇచ్చట వాతము కఫస్థానమున జేరినపుడును, కఫము వాతస్థానమున జేరినపుడును తొలుత నట్టిస్థానము నాశ్రయించి దోషమునకు దగిన స్వేదమును జేసి, పిమ్మట నాస్థానమునకు వచ్చియుండు దోషమున కనుకూలమైన స్వేదమును చేయవలెను.

ఈవిషయము "స్థానం జయేద్ధి పూర్వం తు స్థానస్థస్యాఽవిరుద్ధతః" అని చెప్పబడినది. కావున తొలుత స్థానమునకు దగిన చికిత్సజేసి పిదప ఆస్థానమున జేరినదోషమును శమింపజేయుట యుచితము. ఇది (దేశాపేక్షముగ స్వేదకల్పన విధానము.)

అవయవభేదమునుబట్టి స్వేదకల్పనము.

మూ. వృషణౌ హృదయం దృష్టీ స్వేదయేన్మృదునైవ వా,
మధ్యమం వఙ్క్షణౌ శేషమఙ్గావయవమిష్టతః. ౧౦

వ్యా. మరియు అండకోశము, హృదయము, కన్నులు, ఈస్థలములయందు కేవలము స్వేదముచేతనే సాధింపవలసిన వ్యాధులు సంభవించినపుడు మృదుస్వేదమును గల్పించి యుపయోగింపనగును. అట్టిస్థలములయందలి వ్యాధులు మృదుస్వేదనముగాక నుపాయాంతరములచే సాధింపదగిన యవస్థనున్నపుడు మృదుస్వేదమును గూడ మానుట చాలమంచిది. గజ్జలయందు స్వేదసాధ్యవ్యాధులు కల్గినపుడు మధ్యమస్వేదము నుపయోగింపదగును. పైజెప్పిన స్థలములు దక్క తక్కిన యవయవములయందు తనకిచ్ఛవచ్చినట్లు స్వేదనము చేయవచ్చును.

నేత్ర-హృదయములయందు స్వేదనముచేయునపుడు చేయదగిన యుపచారములు.

మూ. సుశుద్ధైర్నక్తకైః పిణ్డ్యా గోధూమానామథాపి వా,
పద్మోత్పలపలాశైర్వా స్వేద్యః సంవృత్య చక్షుషీ. ౧౧
ముక్తావలీభిః శీతాభిః శీతలైర్భాజనైరపి,
జలార్ద్రైర్జలజైర్హస్తైః స్విద్యతో హృదయం స్పృశేత్. ౧౨

వ్యా. కన్నుల కావిరిపట్టి స్వేదనము చేయునపుడు పరిశుద్ధములై తెల్లగనుండు గుడ్డలచేనైనను, గోధుమపిండిచేనైనను, తామరాకులచేనైనను, కలువలచేనైనను కన్నుల గప్పి మూసి యావిరి పట్టవలెను. హృదయమునకు ఆవిరిచే స్వేదనము చేయునెడ చల్లనైయుండు ముత్యములచేనైనను, చల్లగనుండు పాత్రలచేనైనను, నీళ్లచేతడిసియుండు తామరపువ్వులచేనైనను, కలువలచేనైనను హృదయమును పలుమారు స్పృశించుచుండవలెను. (కన్నులును హృదయంబును వేడికి యోరువజాలదు కావున ఆవిరిచేనైన వేడిచే వానికి బాధకల్గనీయక పైజెప్పిన యుపచారముల జేయవలెనని భావము. గజ్జలయందును ఆవిరిపట్టునపుడు తగినయుపచారముల జేయవలెనని యెరుంగునది.)

స్వేదసమ్యగ్యోగఅయోగలక్షణములు.

మూ. శీతశూలవ్యుపరమే స్తబ్ధగౌరవనిగ్రహే,
సంజాతే మార్దవే స్వేదే స్వేదనాద్విరతిర్మతా. ౧౩

వ్యా. స్వేదనము (ఆవిరిచే చెమటబుట్టించుట) చేయుచునపుడు ఆవిరి బట్టినచోట చల్లదనముపోయి వేడిగనుండి నొప్పి మున్నగుబాధ నివర్తించుట, స్తంభించియుండుట, భారంబును నివర్తించుట, అవయవములు మృదువైయుండుట ఈలక్షణములు కనపట్టునపుడు చక్కగ చెమట వెడలినదని యెరింగి స్వేదనకృత్యమునుండి విరమించవలెను. (పైజెప్పిన లక్షణములు కనబడినప్పుడు స్వేదనము చక్కగ జేయబడినదని యెరుంగునది. పైజెప్పినది సుస్విన్నలక్షణములు. మరియు పైజెప్పిన లక్షణములకు వ్యతిరేకముగ చల్లదనంబును, బాధయు, స్తంభగౌరవంబులును నివర్తించకయుండు నెడ స్వేదనము చక్కగ పని చేయలేదని యెరుంగునది. ఇదియే అయోగలక్షణము. అట్టియెడ మరల స్వేదనము చేయవలెనని భావము. ఈశ్లోకమునందు స్వేదసమ్యగ్యోగఅయోగలక్షణములు రెండును చెప్పబడినవని యెరుంగునది.)

స్వేదాతియోగలక్షణములు, అందుపచారములు.

మూ. పిత్తప్రకోపో మూర్ఛా చ శరీరసదనం తృషా,
దాహస్స్వేదాఙ్గదౌర్బల్యం అతిస్విన్నస్య లక్షణమ్. ౧౪
ఉక్తస్తస్యాశితీయే యో గ్రైష్మికస్సర్వశో విధిః,
సోఽతిస్విన్నస్య కర్తవ్యో మధురః స్నిగ్ధశీతలః. ౧౫

వ్యా. అధికముగ స్వేదనముచే చెమట బుట్టించినయెడ పిత్తము ప్రకోపించును. మూర్ఛగ్రమ్మును. శరీరము కృశించును. దప్పి కల్గును. మంటబుట్టును. చెమట యధికముగ వెడలును. శరీరము మిక్కిలి దుర్బలమగును. ఇవియన్నియు అతి స్విన్నలక్షణములు. అట్టి స్వేదాతియోగము గల్గినప్పుడు తస్యాశితీయమను నారవయధ్యాయమున జెప్పిన గ్రీష్మఋతు విధానమంతయు చేయదగును. మరియు మధురంబును స్నిగ్ధంబును శీతలంబునైన యన్నపానాదుల సేవింపనగును.

ఇచ్చట 'గ్రైష్మికః' అని చెప్పుటచేతనే మధుర స్నిగ్ధశీతలాదుల సేవింపవలెనని యర్థమగుచున్నను, "మద్యమమ్లం నవా పేయం" అని పక్షాంతరముగ విధింపబడిన మద్యపానమును నిషేధించుటకును, మధురస్నిగ్ధ శీతాద్యాహారమును విశేషముగ విధించుటకును మరల 'మధురః స్నిగ్ధశీతలః' అని చెప్పబడినది.

స్వేదనము చేయదగనివారు.

మూ॥ కషాయమద్యనిత్యానాం గర్భిణ్యా రక్తపిత్తినామ్,
పిత్తినాం సాతిసారాణాం రూక్షాణాం మధుమేహినామ్. ౧౬
విదగ్ధభ్రష్టబ్రధ్నానాం విషమద్యవికారిణామ్,
శ్రాన్తానాం నష్టసంజ్ఞానాం స్థూలానాం పిత్తమేహినామ్. ౧౭
తృష్యతాం క్షుధితానాం చ క్రుద్ధానాం శోచతామపి,
కామల్యుదరిణాం చైవ క్షతానామాఢ్యరోగిణామ్. ౧౮
దుర్బలాతివిశుష్కాణాం అపక్షీణౌజసాం తథా,
భిషక్తైమిరికాణాం చ న స్వేద మవతారయేత్. ౧౯

వ్యా. మధురరసముదక్క తక్కిన రసములచే సిద్ధమైనమద్యమును నియతముగ త్రాగు నలవాటుకలవారు, గర్భిణీస్త్రీలు, రక్తపిత్తవ్యాధికలవారు, పిత్తప్రకృతికలవారు, అతిసారవ్యాధిపీడితులు, రూక్షమైనశరీరముకలవారు, మధుమేహవ్యాధికలవారు, నిప్పుచే కాలిన వ్రణముకలవారు, గుదభ్రంశము (గుదము స్వస్థానమునుండి భ్రష్టమగురోగము)చే బాధితులు, విషముచే బాధితులు, మదాత్యయమున గల్గిన వాతకఫరోగములచే బాధింపబడినవారు, శరీరమున శాయాసమును కల్గించుపనుల జేయుంటచే బడలినవారు, శరీరముపై ప్రజ్ఞదప్పినవారు, స్థూలశరీరముకలవారు, పిత్తమేహరోగముగలవారు, దప్పిగొన్నవారు, ఆకలిగొన్నవారు, కోపముజెందినవారు, దుఃఖపడువారు, కామలారోగపీడితులు, ఉదరరోగబాధితులు, ఉరఃక్షతరోగముకలవారు (లేక దెబ్బ గాయము తగిలినవారు), ఆఢ్యవాతమని చెప్పబడు వాతరక్తవ్యాధికలవారు, బలహీనులు, మిక్కిలి శుష్కించిన శరీరముకలవారు, సర్వధాతుసారరూపమైన యోజస్సు క్షీణించినవారు, తిమిరమను నేత్రరోగముకలవారును, వీరికందరకును వైద్యుడు స్వేదనవిధిని చేయదగదు.

ఇచ్చట కషాయశబ్దముచేత మధురరసమునకన్న నితరరసమని చెప్పబడును. మధురరసమునకన్న నితరరసములచే సిద్ధమైనమద్యమును త్రాగునలవాటు కలవారికి స్వేదనము చేయదగదని యర్థము. ఏలయన—కషాయరసము వాతవర్ధకము కావున కషాయరసమును నియతముగ నుపయోగించువారికి వాతము వృద్ధినొందియుండును. అట్టివారికి వాతహరమైన స్వేదనము హితకరమగును. కావున నిషేధము పొసగనేరదు. పై జెప్పినవిధముగ నర్థముచేసినయెడ సమంజసముగ నుండును. లేక కషాయరసము రూక్షము స్తంభనమును చేయును. అట్టికషాయరసమును నిత్యముగ నుపయోగించువారిశరీరము రూక్షముగ నుండును. అట్టివారికి స్వేదనముచేసినయెడ శరీరము పగులును. కావున కషాయరసమును

నిత్యముగ నలవాటుపడి భుజించువారికిని, మద్యపాననిరతులకును కూడ స్వేదననిషేధము సమంజసమగును. ఈపక్షమున 'కషాయమద్యనిత్యానాం' అనుచోట 'కషాయనిత్యానాం మద్యనిత్యానాం' అని విగ్రహముచేత కషాయనిత్యులకును, మద్యనిత్యులకును స్వేదనము తగదని యర్థము.

రక్తపిత్తవ్యాధికలవారికి ప్రతిశ్యాయాదిస్వేదనార్హవ్యాధులలో పరిగణనము లేకుండుటచేతనో స్వేదనము నిషిద్ధమైనను, అట్టి రక్తపిత్తవ్యాధిపీడితులకు స్వేదసాధ్యము లగు వాత-కఫాత్మకములైన యితరరోగములు సంభవించినను వారికి స్వేదము చేయదగ దని నిషేధించుటకై మరల 'రక్తపిత్తినాం' అని ప్రత్యేకముగ నిషేధింపబడినది. ఈ నిషేధముచేత రక్తపిత్తముకలవారికి విహితములగు వమనవిరేచనముల చేయుంనపుడును వానికి పూర్వాంగముగ చేయవలసిన స్వేదనమును కూడ చేయకూడదని నిషేధము ఏర్ప డును. రక్తపిత్తమున నేయవస్థయందును స్వేదనము నిషిద్ధమని ఫలితార్థము. ఇత్తెరంగు ననే పిత్తమేహ కామలారోగములయందును స్వేదనిషేధమునకు ప్రయోజనము నెరుంగు నది. 'పిత్తినాం' అనగా పిత్తప్రకృతికలవారని యర్థము.

మధుమేహశబ్దము మేహసామాన్యముగ వాచకమగునని కియత్తశ్శిరసీ యాధ్యా యమున చెప్పబడును కావున నిచ్చటను ప్రమేహసామాన్యవాచకము. అన్నిప్రమేహముల యందును శరీరము చాల శిథిలమగును. అట్టి శరీరశైథిల్యకారకములగు ప్రమేహముల యందు స్వేదనము చేసినయెడ శైథిల్య మెక్కుడగును కావున ప్రమేహసామాన్యముగ స్వేదనము నిషిద్ధము. ఈయర్థముచేతనే పిత్తమేహమునను స్వేదనిషేధము సిద్ధించిన నిషేధప్రాబల్యమును సూచించుటకై 'పిత్తమేహినాం' ప్రత్యేకముగ నిషేధింపబడినది. ఇట్లు చెప్పుటచేత పిత్తమేహమున స్వేదసాధ్యరోగములు తటస్థించినపుడును స్వేదనము చేయకూడదని యెరుంగునది.

మరియు నీనిషేధమున నొకవిశేషము—స్వేదనిషేధవిషయములలో పైజెప్పిన రీతిగ రక్తపిత్తగుల్మాదులయందు తప్ప తక్కినరోగములలో కేవలము స్వేదసాధ్యములైన సన్యాసము, అపస్మారము మున్నగు ప్రబలమైనవ్యాధులు సంభవించినయెడ నీనిషేధమును కూడ సరకుసేయక స్వేదనమును అవశ్యముగ చేయవలెను. అట్లు చేయనినాడు ప్రబ లములైన వ్యాధులచే నాపత్తు కల్గును. అట్టిసమయమున స్వల్పవిరోధమున్నకై యుంపే క్షించిన గొప్పహాని రాజూచును గాన స్వల్పవిరోధమును గమనింపనక్కరలేదు. ఈవిష యముననే "యద్భూయో విరోధే స్వల్పమన్యాయ్యమ్" అని న్యాయము చెప్పుచున్నది కావున గమనింపనగును.

స్వేదనము చేయదగినవ్యాధులు.

మూ. ప్రతిశ్యాయే చ కాసే చ హిక్కాశ్వాసేష్వలాఘవే,
కర్ణమన్యాశిరశ్శూలే స్వరభేదే గళగ్రహే. ౨౦
అర్దితైకాఙ్గసర్వాఙ్గపక్షాఘాతే వినామకే,
కోష్ఠానాహవిబంధేషు శుక్రాఘాతే విజృమ్భకే. ౨౧
పార్శ్వపృష్ఠకటీకుక్షిసఙ్గ్రహే గృధ్రసీషు చ,
మూత్రకృచ్ఛ్రే మహత్త్వే చ ముష్కయోరఙ్గమర్దకే. ౨౨
పాదజానూరుజఙ్ఘార్తి సఙ్గ్రహే శ్వయథావపి,
ఖల్లీష్వామేషు శీతే చ వేపథౌ వాతకణ్టకే. ౨౩
సఙ్కోచాయామశూలేషు స్తమ్భగౌరవసుప్తిషు,
సర్వాఙ్గేషు వికారేషు స్వేదనం హితముచ్యతే. ౨౪

వ్యా. పడిసెము, దగ్గు, ఎక్కిళ్లు, శ్వాసము, శరీరము కొంచెము బరువుగనుండుట, చెవిపోటు, మెడకు వెనుకప్రక్కనుండు నరములనొప్పి, తలనొప్పి, కంఠస్వరము మారియుండుట, కుత్తుక మూసికొనియుండుట, అర్దితవాతము, ఏకాంగవాతము, సర్వాంగవాతము, పక్షాఘాతవాతము, వినామక (శరీరమును వంచునట్టి) వాతవ్యాధి, కోష్ఠగతరోగము, ఆనాహము (కడుపుబ్బరము), మలమూత్రములబంధము, శుక్రము వెడలక బంధించియుండుట. విజృంభవాతము (బహిరాయామము, లేక అధికముగ గల్గిన యావలింతలు), ప్రక్కలయందును, వీపునందును, నడుమునందును, కుక్షియందును బిగబట్టినట్లు బాధకల్గుట, గృధ్రసీవాతము, మూత్రకృచ్ఛ్రము, అండవృద్ధి, శరీరమునందెల్ల నొప్పులు, పాదములయందును, మోకాళ్లయందును, తొడలయందును, పిక్కలయందును పోటు, పాదములు మున్నగువానియందు పట్టుకొన్నవిధముగ బాధ, శరీరమున వాపు, ఖల్లీవాతము (కాళ్లవ్రేళ్లు మున్నగు నవయవములు ముడుచుకొను వాతవిశేషము), ఆమవాతము, చలి, వణకు, చీలమండయందు పుట్టు వాతకంటకమను వాతరోగము, అవయవములు ముడుచుకొను వాతరోగము, అవయవములవంచునట్టి వాతవిశేషము, శూలవాతము, కీళ్లయందు పట్టినట్లు గల్గువాతవిశేషము, శరీరము మిక్కిలి బరువుగనుండుట, సుప్తివాతము (శరీరముపై స్పర్శము దెలియక మొద్దువలెనుండుట), ఈ చెప్పబడిన వ్యాధులయందును, సర్వాంగములవ్యాపించు నానావిధవాతరోగములయందును స్వేదనముచేయుట మిక్కిలి ప్రశస్తము.

స్వేదోపయోగ్యద్రవ్యములు.

మూ. తిలమాషకులుత్థామ్లఘృతతైలామిషౌదనైః,
పాయసైః కృసరైర్మాంసైః పిణ్డస్వేదం ప్రయోజయేత్. ౨౫
గోఖరోష్ట్రవరాహాశ్వశకృద్భిస్సతుషైర్యవైః,
సికతాపాంసుపాషాణకరీషాయసపూటకైః. ౨౬
శ్లైష్మికాన్ స్వేదయేత్ పూర్వైః వాతికాన్ సముపాచరేత్,
ద్రవ్యాణ్యేతాని శస్యన్తే యథాస్వం ప్రస్తరేష్వపి. ౨౭

వ్యా. నువ్వులు, ఉద్దులు, ఉలవలు వీనిని పుల్లనిగంజియందైనను, నేతియందైనను, తైలమునందైనను, మాంసమునందైనను, అన్నమునందైనను, పాయసమునందైనను, కృసరము (నువ్వులను, ఉద్దులను, బియ్యమును చేర్చి కాచబడిన గంజి)యందైనను, మాంసమునందైనను కలిపి పిండస్వేదమును ప్రయోగింపనగును. (అనగ పై జెప్పిన నువ్వులు మున్నగువానిని ద్రవముతో గూర్చి ముద్దజేసి జేయబడు స్వేదనము పిండస్వేదము.)

మరియు ఆవులయొక్కయు, గాడిదెలయొక్కయు, ఒంటెలయొక్కయు, పందులయొక్కయు, గుఱ్ఱములయొక్కయు పేడచేతను, పొట్టుతోగూడిన యవలచేతను, ఇసుక, దుమ్ము, రాళ్లు, పిడకలు, ఇనుపగుండ్లు వీని పుటపాకముచేసి పొట్లముగట్టి వానిచేత కఫరోగములయందు స్వేదనము చేయవలెను. ఇందు తొలుత జెప్పిన నువ్వులు మున్నగువాటిచే వాతరోగములయందును, పిమ్మట చెప్పిన గోమయాదులచే కఫరోగములయందును స్వేదనము చేయవలెనని యర్థము. మరియు పై జెప్పిన తిలమాషాది ద్రవ్యములన్నియు ప్రస్తరస్వేదమునకై ఆయాదోషానుసారముగ (నువ్వులు మున్నగువానిని వాతరోగములకును, గోమయాదిద్రవ్యములు కఫరోగములకును) నుపయోగింపజనును.

స్వేదనయోగ్యస్థలములు.

మూ. భూగృహేషు చ జేన్తాకేషూష్ణగర్భగృహేషు చ,
విధూమాఙ్గారతప్తేష్వభ్యక్తః స్విద్యతి నా సుఖమ్. ౨౮

వ్యా. మనుజుడు తైలముచే శరీరమునకు చక్కగ నభ్యంగనము జేసికొని, పొగలేక గనగనమని యుండునిప్పుచే వేడియైన భూస్వేదమునకై యేర్పరుపబడిన భూగృహములయందును, జేంతాకములయందును, వేడియైన గర్భగృహములయందును సుఖముగ చెమటవెడలించగలడు.

నాడీస్వేదము, అందు వాతహరనాడీస్వేదకల్పనము.

మూ. గ్రామ్యానూపౌదకం మాంసం పయో బస్తశిరస్తథా,
వరాహమధ్యపిత్తాసృక్స్నేహవత్తిలతణ్డులాః. ౨౯
ఇత్యేతాని సముత్క్వాథ్య నాడీస్వేదం ప్రయోజయేత్,
దేశకాలవిభాగజ్ఞో యుక్త్యపేక్షో భిషక్తమః ౩౦

వ్యా. గ్రామముల నివసించు జంతువులమాంసము, జలప్రాంతముననుండు జంతువుల మాంసము, ఉదకముననుండు మత్స్యాదులమాంసము, పాలు, పొట్టేలితల, పందిమధ్య భాగముననుండుమాంసము, దానిపిత్తము, దానిరక్తము, స్నేహముతో గూడిన నువ్వులు బియ్యము వానిని చక్కగ నుడకపెట్టి వానిచే నాడీస్వేదమును ప్రయోగింపనగును. అట్టి స్వేదముల జేయునపుడు వైద్యుడు దేశకాలాదులవిభాగమును చక్కగ నెరింగి ఔషధ సంయోగరూపమైనయుక్తిని అనుసరించి తత్తదనుగుణముగ పైజెప్పినవిధానముప్రకారము స్వేదనము చేయందగును. (ఇది వాతహరనాడీస్వేదము.)

కఫహరనాడీస్వేదము.

మూ. వారుణామృతకైరణ్డశిగ్రుమూలకసర్షపైః,
వాసావంశకరంజార్కపత్రైరశ్మన్తకస్య చ. ౩౧
శోభాఞ్జనకశైరేయమాలతీసురసార్జకైః,
పత్రైరుత్క్వాథ్య సలిలం నాడీస్వేదం ప్రయోజయేత్. ౩౨

వ్యా. ఉలిమిరి, తిప్పతీగె, ఆముదపుచెట్టు, మునగ, ముల్లంగి, ఆవ, అడ్డసరము, వెదురు, కానుగు, జిల్లేడు, పాషాణభేది, ఎఱ్ఱమునగ, నీలిచెట్టు, జాజిచెట్టు, తులసి, రుద్రజడ ఈచెట్లయొక్క ఆకులను నీళ్ళలో చేర్చి కషాయము కాచి యాకషాయముచే నాడీస్వేదమును జేయదగును. (ఇయ్యది కఫహరస్వేదము).

వాతకఫహరనాడీస్వేదము, అవగాహస్వేదపరికల్పనము.

మూ. భూతీకపఞ్చమూలాభ్యాం సురయా దధిమస్తునా,
మూత్రైరమ్లైశ్చ సస్నేహైః నాడీస్వేదం ప్రయోజయేత్. ౩౩
ఏత ఏవ చ నిర్యూహాః ప్రయోజ్యా జలకోష్ఠకే,
స్వేదనార్థం ఘృతక్షీరతైలకోష్ఠాంశ్చ కారయేత్. ౩౪

వ్యా. కామంచిగడ్డి, పంచమూలము, మద్యము, పెరుగుమీదిమీగడ, ఎనిమిది విధములైన మూత్రములు, పులిసినగంజి మున్నగునవి, స్నేహద్రవ్యములు అనునీద్రవం

ములచేత నాడీస్వేదమును చేయదగును. ఇత్యాది వాతకఫహరనాడీస్వేదము. మరియు పైజెప్పిన వాతహరాదికషాయములను పెద్దతొట్టిలోబోసి స్వేదనమునకై యుపయోగించునది. (పైజెప్పినకషాయములను అయోదోషమునకు చెప్పినప్రకారము సిద్ధపరచి తొట్టిలోబోసి యవగాహనము చేయునది. (ఇది యవగాహనస్వేదము). మరియు తొట్టిలో నెయ్యిని బోసిన నయ్యది ఘృతకోష్ఠమనియు, పాలు పోసిన నయ్యది క్షీరకోష్ఠమనియు, తైలముతోనింపిన నయ్యది తైలకోష్ఠమనియు చెప్పబడును. స్వేదనమునకై యట్టి ఘృత క్షీరతైలకోష్ఠములను కూడ కషాయకోష్ఠముపలెనే చేయునది.

ఉపనాహస్వేదకల్పనము.

మూ॥ గోధూమశకలైశ్చూర్ణైః యవానామమ్లసంయుతైః,
సస్నేహకిణ్వలవణైః ఉపనాహః ప్రశస్యతే. 34
గన్ధైస్సురాయాః కిణ్వేన జీవన్త్యా శతపుష్పయా,
ఉమయా కుష్ఠతైలాభ్యాం యుక్తయా చోపనాహయేత్. 35
చర్మభిశ్చోపనద్ధవ్యః సలోమభిరపూతిభిః,
ఉష్ణవీర్యైరలాభే తు కౌశేయావికశాటకైః. 36

వ్యా. గోధుమపిండి, యవలపిండి వీనిని పులిగంజి మున్నగుద్రవములతో గూర్చి అందు స్నేహమును కిణ్వము (సురాబీజము)ను సైంధవాదిలవణములను గూర్చి యుపనాహస్వేదము చేయదగును. మరియు సుగంధద్రవ్యములు, సురాబీజము, పాలకూర, సదాప, అవసియాకు, చెంగల్వకోష్టు, తైలములు వీనినిగూర్చి యుపనాహముచేయునది.

(ఉపనాహమనగ—"ఉపనహ్యతే (బధ్యతే) చర్మపట్టాదినా ఇత్యుపనాహః" అనువ్యుత్పత్తిచేత గోధుమాదిపిష్టమును వ్యాధి సంభవించిన అవయవమున దట్టముగ నునిచి చర్మము మున్నగువానిచే బిగియకట్టుటయని యెరుంగునది.) ఇది యగ్నిసంబంధములేని యుపనాహస్వేదము.)

పైజెప్పిన ద్రవ్యములను సిద్ధపరిచి వ్యాధికల్గిన ప్రదేశమున బెట్టి రోమములతో గూడి కంపులేక శుభ్రముగనుండు ఉష్ణవీర్యములైన జంతువుల చర్మముచే బిగియగట్టనగును. అట్టిచర్మము దొరకనియెడల పట్టుగుడ్డ (పట్టుపురుగునారచే సిద్ధముచేయబడిన గుడ్డచేనైనను, గొండగొఱ్ఱెరోమములతో చేయబడిన కంబళిగుడ్డచేనైనను కట్టు గట్టవలెను. ఈయుపనాహస్వేదమును అష్టాంగసంగ్రహమున "సుఖోష్ణః స్పష్టలవణః సాల్వణః పరికీర్తితః" అనువాక్యముచే సాల్వణమని చెప్పిరి. కావున సాల్వణమను నామాంతరము ఉపనాహస్వేదమునకు కలదని యెరుంగునది.

ఉపనాహమున కట్టువిడచుటకు వాలపరిమితి.

మూ. రాత్రౌ బద్ధం దివా ముఞ్చేత్ ముఞ్చేద్రాత్రౌ దివాకృతమ్,
విదాహపరిహారార్థం స్యాత్ప్రకర్షస్తు శీతలే. ౩౮

వ్యా. పైజెప్పినరీతిగ కట్టు కట్టినపుడు రాత్రి కట్టినదానిని పగలును, పగలు కట్టినదానిని రాత్రియు విడువవలయును. అట్టి కట్టుచేత రక్తము మున్నగునవి మిక్కిలి దహింపబడును కావున నది నివర్తించుటకై పైజెప్పినరీతిగ కట్టును విడచి మరల వేరే యౌషధము నునిచి కట్టవలెనని భావము. మరియు మిక్కిలి శీతలముగ నున్న కాలమున పైజెప్పిన కాలమునకన్న నధికముగ కట్టు నుంచనగును.

పదిమూడు స్వేదముల వివరము.

మూ సఙ్కరః ప్రస్తరో నాడీ పరిషేకోఽవగాహనమ్,
జేన్తాకోఽశ్మఘనః కర్షుః కుటీ భూః కుమ్భికైవ చ. ౩౯
కూపో హోలాక ఇత్యేతే స్వేదయన్తి త్రయోదశ,
తాన్ యథావత్ప్రవక్ష్యామి సర్వానేవానుపూర్వశః. ౪౦

వ్యా. సంకరము, ప్రస్తరము, నాడీ, పరిషేకము, అవగాహనము, జేంతాకము, అశ్మఘనము, కర్షు, కుటి, భూస్వేదము, కుంభిక, కూపము, హోలాకము అను నీపదుమూడును స్వేదమునుకల్గించును. పైజెప్పబడిన పదిమూడు స్వేదములును వరుసగ నీక్రింద విధ్యుక్తముగ వివరింపబడును.

పైజెప్పబడిన సంకరాది స్వేదములు ఆయుర్వేదపరంపరగ వాడుకలో నుండునవి. వీనిలో కొన్ని పేరులకు మాత్రము అవయవార్థము కలదు. జేంతాకస్వేదము, హోలాకస్వేదము మున్నగునవి కొన్ని కేవలము సంజ్ఞామాత్రముగ నుండునుకాని యన్వర్థత కనబడదు.

1. సంకరస్వేదము.

మూ తత్ర వస్త్రాన్తరితైరవస్త్రాన్తరితైర్వాపి పిణ్డైర్యథోక్తైః ఉపస్వేదనం సఙ్కరస్వేద ఇతి విద్యాత్. ౪౧

వ్యా. పైజెప్పబడిన పదుమూడు స్వేదములలో సంకరస్వేదము—'తిలమాష' 'గోఖర' అను నిరువదిరైదు ఇరువదియారు శ్లోకములలో జెప్పినప్రకారము ఔషధమును ముద్దజేసి వస్త్రముచే మూసినదైనను మూయకయైనను విధ్యుక్తప్రకారము కాపడముబెట్టి చెమటబుట్టించునది సంకరస్వేదమని చెప్పబడును.

2. ప్రస్తరస్వేదము.

మూ. శూకశమీధాన్యపులాకానాం వేసవారాయసకృసరోత్కారికాదీనాం వా ప్రస్తరే, కౌశేయావికోత్తరప్రచ్ఛదే, పఞ్చాఙ్గులోరుబూకార్కపత్రప్రచ్ఛదే వా, స్వభ్యక్తసర్వగాత్రస్య శయానస్యోపరిస్వేదనం ప్రస్తరస్వేద ఇతి విద్యాత్. 42

వ్యా. సెమలి వరిధాన్యమునైనను శమీ (కాయ) ధాన్యమునైన వండి యూయన్నమునైనను, వానిచే సిద్ధముచేయబడిన వేసవారము కృసరము ఉత్కారిక (ఉండ్రాళ్లు కుడుములు) మున్నగువానినైనను పురుషప్రమాణముకల పడకపైన పరచి, దానిపైని పట్టుబట్టలనైనను, కంబళులనైనను, ఆముదపాకులనైనను, కొండాముదపాకులనైనను, జిల్లేడాకుల నైనను గప్పి, రోగికి శరీరమునందంతటను చమురు బూసి పైజెప్పిన పడకపై పరుండబెట్టి చెమట బుట్టించునది. ఇది ప్రస్తరస్వేద మనబడును.

(ప్రస్తరమన—'ప్రస్తీర్యతే ఇతి ప్రస్తరః' అను వ్యుత్పత్తిచేత పైజెప్పిన ద్రవ్యములచే నాచ్ఛాదనముచేసిన పడకమూలమున చేయబడుస్వేదము ప్రస్తరస్వేదమని చెప్పబడును.) ఇది సర్వాంగగతవాతమున నుపయోగింపదగును.

3. నాడీస్వేదము.

మూ. స్వేదద్రవ్యాణాం పునః మూలఫలపత్రశుఙ్గాదీనాం, మృగశకునపిశితశిరః పదాదీనాం ఉష్ణస్వభావానాం వా, యథార్హ మమ్లలవణస్నేహోపసంహితానాం మూత్రక్షీరాదీనాం వా,కుమ్భ్యాం బాష్పమనుద్వమన్త్యాం ఉత్క్వథితానాం, నాడ్యా శరేషీకావంశదళకరఞ్జార్కపత్రాన్యతమకృతయా, గజాగ్రహస్తసంస్థానయా, వ్యామదీర్ఘయా వ్యామార్ధదీర్ఘయా వా, వ్యామచతుర్భాగాష్టభాగమూలాగ్రపరిణాహస్రోతసా, సర్వతో వాతహరపత్రసంవృతచ్ఛిద్రయా, ద్విస్త్రిర్వా వినామితయా, వాతహరసిద్ధస్నేహాభ్యక్తగాత్రః బాష్పముపహరేత్. బాష్పో హ్యనూర్ధ్వగామీ విహతచణ్డవేగః త్వచమవిదహన్ సుఖం స్వేదయతీతి నాడీస్వేదః 43

వ్యా. (స్వేదనమున కుద్దేశించి నాల్గవయధ్యాయమున 'శోభాఞ్జనకైరణ్డ—దశేమాని స్వేదోపగమాని భవన్తి' అనువాక్యముచే పదిద్రవ్యములు చెప్పబడినవి ఈయధ్యాయమున "గ్రామ్యానూపౌ—నాడీస్వేదం ప్రయోజయేత్" అను నైదుశ్లోకములచేత నాడీస్వేదమునకు ఆవశ్యకములైన క్వాథద్రవ్యము నిర్దేశింపబడినవి.)

అట్టి స్వేదనోద్దిష్టద్రవ్యములలో వేరు, కాయలు, ఆకులు, ఊడలు మున్నగు నంగములను, మృగములయొక్కయు పక్షులయొక్కయు మాంసము, శిరస్సు, పాదములు మున్నగువానిని, ఇంకను ఉష్ణగుణాదులుకల యితరద్రవ్యములను సమకూర్చికొని, అందు పులుపుగల ద్రవములను లవణములను తైలాది స్నేహములనైనను, మూత్రగణమున జెప్పినమూత్రములు క్షీరములు మున్నగు ద్రవములనైనను కఫవాతహరములగమ నించి యథాయోగముగ గూర్చి, అన్నింటి నొకమంటికుండలో జేర్చి ప్రొయిమీదనునిచి యావిరి బైటవెడలి పోకుండునట్లు ఆభాండముమూతిని సందు లేకుండునట్లు మూత మూసి, క్రింద మంటబెట్టి పక్వముగ క్వాథమును సిద్ధముచేయందది.

పిమ్మట కాకివెదురు బద్దలచేనైనను, వెదరు బద్దలచేనైనను, కానుక యాకులచేనైనను, జిల్లేడాకులచే నైనను ఒకగొట్టమును చేయవలెను; ఆగొట్టము అగ్రభాగము ఏనుగుతొండము కొనవంటి యాకారముకల్గి యొకబారెడులేక అరబారెడు పొడవై యుండవలెను. ఆగొట్టముయొక్క మొదటిభాగమున నొకమూరెడు చుట్టుకొలతకల రంధ్రంబును, జేనెడు చుట్టుకొలతకల రంధ్రము గొట్టముయొక్క కొనయందును ఉండవలెను. మరియు నాగొట్టముయొక్క ద్వారమందు వాతహరములగు ఆకులచే నిండింపవలెను. అయ్యది మూడు మెలికలైనను రెండుమెలికలైనను తిరిగి చుట్టుకొనియుండు నట్లు రంధ్రములు లేకుండునట్లు నేర్పుగా చేయవలెను. (ఇది గొట్టమును చేయువిధము. ఇదియే నాడి, నాడిక యనబడును.)

పిమ్మట చెమటవెడలించవలసిన రోగికి వాతహర ద్రవ్యముల జేర్చి పక్వముచేయబడిన తైలాదులచే శరీరమునందెల్ల పూసి పైజెప్పిన కషాయ స్వేదౌషధముచే నిండియున్న కుండలో నీగొట్టమునునిచి దానిద్వారమునుండి వెడలుచున్న యావిరిచే శరీరమునందు చెమట బుట్టించవలెను. పైజెప్పినగొట్టము రెండుమూడుచుట్లు మెలికలై తిరిగి యుండుటవలన అందుండివెడలు ఆవిరి వేగముడిగి సమోష్ణమై చర్మమున వేడియు మంటయు కల్గనీయక సుఖముగ రోగికిశరీరమున చెమటపుట్టించును. ఇది నాడి (గొట్టము)చే చేయబడుస్వేదనము కావున నాడీస్వేదమని చెప్పబడును.

౪. పరిషేక స్వేదము.

మూ. వాతికోత్తరవాతికానాం పునః మూలాదీనాముత్క్వాథైః సుఖోష్ణైః కుమ్భీర్వర్షులికాః ప్రనాడీర్వా పూరయిత్వా, యథార్హసిద్ధస్నేహాభ్యక్తగాత్రం వస్త్రావచ్ఛన్నం పరిషేచయేత్; ఇతి పరిషేకః. ౪౪

వ్యా. కేవల వాతహారంబులును, వాతమును ప్రధానముగాకల కఫమును హరించునవియుం నగుద్రవ్యములయొక్క మూలఫలాదులను యథోక్తవిధి ననుసరించి క్వాథముచేసి యయ్యది సుఖోష్ణముగ నుండునపుడు ఒక చిన్నమట్టికుండలో బోసి యైనను, అనేకరంధ్రములుకల ఛిద్రకలశమునందైనను లేక వెదురుగొట్టము మున్నగు వానియందైనను పోసి, వాతహరద్రవ్యములచే సిద్ధమైన తైలమును రోగిశరీరమున బూసి సడ్డగప్పి పై స్వేదనకషాయముచే వ్యాధికలచోట ధారగ స్రవింపజేయనగును. ఇది పరిషేకస్వేద మనబడును.

'పరితః సించత్యనేనేతి—పరిషేకః' అను వ్యుత్పత్తిచేత శరీరమునందెల్ల చల్లి చెమటబుట్టించునది పరిషేకస్వేదమని యర్థము. వార్షిలిక యనగ అనేక రంధ్రములుకల మట్టిపాత్రయని యర్థము. అట్టిపాత్రను రోగిశరీరమునకు పైన ఎత్తుగ నునిచి యందు స్వేదక్వాథమును బోసినచో సన్ననిరంధ్రములనుండి శరీరమంతట వ్యాపించి చెమట బుట్టును.

5. అవగాహస్వేదము.

సూ. వాతహరోత్క్వాథక్షీరతైలఘృతపిశితరసోష్ణసలిలకోష్ఠకావగా
హస్తు యథోక్త ఏవావగాహః. ౭౫

వ్యా. వాతమును హరించునట్టి స్వభావముకల ద్రవ్యములను వలసినంత దీసికొని యొకపాత్రలోబోసి కషాయముకాచి అందు క్షీరమును తైలమును ఘృతమును వాతహరమాంసరసమును యథోచితముగ కలిపి, యాయౌషధమును ఒక గొప్పతొట్టిలో బోసి సుఖోష్ణముగ నుండునపుడు వేడినీళ్లనుకూడ పోసి యందు రోగికి మునిగి స్నానము చేయించవలెను. ఇది యవగాహ స్వేదము. (ఇచ్చట క్వాథము, క్షీరము, తైలము, ఘృతము, మాంసరసము, వేడినీళ్లు అనుద్రవద్రవ్యములలో నాయావ్యాధిస్వభావానుసారముగ వలసినవానిని జేర్చుకొననగును.) అవగాహమన స్నానము. అట్టిస్నానముచే చెమటబుట్టించునది యవగాహస్వేదము.

6. జేంతాకస్వేదకూటాగారనిర్మాణవిధి.

సూ. అథ జేన్తాకం చికీర్షుః భూమిం పరీక్షేత:—తత్ర పూర్వస్యాం దిశి
ఉత్తరస్యాం వా, గుణవతి ప్రశస్తే భూమిభాగే, కృష్ణమృత్తికే,
సువర్ణమృత్తికే వా, పరీవాపపుష్కరిణ్యాదీనాం జలాశయానాం
అన్యతమస్య కూలే దక్షిణే పశ్చిమే వా, సూపతీర్థే, సమసువి
భక్తభూమిభాగే; సప్తాష్టౌ వా రత్నీరుపక్రమ్యోదకాత్,

ప్రాఙ్ముఖముదఙ్ముఖం వా, అభిముఖతీర్థం, కూటాగారం కారయేత్, ఉత్సేధవిస్తారతః పరమరత్నీః షోడశ, సమన్తాత్ సువృత్తం, మృత్కర్మసమ్పన్నం, అనేకవాతాయనం, అస్య కూటాగారస్యాన్తః సమన్తతోభిత్తి మరత్నివిస్తారోత్సేధాం పిణ్డికాం కారయేత్ ఆకపాటాత్. ౪౬

మధ్యే చాస్య కూటాగారస్య చతుష్కిష్కుమాత్రం పురుషప్రమాణం, మృణ్మయం, కుమ్భ (కన్దుక) సంస్థానం, బహుసూక్ష్మచ్ఛిద్రం, అఙ్గారకోష్ఠకస్తమ్భం సపిధానం కారయేత్. ౪౭

తం చ ఖాదిరాణా మశ్వకర్ణాదీనాం వా కాష్ఠానాం పూరయిత్వా ప్రదీపయేత్. స యదా జానీయాః (యాత్) సాధుదగ్ధాని కాష్ఠాని విగతధూమాని, అవతప్తంచ కేవల మగ్నినా తదగ్నిగృహం, స్వేదయోగ్యేన చోష్మణా యుక్తమితి; తత్రైనం పురుషం వాతహరాభ్యక్తగాత్రం, వస్త్రావచ్ఛన్నం ప్రవేశయేత్.

వ్యా. జేంతాక స్వేదమును జేయదలచినవాడు అట్టిస్వేదమునకు కావలసినయింటిని నిర్మించుటకై తొలుత భూమిని పరీక్షించవలెను:—గ్రామమునకు తూర్పుదిక్కునందైనను ఉత్తరపుదిక్కునందైనను (చెట్లుచేమల చక్కగ పైరగు) మంచిగుణములు కలదియు, పొట్టుబొగ్గులుబూడిదె మున్నగు నశుభములైన వస్తువులు లేక ప్రశస్తమైనదియు, నల్లని మృత్తికయైనను బంగరురంగుకల మట్టియైనను కల్గినదియు, బావి గుంట మున్నగుజలాధారముకల్గినదియు, మిట్టపల్లములు లేక చదరముగనుండునదియునైన భూమిభాగమున, గుంట మున్నగుజలాశయమునకు దక్షిణపుగట్టునందైనను, పడమటిగట్టునందైనను నొక గుండ్రమైనయింటిని కట్టవలెను. ఆయిల్లు జలాశయమునకు పడమటిగట్టుననుండు నెడ తూర్పుముఖమైనద్వారంబును, దక్షిణపుగట్టుననుండు నెడ నుత్తరముఖమైనద్వారంబును కల్గియుండవలెను. (అట్లైనచో) ఆద్వారము జలాశయమున కెదుటనుండును. మరియు నాగృహము జలాశయముననుండు జలమునకు ఏడుఎనిమిదిమూరలదూరమున నుండవలెను. పదునారుమూరలయెత్తును పదునారుమూరయే విస్తారంబును (చుట్టుకొలతయు) కల్గి, వంకరటింకరలేక గుండ్రముగను, శుద్ధముగ మట్టిబూసినదియు, అనేకములైన గవాక్షులుకల్గినదియు నైయుండవలెను. అట్టి చుట్టుయింటిని గట్టి దానికి లోభాగమున గోడకు చేరియుండునట్లు మూరెడుపొడవును మూరెడువెడల్పునుకల యొకతిన్నెను కట్టవలెను.

ఆతిన్నె యింటిగోడకు లోభాగమున చుట్టును ఆయింటితలుపు(ద్వారమున)కు సరిగ వ్యాపించి చుట్టియుండవలెను.

అట్టియింటికి మధ్యభాగమున నాల్గుమూరలవిస్తారంబును, పురుషప్రమాణము పొడవును, చెండువలె గుండ్రనైనయాకారంబును, అనేక సూక్ష్మరంధ్రములునుకల యొక అగ్నికుండమును మట్టితో కట్టవలెను. ఆకుండము బొగ్గులుండుటకు నడమ అవకాశము (బోలు)కల్గి పొగ వెడలుటకు సన్నపిరంధ్రములతో గూడి (పొడవైనగొట్టముబోలె) స్తంభమువలె నుండవలెను. ఆయగ్నికుండమునకుపైన యావిరి పోకుండునట్లు మూసి యుండవలెను.

ఇత్తెరంగున నమర్పబడిన యగ్నికుండమున చంద్రకొయ్యలతుండ్లనైనను, ఏపి కొయ్యలతుండ్లనైనను నిండించి, నిప్పునంటించి మంటవేయవలెను. అందలి కట్టెలన్నియు చక్కగకాలి, పొగయంతయునణగి, నిప్పుసెగచేత నాగృహమంతయు వేడెక్కియుండు నపుడు, స్వేదనమునకు దగినంత వేడిగల్గియుండుసమయమును గుర్తెరింగి, స్వేదనము చేయ దగినరోగికి శరీరమునందెల్ల వాతహరద్రవ్యముల జేర్చి పక్వము జేయబడిన స్నేహద్రవ్య ముచే నభ్యంజనము చేయించి, నిర్మలమైనగుడ్డ గప్పి, పైజెప్పినస్వేదయోగ్యగృహమున బ్రవేశింపజేయవలెను.

జేంతాకస్వేదవిధానము.

మూ. ప్రవేశయంశ్చైన మనుశిష్యాత్:—“సౌమ్య! ప్రవిశ కల్యాణాయాఽఽరోగ్యాయేతి. ప్రవిశ్య చైనాం పిణ్డికామధిరుహ్య, పార్శ్వాఽపరపార్శ్వాభ్యాం యథాసుఖం శయీథాః. న చ త్వయా స్వేదమూర్ఛాపరీతేనాపి సతా పిణ్డికైషా విమోక్తవ్యా, ఆప్రాణోచ్ఛ్వాసాత్. భ్రశ్యమానో హ్యతః పిణ్డికావకాశాత్, ద్వారమనధిగచ్ఛన్, స్వేదమూర్ఛాపరీతతయా సద్యః ప్రాణాన్ జహ్యాః; తస్మాత్ పిణ్డికామేనాం న కథఞ్చన ముఞ్చేథాః. త్వం యదా జానీయాః—విగతాభిష్యన్దమాత్మానం, సమ్యక్ప్రస్రుతస్వేదపిచ్ఛం, సర్వస్రోతోవిముక్తం, లఘుభూతం, అపగతవిబన్ధస్తమ్భసుప్తివేదనమితి; తతస్తాం పిణ్డికాం అనుసరన్ ద్వారం ప్రపద్యేథాః, నిష్క్రమ్య చ న సహసా చక్షుషోః పరిపాలనార్థం శీతోదకముపస్పృశేథాః. అప

గతసన్తాపక్లమస్తు ముహూర్తాత్ సుఖోష్ణేన వారిణా యథా
న్యాయం పరిషిక్తః అశ్నీయాః" ఇతి జేన్తాకస్వేదః.　　౪౬

వ్యా. పైజెప్పినరీతిగ సిద్ధమైనస్వేదనగృహమునందు రోగినిప్రవేశపెట్టి వానికిట్లు బోధించవలెను.—"ఓసౌమ్యుడా! నీకు సుఖముకొరకును ఆరోగ్యముకొరకును ఈస్వేదన గృహమున ప్రవేశించుము. నీవు ఈయింటిలో బ్రవేశించి లోపల గోడచేరువననుండు చుట్టుతిన్నెపైనెక్కి రెండుపార్శ్వముల (శరీరమునందలి యిరుప్రక్కల)ను మార్చు కొనుచు సుఖముగ తిన్నెపైని పరుండుము. నీకొకవేళ స్వేదమువలన మూర్ఛ గల్గినట్లు న్నను, నీయూపిరియుండునంతవరకును నీవుపరుండినతిన్నెనుమాత్రము విడువవలదు. ఒక వేళ యేమరియైన తిన్నెను విడచి క్రిందికి దిగితివేని చెమటవెడలుటవలన కల్గినమతిభ్రమ చేత గృహద్వారమును గమనించి రాలేకపోదువు. దానంజేసి ప్రాణముల గోలుపోదువు. కావున నెన్నివిధములనైన తిన్నెనుమాత్రము విడువవలదు.

అట్లు తిన్నెపై నీవు పరుండినపుడు నీశరీరమున చెమటబట్టి దానిమూలమున నీ శరీరములోని చెడ్డమలములన్నియుం బైటవెడలి స్రవించినట్లును, అధికముగ చెమట వెడలినట్లును, శరీరము భారమువదలి తేలికయై స్తంభములేక సుప్తిబాధ మున్నగునవి యన్నియుం బొత్తుగ నివర్తించినట్లును ఎపుడు తెలిసికొందువో, ఆసమయమున నీవు పరుండియున్నతిన్నెను విడువక దానిమీదుగనే మెలమెల్లగ ద్వారసమీపమును జేరవల యును. పిమ్మట నాద్వారమునుండి బైటవెడలి తొందరపడి శీఘ్రముగ చల్లనినీళ్లను తాక వలదు. అటుగాక వెంటనే శీతజలమున స్నానముచేసినయెడ స్వేదనమునంజేసి తాపము నొందిన శరీరమునందలి వేడి (ఉష్ణము) కన్నులకు వ్యాపించి చెడగొట్టును; కావున కన్ను లకు బాధ కల్గనీయక కాపాడుకొనుటకై వెంటనే చల్లనినీళ్లలో స్నానపానాదుల జేయ దగదని భావము.

పిమ్మట స్వేదనమున సంభవించినసంతాపము బొత్తుగ నివర్తించినపిమ్మట ముహూర్త కాలము నిరీక్షించి సుఖోష్ణముగనుండు వేడినీళ్లతో సుఖముగ స్నానముచేసి యథా న్యాయముగ విధ్యుక్తప్రకారము హితముగ భుజించవలెను." ఇత్తెరంగున స్వేదనము చేసికొనురోగికి బోధించవలెనని సముదితార్థము. ఇదియే జేంతాకస్వేద మనబడును.

ఇచ్చట నీజేంతాకస్వేదమునకై భూమిపరీక్షయుం, జలసామీప్యంబును రోగికి మంగళార్థముగ విధింపబడినది. మరియుం ఎట్టయెదుట నీళ్లుండుటవలన ఆనీళ్లను చూచుట చేత కన్నుల కషాయములేకుండును. ఒకవేళ స్వేదాతియోగమునంజేసి యుపద్రవములు సంభవించినయెడ అందుకు ప్రతిక్రియను శీఘ్రముగజేయ సౌకర్యముగ నుండుటకై

జలసామీప్యము చెప్పబడినది. పైజెప్పిన యుపదేశములననుసరించి స్వేదనమును యథోక్తముగ నాచరించినరోగికి పైజెప్పినగుణములన్నియు కల్గి యారోగ్యమునొందును. అవియే జేంతాక స్వేదమునకు సమ్యగ్యోగలక్షణములు. ఆలక్షణములబట్టియే అతియోగ-అయోగలక్షణముల నూహించునది.

7. అశ్మఘన స్వేదము.

మూ. శయానస్య ప్రమాణేన ఘనామశ్మమయీం శిలామ్,
తాపయిత్వా మారుతఘ్నైః దారుభిస్సమ్ప్రదీపితైః. ౫౦
వ్యపోహ్య సర్వానఙ్గారాన్ ప్రోక్ష్య చైవోష్ణవారిణా,
తాం శిలామథ కుర్వీత కౌశేయావికసంస్తరామ్. ౫౧
తస్యాం స్వభ్యక్తసర్వాఙ్గః స్వపన్ స్విద్యతి నా సుఖమ్,
కౌ (రౌ) రవాజినకౌశేయప్రావారాద్యైస్సుసంవృతః ౫౨
ఇత్యుక్తోఽశ్మఘనస్వేదః

వ్యా. ఒకమనుజుడు పరుండుటకు దగినంతపరిమాణముకల్గి ఘనముగనుండు నొక పెద్దబండమీద వాతహరములగు చెట్లయొక్క కట్టెలను పరచి మంటవేసి యాబండ వేడియైనపిదప దానిపైనున్న నిప్పుకణములనెల్ల దూరంబుచ్చి, వేడినీళ్ళచే ప్రోక్షించి, యాబండపైని పట్టుగుడ్డనైనను కంబళినైనను కప్పునది. పిమ్మట వాతహరతైలాదులచే రోగికి శరీరమునందెల్ల నభ్యంజనము చేయించి, పైనమర్చబడిన వేడి బండపైని పరుండబెట్టి నూలుగుడ్డనైనను, పట్టుగుడ్డనైనను జింకచర్మమునైనను కంబళినైనను గప్పినయెడ రోగికి సుఖముగ చెమటబట్టి బాధలెల్ల నివర్తించును. ఇదియే అశ్మఘనస్వేదమని చెప్పబడును. (ఘనమైన రాతిపైనుండి చేయబడుస్వేదనము అశ్మఘనస్వేదమని యన్వర్థముగ జెప్పబడినది.)

8. కర్షూస్వేదము.

మూ. కర్షూస్వేదః ప్రవక్ష్యతే,
ఖానయేచ్ఛయనస్యాఽధః కర్షూం స్థానవిభాగవిత్. ౫౩
దీప్తైర్విధూమై రఙ్గారైః తాం కర్షూం పూరయేత్తతః,
తస్యాముపరి శయ్యాయాం స్వపన్ స్విద్యతి నా సుఖం. ౫౪

వ్యా. ఇక కర్షూస్వేదము చెప్పబడును.—(మూతి సన్నగనుండి లోపల విశాలముగనుండు గుంటకు కర్షు అనిపేరు.) ఒకమనుజుడు పరుండుటకు వసతియైన ప్రదేశ

మున నొకకర్షువను గుంటత్రవ్వి యాగుంటను గనగనమని పొగలేక జ్వలించుచున్న నిప్పుకణములచే నిండించి దానిపైన నొక (నులిక) మంచము నునిచి, స్వేదనము చేయ వలసిన రోగి వాతహరతైలాభ్యంగనము చేయించి యాశయ్యపై పరుండబెట్టి గుడ్డ మున్నగువానిచే గప్పిన సుఖముగ శరీరముపై చెమటబట్టును.

―― 9. కుటీస్వేదము. ――

మూ. అనత్యుత్సేధవిస్తారాం వృత్తాకారామలోచనామ్,
ఘనభిత్తిం కుటీం కృత్వా కుష్ఠాద్యైస్సమ్ప్రలేపయేత్. ౪౫
కుటీమధ్యే భిషక్ శయ్యాం స్వాస్తీర్ణాం చోపకల్పయేత్,
ప్రావారాఽజినకౌశేయ కుథకమ్బళగోళకైః. ౪౬
హసన్తికాభిరఙ్గారపూర్ణాభిస్తాం చ సర్వశః,
పరివార్యాఽన్తరారోహేత్ అభ్యక్తస్స్విద్యతే సుఖమ్. ౪౭

వ్యా. మిక్కిలి యెత్తును విస్తారములేని మితమై, ఘనమై (లావై)న గోడకల్గి గుండ్రముగ నుండునట్టు లొక చుట్టుగుడిసెను గవాక్షములు మొదలగు సందులు లేకుండు నట్లు కట్టి, యాగుడిసె గోడకు చెంగల్వకోష్ఠు సుగంధద్రవ్యములు మున్నగువానిని నూరి పూసి యుంచునది. పిమ్మట నాగుడిసెనడుమ దుప్పటి, చర్మము, పట్టుబట్టలు, రత్నకంబళులు, కంబళులు వీనిచే చక్కగ బరిచి యొకశయ్యను కల్పించి యాశయ్యకు చుట్టు ప్రక్కల పొగలేక చక్కగ జ్వలించుచుండు నిప్పుకణములచే నిండియుండు కుంపట్లు నునిచియుంచునది. పిమ్మట స్వేదనము చేయవలచిన రోగికి శరీరమున వాతహరతైలమును బూసి యాగుడిసెనడుమ నమర్పబడిన శయ్యపై పరుండబెట్టిన మిక్కిలి సుఖముగ చెమటపట్టును. ఇయ్యది గుడిసెమూలమున జేయబడు స్వేదము కావున కుటీస్వేదమని యన్వర్థముగ జెప్పబడును.

―― 10. భూస్వేదము. ――

మూ. య ఏవాశ్మఘనస్వేదవిధిః భూమౌ స ఏవ తు,
ప్రశస్తాయాం నివాతాయాం సమాయాముపదిశ్యతే. ౪౮

వ్యా. రాళ్లు చిల్లపెంకులు మున్నగునవి లేక ప్రశస్తమై గాలిలేక మిట్టపల్లములు గాక చదరమైయుండు భూమిపైని, అశ్మఘనస్వేదనమునకు జెప్పినవిధముగ వేడిని కల్గించి శయనించినచో నదేవిధముగ చెమటబట్టును. (ఇయ్యది భూమిపై జేయబడు స్వేదము కావున భూస్వేదమని యన్వర్థముగ చెప్పబడును.)

11. కుంభీస్వేదము.

మూ॥ కుమ్భీం వాతహరక్వాథపూర్ణాం భూమౌ నిఖానయేత్,
అర్ధభాగం త్రిభాగం వా శయనం తత్ర చోపరి ౫౯
స్థాపయేదాసనం వాపి నాతిసాన్ద్రపరిచ్ఛదమ్,
అథ కుమ్భ్యాం సుసన్తప్తాన్ ప్రక్షిపేదయసో గుడాన్. ౬౦
పాషాణాన్వోష్మణా తేన తత్థస్స్విద్యతి నా సుఖమ్,
సుసంవృతాఙ్గః స్వభ్యక్తః స్నేహైరనిలనాశనైః. ౬౧

వ్యా. వాతహరద్రవ్యముల జేర్చి కషాయము సిద్ధముచేసి యాకషాయమును ఒక (సన్నమూతికల) కుండలో నిండుకు పోసి, దానిని భూమిలో నొకచోట నాకుండ సగభాగమైనను ముప్పాతిక భాగమైనను భూమిలో నిమిడియుండునట్లు పాతి, దానిపై బరుండుటకు తగినట్లు మంచమునైనను కూర్చొనియుండుటకు తగినట్లు బల్లపలకనైన నమర్చి, దానిపై పలుచగ నుండునట్లు గుడ్డ మొదలగువానిచే పరిచి, వాతహర ద్రవ్యములచే సిద్ధమైనతైలమును రోగికి శరీరముపై బూసి వానిని పైజెప్పిన శయ్యపై పరుండ నియమించి, ఆవిరి బైటపోకుండునట్లు గుడ్డను వానిపై గప్పియుంచునది. పిమ్మట ఇనుప గుండ్లనైనను రాళ్లనైనను ఎఱ్ఱగకాల్చి శయ్యక్రింద భూమిలో పాతియున్న క్వాథ పాత్రమున వైచినయెడ నందుండి యావిరి వెడలి రోగిశరీరముపై వ్యాపించి సుఖముగ చెమటబట్టును. (ఇది కుంభియను పాత్రమూలమున చేయబడునది కావున కుంభీస్వేద మని యన్వర్థముగ జెప్పబడును.)

12. కూపస్వేదము.

మూ. కూపం శయనవిస్తారం ద్విగుణం చాపి వేధతః,
దేశే నివాతే శస్తేచ కుర్యాదన్తస్సుమార్జనమ్. ౬౨
హస్త్యశ్వగోఖరోష్ట్రాణాం కరీషైర్దగ్ధపూరితే,
స్వవచ్ఛన్నస్సుసంస్తీర్ణేఽభ్యక్తస్స్విద్యతి నా సుఖమ్. ౬౩

వ్యా. గాలిలేక ప్రశస్తమైన ప్రదేశమున మంచమంత విస్తారంబును, అంతకు రెట్టింత పరిమాణము లోతును కల్గునట్లు లోకబావివలె (చౌకముగ) నొకగుంత త్రవ్వి, యాగుంతలో శుభ్రముగ నుండునట్లు శుభ్రముచేసి, యాగోతిలో ఏనుగలయొక్కయు గుఱ్ఱములయొక్కయు ఆవులయొక్కయు గాడిదలయొక్కయు ఒంటెలయొక్కయు పేడచే చేయబడిన పిడకలను నిప్పువలె కాల్చి నిండించి, యాగోతిపైన శయ్యనమర్చి

మంచిగుడ్డలచే పరిచి సిద్ధము చేయుసది. స్వేదనము చేయవలసిన రోగిశరీరమున వాత హర ద్రవ్యములచే సిద్ధమైన తైలమును బూసి యాశయ్యపై పరుండబెట్టి గుడ్డ గప్పియుంచునది. ఇటు చేసినయెడ మనుజునకు సుఖముగ చెమటబట్టును. ఇది బావివలెనుండు గోతి మూలముగ జేయబడు స్వేదము కావున కూపస్వేద మనబడును. (ఇచ్చట 'వేధతః' అను నది సార్వవిభక్తిక తసిల్ ప్రత్యయాంతము. 'వేధనేన' అని తృతీయాంతము. త్రవ్వుటచేత శయ్యాప్రమాణమునకన్న రెట్టింతలోతు కల్గియుండవలెనని యర్థము.)

13. హోలాకస్వేదము.

మూ॥ ధీతికాం తు కరీషాణాం యథోక్తానాం ప్రదీపయేత్,
శయనాన్తఃప్రమాణేన శయ్యాముపరి తత్ర చ. ౬౪
సుదగ్ధాయాం విధూమాయాం యథోక్తాముపకల్పయేత్,
స్వవచ్ఛన్నః స్వపం స్తత్రాఽభ్యక్తః స్విద్యతి నా సుఖమ్. ౬౫
హోలాకస్వేద ఇత్యేషః సుఖః ప్రోక్తో మహర్షిణా,

వ్యా॥ పైని చెప్పబడిన యేనుగు గుఱ్ఱము మొదలగు జంతువుల పేడచే చేయబడిన పిడకలను ఒకప్రదేశమున శయ్యాపరిమాణమునకు లోపలనే యిమిడియుండునట్లుగా మూటుగ పేర్చి నిప్పు రగిలించి చక్కగ నిప్పువలె పిడకలు కాలి పొగ నిలిచినపిదప దానిపై నొకమంచము నునిచి గుడ్డచే పరిచి, తైలముచే రోగిశరీరమున కభ్యంగనము చేయించి వానిని ఆశయ్యపై పరుండబెట్టి గుడ్డ గప్పియుంచిన సుఖముగ చెమటబట్టును. ఇది హోలాకస్వేదమని మహర్షులచే చెప్పబడినది.

ప్రకరణోపసంహారము.

మూ. ఇతి త్రయోదశవిధః స్వేదోఽగ్నిగుణసంశ్రయః. ౬౬

వ్యా. ఇత్తెరంగున సంకరాది నామభేదములచే పదుమూడు విధములైన స్వేదములు వివరింపబడినవి. ఇవి యన్నియు నగ్నిగుణములు ప్రధానముగగల్గి యగ్నిసంబంధముచే చేయబడునవి.

వాగ్భటాచార్యులు "స్వేదస్తాపోపనాహోష్మద్రవభేదాచ్చతుర్విధః" అను శ్లోకముచేత తాపము, ఉపనాహము, ఊష్మము, ద్రవము నను నాల్గు స్వేదముల మాత్రము చెప్పిరి. అవియు నీపదుమూడు స్వేదములలోనే యంతర్భూతము లగును.

అగ్నిగుణసంబంధములేని స్వేదములు.

మూ. వ్యాయామముష్ణసదనం గురుప్రావరణం క్షుధా,

బహూలుపానం భయక్రోధావుపనాహాహవాతపాః.
స్వేదయన్తి దశైతాని నరమగ్నిగుణాదృతే,

వ్యా. వ్యాయామము (దేహపరిశ్రమము), లావైనగోడకల్గి గవాక్షములు లే యుండుటచేత ఆవిరివలన నుష్ణమైనయిల్లు, దట్టమైన కంబళాదుల గప్పికొనుట, ఆక అధికముగ మద్యమును పానముచేయుట, భయము, క్రోధము, ఉపనాహము (కట్ట గట్టుట), ఎండ, మల్లయుద్ధము అను నీపదియును అగ్నిసంబంధము లేకయే చెమ బుట్టించును.

'అగ్నిగుణాదృతే' అనుచోట ప్రత్యక్షముగ నగ్నిసంబంధమువలన కల్గినవేడి లే యితరసంబంధమున కల్గిన యుష్ణగుణముచేత పై జెప్పిన వ్యాయామము మున్నగు ప యుపాయములును స్వేదము కల్గించునవి కావున నివి యనగ్ని స్వేదము అని చె బడును. ఎండ వేడికల్గినది యైనను అయ్యది అగ్నిసంబంధములేక సూర్యునియాపమ గల్గినది కావున ననగ్నిస్వేదమే యగును. ఉపనాహస్వేదము సాగ్ని-నిరగ్నియు న రెండువిధములు. అందు ఆరగ్వధీయాధ్యాయమున "కోలం కులుత్థాస్సురదారురాస్నా అని యుపక్రమించి చెప్పబడినద్రవ్యముల చేర్చి పట్టుబెట్టిచేయునది ఉపనాహస్వేదమ అగ్నిసంబంధములేనిది. ఇయ్యది యుష్ణవీర్యము లగుటంజేసి శరీరమునందలి వేడిని నిర ధించి అగ్నిసంబంధము లేకయే స్వేదమును పుట్టించును. అగ్నిసంబంధము కల్గిన యు నాహస్వేదము సంకరస్వేదమున జెప్పినరీతిగ నగ్నితప్తమైన పిండి మున్నగువానిని క గట్టిచేయునది యని యెరుంగునది.

షడ్విధ స్వేదములు.

మూ ఇత్యుక్తో ద్వివిధస్స్వేదః సంయుక్తోఽగ్నిగుణైర్న చ. ౬
ఏకాఙ్గసర్వాఙ్గగతః స్నిగ్ధో రూక్షస్తథైవ చ,
ఇత్యేతద్ద్వివిధం ద్వన్ద్వ స్వేదముద్దిశ్య కీర్తితమ్. ౬

వ్యా. పై జెప్పబడిన స్వేదములన్నియు అగ్నిసంబంధము కల్గినది సాగ్ని మనియు, అగ్నిసంబంధము లేనిది నిరగ్నికమనియు రెండువిధములుగ విభాగము నొ యుండును. (అందు సంకరాది స్వేదములు పదుమూడును అగ్నిసంబంధము కల్గి వ్యాయామాదులు పదియును అగ్నిసంబంధము లేనివి.)

మరియు అవయవైకదేశమున నుపయోగింపదగినవి సంకరనాడీస్వేదాదులు కాంగగతమనియు, శరీరమునందంతట నుపయోగింపదగిన ప్రస్తరజేంతాకాది స్వేదమ

సర్వాంగగతమనియుం జెప్పబడును. మరియుం వాతహరమైన స్నిగ్ధస్వేదంబును, కఫహరమైన రూక్షస్వేదంబును, వాతకఫముల సంసృష్టవ్యాధిహరమైన స్నిగ్ధరూక్షస్వేదంబును జెప్పబడినవి. ఇత్తెరంగు పైప్రకరణము స్వేదమునకు పరస్పరవిరుద్ధస్వభావముచే భిన్నములైన సాగ్నినిరగ్నికాది ద్వంద్వభేదములచే వివరింపబడినది.

స్నేహాదిసేవనక్రమము.

మూ. స్నిగ్ధః స్వేదైరుపక్రమ్యః, స్విన్నః పథ్యాశనో భవేత్,
తదహః స్విన్నగాత్రస్తు వ్యాయామం వర్జయేన్నరః. ఇతి. ౨౦

వ్యా. మనుజుడు తొలుత స్నేహములచే స్నిగ్ధశరీరముకలవాడై స్వేదనముల జేసికొన నుపక్రమించవలెను. స్వేదనవిధిచేత శరీరమున చెమట బుట్టినపిదప పథ్యములైన యాహారముల భుజింపదగును. స్వేదవిధిని ఆచరించినమనుజుడు ఆదినమున (బలము తగ్గియుండును కావున) శరీరవ్యాయామమును విడువవలెను.

అధ్యాయవిషయసంగ్రహము.

మూ. తత్ర శ్లోకాః—

స్వేదో యథా కార్యకరో హితో యేభ్యశ్చ యద్విధః,
యత్ర దేశే యథా యోగ్యః దేశే రక్ష్యశ్చ యో యథా.
స్విన్నాతిస్విన్నరూపాణి తథాతిస్విన్నభేషజమ్,
అస్వేద్యాః స్వేదయోగ్యాశ్చ స్వేదద్రవ్యాణి కల్పనా. ౨౨
త్రయోదశవిధస్స్వేదః వినా దశవిధోఽగ్నినా,
సఙ్గ్రహేణ చ షట్, స్వేదాః స్వేదాధ్యాయే నిదర్శితాః ౨౩
స్వేదాధికారే యద్వాక్యం ఉక్తమేతన్మహర్షిణా,
శిష్యైస్తు ప్రతిపత్తవ్యం ఉపదేష్టా పునర్వసుః. ఇతి. ౨౪

వ్యా. స్వేదనమువలన గల్గుప్రయోజనము, ఎవరికి యేవిధమైన స్నేహము హితమైనదియుం, ఆమాశయాదిప్రదేశము ననుసరించి స్వేదము నుపయోగించువిధము, ఆయా ప్రదేశముల స్వేదవిధిచే కాపాడవలసినవిధము, స్విన్న-అతిస్విన్నలక్షణములు, స్వేదాతియోగచికిత్సితము, స్వేదనానర్హులు, స్వేదయోగ్యులు, స్వేదద్రవ్యములు, స్వేదకల్పనములు, పదుమూడువిధములైన సాగ్నిగుణస్వేదములు, పదివిధములైన నగ్నిగుణస్వేదములు, అగ్నిగుణ, నిరగ్నిగుణ, ఏకాంగగత సర్వాంగగత, స్నిగ్ధరూక్షభేదములచే స్వేదషడ్విధసంగ్రహము అను నీవిషయములన్నియుం నీస్వేదాధ్యాయమున వివరింపబడినవి.

ఇత్తెరంగున స్వేదాధికారమున పునర్వసుచే చెప్పబడిన విషయములెల్ల శిష్యులు గమనించె దరుగాక !

ఇత్యగ్నివేశకృతే తన్త్రే చరకప్రతిసంస్కృతే సూత్రస్థానే
స్వేదాధ్యాయో నామ చతుర్దశోఽధ్యాయః.

వ్యా. ఇత్తెరంగున నగ్నివేశకృతంబును చరకమహర్షిచే సంస్కరింపబడినదియు నగు చరకసంహిత యను నాయుర్వేదతంత్రమున సూత్రస్థానమునందు స్వేదాధ్యాయ మనునది పదునాల్గవ యధ్యాయము సమాప్తము.

పంచదశాధ్యాయము.

అవతరణిక:—'స్నేహస్వేదోపపన్నస్య సంశోధనమతః పరమ్' అని చెప్పిన ప్రకారము, పై యధ్యాయముల రెంటిచే స్నేహస్వేదముల కల్పనముల చెప్పి, క్రమ ప్రాప్తమైన వమనవిరేచనరూపసంశోధనకల్పనము ఈయధ్యాయమున చెప్పబడును.

మూ. అథాత ఉపకల్పనీయమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః. ౧
ఇతి హ స్మాహ భగవానాత్రేయః.

వ్యా. (ఉపకల్పవమన క్రమప్రాప్తమైన సంశోధనకల్పనము) స్వేదాధ్యాయమును జెప్పినపిదప సంశోధనముయొక్క కల్పనమును దెల్పునట్టి యుపకల్పనీయాధ్యాయమును ఆత్రేయుం డుపదేశించినదానికన్న న్యూనాతిరేకము లేకుండునట్లు వివరించెదనని యర్థము. (లేక ఉపకల్పనమన చికిత్సకు కావలసిన యుపకరణములు సేకరించి యుంచుకొనుట యనియుం జెప్పనగును.)

సంభారముల జేర్చికొనుట యావశ్యకమనుట.

మూ. ఇహ ఖలు రాజానం రాజమాత్రమన్యం వా విపులద్రవ్యం
సమ్భృతసమ్భారం వమనం విరేచనం వా పాయయితుకామేన
భిషజా ప్రాగేవౌషధపానాత్ సమ్భారా ఉపకల్పనీయాః భవ
న్తి. సమ్యక్చైవ హి గచ్ఛత్యౌషధే పరిభోగార్థాః, వ్యాపన్నే
చౌషధే వ్యాపదః పరిసఙ్ఖ్యాయ ప్రతీకారార్థాః. న హి సన్ని
కృష్టే కాలే ప్రాదుర్భూతాయామాపది సత్యపి క్రయాఽఽ
క్రయే సుకరమాశు సమ్భరణమౌషధానాం యథావత్. 3

వ్యా. ముఖ్యముగ కావలసిన వస్తువులనన్నిటిని సేకరింప సమర్థుడైన రాజు కైనను, రాజుతో సమానమైన ద్రవ్యవంతునకైనను వమనవిరేచనౌషధములలో నొక దానిని త్రాగింపదలచినపుడు వైద్యుడు అట్టియౌషధమును త్రాగించుటకు ముందుగనే కొన్ని సంభారములను సిద్ధముగ సేకరించియుంచవలెను. అయ్యవి త్రాగబడినయౌషధము ఏవిధమైన వ్యత్యయము లేక చక్కగ పనిచేసినయెడ తాను కొన్నివిషయములయం దుపయోగించుటకును, అట్టియౌషధము దేశకాలాదివ్యత్యయమునం జేసి వ్యాపత్తును కల్గించునేని అట్టియుపద్రవముల గమనించి వానిని శీఘ్రముగ నివర్తింపజేయుటకును నుపయోగించును. (కాని వ్యర్థములు కానేరవు.) పై జెప్పిన యౌషధమును సేవించినపుడు తటాలున వ్యాపత్తు సంభవించినచో, తాను ధనవంతుడై యుండి వస్తువులు కొనదగియున్నను శీఘ్రముగ నాసంభారముల వెదకి సేకరింప వలనుపడదు. కొంచెము కాల మతిక్రమించినచో వృత్తు లధికములై హాని కల్గింపచూచును. (కాబట్టి యౌషధమును సేవించుటకు ముందుగనే యావశ్యకములైన సంభారములను సేకరించి సిద్ధముగ నుంచుకొనవలెనని భావము.)

అగ్నివేశుడు ప్రశ్న చేయుట.

మూ. ఇత్యేవం వాదినం భగవన్తమాత్రేయం అగ్నివేశః ఉవాచః—
నను భగవన్! ఆదావేవ జ్ఞానవతా తథా ప్రతివిధాతవ్యం యథా ప్రతివిహితే సిధ్యే దేవౌషధమేకాన్తేన. సమ్యక్ప్రయోగనిమిత్తా హి సర్వకర్మణాం సిద్ధిరిష్టా. వ్యాపచ్చాఽసమ్యక్ప్రయోగనిమిత్తా అథ సమ్యగసమ్యక్చ సమారబ్ధం కర్మ సిధ్యతి, వ్యాపద్యతే వా అనియమేన. తుల్యం భవతి జ్ఞానమజ్ఞానేనేతి. ౪

వ్యా. పై జెప్పినరీతిగ భగవంతుడైనయాత్రేయుడు వల్కుటయు నగ్నివేశు డిట్లడిగెను:—బుద్ధిమంతు డగువైద్యుడు తొలుతనే దేశకాలాదుల జక్కగ గమనించి, వ్యాధ్యాదిబలానుగుణముగనే యౌషధము నుపయోగించినచో నయోగాతియోగమిథ్యాయోగములు లేక యారోగ్యమును గల్గింపనోపునో, అట్టియౌషధము నిర్ణయించి యుపయోగించినచో నవశ్యముగ రోగనివృత్తి కల్గును. ఔషధముల యథోక్తముగ నుపయోగించుటయే కార్యసిద్ధికి కారణమగును. ఔషధముల విధినియమము లేక యుపయోగించుట వ్యాపత్తికి కారణమగును. (కావున నౌషధమును విధ్యుక్తప్రకార ముపయోగించిన

తప్పక చక్కఁగ పనిచేయును. అన్యథా ప్రయోగించిన వ్యాపత్తు తప్పక కల్గును.) నిర్ణయము లేక చక్కఁగనో, లేక వ్యత్యస్తముగనో ప్రయోగింపబడినయెడ నియమములేక యొకవేళ సిద్ధించును, ఒకవేళ వ్యత్యస్తమగును. కాబట్టి జ్ఞానము అజ్ఞానముతో సమానమగును.

యుక్తాయుక్తపరిజ్ఞానపూర్వకముగ నౌషధము నుపయోగించినచో వ్యాపత్తులు కల్గనేరవు కావున జ్ఞానవంతు డగువైద్యుడు తోఁచినట్లే యథావిధిగ నౌషధము నుపయోగించునెడ సంభారముల నేల జేర్పవలెనని ప్రశ్నము.

ఆత్రేయప్రతివచనము.

మూ తమువాచ భగవానాత్రేయః—శక్యం తథా ప్రతివిధాతుమస్మాభిః, అస్మద్విధై ర్వాప్యగ్నివేశ! యథా ప్రతివిహితే సిద్ధ్యేదేవౌషధమేకాన్తేన, తచ్చ ప్రయోగసౌష్ఠవముపదేష్టుం యథావత్. న హి కశ్చిదస్తి య ఏతదేవముపదిష్ట ముపధారయితుముత్సహేత, ఉపధార్య వా తథా ప్రతిపత్తుం ప్రయోక్తుం వా సూక్ష్మాణి హి దోష-భేషజ-దేశ-కాల-బల-శరీర-ఆహార-సాత్మ్య-సత్వ-ప్రకృతి-వయసా మవస్థాన్తరాణి; యాన్యనుచిన్త్యమానాని విమలవిపులబుద్ధేరపి బుద్ధిమాకులీకుర్యుః. కిం పునరల్పబుద్ధేః. తస్మాదుభయమేతత్ యథావదుపదేక్ష్యామః — సమ్యక్ప్రయోగం చౌషధానాం, వ్యాపన్నానాం చ వ్యాపత్సాధనాని సిద్ధిషూత్తరకాలం. ॥

వ్యా. పైజెప్పినరీతిగ ప్రశ్నజేసిన యగ్నివేశు నిర్దేశించి యాత్రేయుం డిట్లు బదులు సెప్పెను.—చికిత్స చేయవలసిన యొకవ్యాధికి ఎట్టి యౌషధము నుపయోగించినయెడ నయోగాతియోగ మిథ్యాయోగాదులు లేక యథోదితకార్యమును జేసి గుణకరమగునో, అట్టి యౌషధమును నిర్ణయించి చికిత్సచేయుటకు మనకును, మనవంటి జ్ఞానగరిమకల యితరులకు సామర్థ్యము కలదు. అట్టిప్రయోగసౌష్ఠవము నుపదేశించుటకును మనవంటివారికిని, మనకును సామర్థ్యము కలదు. అట్టియుపదేశమును (గ్రంథరూపమైనదానిని) ఉపస్థితముగ నుంచుకొనుటకును, ఒకవేళ నుపస్థితముగ నున్నను దానియర్థమును సమంజసముగ గ్రహించి, దానికి పొరబాటుబడక విధ్యుక్తముగ నాచరించుటకును సమర్థుఁ డొకఁడైన నుండడు. వాతపిత్తకఫములను త్రిదోషములు, ఔషధములు, జాంగ

లాదిదేశము, రోగిశరీరమునందలి రోగాధిష్ఠానప్రదేశము, వసంతాదికాలము, బలము, శరీరము, ఆహారము, దేశాదిసాత్మ్యము, మనస్సు, వాతాదిప్రకృతి, బాల్యాదివయస్సు వీని యన్నింటియొక్క అవస్థాభేదములు మిక్కిలి సూక్ష్మసూక్ష్మములై యుండును. కావున నయ్యవి మలంబును, మిక్కిలి వ్యాపకంబును నగు బుద్ధికౌశలముకల మహనీయులచే పలుమారు సయుక్తికముగ నేకాగ్రతతో యోజింపబడినను బుద్ధిని వ్యాకులముగ భ్రమింప జేయును గాని ఇదమిత్థమని నిశ్చయముగ నిర్ణయింప సాధ్యముకాదు. కావున పైజెప్పిన నిర్ణయము అల్పబుద్ధులగు సామాన్యులకు సాధ్యముకానిది. కావున దోషదేశాద్యనుసారముగ నౌషధముల జక్కగ నుపయోగించుపద్ధతియు, దాన సంభవించు వ్యాపత్తులకు దగిన చికిత్సలును కల్పసిద్ధిస్థానమున వివరముగ నుపదేశింపబడును.

ఔషధాలయనిర్మాణము.

మూ. ఇదానీం తావత్ సమ్భారాన్ వివిధానపి సమాసేనోపదేక్ష్యామః. తద్యథా:—దృఢం నివాతం ప్రవాతైకదేశం సుఖప్రవిచారం అనుపత్యకం ధూమాతపజలరజసామనభిగమనీయం అనిష్టానాఞ్చ శబ్దస్పర్శరసరూపగన్ధానాం సోదపానోలూఖలముసలవర్చస్స్నానభూమిమహానసోపేతం వాస్తువిద్యాకుశలః ప్రశస్తం గృహమేవ తావత్ పూర్వముపకల్పయేత్. ౬

వ్యా. ఇప్పుడు చికిత్సకు కావలసిన పలుదెరంగులైన సంభారములను సంగ్రహముగ నీక్రింద జెప్పెద:—శిథిలముగాక దృఢంబును, గాలి విశేషముగ లేక మితమైనదియు, ఒకప్రదేశమున విశేషముగ గాలి కల్గినదియు, సుఖముగ సంచరింప యుక్తమైనదియు గాలి వెల్తురు మున్నగువాని నడ్డగించు కట్టడములు సమీపమున లేనిదియు, పొగ ఎండ ఉదకము ధూళి మున్నగునవి చొరకుండునదియు, ఓరువ శక్యముకాశబ్దము స్పర్శము రూపము రసము గంధము అనునవి లేక, సుఖకరములుగ నుండు శబ్దస్పర్శాదులు కల్గినదియు, జలమును త్రాగుటకు దగిన పాత్రములు, రోలు రోకలి అనునుపకరణములతో కూడినదియు నగు నొకయింటిని వాస్తుశాస్త్రమును చక్కగ నెరింగిన శిల్పి నిర్మించవలెను. ఆయింటియందు మలమూత్రవిసర్జనమున కనువగు స్థలంబును, స్నానయోగ్యప్రదేశంబును, వంటశాలయు తగినప్రదేశమున నేర్పరింపవలెను. మరియు నా చికిత్సాలయమును ప్రశస్తమైన భూభాగమున నిర్మింపనగును. ఇదియే ప్రధానమైనది కావున నట్టి చికిత్సాలయమునే తొలుత నిర్మింపవలెను. (ఇచ్చట 'ద్వివిధానపి' అని

పాఠాంతరమున భోగార్థములైన సంభారములును, వ్యాపత్సాధనార్థమైన సంభారములును ఇచ్చట సంగ్రహముగ జెప్పబడునని భావము.)

చికిత్సాలయమున సంభారసంభరణము.

మూ. తతశ్శీలశౌచాచారానురాగదాక్ష్య ప్రాదక్షిణ్యోపపన్నాన్, ఉపచారకుశలాన్, సర్వకర్మసు పర్యవదాతాన్, సూపౌదన పాచకస్నాపకసంవాహకోత్థాపకసంవేశకౌషధపేషకాంశ్చ పరిచారకాన్, సర్వకర్మస్వప్రతికూలాన్; తథా గీతవాదిత్రోల్లాపక శ్లోకగాథాఖ్యాయికేతిహాసపురాణకుశలాన్, అభిప్రాయజ్ఞానానుమతాంశ్చ, దేశకాలవిదః పారిషద్యాంశ్చ; తథా లావక పిఞ్జలశశహరిణైణకాలపుచ్ఛకమృగమాతృకోరభ్రాన్, గాం దోగ్ధ్రీం శీలవతీమనాతురాం జీవద్వత్సాం సుప్రతివిహితతృణ శరణపానీయాం; పాత్ర్యాచమనీయోదకోష్ఠమణికఘటపిఠర పర్యోగకుమ్భీకుమ్భకుణ్డశరావదర్వీకటోదఞ్చనపరిపచనమన్థానచర్మచేలమూత్రకార్పాసోర్ణాదీని చ; శయనాసనాదీని చోపన్యస్తభృఙ్గారప్రతిగ్రహాణి, సుప్రయుక్తాస్తరణోత్తరప్రచ్ఛదోపధానాని, స్వాపాశ్రయాణి, సంవేశనోపవేశనస్నేహ స్వేదాభ్యఙ్గప్రదేహపరిషేకానులేపనవమనవిరేచనాస్థాపనానువాసనశిరోవిరేచన మూత్రోచ్చారకర్మణాముపచారసుఖాని, సుప్రక్షాళితోపధానాశ్చ సుశ్లక్ష్ణఖరమధ్యమాః దృషదః, శస్త్రాణి చోపకరణార్థాని. ధూమనేత్రం చ, వస్తినేత్రం చ, ఉత్తరవస్తికం చ, కుశహస్తం చ, తులాం చ, మానభాణ్డం చ, ఘృత తైలవసామజ్జక్షౌద్రఫాణితలవణేన్ధనోదకమధుశీధుసురాసౌవీరక తుషోదకమైరేయమేదకదధిమణ్డోదశ్విద్ధాన్యామ్లమూత్రాణి చ తథా శాలిషష్టికముద్గమాషయవతిలకులుత్థబదరమృద్వీకాకాశ్మర్యపరూషకాభయామలకవిభీతకాని, నానావిధాని చ స్నేహ స్వేదోపకరణాని ద్రవ్యాణి, తథైవోర్ధ్వహరానులోమికోభయభాఞ్జి, సఙ్గ్రహణీయదీపనీయపాచనీయోపశమనీయవాత

హారాణి సమాఖ్యాతాని చౌషధాని; యచ్చాన్యదపి కిఞ్చి ద్వ్యాపదః పరిసఙ్ఖ్యాయోపకరణం విద్యాత్, యచ్చ ప్రతి భోగార్థం తత్తదుపకల్పయేత్. ౭

వ్యా. పైజెప్పినరీతిగ ఆలయమును నిర్మించి అందు ఈక్రింద జెప్పబడు సంభార ములనన్నిటిని సిద్ధపరచియుంచవలయును. ఎట్టులన:—మంచినడవడికయు, పరిశుద్ధతయు, రోగులవిషయమై ప్రీతియు, అభిమానంబును, అనుకూల్యంబును కలవారును, ఉపచార ములజేయుటకు నేర్పరులును, అన్నిపనులయందును సామర్థ్యముకలవారును పప్పు, అన్నము మొదలగు నాహారపదార్థముల జేయ సమర్థులును, స్నానము ఒడలుపిసుకుట లేవదీయుట పరుండబెట్టుట మున్నగుపరిచర్యలజేయ సమర్థులును, ఔషధముల నూరుట యందు సమర్థులును నగుపరిచారకులను వారివారిపనులనుజేయుటకు ప్రతికూలముగాక శ్రద్ధతో చేయువారిని చూచి ఏర్పాటుచేసి యుంచవలెను.

మఱియు గాత్రజంత్రములతో చక్కగ సంగీతము పాడువారిని, వాద్యగాం డ్రను, స్తోత్రముచేయువారిని, శ్లోకముల జెప్పి అర్థములవివరించువారిని, మనస్సు కుల్లాస ముగ సంభాషించువారిని, అనేకములగు పురాణ ఇతిహాసముల జక్కగ వినిపింపుజౌరా ణికులను, రోగియొక్క ఇంగితము నెరింగి వానికి వలయుదానిని సమకూర్చువారిని, దేశ కాలముల జక్కగ దెలిసినవారిని వైద్యునిచెంత సభ్యులుగనుండునట్లు నియమించవలెను.

మరియు నావైద్యశాలయందు లకుముకిపిట్టలు, కపింజలములు, కుందేళ్లు, జింకలు, లేళ్లు, నల్లనితోకకల జింకలు, మృగమాతృకలు (పెద్దకడుపుకల యొకవిధమైనజింకలు) పొట్టేళ్లు అను నీమృగపక్ష్యాదిజంతువులను వానివాని కనుకూలముగ నుండునట్టిస్థలముల నుంచవలెను. సమృద్ధిగ పాలిచ్చునదియు, సాధువైనదియు, రోగములేనిదియు, దానికి కల్గినదూడలన్నియు బ్రతికియుండునట్టిదియు, నిర్దుష్టమైన నీళ్లచేతను గడ్డిమున్నగు నాహారముచేతను చక్కగ పోషింపబడినదియు నైన మంచియావును అగ్రహామునందు మరుగుస్థలమున గట్టియుంచవలెను.

మరియు నీళ్లుత్రాగుటకు దగినపాత్రలు, చేతులను ముఖమును కడిగికొనుటకు వెడలుపైనపాత్రలు, నీళ్లు పోసియుంచుటకు దగిన గంగాళములు, మణికములు (మూతి సన్నసై నీళ్లలోముంచినపుడు ధ్వనించు ఊజిబిందె), కుండలు, స్థాలీచెంబులు, పర్యోగ ములు (పెద్దబానలు), సన్ననిమూతికల కడవలు, సామాన్యములగు వాడుకకుండలు, కుండలు అను భేదముకల కొన్నిపాత్రలు, ఇనుముచేతను కొయ్యచేతను చేయబడినగరి టెలు, చాపలు, మూసియుంచదగినమూకుళ్లు, బాణండ్లు, కవ్వము, చర్మము, గుడ్డలు,

దారములు, ప్రత్తి, గొట్టె మున్నగువాని వెంట్రుకలు ఇవి మున్నగు నుపకరణముల నుంచునది.

మరియు మంచము మున్నగుశయనములు, కూర్చొనుట కనుకూలములైనబల్లలు, భృంగారములు (కూజాలు), రోగియొక్క మూత్రము ఉమ్మినీరు మున్నగువానిని ఆయా సమయములయందు పట్టికొనుటకు దగిన కొన్నిపాత్రలు, (ఇవి మంచమునకు సమీపమున నుంచదగినవి.) రోగి సుఖముగ నిదురించవలసియున్నపు డుపయోగించునట్లు మంచముమీద మెత్తలచే బరిచి, దానిపై తెల్లనిదుప్పట్లు మున్నగువానిచే గప్పి, దిండ్లు వేసి యుంచవలెను. పరుండుటకును కూర్చొనియుండుటకును మరికొన్ని పరుపులును రత్నకంబళ్లను సిద్ధముగ నుంచవలెను. స్నేహము, స్వేదము, అభ్యంగనము, ప్రదేహము (పట్టువేయుట), పరిషేకము, అనులేపనము, వమనము, విరేచనము, ఆస్థాపనవస్తి, అనువాసనవస్తి, శిరోవిరేచనము (నశ్యకర్మ), మూత్రమును వెడలించుట అను నీచికిత్సా విధానముల జేయునప్పుడు ఆయాకృత్యములకు దగినయుపచారముల జేయుటకై కావలసిన యుపకరణముల నన్నిటిని సిద్ధపరిచి యుంచునది. ఔషధముల నూరుట కుపయోగించునట్లు కొన్ని నునుపుకల్గియు కొన్ని కరకరమనియు, కొన్ని కరకుబారియు నుండునట్లు సన్నికలురాళ్లను, దానిపైనూరుట కనువైనగుండ్లను సిద్ధపరిచి, నీళ్లచే శుభ్రముగ కడిగి యుంచవలెను. శస్త్రచికిత్సకు సాధనములైన శస్త్రములను సిద్ధముగ నుంచవలెను. ధూమనేత్రము (పొగ పీల్చుటకైన గొట్టము), వస్తినేత్రము (వస్తికర్మ చేయుటకు దగినగొట్టము), ఉత్తరవస్తి కుపయోగింపదగినగొట్టము, చీపురుకట్ట, త్రాసు, తూనికెగుండ్లు, కొలతమానికెలు, తూములు మున్నగునవి, ఘృతము, తైలము, వస, మజ్జ, తేనె, బెల్లము, జీరా (చక్కెరపాకము), లవణము, కట్టెలు, నీళ్లు, మద్యము, శీధువనుమద్యము, సారాయి, సౌవీరకమను కాంజికము, తుషోదకము, ఆసవము, మేదకము, పెరుగు, పెరుగుమీదిమీగడ, ఉదకముతోకూడినమజ్జిగ, పులిగంజి, గోమూత్రము మున్నగుమూత్రములు వీనినన్నిటిని సిద్ధముజేసి యుంచవలెను.

మరియు రాజనములు, అరువదినాళ్లసంబావులు, పెసలు, ఉద్దులు, యవలు, నువ్వులు, ఉలవలు, రేగుపండ్లు, ద్రాక్షపండ్లు, నేలగుమ్మడు, చిట్టీతపండ్లు, కరకకాయలు, ఉసిరికకాయలు, తాండ్రకాయలు వీనినన్నింటిని సిద్ధముగనుంచునది. ఇతరములగు నానావిధములైన స్నేహస్వేదములకు కావలసిన యుపకరణద్రవ్యముల నన్నింటిని సిద్ధముగ నుంచవలెను. మరియు శరీరమునం దూర్ధ్వభాగమునందలి దోషముల హరించునవియు, వాతము ననులోమముగను ప్రతిలోమముగను రెండువిధములుగను సంచరింపజేయునవియు, మలమూత్రాదుల నిల్పునవియు, ఆకలిబుట్టించునవియు, ఆహారమును

జీర్ణింపజేయునవియు, దోషముల శమింపజేయునవియు, వాతహరంబులును నగు నానావిధౌషధములను సేకరించి యథోపయోగ్యముగ సిద్ధపరిచి వానివానికి తగుమైనగుర్తుల పెట్టి తత్తదుచితస్థలముల నుంచియుండవలెను. మరియు చికిత్సావ్యత్యయమునం జేసి సంభవించెడు వ్యాపత్తుల నివర్తింపదగినవిగా తనకు నేయేయుపకరణములును ఔషధములును గోచరములగునో వానినన్నింటిని, రోగికి సుఖమునుకల్గించు నితరములైన భోగ్యపదార్థములసుంగూడ సిద్ధపరిచి యుంచవలెను. (ఇత్తెరంగున పైజెప్పిన యుపకరణములను, ఔషధములను, సాధనములను అన్నింటిని యథార్థముగ సిద్ధముచేసి ఆయావస్తువును అవసరమైనపుడు తటాలున నెత్తికొనుటకు వీలగునట్లు తగినచిహ్నముల నేర్పరిచి యుక్తస్థలమున సిద్ధముగ నౌషధాలయమున నుంచవలెనని ప్రకరణార్థము).

వమనౌషధప్రయోగపూర్వకృత్యము.

మూ. తతస్తం పురుషం యథోక్తాభ్యాం స్నేహస్వేదాభ్యాం యథార్హముపపాదయేత్. తం చేదస్మిన్నన్తరే మానసః శారీరో వా వ్యాధిః కశ్చిత్ తీవ్రతరః సహసాఽభ్యాగచ్ఛేత్, తమేవ తావదస్యోపావర్తయితుం యతేత. తతస్తముపావర్త్య తావన్తమేవైనం కాలం తథావిధేనైవ కర్మణా ఉపాచరేత్. ౮

వ్యా. పైజెప్పినరీతిగ సంభారముల సిద్ధముగ జేసికొనినపిమ్మట శోధనచికిత్స జేయదలచినరోగిని స్నేహస్వేదములచే విధ్యుక్తప్రకార ముపచరించవలెను. వానికి స్నేహస్వేదవిధుల నిర్వర్తించుసమయమున నేదైన నొకమానసరోగమైనను శారీరరోగమైనను మిక్కిలితీవ్రముగ తటాలున సంభవించినయెడ, అట్టివేళ స్నేహస్వేదవిధులను శీఘ్రముగ మానుటకై ప్రయత్నముచేయవలెను. పిమ్మట రోగికి నాకస్మికముగ తత్కాలమున సంభవించినరోగమునకు దగినచికిత్సను ఆరోగము శమించువరకును జేయునగును.

వమనౌషధపానవిధము.

మూ. తతస్తం పురుషం, స్నేహస్వేదోపపన్నం, అనుపహతమానసం అభిసమీక్ష్య; సుఖోషితం సుప్రజీర్ణభక్తం, శిరస్స్నాతమనులిప్తగాత్రం, స్రగ్విణమనుపహతవస్త్రసంవీతం, దేవతాగ్నిద్విజగురువృద్ధవైద్యానర్చితవన్తం, ఇష్టే నక్షత్రతిథికరణముహూర్తే కారయిత్వా బ్రాహ్మణాన్ స్వస్తివాచనం, ప్రయుక్తాభిరాశీర్భిరభిమన్త్రితాం, మధుమధురసైన్ధవఫాణితోపహితాం, మదనఫలకషాయమాత్రాం పాయయేత్. ౯

వ్యా. పైజెప్పినరీతిగ చికిత్సచేసి యారోగికి నాకస్మికముగ సంభవించిన యుప ద్రవము శాంతినొందినపిదప స్నేహస్వేదములచే సమ్యగ్యోగలక్షణములు కలవానిగ నెరింగి, వాడు సంతోషమానసుడుగ నుండుసమయమును చక్కగ గమనించి, సుఖముగనుండు వానిగను, వాడు ముందుదినమున భుజించినయాహారము చక్కగజీర్ణించియుండువానిగను దోచినప్పుడు, వానికి శిరస్స్నానముజేయించి, చందనాదులను సుగంధముల శరీరమునకు బూసి, పుష్పమాలికలచే నలంకరించి, పరిశుద్ధమై నిర్మలములైన బట్టల గట్టించి, బ్రాహ్మాది దేవతలకును, అగ్నికిని, బ్రాహ్మణులకును, గురువులకును, జ్ఞానవయోవృద్ధులకును, వైద్యాచార్యులకును పూజావిధుల నొనరింపజేసి, జ్యోతిశ్శాస్త్రవిహితమైన తిథివారనక్షత్ర యోగకరణయుక్తసుముహూర్తమున బ్రాహ్మణులచే స్వస్తివాచనము జేయించి, అట్టి బ్రాహ్మణులచేనొసగబడిన యాశీర్వచనములచే నభిమంత్రింపబడినదియు, తేనె మధురరస ద్రవ్యములు, సైంధవలవణము, చక్కెరపాకము (జీరా) అను నీద్రవ్యములతో యథా యోగముగ గూర్చబడినదియు నగు మ్రంగకాయలకషాయమును మాత్రాప్రమాణాను సారముగ రోగికి (వమనమునకై) త్రాగింపనగును.

సంశోధనౌషధమాత్రానిర్ణయము.

మూ. మదనఫలకషాయమాత్రాప్రమాణం తు ఖలు సర్వసంశోధన మాత్రాప్రమాణాని చ ప్రతిపురుషమపేక్షితవ్యాని భవన్తి. యావద్ధి యస్య సంశోధనం పీతం వైకారికదోషహరణాయోప పద్యతే, న చాఽతియోగాఽయోగాయ, తావదస్య మాత్రా ప్రమాణం వేదితవ్యం భవతి. ౧౦

వ్యా. పైజెప్పిన మ్రంగకాయకషాయమాత్రాప్రమాణంబును, తక్కిన సంశోధ నౌషధముల మాత్రాపరిమాణంబులును ప్రతిమనుజుని బలాదుల నపేక్షించియుండును (కాని నియతముగ నాయౌషధములకు పరిమాణమొకటి నిర్ణయముగనుండదు.) ఏపురుషుడు ఎంతమాత్రము శోధనౌషధమును త్రాగినచో అయోగాతియోగాది జనితోపద్రవముల గల్గింపక, తత్కాలమున రోగికి దోషవైపరీత్యముచే సంభవించిన రోగమును మాత్రము నివర్తింప సమర్థముగనుండునో, అట్టిప్రమాణము అపురుషునకు మాత్రగా దెలిసికొనునది. (రోగి శోధనౌషధమును సేవించినపుడు దానివలన వానికి అయోగాతి యోగములు లేక సుఖముగ రోగము మాత్రము శమించినచో నయ్యది వానికి దగినప్రమాణమగునని భావము.) అట్టిపరిమాణము పురుషునిబలాబలముల ననుసరించి

యుండును కావున పలుమారు క్రమక్రమముగ నుపయోగించి మాత్రానిర్ణయము చేయవలెను).

వమనమునదోలచలనాదిలక్షణములు.

మూ. పీతవన్తం తు ఖల్వేనం ముహూర్త మనుకాంక్షేత్. తస్య యదా జానీయాత్ స్వేదప్రాదుర్భావేన దోషప్రవిలయన మాపద్యమానం, లోమహర్షేణ స్థానేభ్యః ప్రచలితం, కుక్షి సమాధ్మాపనేన చ కుక్షిమనుగతం, హృల్లాసాస్యస్రవణాభ్యా మపి చోర్ధ్వముఖీభూతం, అథాస్మై జానుసమమసంబాధం, సుప్రయుక్తా స్తరణోత్తరప్రచ్ఛదోపధానం స్వాపాశ్రయమాసనం ఉపవేష్టుం ప్రయచ్ఛేత్. ౧౧

వ్యా. పైజెప్పినరీతిగ వమనౌషధకషాయమును రోగి త్రాగినపిదప నొక ముహూర్త (రెండుగడియల) కాలము నిర్వ్యాపారముగ నుండవలెను. పిమ్మట వాని కెప్పుడు చెమటబోడమునో అప్పుడు దోషములు సడలుచున్నవనియు, లోమహర్షము కల్గినయెడ దోషము స్వస్థానమునుండి వెడలుచున్నదనియు, కడుపులో గడబిడమనుశబ్దము కల్గి యుబ్బినప్పుడు దోషము కుక్షిలో ననుసరించి యున్నదనియు, గుండ్రించి యోకరింతలుకల్గి నోట నీరువెడలుచున్నయెడ దోషము ఊర్ధ్వముఖమై పైకి వ్యాపించుచున్నదనియు వరుసగ నెరుంగునది. పైజెప్పినలక్షణములు వరుసగ కానబడినప్పుడు మోకాలి పొడవైన మంచమునైనను బల్లపలకనైనను మెత్తగనుండునట్లు దానిపై బరిచి యానుకొనుటకు దిండ్లువేసి, దానిపై వానిని సుఖముగ కూర్చొనియుండ నియమించవలెను. వాని చెంత మిక్కిలి సందడి లేకుండునట్లు చేయవలెను. (స్వాపాశ్రయమన సుఖముగ పరుండి నిద్రబోవుటకు వసతిగనుండు మంచము ఈజిచేరు మున్నగునవియని యెరుంగునది).

ఉపచారములు.

మూ. ప్రతిగ్రహాంశ్చోపచారయేత్.—లలాటప్రతిగ్రహే, పార్శ్వోపగ్రహణే, నాభిప్రపీడనే, పృష్ఠోన్మర్దనే, అనపత్రపనీయాః సుహృదోఽనుమతాః ప్రయతేరన్. ౧౨

వ్యా. ('ప్రతిగృహ్ణన్తీతి ప్రతిగ్రహాః' అను వ్యుత్పత్తిచేత లలాటము మున్నగు నవయవముల పట్టి చేయబడిన మర్దనాద్యుపచారములు ప్రతిగ్రహము లనబడును).

పైజెప్పినరీతిగ రోగికి దోషము ఊర్ధ్వముఖముగ నున్నపుడు తగినస్వాపాశ్రయముగ సుఖముగనుంచి వానికి క్రిందచెప్పబడురీతిగ ప్రతిగ్రహముల (మర్దనాద్యుపచారముల) జేయించవలెను:—వానికి సిగ్గును కల్గింపనివారును మంచిమనస్సు కల్గినవారును ఇష్టులు నగు పరిచారకులు నుదుట పట్టికొనుట, ఇరుపార్శ్వముల గట్టిగపట్టి చేతులచే చరుముట, బొడ్డుసమీపమున పిసుకుట, వీపున మర్దనము చేయుట అను నీయుపచారముల యథోచితముగ చేయవలెను.

వమనౌషధమును పానముచేసి వేగప్రవర్తనోపాయములు.

మూ. అథైనమనుశిష్యాత్—వివృతోష్ఠతాలుకణ్ఠో నాతిమహతా వ్యాయామేన వేగానుదీర్ణానుదీరయన్, కిఞ్చిదవనమ్య గ్రీవాం, ఊర్ధ్వశరీరముపవేగం అప్రవృత్తాన్ ప్రవర్తయన్, సుపరిలిఖిత నఖాభ్యాం ఉత్పలకుముదసౌగన్ధికనాళైర్వా కంఠమనుస్పృశన్ ముఖం ప్రవర్తయస్వేతి. ౧౩

వ్యా. పిమ్మట రోగి కిత్తెరంగున నాజ్ఞాపింపవలెను:—వమనములు వేగముగ వెడలనున్నపుడు పెదవులను దవుడలను కంఠమును బిగబట్టక బాగుగ దెరిచి యధికమైన బలవంతమగు ప్రయత్నము చేయక మితమైనప్రయత్నముతో వమనముల వెడలింపవలెను. అప్పుడు కంఠమును కొంచెముగ వంచియుంచుకొనవలెను. మరియు శరీరమున పైభాగమునకు కొంచెముగ వ్యాపించి వమనము రాక యడచికొని యున్నపుడు మెడను కొంచెముగవంచి గోళ్లనూడదీసిన రెండువ్రేళ్లచేనైనను, కలువకాడలచేనైనను, అల్లికాడలచేనైనను, తామరకాడలచేనైనను నోట (కుత్తుకలో) కలియబెట్టి, వెడలనుద్యమించు వమనములను పెకలించి వెడలింపవలెను. (ఇచ్చట 'ఉపవేగం ప్రవర్తస్వ' అనుదానికి వెడలక యది యూర్ధ్వభాగమున నున్నపుడు దానిని పైజెప్పినయుపాయములచే పెల్లగించి ధారాళముగ వెడలించవలెనని యర్థము. ఇట్లు చెప్పుటచేత వమనవేగము బొత్తుగ లేనపుడు బలాత్కారముగ పెల్లగింపదగదని భావము.) ఇత్తెరంగున వమన ఔషధమును త్రాగినరోగికి నుపదేశించవలెనని యర్థము.

వమనవేగపరీక్ష, దాని ప్రయోజనము.

మూ. స తథావిధం కుర్యాత్. తతోఽస్య వేగాన్ ప్రతిగ్రహగతానవేక్షేత అవహితః. వేగవిశేషదర్శనాద్ధి కుశలో యోగాతియోగవిశేషాన్ ఉపలభేత. వేగవిశేషదర్శీ పునః కృత్యంయథార్థామవబుధ్యేత లక్షణేన. తస్మాత్ వేగానవేక్షేతావహితః. ౧౪

వ్యా. వైద్యుడిత్తెరంగున నాజ్ఞనొసంగ రోగియు నట్లనే యాచరించవలెను. పిమ్మట వైద్యుడు పాత్రతో గ్రహింపబడిన వమనమలములను మిక్కిలి గమనముతో పరిశీలించవలెను. అట్టిమలములయందలి విశేషముల చక్కగ గమనించినగాని దానగల్గ బోవు అయోగాతియోగలక్షణముల దెలిసికొనజాలడు. కావున వమనవేగముల విశేష లక్షణములను మిక్కిలి గమనముతో పలుమారు పరీక్షించవలెను. అట్లు గమనించుటచేత దానికి ఆవశ్యకమగుకృత్యము జేయుటకును వైద్యుడు సమర్థుడగునని భావము.

మరియు వేగములనుబట్టి శరీరము చక్కగ శుద్ధమైనది లేనిది గమనించవలెను. ఈవేగనిర్ణయము వేరొకచోట నిట్లు చెప్పబడినది.—"జఘన్యమధ్యప్రవరేతు వేగాః చత్వార ఇష్టా వమనే షడష్టౌ" (నాల్గుమార్లు వమనము లైనయెడ మధ్యమవేగమనియు, ఆరుసార్లు అయిన మధ్యమవేగమనియు, ఎనిమిదిమార్లు అయినచో నుత్తమవేగమనియు గమనింపనగును) కావున పైజెప్పినరీతిగ వైద్యుడు వమనవేగముల గమనింపవలెనని భావము. (ఇచ్చట ప్రతిగ్రహమనగ వమనాదిమలముల గ్రహించుటకై యుంచబడిన పళ్లెము మున్నగుపాత్రవిశేషమని యెఱుంగునది).

వమనాయోగలక్షణములు.

మూ. తత్రామూన్యయోగయోగాతియోగవిశేషజ్ఞానాని భవన్తి॰ తద్యథా:—అప్రవృత్తిః, కుతశ్చిత్ కేవలస్యవా ప్యౌషధస్య విభ్రంశో, విబన్ధో, వేగానామయోగలక్షణాని భవన్తి. ౧౫

వ్యా. వమనౌషధముచేగల్గిన అయోగ-సమ్యగ్యోగ-అతియోగలక్షణము లీక్రింద వివరింపబడును:—వమనౌషధము చక్కగ పనిచేయనియెడల వమనవేగము బొత్తుగ కల్గకయే యుండును. లేక ముఖ్యముగ వెడలవలసిన దోషముమాత్రము వెడలకుండును. లేక ఔషధము ప్రతిలోమముగ (వమనౌషధము విరేచనమార్గముగను, విరేచనౌషధము వమనమార్గమునను) వెడలును. అట్టియౌషధము కూడ వెడలక బద్ధమగును. ఇవియన్నియు వమనాయోగలక్షణములు.

ఈయయోగలక్షణములు సిద్ధిస్థానమున నిట్లు చెప్పబడినవి.—"అయోగః ప్రాతి లోమ్యేన నవాల్పంవా ప్రవర్తనమ్" ఇవియే పైన వివరింపబడినవి.

వమనసమ్యగ్యోగలక్షణములు.

మూ. కాలే ప్రవృత్తిః, అనతిమహతీవ్యథా, యథాక్రమం దోష హరణం, స్వయం చావస్థానమ్, ఇతి యోగలక్షణాని భవన్తి.

యోగేన తు దోషప్రమాణవిశేషేణ తీక్ష్ణ-మృదు-మధ్యవిభాగో ద్రష్టవ్యః. ౧౬

వ్యా. వమనౌషధము చక్కగ పనిచేసినయెడ సకాలమున వమనములు చక్కగ వెడలును. వమనౌషధముచేత కడుపులో సంకటము మున్నగుబాధలు స్వల్పముగ కల్గును. (వమనౌషధమును సేవించినపుడు తొలుత కఫంబును, పిదప పిత్తంబును, పిమ్మట వతంబును వరుసగ వెడలవలెను) అట్టినియమము ననుసరించి కఫపిత్తవాతములు వరుసగ వెడలును. అట్టిదోషములు వరుసగ వెడలి పిమ్మట తనంతటనే వేగములు నిలచును. ఇవి వమనౌషధసమ్యగ్యోగలక్షణములు. మరియు నట్టిసమ్యగ్యోగమునను కఫరూపమైనదోషము విశేషముగ వెడలినచో తీక్ష్ణయోగమనియు, మితముగ నున్నచో మృదుయోగమనియు, మధ్యముగ నున్నచో మధ్యమయోగమనియు కఫప్రమాణభేదమునుబట్టి నిర్ణయించునది. సమ్యగ్యోగమున నిట్టి తీక్ష్ణమృదుమధ్యభేదములు పేయాదిక్రమము ననుసరించుటకై చెప్పబడినది. ఈనియమము సిద్ధస్థానమున విశేషముగ జెప్పబడును. మరియు దోషము వెడలుక్రమము సిద్ధిస్థానమున నిట్లు చెప్పబడినది:—"క్రమాత్కఫః పిత్తమథానిలశ్చ యస్యైతి సమ్యగ్వమితస్స ఇష్టః."

వమనాతియోగలక్షణములు.

మూ. యోగాధిక్యేన తు ఫేనిలరక్తచన్ద్రికోపగమనం ఇత్యతియోగ లక్షణాని భవన్తి. ౧౭

వ్యా. వమనాతియోగమువలన నురుగుతోడను రక్తముతోడను నెమలికన్నువంటి చిత్రమైన రంగుగలద్రవ్యముతోడను గూడిన వమనములగును. ఇది వమనాతియోగ లక్షణములు.

వమనాయోగ-అతియోగముల గల్గునుపద్రవములు.

మూ. తత్రాతియోగాఽయోగనిమిత్తానిమానుపద్రవాన్ విద్యాత్ —ఆధ్మానం పరికర్తికా పరిస్రావో హృదయోపసరణం అఙ్గగ్రహో జీవాదానం విభ్రంశః స్తమ్భః క్లమః ఉపద్రవ ఇతి. ౧౮

వ్యా. మరియు వమనాతియోగ-అయోగములవలన నీయుపద్రవములు సంభవించును:—కడుపుబ్బరము, ఆశయమున కత్తిరించినవిధమున పోట్లు, నోట ద్రవము కారుచుండుట, రొమ్ముపట్టినట్లు అడపు, ఒడలినొప్పులు, ప్రాణమున కాధారమైన

రక్తము వెడలుట, ప్రజ్ఞతప్పుట, శరీరము స్తంభించుట, బడలిక అను నీయుపద్రవములు వమనాతియోగ అయోగములవలన సంభవించును. మరియు సిద్ధిస్థానమున 'బహుదోషస్య రూక్షస్య' అని యుపక్రమించి అయోగాదులచే గల్గునుపద్రవములు వివరింపబడును. కావున నవికూడ గమనింపనగును.

ఇచ్చట "హృదయోపశరణం, హృదయోపసరణం, హృదయోపరోధనం" అని మూడువిధములుగ పాఠభేదములు గానవచ్చుచున్నవి. అందు "హృదయోపశరణం, హృదయోపరోధనం" అనునవి రెండును సమానార్థకములు. "హృదయోపసరణమన," వమనాతియోగముచే దోషములు ప్రకుపితములై హృదయస్థానమునజేరుటయనియర్థము. ఈవిషయమునే తంత్రకారుడు "కుపితా హృదయం గత్వా దోషాః కుర్వన్తి హృద్గ్రహమ్" అని స్థలాంతరమున జెప్పిరి. దోషములు ప్రకుపితములై హృదయస్థానమునజేరి హృదయమును అడచునని యర్థము. ఈమూడుపాఠములయందును విశేషభేదము కన్పట్టదు. "జీవాదానం" అనగా జీవనమునకు హేతువైన ధాతురూపరక్తము వెడలునని యర్థము. ఈవిషయము "అతియోగాచ్చ భైషజ్యం జీవం హరతి శోణితమ్, తజ్జీవాదాన మిత్యుక్తం ఆదత్తే జీవితం యతః" అని స్థలాంతరమున జీవాదాననిర్వచనము చెప్పబడినది.

యథోక్తముగ వాంతియైనవానికి ధూమపానవిధి.

మూ. యోగేన తు ఖల్వేనం ఛర్దితవన్తమభిసమీక్ష్య సుప్రక్షాళిత పాణిపాదాస్యం ముహూర్తమాశ్వాస్య, స్నైహికవైరేచని కోపశమనీయానాం ధూమానామన్యతమం సామర్థ్యతః పాయయిత్వా, పునరేవోదకముపస్పర్శయేత్. ౧౯

వ్యా. పైజెప్పినవిధముగ వమనములు యథోక్తముగ వెడలి సమ్యగ్యోగలక్షణములు గానవచ్చి యుపద్రవములు లేకుండునపుడు వాని కాళ్లుచేతులను ముఖమును నీళ్లతో చక్కగ కడిగికొన నియమించి రెండుగడియలకాలము సేదదీర్చికొననిచ్చి, స్నైహిక-వైరేచనిక-ఉపశమనీయక ధూమద్రవ్యములలో నెయ్యది యెవనికి హితకరముగనుండునో, వానికి అట్టిద్రవ్యములచేనైన ధూమమును పానముచేయించి, మరల పైజెప్పినరీతిగ హస్తపాదముఖముల నుదకముచే గడిగికొని యుండజేయవలెను. ఇచ్చట "సామర్థ్యతః పాయయిత్వా" అని చెప్పుటచేత రోగియొక్క పరిస్థితిని చక్కగ పరిశీలించి యుచితమైన ధూమపానము జేయించవలెనని భావము.

వమితునకు హితములైన యాహారవిహారములు.

మూ. ఉపస్పృష్టోదకం చైనం నివాతమాగారమనుప్రవేశ్య, సంవేశ్య చానుశిష్యాత్:—ఉచ్చైర్భాష్యం, అత్యాశనం, అతిస్థానం,

అతిచఙ్క్రమణం, క్రోధశోకహిమాతపావశ్యాయాఽతిప్ర
వాతాక్, యానయానం, గ్రామ్యధర్మం, అస్వపనంనిశి, దివా
స్వప్నం; విరుద్ధాఽజీర్ణాఽసాత్మ్యాఽకాలప్రమితాతిహీనగురు
విషమభోజనవేగసన్ధారణోదీరణమితి భావానేతాక్ మనసా
ప్యసేవమానః సర్వమాహారముద్యాదితి; స తథా కుర్యాత్.౨౦

వ్యా. పైజెప్పినరీతిగ నాచరించినరోగిని గాలిచొరని యొకగదిలో ప్రవేశిం
జేసి యచ్చట వానికి సుఖముగ నుండునట్లు మంచము మున్నగు తగునాసనముపై సు
ముగ పరుండమని వైద్యుడు వానికిట్లుపదేశింపవలెను:—మిక్కిలి బిగ్గరగ మాటలా
కూడదు. అధికముగ భుజింపదగదు. అధికముగ సంచరింపదగదు. సోమరిబోతువలె నొ
చోట చాలకాలము స్థిరముగ కూర్చొని యుండకూడదు. కోపమునకును శోకమునకు
అవకాశ మొసంగదగదు. చలియందును ఎండయందును మంచునందును మిక్కిలి గా
వీచు ప్రదేశమునందును ఉండకూడదు. గుఱ్ఱము మొదలగువానినెక్కి సవారిచేయదగద
స్త్రీసంభోగమును రాత్రి నిదురమేల్కాంచుటయు పవలు నిదురించుటయు విడు
దగును. పరస్పరసంయోగ విరుద్ధములైన క్షీరమత్స్యాదుల నొకటిగజేర్చి భుజింపదగ
సులభముగ జీర్ణముకాని చేమదుంపలు మున్నగువానిని, ప్రకృతికి సరిపడక యసాత్మ్య
ములైన పదార్థముల భుజింపదగదు. అకాలమున భుజింపదగదు. ఒకటేరసమును భుజిం
కూడదు సత్తువలేని పదార్థములను స్వభావముచే గురుత్వమునుకల్గించు లడ్డు అటువం
మున్నగుపదార్థములను తినకూడదు. పథ్యములను అపథ్యములను జేర్చి భుజింపదగ
మలమూత్రాదివేగముల నాపుటయు అవి వేగములేనప్పుడు బలాత్కారముగ వెడలి
బూనుటయుం దగదు. పైజెప్పిన నిషిద్ధవిషయములను మనస్సునందైన స్మరింపక విధ్యు
మైన యాహారమును భుజింపవలెనని రోగికి వైద్యు డుపదేశింపవలెను. రోగియుం అం
కొంచెమైన జవదాటక యథోక్తముగ నాచరింపవలెను.

—ఋతుమతియగు పేయాదిక్రమాహారనియమము.—

మూ. అథైనం సాయాహ్నే అపరేఽహ్ని సుఖోదకపరిషిక్తం పు
ణానాం లోహితశాలితణ్డులానాం స్వవక్లిన్నానాం మణ్డపూర
సుఖోష్ణాం యవాగూం పాయయేత్ అగ్నిబలమభిసమీక్ష్య
ఏవం ద్వితీయే, తృతీయేవాఽన్నకాలే.

చతుర్థే త్వన్నకాలే తథావిధానామేవ శాలితణ్డులానాం ఉత్స్విన్నానాం విలేపీం ఉష్ణోదకద్వితీయాం అస్నేహలవణాం అల్పస్నేహలవణాం వా భోజయేత్, ఏవం పఞ్చమే షష్ఠే చాన్నకాలే. ౨౨

సప్తమే త్వన్నకాలే తథావిధానామేవ శాలీనాం ద్విప్రసృతం సుస్విన్నమోదనముష్ణోదకానుపానం తనునా తనుస్నేహలవణోపపన్నేన ముద్గయూషేణ భోజయేత్, ఏవమష్టమే నవమే చాన్నకాలే. ౨౩

దశమే త్వన్నకాలే లావకపిఞ్జలాదీనాం అన్యతమస్య మాంసరసేనౌదకలావణికేనాపి సారవతా భోజయేత్. ఉష్ణోదకానుపానమ్. ఏవమేకాదశే ద్వాదశే చాన్నకాలే. అత ఊర్ధ్వమన్నగుణాన్ క్రమేణోపభుఞ్జానః సప్తరాత్రేణ ప్రకృతిభోజనమాగచ్ఛేత్. ౨౪

వ్యా. పిదప పైజెప్పినరీతిగ వమనరూపశోధనముచే శుద్ధమైనవాడు నాటిదినము సాయంకాలమునందైనను మరుసటిదినము ఉదయకాలమునందైనను గోరువెచ్చని వేడినీళ్లతో శుభ్రముగ స్నానముచేసి ప్రాతవియగు ఎఱ్ఱవరి రాజనములబియ్యముచే బాగుగ పక్వముజేయబడినదియు, మండముతో గూడినదియు, వేడిగనుండునదియు నగు యవాగువును జాఠరాగ్నిని చక్కగ గమనించి పానము చేయవలెను. ఇత్తెరంగుననే రెండవ యన్నకాలమునందును, మూడవ యన్నకాలమునందును పైజెప్పిన యవాగువును త్రాగవలెను. (ఇచ్చట కాయాగ్ని చక్కగనుండి యాకలి బాగుగనున్నయెడ నాటి సాయంకాలమునందును, ఆకలి చక్కగలేనియెడ మరుసటిదినము ప్రాతఃకాలమునను పైజెప్పినరీతిగ యవాగును త్రాగవలెనని తెలుపుటకై "సాయాహ్నే, అపరేఽహ్ని వా" అని పక్షద్వయము చెప్పబడినది. ఈవిషయమునే సిద్ధిస్థానమున నిట్లు చెప్పియున్నది. "వమితం లఙ్ఘయేత్సమ్యక్ జీర్ణలిఙ్గాన్యపేక్షయన్, తాని దృష్ట్వా తు పేయాది క్రమం కుర్యాన్న లఙ్ఘయేత్" వమనముచే శుద్ధమైనవానికిని ఆకలి చక్కగ కల్గునంతవరకు లంకణము చేయవలెననియు, ఆకలి లక్షణములు పూర్తిగ గనపడినప్పుడు పేయాది క్రమము ననుసరించి యాహారమును పెట్టవలెనుకాని లంకణము బెట్టతగదనియు భావము).

నాల్గవ యన్నకాలమున ప్రాతవియగు ఎఱ్ఱనిరాజనములబియ్యముచే బాగుగ పక్వము చేయబడినదియు, ఉష్ణోదకముతో కూడినదియునగు విలేపియనుగంజిని ఉప్పుతోను నెయ్యితోను జేర్పకయైనను, కొంచెముగ జేర్చియైనను భుజింపవలెను. ఇత్తెరంగుననే ఐదు ఆరు అన్నకాలములయందును భుజింపనగును.

ఏడవ యన్నకాలమునందును ప్రాత ఎఱ్ఱవరిరాజనములబియ్యమును బాగుగ రెండుమార్లు వండి గంజివార్చి యాయన్నమును తేటనై కొంచెముగ స్నేహలవణనులతో గూడిన ముద్గయూషము (పెసలకట్టు)తో గూర్చి యుష్ణోదకానుపానముగ భుజింపవలెను. ఇటులనే యెనిమిది తొమ్మిది యన్నకాలములయందును భుజింపనగును.

పదియవ యన్నకాలమున మిగుల సారవంతమైన లకుముకిపిట్ట కపింజలము మొదలగుపక్షులలో నొకదానిమాంసముతోడ నెఱ్ఱరాజనములయన్నమును ఉష్ణోదకానుపానముగ భుజింపవలెను. ఇటులనే పదునొకండు పండ్రెండు అన్నకాలములయందును భుజించునది. అందుపై నేడవదినము మొదలుజేసి క్రమక్రమముగ మధురాదిరసములతోడను మృదుకఠినాది గుణములతోడను గూడినయాహారమును మామూలుగ భుజింపనగును. (ఇత్తెరంగున సమ్యగ్యోగవమితునకు నాహారక్రమము చేయింపందగుననిభావము.)

అట్టి యాహారక్రమము ననుసరించుటకు ప్రయోజనమును వాగ్భటాచార్యు లిట్లుపదేశించిరి:—"యథాణురగ్ని స్తృణగోమయాద్యైః సన్ధుక్షమాణో భవతిక్రమేణ, మహాన్ స్థిరస్సర్వపచ స్తథైవ శుద్ధస్య పేయాదిభిర న్తరగ్నిః" చాల స్వల్పముగనుండు అగ్ని లోకమున గడ్డిపోచలు పిడకలు చిదుగులు మున్నగువానిచే క్రమక్రమముగ రగిలి వృద్ధినొంది యన్నిటినిదహింప సమర్థమగువిధముగ, వమనాదిశోధనముచే సన్నగిలియుండు జాఠరాగ్ని పేయాదిక్రమాహారముచే నానాట వృద్ధినొంది యెట్టి గురుపదార్థములనైనను జీర్ణింప సమర్థమగునని భావము.

విరేచనౌషధసేవనక్రమము.

మూ. అథైనం పునరేవ స్నేహస్వేదాభ్యాముపపాద్య, అనుపహతమానసమభిసమీక్ష్య, సుఖోషితం, సుప్రజీర్ణభక్తం, కృతహోమబలిమఙ్గళజప్యప్రాయశ్చిత్తం, ఇష్టే తిథినక్షత్రకరణముహూర్తే బ్రాహ్మణాన్ స్వస్తివాచయిత్వా త్రివృత్కల్కం అక్షమాత్రాం యథార్హాలోడనప్రతివినీతాం పాయయేత్; ప్రసమీక్ష్యదోష

భేషజదేశకాలబలశరీరాహారసాత్మ్యసత్వప్రకృతివయసాం అవస్థాన్తరాణి వికారాంశ్చ. ౨౫

వ్యా. పైజెప్పినరీతిగ వమనముజేసి శుద్ధుడై యథోక్తాహారమును సేవించిన వానికి మరల స్నేహస్వేదముల యథోక్తముగజేసి సుఖముగ నుల్లాసముతో నున్నవానిని గమనించి యాహారము చక్కగ జీర్ణించియుండుసమయమున వానిచేత హోమము పూజావిధానము మంగళకృత్యములు, జపము ప్రాయశ్చిత్తము మున్నగు కృత్యముల వాని కర్మానుగుణముగ జేయించి, శ్రేష్ఠమైన తిథివారనక్షత్రయోగకరణయుక్తమైన సుముహూర్తమున బ్రాహ్మణుల రావించి స్వస్తివాచనముజేయించి, యథార్హ్యములైన వస్తువులగలిపి సిద్ధముచేయబడిన తెగడకల్కమును అక్షప్రమాణమాత్రమును విరేచనములకై యారోగికి త్రాగింపవలెను. ఆయౌషధమును త్రాగించునపుడు వాతాది దోషపరిస్థితిని, ఔషధము దేశము కాలము శరీరము ఆహారము సాత్మ్యము వాతాది ప్రకృతి రోగియొక్క వయస్సు వీని యవస్థాభేదములను, కుష్ఠాదిరోగముల పరిస్థితిని చక్కగ తొలుత గమనించి తత్తదనుగుణముగ పైజెప్పిన తెగడకల్కమును త్రాగింపవలెను.

సమ్యగ్విరిక్తానంతరకృత్యములు.

మూ. సమ్యగ్విరిక్తం చైనం వమనానన్తరలక్షణోక్తేన ధూమవర్జేన విధినోపపాదయేత్, ఆబలవర్ణప్రకృతిలాభాత్, బలవర్ణోపపన్నం చైనం అనుపహతమనసం, అభిసమీక్ష్య; సుఖోషితమ్, సుప్రజీర్ణభక్తం, శిరస్స్నాతం, అనులిప్తగాత్రం, స్రగ్విణమనుపహతవస్త్రసంవీతం, అనురూపాలఙ్కారాలఙ్కృతం, సుహృదాం దర్శయిత్వా జ్ఞాతీనాం దర్శయేత్. అథైనం కామేష్వవసృజేత్. ౨౬

వ్యా. పైజెప్పినరీతిగ నౌషధసేవంజేసి వానికి చక్కని విరేచనములైన లక్షణములు గానవచ్చినప్పుడు వానికి వమనాంతరమున జేయదగినవిగ విధించిన విధులలో ధూమపాన మొక్కటిని మాత్రము విడచి తక్కిన విధులనన్నిటిని యాచరింపవలెను. శరీరమునకు బలంబును శరీరకాంతియు ప్రకృతియు మామూలుపద్ధతిగ వానికికల్గునందాక పైజెప్పిన వమనానంతరకృత్యములనే యాచరింపదగును. పిమ్మట బలవర్ణా

దులతోఁగూడి నిశ్చలమై నిర్మలమైన మనస్సుకలవానిని సుఖముగ నిద్రపట్టి ఆహారము జీర్ణించుచున్నవానిగ గమనించి, శిరోభ్యంగస్నానమును నలుగుపెట్టిచేయించి, చందనాదుల నలంది, పుష్పమాలికలచేతను నిర్మల వస్త్రములచేతను తగిన భూషణాదులచేతను అలంకరించి, వానిస్నేహితులకును బంధుగులకును జూపవలెను పిమ్మట వాని యిష్టానుసారముగ యథోచితాహార విహారాదుల నలుప నడ్డులేక వదలిపెట్టవలెను.

ఉపపత్తిలేనివారు సంశోధనము నాచరించవలసినవిధము.

మూ. భవన్తి చాత్ర శ్లోకాః—

అనేన విధినా రాజా రాజమాత్రోఽథ వా పునః,
యస్య వా విపులం ద్రవ్యం స సంశోధనమర్హతి. ౨౭
దరిద్రస్త్వాపదం ప్రాప్య ప్రాప్తకాలం విరేచనమ్,
పిబేత్కామమసమ్భృత్య సమ్భారానపి దుర్లభాన్. ౨౮
న హి సర్వమనుష్యాణాం సన్తి సర్వపరిచ్ఛదాః,
న చ రోగా న బాధన్తే దరిద్రానపి దారుణాః, ౨౯
యద్యచ్ఛక్యం మనుష్యేణ కర్తుమౌషధమాపది,
తత్తత్సేవ్యం యథాశక్తి వసనాన్యశనాని చ. ౩౦

వ్యా. పైజెప్పబడిన విధులప్రకారము సంశోధనమును జేసికొనుటకు ప్రభువులకైనను, రాజుతోసమానముగ ద్రవ్యము పుష్కలముగ కలవానికైనను సాధ్యమగును. కాని సామాన్యులకు వలనుపడదు. దరిద్రుడు తనకు అట్టిసంశోధన సాధ్యములగు రోగములు సంభవించినపుడు తనకలవికాని సంభారముల జేర్పలేకున్నను తనకు సాధ్యములగు వానినిమాత్రము తగుమాత్రముగ జేర్చికొని విరేచనౌషధముల సేవించి యాపద తొలగు మార్గము సరయవలెను.

లోకముల మనుజులకందరకును ముఖ్యముగ కావలసిన వస్తువులన్నియు కల్గియుండవు. అట్టి దరిద్రులను మాత్రము రోగములు బాధింపకపోవు (వారిని కూడ బాధించునని యర్థము). కావున వానివానికి సాధ్యమైనయౌషధమును యథాశక్తి సంవిధానముతో సేవించి బాధించుచున్న రోగములపేపించి, వారివారి శక్త్యనుసారముగ నశనవసనాదులనుంచుకొని యెట్టకేలకు రోగనిర్ముక్తులై సుఖింతురుగాత!

సంశోధనమున గల్గుగుణములు.

మూ. మలాపహం రోగహరం బలవర్ణప్రసాదనమ్,
పీత్వా సంశోధనం సమ్యక్ ఆయుషా యుజ్యతే చిరమ్. ౩౧

వ్యా. పైజెప్పిన విధిప్రకారము వమన విరేచనరూపమైన సంశోధనమును చేసికొనినచో శరీరములోని మలముల హరించును. అన్నిరోగములను హరించును. శరీరమునకు బలంబును కాంతియు సౌకుమార్యంబును కల్గి చిరకాలమువరకును సుఖముగ నాయుంవు వృద్ధినొందియుందురు.

అధ్యాయవిషయసంగ్రహము.

మూ. తత్ర శ్లోకాః—
ఈశ్వరాణాం వసుమతాం వమనం సవిరేచనమ్,
సమ్భారా యే యదర్థం చ సమానీయ ప్రయోజయేత్. ౩౨
యథా ప్రయోజ్యా మాత్రా యా యదయోగస్య లక్షణమ్,
యోగాతియోగయోర్యచ్చ దోషా యే చాప్యుపద్రవాః
యదసేవ్యం విశుద్ధేన యశ్చ సంసర్జనక్రమః,
తత్సర్వం కల్పనాధ్యాయే వ్యాజహార పునర్వసుః. ౩౪

వ్యా. ప్రభువులుగ నుండువారికిని తత్సమానులకును వమనవిరేచనముల జేయించవలసినవిధము, అట్టిచికిత్సలకు కావలసిన సంభారములు, సంభారముల సేకరించుటకు ప్రయోజనము, శోధనౌషధ మాత్రాపరికల్పనము, వమనవిరేచనముల అయోగాతియోగసమ్యగ్యోగలక్షణములు, వానివలన గల్గుదోషములు, వానియుపద్రవములు, శోధనానంతరము సేవింపక విసర్జింపవలసినవి, పేయాద్యాహారక్రమసేవనము, ఈవిషయములన్నియు నీయుపకల్పనీయాధ్యాయమున పునర్వసువుచే విపులముగ విస్తరించి చెప్పబడినవి.

ఇత్యగ్నివేశకృతే తన్త్రే చరకప్రతిసంస్కృతే సూత్రస్థానే
ఉపకల్పనీయో నామ పఞ్చదశోఽధ్యాయః.

వ్యా. ఇత్తెరంగున నగ్నివేశకృతంబును చరకమహర్షిచే సంస్కరింపబడినదియు నగు చరకసంహితయను నాయుర్వేదతంత్రమున సూత్రస్థానమున నుపకల్పనీయాధ్యాయమనునది పంచదశాధ్యాయము సమాప్తము.

షోడశాధ్యాయము.

అవ:—పైయధ్యాయమున వమనవిరేచనవిధానములు చెప్పబడినవి. అట్టి వమన విరేచనములకు సంబంధించిన సమ్యగ్యోగ-అయోగాదిలక్షణములు మున్నగువానిని విపులముగ దెల్పునట్టి చికిత్సాప్రాభృతీయ మనునీయధ్యాయము చెప్పబడును:—

మూ. అథాతశ్చికిత్సాప్రాభృతీయమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః. ౧
ఇతి హ స్మాహ భగవానాత్రేయః. ౨

వ్యా. ప్రాభృతమన ప్రభువులును మున్నగువారికి కాకగా నియ్యదగినది. ప్రాభృతము. రాజుల కుపహారముగ నియ్యదగిన (రాజార్హమైన)దియు రోగికి సుఖకరంబు నగుచికిత్సను బోధించునధ్యాయము చికిత్సాప్రాభృతీయము. (అనగా రోగికత్యంతోపయుక్తమై నిర్బాధకముగనుండి సుఖమునుకల్గించు చికిత్సావిధానమును బోధించునధ్యాయ మనుట). అట్టి యధ్యాయమును త్రికాలజ్ఞానసంపన్నుడగు నాత్రేయమహర్షి చెప్పినదానికన్న న్యూనాతిరేకము గాకుండునట్లు వివరించెదనని భావము.

సద్వైద్య-అసద్వైద్య చికిత్సాగుణదోషములు.

మూ. చికిత్సాప్రాభృతో విద్వాన్ శాస్త్రవాన్ కర్మతత్పరః,
నరం విరేచయతి యం స యోగాత్సుఖమశ్నుతే. 3
యం వైద్యమానీ త్వబుధో విరేచయతి మానవమ్,
సోఽతియోగాదయోగాచ్చ మానవో దుఃఖమశ్నుతే. ౪

వ్యా. రాజోపయోగ్యంబును రోగికి సుఖకరంబు నగుచికిత్సజేయ సమర్థుడును, విద్వాంసుడును, శాస్త్రముల జక్కగ చదివినవాడును, చికిత్సాసంబంధములైన కృత్యములయందు మిక్కిలి యలవాటుకలవాడును నగు వైద్యవరుండు రోగికి వమన విరేచనౌషధముల నుపయోగించినచో నట్టిరోగికి సమ్యగ్యోగమునంజేసి సుఖముగ వమనములైనను విరేచనములైనను వెడలి దానంజేసి యారోగ్యరూపమైన సుఖము కల్గును.

అటుగాక తనకు వైద్యము తెలియకున్నను తెలిసినవానివలె నభిమానము కల్గినవాడును పండితుడుకానివాడు నగువైద్యుడు రోగికి వమనవిరేచనౌషధముల నుపయోగించినచో నతియోగ-అయోగములంజేసి రోగి రోగముల పాలగును.

ఇచ్చట 'వికారో దుఃఖమేవ చ' అను ప్రమాణము ననుసరించి ఆరోగ్యము సుఖమనియుం, రోగము దుఃఖమనియుం నెరుంగునది. 'విరేచయతి' అనుశబ్దముచేత 'వామయతి' అనియుం నర్థము చేయవలెను. 'రిచ్' అనుధాతువునకు స్రవించునది యని యర్థము కావున దోషస్రావరూపమైన వమనవిరేచనములు రెండును ప్రకరణానుసారముగ నిచ్చట గ్రహింపబడును.

మరియుం నేవస్తు వెంతమాత్ర ముపయోగించినచో నుచితముగ నుండునో అయ్యది సమ్యగ్యోగము. అట్టిప్రమాణమునకు తక్కువగ నుపయోగించినను భొత్తుగ జేర్చకున్నను అయోగ మనబడును. అధికసంబంధముచే కల్గినది అతియోగము. ఇవి రోగముల గల్గించును. ఔషధద్రవ్యమునకు అనుచితసంబంధము కల్గిన నయ్యది మిథ్యాయోగ మనబడును. ఎట్లులన; కఫము ఉద్రిక్తముగ నున్నపుడు వమనము చేయించవలసియుండగ విరేచనము చేయించుట అనుచితము కావున నయ్యది మిథ్యాయోగముగ నేర్పడును. ప్రకృతమున మిథ్యాయోగము కూడ నయోగముచేతనే గ్రహింపబడును కావున 'సోఽతియోగాదయోగాచ్చ' అని చెప్పబడినది. ఈవిషయమునే అయోగలక్షణమున నిట్లు చెప్పిరి:—"ప్రాతిలోమ్యేన హరణం హరణార్తే హ్యకృత్స్నశః, అయోగసంజ్ఞే కృచ్ఛ్రేణ యదా గచ్ఛతి చాల్పశః" దోషమును ప్రతికూలముగ వెడలించుట (వమన మవసరమైనపుడు విరేచనంబును, విరేచన మవసరమైనపుడు వమనంబును చేయించుటయుం, దోషమును పూర్తిగ వెడలించక యుండుటయుం, మిక్కిలి కష్టముచే స్వల్పముగ దోషముల వెడలించుటయు అయోగమని యర్థము. సమర్థుడగు వైద్యునిచే ప్రయోగింపబడిన వమనవివేచనౌషధములు సమ్యగ్యోగమునం జేసి రోగికి సుఖమును (ఆరోగ్యమును) కల్గించుననియుం, వైద్యము తెలియని వైద్యాభిమానిచే నుపయోగింపబడిన వమనవిరేచనౌషధములు అయోగ-అతియోగ-మిథ్యాయోగములంజేసి యనేకరోగముల గల్గించుననియుం ఫలితార్థము.

—॥ విరేకసమ్యగ్యోగలక్షణములు. ॥—

మూ॥ దౌర్బల్యం లాఘవం గ్లానిః వ్యాధీనామణుతా రుచిః,
హృద్వర్ణశుద్ధిః క్షుత్తృష్ణా కాలే వేగప్రవర్తనమ్. ౫
బుద్ధీన్ద్రియమనశ్శుద్ధిః మారుతస్యానులోమతా,
సమ్యగ్విరిక్తలింగాని కాయాగ్నేశ్చానువర్తనమ్. ౬

వ్యా. బలహీనము, శరీరము బరువులేక చులకనైయుండుట, బడలిక గల్గుట, వ్యాధియొక్క యుద్రేకము తగ్గి స్వల్పముగ నుండుట, ఆహారమునందు రుచిపుట్టుట,

గాంచుట, శరీరబలంబును కాంతియుం నశించుట, బృంహణౌషధములు సేవించినను శరీర బలంబును వర్ణంబును నశించుట ఇవియన్నియుం అనేకదోషములుకలవానికి కల్గులక్షణములు కావున అట్టివానికి ఆయాదోషమును అనుసరించి వమనరూపముగనైనను, విరేచనరూప ముగనైనను, శరీరమునం దూర్ధ్వాధోమార్గములనుండి దోషముల వెడలించి బలానుసార ముగ సంశోధనము చేయుట ముఖ్యకర్తవ్యము.

సంశోధనగుణము.

మూ. ఏవం విశుద్ధకోష్ఠస్య కాయాగ్నిరభివర్ధతే,
వ్యాధయశ్చోపశామ్యంతి ప్రకృతిశ్చానువర్తతే. ౧౭
ఇన్ద్రియాణి మనోబుద్ధిః వర్ణశ్చాస్య ప్రసీదతి,
బలం పుష్టిరపత్యం చ వృషతా చాస్య జాయతే. ౧౮
జరా కృచ్ఛ్రేణ లభతే చిరంజీవత్యనామయః,
తస్మాత్సంశోధనం కాలే యుక్తియుక్తం పిబేన్నరః. ౧౯

వ్యా. పైజెప్పినరీతిగ విధ్యుక్తప్రకారము సంశోధనముచే శుద్ధముగ చేయబడిన కోష్ఠముకలవానికి జఠరాగ్ని వృద్ధినొందును. వ్యాధులన్నియుం శాంతినొందును. శరీరము రోగములు లేక స్వస్థత నుండును. చక్షురాదీంద్రియములును మనస్సును బుద్ధియుం శరీరవర్ణంబును నిర్మలముగ నుండును. శరీరబలంబును పుష్టియు సంభోగశక్తియుం వృద్ధి నొంది సంతానము కల్గును. సాధారణముగ ముసలితనము రాబోదు. చాలకాలముపర కును రోగవిముక్తుడై జీవించును. కావున యుక్తమైన కాలమునందు యుక్తియుక్తముగ సంశోధనౌషధమును పానము జేయవలెను.

సంశోధనప్రాశస్త్యము.

మూ. దోషాః కదాచిత్కుప్యన్తి జితా లఙ్ఘనపాచనైః,
జితాస్సంశోధనైర్యే తు న తేషాం పునరుద్భవః. ౨౦
దోషాణాం చ ద్రుమాణాం చ మూలేఽనుపహతే సతి,
రోగాణాం ప్రసవానాం చ గతానామగతిర్ధ్రువా. ౨౧

వ్యా. లంఘనపాచనరూపచికిత్స చేయునప్పుడు రోగములు శాంతినొందినను మరల కాలాంతరమున స్వల్పకారణముచే గూడ నారోగములు రానుండును. వమన విరేచనరూపమైన సంశోధనముచేత హరింపబడినదోషములు దోషమునకు బలవత్తర

కారణము గాక స్వల్పకారణము తటస్థించినను మరల పొడసూపవు. (లంఘనపాచన రూపములగు చికిత్సలును దోషములను శమింపజేయును కాని అట్టిచికిత్సలు తాత్కాలిక దోషప్రకోపమును మాత్రము శమింపజేయునుకాని అట్టివ్యాధి కల్గించుకారణమును సమూలముగ శమింపజేయనేరవు; కావున స్వల్పముగ నైన దోషవర్ధకకారణము తటస్థించినప్పుడు మరల నారోగములు అంకురించును. సంశోధనచికిత్స జేసినప్పుడు రోగములకు మూలకారణము మొదలంట వెడలునుకావున స్వల్పకారణముచేత మరల నంకురింపవని భావము)

ఎట్లులన:—లోకమున చెట్లు వేళ్లతో పెకలింపక పైపైన ఛేదించినపుడు మరల కాలాంతరమున జలము మున్నగువృద్ధికారణములు స్వల్పముగ తటస్థించినను చిగిరించి నానాట వృద్ధినొందును. అత్తెరంగుననే లంఘనపాచనములచే తాత్కాలిక ప్రకోపము మాత్రము శమించిన రోగములు మూలకారణము సశేషముగ నుండుటచేత కాలాంతరమున స్వల్పకారణముచే గూడ మరల పొడసూపుచు. చెట్లను వేళ్లతో గూడ నడుగంట నిశ్శేషముగ పెకలించినచో జలాదివృద్ధికారణములు తటస్థించినను మరల నెన్నటికిని చిగిరింపజాలవు కదా? అత్తెరంగున సంశోధనచికిత్స జేసినపుడు దోషము (రోగము) లడుగంట హరించును. కావున స్వల్పకారణములచే మరల నంకురింపజాలవు అని భావము. (ఈవిషయమునే వాగ్భటాచార్యు లిట్లు సంగ్రహముగ నుడివిరి:—''యే తు సంశోధనైశ్శుద్ధాః న తేషాం పునరుద్భవః'')

శోధనముచే గల్గిన బలహీనమునకు బృంహణోపచారములు.

మూ. భేషజక్షపితే పథ్యమాహారై రేవ బృంహణమ్,
ఘృతమాంసరసక్షీరహృద్యయూషోపసంహితైః. ౨౨
అభ్యఙ్గోత్సాదనైస్స్నానైః నిరూహైస్సానువాసనైః,
తథా స లభతే శర్మ యుజ్యతే చాయుషా చిరమ్. ౨౩

వ్యా. శోధనౌషధముల సేవించినప్పుడు ఉత్కటములుగ నున్నదోషములు క్షయించును. అప్పుడు ఒకసమయమున రక్తాదిధాతువులను క్షీణించి బలహీనమగును; అట్టియెడ బృంహణములగు నాహారములయందు నెయ్యి, మాంసరసము, పాలు, హృదయమునకు హితకరమైనయూషమను గంజి, అనునీద్రవముల గూడ జేర్చి భుజించుటచేతను, అభ్యంగనము నలుగుపెట్టికొనుట, స్నానము, నిరూహవస్తి, అనువాసనవస్తి మున్నగు విధులచేతను బృంహణమును జేసికొనుట మిక్కిలి హితకరముగ నుండును. అట్టిపథ్యము నాచరించినచో మిక్కిలి సుఖము కల్గి చిరకాలమువరకును ఆయుంవు వృద్ధినొందును.

ఇచ్చట 'ఆహారైరేవ' అని యవధారణార్థకమైన ఏవకారముచేత కేవలము ఆహారోపచారములమాత్రముచేతనే బృంహణమును జేసికొనవలెనుగాని, బృంహణరూపమైనయౌషధము ప్రబలవీర్యముగ నుండుటంజేసి యోర్చుటకు కష్టముగ నుండును కావున నుపయోగింప దగదని భావము.

శోధనాతియోగచికిత్స.

మూ. అతియోగానుబద్ధానాం సర్పిః పానం ప్రశస్యతే,
తైలం మధురకైస్సిద్ధం అథవాప్యనువాసనమ్. ౨౪

వ్యా. శోధనాతియోగమునంజేసి యుపద్రవములు కల్గినప్పుడు నెయ్యిని త్రాగుట మిక్కిలి ప్రశస్తము. మరియు మధురములగు జీవనీయగణద్రవ్యముల గూర్చి సిద్ధము చేయబడిన తైలంబును, లేక యనువాసనవస్తియుం మిగుల ప్రశస్తము.

శోధనాయోగచికిత్స.

మూ. యస్య త్వయోగస్తం స్నిగ్ధం పునః సంశోధయేన్నరః,
మాత్రాకాలబలాపేక్షీ స్మరన్ పూర్వమనుక్రమమ్. ౨౫
స్నేహనే స్వేదనే శుద్ధా రోగాస్సంసర్జనే చ యే,
జాయన్తేఽమార్గవిహితే తేషాం సిద్ధిషు సాధనమ్. ౨౬

వ్యా. సంశోధనాతియోగమున స్నేహస్వేదముల జేసి మరల సంశోధనమును జేయవలెను. అట్టిసంశోధనము సేవించునపుడు వైద్యుడు మాత్రను కాలమును బలమును మొదలగువానిని చక్కగ గమనించి, అందు దేనివ్యత్యయమున అయోగము సంభవించెనో అట్టికారణమును జ్ఞప్తికి దెచ్చుకొని దానిని సరిచేసికొనును. మాత్రాకాలాద్యనుగుణముగ మరల సంశోధనము సేవించనగును. పేయాదిక్రమమును మునుపటివలెనే యాచరింపనగును. మరియు స్నేహనము స్వేదనము సంసర్జనము ఇవి విధానమునకు వ్యతిరేకముగ జేయుటవలన సంభవించు రోగములకు తగిన ప్రతీకారము సిద్ధిస్థానమున విపులముగ జెప్పబడును.

ధాతువైషమ్యసామ్యస్థితికారణములు.

మూ. జాయన్తే హేతువైషమ్యాత్ విషమా దేహధాతవః,
హేతుసామ్యాత్సమాస్తేషాం స్వభావోపరమస్సదా. ౨౭

వ్యా. శరీరమునందలి రసాదిధాతువులకు ఆహారవిహారాదులు కారణములు. అట్టికారణములైన యాహారవిహారాదులు విషమములుగ నున్నపుడు శరీరధాతువులును తదను

సారముగ విషమస్థితి నుండును. అట్టియాహారాదికారణములు విషమములు కాక సమస్థితి నుండునెడ ధాతువులును సమములుగనే యుండును. అట్టికారణములచేత విషమములుగను సమములుగను ఉండునట్టి రసాదిధాతువులు కారణాంతరము నపేక్షింపకయే తమంతట తామే నశించును. (ధాతువులు విషమములుగ జనించుటకు ఆహారవిహారాదుల వైషమ్యము కారణముగ నుండును. సమస్థితి జనించుటకు ఆహారాదిసమస్థితి కారణమగును. కాని యవి బొత్తుగ నశించుటకు మాత్రము వేరుకారణము నపేక్షింపకయే తమంతట తామే నశించును. ఎప్పుడు ధాతువులు పుట్టినవో అప్పుడే వానికి నాశము స్వతస్సిద్ధముగనే సిద్ధముగ కాలాంతరమున నెప్పటికైనను రానుండును; కావున వాని యుత్పత్తికి మాత్రము కారణాపేక్ష యుండునుకాని నాశమునకు మాత్రము కారణాపేక్షలేదని భావము.)

భావపదార్థముల ప్రవృత్తినివృత్తికారణములు.

మూ॥ ప్రవృత్తిహేతుర్భావానాం న నిరోధేఽస్తి కారణమ్,
కేచిత్త్వత్రాపి మన్యన్తే హేతుం హేతోరవర్తనమ్. ౨౭

వ్యా. భావపదార్థముల కన్నిటికిని ఉత్పత్తికారణము (అవి జనించుటకు తగిన కారణము) అవశ్యముగ నుండును. అవి నశించుటకు మాత్రము కారణము లేదు. (లోకమునందలి భావరూపములగుపదార్థముల కన్నిటికిని యుత్పత్తికారణము (దీపము జనించుటకు వత్తి తైలము అగ్ని వీనిసంయోగమువలె) అవశ్య ముండితీరును. ఉత్పత్తి నొందినవానికి నాశము ఎన్నటికైన కల్గక మానదు. కాన నాశము స్వతస్సిద్ధము. కావున భావపదార్థములనాశమునకు కారణాంతరాపేక్ష యనవసరము. (లోహమయమైనఖడ్గము జనించినప్పుడు ఆఖడ్గమునకు లోహమయత్వము పుట్టుకతోనే సిద్ధమైనది. కావున లోహమయత్వనిర్ణయమునకు కారణాంతరాపేక్ష యనవసరము కదా. అత్తెరంగుననే యుత్పత్తినొందినపదార్థమునకు నాశము కూడ స్వభావసిద్ధము) కావున వాని నాశమునకు కారణాంతరాపేక్ష యనవసరమని భావము) ఈన్యాయము ననుసరించి రసాదిధాతువులయుత్పత్తికిని యాహారవిహారాదులు కారణమగును కాని వానినాశము మాత్రము స్వభావసిద్ధ మగుటంజేసి కారణాంతర మపేక్షింపదని తాత్పర్యము.

మరియు——భావరూపము లగుపదార్థముల యుత్పత్తిస్థితుల కేది కారణముగ నుండునో అట్టికారణము లేకుండుటయే వానినాశమునకు కారణమగునని కొందరు శాస్త్రజ్ఞులు చెప్పెదరు. (దీపముయొక్క యుత్పత్తికిని స్థితికిని వత్తితైలమున్నగునవి కారణములగును. అట్టికారణములు లేనినాడు దీపము నశించునుకాన, ఉత్పత్తికారణము లేకుండుటయే వినాశమునకు కారణమగునని కొందరు తలంచెదరని భావము.)

ఇచ్చట నీవిషయము నెరుంగునది:—లోకమున ప్రతిభావమునకు కారణము అవసరము. ఈవిషయము పైని వివరింపబడినది. ఒకవస్తువు మరియొకవిధముగ రూపాంతరము నొందుటకు కారణాంతర మవసరము. తెల్లనివస్త్రము ఎఱ్ఱనిరంగుతో మారుటకు వేరొకకారణము అవసరము. ఇత్తెరంగున ప్రతికార్యమునకును కారణము నియతముగ నుండును. ఈప్రణాళిక ననుసరించి వస్త్వభావమునకు దానికారణము లేకుండుటయే కారణమగును. ఇచ్చట వస్తునాశమునకు దానియుత్పత్తికారణాభావమే కారణమగును. ఇది కూడ వస్త్వభావోత్పత్తికి వస్తుజనకకారణాభావము కారణమగును కావున అభావోత్పత్తికి కారణ మైనదికాని వస్తునాశమునకు వేరుగ కారణ మొండు లేదు. ఈపద్ధతి ప్రకారము ధాతువైషమ్యమునకు ఆహారాదివైషమ్యము కారణము. ధాతుసామ్యమునకు ఆహారాదిసామ్యము కారణమగును. కావున రోగోత్పత్తికి కారణము మిథ్యాహారవిహారాదులు. రోగములు జనించకుండుటకు మిథ్యాహారవిహారాదుల నాచరింపకుండుట కారణమగును. అట్టికారణమును విసర్జించుటకు దగినవ్యాపారమే చికిత్స యగును. ఇటులయగాక వ్యాధినాశమునకై చికిత్సయనునది వేరొండుకారణము లేదని ముఖ్యభావము. ఈవిషయమునే "సంక్షేపతః క్రియాయోగో నిదానపరివర్జనమ్" అని తంత్రాంతరమున క్లప్తముగ జెప్పబడినది.

—◎ చికిత్సావిషయమై శిష్యప్రశ్నములు. ◎—

మూ. ఏవముక్తార్థమాచార్యమగ్నివేశోఽభ్యభాషత,
స్వభావోపరమే కర్మ చికిత్సాప్రాభృతస్య కిమ్? ॥
భేషజైర్విషమాన్ ధాతూన్ కాన్ సమీకురుతే భిషక్?
కా వా చికిత్సా? భగవన్! కిమర్థం వా ప్రయుజ్యతే? 30

వ్యా. పైజెప్పినరీతిగ తనకు గురువైన యాత్రేయుండు చెప్పినవాక్యమును విని యగ్నివేశు డిట్లు తనకు గల్గినసంశయముల నడిగెను:—భగవత్స్వరూపుడైన యోగురువర్యా! పైజెప్పినరీతిగ కారణము నపేక్షింపక స్వభావముచేత నే భావపదార్థముల కన్నిటికిని నాశము కల్గుచెడ మిథ్యాహారాదులచే సంభవించినరోగములును తమంతటనే (నివర్తకకారణము నపేక్షింపక) నశించుచుండును; కావున చికిత్సానిపుణుడుగ నున్నవైద్యుడు సాధింపదగినవిషయమెద్ది? (వైద్యునిచే క్రొత్తగ సాధింపదగినది లేదు అని యర్థము). ఆహారాదివైషమ్యముచే ధాతువులు విషమస్థితి నొందినపుడు పైజెప్పిన రీతిగ విషమస్థితినాశము తమంతటనే కల్గుచెడ వైద్యుడు ఔషధములచే విషమస్థితినున్న యేధాతువులను సమస్థితికి దేవలెను? (ధాతువైషమ్యము స్థిరముకాక తమంతటనే నివ

త్రించునెడ వైద్యుడు తనయౌషధముల ప్రయోగించి ధాతువుల సమస్థితికి దేవలసిన యవసరములేదు కదా? యని ప్రశ్నము). చికిత్స యనునది యెద్ది? (రోగప్రశమనోపాయము చికిత్స. అట్టిచికిత్స పైజెప్పినప్రకారము చికిత్సానివృత్తికి కారణము కానినాడు చికిత్సయనునదియే లేదు కదా. చికిత్స యనగనేమి? యని ప్రశ్నము). చికిత్స దేని కుపయోగింపబడును ? (ధాతువైషమ్యమును నివర్తింపజేసి సమస్థితి నొందించుటకు చికిత్సప్రయోగింపబడును "ధాతుసామ్యక్రియా చోక్తా తంత్రస్యాస్య ప్రయోజనమ్" అనువాక్యముచే నీయర్థమే నిర్ణయింపబడినది. అట్టి ధాతువైషమ్యము కారణము నపేక్షింపక తమంతటనే నివృత్తియగుచుండ చికిత్సాప్రయోజనమేమి ? యని ప్రశ్నము.)

శిష్యప్రశ్నముల కుత్తరము.

మూ. తచ్ఛిష్యవచనం శ్రుత్వా వ్యాజహార పునర్వసుః,
శ్రూయతామత్ర యా సౌమ్య! యుక్తిర్దృష్టా మహర్షిభిః. ౩౧
న నాశకారణాభావాత్ భావానాం నాశకారణమ్,
జ్ఞాయతే నిత్యగస్యేవ కాలస్యాత్యయకారణమ్. ౩౨
శీఘ్రగత్వాద్యథాభూతః తథా భావో విపద్యతే,
నిరోధే కారణం తస్య నాస్తి నైవాన్యథా క్రియా. ౩౩

వ్యా. పైజెప్పినరీతిగ శిష్యుడు ప్రశ్నలసేయ పునర్వసువు (ఆత్రేయుడు) విని యోశాంతుడా! నీవడిగిన ప్రశ్నల విషయమున మహర్షులచే గన్గొనబడిన యుక్తిని చెప్పెద వినుమని యిట్లు జెప్పందొడంగెను.—సకలమైన భావపదార్థములకును నాశమునకై నియతముగ నొక కారణము తెలియబడదు. కావున భావపదార్థముల కన్నిటికిని అభావమునకై కారణము నిర్ణయముగ నుండదు. ఎట్టులన—భావపదార్థములన్నియుం కాలమువలె నిత్యములు. నిత్యమైన కాలమునకు నాశకారణ మొకటి లేదు కదా ? ఆరీతిగనే భావరూపమైన పదార్థమునకు అభావమే లేదు కావున కాలమునకు నాశకారణము లేనట్లు భావపదార్థములకును నాశకారణము లేదు. (ఒక భావపదార్థమునకు నాశకారణ మొకటి యున్నచో నయ్యది నిత్యము కానేరదు. ఒక కార్యము కారణాంతరము నపేక్షించునెడ నయ్యది నియతముగ సంభవించునది కాదు. ఒకబట్టకు రంగు కారణము నపేక్షించియే యుండును. అట్టిరంగు నిత్యము కానేరదు కదా ? అత్తెరంగున క్షణికాదికాలము మారుటకు కారణాంతరము నపేక్షించుటలేదు. అవిధముగనే యొక భావపదార్థనాశమునకై వేరొండుకారణము నపేక్షించుట లేదు. క్షణికాది

కాలము ఉత్తరక్షణాదిరూపముగ నెట్లు మారునో ఆరీతిగనే, భావపదార్థములును ఎట్లు పుట్టునో ఆలాగుననే విపత్తునొందును. కాని నాశమునకై కారణాంతరము నియతముగ నపేక్షించుటలేదు. అని భావము.) కావున నాశమునకు కారణ మొందులేదు. అట్టి నాశమును వేరువిధముగ మార్చుటకును వీలుండదు. అని భావము.

చికిత్సాస్వరూపము, వైద్యునికృత్యము.

మూ. యాభిః క్రియాభిర్జాయన్తే శరీరే ధాతవస్సమాః,
సా చికిత్సా వికారాణాం కర్మ తద్భిషజాం స్మృతమ్. 34

వ్యా. శరీరమునందలి ధాతువులు (త్రిదోషములు) ఏక్రియలచే సమస్థితి నుండునో అట్టి సామ్యస్థితి సంపాదకమగు క్రియాకలాపము రోగములకు చికిత్సయని చెప్పబడును. అట్టి చికిత్సాకరణమే (చికిత్సను చేయుటయే) వైద్యునిపని. (దీనిచేత ప్రశ్నానుగుణముగ చికిత్సయు, నిపుణుడగువైద్యుడు చేయవలసినపనియు చెప్పబడును.)

చికిత్సాప్రయోజనము.

మూ. కథం శరీరే ధాతూనాం వైషమ్యం న భవేదితి,
సమానాం చానుబన్ధస్స్యాత్ ఇత్యర్థం క్రియతే క్రియా. 35
త్యాగాద్విషమహేతూనాం సమానాం చోపసేవనాత్,
విషమా నానుబధ్నన్తి జాయన్తే ధాతవస్సమాః. 36

వ్యా. శరీరమునం దుండుధాతువులకు విషమస్థితి కల్గక, స్వతస్సిద్ధమై యవిచ్ఛిన్నముగ నుండు సమత్వముతో గూడి యెట్టులనువర్తించియుండగల్గునో అట్టిస్థితికై చికిత్సారూపమైన క్రియ చేయబడును. ధాతువైషమ్యమునకు సంబంధించిన కారణములను దూరంబుచ్చి, ధాతుసామ్యమును కాపాడువానిని మాత్రము సేవించినయెడ విషమములైన ధాతువులు సంబంధించక సమధాతువులు మాత్రమే యెల్లప్పుడు అనువర్తించియుండును. (పైగ్రంథము రెండుశ్లోకములచేత 'కిమర్థం వా ప్రయుజ్యతే' అను ప్రశ్నమున కుత్తరము చెప్పబడినది.)

ఈవిషయ మిచ్చట నెరుంగునది:—ధాతుసామ్యము, స్వాభావికము, ధాతువైషమ్యము నశించు స్వభావము కల్గినది. అయినను అట్టి ధాతువైషమ్యము విషమమైన ధాతువునే యారంభించును. అయ్యది వేరొండు విషమము నారంభించును. ఇత్తెరంగున ధాతువైషమ్యపరంపర యేర్పడును. అట్టిధాతువైషమ్య సంతాననివృత్తి ధాతుసామ్యమునుకల్గించు కారణములేక నివర్తింపనోపదు. ధాతుసామ్యమును కల్గించుక్రియ నుపయోగించినయెడ దానంజేసి ధాతువైషమ్యసంతతి నివర్తించి అయ్యది యహితమైనను

ధాతుసామ్యజనక హేతువగును. (ముద్గరప్రహారముచే పరమాణుసంతానరూపమైన మృద్ఘటము మరల కపాలరూపమై ఘటరూపకార్యము నారంభింపనోపును కదా? అత్తెరంగుననే ధాతుసామ్యకారణత సంసేవనమున, విషమస్థితి నుండు ధాతుసంతానము తాను విషమస్థితిని మానుచు ధాతుసామ్యమును కల్గింప సమర్థమగునని భావము.)

ఇచ్చట విషమస్థితిని నశింపజేయుటకు కారణములేదు. విషమకారణపరిత్యాగ పూర్వక ధాతుసామ్యక్రియల నాచరించుట ధాతుసామ్యమునకు మాత్రము కారణ మగును. ధాతువైషమ్యము కారణము నపేక్షింపకయే తనంతట నశించును. కావున "నిరోధే కారణం తస్య నాస్తి నైవాన్యథా క్రియా" అని చెప్పబడినది సంగతమని యెరుంగునది. "ప్రవృత్తిహేతుర్భావానాం న నిరోధేఽస్తి కారణమ్" అని చెప్పి నదియు నీయుద్దేశముచేతనే యని తెలియునది.

శాస్త్రీయవైద్యునిచే గల్గునుపకారము.

మూ. సమైస్తు హేతుభిర్యస్మాత్ ధాతూన్ సంజనయేత్సమాన్,
చికిత్సాప్రాభృతస్తస్మాత్ దాతా దేహసుఖాయుషామ్. 3౭
ధర్మస్యార్థస్య కామస్య నృలోకస్యో(స్యా)భయస్య చ,
దాతా సంపద్యతే వైద్యో దానాద్దేహసుఖాయుషామ్ 3౮

వ్యా. చికిత్సయందు నైపుణ్యముకల వైద్యుఁడు ధాతువులకు గుణాదులచే సమము లైన హేతువులచే (ఔషధాహారవిహారాదులచే) మనుజుల రసాదిధాతువులను వాతాది దోషములను సమస్థితినుండునట్లు చేయుటంజేసి దేహమున నారోగ్యరూపమైన సుఖ మును ఆయుర్వృద్ధిని, దానిమూలమున ధర్మ-అర్థ-కామరూపములైన త్రివర్గములను కల్గించువాఁడగును. కావున చికిత్సానిపుణుఁడగు వైద్యుఁడు మనుజులకు నిహపరలోకముల రెంటియందును పరమ సుఖమును ఇచ్చుదాత యగునని భావము.

అధ్యాయవిషయసంగ్రహము.

మూ. తత్ర శ్లోకాః—
చికిత్సాప్రాభృతగుణో దోషో యశ్చేతరాశ్రయః,
యోగాయోగాతియోగానాం లక్షణం శుద్ధిసంశ్రయః. 3౯
బహుదోషస్య లిఙ్గాని సంశోధనగుణాశ్చ యే,
చికిత్సాసూత్రమాత్రం చ సిద్ధివ్యాప్తిసంశ్రయమ్ ౪౦
యా చ యుక్తిశ్చికిత్సాయాః యం చార్థం కురుతే భిషక్,
చికిత్సాప్రాభృతేఽధ్యాయే తత్సర్వ మవదన్మునిః. ౪౧

వ్యా. చికిత్సానిపుణుడగు వైద్యునిగుణములు చికిత్స దెలియని మూఢవైద్యుని యందలి దోషములు, వమన విరేచనాది సంశోధనములకు సంబంధించిన సమ్యగ్యోగ - అయోగ-అతియోగముల లక్షణములు, బహుదోషలింగములు, సంశోధనమున గల్గుగుణములు, శోధనాది వ్యాపత్తులకు సంబంధించిన చికిత్సాసంగ్రహము, చికిత్సా యుక్తిస్వరూపము, దేని నుద్దేశించి వైద్యుడు చికిత్స జేయునో అట్టి ప్రయోజనము నను నీవిషయము లన్నియు చికిత్సాప్రాభృతీయమను నీయధ్యాయమున నగ్నివేశమహర్షి చే విశదముగ చెప్పబడినవని యర్థము.

ఇత్యగ్నివేశకృతే తన్త్రే చరకప్రతిసంస్కృతే సూత్రస్థానే చికిత్సాప్రాభృతీయో నామ షోడశోఽధ్యాయః.
ఇతి కల్పనాచతుష్కస్సమాప్తః.

వ్యా. అగ్నివేశకృతంబును చరకునిచే సంస్కరింపబడినదియు నగు చరకసంహిత యను నాయుర్వేదతంత్రమునందలి సూత్రస్థానమున చికిత్సాప్రాభృతీయమనునది పదునారవ యధ్యాయము సమాప్తము.

ఇది కల్పనాచతుష్కము.

(రోగచతుష్కము)

సప్తదశాధ్యాయము.

అవతారిక:—పైజెప్పబడిన భేషజచతుష్కము, స్వస్థచతుష్కము, నిర్దేశచతుష్కము, కల్పనాచతుష్కము అనునాల్గుచతుష్కములయందు చికిత్సయు దానికి సంబంధించిన విషయంబులును సామాన్యముగ నిరూపింపఁబడినవి. పిమ్మట అట్టి యౌషధమునకు (చికిత్సకు) విషయమైన రోగముల వివరించుటకై రోగచతుష్కము చెప్పబడుచున్నది. రోగముల విషయమై చికిత్స ప్రధానమగుటంజేసి తొలుత జెప్పి పిమ్మట రోగముల నిరూపించు రోగచతుష్కము జెప్పుట సమంజసము. అందును శరీరావయవములయందు శిరస్సును మర్మములయందు హృదయంబును ప్రధానమగుటంజేసి శిరోహృదయముల నాశ్రయించిన రోగముల దెల్పునట్టి కియంతశ్శిరసీయమను నధ్యాయము చెప్పబడును.

మూ. అథాతః కియన్తశ్శిరసీయమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః. ౧
ఇతి హ స్మాహ భగవానాత్రేయః. ౨

వ్యా. 'కియన్తశ్శిరసి' యను ప్రశ్నమును ప్రారంభమునగల యధ్యాయమును త్రికాలజ్ఞానసంపన్నుడగు నాత్రేయమహర్షి యుపదేశించినదానికి న్యూనాతిరేకము కాకుండునట్లు వివరించెదనని భావము.

రోగములవిషయమై యగ్నివేశుని ప్రశ్నము

మూ. కియన్తశ్శిరసి ప్రోక్తాః రోగా హృది చ దేహినామ్,
కతి చాప్యనిలాదీనాం రోగా మానవికల్పజాః. 3
క్షయాః కతి సమాఖ్యాతాః పిడకాః కతి చానఘ,
గతిః కతివిధా చోక్తా దోషాణాం దోషసూదన. ౪
హుతాశ వేశ(ష)స్య వచః తచ్ఛ్రుత్వా గురురబ్రవీత్,
పృష్టవానసి యత్సౌమ్య తన్మే శృణు సవిస్తరమ్. ౫

వ్యా. మనుజునియొక్క శిరస్సునందు జనించురోగములు ఎన్ని? హృదయమున జనించురోగములు ఎన్ని? వాతపిత్త కఫలములయొక్క ప్రమాణవికల్పముచే కల్గురోగము లెన్ని? క్షయరోగము లెన్నివిధములు? పిటికరోగము లెన్నివిధములు? వాతపిత్తశ్లేష్మములయొక్క గతి ఎన్నివిధములు? అని ఇత్తెరంగున ప్రశ్నచేసిన యగ్నివేశునివాక్యము విని గురువైన యాత్రేయుండు ఇట్లు చెప్పందొడంగెను.

ఓ సౌమ్యుడా! నీవడిగినప్రశ్నలకు సవిస్తరముగ నుత్తరములు చెప్పెదను వినుము. ('మానవవికల్పజాః' అనుచోట మానమన క్షయము, స్థానము, వృద్ధియనుని వాతాదిదోషములకు జెప్పిన ప్రమాణము. అట్టి మానముయొక్క వికల్పము దోషాంతర సంబంధకృతభేదము, దాన జనించురోగము లెన్నియని ప్రశ్నము.)

పైప్రశ్నానుసారముగ రోగసంఖ్యావిభాగము.

మూ. దృష్టాః పఞ్చ శిరోరోగాః పఞ్చైవ హృదయామయాః,
వ్యాధీనాం ద్వ్యధికా షష్టిః దోషమానవికల్పజా. ౬
దశాఽష్టౌ చ క్షయాః సప్త పిడకా మధుమేహినామ్,
దోషాణాం త్రివిధా చోక్తా గతి ర్విస్తరతః శృణు. ౭

వ్యా. శిరస్సున జనించురోగము లైదు. హృదయమున జనించునవియు నైదు. వాతపిత్తకఫముల మానవికల్పముచే గల్గురోగములు ఆరువదిరెండు. క్షయములు పదునెనిమిది విధములు. మధుమేహముచే జనించుపిడకలు (రాచపుండ్లు) దోషములగతి మూడువిధములు. ఇత్తెరంగున సంగ్రహముగ జెప్పబడినది. అయ్యవి విస్తరముగ నీక్రింద వివరింపబడును వినుము!

ఇచ్చట నీవివరణము నెరుంగునది:—"వినా ప్రమేహమప్యేతా జాయన్తే దుష్టమేదసః" అనువాక్యముచేత ప్రమేహము లేకున్నను మేదస్సు దుష్టమైనవానికి పిడకలు (రాచకురుపులు) జనించునని ప్రమేహసామాన్యము లేకున్నను జనించునని చెప్పబడినది. కావున 'మధుమేహికాః' అనుపదమునకు ప్రమేహసామాన్యమున జనించునవి యని యర్థము చెప్పనగును. అటుగాక కేవలము మధుమేహపిడకలని యర్థము చెప్పునెడ 'వినా ప్రమేహమప్యేతాః' అనుచోట 'వినా మధుమేహం' అని మూలకారుడు చెప్పియుండును. అటు విశేషవిధిగ చెప్పకుండుటచేత ప్రమేహసామాన్యముగ పిడకలు జనించునని తంత్రకారునియాశయము. ఈయభిప్రాయముచేతనే చికిత్సయందును "ప్రమేహిణో యాః పిడకాః యథోక్తాః రోగాధికారే పృథగేవ సప్త" అని ప్రమేహసామాన్యముగ జనించుపిడకలు సప్తవిధములని నిర్దేశింపబడినది. మరియు కేవలము మధుమేహముచేతనే పిడకలు జనించునెడ మధుమేహ మసాధ్యము కావున దాన సంభవించినపిడకలును అసాధ్యములుగనే యుండి తీరవలెను. అట్టియెడ ప్రమేహపిడకల నుద్దేశించి చికిత్స జెప్పుటయే యసంగతమగును. కావున ప్రకృతమున 'మధుమేహికాః' అనుచోట ప్రమేహసామాన్యమున జనించినపిడకలు ఏడువిధము లనియే యర్థము సమరసముగ నుండును

మరియు "గుల్మీ చ మధుమేహీ చ రాజయక్ష్మీ చ యో నరః, అచికిత్స్యా భవన్త్యేతే బలమాంసపరిక్షయే" అనువాక్యముచేత మధుమేహముకలవానికి శరీరబలంబును శరీరమునందలి మాంసంబును క్షీణించినయెడ నసాధ్యమగును కావున చికిత్స జేయంజనదని చెప్పబడినది. మధుమేహము స్వభావముచేతనే యసాధ్య మైయుండ బలమాంసములు క్షీణించినపుడు అసాధ్యమని విశేషవిధిగ జెప్పనవసరములేదు. కావున నచ్చట కూడ మధుమేహశబ్దముచే ప్రమేహసామాన్యము గ్రహింపబడును. సుశ్రుతమునందును "తద్వచ్చ వసామేదోభ్యామభిపన్నస్య శరీరస్య దోషైశ్చానుగతధాతోః ప్రమేహిణః పిడకా జాయన్తే" అనువాక్యముచేత ప్రమేహసామాన్యముగ పిడకలు సంభవించునని చెప్పబడినది. మరియు ప్రమేహము లన్నియు శరీరమున తీపికల్గుటవలన సంభవించును. కావున ప్రమేహము లన్నియు సామాన్యముగ మధుమేహము లనియే చెప్పబడును. ఈవిషయమును వాగ్భటాచార్యు లిట్లుపదేశించిరి:—"మధురం యచ్చ సర్వేషు ప్రాయో మధ్వివ మేహతి, సర్వే హి మధుమేహాఖ్యాః మాధుర్యాచ్చ తనోరతః" శరీరమున తీపెక్కినపుడు ప్రమేహము లన్నియు మధుమేహము లగునని భావము. పైజెప్పిన వివరణముచేత ప్రమేహసామాన్యముగ మధుమేహశబ్దము చెప్పబడునని యేర్పడును.

శిరోరోగసామాన్యకారణములు, సంప్రాప్తి.

మూ. సన్ధారణాద్దివాస్వప్నాత్ రాత్రౌ జాగరణాన్మదాత్,
ఉచ్చైర్భాష్యాదవశ్యాయాత్ ప్రాగ్వాతాదతిమైథునాత్. ౮
గన్ధాదసాత్మ్యాదాఘ్రాతాత్ రజోధూమహిమాతపాత్,
గుర్వమ్లహరితాదానాత్ అతిశీతామ్బుసేవనాత్. ౯
శిరోఽభిఘాతాద్దుష్టామాత్ రోదనాద్బాష్పనిగ్రహాత్,
మేఘాగమాన్మనస్తాపాత్ దేశకాలవిపర్యయాత్. ౧౦
వాతాదయః ప్రకుప్యన్తి శిరస్యస్రం ప్రదుష్యతి,
తతశ్శిరసి జాయన్తే రోగా వివిధలక్షణాః. ౧౧

వ్యా. మలమూత్రాదివేగముల నిరోధించుట, పగలు నిదురించుట, రాత్రుల యందు నిదురమేల్కాంచుట, మద్యాదులచే మత్తుగొని యుండుట, మిక్కిలి బిగ్గరగ మాట్లాడుట, మంచుతో నివసించుట, తూర్పుగాలిని సేవించుట, అధికముగ సంభోగముచేయుట, తనకలవాటున లేనిగంధము నాఘ్రాణించుట, ధూళియుం పొగయు మంచును ఎండయుం శరీరమునకు సోకుట, గురుపదార్థములనైనను అమ్లపదార్థములనైనను అల్లము మొదలగు నాకుకూరలనైనను తినుట, మిక్కిలి చల్లనైనజలమును అధికముగ స్నానపానాదుల కుపయోగించుట శిరస్సునం దభిఘాతము కల్గుట శరీరమునం దామరసము చెడుట, ఏడ్చుట కన్నీళ్లు వెడలనున్నపుడు వెడలనీయక నిరోధించుట, ఆకసముల మేఘము లావరించియుండుట, మనస్సున సంతాపము కల్గుట, దేశంబును కాలంబును తమకు సైజమైన శీతోష్ణస్థితులు మారియుండుట, ఈకారణముల చేత వాతపిత్తకఫములు ప్రకోపమునొంది శిరమునందలి రక్తమును చెరచును; దానంజేసి శిరస్సునందు పలుదెరంగులైన రోగములు సంభవించును.

ఇచ్చట 'దుష్టామాత్' అనుచోట 'ఉష్ణామాత్' అని పాఠాంతర మున్నది. అట్టియెడ ఉష్ణముచేతను ఆమ (అజీర్ణము)ము చేతను వాతాదులు ప్రకోపించి శిరోరోగముం గల్గించునని యర్థము. 'అస్రం ప్రదుష్యతి' అనుటచేత శిరోరోగములయందు రక్తము చెడుట ముఖ్యమని యెరుంగునది.

అంగములలో శిరస్సుకు ప్రాధాన్యము.

మూ. ప్రాణాః ప్రాణభృతాం యత్ర శ్రితాస్సర్వేన్ద్రియాణి చ,
యదుత్తమాఙ్గమఙ్గానాం శిరస్తదభిధీయతే. ౧౨

వ్యా. ప్రాణులయొక్క ప్రాణంబులును, చక్షురాదీంద్రియములన్నియుం నేయంగమును ఆశ్రయించియుండునో కరచరణాద్యవయవముల కన్నిటికిని ఏయ్యది యున్నత స్థలమున నుండునో అయ్యది శిరస్సని చెప్పబడును.

సకలప్రాణులకును జీవధారణమునకు ప్రధానములగు ప్రాణములకును ఇంద్రియములకు ముఖ్యాధారమై యుండుటంజేసి శిరస్సు ఉత్తమమైన యంగము కావున నుత్తమాంగమని చెప్పబడును. ఈయర్థము 'ఉత్తమం చ తదఙ్గం చ' అను విగ్రహముచే లభించును. మరియు 'ఉపరిష్టాదఙ్గం ఉత్తమాంగం' అనువ్యుత్పత్తిచేత అంగములన్నింటికిని పైభాగమున నుండునని యనియుం నర్థము. ఇచ్చట ప్రస్తావవశమున శిరస్సుకు ప్రాధాన్యమును దెలుపుటకై యానుషంగికముగ నీసూత్రము చెప్పబడినదిగాన ఉత్సూత్రము (ప్రధానసూత్రము) కానేరదు.

సామాన్యశిరోరోగములు.

మూ. అర్ధావభేదకో వా స్యాత్ సర్వం వా రుజ్యతే శిరః,
ప్రతిశ్యాముఖనాసాక్షికర్ణరోగాశ్శిరోభ్రమః. ౧౩
అర్దితం శిరసః కమ్పః గళమన్యాహనుగ్రహాః,
వివిధాశ్చాపరే రోగాః వాతాదిక్రిమిసంభవాః ౧౪

వా. అర్ధావభేదకము, (శిరమునం దొకప్రక్క సగభాగమున నొప్పి), తలయందంతట నొప్పి, పీనసము (పడిసెము), ముఖము (నోరు) ముక్కు కన్నులు చెవులు అను అంగముల గల్గురోగములు, శిరోభ్రమణము (తల దిరుగుట), అర్దితవాతము (ముఖమునందు పక్షగతమైనచచ్చు), తలవణకు, గళగ్రహము మన్యాస్తంభము, హనుగ్రహము, ఈరోగంబులును, త్రిదోషములచేతను క్రిములచేతను సంభవించు నితరరోగంబులును శిరస్సున కల్గును.

పంచవిధశిరోరోగనిర్దేశమునకు వివరణము.

మూ పృథగ్దృష్టాస్తు యే పఞ్చ సఙ్గ్రహే పరమర్షిభిః,
శిరోగదాంస్తాఞ్ శృణు మే యథాస్వైర్హేతులక్షణైః. ౧౫

వ్యా. రోగసంగ్రహనిర్దేశరూపమైన యష్టోదరీయమను పందొమ్మిదవ యధ్యాయమున 'పంచ శిరోరోగాః' అని నిర్దేశించి ఋషులచే గణ్గొనబడి చెప్పబడిన శిరోరోగముల నైదిటిని వానివాని హేతువులను లక్షణములను వేరువేరుగ వివరించెద వినుము.

ఇచ్చట పైజెప్పినరీతిగ కర్ణనాసాదిరోగములును శిరస్సంబంధమున కల్గువ్యాధులును వానిని విడచి శిరస్సునందు ప్రధానముగ శూలాదిబాధల గల్గించు పంచవిధ శిరోరోగములును నీక్రింద వివరింపబడినవి. శిరోరోగమన శిరశ్శూలరూపమైన వ్యాధియందు ప్రధానముగ వర్తించునని భావము.

పంచవిధశిరోరోగములు, అందు వాతికశిరోరోగనిదానము, సంప్రాప్తి.

మూ. ఉచ్చైర్భాష్యాతిభాష్యాభ్యాం తీక్ష్ణపానాత్ప్రజాగరాత్,
శీతమారుతసంస్పర్శాత్ వ్యవాయాద్వేగనిగ్రహాత్. ౧౬
ఉపవాసాదభిఘాతాత్ విరేకాద్వమనాదపి,
బాష్పశోకభయత్రాసాత్ భారమార్గాతికర్షణాత్. ౧౭
శిరోగతాస్సిరావృద్ధో వాయురావిశ్య కుప్యతి,
(శిరోగతా వై ధమనీర్వాయురావిశ్య కుప్యతి)
తతశ్శూలం మహత్తస్య వాతాత్సముపజాయతే. ౧౮

వ్యా. బిగ్గరగ మాటలాడుట, అధికముగ వదరి మాట్లాడుట, మిక్కిలి తీక్ష్ణమైన మద్యమును త్రాగుట, రాత్రులయం దధికముగ నిదురమేల్కొంచుట, మిక్కిలి చల్లనైనగాలిని స్పృశించుట, అధికముగ సంభోగముచేయుట, మలమూత్రాదివేగముల నిరోధించుట, ఉపవాసముచేయుట, శిరముపై నభిఘాతము కల్గుట, విరేచనములును వమనములు నగుట, కన్నీరు గార్చుట, దుఃఖించుట, భయముచే మనస్సు కలత నొందుట, శిరస్సుచే భారమును మోచుట, అధికముగ దారినడచుట, మిక్కిలి కృశింపజేయు నాహారాదుల సేవించుట (లేక దేనినైన విశేషముగ లాగుట), ఈకారణములచేత వాతము ప్రకోపించి శిరస్సునందలి ధమనులలో జేరి ప్రబలమైన శూలను (నొప్పిపోటు మున్నగుబాధలను) కల్గించును. ఇది వాతప్రకోపమున కల్గినశిరశ్శూలము. (శూలముతో బొడిచినట్లు కల్గుబాధ శూలమని చెప్పబడును). ఇచ్చట "శిరోగతా వై ధమనీర్వాయురావిశ్య కుప్యతి" అనుపాఠాంతరమునను అర్థభేదము కానరాదు.

వాతికశిరోరోగలక్షణములు.

మూ. నిస్తుద్యేతే భృశం శంఖౌ ఘాటా సంభిద్యతే తథా,
సభ్రూమధ్యం లలాటం చ తపతీవాతివేదనమ్. ౧౯
వధ్యేతే స్వనతః శ్రోత్రే నిష్కృష్యేతే ఇవాక్షిణీ,
ఘూర్ణతీవ శిరస్సర్వం సంధిభ్య ఇవ ముచ్యతే. ౨౦

స్ఫురత్యతిసిరాజాలం స్తభ్యతే చ శిరోధరా,
స్నిగ్ధోష్ణముపశేతే చ శిరోరోగేఽనిలాత్మకే. ౨౧

వ్యా. పైజెప్పిన వాతికశిరశ్శూలమునందు కణతలయందు సూదుల బొడిచినట్టులు పోటు పుట్టును. మెడవెనుకటిభాగమున పగులదీయునట్లు నొప్పి కల్గును. కనుబొమల మధ్యభాగంబును నుదుటియందును నిప్పున కాలినట్టులు బాధ కల్గును. చెవులయందు పోటును శబ్దంబును కల్గును. కన్నులు లాగునట్లు నొప్పి యెత్తును. తలయంతటను గిరగిర తిరుగునట్లుండును. శిరస్సుకు సంబంధించిన సంధులన్నియుం నూడునట్లు సడలియుండును. తలలోని నరములన్నియుం నదరుచుండును. మెడ యిటునటు తిరుగక స్తంభించి యుండును. ఇట్టిలక్షణములు కల్గినది వాతమున జనించిన శిరోరోగమని యెఱుంగునది. మరియుం నట్టిరోగమునందు స్నిగ్ధపదార్థంబులును, ఉష్ణవీర్యములగుపదార్థంబులును హితముగ నుండును. (స్నిగ్ధోష్ణసేవనము వాతికశిరోరోగమునం దుపశయముగ నుండునని భావము.)

పైత్తికశిరోరోగనిదానము, లక్షణములు.

మూ. కట్వమ్లలవణక్షారమద్యక్రోధాతపానలైః,
పిత్తం శిరసి సందుష్టం శిరోరోగాయ కల్పతే. ౨౨
దహ్యతే రుజ్యతే తేన శిరశ్శీతం సుఖాయతే,
దహ్యేతే చక్షుషీ తృష్ణా భ్రమస్స్వేదశ్చ జాయతే. ౨౩

వ్యా. కారము, పులుపు, ఉప్పు, క్షారము, మద్యము వీనిని విశేషముగ సేవించుట, క్రోధము, ఎండ, నిప్పుసెగ అనునీకారణములచేత పిత్తము ప్రకోపమునొంది శిరస్సునందలి శిరలయందు చేరి శిరోరోగమును కల్గించును. ఈశిరోరోగమున తలయందు మంటయు, నొప్పియు కల్గును. శిరస్సునకు శీతోపచారముల జేసికొనుట కిచ్చ బొడమును. కండ్ల మంటపుట్టును. దప్పి కల్గును. తల తిరుగునట్లుండును. చెమట విశేషముగ బట్టును (ఈలక్షణములబట్టి పిత్తజశిరోరోగమని యెఱుంగునది).

శ్లైష్మికశిరోరోగనిదానము, లక్షణములు.

మూ. ఆస్యాసుఖైస్స్వప్నసుఖైః గురుస్నిగ్ధాతిభోజనైః,
శ్లేష్మా శిరసి సన్దుష్టః శిరోరోగాయ కల్పతే. ౨౪
శిరో మన్దరుజం తేన సుప్తస్తిమితభారికమ్,
భవత్యుత్పద్యతే దన్ద్రా తథాలస్యమరోచకమ్. ౨౫

వ్యా. చాలకాలము కూర్చొనియుండుట, నిదురింపకూడని కాలమున (పగటి యందు) విశేషముగ నిదురించుట, గురుపదార్థములను స్నిగ్ధపదార్థములను అధికముగ భుజించుట, పరిమితిగ భుజించుట, ఈకారణములచేత కఫము ప్రకోపమునొంది శిరస్సునందలి సిరలయందు జేరి శిరోరోగమును కల్గించును. అట్టిశిరోరోగమునందు తలయందు మందముగ నొప్పి పుట్టును శిరస్సున స్పర్శము దెలియక మొద్దుబారి బరువుగ నుండును. కునికిపాటు కల్గును. పనులయం దలసత కల్గును. అరోచకము కల్గును. (ఈలక్షణముల చేత కఫజశిరోరోగమని యెరుంగునది.)

సాన్నిపాతికశిరోరోగలక్షణములు.

మూ. వాతాచ్ఛూలం భ్రమః కమ్పః పిత్తాద్దాహో మద_స్తృషా,
కఫాద్గురుత్వం తన్ద్రా చ శిరోరోగే త్రిదోషజే.		౨౬

వ్యా. త్రిదోషముల ప్రకోపముచేత (సన్నిపాతముచేత) కల్గిన శిరోరోగమునందు వాతమువలన శూలంబును, భ్రమంబును, కంపంబును, పిత్తమువలన మంటయు, మదంబును, దప్పియు, కఫమువలన గురుత్వంబును, కునికిపాటును గల్గును.

క్రిమిజశిరోరోగనిదాన, సంప్రాప్తి లక్షణములు.

మూ. తిలక్షీరగుడాజీర్ణపూతిసఙ్కీర్ణభోజనాత్,
క్లేదోఽసృక్కఫమాంసానాం దోషలస్యోపజాయతే.		౨౭
తతశ్శిరసి సఙ్క్లేదాత్ క్రిమయః పాపకర్మణః,
జనయన్తి శిరోరోగం జాతా బీభత్సలక్షణమ్.		౨౮
వ్యథచ్ఛేదరుజాకణ్డుశోఫదౌర్గత్యదుఃఖితమ్,
(ఛేదవ్యధనరుక్కణ్డూశోకదౌర్గన్ధ్యదుఃఖితమ్)
క్రిమిరోగాతురం విద్యాత్ క్రిమీణాం దర్శనేన చ.		౨౯

వ్యా. నువ్వులు, పాలు, బెల్లము, అజీర్ణమును కల్గించుపదార్థములు కుళ్లి కంపెత్తిన కూరగాయలు, పండ్లు మున్నగునవి వీనిని విశేషముగ తినుటచేతను, పరస్పరసంసర్గవిరుద్ధములగు పాలు చేపలు పాలుమాంసము మున్నగువాని కలిపి తినుటచేతను, వాతాది దోషములు ప్రకోపమునొందియుండువానికి రక్తము, మాంసము, కఫంబును చెడి దాని వలన శిరమునందు ద్రవము పుట్టును. అట్టిద్రవమువలనను తాను జన్మాంతరమున జేసిన పాపకర్మచేతను శిరస్సునందు క్రిములు (పురుగులు) పుట్టును. అట్టిక్రిములు శిరోరోగమును కల్గించును. ఇయ్యది క్రిమిజశిరోరోగము. ఈరోగమునందు ముక్కు మున్నగు

రంధ్రములనుండి చీము మున్నగునవి యసహ్యకరముగ జనించి స్రవించును. ఈరోగమునందు తెగగొట్టినవిధముగను, సూదులతో బొడిచినవిధముగను నొప్పియుం, దురదయుం, శోథంబును, దుర్గంధంబును కల్గును. అట్టిబాధలచేత రోగి చాల కష్టపడును. ఒకసమయమున క్రిములును నాసాదిరంధ్రములనుండి వెడలును. ఈలక్షణములబట్టి క్రిమిజశిరోరోగంబని యెరుంగునది. (ఇత్తెరంగున "కియన్తశ్శిరసి ప్రోక్తాః" అనుప్రశ్నమునకు "దృష్టాః పఞ్చ శిరోరోగాః" అని చెప్పబడిన యుత్తరము ననుసరించి శిరోరోగములైదును వివరింపబడినవి.)

పంచవిధహృదయరోగములు, అందు వాతికహృద్రోగనిదానసంప్రాప్తి లక్షణములు.

మూ. శోకోపవాసవ్యాయామరూక్షశుష్కాల్పభోజనైః,
వాయురావిశ్య హృదయం జనయత్యుత్తమాం రుజమ్. 30
వేపథుర్వేష్టనం స్తమ్భః ప్రమోహశ్శూన్యతాదరః (శ్రమః),
హృది వాతాతపే రూపం జీర్ణే చాత్యర్థవేదనా. 31

వ్యా. దుఃఖము, ఉపవాసము, దేహపరిశ్రమము, రూక్షములగు (జిడ్డులేని) పదార్థములనైనను, ద్రవము లేక యెండినపదార్థములనైనను భుజించుట, మిక్కిలి కొంచెముగ భుజించుట, ఈకారణములచేత వాతము ప్రకోపమునొంది హృదయమున జేరి యందధికమైననొప్పిని కల్గించును. అట్టిహృద్రోగమునందు కంపంబును వడదీయుచున్నట్లు బాధయు, స్తబ్ధత్వంబును కల్గును. మూర్ఛ గ్రమ్మును. హృదయస్థానమున శూన్యముగ నేమియుం దోచక యుండును. శ్రమము కల్గును. (లేక దడ, అదరుపాటు కల్గును.) భుజింపబడిన యాహారము జీర్ణమైనప్పుడు మిక్కిలి బాధ కల్గును. ఇవి యన్నియుం వాతప్రకోపమున కల్గిన హృద్రోగలక్షణములు.

పైత్తికహృద్రోగనిదాన - సంప్రాప్తి లక్షణములు.

మూ. ఉష్ణామ్లలవణక్షారకటుకాऽజీర్ణభోజనైః,
మద్యక్రోధాతపైశ్చాశు హృది పిత్తం ప్రకుప్యతి. 32
హృద్దాహస్తిక్తతా వక్త్రే తిక్తామ్లోద్గిరణం క్లమః,
తృష్ణా మూర్ఛా భ్రమస్స్వేదః పిత్తహృద్రోగలక్షణమ్. 33

వ్యా. ఉష్ణవీర్యములగు పదార్థములనైనను పులుపు, ఉప్పు, క్షారము, కటువు అను రసములు కలపదార్థములనైనను భుజించుట, జీర్ణముకాని పదార్థముల భుజించుట, (లేక

జీర్ణము కాకుండునప్పుడు మరల భుజించుట), మద్యమును పానముచేయుట, కోపపడుట, ఎండలో సంచరించుట ఈకారణములచేత పిత్తము ప్రకోపమునొంది హృదయమున జేరి హృదయరోగమును కల్గించును. ఈరోగమునందు హృదయమున మంట పుట్టును. నోరు చేదుగనుండును. చేదుగనైనను, పుల్లగనైనను త్రేపులు వెడలును. బడలిక కల్గును. దప్పి పుట్టును. మూర్ఛ గ్రమ్మును. ఒడలు తిరుగును. శరీరముపై చెమట పుట్టును. ఇవియన్నియుం పిత్తప్రకోపమున గల్గిన హృద్రోగలక్షణములు.

శ్లైష్మికహృద్రోగనిదాన లక్షణములు.

మూ. అత్యాదానం గురు స్నిగ్ధం అచిన్తనమచేష్టనమ్,
నిద్రాసుఖం చాభ్యధికం కఫహృద్రోగకారణమ్. 34
హృదయం కఫహృద్రోగే సుప్తస్తిమితభారికమ్,
(స్తబ్ధస్తిమితభారికం)
తంద్రారుచిపరీతస్య భవత్యశ్మావృతం యథా. 35

వ్యా. మిక్కుటముగ భుజించుట, గురుపదార్థములను, స్నిగ్ధపదార్థములను విశేషముగ తినుట, చింతనారూపమైన మనోవ్యాపారమును ఆంగికాదిచేష్టారూపమైన శరీరవ్యాపారమును మానియుండుట, అధికముగ నిద్రించుట, ఈకారణములచేత కఫము ప్రకోపించి హృదయమున జేరి బాధ కల్గించును. ఈరోగమునందు హృదయమున స్పర్శజ్ఞానము లేక తడిగుడ్డచే గప్పబడినట్లును, భారముగను నుండును. కునికిపాటు కల్గును. అరోచకము కల్గును. హృదయమున రాతినడచినవిధముగ బాధ కల్గును. ఈలక్షణముల బట్టి కఫజహృద్రోగమని యెరుంగునది.

సాన్నిపాతికహృద్రోగనిదానలక్షణములు.

మూ. హేతులక్షణసంసర్గాదుచ్యతే సాన్నిపాతికః,

వ్యా. వాతాదిదోషముల నుద్దేశించి వేరువేరుగ జెప్పబడినకారణములచే కల్గి, వానికి ప్రత్యేకముగ జెప్పినలక్షణము లన్నియుం మిశ్రముగ కల్గినచో సన్నిపాతమున జనించిన హృద్రోగమని యెరుంగునది.

క్రిమిజహృద్రోగనిదాన - సంప్రాప్తి లక్షణములు.

మూ. త్రిదోషజే తు హృద్రోగే యో దురాత్మా నిషేవతే. 36
తిలక్షీరగుడాదీని గ్రన్థిస్తస్యోపజాయతే,
సంక్లేదాత్క్రిమయశ్చాస్య భవన్త్యుపహతాత్మనః. 37

మర్మైకదేశే సంజాతాః సర్పన్తో భక్షయన్తి చ,
తుద్యమానం సహృదయం సూచీభిరివ మన్యతే. 38
ఛిద్యమానం యథా శస్త్రైః జాతకణ్డూ మహారుజమ్,
హృద్రోగం క్రిమిజన్త్వేతైః లిఙ్గైర్బుద్ధ్వా సుదారుణమ్. 39
త్వరేత జేతుం తం విద్వాన్ వికారం శీఘ్రకారిణమ్,

వ్యా. పైజెప్పిన త్రిదోషసన్నిపాతమున గల్గిన హృద్రోగమునందు ఇంద్రియములు నిగ్రహింపక నువ్వులు, పాడు బెల్లము మున్నగువానిని తినినచో నట్టివానికి గ్రంథి కల్గును. అట్టిగ్రంథియొక్క ద్రవమువలన క్రిములు సంభవించును. అట్టిక్రిములు ముఖ్యమగు మర్మస్థానమైన హృదయమునందు జేరి వ్యాపించుచు హృదయమును తినను మొదలిడును. అట్టియెడ హృదయమున సూదుల గ్రుచ్చినవిధముగను, శస్త్రములచే ఛేదించు విధముగను బాధయు, జిలయు, అధికమైన నొప్పియు కల్గును. అట్టిలక్షణములబట్టి యయ్యది క్రూరమైన క్రిమిజహృద్రోగమని తెలిసికొని దానిని శమింపజేయుటకు అతి శీఘ్రముగ ప్రయత్నము చేయనగును. ఆహృద్రోగము తగినచికిత్స శీఘ్రముగ జేయనిచో మిక్కిలి క్రూరమై యతిశీఘ్రముగ నపాయమును గల్గించును; కావున వెంటనే చికిత్స నరయవలెనని భావము.

("రోగా హృది చ దేహినాం కతి" అను ప్రశ్నమున కుత్తరముగ నైదు హృద్రోగములు వివరింపబడినవి.)

వృద్ధిక్షయాది భేదములచే వాతాదిదోషములకు గల్గు నరువదిరెండు భేదములు.

మూ. ద్వ్యుల్బణైకోల్బణైష్షట్ స్యుః హీనమధ్యాధికైశ్చ షట్. 40
సమైశ్చైకో వికారాస్తే సన్నిపాతాస్త్రయోదశ,
సంసర్గే నవ షట్ తేభ్యః ఏకవృద్ధ్యా సమైస్త్రయః 41
పృథక్త్రయస్స్యుః తైర్వృద్ధైః వ్యాధయః పఞ్చవింశతిః,
యథా వృద్ధైస్తథా క్షీణైః దోషైస్స్యుః పఞ్చవింశతిః. 42
వృద్ధిక్షయకృతశ్చాన్యో వికల్ప ఉపదేక్ష్యతే,
వృద్ధిరేకస్య సమతా చైకస్యైకస్య సంక్షయః. 43
ద్వన్ద్వవృద్ధిః క్షయశ్చైకస్యైకవృద్ధిః ద్వయోః క్షయః,

వ్యా. "కతి చాప్యనిలాదీనాం రోగాః మానవికల్పజాః" అని శిష్యుడు ప్రశ్నింప "వ్యాధీనాం ద్వ్యధికా షష్టిః దోషమానవికల్పజా" అని పైప్రశ్నమునకు నుత్తర మొసంగ బడియె. ఇచ్చట దోషములయొక్క సమస్థితి, వృద్ధి, క్షయము అనునవస్థల ననుసరించి దోషముల పరస్పరసంసర్గసన్నిపాతములచే రోగము లెన్నివిధములగును? అని ప్రశ్నము. దానికి అట్టి భేదముచేత నరువదిరెండువిధములుగ రోగములుండునని రోగభేదముల నిర్దే శించి సమాధానము చెప్పబడినది. అట్టివాతపిత్తసంసర్గముల తారతమ్యము ననుసరించి కల్గు అరువదిరెండు భేదంబులును "ద్వ్యుల్బణైకోల్బణైః ఏకస్య సంక్షయః" అను గ్రంథము చేత వివరింపబడును.

వాతపిత్తకఫములతో రెండేసిదోషములు అధికముగ వృద్ధినొందుటచే నారువిధం బులును, హీన-మధ్య-అధికములుగ (తారతమ్యభేదముచే) వృద్ధినొందుటచే నారువిధంబు లును, వాతపిత్తకఫములు సమములుగ వృద్ధినొందియుండుటచే నొకవిధంబును నై యివి యన్నియుం కలిసి సన్నిపాతములు పదుమూడువిధములుగ నుండును.

(పైజెప్పిన పదుమూడింటివివరణము:—వాతపిత్తము వృద్ధినొంది కఫము సమముగ నుండునది యొకటి, వాతకఫములు వృద్ధినొంది పిత్తము సమముగ నుండునది రెండవది, పిత్తకఫములు వృద్ధినొంది వాతము సమస్థితి నుండునది మూడవది, (ఈమూడును ద్వ్యుల్బణభేదములు); వాతము వృద్ధినొంది పిత్తకఫములు సమస్థితి నుండునది నాల్గవది, పిత్తము వృద్ధినొంది వాతకఫములు సమములుగ నుండునది యైదవది, కఫము వృద్ధినొంది వాతపిత్తములు సమస్థితి నుండునది యారవది (ఇవి యేకోల్బణభేదములు); వాతము వృద్ధినొంది అంతకన్న నధికముగ పిత్తము (వృద్ధతరము) వృద్ధినొంది కఫము అంతకన్న నధికముగ (వృద్ధతమమై) వృద్ధినొందినది యేడవది, పిత్తము వృద్ధినొంది, వాతము వృద్ధ తరంబును, కఫము వృద్ధతమంబు నైనది యెనిమిదవది, కఫము వృద్ధినొంది వాతము వృద్ధ తరంబును, పిత్తము వృద్ధతమంబు నైనది తొమ్మిదవది, వాతము వృద్ధినొంది పిత్తకఫములు వృద్ధతరములుగ నుండునది పదియవది. పిత్తము వృద్ధినొంది వాతకఫములు వృద్ధతరము లుగ నుండునది పదునొకండవది, కఫము వృద్ధినొంది వాతపిత్తములు వృద్ధతరములుగ నుండునది పండ్రెండవది. (ఈయారును హీనమధ్యాధికభేదములు.) వాతపిత్తకఫములు మూడును సమముగ ప్రకోపించినది యొకటియుం జేరి సన్నిపాతభేదము పదుమూడు విధము లగునని భావము.)

మరియుం రెండేసి దోషములు స్వప్రమాణమునకన్న నధికముగ వృద్ధినొంది యొండొంట గలిసిన సంసర్గభేదములు తొమ్మిది. ఎట్లులన:—స్వప్రమాణమునకన్న నధి కముగ వృద్ధినొందిన దోషముల రెంటిలో నొకటికన్న నొకటి యధికముగ వృద్ధినొందు

టచే గల్గినసంసర్గభేదము లారు. రెండుదోషములును సమములుగ వృద్ధినొందిన సంసర్గ భేదములు మూడు. ఇవి చేరి తొమ్మిది సంసర్గభేదములు. ఇవిగాక యొక్కొకదోషము వేరువేరుగ ప్రకోపించుటచే గల్గినభేదములు మూడు. ఇత్తెరంగున నివి యన్నియుం కలిసి యిరువదియైదువిధము లగును.

(దీనివివరణము:—స్వప్రమాణమునకన్న నధికముగ వృద్ధినొందు రెండేసి దోషము లొకటిగ జేరి వ్యాధిని గల్గించిన నయ్యది సంసర్గము. అందు వాతము అధిక ముగ వృద్ధినొంది, అంతకన్న పిత్త మధికముగ వృద్ధినొందిన సంసర్గమొకటి, పిత్త మధిక ముగ నుండి అంతకన్న కఫ మధికముగ నుండునది యొకటి, కఫ మధికమై అంతకన్న వాత మధికముగ నుండునది యింకొకటి, పిత్త మధికమై వాత మంతకన్న నధికమగునది యొకటి, వాత మధికమై అంతకన్న కఫ మధికమగునది యొకటి, కఫ మధికమై అంత కన్న పిత్త మధికమగునది యొకటి, (ఇవి యేకవృద్ధిసంసర్గ భేదములు). మరియుం వాతపిత్త ములును, వాతకఫములును, పిత్తకఫములును, రెండేసియుం సమానములుగ వృద్ధినొందుటచే గల్గుసంసర్గములు మూడు, ఇవి యన్నియుం జేసి సంసర్గభేదములు తొమ్మిది. మరియుం వాతపిత్తకఫములు మూడు వేరువేరుగ నొక్కొకటి ప్రకోపించుటచే గల్గు భేదములు మూడు. పైజెప్పినసన్ని పాతభేదములు పదమూడును, సంసర్గభేదములు తొమ్మిదియుం ఏకదోషభేదములు మూడును గలిసి దానగల్గు రోగభేదములు ఇరువదియైదువిధములుగ నుండునని భావము.

మరియుం పైజెప్పిన వృద్ధిక్రమము ననుసరించి క్షీణించినదోషభేదములు ఇరువది యైదువిధము లగును. (క్షీణదోషద్వయఏకదోషభేదము లారును, హీన-మధ్య-అధికరూప తారతమ్యముచే క్షీణించినదోషభేదము లారును, మూడుదోషములును సమములుగ క్షీణించుభేద మొకటియుం జేరి పదుమూడు. ఇవిగాక దోషద్వయసంసర్గమున ఒక్కొక దోషము క్షీణించి కల్గిన సంసర్గభేదములారును, రెండేసి దోషములు సమములుగ క్షీణించి కల్గిన సంసర్గభేదములు మూడును చేరి సంసర్గభేదములు తొమ్మిదియును, ఒక్కొక దోషము మాత్రము ప్రత్యేకముగ క్షీణించుటచే కల్గిన ఏకదోషభేదములు మూడును, ఇవియన్నియు కలిసి స్వప్రమాణమునకన్న క్షీణించినదోషభేదములచే గల్గు వ్యాధులు ఇరువదియైదువిధము లగునని భావము. పైజెప్పినదోషవృద్ధిభేదములు ఇరువదియైదును క్షీణదోషభేదములు ఇరువదియైదును కలిసి యేబది యగును.

ఇవిగాక మూడుదోషములలో నొకటి వృద్ధినొంది యొకటి సమమై వేరొకటి క్షీణించుటచే గల్గుభేదము లారును, రెండేసిదోషములు వృద్ధినొంది యొక్కొకదోషమ

క్షీణించుటచే గల్గుభేదములు మూడును, రెండేసిదోషములు క్షీణించి యొక్కొకదోషము వృద్ధినొందుటచే గల్గుభేదములు మూడును కలిసి యివి పండ్రెండగును. పైజెప్పినది యేబదియుం నివి పండ్రెండును కలిసి యరువదిరెండు భేదములగును.

(దీనివివరణము:—వాతము వృద్ధినొంది, పిత్తము సమమై, కఫము క్షీణించినది యొకటి. వాతము వృద్ధినొంది, కఫము సమమై, పిత్తము క్షీణించినది రెండవది. పిత్తము వృద్ధినొంది, కఫము సమమై, వాతము క్షీణించినది మూడవది. పిత్తము వృద్ధినొంది, వాతము సమమై, కఫము క్షీణించినది నాల్గవది. కఫము వృద్ధినొంది, వాతము సమమై, పిత్తము క్షీణించినది యైదవది. కఫము వృద్ధినొంది, పిత్తము సమమై, వాతము క్షీణించి నది యారవది. (ఇవి ఏకైకవృద్ధిసమక్షీణభేదములు.) వాతపిత్తములు వృద్ధినొంది, కఫము క్షీణించినది యేడవది. వాతకఫములు వృద్ధినొంది పిత్తము క్షీణించినది యెనిమిదవది. పిత్తకఫములు వృద్ధినొంది వాతము క్షీణించినది తొమ్మిదవది. (ఈమూడును రెండుదోషములు వృద్ధినొంది యొకటి క్షీణించినదోషభేదములు.) వాతము వృద్ధినొంది పిత్తకఫములు క్షీణించినది పదియవది. పిత్తము వృద్ధినొంది కఫవాతములు క్షీణించినది పదునొకండవది. కఫము వృద్ధినొంది వాతపిత్తములు క్షీణించినది పండ్రెండవది. (పైజెప్పిన యేబదియుం, ఈపండ్రెండును కలిసి యరువదిరెండుభేదములగును.) ఇవి దోషసంసర్గమున మానతారతమ్యాదిభేదములచే గల్గు రోగభేదములు.

ఈపద్ధతినే యవలంబించి వాగ్భటాచార్యులు నిట్లు చెప్పెను.—"పఞ్చైతేః పరం దోషా వృద్ధిక్షయవిభేదతః, పృథక్ త్రీన్ వృద్ధిసంసర్గస్త్రిధా తత్ర తు తాన్నవ, త్రీనేవ సమయా వృద్ధ్యా షడేకస్యాతిశాయనే, త్రయోదశసమస్తేషు షట్ ద్వ్యేకాతిశయేన తు, ఏకం తుల్యాధికైః షట్చ తారతమ్యవికల్పనాత్, పఞ్చవింశతిరిత్యేవం వృద్ధైః క్షీణైశ్చతావతః, ఏకైకవృద్ధిసమతా క్షయైష్షట్ తే పునశ్చ షట్, ఏకక్షయ ద్వన్ద్వవృద్ధ్యా సవిపర్యయయాపి తే, భేదాః ద్విషష్టి ర్నిర్దిష్టాః త్రిషష్టి స్స్వాస్థ్యకారణమ్" ఈవాక్యమునకును, ప్రకృతగ్రంథమునకును అనుపూర్విమాత్రము భేదముకాని విషయభేదము కానరాదు. మరియుం దోషములు స్వప్రమాణమున (న్యూనాతిరేకము లేక)నుండునవస్థ యరువదిమూడవదియనియుం, అయ్యది సమస్థితి నుండి శరీరమును సమస్థితినుంచుటంజేసి యారోగ్యకారణ మగుననియు వాగ్భటమున "త్రిషష్టిస్స్వాస్థ్యకారణ" మని ప్రత్యేకముగ చెప్పబడినది. ప్రకృతగ్రంథమున "రోగా మానవికల్పజాః" అను ప్రశ్నము ననుసరించి రోగకారణములైన యరువదిరెండు భేదములు మాత్రము నిరూపింపబడినవి.

వృద్ధిక్షయములచే (62) అరువదిరెండువిధములుగ నైన వాతాదిదోషముల సులభముగ దెల్పుపట్టిక. అందు వృద్ధిభేదములు. 25.

సంఖ్య.	వాతము.	పిత్తము.	కఫము.	వివరణము.
1	వృద్ధము	వృద్ధము	సమము	ఈమూడును ద్వ్యుల్బణ సన్నిపాత భేదములు.
2	వృద్ధము	సమము	వృద్ధము	
3	సమము	వృద్ధము	వృద్ధము	
4	వృద్ధము	సమము	సమము	ఈమూడును ఏకోల్బణములు.
5	సమము	వృద్ధము	సమము	
6	సమము	సమము	వృద్ధము	
7	వృద్ధము	వృద్ధతరము	వృద్ధతమము	ఈయారును హీన, మధ్య, అధికదోష భేదములు.
8	వృద్ధతరము	వృద్ధము	వృద్ధతమము	
9	వృద్ధతరము	వృద్ధతమము	వృద్ధము	
10	వృద్ధము	వృద్ధతరము	వృద్ధతరము	
11	వృద్ధతరము	వృద్ధము	వృద్ధతరము	
12	వృద్ధతరము	వృద్ధతరము	వృద్ధము	
13	సమవృద్ధము	సమవృద్ధము	సమవృద్ధము	సమముగ వృద్ధిజెందిన సన్నిపాతము, ఇవియన్నియు చేరి సన్నిపాతభేదములు. (13) పదమూడు.
14	వృద్ధము	వృద్ధతరము	సమము	ఈతొమ్మిదియు ద్విదోష సంసర్గ భేదములు.
15	సమము	వృద్ధము	వృద్ధతరము	
16	వృద్ధతరము	సమము	వృద్ధము	
17	వృద్ధతరము	వృద్ధము	సమము	
18	వృద్ధము	సమము	వృద్ధతరము	
19	సమము	వృద్ధతరము	వృద్ధము	
20	వృద్ధము	వృద్ధము	సమము	
21	వృద్ధము	సమము	వృద్ధము	
22	సమము	వృద్ధము	వృద్ధము	
23	వృద్ధము	సమము	సమము	ఈమూడును ఏకదోష వృద్ధిభేదములు.
24	సమము	వృద్ధము	సమము	
25	సమము	సమము	వృద్ధము	

ఈయిరువదియైదును దోషవృద్ధిచే గల్గుభేదములు. ఈమొత్తము (25) ఇరువదియైదు.

క్షీణభేదములు. 25.

సంఖ్య.	వాతము.	పిత్తము.	కఫము.	వివరణము.
26	క్షీణము	క్షీణము	సమము	ఈయిరువదియైదింటికిని దోషవృద్ధి వలెనే యవాంతరభేదముల నెరుంగునది.
27	క్షీణము	సమము	క్షీణము	
28	సమము	క్షీణము	క్షీణము	
29	క్షీణము	సమము	సమము	
30	సమము	క్షీణము	సమము	
31	సమము	సమము	క్షీణము	
32	క్షీణము	క్షీణతరము	క్షీణతమము	
33	క్షీణతరము	క్షీణము	క్షీణతమము	
34	క్షీణతరము	క్షీణతమము	క్షీణము	
35	క్షీణము	క్షీణతరము	క్షీణతరము	
36	క్షీణతరము	క్షీణము	క్షీణతరము	
37	క్షీణతరము	క్షీణతరము	క్షీణము	
38	క్షీణము	క్షీణము	క్షీణము	
39	క్షీణము	క్షీణతరము	సమము	
40	సమము	క్షీణము	క్షీణతరము	
41	క్షీణతరము	సమము	క్షీణము	
42	క్షీణతరము	క్షీణము	సమము	
43	క్షీణము	సమము	క్షీణతరము	
44	సమము	క్షీణతరము	క్షీణము	
45	క్షీణము	క్షీణము	సమము	
46	క్షీణము	సమము	క్షీణము	
47	సమము	క్షీణము	క్షీణము	
48	క్షీణము	సమము	సమము	
49	సమము	క్షీణము	సమము	
50	సమము	సమము	క్షీణము	

ఈ 25 ను క్షీణదోషభేదములు.

వృద్ధక్షీణమిశ్రభేదములు.

సంఖ్య.	వాతము.	పిత్తము.	కఫము.	వివరణము.
51	వృద్ధము	సమము	క్షీణము	ఈయాఱును వృద్ధసమ క్షీణమిశ్రభేదములు.
52	వృద్ధము	క్షీణము	సమము	
53	క్షీణము	వృద్ధము	సమము	
54	సమము	వృద్ధము	క్షీణము	
55	సమము	క్షీణము	వృద్ధము	
56	క్షీణము	సమము	వృద్ధము	
57	వృద్ధము	వృద్ధము	క్షీణము	ద్వివృద్ధి ఏకక్షీణభేదములు.
58	వృద్ధము	క్షీణము	వృద్ధము	
59	క్షీణము	వృద్ధము	వృద్ధము	
60	వృద్ధము	క్షీణము	క్షీణము	ఏకైకక్షీణభేదములు.
61	క్షీణము	వృద్ధము	క్షీణము	
62	క్షీణము	క్షీణము	వృద్ధము	
63	సమము	సమము	సమము	త్రిదోషసమత్వము ఇయ్యదియారోగ్య హేతువు.

ఇవి యన్నియుం కలిసి అఱువదిరెండు దోషభేదములు వృద్ధిక్షయభేదములును, రోగకారణము లగును. అఱువదిమూడవది సమస్థితి నుండుదోషభేదము. ఇది యారోగ్య కారణము. ఇయ్యది వాగ్భటసూచితము.

ఏకవృద్ధి ఏకసమ ఏకక్షయమున గల్గు దోషభేదము లారిటి కుదాహరణము.

మూ (౧) ప్రకృతిస్థం యదా పిత్తం మారుతః శ్లేష్మణః క్షయే. ౪౪
స్థానాదాదాయ గాత్రేషు యత్ర యత్ర విసర్పతి,
తదా భేదశ్చ దాహశ్చ తత్ర తత్రానవస్థితః. ౪౫
గాత్రదేశే భవత్యస్య శ్రమో దౌర్బల్యమేవ చ,
(౨) సామ్యే స్థితం కఫం వాయుః క్షీణే పిత్తే తదా బలీ. ౪౬
కర్షేత్కుర్యాత్తదా శూలం సశైత్యస్తమ్భగౌరవమ్,
(౩) యదానిలం ప్రకృతిగం పిత్తం కఫపరిక్షయే. ౪౭
సంరుణద్ధి తదా దాహః శూలం చాస్యోపజాయతే,

(౪) శ్లేష్మాణం హి సమం పిత్తం యదా వాతపరిక్షయే. ౪౮
నిపీడయేత్తదా కుర్యాత్ సతన్ద్రాగౌరవం జ్వరమ్,
(౫) ప్రవృద్ధో హి యదా శ్లేష్మా పిత్తే క్షీణే సమీరణమ్ ౪౯
రున్ధ్యాత్తదా ప్రకుర్వీత శీతకం గౌరవం రుజమ్,
(౬) సమీరణే పరిక్షీణే కఫః పిత్తం సమత్వగమ్ ౫౦
కుర్వీత సన్నిరున్ధానో మృద్వగ్నిత్వం శిరోగ్రహమ్,
(ప్రకృతిస్థం యదా పిత్తం శ్లేష్మా మారుతసంక్షయే,
సన్నిరుద్ధ్యాత్తదా కుర్యాన్మృద్వగ్నిం చ శిరోగ్రహమ్)
నిద్రాం తన్ద్రాం ప్రలాపం చ హృద్రోగం గాత్రగౌరవమ్.
నఖాదీనాఞ్చ పీతత్వం ష్ఠీవనం కఫపిత్తయోః,

వ్యా. ఇచ్చట "ప్రకృతిస్థం యదా పిత్తం...కఫపిత్తయోః" అను గ్రంథముచేత' "వృద్ధిరేకస్య సమతా చైకస్యైకస్య సంక్షయః" అని యర్థశ్లోకమున జెప్పినయారుదోష భేదములకును వేర్వేరుగ నుదాహరణము చెప్పబడును:—

(౧) పిత్తము స్వభావస్థితినుండి, వాతము వృద్ధినొంది, కఫము క్షీణించియున్నపుడు, వృద్ధినొందినవాతము స్వభావస్థితి నుండుపిత్తమును దానిస్థానమునుండి లాగికొని దానితో గూడ కలిసికొని శరీరమునందెచ్చటెచ్చట వ్యాపించునో ఆయాస్థలములయందెల్ల పగులదీయుచున్నట్లు నొప్పియు, మంటయు, బడలికయు, బలహీనతయు నిలుకడ లేక కల్గుచుండును. (ఇది పిత్తము సమస్థితినుండి, వాతము వృద్ధినొంది, కఫము క్షీణించియుండు దోషలక్షణమున కుదాహరణము).

(౨) కఫము సమస్థితినుండి, వాతము వృద్ధినొంది, పిత్తము క్షీణించి యున్నపుడు ప్రబలమైనవాతము సమస్థితి నుండుకఫమును దానిచోటినుండి లాగికొని దానితో గూడి శరీరమున వ్యాపించును. అట్టియెడ వాతమువ్యాపించిన స్థలములయందెల్ల శూలనొప్పియు, చల్లదనంబును, భారంబును కల్గును. (ఇది కఫము సమస్థితినుండి, వాతము వృద్ధినొంది, పిత్తము క్షీణించియుండు దోషమున కుదాహరణము).

(౩) వాతము సమస్థితినుండి, పిత్తము వృద్ధినొంది, కఫము క్షీణించి యున్నపుడు ప్రకోపమునొందినపిత్తము సమస్థితినుండువాతమును నిరోధించును. అట్టియెడ మంటయు శూలనొప్పియుం కల్గును. (ఇది వాతము సమస్థితినుండి, పిత్తము వృద్ధినొంది, కఫము క్షీణించియుండు దోషమున కుదాహరణము).

(౪) కఫము సమస్థితినుండి పిత్తము వృద్ధినొంది, వాతము క్షీణించినపుడు వృద్ధి నొందిన పిత్తము సమస్థితి నుండుకఫమును నిరోధించును. అట్టియెడ కునికిపాటును శరీర భారంబును జ్వరంబును సంభావించును. (ఇది కఫము సమస్థితినుండి, పిత్తము వృద్ధినొంది, కఫము క్షీణించినదోషమున కుదాహరణము).

(౫) కఫము వృద్ధినొంది, పిత్తము క్షీణించి, వాతము సమస్థితి నుండినయెడ వృద్ధినొందినకఫము సమస్థితి నున్నవాతమును నిరోధించును. అప్పుడు శరీరము బరువై జ్వరంబును చలియు నొప్పియు కల్గును. (ఇది కఫము వృద్ధినొంది, పిత్తము క్షీణించి, వాతము సమస్థితినుండు దోషమున కుదాహరణము).

(౬) వాతము క్షీణించి, పిత్తము సమస్థితినుండి, కఫము ప్రకోపించినపుడు, ప్రవృద్ధకఫము సమస్థితినుండుపిత్తమును నిరోధించి జఠరాగ్నిని మందగింపజేయును. తలనొప్పిని కల్గించును. నిదురయు కునికిపాటును కల్గును. ప్రలాపము, హృదయరోగము, శరీరభారము ఇవి కల్గును. గోళ్లమున్నగునవి పచ్చనగును. నోట కఫంబును పిత్తరసరును వెడలును. (ఇది వాతము క్షీణించి, పిత్తము సమస్థితినుండి, కఫము వృద్ధినొందినదోషమున కుదాహరణము).

ద్వంద్వవృద్ధిఏకక్షయదోష భేదములు మూడు. అందు వాతము క్షీణించి పిత్తకఫములు వృద్ధినొందిన దోష లక్షణములు

మూ. హీనవాతస్య తు కఫః పిత్తేన సహితశ్చరన్. ౫౨
కరోత్యరోచకాపాకౌ సదనం గౌరవం తథా,
హృల్లాసమాస్యస్రవణం దూయనం పాణ్డుతాం మదమ్. ౫౩
విరేకస్య హి వైషమ్యం వైషమ్య మనలస్య చ,

వ్యా. వాతము క్షీణస్థితినుండి, పిత్తకఫములు రెండును వృద్ధినొంది యున్నపుడు కఫము పిత్తముతో గూడి శరీరమునందు సంచరించుచు అరోచకమును అజీర్ణమును కల్గించును. ఒడలినొప్పులు పుట్టును. శరీరము బరువుగనుండును. ఓకళింతలు కల్గి నోట నీరువెడలును. శరీరమున వేదన పుట్టును. శరీరము తెల్లబారును. తిక్కయెత్తినట్లుండును. మలప్రవృత్తి యొకప్పుడు కల్గుట మరియొకప్పుడు వెడలకుండుటయు సంభవించును. జఠ రాగ్ని యొకప్పుడు మందగించియు మరియొకప్పుడు తీవ్రమయ్యు నుండును. (ఇది వాతము క్షీణించి పిత్తకఫములు రెండును ప్రకోపమునొందిన దోషమున కుదా హరణము).

అందు పిత్తము క్షీణించి వాతకఫములు ప్రకోపించినదోషలక్షణములు.

మూ. క్షీణపిత్తస్య తు శ్లేష్మా మారుతేనోపసంహితః ౫౪
స్తమ్భం శైత్యం చ మోదం చ జనయత్యనవస్థితమ్,
గౌరవం మృదుతామగ్నేః భక్తాశ్రద్ధాం ప్రలేపనమ్. ౫౫
నఖాదీనాం చ శుక్లత్వం గాత్రపారుష్యమేవ చ,

వ్యా. పిత్తము క్షీణించి వాతకఫములు ప్రకోపించి (వృద్ధినొంది) యున్నపుడు కఫము వాతముతో గూడి శరీరమున వ్యాపించును. అట్టిశరీరము స్తంభించియుండుట, చల్లనై యుండుట, సూదుల బొడిచినవిధముగ పోటు ఇవి వ్యవస్థలేక కల్గుచుండును. శరీరభారము, అగ్నిమాంద్యము, ఆహారమునం దిచ్ఛలేకుండుట, కంపము, గోళ్లు కన్నులు మున్నగునవి నల్లబడుట, శరీరము పరుషముగనుండుట ఈలక్షణములు కల్గును. (ఇది పిత్తము క్షీణించి, వాతకఫములు రెండును వృద్ధినొందియున్న దోషమున కుదాహరణము).

కఫము క్షీణించి వాతపిత్తములువృద్ధినొందిన దోషలక్షణములు.

మూ. హీనే కఫే మారుతస్తు పిత్తం తు కుపితం ద్వయమ్. ౫౬
కరోతి యాని లిఙ్గాని శృణు తాని సమాసతః,
భ్రమముద్వేష్టనం తోదం దాహం స్ఫోటనముత్తమమ్. ౫౭
అఙ్గమర్దం పరిశోషం దూాయనం ధూపనం తథా,

వ్యా. కఫము క్షీణించి వాతపిత్తములు రెండును ప్రకోపించియున్నపుడు గల్గు లక్షణములు సంగ్రహముగ నిట్లైరుంగునది:—అట్టియెడ చక్రముపై నున్నవానివలె నొడలు తిరుగును. అవయవముల నూడదీయునట్లు బాధకల్గును. సూదుల గ్రుచ్చిన విధముగ పోటుపుట్టును. మంటకల్గును. శరీరము పగులును. అవయవములయం దెల్ల నొప్పి పుట్టును. శరీరము శుష్కించును. రొమ్ములో వేదనకల్గి పొగవెడలునట్లుండును. (పైజెప్పి నవిమూడును ఒకదోషము క్షీణించి రెండుదోషములు ప్రకోపించిన భేదములమూటికి నుదాహరణము.)

{ ఏకవృద్ధి ద్వంద్వక్షయదోషములు మూడు. అందు కఫము వృద్ధినొంది వాతపిత్తములు క్షీణించిన దోషలక్షణములు. }

మూ. వాతపిత్తక్షయే శ్లేష్మా స్రోతాంస్యపి దధచ్ఛ్రశమ్. ౫౮
చేష్టా ప్రణాశం మూర్ఛాంచ వాక్సఙ్గం చ కరోతి హి,

వ్యా వాతపిత్తములు రెండును క్షీణించి కఫము మాత్రము వృద్ధినొందినప్పుడు అట్టికఫము శరీరమునందలి రంధ్రములనన్నిటిని యడ్డగించును. దానంజేసి అవయవముల

చలనాది వ్యాపారములన్నియుం నుడుగును. మూర్ఛగ్రస్తును నోరు బిగబట్టి మాటలాడు టకును కష్టముగ నుండును.

పిత్తము వృద్ధినొంది కఫవాతములు క్షీణించిన దోషలక్షణము.

మూ. శ్లేష్మవాతక్షయే పిత్తం దేహౌజః స్రంసయేచ్చరత్. ౫౯
గ్లానిమిన్ద్రియదౌర్బల్యం తృష్ణాం మూర్ఛాం క్రియాక్షయమ్,

వ్యా. కఫవాతములు రెండును క్షీణించి పిత్తము మాత్రము ప్రకోపించినపుడు అట్టిపిత్తము శరీరమునందలి యోజస్సును కరిగించి వెడలించుచు శరీరమునందెల్ల సంచరించును. దానివలన బడలికయు, చక్షురాదీంద్రియముల బలహీనతయు, దప్పియు, మూర్ఛయు, పనులజేయుటయందు సామర్థ్యములేకపోవుటయు కల్గును.

వాతము వృద్ధినొందిన, కఫపిత్తములు క్షీణించినదోషలక్షణము.

మూ. పిత్తశ్లేష్మక్షయే వాయుః మర్మాణ్యతి నిపీడయన్. ౬౦
ప్రణాశయతి సంజ్ఞాం చ వేపయ త్యథవా నరమ్,

వ్యా. పిత్తకఫములు రెండును క్షీణించి వాతము మాత్రము ప్రకోపించినపుడు అట్టివాతము మర్మములనన్నిటిని బిగదీసి శరీరమును ప్రజ్ఞదప్పించును. వడకించును. (ఇవి మూడును ఒకదోషము మాత్రము ప్రకోపించి తక్కినవిరెండును క్షీణించిన దోషముల కుదాహరణములు)

ఇత్తెరంగున ఒకదోషము వృద్ధినొంది మరియొకటి సమస్థితినుండి యింకొకటి క్షీణించునట్టి దోషభేదము లారును, ఒకదోషము క్షీణించి తక్కినవిరెండును క్షీణించిన దోషభేదములు మూడును, ఒకదోషము వృద్ధినొంది తక్కినవి రెండును క్షీణించిన దోషభేదములు మూడునుజేరిన మొత్తము పండ్రెండుదోషభేదములకు వేరువేరుగ నుదాహరణములు "ప్రకృతిస్థం యదా పిత్తం" అని యుపక్రమించిన గ్రంథముచేత నుదాహరణ రూపముగ జెప్పబడినది. తక్కినదోషభేదముల కన్నిటికిని ఉదాహరణముల నాయా స్థలములయం దూహించునది.

తక్కినదోషభేదముల కన్నిటికిని ఉదాహరణముల జెప్పవలసియున్నను దోషముల సంసర్గమున వృద్ధిక్షయములచే గల్గుభేదములు గమనించుటకు కష్టముగా నుండునని యెంచి తక్కినవానిని వదలి వృద్ధిక్షయభేదముల పండ్రెండింటికి మాత్రము గ్రంథకర్త ప్రధానముగ నుదాహరణముల జూపెను. అని కొందరియాశయము.

వాతాదిదోషముల వృద్ధి-క్షయ-సామ్యావస్థల ప్రత్యేకలక్షణములు.

మూ. దోషాః ప్రవృద్ధాః స్వం లిఙ్గం దర్శయన్తి యథాబలమ్. ౬౧
క్షీణా జహాతి లిఙ్గం స్వం, సమాస్స్వం కర్మ కుర్వతే,

వ్యా వాతపిత్తకఫములు మూడును స్వప్రమాణములకన్న నధికముగ వృద్ధినొంది నపుడు ఆయాదోషములకు వేరువేర జెప్పబడినలక్షణముల వానివానిబలానుసారముగ జూపును. (దోషములవృద్ధి సమ-మధ్య-అధిక భేదములచే మూడువిధముల నుండును. అట్టి యెడ సామాన్యముగ వృద్ధినొందిన దోషములు సామాన్యముగ తమలక్షణముల జూపు ననియు, మధ్యముగ వృద్ధినొందినదోషము తనలక్షణములను మధ్యమముగ జూపుననియు, మిక్కిలి యధికముగ వృద్ధినొందినదోషము స్వలక్షణముల మిక్కుటముగ జూపుననియు నెరుంగుటకై 'యథాబలమ్' అని చెప్పబడినది.)

మరియు దోషములు స్వప్రమాణమునకన్న క్షీణించినయెడ తమతమవ్యాపార ములను విడచును. అటుగాక దోషములు మూడును వానివానికి నియతమైన (వృద్ధి క్షయములు లేక) సమస్థితియం దున్నయెడ వానివానికి నిర్ణయింపబడిన కృత్యముల నిరాటంకముగ జేయుచుండును. (అందు వృద్ధినైనను క్షయమునైనను నొందినదోషములు రోగముల గల్గించుననియు, సమస్థితి నుండునెడ తమతమకృత్యముల నిరపాయముగ జేయుచు నారోగ్యమును కల్గించి స్వస్థతను కాపాడుననియు నెరుంగునది.)

ఇచ్చట "క్షీణా జహాతి స్వం లిఙ్గం" అనువాక్యమునకు స ప్రమాణమునకు తక్కువగ క్షీణించిన వాతపిత్తకఫములు తమతమకు నియతములైన లక్షణములను వదలి వానివానికృత్యముల జక్కగ నెరవేర్పకయుండునుగాన రోగములమాత్రము కల్గించు సామర్థ్యము వానికి లేదని భావము. స్వప్రమాణమునకన్న నధికముగ వృద్ధినొందినవి బలవంతములై యుండును కావున నవి దూష్యములగు రసాదిధాతువులను వ్యాపించి వాని చెరిచి జ్వరాదిరోగముల గల్గించును. క్షీణించినవిమాత్రము బలహీనములగుటచే రోగములగల్గింప శక్తిలేకుండునని భావము. (దోషములక్షయమనగ స్వప్రమాణమునకన్న తగ్గియుండుట యని యర్థము. పూర్తిగ క్షయమగునెడ శరీరమున కపాయమే యగును కావున స్వప్రమాణమునకన్న తగ్గుట క్షయమని చెప్పుటయే సమంజసము. రసాదిధాతు క్షయమునందును ఇత్తెరంగుననే యర్థమును గ్రహించునది.)

పదునెనిమిదిక్షయములవివరణము.

మూ. వాతాదీనాం రసాదీనాం మలానా మోజసస్తథా. ౬౨
క్షయా స్తత్రానిలాదీనాం ఉక్తం సంక్షీణలక్షణమ్,

వ్యా. మరియు వాతపిత్తకఫముల మూడిటియొక్కయు, రస-రక్త-మాంస-మేదః-అస్థి-మజ్జా-శుక్రములను నట్టిధాతువులయొక్కయు, ఓజస్సుయొక్కయు, పురీషమూత్రములు పంచేంద్రియములయొక్కయు క్షయములలక్షణములు వేరువేరుగ నుండును. (ఇవియే పదునెనిమిదిక్షయము లనబడును)ఇందు వాతపిత్తకఫములలక్షణములు పైనచెప్పబడినవి. (తక్కిన రసరక్తాదులక్షయలక్షణము లీక్రింద చెప్పబడునని భావము).

రసధాతుక్షయలక్షణములు.

మూ ఘట్టతే సహతే శబ్దం నోచ్చైర్ద్రవతి శూల్యతే. ౬౩
హృదయం తామ్యతి స్వల్పచేష్టస్యాపి రసక్షయే,

వ్యా. శరీరమునందలి రసధాతువు క్షీణించినప్పుడు హృదయమున దడ పుట్టును. బిగ్గరగ కల్గినశబ్దమును విన సహింపడు. హృదయమున ధుక్-ధుక్ అనుధ్వని వినబడును. శూలమున గ్రుచ్చినవిధముగ బాధ కల్గును. కొంచెమైనను పనిచేసినచో హృదయమున బడలికకల్గి శరీరము సొక్కును.

రక్తమాంసములక్షయలక్షణములు.

మూ. పరుషా స్ఫుటితా మ్లానా త్వగ్రూక్షా రక్తసంక్షయే. ౬౪
మాంసక్షయే విశేషేణ స్ఫిగ్గ్రీవోదరశుష్కతా,

వ్యా. రక్తము క్షీణించినపుడు చర్మము పరుషమై గరగరలాడుచు పగుళ్లు బాయును. చర్మము కోమలముగాక వాడి జిడ్డులేక రూక్షముగ నుండును. మాంసము క్షీణించినపుడు రక్తక్షయలక్షణములు కల్గుటయకాక పిరుదులును మెడయు పొట్టయు కృశించియుండును.

మేదోధాతుక్షయలక్షణములు.

మూ. సన్ధీనాం స్ఫుటనం గ్లానిః అక్ష్ణోరాయాస ఏవ చ. ౬౫
లక్షణం మేదసి క్షీణే తనుత్వం చోదరస్య చ,

వ్యా. శరీరమునందలి మేదోధాతువు క్షీణించినప్పుడు కీళ్లూడినట్లుండును. శరీరమున బడలిక కల్గును కన్నులకు శ్రమముగ నుండును. పొట్ట కృశించి సన్నగిలును.

అస్థిక్షయలక్షణము.

మూ. కేశలోమనఖశ్మశ్రుద్విజప్రపతనం శ్రమః. ౬౬
జ్ఞేయమస్థిక్షయే రూపం సన్ధిశైథిల్యమేవ చ,

వ్యా. శరీరమునందలి యస్థులు క్షీణించినపుడు వెంట్రుకలును, రోమంబులును, గోళ్లును, గడ్డము మీసములును, పండ్లును ఊడును. శరీరమున కారణములేకయే శ్రమము కల్గును. శరీరమునందలి సంధిబంధములు సడలి శిథిలములగును.

మజ్జధాతుక్షయలక్షణములు.

మూ. శీర్యన్త ఇవ చాస్థీని దుర్బలాని లఘూని చ. ౬౭
ప్రతతం వాతరోగాశ్చ క్షీణే మజ్జని దేహినామ్,

వ్యా. శరీరమునందలి యస్థులలోనిక్రొవ్వు (మజ్జ) క్షీణించినపుడు అస్థులు బలహీనములై కృశించి పగులునట్లు శిథిలములగును. అధికముగ వాతరోగములు సంభవించును.

శుక్రధాతుక్షయలక్షణము.

మూ. దౌర్బల్యం ముఖశోషశ్చ పాణ్డుత్వం సదనం శ్రమః. ౬౮
క్లైబ్యం శుక్రావిసర్గశ్చ క్షీణశుక్రస్య లక్షణమ్,

వ్యా. శరీరమునందలి శుక్రమనుప్రధానధాతువు క్షీణించినయెడ చాలబలహీనము కల్గును. నోట ద్రవములేక యెండును. శరీరము తెల్లబారును. అవయవములయందెల్ల నొప్పిపుట్టును. బడలిక యధికముగ కల్గును. పుంస్త్వము (సంభోగశక్తి) చెడును. శుక్రము (సంభోగకాలమున) బైటికి వెడలదు.

పురీషక్షయలక్షణము.

మూ. క్షీణే శకృతి చాన్త్రాణి పీడయన్నివ మారుతః. ౬౯
రూక్షస్యోన్నమయన్ కుక్షిం తిర్యగూర్ధ్వం చ గచ్ఛతి,

వ్యా. శరీరము రూక్షమైనవానికి పురీషము స్వప్రమాణమునకన్న తక్కువయై క్షీణించును. అట్టియెడ వానిశరీరమునందలి వాతము పొట్టలోనిప్రేవులను బాధించుచు కుక్షిని పైకిలాగిపట్టి కుక్షిలో సడ్డముగను ఊర్ధ్వముగను వ్యాపించి సంచరించును.

మూత్రక్షయలక్షణము.

మూ. మూత్రక్షయే మూత్రకృచ్ఛ్రం మూత్రవైవర్ణ్యమేవ చ. ౭౦
పిపాసా బాధతే చాస్య ముఖం చ పరిశుష్యతి,

వ్యా. మూత్రము స్వప్రమాణమునకన్న తక్కువగ క్షీణించినయెడ మూత్రకృచ్ఛ్రము కల్గును. (మూత్రము కష్టముచే వెడలునని యర్థము). మూత్రము స్వాభావిక

మైనవర్ణము మారి (ఎఱుపు మున్నగువర్ణాంతరముకల్గి) యుండును. దప్పి యధికముగ బాధించును. నోట ద్రవము లేక యెండును.

పంచేంద్రియములక్షయలక్షణసంగ్రహము.

మూ. మలాయనాని చాన్యాని శూన్యాని చ లఘూని చ. ౭౧
విశుష్కాణి చ లక్ష్యన్తే యథా స్వం మలసంక్షయే,

వ్యా. (పైజెప్పినపురీషములుదక్క తక్కినపంచేంద్రియములకును అధిష్ఠానములగు ముఖము (నోరు), నాసారంధ్రములు, కర్ణరంధ్రములు, నేత్రములు; త్వగింద్రియమున కధిష్ఠానములగు రోమరంధ్రములు. ఇవి మలాయనములు) అట్టి మలస్థానముల నాశ్రయించిన ఆయామలములు తమతమప్రమాణమునకన్న తక్కువగ క్షీణించినపుడు, ఆయామలస్థానములు ద్రవము లేక ఆయామలములు లేక తేలికగ నుండును. అట్టిలక్షణములబట్టి యాయామలక్షయము నూహించునది.

మిక్కిలి సూక్ష్మములగుచెమట మున్నగుమలముల క్షయమును గమనించుట చాల కష్టము, కావున అట్టిమలముల కాధారములగు కర్ణనాసాదిరంధ్రములయందు శుష్కత్వము, పోటు మున్నగుబాధ, లాఘవము మున్నగులక్షణములనుబట్టియే వానిక్షయము నూహింపవలెను. ఈవిషయమునే వాగ్భటాచార్యు లిట్లుపదేశించిరి—"మలానా మతి సూక్ష్మాణాం దుర్లక్ష్యం లక్షయేత్ స్వయం, స్వమలాయనసంశోషతోదశూన్యత్వ లాఘవైః"

మరియు నష్టాదశక్షయములలక్షణములును జతూకర్ణతంత్రమున సంగ్రహముగ నిట్లు చెప్పబడినవి:—"దోషాణాం, ధాతూనాం, ఓజోమూత్ర శకృదింద్రియమలాయనానాం, అష్టాదశక్షయాః, తే లక్ష్యాః స్వగుణక్రియానాశాత్" త్రిదోషములయొక్కయు, సప్తధాతువులయొక్కయు, ఓజస్సు మూత్రము పురీషము పంచేంద్రియములు అనువానియొక్కయు క్షయములు పదునెనిమిది యగును. అట్టిక్షీణములను దానిదానికి సంబంధించినగుణములును క్రియలును నశించినప్పుడు వానివానిక్షయముల గమనింపవలెనని యర్థము.

ఓజోధాతుక్షయలక్షణములు.

మూ. బిభేతి దుర్బలోఽభీక్ష్ణం ధ్యాయతి వ్యథితేన్ద్రియః. ౭౨
దుశ్ఛాయో దుర్మనాః రూక్షః క్షామశ్చైవౌజసః క్షయే,

వ్యా. మనుజునియొక్క యోజోధాతువు క్షీణించినయెడ మనుజునకు చాల బలహీనము కల్గును. భయపడును. మనస్సు కలతనొంది దేనినైన చింతింపుచుండును. శరీర

కాంతి చెడును. మనస్సు చాల చెడిపోవును. శరీరము రూక్షమగును. కృశించును. కొంచెము ప్రయాసకల్గినను శరీరమునం దాయాస మెక్కుడగును. (పైలక్షణములు అర్ధాంజలిపరిమితమై యప్రధానమగు నోజస్సు స్వప్రమాణమునకన్న తక్కువయైనప్పుడు కల్గును.)

ఓజస్స్వరూపము.

మూ. హృది తిష్ఠతి యచ్ఛుద్ధం రక్తమీషత్సపీతకమ్. ౭౩
ఓజశ్శరీరే సంఖ్యాతం తన్నాశాన్నా వినశ్యతి (నాశమృచ్ఛతి),
ప్రథమే జాయతే హ్యోజః శరీరేఽస్మిన్ శరీరిణామ్ ౭౪
(సర్పిర్వర్ణం మధురసం లాజగన్ధి ప్రజాయతే,
భ్రమరైః ఫలపుష్పేభ్యో యథా సంధ్రియతే మధు
తద్వదోజస్స్వకర్మభ్యో(శ్శరీరేభ్యో) గుణైస్సన్ధ్రియతే సదా)

వ్యా. కొంచెము పసుపురంగును, కొంచెము ఎరుపురంగును కలిసి శుక్లవర్ణమై హృదయస్థానమున జేరియుండు (ఎనిమిదిబిందువులపరిమాణముకల)పదార్థము ఓజస్సన బడును. అట్టి యోజస్సు స్వప్రమాణమునకన్న లేశమాత్రమైన నశించినచో మనుజుడు ఆక్షణముననే మృతినొందును. (ఇచ్చట 'ఈషత్' అనుపదమును ప్రత్యేకముగ నోజస్సు కన్వయించుటచేత కొంచెముగ పీతరక్తవర్ణములు కలిసి శుక్లవర్ణమై కొంచెముగ పరిమాణముకల్గి హృదయము నాశ్రయించియుండునది యోజస్సు అని యర్థము చేయుటచేత అష్టబింద్వాత్మకమైన యోజస్సని యర్థ మేర్పడును.)

మరియు మనుజులశరీరమున నేతివంటివర్ణంబును తీపియుఁ కల్గినయోజస్సు తొలు దొల్త కల్గును. అయ్యది పేలాలవంటిగంధము కల్గియుండును.

తుమ్మెదలు ఫలములనుండియుఁ పలుదెరంగులైన పుష్పములనుండియుఁ తేనెను సంగ్రహించి యొక్కచోట చేర్చువిధముగ మనుజులశరీరమున నుండురసాదిధాతువుల నుండి వానిసారమును గుణములు సంగ్రహించి నానాట హృదయస్థానమున జేర్చు చుండును. అయ్యది ధాతుసారాత్మకమైన యోజస్సని చెప్పబడును. (ఇయ్యది యెనిమిది బిందువుల పరిమాణముకల్గి ప్రాణములకు ముఖ్యాధారమై హృదయస్థానమున జేరి యుండును.) ఈవిషయమే తంత్రాంతరమున "ప్రాణాశ్రయస్యౌజసోఽష్టౌబిన్దవో హృదయాశ్రయాః" అని చెప్పబడినది.

ఇచ్చట నీవివరణము నెరుంగునది:—ఓజస్సు ప్రధానంబనియుఁ, అప్రధానం బనియుఁ రెండువిధములు. అందు సర్వధాతుసారభూతమై హృదయమున జేరి ప్రాణము

లకు ముఖ్యాధారమునై యెనిమిదిబిందువుల పరిమాణముకల్గినది ప్రధానమైన యోజస్సు. ఈయోజస్సునందు లేశమాత్రమైన నశించినయెడ క్షణకాలమైన మనుజునిశరీరమున ప్రాణములు నిలువనేరవు. కావుననే యియ్యది ప్రధానమైన ఓజస్సని చెప్పబడినది. ఈ యోజస్సులక్షణమే ప్రకృతగ్రంథమున "హృది తిష్ఠతి వినశ్యతి" అని చెప్పబడినది. ఈ వివరణముగనే "ప్రథమే జాయతే...ప్రజాయతే" అనుశ్లోకమును మూలమున జెప్ప బడినది. గాని కొన్నిప్రాచీనముద్రితప్రతులయందు ఈశ్లోకము కానరాదు. వ్యాఖ్యా కారుడును "ప్రథమే జాయతే ఇత్యాది పాఠస్తు నాతిప్రసిద్ధః" అని యుపేక్షనే సూచించెను.

మరియు "భ్రమరైః ఫల...యతే సదా" అనుశ్లోకముగూడ పైయర్థమునే స్ఫుటముగ వివరించుచున్నదిగాని, అయ్యది తంత్రాంతరమునుండి సంగ్రహింపబడినదిగాని యీ మూలగ్రంథమునందలియది యని తోచదు. సర్వధాతుసారాత్మకమైన యోజస్సు ప్రధానమైనది యనుటకు సుశ్రుతమునందలి "రసాదీనాం శుక్రాంతానాం తత్పరం తేజః, తత్ఖల్వోజః" అనువాక్యము ప్రమాణముగ నున్నది. ఇచ్చట 'తత్పరం ఓజః' అను దానికి ప్రధానమైన యోజస్సని యర్థము. ఇట్లు చెప్పుటచేత అప్రధానమైనయోజస్సు వేరొండున్నదని తెలుపబడినది. ఈవిషయమే అర్థేదశమహామూలీయ మనుముప్పదియవ యధ్యాయమున నిట్లు విస్తరముగ జెప్పబడినది:—"యేనౌజసా వర్తయన్తి ప్రీణితాః సర్వజన్తవః, యదృతే సర్వభూతానాం జీవితం నావతిష్ఠతే. యత్సారమాదౌ గర్భస్య యత్తద్గర్భరసాద్రసః, సంవర్తమానం హృదయం సమావిశతి యత్పురా. యస్య నాశాత్తు నాశోఽస్తి ధారితద్ధృదయాశ్రితం, యచ్ఛరీరరసస్నేహః ప్రాణా యత్ర ప్రతిష్ఠితాః" సూ. ౩౦. అ. ౮-౧౧ శ్లో.) పైగ్రంథముచేత ఓజస్సు ప్రాణాధారమై సర్వధాతుసార రూపమై హృదయము నాశ్రయించియుండునని యేర్పడును. మరియు హృదయస్వరూ మును వివరించునపుడు "తత్పరస్యౌజసః స్థానం తత్ర చైతన్యసఙ్గ్రహః, హృదయం" నియు పైజెప్పిన ముప్పదియవయధ్యాయమున జెప్పబడినది. ఇచ్చట 'పరస్య ఓజసః ానం' అని చెప్పుటచేత పర-అపరభేదములచే రెండువిధములైన యోజస్సుకలదని ెలియుచున్నది. అట్టి హృదయాశ్రితమైన ప్రధానోజస్సున లేశమైన నశించిననాడు ్రాణములు నిలువనోపవు.

రెండవది అప్రధానమైన యోజస్సు. ఇది యర్ధాంజలిపరిమితమై హృదయము ాశ్రయించిన ధమనులతో జేరియుండును. దీని పరిమాణము శారీరస్థానమున నేడవ ధ్యాయమున నిట్లు చెప్పబడినది.—

"మస్తిష్కస్య అర్థాఞ్జలిః, శుక్రస్య తావదేవ ప్రమాణం, తావదేవ శ్లేష్మణ శ్చౌజసః" ఈవాక్యముచే మనుజులకు వారివారియంజలితో నర్థాంజలిప్రమాణము (చేరెడు) కల్గియుండునని తెలిసెడి. ప్రకృతమున "బిభేతి-ఓజసఃక్షయే" అని చెప్పబడిన యోజఃక్షయలక్షణములు అర్ధాంజలిపరిమితమై ధమనుల నాశ్రయించియుండు ఓజస్సు స్వప్రమాణమునకన్న తక్కువగ క్షీణించినప్పుడు గల్గునని యెరుంగునది. ఈవిషయమై విస్తరమంతయు నర్ధేదశమహామూలీయమున జెప్పబడును.

—క్షయసామాన్యకారణములు.—

మూ. వ్యాయామోఽనశనం చిన్తా రూక్షోఽల్పప్రమితాశనమ్,
వాతాతపౌ భయం శోకః రూక్షపానం ప్రజాగరః.　　　౭౫
కఫశోణితశుక్రాణాం మలానాం చాతివర్తనమ్,
కాలో భూతోపఘాతశ్చ జ్ఞాతవ్యాః క్షయహేతవః　　　౭౬

వ్యా. దేహపరిశ్రమముజేయుట, ఆహారములేక యుపవాసముండుట, చింతించుట, రూక్షమైన యాహారమును భుజించుట, స్వల్పముగనైనను ఒక్కటేరసమునైనను భుజించుట, గాలియందును ఎండయందును నివసించుట, భయపడుట, శోకము, రూక్షగుణముగల మద్యాదులను త్రాగుట, రాత్రులయందు నిదురమేల్కొంచియుండుట, కఫంబును రక్తంబును శుక్రంబును శరీరమునందలి మలంబులు అధికముగ శరీరమునుండి బైటవెడలుట, ఆదానరూపకాలము, వార్ధక్యరూపమైన వయస్సు, పిశాచాదులవలన బాధకల్గుట ఇవియన్నియు పైజెప్పిన క్షయములకు యథాసంభవముగ కారణములగును. (ఇత్తెరంగున 'క్షయాః కతి?' అనుప్రశ్నమున కుత్తరముగ 'దశాష్టౌ చ క్షయాః' అని నిర్దేశింపబడిన పదునెనిమిది క్షయములును వివరింపబడియె.)

—ప్రమేహనిదానము, సంప్రాప్తి.—

మూ. గురుస్నిగ్ధామ్లలవణం భజతామతిమాత్రశః,
నవమన్నం చ పానం చ నిద్రామాస్యాసుఖాని చ.　　　౭౭
త్యక్తవ్యాయామచిన్తానాం సంశోధనమకుర్వతామ్,
శ్లేష్మా పిత్తం చ మేదశ్చ మాంసం చాతిప్రవర్ధతే.　　　౭౮
తైరావృతగతిర్వాయుః ఓజ ఆదాయ గచ్ఛతి,
యదా వస్తిం తదా కృచ్ఛ్రో మధుమేహః ప్రవర్తతే.　　　౭౯
సమారుతస్య పిత్తస్య కఫస్య చ ముహుర్ముహుః,
దర్శయత్యాకృతిం గత్వా క్షయమాప్యాయతే పునః.　　　౮౦

వ్యా. "సప్తపిడకామధుమేహికాః" అని నిర్దేశింపబడిన యేడువిధములైన ప్రమేహపిడకల వివరించుటకై వానికి హేతువులగు ప్రమేహముల నిదానసంప్రాప్తిస్వరూపములు చెప్పబడుచున్నవి. గురుపదార్థములనైనను, స్నిగ్ధపదార్థములనైనను, అమ్ల లవణరసములు కల పదార్థములనైనను విశేషముగ భుజించుట, క్రొత్తధాన్యముల యన్నమును అధికముగ తినుట, క్రొత్తమద్యమును త్రాగుట, అధికముగ నిద్రసేవించుట, అధికముగ కూర్చొని యుండుట, దేహపరిశ్రమము చింతనమును (మానసికవ్యాపారమును) బొత్తుగమానుటః వమనవిరేచనాది శోధనముల సేవించకుండుట, ఈకారణములచేత శరీరమునందలి శ్లేష్మంబును పిత్తంబును మేదోధాతువును మాంసంబును అధికముగ (స్వప్రమాణమునకన్న నధికముగ) వృద్ధినొంది వాతసంచారమార్గమును అడ్డగించును. దానంజేసి వాతము ప్రకోపించి శరీరమునందలి యోజస్సును కూడ దీసికొని వస్తి (మూత్రపుసంచి) యందు చేరినపుడు మిక్కిలి కష్టసాధ్యమైన మధుమేహము సంభవించును. అట్టి మధుమేహమున వాతపిత్త కఫములయొక్క లక్షణములు మాటిమాటికిని కనబడును. అట్టియెడ మూత్రము పలుమారు వెడలుచున్నను మాటిమాటికి అప్పుడప్పుడును వృద్ధియగుచుండును. అట్టిక్రూరమగు ప్రమేహము తనంతనే యొక సమయమున శాంతినొందియుండును.

ప్రమేహపిటికానిదానము, సంప్రాప్తి.

మూ. ఉపేక్షయాస్య జాయన్తే పిడకాః సప్త దారుణాః,
మాంసలేష్వవకాశేషు మర్మస్వపి చ సన్ధిషు. ౮౧
శరావికా కచ్ఛపికా జాలినీ సర్షపీ తథా,
అలజీ వినతాఖ్యా చ విద్రధీ చేతి సప్తమీ. ౮౨

వ్యా. పైజెప్పిన ప్రమేహములయందు వానికిదగిన చికిత్సజేయక యుపేక్షించిన యెడ శరీరమునందలి మిక్కిలి బలిసియుండు ప్రదేశములయందును, మర్మస్థానముల యందును, కీళ్లయందును ఏడువిధములైన పిటికలు కల్గును. అయ్యవి శరావిక, కచ్ఛపిక, జాలిని, సర్షపిక, అలజి, వినత, విద్రధి అను నామములచే నేడువిధముల నుండును. ఇవి మిక్కిలి క్రూరములై యుండును. (ఇవి యేడును రాచపుండు అని లోకమున వ్యవహరింపబడును. (ఆంగలవైద్యులు కార్బంకల్ అనియు చెప్పెదరు.)

శరావికలక్షణము. (౧)

మూ. అన్తోన్నతా మధ్యనిమ్నా శ్యావా క్లేదరుజాన్వితా,
శరావికా స్యాత్పిడకా శరావాకృతిసంస్థితా. ౮3

వ్యా. అంచులయం దున్నతంబును నడుమ పల్లముగను శ్యామవర్ణంబును కల్గి చీము మున్నగుద్రవమును స్రవించుచు నొప్పి మున్నగుబాధకల్గి శరావము(మూకుడు)ను బోలియుండునది శరావిక యను పిడకయని యెరుంగునది. (ఇయ్యది మూకుడువలె నుండుటంజేసి శరావిక యని యన్వర్థముగ చెప్పబడును.)

కచ్ఛపికాలక్షణము. (౨)

మూ. అవగాఢార్తినిస్తోదా మహావాస్తుపరిగ్రహా,
శ్లక్ష్ణా కచ్ఛపపృష్ఠాభా పిడకా కచ్ఛపీ మతా ౮౪

వ్యా. మిక్కిలి లోతున నొప్పియు సూదుల బొడిచినవిధముగ పోటును కల్గి శరీరమున విశాలమై బలిసియుండు వీపు మున్నగు ప్రదేశమున తాబేటి వీపువలె నున్ననై యున్నతమైన యాకారముకల్గి జనించినది కచ్ఛపికయను పిడకయని యెరుంగునది. (ఇయ్యది తాబేటివలె నున్నతంబును నునుపు కల్గియు నుండుటంజేసి కచ్ఛపికయని యన్వర్థముగ చెప్పబడును.)

జాలినీలక్షణము. (౩)

మూ. స్తబ్ధా సిరాజాలవతీ స్నిగ్ధస్రావా మహాశయా,
రుజానిస్తోదబహులా సూక్ష్మచ్ఛిద్రా చ జాలినీ. ౮౫

వ్యా. హెచ్చుకయు తగ్గకయు స్తంభించి యనేకములగు సిరలతోఁగూడి విశాలమైన స్థలమున జనించి మిక్కిలి యధికమైన నొప్పియు మంటయు కల్గి జల్లెడవలె మిక్కిలి సన్నని రంధ్రము లనేకములు కల్గియుండునది జాలినియను పిడక యనబడును. (జాలిని యన జల్లెడ. అట్టి యాకారము కల్గినది యగుటంజేసి జాలిని యని యన్వర్థముగ జెప్పబడును.)

సర్షపికాలక్షణము. (౪)

మూ. పిడకా నాతిమహతీ క్షిప్రపాకా మహారుజా,
సర్షపీ సర్షపాభాభిః పిడకాభిశ్చితా భవేత్. ౮౬

వ్యా. మిక్కిలి గొప్పదిగాక అతిశీఘ్రముగ పక్వమై మిక్కిలి బాధకల్గి ఆవాల వంటి సన్నని బొబ్బలతోఁ గూడియుండునది సర్షపిక యనబడును. (ఇయ్యది యావాల వంటి బొబ్బలు గల్గియుండుటవలన సర్షపికయని యన్వర్థముగ జెప్పబడును.)

అలజీలక్షణము. (౫)

మూ. దహతి త్వచముత్థానే తృష్ణామోహజ్వరప్రదా,
విసర్పత్యనిశం దుఃఖాత్ దహత్యగ్నిరివాలజీ. ౮౭

వ్యా. అలజి యను పిడక పుట్టునప్పుడు చర్మమునందు మిక్కుటముగ నిప్పున గాల్చినవిధముగ మంట బుట్టును. దప్పియు, మూర్ఛయు, జ్వరంబును ఉపద్రవములుగ నుండును. అయ్యది తన కిచ్చవచ్చినట్లు పలుపోకల వ్యాపించుచు నిప్పున కాల్చినవిధముగ మంటపుట్టించును. (అలజి యనునది రూఢిసంజ్ఞ యని యెఱుంగునది.)

వినతాలక్షణము. (౬)

మూ. అవగాఢరుజాక్లేదా పృష్ఠే వాప్యుదరేఽపి వా,
మహతీ వినతా నీలా పిడకా వినతా మతా. ౮౮

వ్యా. మిక్కిలి లోతున నొప్పియుం చీము మొదలగు ద్రవంబును కల్గి వీపునందైనను పొట్టపైనైనను మిక్కిలి విశాలమై నల్లనిరంగుకల్గిన వ్రణము పుట్టును. ఇయ్యది వంగినయాకారముకల్గినది కావున వినత యని చెప్పబడును.

విద్రధి ద్వివిధభేదములు. (౭)

మూ. విద్రధిం ద్వివిధా మాహుః బాహ్యమాభ్యన్తరీం తథా,
బాహ్యాత్వక్ స్నాయుమాంసోత్థా కణ్డ(కడా)రాభా మహారుజా.

వ్యా. బాహ్యమనియు ఆభ్యంతరమనియు విద్రధి రెండువిధములు. అందు బాహ్యవిద్రధి త్వక్ను స్నాయువు (సన్ననినరము)లను మాంసము నాశ్రయించి కండరము (స్థూలమైన స్నాయువు) రంగుకల్గి జనించును. విద్రధి సామాన్యముగ మిక్కిలి తీవ్రమైన బాధ కల్గియుండును. (ఇచ్చట 'కడారాభా' అను పాఠమున కపిలవర్ణము కల్గినది యని యర్థము. విద్రధి ద్వివిధమైనను జాతి యొకటి యగుటంజేసి యేకరూపముగ పరిగణనము చేసి "విద్రధీ చేతి సప్తమీ" యని యేడవదిగ పరిగణనము చేయబడినది.)

అన్తర్విద్రధినిదానము, సంప్రాప్తి.

మూ. శీతకాన్నవిదాహ్యుష్ణరూక్షశుష్కాతిభోజనాత్,
విరుద్ధాజీర్ణసంక్లిష్టవిషమాసాత్మ్యభోజనాత్. ౯౦
వ్యాపన్నబహుమద్యత్వాత్ వేగసన్ధారణాత్ శ్రమాత్,
జిహ్మవ్యాయామశయనాత్ అతిభారాధ్వమైథునాత్. ౯౧
అన్తశ్శరీరే మాంసాసృగావిశన్తి యదా మలాః,
తదా సంజాయతే గ్రన్థిః గమ్భీరస్థస్సుదారుణః. ౯౨
హృదయే క్లోమ్ని యకృతి ప్లీహ్ని కుక్షౌ చ వృక్కయోః,
నాభ్యాం వంక్షణయోర్వాపి వస్తౌ వా తీవ్రవేదనః. ౯౩

వ్యా. చల్లని యన్నమును మంటబుట్టించు నాహారమును మిక్కిలి యుష్ణమైన వీర్యము కల యాహారమును జిడ్డులేక రూక్షమైన యాహారమును ఎండిన పదార్థములను భుజించినను, పరిమితికన్న నధికముగ భుజించినను, పరస్పర విరుద్ధములగు క్షీరమత్స్యాదులను అజీర్ణకరపదార్థములను, దోషముల వృద్ధినొందించు పదార్థములను భుజించినను అకాలమున భుజించినను అసాత్మ్యముల భుజించినను, చెడిన మద్యమును త్రాగినను, మితిమీరి మద్యపానము జేసినను, మలమూత్రాది వేగముల నిరోధించినను, శరీరమునకు మిక్కిలి శ్రమపుట్టించు పనుల జేసినను, వంకరటింకరగ దేహపరిశ్రమము జేసినను, వంకరగ పరుండినను, అధికముగ భారమును మోసినను, అధికముగ సంభోగము జేసినను, లేక త్రోవ నడచినను, ఈకారణములచేత వాతాదిదోషములు ప్రకోపించి శరీరము నందలి లోభాగమువనుండు రక్తమాంసముల బ్రవేశించినపుడు శరీరమున మిక్కిలి లోతున క్రూరమైన గ్రంథి కల్గును. అయ్యది హృదయము, క్లోమము, యకృత్తు (నల్ల దబ్బ) ప్లీహ, కుక్షి, వృక్కములు, బొడ్డు, గెజ్జలు, వస్తి (పొత్తికడుపు) ఈస్థలములలో నెచ్చటనైనను మిక్కిలి తీవ్రమైన వేదనతో కూడి పుట్టును.

విద్రధి యనుటకు అన్వర్థసంజ్ఞ.

మూ. దుష్టరక్తాతిమాత్రత్వాత్ సవై శీఘ్రం విదహ్యతే,
తతశ్శీఘ్రవిదాహిత్వాత్ విద్రధీత్యభిధీయతే. ౯౪

వ్యా. పైజెప్పినరీతిగ గల్గిన గ్రంథి రక్తమాంసములు మిక్కిలి చెడుటవలన సంభవించును; కావున నయ్యది యతిశీఘ్రముగ పక్వమగును. అయ్యది శీఘ్రముగ పక్వమగుస్వభావము కల్గినది యగుటంజేసి విద్రధి యని యన్వర్థముగ జెప్పబడును.

వాత-పిత్త-కఫవిద్రధుల ప్రత్యేకలక్షణములు.

మూ. వ్యథచ్ఛేదభ్రమానాహశబ్దస్ఫురణసర్పణైః,
వాతికీం పైత్తికీం తృష్ణాదాహమోహమదజ్వరైః. ౯౫
జృమ్భోత్క్లేశారుచిస్తమ్భశీతకైః శ్లైష్మికీం విదుః,

వ్యా. పైజెప్పిన గ్రంథియందు సూదుల గ్రుచ్చినవిధముగను శస్త్రముచే చ్ఛేదించిన విధముగను బాధకల్గి మూర్ఛగ్రమ్మును గ్రంథి యుబ్బి శబ్దముతో గూడి అదరుచు వ్యాపించును. ఇట్టిలక్షణములు కల్గినది వాతముచే గల్గినవిద్రధి. పిత్తమున కల్గిన విద్రధియందు దప్పిపుట్టును. మూర్ఛగ్రమ్మును. తిక్కయెత్తినవిధముగ నుండును జ్వరమువచ్చును. కఫమున జనించిన విద్రధియందు ఒడలి విరుపు లధికముగ కల్గును. ఓకరింతలు కల్గును. అరుచి పుట్టును. శరీరము స్తంభించును. చలి పుట్టును. (ఈలక్షణముల బట్టి వాత-పిత్త-కఫజవిద్రధుల నెరుంగనగునని భావము.)

విద్రధిసామాన్యముగ గల్గుబాధలు.

మూ. సర్వాసు చ మహచ్ఛూలం విద్రధీషూపజాయతే. ౯౮
తప్తైశ్శస్త్రైర్యథా మధ్యే తోల్ముకైరివ దహ్యతే,
(శస్త్రాస్త్రైర్మథ్యత ఇవ చోల్ముకైరివ దహ్యతే)

వ్యా. వాతాదివిద్రధు లన్నిటియందును శూలమును గ్రుచ్చినవిధముగ గొప్ప బాధయుం, నిప్పున కాచబడిన శస్త్రములచే మథింపబడినవిధముగ బాధయుం, కొరవితో కాల్చినవిధముగ మంటయుం కల్గును.

వాతాదివిద్రధులయందు గల్గుస్రావభేదములు.

మూ. తనురూక్షారుణస్రావం ఫేనిలం వాతవిద్రధీ. ౯౯
తిలమాషకులుత్థోదసన్నిభం పిత్తవిద్రధీ,
శ్లైష్మికీ స్రవతి శ్వేతం బహుళం పిచ్ఛిలం బహు. ౯౦
లక్షణం సర్వమేవైతత్ భజతే సాన్నిపాతకీ.

వ్యా. వాతవిద్రధియందు పలుచనై రూక్షంబును అరుణవర్ణంబును నురుగుతో గూడినదియు నగుద్రవము స్రవించును. పిత్తవిద్రధియందు నువ్వులను ఉద్దులను ఉలవలను ఉడికించిన నీళ్లను బోలినద్రవము స్రవించును. కఫమున జనించిన విద్రధియందు తెల్లనిరంగుకల్గి పిచ్ఛిలమైన దట్టమైన ద్రవము అధికముగ స్రవించును. త్రిదోషముల సన్నిపాతమున గల్గిన విద్రధియందు పైజెప్పిన లక్షణములన్నియు కలద్రవము స్రవించును.

విద్రధియందు స్థానభేదముచే గల్గు విశేషలక్షణములు.

మూ. అథాసాం విద్రధీనాం సాధ్యాఽసాధ్యవిశేషజ్ఞానార్థం స్థానకృతం లిఙ్గవిశేష ముపదేక్ష్యామః:—తత్ర ప్రధానమర్మజాయాం విద్రధ్యాం హృద్ఘట్టనతమక ప్రమోహ కాసశ్వాసాః, క్లోమజాయాం పిపాసాముఖశోషగళగ్రహాః, యకృజ్జాయాంశ్వాసః, ప్లీహజాయా ముచ్ఛ్వాసోపరోధః, కుక్షిజాయాం కుక్షిపార్శ్వాన్తరాంసశూలం, వృక్కజాయాం పృష్ఠకటిగ్రహః, నాభిజాయాం హిక్కా, వంక్షణజాయాం సక్థిసాదః, వస్తిజాయాం కృచ్ఛ్రపూతిమూత్రవర్చస్త్వం చేతి. ౯౯

వ్యా. పైజెప్పినవిద్రధుల సాధ్యాఽసాధ్యపరిజ్ఞానము నరయుటకై యవి జనించు నాయాస్థానవిశేషములంబట్టి కల్గువిశేషలక్షణములు ఈక్రింద నుపదేశింపబడును:— అందు శరీరమునందలి మర్మములలో ప్రధానమైన హృదయస్థానమున జనించిన విద్రధి యందు హృదయము విశేషముగ నదరును, తమకశ్వాసంబును మూర్ఛయుం శ్వాస కాసంబులును కల్గును. పిపాసాస్థానమైన క్లోమమున జనించిన విద్రధియందు దప్పి యధికమగును. నోరెండును. కుత్తుక పట్టినట్లుండుచు. యకృత్తున పుట్టిన విద్రధియందు శ్వాస మధికముగ కల్గును. ప్లీహమున పుట్టినవిద్రధియందు ఉచ్ఛ్వాసము నిరోధింపబడి యూపిరి యాడకుండును. కుక్షిలోబుట్టిన విద్రధియందు కుక్షిలోపలను, ప్రక్కల (డొక్కల) లోభాగమునను, మూపులయందును శూలమున బొడిచినవిధముగ బాధ కల్గును. వృక్కములబుట్టిన విద్రధియందు వీపు కొనయందును నడుమునందును పట్టినట్లు బాధ కల్గును. నాభిస్థానమున బుట్టిన విద్రధియందు ఎక్కిళ్లు అధికముగ కల్గును. గెజ్జలయందు పుట్టినవిద్రధియందు దొడలలో నొప్పికల్గును. వస్తియందు పుట్టిన విద్రధియందు మలమూత్రములు మిక్కిలి దుర్గంధముకల్గి మిక్కిలి కష్టముచే బైట వెడలును.

పక్వములైన విద్రధులనుండి ద్రవము స్రవించుమార్గములు.

మూ. పక్వభిన్నాసూర్ధ్వజాసు ముఖాత్ స్రావస్స్రవతి, అధోజాసు
గుదాత్ ఉభయతస్తు నాభిజాసు.　　　　౧౦౦

వ్యా. పైజెప్పినస్థానములలో శరీరమున నూర్ధ్వభాగమున నుండు హృదయాది స్థానములలో పుట్టినవిద్రధి పరిపక్వమై పగిలినయెడ అందలి చీము మొదలగుద్రవము నోటనుండి వెడలును. నాభికి క్రిందిభాగమున పుట్టినవిద్రధి పక్వమై పగిలినయెడ గుద ద్వారమునుండి చీము మొదలగుద్రవము స్రవించును. నాభిస్థానమున బుట్టినవిద్రధి పక్వమై పగిలినయెడ నోటను గుదద్వారమునుండియుం (రెండు మార్గములనుండియు) వెడలును.

విద్రధి సాధ్యాసాధ్యనిర్ణయము.

మూ. తాసాం హృన్నాభివస్తిజాః పరిపక్వాః, సాన్నిపాతికీ చ మర
ణాయ, అవశిష్టాః పునః కుశలమాశుప్రతికారిణం చికిత్సక
మాసాద్య, ఉపశామ్యన్తి. తస్మాదచిరోత్థితాం విద్రధీం శస్త్ర
సర్పవిద్యుదగ్నితుల్యాం, స్నేహవిరేచనైః ఆశ్వేవోపక్రమేత్
సర్వశో గుల్మవచ్చ.　　　　౧౦౧

వ్యా. మరియు పైజెప్పిన విద్రధులలో హృదయము నాభి వస్తి ఈమూడు స్థలములలో బుట్టినవిద్రధులు పరిపక్వమై పగిలినయెడ నసాధ్యములై చంపును. సన్నిపాతమున కల్గినవిద్రధి పక్వమైనను కాకున్నను మరణము నొందించును. తక్కిన విద్రధులు అతిశీఘ్రముగ చికిత్సజేయ సమర్థుడును గుణజ్ఞుండు నగువైద్యునిచే నిపుణముగ చికిత్సనందినయెడ శమించును. విద్రధి శస్త్రములబోలె మర్మముల ఛేదించునదియు, సర్పవిషమునుబోలె శీఘ్రముగ ప్రజ్ఞదప్పించునదియు, పిడుగును అగ్నిని బోలి యతిశీఘ్రముగ చంపునదియునై మిక్కిలి క్రూరముగ నుండును; కావున విద్రధి జనించిన తోడనే స్నేహవిరేచనములచే నతిశీఘ్రముగ కుశలుడగువైద్యుడు చికిత్సజేయ నుపక్రమించవలెను. మరియు గుల్మమునకు చెప్పినచికిత్సావిధానము ననుసరించి అతిశీఘ్రముగ చికిత్సజేయవలెను.

మరికొన్నిసాధ్యాఽసాధ్యవిద్రధులు.

భవన్తి చాత్ర:—

మూ. వినా ప్రమేహమప్యేతాః జాయన్తే దుష్టమేదసః,
తావచ్చైతా న లక్ష్యన్తే యావద్వాస్తు పరిగ్రహాః. ౧౧౨
శరావికా కచ్ఛపికా జాలినీ చేతి దుస్సహాః,
జాయన్తే తాహ్యతిబలాః ప్రభూతశ్లేష్మమేదసామ్. ౧౦౩
సర్షపీ చాలజీ చైవ వినతా విద్రధీ చ యా,
సాధ్యాః పిత్తోల్బణాస్తాహి సంభవన్త్యల్పమేదసామ్. ౧౦౪
మర్మస్వంసే గుదే పాణ్యోః స్తనే సన్ధిషు పాదయోః,
జాయన్తే యస్య పిడకాః స ప్రమేహీ న జీవతి. ౧౦౫

వ్యా. పైజెప్పినపిడకలు (రాచపుండ్లు) ప్రమేహము లేకున్నను మేదస్సు దుష్టమైనవారికిని సంభవించును. అయ్యవి శరీరావయవములలో నొకస్థానమున వ్యాపించి పైకి కనబడునంతవరకును గుర్తింప సాధ్యముగాకుండును.

మరియు శరీరమున శ్లేష్మంబును మేదస్సు మిక్కుటముగ వృద్ధినొందినవారికి శరావిక, కచ్ఛపిక, జాలిని యనుపిడకలు మూడును సంభవించును. అయ్యవి మిక్కిలి బలిష్ఠంబులును నోరువ శక్యముకానివియు నైయుండును.

సర్షపిక, అలజి, వినత, బాహ్యవిద్రధి ఇవి పిత్తప్రకోపమున కల్గును. ఇయ్యవి స్వల్పముగ మేదస్సుకలవారికి సంభవించును. ఇయ్యవి చికిత్సచే సాధింపదగియుండును.

మరియు హృదయాదిమర్మస్థానములయందును, మూపులయందును, గుదస్థానమునందును, హస్తములయందును, స్తనములపైనను, కీళ్లయందును, పాదములయందును పిడకలు సంభవించిన నయ్యవి యసాధ్యములై చంపును. కావున అట్టిరోగి బ్రతుకుట దుస్తరము.

మరికొన్నిపిడకాభేదములు, వానిలక్షణములు.

మూ॥ తథాన్యాః పిడకాస్సన్తి రక్తపీతాఽసితారుణాః,
పాణ్డురాః పాణ్డువర్ణాశ్చ భస్మాభా మేచకప్రభాః. ౧౦౬
మృద్వ్యశ్చ కఠినాశ్చాన్యాః స్థూలాసూక్ష్మా స్తథాపరాః,
మన్దవేగా మహావేగాః స్వల్పశూలా మహారుజాః. ౧౦౭
తా బుద్ధ్వా మారుతాదీనాం యథాస్వైర్హేతులక్షణైః,
బ్రూయాదుపచరేచ్చాశు ప్రాగుపద్రవదర్శనాత్. ౧౦౮

వ్యా. పైజెప్పినపిడకలబోలి మరికొన్నిపిడకలును సంభవించును. అయ్యవి కొన్ని రక్తవర్ణంబులును, కొన్ని పసుపురంగుకల్గినవియు, కొన్ని నల్లనిరంగుకల్గినవియు, మరికొన్ని తామ్రవర్ణంబులును, కొన్ని పాండుర (పసుపురంగుకలిగినతెలుపు) వర్ణము కల్గినవియు, కొన్ని శుద్ధముగ తెల్లనిరంగుకల్గినవియు, కొన్ని బూడిదెరంగుకల్గినవియు, కొన్ని చిత్రవర్ణముకల్గినవియు నై పుట్టును. అందు కొన్ని మెత్తగను, కొన్ని కఠినముగను, కొన్ని స్థూలముగను, కొన్ని సూక్ష్మముగను, కొన్ని మందవేగముగను, కొన్ని తీవ్రవేగముగను, కొన్ని స్వల్పముగ బాధకల్గించునవియు, మరికొన్ని మిక్కిలి తీవ్రమైన బాధకల్గించునవియునై యుండును.

అట్టి పిడకలయందు వాని యుత్పత్తికారణములైన వాతాదులకు కారణములను వానివానిలక్షణములను చక్కగ గమనించి వాతాదిదోషముల నిశ్చయించి, యుపద్రవములు కల్గకముందుగనే ఆయాదోషానుగుణమైన చికిత్సల నిర్ణయించి సత్వరముగ చికిత్సజేయవలెను. (ఇచ్చట 'ప్రాగుపద్రవదర్శనాత్' అని శాసించుటవలన ఉపద్రవములు కల్గినచో నయ్యవి యసాధ్యములగును కావున ముందుగనే చికిత్సజేయుట కర్తవ్యమని తెలిసెడి.)

పిడకోపద్రవములు.

మూ. తృట్ శ్వాసమాంససంకోథమోహహిక్కామదజ్వరాః,
వీసర్పమర్మసంరోధాః పిడకానాముపద్రవాః. ౧౦౯

వ్యా. దప్పి, శ్వాసము, మాంసముకుళ్లుట, మూర్ఛ (మైకము), ఎక్కిళ్లు, మదము (తిక్కయెత్తినట్లుండుట), జ్వరము, వ్రణము పలుదెరంగులవ్యాపించుట, హృదయాది

మర్మస్థానముల వ్యాపించుట, ఇవియన్నియు పిడకావ్యాధియందు సంభవించు నుపద్రవములు. (ఇత్తెరంగున 'పిడకాః కతి?' అను ప్రశ్నమున కుత్తరముగ 'సప్త పిడకాః' అని నిర్దేశింపబడిన ప్రమేహపిడక భేదము వివరింపబడియె).

అంతర్విద్రధియు గుల్మంబును సమానలక్షణములు కల్గియుండును కావున పరస్పర భేద మరయుట కష్టముగ నుండును. ఈ రెంటికిని గలపరస్పర భేదములు మాచే రచియింపం బడిన మాధవనిదానవ్యాఖ్యయందు విద్రధినిదానమున విస్తరముగ నిర్ణయింపబడినది కాన విస్తరభీతిచే నిట జెప్పబడదయ్యె.

దోషములగతిభేదములు.

మూ. క్షయః స్థానం చ వృద్ధిశ్చ దోషాణాం త్రివిధా గతిః,
ఊర్ధ్వం చాధశ్చ తిర్యక్చ విజ్ఞేయా త్రివిధాఽపరా. ౧౧౦
ఇత్యుక్తా విధిభేదేన దోషాణాం త్రివిధా గతిః,
త్రివిధా చాపరా కోష్ఠశాఖా మర్మాస్థిసన్ధిషు. ౧౧౧

వ్యా. (గతి యన నవస్థ యని యర్థము) వాత-పిత్త-కఫరూపములైన మూడు దోషములకును క్షయము (స్వప్రమాణమునకన్న తక్కువగనుండుట), స్థానము (ఆయా దోషమునకు నిర్ణయింపబడిన ప్రమాణమునసుండుట), వృద్ధి (స్వప్రమాణమునకన్న నధికముగ నుండుట,ఇదియే ప్రకోపము),అను భేదముచేత నవస్థ మూడువిధములుగ నుండును. మరియు ఊర్ధ్వగమనము, తిర్యగ్గమనము (అడ్డముగ వ్యాపించుట), అధోగమనము (శరీరమునందు క్రిందిభాగమున వ్యాపించుట). అను భేదముచేత అవస్థావిశేషము మూడు విధములనుండును. ఇత్తెరంగున విధిభేదముచే దోషములగతి భేదము మూడువిధముల నుండును మరియు కోష్ఠమునందును, రక్తవాహినీసిరలయందును, మర్మములయొక్కయుం అస్థులయొక్కయు సంధులయందును సంచరించుటంజేసియు గతిభేదములు మూడువిధముల నుండును.

దోషములకు కాలకృతగతిభేదము.

మూ. చయప్రకోపప్రశమాః పిత్తాదీనాం యథాక్రమమ్,
భవన్త్యేకైకశః షట్సు కాలేష్వభ్రాగమాదిషు. ౧౧౨
గతిః కాలకృతా చైషా చయాద్యా పునరుచ్యతే,

వ్యా. వర్షాదిఋతువు లారిటియందును పిత్తకఫవాతములు మూడును వరుసగ చయము, ప్రకోపము, ప్రశమము నను మూడుఅవస్థల క్రమముగ నొందుచుండును. (అనగ పిత్తమునకు వర్షఋతువునందు చయంబును, శరత్తునందు ప్రకోపంబును

హేమంతఋతువునందు ప్రశమంబును కల్గును. ఇత్తెరంగుననే శిశిర, వసంతాంత గ్రీష్మ ఋతువులయందు కఫమునకు వరుసగ చయప్రకోపప్రశమంబులను నవస్థలు కల్గును. గ్రీష్మవర్షాశరత్కాలముల మూటియందును వాతమునకు వరుసగ చయప్రకోపప్రశమములను నవస్థలు కల్గును. అని ముఖ్యభావము.) ఇది వాతాదిదోషములకు కాలకృతమైన త్రివిధగతిభేదము.

ప్రాకృతవైకృతగతిభేదములు.

మూ. గతిశ్చ ద్వివిధా దృష్టా ప్రాకృతీ వైకృతీ చ యా. ౧౧౩
పిత్తాదేవోష్మణః పక్తిః నరాణా ముపజాయతే,
తచ్చ పిత్తం ప్రకుపితం వికారాన్ కురుతే బహూన్. ౧౧౪
ప్రాకృతస్తు బలం శ్లేష్మా వికృతో మల ఉచ్యతే,
స చైవౌజః స్మృతః కాయే స చ పాప్మోపదిశ్యతే. ౧౧౫
సర్వా హి చేష్టా వాతేన స ప్రాణః ప్రాణినాం స్మృతః,
తేనైవ రోగా జాయన్తే తేన చైవోపరుధ్యతే. ౧౧౬

వ్యా. మరియుం పైజెప్పినత్రిదోషముల గతిభేదములును ప్రాకృతము (స్వభావస్థితినుండుట) వైకృతము (వృద్ధిక్షయముల నొందుట), అను భేదముచేత రెండు విధముల నుండును. ఎట్లులన:—పిత్తము స్వభావస్థితి నున్నపుడు దానివేడిచేత మనుజులు భుజించునాహారము పక్వమగును. (దానంజేసి యారోగ్యము కల్గును. అయ్యది ప్రకోపమునొందినచో పలుతెరంగులైన పైత్తికరోగముల గల్గించును. కఫము ప్రకృతిస్థితినుండినయెడ నయ్యది యోజోరూపమై శరీరమునకు బలమును కల్గించును. అయ్యది వికృతిజెందినయెడ మలరూపము (మలినముగ జేయుస్వభావము) నొంది నానారోగముల గల్గించుటంజేసి పాపాత్మకమని (శరీరమున కనిష్టమును కల్గించునది) చెప్పబడును. వాతము ప్రకృతిస్థితి నుండునెడ శరీరచేష్టల కన్నింటికి నాధారకారణమై ప్రాణులకెల్ల ప్రాణరూపముగ నుండును. అయ్యది వికృతిజెందినయెడ నానావిధ వాతికరోగముల గల్గించును. దానంజేసి మనుజునకు ప్రాణాపాయంబును కల్గును (ఇవియే ప్రాకృతవైకృతభేదముల లక్షణములు.)

ఆరోగ్యపరిపాలనావశ్యకత.

మూ. నిత్యసన్నిహితామిత్రం సమీక్ష్యాత్మాన మాత్మవాన్,
నిత్యం యుక్తః పరిచరేత్ ఇచ్ఛన్నాయురనిత్వరమ్. ఇతి ౧౧౭

వ్యా. లోకమున తనకు హితమును గోరుమానవుడు తనకు శత్రువునుబోలె నపాయకరమైన వ్యాధిరూపమైన శత్రువు సర్వకాలసర్వావస్థలయందును సన్నిహితమై యున్నదని యెంచి యింద్రియముల నిగ్రహించి యాహారవిహారాదుల హితముగ నెర వేర్చుకొనుచు తగుజాగ్రత్త కల్గియుండునెడ ననశ్వరమైన యాయురారోగ్యముల కాపాడుకొనగలడు.

అధ్యాయవిషయసంగ్రహము.

తత్ర శ్లోకాః—

మూ. శిరోరోగాస్స హృద్రోగాః రోగా మానవికల్పజాః,
క్షయాస్సపిడకాశ్చోక్తాః దోషాణాం గతిరేవ చ. ౧౧౭
కియ న్తశ్శిరసీయేఽస్మిన్ అధ్యాయే తత్త్వదర్శినా,
జ్ఞానార్థం భిషజాం చైవ ప్రజానాం చ హితైషిణా. ౧౧౮

వ్యా. శిరోరోగభేదములు, హృద్రోగములు, దోషమున ప్రమాణభేదమున గల్గు రోగభేదములు, క్షయములు, ప్రమేహపిడకాభేదములు, వాతాదిదోషముల గతిభేదములు అను నీవిషయములన్నియు కియంతశ్శిరసీ యనును నీయధ్యాయమున తత్త్వజ్ఞాన సంపన్నుడును, వైద్యులకును ప్రజలకును హితమునుగోరు మహానీయుండును నగు నగ్ని వేశునిచే వివరింపబడినవి.

ఇత్యగ్నివేశకృతే తన్త్రే చరకప్రతిసంస్కృతే సూత్రస్థానే
కియ న్తశ్శిరసీయో నామ సప్తదశోఽధ్యాయః.

వ్యా. ఇత్తెరంగున నగ్నివేశకృతంబును చరకమహర్షిచే సంస్కరింపబడినదియు నగు నాయుర్వేదతంత్రమున సూత్రస్థానమునందు కియంతశ్శిరసీయ మను పదునేడవ యధ్యాయము సమాప్తము.

అష్టాదశాధ్యాయము.

అవతరణిక:—పూర్వాధ్యాయమున ప్రమేహపిడకాభేదములు వివరింపబడినవి. అట్టి పిడకలయందెల్ల శోఫము (వాపు) ప్రధానముగ నుండును. కావున ప్రమేహపిడకల జెప్పినపిదప శోథలనిరూపించు త్రిశోథీయమను నధ్యాయము చెప్పబడును:—

మూ. అథాతస్త్రిశోథీయమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః. ౧
ఇతి హ స్మాహ భగవానాత్రేయః. ౨

వ్యా. కియంతశ్శిరసీయాధ్యాయమును జెప్పినపిదప దోషభేదముచే మూడువిధము లైన శోథలను తెలుపునట్టి త్రిశోథీయమను నధ్యాయమును త్రికాలజ్ఞానసంపన్నుఁడగు నాత్రేయమహర్షి యుపదేశించినదానికన్న న్యూనాతిరేకము గాకుండునట్టులు వివరించెద నని భావము.

శోఫభేదములు.

మూ. త్రయశ్శోథా భవన్తి:—వాతపిత్తశ్లేష్మనిమిత్తాః, తే పునర్ద్వి
విధాః నిజాగన్తుభేదేన. 3

వ్యా. వాతము, పిత్తము, శ్లేష్మము అనుమూడుకారణములచే వేర్వేరుగ పుట్టుటంజేసి శోథములు మూడువిధములగును. (వాతశోఫ, పిత్తశోఫ, కఫశోఫ యని మూడువిధములని భావము.) మరియు నవి నిజములు ఆగంతుకములు నని మరల రెండు విధములుగ నుండును.

ఆగంతుశోఫకారణములు.

మూ. తత్రాగన్తవః ఛేదనభేదనక్షణనభఞ్జనపిచ్చనోత్పేషణ ప్రహార
వధబన్ధన వేషన వ్యధనపీడనాదిభిర్వా, భల్లాతకపుష్పఫలరసాత్మ
గుప్తాశూకక్రిమిశూకాహితపత్రలతాగుల్మసంస్పర్శనైర్వా, స్వేద
నపరిసర్పణావమూత్రణైర్వా, విషిణాం; సవిషప్రాణిదంష్ట్రా
దన్తవిషాణనఖనిపాతైర్వా, సాగరవిషవాతహిమదహన
సంస్పర్శనైర్వా శోథాస్సముపజాయన్తే. ౪

వ్యా. పైజెప్పినవానిలో నాగంతుశోఫ జనించుట కివి కారణములు:—శస్త్రాదులచేనైన ఛేదనము (నరకబడుట), భేదనము (రెండుగ చీలుపబడుట), క్షణనము (అస్థులు చూర్ణముగ నగుట), తునియలుగ నరకబడుట, పిచ్చనము (మిక్కిలి పీడింపబడుట), నలఁగుట, దెబ్బలుతగులుట, త్రాళ్లచే బిగదీయబడుట, పాములు మున్నగునవి చుట్టుకొనుట, సూదులు మున్నగునవి గ్రుచ్చుకొనుట, రాయి మున్నగునవి తగిలి దోగికొనుట అను నీకారణములచేతను; జీడిచెట్టుయొక్క పువ్వులు కాయలు పాలు మున్నగునవి, దూలగొంటినూగు ఇవి శరీరముపై సోకుట, కంబళిపురుగులు మున్నగువానినూగు శరీరమున సోకుట, విషగుణముకల ఆకులు తీగెలు చిన్నచెట్లును శరీరముపై తగులుట, విషజంతువులయొక్క మూత్రము శరీరముపై తగులుట, అట్టివిషజంతువులు శరీరముపై పాకులాడుట, వానిమూత్రము శరీరముపై సోకుట, విషముకల జంతువుల కోరలు పండ్లు కొమ్ములు గోళ్లు మొదలగునవి గ్రుచ్చుకొనుట, సముద్రమునుండి వచ్చు

గాలి, విషవస్తువులపైనుండి వచ్చుగాలి, మంచు, అగ్ని ఇది శరీరమును స్పృశించుట, అను నీకారణములచే వాపు పుట్టును. అట్టి శోఫ ఆకస్మికములైన కారణములచే గల్గుటంజేసి యాగంతుకమని చెప్పబడును.

ఆగంతుశోఫలయందు వాతాదిసంబంధము, వానిచికిత్స.

మూ. తే పునర్యథాస్వం హేతువ్యఞ్జనై రాదావుపలభ్యన్తే నిజవ్యఞ్జనైకదేశవిపరీతైః, బన్ధమన్త్రాగదప్రలేపప్రవాతనిర్వాపణాదిభిశ్చోపక్రమైః ఉపక్రమ్యమాణాః ప్రశాన్తిమాపద్యన్తే ౫

వ్యా. పైజెప్పిన యాగంతుకశోఫలు పైగనపరచిన ఆయా కారణములచేత తొలుత కల్గి పిమ్మట నిజశోఫలకు జెప్పినకారణములలో నేకదేశము విపరీతముగ వానికారణములైన వాతపిత్తామలతో సంబంధము కల్గియుండును. (అనగ నిజశోఫలయందు అహితసేవనాది కారణములచే వాతపిత్తకఫములలో నొకదోషము ప్రకోపించి అట్టి దోషప్రకోపమువలన నొప్పి పోటు మున్నగుబాధలు కల్గి పిమ్మట శోఫ జనించును. ఆగంతుకశోఫలు అటుగాక తొలుత వానివానికి సంబంధించిన ఛేదనభేదనాదికారణములచే తొలుత శోఫ సంభవించి పిమ్మట వాతాదిదోషములకు సంబంధించిన శూలపోటు మంట మున్నగు చిహ్నములతో గూడియుండునని భావము. ఇదియె నిజశోఫలకును ఆగంతుశోఫలకును ఏకదేశవైపరీత్యము.)

అట్టి యాగంతుకశోఫలు కట్టుగట్టుట, మంత్రప్రయోగముచేయుట, విషహరౌషధముల ప్రయోగించుట, అట్టి యౌషధములచే పట్టువేయుట, కాపడముపెట్టుట, గాలి దీయుట మున్నగునుపాయములచే చికిత్సజేసినయెడ శాంతినొందును.

నిజశోఫనిదానము.

మూ. నిజాః పునః స్నేహస్వేదవమనవిరేచనాస్థాపనానువాసనశిరోవిరేచనానాం అయథావత్ప్రయోగాత్, మిథ్యాసంసర్జనాద్వా, ఛర్ద్యలసకవిషూచికా శ్వాసకాసాతీసారశోష పాణ్డురోగోదరప్రదరభగన్దరార్శోవికారాఽతికర్షణైర్వా, కుష్ఠకణ్డూపిటకాదిభిర్వా, ఛర్దిక్షవథూద్గార శుక్రవాతమూత్రపురీషవేగధారణైర్వా, కర్మరోగోపవాసాధ్వ కర్శితస్య వా, సహసాతిగుర్వమ్లలవణపిష్టాన్నఫలశాక రాగదధిహరితక మద్యమన్దకవిరూఢ నవశూకశమీధాన్యానూపౌదకపిశితోపయోగాత్, మృత్పఙ్కలోష్టభక్షణాత్, లవణభక్షణాద్వా, గర్భసంపీడనాత్, ఆమ

గర్భప్రపతనాత్, ప్రజాతానాంచ మిథ్యోపచారాత్, ఉదీర్ణ దోషత్వాత్ శోఫాః ప్రాదుర్భవన్తీత్యుక్తః సామాన్యహేతుః.

వ్యా. నిజశోథములు ఈ క్రిందికారణములచే జనించును:— స్నేహము, స్వేదము, వమనము, విరేచనము, ఆస్థాపనవస్తి, అనువాసనవస్తి, శిరోవిరేచనము అను నీకర్మలను విధ్యుక్తమునకు విరుద్ధముగ (వ్యత్యస్తముగ) ప్రయోగించుట; అట్టి విధులజేసికొనిన పిమ్మట సంసర్జనక్రమమునకు విరుద్ధముగ నాహారాదుల నాచరించుట; వాంతి, అలసకము, విషూచి, శ్వాసకాసములు, అతిసారము, ధాతుక్షయము, పాండురోగము, మహోదరము, రక్తప్రదరము, భగందరము, అర్శస్సు, అను నీవ్యాధులచేతను, శరీరమును మిక్కిలి కృశింపజేయుటచేతను; కుష్ఠము, దురద, పిటకలు మున్నగువ్యాధులచేతను; వాంతి, తుమ్ములు, త్రేనుపులు, శుక్రము, అపానవాతము, మూత్రపురీషములు అనునవి వెడలనున్నపుడు వానిని వెడలనీయక నిరోధించుట; పంచకర్మలజేసికొనుటచేనైనను జ్వరాదిరోగములచేనైనను ఉపవాసములచేనైనను త్రోవనడచుటచేనైనను శరీరము జఠరాగ్నియు కృశతనొందినవాడు, మిక్కిలి గురుత్వమును గల్గించుపదార్థముల సాహసించి భుజించినను మిక్కిలి పులుపు లవణము కలపదార్థముల సేవించినను, పిష్టాన్నములు, శాకములు, ఫలములు, రాగము, పెరుగు, హరితకశాకము, మద్యము, మన్దకము, మొలకలెత్తినపప్పులు మున్నగునవి, క్రొత్తబియ్యము, కాయధాన్యములు, ఆనూపంబులును ఔదకంబులును నగుజంతువులమాంసము అను వినినన్నింటిని పంచకర్మాదులచే కృశించినవారు అతిశీఘ్రముగ నుపయోగించినను; మట్టిని బురదను మట్టిపెళ్లలను తినుటచేతను; ఉప్పును అధికముగ తినుటచేతను; గర్భమునకు సంఘర్షణము కల్గుటచేతను; పూర్ణముకాని గర్భము ప్రసవకాలమునకు ముందుగనే పడిపోవుటచేతను; ప్రసవము యథాకాలముననైనను అట్టిస్త్రీలు అపథ్యముల సేవించుటచేతను; వాతపిత్తకఫములు ప్రకోపించుటచేతను శోఫలు సంభవించును. ఇయ్యవి నిజశోఫలకు సాధారణకారణములు.

(ఇచ్చట "కర్మరోగోపవాసాధ్వకర్శితస్య" అనుపదమునకు "సహసాతిగుర్వమ్ల... పిశతోపయోగాత్" అనుపదముతో నన్వయించవలెను. పంచకర్మలురోగములు మున్నగువానిచే మిక్కిలి కృశించినవారు గురు అమ్లాదిపదార్థములను త్వరపడి యధికముగ నుపయోగించినయెడ నయ్యది శోఫకు కారణమై దానివలన శోఫము కల్గునని భావము).

వాతశోఫనిదానసంప్రాప్తులు.

మూ. అయన్త్వత్ర విశేషః— శీతరూక్షలఘువిశదశ్రమోపవాసాతికర్షణక్షపణాదిభిః వాయుః ప్రకుపితః త్వఙ్మాంసశోణితాదీన్యభిభూయ శోఫం జనయతి. ౭

వ్యా. వాతాదిశోఫల విశేషనిదానాదు లీక్రింద వివరింపబడును:—శీతవీర్య గుణములు కల్గినపదార్థములను, రూక్షంబులను లఘుగుణంబులను విశదగుణంబులను కలపదార్థములను భుజించుట; దేహమునకు శ్రమమును కల్గించుపనులజేయుట, ఉపవాసముండుట, శరీరమును కృశింపజేయు లంఘనచికిత్స నధికముగ జేసికొనుట, వమనాదుల నధికముగ చేయుటవలన శరీరమును కృశింపజేయుట ఇవి మున్నగు కారణముల చేత వాతము ప్రకోపమునొంది చర్మము మాంసము రక్తము మున్నగువానిని చేరచి శోఫమును కల్గించును.

వాతశోఫలక్షణములు.

మూ. స క్షిప్రోత్థానప్రశమః భవతి, శ్యావారుణవర్ణః ప్రకృతివర్ణో వా చలః స్పన్దనః ఖరపరుషభిన్నత్వగ్లోమా, ఛిద్యత ఇవ, భిద్యత ఇవ, పీడ్యత ఇవ, సూచీభిరివ తుద్యతే, పిపీలికాభిరివ సంసృప్యతే, సర్షపాదికకల్కావలిప్త ఇవ చిమిచిమాయతే, సఙ్కుచ్యత ఆయమ్యత ఇతి వాతశోఫః. ౮

వ్యా. పైజెప్పినవిధముగ కల్గినశోఫ అతిశీఘ్రముగ జనించి శీఘ్రముగనే శమించుచుండును. అయ్యది శ్యావవర్ణంబైనను, అరుణవర్ణంబైనను, శరీరమునకు సమానమైన వర్ణంబైనను కల్గియుండును. చంచలమై కదలుచుండును. చర్మంబును రోమములను కర్కశంబులను, పరుషంబులును నై వేలుచుండును. మరియు నాశోఫకల్గినచోట ఛేదించినవిధముగను, చీల్చినరీతిగను, మెలిబెట్టి పిసికినవిధముగను, సూదులచే బొడిచిన విధముగను, చీమలు పారుకాడినవిధముగను, బాధకల్గును. మరియు తీక్ష్ణములైనయావాలు మున్నగువానికల్కమును పూసినవిధముగ చిమచిమలాడుచుండును. పైచర్మము ముడుతలు కల్గి యీడువబడినట్లుండును. ఇట్టిలక్షణములు కల్గినది వాతశోఫ యని యెరుంగునది.

పిత్తశోఫనిదానము, సంప్రాప్తియు.

మూ. ఉష్ణతీక్ష్ణ కటుకక్షారలవణామ్లాజీర్ణభోజనైః, అగ్న్యాతపప్రతాపైశ్చ పిత్తం ప్రకుపితం త్వఙ్మాంసశోణితాన్యభిభూయ, శోఫం జనయతి. ౯

వ్యా. స్పర్శముచేతను గుణవీర్యములచేతను ఉష్ణమైన పదార్థములనైనను, కటుకపదార్థములనైనను, క్షారలవణామ్లరసములుకల పదార్థములనైనను, అజీర్ణతరపదార్థములనైనను భుజించుట; నిప్పుయొక్కయు ఎండయొక్కయు వేడిసోకుట ఈకారణములచేత పిత్తము ప్రకోపమునొంది చర్మమాంసరక్తములను చెరిచి శోఫమును కల్గించును. (ఇయ్యది పిత్తశోఫ)

పిత్తశోఫలక్షణములు.

మూ. స శీఘ్రోత్థానప్రశమో భవతి, కృష్ణపీతనీలతామ్రాకావభాసః, ఉష్ణోమృదుః, కపిలతామ్రలోమా, ఉష్యతే దహ్యతే దూయతే ధూప్యతే ఉష్ణాయతే స్విద్యతి క్లిద్యతి, న చ స్పర్శముష్ణం వా సుష్యాయతే, ఇతి పిత్తశోఫః. ౧౦

వ్యా. అట్టి పిత్తశోఫ శీఘ్రముగ పుట్టి శీఘ్రముగనే శమించును. అయ్యది నలుపు పసుపు నీలవర్ణము తామ్రవర్ణము అనురంగులలో నొకరంగుకల్గి వేడిగ మృదువై యుండును. అందు రోమములు కపిలవర్ణంబుగనైనను, తామ్రవర్ణముగనైన నుండును. అయ్యది యగ్నిసమీపమున నున్నవిధముగ సెగగల్గియు, నిప్పున కాలుపబడినవిధముగను మండుచుండును. చలించుచుండును. పొగ వెడలునట్లుండును. ఇతరులు తాకినచో వేడిగ నుండును. చెమట బట్టును. చెమ్మగిలును. ఇతరులు తాకినను ఉష్ణ (వేడి) స్పర్శమును సహింపలేకుండును. ఇయ్యది పిత్తమునగల్గినశోఫ యని యెఱుంగునది.

కఫశోఫనిదానము, సంప్రాప్తియు.

మూ. గురుమధురశీతస్నిగ్ధైః, అతిస్వప్నాఽవ్యాయామాదిభిశ్చ శ్లేష్మా ప్రకుపితః త్వఙ్మాంసశోణితాదీన్యభిభూయ శోఫం జనయతి.౧౧

వ్యా. గురుపదార్థములను, మధురంబులును శీతంబైన స్పర్శవీర్యగుణములుంగల్గి నదియు స్నిగ్ధంబునైన పదార్థములను భుజించుట; అధికముగ నిదురించుట, దేహపరిశ్రమమును బొత్తుగ జేయకుండుట ఇవి మున్నగుకారణములచేత కఫము ప్రకోపించి చర్మము మాంసము రక్తము మున్నగువానిని చెరిచి శోఫమును కల్గించును. (ఇది కఫజ శోఫము).

కఫజశోఫలక్షణములు.

మూ. స కృచ్ఛ్రోత్థానప్రశమో భవతి, పాణ్డుశ్వేతావభాసః స్నిగ్ధః శ్లక్ష్ణః గురుః స్థిరః స్త్యానః, శుక్లాగ్రరోమా, స్పర్శోష్ణసహశ్చేతి శ్లేష్మశోఫః. ౧౨

వ్యా. అట్టికఫమునకల్గినశోఫ మిక్కిలి కష్టముచే చిరకాలమునకు కల్గి మిక్కిలి కష్టముగ చిరకాలమునకు శమించును. పాండువర్ణంబైనను శ్వేతవర్ణంబైనను కల్గి, స్నిగ్ధంబు (జిడ్డుగల్గినది)ను, శ్లక్ష్ణంబును (నునుపుకల్గినది), భారముగను, గట్టిగను ఘనీభవించినదియు నైయుండును. అట్టి వాపుపైనుండురోమములు కొనలయందు తెల్లనై

యుండును. తాకినను వేడిగనుండు స్పర్శముకల్గినను ఓర్చియుండును. ఇయ్యాది కఫమున కల్గినశోఫ యని యెరుంగునది.

సంసర్గ, సన్నిపాతశోఫలనిదానము సంప్రాప్తి.

మూ. యథాస్వకారణాకృతిసంసర్గాత్ ద్విదోషజాస్త్రయః శోఫా భవన్తి. ౧౩
కారణాకృతిసన్నిపాతాత్ సాన్నిపాతిక ఏకః. ౧౪

వ్యా. వాతాదుల ప్రత్యేకముగ జెప్పినకారణములలో రెండేసిదోషముల కారణములచేత రెండేసిదోషముల సంసర్గముచే పుట్టి, అట్టి రెండేసిదోషముల లక్షణములు కలిసినశోఫలు ద్విదోషములని యెరుంగునది. అయ్యవి మూడువిధములు. మరియు మూడుదోషములకు వేరువేరుగ జెప్పినప్రకోపకారణముల మూడిటి సన్నిపాతముచే మూడుదోషములును సమకాలమున ప్రకోపించి దాన కల్గినశోఫయందు ఆదోషముల మూడిటిలక్షణములతోగూడిన శోఫసన్నిపాతమున సంభవించినదని యెరుంగునది. ఇది యొకవిధముగ నుండును.

శోఫములపరిగణనము.

మూ. ఏవం భేదప్రకృతిభిస్తాభిః భిద్యమానో ద్వివిధః, త్రివిధః, చతుర్విధః, సప్తవిధశ్చ శోఫ ఉపలభ్యతే పునశ్చైక ఏవోత్సేధ సామాన్యాదితి. ౧౫

వ్యా. పైజెప్పినరీతిగ నిజాగంతుభేదములచేతను, వాతపిత్తకఫరూపములగు కారణముల మూడిటిచేతను, సంసర్గ-సన్నిపాతభేదములచేతను తొలుత రెండువిధంబులును, దోషములమూటితో నొక్కొకటిచే గల్గినవి మూడువిధంబులును, దోషముల రెంటిసంసర్గమున కల్గినవిమూడును సన్నిపాతమున కల్గినది యొకటియు జేరి సంసర్గసన్నిపాతములు నాల్గును. ఏకదోషజ-ద్విదోషజ-సన్నిపాతజము లన్నియు కలిసి యేడువిధంబులుగ శోఫముండును. (నిజాగంతుభేదములచే రెండు. ఏకదోషమునకల్గినవి వాతిక, పైత్తిక, కఫజములు మూడు, ద్విదోషసంసర్గమున కల్గినవి వాతపిత్త, వాతకఫ, పిత్తకఫభేదములు మూడు. సన్నిపాతమున కల్గినది యొకటి, ఇందు ఆగంతుకములు గాక కేవలము దోషములచే గల్గినవి ఏకదోషజ-ద్విదోషజ-సాన్నిపాతికములు జేరి యేడువిధములుగ శోఫలుండునని భావము) మరియు శోఫ యనగ శరీరమునం దెచ్చటనైన స్వాభావికస్థితికన్న ఉన్నతముగ గల్గినవాపు అని యర్థము. అట్టి యున్నతరూపమైనలక్షణము నిజాగంతుశోఫలయం దన్నిటియందును సమానముగ నుండునుకావున అట్టిలక్షణమునుబట్టి శోఫము ఏకరూపముగ నగును.

{ పైఁజెప్పినలక్షణములను కొన్నివిశేషలక్షణములను శ్లోకరూపముగ జెప్పుట, అందు వాతికశోఫలక్షణములు. }

భవన్తి చాత్ర:—

మూ॥ శూయన్తే యస్య గాత్రాణి స్వప(స్పన్ద)న్తీవ రుజన్తి చ,
పీడితాన్యున్నమన్త్యాశు వాతశోఫం తమాదిశేత్. ౧౬
యశ్చాప్యరుణవర్ణాభః శోఫో నక్తం ప్రణశ్యతి,
స్నేహోష్ణమర్దనాభ్యాం చ ప్రణశ్యేత్స చ వాతికః. ౧౭

వ్యా. శరీరమునందు శోఫకల్గినచోట స్పర్శజ్ఞానము లేక నొప్పి కల్గి, వ్రేలిచేత నదిమినప్పుడు గుంటపడి ఆగుంట అతిశీఘ్రముగ తనంతటనే యుంబికిన నయ్యది వాతశోఫమని చెప్పనగును. మరియు ఎఱ్ఱనిరంగుకల్గి పవలంతయు వ్యాపించియుండి రాత్రియందు తనంతటనే శమించినను, చమురుచేతను ఉష్ణవీర్యమైన యౌషధాదులచేతను మర్దనచేసినప్పుడు శాంతినొందినను అయ్యది వాతమున గల్గినదని యెఱుంగునది.

పైత్తికశోఫలక్షణములు.

మూ. యః పిపాసాజ్వరార్తస్య దూయతేఽథ విదహ్యతే,
స్విద్యతి క్లిద్యతే గ్రన్ధీ సపైత్తః శ్వయథుస్స్మృతః. ౧౮
యః పీతనేత్రవక్త్రత్వక్ పూర్వం మధ్యాత్ప్రశూయతే,
తనుత్వక్చాఽతిసారీ చ పిత్తశోఫస్స ఉచ్యతే. ౧౯

వ్యా. శోఫ సంభవించినప్పుడు మనుజునకు డప్పియు జ్వరంబును కల్గి, నొప్పియు మంటయు పుట్టి, చెమటబట్టి నీరుకారుచుండి వాసనకల్గియున్నయెడ అట్టివాపు పిత్తమున జనించినదియని చెప్పబడును. మరియు తొలుత శరీరమధ్యమున వాపుపుట్టి శరీరమున వ్యాపించి వానికన్నులును ముఖంబును చర్మంబును పచ్చనై చర్మము పలుచనై అతిసారము కల్గినయెడ నయ్యది పిత్తశోఫమని యెఱుంగునది.

శ్లైష్మికశోఫలక్షణములు.

మూ. శీతస్సక్తగతిర్యస్తు కణ్డూమాన్పాణ్డురేవ చ,
నిపీడితో నోన్నమతి శ్వయథుస్స కఫాత్మకః. ౨౦
యస్య శస్త్రకుశచ్ఛిన్నాత్ శోణితం న ప్రవర్తతే,
కృచ్ఛ్రేణ పిచ్ఛాం స్రవతి స చాపి కఫసంభవః. ౨౧

వ్యా. ఏవాపు తాకినచో చల్లనై, పుట్టునపుడు సావకాశముగ పుట్టి నిశ్చలమై దురదయుం తెల్లనిరంగును కల్గి, చేతితో నదిమినప్పుడు పల్లముపడి మరల నది వేగిరముగ పైకుబకక యుండునో అయ్యది కఫమున జనించినదని యెరుంగునది. మరియు వాపుకల్గినచోట శస్త్రముచేనైనను ముల్లు మొదలగువానిచేనైనను చీల్చినయెడ రక్తము స్రవించక కొంతకాలమునకు జిడ్డుతోగూడిన నీరు స్రవించిన నయ్యది కఫశోఫముగ నెరుంగునది.

సంసర్గసాన్నిపాతికశోఫలక్షణములు.

మూ. నిదానాకృతిసంసర్గాత్ శ్వయథుస్స్యాత్ ద్విదోషజః,
సర్వాకృతిస్సన్నిపాతాత్ శోఫో వ్యామిశ్రహేతుకః ౨౨

వ్యా. పైజెప్పిననిదానములు లక్షణములును రెండేసికలిసిన శోథములు ద్విదోషములు, మూడుదోషములలక్షణములును కల్గియున్నశోఫము సాన్నిపాతికమని యెరుంగునది.

(వాక్యరూపముగ జెప్పినవిషయమునే మరల శ్లోకరూపముగ వివరించుచు "భవన్తి చాత్ర శ్లోకాః" అని యుపక్రమించి చెప్పుట తంత్రకారుల సంప్రదాయము. అట్టి మర్యాద ననుసరించి వాతికాదిశోఫలక్షణములు మరల సుఖబోధార్థమై శ్లోకరూపముగ జెప్పబడియె కావున పునరుక్తము కాదని యెరుంగునది)

శోఫసాధ్యాసాధ్యలక్షణము.

మూ. యస్తు పాదాభినిర్వృత్తః శోఫస్సర్వాఙ్గగో భవేత్,
జన్తోస్స చ సుకష్టస్స్యాత్ ప్రసృతః స్త్రీముఖాచ్చ యః. ౨౩
యశ్చాపి గుహ్యప్రభవః స్త్రియో వా పురుషస్య వా,
స చ కష్టతమో జ్ఞేయో యస్య చ స్యురుపద్రవాః. ౨౪

వ్యా. పురుషునకు తొలుత పాదములయందు శోఫజనించి యంతట నివర్తించక శరీరమునందెల్ల (పైకి నెగబ్రాకి) వ్యాపించిన నట్టిశోఫము కష్టసాధ్యము. మరియు స్త్రీలకు తొలుత ముఖమున బుట్టి క్రింది శరీరమునందెల్ల వ్యాపించినశోఫయుం కష్టసాధ్యమగును. మరియు స్త్రీలకైనను పురుషులకైనను గుహ్యప్రదేశమున పుట్టినశోఫ మిక్కిలి కష్టసాధ్యము. మరియు ఛర్ది మున్నగు నుపద్రవములతో గూడినశోఫము కూడ మిక్కిలి కష్టసాధ్యము.

ఇచ్చట నీవిషయము నెరుంగునది:—"అధోభాగో గురుస్త్రీణాం ఊర్ధ్వః పుంసాం గురుస్తథా" అనువచనప్రకారము స్త్రీలశరీరము క్రిందిభాగము గొప్పదిగను

పైభాగము లఘువుగను ఉండుననియు, పురుషులకు శరీరమునం దూర్ధ్వభాగము గొప్పది గను క్రిందిభాగము లఘువుగను ఉండునని తెలియఁజేయుచున్నది. పురుషులకు గురువుగనుండు ఊర్ధ్వశరీరమున తొలుత శోఫము జనించి యంతట నివర్తించక క్రిందిశరీరమునం దెల్ల వ్యాపించిన కష్టసాధ్యమగును. అటుగాక లఘువుగనుండు అధశ్శరీరమున తొలుత బుట్టి గురువుగనుండు ఊర్ధ్వభాగమున వ్యాపించిన నయ్యది మిక్కిలి యసాధ్యమగును. స్త్రీలకు దీనికి వ్యతిరేకముగ నెరుంగునది.

శోఫోపద్రవములు.

మూ. ఛర్దిశ్శ్వాసోఽరుచి స్తృష్ణా జ్వరోఽతీసార ఏవ చ,
సప్తమోఽయం సదౌర్బల్యః శోఫోపద్రవసఙ్గ్రహః. ౨౫

వ్యా. వాంతి, శ్వాసము, అరుచి, దప్పి, జ్వరము, అతిసారము, బలహీనము అను నీయేడును శోఫమున గల్గునుపద్రవములు.

వాతాదిదోషములచే గల్గుశోఫలను సామాన్యముగ జెప్పి అట్టిదోషములచే నిర్ణితప్రదేశములయందు గల్గుశోఫవిశేషము లీక్రింద జెప్పబడును. అందు ఉపజిహ్వాక.

మూ. యస్య శ్లేష్మా ప్రకుపితః జిహ్వామూలేఽవతిష్ఠతే,
ఆశు సంజనయేచ్ఛోథం జాయతేఽస్యోపజిహ్వికా. ౨౬

వ్యా. కఫము ప్రకోపమునొంది జిహ్వామూలమున (నాలుకకు మొదట) జేరి యచ్చట శోఫమును శీఘ్రముగ కల్గించును. అయ్యది యుపజిహ్వక యనురోగమును కల్గించును.

గలశుండిక.

మూ. యస్య శ్లేష్మా ప్రకుపితః కాకలే వ్యవతిష్ఠతే,
ఆశు సంజనయేచ్ఛోఫం కరోతి గలశుణ్డికామ్. ౨౭

వ్యా. ఎవనికి కఫము ప్రకుపితమై తాలుమూలమున జేరునో వానికి నచ్చోట శోఫము సంభవించును. దానంజేసి కలశుండిక యనురోగమును కల్గించును.

గళగండము.

మూ. యస్య శ్లేష్మా ప్రకుపితో గళబాహ్యేఽవతిష్ఠతే,
శనైస్సంజనయేచ్ఛోథం గళగణ్డోఽస్య జాయతే. ౨౮

వ్యా. కఫము ప్రకుపితమై మెడలో బైటిప్రదేశమున జేరినయెడ నచ్చట మెలమెల్లగ నానాట శోఫను కల్గించును. దానివలన గళగండరోగము కల్గును.

(ఇచ్చట 'శనైః' అనుటచేత గలగండమును కల్గించుదోషములు మెలమెల్లగ పనిచేయు ననియు, తక్కినవానియందు 'ఆశు' అని చెప్పుటచేత ఉపజిహ్వికాదులయందు దోషములు శీఘ్రముగ పనిచేయుననియు తెలిసెడి.)

గళగ్రహము.

మూ. యస్య శ్లేష్మా ప్రకుపితః తిష్ఠత్యన్తర్గళే స్థితః,
ఆశు సంజనయేచ్ఛోఫం జాయతేఽస్య గళగ్రహః. ౨౯

వ్యా. శ్లేష్మము ప్రకుపితమై కుత్తుకలోభాగమున జేరి వాపును శీఘ్రముగ కల్గించును. దానివలన గళగ్రహము సంభవించును. (పైజెప్పబడిన నాల్గువిధములైన శోఫములు కఫప్రకోపముచేత స్థానవిశేషమున గల్గుశోఫభేదములని యెరుంగునది.)

విసర్పము.

మూ. యస్య పిత్తం ప్రకుపితం సరక్తం త్వచి సర్పతి,
శోఫం సరాగం జనయేత్ విసర్పస్తస్య జాయతే. ౩౦

వ్యా. పిత్తము ప్రకుపితమై రక్తముతోగూడి చర్మమునజేరి యొకచో నిల్కడ లేక సంచరించుచున్నయెడ రక్తవర్ణముకలశోఫమును చర్మమున కల్గించును. దానివలన విసర్పము (నిల్కడలేక సంచరించు వ్యాధివిశేషము) కల్గును. (ఇచ్చట విసర్పమునకును క్రిందచెప్పబడు పిడకకును సంప్రాప్తికారణము సమానముగనున్నను విసర్పకారణమైన దోషము నిల్కడలేక వ్యాపించుస్వభావము కల్గియుండుననియు, పిడకలకు కారణమైన దోషము ఒకచోట నిల్కడకల్గియుండుననియు భేదము నెరుంగునది.) అందుచేత నే పిడకాసంప్రాప్తియందు "అవతిష్ఠతే" అని చెప్పబడినది.)

పిటిక.

మూ. యస్య పిత్తం ప్రకుపితం త్వచి రక్తేఽవతిష్ఠతే,
శోథం సరాగం జనయేత్ పిడకా తస్య జాయతే. ౩౧

వ్యా. పిత్తము ప్రకుపితమై చర్మము రక్తముతోగూడి యొక్కచోట నిల్కడగ నిలచియున్నయెడ నచ్చోట వాపు కల్గును. దానివలన నచ్చట పిడక జనించును.

తిలకాదులస్వరూపము.

మూ. (యస్య ప్రకుపితం పిత్తం శోణితం ప్రాప్య శుష్యతి,
తిలకాః పిప్లవో వ్యఙ్గా నీలికా తస్య జాయతే.) ౩౨

వ్యా. పిత్తము ప్రకుపితమై రక్తముతో జేరినప్పుడు అట్టిరక్తము పిత్తము యొక్క వేడిమిచే శోషించును. దానంజేసి తిలకములు (నువ్వులవంటి నల్లని పుట్టు మచ్చలు)ను, పిప్లవములు (శరీరమున వ్యాపించుస్వభావముగల మచ్చలు)ను, వ్యంగంబు (మంగు)ను, నీలికయు కల్గును. (ఇచ్చట శోధవిశేషముల జెప్పు ప్రకరణమున నట్టనడమ శోఫరూపముకాని తిలకాదుల జెప్పుట యసమంజసముగ నున్నది. కావుననే ప్రాచీన ముద్రితగ్రంథములలో నీశ్లోకము కానరాదు. చక్రపాణి దత్తవ్యాఖ్యానమున నీశ్లోక మునకును వ్యాఖ్య యగపడుచున్నది. ముఖ్యముగ నీశ్లోకము మాత్రము ప్రక్షిప్తమనియె తోచెడి. విజ్ఞులు విమర్శించెదరుగాక!)

శంఖకము.

మూ. యస్య పిత్తం ప్రకుపితం శఙ్ఖయోరవతిష్ఠతే,
శ్వయథుశ్శఙ్ఖకో నామ దారుణస్తస్య జాయతే. 33

వ్యా. పిత్తము ప్రకోపించి మనుజునికణతలయందు జేరి వాపును కల్గించును. దానివలన క్రూరమైన శంఖకమనువ్యాధి సంభవించును.

కర్ణమూలము.

మూ. యస్య పిత్తం ప్రకుపితం కర్ణమూలేఽవతిష్ఠతే,
జ్వరాన్తే దుర్జయోఽన్తాయ శోఫస్తస్యోపజాయతే. 38

వ్యా. పిత్తము ప్రకుపితమై చెవుల మొదటజేరి జ్వరముయొక్క కడపటిస్థితి యందు వాపును కల్గించును. అయ్యది క్రూరమైన కర్ణమూల మనువ్యాధిని కల్గించును. ఇయ్యది యసాధ్యము. (దీనిలక్షణము స్థలాంతరమున నిట్లు చెప్పబడినది.—"సన్నిపాత జ్వరస్యాన్తే కర్ణమూలే సుదారుణః, శోథస్సంజాయతే తేన కశ్చిదేవ విముచ్యతే" ఈ శ్లోకమువలన నియ్యది సన్నిపాతజ్వరాంతమున జనించునని తెలిసెడి.) ఇత్తెరంగున పి ప్రకోపముచే స్థలవిశేషముల గల్గుశోఫలు చెప్పబడినవి.

ప్లీహవృద్ధి.

మూ. వాతః ప్లీహానముద్ధూయ కుపితో యస్య తిష్ఠతి,
శనైః పరితుదన్ పార్శ్వం ప్లీహా తస్యాఽభివర్ధతే. 3

వ్యా. వాతము ప్రకుపితమై ప్లీహమున జేరి యుబికించి మెలమెల్లగ తు నొప్పిని కల్గించుచు, పార్శ్వమునందు ప్లీహమును వృద్ధినొందించును. ఇయ్యది ప్లీహ వృద్ధి యనబడును.

గుల్మము.

మూ. యస్య వాయుః ప్రకుపితో గుల్మస్థానేఽవతిష్ఠతే,
శోఫం సశూలం జనయన్ గుల్మస్తస్యోపజాయతే. 36

వ్యా. వాతము ప్రకుపితమై గుల్మస్థానమున జేరి పోటుతో గూడిన శోఫమును కల్గించును అయ్యది గుల్మరూపమగును.

అండవృద్ధి.

మూ. యస్య వాయుః ప్రకుపితః శోఫశూలకరశ్చరన్,
వఙ్క్షణాద్వృషణౌ యాతి వృద్ధిస్తస్యోపజాయతే. 37

వ్యా. వాతము ప్రకుపితమై వంక్షణముల (గెజ్జలలో) జేరి నొప్పితో గూడిన శోఫను కల్గించి యాశోఫము గెజ్జలనుండి వృషణములజేరి వ్యాపించును. ఇది యండవృద్ధి యనబడును.

మహోదరము.

మూ. యస్య వాతః ప్రకుపితః త్వఙ్మాంసాన్తరమాశ్రితః,
శోఫం సంజనయన్ కుక్షౌ ఉదరం తస్య జాయతే. 38

వ్యా. వాతము ప్రకుపితమై చర్మమునకును మాంసమునకును నడుమ జేరి కుక్షిలో శోఫమును కల్గించును. అయ్యది యుదరమగును.

ఆనాహము.

మూ. యస్య వాతః ప్రకుపితః కుక్షిమాశ్రిత్య తిష్ఠతి,
నాధో వ్రజతి నాప్యూర్ధ్వం చానాహస్తస్య జాయతే. 39

వ్యా. వాతము ప్రకుపితమై కుక్షిలో జేరి క్రిందికిని పైకిని వెడలక కుక్షిలోనే నిరుద్ధమైయుండును. దానంజేసి కడుపుబ్బును. (ఇయ్యది యానాహము).

అనుక్తాధిమాంసాదిసంగ్రహము.

మూ. రోగాశ్చోత్సేధసామాన్యాత్ అధిమాంసార్బుదాదయః,
విశిష్టా నామరూపాభ్యాం నిర్దేశ్యాశ్శోథసఙ్గ్రహే. 40

వ్యా. మరియు నధిమాంసము అర్బుదము మున్నగువ్యాధులును శరీరస్థితికన్న నున్నతముగనుండు రూపసామాన్యమునుబట్టి శోఫములయందే జేరును. వానియొక్క నామరూపములచే గల్గువిశేషములు ఉన్నతరూపమైన శోథములయొక్క సంగ్రహమున నిర్దేశింపదగియుండును.

ఇచ్చట వాతప్రకోపమున శరీరమున దేశభేదమున గల్గుశోఫ విశేషములు చెప్పబడినవి. మరియుం గుల్మాదిరోగములలక్షణములు మున్నగునవి విశేషముగ జెప్పవలసియున్నను, ఉన్నతరూపసామాన్యలక్షణమునుబట్టి యాశోఫప్రకరణమున సూచనామాత్రముగ చెప్పబడినది.

మరియుం "యస్య శ్లేష్మా ప్రకుపితః" అని యుపక్రమించి కఫపిత్తవాతములచే వేర్వేరుగ శోఫరూపముగ నాయాప్రదేశముల సంభవించు ఉపజిహ్వక, గళశుండిక మున్నగురోగముల సంప్రాప్తిస్వరూపము మాత్రము తెలుపబడినది.

రోహిణీసంప్రాప్తి.

మూ॥ వాతపిత్తకఫా యస్య యుగపత్కుపితాస్త్రయః,
జిహ్వామూలేఽవతిష్ఠన్తే విదహన్తస్సముచ్ఛ్రితాః.   ౪౧
జనయన్తి భృశం శోథం వేదనాశ్చ పృథగ్విధాః,
తం శీఘ్రకారిణం నామ్నా రోహిణీతి వినిర్దిశేత్.   ౪౨

వ్యా. వాతపిత్తకఫములు మూడును సమకాలమున ప్రకోపమునొంది మిక్కిలి యుత్కటములై నాలుకకు మూలమైన కంఠబిలంబున జేరి యధికముగ మంటపుట్టించుచు మిక్కిలి బాధను కల్గించునట్టివాపును పుట్టించును. త్రిదోషములకు సంబంధించినశూలపోటు మంట నొప్పి మున్నగుబాధలు పలుదెరంగుల సంభవించును. ఇయ్యది రోహిణి యని చెప్పబడును. అతిశీఘ్రముగ వ్యాపించి ప్రాణముల హింసజేయును. సన్నిపాతముచే గల్గుటంజేసి ఒకప్పుడు మంటను ఇంకొకప్పుడు నొప్పిని (ఇవ్విధముగ ననేకబాధల గల్గించుచు శీఘ్రముగ నపాయమును గల్గించుచునని భావము).

రోహిణీసాధ్యాసాధ్యత్వములు.

మూ. త్రిరాత్రం పరమం తస్య జన్తోర్భవతి జీవితమ్,
కుశలేన త్వనుక్రాన్తః క్షిప్రం సంపద్యతే సుఖీ.   ౪౩

వ్యా అట్టి క్రూరమైనరోహిణి యనురోగము కల్గినయెడ అట్టిరోగి మూడు రాత్రులు జీవించియుండును. ఈమూడురాత్రులకు లోపల మిక్కిలి చికిత్సానిపుణుడగు వైద్యుడు అందుకు దగినచికిత్సను అతిశీఘ్రముగ జేసినచో రోగి సుఖమునొందును. (మూడురాత్రులు గడచువరకు దగినచికిత్స జేయనిచో నయ్యది తప్పక రోగిని చంపునని భావము.)

ఇచ్చట "కుశలేన క్షిప్రం అనుక్రాన్తః సుఖీ సమ్పద్యతే" అని యన్వయించుటచేత అట్టిరోగి సమర్థుడగువైద్యునిచే నతిశీఘ్రముగ చికిత్సజేయబడినయెడ సుఖము

నొందునని యర్థమగుచు. లేక "క్షిప్రం సుఖీ సంపద్యతే" యని యన్వయించినచో కుశలుడగు వైద్యుడు తగినచికిత్స జేసినచో శీఘ్రముగ నివర్తించునని యర్థము. వ్యాధిస్వభావముచే నతిశీఘ్రముగ జనించి తగుచికిత్స జేసినయెడ నతిశీఘ్రముగనే నివర్తించునని భావము. ఇట్టి శీఘ్రకారిత్వము వ్యాధిస్వభావమున కల్గినదని యెఱుంగునది. ఈవిషయమునే తంత్రాంతరమున నిట్లు చెప్పిరి:—"స శీఘ్రం శీఘ్రకారిత్వాత్ ప్రశమం యాతి హన్తి వా" అట్టి రోహిణి శీఘ్రకారిస్వభావము కల్గినదికావున తగుచికిత్స జేసినచో శీఘ్రముగ శమించును. లేనియెడ శీఘ్రముగ చంపునని యర్థము.

ఇచ్చట నీవివరణము నెఱుంగునది:—ప్రకృతగ్రంథమున నియ్యది కేవలము సన్నిపాతమున జనించునని యొకవిధముగనే చెప్పబడినది. "పృథక్సమస్తాశ్చ తథైవ శోణితమ్." అని సుశ్రుతాచార్యుండును, "వాతః పిత్తం కఫో రక్తం చైకశస్సర్వశోఽపి వా, కణ్ఠం యదా నిషేవన్తే" అని భోజుండు రోహిణీసంప్రాప్తిని చెప్పిరి. వాత-పిత్త-కఫ-రక్త-సన్నిపాతభేదములచే నైదువిధముల నుండునని చెప్పి వానికి ప్రత్యేకముగ లక్షణములను జెప్పిరి. ఈపక్షము నవలంబించి ఖరనాదుడు "సద్యస్త్రిదోషజా హన్తి, త్ర్యహాత్ శ్లేష్మసముద్భవా, పఞ్చాహాత్ పిత్తసమ్భూతా, సప్తాహాత్ పవనోత్థితా" అని యాయాదోషానుసారముగ కాలనియమమును నిర్ణయించి చెప్పెను. (త్రిదోషమున బుట్టినది యప్పుడే చంపుననియు, కఫమున కల్గినది మూడుదినములకు చంపుననియు, పిత్తమున గల్గినది యైదుదినములలో చంపుననియు, వాతమున కల్గినది యేడుదినములలో చంపుననియు నర్థము.)

ఈపక్షమునే అవలంబించి మాధవకరుండును ఐదువిధములైన రోహిణీభేదములకు వేరువేరుగ లక్షణముల జెప్పెను. ఇయ్యది త్రిదోషసన్నిపాతముననే జనించునదియైనను, అట్టి త్రిదోషములలో నేదోషము మిక్కిలి యుత్కటముగ నుండునో అట్టిదోషమును ప్రధానముగజేసి సుశ్రుతభోజాదులు వేరువేరుగ పరిగణనముచేసి "వ్యపదేశస్తు భూయసా" అనువచనప్రకారము భేదముల గల్పించి లక్షణముల జెప్పిరి. ప్రకృతతంత్రకారుడు మాత్రము సన్నిపాతభేదమును మాత్రము ప్రధానముగజేసి చెప్పెనుగాన పరస్పరవిరోధములేదని యెఱుంగునది. దీని విస్తరమంతయు మాచే విరచితంబగు మాధవనిదానాంధ్రవ్యాఖ్యానమున రోహిణీనిదానమున జూచునది. మరియు "గళోపసంరోధకరైస్తదఙ్కురైః" అని తంత్రాంతరమున నుండుటంజేసి యీవ్యాధి కంఠబిలమున మాంసపుమొలకలవలె నుండుశోఫవిశేషమని తెలియదగును.

కృచ్ఛ్రసాధ్యలక్షణము.

మూ. సన్తి హ్యేవం విధా రోగాః సాధ్యా దారుణసమ్మతాః,
యే హన్యురనుపక్రాన్తా మిథ్యాచారేణ వా పునః ౪౪

వ్యా. పైజెప్పినరీతిగ మిక్కిలి క్రూరములై ప్రాణహానికరములని చెప్పబడిన రోగములు కొన్ని శీఘ్రముగ తగుచికిత్స జేసినచో నయ్యవి సాధ్యములై యుండును. అవియే తగినచికిత్స జేయకయున్నను, అపథ్యములగు నాహారవిహారాదుల జేసినను మిక్కిలి క్రూరములై చంపును.

సుఖసాధ్యలక్షణము.

మూ. సాధ్యాశ్చాప్యపరే సన్తి వ్యాధయో మృదుసమ్మతాః,
యత్నాయత్నకృతం యేషు కర్మ సిధ్యత్యసంశయమ్. ౪౫

వ్యా. కొన్నివ్యాధులు మిక్కిలి మృదుస్వభావముకల్గినవియై మిక్కిలి ప్రయత్నపూర్వకముగ చికిత్సజేసినను సామాన్యముగ చికిత్సజేసినను అట్టిచికిత్స వ్యర్థముగాక తప్పక నివర్తించును. అయ్యవి కేవలము సుఖసాధ్యములై యుండును.

యాప్యరూపాసాధ్యలక్షణము.

మూ. అసాధ్యాశ్చాపరే సన్తి వ్యాధయో యాప్యసంజ్ఞితాః,
సుసాధ్వపి కృతం యేషు కర్మ యాత్రాకరం భవేత్. ౪౬

వ్యా. కొన్నియసాధ్యములైనవ్యాధులు కుశలుడగువైద్యుడు పొరబాటులేక చక్కగ సకాలముగ తగుమైనచికిత్స జేసినచో నట్టి యసాధ్యములగువ్యాధులును రోగిని చంపక బొత్తుగ నివర్తించక యుద్రేకము మాత్రము తగ్గి జీవితకాలము గడపుటకు అనుకూలముగ నుండును. (అసాధ్యములైనను యాప్యత్వము నొందుననుట.)

ప్రత్యాఖ్యేయరూపాసాధ్యలక్షణము.

మూ. సన్తి చాప్యపరే రోగాః కర్మ యేషు న సిధ్యతి,
అపి యత్న (అతియత్న) కృతం బాలైః న తాన్విద్వానుపాచరేత్.

వ్యా. కొన్నిరోగములు మిక్కిలి ప్రయత్నముతో చికిత్సజేసినను అట్టిచికిత్స వ్యర్థమై శాంతినొందక యుండును. అయ్యవి కేవలము అసాధ్యములు. అట్టివ్యాధులకు తెలివిమాలినవైద్యులు చికిత్సజేయబూనవలెనుగాని జ్ఞానవంతుడగువైద్యు డొకప్పుడును చికిత్సజేయ నుద్యమింపదగదు.

సాధ్యాది భేదపరిగణనము.

మూ. సాధ్యాశ్చైవాప్యసాధ్యాశ్చ వ్యాధయో ద్వివిధాః స్మృతాః,
మృదుదారుణభేదేన తే భవన్తి చతుర్విధాః. ౪౮

వ్యా. జ్వరాదిరోగములన్నియుం సాధ్యములనియుం అసాధ్యములనియుం రెండు విధములు. అందు సాధ్యములును అసాధ్యములును ఒకొక్కటి మృదుదారుణభేదములచే రెండేసివిధములై మొత్తమున నాల్గువిధములగును. (సాధ్యములు సుఖసాధ్యములు కృచ్ఛ్రసాధ్యములని రెండువిధములు. అసాధ్యములును మృదు (సుఖ) అసాధ్యములనియుం, దారుణాసాధ్యములనియుం రెండువిధములు. మృదుఅసాధ్యములే యాప్యములు. దారుణాసాధ్యములు ప్రత్యాఖ్యేయములు. ఇట్టిభేదములచేత సాధ్యాసాధ్యభేదములు నాల్గువిధములగునని భావము. వీనిలక్షణములే 'సంతి హ్యేవం విధా రోగాః' అని యుపక్రమించి చెప్పబడినవి) మరియుం సద్యఃప్రాణహరము దారుణాసాధ్యములనియుం, కాలాంతరప్రాణహరములు మృద్వసాధ్యములనియు నెరుంగునది.

వ్యాధినానాత్వము.

మూ. త ఏవాపరిసంఖ్యేయాః భిద్యమానా భవన్తి చ,
రుజావర్ణసముత్థానస్థానసంస్థాననామభిః. ౪౯
(నిదానవేదనావర్ణస్థానసంస్థాననామభిః)

వ్యా. మరియుం పైజెప్పిన సాధ్యాసాధ్యరూపములగువ్యాధులు ఆయావ్యాధులగల్గుబాధలు, వర్ణములు, అట్టివ్యాధులు జనించుటకు కారణములు, ఆవ్యాధులు పుట్టినస్థానములు, వ్యాధులయొక్కయునికి, వ్యాధులనామభేదములు అనువానియొక్క భేదములబట్టి సాధ్యాదిభేదము లనేకములుగ నగును. (కావున అట్టిరుజాదిభేదములబట్టియుం సాధ్యాసాధ్యత్వాదుల నిర్ణయింపనగునని భావము).

సముత్థానభేదమన వ్యాధి జనించుటకు కారణములభేదము. అయ్యది రూక్షాదిభోజనంబులును రాత్రిజాగరణాదులును వాతప్రకోపమునకు కారణములగును. అట్టిచోడనిదానానుగుణములగు చికిత్సల గల్పింపవలెను. అట్టి యనుగుణముగ హేతువిపరీతాదిచికిత్సలచే వాతము సాధ్యమగును. లేనిచో నసాధ్యస్థితి నందును.

స్థానభేదములు:—ఆమాశయము, పక్వాశయము, రసరక్తాదిధాతువులు మున్నగు స్థానభేదములచే వ్యాధులు సాధ్యాసాధ్యములుగ నగును. కావున స్థానభేదములబట్టియుం సాధ్యత్వాదులు మారుచుండును.

సంస్థానమనగ నాకృతి:—గుల్మము, అర్బుదవ్రణము మున్నగునవి ఆకృతిభేదముచే సాధ్యత్వాదులు గమనింపవలసియుండును. రాజయక్ష్మము. శోషము మున్నగునామభేదములనుబట్టి సాధ్యత్వాదులు నిర్ణయింపదగియుండును. కావున పైజెప్పినబాధవర్ణము కారణము మున్నగువాని చక్కగ గమనించి రోగములను వానిసాధ్యత్వాదిభేదములను నిర్ణయించి చికిత్సజేయవలెనని భావము.

—॥ వ్యాధిసంఖ్యాభేదనిర్ణయము. ॥—

మూ. వ్యవస్థాకరణం తేషాం యథా స్థూలేషు సంగ్రహః,
తథా ప్రకృతిసామాన్యం వికారేషూపదిశ్యతే. ౪౦

వ్యా. చికిత్సోపయోగ్యమైన రోగసంఖ్యానిర్ణయము అష్టోదరీయాధ్యాయమున ఉదరాదిరోగసంఖ్యాభేదములయందు చెప్పబడును. (అచ్చట వాతాదిభేదములచే నాయారోగములకు గల్గుసంఖ్యానిర్ణయము చెప్పబడును కావున దానింబట్టి యెరుంగవలెనని భావము). మరియు నందు సంఖ్యానిర్ణయము చేయబడనిరోగములను ఆయారోగములకుంగల వాతాదిలక్షణములనుబట్టి నిర్ణయించి శత్తదనుసారముగ నెఱుంగనగును. (వ్యాధులకుంగలరోగములలో వాతాదిలక్షణముల గమనించి ఇయ్యది వాతికము. ఇయ్యది పైత్తికము, ఇయ్యది రక్తజమునని నిర్ణయించి చికిత్సజేయనగునని భావము). ఈయభిప్రాయముచేతనే అష్టోదరీయాధ్యాయమున "సర్వే వికారాః వాతపిత్తకఫాన్నాతివర్తన్తే" అని చెప్పిరి. రోగములన్నియు వాతపిత్తకఫముల మూటి నతిక్రమించి జనించుటలేదు. కావున అట్టిదోషములలక్షణములబట్టి అనుక్తరోగములను వాతాదిభేదముల నిర్ణయింపదగునని భావము.

—॥ రోగనామపరిజ్ఞానము లేకున్నను దోషజ్ఞానము చికిత్సోపయోగ్యమనుట. ॥—

మూ. వికారనామాకుశలో న జిహ్రీయాత్కదాచన,
న హి సర్వవికారాణాం నామతోఽస్తి ధ్రువా గతిః(స్థితిః) ౪౧
స ఏవ కుపితో దోషః సముత్థానవిశేషతః,
స్థానాన్తరగతశ్చైవ జనయత్యామయాన్ బహూన్. ౪౨
తస్మాద్వికారప్రకృతీరధిష్ఠానాన్తరాణి చ,
సముత్థానవిశేషాంశ్చ బుద్ధ్వా కర్మ సమాచరేత్. ౪౩
యో హ్యేతత్త్రివిధం జ్ఞాత్వా కర్మాణ్యారభతే భిషక్,
జ్ఞానపూర్వం యథాన్యాయం స కర్మసు న ముహ్యతి. ౪౪

వ్యా. తాత్కాలికలక్షణములబట్టి యియ్యది జ్వరము రక్తపిత్తము మున్నగు నామభేదములచే వ్యాధిని నిర్ణయింప నలవికాకున్నను అంతమాత్రముననే వైద్యుడు చికిత్సజేయుటకు ఒకప్పుడును సంకోచము నొందదగదు. రోగములకన్నిటికి నామ మాత్రముచేతనే స్థిరమైననిర్ణయ మొకటి యేర్పడియుండదు. ఒకదోషము ప్రకుపితమై యొకస్థానవిశేషమునజేరి యనేకరోగముల నితరస్థానములయందు కల్గించును. (వాతము ప్రకుపితమై కంఠమునజేరి స్వరభేదము కాసము మున్నగురోగముల గల్గించును. ఈ విషయమునే "కరోతి గళమాశ్రితః, కంఠోద్ధ్వంసంచ కాసంచ కాసంచ స్వరభేద మరోచకమ్" అనుశ్లోకమున దెలిసెడి.) కావున కేవలము రోగములనామభేదము దెలియకున్నంతమాత్రమున చికిత్సజేయ సంశయింపదగదని భావము.

కావున వైద్యుడు ఆయారోగములకు ముఖ్యకారణములైన వాతాదిదోషములను, అట్టిరోగములు జనించుట కధిష్ఠానములైన స్థానములను, అట్టిరోగములు సంభవించుటకు కారణములైన యాహారవిహారాదులను చక్కగ గమనించి చికిత్స జేయ నుపక్రమింపవలెను. మరియు నేవైద్యవరుడు పైజెప్పినదోషరూపమైన ప్రకృతులను (వాతాదిదోషముల ననుట), ఆయావ్యాధుల కధిష్ఠానములైన స్థానభేదములను, వ్యాధికారణములను (ఈమూటిని) చక్కగ నెరింగి అట్టిజ్ఞానపూర్వకముగ శాస్త్రపద్ధతి నతిక్రమింపక చికిత్సజేయ నారంభించునో అట్టి భిషగ్వరుడు చికిత్సావిధానములయందు ఒకప్పుడును పొరబాటుపడనేరడు. (రోగములకు చికిత్సజేయుటకు వాతాదిదోషములజ్ఞానము ముఖ్యముగ నుపకారకములగును. జ్వరము, అతిసారము మున్నగు నామములు వ్యవహరించుటకై యేర్పడినవి, కాని అట్టినామములే చికిత్సకు ఉపకారకములు కావు. కావున వ్యాధి నామభేదముచే స్ఫుటముగ దెలియలేదని చికిత్స జేయ విరమించక ఆకృతిస్థాన ప్రకృతులబట్టి వాతాదిసంబంధమును చక్కగ గమనించి తగుచికిత్స జేయుట ముఖ్యకర్తవ్యమని భావము.)

వాతాదిపరిజ్ఞానావశ్యకత.

మూ. నిత్యాః ప్రాణభృతాం దేహే వాతపిత్తకఫాస్త్రయః,
వికృతాః ప్రకృతిస్థా వా తాన్బుభుత్సేత పణ్డితః. ॥౩౮॥

వ్యా. ప్రాణికోటులశరీరములయందు వాతపిత్తకఫములు మూడును వికృతిజెందియైనను వికృతిజెందక స్వభావస్థితియందైనను ఎప్పటికిని యెడబాయక నియతముగ నుండును. కావున అట్టిదోషత్రయముయొక్క స్వభావస్థితిని వికృతిస్థితిని యెరుంగుట పండితునకు ముఖ్యముగ నావశ్యకమై యుండును.

ప్రకృతిస్థితవాతకృత్యములు.

మూ. ఉత్సాహోచ్ఛ్వాసనిశ్శ్వాసచేష్టా ధాతుగతిస్సమా,
సమో మోక్షో గతిమతాం వాయోః కర్మావికారజమ్. ౫౬

వ్యా. వికృతిజెందక స్వభావస్థితి నుండువాతము పనులయం దుత్సాహము కల్గించును. ఉచ్ఛ్వాసనిశ్శ్వాసములను (ఊపిరియొక్క గమనాగమనములను) చక్కగ సాగించును. అవయవములయొక్క చాచుట ముడుచుట మున్నగు చలనరూపమయినచేష్టలను చక్కగ సాగించును. రసరక్తాదిధాతువులను శరీరమున చక్కగ వ్యాపింపజేయును. వాతమూత్రపురీషాదులను ఆయాసమయములయందు అడ్డులేక చక్కగా బయట వెడలించుచుండును. ఇవియన్నియు సమస్థితినుండు వాతకృత్యములు.

ప్రకృతిస్థితపిత్తకృత్యములు.

మూ దర్శనం పక్తిరూష్మా చ క్షుత్తృష్ణా దేహమార్దవం,
ప్రభా ప్రసాదః మేధా చ పిత్తకర్మాఽవికారజమ్. ౫౭

వ్యా. పిత్తము వికృతిజెందక స్వభావస్థితి నున్నప్పుడు కన్నులయందు చూచుశక్తిని చక్కగ నుంచును. భుజింపబడినయాహారమును జీర్ణింపజేయును. దేహమునకు మితమైనవేడిని కల్గించును. ఆకలిని దప్పిని మితముగ కల్గించును. శరీరమునకు తగినమృదుత్వమును కాంతిని కల్గించును. మనస్సును నిర్మలముగ నుంచును. బుద్ధిని సమస్థితి నుంచును. ఇవియన్నియు సమస్థితినుండు పిత్తకృత్యములు.

ప్రకృతిస్థితకఫకృత్యములు.

మూ. స్నేహో బన్ధః స్థిరత్వం చ గౌరవం వృషతా బలం,
క్షమా ధృతిరలోభం చ కఫకర్మావికారజమ్. ౫౮

వ్యా. కఫము వికారముజెందక సమస్థితి నున్నప్పుడు శరీరముపై జిడ్డును కల్గించును. కీళ్లను సడలనీయక ఒండొంటజేర్చి యుంచును. శరీరమున నుండవలసిన బరువును కల్గించును. పుంస్త్వమును కల్గించును. బలమును, ఓర్పును, ధైర్యమును కల్గించును. ఉదారభావమును పుట్టించును. ఇవియన్నియు సమస్థితినుండు కఫముయొక్క కృత్యములు.

వాతపిత్తకఫముల క్షీణలక్షణములు.

మూ. వాతే పిత్తే కఫే చైవ క్షీణే లక్షణముచ్యతే,
కర్మణః ప్రాకృతాద్ధానిః వృద్ధిర్వాపి విరోధినామ్. ౫౯

వ్యా. పైజెప్పిన వాతంబైనను, పిత్తమైనను, కఫమైనను, స్వప్రమాణమునకన్న తక్కువయై క్షీణించినయెడల పైజెప్పినరీతిగ వానివానికి స్వాభావికములైన కృత్యములకు హానికల్గును. మఱియు ఆయాదోషమునకు నియతమైనకృత్యములకు విరుద్ధములైనగుణములు వృద్ధిజెందును. ఎట్టులనగా:—వాతము స్వప్రమాణమునకన్న క్షీణత నొందినపుడు దానికి స్వాభావికమైన యుత్సాహము మున్నగుగుణములు తగ్గుటయేకాక అట్టియుత్సాహాదులకు విరుద్ధములయిన విషాదము మొదలగుగుణములు వృద్ధిజెందును పిత్తము క్షీణించినప్పుడు అదర్శనము అజీర్ణము మొదలగువిరుద్ధగుణములు వృద్ధిజెందునని భావము. కఫము క్షీణించినప్పుడు స్నేహాదులకు విరుద్ధములయిన రౌక్ష్యాదిగుణములు వృద్ధిజెందునని భావము. వాగ్భటాచార్యులు "క్షీణా జహతి స్వం లిఙ్గం" అని ఆయాదోషలక్షణములకు హానికల్గుటయే క్షీణలక్షణములని చెప్పిరి. ఇత్తెరంగున వాతాదిక్షీణలక్షణముల నెరుంగునది.

త్రిదోషముల వృద్ధిలక్షణములు.

మూ. దోషప్రకృతివై శేష్యం నియతం వృద్ధిలక్షణం,
దోషాణాం ప్రకృతిర్హానిః వృద్ధిశ్చైవం పరీక్ష్యతే. ౬౦

వ్యా. ఆయాదోషములకు స్వాభావికములయిన నియతగుణములు మిక్కిలి యధికముగ గాన్పించినచో నాయాదోషము వృద్ధినొందినదని ఎఱుంగునది. వాతమునకు నియతములయిన ఉత్సాహాదులు ఇనుమడించినచో వాతము వృద్ధినొందినదనియుం పిత్తమునకు స్వాభావికములగు వేడి, ఆకలిదప్పులు మున్నగునవి యధికమైనచో పిత్తము వృద్ధినందినదనియు, కఫమునకు స్వాభావికములయిన స్నేహశైత్యమాధుర్యాదిగుణములు వృద్ధినొందినచో కఫము వృద్ధినొందినదనియు నాయాదోషవృద్ధిలక్షణముల నెరుంగునది. ఇత్తెరంగున వాతాదిదోషములయొక్క స్వభావస్థితిని క్షయమును, వృద్ధిని పరీక్షింపదగును.

అధ్యాయవిషయసంగ్రహము.

తత్ర శ్లోకాః—

మూ. సంఖ్యానిమిత్తం రూపాణి శోథానాం సాధ్యతాం న చ,
తేషాం తేషాం వికారాణాం త్రిశోథాం స్తాంశ్చ పూర్వజాన్
విధిభేదం వికారాణాం త్రివిధం బోధ్యసంగ్రహామ్,
ప్రాకృతం కర్మ దోషాణాం లక్షణం హానివృద్ధిషు. ౬౧

వీతమోహరజోదోష మోహమానమదస్పృహః,
వ్యాఖ్యాతవాన్ త్రిశోథీయే రోగాధ్యాయే పునర్వసుః. ౬౩

వ్యా. శోథములయొక్క సంఖ్య, వానికారణములు, వానిస్వరూపములు, వానిలో సాధ్యాసాధ్యములు, అయారోగములకు సంబంధించి వాతపిత్తకఫభేదములచే మూడు విధములుగ జనించుశోథభేదములు, ఆయారోగములకు సంబంధించి తెలిసికొనవలసిన ప్రకృతిఅధిష్ఠానము, కారణము అను నీమూటిభేదములును వాతపిత్తకఫములయొక్క స్వాభావికలక్షణములును, వానివృద్ధిక్షయలక్షణములును వీనినన్నింటిని, కామక్రోధ మోహాదివర్జితుడైన పునర్వసువు త్రిశోథీయమను నీరోగాధ్యాయమునందు వివరించి చెప్పెను.

ఇత్యగ్నివేశకృతే తన్త్రే చరకప్రతిసంస్కృతే సూత్రస్థానే
త్రిశోథీయో నామ అష్టాదశోఽధ్యాయః.

వ్యా. ఇత్తెరంగున అగ్నివేశకృతంబును చరకునిచే సంస్కరింపబడినదియునగు నాయుర్వేదతంత్రమున సూత్రస్థానమునందలి త్రిశోథీయమను అష్టాదశాధ్యాయము సమాప్తము.

ఏకోనవింశాధ్యాయము.

అవతరణిక:—పూర్వాధ్యాయమున "వ్యవస్థాకరణం తేషాం యథా స్థూలేషు సంగ్రహః" అనువాక్యముచేత రోగములసంఖ్యా విభాగనిర్ణయము అష్టోదరీయమున సంగ్రహింపబడునని చెప్పబడినది. కావున అట్టివిభాగమును దెల్పునట్టి యష్టోదరీయాధ్యాయము క్రింద జెప్పబడును:—

మూ॥ అథాతోఽష్టోదరీయమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః. ౧
ఇతి హ స్మాహ భగవానాత్రేయః. ౨

వ్యా. త్రిశోథీయాధ్యాయమును చెప్పినపిదప శోథంబుతో సమానరూపమయిన ఎనిమిదివిధంబులయిన ఉదరముల ప్రధానముగ నధికరించిన యష్టోదరీయాధ్యాయమును త్రికాలజ్ఞానసంపన్నుడగు నాత్రేయమహర్షి యుపదేశించినదానికి న్యూనాతిరేకము గాకయుండునట్లు వివరించెదనని యర్థము.

పూర్వాధ్యాయమున శోథములు ప్రధానముగ వివరింపబడినవికాన అట్టిశోథము నకు సమానరూపమయినది యుదరము. కావున తొలుత దానినే ప్రధానముగచేసి యధ్యాయసంజ్ఞ చెప్పబడినది.

రోగముల భేదనిర్దేశము.

మూ॥ ఇహ ఖలు అష్టావుదరాణి అష్టౌ మూత్రాఘాతాః, అష్టౌ క్షీరదోషాః, అష్టౌ రేతోదోషాః, సప్త కుష్ఠాని, సప్త పిడకాః, సప్త వీసర్పాః, షడతీసారాః, షడుదావర్తాః, పఞ్చగుల్మాః, పఞ్చప్లీహ ప్రదోషాః, పఞ్చ కాసాః, పఞ్చ శ్వాసాః, పఞ్చ హిక్కాః, పఞ్చ తృష్ణాః, పఞ్చఛర్దయః, పఞ్చభక్తస్య అనశనస్థానాని, పఞ్చశిరోరోగాః, పఞ్చ హృద్రోగాః, పఞ్చపాండురోగాః, పఞ్చోన్మాదాః, చత్వారోఽపస్మారాః, చత్వారోఽక్షిరోగాః, చత్వారః కర్ణరోగాః, చత్వారః ప్రతిశ్యాయాః, చత్వారో ముఖరోగాః, చత్వారో గ్రహణీదోషాః, చత్వారోమదాః, చత్వారోమూర్ఛాయాః, చత్వారః శోషాః చత్వారి క్లైబ్యాని, త్రయశ్శోఫాః, త్రీణికిలాసాని, త్రివిధం లోహితపిత్తం, ద్వౌ జ్వరం, ద్వావాయామౌ ద్వే గృధ్రస్యౌ, ద్వే కామలే, ద్వివిధమామం, ద్వివిధం వాతరక్తం, ద్వివిధాన్యర్శాంసి, ఏక ఊరుస్తంభః, ఏకః సంన్యాసః, ఏకో మహాగదః, వింశతిః క్రిమిజాతయః, వింశతిః ప్రమేహాః, వింశతిర్యోనివ్యాపదః ఇత్యష్టాచత్వారింశత్ రోగాధికరణాని అస్మిన్ సంగ్రహే సముద్దిష్టాని ఏతాని యథోద్దేశం అభినిర్దేక్ష్యామః. 3

వ్యా. రోగసంగ్రహరూపమయిన ఈయధ్యాయమునందు రోగవిభాగము ఈ క్రింద వివరింపబడును. మహోదరము, మూత్రాఘాతము, క్షీరదోషము, (పాలకుగల్గు దోషములు) శుక్రదోషము అనునవినాల్గును ఒక్కొక్కటి ఎనిమిదేసివిధములగును. కుష్ఠము, పిడక, విసర్పము అనునీమూడువ్యాధులును ఒక్కొక్కటి ఏడేసిభేదములు కల్గియుండును. అతిసారము, ఉదావర్తము అను నీరెండువ్యాధులును ఒక్కొక్కటి యారేసివిధములగును. గుల్మము, ప్లీహరోగము, కాసము, శ్వాసము, హిక్క (ఎక్కిళ్లు), తృష్ణ (దప్పి), ఛర్ది (వమనము), అనశనస్థానములు, (భోజనమునందు ఇచ్ఛలేక చేయునట్టి యరోచకము). శిరోరోగము హృద్రోగము, పాండురోగము, ఉన్మాదము అను నీరోగములు పండ్రెండును ఒక్కొక్కటి యైదేసిభేదముల కల్గియుండును. అపస్మారము, నేత్రరోగము, కర్ణరోగము, ప్రతిశ్యాయము (పీనసము). ముఖరోగము, గ్రహణీ

రోగము, మదము, మూర్ఛ, శోషము, క్లైబ్యము (నపుంసకత్వము) అను నీపదివ్యాధులును ఒక్కొక్కటి నాలుగేసిభేదములు గల్గియుండును. శోఫ, (వాపు) కిలాసము (సిబ్బెము), రక్తపిత్తము అనునీమూడురోగములును ఒక్కొక్కటి మూడేసివిధములగును. జ్వరము, వ్రణరోగము, ఆయామము, గృధ్రసీ, కామల, ఆమ (అజీర్ణ) రోగము, వాతరక్తము, అర్శస్సు, (మూలవ్యాధి) అను నీయెనిమిదిరోగములును ఒక్కొక్కటి రెండేసిరోగములు కల్గియుండును. ఊరుస్తంభము, సన్న్యాసము, మహాగదము అను నీమూడురోగములును ఒక్కొక్కవిధముగనే యుండును క్రిమిజాతి, ప్రమేహములు యోనివ్యాపత్తు అనునవి మూడును ఒక్కొక్కటి ఇరువదేసిభేదములు కల్గియుండును. ఇత్తెరంగున నలువదియెనిమిదివిధములగు రోగాధికరణములు అవాంతరభేదములచే వానివానిసంఖ్య నీరోగసంగ్రహమున నిర్దేశింపబడినవి. అట్టి నిర్దేశము ననుసరించి వానికి ప్రత్యేకవివరణము ఈక్రింద చెప్పబడును.

ఇచ్చట ఏకాదిసంఖ్యనువదలి ఎనిమిది యనుసంఖ్య ప్రధానముగజేసి యాసంఖ్యనుండి యనులోమముగ నిర్దేశింపబడినది. మేహాదిరోగములసంఖ్య ఇరువది యనునది ఇంతకన్న గొప్పదియైనను యాసంఖ్యనుండి క్రమసంఖ్య ననసరించి రోగసమితి లేకుండుటవలన దానిని వదలి అష్టసంఖ్యయే ప్రధానము నుపక్రమింపబడినది.

మఱియు చికిత్సితమునందు పదునెనిమిదికుష్ఠములు చెప్పబడును. అయినను మహాకుష్ఠములు ఏడును ప్రధానముగజేసి ఇచ్చట సప్తవిధములని పరిగణనము చేయబడినది.

ఎనిమిదియుదరములకును, ఎనిమిదిమూత్రాఘాతములకును వివరణము.

మూ. అష్టావుదరాణీతిః—వాతపిత్తకఫసన్నిపాతప్లీహబద్ధచ్ఛిద్రదకోదరాణీతి. ౪

అష్టౌ మూత్రాఘాతా ఇతిః—వాతపిత్తకఫ సన్నిపాతాఽశ్మరీ శర్కరా శుక్ర శోణితజా ఇతి. ౫

వ్యా. వాతోదరము, పిత్తోదరము, కఫోదరము, సన్నిపాతోదరము, ప్లీహోదరము, బద్ధగుదోదరము, ఛిద్రోదరము, ఉదకో(జలో)దరము నని మహోదరవ్యాధి యెనిమిదివిధముల నుండును.

వాతము, పిత్తము, కఫము, సన్నిపాతము, అశ్మరి, శర్కర, శుక్రము, రక్తము అను నెనిమిదికారణములచే వేరువేర జనించినవి మూత్రాఘాతము లెనిమిదివిధము లగును.

ఎనిమిదివిధములైన క్షీరదోషములవివరణము.

మూ. అష్టౌ క్షీరదోషా ఇతిః—వైవర్ణ్యం, వైగన్ధ్యం, వైరస్యం, పైచ్ఛిల్యం, ఫేనసఙ్ఘాతః, రౌక్ష్యం, గౌరవ, మతిస్నేహశ్చేతి ౬

వ్యా. వర్ణము మారియుండుట, వాసన చెడియుండుట, రుచి మారియుండుట, జిగటగనుండుట, నురుగుతో గడ్డగట్టియుండుట, రౌక్ష్యముగ (జిడ్డులేక)యుండుట, బరువుగనుండుట, మిక్కిలి జిడ్డుకల్గియుండుట ఇవియన్నియు పాలనుచెరచు నెనిమిది దోషములు.

ఎనిమిదివిధములైన శుక్రదోషములు.

మూ. అష్టౌ రేతోదోషా ఇతి:—తను, శుష్కం, ఫేనిలం, అశ్వేతం, పూతి, అతిపిచ్ఛిలం, అన్యధాతూపవాతం. అవసాది చేతి, ౭

వ్యా. కలుచనగుట, ఎండియుండుట, నురుగుతో గూడియుండుట, తెలుపురంగు మారియుండుట, దుర్గంధము కల్గియుండుట, మిక్కిలి జిగటనైయుండుట, ఇతరములగు రక్తమాంసాదులు కలిసియుండుట, బరువు అధికమగుటచే నీటిలో మునుగుట ఇవి యెనిమిదియు శుక్రమునకు కల్గుదోషములు.

సప్తవిధకుష్ఠభేదములు.

మూ. సప్త కుష్ఠానీతి:—కపాలోదుమ్బరమండలర్శ్యజిహ్వాపుణ్డరీకసిధ్మ కాకణానీతి ౮

వ్యా. కపాలకుష్ఠము, ఉదుంబరకుష్ఠము, మండలకుష్ఠము, ఋశ్యజిహ్వాకుష్ఠము, పుండరీకకుష్ఠము, సిధ్మకుష్ఠము, కాకణ (కాకణంతిక)కుష్ఠము నని కుష్ఠరోగము ఏడువిధముల నుండును.

సప్తవిధపిడకాభేదములు.

మూ. సప్త పిడకా ఇతి:—శరావికా, కచ్ఛపికా, జాలినీ, సర్షపీ, అలజీ, వినతా, విద్రధీ చేతి. ౯

వ్యా. శరావిక, కచ్ఛపిక, జాలిని, సర్షపిక, అలజి, వినత, విద్రధియు నని పిడకలు (ప్రమేహపిటికలు) ఏడువిధములుగ నుండును.

సప్తవిసర్ప భేదములు.

మూ. సప్త విసర్పా ఇతి:—వాతపిత్తకఫాగ్నికర్దమకగ్రన్థిసన్నిపాతాఖ్యాః. ౧౦

వ్యా. వాతజము, పిత్తజము, కఫజము, అగ్నివిసర్పము, కర్దమకవిసర్పము, గ్రంథి విసర్పము, సన్నిపాతజవిసర్పము నని విసర్పము ఏడువిధముల భేదములు కల్గియుండును.

అతిసార-ఉదావర్తములయాఱేసిభేదము.

మూ. షడతీసారా ఇతి:—వాతపిత్తకఫసన్నిపాతభయశోకజాః. ౧౧
షడుదావర్తా ఇతి:—వాతమూత్రపురీషశుక్రచ్ఛర్దిక్షవథుజాః

వ్యా. వాతము, పిత్తము, కఫము, సన్నిపాతము, భయము, శోకము అనుకారణములచే వేర్వేర జనించుటంజేసి యతిసారము లాఱువిధములగును. వాతము, మూత్రము, పురీషము, శుక్రము, ఛర్ది(వాంతి), తుమ్ము అను నీయాఱింటిని నిరోధించుటచే గల్గుటంజేసి యుదావర్తము లాఱువిధములుగ నుండును.

గుల్మప్లీహాదిరోగములయొక్క యైదేసి భేదములవివరణము.

మూ. పఞ్చ గుల్మా ఇతి:—వాతపిత్తకఫసన్నిపాతశోణితజాః. ౧౩
పఞ్చ ప్లీహదోషా ఇతి:—గుల్మైర్వ్యాఖ్యాతాః ౧౪
పఞ్చ కాసా ఇతి:—వాతపిత్తకఫక్షతక్షయజాః. ౧౫
పఞ్చ శ్వాసా ఇతి:—మహోర్ధ్వచ్ఛిన్నతమకక్షుద్రాః ౧౬
పఞ్చ హిక్కా ఇతి:—మహతీ గమ్భీరా వ్యపేతా క్షుద్రా చాన్నజా చ. ౧౭
పఞ్చ తృష్ణా ఇతి:—వాతపిత్తామక్షయోపసర్గాత్మికాః ౧౮
పఞ్చ ఛర్దయ ఇతి:—ద్విష్టాన్నసంయోగవాతపిత్తకఫసన్నిపాతోద్రేకాత్మికాః. ౧౯
పఞ్చ భక్తస్యానశనస్థానానీతి:—వాతపిత్తకఫద్వేషాయాసాః.
పఞ్చ శిరోరోగా ఇతి:—పూర్వోద్దిష్ట మభిసమస్య వాతపిత్తకఫసన్నిపాతక్రిమిజా ఇతి. ౨౧
పఞ్చ హృద్రోగా ఇతి:—శిరోరోగైర్వ్యాఖ్యాతాః ౨౨
పఞ్చ పాణ్డురోగా ఇతి:—వాతపిత్తకఫసన్నిపాతమృద్భక్షణజాః.
పంచోన్మాదా ఇతి:—వాతపిత్తకఫసన్నిపాతాగన్తునిమిత్తాః ౨౪

వ్యా. వాతము, పిత్తము, కఫము, సన్నిపాతము, రక్తము అనునైదిటిచే వేరు వేరుగ జనించుటంజేసి గుల్మములు ఐదువిధములుగ నుండును. ప్లీహవృద్ధిరోగంబును గుల్మములబోలె వాత-పిత్త-కఫ-సన్నిపాత రక్తములచే వేరువేర జనించుటవలన నైదువిధముల నుండును. కాసము, దగ్గు, వాతము, పిత్తము, కఫము, ఉరఃక్షతము, క్షయము అను నైదు

కారణములచే వేరువేర జనించుటవలన నైదువిధము లగును. మహాశ్వాసము, ఊర్ధ్వ శ్వాసము, ఛిన్నశ్వాసము, తమకశ్వాసము, క్షుద్రశ్వాసమునని శ్వాసరోగము ఐదు విధము లగును. హిక్కారోగము (ఎక్కిళ్లు) మహతి, గంభీర, వ్యపేత, క్షుద్ర, అన్న జము (కారము మున్నగు సాహారపదార్థములచే గల్గినది) అను భేదములచే నైదువిధము లగును. వాతము, పిత్తము, ఆమము, (అజీర్ణము) క్షయము, ఉపసర్గము అనుకారణము లచే జనించుటవలన తృష్ణ (దప్పి) యైదువిధము లగును. ఛర్ది (వాంతి) యనునది తన కింపుగాని యన్నపానాదుల నుపయోగించుటవలనను, వాత-పిత్త-కఫ-సన్నిపాతముల యుద్రేకముచేతను కల్గుటవలన నైదువిధముల నుండును. వాతము, పిత్తము, కఫము, అన్న ద్వేషము, శ్రమము లనుకారణములచే జనించుటవలన యరోచకమును ఐదువిధము లగును.

కియన్తశ్శిరసీయమను పదునేడవయధ్యాయమున విస్తరరూపములైన శిరోరోగ ములను సంగ్రహించి యుద్దేశింపబడిన శిరోరోగములు. వాతపిత్తకఫసన్నిపాతక్రిములచే వేర్వేరుగ జనించుటవలన నైదువిధములుగ నగును. (కియన్తశ్శిరసీయాధ్యాయమున "అర్ధావభేదకో వా స్యాత్ సర్వం వా రుజ్యతే శిరః, ప్రతిశ్యాయముఖనాసాక్షికర్ణరోగా శ్శిరోభ్రమః" అనువాక్యముచే జెప్పబడిన శిరోరోగములను వదలి సంగ్రహరూపముగ 'పృథగ్ద్విష్టాస్తు' అని యుద్దేశింపబడిన శిరోరోగములు వాతపిత్తాదికారణములచే నైదు విధములగునని యుద్దేశించి 'పూర్వోద్దేశ మభి సమస్య' అని చెప్పబడినది యని యెరుంగునది.)

హృదయరోగంబులును శిరోరోగములవలె వాత-పిత్త-కఫ-సన్నిపాత-క్రిమిజ భేదములచే నైదువిధము లగును. వాతము, పిత్తము, కఫము, సన్నిపాతము, మృద్భక్ష ణము అను నైదుకారణములచే వేరువేర జనించుటవలన పాండురోగములును నైదు విధము లగును. వాత-పిత్త-కఫ-సన్నిపాత ఆగంతువులు అను నైదుకారణములచే గల్గుటం జేసి యున్మాదము ఐదువిధములగును.

అపస్మార-నేత్రరోగాదులకు నాల్గేసి భేదములవివరణము.

మూ. చత్వారోఽపస్మారా ఇతిః—వాతపిత్తకఫసన్నిపాతనిమిత్తజాః చత్వారోఽక్షిరోగాః, చత్వారః కర్ణరోగాః, చత్వారః ప్రతి శ్యాయాః, చత్వారో ముఖరోగాః, చత్వారో గ్రహణీదోషాః, చత్వారో మదాః, చత్వారో మూర్ఛాయాః ఇతి అపస్మారై ర్వ్యాఖ్యాతాః. ౨౫

వ్యా. అపస్మారరోగము వాతము, పిత్తము, కఫము, సన్నిపాతము ననుకారణములచే జనించుటంజేసి నాల్గువిధములగును. మరియు నేత్రరోగము, కర్ణరోగము, ప్రతిశ్యాయము (పీనసము), ముఖరోగము, గ్రహణీరోగము, మదము, మూర్ఛ అను నీయేడు రోగములును అపస్మారరోగమును బోలె వాత-పిత్త-కఫ-సన్నిపాతములచే వేరువేరుగ జనించుటంజేసి యొక్కొకటి నాల్గేసివిధముల నుండును. (మదరూపవ్యాధియే మదాత్యయమగును కావున వేరుగ జెప్పబడదయ్యె.)

శోష-క్లైబ్యముల చతుర్విధ భేదములు.

మూ. చత్వారశ్శోషా ఇతిః—సాహససంధారణక్షయవిషమాశనజాః,
చత్వారి క్లైబ్యానీతిః—బీజోపఘాతాత్ ధ్వజభఙ్గాత్ జరయా
శుక్రక్షయాచ్చ. ౨౮

వ్యా. సాహసము (తనను శక్యముగాని యధికబలముగలవారితో బోట్లాడుట మున్నగుకృత్యముల చేయుట), సంధారణము (మలమూత్రాదివేగముల నిరోధించుట), క్షయము (రక్తాదిధాతుక్షయము), విషమాశనము (అకాలమున భుజించుట, లేక పరస్పరవిరుద్ధద్రవ్యముల జేర్చి భుజించుట) అను నీనాల్గుకారణములచే జనించుటంజేసి శోషరోగము నాల్గువిధములగును. క్లైబ్యము (నపుంసకత్వము) బీజోపఘాతము (కొన్నికారణములచే శుక్రమును సకాలమున వెడలనీయక నిరోధించుట, లేక శుక్రమును అయుక్తములగు కొరపడనాటివ్యాపారములచే వ్యర్థముగ వెడలించుట), ధ్వజభంగము (కారణాంతరములచే ప్రధానపురుషావయవము నరములు సడలి బిగిచెడుట), ముసలితనము, శుక్రము నశించుట, అను నీనాల్గుకారణములచే సంభవించుటంజేసి నాల్గుతెరంగులగును.

మూడేసివిధములగు శోథ-కిలాస-రక్తపిత్తములవివరణము.

మూ. త్రయశ్శోథాశ్చేతిః—వాతపిత్తశ్లేష్మనిమిత్తాః,
త్రీణి కిలాసానీతిః—రక్తతామ్రశుక్లాని,
త్రివిధం లోహితపిత్తమితిః—ఊర్ధ్వభాగమధోభాగ ముభయ
భాగం చ. ౨౯

వ్యా. వాత-పిత్త-కఫములచే వేరువేర బుట్టుటవలన శోథము (వాపు) నంజు మూడుతెరంగులు. రక్తతామ్రశుక్లవర్ణభేదములచే కిలాసము (సిబ్బెము) మూడువిధములు. ఊర్ధ్వగతము (నోటవెడలునది), అధోగతము (క్రిందినుండి వెడలునది), ఉభయగతము (రెండుమార్గముల వెడలునది.) అను భేదములచే రక్తపిత్తము మూడుతెరంగుల నుండును.

ద్వివిధజ్వరాదివివరణము.

మూ. ద్వౌ జ్వరావితి:—ఉష్ణాభిప్రాయః శీతసముత్థశ్చ శీతాభిప్రాయ శ్శ్లేష్మసముత్థః,
ద్వౌ వ్రణావితి:—నిజశ్చాగన్తుజశ్చ,
ద్వావాయామావితి:—బాహ్యశ్చాభ్యన్తరశ్చ,
ద్వే గృధ్రస్యావితి:—వాతాద్వాతకఫాచ్చ,
ద్వే కామలే ఇతి:—కోష్ఠాశ్రయా శాఖాశ్రయా చ,
ద్వివిధమామమితి:—అలసకో విషూచికా చ,
ద్వివిధం వాతరక్తమితి:—గమ్భీరముత్తానం చ,
ద్వివిధాన్యర్శాంసీతి:—శుష్కాణ్యార్ద్రాణి చ. ౨౮

వ్యా. జ్వరము శీతము కారణముగఁజేసి పుట్టియుం నుష్ణములగు (వేడిగనుండు) స్పర్శాదులయందభిప్రాయము పుట్టించునది యొకటి. ఉష్ణములగు కారణములచే గల్గి శీత స్పర్శాదులయం దభిలాషగల్గించునది వేరొకటి. ఈరెండులక్షణములచే జ్వరము రెండు విధముల నుండునని యర్థము. (జ్వరము శీతములగు నిదానములచే గల్గినప్పుడు అట్టి నిదానవిరుద్ధములైన యుష్ణస్పర్శాదులయం దభిలాషకల్గుటయుం, ఉష్ణములగు కారణము లచే సంభవించినప్పుడు నిదానవిపరీతముగ శీతస్పర్శాదుల గోరుటయుం నైజగుణము. అయి నను శీతకాలమైన హేమంతశిశిరాదికాలములయందు పిత్తప్రకోపమున జనించిన జ్వర మున నుష్ణరూపమైన పిత్తమునకు విపరీతముగ శీతాభిలాష కల్గునేగాని శీత కాలమునకు విపరీతమైన యుష్ణాభిలాష కల్గదని తెలియుటకై "ఉష్ణసముత్థః శీతాభిప్రాయః" అని చెప్పబడినది. ఇత్తెరంగుననే యుష్ణకాలమగు గ్రీష్మమున శీతరూపమగు కఫాదులచే గల్గిన జ్వరమున శీతమునకు విరుద్ధముగ నుష్ణాభిలాషయే కల్గునని "శీతాభిప్రాయశ్శ్లేష్మసముత్థః" అని నియమింపబడినదియని యెరుంగునది. ఈనిర్ణయము చేత ఉష్ణకాలమున బుట్టిన మాత్రనే యుష్ణజ్వరమనియుం, శీతకాలమున బుట్టినమాత్రనే శీతజ్వరమనియుం, భ్రమింప క, అట్టిజ్వరమునకు కారణమైన ఉష్ణశీతభేదములను నిర్ణయింపవలెనని యభిప్రాయ మేర్పడును.)

నిజమనియుం (వాతాది నైసర్గికకారణములచే గల్గినది), ఆగంతుకమనియుం (ఆగంతువులగు నభిఘాతాది బాహ్యకారణములచే గల్గినది) వ్రణము రెండువిధములగును. బాహ్యాయామమనియుం, అంతరాయామమనియుం ఆయామమను వాతరోగము రెండ

విధములనుండును. గృధ్రసియను వాతరోగము కేవల వాతముచేతను వాతకఫసంసర్గము చేతను గల్గుటంజేసి రెండువిధములగును.

కామలియనునది కోష్ఠమును (హృదయము శ్వాసకోశము) ఆశ్రయించియు, శాఖల (రక్తాదులు త్వక్కు) నాశ్రయించియు పుట్టుటంజేసి రెండువిధములగును. ఆమ (అజీర్ణ) రోగము అలసకమనియు, విషూచి యనియు రెండువిధములు. (త్రివిధకుక్షీయాధ్యాయమున జెప్పబడు ఆమవిషమనునది అలసకభేదమననే చేరునని రెండువిధములని చెప్పబడినది. కొందరు ఆమవిషమనునది విషమునకు సంబంధించినదికావున నయ్యది విషతంత్రమునకు సంబంధించినదని దాని నిచ్చట వదలి యామరోగము రెండు విధములుగ నిచ్చట పరిగణింపబడినది).

వాతరక్తరోగము గంభీరమనియు, ఉత్తానమనియు రెండువిధములు. (అందు శరీరమునందలి అస్థులు మున్నగుధాతువులలో బుట్టినది గంభీరము. త్వక్చర్మాదుల నాశ్రయించినది యుత్తానము). అర్శస్సులు మూలవ్యాధిలో బుట్టు గుదాంకురములు) శుష్కములు (ద్రవములేనివి). ఆర్ద్రములు (ద్రవముగల్గినవి) నని రెండువిధములు.

ఊరుస్తంభాది ఏకవిధరోగవివరణము.

సూ. ఏక ఊరుస్తమ్భ ఇతి:—ఆమత్రిదోషసముత్థానః,
ఏకస్సన్న్యాస ఇతి:—త్రిదోషాత్మకో మనశ్శరీరాధిష్ఠానః,
ఏకో మహాగద ఇతి:—అతత్త్వాభినివేశః.　　　౨౯

వ్యా. ఊరుస్తంభవాతము ఆమములైన త్రిదోషములచే గల్గునుకావున నొక్కవిధముగ నుండును. సన్న్యాసమనునది త్రిదోషప్రకోపమున మనస్సును శరీరమును కూడ నాశ్రయించి పుట్టునది యొక్కటియే యగును.

అతత్త్వాభినివేశమన "బ్రహ్మసత్యము, జగత్తుమిథ్య" యను తాత్త్విక (నిశ్చయ) జ్ఞానము లేకుండుట, ఇయ్యది మనోదోషములైన రాజసతామసగుణముల యుద్రేకమున గల్గు మానసికదోషము. ఇయ్యది జననమరణ రూపమైనసంసృతికి కారణమై మహానర్థదాయకమగుటంజేసి మహాగదమని చెప్పబడును. ఇయ్యది సంసృతిరూపమైన దుఃఖమును కల్గించునది కావున రోగమని చెప్పబడును. ఇట్టిమహావ్యాధి పైజెప్పినవిధముగ నొకటియే యగునని భావము.

వింశతి క్రిమిజాతులవివరణము.

సూ. వింశతిః క్రిమిజాతయ ఇతి:—యూకాః పిపీలికాశ్చేతి ద్విప్రకారాః బహిర్మలజాః; కేశాదాః లోమాదాః లోమద్వీపాః సౌరసాః ఔదుమ్బరాః జన్తుమాతరశ్చేతి షట్ శోణితజాః.

అన్త్రాదాః ఉదరాదాః హృదయచరాః చురవః దర్భపుష్పాః సౌగన్ధికాః మహాగుదాశ్చేతి సప్త కఫజాః.

కకేరుకాః మకేరుకాః లేలిహాః సశూలకాః సౌసురాదాశ్చేతి పంచ పురీషజాః ఇతి వింశతిః క్రిమిజాతయః. 30

వ్యా ఇరువది విధములైన క్రిమిజాతుల వివరణము:—యూకలు (చీర బోతులు), పిపీలికములు (పేలు), అనునవి రెండుజాతులును శరీరమునందలి బాహ్య మలములైన చెమట మున్నగువానిచే గల్గును.

కేశాదములు, లోమాదములు, లోమద్వీపములు, సౌరసములు, ఔదుంబరములు, జంతుమాతలు అను నీయారును రక్తమున పుట్టునవి. అన్త్రాదములు, (పేవులతినునవి) ఉదరాదములు, (కడుపులోని ఆహారాదులను తినునవి), హృదయచరములు (హృదయ మును తినునవి), చూరు అనునవి, దర్భపుష్పములు (దర్భపువ్వులబోలి తెల్లగనుండునవి), సౌగంధికములు, మహాగుదములు (గుదరంధ్రమును పెద్దదిగజేయునవి) అను నీయేడును కఫముచే కల్గునది కకేరుకములు, మకేరుకములు, లేలిహములు, సశూలములు, సౌసురా దములు అను నీయైదును పురీషమున బుట్టునవి. ఇవి యన్నియుం జేరి క్రిమిజాతులు ఏడువిధము లగును.

వింశతిప్రమేహముల వివరణము, అందు కఫప్రమేహములు పది.

మూ. వింశతిః ప్రమేహా ఇతి:—ఉదకమేహశ్చేక్షురసమేహశ్చ సాన్ద్రమేహశ్చ సాన్ద్రప్రసాదమేహశ్చ శుక్లమేహశ్చ శుక్రమేహశ్చ శీతమేహశ్చ శనైర్మేహశ్చ సికతామేహశ్చ లాలామేహశ్చేతి దశ శ్లేష్మనిమిత్తాః. 31

వ్యా. ఉదకమేహము, ఇక్షురసమేహము, సాంద్రమేహము, సాంద్రప్రసాద మేహము శుక్లమేహము, శుక్రమేహము, శీతమేహము, శనైర్మేహము, సికతామేహము, లాలామేహమునని కఫప్రకోపమున జనించునవి పదిమేహములు.

పైత్తికమేహములు ఆరు

మూ. క్షారమేహశ్చ కాలమేహశ్చ నీలమేహశ్చ లోహితమేహశ్చ మంజిష్ఠామేహశ్చ హారిద్రామేహశ్చేతి షట్ పిత్తనిమిత్తాః. 32

వ్యా. క్షారమేహము, కాలమేహము, నీలమేహము, రక్తమేహము, మంజిష్ఠా మేహము, హారిద్రామేహము అని పిత్తముచే కల్గు మేహములు ఆరు.

వాతికమేహములు నాల్గు.

మూ. వసామేహాశ్చ, మజ్జామేహాశ్చ, హస్తిమేహాశ్చ, మధుమేహాశ్చ ఇతి చత్వారో వాతనిమిత్తాః. ఇతి వింశతిః ప్రమేహాః　33

వ్యా. వసామేహము, మజ్జామేహము, హస్తిమేహము, మధుమేహము నని వాతమున జనించుప్రమేహములు నాల్గు. పైజెప్పినరీతిగ శ్లేష్మజమేహములు పదియుం, పైత్తికమేహములు ఆరును, వాతికమేహములు నాల్గును జేరి "వింశతిప్రమేహాః" అని నిర్దేశప్రకారము ఇరువదిప్రమేహములును వివరింపబడియె. (పైజెప్పిన ప్రమేహములకు వేరువేరుగ నన్వర్థసంజ్ఞ ప్రకరణాంతరమున వివరింపబడును.)

వింశతియోనివ్యాపత్తులవివరణము.

మూ వింశతిర్యోనివ్యాపద ఇతి:—వాతికీ, పైత్తికీ, శ్లైష్మికీ; సాన్నిపాతికీ చేతి, చతస్రః, దోషదూష్యసంసర్గప్రకృతినిర్దేశైః అవశిష్టాష్షోడశ నిర్దిశ్యన్తే. తద్యథా:—రక్తయోనిశ్చ, అరజస్కా చ, అచరణా చ, అతిచరణా చ ప్రాక్చరణా చ, ఉపప్లుతా చ, పరిప్లుతా చ, ఉదావర్తినీ చ, కర్ణినీ చ, పుత్రఘ్నీ చ, అన్తర్ముఖీ చ, సూచీముఖీ చ, శుష్కా చ, వామినీ చ, షణ్డయోనిశ్చ, మహాయోనిశ్చేతి వింశతిర్యోనివ్యాపదః. కేవలశ్చాయముద్దేశో యథోద్దేశ మభినిర్దిష్ట ఇతి.　34

వ్యా. వాతపిత్త కఫ సన్నిపాతములచే వేర్వేరుగ జనించుటచే వాతికి, పైత్తికి, శ్లైష్మికి, సాన్నిపాతికి యని యోనివ్యాపత్తులు నాల్గువిధములును, వాతాదిదోషముల పరస్పరసంసర్గములచేతను, అట్టిదోషములకు రసరక్తాది దూష్యములతో గల్గు సంసర్గము చేతను, కారణనిర్దేశముచేతను, గల్గుభేదములు పదునారును చేరి యోనివ్యాపత్తులు ఇరువది విధములగును. అందు దోషదూష్యసంసర్గమున గల్గునవి ఎవ్వియనః—రక్తయోని, అరజస్కము, అచరణము, అతిచరణము, ప్రాక్చరణము, ఉపప్లుతము, పరిప్లుతము, ఉదావర్తిని, కర్ణిని, పుత్రఘ్ని, అంతర్ముఖి, సూచీముఖి, శుష్కయోని, వామిని, షణ్డయోని, మహాయోని అను నీపదునారును దోషదూష్యసంసర్గమున గల్గునవి. పైజెప్పిన వాతికాదులు నాల్గును, ఈపదునారునుజేరి నిర్దేశప్రకారము ఇరువది యోనివ్యాపత్తులభేదములు వివరింపబడినవి. (ఇందు దోషదూష్యాది సంసర్గవిభాగము యోనివ్యాపత్తుచికిత్స

యందు వివరింపబడును) ఇత్తెరంగున "అష్టచత్వారింశద్రోగాధికరణాని" అని నిర్దేశింపబడిన రోగాధికరణములు నలువదియెనిమిదియు వివరింపబడెను.

రోగగణసంఖ్యావివరణము.

భవతశ్చాత్ర:—

మూ. వింశకాశ్చైకకాశ్చైవ త్రికాశ్చైకాస్త్రయస్త్రయః,
ద్వికాశ్చాష్టౌ చతుష్కాశ్చ దశ ద్వాదశ పఞ్చకాః. 35
చత్వారశ్చాష్టకా వర్గాః షట్కౌ ద్వౌ సప్తకాస్త్రయః,
అష్టోదరీయే రోగాణాం రోగాధ్యాయే ప్రకాశితాః ఇతి 36

వ్యా. ఇరువదిభేదములుకల్గిన వర్గములును, ఒక్కొకభేదముకల్గిన వర్గములును మూడేసిభేదములు కల్గినవర్గములును, ఒక్కొక్కటి మూడేసిభేదములు కల్గియుండును. రెండుసంఖ్యలుగల రోగగణములు ఎనిమిదివిధము లగును. నాలుగేసిసంఖ్యలుగల రోగగణములు పదియగును. ఐదేసిసంఖ్యలుగల రోగగణములు పండ్రెండు. ఎనిమిదేసి సంఖ్యలుగలవర్గములు నాలుగు. ఆరేసిసంఖ్యలుగల వర్గములు రెండు. ఏడేసిసంఖ్యలుగల వర్గములు మూడు. ఇవియన్నియుం గలసి అష్టోదరీయమను నీరోగాధ్యాయమున రోగములయొక్క వర్గములు ఎనిమిదియుం వివరింపబడినవి.

సర్వరోగములకును త్రిదోషములు కారణములనుట.

మూ సర్వఏవ వికారాః నిజాః నాన్యత్ర వాతపిత్తకఫేభ్యో నిర్వర్తన్తే. యథా హి:—శకునిస్సర్వం దివసమపి పరిపతన్ స్వాం ఛాయాం నాతివర్తతే, తథా స్వధాతువైషమ్యనిమిత్తాః సర్వే వికారాః వాతపిత్తకఫాన్ నాతివర్తన్తే. వాతపిత్తశ్లేష్మణాం పునః స్థానసంస్థానప్రకృతివిశేషానభిసమీక్ష్య తదాత్మకానపి చ సర్వవికారాం స్తానేవోపదిశన్తి బుద్ధిమన్త ఇతి. 38

వ్యా. రోగసంగ్రహరూపమైన యీయష్టోదరీయాధ్యాయమున జెప్పబడిన నిజ రోగములకును, మహారోగాధ్యాయమున జెప్పబడు నిజరోగములకును, ఈరెండధ్యాయములయందును ఇక నెచ్చటనైనను ఈతంత్రమున జెప్పబడని నిజరోగములకును, వాతపిత్తకఫములు వ్యస్తముగనైనను, అన్నియుం కలిసియైనను కారణములగును గాన అట్టివాతపిత్తకఫముల వదలి వేరొండుకారణములచేత జనించుట లేదు. ఎట్లనగా:— లోకమున నొకపక్షి పగలెల్లను తనకిచ్చవచ్చినట్లు పలుపోకల ద్రిమ్మరినను రాత్రివేళ

తనను నియమించుకొనియుండు చెట్టులోనిగూడు నతిక్రమించి యుండదు కదా. అట్లె రంగునే స్వధాతు (శరీరసంబంధమైనధాతువుల) విషమస్థితి నీకారణముగ జేసి జనించు నానావిధనిజరోగంబులును వాతపిత్తకఫముల నతిక్రమించి యుండుటలేదు. (ఏరోగమైనను వాతాదిదోష వైపరీత్యముననే కల్గునుగాని దోషసంబంధములేక జనించుటలేదని భావము) నిజరోగములన దోషజములని యర్థము. ('నిజాః సర్వే వికారాః' అనిచెప్పుట చేత ఆగంతురోగముల కీనియమము లేదని భావము. ఆగంతుకరోగములయందును అట్టి రోగములకు కారణములైన యభిఘాతాదులచే నాగంతుకరోగములు సంభవించినను, అట్టియాగంతుకరోగములయందు చికిత్స దోషములనపేక్షించియుండదు కావున నీనియమము అనవసరము. నిజరోగములయందు మాత్రము దోషానుసారముగ చికిత్స జేయవలసి యుండును కావున నీసంబంధము నరయుట యావశ్యకమని యెరుంగుటకై 'నిజాః' అని చెప్పబడినది.)

మరియు నానావిధరోగములకును పైజెప్పినరీతిగ వాతపిత్తకఫములే కారణములుగ నున్నను, అట్టిరోగములయొక్క స్థానవిశేషసంబంధమును బట్టియు, ఆకృతివిశేషమునుబట్టియు, కారణవిశేషమునుబట్టియు ఉదరము, ఊరుస్తంభము మున్నగు భేదములను 'అష్టావుదరాణి' అనునవి మున్నగువాక్యములచే నుపదేశించిరి. అట్టి భేదములు స్థానాదిభేదములచేఁ గల్గినను అవియును వాతాదిదోషజన్యములేయని బుద్ధిమంతులు నిర్ణయించెదరు.

ఇచ్చట నీవిషయము నెరుంగునది:—అన్నిరోగములును త్రిదోషసంబంధము చేతనే గల్గును. దోషసంబంధము లేక వ్యాధులు జనించుటలేదు. కావున వాతాదికారణములచే గల్గినయారోగములనే వానికింగల రసాదిధాతువులు వస్తి మున్నగు స్థానవిశేషసంబంధమును, ఆకృతిని, లక్షణములను, కారణవిశేషములను చక్కగ గమనించి యుదరాదిరోగములకు 'అష్టావుదరాణి' అనునవి మున్నగు భేదముల నుపదేశించెదరు. అని భావము. అందు 'ఊరుస్తంభము కామల మున్నగునవి స్థానవిశేషసంబంధముచే నుపదేశింపబడినవి. ప్రమేహపిడకలు గుల్మములు మున్నగునవి యాకృతివిశేషముచే నుపదేశింపబడినవి. శ్లేష్మప్లీహోదరములు మున్నగునవి కారణవిశేషములచే నుపదేశింపబడినవి.

తత్ర శ్లోకౌ:—

మూ. స్వధాతువైషమ్యనిమిత్తజా యే వికారసఙ్ఘా బహవశ్శరీరే,
న తే పృథక్పిత్తకఫానిలేభ్యః ఆగన్తవస్త్వేవ తతో విశిష్టాః.

వ్యా. శరీరసంబంధములైన వాతపిత్తకఫరూపములగు ధాతువుల వైషమ్యమును కారణముగ జేసి జనించిన యే అనేకరోగములు రోగాధ్యాయమైన యష్టోదరీయమున జెప్పబడినవో, అట్టి నిజరోగములన్నియు వాతపిత్తకఫములకన్న వేరైనవి కావు. (శరీరము నందలి వాతపిత్తకఫరూపములైన ధాతువులయొక్క వైషమ్యమే అష్టోదరీయమున ప(గణనము జేయబడిన యుం‌వరాదిరోగముల కన్నిటికిని కారణములనుట.) అభిఘాతా(బాహ్యకారణములచే గల్గిన యాగంతుకరోగములకు మాత్రము ఈనియమము లేదు (అయ్యవి త్రిదోషసంబంధము లేకయే లగుడాది (తుంటకఱ్ఱ మున్నగువాని) ప్రహా(రూపములైన యాగంతుక (బాహ్య) కారణములచే జనించుటవలన, నాగంతుకరో(ములు త్రిదోషవ్యతిరిక్తములుగ నుండునని భావము.)

ఇచ్చట స్వధాతువైషమ్యశబ్దముచేత శరీరసంబంధములైన వాతపిత్తకఫము(వైషమ్యమువలన బుట్టినరోగములని యర్థము. ఆగంతుకారణములచే జనించిన జ్వరా(రోగములయందును ధాతువైషమ్యమున్నది. కావున అట్టి యాగంతుకజ్వరాదినివృత్తి('వైషమ్యనిమిత్తజాః' అని చెప్పబడినది. అట్టి యాగంతుకజ్వరాదులయందు ఆగంతుకవ(కారణమగునుకాని ధాతువైషమ్యము ప్రధానకారణము కానోపదు. ఇట్లు చెప్పుటచే నిజరోగములయందు ధాతువైషమ్యము ప్రధానకారణము కావున తదనుగుణముగ చికిత(జేయవలెను. ఆగంతుకములయందు బాహ్యకారణములు ప్రధానములుకావనవిర(చికిత్సాప్రయోజకములు అని యెఱుంగునది.

నిజాగన్తురోగములకు పరస్పరసంబంధము.

మూ. ఆగన్తురన్వేతి నిజం వికారం నిజస్తథాగన్తుమపి ప్రవృద్ధః,
తత్రానుబన్ధం ప్రకృతించ సమ్యక్ జ్ఞాత్వాతతః కర్మసమారభే(

వ్యా. వాతాదిదోషప్రకోపమున కల్గినది నిజరోగము, అట్టినిజరూపముల(జ్వరము ఉన్మాదము మున్నగురోగములు తొలుత స్వకారణములచే గల్గినపిదప, భూ(వేశము మున్నగు నాగంతుకారణములు సంభవించినచో నాయాగంతుకవ్యాధియు తొలుతజనించిన నిజరోగము ననుసరించి పుట్టును. (దాని ననుసరించియే వ్యాపించును మరియు భూతావేశము మున్నగుబాహ్యకారణములచే తొలుత బుట్టిన (యాగంత(రూపమైన) జ్వరము ఉన్మాదము మున్నగు నాగంతుకరోగములను, పిమ్మట కొంతకాల(నకు స్వకారణములచే మిక్కిలి వృద్ధినొందిన నిజరోగంబును అనుసరించి యుండును.

అట్టియెడ అనుబంధరూపమైన (అప్రధానమైన) వ్యాధిని, ప్రకృతి (ప్ర(నమైన) వ్యాధిని చక్కగ గమనించి తత్తదనుగుణముగ చికిత్సజేయ నుపక్రమి(వలెను. (స్వకారణములచే తొలుత జనించినరోగము నిజమైనను ఆగంతుకమైనను(అనుబంధ్యమనియు, ప్రధానమనియు, స్వతంత్రమనియు జెప్పబడును. స్వకా(

ములచే తొలుత నొకవ్యాధి నిజమైనను ఆగంతుకమైనను పుట్టినపిమ్మట, స్వకారణము లచో బుట్టినవ్యాధి అనుబంధమనియు, అప్రధానమనియు. పరతంత్రమనియు జెప్ప బడును. ఈవిషయమునే "స్వతన్త్రో వ్యక్తలిఙ్గః స్వచికిత్సాప్రశమనశ్చ అనుబన్ధ్యః, అతో విపరీతస్త్వనుబన్ధః" అనువాక్యముచే స్థలాంతరమున జెప్పిరి. కారణాంతరము నపేక్షింపక స్ఫుటములైన స్వలక్షణములో బుట్టి తన కుచితమైన చికిత్సచే శమించునది యనుబంధ్యము స్వతంత్రముననియు, దీనికి విపరీతములైన లక్షణములు కల్గినది పరతంత్రము, అనుబంధముననియు చెప్పబడునని యర్థము. అట్టివ్యాధి సమ్మేళనమున అనుబంధ్య, అనుబంధ భేదముల బలాబలములను చక్కగ గమనించి చికిత్స జేయవలెనని భావము. అట్టియెడ అనుబంధవ్యాధి సామాన్యముగ నున్నపుడు ప్రధానవ్యాధి స్వ చికిత్సచే శమించునపుడు అయ్యది శమించును అటుగాక అనుబంధము మిక్కిలి యుత్క టముగ నున్నయెడ ప్రధానవ్యాధికి విరోధము కల్గనీయక యనుబంధవ్యాధి కుపచరించ వలెను. ఈవిషయము "ప్రధాన మవిరోధయన్" అనువాక్యముచే తంత్రాంతరమున చెప్పబడినది.)

ఇచ్చట "ఆగన్తుమపి ప్రవృద్ధః" అని చెప్పుటచేత తొలుత గల్గి నాగంతుక రోగముననుసరించి నిజరోగంబును వృద్ధినొందియుండి పిదప కారణాంతరములచే మిక్కిలి వృద్ధినొంది వ్యాపించునని తెలిసెడి. అపిశబ్దబలముచేత నొకసమయమున నిజరోగమున నిజరోగంబును, ఆగంతువునకు నాగంతుకంబును అనుబంధమగునని తెలిసెడిని.

ఇత్యగ్నివేశకృతే తన్త్రే చరకప్రతిసంస్కృతే, సూత్రస్థానే
అష్టోదరీయో నామ ఏకోనవింశోఽధ్యాయః

వ్యా. ఇత్తెరంగున నగ్నివేశకృతంబును చరకునిచే సంస్కరింపబడినదియు నగు నాయుర్వేదతంత్రమున సూత్రస్థానమునం దష్టోదరీయమనునది పందొమ్మిదియవయధ్యా యము సమాప్తము.

వింశాధ్యాయము.

అవతారిక:—రోగచతుష్కములో జేరిన పైగ్రంథము మూడధ్యాయములచేత వాతాదిజన్యములగురోగములు సామాన్యముగ జెప్పబడినవి. అందు జెప్పబడని కొన్ని వాతాదిజన్యవ్యాధులు మాత్ర మీమహారోగాధ్యాయమున వివరింపబడును:—

మూ. అథాతో మహారోగాధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః. ౧

ఇతి హ స్మాహ భగవానాత్రేయః. ౨

వ్యా. అష్టోదరీయాధ్యాయమును జెప్పినపిదప రోగవిశేషముల తెలుపు మహారోగాధ్యాయమును భగవత్స్వరూపుడగు నాత్రేయమహర్షి యుపదేశించినదానికి న్యూనాతిరేకము గాకుండునట్లు వివరించెదనని యర్థము.

పూర్వాధ్యాయమున 'జెప్పబడినరోగములకన్న నీయధ్యాయమున రోగవిశేషములు జెప్పబడునుకావున నీయధ్యాయము మహారోగాధ్యాయమనని చెప్పబడును; కాని మహాయాసనసాధ్యము లగురోగములు మహారోగములు అని యర్థముచెప్పు టసమంజసము కాదు.

రోగసామాన్యనిమిత్త-స్వభావ-అధిష్ఠానభేదములు.

మూ. చత్వారో రోగా భవన్తి:—ఆగన్తు-వాత-పిత్త-శ్లేష్మనిమిత్తాః. తేషాం చతుర్ణామపి రోగత్వ మేకవిధం భవతి, రుక్సామాన్యాత్. ద్వివిధాపునః ప్రకృతిరేషా మాగన్తునిజవిభాగాత్. ద్వివిధం చైషా మధిష్ఠానం మనశ్శరీరవిశేషాత్. 3

వ్యా. పలుతెరంగులగు జ్వరాదిరోగములన్నియుం ఆగంతు, వాతము, పిత్తము. కఫము అను నాల్గుకారణములచే గల్గును. కావున (ఆగంతుకము, వాతికము, పైత్తికము శ్లైష్మికమునని) నాల్గుతెరంగులై యుండును. అట్టి నాల్గువిధములైన రోగములయందున శరీరమనస్సుల తపింపజేసి కష్టపెట్టుధర్మ మొకటియె సామాన్యముగ నుండును. కావున రోగత్వము ఒకవిధముగనే యుండును. ('రుజ్యన్తే సన్తప్యన్తే అనేనేతి-రోగః, రుక్ రుజా,'' అను వ్యుత్పత్తిచేత బాధగల్గించుస్వభావము రోగసామ్యముగ నొకటియే యగునని భావము.)

మరియు నివి జనించుటకు కారణములు ఆగంతువు (అభిఘాతాదిబాహ్యము అనియుం, నిజము (త్రిదోషాత్మకము) అనియుం రెండుతెఱగులు. అట్టిరోగముల కధిష్ఠానము (ఉత్పత్తిస్థానము) మనస్సు, శరీరము నని రెండువిధములుగ నుండును. (ఆగంతుకములకును, నైజములకును మనశ్శరీరములు అధిష్ఠానములగును. కావున మానసికము, శారీరము నని రెండువిధములగునని భావము.)

ఆగంతుకారణములు త్రిశోథీయాధ్యాయమున "తత్రాగన్తవః చ్ఛేదనభేదన' అని యుపక్రమించి చెప్పబడినవి. అయినను నీయధ్యాయమున వానిలక్షణాదులవిశేషముల జెప్పుటకై యిచ్చట మరల నుపక్రమింపబడియె.

ప్రకృత్యాదివికల్పభేదములచే రోగానంత్యము.

మూ. వికారాః పునరపరిసంఖ్యేయాః:—ప్రకృత్యధిష్ఠానలిఙ్గాయతనవికల్పవిశేషాత్; తేషా మపరిసంఖ్యేయత్వాత్.

(ప్రకృత్యధిష్ఠానలిఙ్గవేదనావికల్పవిశేషాణాం అపరిసంఖ్యేయ త్వాత్)

వ్యా. పైజెప్పినరీతిగ నాగంతు మున్నగుకారణములచే నాల్గువిధములను సామాన్యధర్మముచే నొకవిధంబును, అధిష్ఠానభేదముచేత రెండువిధంబులును నగురోగములు, అట్టిరోగములకు సన్నిహితకారణములైన వాతాదిదోషములును, అధిష్ఠానములైన రసరక్తాదిదూష్యములును, ఆయారోగములకు సంబంధించినలింగములును వికల్పముచే నసంఖ్యేయములు (లెక్కకు మీరినవి) అగుటవలన ననేకవిధములై యుండును.

(ప్రకృతి యన సన్నిహితకారణము,అయ్యది వాతాదులు. అధిష్ఠానము శరీరమునందలి దూష్యములగురసరక్తాదులు. లింగములు - వ్యాధిలక్షణములు, ఆయతనములు- వాతాదిప్రకోపహేతువులైన మిథ్యాహారవిహారాదులు, అట్టిప్రకృతి, అధిష్ఠానము, లింగములు, ఆయతములు అనువానికి వేరువేరుగ సంభవించువికల్పవిశేషములు అనేకములుగ నుండును. కావున అట్టిభేదములచే దాన జనించినరోగములు అసంఖ్యాకము లగునని భావము.)

దోషాదివికల్పభేదముల నిర్ణైరుంగునది—రోగములకు సన్నిహితకారణములైన వాతపిత్తకఫములు పరస్పరసంసర్గసన్నిపాతభేదములచేతను, అందును తరతమాదిభేదముచేతను వికల్పితములై దానంజేసి యనంతములగును. రోగముల కధిష్ఠానములైన రసరక్తాదిదూష్యములు పరస్పరము వానియంశాభేదముచే సంసర్గమునంది యనేకవికల్పముల నందును. ఆయారోగములను స్ఫుటములగులక్షణములు తంత్రములయందు వివరింపబడినవి. అవిగాక యింకను విశేషలక్షణములు గమనింపదగినవి యుండును. కావున అట్టిలింగముల వికల్పములును అనంతములు. రోగములకు వ్యవహిత కారణములై వాతాదిదోషప్రకోపనములగు మిథ్యాహారవిహారాదులును (ఆయతనములు) అనేకవికల్పములు కల్గి యుండును. అట్టిభేదములచే రోగములన్నియుం నసంఖ్యాకములై యుండుననని ఫలితార్థము.

—— నిజాగంతురోగములకు వేరువేరు కారణములు. ——

సూ. ముఖాని తు ఖల్వాగన్తోః నఖదశనపతనాఽభిచారాఽభిశాపాఽభిషఙ్గాఽభిఘాతవధబన్ధపీడనరజ్జుదహనశస్త్రాశనిభూతోపసర్గాదీని; నిజస్య తు ముఖం వాతపిత్తశ్లేష్మణాం వైషమ్యమ్. ౫

వ్యా. గోళ్లు, దంతములు మున్నగునవి శరీరావయవములందు గ్రుచ్చుకొనుట, క్షుద్రశాబరాదిమంత్రప్రయోగములు, పెద్దలగుబుషులు మొదలగువారివలన కల్గిన శాపము, భూతావేశము; రాళ్లు కట్టెలు మున్నగువానిచే దెబ్బలుతగులుట, ప్రాణివధ,

త్రాళ్లచేనైన బంధనము, ఆయుధములు మున్నగునవి యొరసికొనుట, త్రాళ్లచే బిగదీయ బడుట, నిప్పునకాలుట, కత్తి మొదలగు ఆయుధములచే దెబ్బతగులుట, పిడుగుబడుట, పంచభూతముల వైపరీత్యము, మారి మున్నగువానియుపద్రవములు ఇవియన్నియుం ఆగంతుక రోగములకు కారణములు. నిజరోగములకు వాతపిత్తశ్లేష్మములయొక్క వైషమ్యము కారణము.

నిజఆగంతురోగముల రెంటికిని సామాన్యకారణములు.

మూ ద్వయోస్తు ఖలు ఆగన్తునిజయోః ప్రేరణం అసాత్మ్యేంద్రియార్థ సంయోగః ప్రజ్ఞాపరాధః పరిణామశ్చేతి. ౬

వ్యా. నిజాగంతురోగముల రెంటికిని అసాత్మ్యేంద్రియార్థసంయోగము, ప్రజ్ఞాపరాధము, పరిణామము అనునవి మూడును కారణములగును. మనశ్శరీరేంద్రియములకు అనారోగ్యరూపమైన కష్టమును కల్గించునట్టి శబ్దస్పర్శరూపరసగంధములతో చక్షురాదీంద్రియములకు సంబంధము కల్గుట అసాత్మ్యేంద్రియార్థసంయోగము, ప్రజ్ఞాపరాధముచేత (జ్ఞానవైపరీత్యముచేత) కాయికవాచికమానసికకర్మలను విధ్యుక్తమునకు విరుద్ధముగ జేయుట ప్రజ్ఞాపరాధము, శీత-ఉష్ణ-వర్షారూపమైనకాలము పరిణామము. ఈమూడును ఆగంతుక-దోషజరోగములకు కారణమని భావము. వీనికింగల అయోగ-అతియోగ-మిథ్యాయోగ భేదములు ప్రథమాధ్యాయమున "కాలబుద్ధీంద్రియార్థానాం" అనుశ్లోకముచేతను పదునొకండవదియైన తిస్రైషణీయాధ్యాయమున "త్రీణ్యాయతాని అర్థానాం కర్మణ కాలస్యచ అతియోగ-అయోగ-మిథ్యాయోగాః" అనునది మొదలుజేసి, "ఇత్యసాత్మ్యేంద్రియార్థసంయోగః, ప్రజ్ఞాపరాధః, పరిణామశ్చేతి త్రయః త్రివిధవికల్పాః హేతవో వికారాణాం" అనునంతవరకుంగల గ్రంథముచేత వివరింపబడినది. ఆప్రకరణమునందలి వ్యాఖ్యానమున విపులముగ చెప్పియుండుటచే నిచ్చట మరల వివరింపబడదయ్యె.

నిజాగంతురోగములకు పరస్పరసంసర్గము.

మూ. సర్వేఽపి తు ఖల్వేతే అభిప్రవృద్ధాః చత్వారో రోగాః పరస్పరమనుబధ్నన్తి న చాన్యోన్యసన్దేహమాపద్యన్తే.

వ్యా. పైజెప్పిననాల్గువిధములైన నిజాగంతురోగములు వృద్ధినొంది ఒకదానితోనొకటి కలసియుండును. అట్లు కలసియున్నను వానివానిలక్షణములు వేరువేరుగ నుండుటవలన సందేహము లేక భిన్నములుగనే యుండును. (ఆగంతులక్షణములును, నిజలక్షణములును, పరస్పరము విలక్షణములై యుండును. కావున దాన జనించినరోగములు సందేహాస్పదములుగాక గుర్తింపదగియుండునని భావము.

నిజాగంతువులకు పరస్పరభిన్నలక్షణములు.

మూ. ఆగన్తుర్హి వ్యథాపూర్వం సముత్పన్నః జఘన్యం వాతపిత్త శ్లేష్మణాం వైషమ్యమాపాదయతి. నిజే తు వాతపిత్తశ్లేష్మాణః పూర్వంవైషమ్యమాపద్యన్తేజఘన్యాంవ్యథామభినిర్వర్తయన్తి.

వ్యా. ఆగంతురోగము తొలుత దానికి విషయమైనబాధతోకూడి పుట్టి పిమ్మట వాతపిత్తశ్లేష్మములయొక్క వైషమ్యముచే గల్గులక్షణములను చూపును. నైజమగువ్యాధి యందు వాతపిత్తశ్లేష్మములు తొలుతనే వైషమ్యమును జెంది పిమ్మట ఆయాదోషములకు సంబంధించినబాధలను మెల్లమెల్లగ కల్గించును. ఇవియే ఈరెంటికిని పరస్పరభేదములు.

త్రిదోషములస్థానములు, అందు వాతస్థానములు.

మూ. తేషాం త్రయాణామపి దోషాణాం శరీరే స్థానవిభాగః ఉప దేక్ష్యతే తద్యథా:—వస్తిః, పురీషాధానం, కటిః, సక్థినీ,పాదౌ, అస్థీని చ వాతస్థానాని. అత్రాపి పక్వాశయో విశేషేణ వాత స్థానమ్.　　　౯

వ్యా. పైజెప్పబడిన నిజరోగములకు కారణములగువాతపిత్తకఫముల మూడిటికిని శరీరమునందు స్థానవిభాగమునందు ఈక్రింద జెప్పబడును. ఎట్లులన:—వస్తి, (మూత్రాశయము) పక్వాశయము, కటి, (నడుము) తొడలు, పాదములు, అస్థులు ఇవి వాతమునకు స్థానములు. అందును పక్వాశయము ముఖ్యస్థానముగనుండును. (ప్రాణాదిభేదములు గలవాతమునకు "స్థానం ప్రాణస్య శీరషోరః కణ్ఠ జిహ్వాస్య కర్ణనాసికాః" అని యుపక్రమించి వేర్వేరుస్థానములు చెప్పబడును. అయినను పైజెప్పిన వస్త్యాదిస్థానములయందు ప్రాయికముగ వాతరోగములు సంభవించుటచేతను, అట్టిస్థానముల జనించినరోగములు దుస్సాధము లగుటచేతను, అట్టిస్థానములయందుండువాతము శమించినచో వాతవికారములన్నియు జయించుటచేతను ఈస్థానములు ముఖ్యములుగ జెప్పబడినవి.

పిత్తస్థానములు.

మూ. స్వేదో రసో లసీకా రుధిరమామాశయశ్చ పిత్తస్థానాని, అత్రాప్యామాశయో విశేషేణ పిత్తస్థానమ్.　　　౧౦

వ్యా. చెమట, రసధాతువు, లసీక (శరీరమునందలిజలమున బంధనగల్గియుండు భాగము) రక్తము, ఆమాశయము ఇవి పిత్తమునకు స్థానములు. వీనితో నామాశయము ప్రధానమైనస్థానము.

శ్లేష్మస్థానములు.

మూ. ఉరశ్శిరో గ్రీవా పర్వాణి ఆమాశయో మేదశ్చ శ్లేష్మణః స్థానాని, అత్రాప్యురో విశేషేణ శ్లేష్మస్థానమ్. ౧౧

వ్యా. ఱొమ్ము, శిరస్సు, కంఠము, అవయవములయందలికీళ్లు, ఆమాశయము, మేదస్సు ఇవి కఫమునకు స్థానములు. అందును ఱొమ్ము ముఖ్యమైన స్థానము.

ఇచ్చట పిత్తమునకును, కఫమునకును ఆమాశయము స్థానముగ జెప్పబడెను. అందు పిత్తమునకు ఆమాశయమున క్రిందిభాగంబును, కఫమునకు ఆమాశయమునందు పైభాగంబును స్థానమగునని యెరుంగునది.

వికృతావికృతత్రిదోషకృత్యములు.

మూ. సర్వశరీరచరాస్తు వాతపిత్తశ్లేష్మాణో హి సర్వస్మిఞ్ శరీరే కుపితాఽకుపితాః శుభాశుభాని కుర్వన్తి. ప్రకృతిభూతాః శ్శుభాని, ఉపచయబలవర్ణప్రసాదాదీని, అశుభాని పునర్వికృతి మాపన్నాని వికారసంజ్ఞకాని. ౧౨

వ్యా. పైజెప్పిన వాతపిత్తకఫములు మూడును ముఖ్యముగ శరీరమునందే వ్యాపించును. అయ్యవి ప్రకోపమునొందినచో రోగరూపములగుకష్టములను, ప్రకోపమునొందక సమస్థితినున్నపుడు ఆరోగ్యరూపమైన శుభ(సుఖ)మును కల్గించును. అందు సమస్థితినుండునవి శరీరవృద్ధి, బలము, శరీరవర్ణము, సౌకుమార్యము మున్నగుశుభముల గల్గించును. వికృతిజెందినవి జ్వరము మున్నగురోగముల గల్గించును.

సామాన్యజ-నానాత్మజరోగములు, అందు నానాత్మజవిభాగము.

మూ. తత్ర వికారాస్సామాన్యజాః నానాత్మజాశ్చ. తత్ర సామాన్యజాః పూర్వమష్టోదరీయే వ్యాఖ్యాతాః. నానాత్మజాస్త్విహాధ్యాయేఽనువ్యాఖ్యాస్యామః. తద్యథాః—అశీతిర్వాత వికారాః, చత్వారింశత్పిత్తవికారాః, వింశతిశ్శ్లేష్మవికారాః

వ్యా. శరీరమున పుట్టువ్యాధులు సామాన్యజములనియు, నానాత్మజములనియు రెండువిధముల నుండును. (అందు వాతాదులచేత ప్రత్యేకముగ(వేర్వేరుగ) ఒండొంటికలిసియుం కల్గువ్యాధులు సామాన్యములు. అటు కలియక వాతమునైనను, పిత్తమునైనను, కఫమునైనను కారణముగజేసి ప్రత్యేకముగ సంభవించునవి నానాత్మజములు.) అందు సామాన్యరోగములు అష్టోదరీయాధ్యాయమున వివరింపబడినవి. నా

త్మకరోగములు ఈయధ్యాయమున జెప్పబడును. (వాతపిత్తకఫములచే ప్రత్యేకముగను సంసర్గమునను సన్నిపాతమునను కల్గినసంఖ్యాభేదముల ననుసరించి 'అష్టౌ ఉదరాణి' ఇది మున్నగునిర్ణయము అష్టోదరీయమున జెప్పబడినది. ఈయధ్యాయమున కేవల వాతము చేతను, పిత్తముచేతను, కఫముచేతను, ఒక్కొకదోషముచే నెన్నెనివ్యాధులు కల్గునదియుం వివరించి చెప్పబడునని భావము.)

అది యెట్టులన:—వాతరోగములు ఎనుబది, పిత్తరోగములు నలువది, కఫరోగములు ఇరువది.

అశీతివాతరోగముల వివరణము.

మూ తత్రాదౌ వాతవికారాననువ్యాఖ్యాస్యామః. తద్యథా:—నఖభేదశ్చ, విపాదికా చ, పాదశూలశ్చ, పాదభ్రంశశ్చ, సుప్తపాదతా చ, వాతఖుడ్డాకా చ, గుల్ఫగ్రన్థిశ్చ, పిణ్డికోద్వేష్టనం చ, గృధ్రసీ చ, జానుభేదశ్చ, జానువిశ్లేషశ్చ, ఊరుస్తంభశ్చ, ఊరుసాదశ్చ, పాఙ్గుల్యం చ, గుదభ్రంశశ్చ, గుదావర్తిశ్చ, వృషణోత్క్షేపశ్చ, శేఫస్తమ్భశ్చ, వఙ్క్షణానాహశ్చ, శ్రోణిభేదశ్చ, విడ్భేదశ్చ, ఉదావర్తశ్చ, ఖఞ్జత్వం చ, కుబ్జత్వం చ, వామనత్వం చ, త్రికగ్రహశ్చ, పృష్ఠగ్రహశ్చ, పార్శ్వావమర్దశ్చ, ఉదరావేష్టశ్చ, హృన్మోహశ్చ, హృద్ద్రవశ్చ, వక్ష ఉద్ధర్షశ్చ, వక్ష ఉపరోధశ్చ, బాహుశోషశ్చ, గ్రీవాస్తంభశ్చ, మన్యాస్తంభశ్చ, కణ్ఠోద్ధ్వంసశ్చ, హనుభేదశ్చ, ఓష్ఠభేదశ్చ, దన్తభేదశ్చ, దన్తశైథిల్యం చ, మూకత్వం చ, వాక్సంగశ్చ, కషాయాస్యతా చ, ముఖశోషశ్చ, అరసజ్ఞతా చ, అగన్ధజ్ఞతా చ, ఘ్రాణనాశశ్చ, కర్ణశూలశ్చ, అశబ్దగ్రహణంచ, ఉచ్చైఃశ్రుతిశ్చ, బాధిర్యం చ, వర్త్మస్తంభశ్చ, వర్త్మసంకోచశ్చ, తిమిరశ్చ, అక్షిశూలశ్చ, అక్షివ్యుదాసశ్చ, భ్రూవ్యుదాసశ్చ, శంఖభేదశ్చ, లలాటభేదశ్చ, శిరోరుక్చ, కేశభూమిస్ఫుటనం చ, అర్దితశ్చ, ఏకాఙ్గరోగశ్చ, సర్వాంగరోగశ్చ, పక్షవధశ్చ, ఆక్షేపకశ్చ, దండకశ్చ, శ్రమశ్చ, భ్రమశ్చ, వేపథుశ్చ, జృంభా చ, విషాదశ్చ, అతి

ప్రలాపశ్చ, గ్లానిశ్చ, రౌక్ష్యఞ్చ, పౌరుష్యఞ్చ, శ్యావారుణావభాసతా చ, అస్వప్నశ్చ, అనవస్థితత్వం చేతి అశీతిర్వాతవికారాః. వాతవికారాణామపరిసంఖ్యేయానామావిష్కృతతమా వ్యాఖ్యాతాః. ౧౪

వ్యా. పైజెప్పబడిన వాతరోగములు సంఖ్యాబహుళము లగుటచే తొలుత జెప్పబడుచున్నవి. అవియెట్టులన:—నఖభేదము, (గోళ్లుపగులుట, పుచ్చుట) విపాదిక, (అరికాళ్లు పగులుట), పాదశూలము (అరికాళ్లయందు పోటు), పాదభ్రంశము (పాదములు స్వభావస్థితికంటె వంకరగనుండుట), సుప్తపాదత (పాదములయందు తిమురుచచ్చుపుట్టుట), వాతఖుడ్డాకము (పాదములమీద కన్లెడి యొకవిధమైననొప్పి), గుల్ఫగ్రహ (చీలమండయందు నెరికట్టుట), పిండికోద్వేష్టనము (పిక్కలయందు మెలిపెట్టినట్లునొప్పి), గృధ్రసీవాతము, జానుభేదము (మోకాళ్లయందు నొప్పి), జానువిశ్లేషము మోకాళ్లకీలు సడలుట), ఊరుస్తంభము (తొడలు స్తంభించి యుండుట), ఊరుసాదము (తొడలు కృశించుట), పాఙ్గుల్యము (కాళ్లురెండును వృద్ధిజెందక శుష్కించి నడవలేక జేయువ్యాధి ఇదియే కుంటితనము), గుదభ్రంశము (గుదము వెలుపలికి జారుట), గుదావర్తి (గుదస్థానమున పొక్కి నొప్పికల్గుట), వృషణోత్క్షేపము (వృషణములు పైకి ఈడ్వబడుట), శేఫస్తంభశ్చ (గుహ్యముస్తంభించుట), వంక్షణానాహము (గజ్జలు ఈడ్చిపట్టి నొప్పికల్గుట), శ్రోణిభేదము (పిరుదులయందు నొప్పి), విడ్భేదము (మలము ఉండలై పిష్టముగొట్టుట), ఉదావర్తము, ఖఞ్జత్వము (కాళ్లు కుంటియగుట), కుబ్జత్వము (గూను), వామనత్వము (గుజ్జారితనము), త్రికగ్రహము (వెన్నుఎముక క్రిందిసంధిభాగమున పట్టినట్టు నొప్పి), పృష్ఠగ్రహము (వీపునొప్పి), పార్శ్వావమర్దము (ప్రక్కలనొప్పి), ఉదరావేష్టము (కడుపులో తిరిగినట్లు బాధ), హృన్మోహము (హృదయమున మోహము గ్రమ్ముట), హృద్ద్రవము (రొమ్మదరుట), వక్షఉద్ధర్షము రొమ్ముబరువు), వక్షఉపరోధము (రొమ్మడపు), బాహుశోషము (భుజములు ఎండిపోవుట), గ్రీవాస్తంభము (మెడ స్తంభించుట), మన్యాస్తంభము (మెడ వెనుకటినరములు స్తంభించుట), కణ్ఠోద్ధ్వంసము (గొంతురాపు), హనుభేదము (అంకిళ్లుజారుట), ఓష్ఠభేదము (పెదవులు పగులుట) దన్తభేదము (పండ్లు పగులుట), దన్తశైథిల్యము (పండ్లు కదలుట), మూకత్వము (మూగతనము), వాక్సంగము (మాటాటలేకుండుట, లేక నత్తి), కషాయాస్యత (నోరు వగరుగనుండుట) ముఖశోషము (నోరు ఎండుట), అరసజ్ఞత (నాలుకకు మధురాధిరసముల తెలియకుండుట), అగన్ధజ్ఞత (వాసన తెలియకుండుట), ఘ్రాణనాశము (ముక్కుకు హా

కల్గుట) కర్ణశూలము (చెవిపోటు), అశబ్దశ్రవణము (శబ్దములేనప్పుడు చెవులకు శబ్దము వినబడుట),ఉచ్చైఃశ్రుతి (బిగ్గరగనరచిననే వినబడుట), బాధిర్యము (చెవులు బొత్తుగ విన బడకుండుట చెముడు) వర్త్మస్తంభము కనురెప్పలు స్తంభించియుండుట, వర్త్మసంకోచము (కనురెప్పలు ముడుచుకొనుట), తిమిరము, (అక్షిశూలము (కంట పోటు), అక్షివ్యుదాసము (కన్నులు పైకి కదలుట), భ్రూవ్యుదాసము (కనుబొమలు పైకి కదలుట), శంఖభేదము (కణతనొప్పి), లలాటభేదము (నుదిటినొప్పి), శిరోరుక్కు (తలనొప్పి), కేశభూమిస్ఫుటనము (తలవెండ్రుకలుండు ప్రదేశము పొక్కి పుండుఆగుట), అర్దితవాతము, ఏకాఙ్గవాతము, సర్వాంగవాతము, పక్షవధము, ఆక్షేపకవాతము, దండకము, శ్రమము, భ్రమము, కంపము, ఆవలింత, విషాదము, అధికముగ మాటలాడుట, బడలిక, రూక్షత్వము, పరుషత్వము, శరీరమున శ్యామారుణ వర్ణములుకల్గుట, నిదురలేకుండుట, మనస్సు చంచలముగ నుండుట, అను నీయెనుబదియు వాతరోగములు. అట్టి వాతరోగములు సంఖ్యకు మీరి యుండును. అయిన ఇచ్చట అందు ముఖ్యముగ జేసి ఎనుబదివిధములుగ పరిగణనము చేయబడినవని యెరుంగునది.

వాతముయొక్క స్వరూపము, గుణములు.

మూ. సర్వేష్వపిఖల్వేతేషు వాతవికారేష్వాక్తేష్వన్యేషు చానుక్తేషు వాయోరిదమాత్మరూపమపరిణామి కర్మణశ్చ స్వలక్షణాత్. యదుపలభ్య తదవయవం వా విముక్తసందేహా వాతవికారమేవాధ్యవస్యన్తి కుశలాః. తద్యథా:—రౌక్ష్యం, లాఘవం, వైశద్యం, గతిః, అమూర్తత్వం చ ఇతి వాయోరాత్మరూపాణి భవన్తి. ఏవం విధత్వాచ్చ కర్మణః స్వాలక్షణ్యమిదమస్య భవతి. ౧౫

వ్యా. పైజెప్పబడిన వాతరోగములయందును ఇవిగాక చెప్పబడని వాతరోగములన్నిటియందును వ్యాపించియుండు వాతముయొక్క కారణాంతరము నపేక్షింపక నైసర్గికమైన స్వరూపంబును, వికృతిజెందిన వాతముయొక్క కృత్యములకు సంబంధించిన పిత్తకఫములసంబంధము నపేక్షింపని లక్షణంబులును ఈక్రింద జెప్పబడును. అట్టి నైసర్గికలక్షణమును వికృతలక్షణమును పూర్తిగనైనను కొన్నిటినైనను గమనించిన యెడ నియ్యది వాతరోగమని కుశలులు దృఢముగ నిశ్చయింపగలరు. అవి యెవ్వియన:—రూక్షత్వము లాఘవము (తేలిక), విశదత్వము, చలనము, రూపములేకుండుట

(కంటికగపడకుండుట), ఇవి వికృతిజెందక స్వభావస్థితినుండు వాతమునకు స్వాభావిక లక్షణములు. ఇట్టిలక్షణములు కల్గియుండుటంజేసి వాతము శరీరమునందు వికృతిజెందినపుడును పైజెప్పిన రౌక్ష్యాదిగుణముల జూపుచుండును. కావున నీలక్షణములజట్టి వాత వికారమని నిశ్చయింపదగునని భావము.

ఇచ్చట 'అపరిణామి' యనగ పిత్తకఫముల నపేక్షింపక స్వతస్సిద్ధమైనదని యర్థము. అయ్యది స్వరూపమనుపదముతో నన్వయించును. వాతమునకు రౌక్ష్యాది గుణములు కఫపిత్తాదికారణాంతరముల నపేక్షింపక స్వాభావికమైన స్వరూపమగునని భావము.

మరియు 'కర్మణః స్వలక్షణం' అనుచోట కూడ 'అపరిణామి' యను పదము చేరును. వికృతిజెందినవాతము చేయుకృత్యములలక్షణంబును పిత్తకఫముల నపేక్షింపక వాతమునకు స్వతంత్రముగ గల్గినదని యర్థము. (పైజెప్పిన లక్షణములును స్వరూపంబును వాతమునకు స్వతస్సిద్ధములైనవికాని యితరకారణములచే గల్గినవి కావని ఫలితార్థము.)

వాతకృత్యములు.

మూ॥ తం తం శరీరావయవమావిశతః స్రంసభ్రంశవ్యాసభేదసాదహర్షతర్షకమ్ప వర్తచాలతోదవ్యథా వేష్టాధ్యాః, తథా ఖరపరుషవిశద సుషిరారుణవర్ణకషాయ విరసముఖశోషశూలసుప్తిసఙ్కుచన స్తమ్భనఖఞ్జతాదీని వాయోః కర్మాణి, తై రన్వితం వాతవికార మేవాధ్యవస్యేత్. ౧౬

వ్యా. స్రంసనము (జారుట), దూరముగ సంబంధము లేకపోవుట, విశాలముగ నైనను పెద్దదిగనైననగుట, పగులుట, కృశించుట, హర్షము (జలబరించుట), దప్పి, వణకు, చలనము, గుండ్రముగచుట్టుట, పోటు, నొప్పి, వడదీసినవిధముగ బాధ, ఇవి మున్నగు కృత్యములును, ఆయా అవయవములయందు గరగరయని కరకుబారుట, కఠినముగనుండుట, ఒండొంట గలియకుండుట, రంధ్రములేర్పడుట, అరుణవర్ణము కల్గుట, నోటవగరుపుట్టుట, రుచిదెలియకుండుట, నోరెండుట (ద్రవములేక తడియారుట), శూలమున బొడిచినవిధముగ బాధ, చర్మముపై స్పర్శజ్ఞానములేక మొద్దుబారియుండుట, ముడుచుకొనుట, అవయవములు స్తంభించుట, అవయవములు కుంటియగుట ఇవిమున్నగుకృత్యములును వాతమునకు స్వాభావికములు. పైజెప్పినవి వాతమునకు స్వాభావికకృత్యములు కావున వాతము వికృతిజెంది శరీరమునం దేయేయవయవమున జేరునో

అయాయంగములయందెల్ల పైజెప్పినకృత్యముల జేయుచుండును. అట్టియెడ నాస్థానముల గల్గు వైలక్షణములబట్టి యియ్యది వాతమున గల్గినవ్యాధి యని నిర్ణయింపదగునని భావము. (వాతము రూపములేనిది కావున రసవర్ణములు దానికి స్వంతముగ నుండవు. అయినను ప్రభావముచేత కటురసమును అరుణవర్ణమును కల్గించునని యెఱుంగునది)

ఇచ్చట నీవివరణము నెరుంగునది:—వాతమునకు చక్షుర్గోచరము కాదగిన రూపములేదు. అట్టివాతమునకు రౌక్ష్యాదిగుణంబులును, స్రంసనాదికృత్యముల జేయుంటయు నెట్లు సంభవించును? అట్టిగుణములను కృత్యములను గమనించు టెట్లు? అని సంశయము బొడమవచ్చును. వాతమును వానిగుణములబట్టియుం కృత్యములబట్టియుం గమనింప నలవికాకున్నను, అట్టివాతము మన కప్రత్యక్షముగనే యుండుశరీరమునం దెల్ల వ్యాపించుచు నాయాయంగములయందు పైజెప్పిన రౌక్ష్యాదిగుణముల గల్గించి స్రంసనాదికృత్యముల జేయుచు నుండును. శరీరమునం దేభాగమున వాతమునకు సంబంధించినగుణకర్మములు గానవచ్చునో, అచ్చోట వాతముచే గల్గురోగము సంభవించినదని యనుమానముచే నూహించి రోగముల నిర్ణయింపదగును. కావున వాతమునకు గుణకృత్యములు అనుమానసాధ్యములగును. ఈయభిప్రాయముచే "తం తం శరీరావయవమావిశః" అని యుపక్రమించి మూలమున జెప్పియున్నది.

వాతహరచికిత్సావిధానము.

మూ. తం మధురామ్లలవణస్నిగ్ధోష్ణైరుపక్రమైరుపక్రమేత స్నేహస్వేదాస్థాపనానువాసననస్తఃకర్మభోజనాభ్యఙ్గోత్సాదనపరిషేకాదిభిః వాతహరైః మాత్రాం కాలం చ ప్రమాణీకృత్య, అస్థాపనానువాసనం తు ఖలు సర్వథోపక్రమేభ్యో వాతే ప్రధానతమం మన్యన్తే భిషజః, తదాదిత ఏవ పక్వాశయమనుప్రవిశ్య కేవలం వైకారికం వాతమూలం ఛినత్తి. తత్రావజితే వాతేఽపి శరీరాన్తర్గతాః వాతవికారాః ప్రశాన్తిమాపద్యన్తే; యథా వనస్పతేర్మూలే ఛిన్నే స్కన్ధశాఖావరోహకుసుమఫలపలాశాదీనాం నియతో వినాశః, తద్వత్. ౧౭

వ్యా. పైజెప్పినలక్షణములబట్టి నిర్ణయింపబడిన వాతరోగమునకు మధురరసంబును అమ్లలవణరసంబులును కల్గి స్నిగ్ధంబులును ఉష్ణంబులు నగునాహారాదులచేతను ఔషధాగులచేతను చికిత్స జేయవలెను. మరియు స్నేహపానము. స్వేదము (చెమటబట్టించుట)

ఆస్థాపనానువాసనవస్తికర్మలు, నస్యకర్మము, వాతహరమైనభోజనము, అభ్యంగనము, ఉత్సాదనము (నలుగుపిండితో శరీరమును తోముట), వాతహరకషాయాదులచే శరీరమును తడుపుట, ఇవి మున్నగువాతహరములైన చికిత్సలచేత మాత్రాకాలబలాదులకు తగినట్టిపరిమాణము కల్పించి యుక్తియుక్తముగ చికిత్సజేయనగును.

పైజెప్పినచికిత్సలలో ఆస్థాపనము అనువాసనము నను వస్తికర్మలు రెండును పక్వాశయమున జేరి రోగముల గల్గించుటకు కారణముగ నున్నవాతమును బొత్తుగ ఛేదించును. (పక్వాశయమునంగల వాతప్రకోపనకారణములైన దోషములను నిశ్శేషముగ హరించును.) దానంజేసి వాతము హరించును. అట్టివాతము ప్రకోపముడిగినయెడ శరీరమునం దంతర్గతములైన వాతవికారములన్నియు (ఒకచెట్టుకు ప్రధానమైనవేరును మొదలంట నరికినప్పుడు ఆచెట్టుకు సంబంధించినశాఖోపశాఖలు ఆకులు పువ్వులు కాయలు మున్నగునవియన్నియు నశించి నిర్మూలములగువిధమున) నడుగంట నశించును. కావున చికిత్స లన్నింటిలో ఆస్థాపనానువాసనములు రెండును మిక్కిలి ప్రధానములు. వాతము రోగముగల్గింప నుండునప్పుడే తొలుదొలుతనే అట్టివస్తికర్మముల రెంటిని చేసినయెడ పైజెప్పినరీతిగ వాతమునకు మూలకారణము పక్వాశయమున హరించి వాతవికారములన్నియు శాంతినొందునని భావము.

చత్వారింశత్పిత్తరోగములవివరణము.

మూ. పిత్తవికారాః—ఓషశ్చ, ప్లోషశ్చ, దాహశ్చ, దవథుశ్చ, ధూమకశ్చ, అమ్లకశ్చ, విదాహశ్చ, అన్తర్దాహశ్చ, అంసదాహశ్చ, ఊష్మణ ఆధిక్యంచ, అతిస్వేదశ్చ, అఙ్గస్వేదశ్చ, అఙ్గగన్ధశ్చ, అఙ్గావదరణం చ, శోణితక్లేదశ్చ, మాంసక్లేదశ్చ, త్వగ్దాహశ్చ, మాంసదాహశ్చ, త్వఙ్మాంసావదరణం చ, చర్మావదరణం చ, రక్తకోఠకాశ్చ, రక్తపిత్తం చ, రక్తమణ్డలాని చ, హరితత్వం చ, హారిద్రత్వం చ, నీలికా చ, కక్ష్యా చ, కామలా చ, తిక్తాస్యతా చ, పూతిముఖతా చ, తృష్ణాయా ఆధిక్యం చ, అతృప్తిశ్చ, ఆస్యవిపాకశ్చ, గళపాకశ్చ, అక్షిపాకశ్చ, గుదపాకశ్చ, మేఢ్రపాకశ్చ, జీవాదానం చ, తమఃప్రవేశశ్చ, హరితహారిద్రనేత్రమూత్రవర్చస్త్వం చ, ఇతి చత్వారింశత్ పిత్తవికారాః. పిత్తవికారాణామపరిసంఖ్యేయానాం ఆవిష్కృతతమాః వ్యాఖ్యాతాః. ౧౪

వ్యా. నిప్పుసెగ తగిలినవిధముగ మంట, కొంచెముగ నిప్పు శరీరముపై తగిలినవిధముగ మండుట, శరీరమునం దెచ్చటనైన నిప్పున కాలినవిధముగ మండుట, శరీరాద్యంతమంతయు బగబగమండుట, నోట పొగ వెడలునట్లుండుట, నోట పుల్లనిత్రేపులు వెడలుట, కోష్ఠమున మంటబుట్టుట, హృదయమున మంట, భుజములపై మంటపుట్టుట, శరీరమున వేడి యధికమగుట, అధికముగ చెమటపుట్టుట, శరీరావయవమున మాత్రము చెమట పట్టుట, ఒడలిపై దుర్గంధముపుట్టుట, శరీరము పగులుట, రక్తము చెడుట, మాంసము చెడుట, శరీరముపై చర్మము పైభాగమున మంటపుట్టుట, మాంసమున మంటపుట్టుట, శరీరమునందలి చర్మమాంసములు రెండును జేరి పగులుట, చర్మము మాత్రము చీలుట, శరీరముపైని యెఱ్ఱనిపద్దులు కల్గుట, దోషసంసర్గములేక కేవలపిత్తమున గల్గురక్తపిత్తము, గుండ్రముగనుండు ఎఱ్ఱనిపొడలు, శరీరమునం దెల్ల ఆకుపచ్చనిరంగుకల్గుట, పసుపురంగు కల్గుట, నీలిక యనుపుట్టుమచ్చ (ఇది ముఖముపై కల్గును), కక్ష్య (ఇది చంకలో గట్టిగనుండు నొకవిధమైనగడ్డ), కామలారోగము, నోటిచేదు, నోటికంపు, మితిమీరిన దప్పి, భుజించినను ఆకలితీరక తృప్తిలేకుండుట, నోరు పుండగుట, కుత్తుకలో పుండగుట, కన్నులు పుండగుట, గుదస్థానమున పుండగుట, మేఢ్రమున పుండగుట, ప్రాణమునకాధారమైన జీవరక్తము శరీరమునుండి బైటవెడలుట, చీకటిలోనున్నవిధముగ నేమియు తెలియకుండుట, కన్నులును మూత్రంబును మలంబును ఆకుపచ్చనిరంగైనను పసుపురంగైనను కల్గియుండుట ఈనలువదియు పిత్తరోగములు. పిత్తరోగము లనేకములై సంఖ్యకు అలవికాకుండును. అయినను మిక్కిలి స్ఫుటముగ కనబడునట్టిరోగముల మాత్రము ప్రధానముగజేసి నలువది యని పరిగణనము చేయబడియెనని యెరుంగునది.

పిత్తముయొక్క స్వరూపము, గుణములు.

మూ. సర్వేష్వపి ఖల్వేతేషు పిత్తవికారేషు అన్యేషు చానుక్తేషు పిత్తస్యేదమాత్మరూపమపరిణామి, కర్మణశ్చ స్వలక్షణం; యదుపలభ్య తదవయవం వా విముక్తసందేహాః పిత్తవికారమేవాధ్యవస్యన్తి కుశలాః; తద్యథా:—ఔష్ణ్యం, తైక్ష్ణ్యం, లాఘవం, అనతిస్నేహః, వర్ణశ్చ శుక్లారుణవర్జః, గన్ధో విస్రః, రసౌ కటుకామ్లౌ, పిత్తస్యాత్మరూపాణి; ఏవంవిధత్వాచ్చ కర్మణః స్వాలలక్షణ్యం ఇదమస్య భవతి. ౧౫

వ్యా. ఇచ్చట జెప్పబడినపిత్తరోగములయందును, అనుక్తములగు నితరపిత్తరోగము లన్నింటియందును, కారణాంతరము నపేక్షింపక పిత్తమునకు స్వాభావికముగ

నుండు స్వరూపంబును, వికృతిజెందిన పిత్తమునకు సంబంధించినకృత్యములును క్రింద వివరింపబడును. అట్టిస్వరూపమును కృత్యమును కొంతవరకైనను అన్నింటినైనను చక్కగ గమనించినచో నియ్యది నిస్సందేహముగ పిత్తరోగమని కుశలులగువైద్యులు బుద్ధినైపుణ్యముచే నిర్ణయింపగలరు. పిత్తమునకు ఉష్ణత్వము (వేడి), తీక్ష్ణత్వము (చురుకుతనము), లాఘవము (తేలిక), కొంచెము చమురుకల్గియుండుట, శుక్ల అరుణవర్ణములు దక్క తక్కినవర్ణములు, పక్వముగాని మాంసమునకు గల్గుగంధము, కటు (కారము) అమ్ల (పులుపు) రసములు, ఇవియు స్వాభావికగుణములు. అట్టిగుణములు కల్గియుండుటచేత పిత్తము తదనుగుణముగ కర్మలజేయును, కావున దానికర్మలకు సంబంధించినలక్షణములును తదనుగుణముగ నుండును.

పిత్తకృత్యములు.

మూ. తం తం శరీరావయవమావిశతః దాహౌష్ణ్యపాకస్వేదక్లేదకోథ
కణ్డూస్రావరాగాః, యథాస్వం చ గన్ధవర్ణరసాభినిర్వర్తనం,
పిత్తస్య కర్మాణి, తైరన్వితం పిత్తవికారమేవ అధ్యవస్యేత్. ౨౦

వ్యా. అట్టిపిత్తము శరీరమునందలి ఆయా అవయవమున జేరినపుడు ఆస్థానమున మంట, వేడి, పుండగుట, చెమట, చెమ్మగిలుట, దద్దురులు, దురద, చీము మొదలగు స్రవించుట, ఎరుపుకల్గుట, గంధవర్ణరసములు పిత్తమునకు స్వరూపలక్షణమున జెప్పినవిధముగ శుక్లారుణ వ్యతిరిక్తములైన తక్కినవర్ణంబులను విస్రగంధంబును కటుకామ్లరసములను కల్గించుట ఇవియన్నియు పిత్తమునకు స్వాభావిక కృత్యములు కావున ఈకృత్యములజేయును. అట్టికృత్యములబట్టి అయ్యది పిత్తవికారమని నిశ్చయింపదగును.

పిత్తరోగసామాన్యచికిత్స.

మూ. తం మధురతిక్తకషాయశీతైరుపక్రమైః ఉపక్రమేత, స్నేహవిరేక
ప్రదేహాపరిషేకాభ్యఙ్గాదిభిః పిత్తహరైః మాత్రాం కాలం చ
ప్రమాణీకృత్య; విరేచనం తు సర్వోపక్రమేభ్యః పిత్తే ప్రధాన
తమం మన్యన్తే భిషజః, తద్ధ్యాదిత ఏవామాశయ మనుప్రవిశ్య
కేవలం వైకారికం పిత్తమూలం చాపకర్షతి. తత్రావజితే పిత్తే
ఽపి శరీరాన్తర్గతాః పిత్తవికారాః ప్రశాన్తిమాపద్యన్తే,
యథాగ్నౌ వ్యపోఢే కేవలమగ్నిగృహం చ శీతీ భవతి, తద్వత్.

వ్యా. అట్టి పిత్తరోగమునకు మధురతిక్తకషాయరసంబులును, వీర్యగుణములచే శీతంబులు నగునౌషధాదులచే చికిత్సజేయవలెను. మరియు స్నేహపానము, విరేచనము, పట్టువేయుట, పిత్తహరకాయాదులచే తడుపుట, పిత్తహరతైలాదులచే నభ్యంగనము జేయుట మున్నగు పిత్తహరచికిత్సలను మాత్రాకాలాదుల కనుగుణముగ పరిమాణమును గల్పించి చేయవలెను. మరియు పైజెప్పినచికిత్సలలో విరేచనౌషధము తొలుతనే యామాశయమున జేరి పిత్తమును వికృతిజెందించు మూలకారణమైన దోషమును బైట వెడలించి హరింపజేయును. దానంజేసి పిత్తమునకుకల్గిన యాధ్యత్యము తగ్గును. అట్టిపిత్తము శాంతినొందినపుడు శరీరాంతర్గతములగు పైత్తికరోగములన్నియు (అగ్నిగృహమునందలి నిప్పును దూరంబుచ్చినపుడు అట్టియగ్నిగృహమంతయు చల్లనగువిధమున) శాంతి నొందును.

వింశతి కఫరోగములవివరణము.

మూ. శ్లేష్మవికారాంశ్చ వింశతిమత ఊర్ధ్వం వ్యాఖ్యాస్యామః. తద్యథా:—తృప్తిశ్చ, తంద్రా చ, నిద్రాయా ఆధిక్యం చ, స్తైమిత్యం చ, గురుగాత్రతా చ, ఆలస్యంచ, ముఖమాధుర్యంచ, ముఖస్రావశ్చ, శ్లేష్మోద్గిరణం చ, మలస్యాధిక్యం చ, బలాసకశ్చ, హృదయోపలేపశ్చ, కణ్ఠోపలేపశ్చ, ధమనీప్రతిచయశ్చ, గళగణ్డశ్చ, అతిస్థౌల్యం చ, శీతాగ్నితా చ, ఉదర్దశ్చ, శ్వేతావభాసతా చ, శ్వేతమూత్రనేత్రవర్చస్త్వం చ, ఇతి వింశతిశ్లేష్మవికారాః. శ్లేష్మవికారాణాం అపరిసంఖ్యేయానాం ఆవిష్కృతతమా వ్యాఖ్యాతాః. ౨౨

వ్యా. ఇరువది శ్లేష్మరోగములును ఈక్రింద వివరింపబడును:—తృప్తి (ఎప్పటికిని కడుపు నిండినట్లుండుట), కునికిపాటు, అతినిద్ర, స్తైమిత్యము (తడిగుడ్డ జుట్టినవిధముగ మొద్దుబారియుండుట), శరీరభారము, ఆలస్యము (పనులయందు సోమరితనము), నోరు తియ్యగనుండుట, నోట నీరుగారుట, నోట కఫముగారుట, మలము అధికమగుట, బలాసకము (అవయములు స్థూలముగ నుండుట), హృదయమున శ్లేష్మము చేరినట్లుండుట, కుత్తుకలో శ్లేష్మము చిక్కియుండుట, నాడులును ధమనులును లావుగను బరువుగ నుండుట, గలగండిరోగము, మిక్కిలి స్థౌల్యము, అగ్నిమాంద్యము, ఉదర్దరోగము, శరీరమున తెల్లనిరంగుకల్గుట, మూత్రము నేత్రము మలము ఇవి తెల్లనగుట. ఈ యిరువదియు

శ్లేష్మరోగములు. శ్లేష్మరోగములు కూడ సంఖ్యాతీతములై యుండును. అయినను అందు ముఖ్యముగ స్పష్టముగ నగపడువ్యాధుల మాత్రము ఇచ్చట నిరువదియని పరిగణనము చేయబడియె.

కఫస్వరూపలక్షణము, దానిగుణములు.

మూ. సర్వేష్వపి తు ఖల్వేతేషు శ్లేష్మవికారేషు అన్యేషు చానుక్తేషు శ్లేష్మణ ఇదమాత్మరూపమపరిణామి కర్మణశ్చ స్వలక్షణం. యదుపలభ్య తదవయవం వా విముక్తసందేహాః శ్లేష్మవికారమేవ అధ్యవస్యన్తి కుశలాః. తద్యథా:—స్నేహశైత్య శౌక్ల్య గౌరవ మాధుర్యమాత్స్నాన్యని శ్లేష్మణ ఆత్మరూపాణి. ఏవంవిధత్వా చ్చ కర్మణః స్వాలక్షణ్య మిదమస్య భవతి. ౨౩

వ్యా. పైజెప్పినకఫరోగములయందును ఇచ్చట జెప్పబడని తక్కినకఫరోగముల అన్నిటియందును శ్లేష్మమునకు సంబంధించి కారణాంతరము నపేక్షింపక స్వాభావికమైన స్వరూపంబును, వికృతిజెందిన కఫముయొక్క కర్మలలక్షణంబున ఈక్రింద జెప్పంబడును. ఆట్టి కఫమునకు సంబంధించినస్వరూపలక్షణమును, వానికృత్యములను పూర్తిగనైనను కొన్నిటినైనను బుద్ధిమంతులగువైద్యులు గమనించినచో అయ్యది శ్లేష్మరోగమనియే నిశ్చయింపగలరు. అవి యెవ్వియన:—స్నేహము (జిడ్డుగా నుండుట) చల్లదనము, తెల్లగనుండుట, బరువుగనుండుట, తీపికల్గియుండుట, జిగటగయుండుట ఇవి శ్లేష్మము యొక్క స్వాభావికగుణములు. అట్టిగుణములు కల్గియుండుటవలన వానియొక్క కృత్యములను తదనుగుణముగ నుండును.

కఫకృత్యములు.

మూ. తం తం శరీరావయవమావిశతః శ్వైత్య శైత్యకణ్డూస్థైర్య గౌరవస్నేహ స్తంభసుప్తిక్లేదోపదేహాబన్ధమాధుర్య చిరకారిత్వా ని శ్లేష్మణః కర్మాణి తైరన్వితం శ్లేష్మవికారమేవ అధ్యవస్యేత్. ౨౪

వ్యా. పైజెప్పబడినలక్షణములు గలకఫము ఆయాశరీరావయవములయందు వ్యాపించినచో నాయాస్థలములయందు నీక్రింద చెప్పబడుకృత్యముల జేయును.—తెల్లని రంగు, చల్లగనుండుట, దురద, మొద్దుబారియుండుట, బరువుగనుండుట, జిడ్డుగనుండుట,

స్పర్శము నెరుంగక చచ్చుబారియుండుట, స్తంభించియుండుట, కుళ్లినట్లు నీరుకారుట, కణుతులుకల్గుట, గ్రంథులు కల్గుట, నోట తీపికల్గుట, పనులయందాలస్యము, ఇవి యన్నియు కఫము ప్రకుపితమైనచో సంభవించును. అట్టిలక్షణములుపుట్టి శ్లేష్మరోగ మని నిశ్చయింపదగును.

కఫసామాన్యచికిత్స.

మూ. తం కటుకతిక్తకషాయతీక్ష్ణోష్ణరూక్షైరుపక్రమై రుపక్రమేత, స్వేదవమనశిరోవిరేచనవ్యాయామాదిభిః శ్లేష్మహరైః మాత్రాం కాలం చ ప్రమాణీకృత్య; వమనం తు సర్వోపక్రమేభ్యః శ్లేష్మణి ప్రధానతమమ్ మన్యంన్తే భిషజః. తద్ధ్యాదిత ఏవ ఆమాశయమనుప్రవిశ్య, కేవలం వైకారికం శ్లేష్మమూలమప కర్షతి. తత్రావజితే శ్లేష్మణ్యపి శరీరాన్తర్గతాః శ్లేష్మవికారాః ప్రశాన్తిమాపద్యన్తే. యథా భిన్నే కేదారసేతౌ శాలియవ షష్టికాదీని అనభిష్యన్దమానాని అంభసా ప్రశోషమాపద్యన్తే తద్వదితి. ౨౫

వ్యా. అట్టి కఫరోగమును కటు-తిక్త-కషాయరసంబులును, తీక్ష్ణ-ఉష్ణ-రూక్ష గుణంబులును కలఔషధములచే చికిత్స జేయవలెను. మరియు స్వేదము, వమనము, శిరోవిరేచనము, దేహపరిశ్రమము మున్నగు కఫహరములైన చికిత్సలచేత దేశకాల మాత్రాదులప్రమాణము ననుసరించి తత్తదుచితముగ చికిత్స జేయవలెను. అట్టి చికిత్స లలో నన్నిటికంటె వమనరూపమైనచికిత్స శ్లేష్మమునకు ప్రధానమైనది. ఏలయన:— వమనౌషధము కఫమునకు ప్రధానస్థానమైన యామాశయమున తొలుతనే ప్రవేశించి కఫమును వికృతిజెందించుటకు మూలకారణమైన దోషమును వెడలించును. దానంజేసి కఫము శాంతినొందును. అట్టి యామాశయమునందలి శ్లేష్మము శాంతినొందినప్పుడు శరీ రాంతర్గతములగు కఫవ్యాధులన్నియు (చెరువుకట్ట తెగి నీరంతయు బైటవెడలిపోయిన యెడ, అట్టి నీటి నాధారముగజేసి వృద్ధినొందుచుండు శాలిషష్టికయవాదిసస్యజాత మంతయు తనకు వృద్ధికరమగు నీరులేమింజేసి తనంతనే యెండి నశించువిధముగ) తమం తటనే శమించును. కావున కఫహరములగు చికిత్సలలో వమనము మిక్కిలి ప్రధానతమ మని వైద్యవరులు చెప్పెదరు.

[త్రిదోషములవిషయమై యీనిర్ణయ మిచ్చట నెరుంగదగును:— లోకమునం గల స్థావరజంగమరూపములగు ప్రతిభావపదార్థమునకు ప్రధానముగ నొకవిధమైన

శక్తి కల్గియే యుండును. కేవలము జడమైన కాంతపురాయియందు ఆకర్షణశక్తి ప్రధానముగ నున్నదని మనము ప్రత్యక్షముగ జూచుచున్నాము కదా. ఆవిధముగనే ప్రతిపదార్థమునందును ఏదో ఒకవిధమైనశక్తి తప్పక యుండును. అట్టిశక్తి ఆపదార్థముయొక్క వ్యాపారమునుబట్టి మనము గమనించెదము. కాని యొకరూపముతో మనకండ్ల కగపడదు. అత్తెరంగుననే మనశరీరములయందు రౌక్ష్యలాఘవవైశద్యచలనాదుల గల్గించుశక్తి యొకటియు, వేడివర్ణము జీర్ణము మున్నగువాని గల్గించుశక్తియు, స్నేహశైత్యశుక్లవర్ణాదుల గల్గించుశక్తియుం కలవు. ఈమూడిటికి ఘనరూపము లేదు. లేకున్నను వానివానికి నియమితములగు కృత్యములబట్టి యూహింపదగియున్న ఈ మూడుశక్తులనే ప్రాచీనఋషిపుంగవులు ఆయుర్వేదమునందు వ్యవహారమునకై వాతము, పిత్తము, కఫము నని సాంకేతికనామభేదములచే వ్యవహరించిరి. ఈమూడును సమస్థితి నున్నపుడు శరీరమును ధరింపజేయుటంజేసి ధాతువు లనియు, వికృతిజెందినపుడు రోగములచే శరీరమును చెరచుటంజేసి దోషములనియు చెప్పబడునని శాసించిరి. ఈమూడిటి స్వరూపలక్షణమును "రౌక్ష్యం లాఘవం......స్వాలక్షణ్య మిద మస్య భవతి" ఇత్యాదివాక్యములచే వేరువేరుగ వివరించి చెప్పిరి. వానివానిక్రియలబట్టి వానివాని స్వరూపమును నిర్ణయింపవలెను. అట్టి క్రియల చేయుటయే వానిలక్షణమని భావము. అయ్యవి వానిని వృద్ధినొందించుకారణములు తటస్థించినపుడు మిక్కిలి వృద్ధినొంది వాని కృత్యములను అధికముగ జేయును. కారణాంతరములచే క్షీణించినపుడు తమకృత్యముల మానును. వృద్ధిక్షయములు లేక సమస్థితి నున్నపుడు ఆరోగ్యమును కాపాడును. ఈ విషయమునే పలుదెరంగుల తంత్రకారు లుపదేశించియున్నారు. ఇదియే త్రిదోషముల వాస్తవ్యపరిస్థితి.

నవనాగరికులగు నిదానీంతనవైద్యనిపుణులు శరీరముననుండుగాలి వాతమనియు, జీర్ణముసుకల్గించు యకృత్తులోని ద్రవరూపమైనపసరు పిత్తమనియు, పీనసాదులు సంభవించునపుడు కల్గునట్టిగిల్ల కఫమనియు చెప్పెదరు; కాని యిది చాల ప్రమాదజనితము. ఆంగ్లవైద్యమునం దారితేరి యాయుర్వేదమునందును పూర్ణప్రజ్ఞను సంపాదించిన పండితాగ్రగణ్యులగు వైద్యవరులును ఆయుర్వేదము ననుసరించి త్రిదోషములు అమూర్తములనియె సిద్ధాంతము చేసియున్నారు. కావున త్రిదోషములు మూర్తిమంతములని చెప్పుట చాల పొరబాటు.]

రోగాదిపరిజ్ఞానము చికిత్సోపయోగ్య మనునిర్ణయము.

భవన్తి చాత్ర:—

మూ. రోగమాదౌ పరీక్షేత తతోఽనన్తరమౌషధమ్,
తతః కర్మ భిషక్పశ్చాత్ జ్ఞానపూర్వం సమాచరేత్. ౨౭

యస్తు రోగమవిజ్ఞాయ కర్మాణ్యారభతే భిషక్,
అప్యౌషధవిధానజ్ఞః తస్య సిద్ధిర్యదృచ్ఛయా ౨౭
యస్తు రోగవిశేషజ్ఞః సర్వభైషజ్యకోవిదః,
దేశకాలప్రమాణజ్ఞః తస్య సిద్ధిరసంశయః. ౨౮

వ్యా. శాస్త్రీయజ్ఞానము కలవైద్యవరుడు తొలుత రోగముల పరీక్షించి రోగ మియ్యది యని నిర్ణయించుకొనవలెను. పిమ్మట రోగమునకు దగినయౌషధ మియ్యది యని నిర్ణయించుకొని చికిత్స జేయవలెను. ఒకవేళ యౌషధప్రయోగానంతరము సంభవించు అయోగాతియోగమిథ్యాయోగాదులచే నుపద్రవములు కలిగినచో వానికి దగిన సదుపాయముల చక్కగ నెరింగి అట్టి జ్ఞానపూర్వకముగ చికిత్స జేయవలెను.

అటుగాక రోగస్వరూపలక్షణముల గమనించి నిర్ణయించుకొనక చికిత్స జేసినయెడ వానికి కర్మసిద్ధి ఘుణాక్షరన్యాయముగ నొకవేళ కల్గునేమోకాని, చికిత్సావిధానము మాత్రము వానికి దెలిసియున్నను కార్యసిద్ధి నిశ్చయముగ గల్గబోదు.

ఏవైద్యుడు రోగవిశేషముల జక్కగ దెలిసి, పలుదెరంగులైన యౌషధముల రసగుణవీర్యవిపాకాదుల జక్కగ నెరింగి, దేశకాలాదిపరిస్థితుల ప్రమాణముల బాగుగ నెరింగి పైజెప్పినరీతిగ తొలుత రోగముల నిర్ణయించి తత్తదనుగుణముగ నౌషధమును కల్పించి చికిత్స జేయగడంగునో, వానికి తప్పక కార్యసిద్ధి గల్గక తప్పదు.

అధ్యాయవిషయసంగ్రహము.

మూ. తత్ర శ్లోకాః.—

సంగ్రహః ప్రకృతిర్దేశః వికారముఖమీరణమ్,
అసన్దేహోఽనుబన్ధశ్చ రోగాణాం సంప్రకాశితః. ౨౯
దోషస్థానాని రోగాణాం గణా నానాత్మజాశ్చ యే,
రూపం పృథక్త్వాద్దోషాణాం కర్మ చాపరిణామి యత్. ౩౦
పృథక్త్వేన తు దోషాణాం నిర్దిష్టాస్సముపక్రమాః,
సమ్యఙ్మహతి రోగాణాం అధ్యాయే తత్త్వదర్శినా. ౩౧
(జ్ఞానార్థం భిషజాం చైవ ప్రజానాం చ హితైషిణా)

వ్యా. రోగములసంగ్రహము, ప్రకృతి (ఆగంతు నిజరూపకారణభేదములు), మనశ్శరీరరూపములైన రోగాధిష్ఠానము (ఇదియే దేశము), నానావిధరోగములు, వాని అట్టి యాగంతునిజరోగములకు కారణములు (నిదానము), ఆగంతునిజరూపములగు నఖదశనపతనాదులకును త్రిదోషప్రకోపమునకు ప్రేరకములైన అసాత్మ్యేంద్రియార్థాది మూలకారణము, రోగసంసర్గమున నిశ్చయోపాయము, రోగముల కనుబంధ్యానుబంధ

భేదములు, వాతాది దోషములస్థానములు, వాత - పిత్త - కఫరోగముల గణములు, రోగముల నానాత్వము, వాత-పిత్త-కఫముల వేరువేరు స్వరూపలక్షణము, ఆయాదోష ములకు సంబంధించిన ప్రత్యేకకృత్యములు, వాతాదిదోషములకు వేరువేరు చికిత్సలు, అను నీవిషయముల నన్నింటిని యీమహారోగాధ్యాయమున తత్త్వజ్ఞానసంపన్నుడగు నగ్నివేశమహర్షి విపులముగ వివరించి చెప్పెను.

ఇత్యగ్నివేశకృతే తన్త్రే చరకప్రతిసంస్కృతే సూత్రస్థానే
మహారోగాధ్యాయో నామ వింశోఽధ్యాయః.
ఇతి రోగచతుష్కః

వ్యా. ఇత్తేరంగున అగ్నివేశకృతంబును చరకమహర్షిచే సంస్కరింపబడినదియుం నగు నాయుర్వేదతంత్రమున శ్లోకస్థానమునందు మహారోగాధ్యాయమను నిరువదియవ యధ్యాయంబును, రోగచతుష్కంబును సమాప్తము.

ఇది రోగచతుష్కము.

(యోజనాచతుష్కము)

ఏకవింశాధ్యాయము.

అవతారిక:—పైజెప్పిన రోగచతుష్కమున రోగములు వివరింపబడినవి. అట్టి రోగములకు సంబంధించినయౌషధములు భేషజచతుష్కమున సామాన్యముగ జెప్ప బడినవి. అట్టిరోగములకును భేషజమునకు యుక్తియుక్తముగ పరస్పరసంబంధమును గమనించి కల్పించుటకుగాను యోజనాచతుష్కము ఈక్రింద జెప్పబడును. (యోజన మన భేషజమునకును రోగములకు వానివానిగుణాదుల పరిస్థితినిబట్టి తత్తదనుగుణముగ సంబంధమును గల్పించి యుక్తియుక్తముగ శరీరమునం దుపయోగించుట) అట్టి యోజ నము ముఖ్యముగ శరీరము నపేక్షించును కావున శరీరభేదముల దెల్పుటకై యష్టౌనింది తీయ మనునీయధ్యాయము చెప్పబడును:—

మూ. అథాతోఽష్టౌనిన్దితీయమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః ౧
ఇతి హ స్మాహ భగవానాత్రేయః ౨

వ్యా. మహారోగాధ్యాయమును జెప్పినపిదప అష్టౌనిందితీయ మనునధ్యాయ మును భగవత్స్వరూపుడగు నాత్రేయమహర్షి యుపదేశించినదానికి న్యూనాతిరేకము గాకుండునట్లు వివరించెదనని యర్థము.

ఇచ్చట నిందితులగుపురుషులు ఎనిమిదివిధముల నుందురని చెప్పి అందు ముఖ్యలక్షణాదు లీయధ్యాయమున జెప్పబడును; కావున ఎనిమిదివిధములుగ నుండునిందితుల నధికరించి చెప్పునట్టియధ్యాయము అష్టౌనిందితీయమని యధ్యాయమునకు సంజ్ఞ యెరుంగునది.

అష్టవిధనిందితపురుషులు.

మూ. ఇహ ఖలు శరీరమధికృత్య అష్టౌ పురుషా నిన్దితాః. తద్యథా:— అతిదీర్ఘశ్చ, అతిహ్రస్వశ్చ, అతిలోమా చ, అలోమా చ, అతికృష్ణశ్చ, అతిగౌరశ్చ, అతిస్థూలశ్చ, అతికృశశ్చేతి. 3

వ్యా. శరీరపరిస్థితిభేదమునుబట్టి ఎనిమిదిభేదములు గలపురుషులు ఎనమండ్రు నిందితులని యిచ్చట నిర్దేశింపబడును. అది యెట్లులన:—మిక్కిలి దీర్ఘముగ నుండువాడును, మిక్కిలి పొట్టిగ నుండువాడును, శరీరముపై నధికముగ రోమములు కలవాడును, బొత్తుగ రోమములు లేనివాడును, మిక్కిలి నల్లనిశరీరము కలవాడును, మిక్కిలి గౌరవర్ణముకలవాడును, మిక్కిలి స్థూలమైన (బలిసిన) శరీరము కలవాడును, మిక్కిలి కృశించినశరీరము కలవాడును నైనపురుషులు ఎనమండ్రును నిందితులు.

ఇచ్చట నతిదీర్ఘాదిపురుషు లార్గురును లోకమున చూచువారలకు వికృతరూపముగ గనబడుదురు కావున లోకమున నిందితులగుదురు. (వారు నిందితులగుటకు వైరూప్యము కారణమని భావము) అతిస్థూల, అతికృశులు నిందితులగుటకు కారణము లీక్రింద వివరింపబడును. ప్రకృతమున నీస్థూలకృశుల నుద్దేశించియే చెప్పబడును. తక్కిన యార్గురినిగురించి చికిత్సావిషయముగ జెప్పవలసినవిశేషము లేకున్నను లోకమున నిందితులుగ నగపడుటచే సామాన్యముగ పరిగణనము చేయబడెను. చకారమువలన కుబ్జాదులను లోకమున నిందితులని యెరుంగునది.

అతిస్థూలకృశులకు విశేషదోషములు, అందు అతిస్థూలవిశేషదోషములు.

మూ. తత్రాతిస్థూలకృశయోః భూయ ఏవాఽపరే నిన్దితవిశేషా భవన్తి. అతిస్థూలస్య తావదాయుషో హ్రాసో, జరోపరోధః, కృచ్ఛ్రవ్యవాయతా, దౌర్గన్ధ్యం, దౌర్బల్యం, స్వేదాబాధః, క్షుదతిమాత్రం, పిపాసాఽతియోగశ్చేతి భవన్త్యష్టౌ దోషాః. ౪

వ్యా పైజెప్పిన యెనిమిదివిధములైన పురుషులలో నతిస్థూలునకును అతికృశునకును వికృతరూప మొక్కటియేకాక మరికొన్ని నిందితవిశేషములు కలవు. అవి యెవ్వి

యన:—మిక్కిలి స్థూలమైనశరీరము కలమనుజునకు నాయువు తగ్గును. ముసలితనము శీఘ్రముగ నావరించును. సంభోగకృత్యముజేయ మిక్కిలి కష్టముగ నుండును. శరీరమున దుర్గంధము కల్గును. మిక్కుటముగ చెమటపట్టును. ఆకలి మిక్కిలి యధికమగును. దప్పియుం మితిమీరి కల్గును. ఈయెనిమిదివిధములైనదోషములు తక్కినదీర్ఘాదిపురుషులార్గురికంటె స్థూలునకు అధికదోషములై యుండును.

అతిస్థౌల్యకారణములు.

మూ తదతిస్థౌల్యమతిసంపూర్ణాత్, గురుమధురశీతస్నిగ్ధోపయోగాత్, అవ్యాయామాత్, అవ్యవాయాత్, దివాస్వప్నాత్, హర్షనిత్యత్వాత్, అచిన్తనాత్, బీజస్వభావాచ్చోపజాయన్తే.

వ్యా. మనుజులు మిక్కుటముగ భోజనముచేయుట, గురుమధురశీతస్నిగ్ధములైన యాహారముల నుపయోగించుట, దేహపరిశ్రమము జేయకుండుట, పగటిపూట నిదురించుట, ఎల్లప్పుడును సంతోషము అధికముగ నుండుట, చింతనరూపమైన మనోవ్యాపారము బొత్తుగ లేకుండుట, తన కుత్పత్తికి ప్రధానకారణమైన తలిదండ్రుల శుక్రశోణితరూపమైన బీజస్వభావము అను నీకారణమువలన శరీరము మిక్కిలి స్థూలమగును.

స్థూలశరీరునకు ఆయుర్హ్రాసాదులకు కారణములు.

మూ. తస్య హి అతిమాత్రం మేదస్వినో మేద ఏవోపచీయతే, న తథేతరే ధాతవః. తస్మాదస్యాయుషో హ్రాసశ్శైథిల్యాత్. సౌకుమార్యాద్గురుత్వాచ్చ మేదసో జరోపరోధః. శుక్రాబహుత్వాత్ మేదసావృతమార్గత్వాత్ కృచ్ఛ్రవ్యవాయతా. దౌర్బల్యమసమత్వాద్ధాతూనామ్. దౌర్గన్ధ్యం మేదోదోషాత్ మేదసస్స్వభావాత్ స్వేదలత్వాచ్చ. మేదసః శ్లేష్మసంసర్గాత్ విష్యన్దిత్వాత్ గురుత్వాత్, వ్యాయామాఽసహత్వాచ్చ స్వేదాబాధః. తీక్ష్ణాగ్నిత్వాత్ ప్రభూతకోష్ఠవాయుత్వాచ్చక్షుదతిమాత్రశ్చ పిపాసాతియోగశ్చ. ౬

వ్యా. పైజెప్పినవిధముగ స్థూలమైనశరీరము కలవానికి సాధారణమైన యాహారముచేతనే మేదస్సు శరీరమున వ్యాపించి నానాట నదియే వృద్ధినొందును; గాని తక్కిన రసాదిధాతువులు మేదస్సుచే తిరస్కరింపబడి వృద్ధిజెందక కృశించుచునే యుండును. మేదస్సు ఒకట్టిదక్క తక్కినధాతువులన్నియు వృద్ధినొందక శిథిలములగుటవలన

నాయువు తక్కువ యగును. శరీరము సుకుమారముగ నుండుటవలనను మేదోవృద్ధిచే బరువుగ నుండుటవలనను ముసలితనము శీఘ్రముగ వ్యాపించును. శుక్రము మిక్కిలి తక్కువయగుటవలనను శుక్రము పుట్టుమార్గములు మేదస్సుచే నావరింపబడుటవలనను సంభోగేచ్ఛ మిక్కిలి తక్కువయై అట్టికృత్యమున మిక్కిలి కష్టముగ నుండును. మేదస్సువలె తక్కినధాతువులు (రసరక్తాదులు) వృద్ధినొందకుండుటవలన శరీరమువందు చాల బలహీనత కల్గును. మేదోదోషమువలనను, మేదస్సు ఆగంధము కల్గినదగుటచేతను, చెమట యధికముగ గల్గుటచేతను శరీరమున దుర్గంధము పుట్టును. మేదస్సు శ్లేష్మముతో కూడియుండుటవలనను, అయ్యది స్రవించుస్వభావముకల్గినది యగుటవలనను, బరువుగ నుండుటవలనను, దేహపరిశ్రమమున కోరువజాలకుండుటవలనను, చెమట యధికముగ వెడలును. మిక్కిలి తీక్ష్ణస్వభావమగుటవలనను, కోష్ఠమున వాత మధికముగ నుండుట చేతను ఆకలియు దప్పియు మిక్కిలి యధికమగును.

మేదోవృద్ధివలన గల్గునుపద్రవములు.

మూ. భవన్తి చాత్రః—

మేదసావృతమార్గత్వాత్ వాయుః కోష్ఠే విశేషతః,
చరన్ సన్ధుక్షయత్యగ్నిం ఆహారం శోషయత్యపి.　　౭
తస్మాత్స శీఘ్రం జరయత్యాహారం చాతికాంక్షతి,
వికారాంశ్చాశ్నుతే ఘోరాన్ కాంశ్చిత్ కాలవ్యతిక్రమాత్.

వ్యా. పైజెప్పినరీతిగ వృద్ధినొందినమేదస్సు వాతము సంచరించుమార్గముల నడ్డగించును. దానంజేసి వాతము స్వేచ్ఛగ సంచరింప వలనుపడక కోష్ఠమునందే విశేషముగ సంచరించుచు జఠరాగ్నిని విశేషముగ ప్రజ్వలింపజేయును. భుజింపబడినయాహారము నందలి ద్రవభాగమును శోషింపజేయును. కావున మేదోవృద్ధికలమనుజుడు భుజింపబడిన యాహారమును శీఘ్రముగ జీర్ణింపజేసికొని (తీవ్రమైన యాకలికలవాడై) మరల నాహారమును అధికముగ కోరుచుండును. అట్టికాలమున తగినయాహారమును భుజింపక కాలము గడచినచో దానంజేసి కొన్నిరోగములు సంభవించును.

మేదోవృద్ధిచే నాయువు నశించుటకు కారణములు.

మూ. ఏతావుపద్రవకరౌ విశేషాదగ్నిమారుతౌ,
ఏతౌ హి దహతస్థూలం వనదావో వనం యథా.　　౯
మేదస్యతీవ సంవృద్ధే సహసైవానిలాదయః,
వికారాన్ దారుణాన్ కృత్వా నాశయన్త్యాశు జీవితమ్.　　౧౦

వ్యా. (శరీరమునందలి వాతము మితముగ సంచరించుచున్నచో జఠరాగ్నిని మితముగ రగులంజేయును. దానంజేసి జాఠరాగ్ని సమస్థితినుండి స్వకృత్యమును వ్యత్యస్తము లేక చేయుచు శరీరమును పోషించును. అటుగాక పైజెప్పినరీతి వాతసంచారమార్గమును వృద్ధిజెందినమేదస్సు నిరోధించిన మిక్కిలి వృద్ధివెడల తెరవుగానక కోష్ఠమునందే యడగి జాఠరానలమును మిక్కిలి దీపింపజేయును. దానంజేసి యగ్ని విషమస్థితి నందును.)

ఆత్తెరంగున యుంత్కటముత్తైన వాతంబును జాఠరానలంబును అనేకోపద్రవములు గల్గించి (వనమునబుట్టిన, కారుచిచ్చువృద్ధినొంది వనమునెల్ల కాల్చి రూపుమాపువిధముగ) ధ్వంసముచేయును. మరియు మేదస్సు స్వప్రమాణమునకన్న నధికముగ వృద్ధి నొందినవాడు వాతపిత్తకఫములు అతిశీఘ్రముగ వృద్ధినొంది మిక్కిలి క్రూరములగు ప్రమేహపిడక, జ్వరము, భగందరము, విద్రధి, వాతరోగము అనునీవ్యాధులలో నొకదానిని కల్గించి జీవితమును అతిశీఘ్రముగ నశింపజేయును.

స్థూలలక్షణము.

మూ. మేదోమాంసాతివృద్ధత్వాత్ చలస్ఫిగుదరస్తనః,
అయథోపచయోత్సాహః నరోఽతిస్థూల ఉచ్యతే. ౧౧

వ్యా. పైజెప్పినరీతిగ మేదస్సును మాంసంబును అధికముగ వృద్ధినొందుటవలన పిరుదులును ఉదరంబును స్తనంబులును మిక్కిలి బలిసి కదులుచుండును. ఆత్తెరంగున శరీరము బలిసి వృద్ధినొందియు నందుకు తగినయుత్సాహములేక (అలసుడై) యుండును. అట్టిలక్షణములు కలవాడు స్థూలుడని చెప్పబడును.

మూ. ఇతి మేదస్వినో దోషాః హేతవో రూపమేవ చ,
నిర్దిష్టం; వక్ష్యతే వాచ్యం అతికార్శ్యేఽప్యతః పరమ్. ౧౨

వ్యా. ఇత్తెరంగున మేదోవృద్ధికలవానికిం గల్గుదోషంబులును, మేదోవృద్ధికారణంబులును, మేదస్విలక్షణంబును చెప్పబడినవి. పిమ్మట అతికార్శ్యవిషయము నుద్దేశించియు దోషమును దానికారణాదులును ఈక్రింద వివరింపబడును.

కార్శ్యము కల్గుటకు కారణములు.

మూ. సేవా రూక్షాన్నపానానాం లఙ్ఘనం ప్రమితాశనమ్,
క్రియాతియోగాః శోకశ్చ వేగనిద్రావినిగ్రహాః ౧౩
రూక్షస్యోద్వర్తనస్నానస్యాఽభ్యాసః ప్రకృతిర్జరా,
వికారానుశయః క్రోధః కుర్వన్త్యతికృశం నరమ్. ౧౪

వ్యా. జిడ్డు లేక మిక్కిలి రూక్షములైన యన్నపానముల సేవించుట, లంకణ ముండుట, తాను భుజింపదగిన పరిమితికన్న మిక్కిలి తక్కువగ భుజించుట, వమన విరేచనాదుల యతియోగము కల్గుట, మలమూత్రాదివేగములను నిద్రను నిరోధించుట, రూక్షములగు నలుగుపిండి మున్నగువానిచే నలుగుపెట్టికొనుట, రూక్షములైన ద్రవ్యములచే స్నానముచేయుంట, బీజ (శనకుత్పత్తికారణమైన తలిదండ్రులశుక్లార్తవముల) దోషము, ముసలితనము, జ్వరాదిరోగములు అనుసరించియుండుట, క్రోధము, ఇవి యన్నియుం మనుజుని మిక్కిలి కృశింపజేయును. (ఈకారణములు వేరువేరుగనైనను కొన్నియైనను తటస్థించినపుడు మనుజుడు కృశించునని భావము).

కృశతదోషములు.

మూ. వ్యాయామమతిసౌహిత్యం క్షుత్పిపాసా మథౌషధమ్,
కృశో న సహతే తద్వదతిశీతోష్ణమైథునమ్. ౧౫

వ్యా. దేహపరిశ్రమము, అధికాహారము, ఆకలి, దప్పి, తీవ్రమైనయౌషధము, వీనిని కృశించినమనుజుడోరువజాలడు. మరియు మిక్కిలి చల్లదనమును, ఉష్ణమును సహింపనేరడు. సంభోగమును జేయజాలడు.

కృశునకు ప్రాయికముగ సంభవించురోగములు.

మూ. ప్లీహా కాసః క్షయశ్శ్వాసః గుల్మార్శాంస్యుదరాణి చ,
కృశం ప్రాయోఽభిధావన్తి రోగాశ్చ గ్రహణీగతాః. ౧౬

వ్యా. ప్లీహవృద్ధి, దగ్గు, క్షయము, శ్వాసము, గుల్మము, అర్శస్సు, ఉదరములు, గ్రహణిదోషమున గల్గురోగములు ఇవియన్నియుం కృశించినవానిని ప్రాయికముగ సమయమువేచి బాధింప గనిపెట్టియే యుండును.

కృశలక్షణము.

మూ. శుష్కస్ఫిగుదరగ్రీవః ధమనీజాలసన్తతః,
త్వగస్థిశేషోఽతికృశః స్థూలపర్వా నరో మతః. ౧౭

వ్యా. మిక్కిలి కృశించినమనుజుడు పిరుదులును ఉదరంబును కంఠంబును మిక్కిలి శుష్కించి, శరీరమునందెల్ల నరములు వ్యాపించి, శరీరమునందలి రక్తమాంసాదులు శోషించుటంజేసి చర్మంబును ఎముకలును మాత్రము మిగిలి కీళ్లు గణుపులు మాత్రము స్థూలములై కనబడును. (ఈలక్షణములుకలవాడు కృశుడని యెరుగనగును).

స్థౌల్యకార్శ్యతారతమ్యము.

మూ. సతతవ్యాధితావేతౌ అతిస్థూలకృశౌ నరౌ,
సతతం చోపచర్యౌ హి కర్షణైర్బృంహణైరపి. ౧౮

స్థౌల్యకార్శ్యే వరం కార్శ్యం సమోపకరణౌ హి తౌ,
యద్యుభౌ వ్యాధిరాగచ్ఛేత్ స్థూలమేవాతిపీడయేత్. ౧౮

వ్యా. పైజెప్పిన యతిస్థూలుడును అతికృశుడును ఎల్లప్పుడును రోగగ్రస్తులనియే చెప్పదగుదురు. అట్టివారికి అతిస్థూలునకు కర్షణ (శరీరము కృశింపజేయు) ములగు నౌషధాహారాదులచేతను, అతికృశునకు బృంహణములగు (శరీరమును బలియు జేయు) నౌషధాదులచేతను నిరంతర ముపచరించుచుండవలెను. స్థౌల్యంబును కార్శ్యంబును చికిత్సార్హంబు లగుటంజేసి సమానములుగనే యుండును. అయినను ఆరెండిటిలో కార్శ్యము కొంచెము శ్రేష్ఠముగ నుండును. మనుజులకు స్థూలత్వమైనను కృశత్వమైనను తటస్థించినచో స్థూలత్వమే అధికముగ బాధించును.

ఇచ్చట నీవిషయము నెరుంగునది:—శరీరము స్థూలముగ నుండునపుడు అట్టి స్థౌల్యమునకు వ్యాధి విపరీతముగ శరీరమును కృశతనొందించు అపతర్పణచికిత్స జేయవలెను. అట్టి స్థూలునకు జఠరాగ్ని మిక్కిలి తీవ్రముగ నుండును కావున అపతర్పణములు (పుష్టికరములుకాని) యాహారాదులచేత దౌర్బల్యము మిక్కుటమై యనర్థదాయకమగును కావున నపతర్పణము సమంజసము కాదు. అగ్ని ననుసరించి తదనుగుణముగ సంతర్పణములైన (పుష్టికరములగు నాహారాదుల) విధానముల జేసినచో స్థౌల్యమధికమగును. కావున స్థౌల్యచికిత్స విషమస్థితి నుండును. కావున నియ్యది మిక్కిలి బాధాకరము. కృశత్వమునందు సంతర్పణరూపమైన చికిత్స యుక్తియుక్తముగ వ్యాధి విపరీతమై చేయదగియుండును. కావున స్థౌల్యమునకన్న కార్శ్యము కొంచెము యుక్తమైనదని భావము.

నిర్దుష్టపురుషలక్షణము.

మూ. సమమాంసప్రమాణస్తు సమసంహననో నరః,
దృఢేన్ద్రియత్వాద్వ్యాధీనాం న బలేనాభిభూయతే. ౨౦
క్షుత్పిపాసాతపసహః శీతవ్యాయామసంసహః,
సమపక్తా సమజరః సమమాంసచయో మతః. ౨౧

వ్యా. శరీరము అతిస్థూలంబును కృశంబునుగాక సమమైన పరిమాణము కల్గియుండునట్లు వృద్ధిజెందినవాడును, కరచరణాద్యవయవములు న్యూనాతిరేకములేక సమస్థితిగ నొండొంట గలిసియున్నవాడును నగుమనుజుడు చక్షురాదీంద్రియములు దృఢములై స్వవ్యాపారముల జక్కగ నెరవేర్చుకొనుచుండును; కావున నట్టిమనుజుడు వ్యాధులబలముచేత బాధింపబడడు. మరియు నట్టిమనుజుడు ఆకలిదప్పులను ఎండతాకుడు

ఓర్పుగల్గియుండును. శీతోష్ణములను దేహపరిశ్రమమును ఓర్పజాలియుండును. వానికి కాయాగ్ని న్యూనాతిరేకములేక సమస్థితి నుండుటంజేసి యాహారమును సమముగ జీర్ణింపజేయును. ఆకాలమున ముసలితనము కల్గదు. (ఇచ్చట 'సంహనన' అనుపదమునకు "సంహన్యన్తే (సంబధ్యన్తే) అంగాన్యత్రేతి—సంహననం" అనువ్యుత్పత్తిచేత శరీరావయవములన్నియు వానివానికి నియతమగుప్రమాణము ననుసరించి యొండొంట కలిసియుండుట యని యర్థము.)

స్థూలకృశులకు దగినచికిత్సాదివిధానము.

మూ. గురు చాతర్పణం శ్రేష్ఠం స్థూలానాం కర్షణం ప్రతి,
కృశానాం బృంహణార్థం చ లఘు సన్తర్పణం చ యత్. ౨౨
వాతఘ్నాన్యన్నపానాని శ్లేష్మమేదోహరాణి చ,
రూక్షోష్ణా వస్తయస్తీక్ష్ణాః రూక్షాణ్యుద్వర్తనాని చ. ౨౩

వ్యా. స్థూలశరీరులకు కర్షణమున (స్థూలత్వమును తగ్గించుట) కై గురుత్వముకల్గి మిక్కిలి తృప్తిని (మాంసాదిధాతువృద్ధిని) కల్గించని తేనె మున్నగువానిని, యుపయోగింపదగును. కృశించినవారికి బృంహణమున (శరీరము బలియుంట)కు లఘుగుణముకల్గి సంతర్పణ (మాంసాదిధాతువృద్ధికర) మైన యాహారాదుల జేయనగును.

మరియు వాతహరంబులును, కఫమును మేదస్సును హరించునవియు నగు నన్నపానంబులును, రూక్షోష్ణగుణములు కలవస్తువులును, తీక్ష్ణంబులును రూక్షంబులును నగు నుద్వర్తనంబులును స్థూలుల కుపయోగింపనగును.

ఇచ్చట తేనె గురుత్వముకల్గియుండుటచే జఠరాగ్నిని శమింపజేయును. కర్షణస్వభావము కల్గియుండుటంజేసి మేదస్సు హరించును కావున స్థూలకు జఠరాగ్ని వైపరీత్యము కల్గించక మేదస్సును హరించును; కావున నియ్యది యోగ్యముగ నుండును. ఇత్తెరంగున నపతర్పణ స్వభావముకలకొఱ్ఱలు మున్నగు వానికి సంస్కారాది విశేషములచే గురుత్వమును కల్గించి యుపయోగింపదగును.

స్థౌల్యహరయోగములు.

మూ. గుడూచీభద్రముస్తానాం ప్రయోగస్త్రైఫలస్తథా,
తక్రారిష్టప్రయోగస్తు ప్రయోగో మాక్షికస్య చ. ౨౪
విడఙ్గం నాగరం క్షారం కాలలోహరజో మధు,
యవామలకచూర్ణం చ ప్రయోగశ్శ్రైష్ఠ ఉచ్యతే. ౨౫

వ్యా తిప్పతీగె, భద్రములు, త్రిఫలములు, వీని చేర్చి స్థూలుల కుపయోగింప నగును. తక్రమును అరిష్టములను తేనెను చేర్చి ఉపయోగింపనగును. మరియుం.వాయుం విడంగములు, శుంఠి, యవక్షారము, ఉక్కురాపొడి, తేనె వీనిని ఒకటిగ జేర్చి యుప యోగింపనగును. యవలను ఉసిరిక యొలుపుచూర్ణమును ఉపయోగింపనగును. ఇవి యన్నియుం స్థూలత్వము హరించుటకై యుపయోగించుటకు మిక్కిలి శ్రేష్ఠములని భావము.

మూ. బిల్వాదిపఞ్చమూలస్య ప్రయోగః క్షౌద్రసంయుతః,
శిలాజతుప్రయోగస్తు సాగ్నిమన్థరసః పరః. ౨౬

వ్యా. మరియు బిల్వాది పంచమూలములను (మారేడు, కూరనెల్లి, దుండిలము, నేలగుమ్మడు, కలిగొట్టు ఇవి పంచమూలములు) తేనెతో కలిపి యుంపయోగించినయెడల మిగుల శ్రేష్ఠముగ నుండును. శిలాజతువును తెనెతోను కూరనెల్లిరసమునను జేర్చి యుప యోగించుటయు ప్రశస్తము.

తేనె "నానాద్రవ్యాత్మకత్వాచ్చ యోగవాహీ పరం మధు" అనుప్రమాణము చేత నానాద్రవ్యాత్మకమగుటచే యోగవాహిగుణము కల్గియుండును కావున నేవస్తు వుతో జేర్పబడునో అట్టిగుణము కల్గియుండును. కూరనెల్లిరసము పంచమూలములు మున్నగువానితో చేరినప్పుడు అట్టిద్రవ్యములకుంగల కర్షణశక్తి కల్గియుండును. దానంజేసి మేదస్సును హరించును. యోగవాహి యన ఏవస్తువుతో జేరినప్పుడు ఆద్రవ మునకుం గలశక్తి కల్గియుండుట. తేనె నానావిధములైన పుష్పములనుండి మక రందమునెల్ల తుమ్మెదలు ఒక్కచోట జేర్చిన ద్రవము కావున నానాత్మకమని యెరుం గునది.

స్థౌలహరభోజనము, అనుపానములు.

మూ ప్రశాతికా ప్రియఙ్గుశ్చ శ్యామాకా యవకా యవాః,
జూర్ణాహ్వాః కోద్రవా ముద్గాః కుళుత్థాశ్చక్రముద్గకాః. ౨౭
ఆఢకీనాం చ బీజాని పటోలామలకైస్సహా,
భోజనార్థం ప్రయోజ్యాని, పానం చాను మధూదకమ్. ౨౮
అరిష్టాంశ్చానుపానార్థే మేదోమాంసకఫాపహాన్,
అతిస్థౌల్యవినాశాయ సంవిభజ్య ప్రయోజయేత్. ౨౯

వ్యా. ప్రశాటిక యనుధాన్యవిశేషము (దీనిని గుడుగుబియ్యమని చెప్పెదరు). కొఱ్ఱలు, చామలు, సన్ననియవలు, యవలు, జొన్నలు, ఆరుకలు, పెసలు, ఉలవలు, చక్రముద్గకములు (పిచ్చపెసలు) అను సీధాన్యములచే సిద్ధమైనయన్నంబును, కందులు, పొట్లకాయ, ఉసిరికకాయలు అనువానిచే సిద్ధముచేయబడిన వ్యంజనములతోఁగూర్చి భోజనమునకై యుపయోగింపనగును.

మరియు తేనెతోఁ జేర్పబడినజలము, ద్రాక్షారిష్టము మున్నగుద్రవములు, ఇతరములగు మేదోమాంసహరములైన ద్రవములు మున్నగువానిని త్రాగుట కుపయోగింపనగు. (ఇవి స్థౌల్యమును హరించునన్నపానములు) పైజెప్పినవానిని అయాప్రకృత్యాదుల ననుసరించి విభజించి యథాయోగ్యముగ నుపయోగింపనగునని భావము.

స్థౌల్యహరవిహారములు.

మూ. ప్రజాగరం వ్యవాయం చ వ్యాయామం చింతనాని చ,
స్థౌల్యమిచ్ఛన్ పరిత్యక్తుం క్రమేణాభిప్రవర్ధయేత్. 30

వ్యా. నిదురమేల్కొంచియుండుట, సంభోగముచేయుట, దేహపరిశ్రమము జేయుట, చింతనారూపమైన మనోవ్యాయామముజేయుట ఈవ్యాపారములను స్థౌల్యమును పోఁగొట్టదలచినవారు నానాట నలవాటుచేసి వృద్ధినొందించవలెను. (ఇవి స్థౌల్యమును హరించునని భావము).

కృశత్వమును హరించునాహారవిహారాదులు.

మూ. స్వప్నో హర్షః సుఖా శయ్యా మనసో నిర్వృతిః శమః,
చింతావ్యవాయవ్యాయామవిరామః (విరతిః) ప్రియదర్శనమ్.
నవాన్నాని నవం మద్యం గ్రామ్యానూపౌదకా రసాః,
సంస్కృతాని చ మాంసాని దధిసర్పిః పయాంసి చ. 3౨
ఇక్షవశ్శాలయో మాషాః గోధూమా గుడవైకృతమ్,
వస్తయః స్నిగ్ధమధురాః తైలాభ్యఙ్గశ్చ సర్వదా. 33
స్నిగ్ధముద్వర్తనం స్నానం గంధమాల్యనిషేవణమ్,
శుక్లవాసో యథాకాలం దోషాణామవసేచనమ్ 3౪
రసాయనానాం వృష్యాణాం యోగానాముపసేవనమ్,
హత్వాఽతికార్శ్యమాధత్తే నృణాముపచయం పరమ్. 3౫

అచింతనాచ్చ కార్యాణాం ధ్రువం సంతర్పణేన చ,
స్వప్నప్రసంగాచ్చ నరో వరాహ ఇవ పుష్యతి. 3౮

వ్యా. విశేషముగ నిదురించుట, సంతోషము, సుఖకరములగు పరపు మొదలైన వానిపై బరుండుట, మనస్సుకు చింతలేక నిశ్చలముగ నుండుట, ఇంద్రియముల లంపట లేక మనస్సు శమించియుండుట. చింతను సంభోగమును దేహపరిశ్రమమును మానియుండుట, మనసు కింపైనవస్తువుల జూచుట, క్రొత్తబియ్యపుటన్నమును భుజించుట, నూతనమైనమద్యమును త్రాగుట, గ్రామముల నివసించుజంతువులయొక్కయు జలప్రాంతమునందలి జంతువులయొక్కయు జలమున నుండుమత్స్యాదిజంతువులయొక్కయు మాంసరసము నుపయోగించుట, సంస్కరించి పక్వముచేయబడిన మాంసములు, పెరుగు, నెయ్యి, పాలు, చెరకు, రాజనములు, ఉద్దులు, గోధుమములను బెల్లమునుజేర్చి చేయబడినట్టి భక్ష్యాదులు ఇట్టియాహారపదార్థముల నుపయోగించుట, స్నిగ్ధంబులును మధురంబులు నైనయౌషధములతో వస్తికర్మను జేసికొనుట, ఎల్లప్పుడును తైలముచే నభ్యంగనము జేసికొనుట, స్నిగ్ధము (నూనెతో గూడిన) నలుగుపిండిచే మర్దనముజేసి స్నానము జేయుట, చందనమును పుష్పమాలికలను ధరించుట, తెల్లనిబట్టల ధరించుట, నియమితకాలమునందు విధ్యనుసారముగ దోషముల కనుగుణముగ వమనవిరేచనాదులజేసి దోషముల వెడలించుట, వృష్యములగు నౌషధములను రసాయనౌషధములను సేవించుట, ఇవి యన్నియు మిక్కిలి కార్శ్యమును పోగొట్టి మనుజులకు రసాదిధాతువుల వృద్ధినొందించి బలియజేయును. మరియు మిక్కిలి కష్టసాధ్యములగు కార్యములవిషయమై సాధకబాధకాదియుక్తుల మనస్సుచేచింతింపకుండుట, సంతర్పణములగు నాహారాదుల సేవించుట' అధికముగ నిద్రపోవుట ఈకృత్యముల నియతముగ జేయుచుండుమానవుడు పందివలె బలిసి పుష్టికల్గియుండును.

నిద్రాస్వరూపము.

మూ. యదా తు మనసి క్లాంతే కర్మాత్మానః క్లమాన్వితాః,
విషయేభ్యో నివర్తంతే తదా స్వపితి మానవః. 3౯

వ్యా. మనస్సు మిక్కిలి బడలికజెందినపుడు, అట్టిమనస్సుచే ప్రేరితములైన యింద్రియములు తమతమవిషయముల బ్రవర్తించి దర్శనాదిస్వకృత్యముల నెరవేర్చుచుండి దానివలన మిక్కిలి యలసియున్నపుడు ఇంద్రియములు తమవిషయములనుండి మరలి స్వకృత్యముల మాని మనస్సునందే లీనములగును. అట్టియెడ మానవుడు వ్యాపారముల (కాయికమానసికచేష్టల)విరమించి యేకాంతముగనుండును. అదియే స్వప్నమనియు నిదురయనియు చెప్పబడును.

ఇచ్చట నీవిషయము నెరుంగునది.—జాగ్రదవస్థయందు జీవరూపమైన యాత్మ యేదైన నొకకార్యముజేయ సంకల్పించును. అప్పుడు మనస్సు ఆత్మనుండి వెలువడి బుద్ధితో గలిసి తనకు చింత్యరూపమైన విషయమునకనువుగ చింతనారూపమైన వ్యాపారము కల్గియుండును. సాధింపదగిన కార్యానుసారముగ చక్షురాదీంద్రియముల ప్రేరేపించును. మనస్సుచే ప్రేరితములైన యాయింద్రియములు తమతమ విషయములగు రూపాదులను గ్రహించుచు నాయాకృత్యముల నెరవేర్చుచుండును. ఇత్తెరంగున లోకవ్యవహారముల నిగ్రహించుతరి చక్షురాదీంద్రియములును మనస్సును చాల బడలికజెందును. మనస్సు బడలినప్పుడు ఇంద్రియముల ప్రేరింపక యుండుగును. అప్పుడు చక్షురాదీంద్రియములను స్వకృత్యముల నెరవేర్చుచు బడలియుండుటంజేసి తమవిషయములనుండి మరలి మనస్సున లీనములగును. అయ్యదియు నాత్మయందు లీనమగును. అట్టియాత్మ యేకాకారమై కృత్యముల నన్నిటిని మాని యానందరూపమైన సుఖము ననుభవించును. అట్టి యవస్థయే స్వప్నమనియు నిద్రయనియు జెప్పబడును. ఈవిషయమునే "ఆత్మా మనసా సంయుజ్యతే, మన ఇంద్రియేణ, ఇంద్రియమర్థేన తతః ప్రత్యక్షం" అనువాక్యముచేత ప్రాచీనులు నుడివిరి.

నిద్రవలన కల్గు సుఖాసుఖములు.

మూ. నిద్రాయత్తం సుఖం దుఃఖం పుష్టిః కార్శ్యం బలాబలం,
వృషతా క్లీబతా జ్ఞానం అజ్ఞానం జీవితం న చ.   ౩౮
అకాలేఽతిప్రసంగాచ్చ న చ నిద్రా నిషేవితా,
సుఖాయుషీ పరా కుర్యాత్ కాళరాత్రిరివాపరా.   ౩౯
సైవ యుక్తా పునర్యుఙ్క్తే నిద్రా దేహం సుఖాయుషా,
పురుషం యోగినం సిద్ధ్యా సత్యా బుద్ధిరివాగతా.   ౪౦

వ్యా. శరీరమునకును మనస్సునకును సంబంధించినసుఖంబును, దుఃఖంబును, పుష్టియు, కృశత్వంబును, బలంబును, బలహీనతయు, పుంస్త్వంబును, నపుంసకత్వంబును, తెలివియు, అజ్ఞానంబును, జీవితంబును, మరణంబును ఇవియన్నియు నిద్రకు అధీనములై యుండును.

అందు అకాలమున నిద్రించినను, అధికముగ నిద్రించినను, బొత్తుగ నిదురమానినను, అట్టినిద్ర రెండవదియగు ప్రళయకాలరాత్రివలె, శరీరసుఖమును ఆయువును ధ్వంసముచేయును.

మరియుం నట్టినిదుర యుక్తమైనకాలమున విధ్యుక్తముగ సేవింపబడినయెడ దేహమునకు సుఖమును కల్గించి యాయుంవును వృద్ధినొందించును. తపస్సిద్ధుడైన యోగికి తత్త్వజ్ఞానము అనశ్వరమై యానందరూపమైన సుఖమును ఉత్పత్తినాశములేని పరమాయుష్యమును కల్గించువిధముగ యథోక్తముగ ననుభవింపబడిన నిద్రయుం మనుజునకు సౌఖ్యమును ఆయుర్వృద్ధిని కల్గించునని భావము. (ఇచ్చట నిద్ర మిథ్యాయోగాऽయోగాతియోగములంజేసీ యనర్థదాయకమై యాయురారోగ్యముల జెరచుననియుం, సమ్యగ్యోగమున సుఖకరమగుననియుం పైశ్లోకముల రెంటిచే జెప్పబడినది.)

పగటినిద్రకర్హులు.

మూ. గీతాధ్యయనమద్యస్త్రీకర్మభారాధ్వకర్శితాః,
అజీర్ణినః క్షతాః క్షీణాః వృద్ధా బాలాస్తథాऽబలాః ౪౧
తృష్ణాతీసారశూలార్తాః శ్వాసినః హిక్కినః కృశాః,
పతితాऽభిహతోన్మత్తాః క్లాన్తా యానప్రజాగరైః. ౪౨
క్రోధశోకభయక్లాన్తాః దివాస్వప్నోచితాశ్చ యే,
సర్వ ఏతే దివాస్వప్నం సేవేరన్ సార్వకాలికమ్. ౪౩
ధాతుసామ్యం తథా హ్యేషాం బలం చాప్యుపజాయతే,
శ్లేష్మా పుష్ణాతి చాంగాని స్థైర్యం భవతి చాయుషః. ౪౪

వ్యా. సంగీతము పాడుటచేతను, చదువుటచేతను, మద్యపానముచేతను, స్త్రీసంభోగముచేతను, పనులజేయుటచేతను, భారమును మోయుటచేతను, (ఈపనులజేయుటచేత) శ్రమనొందినవారును, అజీర్ణరోగముకలవారును, ఉరఃక్షతరోగపీడితులును, ధాతువులు క్షీణించినవారును, వృద్ధులును, బాలులును, బలహీనులును, దప్పి అతిసారము శూలరోగము అను నీవ్యాధులచే పీడింపబడినవారును, శ్వాసముచేతను ఎక్కిళ్లచేతను బాధింపబడువారును, శరీరము కృశించినవారును, క్రిందపడి దెబ్బతగిలినవారును, తీవ్రముగ దెబ్బలుతగిలినవారును, పిచ్చివాండ్రును, గుఱ్ఱములు మున్నగువానిపై సవారిచేయుటచేతను రాత్రి నిదురమేల్కొంచుటచేతను బడలినవారును, క్రోధము శోకము భయము అనువానిచే బడలినవారును, పగటినిద్రయం దలవాటుకలవారును, వీరందరును సర్వకాలంబును (అన్నిఋతువులయందును) పగటియందు నిదురింపనగును. పైజెప్పినవారు పగటియందు నిదురించినయెడ ధాతువులు సమస్థితినుండి బలము వృద్ధినొందును. శ్లేష్మము పుష్టినొంది అవయవసంధిబంధముల దృఢపరిచి యాయుంవును స్థిరముగజేయును.

ఇచ్చట గీతాధ్యయనాదులచే బడలి కృశించినవారికి పగటినిద్రచే రక్తాదిధాతువులు పుష్టినొంది యారోగ్యమును కల్గించుననియు, దప్పి యతిసారము మున్నగువానియందు పగటినిద్రప్రభావమునంజేసి హితకరంబగుననియు భావము. జీర్ణశక్తిలేనివారికి పగటినిద్రవలన స్రోతోమార్గములు నిరోధింపబడి జఠరాగ్ని వృద్ధినొందును. కావున భుజింపబడినయాహారము సుఖముగ జీర్ణమగును. పగటియందు నిదురించు నలవాటుకలవారికి నిద్ర సాత్మ్యమైయుండును. కావున అట్టివారు పగటినిద్రను వదలినచో సహసాత్యాగమునంజేసి యనర్థదాయకమగును. కావున అట్టివారు పగలు నిదురింపనగును. మరియు రాత్రివేళ నిదురింపక మేల్కొనియుండువారలకు వాతము ప్రకోపమునొందును. కావున అట్టివారు పగటియందు నిదురించినచో వాతము శాంతినొందును. మరియు "యావత్కాలం న సుప్తస్స్యాత్ రాత్రౌ స్వప్నాద్యథోచితాత్, తతోఽర్ధమాత్రం తత్కాలం దివాస్వప్నో విధీయతే" అను తంత్రాంతరవచనమునుబట్టి రాత్రికాలమున నియతముగ నెంతకాలము సుఖముగ నిద్ర సేవింపవలసియుండునో, అట్టి నియమితకాలమున నెంతకాలము తనకు నిద్రాహానికల్గెనో అందు అర్ధకాలము పగటినిద్ర సేవింపవలెనని యెరుంగునది.

మరియు పైజెప్పిన పగటినిద్రానియమము భోజనమునకు ముందు పగటినిద్రకనుజ్ఞనొసగునుకాని భోజనానంతరము సర్వథా పగటినిద్ర నిషిద్ధము. ఈవిషయము హారీతసంహితయందు భుక్త్వా స్వప్నం న సేవేత సుస్థోఽప్యసుఖితో భవేత్" అని చెప్పబడినది. (సుస్థముగ నున్నవారును పగటియందు భుజించినపిదప నిదురించినచో రోగపీడితులగుదురని యర్థము.) మరియు వ్యాయామాదిక్రియల జేయువారికి పగటినిద్ర విధించుతరి, "నరాన్నిరశనాన్ కామం దివా స్వాపయేత్" అనువాక్యముచేత గూడ భోజనమునకు ముందే పగటినిద్ర విధింపబడినది.

గ్రీష్మఋతువున దివానిద్రావిధానము.

మూ. గ్రీష్మే చాదానరూక్షాణాం వర్ధమానే చ మారుతే,
రాత్రీణాం చాతిసంక్షేపాత్ దివాస్వప్నః ప్రశస్యతే. ౨౫

వ్యా. గ్రీష్మకాలమున మిక్కిలి తీవ్రమైన తనకిరణములచేత సూర్యుడు మనుజులశరీరమునందలి స్నిగ్ధభాగము నాకర్షించును కావున శరీరము మిగుల రూక్షమైయుండును. దానంజేసి వాతము వృద్ధినొందును. రాత్రులు స్వల్పప్రమాణముగ నుండుటవలన చాలినంతనిద్ర ననుభవించుట కవకాశము కల్గదు. కావున నట్టిగ్రీష్మకాలమున పగటిపూట నిదురించుట మిక్కిలి ప్రశస్తము.

అట్టి పగటినిద్ర ఆదానస్వభావముచేతను, రాత్రినిద్ర తక్కువయగుటచేతను రూక్షమైనశరీరమును స్నిగ్ధముగజేసి, వృద్ధినొందినవాతమును సమస్థితికి దెచ్చును కావున గ్రీష్మకాలమున మిక్కిలి ప్రశస్తమని భావము.

గ్రీష్మవ్యతిరిక్తఋతువులయందు సాధారణముగ దివానిద్రానిషేధము.

మూ. గ్రీష్మవర్జ్యేషు కాలేషు దివాస్వప్నాత్ ప్రకుప్యతః,
శ్లేష్మపిత్తే దివాస్వప్నాత్ తస్మాత్తేషు న శస్యతే. ౪౬

వ్యా. గ్రీష్మఋతువుదక్క తక్కిన కాలములయందు పగటిపూట నిదురించినచో కఫంబును పిత్తంబును ప్రకోపముజెందును. కావున నిషిద్ధము.

పగటినిద్రకనర్హులు.

మూ. మేదస్వినః స్నేహనిత్యాః శ్లేష్మలాః శ్లేష్మరోగినః,
దూషీవిషార్తాశ్చ దివా న శయీరన్ కదాచన. ౪౭

వ్యా. మేదస్సు మిక్కిలి వృద్ధిజెందినవారును, దోషములు హరించుటకై యెల్లప్పుడును నెయ్యి మున్నగుస్నేహముల నుపయోగించువారును, శ్లేష్మప్రకృతికలవారును, శ్లేష్మప్రకోపమునసైన రోగములుకలవారును, దూషీవిషముచే బాధింపబడువారును, ఒకప్పుడైన పగటియందు నిదురింపకూడదు.

ఇచ్చట 'న శయీరన్ కదాచన' అనునిషేధము గ్రీష్మఋతువునందును వర్తించును కావున నీశ్లోకమున నిషేధింపబడిన మేదస్విస్నేహనిత్యులు మున్నగువారును గ్రీష్మఋతువునందును పగలు నిదురింపకూడదని యెరుంగునది. "గీతాధ్యయనమద్యస్త్రీ... సేవేరన్ సార్వకాలికమ్" అని విధింపబడిన సార్వకాలికనిద్రమాత్రముబలాబలముల గమనించి యథోచితముగ గ్రీష్మఋతువునందును పగటియందు సేవింపవగుననియుం నెరుంగునది.

అహితనిద్రాసేవనమున గల్గునుపద్రవములు.

మూ. హలీమకశ్శిరశ్శూలం స్తైమిత్యం గురుగాత్రతా,
అఙ్గమర్దోఽగ్నినాశశ్చ ప్రలేపో హృదయస్య చ. ౪౮
శోఫారోచకహృల్లాసపీనసార్ధావభేదకాః,
కోఠోఽరుః పిడకాః కణ్డూః తన్ద్రా కాసో గళామయాః. ౪౯
స్మృతిబుద్ధిప్రమోహాశ్చ సంరోధస్స్రోతసాం జ్వరః,
ఇన్ద్రియాణామసామర్థ్యం విషవేగప్రవర్తనమ్. ౫౦
భవేన్నృణాం దివాస్వప్నస్యాహితస్య నిషేవణాత్,
తస్మాద్ధితాహితం స్వప్నం బుద్ధ్వా స్వప్యాత్సుఖం బుధః. ౫౧

వ్యా. హాలీమకము (పచ్చకామల), తలనొప్పి, శరీరము జడముగ నుండుట ఒడలు బరువుగనుండుట, శరీరమునందంతటను నొప్పి, జఠరాగ్ని మందగించుట, హృదయ స్థానమున కఫముచేరి బరువుగనుండుట, వాపు, అరోచకము, హృల్లాసము (రొమ్ముదడ, (ఓకరింతలు), పడిసెము, ఒంటిచెంపనొప్పి, కణుదురీగెలుకుట్టినవిధముగ దద్దురులు, పలు తెరంగులైన పొక్కులు, దురద, కునికిపాటు, దగ్గు, గళరోగములు, జ్ఞాపకశక్తియుం బుద్ధియు నశించుట, శరీరమునందలి స్రోతోమార్గములయడపు, జ్వరము, చక్షురాదీంద్రియములకు తమతమవ్యాపారములజేయ సామర్థ్యము లేకపోవుట, శరీరమున విషము శేషించియున్నచో దానివేగము వ్యాపించుట, ఇవియన్నియుం పగటియందు విధివిహితముగాక అహితముగ సేవింపబడిన నిద్రవలన కలుగును. కావున పైజెప్పినరీతిగ పగటి నిద్రకు నిషేధవిషయములను సేవింపదగినవిషయములను చక్కగ గమనించి విధివిహితముగ శరీరమునకు సుఖకరముగ సేవింపదగును. (విధివిహితమైన నిద్ర హితకరంబును, విరుద్ధమైననిద్ర అహితకరంబును నగును కావున అట్టి హితాహితముల జక్కగ గమనించి సేవింపదగునని భావము.)

రాత్రిజాగరణ-దివానిద్రలసామాన్యగుణములు.

మూ. రాత్రౌ జాగరణం రూక్షం స్నిగ్ధం ప్రస్వపనం దివా,
అరూక్షమనభిష్యన్దిత్వాసీనప్రచలాయితమ్. ౫౨
దేహవృత్తౌ యథాహారః తథా స్వప్నః సమాసతః,
స్వప్నాహారసముత్థే చ స్థౌల్యకార్శ్యే విశేషతః. ౫౩

వ్యా. రాత్రియందు నిదురమేల్కాంచియుండుట రూక్షము. పగటియందు నిదురించుట స్నిగ్ధముగ నుండును. (రాత్రియందు నిదురమేల్కాంచియున్నచో శరీరమునందలి స్నిగ్ధగుణము తగ్గును. కావున నయ్యది రూక్షమును కల్గించుటంజేసి రూక్ష మనబడును. రాత్రియందు నిదురించునెడ నయ్యది స్నిగ్ధముగ జేయును కావున రాత్రినిద్ర స్నిగ్ధ మనబడును. పగటియందును నిద్రాభావము రూక్షమే యగును కాని రాత్రినిద్రచేత పూర్తిగ స్నిగ్ధత్వము కల్గియుండుటవలన పగటిపూట విశేషముగ రూక్షమును గల్గింపనోపదు. పగటినిద్రమాత్రము స్నిగ్ధత్వమును కల్గించును కావున స్నిగ్ధ మనబడును.)

మరియుం మనుజుడు కూర్చొనియుండియే(సరుండక) తూగిపడుచు నిదురించునెడ నయ్యది రూక్షంబును, స్నిగ్ధంబునుగాక సమస్థితినుండును.) "ప్రచలాయితమన: కూర్చొనియే నిద్రబోవుట ప్రచలాయిత మనబడును. "ఘూర్ణితం ప్రచలాయితమ్" అని నిఘంటువు.)

మరియుం దేహపోషణమునందు ఆహారమువలెనే నిద్రయు ముఖ్యమైయుండును. శరీరమునకు స్థూలత్వమైనను, కార్శ్యమైనను నిద్రను ఆహారమును ఆకారణముగ జేసి కల్గును. (ఆహారనిద్రలను యథోక్తముగ సేవించినయెడ నయ్యది శరీరమునకు ఆరోగ్యమును కల్గించును. అధికముగ సేవించినచో స్థూలత్వంబును, హీనముగ సేవించినచో కార్శ్యంబును కల్గును. కావున శరీరమున గల్గుమార్పుల కన్నిటికిని ఆహారనిద్రలు కారణములని భావము.)

నిద్రాప్రాప్తికి దగుసాధనములు.

మూ. అభ్యంగోత్సాదనం స్నానం గ్రామ్యానూపౌదకా రసాః,
శాల్యన్నం సదధి క్షీరం స్నేహో మద్యం మనస్సుఖమ్. ౫౪
మనసోఽనుగుణా గన్ధాః శబ్దాస్సంవాహనాని చ,
చక్షుష స్తర్పణం లేపః శిరసో వదనస్య చ. ౫౫
స్వాస్తీర్ణశయనం వేశ్మ సుఖం కాల స్తథోచితః,
ఆనయ న్త్యచిరాన్నిద్రాం ప్రణష్టా యా నిమిత్తతః. ౫౬

వ్యా. తైలాభ్యంగనము, ఉద్వర్తనము (నలుగుపెట్టుకొనుట), స్నానము, గ్రామమున నివసించు జంతువులయొక్కయు, జలప్రాంతమునను, జలమునందును నివసించు జంతువుల మాంసరసములు, ఎఱ్ఱవరిబియ్యపుటన్నము, పెరుగు, పాలు, నెయ్యి, మద్యము, వీనిని సేవించుటయు; మనస్సునకు వికృతి లేక సుఖముగనుండుట, మనసు కింపైనపరిమళమును మూర్కొనుట, అట్టిశబ్దమును వినుట, ఒడలు పిసికించికొనుట, కన్నులకు తృప్తినొందించు నంజనముల నిడికొనుట, శిరస్సునకును, ముఖమునకును యుక్తములైనలేపనము జేసికొనుట, తగినశయ్య నునిచి చక్కగ పరిచియుండు శయ్యాగృహమున సుఖముగ పరుండుట, నిద్రవచ్చుటకు తగినకాలము ఇవియన్నియు రోగాదికారణములచే నిదుర రాకున్నపుడు అట్టినిద్రను శీఘ్రముగ రప్పించును.

ఇచ్చట "ప్రణష్టాయా నిమిత్తతః" అని చెప్పుటవలన కారణాంతరమున రాకున్న నిద్రను పై జెప్పినకారణములు రావించునుకాని! కారణము లేకయే యరిష్టరూపమైన నిద్రాభావమును తొలగింపనేరవని యర్థము.

అర్తునకు నిద్ర రానీయకుండుట కుపాయములు.

మూ. కాయస్య శిరసశ్చైవ విరేకశ్ఛర్దనం భయమ్,
చిన్తా క్రోధః కథాధూమో వ్యవాయో (వ్యాయామో) రక్తమోక్షణమ్, ౫౭

ఉపవాసోఽసుఖా శయ్యా సత్త్వౌదార్యం తమోజయః,
నిద్రాప్రసఙ్గమహితం వారయన్తి సముత్థితమ్. ౫౪

వ్యా. నిదురసేవింపదగనికాలమున వచ్చునిదురను (అహితనిద్రను) నివారించ వలసినపుడు కాయవిరేచనంబును శిరోవిరేచనంబును చేసికొనవలెను. లేక వమనము జేయించుకొనవలెను. మరియు చింతారూపమైన మనోవ్యాపారము, క్రోధము, కథలను (ప్రాచీనచిత్రకథలను) వినుట, ధూమపానము, స్త్రీసంభోగము. (లేక దేహపరిశ్రమము), రక్తమోక్షణము జేసికొనుట, ఉపవాసముండుట, సుఖముకాని శయ్యపై బరుండుట, యోగాభ్యాసముచేత రజోగుణమును జయించి సత్త్వగుణము నధికముగ నవలంబించుట, ఇవియన్నియు ననవసరముగ నహితమైవచ్చు నిద్రను రానియ్యక యాపును.

సామాన్యముగ నిద్రానాశకకారణములు.

మూ. ఏత ఏవ చ విజ్ఞేయా నిద్రానాశస్య హేతవః,
కార్యం కాలో వికారశ్చ ప్రకృతిర్వాయురేవ చ. ౫౫

వ్యా. పైజెప్పబడినకృత్యముల జేసినయెడ ఆతురునకు అహితముగవచ్చు నిద్రను నివర్తింపజేయునని పైని చెప్పబడినవి. అవియే స్వస్థతనుండువానికిని నిదురబట్ట కుండుటకును కారణములగును. మరియు పనులజేయుటయు దానశక్తికల్గియుండుటయు, వృద్ధత్వరూపమైన వయఃకాలంబును, జ్వరాదిరోగంబులును, తనకు నైజమైన స్వభావం బును, వాతప్రకోపంబును నిద్రానాశమునకు కారణములగును.

నిద్రాభేదములు.

మూ. తమోభవా శ్లేష్మసముద్భవా చ మనశ్శరీరశ్రమసంభవా చ,
ఆగన్తుకీ వ్యాధ్యనువర్తినీ చ రాత్రిస్వభావప్రభవా చ నిద్రా.

వ్యా. నిద్ర తమోగుణం బధికమగుటచే గల్గునది యొకటి. కఫోద్రేకమున గల్గు నది యొకటి. మనస్సుకును శరీరమునకు శ్రమగల్గుటవలన పుట్టునది మరియొకటి. దెబ్బలు గాయములు మున్నగునాగంతుకకారణములచే గల్గునది యొకటి. సన్నిపాతజ్వరాది రోగముల ననుసరించి సంభవించునది యొకటి. రాత్రిస్వభావమునంజేసి సామాన్యముగ సంభవించునది యొకటి. ఇత్తెరంగున నిద్ర కారణభేదములచే నారువిధములుగ నుండును.

మనస్సుకును శరీరమునకు సంబంధించినచింతనము మున్నగువ్యాపారముల విశేష ముగ జేసినపుడు మనశ్శరీరముల కలసట కల్గును. దాన సంభవించిననిద్ర 'మనశ్శరీరశ్రమ సంభవా చ' అని చెప్పబడినది.

నిద్రావిభాగము.

మూ. రాత్రిస్వభావప్రభవా మతా యా
తాం భూతధాత్రీం ప్రవదన్తి నిద్రామ్,
తమోభవామాహురఘస్య మూలం
శేషం పునర్వ్యాధిషు నిర్దిశన్తి. ౬౧

వ్యా. రాత్రిస్వభావమువలన బుట్టినట్టినిద్ర సకలప్రాణులకును ప్రాణాధారమై శరీరమును పోషించును. తమోగుణమును ప్రధానముగ జేసి పుట్టిననిద్ర నానావిధపాపములకు మూలకారణమై యుండును. తక్కిననాల్గువిధములైన నిద్రలు వ్యాధులయందు పరిగణింపబడును.

ఇచ్చట నీవిషయము నెరుంగునది:—రాత్రిస్వభావమున గల్గునిద్ర సకలప్రాణులకును ప్రాణాధారమై యుండును. తమోగుణముచే గల్గునిద్ర అజ్ఞానమును కల్గించునది యగును. దానుజేసి యుక్తాయుక్తపరిజ్ఞానములేక ధర్మాపేతకృత్యములజేయుటకు కారణమగును; కావున పాపమునకు మూలమని చెప్పబడినది. ఇయ్యది మానసికదోషమైన తమోగుణముచే గల్గునదియైనను శరీరరోగముల జేరినదికాదని రోగములతో జెప్పబడలేదు. శ్లైష్మికనిద్రయు, శ్రమసంభవనిద్రయు, ఆయావ్యాధి ననుసరించిననిద్రయు, ఆగంతుకనిద్రయు వ్యాధిరూపములైనవి. ఆగంతుకనిద్ర యరిష్టరూపమైన వ్యాధిరూపమైనది. ఇది యసాధ్యము. ఇత్తెరంగున నిద్రాభేదముల నెఱుంగునది.

అధ్యాయవిషయసంగ్రహము.

మూ. తత్ర శ్లోకాః—
నిన్దితాః పురుషాస్తేషాం యౌ విశేషేణ నిన్దితౌ,
నిన్దితే కారణం దోషాస్తయోర్నిన్దితభేషజమ్. ౬౨
యేభ్యో యదా హితా నిద్రా యేభ్యశ్చాప్యహితా యదా,
అతినిద్రానిద్రయోశ్చ భేషజం యద్భవా చ సా. ౬౩
యా యా యథాప్రభవా చ నిద్రా తత్సర్వమత్రిజః,
అష్టౌ నిన్దితసంఖ్యాతే వ్యాజహార పునర్వసుః ౬౪

వ్యా. నిందితపురుషభేదములు, అందు ముఖ్యముగ విశేషనిందితపురుషభేదములు రెండు, అట్టి పురుషులనింద్యత్వకారణము, అట్టి నిందితపురుషులదోషములు, నిందితములకు చికిత్స, ఎవరికి, ఎప్పుడు నిద్రహితమైనది. ఎవరికి ఎప్పుడు నిద్ర హితముకానిది, నిద్రాధిక్యమునకును నిద్రాభావమునకు చికిత్స, నిద్రపుట్టుటకు కారణములు, ఏయేనిద్ర

యెట్టిస్వభావముకల్గినది. ఈవిషయముల నన్నింటిని అత్రిపుత్రుడైన పునర్వసువు ఈ యష్టౌనిందితీయ మనునధ్యాయమున వివరించి చెప్పెను. అని యర్థము.

ఇత్యగ్నివేశకృతే తన్త్రే చరకప్రతిసంస్కృతే
సూత్రస్థానే అష్టౌనిన్దితీయో నామ ఏకవింశోఽధ్యాయః.

వ్యా. ఇత్తెరంగున నగ్నివేశకృతంబును చరకునిచే సంస్కరింపబడినదియు నగు నాయుర్వేదతంత్రమున సూత్రస్థానంబునం దష్టౌనిందితీయమనునది యిరువదియొకటి యవయధ్యాయము సమాప్తము.

ద్వావింశాధ్యాయము.

అవతారిక:—పైయధ్యాయమున రోగమునకును ఔషధములకును యోజనమునకు ప్రధానమైన శరీరభేదములును, స్థౌల్యకార్శ్యములకు సంబంధించినచికిత్సలును సంగ్రహముగ జెప్పబడినవి. అందు లంఘనబృంహణరూపములైన సంతర్పణ-అపతర్పణములు చికిత్సాప్రస్తావమున "సతతం చోపచర్యా హి కర్శనైర్బృంహణైరపి" అని నిర్దేశింపబడినవి. కావున నట్టి యోజనాసంబంధములైన లంఘనబృంహణములస్వరూపాదుల వివరించుటకై లంఘనబృంహణీయాధ్యాయము చెప్పబడును.

మూ. అథాతో లఙ్ఘనబృంహణీయమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః. ౧
ఇతి హ స్మాహ భగవానాత్రేయః. ౨

వ్యా. అష్టౌనిందితీయమును జెప్పినపిదప లంఘనబృంహణముల నధికరించిన లంఘనబృంహణీయాధ్యాయమును త్రికాలవేదియగు నాత్రేయుం డుపదేశించినదానికి న్యూనాతిరేకము గాకుండునట్లు వివరించెదనని యర్థము. (లంఘనబృంహణముల నధికరించి చెప్పబడునధ్యాయము లంఘనబృంహణీయమని యధ్యాయసంజ్ఞ నెరుంగునది).

ఆత్రేయుడు అగ్నివేశాదులకు లంఘనాదుల జెల్పుట.

మూ. తపస్స్వాధ్యాయనిరతానాత్రేయశ్శిష్యసత్తమాన్,
షడగ్నివేశప్రముఖాన్ ఉక్తవాన్ పరిచోదయన్. 3
లఙ్ఘనం బృంహణం కాలే రూక్షణం స్నేహనం తథా,
స్వేదనం స్తమ్భనం చైవ జానీతే యస్స వై భిషక్. ౪

వ్యా. తపస్సునందును వేదాధ్యయనమునందును నిరంతరము ఆసక్తి కల్గినవారును శిష్యులలో నుత్తములును నగు అగ్నివేశుడు మున్నగుశిష్యుల నార్గురిని జ్ఞానోత్పాదకము

లైన ప్రశ్నలజేయుటకు ప్రేరేపించుచు నాత్రేయు డిట్లు చెప్పెను:—"లంఘనము, బృంహణము, రూక్షణము, స్నేహనము, స్వేదనము, స్తంభనము ననునారువిధములైన చికిత్సలను యుక్తమైనకాలమున జేయ నెవ్వ డెరుంగునో వాడు మిక్కిలి శ్రేష్ఠమైన వైద్యుడని చెప్పదగు" నని యాత్రేయుండు శిష్యులకు జెప్పెను.

"స్నేహనం రూక్షణం కర్మ స్వేదనం స్తమ్భనం చ యత్, భూతానాం తచ్చ ద్వైవిధ్యాత్ ద్వివిధం నాతివర్తతే." అను ప్రమాణము ననుసరించి స్నేహన-రూక్షణ-స్వేదనస్తంభనములును లంఘనబృంహణములతో జేరియుండుననని తెలియుచున్నది. అట్లుండినను స్నేహనాదులు విశేషముగ వేరువేరుగ నవాంతరభేదములు చక్కగ దెలియుటకై భిన్నములుగ నిర్దేశింపబడినవి యని యెఱుంగునది.

అగ్నివేశుడు లంఘనాదులనుగూర్చి ప్రశ్నము సేయుట.

మూ. తముక్తవన్త మాత్రేయమగ్నివేశ ఉవాచ హ,
భగవన్! లఙ్ఘనం కింస్విత్? లఙ్ఘనీయాశ్చ కీదృశాః? ౫
బృంహణం బృంహణీయాశ్చ, రూక్షణీయాశ్చ రూక్షణమ్,
స్నేహనం స్నేహనీయాశ్చ, స్వేదాః స్వేద్యాశ్చ కే మతాః? ౬
స్తమ్భనం స్తమ్భనీయాశ్చ, వక్తుమర్హసి తద్గురో!
లఙ్ఘనప్రభృతీనాం చ షణ్ణామేషాం సమాసతః. ౭
కృతాకృతాతిరిక్తానాం లక్షణం వక్తుమర్హసి,

వ్యా. పైజెప్పినప్రకారము శిష్యులతో నాత్రేయుడు చెప్పుటయు నాశిష్యులలో నగ్నివేశు డిట్లు ప్రశ్నజేసెను:—"ఓగురువర్యా! లంఘనమన నేమి? లంఘనము జేయదగినవా రెవ్వరు? బృంహణమన నెద్ది? బృంహణమునకు దగినవా రెవ్వరు? రూక్షణ మన నేమి? రూక్షణార్హు లెవరు? స్నేహన మెట్టిది? స్నేహనీయు లెవరు? స్వేదన మెద్ది? స్వేదనమున కర్హు లెవరు? స్తంభనమన నేమి? స్తంభనార్హు లెవరు? అట్టిలంఘనబృంహణాదులారిటికిని కృత (సమ్యగ్యోగ), అకృత (హీన) యోగ, అతిరిక్త (అతి) యోగ ములలక్షణము లెట్టివి? వీనినన్నిటిని సంగ్రహముగ జెప్ప వేడెదను" అని యాత్రేయుని అగ్నివేశు డడిగెనని యర్థము.

లంఘనబృంహణాదిస్వరూపలక్షణములు.

మూ. వచస్తదగ్నివేశస్య నిశమ్య గురురబ్రవీత్. ౮
యత్కిఞ్చిల్లాఘవకరం దేహే తల్లఙ్ఘనం స్మృతమ్,

బృంహణత్వం శరీరస్య జనయేత్తచ్చ బృంహణమ్. ౯
రౌక్ష్యం ఖరత్వం వైశద్యం యత్కుర్యాత్తద్ధి రూక్షణమ్,
స్నేహనం స్నేహవిష్యన్దమార్దవక్లేదకారకమ్. ౧౦
స్తమ్భగౌరవశీతఘ్నం స్వేదనం స్వేదకారకమ్,
స్తమ్భనం స్తమ్భయతి యత్ గతిమంతం చలం ధ్రువమ్. ౧౧

వ్యా. శిష్యవాక్యమును విని యాత్రేయుం డిట్లు చెప్పందొడంగెను:—శరీరమునం దింతమాత్రమైనను చులకదనమును గల్గించునది లంఘన మనబడును. శరీరమును బలియ జేయునది బృంహణమని చెప్పబడును. రౌక్ష్యమును ఖరత్వమును (కరకుదనమును) విశదత్వమును గల్గించునది రూక్షణ మనదగును. శరీరమునకు జిడ్డును, విష్యందమును (ఘనీభవించినదానిని కరగించి పలుచనగ జేయుట), మృదుత్వమును, తడినికల్గించునది స్నేహన మనబడును. చెమటబుట్టించునది స్వేదనము; ఇయ్యది స్తబ్ధత్వమును గౌరవ(భార)మును, శీతలమును హరించుస్వభావము కల్గినది. విశేషముగ వెడలుస్వభావముకల అతిసారాదులను, కొంచెముగ చలించుస్వభావముకలవాతాదులను అడ్డగించి వెడలనీయక బంధించునది స్తంభనము.

లంఘనద్రవ్యలక్షణము.

మూ. లఘూష్ణతీక్ష్ణవిశదం రూక్షం సూక్ష్మం ఖరం సరమ్,
కఠినం చైవ యద్ద్రవ్యం ప్రాయస్తల్లఙ్ఘనం స్మృతమ్. ౧౨

వ్యా. తేలికయుం, ఉష్ణంబును, తీక్ష్ణత్వంబును, విశదత్వంబును, రూక్షతయుం (జిడ్డులేక గరగరమని యుండుట), సూక్ష్మంబును, కర్కశంబును, సరంబును (స్రవించుస్వభావముకల్గినది), కఠినత్వంబును కల్గినద్రవ్యము ప్రాయికముగ లంఘనము (తేలికదనమును కల్గించునది) అగును.

బృంహణద్రవ్యలక్షణము.

మూ. గురుశీతమృదుస్నిగ్ధం బహలం స్థూలపిచ్ఛిలమ్,
ప్రాయో మన్దం స్థిరం శ్లక్ష్ణం ద్రవ్యం బృంహణముచ్యతే. ౧౩

వ్యా. భారమైనదియు, గుణవీర్యములచే శీతమైనదియు, స్నిగ్ధము (జిడ్డుకల్గినదియు), బహలము (ఘనమైనదియు), స్థూలంబును, పిచ్ఛిలంబును (జిగటకల్గినదియు), మందంబును (మెల్లగ చిరకాలమునకు పనిచేయునది), స్థిరంబును శ్లక్ష్ణంబును నగుద్రవ్యము ప్రాయికముగ బృంహణమని చెప్పబడును.

రూక్షణద్రవ్యలక్షణము.

మూ. రూక్షం లఘు ఖరం తీక్ష్ణం ఉష్ణం స్థిరమపిచ్ఛిలమ్ (అవిజ్జలమ్)
ప్రాయశః కఠినం చైవ యద్ద్రవ్యం తద్ధి రూక్షణమ్. ౧౭

వ్యా. రూక్షంబును, లఘువును, ఖరంబును, తీక్ష్ణంబును, ఉష్ణంబును, స్థిరంబును పిచ్ఛిలము కానిదియుం, కఠినంబు నైనద్రవ్యము ప్రాయికముగ రూక్షణ మనదగును.

ఇచ్చట లంఘనద్రవ్యమునకును రూక్షత్వాదిగుణములను జెప్పియున్నది. అయి నను లంఘనద్రవ్యమున లఘుత్వంబును, రూక్షణద్రవ్యమున రూక్షత్వంబును ప్రధానము జెప్పబడినది. మరియుం లంఘనము కేవలము లఘ్వాదిగుణయుక్తద్రవ్యముచేత నేగా యుంపవాసరూపమైన క్రియచేతకూడ చేయబడును. విరూక్షణముమాత్రము రూక్షత్వా గుణయుక్తమగు ద్రవ్యముచేత నే చేయబడును. కావున లంఘనవిరూక్షణములకు పరస్ప భేదము నెరుంగునది. మరియుం "కృతాఽతికృతలిఙ్గం యత్ లఙ్ఘితే తద్విరూక్షితే" అ లంఘనవిరూక్షణముల రెంటికిని అయోగాతియోగాదిలక్షణములు సమానములుగ జెప్పి నది ప్రాయికమని భావము. విరూక్షణమున స్నేహాభావరూపము, లంఘనమున గురుతా భారంబును ముఖ్యములు. కావున నీరెండును భిన్నములేకాని ఏకమని భ్రమింపవలదు.

స్నేహనద్రవ్యలక్షణము.

మూ. ద్రవం సూక్ష్మం సరం స్నిగ్ధం పిచ్ఛిలం గురు శీతలమ్,
ప్రాయో మన్దం మృదుచ యత్ ద్రవ్యం తత్ స్నేహనం మతమ్

వ్యా. ద్రవంబును, సూక్ష్మంబును, సరంబును, స్నిగ్ధంబును (చమురుకల్గినదియుం) పిచ్ఛిలంబును (జిగటగనుండునది), భారముగ నుండునదియుం, శీతలంబును, మందంబున (చిరకారి), మృదువును నైనద్రవ్యము ప్రాయికముగ స్నేహనమగును.

స్వేదనద్రవ్యగుణములు, లక్షణములు.

మూ. ఉష్ణం తీక్ష్ణం సరం స్నిగ్ధం రూక్షం సూక్ష్మం ద్రవం స్థిరమ్,
ద్రవ్యం గురు చ యత్ ప్రాయః తద్ధి స్వేదనముచ్యతే. ౧౯

వ్యా. ఉష్ణంబును, తీక్ష్ణంబును, సరంబును, స్నిగ్ధంబును, రూక్షంబును, సూక్ష్మ బును, ద్రవంబును, స్థిరంబును, బరువుకల్గినదియు నగుద్రవ్యము ప్రాయికముగ స్వేద మగును. ఇచ్చట స్నిగ్ధరూక్షంబులును, సరస్థిరంబులును పరస్పరవిరుద్ధములైన గుణముల కావున స్నిగ్ధద్రవ్యమైనను, రూక్షద్రవ్యమైనను, సరద్రవ్యమైనను, స్థిరద్రవ్యమైనన స్నేహనమగునని యర్థము చేయవలెను.

స్తంభనద్రవ్యలక్షణము.

మూ. శీతం మన్దం మృదు శ్లక్ష్ణం రూక్షం సూక్ష్మం ద్రవం స్థిరమ్,
యద్ద్రవ్యం లఘు చోద్దిష్టం ప్రాయ స్తత్ స్తమ్భనం స్మృతమ్. ౧౭

వ్యా. శీతంబును, మందంబును, మృదువును, శ్లక్ష్ణంబును, రూక్షంబును, సూక్ష్మంబును, ద్రవంబును, స్థిరంబును, లఘువును నైనద్రవ్యము ప్రాయికముగ స్తంభనమగును.

లంఘనసంగ్రహము.

మూ. చతుష్ప్రకారా సంశుద్ధిః పిపాసా మారుతాతపౌ,
పాచనాన్యుపవాసశ్చ వ్యాయామశ్చేతి లఙ్ఘనమ్ ౧౮

వ్యా. వమనము, విరేచనము, శిరోవిరేచన (నస్యము), ఆస్థాపనవస్తియు ననునాల్గువిధములైన శోధనంబులును; దప్పిని నిగ్రహించియుండుటయు, గాలియందైనను ఎండయందైన నుండుటయు, (జఠరాగ్నికి ప్రతికూలములైన దోషములను హరించి జఠరాగ్నిని బలపరిచి యాహారమును జీర్ణింపజేయునవి పాచనములు) అట్టిపాచనంబులును, ఉపవాసంబును (లంకణముండుట), శరీరపరిశ్రమము జేయుటయు, ఇవి పదియును శరీరమునకు లాఘవమును కల్గించునవి కావున లంఘనము లగును. (పైజెప్పబడిన పాచనములు ప్రాయికముగ వాయ్వగ్నిగుణభూయిష్ఠములై యుండును. గాలి సోమగుణసంబంధము కల్గినప్పుడు బృంహణమగును. ఆగ్నేయగుణసంబంధము కల్గినప్పుడు మాత్రము లంఘనమగును. వాయువు యోగవాహి యగుటంజేసి గుణముల మారుచుండును. అనువాసనవస్తి బృంహణముకాని లంఘనము కానోపదు, కావున దానినివదలి తక్కిననాల్గుసంశోధనంబులు నిచ్చట పరిగణనము చేయబడినవి).

{ పైజెప్పిన పదివిధములైన లంఘనముల వేరువేరుగ నుపయోగ్యవిషయములు, అందు శోధనరూపలంఘనమున కర్హులు. }

మూ. ప్రభూతశ్లేష్మపిత్తాస్రమలాః సంసృష్ట (సంస్పృష్ట) మారుతాః,
బృహచ్ఛరీరా బలినో లఙ్ఘనీయా విశుద్ధిభిః. ౧౯

వ్యా. శ్లేష్మంబును పిత్తంబును రక్తంబును మలంబును మిక్కుటముగ కల్గినవారును, వాతము విషమస్థితినుండువారును బలిసి మిక్కిలి పెద్దదియగు శరీరముకలవారును, మిక్కిలి బలశాలులును వమనవిరేచనాదిశోధనములచే లంఘనము చేయదగియుందురు.

పాచనరూపమైనలంఘనమున కర్హులు.

మూ. యేషాం మధ్యబలా రోగాః కఫపిత్తసముత్థితాః,
వమ్యతీసారహృద్రోగాః విషూచ్యలసకజ్వరాః, ౨౦

విబన్ధగౌరవోద్గారహృల్లాసారోచకాదయః,
పాచనైస్తాన్ భిషక్తేషాం ప్రాయేణాదావుపాచరేత్. 21

వ్యా. వమనము, అతిసారము, హృద్రోగము, విషూచి, అలసకము, జ్వరము, మలబంధము, గౌరవము, త్రేనుపులు, ఓకరింతలు, అరోచకము ఇవి మున్నగువ్యాధులు కఫపిత్తములచే గల్గి మధ్యమబలములై యున్నవారికి తొలుతనే పాచనౌషధములచేత లంఘనము చేయదగును.

పిపాసానిగ్రహాదులచే లంఘనము జేయదగినవారు.

మూ. ఏత ఏవ యథోద్దిష్టాః యేషామల్పబలా గదాః,
పిపాసానిగ్రహైస్తేషాం, ఉపవాసైశ్చ తాన్ జయేత్. 22
రోగాన్, జయేన్మధ్యబలాన్ వ్యాయామాతపమారుతైః,
బలినాం, కిం పునర్యేషాం రోగాణామవరం బలమ్. 23

వ్యా. పైని నిర్దేశింపబడిన వమనాదిరోగములు స్వల్పబలముగ నెవరికి కల్గునో వారికి పిపాసానిగ్రహము (దప్పిననణచుట) చేత నుపచరింపనగును. అయ్యవి మధ్యమబలములుగ నున్నపు డుపవాసరూపమైన లంఘనముచే నుపచరింపనగును. అట్టి మధ్యమబలరోగములు మిక్కిలి బలశాలులకు సంభవించినచో నట్టిరోగములను దేహపరిశ్రమము చేతను గాలిచేతను ఎండచేతను ఉపచరింపవలెను. వ్యాయామము, ఆతపము, మారుతము, అనునవి బలశాలులకు మధ్యమరోగములయందే యుంపయోగింపదగియున్నపుడు బలశాలులకు స్వల్పబలములైన రోగములు సంభవించినపు డుపయోగార్హములని వేరుగ జెప్పవలెనా? అవశ్య ముపయోగింపదగునని భావము.

లంఘనయోగ్యులు.

మూ త్వగ్దోషాణాం ప్రమూఢానాం (ప్రమీఢానాం) స్నిగ్ధాభిష్యన్ది
బృంహిణామ్, శిశిరే లఙ్ఘనం శస్తం అపి వాతవికారిణామ్.

వ్యా. చర్మదోషముకలవారికిని, మూర్ఛారోగముకలవారికిని (ప్రమేహముకలవారికిని) శరీరము మిక్కిలి స్నిగ్ధమైనవారికిని, శరీరమునం దధికముగ ద్రవభాగముకలవారికిని, అధికముగ బృంహణముచేసినవారికిని, వాతరోగములుకలవారికిని, శిశిరకాలమునను (హేమంతశిశిరఋతువులయందును) లంఘనముచేయుట మిక్కిలి ప్రశస్తము. (హేమంతశిశిరకాలమునందు కాలస్వభావమునంజేసి మనుజులు బలిష్ఠులుగ నుందురు. కావున నప్పుడు సర్వసామాన్యముగ లంఘనముచేయుట మిగుల ప్రశస్తము. పైజెప్పిన విషయములయందు పదివిధములైన లంఘనములను చేయదగునని భావము. ఈవిషయము "శిశిరే త్వపరానపి" అని వాగ్భటులు చెప్పిరి.)

—॥ బృంహణద్రవ్యము. ॥—

మూ. అదిగ్ధవిద్ధమక్లిష్టం వయస్థ్సం సాత్మ్యచారిణామ్,
మృగమత్స్యవిహఙ్గానాం మాంసం బృంహణముచ్యతే. ౨౫

వ్యా. మృగములు మత్స్యములు పక్షులు అను నీజంతువులు వానివాని అలవాటుగ సంచరించుచున్న వానిమాంసము బృంహణముగ నుండును; అట్టిమాంసము విషమమున్నగువానిస్పర్శముకల యాయుధములచే ఛేదింపబడక యుండవలెను. అట్టి జంతువులు విషసంబంధముకల ములుకులచే కొట్టబడక, రోగాదులచే కృశించక, మంచిపరువైన వయస్సుకల్గి ఆయాజంతువులకు యుక్తమైన యరణ్యాదిప్రదేశములయందు స్వేచ్ఛగ సంచరించునవిగ నుండవలెను. అట్టి మృగములయొక్కయు మత్స్యములయొక్కయు పక్షులయొక్కయు మాంసము బృంహణమగునని భావము.

—॥ బృంహణమున కర్హులు. ॥—

మూ. క్షీణాః క్షతాః కృశా వృద్ధా దుర్బలా నిత్యమధ్వగాః,
స్త్రీమద్యనిత్యా గ్రీష్మే చ బృంహణీయా నరాస్సదా. ౨౬

వ్యా. ధాతువులు క్షీణించినవారును, ఉరఃక్షతరోగముకలవారును, శరీరము కృశించినవారును, వృద్ధులును, బలహీనులును, ఎల్లప్పుడు దారినడచువారును, ఎల్లప్పుడు సంభోగమును మద్యపానమును జేయువారును బృంహణము చేయదగినయుందురు. మరియు గ్రీష్మకాలమునను పైజెప్పినవారికేగాక ఇతరులకును సాధారణముగ బృంహణము చేయదగును. (గ్రీష్మమున కాలస్వభావమునంజేసి మనుజులకు బలము తక్కువయగును కావున అట్టికాలమున అందరకును బృంహణముచేయుట యావశ్యకమని యెరుంగునది. ఈవిషయమే "గ్రీష్మేఽపరానపి" అని వాగ్భటులు చెప్పిరి.)

—॥ మాంసరసముచే బృంహణము చేయవలసినవారు. ॥—

మూ. శోషార్శోగ్రహణీదోషైః వ్యాధిభిః కర్శితాశ్చ యే,
తేషాం క్రవ్యాదమాంసానాం బృంహణా లఘవో రసాః ౨౭
(క్రవ్యాన్మాంసరసా స్తేషాం బృంహణం లాఘవం సమం.)

వ్యా. శోషము, అర్శోరోగము, గ్రహణిరోగము, ఇతరములగు రోగముల చేతను కృశించినమనుజులకు మాంసమును తినునట్టిజంతువుల మాంసముయొక్క రసములు లఘువైన బృంహణమగును. (అట్టి జంతువులమాంసరసములు మిక్కిలి లాఘవమును బృంహణమును జేయక సమముగ బృంహణమగునని భావము.)

సామాన్యముగ బృంహణోపాయములు.

మూ. స్నానముత్సాదనం స్వప్నః మధురాః స్నేహావస్తయః,
శర్కరా క్షీరసర్పింషి సర్వేషాం విద్ధి బృంహణమ్. ౨౮

వ్యా. స్నానము, ఉద్వర్తనము, నిద్ర, మధురరసపదార్థములు, స్నేహద్రవ్యముచే చేయబడిన వస్తికర్మములు, చక్కెర, పాలు, నెయ్యి ఇవియన్నియు నందరికిని సామాన్యముగ బృంహణమగును.

రూక్షణములు.

మూ. కటుతిక్తకషాయాణాం సేవనం స్త్రీష్వసంయమః,
ఖలిపిణ్యాకతక్రాణాం మధ్వాదీనాం చ రూక్షణమ్. ౨౯

వ్యా. కటు-తిక్త-కషాయరసముల సేవించుట, స్త్రీసంభోగముచేయుట, ఆవపిండిని, నువ్వులపిండిని, మజ్జిగను సేవించుట, తేనె మద్యము మున్నగువానిని సేవించుట ఇవియు రూక్షణమగును.

రూక్షణము చేయదగినవారు.

మూ. అభిష్యన్నా మహాదోషా మర్మస్థా వ్యాధయశ్చ యే,
ఊరుస్తమ్భప్రభృతయో రూక్షణీయా నిదర్శితాః. ౩౦

వ్యా. మిక్కిలి స్రావమును కల్గించువ్యాధులును, ప్రబలములగు దోషములు కల వ్యాధులును, మర్మస్థానముల సంభవించినవ్యాధులును, ఊరుస్తంభము మున్నగువ్యాధులును రూక్షణముచేయ దగియుండును. (ఇచ్చట "ప్రభృతయః" అనుటవలన ప్రమేహాది వ్యాధులయందును విరూక్షణముచేయుట యుత్తమమని యెరుంగునది.)

స్నేహన-స్వేదనాదులసంగ్రహము.

మూ. స్నేహాః స్నేహయితవ్యాశ్చ స్వేదాః స్వేద్యాశ్చ యే మతాః,
స్నేహాధ్యాయే మయోక్తాస్తే స్వేదాఖ్యే చ సవిస్తరమ్. ౩౧

వ్యా. స్నేహములును స్నేహనమున కర్హులును స్నేహాధ్యాయమునను, స్వేదములును స్వేదనార్హులును స్వేదాధ్యాయమునందును సవిస్తరముగ జెప్పబడినవి కావున నాప్రకరణములచే వాని నెరుంగునది. (పదుమూడవయధ్యాయమున స్నేహస్నేహ్యాది విషయంబులును, పదునాల్గవయధ్యాయమున స్వేదస్వేద్యాదివిషయంబులును సవిస్తరముగ జెప్పబడినవి కావున వాని నచట జూచునది యని భావము).

స్తంభనములు.

మూ. ద్రవం తన్వసరం యావచ్ఛీతీకరణ మౌషధమ్,
స్వాదు తిక్తం కషాయం చ స్తమ్భనం సర్వమేవ తత్. 3౨

వ్యా. ద్రవంబును, సూక్ష్మంబును, స్థిరంబును, మధుర - తిక్త-కషాయరసములు కల్గినవియు నగునౌషధాదులెల్ల స్తంభనములగును. మరియు శీతముగ జేయునట్టి యౌషధములన్నియు స్తంభనములగును. (ఇచ్చట 'తను సరం' అనుపాఠాంతరము కానవచ్చుచున్నది. సరమన వ్యాపించుస్వభావము కల్గినదని యర్థము.)

స్తంభనము చేయదగినవారు.

మూ. పిత్తక్షారాగ్నిదగ్ధా యే వమ్యతీసారపీడితాః,
విషస్వేదాతియోగార్తాః స్తమ్భనీయా స్తథావిధాః. 33

వ్యా. పిత్తప్రకోపము కలవారును, క్షారములచేనైనను నిప్పుచేనైనను గాల్పబడినవారును, వమనములచేతను అతిసారములచేతను బాధితులును, విషముచే బాధితులును, స్వేదాతియోగము (అధికముగ చెమటపట్టించుటచేత)న బాధితులును, స్తంభనము చేయదగియుందురు.

లంఘనసమ్యగ్యోగలక్షణము.

మూ. వాతమూత్రపురీషాణాం విసర్గే గాత్రలాఘవే,
హృదయోద్గారకణ్ఠాస్యశుద్ధౌ తన్ద్రాక్లమే గతే. 3౪
స్వేదే జాతే రుచౌ చైవ క్షుత్పిపాసాసహోదయే,
కృతం లఙ్ఘనమాదేశ్యం నిర్వ్యథే చాన్తరాత్మని. 3౫

వ్యా. వాతము మూత్రము పురీషము ఇవి యడ్డులేక సరళముగ వెడలుట, శరీరము బరువుచేత తేలికగా నుండుట, హృదయంబును ఉద్గారంబును (తేపులు) కంఠంబును నోరును శుద్ధముగనుండుట, కునికిపాటును బడలికయు నివర్తించియుండుట, శరీరముపై చెమటబట్టుట, నోట రుచికల్గుట, ఆకలికిని దప్పికిని యోరుపలేకుండుట, అంతరాత్మకు కొంచెమైన బాధలేకుండుట. ఇట్టి లక్షణములు కల్గినప్పుడు లంఘనము చక్కగ చేయబడినది యని యెరుంగునది.

ఇచ్చట "క్షుత్పిపాసాసహోదయే" అనుచోట "క్షుత్పిపాసయోః అసహాః క్షుత్పిపాసాఽసహాః, తస్య ఉదయః, క్షుత్పిపాసాఽసహోదయః" అను విగ్రహముచేత ఆకలియైనను దప్పియైనను ఓరుప శక్యముగాక మిక్కిలి తీవ్రముగ జనించినయెడ లంఘనము చక్కగ పనిచేసినదని యర్థము. ఈయర్థమునే సుశ్రుతాచార్యులు "సృష్టమారుత

విణ్మూత్రక్షుత్పిపాసాఽసహం లఘు" అని చెప్పిరి. వాగ్భటాచార్యులు "క్షుత్తృట్ సహోదయశ్శుద్ధహృదయోద్గారకణ్ఠతా, వ్యాధిమార్దవ ముత్సాహస్తన్ద్రానాశశ్చ లఙ్ఘితే" అని చెప్పిరి. "క్షుత్తృట్ సహోదయః" అనుటచేత ఆకలియుఁ దప్పియుఁ సమకాలమున బుట్టుట లంఘితలక్షణమని తెలిసెడి. ప్రకృతమున "క్షుత్పిపాసాసహోదయే" అనుచోటను వాగ్భటానుసారముగ జెప్పినను బాధకము లేదు.

లంఘనాతియోగలక్షణములు.

మూ. పర్వభేదోఽఙ్గమర్దశ్చ కాసశ్శోషో ముఖస్య చ,
క్షుత్ప్రణాశోఽరుచిస్తృష్ణా దౌర్బల్యం శ్రోత్రనేత్రయోః 3౬
మనసస్సంభ్రమోఽభీక్ష్ణం ఊర్ధ్వవాతస్తమో హృది,
దేహాగ్నిబలనాశశ్చ లఙ్ఘనేఽతికృతే భవేత్. 3౭

వ్యా. శరీరమునందలి సంధులూడినట్లు బాధకల్గుట, శరీరమునం దంతట నొప్పి, దగ్గు, నోరెండుట, ఆకలి మందగించుట, అరోచకము, దప్పి, చెవులకును, కన్నులకును, బలహీనము, మనస్సు కలతనొందుట, శరీరమునం దూర్ధ్వభాగమున ఎక్కుట్ల శ్వాసము చెవులయందు ధ్వని ఆవలింతలు మున్నగు వాతరోగములు కల్గుట, హృదయమున చీకటి గ్రమ్మిన విధముగ నేఁయుఁ దోచకుండుట, దేహముయొక్కయుఁ జాఠరాగ్నియొక్కయుఁ బలము నశించుట, ఇవి యన్నియుఁ కల్గినయెడ లంఘనము అధికమైనది యని యెఱుంగునది.

బృంహణసమ్యగ్యోగ-అతియోగలక్షణములు.

మూ. బలం పుష్ట్యుపలమ్భం చ కార్శ్యదోషవివర్జనమ్,
లక్షణం బృంహితే స్థౌల్యం అతి చాత్యర్థబృంహితే. 3౮

వ్యా. బృంహణము చక్కగ పనిచేసినప్పుడు శరీరమునకు బలము కల్గును. శరీరము కృశత్వము పోయి పుష్టి కల్గియుండును. కృశత్వముచే గల్గు శీతోష్ణముల కోరువలేకుండుట మున్నగుదోషములు హరించును. శరీరము కృశత్వము పోయి స్థూలమగును. ఇట్టి లక్షణములు బట్టి బృంహణము చక్కగ నైనదని యెఱుంగునది. మరియుఁ బృంహణము అధికముగ నైనచో స్థూలత్వము మిక్కిలి యధికమగును.

రూక్షణసమ్యగ్యోగ-అయోగములు, స్తంభితలక్షణంబును.

మూ. కృతాకృతస్య లిఙ్గం యత్ లఙ్ఘితే తద్ధి రూక్షితే,
స్తమ్భితస్స్యాద్బలే లబ్ధే యథోక్తైశ్చామయైర్జితైః. 3౯

వ్యా. లంఘనమునకు జెప్పిన లక్షణములే రూక్షణమునకును సమ్యగ్యోగ-అతి యోగములయందు కల్గును. కావున దానిచేతనే యెరుంగునది.

స్తంభనమునకు జెప్పిన రోగములన్నియుం హరించి చక్కనిబలము కల్గినయెడ స్తంభనౌషధము చక్కగ పనిచేసినదని యెరుంగునది.

స్తంభనాతియోగలక్షణము.

మూ. శ్యావతా స్తబ్ధగాత్రత్వం ఉద్వేగో హనుసంగ్రహః,
హృద్వర్చోనిగ్రహాశ్చ స్యాత్ అతిస్తమ్భితలక్షణమ్. ౪౦

వ్యా. స్తంభన మధికమైనపుడు శరీరావయవములు స్తంభించును. మనసునందు ద్వేదము కల్గును. (లేక ఊర్ధ్వశ్వాసంబును ఎక్కిళ్లును కల్గను.) అంకిళ్లు పట్టుకొనును. హృదయమున పట్టినట్లుండును. మలము వెడలక బద్ధగించును. ఇట్టి లక్షణములబట్టి స్తంభన మధికముగ జేయబడినది యని యెరుంగునది.

లంఘనబృంహణాద్యయోగలక్షణము.

మూ. లక్షణం చాకృతానాం స్యాత్ షణ్ణామేషాం సమాసతః,
తదౌషధానాం ధాతూనాం అసమో వృద్ధిరేవ చ. ౪౧

వ్యా. లంఘనబృంహణాది చికిత్సలచే సాధింపదగిన వ్యాధులయందు లంఘనాదులను వ్యాధి బలానుసారముగ నుపయోగింపనియెడ అట్టి చికిత్సచే వ్యాధి కలకబారి వాతాదులం శమింపక వృద్ధినొందును. ఇదియే అయోగలక్షణము. ఈలక్షణమే పై జెప్పిన లంఘనబృంహణాదు లారిటికిని సమముగ నుండును. (ఔషధాదిరూపమైన చికిత్స వ్యాధిని శమింపజేయదగిన పరిమాణము ననుసరించక తక్కువగ జేసినయెడ వాతాది దోషములు కలకబారి వృద్ధినొందును గాని శమించి వ్యాధిని నివర్తింపజేయజాలవు. ఈ లక్షణ మీబృంహణాదుల అయోగమునకును సమానముగ నుండునని భావము.)

ఉపక్రమషడ్విధత్వనిర్ణయము.

మూ. ఇతి షట్ సర్వరోగాణాం ప్రోక్తాస్సమ్యగుపక్రమాః,
సాధ్యానాం సాధనే సిద్ధాః మాత్రాకాలానురోధినః. ఇతి.

భవతి చాత్ర:—

దోషాణాం బహుసంసర్గాత్ సంకీర్యన్తే హ్యుపక్రమాః,
షట్త్వం తు నాతివర్తన్తే త్రిత్వం వాతాదయో యథా. ౪౨

వ్యా. జ్వరాదిభేదములచే పల్లుతెరంగులైన రోగముల కన్నిటికిని పైజెప్పినరీతిగ లంఘనము, బృంహణము, స్నేహనము, స్వేదనము, రూక్షణము, స్తంభనమునని యారు

విధములైన చికిత్సలు చక్కగ నిరూపింపబడినవి. సాధ్యావస్థ నుండు రోగముల సాధించుటకై పైజెప్పిన చికిత్సలను మాత్రము కాలమును అపేక్షించి యుపయోగించినయెడ చికిత్సాసిద్ధి కల్గును.

మరియు వాతపిత్తకఫములయొక్క సంసర్గాది భేదములచే వ్యాధులు అనేక విధములుగ నుండును. అట్టి సంసర్గాదులయందు తత్తద్గుణముగ పైజెప్పిన యారు విధములైన చికిత్సలును, లంఘనస్వేదనము, బృంహణస్వేదము మున్నగు భేదములచే బలుతెరంగులుగ నగును. కాని వాతాదిదోషములు మూడును పరస్పర సంసర్గాది భేదములచే పలుదెరంగులైనను మూడువిధములుగనే యుండునట్లు చికిత్సలును లంఘనాది భేదములచే నారువిధములుగనే యుండును కావున నారువిధములుగ పరిగణనము చేయబడినది. (బృంహణ స్వేదనాది చికిత్సలకు వ్యాధ్యాద్యనుసారముగ సంసర్గము కల్పింపబడినను అట్టి సాంకర్యముచేత వాని వానికి నియమితములగు గుణముల జూపును కాని (తేనె నెయ్యి ఒకటిగ కలిసినప్పుడు స్వాభావిక గుణమునకు వ్యతిరేకముగ విషగుణమును జూపి యపాయము చేయువిధముగ) కార్యాంతరమును జేయుటలేదు. కావున నారువిధములని చెప్పినందుకు భంగములేదని భావము.)

అధ్యాయవిషయసంగ్రహము.

మూ. తత్ర శ్లోకః—

ఇత్యస్మిన్ లఙ్ఘనాధ్యాయే వ్యాఖ్యాతాష్షడుపక్రమాః,
యథాప్రశ్నం భగవతా చికిత్సా యైః ప్రకాశితా. ౮౩

వ్యా. ఇత్తెరంగున నీలంఘనబృంహణీయాధ్యాయమున చికిత్సాప్రవర్తకములగు లంఘనబృంహణాదులైన యారుపక్రమములును శిష్యుని ప్రశ్నానుసారముగ భగవంతుడైన యాత్రేయునిచే విపులముగ జెప్పబడినవి యని యర్థము.

ఇత్యగ్నివేశకృతే తన్త్రే చరకప్రతిసంస్కృతే సూత్రస్థానే
లఙ్ఘనబృంహణీయో నామ ద్వావింశోఽధ్యాయః

వ్యా. ఇత్తెరంగున నగ్నివేశకృతంబును చరకునిచే సంస్కరింపబడినదియు నగు నాయుర్వేదతంత్రమగు సూత్రస్థానమునందు లంఘనబృంహణీయ మనునది యిరువది రెండవయధ్యాయము సమాప్తము.

త్రయోవింశోఽధ్యాయము.

అవతారిక:—పై యధ్యాయమున లంఘనబృంహణాది భేదములచే నుపక్రమములు ఆరువిధములుగ జెప్పబడినవి. అవియే సంతర్పణము అపతర్పణము నను రెండు విధముల నుండునని వాని భేదముల నిరూపించుటకై సంతర్పణీయాధ్యాయము చెప్పబడును.

మూ. అథాతస్సన్తర్పణీయమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః. ౧
ఇతి హ స్మాహ భగవానాత్రేయః. ౨

వ్యా. లంఘనబృంహణీయాధ్యాయమును జెప్పినపిదప సంతర్పణవిషయముల వివరించునట్టి సంతర్పణీయాధ్యాయము త్రికాలజ్ఞానియగు నాత్రేయుం డుపదేశించిన దానికి న్యూనాతిరేకము కాకుండునట్లు వివరించెదనని యర్థము.

సంతర్పణాధిక్యమున గల్గువ్యాధులు.

మూ. సన్తర్పయతి యస్స్నిగ్ధైః మధురైర్గురుపిచ్ఛిలైః,
నవాన్నైర్నవమద్యైశ్చ మాంసైశ్చానూపవారిజైః. 3
గోరసైర్గౌడికైశ్చాన్నైః పైష్టికైశ్చాతిమాత్రశః,
చేష్టాద్వేషీ దివాస్వప్నశయ్యాసనసుఖే రతః. ౪
రోగాస్తస్యోపజాయన్తే సన్తర్పణనిమిత్తజాః,

వ్యా. ఏమనుజుడు స్నిగ్ధంబులును, మధురంబులును, పిచ్ఛిలంబులును నగు నాహారముల చేతను, నూతనములగు ధాన్యములచే సిద్ధమైన యన్నము చేతను, క్రొత్త మద్యముల చేతను, అనూప (జలప్రాంతమున నుండుజంతువుల) మాంసము చేతను, జలజంతువుల మాంసముల చేతను, ఆవుపాల చేతను, గుడాన్నము (చక్కెరపొంగలి) చేతను, పిష్టము చేయబడిన భక్ష్యాదుల చేతను, మిక్కిలి యధికముగ తృప్తినొందినవాడు పనుల జేయక సోమరితనముచే పగటియందు పరుండి నిశ్చేష్టుడై నిద్రించుచున్నను, పనుల జేయక సుఖముగ కూర్చొనియున్నను అట్టివానికి సంతర్పణమునం జేసి క్రూరమైన వ్యాధులు సంభవించును.

స్నిగ్ధమధురాద్యాహారములను, నవాన్నాదులను, గోరసము మున్నగువానిని మిక్కిలి యధికముగ తృప్తికల్గునట్లు భుజించి, పనులజేయక సోమరిపోతువలె పగటియందును నిద్రాదిసుఖము ననుభవించుచున్నచో వానికి సంతర్పణాధిక్యమునం జేసి క్రిందజెప్పబడు ప్రమేహాదిరోగములు సంభవించునని భావము. (ఇచ్చట పనుల

జేయకుండుట, పగటినిద్ర, పరుండియుండుట, చేష్టలదక్కి యూర్గ్చొనియుండుట, ఇవియును సంతర్పణమున జేరినవి కావున, స్నిగ్ధాద్యాహారములచేనైనను, దివా స్వప్నాదులచేనైనను సంతర్పణనిమిత్తకములైనవ్యాధులు కల్గుననియు నర్థము చేయ దగును.)

సంతర్పణజనితవ్యాధులవివరణము.

మూ. ప్రమేహకణ్డూపిడకాః కోఠపాణ్డ్వామయజ్వరాః. ౫
కుష్ఠాన్యామప్రదోషాశ్చ మూత్రకృచ్ఛ్రమరోచకః,
తన్ద్రాక్లైబ్యమతిస్థౌల్యం ఆలస్యం గురుగాత్రతా. ౬
ఇన్ద్రియస్రోతసాం లేపః బుద్ధేర్మోహః ప్రమీలకః,
శోఫాశ్చైవంవిధాశ్చాన్యే శీఘ్రమప్రతికుర్వతః. ౭

వ్యా. పైజెప్పిన సంతర్పణమునకు శీఘ్రముగ ప్రతీకారము చేయనియెడ, ప్రమేహము, దురద, పిటికలు, దద్దురులు, పాండురోగము, జ్వరము, కుష్ఠము, అజీర్ణ రోగములైన విషూచి మున్నగునవి, మూత్రకృచ్ఛ్రము, అరోచకము, కునికిపాటు, నపుంసకత్వము, అతిస్థౌల్యము, పనులయం దాలస్యము, శరీరభారము, చక్షురాదీంద్రియ ములనాశములు అడచికొని తమవ్యాపారములయందు సామర్థ్యములేకుండుట, బుద్ధి మాంద్యము, ప్రమీలకము (ఎల్లప్పుడును స్వప్నావస్థను బోలె దేనినైన నవలోడనను జేయుచుండుట), శోఫము (నంజు), ఇవి మున్నగురోగములు కల్గును.

సంతర్పణజనితరోగచికిత్స.

మూ. శస్తముల్లేఖనం తత్ర విరేకో రక్తమోక్షణమ్,
వ్యాయామశ్చోపవాసశ్చ ధూమాశ్చ స్వేదనాని చ. ౮

వ్యా. అట్టి సంతర్పణజనితరోగములయందు వమనవిరేచనంబులును, రక్తమోక్ష ణంబును, దేహపరిశ్రమము జేయుటయు, ఉపవాసముండుటయు, ధూమపానంబును, స్వేదనంబును (చెమటబట్టించుటయు) యుక్తములుగ నుండును.

అభయాప్రాశాదియోగములు.

మూ. సక్షౌద్రశ్చాభయాప్రాశః ప్రాయో రూక్షాన్నసేవనమ్,
చూర్ణప్రదేహా యే చోక్తాః కణ్డూకోఠవినాశనాః ౯
త్రిఫలారగ్వధం పాఠాం సప్తపర్ణం సవత్సకమ్,
ముస్తం నిమ్బం సమదనం జలేనోత్క్వాథితం పిబేత్. ౧౦

తేన మేహాదయో యాన్తి నాశమభ్యస్యతో ధ్రువమ్,
మాత్రాకాలప్రయుక్తేన సన్తర్పణసముత్థితాః. ౧౧

వ్యా. మరియు పైజెప్పిన వ్యాధులయందు కరకకాయలను చూర్ణము జేసి తేనెలో కలిపి సేవించుటయు, రూక్షములైన యన్నములభుజించుటయు మంచిది. ఆరగ్వధీయమను మూడవయధ్యాయమున 'కుష్ఠం హరిద్రే' అని యుపక్రమించి చెప్పబడిన కండూకోఠముల హరించు చూర్ణంబులును ప్రదేహంబులును ఉపయోగింపదగును. మరియు త్రిఫలములు, రేల, చిరుబొద్ది, కానుగు, కొడిసెపాల, తుంగగడ్డలు, వేపపట్ట, శృంగకాయ, వీనినన్నింటిని సమభాగములుగ గూర్చి నీళ్లుపోసి క్వాథము చేసి పానము చేయవలెను. అట్టి క్వాథమును మాత్రాకాలాదుల ననుసరించి ప్రతిదినము సేవించుచు నభ్యాసము చేయుచున్నచో సంతర్పణమున గల్గినప్రమేహము మున్నగు వ్యాధులన్నియు శమించును.

ఆరగ్వధాదియోగము.

మూ. ముస్తమారగ్వధః పాఠా త్రిఫలా దేవదారు చ,
శ్వదంష్ట్రా ఖదిరో నిమ్బః హరిద్రే త్వక్చ వత్సకాత్. ౧౨
రసమేషాం యథాదోషం ప్రాతః ప్రాతః పిబేన్నరః,
సన్తర్పణకృతైస్సర్వైః వ్యాధిభిః విప్రముచ్యతే. ౧౩

వ్యా. తుంగగడ్డలు, రేలకాయలోనిజిగురు (లేక రేలపట్ట), చిరుబొద్ది, త్రిఫలములు, దేవదారుపట్ట, పల్లేరు, చండ్రపట్ట, వేపపట్ట, పసుపు, మ్రానిపసుపు, కొడిసపాలపట్ట వీనినన్నిటిని జేర్చి కషాయము కాచి దోషముయొక్క బలానుసారముగ పరిమాణము గల్పించి ప్రతిదినంబును ఉదయకాలమున సేవించినచో సంతర్పణముచే గల్గినవ్యాధులు నివర్తించును.

త్వగ్దోషహరోద్వర్తనము.

మూ. ఏభిశ్చోద్వర్తనోద్ఘర్షస్నానయోగోపయోజితైః,
త్వగ్దోషాః ప్రశమం యాన్తి తథా స్నేహోపసంహితైః. ౧౪

వ్యా. పైజెప్పబడిన తుంగగడ్డలు రేల మున్నగువానిని నలుగుపిండివలె చూర్ణము చేసి శరీరమునకు నూనెపూసికొనినయెడను నూనెను పూసికొనకయైనను నలుగు పెట్టుకున్నను చర్మదోషములు నివర్తించును. మరియు నా ద్రవ్యములనుగూర్చి స్నేహపాకవిధిగ తైలము కాచి ఆట్టితైలమును బూసికొనినను చర్మదోషములు హరించును. (ఇచ్చట తైలమును బూసికొని నలుగు బెట్టుకొనిన నయ్యది యుద్వర్తనమనియు, తైలమును బూసికొనక నలుగు బెట్టికొనిన నయ్యది యుద్ఘర్షణమనియు చెప్పబడును.)

కుష్ఠాదిపానము.

మూ॥ కుష్ఠం గోమేదకం హిఙ్గు క్రౌఞ్చాస్థి త్ర్యూషణం వచామ్,
(క్రౌఞ్చాస్థీన్యూషణం వచామ్)
వృషకైలే శ్వదంష్ట్రాం చ ఖరాశ్వాం చాశ్మభేదికమ్. ౧౫
తక్రేణ దధిమణ్డేన బదరామ్లరసేన వా,
మూత్రకృచ్ఛ్రం ప్రమేహం చ పీతమేతద్వ్యపోహతి. ౧౬

వ్యా. చెంగల్వకోష్టు, గోమేదకపుమణి, ఇంగువ, క్రౌంచపక్షియొక్క అస్థులు, శుంఠి, పిప్పలి, మిరియాలు, వస, అడ్డసరము, ఏలకులు, పల్లేరు, కురాసాని యోమము, పాషాణభేది (కొండపిండిచెట్లు), వీనినన్నిటిని చూర్ణముచేసి మజ్జిగలోనైనను, పెరుగుమీది తేటనీటితోనైనను రేగుపండుయొక్క పుల్లనిరసముతోనైనను కలిపి పుచ్చుకొనిన (త్రాగిన) మూత్రకృచ్ఛ్రంబును, ప్రమేహంబును నివర్తించును.

తక్రహరీతకీ మున్నగు ప్రయోగములు.

మూ. తక్రాభయాప్రయోగైశ్చ త్రిఫలాయా స్తథైవ చ,
అరిష్టానాం ప్రయోగైశ్చ యాన్తి మేహాదయశ్శమమ్. ౧౭
త్ర్యూషణం త్రిఫలా క్షౌద్రం క్రిమిఘ్నం సాజమోదకమ్,
మన్థోఽయం సక్తవస్తైలం హితో లోహోదకాప్లుతః. ౧౮

వ్యా. తక్రహరీతకీప్రయోగంబునను, త్రిఫలారిష్టప్రయోగంబునను, ప్రమేహాము మున్నగునవి శాంతినొందును. మరియు త్ర్యూషణములు (శుంఠి పిప్పలి మిరియాలు), త్రిఫలములు (కరక తాని ఉసిరికకాయలు), తేనె, వాయువిడంగములు, ఓమము, సత్తుపిండి వీనిని చూర్ణము అగరుద్రావకమును నెయ్యి మున్నగు స్నేహములను చేర్చి మంథము చేసియు త్రాగిన ప్రమేహము మున్నగువ్యాధుల హరించును.

సంతర్పణజనితరోగహరవ్యోషాదిసత్తుపానము.

మూ. వ్యోషం విడఙ్గం శిగ్రూణి త్రిఫలాకటురోహిణీ,
బృహత్యౌ ద్వే హరిద్రే ద్వే పాఠా సాతివిషా స్థిరా. ౧౯
హిఙ్గు కేబుకమూలాని యవానీ ధాన్యచిత్రకమ్,
సౌవర్చలమజాజీం చ హపుషాం చేతి చూర్ణయేత్. ౨౦
చూర్ణతైలఘృతక్షౌద్రభాగాస్స్యుర్మానతస్సమాః,
సక్తూనాం షోడశగుణో భాగః సన్తర్పణం పిబేత్. ౨౧

ప్రయోగాత్తస్య శామ్యన్తి రోగాస్సన్తర్పణోత్థితాః,
ప్రమేహా మూఢవాతాశ్చ కుష్ఠాన్యర్శాంసి కామలాః. ౨౨
ప్లీహా పాణ్డ్వామయశ్శోథః మూత్రకృచ్ఛ్రమరోచకః,
హృద్రోగో రాజయక్ష్మా చ కాసశ్శ్వాసో గళగ్రహః ౨౩
క్రిమయో గ్రహణీదోషాః శ్వైత్ర్యం స్థౌల్యమతీవ చ,
నరాణాం దీప్యతే చాగ్నిః స్మృతిర్బుద్ధిశ్చ వర్ధతే. ౨౪

వ్యా. త్రికటుకములు, వాయువిడంగములు, మునగగింజలు, త్రిఫలములు, కటుకరోహిణి, ములక, వాకుడు, పసుపు, మ్రానిపసుపు, చిరుబొద్ది (లేక అగరుశుంఠి), అతివస, ముయ్యాకుపొన్న, ఇంగువ, కేబుకము (ఇది గ్రంథికవిశేషము), దీనివేరు, ఓమము, దనియాలు, చిత్రమూలము, సౌవర్చలవణము, జిలకర, బోడతరను వీనినన్నిటిని సమభాగముగ జేర్చి చూర్ణముచేసి యాచూర్ణసముదాయమునకు సమభాగముగ తైలమును, నేతిని, తేనెను కూర్చి (ఇచ్చట తైలము ఘృతము తేనె అను నీమూడును ఒక్కొకటియు చూర్ణమునకు సమభాగముగ నుండవలెను). అట్టి చూర్ణమునకు పదునారుభాగములుగ సత్తుపిండిని కలిపి యన్నిటి నొకటిగ జేర్చి నీళ్లుబోసి కలియబెట్టి త్రాగునది.

(పైజెప్పినయౌషధము నీళ్లలో జేర్చి త్రాగుటవలన సంతర్పణమని పేరుగల్గినది) దీనిని త్రాగుటవలన సంతర్పణములగు నాహారవిహారాదులచే గల్గినవ్యాధులన్నియు నివర్తించును. మరియు ప్రమేహములు, మూఢవాతము, పలుదెరంగులైన కుష్ఠములు, అర్శోరోగములు, కామలారోగములు, ప్లీహరోగము,పాండురోగము, శోఫము,మూత్రకృచ్ఛ్రము, అరోచకము, హృద్రోగము, రాజయక్ష్మ, కాసము, శ్వాసము, గళగ్రహము (కుత్తుకపట్టినట్లుండుట), క్రిమిరోగము, గ్రహణీరోగములు, శ్విత్రకుష్ఠము, అధికమైన స్థౌల్యము ఈవ్యాధులన్నియు పైజెప్పినయౌషధమును సేవించినయెడ నివర్తించును. జఠరాగ్నిదీప్తి కల్గును. స్మృతియు బుద్ధియు వృద్ధినొందును.

(ఇచ్చట పైజెప్పినవిధముగ చూర్ణతైలాదులనన్నిటిని ఉదకమున కలిపి యుంప యోగించదగినది కావున సంతర్పణము. అయ్యది సంతర్పణజనితరోగములను శమించుటం జేసి యపతర్పణము నగును).

స్థౌల్యహరసామాన్యచికిత్స.

మూ. వ్యాయామనిత్యో జీర్ణాశీ యవగోధూమభోజనః,
సన్తర్పణకృతైర్దోషైః స్థౌల్యం ముక్త్వా విముచ్యతే. ౨౫

ఉక్తం సన్తర్పణోత్థానామపతర్పణమౌషధమ్,
వక్ష్యన్తే సౌషధాశ్చోర్ధ్వమపతర్పణజా గదాః. ౨౬

వ్యా. ప్రతిదినమునను దేహపరిశ్రమము జేయువాడును, భుజించినయాహారము చక్కగ జీర్ణించినపిదప మరల భుజించువాడును, యవలచేతను గోధుమముల చేతను సిద్ధమైనయన్నమును భుజించువాడును, సంతర్పణరూపములైన యాహారవిహారాదులచే గల్గినశరీరస్థౌల్యమును వదలి సుఖముగ నుండును. ఇత్తెరంగున సంతర్పణమున సంభవించు రోగశమనమునకై యపతర్పణరూపమైన యౌషధము చెప్పబడినది. పిమ్మట నీక్రింద అపతర్పణముచే గల్గురోగంబులు వానిశమింపజేయు నౌషధములును వివరింపబడును.

—అపతర్పణముచే గల్గురోగములు.—

మూ. దేహాగ్నిబలవర్ణౌజః శుక్రమాంసపరిక్షయః,
జ్వరః కాసానుబన్ధశ్చ పార్శ్వశూలమరోచకః ౨౭
శ్రోత్రదౌర్బల్యమున్మాదః ప్రలాపో హృదయవ్యథా,
విణ్మూత్రసఙ్గ్రహశ్శూలం జఙ్ఘోరుత్రికసంశ్రయమ్. ౨౮
పర్వాస్థిసన్ధిభేదశ్చ యే చాన్యే వాతజా గదాః,
ఊర్ధ్వవాతాదయస్సర్వే జాయన్తే ఽపతర్పణాత్. ౨౯

వ్యా. అపతర్పణముచేత శరీరబలంబును, అగ్నిబలంబును, శరీరవర్ణంబును, ఓజస్సును, శుక్రంబును, మాంసంబును క్షీణించును. దగ్గుతోగూడిన జ్వరము సంభవించును. ప్రక్కనొప్పియు, అరోచకంబును కల్గును. చెవులు బలహీనములై శబ్దమును గ్రహింపనేరకుండును. ఉన్మాదంబును (పిచ్చి), ప్రలాపంబును (నిరర్థకముగ పదరుట), హృదయంబున బాధయు కల్గును. మలమూత్రములు బంధింపబడును. పిక్కలయందును తొడలయందును వెన్నెముకకు క్రిందిసంధిభాగమునను శూలమున గ్రుమ్మినవిధముగ పోటు పుట్టును. అస్థిసంధులన్నిటియందును ఊడిపోవునట్లు బాధ కల్గును. ఇతరములైన యనేక వాతవ్యాధులును, శరీరోర్ధ్వభాగమున ఊర్ధ్వశ్వాసరూపమైనవాతవ్యాధులును అపతర్పణమున కల్గును.

ఇచ్చట నూర్ధ్వవాతమనగ నూర్ధ్వశ్వాసమని యర్థము. లేక "అధః ప్రతిహతో వాయుః శ్లేష్మణా కుపితేన చ, కరోత్యనిశముద్గారం ఊర్ధ్వవాతస్స ఉచ్యతే" అని తంత్రాంతరమున జెప్పబడిన యూర్ధ్వవాతమను వ్యాధివిశేషమని యర్థము చేయనగును.

(ప్రకుపితమైన కఫముచే వాతము క్రిందికి ప్రతిహతమై యెల్లప్పుడును త్రేనుపుల గల్గించును. ఇయ్యది యూర్ధ్వవాత మనబడునని యర్థము).

అపతర్పణజనితకార్శ్యమునకు సంతర్పణవిధి.

మూ. తేషాం సన్తర్పణం తజ్జ్ఞైః పునరాఖ్యాతమౌషధమ్,
యత్తదాత్వే సమర్థం స్యాత్ అభ్యాసే వా తదిష్యతే. ౩౦

వ్యా. పైజెప్పిన అపతర్పణముచే గల్గిన శరీరకార్శ్యము మున్నగువ్యాధులయందు సంతర్పణౌషధమును సేవించుట యుక్తము. అట్టి సంతర్పణము కేవలము తాత్కాలికమైన యపతర్పణమున కల్గిన కృశత్వాదులను, చిరకాలము అపతర్పణాభ్యాసమున కల్గిన కార్శ్యాదులను పోగొట్టుటకు సమర్థముగ నుండుదాని నుపయోగింపదగునని ఋషుల సమ్మతము.

చిరకాలక్షీణతయందు సంతర్పణాదివిధానము.

మూ. సద్యః క్షీణో హి సద్యో వై తర్పణేనోపచీయతే,
నర్తే సన్తర్పణాభ్యాసాత్ చిరక్షీణస్తు పుష్యతి. ౩౧
దేహాగ్నిదోషభైషజ్యమాత్రాకాలానువర్తినా,
కార్యమత్వరమాణేన భేషజం చిరదుర్బలే. ౩౨
హితా మాంసరసాస్తస్మై పయాంసి చ ఘృతాని చ,
స్నానాని వస్తయోఽభ్యఙ్గాః తర్పణాస్తర్పణాశ్చ యే. ౩౩

వ్యా. తాత్కాలికముగ (తటాలున) నపతర్పణమునంజేసి హఠాత్తుగ సంభవించిన శరీరకార్శ్యము తత్కాలముననే సంతర్పణము నాచరించినయెడ అప్పుడే అట్టి కృశత్వము హరించి శరీరము బలిసి పుష్టిజెందును. అటుగాక చిరకాలమునుండి రోగములచే శరీరము కృశించినయెడ చిరకాలము క్రమముగ సంతర్పణము నభ్యాసముచేసినగాని శరీరమునకు పుష్టి గల్గదు.

మరియు చిరకాలమునుండి కృశించియున్నవానికి శరీరబలమును అగ్నిబలమును వాతాదిదోషబలమును చక్కగ గమనించి, తత్తదనుకూలముగ నౌషధమును పరిమాణము గల్పించి దేశకాలాదుల గమనించి, తొందరపడక మెలమెల్లగ సంతర్పణమును జేయదగును. (చిరకాలముగ వ్యాధ్యాదుల కృశతనొందినవానికి తటాలున బలవత్తరమైన సంతర్పణౌషధము నుపయోగించినయెడ దానంజేసి జఠరాగ్ని చల్లారి హానిని కల్గించును.

కావున అట్టివారికి శరీరాగ్నిబలాదుల ననుసరించి యౌషధమాత్రను కల్పించి నానాట మెలమెల్లగ సంతర్పణ నుపయోగింపవలెనని భావము).

అట్టి చిరకాలముగ కృశించినవారికి మాంసరసంబులును, పాలును, ఘృతంబులును, స్నానంబులును, వస్తులును, అభ్యంగనములును హితకరములు. అట్టిమాంసరసాదులు సంతర్పణకరము లగునౌషధాదులచే సంస్కరింపబడినవిగ నుండవలెను. (సంతర్పణ రెండు విధములు. అందొకటి కేవలము సంజ్ఞామాత్రమై యపతర్పణమును జేయునది. ఇదియే యపతర్పణరూపమైన చికిత్సలయందు "వ్యోషం విడంగం...సన్తర్పణం పిబేత్" అని చెప్పబడినది. ఇది స్వరూపముచేత సంతర్పణమని సంజ్ఞచేయబడినదికాని, గుణముచేత సంతర్పణము కానేరదు. అటుకాక కేవలము తృప్తినొందించుటచే పుష్టికల్గించునది రెండవది. అయ్యది యీక్రింద "శర్కరాపిప్పలీమూల" అను గ్రంథముచే జెప్పబడును. ఇచ్చట నారెంటిలో తర్పణమునుచేయునట్టి సంతర్పణములనే యుపయోగింపవలెనని "తర్పణాస్తర్పణాశ్చ యే" అని చెప్పబడినది).

శర్కరాదిసంతర్పణమంథము.

మూ. జ్వరకాసప్రసక్తానాం కృశానాం మూత్రకృచ్ఛ్రిణామ్,
తృష్యతామూర్ధ్వవాతానాం హితం వక్ష్యామి తర్పణమ్. 3౭
శర్కరాపిప్పలీమూలఘృతక్షౌద్రసమాంశకః, (సమాంశకైః)
సక్తుర్ద్విగుణతో వృష్యః తేషాం మన్థః ప్రశస్యతే. 3౮

వ్యా. జ్వరము, కాసము ఇవిరెండును చాలకాల మనుసరించి బాధించుటచేత కృశించినవారికిని, మూత్రకృచ్ఛ్రవ్యాధిపీడితులకును, దప్పిచేత బాధపడువారికిని, పైజెప్పిన యూర్ధ్వవాతముచే బాధితులకును, హితకరమైన సంతర్పణము క్రింద చెప్పబడును.—చక్కెర, పిప్పలిమూలము (మోడి), నెయ్యి, తేనె, ఇవియన్నియు సమభాగములు, సత్తుపిండి పైజెప్పినవానికన్నిటికిని రెండింతలుగ జేర్చి యన్నిటి నొకటిగగూర్చి మంథముచేసిన నయ్యది వృష్యముగ నుండును. ఇయ్యది పైజెప్పినకార్శ్యమున నుపయోగించుటకు మిక్కిలి ప్రశస్తము. (తక్కిన సంతర్పణమంథములయందును ఈభాగముల ననుసరించియే కల్పింపనగును).

వాతాద్యనులోమనసంతర్పణమంథము.

మూ. సక్తవో మదిరా క్షౌద్రం శర్కరా చేతి తర్పణమ్,
పిబేన్మారుతవిణ్మూత్రకఫపిత్తానులోమనమ్. 3౯

వ్యా. సత్తుపిండి, మద్యము, తేనె, చక్కెర వీనినన్నిటిని మంథముజేసి త్రాగిన -హో వాతము, మలమూత్రములను, కఫపిత్తములను అనులోమములుగ సంచరింపజేయును. సంతర్పణమగును. (ఇచ్చట మదిర తేనె చక్కెర అను నీమూడును సమభాగములుగను ఈమూటికి ద్విగుణముగ సత్తుపిండిని చేర్పవలెనని యెఱుంగునది).

ఉదావర్తాదిహరతర్పణము.

మూ. ఫాణితం సక్తవస్సర్పిః దధిమణ్డోఽమ్లకాఞ్జికమ్,
తర్పణం మూత్రకృచ్ఛ్రఘ్నం ఉదావర్తహరం పిబేత్. ౩౭

వ్యా. ఫాణితము (చక్కెరపాకము), సత్తుపిండి, నెయ్యి, పెరుగుమీదిమీగడ, పులిగంజి వీనినన్నిటిని పైజెప్పినభాగముల ప్రకారము చేర్చి త్రాగినయెడ మూత్రకృచ్ఛ్రమును ఉదావర్తమును హరించును. ఇదియు తర్పణము.

మద్యవికారహరమన్థము.

మూ. మన్థః ఖర్జూరమృద్వీకా వృక్షామ్లామ్లీకదాడిమైః,
పరూషకైస్సామలకైః యుక్తో మద్యవికారనుత్. ౩౮

వ్యా. ఖర్జూరపండు, ద్రాక్షపండు, చింతపండు, పులిచింతాకు, దానిమ్మ, చిట్టీతపండు, ఉసిరికకాయలు వీనినన్నిటిని చేర్చి మంథముజేసిన నయ్యది మద్యపానమున గల్గిన వికారమును పోగొట్టును.

సద్యస్సంతర్పణమంథము.

మూ. స్వాదురమ్లో జలకృతః సస్నేహో రూక్ష ఏవ వా,
సద్యస్సన్తర్పణో మన్థః స్థైర్యవర్ణబలప్రదః, ఇతి. ౩౯

వ్యా. తీపికల్గిన వస్తువులను పులుపుకలవస్తువులను చేర్చి యుదకము బోసి స్నేహద్రవ్యమును చేర్చియైనను చేర్పకయైనను మంథముజేసిన నయ్యది సద్యస్సంతర్పణమగును. (అప్పుడే పుష్టిని కల్గించునదియని భావము.) శరీరమును దృఢముగ జేయును. కాంతిని బలమును కల్గించును.

అధ్యాయవిషయసంగ్రహము.

మూ. తత్ర శ్లోకః:—
సన్తర్పణోత్థా యే రోగాః రోగా యే చాపతర్పణాత్,
సన్తర్పణీయే తేఽధ్యాయే సౌషధాః పరికీర్తితాః. ౪౦

వ్యా. సంతర్పణముచే జనించురోగములును, అపతర్పణమున గల్గురోగములును, ఆరెంటికి దగిన యౌషధంబులును, సంతర్పణమను నీయధ్యాయమున నాత్రేయమహర్షిచే విస్తరముగ వివరింపబడినవి.

ఇత్యగ్నివేశకృతే తన్త్రే చరకప్రతిసంస్కృతే సూత్రస్థానే సన్తర్పణీయో నామ త్రయోవింశోఽధ్యాయః.

వ్యా. ఇత్తెరంగున నగ్నివేశకృతంబును చరకునిచే సంస్కరింపబడినదియుం నగు నాయుర్వేదతంత్రమునందు సూత్రస్థానమున నిరువదిమూడవ యధ్యాయము సమాప్తము.

చతుర్వింశాధ్యాయము.

అవతారిక:—పైగ్రంథమున వాతపిత్తకఫముల నుద్దేశించి వాని స్వరూపంబును వానివలన గల్గురోగములకు బృంహణ లంఘనాది రూపములచే నారువిధములైన సామాన్యచికిత్సలును వివరింపబడినవి. రక్తమును వాతాదులవలె సమస్థితి నున్నపుడు శరీర పోషకంబును, వికృతి జెందినపుడు రోగజనకంబును నగును; కావున రక్తమునకు సంబంధించిన విషయములను, దానివలన కల్గురోగములను దానికి సంబంధించిన సంతర్పణాది రూపమైన చికిత్సను దెల్పునట్టి విధిశోణితీయ మనునధ్యాయము చెప్పబడును.

మూ అథాతో విధిశోణితీయమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః. ౧

ఇతి హ స్మాహ భగవానాత్రేయః. ౨

వ్యా. సంతర్పణీయాధ్యాయమును చెప్పినపిదప శోణితవిధి ననుసరించి చెప్పబడు విధిశోణితీయ మనునధ్యాయమును త్రికాలజ్ఞానవేత్తయగు నాత్రేయుం డుపదేశించిన దానికి న్యూనాతిరేకములు లేకుండునట్లు వివరించెదనని భావము. 'విధినా శోణితం' అనుశబ్దము నధికరించి చెప్పబడిన యధ్యాయము విధిశోణితీయమని యధ్యాయసంజ్ఞ నెరుంగునది.

రక్తసంబంధములగు రోగములును వాతాదిదోషములవలననే కల్గును; అయినను తక్కినధాతువులకన్న రక్తమున గల్గురోగము లనేకములు కావున ప్రధానమని యుద్దేశించి రక్తమునకు ప్రత్యేకాధ్యాయము చెప్పబడినది యని యెరుంగునది.

రక్తము శుద్ధమగుటకు కారణములు.

మూ. విధినా శోణితం జాతం శుద్ధం భవతి దేహినామ్,
దేశకాలౌకసాత్మ్యానాం విధిర్యః సంప్రకాశితః. 3

వ్యా. శరీరమునందు పుట్టునట్టిరక్తము తస్యాశితీయాధ్యాయమున జెప్పబడిన విధిప్రకారము జాంగలాది దేశములకును వసంతాదికాలములకు అభ్యాసమునకు సాత్మ్యములగు నాహారవిహారాదివిధి నవలంబించి యాచరించుటచేత పరిశుద్ధముగ నుండును.

అనగా తస్యాశితీయాధ్యాయమున (ఆరవయధ్యాయమున) దేశకాల అభ్యాసములకు సంబంధించిన సాత్మ్యములగు నాహారవిహారాదివిధులు చెప్పబడినవి. అట్టి విధిని మీరక యాహారవిధుల నాచరించినయెడ శరీరమునందలి రక్తము నిర్దుష్టముగ నుండునని భావము. సాత్మ్యమన—"దేశానామామయానాం చ విపరీతగుణం గుణైః, సాత్మ్యమిచ్ఛన్తి సాత్మ్యజ్ఞాః చేష్టితం చాద్యమేవ చ" అని తస్యాశితీయముననే చెప్పబడినది. దేశాదులకు విపరీతగుణములైన యాహారవిహారాదులు దేశాదిసాత్మ్యములని భావము. "ఉపశేతే యదౌచిత్యాత్ ఓకసాత్మ్యం తదుచ్యతే" యని యోకసాత్మ్యము చెప్పబడినది.

కొందరు శరీరమున బుట్టిన రక్తము కొన్ని కారణాంతరములచే దుష్టమైనచో నయ్యది తస్యాశితీయాధ్యాయమున జెప్పిన దేశ-కాల-అభ్యాసములకు సాత్మ్యము నుద్దేశించి చెప్పినవిధి నవలంబించినచో శుద్ధమగునని పై శ్లోకమునకు వ్యాఖ్యానము చేసెదరు.

విశుద్ధరక్తకృత్యము.

మూ. తద్విశుద్ధం హి రుధిరం బలవర్ణసుఖాయుషా,
యునక్తి ప్రాణినం ప్రాణశ్శోణితం హ్యనువర్తతే. ౪

వ్యా. పరిశుద్ధమైన యారక్తమును ఆధారముగ జేసికొని ప్రాణముండును; కావున పై జెప్పిన రీతిగ తస్యాశితీయాధ్యాయమునందలి విధానము నవలంబించుటచే పరిశుద్ధమైన రక్తము మనుజులకు బలమును శరీరవర్ణమును ఆయువును చెడనీయక సమకూర్చుచుండును.

'తద్విశుద్ధం' అనుచోట 'తేన (విధినా) శుద్ధం' అను విగ్రహముచేత తస్యాశితీయమున జెప్పినవిధిచే శుద్ధమైనరక్తము అని యర్థమగును. లేక తచ్ఛబ్దము పూర్వపరామర్శకము కావున పైజెప్పబడిన శుద్ధరక్తమనియైన యర్థము సమంజసము. మరియు దశప్రాణాయతనీయమను నిరువదితొమ్మిదవయధ్యాయమున "దశైవాయతనాన్యాహుః ప్రాణా యేషు ప్రతిష్ఠితాః, శఙ్ఖౌ మర్మత్రయం కంఠో రక్తం శుక్రౌజసీ గుదమ్" అని చెప్పినప్రకారము రక్తము ప్రాణమున కాధారమని తెలియుచున్నది.

రక్తదుష్టికారణములు.

మూ. ప్రదుష్టబహుతీక్ష్ణోష్ణైః మద్యైరన్యైశ్చ తద్విధైః,
(రసైశ్చ తద్విధైః)
తథాతిలవణక్షారైః అమ్లైః కటుభిరేవ చ. ౫
కులుత్థమాషనిష్పావతిలతైలనిషేవణైః,
పిణ్డాలుమూలకాదీనాం హరితానాం చ సర్వశః. ౬
జలజానూపశైలానాం ప్రసహానాం చ సేవనాత్,
దధ్యమ్లమస్తుసక్తూనాం సురాసౌవీరకస్య చ. ౭
విరుద్ధానాముపక్లిన్నపూతీనాం భక్షణేన చ,
భుక్త్వా దివా ప్రస్వపతాం ద్రవస్నిగ్ధగురూణి చ ౮
అత్యాదానం తథా క్రోధం భజతాం చాతపానలౌ,
ఛర్దివేగప్రతీఘాతాత్ కాలే చానవసేచనాత్. ౯
శ్రమాభిఘాతసన్తాపైః అజీర్ణాధ్యశనైస్తథా,
శరత్కాలస్వభావాచ్చ శోణితం సంప్రదుష్యతి. ౧౦

వ్యా. మిక్కిలి దుష్టములైన (స్వాభావికమైన ప్రకృతివిరుద్ధములైన)వియు, మిక్కిలి తీక్ష్ణంబులును, ఉష్ణంబులునైన మద్యములను త్రాగుట, అట్టి చెడ్డగుణములుకల పానకాదులను త్రాగుట (లేక దుష్టంబులును తీక్ష్ణోష్ణంబులునైన యన్నముల భుజించుట), అధికమైన లవణంబును (ఉప్పును) కారమును కల యన్నాదులనైనను, అమ్ల కటురసములు పదార్థములనైనను భుజించుట, ఉలవలు, మినుములు, అనుములు, నువ్వులు, నూనె వీనిని సేవించుట, పెండలము, ముల్లంగి మున్నగుదుంపలను, పలుదెరంగులైన యాకుకూరలను తినుట, నీటిజంతువులయొక్కయు, జలప్రాంతమునందు జంతువులయొక్కయు, కొండగుహలలోనుండు జంతువులయొక్కయు, ప్రసహముల (బలాత్కారముగ జంతువులహింసించు బెబ్బులి మున్నగుజంతువుల) యొక్కయు, మాంసమును తినుట; పెరుగు, పులిసిన పెరుగుమైపొగడ, సత్తుపిండి, సురయను మద్యము, పులిసిన కూటిసీళ్లు వీనిని త్రాగుట; పరస్పరవిరుద్ధములైన క్షీర మత్స్యములనొకటిగ జేర్చి యుపయోగించుట, కుళ్లిన వస్తువులను కంపెత్తినవస్తువులను తినుట, ద్రవంబును స్నిగ్ధంబును గురుత్వము కల్గినదియు నగు నాహారమును భుజించి పగటియందు నిదురించుట, తాను భుజించుపరిమితికన్న మిక్కుటముగ భుజించుట, కోపపడుట, ఎండయందును నిప్పుసెగయందును

నివసించుట, వాంతిరానున్నపుడు దానిని రానీయక నిరోధించుట, రక్తమోచనము చేయవలసిన శరత్కాలమున చేయకుండుట, పనుల జేయుటవలన నలసట జెందుట, దెబ్బలు మొదలగు నభిఘాతము కల్గుట, మనస్సంతాపము జెందుట, ఈకారణములచేత రక్తము చెడును. మరియు శరత్కాలమున కాలస్వభావమునంజేసి (పైకారణములు లేకున్నను) రక్తము చెడును. మరియు పక్వముగాని యన్నము భుజించినను, భుజించిన యాహారము జీర్ణము కాకుండునపుడు మరల భుజించినను రక్తము చెడును.

ఇచ్చట "పిత్తం ప్రాయశ్శరది కుప్యతి" అనువచనముచేత పిత్తము ప్రకోపమును చెందునని శరదృతుచర్యలో చెప్పబడినది. పిత్తము ప్రకోపము జెందినపుడు దానికి ఆధారమైన రక్తంబును చెడును. కావుననే శరదృతువునందు పిత్తప్రతీకారమునకై "తిక్తస్య సర్పిషః పానం విరేకో రక్తమోక్షణమ్" అని రక్తమోక్షణంబును శరదృతు చర్యయందు చెప్పబడినది. శరత్కాలమున రక్తమోక్షణము చేయనిచో రక్తము దుష్టమగునని "కాలే చానవసేచనాత్" అనువాక్యముచే రక్తదుష్టికారణము చెప్పబడినది.

రక్తదుష్టివలన గల్గురోగములు.

మూ. తతశ్శోణితజా రోగాః ప్రజాయన్తే పృథగ్విధాః,
ముఖరోగోఽక్షిరాగశ్చ (పాకశ్చ) పూతిఘ్రాణాస్యగన్ధతా.
గుల్మోపకుశవీసర్పరక్తపిత్తప్రమీలకాః,
విద్రధీ రక్తమేహశ్చ ప్రదరో వాతశోణితమ్. ౧౨
వైవర్ణ్యమగ్నినాశశ్చ పిపాసా గురుగాత్రతా,
సన్తాపశ్చాతిదౌర్బల్యం అరుచిశ్శిరసశ్చ రుక్. ౧౩
విదాహశ్చాన్నపానస్య తిక్తామ్లోద్గిరణం క్లమః,
క్రోధప్రచురతా బుద్ధేస్సమ్మోహో లవణాస్యతా. ౧౪
స్వేదశ్శరీరదౌర్గన్ధ్యం మదః కమ్పః స్వరక్షయః,
తన్ద్రా నిద్రాతియోగశ్చ తమసశ్చాతిదర్శనమ్. ౧౫
కణ్డ్వారుకోఠపిటకాః కుష్ఠచర్మదలాదయః,
వికారాస్సర్వ ఏవైతే విజ్ఞేయాశ్శోణితాశ్రయాః. ౧౬

వ్యా. పైజెప్పిన కారణములచే దుష్టమైనరక్తమువలన నీరోగములు సంభవించును:—ముఖరోగము, కన్ను లెఱ్ఱవారుట (కన్నులు పుండగుట), ముక్కునను నోటియందును దుర్గంధము, గుల్మము, ఉపకుశము (దంతముల కాధారములగు చిగుళ్ల

ఘంను మంటకల్గి పస్నులు కదలుచుండురోగవిశేషము), విసర్పము, రక్తపిత్తము, ప్రమీలకము (మైకము), విద్రధి యనువ్రణవిశేషము, రక్తమేహము, రక్తప్రదరము, ాతరక్తము, శరీరవర్ణము మారియుండుట, అగ్నిమాంద్యము, దప్పి, ఒడలిబరువు, ంతాపము, మిక్కిలి బలహీనము, అరోచకము, తలనొప్పి, అన్నపానములు అతివేగ ంగ దహింపబడుట, చేదుగనైనను పులుపుగనైనను త్రేపులువచ్చుట, బడలిక, అధిక ంనకోపము, జ్ఞానము శూన్యమగుట, నోరు ఉప్పనైయుండుట, శరీరముపై నధికముగ ముటబట్టుట, ఒడలికంపు, మదము (తిక్కయెత్తినట్లుండుట), శరీరము వణకుట, ంఠస్వరము క్షీణించుట, కునికిపాటు, అతినిద్ర, చీకటిలోనున్నట్లు మైక మధికముగ మ్ముట, దురద, ఒడలినొప్పులు, శరీరముపై దద్దులును పొక్కులును కల్గుట, కుష్ఠములు, ర్మదళకుష్ఠము ఇవిమున్నగు నానావిధరోగములును రక్తము నాశ్రయించి (రక్తము షుటవలన) జనించురోగములు.

ఇచ్చట నుపకుశలక్షణము "కోష్ఠేషు దాహో భవతి తేషు దన్తాశ్చలన్తి చ, ుస్మిన్నుపకుశో నామ పిత్తరక్తకృతో గదః" అను సుశ్రుతవాక్యమునుబట్టి యెరుంగునది. ష్ఠమున చర్మదళమును వేరుగ చెప్పుటచేత చర్మదళకుష్ఠము విశేషముగ రక్తదుష్టిచే ునని యెరుంగునది. "శోణితజాః" అని చెప్పక "శోణితాశ్రయాః" రక్తము వాతా లవలె స్వతంత్రముగ (త్రిదోషముల నపేక్షింపక) రోగకారణము కానేరదని రిసెడి.

అనుక్తరక్తరోగపరిజ్ఞానోపాయము.

శ్లో. శీతోష్ణస్నిగ్ధరూక్షాద్యైః ఉపక్రాన్తాశ్చ యే గదాః,
సమ్యక్సాధ్యా న సిధ్యన్తి రక్తజాంస్తాన్విభావయేత్. ౧౭

వ్యా. మరియు కేవల వాత-పిత్త-కఫముల హరించుటకై శీత-ఉష్ణ-స్నిగ్ధ-రూక్షాది ులు కలచికిత్సలచే వ్యత్యస్తము లేక చక్కగ చికిత్స జేసినను నారోగములు ధ్యావస్థనుండియు శమించకున్నయెడ నట్టిరోగములన్నియు రక్తదోషమున సంభవిం వని యెరుంగునది.

వైద్యుడు కేవలము స్ఫుటముగ గానంబడు లక్షణములనుబట్టి వాతికమనియో త్తికమనియో శ్లైష్మికమనియో నిర్ణయించి, అట్టిదోషమునకు మాత్రము దగినశీతో ురూపమైన చికిత్సజేసినప్పుడు, వ్యాధి సాధ్యావస్థనుండియు శాంతినొందకుండు నెడ ్వ్యాధి రక్తముచే సంభవించినదని సామాన్యముగ రక్తజనితరోగమును గమనింపనగు భావము.

ఇయ్యది యనుపశయముచే వ్యాధిని నిర్ణయించుపద్ధతి. ఈవిధానము "గూఢ లింగం వ్యాధి ముపశయానుపశయాభ్యాం పరీక్షేత" అని చెప్పబడినది.

రక్తాశ్రయరోగములకు చికిత్స.

మూ. కుర్యాచ్ఛోణితరోగేషు రక్తపిత్తహరీం క్రియామ్,
విరేకముపవాసం (విరేకమనువాసం) వా స్రావణం శోణితస్య వా.

వ్యా. పైజెప్పినరక్తము నాశ్రయించినరోగములయందు రక్తపిత్తహరమైన చికిత్స జేయనగును. మరియు విరేచనము, ఉపవాసము, రక్తమోక్షణము జేయందగును. (లేక అనువాసనవస్తి జేయందగును.)

ఇచ్చట నీవిషయము నెరుంగునది:—రక్తజరోగములయందు రక్తదుష్టమైనపుడు అట్టిరక్తము నాశ్రయించి వాతాదులు ప్రకోపమునొంది రోగముల గల్గించును. అందు రక్తశామకచికిత్స ననుసరించక కేవల వాతాదిదోషమాత్రహరములైన స్నిగ్ధశీతాదిచికిత్సల మాత్రము చేసినయెడ స్వాశ్రయమైనరక్తముయొక్క ప్రభావమునంజేసి శమింపవు. కావున రక్తమును దానినాశ్రయించిన వాతాదిదోషములను (రెంటిని) శమింపజేయునట్టి చికిత్స జేయవలెను. అందును ప్రాయికముగ రక్తమును పిత్తంబును సమానముగ నుండును కావున రక్తపిత్తహరములైన విరేకంబును రక్తమోక్షణంబును విధింపబడినది. అట్టి విరేకాదిచికిత్సలను సందర్భానుసారముగ జేయనగును.

రక్తస్రావపరిమితి.

మూ. బలదోషప్రమాణాద్వా విశుద్ధ్యా రుధిరస్య వా,
రుధిరం స్రావయేజ్జన్తోరాశ్రయం ప్రసమీక్ష్య వా. ౧౯

వ్యా. రక్తమోక్షణముజేయుంతరి రోగియొక్కబలపరిమితి నాశ్రయించి రోగముయొక్క ప్రమాణము ననుసరించి తత్తదనుగుణముగ రక్తమును స్రవింపజేయవలెను. లేక యెంతరక్తమును స్రవింపజేసినచో దుష్టరక్తమంతయు వెడలి శరీరమునందలి రక్తము సంశుద్ధమగునో అంతరక్తమును వెడలింపవలెను. మరియు దుష్టమైన రక్తము జేరియున్న ప్రదేశమును చక్కగ గమనించి యెప్రదేశమున నెంతరక్తము విధ్యనుసారముగ స్రవింపజేయదగునో అంతరక్తమును వెడలించవలెను.

రోగము స్వల్పముగ నున్నప్పుడు స్వల్పముగను, బలవత్తరముగ నున్నపుడు అధికముగను రక్తమును స్రవింపజేయవలెను. ఎట్లులన:—కుష్ఠము స్వల్పముగ నున్నపుడు స్వల్పముగను, అధికముగ నున్నపుడు అధికముగను రక్తమును స్రవింపజేయవలెను. ఈవిషయము తంత్రాంతరమున "ప్రచ్ఛనమల్పే కుష్ఠే మహతిచశస్తం సిరావ్యధ

నమ్" అని చెప్పియున్నారు. సిరావ్యధనము, ప్రచ్ఛనము అనునవి వ్యాధిబలానుసారముగ జెప్పబడినవి. ఎట్టివిధానముచే ప్రమాదము కల్గకుండునో అట్టివిధి ననుసరించి రక్తస్రావము జేయందగునని ముఖ్యభావము.

వాతాదిదుష్టరక్తలక్షణములు.

మూ. అరుణాభం భవేద్వాతాత్ విశదం ఫేనిలం తను,
పిత్తాత్పీతాసితం రక్తం స్త్యాయత్యౌష్ణ్యాత్ చిరేణ చ. ౨౦
ఈషత్పాణ్డు కఫాద్దుష్టం పిచ్ఛిలం తన్తుమద్ఘనం,
ద్విదోషలిఙ్గం సంసర్గాత్ త్రిలిఙ్గం సాన్నిపాతికమ్. ౨౧

వ్యా. వాతముచే దుష్టమైనరక్తము మిక్కిలి యెఱ్ఱనిరంగుకల్గి జిడ్డులేక విశదముగను నురుగుతోగూడి పలుచనై యుండును. పిత్తముచే దుష్టమైనరక్తము నలుపుతో కూడిన పసుపురంగుకల్గి యుష్ణమై (వేడికల్గి) దానంజేసి చిరకాలమునకు ఘనీభవించును. కఫముచే దుష్టమైనరక్తము కొంచెముగ పాండురవర్ణముకల్గి జిగటగను తీగెలుసాగుచు ఘనీభవించి (గడ్డకట్టి) యుండును. మరియు పైజెప్పిన లక్షణములలో రెండేసిదోషముల లక్షణములు మిశ్రముగ నుండునపుడు ద్విదోషసంసర్గమున రక్తము దుష్టమైనదనియు, మూడుదోషములకు జెప్పినలక్షణములన్నియు కలిసియుండునెడ త్రిదోషసన్నిపాతమున రక్తము దుష్టమైనదనియు నెరుంగునది.

నిర్దుష్టరక్తలక్షణములు.

మూ. తపనీయేన్ద్రగోపాభం పద్మాలక్తకసన్నిభమ్,
గుఞ్జాఫలసవర్ణం చ విశుద్ధం విద్ధి శోణితమ్. ౨౨

వ్యా. వాతాదులచే దుష్టముగాక పరిశుద్ధముగ నుండురక్తము కాచబడి పసుపుమీరియుండు బంగరురంగును, ఇంద్రగోపపుపురుగువలె నెఱ్ఱనిడాలును, ఎఱ్ఱతామరవంటి రంగును, లత్తుకవంటిరంగునుకల్గియు, లేక గురిగింజవంటిరంగును కల్గియైన నుండును. (అట్టిలక్షణములబట్టి శుద్ధరక్తమని యెఱుంగనగునని భావము.)

మనుజులు వాతాదులలో నానాప్రకృతులు కల్గియుందురు కావున ఆయా ప్రకృతుల ననుసరించి ఆయారంగులు గల్గియుండునని తలంచి తపనీయాదిదృష్టాంతముచే ననేకవర్ణములు విశుద్ధరక్తమునకు జెప్పబడినవని యెఱుంగునది.

మరియు శుద్ధరక్తలక్షణములు వాగ్భటాచార్యునిచే నిట్లు చెప్పబడినవి:—
"మధురం లవణం కిఞ్చిత్ అశీతోష్ణమసంహితమ్, పద్మేన్ద్రగోపహేమావిశశలోహిత లోహితమ్. లోహితం ప్రవదేచ్ఛుద్ధం తనోస్తేనైవ చ స్థితిః" ఈవాక్యముచేత కొంచె

ముగ లవణముతోఁగూడిన మధురరసంబును, సమశీతోష్ణంబును నైనదనియుం, అట్టి శుద్ధరక్తము చేతనే శరీరము స్థిరముగ నుండుననియుం విశేషముగ జెప్పబడినది.

రక్తస్రావానంతరము పథ్యసేవనవిధి.

మూ. నాత్యుష్ణశీతం లఘు దీపనీయం రక్తేఽపనీతే హితమన్నపానమ్,
తదా శరీరం హ్యనవస్థితాసృక్ అగ్నిర్విశేషేణ చ రక్షితవ్యః

వ్యా. మనుజునకు రక్తస్రావము జేయించినతోడనే శరీరమునందలి రక్తము చంచలమై కదలుచుండును. జఠరాగ్ని మందగించియుండును కావున అట్టి యగ్నిని కాపాడుట ముఖ్యకర్తవ్యము. అందుకై అట్టిరోగికి మిక్కిలి ఉష్ణంబును శీతంబునుగాక (సమశీతోష్ణంబై) చుఱుకునగ జీర్ణమై జఠరాగ్నిని జ్వలింపజేయు నన్నపానంబులు మిక్కిలి హితకరంబులై యుండును.

మనుజుని శరీరమునందలి రక్తము రక్తస్రావమునంజేసి మరింత చంచలమై యుండును. అట్టియెడ అత్యుష్ణమైన యన్నపానముల నుపయోగించినచో రక్తమును మిక్కిలి చలింపజేయును. జఠరాగ్ని రక్తమోక్షణము చేత బలహీనస్థితి నున్నపుడు అతిశీతంబులగు నన్నపానము లుపయోగించినయెడల జఠరాగ్నిని మరింత మందగింపజేయును. కావున అత్యుష్ణంబును అతిశీతంబును కాక సమశీతోష్ణస్థితినుండి యగ్నిని దీపింపజేయు నన్నపానములు హితకరములని భావము.

రక్తస్రావముచే శుద్ధమైనరక్తము కలవానిలక్షణములు.

మూ. ప్రసన్నవర్ణేంద్రియమిన్ద్రియార్థా
నిచ్ఛంతమవ్యాహతపక్తృవేగమ్,
సుఖాన్వితం తుష్టిబలోపపన్నం
విశుద్ధరక్తం పురుషం వదన్తి. ౨౫

వ్యా. రక్తస్రావము జేసికొనిన మనుజునికి శరీరవర్ణంబును చక్షురాదీంద్రియంబులును నిర్మలంబులై ఆయాయింద్రియంబులకు సంబంధించిన శబ్దస్పర్శాదులను గ్రహించుట కిచ్ఛగల్గి జఠరాగ్ని నిరాటంకముగ ఆహారమును పచింపజేయుశక్తి గల్గి మలమూత్రాదివేగములు అడ్డులేక యుక్తకాలమున ధారాళముగ వెడలుచుండి మనస్సంతోషంబును శరీరబలంబును గల్గి సుఖముగ నున్నచో నట్టిపురుషుని శుద్ధమైనరక్తము కలవానినిగ నెఱుంగునది.

రక్తరస సంజ్ఞావహస్రోతస్సులదుష్టిచే గల్గురోగములు.

మూ. యదా తు రక్తవాహీని రససంజ్ఞావహాని చ,
పృథక్ పృథక్ సమస్తా వా స్రోతాంసి కుపితా మలాః. ౨౬

మలినాహారశీలస్య రజోమోహావృతాత్మనః,
ప్రతిహత్యాఽనతిష్ఠన్తే జాయన్తే వ్యాధయస్తదా. ౨౬
మదమూర్ఛాయసన్యాసాః తేషాం విద్యాద్విచక్షణః,
యథోత్తరం బలాధిక్యం హేతులిఙ్గోపశాన్తిషు. ౨౭

వ్యా. మలినములైన యాహారముల దినువానికిని రజోగుణముచేతను అజ్ఞానము చేతను ఆవరింపబడినవానికిని వాతాదిదోషములు ప్రకోపమునొంది వేరువేరుగనైనను అన్నియుం కలిసియైనను రక్తమును వహించునాడులనైనను, రసధాతువును వహించు నాడులనైనను సంజ్ఞ (జ్ఞానమున) కాధారమైన మనస్సును వహించునాడులనైనను ప్రవేశించినపుడు, అట్టినాడులును అడ్డగించియుండుసు అప్పుడు మదము, మూర్ఛ సన్యాసమునను (మానసిక) వ్యాధులను కల్గించును. ఆమూడును ఒకదానికన్న నొకటి మిక్కిలి బలవత్తరములుగ నుండును. మరియుం వానిలో నొకదానికన్న నొకటి బల వత్తరమైన కారణములచే గల్గి బలవత్తరలక్షణములుకల్గి, బలవత్తరములైన చికిత్సలచే శాంతినొందదగినవి యగును. (మదమునకన్న మూర్ఛయుం, దానికన్న సన్యాసంబును బలాధికములై యుండునని భావము. మదమునునది తిక్క. ఇదియే యున్మాద మన బడును). ఈమూడువ్యాధులయందును ప్రధానమైన యజ్ఞానము' ఉత్తరోత్తర మధిక ముగ నుండునని "హేతులింగోపశాన్తిషు" అనువాక్యముచే దెలిసెడి. ఇచ్చట జెప్ప బడిన మూడురోగములు వాగ్భటాచార్యులచే నిట్లు చెప్పబడినవి:—"రజోమోహాఽ హితాహారపరస్య స్యుస్త్రయో గదాః, రసాసృక్చేతనావాహిస్రోతోరోధసముద్భవాః మదమూర్ఛాయసన్యాసాః యథోత్తర బలోత్తరాః" రజోగుణము ప్రధానముగ గల మనుజుడు అపథ్యములగు నాహారవిహారాదుల సేవించినపుడు వాతాదిదోషముల ప్రకుపితములై రసధాతువును వహించు స్రోతస్సులమార్గము నడ్డగించి మదమును కల్గించ ననియుం మోహము (తమోగుణము) ప్రధానముగ గలమానవునకు వాతాదులు ప్రకోపమ నంది రక్తావహములగు స్రోతస్సుల నడ్డగించి మూర్ఛను కల్గించుననియుం, నిరంతరము నపథ్యముల సేవించుమానవునకు వాతాదులు ప్రకుపితములై జ్ఞానవహంబులగు స్రోతస్సుల నడ్డగించి సన్యాసమును కల్గించుననియు నర్థము. ఇచ్చట రసధాతువహస్రోతస్సుల నడ్డగించినపుడు మదరోగంబును, రక్తవహస్రోతస్సుల నడ్డగించినపుడు మూర్ఛయుం, జ్ఞానవహస్రోతస్సుల నడ్డగించినపుడు సన్యాసంబును సంభవించునని యథాసంఖ్య ముచే దెలిసెడి. (ఈమూడువ్యాధులయందును అజ్ఞానము ముఖ్యలక్షణము. అయ్యది మదమునందు స్వల్పముగను మూర్ఛయందు అధికముగను, సన్యాసమునందు అత్యధికమ [illegible]

వాతాదిమదసంప్రాప్తి.

మూ. దుర్బలం చేతసస్థ్సానం యదా వాయుః ప్రపద్యతే,
మనో విక్షోభయన్ జన్తోః సంజ్ఞాం సమ్మోహయేత్తదా. ౨౭
పిత్తమేవం కఫశ్చైవం మనో విక్షోభయన్ నృణామ్,
సంజ్ఞాం నయత్యాకులతాం విశేషశ్చాత్ర వక్ష్యతే. ౨౮

వ్యా. వాతము ప్రకోపించి జ్ఞానమునకు ముఖ్యస్థానమైన హృదయము మిక్కిలి బలహీనమైయుండునెడ నట్టిదుర్బలహృదయమున జేరి వానిజ్ఞానమును కల్లోలముగ కలత నొందించి తెలివిని నశింపజేయును. ఇట్లేగంగునసే పిత్తకఫములు ప్రకుపితములై చాల దుర్బలమైన హృదయస్థానమున జేరినపుడు జ్ఞానము కలతనొందించును (ఇదియే మద మని చెప్పబడును). ఇది సామాన్యస్వరూపము. వాతాదివిశేషలక్షణములు క్రింద వివ రింపబడును.

వాతికమదలక్షణము.

మూ. సక్తాఽనల్పద్రుతాభాషం చలస్ఖలితచేష్టితమ్,
విద్యాద్వాతమదావిష్టం రూక్షశ్యావారుణాకృతిమ్. ౩౦

వ్యా. వాతముచే గల్గినమదమున బాధింపబడుమనుజుడు కొతుకుగ నతివేగముగ మితిమీరి మాటలాడును. ఒకనియమము లేక తొట్రుపాటుతో గూడిన యాంగికాది చేష్టలజేయును, రూక్షంబును శ్యావారుణంబునైన యాకారము కల్గియుండును.

పైత్తికమదలక్షణము.

మూ. సక్రోధపరుషాభాషం సంప్రహారకలిప్రియం,
విద్యాత్పిత్తమదావిష్టం రక్తపీతాఽసితాకృతిమ్. ౩౧

వ్యా. పిత్తమదముచే నావేశము నొందినమనుజుడు మిక్కుటముగ కోపముతో కఠినోక్తుల బల్కును. కొట్లాటయందును కలహమునందును ఆసక్తి కల్గియుండును. ఎఱుపు పసుపు నలుపులతో గలిసినయాకారము కల్గియుండును.

శ్లైష్మికమదలక్షణము.

మూ. స్వల్పసంబంధవచనం తన్ద్రాలస్యసమన్వితమ్,
విద్యాత్కఫమదావిష్టం పాణ్డుం ప్రధ్యానతత్పరమ్. ౩౨

వ్యా. కఫప్రకోపమునసైన మదముకలవాడు స్వల్పముగ సంబంధముతో గూడిన మాటల బల్కును. కునికిపాటుతో పనులయందు మాందముగ ప్రవర్తించును. శరీరవర్ణము పాండురముగ నుండును. ఎప్పుడు జూచిన నేదో మనస్సున తలపోయుచుండును.

—సాన్నిపాతికమదలక్షణము, మదసామాన్యస్వరూపము.—

మూ. సర్వాణ్యేతాని రూపాణి సన్నిపాతకృతే మదే,
జాయతే శామ్యతి క్షిప్రం మదో మద్యమదాకృతిః. 33

వ్యా. సన్నిపాతమున కల్గినమదమున వాతాదులకు వేరువేరుగ జెప్పినలక్షణము లన్నియు మిశ్రములై యుండును. మదము తనంతటనే శీఘ్రముగ కల్గి తనంతనే (మద్యపానముచే గల్గినమదమువలె) శీఘ్రముగ శమించుచుండును. (ఇది మదమునకు సామాన్యస్వరూపము) (ఇత్తైరంగున అష్టోదరీయమను పందొమ్మిదవయధ్యాయమున 'చత్వారో మదాః' అని నిర్దేశింపబడిన మదభేదముల నాల్గిటికిని ప్రత్యేకలక్షణములు వివరింపబడినవని యెఱుంగునది).

మూ. యశ్చ మద్యమదః ప్రోక్తః విషజో రౌధిరశ్చ యః,
సర్వ ఏతే మదా నర్తే వాతపిత్తకఫత్రయాత్. 34

వ్యా. మరియు మద్యపానమున గల్గినమదంబును, విషమున గల్గినమదంబును దుష్టరక్తముచే గల్గినమదంబును ఇవియన్నియు వాతపిత్తకఫముల మూడిటిసంబంధము లేక జనించుటలేదు. పైజెప్పినమదముల మూడిటికిని మద్యపానంబును విషంబును రక్తంబును కారణములై యున్నను, వానియందు వాత-పిత్త-కఫములు ప్రకోపము జెంది వాని లక్షణముల జూపుచుండునుకావున త్రిదోషములును కారణములగును. దానంజేసి మద్యాదులచే గల్గినమదంబులును, పైజెప్పినరీతిగ వాత-పిత్త-కఫ-సన్నిపాతభేదములచే నాలుగేసివిధములై యుండునని భావము. మరియు మద్యపానముచేతను విషముచేతను దోషములు మూడును ప్రకోపము జెందును. అయినను "వ్యపదేశస్తు భూయసా" అనువచన ప్రకారము అట్టిదోషములలో నుత్కటమైన దోషమునుబట్టి వాతికాదిభేదములు చెప్పబడినవని యెఱుంగునది).

—వాతికమూర్ఛాలక్షణము.—

మూ. నీలం వా యది వా కృష్ణం ఆకాశమథవాఽరుణమ్,
పశ్యంస్తమః ప్రవిశతి శీఘ్రం చ ప్రతిబుధ్యతే. 35
వేపథుశ్చాఙ్గమర్దశ్చ ప్రపీడా హృదయస్య చ,
కార్శ్యం శ్యావారుణా ఛ్ఛాయా మూర్ఛాయే వాతసమ్భవే.

వ్యా. మనుజుడు ఆకసమును నీలవర్ణముగనైనను నల్లనిరంగు కల్గినట్లైనను ఎఱ్ఱనిరంగు కల్గినదానినిగ నైనను జూచుచు తెలివితప్పి యొడలెరుంగక పడి మరల శీఘ్రముగనే మూర్ఛదేరినయెడ నయ్యది వాతప్రకోపమున సంభవించినమూర్ఛ యని యెరుంగునది.

ఈమూర్ఛ కల్గినప్పుడు శరీరము వడవడ వణకును, ఒడలియందంతటను నొప్పికల్గును, రొమ్మున పట్టినట్లు నొప్పికల్గును, శరీరము కృశించును, శరీరమున శ్యామవర్ణంబైనను అరుణవర్ణంబైన కల్గును. (ఇట్టిలక్షణములు కల్గినది వాతమున కల్గినమూర్ఛ యని యెరుంగునది).

ఈవాతికమూర్ఛయందు శ్యావారుణఛాయకల్గునని చెప్పబడినది. 'వాతాద్రజో ఽరుణాచ్ఛాయా శ్యావా' అని అష్టాంగహృదయమున జెప్పినప్రకారము శరీరమున సంభవించుఛాయ అరుణశ్యామవర్ణములై యుండుచో నయ్యది పంచమహాభూతములతో చేరినవాయువికారమని తెలిసెడి. అయ్యది 'వాయవీ రోగమరణక్లేశాయ' అను నష్టాంగహృదయవాక్యమువలనను "వాయవ్యాసా వినాశాయ క్లేశాయమహ తేఽపివ." అను ప్రమాణాంతరముచేతను మరణసూచకమని తెలియుచున్నది. కావున ప్రకృతమున జెప్పినఛాయనుబట్టి ఇయ్యది యరిష్టజనకమని యూహింపదగియున్నది. అయినను కారణములేక వాయవ్యఛాయసంభవించినచో నయ్యది యరిష్టమగునుకానిసకారణముగ సంభవించినది యరిష్టము కానేరదు. ఇచ్చట శ్యావారుణచ్ఛాయ వాతప్రకోపమునంజేసి సంభవించినదికాని యకారణముకాదు. కావున నియ్యది యరిష్టలక్షణమని భ్రమింప నవకాశములేదు. అయినను "క్లేశాయ మహతేఽపి వా" అని చెప్పినట్లు మిక్కిలి క్లేశమును మాత్రము కల్గించును.

మరియు ఛాయాస్వరూపమును వాగ్భటాచార్యు లిట్లుపదేశించిరి:—"వర్ణమాత్రా మతిచ్ఛాయా ప్రభావర్ణప్రకాశినీ, ఆసన్నే లక్ష్యతే చ్ఛాయా వికృష్టేఽభా ప్రకాశతే" నీలపీతాదివర్ణములవలన బుట్టి అట్టివర్ణమును మించి ప్రకాశించునది ఛాయ. ఇయ్యది సమీపముననే తెలియదగియుండును. నీలపీతాదివర్ణముల ప్రకాశింపజేయుస్వభావము కల్గినది ప్రభ. ఇయ్యది దూరమునుండియు గమనింపదగియుండునని యర్థము.

పైత్తికమూర్ఛాలక్షణము.

మూ. రక్తం హారితవర్ణం వా వియత్పీతమథాపి వా,
పశ్యంస్తమః ప్రవిశతి సస్వేదశ్చ ప్రబుధ్యతే. ౩౭
సపిపాసః ససన్తాపః రక్తపీతాకులేక్షణః,
సంభిన్నవర్చాః పీతాభః మూర్ఛాయే పిత్తసంభవే. ౩౮

వ్యా. ఆకసము ఎఱ్ఱనిరంగుకలదిగనైనను, ఆకుపచ్చనిరంగుకలదిగనైనను, పసుపుపచ్చనిరంగుకలదిగనయినను కనుబడి తెలివిదప్పి మూర్ఛనొంది యొడలు తెలియునప్పుడు శరీరమున చెమటబట్టి లేచినచో నయ్యది పిత్తప్రకోపమున కల్గినమూర్ఛ యని యెరుం

గునది. ఈమూర్ఛయం దధికముగ డప్పికల్గును. శరీరమునందెల్ల మంటబుట్టును. కన్ను
ఎఱ్ఱగనైనను పచ్చగనైనను అరుణవర్ణముగనైన నుండును. మలము భిన్నముగ (ఉం
లుగ) నగును. శరీరము పచ్చనిరంగుకల్గియుండును. (ఈలక్షణములు కల్గినది పిత్తజ
మూర్ఛ యనిభావము.)

కఫజమూర్ఛాలక్షణము.

మూ. మేఘసఙ్కాశమాకాశం ఆవృతం వా తమోఘనైః,
పశ్యం స్తమః ప్రవిశతి చిరాచ్చ ప్రతిబుధ్యతే. ३
గురుభిః ప్రావృతైరఙ్గైర్యథైవార్ద్రేణ చర్మణా,
సప్రసేకస్సహృల్లాసః మూర్ఛాయే కఫసంభవే. ४

వ్యా. ఆకసమును మబ్బుతో సమానముగనైనను, లేక చీకటిచేతను మబ
చేతను గ్రమ్మబడినదానిగనైనను జూచుచు మేనెరుంగక క్రిందబడి చిరకాలమున
ప్రజ్ఞదెలిసినచో నయ్యది కఫప్రకోపమున గల్గినమూర్ఛ యని యెరుంగునది. ఆ
మూర్ఛ కల్గినప్పుడు శరీరముపై మోటుగుడ్డలనైనను తడిసినచర్మమునైనను గప్పినవి
ముగ నుండును. నోట నీరువెడలును. రొమ్ముమరుగును. (ఈలక్షణములు కల్గినది కఫజమూ
యని యెరుంగునది.)

సాన్నిపాతికమూర్ఛాలక్షణము.

మూ. సర్వాకృతిస్సన్నిపాతాత్ అపస్మార ఇవాగతః,
స జన్తుం పాతయత్యాశు వినా బీభత్సచేష్టితైః. ४

వ్యా. త్రిదోషసన్నిపాతముచే గల్గినమూర్ఛయందు వాతాదులకు వేరువేరు
జెప్పబడిన లక్షణములన్నియు కల్గును. జొల్లుగారుట మున్నగు బీభత్సచేష్టలందక
తక్కినయపస్మారలక్షణములు కల్గి మనుజుడు శరీరము నెరుంగక మూర్ఛ గ్రమ్మి శీఘ్ర
ముగ పుడమిపయింబడును. (అష్టోదరీయమను పందొమ్మిదవయధ్యాయమున "చత్వారో
మూర్ఛాః" అని నిర్దేశప్రకారము నాల్గువిధములగు మూర్ఛలలక్షణములు వేరువేరు
నిట వివరింపబడినవి.)

మాధవనిదానమున రక్తజవిషజమూర్ఛలను వేరుగజెప్పి వానికి ప్రత్యేకలక్షణమ
లును జెప్పబడినవి. ఈతంత్రమున "యశ్చ మద్య-విషజో రాధిరశ్చ యః, సర్వఏతే..
వాతపిత్తకఫత్రయాత్" అనుశ్లోకమున సంగ్రహింపబడిన భేదములనే మాధవకరుడ

వివరించెనుగాని యపూర్వము కాదు. మరియు మూర్ఛలనిదానసంప్రాప్తి పూర్వపూర్వ రూపాదులు మాధవనిదానమున విపులముగ జెప్పబడినవి. మాచే విరచితమగు మాధవ నిదానవ్యాఖ్యానమును జూచునది.

మదమూర్ఛలకును సన్న్యాసమునకును గల భేదము.

మూ. దోషేషు మదమూర్ఛాయాః కృతవేగేషు దేహినామ్,
స్వయమేవోపశామ్యన్తి సన్న్యాసో నౌషధైర్వినా. ౪౨

వ్యా. పైజెప్పినమదములను మూర్ఛలును ప్రకుపితములైన వాతాదిదోషములు తమబలముకొలది వేగమును పూర్తిగ జూపి బలము తమంతటనే యుడిగినప్పుడు ఆవ్యాధులును తమంతటనే శమించును. సన్న్యాసము మాత్రము ఔషధముల ప్రయోగింపక తమంతట శాంతినొందనేరదు. ఇదియే మూర్ఛారోగమునకు సన్న్యాసమునకు భేదము.

వాతాదు లుత్కటములై తమవేగము నధికముగ జూపుటయే వానిబల ముడుగుటకు కారణము. ఈవిషయము విషమజ్వరమునందు "కృత్వా వేగం గతబలాః" అని చెప్పబడినది.

సన్న్యాసరోగసంప్రాప్తి, లక్షణములు.

మూ. వాగ్దేహమనసాం చేష్టామాక్షిప్యాతిబలా మలాః,
సన్న్యస్యన్త్యబలం జన్తుం ప్రాణాయతనసంశ్రితాః. ౪౩
స నా సన్న్యాససన్న్యస్తః కాష్ఠీభూతో మృతోపమః,
ప్రాణైర్వియుజ్యతే శీఘ్రం ముక్త్వా సద్యఃఫలాం క్రియామ్.
దుర్గేఽమ్భసి యథా మజ్జద్భాజనం త్వరయా బుధః,
గృహ్ణీయాత్తలమప్రాప్తం తథా సన్న్యాసపీడితమ్. ౪౪

వ్యా. తమతమకారణములచే మిక్కిలి వృద్ధినొంది యుత్కటములుగ ప్రకుపితములైన వాతపిత్తకఫములు వాక్కుయొక్కయు దేహముయొక్కయు మనస్సుయొక్కయు చేష్టలను బొత్తుగ మాన్పి, ప్రాణమునకు ముఖ్యాధారమైన హృదయమున జేరి, బలహీనుడగుమనుజుని ప్రజ్ఞతప్పించి తటాలున క్రింద బడద్రోయును. ఇయ్యది సన్న్యాస మనబడును. అట్టి మనుజుడు క్రూరమైన యీ సన్న్యాసరోగముచే పీడితుడై కొయ్యవలె నీటుకుని చచ్చినవానింబోలె నేలంబడి యుండును. అట్టి సమయమునం దతిశీఘ్రముగ మూర్ఛదొలగింప దగినచికిత్స చేసియెడ మనుజుడు శీఘ్రముగ ప్రాణముల విడనాడి సంయమనికి పైనముగట్టును. (కావున నతిశీఘ్రముగ చికిత్స జేయవలె ననుట.)

మిక్కిలి యగాధమైనబావి మున్నగుజలాశయమున నొకపాత్ర (బోరగిలం) బడి మఱుగుచు తేలుచునున్నపుడు ఆపాత్ర మునింగి జలాశయమున క్రిందికి బోక మునుపును అతిశీఘ్రముగ గ్రహించువిధమున, సన్న్యాసరోగముచే మూర్ఛనొంది చావనై యున్నవాని నతిశీఘ్రముగ తగినచికిత్సజేసి బ్రతికింపవలెను. (శీఘ్రముగ చికిత్స జేయనిచో బావిలో మఱుగుచున్నపాత్రవిధముగ శీఘ్రముగనే యాపత్తు నొందునని భావము.) (అష్టాదశీయాధ్యాయమున "ఏకస్సన్న్యాస ఇతి త్రిదోషాత్మకః" అని నిర్దేశింపబడిన త్రిదోషాత్మకమైన సన్న్యాసములక్షణముతో జెప్పబడినది.)

సన్న్యాసరోగమున మూర్ఛతొలగించునుపాయనులు.

మూ. అఞ్జనాన్యవపీడాశ్చ ధూమః ప్రధమనాని చ,
సూచీభిస్తోదనం శస్త్రైః దాహః పీడా నఖాన్తరే. ౪౬
లుఞ్చనం కేశలోమ్నాం చ దన్తైర్దశనమేవ చ,
ఆత్మగుప్తావఘర్షాశ్చ హితాస్తస్యావబోధనే. ౪౭

వ్యా. మిక్కిలి తీక్ష్ణములైన యంజనములచే కంటికి కలికము వేయుట, తీక్ష్ణములైన చూర్ణాదులచే నస్యము చేయుట, ధూమమును బట్టుట, సూదులచేతను శస్త్రములచేతను గ్రుచ్చుట, కాల్చబడిన శలాకాదులచే రక్షలబెట్టుట, గోళ్లసందున సూదులు మున్నగువాని గ్రుచ్చి బాధగల్గించుట, తలవెండ్రుకలనైనను శరీరమునందలి రోమములనైనను ఊడబెరుకుట, పండ్లతో కొరుకుట, దురదగొండియాకు శరీరముపై రుద్దుట ఇవి యన్నియు సన్న్యాసరోగమున బాధపడువానికి మూర్ఛ తొలగించి తెలివిదెచ్చుటకు దగినయుపాయములు.

మూర్ఛను దొలగించు మరికొన్నిచికిత్సలు.

మూ. సమ్మూర్ఛితాని తీక్ష్ణాని మద్యాని వివిధాని చ,
ప్రభూతకటుతిక్తాని (యుక్తాని) తస్యాస్యే గాలయేన్ముహుః.
మాతులుఙ్గరసం తద్వత్ మహౌషధసమాయుతమ్, [కాఞ్జికైః.
తద్వత్ సౌవర్చలం (సౌవీరకం) దద్యాత్ యుక్తం మద్యామ్ల
హిఙ్గూషణసమాయుక్తం యావత్సంజ్ఞాప్రబోధనమ్,

వ్యా. మిక్కిలి తీక్ష్ణములగు పలుదెరంగులైన మద్యములలో మిక్కిలి కారమును చేదును కలవస్తువుల గలిపి కలియబెట్టి సన్న్యాసముచే మూర్ఛనొందినవానినోట బలాత్కారముగ పలుమారు బోయుచు నారసము లోపలికి దిగునట్లు కుదిలించవలెను.

మాదీఫలములరసమున శుంఠిచూర్ణమును కలిపియైనను, మద్యమునందును పుల్లని గంజి యందైనను సౌవర్చలలవణమును కలిపియైనను, లేక యింగువను పిప్పలిచూర్ణమును కలిపి యైనను పైజెప్పినరీతిగ రోగినోట బలాత్కారముగ బోసి కుడిపించునది. పైజెప్పిన చికి త్సలను రోగికి శరీరప్రజ్ఞ కల్గునంతవరకు చేయవలెను.

సన్న్యాసమున ప్రజ్ఞ తెలిసినపిదప చేయదగినయుపచారాదులు.

మూ. ప్రబుద్ధసంజ్ఞమన్నైశ్చ లఘుభిస్తముపాచరేత్. ౫౦
విస్మాపనైస్స్మారణైశ్చ ప్రియశ్రుతిభిరేవ చ,
పటుభిర్గీతవాదిత్రశబ్దైశ్చిత్రైశ్చ దర్శనైః. ౫౧
స్రంసనోల్లేఖనైర్ధూమైః అఞ్జనైః కబళగ్రహైః,
శోణితస్యావసేకైశ్చ వ్యాయామోద్ఘ(ద్ధ)ర్షణైస్తథా. ౫౨
ప్రబుద్ధసంజ్ఞం మతిమానను బన్ధముపక్రమేత్,
తస్య సంరక్షితవ్యం హి మనః ప్రళయహేతుతః. ౫౩

వ్యా. పైజెప్పిన యుపాయములచేత నెట్టకేలకు మూర్ఛతొలంగి శరీరముపై ప్రజ్ఞ తెలిసినవానికి చులకనగ జీర్ణమగునట్టి యన్నపానముల బెట్టనగును. మరియు వాని యొక్కమనసు మరల మూర్ఛకు కారణము చెంతబోనీయక కాపాడవలెను కావున అందుకై వానిమనసుకు ఆశ్చర్యమును కల్గించునుపాయములచేతను, తాను మున్ను ఆరోగ్యస్థితిలో జేసినపనులు మున్నగువానిని స్మృతిపథమునకు దెచ్చుటచేతను, వానికిం పైనవిషయముల వినిపించుటచేతను, రమ్యములైన సంగీతము వాద్యములు మున్నగువాని శబ్దముసు వినిపించుటచేతను, చిత్రములైన వస్తువులను కొటకాయలను జూపుటచేతను, మనస్సు కుల్లాసమును నిరంతరముగ కల్గించుచుండవలెను.

మరియు నట్టిసన్న్యాసరోగము పొడసూపకుండుటకై వమనవిరేచనములు, ధూమ పానము, అంజనము, కబిలగ్రహము, రక్తమోచనము, దేహపరిశ్రమము, ఉద్ఘర్షణము (శరీరమును నలుగుపిండిచే మర్దనముచేయుట) మున్నగుచికిత్సల జేయవలెను. (ఇట్టి యాహారవిహారచికిత్సలజేసినయెడ నారోగికి మూర్ఛకారణములు మనస్సును గాక, అట్టి రోగమును కల్గించుకారణములు హరించునని భావము).

మద - మూర్ఛారోగములయందు పంచకర్మవిధానము.

మూ. స్నేహస్వేదోపపన్నానాం యథాదోషం యథాబలమ్,
పఞ్చకర్మాణి కుర్వీత మూర్ఛాయేషు మదేషు చ ౫౪

వ్యా. పైజెప్పినమూర్ఛలయందును మదరోగములయందును తొలుత స్నేహ స్వేదవిధులను విధ్యుక్తప్రకార మాచరించి పిదప రోగియొక్క వాతాదిదోషములను శరీరబలమును చక్కగ గమనించి తత్తదనుగుణముగ వమన-విరేచన-శిరోవిరేచన - అను వాసన ఆస్థాపనము లనునట్టి పంచకర్మముల జేయనగును.

మదమూర్ఛారోగములచికిత్సాయోగములు.

మూ. అష్టావింశత్యౌషధస్య తథా తిక్తస్య సర్పిషః,
ప్రయోగశ్శస్యతే తద్వత్ మహాతిక్తషట్పలస్య వా. ౫౫
త్రిఫలాయాః ప్రయోగో వా సఘృతక్షౌద్రశర్కరః,
శిలాజతుప్రయోగో వా ప్రయోగః పయసోఽపి వా. ౫౬
పిప్పలీనాం ప్రయోగో వా పయసశ్చిత్రకస్య వా,
రసాయనానాం కౌమ్భస్య సర్పిషో వా ప్రశస్యతే. ౫౭

వ్యా. మరియు నిరువదియెనిమిదియౌషధములజేర్చి పక్వము చేయబడిన కల్యాణ ఘృతమునైనను, మహాతిక్తకఘృతమునైనను, తిక్తషట్పలఘృతమునైనను ఉపయోగించుట (పానముజేయుట) చాలప్రశస్తము. మరియు త్రిఫలములతో ఘృతమును తేనెను చక్కెరను కలిపి సేవించుట చాలమంచిది. శిలాజతువునైనను, ఆవుపాలనైనను, పిప్పళ్లనైనను, చిత్రమూలమును చేర్చినపాలనైన నుపయోగింపనగును. రసాయనప్రకరణమున జెప్పినరసాయనములనైనను, పదిసంవత్సరములు కుండలో పదిలముగ నుంచబడి మాగిన నేతినైనను నుపయోగించినచో పైజెప్పిన మదమూర్ఛాసన్న్యాసరోగములు హరించును.

(చికిత్సాస్థానమున నున్మాదచికిత్స ౧౪-వ యధ్యాయమున "విశాలా త్రిఫలా... కషైః కర్షసమై రేతైః వింశత్యష్టాభిరేవచ... కల్యాణకమిదం సర్పిః శ్రేష్ఠం పుంసవనేషు చ" అని చెప్పబడిన కల్యాణఘృతంబును; "సప్తచ్ఛదం ప్రతివిష్టాం... మహావికారాన్ మహాతిక్తం" అని కుష్ఠచికిత్సితమై యేడవయధ్యాయమున చెప్పబడిన మహా తిక్తఘృతంబును; "నిమ్బపటోలందార్వీ... కణ్డూమదగండనుత్తిక్తమ్" అని చెప్పబడిన తిక్తషట్పలఘృతంబును ఇచ్చట నిర్దేశింపబడినవి).

మదమూర్ఛాశామకోపాయములు.

మూ. రక్తావసేకాచ్ఛాస్త్రాణాం సతాం సత్వవతామపి,
సేవనాత్ మదమూర్ఛాయాః ప్రశామ్యన్తి శరీరిణామ్ ఇతి.

వ్యా. మరియుం రక్తమును స్రవింపజేయుటవలనను, మనస్సు నిర్మలముగజేయుం నాధ్యాత్మికాదిజ్ఞానసాధనములైన శాస్త్రముల బఠించుటవలనను, సత్వగుణమును కల్గిన పెద్దల సేవించుటవలనను మద (ఉన్మాద) మూర్ఛారోగములు శమించును.

అధ్యాయవిషయసంగ్రహము.

మూ. తత్ర శ్లోకాః—

విశుద్ధం చావిశుద్ధం చ శోణితం తస్య హేతవః,
రక్తప్రదోషజా రోగాః తేషు రోగేషు చౌషధమ్. ౪౯
మదమూర్ఛాయసన్న్యాసహేతులక్షణభేషజమ్,
విధిశోణితకేఽధ్యాయే సర్వమేతత్ప్రకాశితమ్. ౬౦

వ్యా. విశుద్ధరక్తలక్షణంబులును, దానికిహేతువులును, అపరిశుద్ధ (దుష్ట) రక్తలక్షణంబులును, దానిహేతువులును, రక్తదుష్టిచే గల్గురోగంబులును, రక్తదుష్టికిని దానగల్గురోగములకును దగినచికిత్సలును, మద-మూర్ఛ-సన్న్యాసరోగములు జనించుకారణంబులును, ఆరోగములలక్షణంబులును, వానికి దగినచికిత్సయు, ఇవియన్నియుం నీవిధిశోణితాధ్యాయమున నగ్నివేశునిచే వివరింపబడియె.

ఇత్యగ్నివేశకృతే తన్త్రే చరకప్రతిసంస్కృతే సూత్రస్థానే
విధిశోణితీయో నామ చతుర్వింశోఽధ్యాయః.
ఇతి యోజనాచతుష్కః.

వ్యా. ఇత్తెరంగున నగ్నివేశకృతంబును చరకునిచే సంస్కరింపబడినదియుం నగు నాయుర్వేదతంత్రమున సూత్రస్థానమునందు విధిశోణితీయమను నిరువదినాల్గవయధ్యాయము సమాప్తము.

ఇది యోజనాచతుష్కము.

పంచవింశాధ్యాయము.

(అన్నపానచతుష్కము.)

అవతారిక:—పైజెప్పబడిన యోజనాచతుష్కమున లంఘనము, బృంహణము, రూక్షణము, స్నేహనము, స్వేదనము, స్తంభనము నని యాఱువిధములైన యుపక్రమములకును తత్తద్దోషానుగుణముగ శరీరసంయోజనక్రమము నిరూపింపబడినది. అట్టి యుపక్రమములు అన్నపానముల ననుసరించియున్నచో వ్యాధినివృత్తికి సమర్థము

లగును; కావున అట్టి యన్నపానవిధుల దెలుపు నన్నపానచతుష్కము చెప్పబడును. అందును అన్నపానగుణములను క్లుప్తముగ దెలుపునట్టి యజ్జఃపురుషీయ మనునధ్యాయము తొలుత జెప్పబడును.

మూ. అథాతో యజ్జఃపురుషీయమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః. ౧
ఇతి హ స్మాహ భగవానాత్రేయః. ౨

వ్యా. విధిశోణితీయాధ్యాయమును జెప్పినపిదప నాహారగుణముల సామాన్యముగ దెలుపునట్టి "యజ్జః పురుషః" అను ప్రశ్నమును ప్రధానముగ నధికరించి చెప్పునట్టి యజ్జఃపురుషీయ మనునధ్యాయమును భగవత్స్వరూపుడగు నాత్రేయుం డుపదేశించిన దానికి న్యూనాతిరేకము లేనట్లు వివరించెదనని యర్థము.

ఇచ్చట ప్రశ్నమునందు "కిన్ను స్యాత్పురుషో యజ్జః" అని యుపక్రమింపబడినది. అయినను ప్రశ్నముయొక్క అర్థము ననుసరించి యజ్జఃపురుషీయ మని యధ్యాయ సంజ్ఞ చెప్పబడినది.

విషయావతరణమునకై ఋషులు ప్రసంగించుట.

మూ. పురా ప్రత్యక్షధర్మాణం భగవన్తం పునర్వసుమ్,
సమేతానాం మహర్షీణాం ప్రాదురాసీదియం కథా. 3
(మహర్షయ ఉపాసీనాః ప్రాదుశ్చక్రురిమాం కథామ్)
ఆత్మేన్ద్రియమనోఽర్థానాం యోఽయం పురుషసంజ్ఞికః,
రాశిరస్యామయానాం చ ప్రాగుత్పత్తివినిశ్చయే. ౪

వ్యా. పూర్వకాలమున నొకానొకసమయమున జ్ఞానవిజ్ఞానసంపన్నులగు మహర్షులు కొందరు సభజేరి త్రికాలజ్ఞానవేదియు, తపోబలమునం జేసి ప్రత్యక్షముగ ధర్మస్వరూపుండును నగుపునర్వసు వనునాత్రేయమహర్షియొద్ద, ఆత్మ-ఇంద్రియములు, మనస్సు, విషయములు అనుపదార్థముల సమ్మేళనరూపమైన పురుషునియొక్కయు, రోగముల యొక్కయు తొల్లింటియుత్పత్తిని నిశ్చయించువిషయము నుద్దేశించి యీక్రింద జెప్పబడురీతిగ ప్రసంగమును సాగించిరి.

ఆత్మేంద్రియమనోఽర్థముల సమ్మేళనాత్మకమైన పురుషునియొక్కయు, రోగములయొక్కయు ఉత్పత్తివిషయమును నిశ్చయించుటకై మహర్షులందఱును జేరి యాత్రేయునియొద్ద పరస్పరప్రశ్నోత్తరరూపముగ ప్రసంగించిరని భావము.

వ్యాధికారణమునుగూర్చి కాశిరాజు ప్రశ్నము.

మూ. తదన్తరం కాశిపతిర్వామకో వాచమర్థవిత్,
(అథ కాశిపతిర్వాక్యం వామకోఽర్థవదన్తరా)

వ్యాజహారర్షిసమితిం అభిసృత్యాభివాద్య చ. ౫
కిన్ను స్యాత్పురుషో యజ్జః తజ్జాస్తస్యామయాస్స్మృతాః?
న వేత్యుక్తే నరేన్ద్రేణ ప్రోవాచర్షీన్ పునర్వసుః. ౬

వ్యా. అట్టి ప్రశంసకాలమున కాశీపతియగు వామకు డనురాజర్షి యీసభయందలి ఋషిసంఘమును సమీపించి వినయముతో నభివాదన మొనరించి యోఋషిసత్తములారా! "పురుషుడు ఏకారణముచే జనించునో అట్టికారణమునే హేతువుగ జేసి వానికి రోగములు సంభవించునా? లేక అట్టిజన్మకారణముగాక వేరొండుకారణమున కల్గునా?" యని ప్రశ్న జేసెను. ఇత్తెరంగున సకలార్థవేత్తయగు కాశిరాజు ప్రశ్నను విని యాత్రేయమహర్షి తక్కినమునిపుంగవులను జూచి యిట్లు లానతిచ్చెను.

ఇచ్చట కాశిరాజు లనేకులగుటచే భేదము తెలియుటకే 'వామకః' అని నిర్దేశింపబడినది. లోకమున మనుజు లేకారణమున పుట్టెదరో, దాని నేకారణముగ జేసి రోగములు వారివారికి సంభవించునో? లేక రోగములకు మాత్రము వేరొండుకారణము కలదా? కాశిరాజు ప్రశ్నము. 'యజ్జః' అనుపదమునకు "యస్మాత్ జాతః—యజ్జః" అని విగ్రహము. తదనంతరమనుచోట అంతరమన కాలమని యర్థము (కథాప్రసంగకాలమున).

ఆత్రేయుని యానతి.

మూ. సర్వ ఏవాఽమితజ్ఞానవిజ్ఞానచ్ఛిన్నసంశయాః,
భవన్తశ్ఛేత్తుమర్హన్తి కాశిరాజస్య సంశయమ్. ౭

వ్యా. ఓమునిపుంగవులారా! మీరందరును జ్ఞానవిజ్ఞానముచే సందేహముల నన్నింటిని నివర్తిజేసికొనియున్నవారు. కావున కాశిరాజు కిపుడు కల్గినసంశయమును యుక్తియుక్తముగ నాలోచించి యాయనసందేహమును దీర్ప నర్హులు. (కాశిరాజు సంశయమును దీర్పుడని భావము.)

పారీక్షి చెప్పిన రోగకారణము.

మూ. పారీక్షి స్తత్పరీక్ష్యాగ్రే (పరీక్ష్యాగ్రే) మౌద్గల్యో వాక్యమబ్రవీత్,
ఆత్మజః పురుషో రోగాశ్చాత్మజాః కారణం హి సః. ౮
స చినోత్యుపభుఙ్క్తే చ కర్మ కర్మఫలాని చ,
న హ్యృతే చేతనాధాతోః ప్రవృత్తిస్సుఖదుఃఖయోః. ౯

వ్యా. పైజెప్పినయాత్రేయమునియానతి విన్నతోడనే మాద్గల్యుడగు పారీక్షియను మునిపుంగవుడు పైజెప్పినప్రశ్నమునకు సంబంధించినవిషయముల జక్కగా గమనించి యిట్లు చెప్పెను:—చేతనాధాతురూపమైన యాత్మవలన పురుషుడు జన్మమెత్తును. అట్టిపురుషుడే రోగములకు కారణమగును. పురుషుడు సుకృతదుష్కృతరూపమైన కర్మమును చేయును. అట్టికర్మచే కల్గుసుఖదుఃఖములను తానే యనుభవించును. చేతనాధాతువు లేనిచో కర్మమైనను, దానకల్గు సుఖదుఃఖరూపఫలంబును కల్గదు. కావున అట్టి కర్మమును సహాయముగజేసికొనిన చేతనాత్మకమైన యాత్మయే జన్మమునకు రోగములకును కారణమగునని భావము.

శరలోముడు మనస్సు జన్మరోగములకు కారణమనుట.

మూ. శరలోమా తు నేత్యాహ న హ్యాత్మాత్మానమాత్మనా,
యోజయేద్వ్యాధిభిర్దుఃఖైః దుఃఖద్వేషీ కదాచన. ౧౦
రజస్తమోభ్యాం తు మనః పరీతం సత్వసంజ్ఞకమ్,
శరీరస్య సముత్పత్తౌ వికారాణాం చ కారణమ్. ౧౧

వ్యా. "చేతనాధాతురూపమైనయాత్మ సుఖమునే కోరును. దుఃఖమును ద్వేషించును. ఇది యాత్మకు స్వభావము. అట్టి దుఃఖద్వేషియగు నాత్మ యొకప్పుడు దుఃఖమునకు కారణమైన శరీరసంబంధరూపమైన జన్మమును, అట్టి శరీరమునకు కష్టములగల్గించు రోగములను కల్గింప సమకట్టదు. కావున జన్మమునకును రోగములకును చేతనాధాతువు కారణమగునని పారీక్షి చెప్పినది సంగతము కానేరదు. మరియు రజస్తమోగుణములతో గూడినమనస్సు, శరీరోత్పత్తికిని, సకలరోగములకును కారణమగునని శరలోము డను మునివరుడు తనసిద్ధాంతమును చెప్పెను.

జన్మరోగములకు రసము కారణ మనుమతము.

మూ. వార్యోవిదస్తు నేత్యాహ న హ్యేకం కారణం మనః,
నర్తే శరీరం శారీరరోగాః న మనసస్స్థితిః. ౧౨
రసజాని తు భూతాని వ్యాధయశ్చ పృథగ్విధాః,
ఆపో హి రసవత్యస్తాః స్మృతా నిర్వృత్తిహేతవః. ౧౩

వ్యా. రోగములు శారీరములు మానసములు నని రెండుతెరంగులు. అట్టిరెండు విధములైన వ్యాధిసామాన్యమునకు మనస్సుమాత్ర మొక్కటియే కారణమగునని చెప్పుట సమంజసము కాదు. శరీరసంబంధములేక శారీరరోగము లుండనోపవు. ఇంతియేకాక రజస్తమోగుణయుక్తమైన మనస్సును శరీరసంబంధము లేక ప్రత్యేకముగ నుండదు.

కావున తన కునికియైన (ఆధారమైన) మనస్సును శరీరోత్పత్తికిని కారణము కాజాలదు. (మనస్సుకు శరీరసంబంధము లేక రజస్తమోగుణములసంబంధము కల్గదు. రజస్తమస్సంబంధము కలమనస్సుచేత శరీరోత్పత్తి కల్గవలెను. ఇట్టి స్థితిలో నన్యోన్యాశ్రయదోషము సంభవించును. "ఇతరేతరాశ్రయాణి చ కార్యాణి న ప్రకల్పన్తే" అనుభాష్యకాను శాసనము ప్రకారము కార్యసమర్థము కానోపదు) కావున రజస్తమోగుణభూయిష్ఠమైన మనసు శరీరోత్పత్తికిని, రోగములకు కారణమగునని శరలోముడు చెప్పినది యసంగత మని నిరసించి వార్యోవిదుడు తనసిద్ధాంతము నిట్లు చెప్పుచున్నాడు.

పంచమహాభూతములును రసమున గల్గును. అట్టి రసమునకు జలము ఆధారము. పాంచభౌతికమైన శరీరోత్పత్తికిని పంచభూతములకు కారణమైన జలమే కారణ మగును. అట్టి శరీరము సాధారముగ జేసికొనిన శారీరవ్యాధులకును, శరీరాధిష్ఠితమైన మనస్సుచే కల్గుమానసికవ్యాధులకును రసాధారమైన జలము కారణమని వార్యోవిదుడు తనసిద్ధాంతమును చెప్పెను.

షడ్ధాతుకారణమతము.

మూ. హిరణ్యాక్షస్తు నేత్యాహ న హ్యాత్మా రసజస్స్మృతః,
నాతీంద్రియం మనస్సన్తి రోగాశ్శబ్దాదిజాస్తథా. ౧౪
షడ్ధాతుజస్తు పురుషః రోగాష్షడ్ధాతుజాస్తథా,
రాశిష్షడ్ధాతుజస్సాంఖ్యైః ఆద్యైస్సంపరికీర్తితః. ౧౫

వ్యా. ఇంద్రియాతీతమైన యాత్మయు ఇంద్రియాతీతమైన మనస్సును రసముచే గల్గుటలేదు. అహితములగు శబ్దస్పర్శరూపరసగంధములవలన సంభవించురోగములు కొన్ని గలవు. వానికి రసము కారణమని చెప్పవలనుపడదు. కావున జన్మమునకును రోగములకు రస ముత్పత్తికారణమని చెప్పుట సంగతము కాదని వార్యోవిదునిమతము నిరసించి హిరణ్యాక్షుడు తనమతమును ఇట్లు చెప్పెను.

"ఖాదయశ్చేతనాషష్ఠా ధాతవః పురుషస్స్మృతః" అని చెప్పినప్రకారము పృథివ్యాదిపంచభూతములును చేతనారూపమైన యాత్మయు జేరి యారుధాతువులు. అట్టి యారుధాతువులకూటమిచేత పురుషుడు జన్మమెత్తును. అట్టి యారుధాతువులవలననే రోగములు కల్గును. కావున పురుషోత్పత్తికిని రోగములకును పృథివ్యాదిపంచభూతములును చేతనారూపంబునైన యారుధాతువులు కారణమగును. సాంఖ్యమతసిద్ధాంతమును ప్రాచీనులు షడ్ధాతురాశియే పురుషుడని చెప్పిరి.

జన్మరోగములకు తలిదండ్రులు కారణమనుపక్షము.

మూ. తథా బ్రువాణం కుశికం ఆహ తన్నేతి శౌనకః,
కస్మాన్మాతాపితృభ్యాం హి వినా షడ్ధాతుజో భవేత్. ౧౬
పురుషః పురుషాత్ గౌర్గోః అశ్వాదశ్వః ప్రజాయతే,
పిత్ర్యా మేహాదయశ్చోక్తా రోగాః తావత్ర కారణమ్. ౧౭
(పితృమాతృభవాశ్చోకాః)

వ్యా. తలిదండ్రులసంబంధములేక కేవలము పైజెప్పిన యారుధాతువులమాత్రము చేతనే పురుషుడు జనించుటలేదు. పితృమాతృసంబంధము లేక ధాతువులమాత్రముచేతనే ప్రాణిజన్మము కల్గునెడ గోవు పురుషుడు అశ్వము మున్నగుభేదము కానరాదు. లోకమున పురుషునివలన పురుషుండును, గోవువలన గోజాతియు, అశ్వమువలన నశ్వంబును కల్గుచుండుట ప్రత్యక్షము. కావున కేవలము షడ్ధాతువులచేతనే జన్మంబును రోగంబులును కల్గునని హిరణ్యాక్షుడు చెప్పినది యసంగతము. మరియు మనుజులకు ప్రమేహాదిరోగములును తలిదండ్రులవలన కల్గుచున్నవి. కావున పురుషజన్మమునకును, ప్రమేహాది రోగసమితికిని తలిదండ్రులు కారణమగుదురని శౌనకుడు చెప్పెను.

జన్మమునకును రోగమునకు కర్మ కారణమనుట.

మూ. భద్రకాప్యస్తు నేత్యాహ న హ్యన్ధోఽన్ధాత్ప్రజాయతే,
మాతాపిత్రోరపి చ తే ప్రాగుత్పత్తిర్న యుజ్యతే (జాయతే).
కర్మజస్తు మతో జన్తుః కర్మజాస్తస్య చామయాః,
న హ్యృతే కర్మణో జన్మ రోగాణాం పురుషస్య వా. ౧౮

వ్యా. పైజెప్పినరీతిగ జన్మమునకు తల్లిదండ్రులే కారణమని చెప్పునెడ తల్లి దండ్రులు గ్రుడ్డివారగునపుడు వారికి జనించుపురుషుడును గ్రుడ్డివాడే కావలసియుండును. లోకమున నట్లు కల్గుటలేదు. అట్టితల్లిదండ్రులకును సృష్ట్యారంభమున తొల్లింటిజన్మమునకు తల్లిదండ్రులు లేమింజేసి అట్టికారణము కానరాదు. కావున జన్మమునకును రోగములయుత్పత్తికిని తల్లిదండ్రులు కారణమనుట యసంభవము. అని శౌనకసిద్ధాంతమును నిరసించి భద్రకాప్యుడు తనమతము నిట్లు చెప్పెను. పురుషునకు తాను జేసికొనిన సుకృతదుష్కృతరూపమైన కర్మమే జన్మమునకు కారణము. అట్టికర్మచేతనే నానావిధరోగములును సంభవించును. కర్మలేనినాడు జన్మంబును, రోగములును, కల్గుటలేదు. కావున జన్మరోగముల రెండిటికిని వానివానికర్మమే కారణమగును.

జన్మరోగములకు స్వభావము కారణమనుట.

మూ. భరద్వాజస్తు నేత్యాహ కర్తా పూర్వం హి కర్మణః,
దృష్టం న చాకృతం కర్మ యస్య స్యాత్ పురుషః ఫలం. ౨౦
భావహేతుః స్వభావస్తు వ్యాధీనామ్ పురుషస్య చ,
ఖరద్రవచలోష్ణత్వం తేజోన్తానాం యథైవ హి. ౨౧

వ్యా. కర్మయనునది క్రియారూపము క్రియకర్తను నధీనమైయుండును. ఒక పురుషుడు సుకృతదుష్కృతరూపమయిన యొకకర్మను చేసినచో అట్టికర్మఫలముగ తానుజన్మము ఎత్తవలెనని చెప్పవలసియుండును. అట్టియెడ క్రియారూపమైన కర్మకు ముందే ఒకకర్త యుండవలయును. కావున తనజన్మమునకు తాజేయుకర్మ కారణ మెట్లగును? కానేరదు. మఱియు ఒకరుజేయుకర్మయేర్పడుట లేదు కర్తయైన తనజన్మమునకు కర్మ యెట్లు కారణమగును? కానేరదు. కావున జన్మరోగములకు కర్మకారణములని భద్రకాప్యుడు చెప్పినది యసంగతమని నిరసించి భరద్వాజుడు నిట్లు చెప్పెను.

పృథివి, అప్పు, వాయు, తేజస్సు అనునాల్గింటికిని ఖరత్వద్రవత్వచలత్వోష్ణ త్వములు ఎట్లు స్వభావసిద్ధములగునో అలాగుననే పురుషునకును, వ్యాధులకును స్వభావమే కారణమగును.

సృష్టికర్మజన్మాదికారణమనుట.

మూ. కాంకాయనస్తు నేత్యాహ న హ్యారంభే ఫలం భవేత్,
భవేత్స్వభావాత్ భావానాం అసిద్ధిస్సిద్ధిరేవ వా. ౨౨
స్రష్టా త్వమితసంకల్పో బ్రహ్మాపత్యం ప్రజాపతిః,
చేతనాచేతనస్యాస్య జగతః సుఖదుఃఖయోః. ౨౩

వ్యా. లోకమునందలి రోగములు జన్మము మొదలగుభావముల కన్నిటికిని సిద్ధియు సిద్ధించకపోవుటయు కారణాంతరము నపేక్షింపక స్వభావముచేతనే స్వతస్సిద్ధముగ కల్గునెడ లోకమునందు ప్రసిద్ధముగా నాచరింపబడుకృషి మున్నగువ్యాపారములును, శాస్త్రచోదితములగు యాగాదికర్మవిధానంబును, నిష్ప్రయోజనము లగును. కావున స్వభావమే యుత్పత్తికి కారణమని చెప్పుట సమంజసము కాదు. అని భరద్వాజుని మతమును నిరసించి కాంకాయనుడు తనమతమును ఇట్లు చెప్పెను.

పరమాత్మస్వరూపుడైన భగవంతునికి (ఆదినారాయణునకు)కుమారుడైన సృష్టికర్త యగుబ్రహ్మ పారములేని సంకల్పముకలవాడు. కావున తాసంకల్పించినప్రకారము స్థావర జంగమరూపమయిన ప్రపంచమును సృజించుటకును వానికి సుఖదుఃఖము లొన

గూర్చుటకును కారణభూతుడైయున్నవాడు. కావున బ్రహ్మయే తనసంకల్పప్రకారము మనుజుల సృజించి వారికి సుఖదుఃఖముల కల్గించును. దానంజేసి పురుషులజన్మములకును రోగములయుత్పత్తికిని సృష్టికర్తయే కారణమగును.

—కాలము జన్మాదికారణమనుట.—

మూ. తన్నేతి భిక్షురాత్రేయో న హ్యపత్యం ప్రజాపతిః,
ప్రజాహితైషీ సతతం దుఃఖైర్యుఞ్జ్యాదసాధువత్. ౨౮
కాలజస్త్వేవ పురుషః కాలజాస్తస్య చామయాః,
జగత్కాలవశం సర్వం కాలస్సర్వత్ర కారణమ్. ౨౯

వ్యా. పరమకారుణికుండును పక్షపాతములేనివాడు నగుసృష్టికర్త తనసంతతిలో జేరిన ప్రజలకు హితముసేయుచుండునుగాని యొకప్పుడును (లోకమున సామాన్యముగ దుష్టునివలె) దుఃఖమును కల్గింపడు. కావున జన్మమునకును, దుఃఖమును కల్గించు నానావిధరోగములకు సృష్టికర్త కారణమని చెప్పుట యుక్తముకాదు. అని కాంకాయన మతమును నిరసించి భిక్షువనునామాంతరము కలయాత్రేయుడు తనమతము నిట్ల చెప్పెను:—

జగమంతయు కాలమున కధీనమైయుండును. అన్నింటికిని కాలమే కారణము నుండును. కావున పురుషుడు కాలమువలననే కల్గును. అట్టిపురుషునకు కాలమువలన రోగములును కల్గును. కావున జన్మమునకును రోగములకును కారణము కాలమగును.

—పూర్వపక్షనిరసనపూర్వకముగ నాత్రేయమతసిద్ధాంతము.—

మూ. అథర్షీణాం వివదతాం ఉవాచేదం పునర్వసుః,
మైవం వోచత తత్త్వం హి దుష్ప్రాపం పక్షసంశ్రయాత్. ౩౦
వాదాన్ సప్రతివాదాన్ హి వదన్తో నిశ్చితానివ,
పక్షాన్తం నైవ గచ్ఛన్తి తిలపీడకవద్గతౌ. ౩
ముక్త్వైవం వాదసంఘట్టం అధ్యాత్మమనుచిన్త్యతామ్,
నావిధూతతమస్స్కన్ధే జ్ఞేయే జ్ఞానం ప్రవర్తతే. ౩
యేషామేవ హి భావానాం సమ్పత్సఞ్జనయేన్నరమ్,
తేషామేవ విపద్వ్యాధీన్ వివిధాన్ సముదీరయేత్. ౩

వ్యా. పైజెప్పినరీతిగ వాదప్రతివాదములచే పూర్వపక్షసిద్ధాంతముల జూపు-వివాదము చేయుచున్న మునిపుంగవులపక్షముల నన్నిటిని విని పునర్వసువను నామాంతరముకల యాత్రేయమహర్షి యిట్లు చెప్పందొడంగెను:—

మీరు వాదించునది యుక్తముకాదు. అభిమానముచే నొకపక్షము నవలంబించి వాదించినచో వాస్తవ్యమైన సిద్ధాంతము ఏర్పడనేరదు. ప్రతివాదములతోఁగూడినవాదములను వాస్తవ్యముగ నయ్యవి సిద్ధాంతములు గాకున్నను స్వపక్షాభిమానమునంజేసి స్వజ్ఞానగరిమచే వాస్తవ్యములని నిర్ణయింపుచు పల్కునెడ, అట్టివారికి నిరపవాదముగ సిద్ధమైనపక్షము ఒకప్పుడు నేర్పడజాలదు. (నువ్వులగానుగపైనెక్కి దానితోఁకూడ తిరుగుచుండు నొకతైలికుడు పలుమారు చుట్టిచుట్టి తిరుగునుగాని తనకుముఖ్యమైన గమ్యస్థానమును చేరనేరడు కదా? అత్తెరంగుననే తమతమపక్షములయం దభిమానముచేత నిశ్చయముగాని విషయములను నిశ్చితములని వాదప్రతివాదముల నల్పునెడ వాస్తవ్యమైన సిద్ధాంతము ఏర్పడదని భావము.)

జ్ఞేయమైనయంశమువిషయమై తమోగుణముచే గల్గుస్వపక్షాభిమానముల వదలినగాని జ్ఞానము చక్కగ పనిచేయనేరదు. కావున తమతమపక్షాభిమానముచేగల్గు నీ వాదప్రతివాదరూపమైన యన్యోన్యసంఘర్షణమును మాని వాస్తవ్యమైన విషయమును యోజింపుడు.

ఇత్తెరంగున ఋషులవాదోపవాదముల నాలించి వారిపక్షముల నన్నిటిని నిరసించి నిరపవాదమైన స్వసిద్ధాంతము నిట్లు ఆత్రేయుండు చెప్పెను:—ఏజాతిలోఁచేరినభావముల యొక్క సంపత్తు (ప్రశస్తగుణములగల్గియుండుట) పురుషునికల్గించుచున్నదో, తజ్జాతీయములైన భావముల విపత్తు (వైగుణ్యము) మనుజులకు రోగముల గల్గించును. ఇచ్చట 'యేషాం' అనుపదమునకు 'యజ్జాతీయానాం' అని యర్థము. అయ్యవి పృథివి, అప్పు, తేజస్సు, వాయువు, ఆకాశము అను పంచమహాభూతములు. అట్టిపంచమహాభూతముల వికారములైనభావములు విగుణములు గాకయుండినయెడ అట్టి యవికృతి పంచమహాభూతాత్మకభావములచే మనుజుడు పుట్టుననియు, అట్టిపంచమహాభూతజాతిలోఁచేరినవాతపిత్తకఫరూపములైన భావములు వికృతిజెందిననాడు రోగముల గల్గించుననియు ముఖ్యభావము. వాతాదిదోషములును పంచభూతాత్మకములని సిద్ధాంతము. 'కిన్ను స్యాత్పురుషోయజ్జః' అని కాశిరాజు చేసినప్రశ్నమున కిది సిద్ధాంతమైనయుత్తరము. ఇచ్చట శిష్యుల సందేహనివృత్తికై ఋషిసంవాదము చెప్పబడినది.

పురుషవృద్ధికిని రోగవృద్ధికిని హితాఽహితాహారములు కారణము.

మూ. అథాత్రేయస్య భగవతో వచనమనునిశమ్య పునరేవ వామకః కాశిపతిరువాచ భగవన్తమాత్రేయం:—భగవన్! సంపన్నిమిత్తస్య పురుషస్య విపన్నిమిత్తజానాం రోగాణాం కిమభివృద్ధికారణమితి? ౩౦

తమువాచ భగవానాత్రేయః—హితాహారోపయోగ ఏక ఏవ పురుషవృద్ధికరో భవతి. అహితాహారోపయోగః పునః వ్యాధినిమిత్త ఇతి. 30

వ్యా. భగవత్స్వరూపుడగు నాత్రేయునివాక్యమును విని కాశిరాజైన వామకుడు ఇట్లడిగెను.—ఓమహాత్మా! మహాభూతసంపత్తుచే కల్గినపురుషుడు వృద్ధినొందుటకును, మహాభూతవైపరీత్యమున గల్గినరోగములు వృద్ధినొందుటకును కారణ మెద్దియని కాశిరా జడిగెను.

హితములగు నాహారపదార్థముల నుపయోగించుటయే పురుషునివృద్ధికి ముఖ్యమైనకారణము. అహితములగు నాహారముల నుపయోగించుట వ్యాధికిని, వ్యాధివృద్ధికిని కారణమగునని ఆత్రేయుండు కాశిరాజుప్రశ్నమునకు సమాధానము చెప్పెను.

ఇచ్చట వ్యాధికారణము "తేషామేవ విపత్ ... ముదీరయేత్" అనువాక్యముచే జెప్పబడినది కావున "వ్యాధినిమిత్త" అనుచోట "వ్యాధివృద్ధినిమిత్తః" అని మధ్యమపద లోపముచే నెరుంగునది. లేక వ్యాధికిని, దానివృద్ధికిని అహితాహారము కారణమనియైన చెప్పనగును. (ఏక ఏవ అనునది ముఖ్యముగ నాహారము కారణమని తెల్పును. నిద్రాది విహారములు కూడ వృద్ధికారణమని యెరుంగునది).

హితాహితవిషయమై యగ్నివేశునిప్రశ్నము.

మూ. ఏవంవాదినం భగవన్తం ఆత్రేయమగ్నివేశ ఉవాచ.—"కథ మిహ భగవన్! హితాహితానామాహారజాతానాం లక్షణ మనపవాదమభిజానీయాత్? హితసమాఖ్యాతానాం హ్యేవ హ్యాహారజాతానాం, అహితసమాఖ్యాతానాం చ మాత్రా కాలక్రియాభూమిదేహదోషపురుషాఽవస్థాన్తరేషు విపరీత కారిత్వముపలభామహే" ఇతి. 31

వ్యా. పైరీతిగ జెప్పిన యాత్రేయవచనమును విని యగ్నివేశు డిట్లు ప్రశ్న జేసెను:- ఓమహనీయా! హితము (పథ్యము) లైనరక్తశాల్యాదులును, అహితము (అపథ్యము) లైనయపకములు శాకధాన్యములు మున్నగునవియుం పరిమాణము, హేమంతాదికాలము, సంస్కారవిశేషము, అనూపాదిభూమి, శరీరము, వాతాదిదోషములు, రోగములు, పురుషులవయస్సు అనువానియవస్థావిశేషములనుబట్టి పథ్యములు అపథ్యములుగను, అపథ్యములు పథ్యములుగను మారి వ్యత్యస్తముగ కార్యములు చేయుచుండును. ఇది యనుభవసిద్ధముగ తెలియుచున్నది; కావున ఇయ్యవి హితములనియు, ఇయ్యవి యహితము

లనియు నిరపవాదముగ వానిలక్షణముల మన మెట్లు తెలిసికొనగలము ? (అని యగ్నివేశుడు ప్రశ్న జేసెనని యర్థము.)

ఇచ్చట నీవివరణము నెరుంగునది:—లోహితశాలి(ఎఱ్ఱవరి) ధాన్యము మున్నగునవి పథ్యములని చెప్పబడినవి. అయ్యవి ఆహారపరిమాణమునకన్న నధికముగనైనను స్వల్పముగనైనను భుజించినచో మాత్రాధిక్యమునంజేసి వ్యాధిని కల్గించును. అవియే లఘుగుణము కల్గియుండుటవలన జఠరాగ్ని తీవ్రముగ నున్నవారికి హేమంతకాలమున అగ్నిదీప్తికి చాలియుండవు కావున కాలభేదముచే నపథ్యములగును. (క్రియయన సంస్కారము)పైజెప్పిన రక్తధాన్యములే చక్కగ పచనముకానినాడు సంస్కారభేదమునంజేసి యపథ్యమగును. అట్టిధాన్యమే యనూపదేశమున పుట్టినవైనచో దేశభేదమునంజేసి యపథ్యమగును. స్థూలశరీరముకలవారికి రక్తశాలి లఘువుగనుండుటవలన హితము కానేరదు. ఇది శరీరావస్థచే గల్గినయపథ్యము ('గురుచాఽతర్పణం శ్లేష్మం స్థూలానాం కర్శనం ప్రతి' అని చెప్పినప్రకారము స్థూలశరీరులకు గురుగుణముకల్గి తర్పణముకాని పదార్థములు కర్శనమునకై యుపయోగించుట మంచిదికాని, లఘుగుణము కలరక్తశాలి హితము కానేరదని భావము). అట్టిధాన్యమే వాతప్రకోపమునందును వాతవ్యాధియందును హితము కానేరదు. కావున దోషరోగములయవస్థ ననుసరించి యపథ్యమగును. పురుషావస్థయన బాల్యాదివయోభేదము. బాల్యావస్థయందు శ్లేష్మము ప్రధానముగ నుండును కావున తిక్తాదిరసములు కఫహరములై హితములుగ నుండును. అయ్యవి వాతము ప్రధానమైన ముసలితనమున వాతవర్ధకమగుటంజేసి యపథ్యమగును. ఇది పురుషావస్థాభేదముచే నపథ్యము. ఇత్తెరంగున మాత్రాకాలాదులయవస్థాభేదముల ననుసరించి పథ్యకరణములైన ఎఱ్ఱవరి మున్నగునవియు నపథ్యములై విపరీతఫలమును కల్గించును.

మరియు నపథ్యములై మిక్కిలి ప్రమాదజనకములైనవియు మాత్రాకాలాదుల ననుసరించి యుక్తియుక్తముగ నుపయోగించినయెడ పథ్యములే యగును. కావున నివి పథ్యములు, ఇవి యపథ్యములు నని నిరపవాదముగ నిర్ణయించు టెట్టులని యగ్నివేశుని ప్రశ్నము.

ఇచ్చట అవస్థాంతరశబ్దము మాత్రా-కాలాదిపదములతో ప్రత్యేకముగ నన్వయింపనగును. నైత్యికము ఆవస్థికము నని కాలము రెండువిధములు. వసంతాదికాలము నైత్యికము. బాల్యము, యౌవనము, వార్ధకము ననునది యావస్థికము. అందు కాలశబ్దముచే నైత్యికకాలంబును, పురుషావస్థశబ్దముచే వయోభేదంబును గ్రహింపనగును.

హితాహిత నిష్కృష్టలక్షణము.

మూ. తము వాచ భగవానాత్రేయః:—యదాహారజాతమగ్నివేశ సమాంశ్చైవ శరీరధాతూన్ ప్రకృతౌ స్థాపయతి, విషమాంశ్చ సమీకరోతి, ఇత్యేతద్ధితం విద్ధి; అహితం విపరీతమితి. ఏత ద్ధితాహితలక్షణం అనవదాతం భవతి. 33

వ్యా. పైజెప్పినరీతిగ ప్రశ్నజేసిన యగ్నివేశునకు హితాహితముల సామాన్య నిష్కృష్టలక్షణము నిట్లు ఆత్రేయుండు చెప్పెను:—పలుదెరంగులైన యాహారపదార్థ ములలో నెయ్యది వికృతిజెందక సమస్థితినుండుధాతువులను చెడనీయక (న్యూనాతి రేకములు కానీయక) సమస్థితియందే యుంచునో, విషమస్థితిజెందిన (వికృతినొందిన) ధాతువులను సమస్థితికి దెచ్చునో, అట్టి యాహారసముదాయమంతయు హితమని (పథ్య మని)యు; ఈలక్షణమునకు విరుద్ధముగ సమస్థితి నున్నధాతువులను విషమస్థితికి దెచ్చు నదియు విషమస్థితి నందినధాతువుల సమస్థితికి దేనేరక మరింత రేపెట్టునదియు నగ నాహారజాతమంతయు నహితమని (అపథ్యమని)యు తెలిసికొనుము. ఇయ్యది హితమ నకు, అహితమునకును నిర్దుష్టమైనలక్షణము.

విషమస్థితినుండుధాతువులను సమస్థితికి దెచ్చుచు, సమస్థితి నుండుధాతువుల సామ్యమును చెడనీయక కాపాడునది హితలక్షణము. విషమస్థితినుండుధాతువులను సమ స్థితికి దేనేరక మరింతరేపెట్టుచు, సమస్థితినుండుధాతువుల విషమముగజేయునది యహిత లక్షణము. ఇది హితాహితములకు నిష్కృష్టలక్షణములు.

(మాత్రాకాలదేశాదులపరిస్థితి ననుసరించి పైజెప్పిన హితాహితముల నెరుంగ నగునుగాని కేవలము ఇది హితము ఇది యహితము నని వస్తుస్వరూపముచేతనే నిర్దేశము జేయ వీలుకాదని పైజెప్పినలక్షణమున కభిప్రాయము.)

అగ్నివేశునిప్రశ్నము.

మూ. ఏవంవాదినం భగవన్తమాత్రేయమగ్నివేశ ఉవాచ:— భగవన్! న త్వేతదేవముపదిష్టం భూయిష్ఠకల్పాః సర్వభిషజో విజ్ఞాస్యన్తి. 34

వ్యా. ఓమహనీయా! మీరు నిర్దేశించి యుపదేశించిన హితాహితలక్షణ మును సామాన్యవైద్యులందరును తెలిసికొనజాలరు. అని యాత్రేయునితో నగ్నివేశుడు చెప్పెను.

పైజెప్పినలక్షణము మాత్రాకాలాదుల యవస్థాంతరము జ్ఞానము నపేక్షించి చెప్పబడినది. అట్టి మాత్రాద్యవస్థాంతరజ్ఞానములేక హితాహితముల నెరుంగ వీలుపడదు. మాత్రాదుల యవస్థాంతరము ఒకవిధముగ నిర్ణయమేర్పడియుండదు. కావున నీచెప్పబడిన హితాహితలక్షణము వైద్యులకందరకును తెలియ నలవికాదని భావము.

ఆత్రేయప్రతివచనము.

మూ. తమువాచ భగవానాత్రేయః—యేషాం విదితమాహారతత్త్వమగ్నివేశ! గుణతో ద్రవ్యతః కర్మతస్సర్వావయవశశ్చ, మాత్రాదయో భావాః, త ఏతదేవముపదిష్టం విజ్ఞాతుముత్సహన్తే. యథా తు ఖల్వేతదుపదిష్టం భూయిష్ఠకల్పాః సర్వే భిషజో విజ్ఞాస్యన్తి, తథైతదుపదేక్ష్యామో మాత్రాదీన్, భావాన్ అనుదాహరన్తః, తేషాం హి బహువిధవికల్పా భవన్తి, ఆహారవిధివిశేషాంస్తు ఖలు లక్షణతశ్చ, అవయవతశ్చానువ్యాఖ్యాస్యామః. 3౫

వ్యా. పైనిచెప్పిన యగ్నివేశవాక్యమును విని యాత్రేయు డిట్లు చెప్పెను:—గురుమందాదిగుణములను, ఉత్పత్తికారణభేదములచే నాప్యము, ఆగ్నేయము మున్నగు ద్రవ్యభేదములను, ఆయాద్రవ్యములు చేయు జీవనబృంహణాదికర్మములను, ద్రవ్యమునం దంతట వ్యాపించియుండు రసవీర్యవిపాక ప్రభావములను, వీనినిబట్టి యాహారద్రవ్యనిశ్చయజ్ఞానంబును, మాత్ర, కాల, క్రియా, భూమి, దేహ, దోష, పురుషుల యొక్క యవస్థాంతరపరిజ్ఞానంబును, నిస్సందేహముగ నెవరికి తెలిసియుండునో, అట్టివారలే పైజెప్పబడిన హితాహిత లక్షణమును పూర్తిగ దెలిసికొనజాలుదురు. (సకల ద్రవ్యములయందును గురుమందాదిగుణంబులును, జీవన బృంహణాదికర్మలను, రసవీర్యవిపాకప్రభావంబులును, భిన్నభిన్నములుగ నుండును కావున అట్టిగుణాదుల గమనించి ఇయ్యది గురువు, ఇయ్యది బృంహణము, ఈద్రవ్యముయొక్క రసవీర్యవిపాక ప్రభావము లిట్టివి. యని చక్కగ గమనించి యాహారవస్తువాస్తవ్యము నెరింగి, మాత్రాకాలాదుల యవస్థాంతరముల చక్కగ తెలిసియున్న వైద్యులుమాత్రము పైజెప్పిన హితాహితలక్షణముల నిర్ణయించి యాహారవిధానము నిర్ణయింపగలరుగాని, సామాన్యముగ నందరకును పైజెప్పిన లక్షణజ్ఞానము కల్గనేరదని భావము.)

పైజెప్పిన గుణాదులయొక్కయుమాత్రాకాలాదుల యవస్థాంతరములయొక్కయు వికల్పభేదములు నానావిధములుగ నుండును. వానినన్నిటిని ఉత్తమ మధ్యమ అధమ

భేదములచే నానా భేదములుగల వైద్యులకందరకును సులభముగ దెలియునటుల మాత్రాదిభావములను మాత్రము నుదహరింపక వదలి తక్కినవాని నుపదేశించెదను. (వైద్యులలో ఉత్తమాధికారులు కొందరును, మధ్యమాధికారులు కొందరును, అధమాధికారులు కొందరు నుందురు. అట్టిభేదము వారిజ్ఞానపరిస్థితినిబట్టి యుండును. అందు జ్ఞానాధికులకు జ్ఞానాభివృద్ధికిని, తక్కినవారలకు నిశ్చయాత్మజ్ఞానమునకును ఉపయోగించునట్లు ద్రవ్యసంబంధమైన రసగుణవీర్యవిపాకప్రభావముల నుపదేశించెదనని భావము.)

(మరియు "లోహితశాలి యశూకధాన్యానాం" అని యుపక్రమించి శ్రేష్ఠతరములగు ద్రవ్యములు కొన్ని పరిగణనము చేయబడును. అయ్యది జ్ఞానాధికులకు జ్ఞానసాహాయ్యమునకును, అల్పజ్ఞానులకు వ్యవహారయోగ్యతకు నుపయుక్తమగును.)

మరియు నాహారవిధివిశేషములను లక్షణములబట్టియు, ఆహారద్రవ్యములలో నేకదేశభేదమునుబట్టియు నీక్రింద వివరించెదను. ("ఆహారత్వమాహారస్య......కరణబాహుళ్యాత్" అనుగ్రంథముచేత ఆహారద్రవ్యసామాన్యముగ నుండులక్షణమును, ఆహారద్రవ్యము లనంతములుగనున్నను వానిలో శ్రేష్ఠత్వమునుబట్టి 'లోహితశాలయః' అనుగ్రంథముచే కొన్నిటిని పరిగణనముచేసియు నీక్రింద వివరించెదనని భావము.)

స్థావరజంగమాది భేదములచే నాహారపదార్థనిర్ణయము.

మూ. తద్యథా — ఆహారత్వమాహారస్యైకవిధమర్థాఽభేదాత్, స పునర్ద్వియోనిః స్థావరజఙ్గమాత్మకత్వాత్, ద్వివిధప్రభావో హితాహితోదర్కవిశేషాత్, చతుర్విధోపయోగః పాన-అశన-భక్ష్య-లేహ్యోపయోగాత్, షడాస్వాదో రసభేదతః షడ్విధత్వాత్, వింశతిగుణో గురు-లఘు-శీత-ఉష్ణ-స్నిగ్ధ-రూక్ష-మన్ద-తీక్ష్ణ-స్థిర-సర-మృదు-కఠిన-విశద-పిచ్ఛిల-శ్లక్ష్ణ-ఖర-సూక్ష్మ-స్థూల-సాన్ద్ర-ద్రవానుగమాత్, అపరిసంఖ్యేయవికల్పో ద్రవ్యసంయోగకరణబాహుళ్యాత్. 36

వ్యా. భుజింపబడుపదార్థము ఆహార మనబడును. అట్టి యాహారపదార్థమునకు ఆహారత్వము ఏకవిధముగ నుండును. (ఆహారత్వమన ఆహారపదార్థనిష్ఠధర్మము. దీనికర్థభేదము లేదుకావున నాహారత్వ మొక్కటియే యని యర్థము.) అట్టి యాహారపదార్థమున కుత్పత్తికారణము స్థావరము జంగమము నని రెండువిధముల నుండును కావున రెండువిధములైన కారణములు కల్గియుండును. (అట్టి కారణములచే స్థావరము,

జంగమము నని యాహారపదార్థములు రెండువిధముల నుండునని యర్థము. అందు రక్తశాల్యాదులు స్థావరములు. ప్రాణులకు సంబంధించినమాంసాదులు జంగమములు.) అట్టి యాహారపదార్థములు భుజించినపిదప కొన్ని హితమైన (యారోగ్యరూపమైన) ఫలమును, కొన్ని యనారోగ్యరూపమైన ఫలమును కల్గించును. కావున నట్టి హితాహితరూపమైన ప్రభావవిశేషమునం జేసి హితమనియు, అహితమనియు రెండు భేదములు కల్గియుండును.

అయ్యది పానరూపముగను, అశనరూపముగను, భక్ష్యరూపముగను, లేహ్యరూపముగను ఉపయోగింపబడును కావున ఉపయోగభేదములచే నాల్గువిధములుగ నుండును. (పానీయము (త్రాగతగిన ద్రవరూపమైనది), భోజ్యము (మృదువై భుజింపదగినది), భక్ష్యము (కొంచెము ఘనమై నమలి తినదగినది), లేహ్యము (నాలుకతో చప్పరించి తినదగినది), నని నాల్గువిధములగునని భావము.)

తీపు, పులుపు, ఉప్పు, కారము, చేదు, వగరు, అని యారువిధములైన రసభేదములచేత నాహారపదార్థంబును ఆరువిధములుగ నుండును (తీపు మున్నగు ఆరువిధములైనరుచులు కల్గియుండునని భావము.)

గురు, లఘు, శీతము, ఉష్ణము, స్నిగ్ధము, రూక్షము, మన్దము, తీక్ష్ణము, స్థిరము, సరము, మృదువు, కఠినము, విశదము, పిచ్ఛిలము, శ్లక్ష్ణము, ఖరము, సూక్ష్మము, స్థూలము, సాంద్రము, ద్రవము అను నీయిరువదిగుణములు కల్గియుండును. (అట్టి గురులాఘవాది గుణభేదములచే నిరువదిభేదములు కల్గియుండునని భావము.)

మరియు నట్టియాహారపదార్థములైన వ్రీహ్యాదులు పక్వముచేయు సంస్కారభేదము లనేకవిధముల నుండును కావున అట్టి ద్రవ్యసంయోగబాహుళ్యమునం జేసి అనేకవిధములుగ నుండును.

ఇచ్చట "యేషాం విహితమాహారతత్వం... గుణతో ద్రవ్యతః, కర్మతః, సర్వావయశశ్చ" అని నిర్దేశింపబడిన గుణాదులు ఆహారమునకు సంబంధించి వివరింపబడినవి. "తథైతదుపదేక్ష్యామో మాత్రాదీన్ భావానసుదాహరన్తః" అనువాక్యముచేత మాత్రాది భావముల నుదాహరింపకయే తక్కినగుణాదుల నుపదేశించెదనని ప్రతిజ్ఞ జేసినందుచే తదనుసారముగ మాత్రాకాలాదులను మాత్రము వదలి తక్కినగుణాదులు మాత్రము వివరింపబడినవి. మాత్రాకాలాదులు కేవలము ద్రవ్యమాత్రము నాశ్రయించి నియతముగ నేర్పడియుండవు కావున వాని నిచ్చట జెప్పక వదలెను.

కొన్నిప్రతులలో "మాత్రాదీన్ భావానుదాహరన్తః" అనుపాఠము కానవచ్చుచున్నది. అట్టియెడ ప్రతిజ్ఞానుసారముగ గుణాదుల నుపదేశించినట్లు మాత్రా

కాలాదులగూడ నుపదేశించి యుండవలెను. అట్లు వివరించి యుండలేదు. దానంజేసి యీపాఠము గ్రంథకర్తకు స్వోక్తివ్యత్యయమును కల్గించును. కావున నిరసనీయము.

—— పథ్యతమవస్తు పరిగణనప్రతిజ్ఞ. ——

మూ. యస్య ఖలు యే యే వికారావయవాః భూయిష్ఠ ముపయుజ్యన్తే భూయిష్ఠకల్పానాం చ మనుష్యాణామ్ ప్రకృత్యైవ హితతమాశ్చ, అహితతమాశ్చ, తాంస్తాన్ యథావదనువ్యాఖ్యాస్యామః. 32

వ్యా. ఆహారపదార్థములలో ఏవస్తుజాతియొక్క ఏఏవిశేషావయవములను మిక్కిలి యుపయోగింపదగునో కొంచెమించుమించుగ అట్టివస్తువుల నన్నింటిని మనుష్యులు వికృతిజెందక స్వభావస్థితి నున్నపుడు, మిక్కిలి హితతమంబులుగను అహితతమంబులుగను అయినవానిని వేరువేరుగ విభజించి ఈక్రింద వివరించెదనని యర్థము.

రక్తశాలి మున్నగునాహారపదార్థములు అనేకజాతులుగ నుండును. అందులో నేయేజాతిలో నేయేభేదము కల్ద్రవ్యములను సంయోగకరణాదుల నపేక్షింపక స్వభావముగనే యుపయోగించినచో మిక్కిలి హితంబులుగను మిక్కిలి యహితంబులుగను ఉండునో కొంచెమించుమించుగ వానినన్నిటి నీక్రింద వేరువేరుగ వివరించెదనని భావము. ఎట్టులన ఆహారపదార్థములలో జేరినధాన్యజాతిలో శూకధాన్యము ఒకతెగలో జేరినది. అందును ఎఱ్ఱవరిధాన్యము హితతమమనియు, యవకధాన్యము అహితతమమనియు,విభజించి చెప్పబడును. "లోహితశాలయః శూకధాన్యానాం పథ్యతమాః" 'యవకాశ్శూకధాన్యానా మపథ్యతమాః" ఇవి మున్నగువాక్యములచే వివరింపబడును. ఇత్తెరంగుననే నన్నింటిని యుదాహరణముగ నూహించునది.

ఇచ్చట"భూయిష్ఠకల్పాః" అనుచోట "ఈషదసమాప్తౌకల్పప్ దేశ్యదేశీయరః" అనువ్యాకరణసూత్రముచేత కల్పప్ అనుప్రత్యయము కొంచెము తక్కువ యనునర్థమున వచ్చును. కొంచెము తక్కువగ ఏవిహితములు, ఏవి అహితములును కలవో వానిని యించుమించుగ నన్నిటిని చెప్పెదనని యర్థము.

—— పథ్యతమవస్తుపరిగణనము. ——

మూ. తద్యథాః—

లోహితశాలయశ్శూకధాన్యానాం పథ్యతమత్వే శ్రేష్ఠతమాః, ముద్గాశ్శమీధాన్యానాం, ఆన్తరిక్షముదకానాం, సైన్ధవం లవ

ణానాం, జీవన్తీశాకం శాకానాం, ఐణేయం మృగమాంసానాం, లావః పక్షిణాం, గోధా బిలేశయానాం, రోహితో మత్స్యానాం, గవ్యం సర్పిస్సర్పిషాం, గోక్షీరం క్షీరాణాం, తిలతైలం స్థావరజాతానాం స్నేహానాం, వరాహవసా ఆనూపమృగవసానాం, చుల్లుకీవసా మత్స్యవసానాం, పాకహంసవసా జలచరవిహంగవసానాం, కుక్కుటవసా విష్కిరశకునివసానాం, అజమేదశ్శాఖాదమేదసాం, శృఙ్గబేరం కన్దానాం, మృద్వీకా ఫలానాం, శర్కరా ఇక్షువికారాణాం, ప్రకృత్యైవ హితతమానాం ఆహారవికారాణాం ప్రాధాన్యతో ద్రవ్యాణి వ్యాఖ్యాతాని భవన్తి. ౩౮

వ్యా. శూకధాన్యములలో (ముల్లుకల్గినధాన్యములలో) నెఱ్ఱవరివడ్లు మిక్కిలి పత్థ్యములుగ నుండును. మరియు శమీధాన్యములలో పెసలును, ఉదకములలో నంతరిక్షమునసే క్రిందపడనీయక గ్రహింపబడిన జలంబును, లవణములలో సైంధవలవణంబును, ఆకుకూరలలో పాలకూరయు మృగమాంసములలో జింకమాంసంబును, పక్షులలో లావుకపిట్టయు, బొరియలలో నివసించుజంతువులలో ఉడుమును, మత్స్యములలో రోహితమత్స్యంబును (ఎఱ్ఱనిరంగుకలచేప), నేతిదినుసులలో ఆవునెయ్యియు, పాలలో నావుపాలును, స్థావరవస్తువులనుండి పుట్టినతైలముల (నూనెల) లో నువ్వులనూనెయు, అనూపజంతువుల (జలప్రాంతముల నివసించుజంతువుల) వసలలో అడవిపందివసయు, చేపలవసలలో చుల్లుకి యనుచేపయొక్కవసయు, జలపక్షులవసలలో తెల్లనిహంసలవసయు, విష్కిరజాతి (ముక్కుతో గీరితిను) పక్షులవసలలో కోడివసయు, ఆకులదినుజంతువుల మేదస్సులలో మేకలమేదస్సును, గడ్డదినుసులలో అల్లంబును, పండ్లదినుసులలో ద్రాక్షపండ్లును, చెరకురసమునబుట్టు బెల్లము మున్నగుదినుసులలో చక్కెరయు, మిక్కిలి పత్థ్యకరములై శ్రేష్ఠముగ నుండును. ఇత్తెరంగున నాహారద్రవ్యములలో వస్త్వంతరసంయోగాదుల నపేక్షింపక స్వాభావికముగ హితములగువానిలో మిక్కిలి పత్థ్యములైనవానిని ప్రధానముగ వివరించి చెప్పబడినది.

ఇచ్చట కాచియూరు ఆకుకూరలలో త్రిదోషహరమై మిక్కిలి హితమైనది. అయినను నయ్యది మరునాటికి నుంచినచో విషతుల్యమగును. కావున దానిని విడచి పాలకూర చెప్పబడినది. "భూశయా వారిజాతాశ్చ కఫపిత్తవివర్ధనాః" అని యుండుటచేత బొరియలలో నుండుజంతువులు సామాన్యముగ కఫపిత్తముల వృద్ధినొందించు

స్వభావముకల్గినవి. అయినను అట్టి బిలేశయములలో నుడుము శ్రేష్ఠమని పరిగణనము చేయబడినది. మరియు "కించిద్దోషప్రశమనం కించిద్ధాతుప్రకోపనం, స్వస్థవృత్తౌమతం కించిత్ ద్రవ్యం త్రివిధ ముచ్యతే" అని చెప్పినప్రకారము స్వల్పముగ ధాతువులప్రకోపింపజేయుచుండియు స్వస్థవృత్తమున ప్రకృత్యాదుల ననుసరించి హితమగునని చెప్పబడినవి. జలచరాదులును ఇట్టిసమాధానముచేతనే యంగీకారముగ జెప్పబడినది.

అపథ్యతమవస్తుపరిగణనము.

మూ. అహితానప్యుపదేక్ష్యామః.—

యవకాశ్శూకధాన్యానాం అపథ్యతమత్వేన ప్రకృష్టతమా భవన్తి. మాషాశ్శమీధాన్యానాం వర్షానాదేయముదకానాం, ఊషరం లవణానాం, సర్షపశాకం శాకానాం, గోమాంసం మృగమాంసానాం, కాణకపోతః పక్షిణాం, భేకో బిలేశయానాం, చిలిచిమో మత్స్యానాం, ఆవికం సర్పిః సర్పిషాం, అవిక్షీరం క్షీరాణాం, కుసుమ్భస్నేహః స్థావరస్నేహానాం, మహిషవసా ఆనూపమృగవసానాం, కుమ్భీరవసా మత్స్యవసానాం, కాకమద్గువసా జలచరవిహఙ్గమవసానాం, కారణ్డవవసా విష్కిరశకునివసానాం, హస్తిమేదః శాఖాదమేదసాం, నికుచం ఫలానాం, ఆలుకం (మూలకం) కన్దానాం, ఫాణితమిక్షువికారాణాం, చటకవసా విష్కిరశకునివసానాం, ఇతి ప్రకృత్యైవాహితతమానామాహారవికారాణాం ప్రకృష్టతమాని ద్రవ్యాణి వ్యాఖ్యాతాని భవన్తి. 3౯

వ్యా. శూకధాన్యజాతిలో చేరిన ధాన్యములలో యవకములు (చిన్నయవలు) అపథ్యద్రవ్యములలో మిక్కిలి యపథ్యతమములు. మరియు శమీధాన్యములలో (కాయధాన్యములలో) మినుములును, ఉదకములలో వర్షాకాలమున నదులలో నుండుజలంబును, లవణములలో చవుటియుప్పును, ఆకుకూరలలో ఆవకూరయును, మృగమాంసములలో గోమాంసంబును, పక్షులలో కాణకపోతంబును (చిన్నగువ్వ), బొరియలలో నుండు జంతువులలో కప్పయు, మత్స్యములలో చిలిచిమంబను మత్స్యవిశేషంబును, నేతిదినుసులలో గొఱ్ఱెలనెయ్యియు, పాలదినుసులలో గొఱ్ఱెలపాలును, స్థావరములనూనెలలో కుసుమలనూనెయు, ఆనూప (జలప్రాంతమునయుండు) మృగములవసలలో నెనుబోతుల

వసయు, మత్స్యజాతివసలలో మొసలివసయు, జలమునసంచరించుపక్షులవసలలో నీరుకోడివసయు, విష్కిరజాతిపక్షులవసలలో కారండవ (పెన్నెడపులుగు) వసయు, ఆకులదినుజంతువుల మేదస్సులలో నేనుగుల మేదస్సును, పండ్లనుసులలో నికుచ (పిన్న రేగు) ఫలంబును, గడ్డదినుసులలో ఆలుకము (గెనసు, కఱ్ఱపెండలము, బంగాళాదుంపలు)ను, (లేక ముల్లంగి) చెరకురసమునసైన బెల్లము మున్నగువానిలో ఫాణితంబును, (అర్ధపాకముగ కాచబడినపాగు) విష్కిరపక్షి జాతిలోచేరినవానివసలలో చటక (ఊరపిచ్చుక) వసయు, ఇవియన్నియు ప్రకృతిచేతనే యహితములైన యాహారపదార్థములలో మిక్కిలి యహితములని చెప్పబడినవి. ఇత్తెరంగున హితములైన యాహారములలో నుత్తమములును, అహితములలో మిక్కిలి యహితంబులును వేరువేరుగ వివరింపబడినవి.

ఇచ్చట పైజెప్పబడినవి యహితములలో మిక్కిలి ప్రతికూలమును చేయునవి యని తెలుపుటకై "ప్రకృష్టతమాని" యని చెప్పబడినది. "నికృష్టతమాని" అను పాఠాంతరమున మిక్కిలి నింద్యమైనవని యర్థము. మరియు "కారణ్డవవసా విష్కిరశకునివసానాం" "చటకవసావిష్కిరశకునివసానాం" మూలగ్రంథమున రెండుచోట్ల నొక విషయమే చెప్పబడినది. తక్కినవాని కన్నిటికిని ఒక్కొకవస్తువునే నిర్దేశించుచు విష్కిరశకుని వసమాత్రము రెండుగ నిర్దేశించుటకు కారణము చింతనీయము. ప్రాచీన ప్రతులయందు మాత్రము "చటకవసా విష్కిరశకునివసానాం" అని మాత్రము పాఠమొక్కటియే యున్నది. ఇదియే సాధువని మాయభిమతము.

హితాహితాహారములయొక్కయు ఔషధములయొక్కయు ప్రధానకృత్యనిర్దేశము.

మూ. హితాహితావయవానా మాహారవికారాణాం, అతో భూయః కర్మ, ఔషధానాం ప్రాధాన్యతః సానుబన్ధాని ద్రవ్యాణి అనువ్యాఖ్యాస్యామః. ౪౦

వ్యా. ఇంతదనుక హితములైన యాహారపదార్థములయొక్కయు, అహితములైన యాహారపదార్థములయొక్కయు, శ్రేష్ఠత్వము నుద్దేశించి అట్టిపదార్థముల యొకదేశము చెప్పబడినది. అట్టి హితాహితముల వ్యాపారము అవి చేయుపనిని చెప్పియుండలేదు. కావున అట్టి హితాహిత రూపములైన యాహారములకు సంబంధించిన కృత్యమును, ఔషధములలో ముఖ్యములైనవానియొక్క కృత్యములను, అట్టి కృత్యముల జేయు ద్రవ్యములను, అట్టి ద్రవ్యముల ప్రయోజనములను వివరించెదనని యర్థము.

'లోహితశాలయః' ఇత్యాది గ్రంథముచేత హితాऽహిత ద్రవ్యములలో ముఖ్యతమములు నిర్దేశింపబడినవి కాని వానికర్మల నిర్దేశించి చెప్పియుండలేదు. ఇకమీదు

అట్టి హితాహిత ఆహార ద్రవ్యములుచేయు పనిని, ప్రధానముగ కొన్ని యౌషధములు చేయు పనిని, అట్టిపనిచేయు ద్రవ్యములను సప్రయోజనముగ వివరించెదనని భావము. అందు 'అన్నం వృత్తికరాణాం' 'ఉదకమాశ్వాసకరాణాం' ఇవి మున్నగువాక్యములచే నాహారపదార్థములు చేయు కృత్యంబును, "త్రివృత్సుఖవిరేచన కరాణాం" అను వాక్యములచే నౌషధములు చేయుకృత్యంబులును చెప్పబడును. మరియు పలువిధరంగులైన యాహార పదార్థముల కర్మములును, నానావిధౌషధ కృత్యంబులు, అనేకములుగ నున్నను, అందు ప్రధానముగ మాత్రము నిర్దేశించి చెప్పబడునని 'ప్రాధాన్యతః' అను పదముచే తెలిసెడి అహితములకృత్యములు "ఆవికం సర్పిః అహృద్యానాం" అను వాక్యములచే చెప్పబడును.

ఇచ్చట 'సానుబంధాని' యనగా ప్రయోజనముతో కూడినవని యర్థము. అయ్యది 'ద్రవ్యాణి' యనుదానికి విశేషణము. ప్రయోజనముతో కూడిన ద్రవ్యములను వివరించెదనని యర్థము. మరియు ద్రవ్యాణి యనుపద ముపలక్షణము. ఇట్లు చెప్పుటచేత "శాస్త్రవిహిత స్తర్కః సాధనానాం" ఇది మున్నగువాక్యములచే తర్కాదుల నిర్దేశించినది సంగతమగును. తర్కాదులు ద్రవ్యములు కావున వానిని చెప్పినదికూడ సంగతము.

వృత్తికరాహారాదులలో శ్రేష్ఠత్వము.

మూ. అన్నం వృత్తికరాణాం శ్రేష్ఠం; ఉదకమాశ్వాసకరాణాం (ఆప్యాయనకరాణాం), సురా శ్రమహరాణాం, క్షీరం జీవనీయానాం, మాంసం బృంహణీయానాం, (రస స్తర్పణీయానాం), లవణమన్నద్రవ్యరుచికరాణాం, అమ్లం హృద్యానాం, కుక్కుటో బల్యానాం, నక్రరేతో వృష్యాణాం, మధు శ్లేష్మపిత్తప్రశమనానాం, సర్పిర్వాతపిత్తప్రశమనానాం, తైలం వాతశ్లేష్మప్రశమనానాం, వమనం శ్లేష్మహరాణాం, విరేచనం పిత్తహరాణాం, వస్తి ర్వాతహరాణాం, స్వేదో మార్దవకరాణాం, వ్యాయామః స్థైర్యకరాణాం, (వ్యవాయః కార్శ్యకరాణాం), క్షారః పుంస్త్వోపఘాతినాం, తిన్దుకమన్నద్రవ్యారుచికరాణాం, ఆమకపిత్థమకణ్ఠ్యానాం, ఆవికం సర్పిరహృద్యానాం, అజాక్షీరం శోషఘ్న-స్తన్య-సాత్మ్య-రక్తసాంగ్రాహిక-రక్తపిత్తప్రశమనానాం,

అవిక్షీరం శ్లేష్మపిత్తోపచయకరాణాం, మహిషీక్షీరం స్వప్నజననానాం, మన్దకం దధ్యభిష్యన్దకరాణాం, గవేధుకాన్నం కర్శనీయానాం, ఉద్దాలకాన్నం విరూక్షణీయానాం, ఇక్షుర్మూత్రజననానాం, యవాః పురీషజననానాం, (జామ్బవం వాతజననానాం), శష్కుల్యః శ్లేష్మపిత్తజననానాం, కులుత్థాః అమ్లపిత్తజననానాం, మాషాః శ్లేష్మపిత్తజననానాం, మదనఫలం వమన-ఆస్థాపన-అనువాసనోపయోగినాం. ౪౦

వ్యా. శరీరమును మంచిస్థితినుండు నాహారద్రవ్యములలో నన్నము మిగుల శ్రేష్ఠము, శరీరమున కల్గిన శ్రమ మున్నగువానిని హరించి యూరటజేయు ద్రవ్యములలో నుదకము మిగుల శ్రేష్ఠము. శరీరశ్రమమును పోగొట్టు ద్రవ్యములలో సుర యను మద్యము మిగుల శ్రేష్ఠము. మరియు జీవనీయములలో క్షీరంబును, బృంహణీయములలో మాంసంబును, (తర్పణీయములలో మాంసరసంబును), ఆహారపదార్థములకు రుచిని కల్గించు ద్రవ్యములలో లవణంబును, నాలుకకు రుచిని కల్గించువానిలో నమ్లంబును, బలకరద్రవ్యములలో కుక్కుటమును (కోడియు) వృష్యములలో మొసలరేతస్సును, కఫపిత్తముల శమించుద్రవ్యములలో తేనెయు, వాతపిత్తముల శమింపజేయువానిలో నెయ్యియు, వాతకఫముల శమింపజేయువానిలో తైలంబును, శ్లేష్మహరములలో వమనంబును, పిత్తహారములలో విరేచనంబును, వాతహారములలో వస్తికర్మయు, శరీరమునకు మృదుత్వమును కల్గించువానిలో స్వేదంబును (చెమటబుట్టించుట) శరీరావయవాదులకు స్థైర్యమును కల్గించువానిలో వ్యాయామంబును, (శరీరమును కృశింపజేయువానిలో స్త్రీసంభోగంబును), పుంస్త్వమును (సంభోగశక్తిని) నశింపజేయు వానిలో క్షారంబును, ఆహారద్రవ్యమునం దరుచిని కల్గించువానిలో తుమికిపండును, కంఠమునకు హితముకాని ద్రవ్యములలో లేత వెలగకాయయు, అరుచిని కల్గించు (అసహ్యత పుట్టించు) ద్రవ్యములలో గొఱ్ఱెనెయ్యియు, శోషహర స్తన్యవృద్ధికర ప్రకృతి సాత్మ్య రక్తసంగ్రాహిక రక్తపిత్తహర గుణములుకల ద్రవ్యములలో మేకపాలును, కఫపిత్తముల వృద్ధినొందించువానిలో గొఱ్ఱెపాలును, నిద్రకల్గించువానిలో గేదెలపాలును, స్రోతోరంధ్రముల స్రవింపజేయు (పడిసెముపుట్టించు) ద్రవ్యములలో మందకమను పెరుగును, శరీరమును కృశింపజేయువానిలో గవేధుకముల (అడవిగోధుమల) యన్నంబును, శరీరమున రూక్షత గల్గించు ద్రవ్యములలో అడవియారుకలయన్నం

ఖును, మూత్రమును కల్గించువానిలో చెరకును, పురీషమును కల్గించువానిలో యవలును, (వాతమును కల్గించువానిలో నేరేడుపండును), కఫపిత్తముల కల్గించువానిలో ఉల్లిలంబులును, అమ్లపిత్తమును కల్గించువానిలో నులవలును, కఫపిత్తముల కల్గించువానిలో మినుములును, వమనమునకును ఆస్థాపనవస్తికిని అనువాసనవస్తికిని ఉపయోగించు ద్రవ్యములలో మ్రంగకాయయు మిక్కిలి శ్రేష్ఠములు.

(ఇచ్చట 'మధు శ్లేష్మపిత్తప్రశమనానాం' అనుచోట కఫపిత్తప్రశామకములైన ద్రవద్రవ్యములలో తేనె శ్రేష్ఠమని యర్థము. "దురాలభా పిత్తశ్లేష్మహరాణాం" అని క్రిందజెప్పినవాక్యమునకు పిత్తకఫప్రశామకములగు నౌషధములలో దూలగొండి శ్రేష్ఠమని యర్థము. కావున నీరెంటికిని కఫపిత్తశామకత్వము చెప్పినది విరోధము లేదు. "వస్తిర్వాతహరాణాం" సామాన్యముగ జెప్పుటచేత ఆస్థాపనానువాసనవస్తులరెంటిని యర్థమగును. పిత్తశ్లేష్మజననములయిన పేయములలో గొఱ్ఱెపాలు శ్రేష్ఠమని 'ఆవిక్షీరం పిత్తశ్లేష్మజననానాం' అనియు, పిత్తకఫజననములగు భోజ్యములలో మాషములు శ్రేష్ఠమని 'మాషాః పిత్తశ్లేష్మజననానాం' అనియు, అట్టిభక్ష్యములలో చక్కిలములు శ్రేష్ఠములని "శష్కుల్యః పిత్తశ్లేష్మజననానాం" అనియు భిన్నవిషయములు జెప్పబడినవి కావున విరోధములేదు. లేక యీమూడును పిత్తశ్లేష్మజననమున సమానములుగ నుండుననియైన భావము. అనేకద్రవ్యములకు తుల్యముగ శ్రేష్ఠత్వమును చెప్పునట్టి స్థలములయందెల్ల నిత్తెరంగుననే విశేషము నెరుంగునది.)

సుఖవిరేచనాద్యౌషధాదులలో శ్రేష్ఠములనిర్దేశము.

మూ. త్రివృత్ సుఖవిరేచనానాం, చతురఙ్గులం మృదువిరేచనానాం, స్నుక్పయః తీక్ష్ణవిరేచనానాం, (ప్రత్యక్పుష్పీ శిరోవిరేచనానాం), విడఙ్గం క్రిమిఘ్నానాం, శిరీషో విషఘ్నానాం, ఖదిరః కుష్ఠఘ్నానాం, రాస్నా వాతహరాణాం, ఆమలకం వయస్థాపనానాం, హరీతకీ పథ్యానాం, ఏరణ్డమూలం వృష్యవాతహరాణాం, పిప్పలీమూలం దీపనీయ-పాచనీయ ఆనాహ - ప్రశమనానాం, చిత్రకమూలం దీపనీయ-పాచనీయ - గుదశోథార్శశ్శూలహరాణాం, పుష్కరమూలం హిక్కా-శ్వాస - కాస - పార్శ్వశూలహరాణాం, ముస్తం సఙ్గ్రాహిక-దీపనీయ-పాచనీయానాం, ఉదీచ్యం నిర్వాపణ - దీపనీయ-పాచనీయ-చ్ఛర్ద్యతీ

సారహరాణాం, కట్వఙ్గం సఙ్గ్రాహక-పాచనీయ-దీపనీయానాం, అనన్తా సఙ్గ్రాహక-రక్తపిత్తప్రశమనానాం, అమృతా సఙ్గ్రాహక - వాతహర - దీపనీయ - శ్లేష్మశోణితవిబన్ధప్రశమనానాం, బిల్వం సఙ్గ్రాహక-దీపనీయ - వాతకఫప్రశమనానాం, అతివిషా దీపనీయ - పాచనీయ - సఙ్గ్రాహక - సర్వదోషప్రశమనానాం, ఉత్పల పద్మ కుముదకిఞ్జల్కః సఙ్గ్రాహక-రక్తపిత్తప్రశమనానాం, దురాలభా పిత్త-శ్లేష్మప్రశమనానాం, గన్ధప్రియఙ్గుః శోణిత పిత్తాతియోగప్రశమనానాం, కుటజత్వక్ శ్లేష్మ పిత్తరక్త సఙ్గ్రాహకోపశోషణానాం, కాశ్మర్యఫలం రక్తసఙ్గ్రాహక-రక్త పిత్తప్రశమనానాం, పృశ్నిపర్ణీ సఙ్గ్రాహక-వాతహర-దీపనీయ-వృష్యాణాం, విదారిగన్ధా వృష్య-సర్వదోషహరాణాం, బలా సఙ్గ్రాహక - బల్య - వాతహరాణాం, గోక్షురకో మూత్ర కృచ్ఛ్రానిలహరాణాం, హిఙ్గునిర్యాసః ఛేదనీయ-దీపనీయ-అనులోమిక - వాతకఫప్రశమనానాం, అమ్లవేతసో భేదనీయ-దీపనీయ - అనులోమిక - వాతశ్లేష్మప్రశమనానాం, యావశూకః స్రంసనీయ-పాచనీయ-అర్శోఘ్నానాం. ౪౦

వ్యా. సుఖముగ విరేచనముల జేయునౌషధములలో తెగడయు, మృదువిరేచనములగు నౌషధములలో రేలకాయలలోని జిగురును, తీక్ష్ణముగ విరేచనముల జేయు నౌషధములలో జెముడుపాలును, శిరోవిరేచనౌషధములలో నుత్తరేణియు మిక్కిలి శ్రేష్ఠములు.

మరియు క్రిమిహరములలో వాయువిడంగంబులును, విషహారములలో దిరిసెనంబును, కుష్ఠహారములలో చండ్రయు, వాతహారములలో సన్నరాష్ట్రంబును, ముసలితనమును రానీయక యౌవనవయస్సు స్థాపించునౌషధములలో నుసిరికకాయలును, పథ్యౌషధములలో కరకకాయలును, వృష్యములును వాతహారములు నగునౌషధములలో ఆముదపువేరును, దీపనీయమును, పాచనీయమును కడుపుబ్బరమును శమింపజేయునదియు నగువానిలో మోడియు దీపనీయంబును పాచనీయంబును గుదశోథరూపమైన యర్శోరోగహారంబును నగునౌషధములలో చిత్రమూలముయొక్క వేరును మిగుల శ్రేష్ఠములు.

ఎక్కిళ్లను శ్వాసకాసములను పక్కశూలను హరించునౌషధములలో పుష్కర మూలంబును, సంగ్రాహకంబును దీపనీయంబును పాచనీయంబును నగువానిలో తుంగ గడ్డలును, పుండునార్చునదియు దీపనీయంబును, పాచనీయంబును వమనవిరేచనముల హరించునదియు నగునౌషధములలో ఉదీచ్యంబు (కురువేరు)ను, సంగ్రాహకపాచనీయ దీపనీయ మగునౌషధములలో దుండిగపుమ్రానును, సంగ్రాహకంబును, రక్తపిత్తప్రశమనం బును నగునౌషధములలో పాలసుగంధియు, సంగ్రాహకంబును వాతహారంబును దీప నీయంబులును కఫపిత్తములశమింపజేయునదియు మలబంధమును నివర్తిచేయునదియునగు నౌషధములలో తిప్పతీగెయు మిక్కిలి శ్రేష్ఠములు.

సంగ్రాహకములును దీపనీయంబులును వాతకఫప్రశమనంబులు నగు నౌషధములలో బిల్వంబును, దీపనీయపాచనీయ సంగ్రాహక సర్వదోషహారంబులు నైనయౌషధములలో అతివసయు, సంగ్రాహకములై రక్తపిత్తప్రశమనంబులైన యౌషధములలో తెల్లకలు వలయొక్కయు నల్లకలువలయొక్కయు తామరపువ్వులయొక్కయు కేసరంబులును; పిత్తకఫహారములలో దురదగొండియు, రక్తపిత్తాతియోగమును శమింపజేయువానిలో మ్రేంకణంబును, కఫపిత్తరక్తములను నిరోధించి శోషింపజేయువానిలో కొడిసెపాల పట్టయు,రక్తసంగ్రాహములును రక్తపిత్తప్రశమనంబులు నగువానిలో పెద్దగుమ్మడిపండును, సంగ్రాహకములును వాతహారములును దీపనీయంబులును వృష్యంబులును నగువానిలో కోలపొన్నయు, వృష్యంబును సర్వదోషహారంబును నగువానిలో ముయ్యాకుపొన్నయు, సంగ్రాహకంబును బలకరంబును వాతహారంబును నగువానిలో చిట్టాముట్టిదయు, మూత్రకృచ్ఛ్రమును వాతమును హరించువానిలో పల్లేరును, ఛేదనీయంబును దీప నీయంబును అనులోమకరంబును వాతకఫప్రశమనంబును నగునౌషధములలో హింగు నిర్యాసంబును (ఇంగువ), ఛేదనీయమును దీపనీయమును అనులోమకరంబును వాతకఫ శామకంబును నగునౌషధములలో అమ్లవేతసంబును (పుల్లప్రబ్బలి), స్రంసనీయంబులును పాచనీయంబులును అర్శోరోగహారంబులు నైనయౌషధములలో యావశూకంబును (యవక్షారము), మిక్కిలి శ్రేష్ఠములు. (పైజెప్పినరీతిగ సుఖవిరేచనాదికృత్యముల చేయుటయందు అట్టికృత్యముల జేయునట్టి యితరౌషధములలో తెగడ మున్నగునవి మిక్కిలి శ్రేష్ఠములుగ నుండునని ఔషధద్రవ్యములకు వానివానికర్మముల నిరూపిం చుచు శ్రేష్ఠత్వము చెప్పబడినది.)

తత్త్రాభ్యాసాదుల శ్రేష్ఠత్వములు.

మూ. తక్రాభ్యాసః గ్రహణీదోషార్శోఘృతవ్యాపత్ప్రశమనానాం,
క్రవ్యాన్మాంసరసాభ్యాసః గ్రహణీదోషశోషార్శోఘ్నానాం,

క్షీరఘృతాభ్యాసో రసాయనానాం, సమఘృతసక్తుప్రాశాభ్యాసో వృష్యోదావర్తహరాణాం, తైలగణ్డూషాభ్యాసో దన్తబలరుచికరాణాం, చన్దనోదుమ్బరం దాహనిర్వాపణాలేపనానాం, రాస్నాఽగురుణీ శీతాపనయనప్రలేపనానాం, లామజ్జకోశీరం దాహత్వగ్దోషస్వేదాపనయనప్రలేపనానాం, కుష్ఠం వాతహరాభ్యఙ్గోపనాహయోగినాం, మధుకం చక్షుష్యవృష్యకేశ్యకణ్ఠ్యవర్ణ్యవిరజనీయరోపణీయానాం, వాయుః ప్రాణసంజ్ఞాప్రదానహేతూనాం, అగ్నిరామస్తమ్భశీతశూలోద్వేపనప్రశమనానాం, జలం స్తమ్భనీయానాం. ౪౩

వ్యా. గ్రహణీదోషమును, అర్శోరోగమును, నేతిని త్రాగుటచే గల్గినవ్యాపత్తు శమింపజేయుకృత్యములలో తేటమజ్జిగను ప్రతిదిన మభ్యాసముగ నుపయోగించుట మిక్కిలి శ్రేష్ఠము. గ్రహణిదోషమును, శోఫమును, అర్శోరోగమును హరించుక్రియలలో మాంసమును దినునట్టి పులిమొదలగు జంతువుమాంసరసము ప్రతిదిన మభ్యాసముగ నుపయోగించుట ప్రశస్తము. మరియు రసాయనక్రియలలో పాలను నేతిని ప్రతిదిన ముపయోగించుటయు, వృష్యకరములై యుదావర్తవ్యాధిని హరించుక్రియలలో నేతిని సత్తుపిండిని సమకాలమున నుపయోగించుచు నభ్యాసము చేయుటయు, దంతములకు బలమును కల్గించి రుచిని బుట్టించుక్రియలలో తైలముచే ప్రతిదినము గండూషము చేయుటలవాటును, మంటను చల్లార్చునట్టి యాలేపనద్రవ్యములలో చందనముతో కూడిన యుదుంబరంబును, శీతలమును తొలగించు ప్రలేపనద్రవ్యములలో నన్నరాష్ట్రముతో గూడిన యగరును, మంటను చర్మదోషము చెమటను పోగొట్టు ప్రలేపనద్రవ్యములలో లామజ్జక ఉశీరంబులును (వాసనకల్గిన వట్టివేరు వాసనలేని వట్టివేరును), వాతహరమై యభ్యంగనమునకును ఉపనాహమున (కట్టుకట్టుట) కును ఉపయోగించుద్రవ్యములలో చెంగల్వకోష్ఠంబును, కన్నులకును వృష్యమునకును వెండ్రుకలకును కంఠమునకును శరీరవర్ణమునకు హితంబులై మాలిన్యమును బోగొట్టునవియు వ్రణాదుల మాన్పునవియు నైనయౌషధములలో అతిమధురంబును మిక్కిలి శ్రేష్ఠములు.

మరియు ప్రాణమును శరీరప్రజ్ఞను ఇచ్చునట్టి హేతువులలో వాయువును (గాలియు), ఆమదోషమును శరీరస్తంభమును శీతలమును శూలనొప్పిని కంపమును శమింపజేయువానిలో నగ్నియు, స్తంభనీయములలో జలంబును మిక్కిలి శ్రేష్ఠములు.

ఇచ్చట జలమునుగురించి "ఉదకమాశ్వాసకరాణాం" అని తొలుత చెప్పబడి నది. మరల నిచ్చట "జలం స్తంభనీయానాం" అని జలమునకే వేరొండుకృత్యము చెప్ప బడినది. అటుకాక ఒకచోటనే "జలం ఆశ్వాసన స్తంభనకరాణాం" అని యేల చెప్ప రాదు; అన్నచో కలిపి చెప్పినయెడ స్తంభనమును ఆశ్వాసనమును రెంటిని చేయుట యందే జలమునకు శ్రేష్ఠత్వము చెప్పినట్లగును. వేరువేరుగ జెప్పినచో ఆశ్వాసనముల లోను జలము శ్రేష్ఠము. స్తంభనములలోను శ్రేష్ఠమని యేర్పడును. ఈకారణము చేతనే కలిపి చెప్పక వేరువేరుగ నాచార్యు లుపదేశించిరి. ఈన్యాయము ననుసరించి "పిప్పలీ మూలం దీపనీయపాచనీయానాం" ఇది మున్నగుస్థలములయందు రెండుమూడేసి గుణ ములచెప్పుటచే అట్టి యనేకకర్మలజేయుటయందే పిప్పలి మున్నగువానికి ప్రాధాన్యము శ్రేష్ఠత్వము చెప్పబడునుగాని దీపనీయములలో శ్రేష్ఠము, పాచనీయములలో శ్రేష్ఠము నని వేరువేరుగ శ్రేష్ఠత్వము చెప్పగూడదని యెరుంగునది. (అట్టికర్మల నన్నిటిని చేయుట యందు శ్రేష్ఠమని భావము.)

మూ. మృద్భృష్టలోష్టనిర్వాపితముదకం తృష్ణాతియోగప్రశమనా నాం, అతిమాత్రాశనం ఆమప్రదోషహేతూనాం, యథా గ్న్యభ్యవహారః అగ్నిసన్ధుక్షణానాం, యథాసాత్మ్యం చేష్టా భ్యవహారౌ ఉపసేవ్యానాం, కాలభోజన మారోగ్యకరాణాం, వేగసన్ధారణ మనారోగ్యకరాణాం, (తృప్తిరాహారగుణానాం), మద్యం సౌమనస్యజననానాం, మద్యాక్షేపో ధీధృతిస్మృతి హారాణాం, గురుభోజనం దుర్విపాకానాం, ఏకాశనభోజనం సుఖపరిణామకరాణాం, స్త్రీష్వతిప్రసఙ్గః శోషద్వారాణాం, శుక్రవేగనిగ్రహః షాణ్డ్యకరాణాం, పరాఘాతనమన్నాశ్రద్ధా జననానాం, అనశనమాయుషో హ్రాసకరాణాం, ప్రమితాశనం కర్శనీయానాం, అజీర్ణాధ్యశనం గ్రహణీదూషణానాం, విష మాశనమగ్నివైషమ్యకరాణాం, విరుద్ధవీర్యాశనం నిన్దితవ్యాధి కరాణాం. ౪౪

వ్యా. మిక్కిలి తీవ్రమైనదప్పిని శమింపజేయువానిలో మంగలమున నిసుకబోసి వేయించి యాయిసుకను దూరముగ పారవైచి యామంగలమున బోసి చల్లార్చబడిన జలము మిగుల శ్రేష్ఠము. అజీర్ణదోషమును కల్గించుకారణములలో మితిలేక భుజించుట

బలిష్ఠమైన కారణమగును. జఠరాగ్నిని రగిలించి క్రమముగ వృద్ధిచేయువానిలో జఠరాగ్ని బలానుగుణముగ భుజించుట మిక్కిలి శ్రేష్ఠమైనది. (అభ్యవహారమన భోజనము) తాను నియమముగ సేవింపదగినకృత్యములలో తనసాత్మ్యమును(దేహతత్త్వాద్యానుగుణ్యమైన యలవాటును) విడువక యాహారవిహారముల సల్పుట శ్రేష్ఠము.

మరియు ఆరోగ్యకరములలో సకాలమున భుజించుటయు, ఆరోగ్యమును చెరచువానిలో మలమూత్రవాతాదివేగముల వెడలనీయక నిరోధించుటయు, ఆహారపదార్థగుణములలో అట్టిపదార్థములను భుజించినప్పుడు మనుజునకు తృప్తిని కల్గించు గుణంబును, సౌమనస్యమును (మనస్సు కుల్లాసమును) కల్గించువానిలో మద్యంబును, బుద్ధిని ధైర్యమును జ్ఞాపకశక్తిని హరించువానిలో మద్యమును వదలుటయు, అజీర్ణమును కల్గించువానిలో గురుపదార్థముల భుజించుటయు, సుఖముగ జీర్ణింపజేయువానిలో ఒకపూటనే భుజించుటయు, ధాతువుల క్షీణింపజేయువానిలో స్త్రీసంభోగమును మితిమీరి యాచరించుటయు, నపుంసకత్వమును కల్గించువానిలో శుక్రమును సకాలమున యథాయోగ్యముగ వెడలనీయక నిరోధించుటయు, ఆహారమునం దశ్రద్ధకల్గించువానిలో పరాఘాతంబును (ప్రాణులహింసించుస్థలము అట్టిస్థలమును జూచినప్పుడు కరుణచే మనస్సు వికృతిజెంది యన్నమును భుజించుటకు శ్రద్ధ తొలంగునని భావము). ఆయువును తగ్గించువానిలో ఆహారమును బొత్తుగ మానియుండుటయు, శరీరమును కృశింపజేయువానిలో తాను మామూలుగ భుజించుపరిమితికన్న మిక్కిలి స్వల్పముగ భుజించుటయు, గ్రహణి యనుపెద్దప్రేగును చెరచువానిలో భుజించినయాహారము జీర్ణము కాకుండునపుడు మరల భుజించుటయు, జఠరాగ్నిని విషమస్థితికి దెచ్చువానిలో విషమాశనంబును (ఒకపు డధికముగను ఒకపుడు కొంచెముగను భుజించుట విషమాశనము), మిక్కిలి నింద్యములైన కుష్ఠము శ్విత్రము మున్నగు వ్యాధులకల్గించుహేతువులలో పరస్పరవిరుద్ధములైన వీర్యములుకల క్షీరమత్స్యాదుల జేర్చి భుజించుటయు, మిక్కిలి శ్రేష్ఠములు. (పైజెప్పినకృత్యముల జేయుటయందు నిర్దిష్టప్రకారము ఆయాద్రవ్యంబులును కృత్యంబులును శ్రేష్ఠములైయుండునని భావము).

('ఏకాశనభోజనం సుఖపరిణామకరణాం' అనుచోట దినమున కొకపూట భుజించుట సుఖముగ జీర్ణకరమగునని యర్థము. ఇట్లు చెప్పుటచేత ఏకభుక్తమునకు జీర్ణకరత్వము మాత్రము నిర్దేశింపబడినదికాని రెండుపూటలభోజనము అగ్న్యనుసారముగ జేయుటను నిషేధించుటలేదు. మరియు జఠరాగ్ని తీవ్రముగనుండుట సుఖనిద్ర మున్నగునవికూడ రెండుమార్లు భుజించినప్పుడును సుఖజీర్ణకరములు కావచ్చునని యెరుంగునది).

పథ్యాదులలో ప్రశమాదులశ్రేష్ఠత్వము.

మూ॥ ప్రశమః పథ్యానాం, ఆయాసః సర్వాపథ్యానాం, మిథ్యాయోగో వ్యాధిముఖానాం, రజస్వలాభిగమనం అలక్ష్మీముఖానాం, బ్రహ్మచర్యమాయుష్యకరాణాం, సఙ్కల్పో వృష్యాణాం, దౌర్మనస్యం అవృష్యాణాం, అయథాబలమారమ్భః ప్రాణోపరోధినాం, విషాదో రోగవర్ధనానాం, స్నానం శ్రమహరాణాం, హర్షః ప్రీణనానాం, శోకః శోషణానాం, నిర్వృత్తిః పుష్టికరాణాం, (పుష్టిః స్వప్నకరాణాం), స్వప్నః తంద్రాకరాణాం, సర్వరసాభ్యాసో బలకరాణాం, ఏకరసాభ్యాసో దౌర్బల్యకరాణాం. ౪౫

వ్యా॥ పథ్యములలో మనస్సు శాంతముగనుండుట శ్రేష్ఠము, అపథ్యములలో నాయాసంబును, వ్యాధికారణములలో ఆహారవిహారాదులయొక్క అయోగ అతియోగమిథ్యాయోగంబులును, అలక్ష్మీకరములగుకృత్యములలో రజస్వలయై యుండు స్త్రీతో సంభోగముచేయుటయు, ఆయువును వృద్ధినొందించువానిలో బ్రహ్మచర్యంబును సంభోగేచ్ఛ నధికముగ కల్గించువానిలో సంభోగవిషయముల నుద్దేశించి తలపోయుచుండుటయు, సంభోగేచ్ఛకు హానికల్గించువానిలో మనస్సు కుల్లాసములేకుండుటయు, ప్రాణాపాయకృత్యములలో తనబలమునకు మీరినబలవద్విగ్రహాదుల జేయుటయు, రోగముల వృద్ధినొందించువానిలో విషాదంబును, శ్రమహరములలో స్నానంబును, ఇంద్రియాదులకు ప్రీతిబుట్టించువానిలో హర్షంబును (సంతోషము), శరీరమును శోషింపజేయువానిలో శోకంబును, పుష్టినికల్గించువానిలో సుఖముగనుండుటయు, నిద్రకల్గించువానిలో పుష్టియు, కునికిపాటుకల్గించువానిలో నిద్రయు, బలకరములగు వానిలో మధురాదిరసముల నన్నిటిని యభ్యాసముచేయుటయు, బలహీనతను కల్గించు వానిలో మధురాదిరసములలో నొక్కదానినే యభ్యాసముచేయుటయు శ్రేష్ఠములుగ నుండును.

అనాహార్యాదులలో శ్రేష్ఠనిర్దేశము.

మూ. గర్భశల్యమనాహార్యాణాం, అజీర్ణముద్ధార్యాణాం, బాలో మృదుభేషజీయానాం, వృద్ధో యాప్యానాం, గర్భిణీ తీక్ష్ణౌ

పథవ్యాయామవర్జనీయానాం, సౌమనస్యం గర్భధారకాణాం, సన్నిపాతో దుశ్చికిత్స్యానాం, ఆమో విషమచికిత్స్యానాం, జ్వరో రోగాణాం, కుష్ఠం దీర్ఘరోగాణాం, రాజయక్ష్మా రోగసమూహానాం, ప్రమేహోఽనుషఙ్గిణాం, జలౌకసోఽనుశస్త్రాణాం, వస్తిస్తన్త్రాణాం, హిమవానౌషధభూమీనాం, సోమ ఓషధీనాం, మరుభూరారోగ్యదేశానాం, అనూపమహిత దేశానాం. ౪౮

వ్యా. వెలికిందియనలవికాని శల్యములలో గర్భరూపమైనశల్యంబును, అవశ్యముగ వెడలింపవలసినవానిలో కడుపులోని యజీర్ణపదార్థంబును, మృదువైన యౌషధాదులచే చికిత్స జేయవలసినవారిలో పసిబాలుండును, చికిత్సలచే వ్యాధి నిశ్శేషముగ హరించక యాప్యముగనుండువారిలో వృద్ధులును, తీక్ష్ణౌషధములను వ్యాయామమును విడువవలసినవారిలో గర్భిణీస్త్రీలును, గర్భమును ధరింపజేయువానిలో మనస్సు కుల్లాసము కల్గియుండుటయు, మిక్కిలి చికిత్సలచే నివర్తికాకుండువ్యాధులలో సన్నిపాతంబును, విషమచికిత్సార్హములగువ్యాధులలో నామంబును, రోగములన్నింటిలో జ్వరంబును, నివర్తించక దీర్ఘకాలముగ బాధించువ్యాధులలో కుష్ఠరోగంబును, రోగసమూహములలో రాజయక్ష్మయు (క్షయరోగము), చికిత్సచే నివర్తించినట్లుండి మరల కాలము వేచి వ్యాపించువ్యాధులలో ప్రమేహరోగంబును, ఉపశస్త్రములలో జలౌకంబులును (జలగలు), వమనాదిపంచకర్మములలో వస్తికర్మంబును, ఔషధద్రవ్యముల కుత్పత్తిప్రదేశములలో హిమవంతంబును, లతాదిరూపములగునోషధులలో సోమలతయు (పుల్లతీగె. ఇది పదునైదుగణుపులు కల్గియుండునది.), ఆరోగ్యకరములగు దేశములలో మరుభూమియు (చెమ్మలేక మెరకగనుండుప్రదేశము), శరీరమున కారోగ్యమును చెరచి యహితములగుదేశములలో అనూపదేశంబును (జలప్రాయమైనప్రదేశము) మిక్కిలి శ్రేష్ఠములు. (దుష్టరక్తమును వెడలించునుపాయములలో జలగలమూలమున వెడలించుట శ్రేష్ఠమని "జలౌకసోఽనుశస్త్రాణాం" అని చెప్పబడినది.)

ఆతురగుణాదులలో శ్రేష్ఠములనిర్దేశము.

మూ. నిర్దేశకారిత్వమాతురగుణానాం, భిషక్ చికిత్సాఙ్గానాం, నాస్తికో వర్జ్యానాం, లౌల్యం క్లేశకరాణాం, అనిర్దేశకారిత్వమరిష్టానాం, అనిర్వేదో వార్తలక్షణానాం, వైద్యసమూహో

నిస్సంశయకరాణాం, యోగో వైద్యగుణానాం, విజ్ఞానమౌష ధీనాం, శాస్త్రసహిత_స్తర్కః సాధనానాం, సమ్ప్రతిపత్తిః ఫల జ్ఞానప్రయోజనానాం, తృప్తిరాహారగుణానాం, అవ్యవసాయః ఫలాతిపత్తిహేతూనాం, దృష్టకర్మతా నిస్సంశయకరాణాం, అసమర్థతా భయకరాణాం, తద్విద్యసమ్భాషా బుద్ధివర్ధనానాం, ఆచార్యః శాస్త్రాగమహేతూనాం, ఆయుర్వేదోఽమృతానాం, సద్వచనమనుష్ఠేయానాం, అసద్గ్రహణం సర్వాహితానాం, సర్వసన్న్యాసస్సుఖానాం ఇతి. ౪౭

(అసమ్బన్ధనవచనం, అసద్గ్రహణం, అసద్వచనం) ఇతి త్రివి ధోఽపి పాఠభేదః)

వ్యా. రోగికి ముఖ్యముగ నుండవలసిన గుణములలో వైద్యుడు నియమించిన ప్రకారము పథ్యాదివిధుల నాచరించుట మిక్కిలి శ్రేష్ఠము. వైద్యుడు ద్రవ్యములు పరిచారకుడు రోగి యను నాల్గువిధములైన చికిత్సాంగములలో వైద్యుడు ముఖ్యము. మఱియు విసర్జింపవలసినవారిలో నాస్తికుడును, కష్టముల కల్గించువానిలో చంచలత్వం బును (దురాశ) రోగికి చెప్పిన యరిష్టలక్షణములలో వైద్యుడు చెప్పినప్రకారము రోగి నడవకుండుటయు, రోగికి ఆరోగ్యలక్షణములలో నిర్వేదము (మనస్సున పరితాపము) లేకుండుటయు, వైద్యునకు కల్గిన సందేహము దీర్చుకొను నుపాయములలో వైద్యుల సంఘమున జేరుటయు, వైద్యున కుండవలసిన గుణములలో కాలము దేశము రోగి యొక్క బలాబలము మున్నగువానిని చక్కగ గమనించి తదనుగుణముగ నౌషధముల నుపయోగించువిధానమును దెలిసియుండుటయు, ఔషధములలోపల వైద్యునకు సకల శాస్త్రవిజ్ఞానంబును, సాధనములలోపల శాస్త్రవిచారముతో గూడినతర్కంబును, చికిత్సా ఫలమునకును, చికిత్సాజ్ఞానమునకును, సంబంధించిన యుపాయములలో సంప్రతిపత్తియుం (ఏయేకాలమున నేయేవిధానము జేయ నవసరమో దానిని యథాకాలమున జేయుట), ఆహారమునకుండవలసిన గుణములలో తృప్తిని కల్గించుగుణంబును, కార్యఫలము కల్గ కుండుటకు కారణములలో ప్రయత్నము జేయకుండుటయు, వైద్యునకు సంశయముల తొలగించు నుపాయములలో ననుభవజ్ఞానంబును, భయమును కల్గించు కారణములలో సమర్థతలేకుండుటయు, బుద్ధిని వృద్ధినొందించు నుపాయములలో వైద్యవిద్యాపరి జ్ఞానముకలవారితో సంభాషించుటయు, శాస్త్రముల జక్కగ నెరుంగు నుపాయములలో

గురువుల నాశ్రయించుటయు, అమృతములలో (జీవితమునకు ప్రధానములగు నుపకరణములలో) నాయుర్వేదంబును, అనుష్ఠింపదగినవానిలో పండితవచనంబును, మిక్కిలి హితము కానివానిలో అసద్వాక్యముల గ్రహించుటయు మిక్కిలి శ్రేష్ఠములు. మరియు లోకమున నిర్బాధకమైన సుఖమును కల్గించు నుపాయము లన్నింటిలో సర్వసంగపరిత్యాగము జేసి నిస్సంగుడై యుండుట యన్నిటికంటె నుత్తమోత్తమమైనది. (సర్వసంగపరిత్యాగము బ్రహ్మసాక్షాత్కారజ్ఞానజనకమై నిరతిశయానందరూపమై మోక్షసాధనమగుటంజేసి సర్వసంగపరిత్యాగము పరమసుఖప్రాప్తికి ముఖ్యసాధనంబని భావము.)

ఇచ్చట "అన్నం వృత్తికరాణాం శ్రేష్ఠం" అను వాక్యమునందలి "శ్రేష్ఠం" అను పదమును ప్రతివాక్యమునందును జేర్చి వాక్యసమన్వయము జేయవలెను.

అగ్ర్యవిషయములసంఖ్య, దానగల్గుప్రయోజనము.

భవన్తి చాత్ర:—

మూ. అగ్ర్యాణాం శతముద్దిష్టం యద్ద్విపఞ్చాశదుత్తరం,
అలమేతద్వికారాణాం విఘాతాయోపదిశ్యతే.　　　౪౮

వ్యా. అగ్ర్యాధికారరూపమైన యీప్రకరణమునందు ఆహారౌషధాదులలో నేయేతెగయందు నేయేది మిక్కిలి యుత్తమమై గమనింపదగియుండునో అట్టిశ్రేష్ఠమైనవానినెల్ల పరిగణనముచేసి నూటయేబదిరెండు శ్రేష్ఠములైనవి చెప్పబడెను. వీనిని చక్కగ పొరబాటులేక గమనించినచో పలుదెరంగులైన రోగములను నివర్తిచేయుటకు వీనిపరిజ్ఞానము సమర్థమై ముఖ్యసాధనముగ నుండును. అని యుపదేశింపబడినది.

ఇచ్చట అగ్ర్యశబ్దము శ్రేష్ఠవాచకము. వాని వానికి నియమితములగు కృత్యముల బలిష్ఠముగ చేయుటంజేసి అగ్ర్యములు (శ్రేష్ఠములు) అని చెప్పబడును. అందు జ్వరము ప్రమేహము మున్నగువ్యాధులు స్వభావముచేతనే పీడాకరత్వము, అనుషంగిత్వము మున్నగు గుణములు కల్గినవని వైద్యుడు చక్కగ గమనించి మిక్కిలి మెలకువతో సమయోచిత ప్రతిక్రియజేయ వీలుండును కావున నట్టిపరిజ్ఞానము రోగనివారణమునకు సమర్థమగునని భావము. మరియు నీ యగ్ర్యాధికారమున పరిగణనము చేయబడినవి ప్రధానముగ జెప్పబడినవి కావున నింతమాత్రముననే తక్కినరోగముల కన్నిటికిని చికిత్స జెప్పుట యనవసరమని యూహింపదగదు. జనించిన రోగముల చికిత్స చేయుటచేతను, కల్గకుండు వ్యాధుల రానీయక స్వస్థపరిపాలనము జేసికొనుటకును ఈ

యగ్ర్యాధికారజ్ఞానము సాధనమై యుండునని "విఘాతాయోపదిశ్యతే" అను వాక్యముచే దెలియదగును. (పైనచెప్పినవన్నియు నూటయేబదిరెండు అని పరిగణనము చేసియున్నది. ఆసంఖ్యకంటె నధికముగ కొన్నిటి మాత్రము ప్రత్యంతరముల నుండుపాఠాంతరముల ననుసరించి చేర్చబడినవి.)

అగ్ర్యాధికారోక్తవిషయసంగ్రహము,దానిప్రయోజనము.

మూ॥ సమానకారిణో యేఽర్థాః తేషాం శ్రేష్ఠస్య లక్షణం,
జ్యాయస్త్వం కార్యకారిత్వే వరత్వం చాప్యుదాహృతం. ౪౯
వాతపిత్తకఫేభ్యశ్చ యద్యత్ప్రశమనే హితమ్,
ప్రాధాన్యతశ్చ నిర్దిష్టం యద్వ్యాధిహరముత్తమమ్. ౫౦
ఏతన్నిశమ్య నిపుణం చికిత్సాం సంప్రయోజయేత్,
ఏవం కుర్వన్ సదా వైద్యః ధర్మకామౌ సమశ్నుతే. ౫౧

వ్యా. సమానమైన కృత్యములజేయు శాలిధాన్యము మున్నగు పదార్థములలో నేవి శ్రేష్ఠములైయుండునో అట్టి రక్తశాల్యాదుల శ్రేష్ఠత్వరూప లక్షణంబును, సమానమైన కృత్యముచేయు నాహారాది పదార్థములలో హితరూపమైనకార్యమును జేయుటయందు ఏవి యుత్కృష్టములైయుండునో అట్టి యుత్కృష్టత్వంబును, అహితరూపమైన కృత్యమును జేయుటయందు ఏవి అధమములై యుండునో వానినికృష్టత్వంబును, ప్రశమనరూపకార్యమునందు వాతపిత్తకఫముల శమింపజేయుటకు ఏవి హితములైయుండునో అయ్యవియు, వ్యాధిహరములగు నౌషధాదులలో నేయేవ్యాధిని హరించుటకేదేది యుత్తమముగనుండునో అట్టి యుత్తమౌషధంబును, ఇవి యన్నియు పైగ్రంథముచేత ప్రధానముగ నిర్దేశింపబడినవి.

ఈ విషయమును వైద్యవరుడు తన బుద్ధికౌశలముచే చక్కగ గమనించి చికిత్సను జేయవలెను. పైజెప్పినవిషయముల చక్కగ గమనించి యెల్లప్పుడును చికిత్స జేయు వైద్యుడు ధర్మకామముల రెంటిని పొందగలడు. (రోగికి నారోగ్యమును కల్గించుటచేనైన పుణ్యముచేత పరలోకసాధనమైన ధర్మమును తన కిష్టావాప్తిరూపమైన కామమును పొందగలడని భావము.)

ఇచ్చట నీవివరణము నెరుంగునది:—పదార్థములలో నొక్కపనిజేయు శక్తిగల పదార్థము లనేకము లుండును. అట్టివానిలో శ్రేష్ఠత్వమును నిర్ణయించి చెప్పుటకు నీ

యగ్ర్యాధికరణ మారంభింపబడినది. అగ్ర్యాధికరణమన శ్రేష్ఠత్వము నధికరించి చెప్పునట్టి ప్రకరణమని యర్థము. అయ్యది "లోహితశాలయః శూకధాన్యానాం శ్రేష్ఠతమాః" అని మొదలుజేసి "సర్వసన్న్యాసస్సుఖానాం" అనునంతకు గల గ్రంథము అగ్ర్యాధికరణము. అట్టి గ్రంథముచేత నేర్పడిన సారాంశము "సమానకారిణో... సమశ్నుతే" అను శ్లోకములచే చెప్పబడినది. మరియు నాసవవిషయమును జెప్పునట్టి 'ధాన్యఫల' ఇత్యాదిగ్రంథంబును అగ్ర్యాధికారమున జేరినది యగును.

దీనివివరణము:—ఒకపనిజేయు పదార్థము లనేకములున్నను వానిలో నొక్కొక జాతియందు ఆహారాదుల కుపయోగించుటయందు ఏది శ్రేష్ఠముగ నుండునో అద్దాని లక్షణము చెప్పబడినది. అట్టి పదార్థములు హితములు అహితములు నని రెండువిధముల నుండు. అందు ఆహారపదార్థములలో జేరిన శూకధాన్యములలో రక్తశాలి ప్రధానముగ శ్రేష్ఠము అని "రక్తశాలయః శూకధాన్యానాం ప్రథ్యతమాః" అనునవి మున్నగు వాక్యములచే హితములలో శ్రేష్ఠములు చెప్పబడినవి. అహితములలో శ్రేష్ఠములు "యవకాశ్శూకధాన్యానాం" అనువాక్యములచే నిర్దేశింపబడినవి. మరియు "అన్నం వృత్తికరాణాం శ్రేష్ఠం ఇవి మున్నగు వాక్యములచేత అట్టి పదార్థములు చేయుకార్యములలో నుత్కృష్టతయు, "శుక్రవేగనిగ్రహః షాణ్ఢ్యకరాణాం" అను మున్నగు వాక్యములచే నికృష్టకార్యంబులును నిర్దేశింపబడినవి. వాతపిత్తకఫముల ప్రశమనకార్యమునందు "వస్తిర్వాతహరాణాం, విరేచనం పిత్తహరాణాం, వమనం శ్లేష్మహరాణాం" అనునవి మున్నగు వాక్యములచే వస్తికర్మ మున్నగునవి శ్రేష్ఠములని చెప్పబడినవి. "ఖదిరం కుష్ఠహరాణాం" "పుష్కరమూలం హిక్కాశ్వాసపార్శ్వశూలానాహహరాణాం" ఇత్యాది వాక్యములచే కుష్ఠాది వ్యాధిహరౌషధములలో శ్రేష్ఠములును చెప్పబడినవి. వీని నన్నింటిని చక్కగ గమనించి యథోక్తముగ వైద్యుడు చికిత్సజేయవలెనని భావము.

"శ్రేష్ఠస్య లక్షణం" అనగ "లక్ష్యతే (జ్ఞాయతే) అనేనేతి లక్షణం" అను వ్యుత్పత్తిచేత శ్రేష్ఠత్వమును దెలుపునట్టి సాధనము అని యర్థము. అయ్యది నిర్దేశము చేతనే తెలియబడును కావున వస్తువుల నిర్దేశము శ్రేష్ఠత్వాది లక్షణమని యెఱుంగునది.

పథ్యలక్షణము.

మూ. పథ్యం పథోఽనపేతం యత్ యచ్చోక్తం మనసః ప్రియమ్,

వ్యా. (లోకమున పథిన్ శబ్దమునకు మార్గమని యర్థము. అట్టి మార్గవాచకమగు పథిన్ శబ్దముచేత ఇచ్చట శరీరమునందలి స్రోతోరూపములైన మార్గములకును, రసాది

ధాతువులకును ఆధారమైనశరీరము గ్రహింపబడును. అపేతమన అపకారి, అపకారి కానిది అనపేతము.) అట్టిధాత్వాదులకాశ్రయమై శరీరరూపమైన మార్గమునకు అపకారమును (ధాతువైషమ్యాదిరూపమైన యపకారమును) చేయకుండు నాహార విహారౌషధాదులు పథ్యమని చెప్పబడు. (ఆహారవిహారౌషధాదుల నుపయోగించుటకు మార్గమువలె నుండుశరీరమునకు ధాతువైగుణ్యరూపమైన యపకారముచేయక స్వస్థతను కాపాడునట్టి యాహారవిహారాదులు పథ్యమని లక్షణము చెప్పబడెను) లేక స్వస్థత నుండువారికి స్వస్థపరిపాలనంబును, రోగులకు రోగనివృత్తిజేయుటయుం చికిత్సావిషయ మున మార్గమని చెప్పబడును. అట్టి స్వస్థపాలనరోగనివర్తనరూపమార్గమునకు అపకారము చేయకుండుట పథ్యలక్షణమనియుం చెప్పవచ్చును).

(ఇట్లు చెప్పినచో మనస్సుకు అపకారకమై శరీరమాత్రమున కుపకారకమైన దియుం పథ్యమని యర్థమగును కావున దాని సంగ్రహమునకై "యచ్చోక్తం మనసః ప్రియం" అని చెప్పబడినది. మనస్సుకు మిక్కిలి ప్రీతిపుట్టించునది యని యర్థము. మనస్సుకును శరీరమునకును రోగరూపమైన యప్రియమును కల్గింపక మిక్కిలి యారోగ్యరూపమైన ప్రియము గల్గించుచు స్వస్థతను కాపాడునట్టి యాహారాదులు పథ్యమని చెప్పబడును. ఇదియే పథ్యలక్షణము. (ఇదియే హితమనియుం చెప్పబడును.)

అట్టి శరీరమునకును మనస్సునకును స్వస్థతను చెరచునదియుం రోగములగల్గించు నదియుం నగునాహారాచారాదులు అపథ్యములని వ్యతిరేకలక్షణముచే నెరుంగునది (ఇదియే యహితము.)

పథ్యాపథ్యత్వము మాత్రాకాలాదుల నాశ్రయించి యుండుననుట.

మూ. యచ్చాప్రియమపథ్యం చ నియతం తన్న లక్షయేత్. ౪౨

మాత్రాకాలక్రియాభూమిదేహదోషగుణాన్తరమ్,
ప్రాప్య తత్తద్ధి దృశ్యన్తే తే తే భావాస్తథా తథా. ౪౩

తస్మాత్స్వభావో నిర్దిష్టః తథా మాత్రాదిరాశ్రయః,
తదపేక్ష్యోభయం కర్మ ప్రయోజ్యం సిద్ధిమిచ్ఛతా. ౪౪

వ్యా. పైజెప్పినరీతిగ శరీరమునకు అపథ్యంబును మనస్సుకు అహితంబునను అపథ్య లక్షణము సర్వకాలంబును నియతముగ నిర్ణయింప వీలుండదు. అట్టి యపథ్యమనునది మాత్ర (పరిమాణము), వర్షాదికాలము, సంస్కారరూపమైన క్రియ, జాంగలాది

భూమిభేదము, శరీరభేదము, వాతాదిదోషములు, గుర్వాదిగుణములు అనువానియవస్థాభేదము ననుసరించి అపథ్యము పథ్యముగను, పథ్యము అపథ్యముగను మారుచుండును కావున నియ్యది పథ్యము, ఇయ్యది యపథ్యము నని నిర్ణయించి చెప్ప వీలుండదు. కావున వస్తుస్వభావమునమాత్రముచే హితము లెవ్వియో అట్టి హితంబులును, అహితంబులునైనవానిస్వభావంబును, అట్టి పథ్యత్వ అపథ్యత్వములకు ఆశ్రయములైన మాత్రాదులును నిర్దేశింపబడినవి. అట్టి మాత్రాకాలాద్యనుగుణముగ పైజెప్పిన హితాహితముల నిర్ణయించి చికిత్సజేయువైద్యునకు కర్మసిద్ధి తప్పక కల్గునని భావము.

పైజెప్పినయగ్ర్యాధికారమున పథ్యాపథ్యములు కేవలము వస్తుస్వభావమాత్రముచే నిర్దేశింపబడినవి. అట్టి పథ్యాపథ్యములు మాత్రాకాలాదిపరిస్థితుల నాశ్రయించి మారుచుండును కావున అట్టి మాత్రాకాలాదులపరిస్థితిని గమనించి తత్తదనుగుణముగ పథ్యాపథ్యనిర్ణయముచేసి చికిత్సచేసినచో కార్యసిద్ధియగునని ముఖ్యతాత్పర్యము.

మాత్రాకాలాదుల కుదాహరణము:—"గవ్యం సర్పిః సర్పిషాం" అని ఆవునెయ్యి పథ్యతమముగ చెప్పబడినది. అయ్యది మాత్రాధికముగ నుపయోగింపబడునేని యపథ్యమగును. అదియే వసంతకాలమున నపథ్యమగును. విరుద్ధద్రవ్యములతోగూర్చి సంస్కరించినచో నయ్యది యపథ్యమగును. అనూపదేశమున నయ్యది యపథ్యమగును. అతిస్థూలదేహముకలవారికిని, కఫమునకును అపథ్యమగును. ఇది పథ్యము అపథ్యముగ మారుట కుదాహరణము. మరియు విషము మిక్కిలి యపథ్యమైనను స్వల్పపరిమాణముగ నుదరరోగమున నుపయోగించినచో పథ్యమగును. ఈవిషయమే "ఉదరే విషస్య తిలం దద్యాత్" అని చెప్పబడినది. ఇత్తెరంగుననే కాలాదులననుసరించియు అపథ్యముల పథ్యత్వము నూహించునది. తక్కినవాని కన్నిటికిని మాత్రాకాలాదిపరిస్థితినిబట్టియు పథ్యాఽపథ్యత్వము మారుచుండును కావున మాత్రాకాలాదులు పథ్యాపథ్యముల కాశ్రయమని యెరుంగునది.

అగ్నివేశుడు ఆసవద్రవ్యముల నుద్దేశించి ప్రశ్న చేయుట.

మూ. తదాత్రేయస్య భగవతో వచన మనునిశమ్య పునరపి భగవన్తం ఆత్రేయమగ్నివేశ ఉవాచ:—"యథోద్దేశమభినిర్దిష్టః కేవలోఽయమర్థో భగవతా, ఆసవద్రవ్యాణాం ఇదానీమనప

వాదం లక్షణం అనతిసంక్షేపేణ ఉపదిశ్యమానం శుశ్రూషా మహే. ఇతి. ౫౫

వ్యా. భగవత్స్వరూపుడగు నాత్రేయమహర్షిచే చెప్పబడిన పైవాక్యములను విని అగ్నివేశ్యుడు మరల నిట్లడిగెను:—ఓమహానీయా! నే నేవిషయము నుద్దేశించి యడిగితినో యట్టివిషయము పూర్తిగ మీచే నిర్దేశించి చెప్పబడినది. మఱియు ఆసవములకు సంబంధించిన ద్రవ్యములయొక్క లక్షణమును నిరపవాదముగ అతివిస్తృతంబును అతిసంక్షిప్తంబును కాకుండున ట్లుపదేశించినచో విన గోరినాము. అని యగ్నివేశుం డడిగెను.

ఆసవోత్పత్తిద్రవ్యములు.

మూ. తమువాచ భగవానాత్రేయః.—ధాన్య-ఫల-మూల-సార-పుష్ప-కాండ-పత్ర-త్వచో భవన్త్యాసవయోనయః అగ్నివేశ! సంగ్రహేణ అష్టౌ. శర్కరా నవమీ. తాస్వేవ ద్రవ్యసంయోగకరణతో౽పరిసంఖ్యేయాసు యథాపథ్యతమాసవచతురశీతిం (పథ్యతమానామాసవానాం చతురశీతిం) నిబోధ. ౫౬

వ్యా. ఓయగ్నివేశా! ధాన్యములు, ఫలములు, వేళ్లు లేక (గడ్డలు) సారములు (బంక), పువ్వులు, కాడలు, ఆకులు, పట్టలు అను నీయెనిమిదియు ఆసవములకు సంగ్రహముగా నుత్పత్తికారణములగును. ఇవిగాక చక్కెర తొమ్మిదవది యగును. (ఈతొమ్మిది ఆసవముల కుత్పత్తికారణములని భావము.) అట్టిద్రవ్యములయొక్కయు, సంయోగముయొక్కయు, సంస్కారముయొక్కయు భేదములచేత ఆసవములు సంఖ్యాతీతములగును. అట్టి యనేకవిధములయిన యాసవములలో పథ్యతమములయిన యాసవములు ఎనుబదినాలుగువిధము లగును. వాని నీక్రింద వివరించెద వినుము.

ఇచ్చట ధాన్యాదులు అవాంతరభేదములు కల్గియుండుటచే వానిని నిర్దేశించి చక్కెర యేకరూపమగుటచే వేరుగ "శర్కరా నవమ్" అని నిర్దేశింపబడినది, మధుశర్కర మధుభేదములలోనే చేరినది. మధ్వాసవము ధాన్యాసవభేదములలో చేరును గాన తేనెను వేరుగా నిర్దేశించలేదు. గౌడాసవము మున్నుగువానిని ఇత్తెరంగుననే తెలియునది.

ఆరువిధములైన ధాన్యాసవములు. 6

మూ. తద్యథా:—సురా - సౌవీర - తుషోదక - మైరేయ- మేదక - ధాన్యాంబు-షష్ఠాః ధాన్యాసవా భవన్తి. ౫౭

వ్యా. సుర, సౌవీరకము, (పొట్టులేనియవలచే చేయబడినది.) తుషోదకము, మైరేయము, మేదకము, ధాన్యాంబు (కాంజికము) అను నీయారును ధాన్యాసవములు.

ఇరువదియారు ఫలాసవములు. 26

మూ. మృద్వీకా, ఖర్జూర, కాశ్మర్య, ధన్వన, రాజాదన, తృణశూన్య, పరూషా-భయా-మలక, మృగలిండిక, జాంబవ, కపిత్థకువల, బదర, కర్కంధుపీలు, పియాల, పనస, న్యగ్రోధ, అశ్వత్థ, ప్లక్ష, కపీతన, ఉదుంబరాజమోద, శృఙ్గాటక, శంఖినీతి ఫలాసవాః షడ్వింశతిః. ౫౮

వ్యా. ద్రాక్ష, ఖర్జూరము, గుమ్మడి, ధన్వనము, (ఫలవిశేషము) మొరట, మొగిలి, చిట్రేత, కరకకాయలు, ఉసిరికకాయలు, తాండ్రకాయలు, నేరేడుపండ్లు, వెలగపండ్లు, పెద్దరేగు, చిన్నరేగు, నక్కరేగు, వరగోగు, చారపండ్లు, పనసపండు, మఱ్ఱిపండు, రావిపండు, జువ్విపండు, కలజువ్వి, మేడిపండు, ఓమము, శృంగాటకము, శంఖపుష్పి ఈ ఇరువదియారింటివలన వేరువేరుగ పుట్టిన యాసవములు ఇరువదియారును ఫలాసవములు.

పదునొకండుమూలాసవములు.

మూ. విదారిగన్ధాఽశ్వగన్ధా కృష్ణగన్ధా శతావరీశ్యామా త్రివృద్దన్తీ బిల్వోరుబూక చిత్రకమూలై రేకాదశ మూలాసవాః. ౫౯

వ్యా. ముయ్యాకుపొన్న, పెన్నేరుగడ్డ, మునగ, చల్లగెడ్డ, సుగంధపాలవేరు, నల్లతెగడ, తెల్లతెగడ, దంతి, మారేడు, ఆముదపువేళ్లు, చిత్రమూలము అను నీ పదునొకండుచెట్లయొక్క వేళ్లచేతను, దుంపలచేతను ఏర్పడిన పదునొకండు ఆసవములును మూలాసవములు.

ఇరువది సారాసవములు. 20

మూ. సాలప్రియక అశ్వకర్ణ చన్దనస్యన్దనఖదిర కదర సప్తపర్ణార్జు నాసనారిమేదతిన్దుక కిణిహీంశమీశుక్తి శింశపా శిరీషవఞ్జుళ ధన్వన మధూకైః సారాసవాః వింశతిః. ౬౦

వ్యా. మద్ది, కదిమిచెట్టు, చండ్ర, చందనము, నెమ్మిచెట్టు, తెల్ల, చండ్ర, కదర, (చండ్రభేదము) ఏడాకులపొన్న, తెల్లమద్ది, ఏపి, అరిమేధము, (చండ్రలోభేదము) తుమికి, ఉత్తరేణి, జమ్మి, రేగు, ఇరుగుడుచెట్టు, దిరసనము, అశోకము, ధన్వన(తడచెట్టు) ఇప్ప అను నీ చెట్లయొక్క సారముచే కల్గు ఆసవములు ఇరువదియును సారాసవములు.

పది పుష్పాసవములు. 10

మూ. పద్మోత్పల, నళిన, కుముద, సౌగన్ధిక, పుణ్డరీక, శతపత్ర, మధూక, ప్రియఙ్గు, ధాతకీ, పుష్పదశమాః పుష్పాసవా భవన్తి.

వ్యా. తామరపువ్వులు, నల్లకలువలు, తెల్లకలువలు, అల్లిపూవులు, సౌగంధికములు, తెల్లతామర, శతపత్రము (నూరురేకులుగల తామరపువ్వు) ఇప్పపువ్వులు, ప్రేఙ్కణపువ్వులు, ఆరెపువ్వులు అను నీ పదిదినుసుల పుష్పములచే నేర్పడిన యాసవములు పదియుం పుష్పాసవములు.

నాల్గు కాణ్డాసవములు. 4

మూ. ఇక్షు, కాణ్డేక్షు ఇక్షుబాలిక పుణ్డ్రక చతుర్థాః కాండాసవాః భవన్తి. ౬౨

వ్యా. నల్లచెరకు, కాడచెరకు, ఇక్షుబాలిక (చెరకులోభేదము) పుణ్డ్రకము (తెల్లచెరకు) ఈ నాల్గిటివలన చేయబడు ఆసవములు నాల్గును కాణ్డాసవములు.

పత్త్రాసవములు రెండు. 2

మూ. పటోల తాడకపత్త్రాసవౌ ద్వౌ భవతః. ౬౩

వ్యా. చేదుపొట్ల, తాడకము, (శ్రీతాళము) ఈ రెంటియొక్క ఆకులచే నేర్పడిన యాసవములు రెండును పత్త్రాసవములు.

నాల్గు త్వగాసవములు, శర్కరాసవము ఒకటి. 5

మూ. తిల్వకలోధ్రైలవాలుకాః క్రముకచతుర్థాః, త్వగాసవాః భవన్తి, శర్కరాసవ ఏక ఏవేతి. ౮౪

వ్యా. తెల్లలొద్దుగు, ఎఱ్ఱలొద్దుగు, ఏలవాలుకము (హరివాలుకమనెడి నామాంతరముగల గ్రన్థ్యవిశేషము) దీనిని నూగుదోసయని సాధారణముగ చెప్పెదరు. పోకచెట్టు ఈనాల్గిటి పట్టలచే చేయబడు ఆసవములు నాల్గును త్వగాసవములు. మఱియుం చక్కెరచే చేయబడు ఆసవము శర్కరాసవము. ఇది యొక్కవిధముగనే యుండును.

(పైచెప్పబడిన ఎనుబదినాల్గు ఆసవములును పథ్యతమములై యుండునని ప్రకరణానుసారముగ చెప్పబడును. "యథాపథ్యతమానా మాసవానాం చతురశీతిం నిబోధత" అని ప్రారంభించియుండుటచే నివి పథ్యతమములుగ చెప్పబడినవని తెలియుచున్నది.)

ఆసవసామాన్యలక్షణము.

మూ. ఏవమేషాం ఆసవానాం చతురశీతిః, పరస్పరేణాఽసంసృష్టానాం ఆసవద్రవ్యాణాం ఉపనిర్దిష్టా ఇత్యేషామాసవానాం ఆసుతత్వాదాసవసంజ్ఞా. ద్రవ్యసంయోగవిభాగస్తేషాం బహువిధవికల్పః, సంస్కారశ్చ, యథాస్వం సంయోగ సంస్కృతాశ్చాసవాః స్వకర్మ కుర్వన్తి, సంయోగసంస్కారదేశకాలస్థాపనమాత్రాదయశ్చ భావాః సముపదిశ్యన్తే. తత్తత్కార్యమభిసమీక్ష్యేతి.

వ్యా. ఆసవములకు ఉత్పత్తికారణములయిన ద్రవ్యములలో నొకదానితో నొకటి కలియక, ఒక్కొక్క ద్రవ్యమువలన పుట్టిన యాసవములు యెనుబదినాల్గు భేదములును, పైజెప్పిన గ్రంథముచే నిర్దేశింపబడినది. అయ్యవి ఆసుతములు (సంధానము చేయబడినవి) యగుటచే ఆసవములని చెప్పబడును. ఈ ఆసవద్రవ్యములయొక్క పరస్పర సంయోగంబును, వాని సంస్కారభేదంబులును, అనేకవిధములుగ నుండును. అట్టి యాసవములు ఆమయాదోషాద్యనుసారముగ సంయోగసంస్కారాదులచే సిద్ధముచేయబడినయెడ వానివానికి నియమితములయిన కృత్యముల జేయనోపును. ద్రవ్యసంయోగము, సంస్కారవిశేషము, సంధానద్రవ్యము, దేశము, కాలము, పరిమాణము మున్నగు

విషయములకు సంబంధించిన విశేషములు ఆయాకార్యమున కనుగుణముగ చెప్పబడును. కావున వానినన్నిటిని చక్కగ గమనింపవలెను

ఎనుబదినాల్గు విధములైన పైజెప్పబడిన యాసవముల సామాన్యగుణములు.

మూ. భవతి చాత్ర:—

మనశ్శరీరాగ్నిబలప్రదానామస్వప్నశోకారుచినాశనానామ్,
సంహర్షణానాం ప్రవరాసవానాం అశీతిరుక్తా చతురుత్తరైషా.

వ్యా. ఇత్తెరంగున మనస్సునకును, శరీరమునకును, అగ్నికిని బలమును కల్గించునవియుం, నిదురబట్టకుండుటను, శోకమును, అరుచిని నశింపజేయునవియుం, మనస్సు కుల్లాసము కల్గించునవియు నయిన శ్రేష్ఠమయిన యాసవము (84) ఎనుబదినాల్గును పైన వివరింపబడినవి.

అధ్యాయవిషయసంగ్రహము.

మూ తత్ర శ్లోకః—

శరీరరోగప్రకృతౌ మతానితత్త్వేన చాహారవినిశ్చయో యః,
ఉవాచ యజ్జఃపురుషాదికేస్మిన్ మునిస్తథాగ్ర్యాణి వరాసవాంశ్చ. ౬౭

వ్యా. శరీరమునకును, రోగములకును, ప్రకృతిచేతనే శ్రేష్ఠమయినవానిని శ్రేష్ఠములయిన ఆహారాదులు, శ్రేష్ఠములయిన యాసవాదులును, యజ్ఞపురుషీయమను నీ యధ్యాయమున నిర్దేశింపబడినవి.

ఇత్యగ్నివేశకృతే తన్త్రే చరకప్రతిసంస్కృతే సూత్రస్థానే
యజ్జఃపురుషీయో నామ పంచవింశోఽధ్యాయః.

వ్యా. ఇత్తెరంగున అగ్నివేశవిరచితంబును చరకునిచే సంస్కరింపబడినదియు నైన యాయుర్వేదతంత్రమునందలి సూత్రస్థానమున యజ్ఞఃపురుషీయమనునది ఇరువదియైదవ యధ్యాయము సమాప్తము.

షడ్వింశాధ్యాయము.

అవతారిక:—పూర్వాధ్యాయమున హితాఽహితములలో నేకదేశము "లోహిత శాలయశ్శూకధాన్యానాం" ఇత్యాదిగ్రంథముచే చెప్పబడినది సకలద్రవ్యములయందును హితాఽహితములపరిజ్ఞానమునకు సకలద్రవ్యములయందును వ్యాపించియుండు మధురాదిరసములనారిటికిని వీర్యవిపాకములను వివరించు ఆత్రేయభాద్రకాప్యీయమను నధ్యాయము చెప్పబడును. మరియు పూర్వాధ్యాయమున "షడాస్వాదో రసభేదతః, రసస్యషడ్విధత్వాత్" అనువాక్యముచేత నాహారాదిద్రవ్యము షడ్రసాత్మక మైయుండు నని చెప్పబడెను కావున అట్టిసకలద్రవ్యములయందును వ్యాప్తములైన రసవీర్యవిపాక ప్రభావములు ఈయధ్యాయమున దెలుపబడును. వానిలో విపాకాదులు రసములబట్టియే నిర్ణయింపవలెను కావున తొలుత రసప్రకరణము చెప్పబడును.

మూ. అథాత ఆత్రేయభద్రకాప్యీయమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః.౧
　　ఇతి హ స్మాహ భగవానాత్రేయః.　　　　౨

వ్యా. యజ్జఃపురుషీయాధ్యాయమును జెప్పినపిదప ఆత్రేయభద్రకాప్యపదములు ఆదియందుకల యాత్రేయభద్రకాప్యీయమను నధ్యాయమును త్రికాలజ్ఞానవేత్తయగు నాత్రేయుం లుపదేశించినదాని కన్యూనాతిరిక్తముగ వివరించెదనని యర్థము. (ఆత్రేయ భద్రకాప్యశబ్దములచే నీయధ్యాయ మారంభింపబడును కావున నీయధ్యాయమునకు ఆత్రేయభద్రకాప్యీయమని సంజ్ఞ చెప్పబడినది.)

రసాహారనిశ్చయమునకై ఋషిసమావేశము.

మూ. ఆత్రేయో భద్రకాప్యశ్చ శాకున్తేయ స్తథైవ చ,
　　పూర్ణాక్షశ్చైవ మౌద్గల్యః హిరణ్యాక్షశ్చ కౌశికః.　　3
　　యః కుమారశిరా నామ భరద్వాజస్స చాఽనఘః,
　　శ్రీమాన్ వార్యోవిదశ్చైవ రాజా మతిమతాం వరః.　　౪
　　నిమిశ్చ రాజా వైదేహో బడిశశ్చ మహామతిః,
　　కాఙ్కాయనశ్చ బాహ్లీకో బాహ్లీకభిషజాం వరః.　　౫
　　ఏతే శ్రుతవయోవృద్ధాః జితాత్మానో మహర్షయః,
　　వనే చైత్రరథే రమ్యే సమీయుర్విజిహీర్షవః.　　౬
　　తేషాం తత్రోపవిష్టానాం ఇయమర్థవతీ కథా,
　　బభూవాఽర్థవిదాం సమ్యగ్రసాహారవినిశ్చయే.　　౭

వ్యా. శాస్త్రముచేతను వయసుచేతను వృద్ధులు (గొప్పవారు)ను, ఇంద్రియముల నిగ్రహించినవారునైన ఆత్రేయుండు, భద్రకాప్యులు, శాకుంతేయుండు, మౌద్గల్యగోత్రజుఁడైన పూర్ణాక్షుఁడు, కౌశికగోత్రజుఁడైన హిరణ్యాక్షుఁడు, కుమారశిరుఁడను నామాంతరముకలభరద్వాజుఁడు, శ్రీమంతుఁడైనవార్యోవిదుఁడు, బుద్ధిమంతులలోకొనియాడఁదగిన విదేహాధిపతియైన నిమియనురాజర్షి, బడిశుఁడు, కాంకాయనుఁడును, బాహ్లీకదేశవైద్యులలో ముఖ్యుఁడగు బాహ్లీకుఁడును అనునీబ్రహ్మర్షిరాజర్షివరులందరును కడురమ్యమైన చైత్రరథమను ఉద్యానవనమునందు వేడుకగా సత్కాలక్షేపములో వినోదముగనుండిరి. అట్టియెడ సుఖోపవిష్టులైనవారికి మధురాదిరసవినిశ్చయపూర్వకమైన యాహారమును నిశ్చయించు విషయమై యర్థవంతమైన యీక్రిందవివరింపబడుప్రకారము ప్రసంగము జరిగెను.

ఇచ్చట శిష్యులకు సుఖబోధమునకై పూర్వపక్షసిద్ధాంతపూర్వకముగ రసాహారనిశ్చయమును దెల్ప నుద్దేశించి మునిసంవాదము చెప్పబడినది.

రససిద్ధాంతవిషయమై పూర్వపక్షమతాంతరములు.
అందు రసైకవిధత్వపక్షము.

మూ. ఏక ఏవ రస ఇత్యువాచ భద్రకాప్యః;—యం పఞ్చానామిన్ద్రియార్థానామన్యతమం జిహ్వావైషయికం భావమాచక్షతే కుశలాః, స పునరుదకాదనన్య ఇతి. ౮

వ్యా. శబ్దము, స్పర్శము, రూపము, రసము, గంధము ననునైదు ఇంద్రియార్థములలో నొకటియై నాలుకచే గ్రహింపదగిన యేభావమును ఒక్కదానిని కుశలబుద్ధులగువారు చెప్పెదరో అట్టిరసము ఒక్కటియే యనియును, అయ్యది యుదకమునకన్న వేరొండుకాదనియు భద్రకాప్యుఁడు చెప్పెను.

చక్షురాదీంద్రియములలో కేవలము రసనేంద్రియమున కాధారమైన నాలుకచే గ్రాహ్యమైనది యొక్కటే రసమనియు, అయ్యది యుదకమునకన్న భిన్నమైనది కాదనియు భద్రకాప్యుని యాశయము.

ఈప్రకరణమున ద్రవ్యనిష్ఠరసవీర్యవిపాకములు వివరింపబడు; అందు "పాకో నాస్తి వినా వీర్యం వీర్యం నాస్తి వినా రసాత్" అనుప్రమాణముచేత విపాకము వీర్యమును, అయ్యది రసమును ఆశ్రయించియుండునని తెలియుటంజేసి వీర్యవిపాకములరెంటికి నాధారమైనరసము తొలుత వివరింపబడును. 'అన్యతమం' అనుచోట అన్యశబ్దమునకు ఏకమని యర్థము. "అన్యో దక్షిణేనగతః, అన్యో దక్షిణేన" ఇత్యాదివాక్యములయందు

అన్యశబ్దమునకు 'ఏకః' అనునర్థమున ప్రయోగము కలదు. అన్యశబ్దమునకంటే స్వార్థమున తమప్ ప్రత్యయము. 'అన్యతమ'యన ఏకః అని ఫలితార్థము. 'ఉదకాదనన్యః' అనుట చేత ఉదకమన్నను రసమన్నను ఒకేభావమును బోధించునని యుదకరసములకైక్యమును బోధించుట యీపూర్వపక్షియభిప్రాయము.

రసద్వైవిధ్యపక్షము.

మూ. ద్వౌ రసావితి శాకున్తేయో బ్రాహ్మణః ఛేదనీయశ్చోపశమనీ, య శ్చేతి. ౯

వ్యా. ఛేదనీయము, ఉపశమనీయము నని రసములు రెండు తెరంగుల నుండునని శాకుంతేయుం డనుబ్రాహ్మణుడు సెప్పెను. (అపతర్పణమును (శరీరాదికార్శ్యమును) చేయునది అపతర్పణీయము, అదియే ఛేదనీయము. శరీరమునకు బలమునుకల్గించి బలియ జేయునది బృంహణీయము, ఇదియే యుపశమనీయము.) అపతర్పణము సంతర్పణమునను రెండువిధము లైనక్రియల జేయుటంజేసి రసము అపతర్పణీయము, సంతర్పణీయము నని రెండువిధముల నుండునని శాకుంతేయునిమతము.

రసత్రైవిధ్యపక్షము.

మూ. త్రయో రసా ఇతి పూర్ణాక్షో మౌద్గల్యః, చ్ఛేదనీయోపశమనీయౌ సాధారణశ్చేతి. ౧౦

వ్యా. మౌద్గల్యగోత్రజుడైన పూర్ణాక్షు డనుమునివరుడు పైజెప్పిన చ్ఛేదనీయ ఉపశమనీయముల రెంటితో సాధారణమునుజేర్చి రసములు మూడువిధములని చెప్పెను.

ఇచ్చట నీయభిప్రాయము నెరుంగునది:—లోకమునంగల సకలపదార్థములయందును సోమగుణము, అగ్నిగుణము అనురెండుగుణములు వ్యాపించియుండును. అందు చంద్రునకుసంబంధించిన శైత్యాదిగుణములు, సౌమ్యములు. అట్టిగుణములు ప్రబలముగ గల్గినవి సౌమ్యములనబడును. అట్టిగుణము స్వభావమునంజేసి శరీరధాత్వాదులను వృద్ధి నొందించి పుష్టిని కల్గించి పోషించును కావున నయ్యది బృంహణీయము. ఇదియే యుపశమనీయము. అగ్నికిసంబంధించిన ఉష్ణత్వము తీక్ష్ణతమున్నగునవి యాగ్నేయములు; అట్టిగుణములను ప్రబలముగకల్గిన ద్రవ్యములు ఆగ్నేయములు. వానియందలి యాగ్నేయ గుణము శరీరమునందలి ద్రవమును శోషింపజేసి కృశతనొందించును కావున నియ్యది కర్శనీయమనియు, చ్ఛేదనీయమనియు చెప్పబడును. ఇదియే లంఘనీయమనియు వాడ బడును. అట్టిద్రవ్యనిష్ఠములైన సౌమ్య-ఆగ్నేయగుణములను ప్రధానములుగజేసి రసము బృంహణీయకర్శనీయభేదములచే రెండువిధములనుండునని రసద్వైధవాదియగు శాకుంతే యుని యాశయము.

ఆట్టి యాగ్నేయసౌమ్యగుణములు రెండును ఒకద్రవ్యమున సమముగఁజేరియున్నచో నయ్యది సాధారణమనబడును. అయ్యది యొకసమయమునకృశతను, వేరొకసమయమున బృంహణమును చేయును. లేక కార్శ్యబృంహణములఁజేయక సమస్థితినైననుంచును. ఉభయమిశ్రగుణమిది మూఁడవది. ఈవిషయమునే వాగ్భటాచార్యులు "కృశానాం బృంహణాయాలం స్థూలానాం కర్శనాయ చ" అని చెప్పిరి. (తైలమున సౌమ్యాగ్నేయ గుణములురెండును కలిసియుండుటంజేసి కృశించినవారికి బృంహణంబును, స్థూలులకు కర్శనంబును నగునని యర్థము). ఆట్టి సౌమ్యాగ్నేయమిశ్రమైనగుణము ననుసరించి కర్శనీయ-బృంహణీయ-సాధారణ భేదములచే రసము మూఁడువిధముల నుండునని పూర్ణాక్షునియాశయము.

రసచాతుర్విధ్యపక్షము.

మూ. చత్వారో రసా ఇతి హిరణ్యాక్షః కౌశికః; స్వాదుర్హితశ్చ, స్వాదురహితశ్చ, అస్వాదుర్హితశ్చ, అస్వాదురహితశ్చేతి ౧౧

వ్యా. శరీరమునకు ధాతుసామ్యరూపమైన హితమును జేయుచు స్వాదుగనుండునదియొకటి. ధాతువైషమ్యరూపమైన ప్రతికూలమును చేయుచు స్వాదుగనుండునది వేరొకటి. స్వాదువుకాక శరీరమునకు హితకారి యింకొకటి. స్వాదువునుకాక శరీరమునకు ప్రతికూలమునుజేయునది యింకొకటి. ఇత్తెరంగున రసము నాల్గుతెరంగులనుండునని కౌశిక గోత్రజుఁడైన హిరణ్యాక్షుఁడు నుడివెను. (ఇచ్చట స్వాదుశబ్దమునకు రుచియని యర్థము. "రస్యతే (ఆస్వాద్యతే) ఇతి రసః" అనువ్యుత్పత్తిచేత ఆస్వాదింపబడునది రసమని యర్థము. అనగ రుచియని భావము. ఈవివరణము ననుసరించి రసశబ్దముచేత ద్రవ్యసామాన్యముగ వ్యాపించియుండు రుచిరూపమైన గుణవిశేషము రసమనియుం ఫలితార్థము.)

రసపంచవిధత్వపక్షము.

మూ. పఞ్చ రసా ఇతి కుమారశిరా భరద్వాజః; భౌమ-ఔదక-ఆగ్నేయ-వాయవీయ- ఆన్తరిక్షాః. ౧౨

వ్యా. భౌమము (భూమిసంబంధమైనది), ఔదకము (జలసంబంధమైనది), ఆగ్నేయము (అగ్నిసంబంధమైనది), వాయవీయము (వాయుసంబంధమైనది), ఆంతరిక్షము (ఆకసమునకుసంబంధించినది) నని రసము ఐదువిధములనుండునని కుమారశిరస్సను నామాన్తరముకల భరద్వాజుఁడు నుడివెను.

(పృథివి, అప్పు, తేజస్సు, వాయువు, ఆకాశము అనుపంచభూతాత్మకములైన ద్రవ్యములలో నేభూతముయొక్కగుణము దేనియం దధికముగనుండునో ఆద్రవ్యము

అట్టిభూతముయొక్క భావము కల్గియుండును కావున పంచమహాభూతముల ననుసరించి యాహారాది పదార్థములును పంచరసాత్మకములుగనుండును. కావున రసములు భౌమాది భేదములచే నైదువిధముల నుండునని కుమారశిరునియభిప్రాయము.)

రసషడ్విధత్వపూర్వపక్షము.

మూ. షడ్రసా ఇతి వార్యోవిదో రాజర్షిః; గురు - లఘు-శీత - ఉష్ణ-స్నిగ్ధ-రూక్షాః. ౧౩

వ్యా. గురువు, లఘువు, శీతము, ఉష్ణము,స్నిగ్ధము,రూక్షము నని రసములారువిధములని రాజర్షియైన వార్యోవిదుడుచెప్పెను. (ద్రవ్యమునందలి గుర్వాదిగుణము లారును రసములని వ్యవహరింపబడి రసము లారువిధముల నుండునని వార్యోవిదునియాశయము.)

రసస ప్తవిధత్వపక్షము.

మూ. సప్తరసా ఇతి నిమిర్వైదేహః; మధుర-అమ్ల-లవణ-కటు-తిక్త -కషాయ-క్షారాః. ౧౪

వ్యా. మధురము (తీపి), అమ్లము (పులుపు), లవణము (ఉప్పు), కటువు(కారము), తిక్తము (చేదు), కషాయము (వగరు), క్షారము (సున్నమువలె తీవ్రముగనుండుట) నని రసము లేడువిధముల నుండునని విదేహదేశాధిపతియైన నిమియనురాజర్షి చెప్పెను. (సున్నము మున్నగువానియందు పొక్కునట్లుచేయు తీవ్రమైనశక్తి కలదు. దానిని కూడ చేర్చి మధురాదిరసము లేడువిధముల నుండునని నిమియభిప్రాయము).

రసాఽష్టవిధత్వపక్షము.

మూ. అష్టౌ రసా ఇతి బడిశో ధామార్గవః; మధుర-అమ్ల-లవణ-కటు - తిక్త-కషాయ - క్షార - అవ్యక్తాః. ౧౫

వ్యా. మధురము, అమ్లము, లవణము, కటువు, తిక్తము, కషాయము, క్షారము, అవ్యక్తమునని రసములు ఎనిమిదివిధముల నుండునని ధామార్గవుడను బడిశుడుచెప్పెను. (జలమునందు రసము (రుచి) వ్యక్తముగ దెలియక లీనమైయుండును కావున అట్టియవ్యక్త రసమును పైజెప్పిన మధురాదిరసము లేడిటితోగూడి రసము లెనిమిదివిధముల నుండునని బడిశునియాశయము).

రసాఽసంఖ్యేయత్వపక్షము.

మూ. అపరిసంఖ్యేయా రసా ఇతి కాఙ్కాయనో బాహ్లీకభిషక్, ఆశ్రయ-గుణ-కర్మ-సంస్వాదవిశేషాణామపరిమేయత్వాత్. ౧౬

వ్యా. ("ఆశ్రీయతే (గుణకర్మాదిభిః) ఇత్యాశ్రయః" అనువ్యుత్పత్తిచేత గురుమందాదిగుణములకును ధాతువర్ధనకర్శనాదికర్మములకును రుచికిని ఆశ్రయమైన (ఆధారమైన) ద్రవ్యము ఆశ్రయమనబడును.) అట్టిద్రవ్యంబును, దాని నాధారముగ జేసియుండు గుర్వాదిగుణంబులును, అట్టిద్రవ్యము నాశ్రయించిన ధాతువుల వృద్ధి నందించుట కృశింపజేయుట మున్నగుకృత్యంబులును, మధురాదులలోగల యవాంతర రుచిభేదంబును, వీనివిశేషభేదములు పలుదెరంగులై సంఖ్యాతీతములుగ నుండును. కావున ద్రవ్యనిష్ఠములైన రసంబులును లెక్కిడనలవికాక నానారూపములుగ నుండునని బాహ్లీకదేశ వైద్యవరుడగు కాంకాయనుడు చెప్పెను.

ద్రవ్యము లనంతములుకావున అట్టిద్రవ్యము నాధారముగ జేసికొనియుండు రసంబులు పలుదెరంగులై యుండును. ద్రవ్యమునకును రసమునకును ఆధారాధేయ సంబంధము. ఆధారమైనద్రవ్యము నానాభేదములు కల్గియున్నపుడు ఆధేయమైన రసంబును అనేకములగుట సాజము. మరియు గుర్వాదిగుణములును బృంహణాదిక్రియలును రసమూలమున ద్రవ్యాశ్రయములై యుండునుకావున గుణంబులును కృత్యంబులును అనంతములగును. మరియు సంస్వాదమన మధురజాతిలోచేరిన చెరకుబెల్లము శర్కర మున్నగువానికి అవాంతరభేదము ఈషన్మాత్ర ముండును. లవణాదులకును ఇత్తెరంగుననే యేకజాతియందును తారతమ్యభేదముండును. అదియే సంస్వాదమనబడును. ఇయ్యది కేవలము అనుభవైకవేద్యముగ నుండును. ఈవిషయమునే తంత్రాంతరమున నిట్లు చెప్పిరి:—"ఇక్షుక్షీరగుడాదీనాం మాధుర్యస్యాన్తరం మహత్, భేదస్తథాపి నాఖ్యాతుం సరస్వత్యాపి శక్యతే." (చెరకురసము, పాలు, బెల్లము మున్నగుద్రవ్యములలోగల మాధుర్యమునకు పరస్పరభేదము లనంతములుగ నుండును. వానిని నిర్ణయించి చెప్ప సరస్వతికైన నలవికాదని యర్థము). అట్టి సంస్వాదభేదంబులును పలుదెరంగులై యుండును.

ఇత్తెరంగున ద్రవ్యము నాధారముగ జేసికొనియుండు గుణకర్మసంస్వాదంబులును, వీనికి నాధారమైన ద్రవ్యంబులును సంఖ్యాతీతములై యుండుటంజేసి అట్టి ద్రవ్యము నాశ్రయించినరసంబును నానావిధములుగ నుండునని కాంకాయనుని పూర్వపక్షాశయము.

రసషడ్విధత్వసిద్ధాంతము.

మూ. షడేవ రసా ఇత్యువాచ భగవానాత్రేయః పునర్వసుః; మధుర-అమ్ల-లవణ-కటు-తిక్త-కషాయాః. తేషాం షణ్ణాం రసానాం

యోనిరుదకమ్. ఛేదనోపశమనే ద్వే కర్మణీ. తయోర్మిశ్రభావాత్సాధారణత్వం, స్వాద్వస్వాదుతా భక్తిః. ద్వౌ హితాహితౌ ప్రభావౌ. ౧౭

వ్యా. పైజెప్పినరీతిగ రసములనుద్దేశించి ఋషులచే జెప్పబడిన పూర్వపక్షిమతముల తొమ్మిదిటిని నిరసించుచు పునర్వసువను నాత్రేయుండు రసము లారువిధములని సిద్ధాంతితమైన తనమతమును 'షడేవ రసాః' అనువాక్యముచే నిరూపించుచున్నాడు:—

మధురము, అమ్లము, లవణము కటువు, తిక్తము, కషాయము నని రసము లారు విధములుగనే యుండును. (తక్కిన యేకవిధత్వాదినిరూపణమతములు సమంజసములు కావనుట). అట్టి మధురాదిరసములారిటికిని ప్రధానమైన యాధారకారణము జలము. అట్టిజలమును ఆధారముగ జేసికొని రసముండును. (లోకమున నాధేయములైన ఘటపటాదులకు ఆధారభూతములైన వస్త్వంతరములకును పరస్పరభేదము అనుభవసిద్ధము. కావున ఆధారకారణరూపమైన జలమునకంటె రసము భిన్నమేకాని ఒక్కటియేయని చెప్పదగదు. ఇట్లు చెప్పుటచేత "ఏక ఏవ రసః...స పునరుదకాదనన్యః" అను వాక్యముచేత రసమొక్కటియే యనియు, అయ్యది జలమునకన్న నభిన్నమనియు రసజలైక్యమును చెప్పిన భద్రకాప్యునిమతము నిరసింపబడినది. రసనేంద్రియమున కాధారమైననాలుకచే గ్రహింపదగినది (రుచి) రసమని రససామాన్యలక్షణము. అయ్యది జలమును ప్రధానాధారముగను, భూమిని రెండవయాధారముగను జేసికొనియుండును. ఈవిషయము ప్రథమాధ్యాయమునందు "రసనార్థో రసస్తస్య ద్రవ్యమాపః క్షితిస్తథా" అను శ్లోకముచే జెప్పబడినది. మాచే నావ్యాఖ్యానమున వివరింపబడినది).

మరియు ఛేదనము (కార్శ్యమును కల్గించుట), ఉపశమనము (ధాత్వాదుల వృద్ధినొందించుట) నను నవి రసకృత్యములుకాని రసస్వరూపములు కావు. అట్టి ఛేదనభేదనకృత్యములు మిశ్రములుగ నున్నయెడ సాధారణ మనబడును. కాని యదియు రసము కానోపదు. (ఇట్లుచెప్పుటచేత రెండురసములను కాకుంతేయునిమతంబును, మూడు రసములను పూర్ణాక్షునిమతంబును ప్రత్యాఖ్యాతములు).

అట్టిరసములకు ఆరిటికిని స్వాదుత్వము (రుచిగనుండుట), అస్వాదుత్వము (రుచింపకుండుట), మనుజునియిచ్ఛ ననుసరించి యుండును. (భక్తియనగ ఇచ్ఛ. మధురాదిరసములలో నెవ్వనికేది ప్రియమై తోచునో అయ్యది వానికి రుచ్యముగ నుండును. అయ్యది మనుజునియిచ్ఛ ననుసరించియుండు ధర్మములుగాని రసభేదమునకు కారణములు కానేరవు). మరియు ఆరోగ్యరూపమైన హితమునుజేయుటయు, అనారోగ్య

రూపమైన యహితమును జేయుంటయు ద్రవ్యనిష్ఠమైన ప్రభావమున గల్గును. కావున నట్టిహితాహితములు ప్రభావము లగును కాని రసభేదములు కానోపవు. (ఇట్లు చెప్పుట చేత రసములు నాల్గువిధములని హిరణ్యాక్షుడు చెప్పినమతము ప్రత్యుక్తము).

పంచరస-షడ్రసపక్షముల నిరాకరణము.

మూ. పఞ్చమహాభూతవికారాస్త్వాశ్రయాః ప్రకృతివికృతివిచారదేశకాలవశాః, తేష్వాశ్రయేషు ద్రవ్యసంజ్ఞకేషు గుణాః గురులఘుశీతోష్ణస్నిగ్ధరూక్షాద్యాః. ౧౮

వ్యా. (పంచభూతాత్మకములైనవి ద్రవ్యములు. అట్టి భౌమాదిద్రవ్యభేదముల చే రసములును భౌమాదిభేదములుకల్గి యైదువిధముల నుండునని కుమారశిరునిమతము) అట్టి భౌమాదిపంచభూతవికారము లైనద్రవ్యములు రసమున కాశ్రయము లై యుండును కాని రసములు కానేరవు. (ఆధారమునకన్న నాధేయము వేరుగనుండుట యనుభవ సిద్ధముకావున ద్రవ్యమునకన్న రసము వేరుగ నుండునని భావము. ఈవాక్యముచేత పంచ విధత్వపక్షము నిరస్తము).

గురు-లఘు-శీత-ఉష్ణ-స్నిగ్ధ-రూక్షములు మున్నగునవి ఆశ్రయములైన ద్రవ్యముల యందలిగుణములు. అయ్యవి ప్రకృతిని (వస్తుస్వభావమును), వికృతిని (సంస్కారాదులచే గల్గినవికారమును), విచారము (ఇతరవస్తుసంయోగము) దేశము (జాంగలాది ప్రదేశము)ను, కాలము (వసంతాదికాలము)ను అనుసరించి సంభవించును కాని రసభేదములు కానోపవు. ఈవాక్యముచేత గురులఘ్వాదులారును రసములని చెప్పిన వార్యోవిద పక్షంబును ప్రత్యాఖ్యాతము.

షడ్రసపక్షమున జెప్పిన గురులఘ్వాదులారును, అవియేగాక తక్కిన మందాదులు పదునారును రసముల కాశ్రయములైన ద్రవ్యములయందలి గుణములు. అయ్యవి ద్రవ్యప్రకృతివికృత్యాదుల కధీనములై తత్తదనుసారముగ సంభవించును. కావున నవి రసములు కానేరవని భావము. ("రూక్షాద్యాః" అనునాద్యశబ్దముచేత పైగనబరచిన యారుకాక తక్కిన పదునారును జేరి గురుమందాదు లిరువదియు ద్రవ్యస్వభావాది వశమున ద్రవ్యములయందు కల్గువిశేషములని యర్థము).

వస్తుస్వభావాదులచే గల్గు గుణభేదముల నిట్లెరుంగునది:— పెసలు కషాయమధుర రసములు కల్గియుండును. "స్వాదుర్గురుత్వాదధికః కషాయాల్లవణోఽవరః" అను ప్రమాణమునుబట్టి మధురరసముకల్గిన పెసలు గురుగుణము కల్గియుండవలసినను అటుగాక వస్తుస్వభావమునంజేసి లఘుగుణము కల్గియుండును. ఈలాఘవము వస్తుప్రకృతిచే (స్వభావముచే) గల్గినదికాని రసమువలన గల్గినది కాదు.

వరిధాన్యముయొక్క బోరుగు లఘుత్వము కల్గియుండును. వరిపిండిచే జేయ బడునుండ్రాళ్లు గురుత్వముకల్గియుండును. ఈగురులాఘవములు ధాన్యమునకు కల్గినవికృతి ననుసరించి కల్గినవిగాని రసకృతములు గావు.

విచారమన ద్రవ్యాంతరసంయోగము (ఒకవస్తువు నింకొకవస్తువుతో జేర్చుట) అట్టి ద్రవ్యాంతరసంయోగముచేత ద్రవ్యమునకు స్వాభావికమైనగుణము మారి వేరొండు గుణము కల్గును:—తేనె నెయ్యి ఈరెంటిని నొకటిగ సమభాగములుగ జేర్చినచో నయ్యది స్వాభావికగుణములమారి విషమునకు కలగుణములుకల్గి యపాయకరమగును. ఉష్ణవీర్యమైన తిలతైలము శీతవీర్యములైన చందనము వట్టివేళ్లు మున్నగు ద్రవ్యముల జేర్చి సంస్కరింపబడిన నయ్యది శీతగుణము కల్గియుండును. శీతవీర్యమైననెయ్యి ఉష్ణవీర్యములైన ద్రవ్యాంతరములతో జేరినప్పు డుష్ణగుణము కల్గియుండును. ఎఱ్ఱవరిధాన్యము స్వభావముచేత లఘువుగనున్నను మాంసరసమును జేర్చి పక్వముజేసినచో గురుత్వము కల్గియుండును. ఇది ద్రవ్యాంతరసంయోగవశమునగలుగు గుణవిశేషము.

దేశమనునది భూమి, శరీరము అను భేదములచే రెండువిధములు. అట్టి భూమి విశేషమును, శరీరమునందలి యవయవవిశేషములనుబట్టి గుణములు సంభవించును:— మాల్కంగిని (పెద్దమావేరు) పుట్టపై మొలిచి పైరైనయెడ నయ్యది విషమును హరించును. హిమవంతమునందలి యోషధులు మిక్కిలి గుణవంతములైయుండుననియు, జంతువుల శరీరావయవములలో తొడలయందలి మాంసముకన్న శిరస్సునందును మూపులయందును కల మాంసము మిక్కిలి గురుతరముగ నుండుననియు, "హిమవతి భేషజాని మహాగుణాని భవన్తి" "సక్థిమాంసాద్గురుతరం స్కన్ధక్రోడశిరస్పదాం" ఇత్యాదివచనములచే దెలి సెడి. ఇది దేశవిశేషవశమునగల్గు గుణవిశేషము.

కాలమనునది వసంతాదిరూపంబును, బాల్యాదిరూపంబునై రెండువిధముల నుండును. ద్రవ్యములయొక్క బాల్యావస్థానుసారముగను వసంతాదిఋత్వనుసారముగను గుణములుసంభవించును.—"తద్బాలం దోషహరం, వృద్ధం త్రిదోషం" అని యుండుట చేత లేతముల్లంగి త్రిదోషహరంబును, ముదిరినముల్లంగి త్రిదోషవృద్ధికరంబు నగును. ఇట్టిగుణభేదము ముల్లంగికి వయోవస్థాభేదముచే గల్గును. మరియు "యథర్తుపుష్ప ఫలమాదదీత" అని యుండుటచేత నేయేపుష్పఫలములకు నేయేఋతువు ప్రశస్తమైన కాలమగునో ఆయాఋతువులయందు దాయాపుష్పములను ఫలములను గ్రహింపనగునని తెలిసెడి. ఇచ్చట పుష్పములకును ఫలములకును తమతమఋతువులసంబంధమున గుణాధిక్యము చెప్పబడినది. ఇది కాలవశమున గల్గుగుణభేదము.

పైవివరించినరీతిగ ద్రవ్యము సాధారముగ జేసికొనిన గుర్వాదిగుణములు ప్రకృతి మున్నగువానియధీనములై మారుచుండును కావున "ప్రకృతి-వికృతి-విచార-దేశకాలవశాః" అనునది విశేషణముగ గుర్వాదులకు చెప్పబడినది. ఇచ్చట వశాః అనుపదము ప్రకృత్యాదులతో ప్రత్యేకముగ జేర్చి "ప్రకృతివశాః, వికృతివశాః" ఇత్యాదిరూపము నెరుంగునది. పై జెప్పిన రససామాన్యలక్షణమునకును గురులఘ్వాదులకును సమన్వితముకాదు కావున రసములని గుర్వాదులచెప్ప వలనుపడదని భావము.

క్షారము రసముకాదని నిరూపించుచు రసస ప్తవిధపక్షనిరాకరణము.

మూ॥ క్షరణాత్ క్షారో నాసౌ రసః, ద్రవ్యం తత్, అనేకరససముత్పన్నం అనేకరసం, కటుకలవణభూయిష్ఠం, అనేకేన్ద్రియార్థసమన్వితం, కరణాభినిర్వృత్తం. ౧౯

వ్యా. నిమియనురాజర్షి మధుర - అమ్ల - లవణ-కటు - తిక్త - కషాయ-క్షారములని రసముల నేడువిధముల నిరూపించెను. అందు మధురాదులారును సిద్ధాంతసమ్మతములు. క్షారమొక్కటిమాత్రము రసముకానేరదని చెప్పుటకై క్షారస్వరూపమును 'క్షరణాత్ క్షారః' అనువాక్యముచే నిరూపించుట:—

క్షరణమన నధోగమనానుకూలవ్యాపారము. అట్టివ్యాపారముచే సిద్ధమైనది క్షారమనబడును. ఉత్తరేణిమున్నగుకొన్నిద్రవ్యములనుచేర్చి కాల్చి బూడిదచేసి నీళ్లలో కలిపి యుంచినయెడ అందుక్రిందికిదిగజారియుండుసత్తు కారమనిచెప్పబడును) ఇయ్యది ద్రవ్యమగునుకాని రసముకాదు. (మరియు "ఛిత్వాచ్ఛిత్వాశయాత్ క్షారాః క్షారత్వాత్ క్షారయత్యధః" అనుప్రమాణాంతరముచేత వ్రణాదులయందలి పూయాదులను భేదించి దిగజార్చునౌషధవిశేషము క్షారమని తెలిసెడి). అట్టిక్షారరూపమైనద్రవ్యము అనేకరసములు కలమొక్కపుచెట్టు ఉత్తరేణి మున్నగుద్రవ్యములచే నిర్మింపబడును. అట్టియనేకరసములు ద్రవ్యసమ్మేళనముచే గల్గుటంజేసి క్షారంబును అనేక రసముల కల్గియుండును. అందును కారము లవణము అధికముగకల్గియుండును. ఘ్రాణేంద్రియగోచరమైన గంధంబును త్వగింద్రియగోచరమైన స్పర్శంబును కల్గియుండుటంజేసి యనేకేంద్రియార్థముల గూడినది. భస్మస్రావాది వ్యాపారములచే నేర్పడురూపము కల్గియుండును. (ఉత్తరేణి మున్నగువానిని బూడిదచేసి యాబూడిదను నీటగలిపి సిద్ధముచేయబడును కావున వ్యాపారముచే నేర్పడునది యని భావము.)

ఇచ్చట నీవివరణము నెరుంగునది— "రసనార్థో రసస్తస్య ద్రవ్యమాపః క్షితిస్తథా" అని సూత్రస్థానమున జెప్పిన రససామాన్యలక్షణమున కేవలము రసనేంద్రియ

గ్రాహ్యమై జలమును ప్రధానాధారముగ జేసికొని ద్రవ్యనిష్ఠమైన భావవిశేషము రసమని యేర్పడినది. ప్రకృతమున క్షారమనునది స్రావణ(స్రవింపజేయుం) రూపమైన క్రియచే నుత్పన్నమైన ద్రవ్యవిశేషము క్షారమనబడును. ఇయ్యది అనేకరసములుగల ద్రవ్యములచే నిష్పన్నమైనది. రసము అనేకరసద్రవ్యములచే నిష్పన్నమైనది కాదు. ఘ్రాణస్పర్శగ్రాహ్యములైన గంధస్పర్శములు కల్గినది క్షారము. రసము కేవలము రసనేంద్రియగ్రాహ్యమైనది. కొన్నికృత్యములచే నిర్మింపబడునది క్షారము. రసము స్వతస్సిద్ధమైనదికాని క్రియలచే నిర్మింపబడినదికాదు. ఇత్తెరంగున రసమునకును క్షారమునకును పరస్పరవైలక్షణ్యము ప్రత్యక్షముగ దెలియుచున్నది. కావున క్షారము రసమని చెప్పుట సమంజసము కాదని భావము.

అవ్యక్తరసపక్షనిరాకరణపూర్వక అష్టవిధత్వనిరసనము.

మూ. అవ్యక్తీభావస్తు ఖలు రసానాం ప్రకృతౌ భవత్యనురసే అనురససమన్వితే వా ద్రవ్యే. ౨౦

వ్యా. పైజెప్పిన సప్తవిధపక్షమునందలి మధురాదులయేడిటితోగూడ నవ్యక్తరసము నొకదానిని చేర్చి 'అష్టౌ రసాః' అని చెప్పిన బడిశునిపక్షమును నిరాకరించుచు నవ్యక్తరసమును ప్రత్యాఖ్యానము చేయుచున్నాడు.

అవ్యక్తమన ఇదిమధురము ఇదియమ్లము అనివిశేషముగ నిరూపింపనలవికాని స్థితియే యవ్యక్తమనదగును. అయ్యది మధురాదిరసముల వ్యక్తీభావమునకు ప్రధానమై (బీజమునందు వృక్షభావమంతయుం గానరాక యణగియుండువిధముగ) లీనముగ నుండు భావము. అయ్యది మధురాదిసర్వరసకారణాత్మకము; కాని వేరొండురసాంతరము కానోపదు ("అవ్యక్తభావస్తు" అను చ్విప్రత్యయముచేత మధురాదిరసములు వ్యక్తములగుటకుముందు కారణాత్మకమైయుండు పరిస్థితియే యవ్యక్తమని తెలిసెడి) అట్టిరసముల యవ్యక్తీభావము రసములకన్నిటికిని ప్రకృతియైన (ప్రధానకారణమైన) జలమునందును, అనురసమునందును, అనురసమునకాధారమైన ద్రవ్యమునందు నుండును.(కావున అవ్యక్తమనునది రసములవ్యక్తీభావమునకు కారణమై రసోత్పత్తికి ప్రధానకారణమైన జలమునందు లీనముగ నుండునుకాని అయ్యది వేరొండురసము కానేరదనుట.)

అనురసమన నొకద్రవ్యమున ప్రధానముగ నొకరసముండుతరి దానిననుసరించిన వేరొండురసము. "రూక్షః కషాయానురసో మధురః కఫపిత్తహా" అని వెదురుబియ్యపుగుణముల చెప్పియున్నది. ఇచ్చట కషాయరసమును అనురసముగకల మధురరస

ముకల్గినది వెదురుబియ్యమని చెప్పబడినది. మధురరసము ప్రబలముగను కషాయరసము మిక్కిలి స్వల్పమగుటచే స్ఫుటముగ గానరాకయుం నుండునని భావము. ఇచ్చట కషాయ రసము అవ్యక్తస్థితినున్నది.

విషముయొక్క గుణాదుల జెప్పునపుడు "ఉష్ణమనిర్దేశ్యరసం" అని చెప్పి యున్నది. విషమున కీయది ప్రధానరసమని చెప్ప వీలుగాక అన్నిరసములును అనురస ములుగనుండునని యర్థము. అట్టిసర్వానురసయుక్తద్రవ్యమునందు రసములయవ్యక్తీ భావముండునని "అనురససమన్వితే వా, ద్రవ్యే" అని చెప్పబడినది.

మరియుం నీరహాస్యము నెరుంగునది.—జలగుణముల జెప్పునపుడు 'అవ్యక్తరసః' అని చెప్పబడినది. సుశ్రుతాచార్యుడును 'వ్యక్తరసతా రసదోషః' అని చెప్పెను. జలమున మధురాదిరసములు స్ఫుటముగ దెలియకుండుననియుం, అట్టిరసములు స్ఫుటముగ గానవచ్చి నచో జలము దుష్టమనియుం భావము. లోకమునందును నీళ్లుత్రాగునప్పుడు ఈజలమున మధురాదిరసములొక్కటియుం కానరాదని చెప్పుటయుం ననుభవసిద్ధము. దూరముగ నొక వస్తువు కనబడినప్పుడు శుక్లాదివర్ణవిశేషముల గుర్తింప నలవిగాకున్నను రూపమాత్రము దోచునట్లు జలము మధురాదిరసవిశేషములు గానరాకున్నను వానియభివ్యక్తికి కారణమా త్రము మనోగోచరమగును. లోకమున వస్త్వభివ్యక్తిపూర్వము వస్త్వభావమే తోచుట యనుభవసిద్ధము. ఈకారణములచేత మధురాదిరసాభివ్యక్తికి ప్రధానకారణమైన జల మునందు రసములయవ్యక్తీభావ మున్నదని తలంపనగును. ఈయుద్దేశముచేతనే జల మవ్యక్తరసమని చెప్పిన తంత్రకారులయాశయము.

రసాపరిసంఖ్యేయత్వపక్ష నిరాకరణము.

మూ. అపరిసంఖ్యేయత్వం పునః తేషామాశ్రయాదీనాం విశేషాఽపరి సంఖ్యేయత్వాన్న యుక్తం, ఏకైకోఽపి హి పునరేషామాశ్ర యాదీనాం భావానాం విశేషానాశ్రయతే. విశేషాపరిసంఖ్యే యత్వాత్. న చ తస్మాదన్యత్వముపపద్యతే, పరస్పరసంసృష్ట భూయిష్ఠత్వాత్. న చైషామభినిర్వృత్తేర్గుణప్రకృతీనామపరి సంఖ్యేయత్వం భవతి. తస్మాన్న సంసృష్టానాం రసానాం కర్మోపది శన్తి బుద్ధిమన్తః, తచ్చైవ కారణమపేక్షమాణాః షణ్ణాం రసా నాం పరస్పరేణాఽసంసృష్టానాం లక్షణపృథక్త్వముపదేక్ష్యామః.

వ్యా. గుణకర్మాదుల కాశ్రయమైనద్రవ్యంబును అట్టిద్రవ్యము నాశ్రయించియుండు గుణకర్మసంస్వాదవిశేషంబులును అనంతములగుటంజేసి గుణకర్మాదుల కాశ్రయమైనరసంబును అనేకములై సంఖ్యాతీతములుగ నుండునని బాహ్లీకవైద్యవరుడైన కాంకాయనుడు నిరూపించెను. అట్టిరసాపరిసంఖ్యేయత్వపక్షము ఈవాక్యముచే నిరాకరింపబడును.

ఆశ్రయమైనద్రవ్యంబులయొక్కయు వానినాశ్రయించియుండు గుణకర్మసంస్వాదములయొక్కయు అవాంతరవిశేషము లనేకములుగ నుండుటంజేసి అట్టిద్రవ్యాదుల నాశ్రయించియుండు మధురాదిరసంబులును సంఖ్యాతీతములై యుండునని చెప్పుట సమంజసము కానోపదు. ఏలయన:—మధురాదిరసములలో నొక్కటొకటియు నాశ్రయాదుల విశేషముల నాశ్రయించియేయుండును. అట్టియాశ్రయాదివిశేషము లనంతములుగ నున్నను వానియందెల్ల మధురాదిరసములలో నొక్కొకటి యాశ్రయించియే యుండును. అంతమాత్రముచేతనే రసానంత్యము చెప్పవీలుండదు. (మధురఆమ్లాదిరసముల కాశ్రయములైనద్రవ్యములు చెరకు క్షీరము మున్నగువిశేషములచే భిన్నములుగనున్నను వాని యన్నిటియందును వ్యాపించియుండు మధురాదిరస మొక్కటియే యగును కాని ద్రవ్యభేదముచేత రసము వేరొండుగమారుటలేదు. వరిబియ్యము పెసలు నెయ్యి పాలు మున్నగుద్రవ్యములు మధురరసమునకు ఆశ్రయములు. ఆశ్రయములైనద్రవ్యములు పెసలు నెయ్యియని యనేకములుగ గానవచ్చినను వానియందెల్ల వ్యాపించియుండు మధురరస మొక్కటియే యగునుగాని ద్రవ్యభేదముచే రసము మారుటలేదు. హంసలు పాలు ప్రత్తి మున్నగుద్రవ్యము లనేకములై భిన్నభిన్నములుగనున్నను వానియందెల్ల వ్యాపించియుండు శ్వేతవర్ణ మొక్కటియేగాని వేరువేరుగ మారియుండుటలేదుకదా. ఆవిధముగనే మధురరసమున కాశ్రయములగువ్రీహ్యాదులు విలక్షణములై యున్నను వానియందు వ్యాపించియుండు మధురత్వజాతి యొక్కటియేగాని భిన్నముకాదు. కావున ద్రవ్యభేదముచే రసము లనేకములనిచెప్పుట యసంగతమని భావము.)

అట్లేరంగుననే మధురరసమునందలి గురుపిచ్ఛిలస్నిగ్ధాదిగుణములును, మధురరసకృత్యములైన ధాతువర్ధన-ఆయుర్వర్ధన-వర్ణకరణాదికకృత్యములును వేరువేరుగనున్నను అట్టిగుణాదిభేదములబట్టి మధురరసము మారుటలేదు. మధురరసముయొక్క రుచినిబట్టి బెల్లము చక్కెరమున్నగువానియందు కొంచెముమార్పు కానవచ్చినను మధురత్వము మారుటలేదు. కావున ఆశ్రయ-గుణ-కర్మ-సంస్వాదవిశేషములకుం గలయవాంతరభేదమునుబట్టి మధురాది రసములకు భేదమును అనేకత్వమును కల్పించుట యుక్తముకాదని భావము.

పూర్వపక్షము:—మధురాదిరసములకు ఆశ్రయగుణాదివిశేషములబట్టి యనేకత్వము లేకున్నను, రసములపరస్పరసంసర్గముచే రుచిభేదము కల్గును. మధురంబును అమ్లంబును కలిసినప్పుడు రుచి భిన్నముగ నుండును. అట్టిమధురామ్లములు కలిసినప్పుడు వానికృత్యంబును వేరుగనే మారును. ఆరెండురసములును కలిసి చేయునట్టిపనిని కేవలము అమ్లమైనను మధురమైనను చేయుటలేదుకదా. కావున రససంసర్గమునందు అస్వాదంబును (రుచియు) కృత్యంబులునుమారుట ప్రత్యక్షముగ తెలిసినదియే. అట్టిరససంసర్గములు పారములేకుండునుకావున దానివలన రసము లసంఖ్యాకములగునన్నచో "పరస్పరసంసృష్ట......యత్వం భవతి" అనువాక్యముచే సిద్ధాంతము చెప్పబడుచున్నది.

అనేకరససంసర్గమునందు అట్టిసంసర్గభేదము లనేకములుగ నున్నను, మధురాదిరసాభినిర్వృత్తివలన (ద్రవ్యములయం దనేకరసవ్యాప్తివలన), రసములకు సంబంధించిన గుణములకైనను, అట్టిరసకృత్యములకైనను అసంఖ్యేయత్వము కల్గనేరదు. (మధురాదిరసములు పరస్పరసంసర్గముకల్గి ఘృతక్షీరాదిద్రవ్యములయందు వ్యాపించియుండును. అట్టి పరస్పరసంసర్గమాత్రముననే మధురాదులకు సంబంధించినగుణములును, వానికృత్యములును అసంఖ్యేయములగుటలేదు. రసములకు వేరువేరుగ నిర్ణీతములైన మాధుర్యాదిగుణంబులును ధాతువర్ధనాదికృత్యంబులును మిశ్రములగునుకాని వానికి స్వాభావికములగుగుణంబులును కృత్యంబులును స్వరూపముచే మారుటలేదు. (మధురఅమ్లరసములు కలిసినప్పుడు మధురరసమునకును అమ్లరసమునకు వేరువేరుగ చెప్పినగుణములును కృత్యములును మిశ్రములుగనుండునుకాని, అంతమాత్రముచేత మధురరసమునకైనను అమ్లరసమునకైనను వేరొండుకృత్యములును గుణములును క్రొత్తగ కల్గదనుట). వాతాదిదోషములుమూడును పరస్పరసంసర్గము కల్గినప్పుడు వానికృత్యములు మున్నగునవి మారినను, సంసర్గకృతభేదము లనేకములుగనున్నను, ప్రకృతిభూతములైన వాతపిత్తకఫములకన్న నతిరిక్తము లగుటలేదుకదా? అత్తెరంగుననే రసములకు పరస్పరసంసర్గముచే వానిగుణాదులు సంసృష్టములైనను వానికి ప్రత్యేకముగ నిర్ణీతములైన గుణాదులు మారుటలేదు. సంసర్గభేదము లనేకములుగ నున్నను ప్రకృతిభూతములైన మధురాదిషడ్రసములు మారుటలేదు. కావున సంసర్గభేదముచే రసానంత్యమును చెప్పుట సమంజసము కానేరదని సిద్ధాంతము).

పైజెప్పినరీతిగ రససంసర్గమునంజేసి వానిగుణములకును కృత్యములకును మిశ్రీభావము కల్గునుకావున పరస్పరమిశ్రములైన రసములకు గుణములను కృత్యములను ప్రత్యేకముగ నేశాస్త్రకర్తలును చెప్పియుండలేదు. రససంసర్గమున వానికి నియతములగుగుణములు కృత్యములుగాక వేరొండు క్రొత్తగుణములును కృత్యములును లేని

కారణమువలన పరస్పరసంసర్గములేక వేరువేరుగనుండు మధురాదిషడ్రసములకును ఒక్కొక్కదానికిని ప్రత్యేకలక్షణములను, పరస్పరభేదములను "తత్ర మధురో రసః" ఇత్యాదిగ్రంథముచేత నుపదేశించెదమని భావము.

ద్రవ్యభేదనిరూపణప్రతిజ్ఞ.

మూ. అగ్రే తు తావత్ ద్రవ్యభేదమభిప్రేత్య కిఞ్చిదభిధాస్యామః.

వ్యా. రసముల నిరూపించుటకు ముందుగ ద్రవ్యభేదములనుద్దేశించి కొంచెముగ (ఆయుర్వేదోపయుక్తమాత్రముగ) చెప్పెదనని యర్థము. (రసములవివరించుట యుద్దేశక్రమప్రాప్తమైనను ద్రవ్యపరిజ్ఞానములేక రసజ్ఞానము జనింపదు కావున తొలుత ద్రవ్యభేదములుచెప్పబడును. అందును కేవలము ఆయుర్వేదోపయుక్తద్రవ్యభేదములమాత్రము చెప్పబడునని 'కించిత్' అనుపదము సూచించును.

పాంచభౌతికద్రవ్యభేదములు, గుణాదులు.

మూ. సర్వం ద్రవ్యం పాఞ్చభౌతికం అస్మిన్నర్థే; తచ్చేతనావదచేతనం చ. తస్య గుణాశ్శబ్దాదయో గుర్వాదయశ్చ ద్రవాన్తాః, కర్మ పఞ్చవిధముక్తం వమనాది. ౨౩

వ్యా. (పృథివి, అప్పు (జలము), తేజస్సు (అగ్ని), వాయువు, ఆకాశము అనునవి పంచమహాభూతములు) ఈయాయుర్వేదోపయోగ్యములైన సకలద్రవ్యములును పృథివ్యాదిపంచభూతాత్మకములై యుండును. అయ్యది చేతనావంతమును చేతనారహితంబునై రెండువిధములుగనుండును. అట్టిద్రవ్యములకు పంచభూతములకును నైసర్గికములైన శబ్దస్పర్శరూపరసగంధములను నైదుగుణంబులును, గురుమందాదిద్రవాంతములుగ జెప్పబడినయిరువదియు అట్టిపంచభూతాత్మకద్రవ్యమునకు గుణములైయుండును. అపామార్గతండులీయాధ్యాయమున జెప్పిన వమనవిరేచన ఆస్థాపనవస్తినస్యకర్మములైదును ద్రవ్యమునకు సంబంధించిన పంచకర్మములు.

ఇచ్చట "అస్మిన్నర్థే" అని చెప్పుటచేత ద్రవ్యము పంచభూతాత్మకమను సిద్ధాంతము ఈయాయుర్వేదమునందు మాత్రము చెప్పబడినదికాని నైయాయికాదిమతమున పంచభూతాత్మకమనుసిద్ధాంతము లేదని భావము. "కర్మ పంచవిధం" అనునది యుపలక్షణముకావున బృంహణాదికర్మలును ద్రవ్యమునకుసంబంధించినవని యెఱుంగునది.

పాంచభౌతికద్రవ్యప్రత్యేకలక్షణములు, అందు పార్థివద్రవ్య లక్షణము (గుణములు)కృత్యములును.

మూ. తత్ర ద్రవ్యాణి గురు-ఖర-కఠిన-మన్ద-స్థిర-విశద-సాన్ద్ర-స్థూల-గన్ధగుణబహులాని పార్థివాని. తాన్యుపచయసఙ్ఘాత గౌరవస్థైర్యకరాణి. ౨౮

వ్యా. అట్టిపాంచభౌతికద్రవ్యములలో గురుత్వము (బరువు) కర్కశత్వము, కాఠిన్యము, మందత్వము, స్థిరత్వము, విశదత్వము, సాంద్రత్వము (దట్టముగనుండుట), స్థూలము (లావు), గంధము అనుగుణములు అధికముగగలద్రవ్యములు పార్థివములు (పృథివికి సంబంధించినద్రవ్యములు). అయ్యవి ఉపచయమును (వృద్ధిని), సంఘాతమును (కాఠిన్యమును), గౌరవమును (బరువును) స్థైర్యమును (చంచలత లేక స్థిరముగనుండుటను) కల్గించును.

ఇచ్చట 'బహులాని' అనుపదము గురుఖరాదిశబ్దములతో ప్రత్యేకము సంబంధించి యన్వయించుటచేత గురుఖరాదిగుణము లధికముగగల్గినద్రవ్యములు పార్థివములని యర్థము. లేక గంధశబ్దముతోమాత్రమన్వయించి గుర్వాదిగుణములు సామాన్యముగ నుండి పృథివికి ప్రధానమైనగంధగుణముమాత్ర మధికముగ నుండునది పార్థివద్రవ్యమని యర్థముచేసినను సంగతముగనుండును. పృథివికి గంధంబును, జలమునకురసంబును, అగ్నికి రూపంబును, వాయువునకుస్పర్శంబును, ఆకాశమునకు శబ్దంబును నైసర్గికములగు ప్రధాన గుణములుకావున ఆయాభూతమునకు సంబంధించిన ప్రధానగుణము అధికముగ గల ద్రవ్యము ఆయాభూతమునకు సంబంధించినదియనిచెప్పుట సమంజసముకావున గంధ గుణబహుళమైనది పార్థివద్రవ్యమని చెప్పుట యుక్తము. ఈయుద్దేశముచేతనే "గురు ఖర...గన్ధగుణబహులాని" అని తంత్రకారుడు ప్రధానమైనగంధగుణమును బహుళ పదమునకు చేరినట్లు నిర్దేశించెను. ఇత్తెరంగుననే ఆప్యాదిద్రవ్యలక్షణములయందును అన్వయించునది. (ద్రవ్యములన్నియు పంచభూతమయములైనను ప్రధానగుణాతిరేకమును బట్టి పార్థివాదిభేదములు కల్గియుండునని భావము.)

ఆప్యద్రవ్యలక్షణము (గుణములు) కృత్యములు.

మూ. ద్రవ-స్నిగ్ధ-శీత-మన్ద-మృదు-పిచ్ఛిల-సర-రసగుణబహులాని ఆప్యాని. తాన్యుపక్లేదస్నేహబన్ధనవిష్యన్దమార్దవ ప్రహ్లాద కరాణి. ౨౯

వ్యా. ద్రవము, స్నిగ్ధము (జిడ్డు), శీతము (చల్లదనము), మందత్వము, మృదుత్వము (మెత్తన), పిచ్ఛిలము (జిగటగనుండుట), సరము (వ్యాపించుస్వభావము), రసము (మధురాదిరసాభివ్యక్తికి కారణమై యవ్యక్తమైనరుచి) ఈగుణములు కల్గి అందు జలమునకు ప్రధానమైనరసగుణము అధికముగకల్గినద్రవ్యములు ఆప్యములు (జలాత్మకములు). అయ్యవి తడిని జిడ్డును కల్గించును. వేరువేరుగనుండుదాని నతుకజేయును, స్రవింపజేయును, మృదుత్వమును సంతోషమును కల్గించును.

ఆగ్నేయద్రవ్యలక్షణము (గుణములు) కృత్యములును.

మూ. ఉష్ణ-తీక్ష్ణ-సూక్ష్మ-లఘు-రూక్ష-విశద-రూపగుణబహులాన్యాగ్నేయాని; తాని దాహ-పాక-ప్రభా-ప్రకాశ-వర్ణకరాణి. ౨౬

వ్యా. ఉష్ణము (వేడి), తీక్ష్ణత్వము, సూక్ష్మత్వము, లఘుత్వము (తేలిక), రూక్షత్వము (జిడ్డులేక గరగరలాడుచుండుట), విశదత్వము (విరళముగనుండుట), రూపము అనునీగుణములు అధికములుగ గల్గినవి యాగ్నేయ (అగ్నిసంబంధమైన) ద్రవ్యములు. అందు అగ్నికి ప్రధానమైన రూపమనుగుణము మిక్కిలి యధికముగ నుండును. అట్టి యాగ్నేయద్రవ్యములు మంటబుట్టించును. వుండుచేయును. (లేక ఆహారాదిపదార్థముల జీర్ణింపజేయును). ప్రభను ప్రకాశమును కల్గించును. నీలపీతాదివర్ణముల గల్గించును.

ఇచ్చట సూక్ష్మత్వమన మిక్కిలి సన్ననిరంధ్రములయందును ప్రవేశించి యనుసరించియుండుగుణము. నీలపీతాదివర్ణముల దెలుపునట్టికాంతివిశేషము ప్రభ. స్పష్టముగ వ్యాపించు కాంతివిశేషము ప్రకాశము. ఈవిషయము "వర్ణమాక్రామతి చ్ఛాయా ప్రభా వర్ణప్రకాశినీ" యని తంత్రాంతరవాక్యముచే దెలిసెడి.

వాయవ్యద్రవ్యలక్షణము (గుణములు) కృత్యములును.

మూ. లఘు-శీత-రూక్ష-ఖర-విశద-సూక్ష్మ-స్పర్శగుణబహులాని వాయవ్యాని; తాని రౌక్ష్య-గ్లాని-విచార-వైశద్య-లాఘవకరాణి ౨౭

వ్యా. లాఘవము (తేలిక), శీతత్వము (చల్లదనము), రూక్షత్వము (జిడ్డులేనిది), ఖరత్వము (మరమరలాడుచుండుట), విశదత్వము, స్పర్శము అనునీగుణములు అధికముగ కల్గినది వాయవ్య (వాయ్వాత్మకములైన) ద్రవ్యములు. అయ్యవి రూక్షతను, గ్లానిని (వాడుటను), విచారమును (చలనమును), వైశద్యమును (ఒకటిగ చేరియుండుదానిని వేరువేరుగ జేయుట), లాఘవమును జేయును.

ఆకాశాత్మకద్రవ్యలక్షణము (గుణములు) కృత్యములు.

మూ. మృదు-లఘు-సూక్ష్మ-శ్లక్ష్ణ-శబ్దగుణబహులాని ఆకాశాత్మకాని; తాని మార్దవసౌషిర్యలాఘవకరాణి. ౨౮

వ్యా. మార్దవము, లాఘవము, సూక్ష్మత్వము, శ్లక్ష్ణత్వము, శబ్దము అనుగుణములు విశేషముగ కల్గినవి యాకాశాత్మకద్రవ్యములు. అయ్యవి మృదుత్వమును, సౌషిర్యమును (రంధ్రములను, బయలును), లాఘవమును కల్గించును.

ఇచ్చట శ్లక్ష్ణత్వమన ఘనమైనవస్తువులయందును లోపలను వ్యాపించు గుణవిశేష మని యెరుంగునది. 'శ్లిష ఆలింగనే' అనుధాతువువలన "శ్లిష్యతే (మహాద్వస్తుషు) ఇతి శ్లక్ష్ణం" అనురూపముచే నీయర్థము సిద్ధము.

మరియు మృదాదిగుణములకన్న నాకాశమునకు ప్రధానమైనశబ్దగుణ మధిక ముగనుండునని యర్థము. పార్థివాదిద్రవ్యములయందును ఆకాశము వ్యాపించియున్నను వానికంటె నధికముగ నాకాశముగలద్రవ్యము ఆకాశాత్మకమని యెరుంగునది.

సకలద్రవ్యములకు ఔషధత్వనిర్ణయము, కర్మాదులస్వరూపము.

మూ. అనేనోపదేశేన న అనౌషధిభూతం జగతి కిఞ్చిద్ద్రవ్యముప లభ్యతే; తాం తాం యుక్తిమర్థం చ తంతమభిప్రేత్య, న చ గుణప్రభావాదేవ కార్ముకాణి భవన్తి; ద్రవ్యాణి హి ద్రవ్య ప్రభావాత్, గుణప్రభావాత్, ద్రవ్యగుణప్రభావాచ్చ తస్మిం తస్మిం కాలే తత్తదధిష్ఠానమాసాద్య; తాం తాం యుక్తిమర్థం చ తం తమభిప్రేత్య యత్కుర్వన్తి, తత్కర్మ, యేన కుర్వన్తి తద్వీర్యం,యత్ర కుర్వన్తి తదధికరణం,యదా కుర్వన్తి, స కాలః, యథా కుర్వన్తి స ఉపాయః, యత్సాధయన్తి తత్ఫలం.

వ్యా. పైజెప్పినరీతిగ పార్థివాదిద్రవ్యములకు వేరువేరుగ గుణముల నుపదేశించుట చేత లోకమునంగలద్రవ్యములలో నేకదేశమైనను ఔషధము కానిద్రవ్యముకానరాదు. అట్టిపాంచభౌతికద్రవ్యములన్నియుం ఆయాయుక్తిని (ఉపాయమును) ఆయాప్రయో జనము నపేక్షించి తత్తదనుసారముగ నుపయోగింపబడినచో నన్నిద్రవ్యములును ఔషధ ములే యగునుకాని ఔషధముకానిది యొక్కటైననుండదని భావము (కొన్నిరోగవిశేష ములయందు కొన్నివిధములైనఫలముల నుద్దేశించి తత్తదనుగుణముగ శరీరసంబంధమును విధ్యుక్తముగగల్పించి యుపయోగించినచో నొక్కద్రవ్యమైనయౌషధము కాకపోదని భావము. సంయోగసంస్కారాదులచే విరుద్ధములైన క్షీరమత్స్యాదులు ఔషధము కాకు న్నను అట్టివిరుద్ధసంయోగాదుల జేయక యుక్తియుక్తముగ నుపయోగించునెడ నౌష ధమే యగును.ఈయభిప్రాయముచేతనే "తాం తాం యుక్తిం,అర్థం చ తంతమభిప్రేత్య"

అని చెప్పబడెను. యుక్తిదూరమైననాడు అన్ని ద్రవ్యములు విరుద్ధములే యగును. యుక్తియుక్తమైనచో విషము కూడ నుదరాదివ్యాధులయందు ఔషధమే యగును. కావున ఆయావ్యాధి ననుసరించి తత్తదనుగుణముగ ద్రవ్యము నుపయోగించినయెడ అన్నియు నౌషధమే యగునని నిష్కృష్టార్థము).

మరియు ద్రవ్యములు పైజెప్పినరీతిగ నాయాద్రవ్యమునకు నియతములైనగుణములయొక్క ప్రభావమాత్రముచేతనే వానివానికి నియమింపబడినకర్మముల జేయనోపవు. మరి యేమన; అట్టిద్రవ్యములలో కొన్ని తమయందలిప్రభావముచేతను; కొన్ని తమకు నియతములైనగుణములయొక్క ప్రభావముచేతను,మరికొన్ని ద్రవ్యములయొక్కయు గుణములయొక్కయు (రెండిటియొక్క) ప్రభావముచేతను తనకు నియతములైన కృత్యముల జేయును. (కాని కేవలము గుణముయొక్క ప్రభావముచేత నేకార్యముల నెరవేర్పవనుట).

ద్రవ్యప్రభావాదుల కుదాహరణము:—నేపాళపుగింజలు కేవలము ద్రవ్యముయొక్కప్రభావముచేతనే విరేచనకరములగును. మణులు స్వభావముచేత నే (గుణాదుల నపేక్షింపక) విషమునుహరించును. (ఇది ద్రవ్యప్రభావకృత్యము).తిక్తరసము జ్వరమును హరించును. (ఇయ్యది ద్రవ్యమునందలి రసకృత్యముకావున గుణప్రభావకృత్యము). స్వర్ణము పాలతో జేర్చి కాచిన నయ్యది గుణోత్తరమగును. పాల కట్టిగుణాధిక్యము బంగరుయొక్క స్వభావముచేతను గుణముల ప్రభావముచేతను కల్గును. (ఇది ద్రవ్యగుణములరెంటికి జేరినప్రభావకృత్యము).

మరియు వసంతాదులైన ఆయాకాలములయందు శిరస్సునకు నాయాస్థలముల (నధిష్ఠానముల)బొంది,తత్తదుచితమైన సంయోజనారూపమైనయుక్తినిఅనుసరించి,ఆయాప్రయోజనమున కనుగుణముగ నుపయోగింపబడిన పార్థివాదిద్రవ్యము, పైజెప్పినరీతిగ తనయందలి ప్రభావముచేతనైనను, తనకు నియతములైనగుణములప్రభావముచేనైనను, రెండిటిప్రభావముచేనైనను తనకు నియతమైనకృత్యమును జేయును.(కాలమును, శరీరావయవమును గమనించి, తత్తదనుగుణముగ నౌషధసంయోగమును తనకభిమతమైన ఫలానుగుణముగ విధ్యుక్తప్రకార ముపయోగించినయెడ, ద్రవ్యము తనయందలిప్రభావాదులచే తనకు నియమితములైన కృత్యముల జేయునుకాని వ్యతిరేకముగ నుపయోగించిననాడు స్వకృత్యమును జేయ నేరదనుట).

అట్టికృత్యము ద్రవ్యమునకు సంబంధించిన కర్మ యనబడును. అయ్యది యేశక్తిచే కర్మను జేయునో అట్టిసాధనము ద్రవ్యనిష్ఠమైన వీర్యమనబడును. ద్రవ్యము (ఔష

ధము)ఏస్థలమున జేరునో అయ్యది యధికరణము (ఔషధమున కాధారమనుట). ఎప్పుడు ఔషధప్రయోగము పనిచేయునో అది కాలము. పీడనమున్నగు నేయుపాయములచే నౌషధము పనిచేయునో అయ్యది యుపాయము (ఇదియే యుక్తి, యోజన)' ఆయౌషధము దేనిని సాధించునో అయ్యది ఫలమునగును. (కావున నట్టికాలాదులగమనించి తత్తదనుసారముగ ద్రవ్యరూపమైనయౌషధము నుపయోగించినచో నయ్యది యథోక్తకృత్యమునుజేసి యారోగ్యరూపమైనఫలమును కల్గింప సమర్థమగుననిభావము).

ఇచ్చట 'యత్కుర్వన్తి తత్కర్మ' ఇది మున్నగువాక్యములచే కర్మాదులస్వరూపము బోధింపబడినది. వానిప్రత్యేకోదాహరణము లీక్రిందిరీతి నెరుంగునది:—శిరోవిరేచనద్రవ్యములు శిరోవిరేచనముజేయుట వానివానికర్మ. అట్టిద్రవ్యమునందలి శిరోవిరేచనకరమైనశక్తి వీర్యము. అయ్యది గుణమునకైనను ద్రవ్యమునకైనను సంబంధించి యుండును. ఎచ్చటజేరి శిరోవిరేచనముజేయునో యాస్థలము ఔషధమున కధికరణము. అయ్యది శిరస్సు. శిరస్సుతప్ప వేరొకచోట నుపయోగించినచో శిరోవిరేచనము కాజాలదు. శిరోభారముకల్గియున్నపుడు వసంతాదికాలమున శిరోవిరేచనమునకు యుక్తమైన కాలము. ఇతరకాలమున శిరోవిరేచనము నుపయోగించినచో పనిచేయదు. శిరోవిరేచనకృత్యముజేయుటకు దగినయుపాయము (ఔషధయోజనాపద్ధతి) యుక్తి. ఇయ్యది నస్యకర్మయందు "ప్రసారితాంగముత్తానం శయనే సంస్తరావృతే, ఈషత్ప్రలంబశిరసం సంవేశ్యంచాప్రవృతేక్షణమ్" అనిచెప్పబడినది. నస్యకర్మజేయుటకుముందు శరీరమర్దనాదులజేసి శయ్యపై రోగిని చక్కగబరుండనిచ్చి కొంచెముగ శిరస్సువ్రేలాడవేసి కన్నులమూసి నస్యమును నాసారంధ్రముల ప్రయోగించవలెనని యర్థము. ఈవిధానమే యుక్తి యనబడును. తలభారము నొప్పి మున్నగునవి శమించుట దానగల్గుఫలము. ఫలమనగ "యదుద్దేశేన క్రియాప్రవృత్తిరవగతా, తత్సిద్ధిః ఫలం" అనునిబంధనప్రకారము దేనినపేక్షించి క్రియ జేయబడునో అట్టియుద్దేశము ఫలము. యాగాదులు స్వర్గాదుల నుద్దేశించి చేయబడునుకావున యాగములకు స్వర్గము ఫలమగును. ఇచ్చట శిరోభారనివృత్తి నుద్దేశించి నస్యకర్మచేయబడునుకావున అది నివృత్తించుటయే దానిఫలము. ఇత్తెరంగుననే వమనాది కర్మములకును ఊహించునది. (ఇత్తెరంగున ద్రవ్యభేదములు వానిగుణకర్మములబట్టి నిరూపింపబడినవి.)

రసకారణములు, రససంసర్గభేదముచే గల్గువికల్పములు అరువదిమూడు.

మూ. భేదశ్చైషాంత్రిషష్టివిధవికల్పో ద్రవ్య-దేశ-కాల-ప్రభావాత్
భవతి; తముపదేక్ష్యామః. 30

వ్యా. "షడేవ రసాః ఇత్యువాచ భగవానాత్రేయః" అనువాక్యముచేత సిద్ధాంతము చేయబడినరసము లారును ద్రవ్యముయొక్క ప్రభావముచేతను, దేశముయొక్క ప్రభావముచేతను, కాలముయొక్క ప్రభావముచేతను మధురాది భేదములుగ నుండును. అట్టియారురసములును అరువదిమూడు భేదములు కల్గియుండును. అట్టి భేదము లీక్రింద నుపదేశింపబడును. (ఇచ్చట 'ప్రభావాత్' అనుపదము ద్రవ్యదేశకాల అనుమూడిటితో ప్రత్యేకముగ సంబంధించి యన్వయించవలెను.)

అందు 'సోమగుణాతిరేకాన్మధురః' ఇవి మున్నగువాక్యములచే ద్రవ్యప్రభావంబును, "హిమవతి ద్రాక్షాదాడిమాదీని మధురాణి భవన్తి, అన్యత్ర అమ్లాని" అనువాక్యములచే దేశప్రభావంబును; "బాలామ్రం సకషాయం, తరుణమమ్లం, పక్వం మధురం" "ఓషధ్యో మధురాః వర్షాస్వమ్లాః" ఇవి మున్నగువాక్యములచే కాలప్రభావంబును చెప్పబడును (అట్టి ద్రవ్య - దేశ - కాలముల ప్రభావముచేత నారువిధములుగ భేదములుకల మధురాదిరసములకు (సంసర్గభేదముచేత) నరువదిమూడువిధములుగనైన వికల్పములు ఈక్రింద నుపదేశింపబడునని భావము.)

రసద్వయసంసర్గభేదములు పదునైదు.

మూ. స్వాదురమ్లాదిభిర్యోగం శేషైరమ్లాదయః పృథక్,
యాన్తి పఞ్చదశైతాని ద్రవ్యాణి ద్విరసాని తు. 30

వ్యా. మధురరసము తక్కిన అమ్ల - లవణ - కటు - తిక్త-కషాయములను నైదురసములతో వేరువేరుగ జేరును. తక్కిన అమ్లాదిరసములతో నొక్కొకటియు నితరములైనరసములలో నొక్కొకటితో మధురరసమునుబోలె కలియును. అట్టి భేదములన్నియుం కలిసి పదునైదువిధములగును. ఇది రసద్వయసంసర్గభేదములు.

దీనివివరణము.—మధురరసము తక్కిన యైదురసములలో నొక్కొకదానితో కలిసి మధురామ్లము, మధురలవణము, మధురకటుకము, మధురతిక్తము, మధురకషాయమునని యైదువిధములుగ వికల్పమునొందును.

ఈరీతిగనే అమ్లరసము తక్కినరసములతో నొక్కొకదానితోగలిసి అమ్లలవణము, అమ్లకటుకము, అమ్లతిక్తము, అమ్లకషాయము నని నాల్గుతెరంగులగును.

లవణరసము తక్కినవానితోగూడి లవణకటుకము, లవణతిక్తము, లవణకషాయము నని నాల్గువిధములగును.

కటురసము తక్కినవానితో గలిసి కటుతిక్తము, కటుకషాయము నని రెండు విధములగు తిక్తరసము కషాయరసముతో గూడి తిక్తకషాయమని యొక్కవిధముగనే యుండును. ఇవియన్నియు కలిసి రసద్వయసంసర్గమున గలభేదములు పదునైదుగనగును.

రసత్రయసంసర్గభేదము లిరువది.

మూ. పృథగమ్లాదియుక్తస్య యోగః శేషైః పృథగ్భవేత్;
మధురస్య, తథామ్లస్య, లవణస్య, కటోస్తథా. 3౨
త్రిరసాని యథాసంఖ్యం ద్రవ్యాణ్యుక్తాని వింశతిః,

వ్యా. మధురరసము తక్కినరసము లైదిటిలో నొక్కొకదానితో గలియుచు తక్కినరసములలో నొక్కొకదానితో వేరువేరుగ జేరును. (మధురము అమ్లముతో జేరి తక్కినలవణాదులలో నొక్కొకదానితో కలియును. మధురలవణములు కలిసి తక్కిన మూటితో వేరువేరుగ జేరును. ఇత్తెరంగుననే మధురతిక్తములును, మధురకటుకములును కలిసి వేరొండుదానితో జేరును). ఇత్తెరంగుననే అమ్ల-లవణ-కటు-రసములు ఒక్కొకటితో గూడి రెండునుగూడి యింకొకదానితో గూడును. ఇవి త్రిరసభేదములు ఇరువది యగును.

త్రిరససంసర్గముల కిరువదిటికిని వివరణము:—మధురరసము అమ్లాదిరసములలో నొక్కొకదానితో గూడి తక్కిన లవణాదుల నాల్గిటిలో నొక్కొకదానితో గలియును. అందు అమ్లరసయుక్తమైన మధురరసము తక్కినవానితో గూడి మధురామ్లలవణము, మధురామ్లకటుకము, మధురామ్లతిక్తము, మధురామ్లకషాయమునని నాల్గువిధములగును. లవణరసయుక్తమయిన మధురరసము తక్కిన కటు-తిక్త-కషాయములతో వేరువేరుగ గూడి మధురలవణకటుకము, మధురలవణతిక్తము, మధురలవణకషాయము ననిమూడు విధములగును. కటురసముతో గూడిన మధురరసము తిక్తకషాయములతో వేరువేరుగ గలియుటచే మధురకటుతిక్తము, మధురకటుకషాయము నని రెండువిధములు. తిక్తరసముతో గూడిన మధురరసము కషాయముతో గూడి మధురతిక్తకషాయమని యొకవిధమగును.

మధురరసమునుబోలె నమ్లరసము తక్కిన లవణాదిరసములలో నొక్కొకదానితో గలిసి, కటుకతిక్తకషాయములతో వేరువేరుగ గలియుటచే నమ్లలవణ కటుకంబును, అమ్లలవణ తిక్తంబును, అమ్లలవణకషాయంబు నని మూడుభేదములు కల్గియుండును. అమ్లరసము కటురసముతో గూడి తిక్తకషాయరసముతో వేరువేరుగ కలియుటచే నమ్లకటు తిక్తము, అమ్లకటుకషాయము నని రెండువిధములు. తిక్తరసయుక్తమైన అమ్లరసము కషాయరసముతో గూడి అమ్లతిక్తకషాయమునని యొకవిధమగును.

లవణరసము కటుకముతోఁగూడి తిక్తకషాయములతో వేరువేరుగ గలియుటచే లవణకటుతిక్తము, లవణకటు కషాయమునని రెండువిధములగును. తిక్తరసముతోఁకలిసిన లవణరసము కషాయరసముతో గూడినయెడ లవణతిక్తకషాయమని యొకవిధము.

కటురసము తిక్తరసముతోఁ గూడి కషాయరసముతో గలిసినయెడ కటుతిక్తకషాయమని యొకటి.

ఇవియన్నియు కలిసి త్రిరససంసర్గముచే గల్గిన వికల్పభేదములు ఇరువదియగును.

{ నాల్గురసముల సంసర్గముచేగల్గు ద్రవ్యభేదములు పదునైదు అట్టిభేదములవివరణము. }

మూ. వక్ష్యన్తే తు చతుష్కేణ ద్రవ్యాణి దశ పఞ్చ చ. 33
స్వాద్వమ్లౌ సహితౌ యోగం లవణాద్యైః పృథగ్గతౌ,
యోగం శేషైః పృథగ్యాతః చతుష్కరససంఖ్యయా 38

వ్యా. నాల్గురసముల సంసర్గముచే గల్గు ద్రవ్యభేదములు పదునైదును ఈక్రింద వివరింపబడును:—మధుర-అమ్లరసములు రెండును ఒకటిగ కలిసి, తక్కిన లవణ-కటు-తిక్త-కషాయరసములలోఁ నొక్కొకదానితో వేరువేరుగ జేరుచు తక్కిన కటుతిక్తకషాయములలోఁ నొక్కొకదానితో వరుసగ కలియును. అట్లైన నాల్గురసముల సంసర్గమేర్పడును. (అట్టిభేదము లారు.)

దీనివివరణము:—మధురామ్లరసములు రెండును కలిసి, లవణరసముతోఁ గూడి, కటుక-తిక్త-కషాయములలోఁ నొక్కొకదానితో జేరిన మధురామ్లలవణకటుకంబును, మధురామ్లలవణతిక్తంబును, మధురామ్లలవణకషాయంబును నగును.

మరియు మధురామ్లములు రెండును లవణరసమును విడచి, కటురసముతో గూడి, యీమూడును తిక్తకషాయములరెండిటితో వేరువేరుగ కలియుటచే మధురామ్లకటుతిక్తంబును, మధురామ్లకటు కషాయంబును నగును.

మధురామ్లములు రెండును తిక్తరసమున కలిసి కషాయరసముతోఁ జేరి మధురామ్లతిక్తకషాయమగును. (ఇవి యారును మధురామ్లములు తక్కినవానితోఁ కలియు క్రమము ననుసరించిన భేదములు.) (౬)

మూ. సహితౌ స్వాదులవణౌ తద్వత్కట్వాదిభిః పృథక్,
యుక్తౌ, శేషైః పృథగ్యోగం యాతః; స్వాదూషణౌ తథా. 3౫

వ్యా. మధురలవణములు (అమ్లమును వదలి) రెండును జేరి శక్కిన కటు-తిక్త-కషాయరసముల మూటిలో నొక్కొకదానితో కలియుచు, శేషించిన తిక్తకషాయకటు రసములతో వేరువేరుగ జేరును. (అట్టి భేదములు మూడు).

మధురలవణములు రెండును కటురసముతో కలిసి తిక్తరసముతో గూడినయెడ మధురలవణ, కటుతిక్తమును, కషాయరసముతో గూడినచో మధురలవణ కటుకషాయంబును నగును. మధురలవణములు గూడి తిక్తరసముతో చేరి, కషాయరసమున కలిసిన మధురలవణతిక్తకషాయమగును. ఇవి మూడు భేదములు.(3)

మరియు మధురకటురసములు (లవణమును వదిలి) కలిసి తిక్తకషాయములతో జేరిన మధురకటుతిక్తకషాయమగును. (౧)

ఈపదియును మధురరసముతో సంబంధముకల్గిన రసచతుష్కసంసర్గ భేదములు.

మూ. కట్వాద్యైరమ్లలవణౌ సంయుక్తౌ సహితౌ పృథక్,
యాతః శేషైః పృథగ్యోగం; శేషైరమ్లకటూ తథా. 3౬
యుజ్యేతే తు కషాయేణ స తిక్తౌ లవణోషణౌ,

వ్యా. నాల్గురసముల సంసర్గములో మధురరసముతో సంబంధములేక నాల్గేసి రసముల సంసర్గ భేదములు ఐదు—అమ్లలవణరసములు రెండును కలిసి తక్కిన కటుతిక్త కషాయములతో వేరువేరుగ గలియుచు, శేషించిన తిక్తకషాయ కటురసములలో వరుసగ నొక్కొకదానితో గూడును. అట్టిసంసర్గ భేదములు ఐదువిధములగును.

వివరణము:—అమ్లలవణములుకలిసి, కటురసముతో కూడి, తిక్తకషాయములతో వేరువేర జేరిన అమ్లలవణకటుతిక్తము, అమ్లలవణకటుకషాయము నగును. అమ్లలవణములు తిక్తకషాయములతోగూడి అమ్లలవణతిక్తకషాయమగును.

మరియు అమ్లకటురసములు (లవణమును వదలి) తక్కిన తిక్తకషాయములతో గలిసి అమ్లకటుతిక్తకషాయమగును

మరియు మధురామ్లముల వదలి లవణకటురసములు తిక్తరసముతోగూడి కషాయరసముతో కలిసినయెడ, లవణకటుతిక్తకషాయమునని యగును. (ఇవి యైదును, పైజెప్పిన మధురరససంసర్గముతో జేరిన పదిసంసర్గ భేదములును జేరి నాల్గురసముల సంసర్గ భేదములచే పదునైదువిధముల భేదములు కల్గియుండునని భావము).

(ఇచ్చట 'యాతః' అనుపదము "యా ప్రాపణే" అనుధాతువునకు లట్ ప్రథమపురుషద్వివచనరూపమని యెరుంగునది).

పంచరస సంసర్గ భేదములారు, ఏకైకరసములారు, షడ్రససంసర్గ మొకటియు.

మూ. షట్ తు పఞ్చరసాన్యాహుః ఏకైకస్యాపమార్జనాత్. 32
షట్ చైవైకరసాని స్యుః ఏకం షడ్రసమేవ తు,

వ్యా. మధురాది షడ్రసములలో నొక్కొక్కరసమును వదలుచు తక్కినరసములను గూర్చుకొనిన పంచరససంసర్గ మేర్పడును. అయ్యవి యాఱువిధములగును.

వివరణము:—మధురరసమును వదలి తక్కినరసములు చేరినయెడ - అమ్లలవణ కటుతిక్తకషాయము, అమ్లమును వదలిన-మధురలవణ కటుతిక్తకషాయము, లవణమును వదలిన-మధుర-అమ్ల-కటు-తిక్తకషాయము, కటువును వదలిన - మధుర అమ్ల లవణతిక్త కషాయము, తిక్తమును వదలిన - మధుర అమ్ల లవణ కటుకషాయము, కషాయమును వదలిన-మధుర అమ్ల లవణ కటుతిక్తము నని యాఱువిధములు.

మరియు ఏకరసభేదములు మధురము, అమ్లము, లవణము, కటువు, తిక్తము, కషాయమునని యాఱగును. షడ్రసములుకలిసిన సంసర్గము మధుర-అమ్ల-లవణ-కటు-తిక్తకషాయమని యొకేవిధమగును.

(ఇత్తెఱంగున ద్విరససంసర్గభేదములు (15) పదునైదును, త్రిరససంసర్గభేదములు (20) ఇరువదియు, చతూరససంసర్గభేదములు (15) పదునైదును, పంచరససంసర్గ భేదములు (6) ఆరును, ఏకరసభేదములు (6) ఆరును, షడ్రససంసర్గ భేదము (1) ఒకటియు కలిసి (63) అరువదిమూడువిధములుగ రససంసర్గము లేర్పడును. అట్టిభేదములచే వానికి నాశ్రయములైన ద్రవ్యములును అరువదిమూడువిధము లగునని యెఱుంగ నది). ఈసంఖ్యాపరిగణనమునే వాగ్భటాచార్యులు క్లుప్తముగ నిట్లు చెప్పెను.—"షట్ పఞ్చకాః, షట్చ పృథగ్రసాస్స్యుః, చతు-ర్ద్వికౌ పఞ్చదశప్రకారౌ భేదాస్త్రికాః వింశతిః, ఏకమేకం ద్రవ్యం షడాస్వాద, మితి త్రిషష్టిః."

మరియు రససంసర్గముల కుదాహరణమును అష్టాంగహృదయవ్యాఖ్యయగు సర్వాంగసుందరమున దశమాధ్యాయమున శ్లోకరూపమున నిట్లు చూపిరి:—"క్షీరం సురా బిడం నింబః చవ్యం పద్మం రసాశ్రయం, ద్రవ్యం స్వాదు రసాదీనాం షణ్ణాం విద్ధి యథా క్రమం. ద్రవ్యం ద్రవ్యాన్తరేణైవ యోజయే ద్ద్విరసాదిషు, ధాత్రీఫలం శర్కరయా లవణేనార్ద్రకం తథా. ఏవమాదీని ద్రవ్యాణి యోజయే ద్భిషగుత్తమః, కానిచిద్ద్విరసా

దీని ద్రవ్యాణి స్యుః స్వభావతః. యథైష షడ్రసః కృష్ణో యథా పంచరసాభయా, మద్యం పంచరసం యద్వత్ తిలోయద్వచ్చతూరసః. ఏరణ్డతైలం త్రిరసం మాక్షికం ద్విరసం యథా, ఘృతమేకం స్వాదురసం మధురాదివిభాగతః, దిఙ్మాత్రాదుదితాదేవం శేషమూహ్యం మనీషిణా." (మధురరసమునకు క్షీరంబును, అమ్లరసమునకు సురయను మద్యంబును, లవణరసమునకు బిడాలవణంబును, తిక్తరసమునకు వేమును, కటురసమునకు చెవ్యంబును, కషాయరసమునకు తామరపువ్వును ఆశ్రయము లైయుండును.

ద్విరసాదిసంయోగమునందు ఒకరసముకల ద్రవ్యమును మరియొకరసముకల ద్రవ్యముతో జేర్చవలెను. ఎట్లనగా:—ఉసిరికకాయలను చక్కెరతోడను, లవణముతో అల్లమును చేర్పవలెను ఇత్తెరంగుననే భిన్నరసద్రవ్యముల నొకటిగజేర్చినచో ద్విరస-త్రిరసాది భేదములు కలుగును. ఇది ద్రవ్యసంయోగముచే కల్గు ద్విరసాది భేదములు. అట్టి యనేకరసద్రవ్యసంయోగము లేకయే కేవల మొక్కొకద్రవ్యమునందే వస్తుస్వభావము చేత ద్విరసాదిసంసర్గము కల్గియుండును. ఎట్లనగా:—

కృష్ణసారమృగ (చిత్రవర్ణపుజింక) మాంసము మధురాదిషడ్రసములును కల్గియుండును. కరకకాయ చేదు వగరు మున్నగునైదురసములు కల్గియుండును. మద్యంబును పంచరసములు కల్గియుండును. నువ్వులు నాల్గురసములు కల్గియుండును. ఆముదము మూడురసములు కల్గియుండును. మాక్షికమను తేనె రెండు (తీపి, పులుపు) రసములు కల్గియుండును. నెయ్యి మధురరసము కల్గియుండును. ఇత్తెరంగున రసములు అనేకరసద్రవ్యసంయోగముచేతను, ద్రవ్యసంయోగము లేకున్నను ఒకేద్రవ్యమునందు ద్రవ్యస్వభావమునం జేసియు అనేకరసములు జేరియుండును. ఇత్తెరంగున మధురాది రసాశ్రయంబులును, రససంసర్గరూపంబును దిఙ్మాత్రముగ నుదాహరింపబడినది. తక్కినవానినెల్ల నూహింపవలెనని భావము).

మరియు నావ్యాఖ్యయందే రససంసర్గభేదముల యరువదిమూటి వివరణము శ్లోకరూపముగ "పద్యేన చ సుఖస్మృత్యై రసభేదాన్ శృణుష్వ మే" అని యుపక్రమించి, "కషాయ ఇతి భేదాస్స్యుః సర్వతోత్ర త్రిషష్టిధా" అనునంతవరకు నిరువది నాల్గు శ్లోకములచే జెప్పబడినది. విస్తరభీతిచే నిట నుదహరింపబడదయ్యె.

అష్టాంగహృదయమున రసములవరుసలో మధుర-అమ్ల-లవణ-తిక్త-కటు-కషాయములని చెప్పబడినది. ప్రకృతతంత్రమున మధుర-అమ్ల-లవణ-కటు-తిక్త-కషాయములని చెప్పబడినది. ఇంతమాత్రమే భేదము.

ద్విరస త్రిరసాదిసంసర్గముచే గల్గు రసభేదముల నరువదిమూడిటిని సులభముగ దెలియజేయుపట్టిక.

సంఖ్య	సంయుక్తరసములు.	వివరణము.
	ద్విరససంయోగభేదములు. 15.	
1	మధురామ్లము.	ఒక్కొకరసముకల ద్రవ్యములు రెండేసి యొకటిగ జేరినచో రసద్వయసంసర్గ మేర్పడును. ఉసిరికకాయలు చక్కెర కలిసిన ద్విరసమగును. మరియు "పృథివీసోమగుణాతిరేకాన్మధురః" అను ౫౫-వ సూత్రమున జెప్పబడు రసవిశేషోత్పత్తికారణములలో రెండేసి కారణముల మిశ్రభావముచే గల్గిన యొక్క ద్రవ్యమునందును, అట్టి రెండేసి రసముల సమ్మేళనము సంభవించును. అయ్యవి మాక్షికము మున్నగునవి ఇత్తెరంగుననే త్రిరసాదిసంయోగము నెరుంగునది.
2	మధురలవణము.	
3	మధురకటుకము.	
4	మధురతిక్తము.	
5	మధురకషాయము.	
6	అమ్లలవణము.	
7	అమ్లకటుకము.	
8	అమ్లతిక్తము.	
9	అమ్లకషాయము.	
10	లవణకటుకము.	
11	లవణతిక్తము.	
12	లవణకషాయము.	
13	కటుతిక్తము.	
14	కటుకషాయము.	
15	తిక్తకషాయము.	
	త్రిరస సంసర్గభేదములు. 20.	
16	మధురామ్లలవణము.	ఈపదియును మధురరసమునాదిగ కల త్రిరససంసర్గభేదములు. ఆముదము మున్నగునవి త్రిరసద్రవ్యములు.
17	మధురామ్లకటుకము.	
18	మధురామ్లతిక్తము.	
19	మధురామ్లకషాయము.	
20	మధురలవణకటుకము.	
21	మధురలవణతిక్తము.	
22	మధురలవణకషాయము.	
23	మధురకటుతిక్తము.	
24	మధురకటుకషాయము.	
25	మధురతిక్తకషాయము.	

సం	సంయుక్తరసములు.	వివరణము.
26	అమ్లలవణకటుకము.	ఈ యారును అమ్లరసము నాదిగకల త్రిరససంసర్గ భేదములు.
27	అమ్లలవణతిక్తము.	
28	అమ్లలవణకషాయము.	
29	అమ్లకటుతిక్తము.	
30	అమ్లకటుకషాయము.	
31	అమ్లతిక్తకషాయము.	
32	లవణకటుతిక్తము.	ఈమూడును లవణరసమునాదిగకల త్రిరససంసర్గ భేదము.
33	లవణకటుకషాయము.	
34	లవణతిక్తకషాయము.	
35	కటుతిక్తకషాయము.	కటురసము నాదిగకల త్రిరససంసర్గ భేదము. ఈ యిరువదియు త్రిరససంసర్గ భేదము.

రసచతుష్క సంసర్గభేదములు. 15.

36	మధురామ్లలవణకటుకము.	ఈపదియును మధురరసము నాదిగకల నాల్గురసముల సంసర్గ భేదములు. నువ్వులు మున్నగునవి చతూరసద్రవ్యములు.
37	మధురామ్లలవణతిక్తము.	
38	మధురామ్లలవణకషాయము.	
39	మధురామ్లకటుతిక్తము.	
40	మధురామ్లకటుకషాయము.	
41	మధురామ్లతిక్తకషాయము.	
42	మధురలవణకటుతిక్తము.	
43	మధురలవణకటుకషాయము.	
44	మధురలవణతిక్తకషాయము.	
45	మధురకటుతిక్తకషాయము.	
46	అమ్లలవణకటుతిక్తము.	ఈనాల్గును అమ్లరసము నాదిగకల నాల్గురసముల సంసర్గ భేదములు.
47	అమ్లలవణకటుకషాయము.	
48	అమ్లలవణతిక్తకషాయము.	
49	అమ్లకటుతిక్తకషాయము.	
50	లవణకటుతిక్తకషాయము.	ఇదియొకటి లవణరసము నాదిగకల సంసర్గ భేదము. ఈపదునైదును రసచతుష్కసంసర్గ భేదములు.

సంఖ్య	సంయుక్తరసములు.	వివరణము.
	పంచరస సంసర్గభేదములు. 6.	
51	అమ్లలవణకటుతిక్తకషాయము.	మద్యము మున్నగునవి పంచరసములు.
52	మధురలవణకటుతిక్తకషాయము.	ఈ యేబదియూరు భేదములును, అరువది
53	మధురామ్లకటుతిక్తకషాయము.	మూడవదియగు షడ్రససంయోగ భేదమును
54	మధురామ్లలవణతిక్తకషాయము.	చేరి యేబదియేడును రససంయోగభేదములు
55	మధురామ్లలవణకటుకషాయము.	ఇవియే 'సంయోగాస్సప్తపంచాశత్' అని
56	మధురామ్లలవణకటుతిక్తము.	చెప్పబడినవి.
	ఏకరసభేదములు. 6.	
57	మధురము.	ఈ యేకరసభేదము లారును తక్కిన
58	అమ్లము.	యేబదియేడును చేరి అరువదిమూడును
59	లవణము.	చికిత్సోపయుక్త కల్పనాభేదములు. ఇవియే
60	కటుకము.	"కల్పనాతు త్రిషష్టిథా రసానాం" అని
61	తిక్తము.	చెప్పబడినది.
62	కషాయము.	
	షడ్రసముల సంసర్గభేద మొక్కటి. 1.	
63	మధురామ్లలవణకటుతిక్తకషాయము.	పొడలయిఱ్ఱిమాంసము మున్నగునవి.

ఇవి యన్నియుం కలిసి రససంసర్గభేదములు అఱువది మూఁడగును.

రససంసర్గ సంఖ్యాతీతత్వనిర్ణయము.

మూ. ఇతి త్రిషష్టిర్ద్రవ్యాణాం నిర్దిష్టా రససంఖ్యయా. 3౭
త్రిషష్టిస్స్యాత్త్వసంఖ్యేయా రసానురసకల్పనాత్,
రసా స్తరతమాభ్యస్తాః సంఖ్యామతిపతన్తి హి. 3౮

వ్యా. పైజెప్పిన రససంసర్గభేదముచే నరువదిమూడువిధములైన రససంఖ్య ననుసరించి (అట్టి రసములకాశ్రయములైన) ద్రవ్యములకును అరువదిమూడు భేదములగును. మరియు నట్టి త్రిషష్టి (అరువదిమూడు) భేదములును, రసానురసకల్పనాభేదముల ననుసరించియుం, రసములయొక్క తరతమ భేదములవలనను సంఖ్యాతీతములగును. (మధురము, మధురతరము, మధురతమము మున్నగు రసతారతమ్యవిభాగముచేత సంఖ్యాతీతములగునని భావము.)

మరియు రససంసర్గము ఏబదియేడువిధములు. తక్కినయారును ఏకరసభేదములు. కావున అనురసకల్పనము సంసర్గభేదములయందు మాత్రము సంగతమగును కావున త్రిషష్టివిధములైన రసభేదములలో యథాసంభవముగ రసానురసకల్పనము చేయదగునని భావము. లేక మధురాదిరసములలో నొక్కొకదానియందును అనురసము అస్ఫుటముగ నగపడకయుండును కావున 'త్రిషష్టిః' అని చెప్పినది సంగతమని యెరుంగునది. అనురస లక్షణము. "వ్యక్తశ్శుష్కస.........సప్తమః"అనువాక్యముచే చెప్పబడును.

చికిత్సాయోగ్యమైన కల్పనాభేదనిర్ణయము.

మూ. సంయోగాస్సప్తపఞ్చాశత్ కల్పనా తు త్రిషష్టిధా,
రసానాం తత్ర యోగ్యత్వాత్ కల్పితా రసచిన్తకైః. ౪౦

వ్యా. పైజెప్పినరీతిగ ద్విరస త్రిరసాది సంయోగభేదములు ఏబదియేడు విధములుగ నేర్పడును. ఔషధకల్పనము మాత్రము ఏకైకరసము లారునుజేరి యరువది మూడువిధములుగ నగును. ఇట్టిపరికల్పనము స్వస్థపరిపాలనమునకు ఆతురపరిరక్షణమునకును హితమైన చికిత్సాప్రయోగవిషయమై రసపరిజ్ఞానము నెరింగిన ఋషులచే నిర్ణయింపబడినది. (పైజెప్పినరీతిగ తరతమాది భేదములచేతను, రసానురసపరికల్పనము చేతను, రసము లనంతములుగ నగుచున్నను, స్వస్థాతురహితమునకైన చికిత్సాప్రయోగ విషయముగ ఔషధపరికల్పనాపద్ధతి యరువదిమూడువిధములుగనే అతివిస్తృతంబును సంక్షిప్తంబును గాకుండునట్లు నిర్ణయింపబడినదని భావము.)

చికిత్సాప్రయోగోపయుక్త ద్విరసాదికల్పనావిధానము.

మూ. క్వచిదేకో రసః కల్ప్యః సంయుక్తాశ్చ రసాః క్వచిత్,
దోషౌషధాదీన్ సఞ్చిన్త్య భిషజా సిద్ధిమిచ్ఛతా. ౪౧
ద్రవ్యాణి ద్విరసాదీని సంయుక్తాంశ్చ రసాన్ బుధాః,
రసానేకైకశో వాపి కల్పయన్తి గదాన్ ప్రతి. ౪౨

వ్యా. చికిత్సాసిద్ధినికోరు వైద్యవరుడు చికిత్సాప్రయోగసమయమున వాతాది దోషములను ఔషధభేదములను ఆతురాదిబలము దేశకాలాదులనుచక్కగ నాలోచించి తత్తదనుగుణముగ నొకసమయమున నొక్కరసమును,ఒకసమయమున అనేకముగ కలిసిన సంయుక్తరసములను కల్పింపవలెను. అట్టికల్పనము ఒక్కొక్కరసముకల యనేకద్రవ్యముల నొకటిగ జేర్చియైనను, ద్విరస త్రిరస చతూరసాదిసంయోగము పుట్టుకతోడనే స్వభావసిద్ధముగ గల్గియుండు పెసలుమున్నగు నొక్కొక ద్రవ్యమునైనను జేర్చి కల్పింప

నగును. అట్టి ద్విరస త్రిరసాది కల్పనమును, ఏకరసాదికల్పనమును దోషకాలాదుల గమనించి తత్తదనుగుణముగ కల్పింపవలెనని యర్థము. (అనేక రసకల్పనము ఏకైకరస ద్రవ్య సంయోగము చేనైనను, అనేకరసములుకల యొక ద్రవ్యము చేనైనను కల్పింపవచ్చు నని ముఖ్యభావము.) అట్టి ద్విరసాది పరికల్పనము రోగముల నుద్దేశించి యుపయోగా ర్థామై యుండునని కొందరిమతమని గ్రంథకర్తయభిప్రాయము. కావుననే "కల్పయన్తి బుధాః" అని పరోక్షనిర్దేశము చేసిరి. ఇచ్చట "ద్రవ్యాణి హి రసాదీని" అను పాఠము అసమంజసము. "ద్విరసాదీని" అనునదియే సాధువు.

మరియు "సమసర్వరసం సాత్మ్యం సమధాతోః ప్రశస్యతే" అను ప్రమాణము చేత స్వస్థవృత్తమునందు సర్వరసాభ్యాసము సమముగ విధింపబడినది కావున ద్విరస త్రిరసాదిపరికల్పనము ఆతురవిషయికమని తలచి "గదాన్ ప్రతి" యని తంత్ర కారులు నిర్దేశించిరని తోచెడిని.

స్వతస్సిద్ధ ద్విరసాది ద్రవ్యముల కుదాహరణము:—పెసలు కషాయ మధుర రసములు కల్గినవి కాన ద్విరసము లగును. "మధురామ్ల కషాయం చ విష్టంభి గురుశీతలం, పిత్తశ్లేష్మహరం భవ్యం" అను ప్రమాణముచే భవ్యఫలము మధుర-అమ్ల-కషాయరసములు కల్గినదని తెలిసెడి. (తాటిపండువలెనుండి స్వనామఖ్యాతమైనది భవ్యఫలము.) ఇది త్రిరసము.

"స్నిగ్ధోష్ణమధురస్తిక్తః కషాయః కటుకస్తిలః" అను ప్రమాణముచే మధురతిక్త కటుకషాయరసములు కల్గినవి నువ్వులని తెలిసెడి. ఇది చతూరసద్రవ్యము. "శివా పఞ్చరసం" అను ప్రమాణము చేత కరకకాయలును, ఉసిరికకాయలును, మధురమొకటి దక్క తక్కినరసములైదును కల్గియుండునని తెలిసెడి. షడ్రససంయోగము అవ్యక్త ముగ కల్గినది విషము. వ్యక్తముగ షడ్రససంయుక్తద్రవ్యము జింకమాంసమని హారీత సంహితయందు చెప్పబడినది.

రసవికల్పజ్ఞానప్రయోజనము.

మూ. యస్స్యాద్రసవికల్పజ్ఞః స్యాచ్చ దోషవికల్పవిత్,
న చ ముహ్యేద్వికారాణాం హేతులిఙ్గోపశాన్తిషు. ౮౩

వ్యా. పైజెప్పబడినరీతిగ మధురాదిరసముల ద్విరసాది వికల్పములను, పదునేడవ యధ్యాయమున జెప్పబడిన వాతాదిదోషముల సంసర్గాదివికల్పములను చక్కగనెరిం గినవైద్యుడు, ఆయారోగములు కల్గుటకు హేతువులను గమనించుటకును, ఆయారోగ ముల లక్షణములబట్టి రోగనిర్ణయము జేయుటకును, తత్తదుచితముగ చికిత్స జేయుటకును

ఒకప్పుడును పొరబడడు. (కావున రసవికల్పములను, దోషవికల్పములను, సమర్థకముగ దెలిసికొనుట వైద్యున కవశ్యకరణీయమని యర్థము.)

ఇచ్చట నీవివరణము నెఱుంగునది.—ద్రవ్యములకు సంబంధించిన గుణాదులన్నియుం రసాధీనములై యుండును కావున రసవికల్పపరిజ్ఞానముచేత ద్రవ్యస్వరూపజ్ఞానము కల్గును. అట్టిద్రవ్యములు అహితములైనయెడ వానిని సేవించుటచే (మిథ్యాహారాదులచే) రోగములు కల్గును కావున అట్టి ద్రవ్యపరిజ్ఞానము కల్గినవాడు రోగహేతువుల నరయుటకు వీలు కల్గును. కావున రోగహేతువుల నిర్ణయించుటయందు రసవికల్పజ్ఞానముకలవాడు పొరబడడు.

జ్వరాదిరోగముల లక్షణములు వాతాదిదోషములకు సంబంధించి యుండును; కావున దోషముల సంసర్గాదిభేదముల జక్కగ దెలిసినవైద్యుడు రోగలక్షణముల గమనించుటయందు పొరబడడు.

పైజెప్పినరీతిగ రసపరిజ్ఞానముచే నౌషధద్రవ్యములను జక్కగ దెలిసి, వాతాదిదోషపరిజ్ఞానముచే రోగలక్షణముల గమనించి, తత్తదుచితముగ నౌషధమును కల్పింపవలెను కావున రసవికల్పములును, దోషవికల్పములును చక్కగ దెలిసినవైద్యుడు రోగములకు దగినచికిత్స గల్పించుటకు పొరబడడు. అను నభిప్రాయముచేత "హేతులిఙ్గోపశాన్తిషు" అని చెప్పబడినది.

రసాఽనురసలక్షణములు.

మూ. వ్యక్తశ్శుష్కస్య చాదౌ చ రసో ద్రవ్యస్య లక్ష్యతే,
విపర్యయేణానురసో రసో నాస్తి హి సప్తమః. ౪౪

వ్యా. ఒకద్రవ్యము ఎండినప్పుడైనను, పచ్చిగనున్నప్పుడైనను, నాలుకతో సంబంధముకల్గినక్షణమునందైనను, చక్కగ నమలినప్పుడైనను, (ఇట్టినాల్గు అవస్థలయందును) స్ఫుటముగ నేరసము కానంబడునో అయ్యది రసము (ప్రధానరసము) అని చెప్పబడును. (ఒక ద్రవ్యమునందలి రసము పైజెప్పిన నాల్గవస్థలయందును, ఇయ్యది మధురము' ఇయ్యది యమ్లమునని స్ఫుటముగ రసనేంద్రియముచే నిర్ణయింపవీలుగ స్ఫుటమైయుండునది ప్రధానరసమని భావము.)

పైజెప్పిన లక్షణమునకు వ్యతిరేకముగ యెండినప్పుడును, పచ్చిగనున్నప్పుడును, జిహ్వాసంబంధము కల్గినప్పుడును, నమలినప్పుడును, ఇయ్యది మధురము, లేక అమ్లమునని నిర్ణయింప వీలుపడక ఛాయామాత్రముగ కార్యముచే నూహింపదగియుండునో,

అయ్యది యనురసమని చెప్పబడును. మధురాదిరసములే పైజెప్పినరీతిగ వ్యక్త-అవ్యక్త ములై యుండుటంబట్టి రస-అనురసభేదములు కల్గియుండును కావున అవ్యక్తరసమను నది మధురాదులకు వేరుగ నేడవసరమొండు లేదు.

ఇచ్చట "శుష్కస్య చ, ఆదౌ చ" అను చకారము సముచ్చయార్థకము కావున శుష్కమునకు వ్యతిరేకమైన యార్ద్రంబును, ఆదికి వ్యతిరేకమైన యంతంబును జేర్చి నాల్గు అవస్థలని యర్థమగును. (క్షీరము, సురామద్యము, బిడాలవణము, వేము, చెవ్యము, పద్మము, అను నారుద్రవ్యములయందు వరుసగ మధురాదిరసముల లక్షణసమన్వయము నెరుంగునది.)

కొందరిట్లు వ్యాఖ్యానము చేసెదరు:—ఎండినప్పుడును, పచ్చిగ నుండునప్పుడును ఉపయోగించవలసిన ద్రవ్యమునకు శుష్కావస్థయందు ఏరసము వ్యక్తముగ(స్ఫుటముగ) గానంబడునో అయ్యది రసమనబడును. దీనికి వ్యతిరేకముగ నార్ద్రావస్థయందు ఏరసము వ్యక్తముగ గానంబడునో అయ్యది అనురసము. ఎట్లులన:—పిప్పలి పచ్చిదిగ నున్నపుడు మధురరసము వ్యక్తముగనుండును. ఎండినపుడు కటురసము వ్యక్తముగ నుండును. అట్టి పిప్పలియందు తిక్తము రసము, మధురము అనురసమగును. మరియు ద్రాక్ష మున్నగు ఫలములు పచ్చిగ నున్నపుడును, ఎండినపుడును, మధురముగనే యుండును కావున నవి మధురరసములనుట నిర్వివాదము. మరియు నిత్యార్ద్రముగ నుపయోగింపదగిన కాంజికము తక్రము మున్నగువానియందు తొలుత నేరసము వ్యక్తమగునో అయ్యది రసము. పిమ్మట నేది వ్యక్తమగునో అయ్యది యనురసము. అని యిత్తెరంగున కొందరు చెప్పెదరు. కాని "శ్లేష్మలా మధురా చార్ద్రా గుర్వీ స్నిగ్ధా చ పిప్పలీ" అనువాక్యముచే పిప్పలి పచ్చిగ నున్నపుడు మధురరసంబును, గురుస్నిగ్ధగుణములు కల్గినదియు, కఫమును వృద్ధినొందించు నని తెలిసెడి. పిప్పలియందు ఆర్ద్రావస్థలో మధురముగనుండురసము శుష్కావస్థయందు లేమింజేసి మధురము అనురసమగునని చెప్పినయెడ ఆర్ద్రావస్థయందు దానికి చెప్పిన గుర్వాదిగుణములు విరుద్ధమగును. కావున ఆర్ద్రావస్థయందు పిప్పలి వ్యక్త మధురమగుటచే మధురరసంబనియు, శుష్కావస్థయందు కటురసము వ్యక్తమగుటచే కటురసంబనియు, మధురము సూక్ష్మముగనుండుటంజేసి యనురసమగుననియు చెప్పుట నిర్దుష్టము.

చికిత్సాసిద్ధ్యుపాయములైన పరాపరత్వాదిగుణములు.

మూ. పరాఽపరత్వే యుక్తిశ్చ సంఖ్యా సంయోగ ఏవ చ,
విభాగశ్చ పృథక్త్వం చ పరిమాణమథాపి చ. ౭౫

సంస్కారోఽభ్యాస ఇత్యేతే గుణా జ్ఞేయాః పరాదయః,
సిద్ధ్యుపాయాః చికిత్సాయాః లక్షణైస్తాన్ ప్రచక్ష్యతే. ౪౯

వ్యా. పరత్వము, అపరత్వము, యుక్తి, సంఖ్య, సంయోగము, విభాగము, పృథక్త్వము, పరిమాణము, సంస్కారము, అభ్యాసము ఇవి పదియును పరాది (పరత్వము నాదిగకల) గుణములు. ఇయ్యవి చికిత్సాసిద్ధికి నుపాయములు. వీనిలక్షణము లీక్రింద వివరింపబడును.

పరత్వాఽపరత్వ, యుక్తిలక్షణములు.

మూ. దేశకాల వయోమాన పాకవీర్య రసాదిషు,
పరాఽపరత్వే, యుక్తిశ్చ యోజనా యాతు యుజ్యతే. ౫౦

వ్యా. పరత్వమన ప్రధానత్వము, అప్రధానత్వము, అపరత్వము. అట్టి పరత్వాపరత్వములు రెండును జాంగలాదిదేశము, విసర్గాదికాలము, యౌవనాదివయస్సు, శరీరాదిపరిమాణము, పాకము, వీర్యము, రసము అనునవి మున్నుగాగల ప్రకృత్యాదులను గూడ ననుసరించియుండును. (అట్టి పరత్వాఽపరత్వము పైజెప్పిన దేశకాలాదులయందు కల్పింపవలెననుట.)

ఔషధాది పరికల్పనము ఏది సంగతమైయుండునో అట్టి యోజనము యుక్తి యనబడును.

దీనివివరణము.—దేశకాలాదులవిషయములైన పరత్వాపరత్వములు చికిత్సాసిద్ధికి దగిన యుపాయములగును. ఎట్లులన:—జాంగలదేశము చికిత్సకు పరము (ప్రధానము) ఆనూపదేశము అపరము (అప్రధానము) విసర్గరూపమైనకాలము పరము, ఆదానకాలము అపరము, యౌవనరూపమైన వయస్సు పరము. తక్కినవయస్సు (వార్ధక్యాదులు) అపరము. శారీరమున జెప్పబడు శరీరపరిమాణము పరము. దానికి వ్యతిరేకమైన పరిమాణము అపరము. పాకవీర్యరసములలో నెవ్వి యెవరికి యుక్తములుగ నుండునో యవి పరములు. అయోగికములై కూర్పదగనివి యపరములు. ఆదిశబ్దముచేత ప్రకృత్యాదుల ననుసరించియు పరాపరత్వముల గల్పింపవలెనని తెలిసెడి.

యుక్తి యన-దేశకాలప్రకృత్యాద్యనుసారముగ నౌషధాదుల పరికల్పనము ఏది యుక్తముగనుండునో అయ్యది యుక్తి.

సంఖ్య, యోగలక్షణములు.

మూ. సంఖ్యా స్యాద్గణితం, యోగః సహ సంయోగ ఉచ్యతే,
ద్రవ్యాణాం ద్వన్ద్వసర్వైకకర్మజోఽనిత్య ఏవ చ. ౫౧

వ్యా. ఒకటి రెండు మూడు మున్నగుగణితము సంఖ్య యనబడును. (ఇది యాపథాదులకు సంబంధించి చికిత్సాసిద్ధి కుపాయమగును.)

వేరువేరుగనుండు శుంఠి పిప్పలి మున్నగు నౌషధద్రవ్యముల నొకటిగ చేర్చుట యోగము. అయ్యది ద్వంద్వకర్మజము(రెండువస్తువుల వ్యాపారముచే కల్గు సంయోగము), సర్వకర్మజము (అనేక ద్రవ్యముల వ్యాపారముచే కల్గు సంయోగము), ఏకకర్మజము (ఒకేవ్యాపారముచేకల్గు సంయోగము) నని భేదములు కల్గియుండును. అట్టిసంయోగము (అనిత్యము.) అనేకద్రవ్యసంయోగము తత్తద్యోగానుసారముగ మారుచుండును కావున నేకాకారముగ నుండదు కావున అనిత్యమని భావము. (అట్టి ద్రవ్యసంయోగంబును చికిత్సాసిద్ధికి ఉపాయమగును.)

విభాగ, పరిమాణలక్షణములు.

మూ విభాగస్తు విభక్తిస్స్యాత్, వియోగో భాగశో గ్రహః;
పృథక్త్వం స్యాదసంయోగః వైలక్షణ్యమనేకతా. ౪౯

వ్యా. ఒకటిగ జేరియుండుదానిని విభజించి యట్టిభాగములననుసరించి గ్రహించుట విభాగమనబడును. (అట్టివిభాగపూర్వకముగ నౌషధద్రవ్యముల గ్రహించుట చికిత్సాసిద్ధికరమని భావము.)

పృథక్త్వమనగ వేరుపరచుమార్గము. (అనేకద్రవ్యములు ఘటపటాదు లున్నపుడు పటరూపమైన యాద్రవ్యము ఘటమునకన్న భిన్నమైనదని జనించు భేదజ్ఞానము పృథక్త్వమని భావము.) అట్టిపృథక్త్వము అసంయోగరూపము,వైలక్షణ్యము,అనేకత్వము అని మూడువిధములుగనుండును. అందు మేరుహిమాలయములవలె నొకప్పుడు ఒండొంట కలియకుండుట అసంయోగరూపమైన పృథక్త్వము, మహిషములు, వరాహములు మున్నగునవి జాతీయములు గుమిగూడియుండునపుడు వానికింగల పరస్పరభిన్నలక్షణములబట్టి వేరుపరచువిధముగ భిన్నజాతీయములగు ననేకద్రవ్యములు చేరియున్నపుడు వానివానిలక్షణములబట్టి వేరుపరచుట వైలక్ష్యరూపపృథక్త్వము. ఏకజాతీయద్రవ్యములనేకములుగ జేరియున్నపుడు వానివ్యక్తిభేదమునుబట్టి అనేకములుగ నేర్పరించుట అనేకతారూపమైన పృథక్త్వము. మినుములు ఒక్కజాతిగ నున్నను వాని వ్యక్తిభేదమునుబట్టి యనేకములుగ వేరుపరుచుటయని యెరుంగునది.

పరిమాణ, సంస్కార, అభ్యాసలక్షణములు.

మూ. పరిమాణం పునర్మానం, సంస్కారః కరణం మతం,
భావాభ్యాసనమభ్యాసః శీలనం సతతక్రియా. ౫౦

ఇతి స్వలక్షణైరుక్తా గుణాస్సర్వే పరాదయః,
చికిత్సా యైరవిదితైః న యథావత్ప్రవర్తతే. ४०

వ్యా. ప్రస్థము, ఆఢకము మున్నగునవియు, పలము మున్నగునవియు పరిమాణ మనబడును. ద్రవ్యమునకు స్వతస్సిద్ధమైన గుణముగాక వేరుగుణముల గల్గించుట సంస్కార మనబడును. పథ్యకరములైన యరువదినాళ్లు సంబావులు మున్నగువానిని, శరీరవ్యాయామాదులను నిరంతరముగ సేవించుట యభ్యాసమనబడును. దీనినే శీలన మనియు సతతక్రియ యనియు పర్యాయపదములచే జెప్పెదరు.

ఇత్తెరంగున నుద్దేశక్రమానుసారముగ పరాऽపరత్వాదిగుణముల పదింటికిని వేరు వేరుగ లక్షణములు చెప్పబడినవి. ఈ పదిగుణములును చికిత్సాసిద్ధికి సాధనములై యుండును కాన వీనిని తెలియనినాడు చికిత్స యథోక్తమైన ఫలమును కల్గింపనోపదు; కావున వైద్యుడు ఈగుణములను కూడ తెలిసి చికిత్సజేయ గడంగవలెననుట.

"న యథావత్ప్రవర్తతే" అని చెప్పుటచేత ద్రవ్యాశ్రితములగు గుర్వాది గుణములకన్నను శబ్దాదిగుణములకన్నను వీనికి ప్రాధాన్యము తక్కువయని యాచార్యులు సూచించెను. మరియు నీగుణములు ప్రధానములు కామింజేసియే వాగ్భటాదితంత్రకారులు చెప్పక విడచి గురుమందాదిగుణములనే చెప్పిరి.

రసగుణములు ద్రవ్యాశ్రితములను సిద్ధాంతము.

మూ. గుణా గుణాశ్రయా నోక్తాః, తస్మాద్రసగుణాన్ భిషక్,
విద్యాద్ద్రవ్యగుణాన్ కర్తురభిప్రాయాః పృథగ్విధాః. ४१

వ్యా. ఇచ్చట "యోగస్సహసంయోగ ఉచ్యతే" అను (౪౫-వ శ్లోకమునందలి) వాక్యముచే రసములకు పరస్పరసంయోగరూపగుణము నిర్దేశింపబడినది. రసముల వివరించునపుడు "తత్ర మధురో రసః.........స్నిగ్ధశ్శీతో గురుశ్చ" ఇది మున్నగు వాక్యములచే మధురాదిరసములకు స్నిగ్ధశీతగుర్వాదిగుణములు నిర్దేశింపబడినవి. గుణములు ద్రవ్యము నాశ్రయించి యుండును గాని స్వతంత్రముగ కార్యసమర్థములు కానోపవు. అట్టిరసముల నుద్దేశించి గుణములజెప్పుట యెట్లు సంగతమగును? అన్నచో దానికి సమాధానము ఈశ్లోకముచే చెప్పబడును,—

గుణములు గుణముల కాశ్రయములగునని చెప్పియుండలేదు; కావున మధురాది రసములనుద్దేశించి చెప్పబడిన స్నిగ్ధశీతగుర్వాదిగుణములు రసముల కాధారకారణమైన (ఆశ్రయమైన) ద్రవ్యమునకు సంబంధించినవి యని వైద్యుడెరుంగవలెను. తంత్ర

కర్తలయభిప్రాయములు పలుదెరంగులనుండును; (కావున అట్టి తంత్రకర్తలు ద్రవ్యము నాశ్రయించిన గుర్వాదిగుణములను, అట్టిద్రవ్యమునే ఆశ్రయించియుండు రసముల యందు ఆరోపించి, అట్టియభిప్రాయముచేత 'మధురః స్నిగ్ధశీతగురుగుణః' ఇత్యాది రూపముగ వ్యవహరించెదరని యర్థము.)

ఇచ్చట నీవివరణము నెరుంగునది:—దీర్ఘంజీవితీయాధ్యాయమున గుణలక్షణమును చెప్పునపుడు "సమవాయీతు నిశ్చేష్టః కారణం గుణః" (సూత్ర. ౧. అ. శ్లో. ౫౧.) అని చెప్పిరి. క్రియారూపమైన చేష్టలులేక సమవాయసంబంధముచే (నీలపీతాదిగుణములు ఘటపటాదుల నాశ్రయించినట్లు) ఎల్లము మున్నగు ద్రవ్యముల నాధారముగ జేసికొని యుండునది గుణమని గుణలక్షణము చెప్పబడినది. ఈలక్షణమునుబట్టి గుడాదిద్రవ్యముల నాశ్రయించియుండు మధురాదిరసములు గుణములే యగును. తంత్రకారుడు అట్టిరసములు స్నిగ్ధాదిగుణములకాశ్రయములని చెప్పియుండలేదు. అట్టిరసములకును గుణములకును, ద్రవ్యము ఆశ్రయమగుననియే చెప్పిరి. కావున రసములకు చెప్పిన గుణములు అట్టి రసములకాశ్రయములగు ద్రవ్యముల గుణములనియే యెరుంగవలెను. 'మధురరసము గుర్వాదిగుణము కల్గినది' ఇది మున్నగు వ్యవహారము ద్రవ్యనిష్ఠములైనగుణములను రసములయందారోపించి గౌణముగ కల్గినది. తంత్రకర్తల యభిప్రాయములు పలుదెరంగుల నుండును కావున "తత్ర మధురో రసః—గురుశ్చ" ఇత్యాదివాక్యములయందు తంత్రకర్తలయభిప్రాయానుసారముగ పైజెప్పినరీతి సమన్వయము చేసికొనవలెనని నిష్కృష్టార్థము.

భిన్నాభిప్రాయస్థలములయం దర్థనిర్ణయనియమము.

మూ. అతశ్చ ప్రకృతం బుద్ధ్వా దేశకాలాన్తరాణి చ,
తన్త్రకర్తురభిప్రాయా నుపాయాంశ్చార్థమాదిశేత్. ౫౩

వ్యా. తంత్రకర్తలయభిప్రాయములు భిన్నభిన్నములుగనుండును కావున ననేకవిధములుగ భావములేర్పడు సందిగ్ధస్థలములయందు ప్రకృతము (ప్రకరణము)ను, దేశభేదములను, కాలభేదమును, తంత్రకారులయభిప్రాయములను, తంత్రయుక్తిలోఁ జెప్పిన యుపాయములను చక్కఁగ గమనించి తెలిసికొని తత్తదనుసారముగ తాత్పర్యమును నిర్ణయింపవలెనని యర్థము.

ఇచ్చట అంతరశబ్దమునకు భేదమని యర్థము. అయ్యది దేశ-కాల అనుపదములతో ("ద్వన్ద్వాన్తే శ్రూయమాణం పదం ప్రత్యేక మభిసంబధ్యతే" అనున్యాయము ననుసరించి) వేరువేరుగ నన్వయింపదగును. దేశభేదమును, కాలభేదమును, ప్రకరణ

మును, తంత్రకారుల యభిప్రాయమును, ఉపాయములను అనుసరించి యర్థనిర్ణయమును చేయవలెనని యభిప్రాయము. ఈన్యాయము ఒకపదమునకు అర్థాంతరముల కవకాశము గల్గి సందిగ్ధముగనున్నతరి యర్థనిర్ణయమునకై చెప్పబడినది.

ఉదాహరణము:—"క్షారాః క్షీరం ఫలం పుష్పం" అనుటచే క్షీరశబ్దమునకు 'పాలు' అని వాచ్యార్థము. అయ్యది గోవులు మున్నగువానికిని జెముడు మున్నగు ఔద్భిదములకును సంబంధించియుండును; కావున ప్రకృతక్షీరశబ్దముచే నేది గ్రహింపదగును అని సందేహము బొడమును. అట్టియెడ క్షారఫలపుష్పములు ఔద్భిదములు కావున అట్టి ప్రకరణము ననుసరించి ఔద్భిదముల (భూమిని భేదించి జనించు తరుగుల్మలతాదుల)లో జేరిన జెముడు మున్నగువాని పాలు క్షీరశబ్దమున కర్థమని చెప్పవలెను. (ఇది ప్రకరణానుసారమైన యర్థము.)

క్రిమిరోగచికిత్సయందు శోధనము విధింపబడినది. అట్టిశోధనచికిత్స శిరోగత క్రిమివ్యాధియందు శిరశ్శోధనరూపమైన నస్యము నుపయోగింపవలెనుకాని కోష్ఠశోధన రూపమైన వమనవిరేచనాదుల నుపయోగింపదగదు. శరీరావయవరూపమైన కోశము ననుసరించి యిచ్చట శిరోవిరేచనమని నిర్ణయింపనగును. ఇది దేశభేదానుసారమైన యర్థము.

వమనప్రకరణమున "ప్రతిగ్రహాంశ్చోపహారయేత్" ఇచ్చట ప్రతిగ్రహాశబ్దమునకు గ్రహించుట అనునర్థము ప్రసిద్ధముగనున్నను, వమనమును క్రిందపడనీయక పట్టికొనుటకు తగినపాత్రమనియర్థము వమనకాలము ననుసరించి చెప్పవలెను. (ఇది కాలభేదము ననుసరించిన యర్థనిర్ణయము.)

ప్రకృతమున "గుణా గుణాశ్రయా నోక్తాః తస్మాద్రసగుణాన్ భిషక్, విద్యాద్ద్రవ్యగుణాన్" అనునట్టి పైశ్లోకమున జెప్పినరీతిగ ద్రవ్యగుణములను రసములయందారోపించి "స్నిగ్ధో మధురః" ఇత్యాదివ్యవహారములు గ్రంధకర్తయభిప్రాయానుసారముగ జెప్పబడినది. ఇదియే అభిప్రాయోదాహరణము.

ఉపాయములన—తంత్రయుక్తిరూపోపాయములు. అయ్యవి ఆయాస్థలముల యందు వివరింపబడును. ఈయుదాహరణములబట్టి ఆయాస్థలములయందు ప్రకరణాద్యనుగుణముగ సందిగ్ధస్థలములయందు నిర్ణయము చేయనగును.

రసషడ్విధత్వవిభాగవివరణము.

మూ. షడ్విభక్తీః ప్రవక్ష్యామి రసానామత ఉత్తరమ్,
షట్పఞ్చభూతప్రభవాః సంఖ్యాతాశ్చ యథా రసాః. ౫౭

వ్యా. మధురాదిరసములు ఆరువిధములుగ విభాగములేర్పడుటకు కారణములును, పంచభూతములవలన ఆరువిధములుగ రసములుజనించువిధంబును ఈక్రిందవివరింపబడును.

రసోత్పత్తికి తొల్లింటికారణము.

మూ. సౌమ్యాః ఖల్వాపోఽన్తరిక్షప్రభవాః ప్రకృతిశీతాః లఘ్వ్యశ్చ అవ్యక్తరసాశ్చ; తాస్త్వన్తరిక్షాద్భ్రశ్యమానాః భ్రష్టాశ్చ పఞ్చ మహాభూతగుణసమన్వితాః, జఙ్గమస్థావరాణాం భూతానాం మూర్తీరభిప్రీణయన్తి; యాసు (తాసు) మూర్తిషు షడభి మూర్ఛన్తి రసాః. ॥౫॥

వ్యా. అంతరిక్షమున పుట్టినజలములు సోమదేవతాకములు. (కావుననే) అయ్యవి స్వభావముచేతనే చల్లదనముకల్గినవియు, తేలికయైనవియు, అవ్యక్తరసంబులు (స్పష్టముగ దెలియక రసోత్పత్తికి మూలకారణములైన రససూక్ష్మాంశంబులు కల్గినవియు) నై యుండును. అట్టియాంతరిక్షజలము ఆకసమునుండి పుడమిపైకి జారునప్పుడును, భూమి పయింబడినవెన్కను, పృథివి, అప్పు (జలము), తేజస్సు (అగ్ని), వాయువు, ఆకాశము అనుపంచమహాభూతములకు వేరువేరుగ నేర్పడియుండుగుణములన్నియు కల్గినవియై, స్థావర (తరుగుల్మలతాదుల) రూపంబులును, జంగమ(ప్రాణికోటుల) రూపంబులునైన పాంచభౌతికవ్యక్తులకు తృప్తినొందించుచు నానాట నభివృద్ధినొందజేయును. (లేక అట్టి పంచభూతాత్మకముల గల్గించును). అట్టి రసోత్పత్తికారణమైన జలముచే జనించి యభివృద్ధినొందిన స్థావరజంగమరూపములైన పాంచభౌతికద్రవ్యములయందు మధురాది రసములారును స్ఫుటముగ నభివ్యక్తములగును.

ఇచ్చట నీవివరణము నెరుంగునది:—జలము అంతరిక్షమున మేఘములవలన తొలుత బుట్టును. అయ్యది సోమ(చంద్రుడు) అధిదేవతగ గల్గియుండుటంజేసి స్వతస్సిద్ధముగనే చల్లదనముకల్గి తేలికగనుండును. అట్టియంతరిక్షజలమునందు రసోత్పత్తికి కారణములైనశక్తులు లీనములై (రసనేంద్రియగ్రాహ్యములుగాక)యుండును. అయ్యవి యంతరిక్షమునుండి దిగజారుసమయముననే అంతరిక్షమున పరమాణురూపముగనుండు పంచమహాభూతములగుణములతోగూడియు, పుడమిపయింబడినపిదప(భూస్పర్శమునంజేసి) అట్టిపంచభూతములగుణములతో గూడియునుండును. (అట్టియవస్థలరెండిటియందును పంచభూతగుణసంబంధము కల్గియుండుటయే రసోత్పత్తికి కారణమగును.) అట్టిపంచభూతగుణములతోగూడినజలము స్థావరజంగమరూపములైన తరుగుల్మాదులను ప్రాణులను నానాటవృద్ధినొందించును రసోత్పత్తికికారణములైన పంచభూతములగుణము కల్గిన

జలముచే పోషింపబడిన స్థావరజంగమద్రవ్యములయందు మధురాదిరసములు స్ఫుటముగ నభివ్యక్తములై రసనేంద్రియగ్రాహ్యము లగునని భావము. (కారణగుణములు కార్యములయందు అవశ్యముగ జేరియుండును. కావున రసోత్పత్తికి కారణములైన పంచభూతగుణములు కలజలముచే నుత్పన్నములై వృద్ధినొందిన స్థావరజంగమములయందు మధురాదిరసములు అభివ్యక్తము లగుననియు, అట్టిరసోత్పత్తికి జలము ప్రధాన కారణం బనియు ముఖ్యతాత్పర్యము.)

—— షడ్రసోత్పత్తికి వేరువేరుగ విశేష కారణములు. ——

మూ॥ తేషాం షణ్ణాం రసానాం సోమ (పృథివీసోమ) గుణాతిరేకాన్మధురో రసః, పృథివ్యగ్నిభూయిష్ఠత్వాదమ్లః, సలిలాగ్నిగుణభూయిష్ఠత్వాల్లవణః, వాయ్వగ్నిభూయిష్ఠత్వాత్కటుకః, వాయ్వాకాశాతిరిక్తత్వాత్తిక్తః, పవనపృథివ్యతిరేకాత్కషాయ ఇతి ౫౬

వ్యా. మధురాదిరసములారిటిలో పైజెప్పినరీతిగ పంచభూతముల గుణములన్నియుం జేరియున్నను సౌమ్యాత్మకమైన జలముయొక్కగుణ మధికముగ నుండుటచే మధురరసము కల్గును. అన్నిరసముల యుత్పత్తికిని పంచభూతగుణవిశిష్టమైనజలము సామాన్యముగ నాధారకారణ మైయుండును. అయినను అందు మధురరసోత్పత్తికి జలగుణము అధికముగనుండుట కారణమగును. రససామాన్యముగ జలము ఆధారకారణమనియు, మధురరసోత్పత్తికి జలగుణాతిరేకము విశేషమనియు భావము. ఇత్తెరంగున నే లవణరసోత్పత్తికిని జలము ఆధారకారణంబై యున్నను జలగుణాతిరేకము విశేషకారణమగుననియుం నెరుంగునది).

పృథివియొక్కయుం అగ్నియొక్కయుంగుణము లధికముగనుండుటచే నమ్లరసము కల్గును. ఉదకముయొక్కయుం అగ్నియొక్కయు గుణములధికమునుండుటచే లవణరసము పుట్టును. వాయువుయొక్కయుం అగ్నియొక్కయుం గుణములధికములుగనుండుటచే కటుకరసము పుట్టును. వాయువుయొక్కయు ఆకాశముయొక్కయు గుణములధికముగనుండుటచే తిక్తరసము పుట్టును. వాయువుయొక్కయుం పృథివియొక్కయుంగుణము లధికముగ నుండుటచే కషాయరసము పుట్టును అనియర్థము.

ఇచ్చట నీవివరణము నెరుంగునది:—పైజెప్పినరీతిగ జల-అగ్ని అనువానియతిరేకముచే లవణరసము పుట్టునని తెలిసెడి దానంజేసి లవణరసమున శీతఉష్ణగుణములు రెండు నుండవలెను. అట్లులుండక ఉష్ణగుణమునే కల్గియుండుట యెట్లు సంగతమగును? అను ప్రశ్నము కల్గును. అయినను భూతములు ఏదో ఒకవిధముగ సంసృష్టములై యొకకార్య

మును కల్గించును. అట్టిభూతసంసర్గమాత్రముననే వానిగుణములన్నియు వానికార్యముల యందు కనబడుటలేదు. ఇదియే పంచభూతములప్రభావము. మధుస్కంధములు జలాతిరేకమునంజేసి మధురరసము కల్గియుండియు స్నేహగుణమందులేదు. అత్తెరంగుననే లవణరసము జలాతిరేకముచే గల్గినను శీతగుణము మాత్రము కల్గుటలేదు. పైజెప్పినభూతముల సన్నివేశము మాత్రప్రభావకృతము. అట్టిప్రభావము కేవలము ప్రమాణవచనములచే మాత్రము నిర్ణయింపదగియుండును. వానికార్యములబట్టి గుణము లనుమానింపదగియుండును. లవణము ఉష్ణమగుటచే నగ్నియు, అభిష్యన్ది (నాసాదిరంధ్రములయందు ద్రవమును బుట్టించునది) యగుటచే జలంబును కలిసియున్నదని యూహింపదగియున్నది. అట్టిభూతములసన్నివేశము కేవలము ఆగమప్రమాణవేద్యమై పైజెప్పినరీతిగ కార్యానుమేయమైయుండునుకాని కేవలము మనజ్ఞానముచే గల్పింప నలవికాదు. భూతము లట్టి యచింత్యప్రభావము కల్గియుండుటంజేసియే జలము షడ్రసములనారంభించినవిధముగ తక్కినభూతములు స్వతంత్రముగ రసాంతరముల నారంభించుటలేదని యెఱుంగునది. కావున లవణము ఉష్ణగుణముకల్గి శీతగుణములేకుండుట యచింత్యమైన భూతప్రభావకృతమని యెఱుంగునది. మరియు "సోమగుణాతిరేకాన్మధురః" అనుచోట "పృథివీ సోమగుణాతిరేకాన్మధురః" అని పాఠాంతరమున్నది. వాగ్భటమున "క్ష్మాఽమ్భోఽగ్ని క్ష్మామ్బు తేజః ఖవాయ్వగ్న్యనిలగోనిలైః, ద్వయోల్బణైః క్రమాద్భూతైః మధురాదిరసోద్భవః" అనువాక్యముచే 'ద్వయోల్బణైః భూతైః' అని చెప్పియుండుటంబట్టి ప్రకృతమునను "పృథివీ సోమగుణాతిరేకాత్" అనుపాఠమే సమంజసముగ నున్నది. మరియు పైజెప్పినరీతిగ మధురాదిరసవిశేషములకు వేరువేరుగ జెప్పబడిన యుత్పత్తికారణములైన పృథివిసోమాదిభూతములసంసర్గముచేత ద్విరసాదిసంయోగము ద్రవ్యములయందుకల్గును. రసోత్పాదకకారణసంయోగమే ద్విరసాదిసంయోగమునకు హేతువగును.

రసషడ్విధత్వమును దృష్టాంతపూర్వకముగ నిర్ణయించుట.

మూ. ఏవమేషాం షణ్ణాం రసానాం షట్త్వముపపన్నం, ఊనాతిరేకవిశేషాన్మహాభూతానాం, భూతానామివ జఙ్గమస్థావరాణాం నానావర్ణాకృతివిశేషాః, షడృతుకత్వాచ్చ కాలస్యోపపన్నో మహాభూతానాం ఊనాతిరేకవిశేషః. ౫౭

వ్యా. పైజెప్పినరీతిగ మధురాదిరసము లారిటికిని ఉత్పత్తికారణములైన పంచమహాభూతముల న్యూనాతిరేకము లారువిధములుగ నుండును; కావున అట్టియుత్పత్తికారణభేదములచే వానికార్యములైన వానిచేజనించిన రసంబులును మధురాదిభేదములచే

నారువిధములనుండును. ఎట్టులన—పాంచభౌతికములైన స్థావరజంగమద్రవ్యములకు పలుదెరంగులైన వర్ణంబులును ఆకృతివిశేషంబులును పంచభూతముల న్యూనాతిరేకముల చేతనే కల్గుచుండును; (కావున అత్తెరంగుననే పంచభూతములన్యూనాతిరేకముచే నారు భేదములు రసముల కేర్పడుట నిరపవాదమని భావము.)

మరియుం కాలము వసంతాది భేదములచే నారువిధములనుండును. అట్టిఋతుభేద ముచే నాయాఋతువుల ననుసరించి మహాభూతములు ఒక్కొకఋతువున కొన్నివృద్ధి నొందియుం, కొన్ని న్యూనములయ్యునుండును; కావున అట్టిఋతుభేదముతోఁగూడిన కాలము ననుసరించి ఆయాకాలమున మహాభూతములు న్యూనాతిరిక్తము లైయుండుట సాజము. (అట్టియెడ వృద్ధినొందినభూతముచే జనించినరసము మధురాది భేదములు కల్గి యుండుననుట).

వివరణము.—ఆదానవిసర్గాత్మకమైనకాలము శిశిరాదిఋతుభేదములచే నారువిధ ములుగ విభక్తమైయుండును. అట్టిఋతువులయందు ఋతుస్వభావమునంజేసి యొక్కొక ఋతువున పంచభూతములలోఁ గొన్ని వృద్ధినొందియుం, కొన్ని న్యూనతనొందియునుం డును. అట్టియెడ నేఋతువున నేభూతము వృద్ధినొందియుండునో అట్టిభూతముచేకల్గిన రసము ఆఋతువున వృద్ధినొందియుండును. హేమంతకాలమున సోమగుణ మధికముగ నుండును. అయ్యది జలరూపము, కావున నది వృద్ధినందినపుడు "సోమగుణాతిరేకా న్మధురః" అనువాక్యప్రకారము సోమగుణాతిరేకమునంజేసి మధురరసము పుష్టినందును. ఇత్తెరంగుననే శిశిరవసంతగ్రీష్మములయందు తిక్తకషాయ కటురసంబును, వర్షాశరత్ హేమంతములయందు అమ్ల-లవణ-మధురంబులును వరుసగ వృద్ధినొందును. అట్టివృద్ధికి ఆయారసముల కుత్పాదకకారణంబగుభూతములు వృద్ధినొందుటయే కారణము. అట్టి ఋత్వాత్మకమైన కాలవిశేషమునంజేసి ఆయాభూత మధికమగును. ఈవిషయము తస్యా శితీయమను నారవయధ్యాయమున 'తత్ర రవిర్భాభిః' అని యుపక్రమించి యాచార్యు లుపదేశించిరి.(మహాభూతముల న్యూనాతిరేకములకు వసంతాదిఋత్వాత్మకమైనకాలమే కారణమని ముఖ్యభావము.)

లోకమునంగల సకలస్థావరజంగమద్రవ్యములును పంచభూతములచేతనే జనిం చును. అయినను అట్టిభూతములకు (పైజెప్పినరీతిగ) కల్గిన న్యూనాతిరేకములచేత నానా విధవర్ణంబులును పలుదెరంగులైన యాకృతులును సంభవించును. అత్తెరంగుననే "సోమ గుణాతిరేకాన్మధురః, పృథివ్యగ్నిభూయిష్ఠత్వాదమ్లః" ఇత్యాదివాక్యములనే జెప్పినరీతిగ పంచభూతముల నధికభూతమునంజేసి మధురాదిరసము లారుగ నుత్పత్తినొందును;

కావున నట్టియుత్పత్తికారణము లారుగనుండుటంజేసి రసములు నారువిధము లగుననుట యుక్తియుక్తమని సముదితార్థము.

ఇచ్చట 'షడృతుకత్వాచ్చ' అనుచకారముచేత అహోరాత్రరూపమైనకాలంబును, అదృష్టరూపమైన ప్రభావంబును గ్రహింపబడును. అందువలన అహోరాత్రరూపకాలమందును కాలవిశేషమునంజేసియు భూతముల న్యూనాతిరేకభావము కల్గుచుండుననియు, అదృష్టవశమున హేమంతాదిఋతువులయందును కొన్నిద్రవ్యములయందు రసాంతరము జనించుననియు నెరుంగనగును.

మరియు "తావేతావర్కవాయూ సోమశ్చ........కాలర్తుదోషదేహబల నిర్వృత్తిప్రత్యయభూతాస్సముపదిశ్యన్తే" (సూత్ర 6-వ అధ్యాయ) అనువాక్యముచేత హేమంతాదికాలవిభాగమునకు భూతోత్కర్షము కారణమని చెప్పబడినది. ఇచ్చట "షడృతుకత్వాచ్చ కాలస్య......మహాభూతానామూనాతిరేకవిశేషః" అని భూతముల న్యూనాతిరేకములకు ఋత్వాత్మకకాలము కారణమని చెప్పబడినది యెట్లు సంగతమన్నచో, బీజాంకురములబోలె భూతవిశేషములకును కాలవిశేషమునకును కార్యకారణభావము సంసృతివలె ననాదియని యెరుంగునది.

అగ్నివాయ్వాత్మకద్రవ్యస్వరూపము.

మూ. అత్రాఽగ్నిమారుతాత్మకాః రసాః ప్రాయేణ ఊర్ధ్వభాజః లాఘవాత్ ప్లవనత్వాచ్చ (తిర్యగూర్ధ్వగమనత్వాచ్చ) వాయోః, ఊర్ధ్వజ్వలనత్వాచ్చ వహ్నేః. ౫౮

వ్యా. పైజెప్పిన యుత్పత్తిక్రమము ననుసరించి వాయువు-అగ్ని-ఈరెండుభూతములచే జనించినరసములు (రసములుకలద్రవ్యములు), వాయువు తేలికయై గమనస్వభావము కల్గియుండుటచేతను, అగ్ని పైకి జ్వలించుస్వభావముకల్గియుండుటచేతను, ప్రాయికముగ పైకివ్యాపించుస్వభావము కల్గియుండును. (గాలి చంచలమై తేలికయై వ్యాపించుస్వభావముకల్గినది. అగ్నియు పైకి జ్వలించుస్వభావముకల్గినది. కావున అగ్నివాతాత్మకమగు (కటుక) రసముకల మ్రంగకాయమున్నగు ద్రవ్యములు తరుచుగ పైకి వ్యాపించుస్వభావముకల్గియుండునని భావము) ఇచ్చట ప్రాయేణఅనుటచేత అట్టిరసముకలద్రవ్యములన్నింటికిని నియమములేదని తెలియదగును. వాతమునకు గమనస్వభావము సామాన్యముగ నున్నను, తేలికయగుటచే (బూరుగదూదిబోలె) పైకి వ్యాపించునేగాని క్రిందికి వ్యాపించుటలేదు. "తిర్యగూర్ధ్వగమనత్వాచ్చ" అనుపాఠము నిర్వివాదము. (ఇచ్చట

రసశబ్దము చేత రసాశ్రయములగు ద్రవ్యములు గ్రహింపబడును. పైవాక్యములయందు ద్రవ్యపరముగనే యూహించునది.)

పృథివీజలాత్మకద్రవ్యస్వరూపము.

మూ. సలిలపృథివ్యాత్మకాస్తు ప్రాయేణ అధోభాజః; పృథివ్యాః గురుత్వాత్, నిమ్నగత్వాచ్చోదకస్య. ౭౯

వ్యా. పృథివి (భూమి) భారము కల్గియుండును. ఉదకము తగ్గుగనుండు ప్రదేశమునకే వ్యాపించును. కావున జలపృథివ్యాత్మకమైన రసము (మధురరసము)కల తేగడమున్నగు ద్రవ్యములు తరుచుగ క్రిందికి వ్యాపించుస్వభావము కల్గియుండును.

వ్యామిశ్రదవ్యస్వరూపము.

మూ. వ్యామిశ్రాత్మకాః పునః ఉభయతోభాజః. ౮౦

వ్యా. పైజెప్పినవికాక మిశ్రాత్మకములైనరసములు కలద్రవ్యములు ఊర్ధ్వాధోరూపములైన రెండుమార్గములవ్యాపించు స్వభావముకల్గియుండును.

పృథివి-అగ్ని ఆత్మకమైనది అమ్లరసము, కావున నీరసముకలద్రవ్యములు రెండు విధముల వ్యాపించును. ఇత్తెరంగుననే సలిలాగ్న్యాత్మకమైన లవణరసమును, వాయుంపృథివ్యాత్మకమైన కషాయరసమునుకల ద్రవ్యములును ఉభయమార్గములవ్యాపించు స్వభావము కల్గియుండునని యెరుంగునది. (తిక్తరసము వాయ్వాత్మకము కావున నూర్ధ్వాగామియే యగును).

ఇచ్చట నిది సంగ్రహము:—శరీరమునందు ఊర్ధ్వభాగమునవ్యాపించి వమనాది రూపమున శరీరమునందలి దోషములహరించు ద్రవ్యములు (మ్రంగకాయమున్నగునవి) వాయ్వగ్నిగుణము లధికముగ నున్నదనియు, శరీరమునందధోభాగమున వ్యాపించి విరేచనాదిమార్గమున దోషముల వెడలించు తెగడమున్నగుద్రవ్యములు పృథివిజలభూయిష్ఠములనియు, ఉభయమార్గముల వ్యాపించి శరీరమునందలి యూర్ధ్వాధోభాగములయందలి దోషములహరించుద్రవ్యములు మిశ్రస్వరూపములనియు నెరుంగునది.మరియు కరకకాయమున్నగు కొన్నిద్రవ్యములు వాయ్వగ్నిభూయిష్ఠములయ్యును ఊర్ధ్వభాగమునవ్యాపించక శరీరమునందధోభాగమున వ్యాపించి యందలిదోషముల నిచట హరింపజేయుచున్నవి. కావున నిచ్చట "ప్రాయేణ" అని చెప్పబడినది. ఈవిషయమునే వాగ్భటాచార్యులు "ద్రవ్యమూర్ధ్వగమం తత్ర ప్రాయోఽగ్నిపవనోత్కటం, అధోగామిచ భూయిష్ఠం భూమితోయగుణాదికం" అని క్లుప్తముగ జెప్పెను.

షడ్రసములకు గుణకర్మనిరూపణము.

మూ. తేషాం షణ్ణాం రసానాం ఏకైకస్య యథాద్రవ్యం గుణకర్మాణి అనువ్యాఖ్యాస్యామః. ౬౧

వ్యా. పైవివరించబడిన మధురాదిరసముల కారిటికిని ఒక్కొకదానికి సంబంధించినగుణములను, వానికృత్యములను, అట్టిరసములకాశ్రయమైన (సమవాయికారణమైన) ద్రవ్యము నతిక్రమింపక వేరువేర నీ క్రింద వివరించెదననియర్థము. (ఇచ్చట "యథాద్రవ్యం గుణకర్మాణి" అని చెప్పుటచేత ఏరసమున కేద్రవ్యమాధారమగునో అట్టిద్రవ్యము ననుసరించి, రసమునకు సంబంధించినగుణములను కృత్యములను వివరించెదనని యర్థము. గుణకర్మలు రసములకు సంబంధించినవి యైనను అట్టిరసమున కాధారమైనద్రవ్యమునే యాశ్రయించునని భావము).

మధురరసకృత్యములు, గుణములును.

మూ. తత్ర మధురో రసః శరీరస్యాత్మ్యాద్రసరుధిరమాంసమేదోఽస్థిమజ్జౌజశ్శుక్రాభివర్ధనః, ఆయుష్యః, షడిన్ద్రియప్రసాదనః, బలవర్ణకరః, పిత్తవిషమారుతఘ్నః, తృష్ణాప్రశమనః, త్వచ్యః, కేశ్యః, కణ్ఠ్యః, ప్రీణనో, జీవనః, తర్పణో, బృంహణః, స్థైర్యకరః, క్షీణక్షతసన్ధానకరః, ఘ్రాణ-ముఖ-కణ్ఠౌష్ఠ-జిహ్వాప్రహ్లాదనః, దాహమూర్ఛాప్రశమనః, షట్పదపిపీలికానామిష్టతమః, స్నిగ్ధశ్శీతో గురుశ్చ. ౬౨

వ్యా. అట్టిరసములారిటిలో మధురరసము శరీరమున కనుకూలముగ నుపయోగించి యలవాటుచేయుటవలన శరీరమునందలి రసము, రక్తము, మాంసము, మేదస్సు, అస్థి, మజ్జ, శుక్రము అనునీయేడుధాతువులను, ఓజస్సును వృద్ధినొందించును. ఆయుర్వును వృద్ధిజేయును. మనస్సుకూడిన త్వక్చక్షుశ్శ్రోత్రజిహ్వాఘ్రాణములను ఆరుఇంద్రియములను నిర్దుష్టములుగజేయును. శరీరమునకు బలమును వర్ణమునుకల్గించును. పిత్తమును, విషమును, వాతమును హరించును. దప్పినిశమింపజేయును. చర్మమునకు హితమునుజేయును. వెండ్రుకలకును కంఠస్వరమునకును హితకరము. ప్రీతిని (సంతోషమును) పుట్టించును. దెబ్బలు గాయములుతగిలి మూర్ఛజెందినపుడు దానిని తొలగించి ప్రాణము కల్గించును. ఆత్మేంద్రియములకు తృప్తినొందించును. శరీరము చిక్కియున్నయెడ బలియజేయును. సంధిబంధాదులను అవయవములను స్థిరముగ (దృఢముగ)జేయును. ధాతువులు క్షీణించినవానికి

ధాతువుల వృద్ధినొందించి పోషించును. ఉరఃక్షతముకలవానిని బాగుపరచును. ముక్కును నోటికిని కంఠమునకును పెదవులకును నాలుకకును ఆహ్లాదమును కల్గించును. తాపమును మూర్ఛను శమింపజేయును. (ఇట్టికృత్యములను మధురరసముకల ద్రవ్యముచేయును). మరియు నామధురరసము తుమ్మెదలకును, చీమలకును మిక్కిలి యిష్టమైయుండును. స్నిగ్ధము (జిడ్డు), శీతము (చల్లదనము), గురుత్వము (భారము), అనునీమూడుగుణముల గల్గియుండును.

ఇచ్చట మధుమేహమునందు మూత్రమునందలి తీపినికనిపెట్టుటకై "షట్పదపిపీలికానామిష్టతమః" అని చెప్పబడినది. ప్రమేహనిదానమున "మూత్రేఽభిధావన్తి పిపీలికాశ్చ" "మాక్షికాక్రాన్తం" ఇని మున్నగువాక్యములచేత మూత్రమున చీమలును తేనెటీగెలును గుమికూడినపుడు వానిమూత్రమున తీపి యున్నదని యెరుంగునుపాయములు చెప్పబడినవి. (మధురరసము గుణకరంబును సర్వజనాదరణీయంబు నగుటచే తొలుత జెప్పబడినది.)

మధురరసము నధికముగ నుపయోగించుటచే గల్గురోగములు.

మూ. స ఏవంగుణోఽపి ఏకఏవాత్యర్థముపయుజ్యమానః స్థౌల్యం, మార్దవ, మాలస్యం, అతిస్వప్నం, శ్వాస-కాస-ప్రతిశ్యాయాఽలసక-శీతజ్వరాఽఽనాహాఽఽస్య మాధుర్య-వమథు-సంజ్ఞాస్వరప్రణాశ-గళగణ్డ-గణ్డమాలా-శ్లీపద-గళశోఫ-వస్తిధమనీగళోపలేపాఽక్ష్యామయాన్, అభిష్యన్దమిత్యేవం ప్రభృతీన్ కఫజాన్ వికారాన్ ఉపజనయతి. ౬3

వ్యా. మధురరసము పైజెప్పిన మంచిగుణములగల్గియున్నను ఆరసమును మాత్రమొక్కదానినే (తక్కినరసముల వదలి) విశేషముగ నుపయోగించినయెడ శరీరమును స్థూలముగ జేయును. శరీరపటుత్వమును మాన్పి మృదువుగ జేయును. పనులయందు ప్రాలుమాలికను పుట్టించును. నిద్ర నధికముగ దెచ్చిపెట్టును. మరియు శ్వాసము, కాసము, ప్రతిశ్యాయము (పీనస), అలసకము, శీతజ్వరము, ఆనాహము (కడుపుబ్బరము), నోటితీపి, వాంతి, సంజ్ఞానాశము, కంఠస్వరహాని, గళగండము, గండమాల, శ్లీపదము (బోదకాలు), కంఠమునందువాపు, వస్తియందును ధమనులయందును కుత్తుకయందును ఉపలేపము (కఫము మున్నగునవి జేరియుండుట), అభిష్యందము మున్నగునేత్రరోగములు, ఇవిమున్నగాగల కఫజనితరోగముల గల్గించును. (ఇచ్చట నభిష్యందమనునది నేత్ర

రోగముకావున "అక్ష్యామయాన్" అని చెప్పిననే చాలును. అభిష్యందమని మరల చెప్పుట ప్రౌఢోక్తి. లేక అభిష్యందమన నాసాసిరంధ్రములయందు స్రావమని యర్థము).

అమ్లరసకృత్యములు, గుణములును.

మూ. అమ్లో రసో భుక్తం రోచయతి, అగ్నిం దీపయతి, దేహం బృంహయతి, ఊర్జయతి, మనో బోధయతి, ఇన్ద్రియాణి దృఢీకరోతి, బలం వర్ధయతి, వాతమనులోమయతి, హృదయం తర్పయతి, ఆస్యమాస్రావయతి, భుక్తమపకర్షయతి క్లేశయతి, జరయతి, ప్రీణయతి, లఘురుష్ణః స్నిగ్ధశ్చ. ౬౪

వ్యా. అమ్ల (పులుపు) రసము ఆహారపదార్థమునకు రుచిబుట్టించును. జఠరాగ్నిని దీపింపజేయును (ఆకలి పుట్టించును). శరీరమును బలియజేసి పుష్టిని కల్గించును మనసుకు బోధమును కల్గించును. చక్షురాదీంద్రియములను దృఢముగ జేయును. బలమును వృద్ధి నొందించును. వాతమును అనులోమముగ సంచరింప జేయును. హృదయమునకు తృప్తి నొందించును. నోట నీరు స్రవింపజేయును. భుజింపబడిన యాహారము నుడికించి జీర్ణించి స్థలాంతరమునకు లాగును. ఆహారమునందు ప్రీతి బుట్టించును. మరియు నాయమ్లరసము లఘుత్వంబును (తేలికయు), ఉష్ణంబును, స్నిగ్ధంబు ననుగుణముల గల్గియుండును.

అమ్లరసము నధికముగ నుపయోగించుటచే గల్గురోగములు.

మూ. స ఏవం గుణోఽపి ఏకఏవాఽత్యర్థ ముపయుజ్యమానః దన్తాన్ హర్షయతి, తర్పయతి, నిమీలయతి అక్షిణీ, సంవీజయతి లోమాని, కఫం విలాపయతి, పిత్తమభివర్ధయతి, రక్తందూషయతి, మాంసం విదహతి, కాయం శిథిలీకరోతి, క్షీణ-క్షత-కృశ-దుర్బలానాం శ్వయథు మాపాదయతి, అపిచ క్షతాఽభిహతదష్ట దగ్ధభగ్న శూనచ్యుతాఽవమూత్రిత పరిసర్పితమర్దితచ్ఛిన్న విద్ధోత్పిష్టాదీన్ పాచయత్యాగ్నేయస్వభావాత్, పరిదహతి కణ్ఠ మురోహృదయం చ. ౬౫

వ్యా. అట్టి యమ్లరసము పైజెప్పినమంచిగుణములు కల్గియుండినను దాని నొక్క దానినే యధికముగ నుపయోగించినయెడ దంతములను పులియజేయును. అధికముగ తృప్తినొందించి వెక్కసమును కల్గించును. కన్నుల మూయునట్లు చేయును. వెండ్రుకల

జుమ్మరింపజేయును. గడ్డగట్టినకఫమును పలుచగజేయును. పిత్తమును వృద్ధినొందించును. శరీరమునందలి రక్తమును చెరచును. మాంసమును దహింపజేయును (మంటబుట్టించును), శరీరావయవముల శిథిలములుగజేయును. ధాతువులు క్షీణించినవారికిని, ఉరఃక్షతము కల్గినవారికిని, కృశించినవారికిని, బలహీనులకును వాపునుపుట్టించును. మరియు గాయము తగులుట, దెబ్బలు తగులుట, జంతువులచే కరవబడుట, నిప్పుచే కాలుట, అవయవాదులు విరుగుట, వాపు, సంధిబంధాదులు జారుట, మూత్రము విషముగ గల్గినకీటాదుల మూత్రము శరీరముపై సోకుట, విషజంతువులు శరీరముపై ప్రాకులాడుట, దోగికొనుట, కత్తిమున్నగువానిచే ఛేదింపబడుట, శూలముమున్నగు నాయుధములు గ్రుచ్చుకొనుట, శరీరమునం దొరిబిడికల్గుట. ఇవి మున్నగువానిని పచింపజేయును. కంఠమునందును, హృదయమునందును, రొమ్మునందును మంటబుట్టించును అమ్లరసము అగ్నితత్వముకల్గినది కావున పైజెప్పినక్షతాదులను పచింపజేయుననియు, కంఠహృదయవక్షస్థ్సలముల యందు మంటబుట్టించుననియు భావము.

లవణరసకృత్యములు, గుణములును.

మూ లవణో రసః పాచనః, క్లేదనః, దీపనః, చ్యావనః, ఛేదనః, భేదనః, తీక్ష్ణః, సరో, వికాస్యధస్స్రంస్యవకాశకరో, వాతహరః, స్తమ్భబన్ధసఙ్ఘాతవిధమనః, సర్వరసప్రత్యనీకభూతః; ఆస్యమాస్రావయతి, కఫం విష్యన్దయతి, మార్గాన్ శోధయతి, సర్వాశరీరావయవాన్ మృదూకరోతి, రోచయత్యాహారం, ఆహారయోగీ, నాత్యర్థగురుః, స్నిగ్ధః, ఉష్ణశ్చ. ౬౬

వ్యా. లవణరసము (ఉప్పు) భుజింపబడిన యాహారమును పచింపజేయును. ఆహారమును మృదువుగజేయును. జఠరాగ్నిని జ్వలింపజేసి యాకలిపుట్టించును. మలమును వెడలించును. కఫము మున్నగువానిని చ్ఛేదించును. గట్టిగనుండుమలమును భేదించును. తీక్ష్ణముగ నుండును. శరీరమున సూక్ష్మావకాశములయందును వ్యాపించును. వ్యాపించు స్వభావముకల్గినది. మలాదుల నధోమార్గమున స్రవింపజేయును. అవకాశమును కల్గించును. (కడుపు నిండియున్నపుడు అట్టి యపక్వపదార్థమును తొలగించి యెడము కల్గించును). వాతమును హరించును. స్తంభించిన యవయవముల సడలించును. సంధిబంధములు పట్టియున్నదాని విడదీయును. ఘనీభవించిన కఫాదులను కరగించును. మరియు నీరసముప్రమాణమునకన్న కొంచెము అధికమైనయెడ తక్కిన మధురాదిరసములకు విరుద్ధమై వానిరుచిని చెరచును. నోటనీరును స్రవింపజేయును. గట్టిగనుండు

కఫమును ద్రవింపజేసి స్రవింపజేయును. స్రోతోమార్గములను శుభ్రపరచును. శరీరావయవములనన్నిటిని మెత్తబరచును. ఆహారమును రుచింపజేయును. ఆహారపదార్థములతో గూర్చుటకు యుక్తముగనుండును. కొంచెముగ గురుత్వమును కల్గియుండును. స్నిగ్ధ-ఉష్ణ గుణములు కల్గియుండును.

లవణరసము నధికముగ నుపయోగించుటచే గల్గురోగములు.

మూ. స ఏవంగుణోఽపి ఏక ఏవాత్యర్థ ముపయుజ్యమానః పిత్తం కోపయతి, రక్తం వర్ధయతి, తర్షయతి, మూర్ఛయతి,(మోహయతి), తాపయతి, దారయతి, కుష్ణాతి మాంసాని, ప్రగాలయతి కుష్ఠాని, విషం వర్ధయతి, శోఫాన్ స్ఫోటయతి, దన్తాంశ్ఛ్యా(శ్యా)వయతి, పుంస్త్వముపహన్తి, ఇన్ద్రియాణ్యుపరుణద్ధి, వలీపలిత ఖాలిత్యమాపాదయతి అపిచ లోహితపిత్త- అమ్లపిత్త-వీసర్ప-వాతలోహిత-విచర్చిక-ఇన్ద్రలుప్తప్రభృతీన్ వికారానుపజనయతి. ౭౭

వ్యా. లవణరసము పైజెప్పినగుణములు కల్గియున్నను దాని నొక్కదానినే యధికముగ నుపయోగించినచో పిత్తమును ప్రకోపింపజేయును. రక్తము నధికముగ వృద్ధి నొందించును. అధికముగ దప్పిని కల్గించును. చిత్తభ్రమమును గల్గించును. మూర్ఛ నొందించును. తాపమును బుట్టించును. చర్మమును పగులదీయును. మాంసమును కరగించును. కుష్ఠములనుండి నీరును స్రవింపజేయును. శరీరమున విషమున్నపుడు దానిని వృద్ధినొందించును. వాపులను పగులదీయును. దంతముల నల్లగజేయును. పురుషత్వమును (శుక్రమును) నశింపజేయును. చక్షురాదీంద్రియవ్యాపారముల నిరోధించును. వలీపలితములను (శరీరముపై ముడతలను వెండ్రుకల నెరపును) కల్గించును. తలవెండ్రుకల నూడ రాల్చి బట్టగట్టునట్లుచేయును. మరియు రక్తపిత్తము, అమ్లపిత్తము, విసర్పము, వాతరక్తము, విచర్చిక, ఇంద్రలుప్తము మున్నగురోగములను కల్గించును.

కటురసకృత్యములు, గుణములును.

మూ. కటుకోరసో వక్త్రం శోధయతి, అగ్నిం దీపయతి, భుక్తం శోషయతి, ఘ్రాణమాస్రావయతి, చక్షుర్విరేచయతి, స్ఫుటీకరోతీన్ద్రియాణి. అలసక - శ్వయథూపచయోదార్దాభిష్యన్ద స్నేహస్వేదక్లేదమలానుపహన్తి, రోచయత్యన్నం, కణ్డూర్వినాశయతి,

వ్రణానవసాదయతి, క్రిమీన్ హినస్తి, మాంసం విలిఖతి, శోణితసఙ్ఘాతం భినత్తి, బన్ధాంశ్ఛిన్త్తి-మార్గాన్ వివృణోతి, శ్లేష్మాణం శమయతి, లఘురుష్ణో రూక్షశ్చ. ౬౪

వ్యా. కటురసము (కారము) నోటిమలినమును పారందోలి శుభ్రపరచును, జఠరాగ్నిని దీపింపజేసి యాకలి బుట్టించును. భుజింపబడిన యాహారమునందలి ద్రవమును పీల్చి శోషింపజేయును. నాసారంధ్రములనుండి ద్రవమును స్రవింపజేయును. కన్నులనుండి నీరు మొదలగుమలముల వెడలించును. చక్షురాదీంద్రియములను స్ఫుటముగ జేయును. అలసకము (విరేచనరూపమైన వ్యాధివిశేషము), వాపు, ఒడలిబలుపు, ఉదర్దము (దద్దులు), అభిష్యందము (కండ్లలో నీరుగారు నేత్రవ్యాధి, లేక శరీరమునందలి రంధ్రములనుండి స్రవించురోగము), శరీరమునందలి జిడ్డు, చెమట, ద్రవము, మలములు వీని నన్నింటిని పోగొట్టును. అన్నమును రుచింపజేయును. దురదను పోగొట్టును. వ్రణముల మాన్పును. అన్తరబాహ్యక్రిములను చంపును. శరీరమునందలి మాంసమును లేఖనముచేయును. గడ్డకట్టిన రక్తమును భేదించును. శరీరబంధములను (అవయవముల పట్టును) విడదీయును. స్రోతోమార్గముల నడ్డులేకుండునట్లు చేయును. కఫమును శమింపజేయును. లఘుత్వము (తేలిక), ఉష్ణము (వేడి), రూక్షత్వము (జిడ్డులేకుండుట) అను నీగుణములు కల్గియుండును.

కటురసాతిమాత్రోపయోగమున గల్గురోగములు.

మూ. స ఏవంగుణోఽపి ఏక ఏవాత్యర్థ ముపయుజ్యమానః విపాకప్రభావాత్ పుంస్త్వముపహన్తి, రసవీర్యప్రభావాన్మోహయతి, గ్లాపయతి, సాదయతి, కర్షయతి, (వర్ధయతి), మూర్ఛయతి, నమయతి, తమయతి, భ్రమయతి, కణ్ఠం పరిదహతి, శరీరతాపముపజనయతి, బలం క్షిణోతి, తృష్ణాం జనయతి, వాయ్వగ్నిబాహుళ్యాత్ భ్రమ-దవథు-(మద-వమథు)-కమ్ప-తోద-భేదైః చరణభుజపార్శ్వపృష్ఠప్రభృతిషు, మారుతజాన్ వికారాన్ ఉపజనయతి. ౬౫

వ్యా. కటురసము పైజెప్పినగుణముల గల్గియున్నను దాని నొక్కదానినే మితిమీరి యుపయోగించినచో దానివిపాకముయొక్క ప్రభావమునంజేసి పురుషత్వమును (శుక్రమును) నశింపజేయును. రసముయొక్కయు వీర్యముయొక్కయు ప్రభావమునం

జేసి చిత్తభ్రమమును కల్గించును. మనస్సంతోషమును హరించును. శరీరమును కృశింప జేయును. ధాతువుల క్షీణింపజేయును. మూర్ఛ కల్గించును. శరీరమును వంగునట్లుచేయును. చీకటిలోనున్నవిధముగ కండ్లబూచులు గ్రమ్మజేయును. చక్రముపైనున్నవానివలె నొడలు తిరుగునట్లు చేయును. కుత్తుకలో మంటబుట్టించును. శరీరమున మంటను వేడిని పుట్టించును. శరీరబలమును నశింపజేయును. డప్పిని కల్గించును.

మరియు నీకటురసము వాయ్వగ్నిబాహుళ్యముచే కల్గినది కావున అట్టికారణమునం జేసి పాదములు, భుజములు, ఇరుప్రక్కలు, వీపు మున్నగునవయవములయందు భ్రమము, కంపము, పోటు, పగులదీయువిధముగ బాధ, ఇట్టియుపద్రవములతోగూడిన వాతరోగముల గల్గించును.

ఇచ్చట చరణాద్యవయవములయందు వాతరోగములు ప్రాయికముగ కల్గును కావున నుదహరింపబడినది. మరియు "విపాకప్రభావాత్" "రసవీర్యప్రభావాత్" అను హేతువులు ఉదాహరణముగ జూపబడినవి. దీనినిబట్టి తక్కినరసములయందు విపాక రసవీర్యములకు సంబంధించిన కార్యముల నూహించునది. (తక్కినరసములయందును వానివానికి జెప్పిన కృత్యములు రసవీర్యవిపాకకృత్యములని యర్థము. కటురసమునకు విపాకము కటువుగనే యుండును. ఆయారసముల విపాకములు క్రింద వివరింపబడును)

తిక్తరసకృత్యములు, గుణములు.

మూ. తిక్తో రసః స్వయమరోచిష్ణుః, అరోచకఘ్నః, విషఘ్నః, క్రిమిఘ్నః, మూర్ఛా-దాహ-కణ్డూ-కుష్ఠ-తృష్ణా-ప్రశమనః, త్వఙ్మాంసయోః స్థిరీకరణః, జ్వరఘ్నో, దీపనః, పాచనః, స్తన్యశోధనో, లేఖనః, క్లేదమేదోవసామజ్జలసీకా పూయస్వేదమూత్రపురీషపిత్తశ్లేష్మోపశోషణః, రూక్షశ్శీతో లఘుశ్చ. ౭౦

వ్యా. తిక్తరసము (చేదు) తినుటకు రుచికరముగనుండదు. అయినను అరోచకమును హరించును. విషమును క్రిములను హరించును. మూర్ఛ, తాపము, దురద, కుష్ఠరోగము, దప్పి వీనినన్నిటెని శమింపజేయును. చర్మమును మాంసమును దృఢపరచును. జ్వరమును హరించును. అగ్నిని దీపింపజేసి యాహారమును జీర్ణింపజేయును. స్తన్యమును (చనుబాలను) శుభ్రపరచును. దోషముల (మలాదుల) లేఖనముచేయును. ద్రవము, మేదస్సు, వస (మాంసస్నేహము), మజ్జ (మూలగ), చీము, చెమట, మూత్రము, పురీషము, పిత్తము, శ్లేష్మము, వీనిని శోషింపజేయును. రూక్షశీతలఘుగుణముల గల్గియుండును.

తిక్తరసము నధికముగ నుపయోగించుటచే గల్గురోగములు.

మూ. స ఏవంగుణోఽపి ఏక ఏవాత్యర్థ ముపయుజ్యమానః రౌక్ష్యాత్ ఖరవిశదస్వభావాచ్చ రసరుధిరమాంసమేదోఽస్థిమజ్జశుక్రాణ్యుచ్ఛోషయతి, స్రోతసాం ఖరత్వముపపాదయతి, బలమాదత్తే, కర్షయతి, గ్లపయతి, మోహయతి, భ్రమయతి, వదనముపశోషయతి, అపరాంశ్చ వాతవికారానుపజనయతి. ౭౧

వ్యా. తిక్తరసము పైజెప్పినగుణముల గల్గియున్నను దానినొక్కదానినే యధికముగ మితిమీరి యుపయోగించినయెడ రూక్షగుణంబును ఖరవిశదస్వభావంబును కల్గియుండుటవలన రసము, రక్తము, మాంసము, మేదస్సు, అస్థులు, మజ్జ, శుక్రమునను సప్తధాతువులను శోషింపజేయును. స్రోతోమార్గముల ద్రవము నెండించి కరకుదనమును కల్గించును. శరీరబలమును నశింపజేసి కృశింపజేయును. హర్షమునునశింపజేయును. మూర్ఛ నొందించును. ఒడలు తిరుగునట్లుచేయును. నోట ద్రవము నెండించును. ఇవియేగాక యితరములగు వాతరోగముల గూడ కల్గించును.

కషాయరసకృత్యములు, గుణములును.

మూ. కషాయో రసః సంశమనః, సంగ్రాహీ, సన్ధారణః, పీడనో, రోపణః, శోషణః, స్తమ్భనః, శ్లేష్మరక్తపిత్తప్రశమనః, శరీరక్లేదస్యోపయోక్తా, రూక్షశ్శీతో గురుశ్చ. ౭౨

వ్యా. కషాయరసము (వగరు) దోషముల శమింపజేయును. విరేచనాదుల నిరోధించును. మలాదుల వెడలనీయక ధరింపజేయును. వ్రణవ ల బిగదీయును. వ్రణముల మాన్పును. ద్రవమును శోషింపజేయును. ఆమమును స్తంభింపజేయును.(పక్వముకానిపదార్థమును ఆమాశయముననే స్తంభింపజేయును). శ్లేష్మమును రక్తమును పిత్తమును శమింపజేయును. శరీరమునందలి ద్రవమునుపీల్చును. రూక్ష శీత గురు గుణములగల్గియుండును.

ఇచ్చట "రూక్షశ్శీతో లఘుశ్చ" అను పాఠాంతరమున అకారమును ప్రశ్లేషము చేసి 'అలఘుః' అని విభజించనగును. గురువు అని యర్థము. వాగ్భటాచార్యులును "కషాయః పిత్తకఫహా గురురస్రవిశోధనః" అని గురుగుణమునే చెప్పిరి. సుశ్రుతాచార్యులు"కషాయో రసో లాఘవాత్ వాతం వర్ధయతి"అని లాఘవమును చెప్పినది విపాకకృతలాఘవమని యెఱుంగునది. కషాయము విపాకమున కటువగుటచే లఘుత్వము సంగతమగును. ప్రకృతమున 'గురుశ్చ' అనుపాఠము నిర్వివాదము.

—॥ కషాయరసము నధికముగ నుపయోగించుటచే గల్గురోగములు. ॥—

మూ. స ఏవం గుణోఽపి ఏక ఏవాత్యర్థముపయుజ్యమానః ఆస్యం శోషయతి, హృదయం పీడయతి, ఉదరమాధ్మాపయతి, వాచం నిగృహ్ణాతి, స్రోతాంస్యవబధ్నాతి, శ్యావత్వమాపాదయతి, పుంస్త్వముపహంతి, విష్టభ్య జరాం గచ్ఛతి, వాతమూత్ర పురీష రేతాంసి అవగృహ్ణాతి, కర్శయతి, గ్లాపయతి, తర్షయతి, స్తమ్భయతి, ఖరవిశదరూక్షత్వాత్ పక్షవధగ్రహాఽపతానకాఽర్దితవాతప్రభృతీంశ్చ వాతవికారానుపజనయతి. ౭౩

వ్యా. కషాయరసము పైజెప్పినగుణములు కల్గియున్నను దాని నొక్కదానినే యధికముగ నుపయోగించినచో నోటిని యెండించును. హృదయమున పట్టినట్లు బాధ కల్గించును. కడుపు నుబ్బరింపజేయును. కూతను బంధించి మాటవెడలనీయక పట్టు బట్టును. స్రోతోరంధ్రముల బంధించును. శరీరముపై శ్యామలవర్ణమును కల్గించును. పుంస్త్వమును నశింపజేయును. మలమును బంధించి కడుపులో గడబిడచేసి జీర్ణమగును. వాతమును మూత్రమును పురీషమును శుక్రమును వెడలనీయక బంధించును. శరీరమును కృశింపజేయును. హర్షమును నశింపజేయును. దప్పిని కల్గించును. అవయవాదులను స్తంభింపజేయును. ఖరవిశదరూక్షగుణములు కల్గియుండుటంబట్టి వాతమును ప్రకోపింప జేసి పక్షవధము, పార్శ్వగ్రహము, అపతానకము, అర్దితము మున్నగువాతరోగముల గల్గించును.

—॥ షడ్రసములగుణ-అవగుణములు మాత్రాధీనములనుట. ॥—

మూ. ఇత్యేవమేతే షడ్రసాః పృథక్త్వేనైకత్వేన వా మాత్రశః సమ్యగుపయుజ్యమానాః ఉపకారకరా భవన్తి అధ్యాత్మలోకస్య; అపకారకరాః పునరతోఽన్యథా ఉపయుజ్యమానాః; తాన్విద్వానుపకారార్థమేవ మాత్రశః సమ్యగుపయోజయేత్. ఇతి.

వ్యా. పైజెప్పినరీతిగ నారురసములను తగినపరిమాణము ననుసరించి వేరువేరుగ నైనను, ఒకటిగ రెండేసిమూడేసి యనేకరసముల నొకటిగ జేర్చి తగినపరిమాణము గల్పించియైన నుపయోగించినచో ప్రాణికోటి కుపకారమును కల్గించును. అటుగాక పరిమితిలేక మితిమీరి యుపయోగించినచో రోగరూపమైన యపకారమును కల్గించును. కావున విద్వాంసుడగు వైద్యవరుడు పైజెప్పిన రసకృత్యములను గుణాదులను చక్కగ

గమనించి ప్రాణికోటి కుపకారమును గల్గింపగోరి యుక్తమైనపరిమితిని కల్పించి విధ్యుక్త ప్రకారము చక్కఁగ నుపయోగింపవలెను.

ఉష్ణశీతద్వివిధవీర్యనిర్ణయము.

మూ. శీతం వీర్యేణ, యద్ద్రవ్యం మధురం రసపాకయోః,
తయోరమ్లం యదుష్ణం చ, యద్ద్రవ్యం కటుకం తయోః. ౭౫

వ్యా. ఏద్రవ్యము రసమునందును విపాకమునందును మధురముగ నుండునో అట్టి ద్రవ్యము వీర్యముచే శీతముగ నుండును. (రసవిపాకములయందు మధురముగనుండు ద్రవ్యము శీతవీర్యము కల్గియుండునని భావము.) మరియు రసవిపాకములయందు అమ్లముగనుండుద్రవ్యము ఉష్ణవీర్యము కల్గియుండును. మరియు రసవిపాకములయందు కటుకముగనుండు ద్రవ్యము కూడ ఉష్ణవీర్యము కల్గియుండును.

ఇచ్చట "ఏద్రవ్యము రసముచే మధురమో అయ్యది శీతవీర్య"మని చెప్పక "రసపాకయోః" అని చెప్పుటచేత మధురరసోచితపాకము కలద్రవ్యము శీతవీర్యమని యర్థము. (రసమునందైనను విపాకమునందైనను మధురమైనద్రవ్యము శీతవీర్యమని ఫలితార్థము). ఈరీతిగనే యమ్లకటుకములకును ఉష్ణవీర్యము నెరుంగునది. రసవిశేషమును బట్టియు, విపాకవిశేషమునుబట్టియు శీత-ఉష్ణవీర్యముపరిజ్ఞానము నెరుంగవలెనని భావము. (విపాకము క్రింద వివరింపబడును).

రసమూలకముగ ద్రవ్యగుణనిర్దేశమున విశేషవిధి.

మూ. తేషాం రసోపదేశేన నిర్దేశ్యో గుణసఙ్గ్రహః,
వీర్యతోఽవిపరీతానాం పాకతశ్చోపదేక్ష్యతే. ౭౬
యథా పయో యథా సర్పిః యథా వా చవ్యచిత్రకౌ,
ఏవమాదీని చాన్యాని నిర్దిశేద్రసతో భిషక్. ౭౭

వ్యా. మధురాదిరసములకు గుణముల చెప్పునపుడు "తత్ర మధురో రసః...... శీతో గురుశ్చ"ఇత్యాదిగ్రంథముచేత మధురాదిద్రవ్యములకు రసద్వారకముగ గుణములు నిర్దేశింపబడినవి. అందు మధురతిక్తకషాయరసములు కలద్రవ్యములకు శీతగుణంబును, కటు-అమ్ల-లవణరసములు కలద్రవ్యములకు ఉష్ణగుణంబును చెప్పబడినది. అట్టినిర్ణయము వీర్యముచేతను విపాకముచేతను విపరీతము (విరుద్ధము) కాని మధురాదిరసములుగల క్షీరాదిద్రవ్యములకు మాత్రము నిర్దేశింపదగును; కాని వీర్యవిపాకములకు విరుద్ధములైన రసములుకలద్రవ్యములకు నిర్దేశింపదగదు.

వివరణము:—"కటుతిక్త........లవణస్తథా" అనుశ్లోకముచేత కటుతిక్త కషాయరసములకు కటువిపాకంబును, అమ్లరసమునకు అమ్లవిపాకంబును, మధురలవణములకు మధురవిపాకంబు నుపదేశింపబడును. "శీతం వీర్యేణ........కటుకం తయోః" అనుశ్లోకముచేత రసవిపాకములచే మధురమైనద్రవ్యము శీతవీర్యమగుననియు, అట్టి రసవిపాకములచే నమ్లంబైనను కటుకంబైనను అట్టిద్రవ్యము ఉష్ణవీర్యమనియు నిర్ణయింపబడినది. ఇట్టి నిర్ణయము ననుసరించి వీర్యమునకును విపాకమునకు విరుద్ధముకాని మధురాది రసములు కలద్రవ్యములు ఆయారసములకు నియమింపబడిన శీతగుణంబైనను ఉష్ణగుణంబైనను కల్గియుండునని చెప్పదగును. అటుగాక రసవిపాకములకు విరుద్ధమైయున్నచో రసమూలకముగ వానిగుణము నిర్దేశింపదగదు. (కొన్నిద్రవ్యములయందు రసమునకు విహితమైన వీర్యవిపాకములుగాక వ్యత్యస్తముగకూడ కల్గును. అట్టి యెడ రసమునకు విహితమైనగుణము ద్రవ్యమునకు చెప్పదగదని భావము.)

వీర్యవిపాకములకు విపరీతముకానిరసమున కుదాహరణము "యథాపయః...... భిషక్" అని యుపదేశింపబడినది:—క్షీరము (ఆవుపాలు), చవ్యము, చిత్రమూలము, మున్నగునవి వీర్యవిపాకములకు విపరీతముకానిరసము కల్గినవికావున అయ్యవి రసమునకు చెప్పబడినగుణములు కల్గియుండునని రసమూలకముగ గుణనిర్దేశము వైద్యుడు చేయవలెనని యర్థము.

ఇచ్చట పాలును నెయ్యియు మధురరసంబును మధురవిపాకంబును నగును. శీతవీర్యముగ నుండును. కావున నీరెండును వీర్యవిపాకములకు విపరీతముకాని మధురరసము కల్గినవి. దానంజేసి యీరెండును రసద్వారకముగ శీతగుణము కల్గినదని యెరుంగునది. చవ్యచిత్రకములకు నిత్తెరంగున రసద్వారకముగ గుణనిర్దేశము చేయదగును. "ఏవమాదీని" అనుటచేత గోధుమలు మున్నగు వీర్యవిపాకావిపరీతముల కిత్తెరంగున గుణనిర్దేశము చేయదగును.

మరియు పిప్పలి కటురసము కల్గినది. విపాకమున మధురమగును. కటురసమునకు కటువిపాకము సహజము. అటుగాక విరుద్ధమగు మధురవిపాకము కల్గినది. కావున రసద్వారకముగ ఉష్ణగుణమును చెప్పదగదు. మధురవిపాకము ననుసరించి శీతగుణమునే నిర్దేశింపనగునని యెరుంగునది.

రసాదివైపరీత్యమున గుణనిర్దేశనిర్ణయము.

మూ. మధురం కిఞ్చిదుష్ణం స్యాత్ కషాయం తిక్తమేవ చ,
యథా మహత్పఞ్చమూలం, యథాఽబ్జానూపమామిషం. ౭౮
లవణం సైన్ధవం నోష్ణం, అమ్లమామలకం తథా,

వ్యా. మధురరసములుకల ద్రవ్యములలో నొకానొకటి యుష్ణగుణమగును. అత్తెరంగుననే కషాయతిక్తరసములు కలద్రవ్యములలో కొన్ని యుష్ణగుణములగును. మధురరసముకలద్రవ్యము విపాకభేదముచే నుష్ణవీర్యమగును. ఎట్టులన జలజంతువుల మాంసంబును అనూపజంతువులమాంసంబును మధురరసంబైనను వీర్యముచే నుష్ణంబగును. కషాయతిక్తరసములు ఒకప్పుడు ఉష్ణవీర్యము లగును. ఎట్టులన.—బిల్వాదిమహాపంచమూలములు కషాయతిక్తరసములు కల్గియున్నను శీతవీర్యములుగాక ఉష్ణవీర్యములగును.

మరియు లవణరసము ఉష్ణగుణము కల్గియున్నను, సైంధవలవణము ఉష్ణముగాక శీతవీర్యమగును. ఉసిరికాయ అమ్లరసముగుటచే నుష్ణగుణమగుట యుక్తముగనున్నను, అటుగాక శీతవీర్యమగును. ఇది రసాదివిపరీతవీర్యగుణకల్పనక్రమము.

కొన్నిద్రవ్యములలో రసమునకు విరుద్ధగుణములు.

మూ. అర్కాఽగురుగుడూచీనాం తిక్తానాముష్ణముచ్యతే. ౭౯
కిఞ్చిదమ్లం హి సఙ్గ్రాహి కిఞ్చిదమ్లం భినత్తి చ,
యథా కపిత్థం సఙ్గ్రాహి, భేది చామలకం తథా. ౮౦

వ్యా. మరియుం జిల్లేడు, అగరు, తిప్పతీగె ఈమూడును తిక్తరసము కల్గియున్నను ఉష్ణవీర్యములగును. (తిక్తరసము శీతగుణము శీతవీర్యను కల్గియుండవలసినను జిల్లేడు మున్నగునవి వీర్యముచే విపరీతముగ నుష్ణమై యుండునని భావము.) మరియు నమ్లరసము కలద్రవ్యములలో కొన్ని మలమును బద్ధగించును. కొన్ని మలమును భేదించును. ఎట్టులన:—వెలగ అమ్లరసము కల్గియుం మలమును బంధించును. ఉసిరికకాయ యమ్లరసమైయ్యును మలమును భేదించును.

మూ. కషాయ స్తమ్భనశ్శీతః సోఽభయాయామతోఽన్యథా,
పిప్పలీ నాగరం వృష్యం, కటు చాఽవృష్యముచ్యతే ౮౧

వ్యా. కషాయరసము స్తంభనంబును శీతగుణంబునునగును. అట్టి కషాయరసముకల కరకకాయ పైజెప్పినగుణములకు విపరీతముగ మలము భేదించును. ఉష్ణవీర్యము కల్గియుండును. మరియుం పిప్పళ్లును శుంఠియు కటురసము కల్గియుండియుం వృష్యము(శుక్రవర్ధకము)లగును. కటురసకృత్యము అవృష్యత్వము అయినను దానికివిపరీతముగ వృష్యము లగును. (ఈరెండును కటుకరసము కల్గియున్నను కటువిపాకములు కాక రసవిపరీతమైన మధురవిపాకము కల్గియుండును. దానంజేసి వృష్యములని భావము).

మూ. తస్మాద్రసోపదేశేన న సర్వం ద్రవ్యమాదిశేత్,
దృష్టం తుల్యరసేఽప్యేవం ద్రవ్యే ద్రవ్యే గుణాన్తరం. ౮౨

వ్యా. పైజెప్పినరీతిగ సమానరసములు కల ద్రవ్యములయందును గుణాంతరము (గుణభేదము) కానవచ్చుచున్నది. కావున ద్రవ్యములకు కేవలము రసములబట్టియే గుణాదుల నిర్ణయింపవలనుపడదు. (కావున రసవీర్యాద్యనుసారముగ వానివానిగుణాంతరముల ననుభవసిద్ధముగ నిర్ణయింపనగునని భావము.)

రసములకు నిర్ణీతములైనగుణములకు రసభేదముచే తారతమ్యము.

మూ. రౌక్ష్యాత్కషాయో రూక్షాణాం ఉత్తమో మధ్యమః కటుః,
తిక్తోఽవరః తథోష్ణానాముష్ణత్వాల్లవణః పరః. ౮౩
మధ్యోఽమ్లః కటుకశ్చాన్త్యః; స్నిగ్ధానాం మధురః పరః,
మధ్యోఽమ్లః లవణశ్చాన్త్యః రసస్స్నేహాన్నియచ్ఛతి (న్నిరుచ్యతే)
మధ్యోత్కృష్టావరాః శైత్యాత్ కషాయ-స్వాదు - తిక్తకాః,
స్వాదుర్గురుత్వాదధికః, కషాయాల్లవణోఽవరః. ౮౪
అమ్లాత్కటుః తతస్తిక్తో లఘుత్వాదుత్తమోత్తమః,

వ్యా. కషాయాదిద్రవ్యములకు రూక్షాదిగుణములు గుణనిర్దేశమున చెప్పబడినది. అట్టిగుణములకు రసభేదములచే తారతమ్యము "రౌక్ష్యాత్కషాయః" ఇత్యాదిగ్రంథముచే నిర్ణయింపబడును.—రూక్షద్రవ్యములలో కషాయరసము కలద్రవ్యము రూక్షత్వముచే నుత్తమముగ నుండును. కటురసద్రవ్యము మధ్యమముగను, తిక్తరసద్రవ్యము అధమముగను ఉండును. (కషాయరసమున రూక్షత్వమధికముగను, కటురసమున మధ్యమముగను, తిక్తరసమున స్వల్పముగను ఉండునని భావము. ఇత్తెరంగుననే క్రింద చెప్పబడు నుష్ణాదులకును తారతమ్యము నెరుంగునది.)

ఉష్ణగుణముచే లవణరసము ఉత్తమంబును, మధురరసము మధ్యమంబును, కటురసము అధమంబును నగును. స్నిగ్ధద్రవ్యములలో స్నిగ్ధత్వముచే మధురరస ముత్తమంబును, అమ్లరసము మధ్యమంబును, లవణరసము అధమంబునగును.

శీతత్వగుణము కషాయరసమున మధ్యమముగను, మధురరసమున నుత్తమముగను, తిక్తరసమున అధమముగను ఉండును.

గురుత్వము మధురరసమున నధికముగను, కషాయరసమున మధ్యమముగను, లవణరసమున స్వల్పముగను ఉండును.

లఘుత్వముచేత అమ్లరసమునకన్న కటురసంబును, దానికన్న తిక్తరసంబును ఉత్తమోత్తమములు. (లఘుత్వము తిక్తరసమున నధికముగను, కటురసమున మధ్యమంబుగను, అమ్లరసమున స్వల్పముగను ఉండునని భావము.)

గుణతారతమ్యమున మతాంతరము.

మూ. కేచిల్లఘూనామవరమిచ్ఛన్తి లవణం రసం. ౮౬
గౌరవే లాఘవే చైవ సోఽవరస్తూభయోరపి,

వ్యా. కొందరాచార్యులు లఘుగుణముకల ద్రవ్యములలో లవణరసము అధమమని (అల్పలాఘవముకలదని) చెప్పెదరు. ఈ రెండుమతములయందును లఘుత్వమునందును గురుత్వమునందును లవణరసము అధమముగనే యుండునని యభిప్రాయము.

వివరణము:—ఈతంత్రకారుడు "స్వాదుర్గురుత్వాదధికః కషాయాల్లవణోఽవరః" అనువాక్యముచేత లవణరసము మధుర కషాయరసములకన్న స్వల్పముగ గురుత్వము కల్గియుండునని చెప్పెను గాన వీరిమతమున లవణరసము అల్పగురువు. ఇంకొక మతమున లఘుగుణముకల అమ్ల కటు తిక్తరసములకన్న కొంచెము గురుత్వము కల్గియుండునని యభిప్రాయము. వీరిమతమునను అమ్లాది మూడురసములయందు గురుత్వము బొత్తుగ లేదు. లవణరసమున అటుకాక కొంచెముగ గురుత్వము కల్గియుండుననియు అమ్లరసమునకన్న కొంచెము లాఘవమును కల్గియుండుననియు నభిప్రాయము. ఈ రెండు మతములయందును గౌరవమునందైనను, లాఘవమునందైనను లవణరసము అవరము. ఉభయమతములయందును లవణరసము అల్పగురువనుట నిర్వివాదమని "సోఽవరస్తూభయోరపి" అని ప్రతిసంస్కర్త మతద్వయమునకు సామరస్యమును చెప్పెను.

త్రివిధవిపాకలక్షణములు.

మూ. పరం చాతో విపాకానాం లక్షణం సంప్రచక్ష్యతే, ౮౭
కటుతిక్తకషాయాణాం విపాకః ప్రాయశః కటుః,
అమ్లోఽమ్లం పచ్యతే స్వాదుర్మధురం లవణస్తథా. ౮౮

వ్యా. పిమ్మట నీక్రింద విపాకలక్షణము చెప్పబడును.—("జాఠరేణాగ్నినా యోగాద్యదుదేతి రసాన్తరం, రసానాం పరిణామాన్తే సవిపాక ఇతిస్మృతః" అను తంత్రాంతరవాక్యముచేత విపాకసామాన్యలక్షణము చెప్పబడినది. మధురాదిరసములుకల ద్రవ్యములను భుజించినయెడ నయ్యవి జాఠరాగ్నిసంబంధమునం జేసి జీర్ణమయిన పిదప కల్గునట్టిరూపాంతరము విపాకమని యర్థము. అయ్యది మధుర, అమ్ల, కటు భేదములచే మూడువిధములని "త్రిధా విపాకో ద్రవ్యస్య స్వాద్వమ్లకటుకాత్మకః" అనువాక్యముచే వాగ్భటాచార్యులు చెప్పిరి.)

అందు కటుతిక్తకషాయరసములుకల ద్రవ్యములు ప్రాయికముగ కటువిపాకము కల్గియుండును. (అట్టిరసములుకల ద్రవ్యములను భుజించినచో జాఠరాగ్ని సంయోగమునం జేసి జీర్ణమైనపిదప కటురసముగ పరిణమించునని భావము.) అమ్లరసముకల ద్రవ్యము అమ్లముగనే తరుచుగ విపాకము జెందును. మధురలవణరసములుకల ద్రవ్యములు తరుచుగ మధురముగనే విపాకము జెందును.

ఇచ్చట కేవలరసములకు (ద్రవ్యసంబంధము లేక) జాఠరాగ్నిసంయోగము అసంభవము కావున మధురాదిశబ్దములచే వాని కాశ్రయములగు గుడము లవణము మున్నగు ద్రవ్యములు గ్రహింపబడును. మరియుం "ప్రాయశః" అనుటచేత కొన్నిద్రవ్యములు ఈ నియమమునకు వ్యతిరేకముగను విపాకము జెందునని భావము. ఎట్టులన వరిబియ్యము మధురరసము కల్గినది. అయ్యది పైజెప్పినప్రకారము మధురముగ విపాకము జెందవలసినను, అటుగాక అమ్లవిపాకము జెందును. కరకకాయలో కషాయరస మధికముగ నుండుటంజేసి కటువిపాకము జెందవలెను. అటుగాక మధురముగ విపాకము జెందును. శుంఠి, పిప్పలి, అమ్లము, ఇవి మూడును కటురసము కల్గినవి. ఇయ్యవి కటువిపాకము జెందవలసినను మధురముగ విపాకము జెందును. ఇట్టిరసానగుణవిపాకము లుండుటంజేసియే "ప్రాయశః"అని చెప్పబడినది.

విపాకముల ప్రత్యేకలక్షణములు.

మూ. మధురో లవణామ్లౌ చ స్నిగ్ధభావాత్త్రయో రసాః,
వాతమూత్రపురీషాణాం ప్రాయో మోక్షే సుఖా మతాః. ౧౯
కటుతిక్తకషాయాస్తు రూక్షభావాత్త్రయో రసాః,
దుఃఖాయ మోక్షే దృశ్యన్తే వాతవిణ్మూత్రరేతసామ్	౨౦

వ్యా. మధురరసంబును, అమ్లలవణరసంబులును ఈ మూడురసములును స్నిగ్ధగుణము కల్గియుండును. అట్టి స్నిగ్ధత్వమువలన వాతమూత్రపురీషములను విసర్జింపజేయుటకు సుఖకరములై యుండును. (సుఖముగ వాతాదుల విసర్జింపజేయుననుట.) ఈ మూడురసములకు జెప్పిన స్నిగ్ధభావము అట్టిరసములచే గల్గిన విపాకావస్థయందును కల్గును కావున మధురలవణరసములచేనైన మధురవిపాకమునకును, అమ్లరసముచేనైన యమ్లవిపాకమునకును స్నిగ్ధగుణముండును. దాంజేసి మధురామ్లవిపాకంబులును మధురామ్లలవణములబోలె వాతమూత్రపురీషముల విసర్జనమునకు సుఖకరములని యర్థము.)

మరియుం కటుతిక్తకషాయరసములు మూడును రూక్షగుణము కల్గియుండుటంజేసి వాతమూత్రపురీషశుక్రముల విసర్జించుటకు కష్టమునుకల్గించును.(కావున అట్టి రసములచేనైన కటువిపాకమునందును వాతాదివిసర్జనమునకు కష్టమును కల్గించునని భావము.) ఇచ్చట ప్రాయః అనుటవలన పైజెప్పినగుణములు తరుచుగ నుండునని యర్థము.

విపాకకృత్యములు, స్వరూపలక్షణము.

మూ. శుక్రహా బద్ధవిణ్మూత్రో విపాకో వాతలః కటుః,
మధురస్సృష్టవిణ్మూత్రో విపాకః కఫశుక్రలః.	౨౧
పిత్తకృత్ సృష్టవిణ్మూత్రః పాకోఽమ్లః శుక్రనాశనః,
తేషాం గురుస్స్యాన్మధురః కటుకాఽమ్లావతోఽన్యథా.	౨౨

వ్యా. కటువిపాకము శుక్రమును నశింపజేయును. మలమూత్రముల బంధించును. (పైజెప్పినరీతిగ రూక్షగుణము కల్గియుండుటంజేసి శుక్రహానికరంబును మలమూత్రబద్ధకంబు నగునని భావము.)

మరియు మధురవిపాకము (అట్టి స్నిగ్ధగుణము కల్గియుండుటచేత) మలమూత్రముల సుఖముగ విసర్జింపజేయును. శుక్రమును వృద్ధినందించును. అమ్లవిపాకము మలమూత్రముల విసర్జింపజేయును. శుక్రమును నశింపజేయును. మరియు సామాన్యముగ విపాకములలో మధురవిపాకము గురుత్వము కల్గియు, కటుకామ్లవిపాకములు లఘుత్వము కల్గియు నుండును.

ద్రవ్యగుణతారతమ్యముచేత విపాకతారతమ్యము.

మూ. విపాకలక్షణస్యాఽల్పమధ్యభూయిష్ఠతాం ప్రతి,
ద్రవ్యాణాం గుణవైశేష్యాత్ తత్ర తత్రోపలక్షయేత్. ౬౩

వ్యా. ఇత్తెరంగున విపాకలక్షణము వానిరసముల గుణములబట్టియు, విపాకకృత్యములబట్టియు నిర్ణయింపబడినది. అట్టివిపాకములకు వేరువేర జెప్పినలక్షణములు అల్పముగను, మధ్యముగను, అధికముగను ఉండుటకు ఆయామధురాదిద్రవ్యముల గుణవిశేషములు కారణములై యుండును; కావున అట్టివిశేషగుణ తారతమ్యమునుబట్టి ఆయావిపాకములకు తారతమ్యమును గమనింపవలెనని భావము.

వివరణము:—మధురాదిరసములు కొన్నిద్రవ్యములయందు స్వల్పముగను, కొన్నిటియందు మధ్యమముగను, కొన్నిటియందు అధికముగను ఉండును. అట్టియెడ విపాకంబును అల్పమధ్య అధికభేదముల గల్గియుండును. కావున అట్టి రసతారతమ్యమునుబట్టి ఆయారసగుణములు న్యూనాతిరేకములుగ నుండును. అట్టి గుణతారతమ్యముచేత ఆయాస్థలములయందును విపాకలక్షణముల తారతమ్యమును గమనింపవలెనని యాశయము.

ఇచ్చట కొందరు మధురాదిరసము లారును, వేరువేరుగ మధురపాకాదిపాకము నొందును. దానంజేసి మధురపాకము, అమ్లపాకము, లవణపాకము మున్నగు భేదములచే విపాకము లారువిధములుగ నుండునని చెప్పెదరు. మరికొందరు ద్రవ్యమున కొన్ని రసములు జేరియుండునపుడు అందు ఏరసము ప్రబలముగ (అధికముగ) నుండునో అట్టి రసము తక్కినరసములను తనవశముజేసికొనియుండును. అట్టియెడ బలిష్ఠమైన రసముయొక్క పాకమే గానవచ్చును. అప్పుడు రసమునుబట్టి విపాకము లివియని లెక్కించి చెప్ప వీలుకాదు. కావున విపాకమునకు వ్యవస్థ లేదని చెప్పెదరు. ఈరెండుపక్షములయందును రసమునకు విపాకమునకును కృత్యములయందును గుణములయందును భేదమించుకేనియు కనపట్టదు. కావున విపాకమును వేరుగ చెప్పియు ప్రయోజనములేదు. కావున నీరెండుపక్షములును రమణీయములు కానేరవు.

మధురాదిరసములకు ఉత్పత్తికారణాదుల సులభముగ దెల్పు పట్టిక.

సంఖ్య	రసము	ఉత్పత్తి కారణము	గుణము	విపాకము	వీర్యము	వృద్ధి కాలము	దోషహరము	దోషకరము	గుణ తార తమ్యము	వివరణము
1	మధురము	పృథివి; జలము	స్నిగ్ధము శీతము గురువు	మధురము	శీతము	హేమంత ఋతువు	పిత్తవాత హరము	కఫకరము	స్నిగ్ధతమము శీతతమము గురుతమము	రసముల కన్నిటికిని సమవాయికారణముజలము మధురాదివిశేషోత్పత్తి కారణము లంపటమునజూపబడినవి. వీనివివరమంతయు నీయధ్యాయము ననుతస్యాశితీయమున (౬ అధ్యా) కాలనిర్ణయమును జూచునది.
2	ఆమ్లము	పృథివి, అగ్ని	లఘువు ఉష్ణము స్నిగ్ధము	ఆమ్లము	ఉష్ణము	వర్షఋతువు	వాతహరము	పిత్తకఫ కరము	ఉష్ణతరము స్నిగ్ధతరము అల్పలఘువు	
3	లవణము	జలము;అగ్ని	గురువు స్నిగ్ధము ఉష్ణము	మధురము	ఉష్ణము	శరదృతువు	వాతహరము	కఫపిత్త కరము	ఉష్ణతమము అల్పస్నిగ్ధము అల్పగురు	
4	కటుకము	వాయువు; అగ్ని	లఘువు ఉష్ణము రూక్షము	కటువు	ఉష్ణము	గ్రీష్మము	కఫహరము	వాతపిత్త కరము	రూక్షతరము అల్పఉష్ణము లఘుతరము	
5	తిక్తము	వాయువు; ఆకాశము	రూక్షము శీతము లఘువు	కటువు	శీతము	శిశిరము	పిత్తకఫ హరము	వాతకరము	అల్పరూక్షము అల్పశీతము లఘుతమము	
6	కషాయము	వాయువు; పృథివి	రూక్షము శీతము గురువు	కటువు	శీతము	వసంతము	కఫపిత్త హరము	వాతకరము	రూక్షతమము శీతతరము గురుతమము	

అష్టవిధ, ద్వివిధవీర్యపక్షములు. (పారిభాషికవీర్యము)

మూ. మృదుతీక్ష్ణం గురు లఘు స్నిగ్ధ-రూక్షోష్ణ-శీతలం,
వీర్య మష్టవిధం కేచిత్ కేచిద్ద్వివిధ మాస్థితాః. ౬౪
శీతోష్ణమితి,

వ్యా. మృదువు, తీక్ష్ణము, గురువు, లఘువు, స్నిగ్ధము, రూక్షము, ఉష్ణము, శీతము నని వీర్యము ఎనిమిదివిధముల నుండునని కొందరాచార్యులు వచించెదరు. మరికొందరు శీతము ఉష్ణమునని రెండువిధముల నుండునని చెప్పెదరు.

ఇచ్చట నీవివరణము నెరుంగునది:—పైజెప్పిన యెనిమిదిటిలో గుర్వాదు లారును మధురాదిరసములకు నైసర్గికగుణము లగును. మృదుతీక్ష్ణములు ద్రవనిష్ఠ గుణములు. వాని నిర్దేశించి వీర్యము ఎనిమిదివిధములని అష్టవిధ వీర్యపక్షము. వీర్యము రసాది విపరీతకార్యమును చేయును. అష్టవిధ వీర్యపక్షమున పిచ్ఛిల విశదాదిగుణములు రసాదులకు విపరీతకార్యమును జేయ నేరవు. అట్టియెడ రసమునకు విధించినకృత్యముల నే పిచ్ఛిలాదిగుణములు చేయును. పైజెప్పిన మృద్వాదులకు వీర్యసంజ్ఞ చెప్పియుండుట చేత నవిమాత్రము రసాదుల తిరస్కరించి స్వకృత్యముల జేయును. ఎట్టులన:— పిప్పలి కటురసమగుటంజేసి పిత్తప్రకోపనరూపమైన రసకృత్యమును తిరస్కరించి, దానియందలి మృదుశీతవీర్యము పిత్తమును శమింపజేయును. ఇదియే వీర్యమునకు రస విపరీతకార్యకారిత్వము, తిక్తానురసమై కషాయరసముకల పంచమూలములు రసకృత్యమైన వాతప్రకోపమును జేయక, ఉష్ణవీర్యముచే వాతశమనరూపమైన రస విపరీతకార్యమును జేయును. ఇదియును రసవిపరీతకృత్యము వీర్యకృతము. సుశ్రుతా చార్యుడును "ఏతాని ఖలు వీర్యాణి స్వబలగుణోత్కర్షాత్ రసమభిభూయ ఆత్మకర్మ కుర్వన్తి" అనువాక్యముచేత వీర్యమునకు రసవిపరీతకార్యకారిత్వము నుపదేశించెను. ఇది అష్టవిధ వీర్యపక్షాశయము.

"నానాత్మకమపి ద్రవ్యం అగ్నీషోమౌ మహాబలౌ, వ్యక్తావ్యక్తం జగదిదం నాతిక్రామతి జాతుచిత్" అని చెప్పినప్రకారము స్థావరజంగమరూపమైన ద్రవ్యజాల మంతయుం పాంచభౌతికమైనను కొన్ని యాగ్నేయంబులును కొన్ని సౌమ్యంబులునై యుండునుకాని అగ్నిసోమగుణముల నతిక్రమించి యుండుటలేదు. మధురాదిరసముల లోను ఉత్పత్తికారణానుగుణముగ మధుర-తిక్త-కషాయములు మూడును సౌమ్యంబు లును, అమ్లలవణకటుకములు ఆగ్నేయంబులు నగును. అందు సౌమ్యగుణము శీతం బును, ఆగ్నేయగుణము ఉష్ణంబు నగును కావున వానిని ప్రధానముగ జేసి ద్రవ్యనిష్ఠ

వీర్యము శీతోష్ణభేదములచే రెండువిధముల నుండునని వీర్యద్వైవిధ్యమతాభిప్రాయము. ఈరెండు మతములయందును వీర్యమనునది పారిభాషికము. కార్యనిర్వాహకమైన ద్రవ్యనిష్ఠ గుణవిశేషమునకు వీర్యమని పేరు. అయ్యది మృదుతీక్ష్ణాది రూపముగ నుండు ననియు, లేక శీతోష్ణరూపముగ నుండుననియు, పైపక్షముల రెంటియందు సంజ్ఞ చేయబడినది. కావున వీర్యము పారిభాషికము, (ఈరెండుపక్షములకును విశేషభేదము కన్పట్టదు.)

ఇట్టి పారిభాషికమైన ద్వివిధవీర్యంబులును ఈతంత్రకారుల కభిమతములు. కావుననే యీక్రింద ప్రభావమును చెప్పునపుడు "రసవీర్యవిపాకానాం...స్మృతః" అని చెప్పిరి. (పారిభాషికరసవీర్యాదులచే నిర్దేశింప నలవిగాని కృత్యము ప్రభావకృతమని యర్థము.)

మూ. వీర్యంతు క్రియతే యేన యా క్రియా,
నాఽవీర్యం కురుతే కిఞ్చిత్ సర్వా వీర్యకృతా క్రియా. ౬౫

వ్యా. రసవిపాక ప్రభావములకన్న వేరై, వాతశామకాదికార్యముల జేయు నట్టిగుణవిశేషము వీర్యమని యాయుర్వేదమున పారిభాషికముగ జెప్పబడినది. అయ్యది మృద్వాదిరూపమున నష్టవిధమనియు, శీతోష్ణరూపమున రెండువిధములనియు పక్షద్వయము కొందరిమతమని పైన చెప్పబడినది. అట్టిపక్షద్వయమున పారిభాషికవీర్యమును అంగీకరించుచు తంత్రకారుడు స్వమతమున శక్తిపర్యాయరూపమైన వీర్యలక్షణమును "వీర్యంతు...క్రియా" అనిచెప్పెను:—

('యేన' అనునది కరణార్థకతృతీయాన్తము.) ద్రవ్యము దేనిని (ఏశక్తిని) సాధనముగ జేసికొని యేకార్యమును జేయునో, అట్టిసాధనము (శక్తి) ఆక్రియయందు వీర్యమని చెప్పబడును. లోకమున వీర్యములేక యేదియు నొకపనిని చేయనోపదు. ఏపని చేయుటకైనను అట్టిపనిని సాధింపదగినశక్తి ప్రతివస్తువునందును అవశ్యముండి తీరవలెను. అట్టిశక్తిని సాధనముగ జేసికొనియే ప్రతివస్తువును కార్యసమర్థమగును. కావున నట్టిలోకన్యాయము ననుసరించి ద్రవ్యము దేనినిసాధనముగ జేసికొని కార్యముల జేయునో అట్టిసాధనము వీర్యమని యర్థము.)

వివరణము:—లోకమున నేపని జేయవలెనన్నను అట్టిపనిని సాధింపదగినశక్తి ప్రతివస్తువునందును అవశ్యముగ నుండును. అగ్ని ఇతరపదార్థములను కాల్చుట యనుభవసిద్ధము. ఆయగ్నియందు కాల్చునట్టి గుణమొక్కటి యుండవలెను. అయ్యది యుష్ణము. దానిని సాధనముగ జేసియే అగ్ని కాల్ప సమర్థమగును. అట్టియుష్ణమే

యగ్నికి దహనక్రియయందు శక్తి యనబడును. అట్టి శక్తిమంతములైన ద్రవ్యములే పనులజేయుటకు సమర్థము లగును. అట్టిశక్తి ఒక్కొకకార్యమునకు ఒక్కొకరూపమై యుండును. కావున అనేకశక్తులు తత్తత్కార్యసాధకములుగ వస్తువుల నాశ్రయించి యుండును. అట్టిన్యాయము ననుసరించి ద్రవ్యములయందును పాచన దీపనాదికృత్యములు నిర్వహించుశక్తులు ఇమిడియుండును. అయ్యవి ద్రవ్యములయందు రసములు, విపాకము, ప్రభావము,గుర్వాదిగుణములు నై యుండును. అవియే ఆయాక్రియల జేయ సాధనములు.

కావున ద్రవ్యము తనయందలి క్రియాసాధనశక్తిరూపమైన మధురాదిరసముచేనైనను, మధురాది విపాకముచేనైనను, అచింత్యమైన ప్రభావముచేనైనను గుర్వాది గుణములచేనైనను, తర్పణ హ్లాదనశోధనశమనాదికృత్యముల జేయునో అట్టి ద్రవ్యనిష్ఠమై రసవిపాకాది రూపమైనశక్తి వీర్యమని చెప్పబడునని సముదితార్థము. ఈవిషయమునే సుశ్రుతాచార్యులు "యేన కుర్వన్తి తద్వీర్యం" అని చెప్పెను.

దీనిచేత ద్రవ్యము రసముచే తర్పణాదిక్రియల జేయునెడ రసము అట్టి క్రియనుజేయుటకు సాధనమగును కావున నదియే వీర్యమగును. విపాకప్రభావాదులకును ఆయా క్రియాసాధకత్వము ననుసరించి వీర్యసంజ్ఞ కల్గును. ఇది సర్వానుగతమైన లక్షణము. మరియు కరణరూపములగు రసవిపాకాదులకు వీర్యసంజ్ఞ యగునుగాని కర్త యగు ద్రవ్యమునకు వీర్యసంజ్ఞ రానేరదు. ఈయర్థము"యేన యా క్రియతే క్రియా" అను కరణతృతీయచే లభించును.

మరియు ద్రవ్యములలో కొన్ని రసముచేతను, కొన్ని విపాకముచేతను, కొన్ని మృద్వాదిగుణములచేతను ఆయాకృత్యముల జేయును. ఇది సర్వమతసమ్మతము. ఈ విషయమునే వాగ్భటాచార్యులు "కించిద్రసేన కురుతే కర్మ పాకేన చాపరం, గుణాన్తరేణ వీర్యేణ ప్రభావేణైవ కించన" అని చెప్పిరి.అట్టిరసాదులు ద్రవ్యము నాశ్రయించినవి.వానినే ద్రవ్యశక్తులనియు, అయ్యవి వానివాని కృత్యముల జేయునపుడు ద్రవ్యమునకు సంబంధించిన వీర్యమగుననియు నీతంత్రకర్త యభిప్రాయము. ఇది తంత్రకారులకందరకును విప్రతిపత్తి లేనిసిద్ధాంతము.

రస-విపాక-వీర్యములపరిజ్ఞానము.

మూ. రసో నిపాతే ద్రవ్యాణాం, విపాకః కర్మనిష్ఠయా,
వీర్యం యావదధీవాసాత్ నిపాతాచ్చోపలభ్యతే. ౯౬

వ్యా. బెల్లము లవణము మున్నగు ద్రవ్యములమధురాదిరసము అట్టిద్రవ్యములకు నాలుకతో స్పర్శము కల్గినప్పుడే ఇయ్యది మధురము ఇదిలవణము ననురసపరిజ్ఞానము కల్గును. అట్టిమధురాదిద్రవ్యముల తినినప్పుడు అవి పూర్తిగ జాఠరాగ్నిసంబంధముచే జీర్ణమైనపిమ్మట అట్టియవస్థయందు దాన కల్గు క్రియలచేత ఇది మధురవిపాకము, ఇది యమ్లవిపాకము, మున్నగు జ్ఞానము కల్గును. (విపాకము జీర్ణానంతరకృతములైన కఫవృద్ధి శుక్రవృద్ధి మున్నగుకార్యములచే ననుమానింపదగియుండునని భావము). వీర్యము మాత్రము ఒకసమయమున మధురాదిద్రవ్యము శరీరమునందు పూర్తిగ నుండుటవలనను, ఒకసమయమున జిహ్వాసంబంధముమాత్రముచేతను తెలియదగియుండును. అనియర్థము.

వివరణము:—రసము జిహ్వాసంధక్షణముననే మధురాదిభేదముచే రసనేంద్రియమునకు గ్రాహ్యమగును కావున ప్రత్యక్షముగనే తెలియదగియుండును. విపాకము ఆహారము పూర్తిగ జీర్ణమైన యవస్థయందు కల్గుకృత్యములబట్టి యూహింపదగియుండును కావున కేవలము అనుమానజ్ఞేయము.

సైంధవలవణమునందలి శీతవీర్యంబును, అనూపమాంసగత ఉష్ణవీర్యంబును వాని కృత్యములచే దెలియదగియుండును కాన అనుమానగమ్యము. ఆవాలు మున్నగువానిని మూర్కొనిన మాత్రముననే తీక్ష్ణత్వము ఘ్రాణేంద్రియగ్రాహ్యమగును. పిచ్ఛిలరూక్షాది గుణములు శరీరస్పర్శముననే ప్రత్యక్షముగ తెలియదగియుండును. కావున వీర్యము మాత్రము కొన్నిద్రవ్యములయందు ప్రత్యక్షముగను, కొన్నిద్రవ్యములయందు (మిరియములు మున్నగువానియందలి దీపనీయ పాచనీయాదులు) అనుమానముచేతను తెలియదగియుండుననియు భావము.

మరియు వీర్యము కొన్నిద్రవ్యములయందు సహజముగను, కొన్నిద్రవ్యములయందు కృత్రిమముగ (సంస్కారాదులచేత సంభవించినవిగ)ను ఉండును. అందు మాషములకు గురుత్వంబును, పెసలకు లఘుత్వంబును సహజవీర్యము (నైసర్గికము). వరి పేలాలు మున్నగువానియందు లఘుత్వము సంస్కారముచే గల్గినది కావున కృత్రిమము. ఇత్తెరంగుననే తక్కినవానికిని యూహించునది.

ప్రభావలక్షణము.

మూ. రసవీర్యవిపాకానాం సామాన్యం యత్ర లక్ష్యతే,
విశేషః కర్మణాం చైవ ప్రభావస్తస్య చ స్మృతః.　౬౭

వ్యా. రెండుద్రవ్యములు రసవీర్యవిపాకములచే సమానములుగనుండినను ఆరెండిటియందు కృత్యములు వేరువేరుగనున్నయెడ అట్టికృత్యవిశేషమును జేయుశక్తియే ద్రవ్యప్రభావమని యర్థము.

ఎట్టులన:—నేపాళపుగింజలును చిత్రమూలంబును రసవీర్యవిపాకములచే సమానములు. అయినను నేపాళము విరేచనముల జేయును. చిత్రమూలము విరేచనము చేయుంట లేదు. సమానగుణములైన యీ రెండును భిన్నకృత్యముల జేయుంటకు ద్రవ్యనిష్ఠమైన యచింత్యప్రభావమే కారణము కానోపును. ఈయుదాహరణమునే వాగ్భటాచార్యులు "దన్తీరసాద్యైస్తుల్యాపి చిత్రకస్య విరేచనీ, మధుకస్య చ మృద్వీకా ఘృతం క్షీరస్య దీపనం" అని చెప్పెను. (ఈప్రభావము కేవలము అనుమానగమ్యము).

ప్రభావమున కుదాహరణములు.

మూ. కటుకః కటుకః పాకే వీర్యోష్ణశ్చిత్రకో మతః,
తద్వద్దన్తీ ప్రభావాత్తు విరేచయతి మానవం. ౯౮
విషం విషఘ్నముక్తం యత్ ప్రభావస్తత్ర కారణం,
ఊర్ధ్వానులోమికం యచ్చ తత్ప్రభావప్రభావితం. ౯౯

వ్యా. చిత్రమూలము రసమునందును విపాకమునందును కటుకము, ఉష్ణవీర్యము కల్గినది. నేపాళంబును అట్టి రసవీర్యవిపాకములు కల్గియుండును; కావున చిత్రమూలముతో సమానమైనది. అట్లుండియు నేపాళము విరేచనముల జేయుచున్నది. చిత్రమూలము మాత్రము విరేచనముల గల్గించుటలేదు. నేపాళమునకు విరేచనకారిత్వము ఎట్లు కల్గినదన్నచో నదియే ప్రభావకృతము.

మరియు విషము విషమును హరించునని 'తస్మాద్దంష్ట్రావిషం మౌలం' ఇది మున్నగు వాక్యములచే చెప్పబడినది. ఇచ్చట విషము సమానరసవిపాకాదులగల్గిన విషాంతరము నెట్లుహరింపనోపును? అదియును ప్రభావకృతము. శరీరమునందలి యూర్ధ్వాధోభాగముల రెంటియందును నొక్కసమయముననే వ్యాపించి రెండుభాగములయందలిదోషమును ఒకద్రవ్యము హరించును. ఇట్టి కార్యద్వయకర్తృత్వము ప్రభావకృత్యము. (ఇట్టికృత్యములబట్టి ద్రవ్యమునందలి రసవీర్యాదుల కతిరిక్తముగ నచింత్యమైన ప్రభావము అనుమానింపబడును).

మణులయందలిప్రభావము.

మూ మణీనాం ధారణీయానాం కర్మ యద్వివిధాత్మకం,
తత్ప్రభావకృతం తేషాం ప్రభావోఽచిన్త్య ఉచ్యతే. ౧౦౦

వ్యా. శరీరముపై హారాదిరూపముగ ధరింపదగినమణులు విషముల హరించుననియు, శూలను హరించుననియు పలుదెరంగులైన కృత్యములు చెప్పబడినవి. అట్టి

కృత్యములు మణిధారణముచే నెట్లు కల్గు నన్నచో నదియును ప్రభావకృతము. ద్రవ్యము నందలి ప్రభావము బాహ్యాకారణములకు అగోచరమై, మనస్సుచే నిర్ణయింపనలవికానిది. ఇచ్చట ప్రభావమన ద్రవ్యనిష్ఠమైన యపూర్వశక్తివిశేషమని యెరుంగునది. "భేదశ్చై షాం త్రిషష్టి......ద్రవ్యదేశకాలప్రభావాత్" "ద్రవ్యాణి హి ద్రవ్యప్రభావాత్ గుణప్రభావాత్" ఇత్యాదిస్థలములయందును ప్రభావమనగ శక్తివిశేషమని యర్థము జేయుంట సమంజసము. మణులయందును విషమునందును రసవీర్యవిపాకాదుల నిశ్చయింప నలవికాదు. అట్టియెడ "రసవీర్యవిపాకానాం.........స్మృతః" అని చెప్పబడిన ప్రభావలక్షణము ఎట్లు సమన్విత మగునన్నచో, మణ్యాదులయందలి విషహరత్వాది యపూర్వమైన శక్తియే ప్రభావమని తంత్రకారునియభిప్రాయము. కావుననే "ప్రభావోఽచిన్త్యఉచ్యతే" అని చెప్పిరి.

రసాదులకు ప్రత్యేకకార్యకర్తృత్వము.

మూ. సమ్యగ్విపాకవీర్యాణి ప్రభావశ్చాప్యుదాహృతః,
కిఞ్చిద్రసేన కురుతే కర్మ వీర్యేణ చాపరం.	౧౦౧
ద్రవ్యం గుణేన పాకేన ప్రభావేణ చ కించన,

వ్యా. ఇత్తెరంగున ద్రవ్యాశ్రితములై, రసములకు సంబంధించిన విపాక-వీర్యములకును, ప్రభావమునకును లక్షణములు విస్తరముగ చెప్పబడినవి. అట్టి రసవిపాకవీర్య ప్రభావగుణముల కాశ్రయమైన ద్రవ్యములు తనయందలి మధురాదిరసములచే నొక పనిని చేయును, వీర్యముచే వేరొండుపనిని చేయును, గుణముచే నింకొకపనిని, విపాకముచే మరియొకకృత్యమును, ప్రభావముచే వేరొకపనిని చేయును.

వీని కుదాహరణము:—మధువు కషాయరసముచే పిత్తమును హరించును. అదియే కటువిపాకముచే కఫమును హరించును (ఇది రసవిపాకకృత్యములు) అమ్లరసముకల కాంజికము రౌక్ష్యగుణముచే కఫమును హరించును. (ఇది గుణకృత్యము). కషాయతిక్త రసములు కల మహాపంచమూలములు ఉష్ణవీర్యముచే వాతమును మాత్రము హరించును. అమ్లముగ నుష్ణముగనుండు సురయనుమద్యము ప్రభావముచే క్షీరమును వృద్ధిజేయును. ఇత్తెరంగుననే యుదాహరణాంతరముల నూహించునది.

రసాదులకు నైసర్గికశక్తి.

మూ. రసం విపాకః తౌ వీర్యం ప్రభావస్తా నపోహతి.	౧౦౨
బలసామ్యే (గుణసామ్యే) రసాదీనాం ఇతి నైసర్గికం బలం,

వ్యా. ఒకద్రవ్యమునందు రసంబును విపాకంబును సమానబలముగ నుండునెడ అట్టిరసమును తిరస్కరించి విపాకము తనయందలి స్వాభావికశక్తిచే తనకృత్యమును నెరవేర్చును. (తేనె మధురరసము కల్గినది. కటు విపాకము కల్గినది. ఇచ్చట రసవిపాకములు సమానబలములుగ నున్నను మధురరసమును తిరస్కరించి, కటువిపాకము తన స్వభావముచే వాతమును ప్రకోపింపజేయును).

మరియు రసవిపాకవీర్యములు సమానబలములై యుండునెడ రసవిపాకముల రెండిటిని తిరస్కరించి వీర్యము తనకృత్యమును జేయును. (మహిషమాంసముననుండు మధురరసవిపాకముల రెంటిని తిరస్కరించి, ఉష్ణవీర్యము పిత్తాదుల దూషించును).

రసవిపాకవీర్యముల మూడిటిని తిరస్కరించి ప్రభావము కార్యాంతరమును నిర్వర్తించును. (అమ్లరసవిపాకములును ఉష్ణవీర్యమును కలసురయను మద్యము ప్రభావముచే రసవిపాకవీర్యముల మూడిటిని తిరస్కరించి క్షీరమును వృద్ధిచేయును).

ఇత్తెరంగున ద్రవ్యమునందు రసవిపాకవీర్యములు సమానబలములుగ నున్నపుడు పైజెప్పినరీతిగ రసమును, విపాకంబును, రసవిపాకములరెంటిని వీర్యంబును, రసవిపాకవీర్యముల మూడిటిని ప్రభావంబును తిరస్కరించి, వానివానికృత్యముల జేయును. ఇదియే రసవిపాక వీర్యప్రభావములకు నైసర్గికమైన (స్వభావసిద్ధమైన) బలము. (ఇదియే రసాదులనైజశక్తియని భావము).

రసలక్షణములు, అందు మధురరసలక్షణము.

సూ. షణ్ణాం రసానాం విజ్ఞానం ఉపదేక్ష్యామ్యతః పరం. ౧౦౩
స్నేహన-ప్రీణనాఽఽహ్లాద-మార్దవైరుపలక్ష్యతే,
ముఖస్థో మధురశ్చాస్యం వ్యాప్నువన్ లిమ్పతీవ చ. ౧౦౪

వ్యా. పిమ్మట నీక్రింద మధురాదిరసముల కారిటికిని వేరువేరుగ లక్షణము లుపదేశింపబడును:—అందు మధురరసము (బెల్లము మున్నగుమధురద్రవ్యమును నోట నుంచుకొన్నప్పుడు) నోట జిడ్డును కల్గించును. ప్రీతి బుట్టించును. ఆహ్లాదమును కల్గించును. మృదుత్వమును పుట్టించును. నోట వ్యాపించునపుడు పూసినట్లు (జిగటగ) ఉండును. ఇట్టి లక్షణములచే నియ్యది మధురరసమని యెరుంగదగును. (ఇది మధురరసలక్షణము) ఇచ్చట విజ్ఞానమన "విజ్ఞాయతే అనేనేతి విజ్ఞానం" అనుకరణవ్యుత్పత్తిచేత రసములను దెల్పునట్టిలక్షణములని యర్థము).

అమ్లరసలక్షణము.

మూ. దన్తహర్షాత్ ముఖస్రావాత్ స్వేదనాత్ ముఖబోధనాత్,
విదాహాచ్చాస్యకణ్ఠస్య ప్రాశ్యైవాఽమ్లరసం వదేత్. ౧౦౫

వ్యా. ద్రవ్యమును నోట నుంచుకొన్నప్పుడు దంతములు జలదరించి నోట ద్రవము కార్చుచు శరీరముపై చెమటబట్టి నోరు ఉద్దీపితమై నోటియందును కంఠమునందును విదాహము (తాపము) కల్గినచో నయ్యది యమ్లరసమని యెరుంగునది.

లవణరసలక్షణము.

మూ. ప్రలీయన్ క్లేదవిష్యన్దమార్దవం కురుతే ముఖే,
యశ్శీఘ్రం లవణో జ్ఞేయః స విదాహాన్ముఖస్య చ. ౧౦౬

వ్యా. ద్రవ్యమును నోట నుంచుకున్నమాత్రముననే కరగును. నోట ద్రవము పుట్టి స్రవించును. నోట మృదుత్వమును కల్గించును. నోట మంటబుట్టును. అట్టిలక్షణములబట్టి యయ్యది లవణరసమని యెరుంగునది.

కటురసలక్షణము.

మూ. సంవేజయేద్యో రసనాం నిపాతే తుదతీవ చ,
విదహన్ ముఖనాసాక్షి సంస్రావీ స కటుః స్మృతః. ౧౦౭

వ్యా. ఏద్రవ్యమును నోట నుంచినమాత్రముననే నాలుకనల్లలనాడించి, సూదుల గ్రుచ్చినవిధముగ బాధకల్గించి, మంటబుట్టించి, నోటియందును ముక్కులయందును కన్నులయందును నీరుగార్చునో, అట్టిద్రవ్యమునందలి రసము కటుకమని యెరుంగునది.

తిక్తరసలక్షణము.

మూ. ప్రతిహన్తి నిపాతే యో రసనం స్వదతే న చ,
స తిక్తో ముఖవైశద్యశోషప్రహ్లాదకారకః. ౧౦౮

వ్యా. ఏద్రవ్యమును నోట నుంచినప్పుడే రసనేంద్రియమును చెరచి రుచినికల్గింపక ముఖము విశదత్వమునుకల్గించి ద్రవమును ఎండించునో, అయ్యది తిక్తరసమని యెరుంగునది. మరియు తినునప్పుడు ఈరసము నోట. రుచిని చెరచినను పిమ్మట అరుచిని పోగొట్టి రుచిని కల్గించును; కావున నాహ్లాదకరమగును.

కషాయరసలక్షణము.

మూ. వైశద్యస్తమ్భజాడ్యైర్యో రసనం యోజయేద్రసః,
బధ్నాతీవ చ యః కణ్ఠం కషాయస్స వికాస్యపి. ౧౦౯

వ్యా. ఏరసము నాలుకయందలి విశదత్వము కల్గించి స్తంభింపజేసి జడత్వము కల్గించునో, నోటిని కంఠమును బిగబట్టునో, హృదయమున బిగబట్టినట్టులు బాధ కల్గించునో, అయ్యది కషాయరసమని యెఱుంగునది. (ఇచ్చట "వికాసీ వికసన్ ధాతూన్" అనులక్షణమునుబట్టి రసాదిధాతువులను బాధించునదియని యర్థమును కొందరు చెప్పెదరు.) వికాసియన సొక్కేత్తునట్లు చేయుఃబాధను కల్గించునది యనిచెప్పుట సమంజసము. వక్క మొదలగు వగరుపదార్థముల నుపయోగించునపుడు వైలక్షణములన్నియుం కల్గి రొమ్మడచి సొక్కెత్తుట లోకమున ననుభవసిద్ధము.

విరుద్ధాహారవిషయజిజ్ఞాసాప్రశ్నము.

మూ. ఏవం వాదినం భగవన్తం ఆత్రేయం అగ్నివేశ ఉవాచః—
"భగవన్ ! శ్రుతమేతదవితథమర్థసమ్పద్యుక్తం యథావత్
ద్రవ్యగుణకర్మాధికారే వచః; పరం తు ఆహారవికారాణాం
వైరోధికానాం లక్షణమనతిసంక్షేపేణోపదిశ్యమానం శుశ్రూ
షామహే" ఇతి. ౧౧౦

వ్యా. పైజెప్పినరీతిగ జెప్పిన భగవత్స్వరూపుడైన యాత్రేయుని జూచి యగ్నివేశు డిట్టు లడిగెను:—ఓమహాత్మా! ద్రవ్యములగుణములను కర్మములను ఉద్దేశించిన ప్రకరణమున అర్థవంతముగను నిరబద్ధముగను చెప్పినవాక్యములను చక్కగ గమనించి వింటిని. మఱియు శరీరధాతువులకు విరోధముల కల్గించు నాహారద్రవ్యముల లక్షణమును మిక్కిలి సంగ్రహంబును విస్తృతంబును గాకుండున ట్లుపదేశించినచో (నట్టి శరీరధాతువిరోధకాహారద్రవ్యముల దెల్పునట్టిగ్రంథమును) వినగోరినాము. (కావున నానతిండని యర్థము).

"వైరోధికానాం" అనగ "విరోధం (శరీరధాతూనాం) కుర్వన్తీతి వైరోధికాః" అను వ్యుత్పత్తిచేత శరీరధాతువులకు విరోధమును కల్గించునవి వైరోధికములు. 'వికారాః' అన పంచభూతవికారములైన ద్రవ్యములని యర్థము. (ఆహారోపయుక్తములగు ద్రవ్యములు). 'వైరోధికాః' అను విశేషణముచేత 'వైరోధికానాం ఆహారవిహారాణాం లక్షణం=శరీరధాతువులకు విరోధమును కల్గించు నాహారద్రవ్యముల దెల్పు లక్షణమును వినగోరెదమని సముదితార్థము.

విరుద్ధద్రవ్యలక్షణము, అట్టిద్రవ్యములనిర్దేశము.

మూ. తమువాచ భగవానాత్రేయః — దేహధాతుప్రత్యనీకభూతాని ద్రవ్యాణి దేహధాతుభిర్విరోధమాపద్యన్తే:—పరస్పరగుణ విరుద్ధాని కానిచిత్, కానిచిత్ సంయోగాత్, సంస్కారాదప రాణి, దేశకాలమాత్రాదిభిశ్చాపరాణి, తథాస్వభావాదప రాణి. ౧౧౧

వ్యా. పైజెప్పినరీతిగ ప్రశ్న జేసిన యగ్నివేశునితో త్రికాలజ్ఞానవేత్తయగు నాత్రేయం డిట్లు చెప్పదొడంగెను:—శరీరమునందలి రసరక్తాదిధాతువులకు విరుద్ధము లగు ద్రవ్యములు శరీరధాతువులకు విరోధమును చేయును. (రసరక్తాదిధాతువులను చెరచి శరీరమును చెడగొట్టునని భావము). అట్టిద్రవ్యము లెవ్వియన:—పరస్పరము విరుద్ధములగు గుణములుకల్గిన క్షీరమత్స్యాదులు (క్షీరములును మత్స్యములును ఒకటి కొకటి విరుద్ధములైన గుణములు కల్గినవి. వానిని ఒకటిగ జేర్చి యుపయోగించినచో రక్తమును చెరచును. ఇది "న మత్స్యాన్ పయసా సహ" అను వాక్యముచే క్రింద చెప్పబడును).

మరియుం గొన్ని పరస్పరసంయోగమునంజేరి విరుద్ధములగును. (అయ్యవి "త దేవ నికుచం పక్వం" అను వాక్యముచే జెప్పబడును). మరికొన్ని సంస్కారవిశేషమునంజేసి విరుద్ధములగును. అయ్యవి "న కపోతాన్ సర్షపతైలభృష్టాన్" అను వాక్యముచే జెప్పబడును). దేశముచేతను కాలముచేతను పరిమాణముచేతను విరుద్ధములైనవి కొన్ని ద్రవ్యములు. (అందు దేశమనునవి శరీరము దేహమునని రెండువిధములు. అందు "త దేవ భస్మపాంసు పరిధ్వస్తం" అను వాక్యముచేత భూమి విరుద్ధంబును, "ఉష్ణార్తస్య మధు మరణాయ" అను వాక్యముచేత శరీరవిరుద్ధంబును చెప్పబడును). "పర్యుషితం కాక మాచీ మరణాయ" అను వాక్యముచే కాలవిరుద్ధంబును, "సమఘృతే మధుసర్పిషీ మరణాయ" అను వాక్యముచే మాత్రావిరుద్ధంబును చెప్పబడును. మాత్రాది యనుటచేత దోషము, ప్రకృతి మున్నగువానికిని విరుద్ధద్రవ్యములు శరీరమును చెరచునని యెరుంగు నది). విషముస్వభావముచేతనే విరుద్ధము.

ఇత్తెరంగున పరస్పరవిరుద్ధగుణములుకల ద్రవ్యములును, సంయోగముచే విరుద్ధం బులును, సంస్కారవిశేషముచే విరుద్ధంబులును, దేశముచేతను శరీరభేదముచేతను విరుద్ధం బులును, పరిమాణవిశేషముచేతను కాలవిశేషముచేతను విరుద్ధంబులును, దోషప్రకృత్యా దులకు విరుద్ధంబులును, స్వభావముచేతనే విరుద్ధంబులు నైనద్రవ్యములు శరీరమునందలి రక్తాదిధాతువులకు విరుద్ధములై శరీరమును చెడగొట్టునని సముదితార్థము.

—◉ విరుద్ధద్రవ్యముల కుదాహారణము, అందు గుణవిరుద్ధద్రవ్యోదాహరణము. ◉—

మూ. తత్ర యాన్యాహారమధికృత్య భూయిష్ఠముపయుజ్యన్తే తేషా మేకదేశం వైరోధికమధికృత్యోపదేక్ష్యామః—న మత్స్యాన్ పయసా సహాభ్యవహరేత్; ఉభయం హ్యేతన్మధురం, మధుర విపాకం, మహాభిష్యన్ది, శీతోష్ణత్వాద్విరుద్ధవీర్యం; విరుద్ధవీర్య త్వాచ్ఛోణితప్రదూషణాయ, మహాభిష్యన్దిత్వాత్ మార్గోప రోధాయ చ. ౧౧౨

వ్యా పైజెప్పినరీతిగ విరుద్ధములగు ద్రవ్యములలో విశేషముగ నాహారమునకై యుపయోగింపబడు ద్రవ్యములలో విరుద్ధములగువాని గొన్నిటిని దీసికొని వానికింగల విరోధలక్షణములు క్రింద నుపదేశింపబడును:—అందు మత్స్యములను పాలతో గూర్చి భుజింపదగదు. ఈరెండుద్రవ్యములును మధురరసంబును మధురవిపాకంబును కల్గినవి. మిక్కిలి యభిష్యందమును (స్రోతస్సులయందు ద్రవమును) బుట్టించునవి. ఈమూడును క్షీరమత్స్యములకు రెంటికిని సమానములుగ నున్నను క్షీరము శీతవీర్యంబును, మత్స్యములు ఉష్ణవీర్యంబులును నగును. కావున పరస్పరము విరుద్ధములగువీర్యములు కల్గినవి. అట్టి విరుద్ధవీర్యము కల్గియుండుటచే రక్తమును చెరచును. అభిష్యందము లగుటంజేసి స్రోతోమార్గముల నిరోధించును. (కావున పైజెప్పినరీతిగ శీతోష్ణరూపములగు పరస్పర విరుద్ధగుణములుగల క్షీరమత్స్యములను ఒకటిగ జేర్చి భుజింపదగదని భావము). ఇది విరుద్ధగుణద్రవ్యమున కుదాహరణము.

ఇచ్చట నీవిషయము నెరుంగునది:—పైని చెప్పినరీతిగ పరస్పరవిరుద్ధగుణములగు ద్రవ్యముల భుజించినచో శరీరధాతువులకు విరోధమును కల్గించునని చెప్పినచో మధురాదిషడ్రసముల భుజించునప్పుడు మధుర అమ్లరసములు శీతోష్ణగుణముల గల్గియుండుటం జేసి పరస్పరవిరుద్ధగుణములు ; కావున వానినుపయోగించుట శరీరధాతువిరోధము కల్గునుకదా? అని శంకించి; క్షీరమత్స్యములు ప్రభావముచే విరుద్ధమని సమాధానము కొందరు చెప్పెదరు. అట్టియెడ గుణవిరుద్ధమునకు పైయుదాహరణము సంగతము కానేరదు. కావున నీసమాధానము నెరుంగునది:—గుణముచేనైనను ప్రభావముచేనైన క్షీరమత్స్యములు పరస్పరవిరుద్ధములనుట యుభయవాదులకును సమ్మతము. అందు ప్రత్యక్షముగ శీతోష్ణరూపములగుటచే గుణవిరోధము సయుక్తికము. అమ్లమధురములకు గుణకృతవిరోధము ప్రభావముచే లేనుదనుట సమంజసము. అట్టిప్రభావమే క్షీరమత్స్యములకును విరోధకారణమని చెప్పుదమన్నచో శీతోష్ణములు స్వభావముగనే విరోధములు

కావున దృష్టకారణమును వదలి ప్రభావమును కల్పించుట యుక్తముకాదు. మధురామ్లములకు మాత్రము అగతికగతికముగ ప్రభావముచేతనే విరోధపరిహారమును ఉభయవాదులును ఒప్పుకొనకతీరదు. కావున క్షీరమత్స్యములు విరుద్ధగుణము లగుటచే రెంటినొక్కటిగజేర్చి యుపయోగించినచో శరీరధాతుప్రతికూలకరమనియు, అమ్లమధురములు విరుద్ధగుణములైనను ప్రభావముచే శరీరమునకు ప్రతికూలమును చేయవనియు సర్వసిద్ధాంతము.

మరియు క్షీరమత్స్యములును సంయోగముచేతనే విరుద్ధమగును. అట్టివిరోధంబును విరుద్ధగుణమూలకమగుటంజేసి గుణవిరుద్ధమని ప్రత్యేకముగ జెప్పబడినది.

విరుద్ధగుణములలో మతాంతరము.

మూ. తదనన్తరమాత్రేయవచన మనుమన్య భద్రకాప్యోఽగ్నివేశముువాచః—"సర్వానేవ మత్స్యాన్ పయసా సహాఽభ్యవహరేత్ అన్యత్రైకస్మాత్ చిలిచిమాత్; స పునశ్శకలీ, సర్వతో లోహితరాజిః, లోహితప్రకారః, ప్రాయో భూమౌ చరతి. తం చేత్ పయసా సహాఽభ్యవహరేత్ నిస్సంశయం శోణితజానాం విబన్ధజానాం చ వ్యాధీనామన్యతమం, అథవా మరణం ప్రాప్నుయాత్" ఇతి. ౧౧౩

వ్యా. ఆత్రేయు లిట్లు చెప్పినవాక్యమును సహేతుకముగ నాలోచించి భద్రకాప్యు డగ్నివేశునితో నిట్లు పల్కెను:—చిలిచిమమను మత్స్యమునుమాత్రము వదలి తక్కినమత్స్యము లనన్నిటిని పాలతోగూడజేర్చి యుపయోగింప (తిన) దగును. (చిలిచిమము మాత్రము పాలతోగూడ తినదగదనుట). అయ్యది శరీరముపై దట్టమైనచర్మము కవచమువోలె కల్గియుండును. (శకులి, శకలి), దానిశరీరముపై నెఱ్ఱనిరేఖలుకల్గి యెఱ్ఱనిడాలునుకల్గి బురదనేలలో విశేషముగసంచరించును. (ఇది మత్స్యమునుగుర్తించుటకు చెప్పినలక్షణము). అట్టిచిలిచిమ మనుమత్స్యమును పాలతోగూడ తినినయెడ రక్తప్రకోపమున కల్గు రోగంబులును, స్రోతోబంధమున కల్గు రోగంబులును తప్పక సంభవించును. దానంజేసి యొకసమయమున మరణముకూడ సంభవించును; కావున దాని నొకప్పుడును పాలతోజేర్చి తినగూడదని యర్థము. (ఈమత్స్యము మిక్కిలి యుష్ణవీర్యమగుటంజేసి తప్పక యపాయకరమగునని భద్రకాప్యునియాశయము)

శకలియన శకలమునుకల్గినది. మత్స్యములకు శరీరముపైని దట్టముగ కవచమువోలిన చర్మము శకలము. దానిని కల్గినది శకలి, శకులి యనియు పర్యాయము. ఇది

మత్స్యసామాన్య వాచకము. చిలిచిమమన—"చీయతే (లీయతే) ఇతి చిలిచిమః"అను వ్యుత్పత్తిచేత బురదలో దాగియుండునదియని యర్థము. అయ్యది పైజెప్పినలక్షణ ముల గల్గియుండును. మరియు అభి, అవ, అనునుపసర్గములతో జేరిన 'హృఞ్' అను ధాతువునకు 'భుజించుట'యని యర్థము. ఈయర్థమునందే "అభ్యవహరతి సైన్ధవాన్, అభ్యవహారయతి సైన్ధవైః. అని భాష్యకారులు ప్రయోగించిరి.

గుణవిరుద్ధములలో విశేషవిధి.

మూ. నేతి భగవాన్ ఆత్రేయః—సర్వానేవ మత్స్యాన్ న పయసా అభ్యవహరేత్, విశేషతస్తు చిలిచిమం, స హి మహాభిష్యన్ది త్వాత్ స్థూలలక్షణతరానేతాన్ వ్యాధీనుపజనయతి ఆమ విషముదీరయతి చేతి. ౧౧౪

వ్యా. ఆత్రేయులు భద్రకాప్యునిసిద్ధాంతమును నిషేధింపుచు, అట్టిసిద్ధాంతమున కొంచెము విషయభేదమును జూపుచు తనసిద్ధాంతము నిట్లు చెప్పెను:—సామాన్యముగ నన్నిజాతుల మత్స్యములను పాలతోగూడ తినగూడదు; కాని అందును చిలిచిమమను మత్స్యమును మాత్రము పాలతోగూడ బొత్తుగ తినగూడదు. ఆచిలిచిమము మహాభిష్యందియగుటవలన మిక్కిలి ప్రబలమైన లక్షణములుకల నానావిధవ్యాధుల గల్గించుటయేకాక శరీరమున జీర్ణముకానివిషమును రేపెట్టి శరీరమునకు బాధకల్గించును (కావున దాని నొకప్పుడు తినదగదనుట).

మరికొన్ని విరుద్ధద్రవ్యములు.

మూ గ్రామ్యానూపౌదకపిశితాని చ మధు-తిల-గుడ-పయో-మాష-మూలక-బిసైః, విరూఢధాన్యైర్వా న ఏకధా అద్యాత్; తన్మూలం చ బాధిర్యాన్ధ్యవేపథుజాడ్య కలమూకతామైణ్మిణ్యం, అథవా మరణమాప్నోతి. ౧౧౫

వ్యా. గ్రామమునందలి జంతువులయొక్కయు, ఆనూప (బురదనేలవసించు) జంతువులయొక్కయు, ఔదక (జలముననివసించు)జంతువులయొక్కయు మాంసములను; తేనె నువ్వులు బెల్లము పాలు ఉద్దిపప్పు ముల్లంగి తామరకాడలు అను నీద్రవ్యముల తోడను, ఇతరములగు మొలకలెత్తిన పెసలు మున్నవానితోడను నేకకాలమున తిన గూడదు. తినినచో దానంజేసి చెవుడు, గ్రుడ్డితనము, వణకు, జాడ్యము (అలసత్వము), కలమూకత్వము (మాటలు స్ఫుటముగ దెలియనట్లుచ్చరించు మూగతనము), మిణ్మిణ

త్వము (ముక్కున మాటలాడుట, ముక్కిడితనము) అను నీవ్యాధులు కల్గును. ఒకవేళ మరణంబును కల్గును (పైజెప్పినమాంసములు తేనె మున్నగువానితో గూడిన విరుద్ధము లగును కావున వానితోకూడ సమకాలమున భుజింపజనదనుట).

మూ. న పౌష్కరం రోహిణీకం వా శాకం, న కపోతాన్ సార్షపతైల
భృష్టాన్ మధుపయోభ్యాం సహాఽభ్యవహరేత్, తన్మూలం
హి శోణితాభిష్యన్దధమనీప్రవిచయాఽపస్మారశఙ్ఖకగళగణ్డరోహి
ణీకానామన్యతమం ప్రాప్నోత్యథవా మరణమితి.   ౧౧౬

వ్యా. పుష్కరమూలశాకమునైనను, రోహిణీ (కటుకరోహిణి) శాకమునైనను: ఆవనూనెచేర్చి వేచబడిన కపోతమాంసమునైనను, తేనెతోడనైనను, పాలతోగూడనైనను సమకాలమున భుజింపజనదు. అటుగాక భుజించినచో దానిమూలమున రక్తముచెడి రక్తాభిష్యందంబును, సిరలలో గ్రంథియు, అపస్మారము, శంఖకమను శిరోవ్యాధి, గళగండము, రోహిణియను వ్రణవిశేషము. అను నీవ్యాధులలో నేదైన సంభవించును. లేక మరణంబైన కల్గును.

ఇచ్చట 'న కపోతాన్' అనునది సంస్కారవిరుద్ధమని యెరుంగునది.

మూ. న మూలక-లశున-కృష్ణగన్ధాఽర్జక - సుముఖ-సురసాదీని భక్ష
యిత్వా పయస్సేవ్యం, కుష్ఠబాధాత్   ౧౧౭

వ్యా. ముల్లంగియాకు, ఉల్లిగడ్డలు, కృష్ణగంధ (శాకవిశేషము) లేక మునగాకు, తెల్లతులసి, ఆడవితులసి, నల్లతులసి, మున్నగు శాకములను తిని, తోడనే పాలు త్రాగకూడదు. త్రాగినచో కుష్ఠరోగముచే బాధకల్గును.

మూ. న జాతు శాకం, న నికుచం పక్వం మధుపయోభ్యాం సహోప
యోజ్యం, ఏతద్ధి మరణాయ; అథవా బలవర్ణతేజోవీర్యోప
రోధాయ, అలఘువ్యాధయే, షాణ్డ్యాయ చేతి.   ౧౧౮

వ్యా. వెదురుమోవు (లేక వెదురాకు) కూరనైనను, పండిన రేగుపండునైనను తేనెతోడను పాలతోడను భుజింపంజనదు. అట్లు సమకాలమున తిన్నచో మరణము కల్గును. లేక బలము వర్ణము తేజస్సు వీర్యము వీనిని చెరచును. లేక ఇతరములగు గొప్పవ్యాధుల కల్గించును. లేక పుంస్త్వమును చెరచును.

సంయోగవిరుద్ధములు.

మూ తదేవ నికుచం పక్వం న మాషసూపగుడసర్పిర్భిః సహోపయోజ్యం వైరోధికత్వాత్. ౧౧౯

వ్యా. మరియు పక్వమైనరేగుపండును ఉద్దిపప్పు, బెల్లము, నెయ్యి అనువానితో నేకముగ కలిపి భుజించినచో విరోధమును చేయును.

మూ తథా అమ్లాఽఽమ్రాతక మాతులుఙ్గ నికుచ కరమర్ద మోచ దన్తశఠ బదర కోశామ్ర భవ్య జామ్బవ కపిత్థ తిన్తిడీక పారావతాఽఽక్షోట పనస నాళికేర దాడిమామలకాని, ఏవం ప్రకారాణి చాన్యాని ద్రవ్యాణి, సర్వం చామ్లం ద్రవమద్రవం చ పయసా సహ విరుద్ధం. ౧౨౦

తథా కఙ్గువనక (వరక) మకుష్ఠకకుళుత్థమాష పయసా సహ విరుద్ధాః ౧౨౧

వ్యా. చింతపండు, మామిడి, మాదీఫలములు, గజనిమ్మపండు, కలివికాయలు, అరటిపండు, నిమ్మపండు, కమ్మరేగు, కోశామ్రము (మామిడిలోభేదము), భవ్యమను ఫలవిశేషము, నేరేడుపండ్లు, వెలగపండ్లు, కొండచింతపండు, ఈడెపండు, అక్రోడు, పనసపండు, కొబ్బరికాయ, దానిమ్మ, ఉసిరికకాయ అను నీకాయలు పండ్లును, వీనికి సమానములగు నితరద్రవ్యములును, ఇవియేకాక పులుపుకల ద్రవపదార్థములును, ద్రవములేక యెండినపులుపుపదార్థము లేవియైనను, ఇవియన్నియు పాలతో జేరిన విరుద్ధములగును. మరియు కొఱ్ఱలు, అడవియారుకలు (లేక వరిగెలు), ఆరుకలు, ఉలవలు, ఉద్దులు, ఇవియు పాలతోకూడిన విరుద్ధములగును. (కావున వీనినన్నిటిని (వీనిలో దేనినైన) పాలతో జేర్చినయెడ సంయోగముచే విరుద్ధములగును. కావున అటుచేర్చి భుజింపజనదనుట).

మూ. పద్మోత్తరికాశాకం, శార్కరో, మైరేయో, మధు చ సహోపయుక్తం విరుద్ధం, వాతం చాతికోపయతి. ౧౨౨

వ్యా. మరియు కుసుమ్భశాకమును చక్కెరతో జేయబడిన మద్యము, తేనె ఈమూడిటి నొకటిగ జేర్చి యుపయోగించిన సంయోగవిరుద్ధమగును. ఇవి వాతమును అధికముగ ప్రకోపింపజేయును. ('వాతంచాతి' అని చెప్పుటచేత కఫపిత్తములును కూడ సామాన్యముగ ప్రకోపింపజేయునని యెఱుంగునది. ఈరీతిగనె క్రింద "పిత్తం చాతి

కోపయతి" "శ్లేష్మాణం చాతికోపయతి" అను స్థలములయందును అర్థముచేయునది. ఇవి సంయోగవిరుద్ధముల కుదాహరణము).

సంస్కారవిరుద్ధములు.

మూ. హారిద్రకః సర్షపతైలభృష్టః విరుద్ధః, పిత్తం చాతికోపయతి.

వ్యా. హారిద్రకము (హరితాలము) ఆవనూనెలో పక్వముజేయబడిన (సంస్కారముచే) విరుద్ధమగును. పిత్తము నధికముగ (వాతకఫములను మితముగ) ప్రకోపింపజేయును. (ఇచ్చట హారిద్రమన "హరితాల ఇతి ఖ్యాతః" అని చక్రపాణి వ్యాఖ్యానము చేసెను. గమనింపవలసియున్నది). పచ్చనిరంగుకల పావురమని మరియొకరి యభిప్రాయము.

మూ. పాయసో మన్థానుపానో విరుద్ధః, శ్లేష్మాణం చాతికోపయతి. ౧౨౪

వ్యా. పాయసము సత్తుపిండితో పక్వముజేసి యుపయోగించినచో విరుద్ధమగును. కఫము నధికముగ (వాతపిత్తములను స్వల్పముగ) ప్రకోపింపజేయును.

మూ. ఉపోదికా తిలకల్కసిద్ధా హేతురతీసారస్య. ౧౨౫
బలాకా వారుణ్యా సహ కుల్మాషైరపి విరుద్ధా ౧౨౬
సైవ సూకరవసాపరిభృష్టా సద్యో వ్యాపాదయతి ౧౨౭

వ్యా. బచ్చలికూర నువ్వులముద్దను జేర్చి పక్వము జేసినచో సంస్కారవిరుద్ధమై యతిసారము కల్గుటకు కారణమగును. బలాకములు (హంసములు) మద్యమునను కుల్మాషములతోడను జేర్చి పక్వముచేయబడినచో విరుద్ధమగును. దానినే సూకర (పంది) వసతో జేర్చి వేయించిన నయ్యది సంస్కారవిరుద్ధమై యాక్షణముననే చంపును. (యవపిష్టమున కొంచెముగ వేడినీళ్లు పోసి యావిరిచే నుడికించి యపూపముగ జేసిన నయ్యది కుల్మాషమని కొందరు చెప్పెదరు. వేచబడినఉద్దులని ఛాందోగ్యోపనిషద్వ్యాఖ్యానమున నున్నది).

మూ. మయూరమాంసమేరణ్డసీసకావసక్తం, ఏరణ్డాగ్నిప్లుష్టం, ఏరణ్డతైలయుక్తం సద్యో వ్యాపాదయతి. ౧౨౮

వ్యా. నెమలిమాంసమును పాత్రలోనునిచి ఆముదపుకొయ్యచే వేయించి కలియబెట్టుచు ఆముదపుకొయ్యల మంటవేయుచు ఆముదమును చేర్చి పక్వము జేసినయెడ నయ్యది సంస్కారవిరుద్ధమై క్షణకాలముననే తప్పక చంపును. (ఇచ్చట సీసకమన వేయించుటకును కలియబెట్టుటకును సాధనమైన గరిటెయని యర్థము. మయూరమాంస

మునకు ఆముదపుజాతితో నేవిధమైన స్పర్శము కల్గించి సంస్కరించినను విరుద్ధమగునని ముఖ్యభావము).

మూ. హారిద్రకమాంసం హారిద్రకసీసకావసక్తం హారిద్రాగ్నిప్లుష్టం సద్యో వ్యాపాదయతి ౧౨౯

వ్యా. పచ్చనిరంగుగలపిట్టి హారిద్రము, దానిమాంసమును మ్రానిపసుపు కట్టెకు గ్రుచ్చి, ఆకట్టెలనిప్పులతో కాల్చి పక్వము జేసిన నయ్యది భుజించినతోడనే చంపును. (ఇవియన్నియు సంస్కారవిరుద్ధములు).

దేశవిరుద్ధము.

మూ. తదేవ భస్మపాంసుపరిధ్వస్తం, సక్షౌద్రం మరణాయ. ౧౩౦

వ్యా. అట్టి హారిద్రమాంసము భస్మముకల ప్రదేశమునందును, ధూళిచే వ్యాప్తమైన ప్రదేశమునందును ఉంచబడినది విరుద్ధమగును. దానిని తేనెతో గూర్చి యుపయోగించినచో మరణము నొందించును. (ఇచ్చట భస్మపాంసుప్రదేశము సంబంధించుటచే విరుద్ధముగ నగును కావున నియ్యది భూమిరూపమైన దేశవిరుద్ధమున కుదాహరణమగును. మరియుం ఏద్రవ్యము పంచభూతసంబంధమును నిర్ణయింప గోచరము కాకుండునో ఆద్రవ్యంబును దేశవిరుద్ధమగుచని చక్రపాణి వ్యాఖ్యలో జెప్పియున్నది).

మరికొన్నివిరుద్ధములు.

మూ. మత్స్యనిస్తాలనసిద్ధాః పిప్పల్యః, తథా కాకమాచీ మధు చ మరణాయ ౧౩౧

వ్యా. (మత్స్యములను పక్వము జేయునట్టి పాత్రము మత్స్యనిస్తాలనము) అట్టి పాత్రలో నునిచి పక్వము చేయబడిన పిప్పళ్లు సంస్కారవిరుద్ధములై చంపును. కాచికూరను తేనెను చేర్చి తినినచో మరణమును కల్గించును. (ఇది సంయోగవిరుద్ధము). (ఇచ్చట "మత్స్యనిస్తాలన" అనుచోట నిస్తాలనమన వసయని యర్థము. మత్స్యముల వసతో జేర్చి పక్వము చేయబడిన పిప్పళ్లు సంస్కారవిరుద్ధమనునర్థము యుక్తము. ఈ యభిప్రాయమునే జతూకర్ణతంత్రమున "మత్స్యవసాసిద్ధాః పిప్పల్యః" అని చెప్పిరి.)

సంస్కారవిరుద్ధము, శరీరవిరుద్ధము.

మూ. మధు చోష్ణం, ఉష్ణార్తస్య మధు మరణాయ. ౧౩౨

వ్యా. తేనె వేడిచేసిన (నిప్పున వెచ్చచేసిన) నయ్యది చంపును (ఇదియుం సంస్కారవిరుద్ధము.) మరియుం నుష్ణముచే బాధింపబడువానిని తేనె చంపును. (ఇది శరీరరూపమైన దేశమునకు విరుద్ధము).

ప్రమాణ, కాలవిరుద్ధములు.

మూ. మధుసర్పిషీ సమధృతే, మధు వారి చాన్తరిక్షం సమధృతం; మధు పుష్కరబీజం, మధుపీత్వోష్ణోదకం, భల్లాతకోష్ణోదకం; తక్ర సిద్ధః కమ్పిల్లకః, పర్యుషితా కాకమాచీ, అంగారశూలో భాసశ్చేతి విరుద్ధాని, ఇత్యేతద్యథా ప్రశ్నం అభినిర్దిష్టం భవతి, ఇతి. ౧33

వ్యా. తేనెను నేతిని సమభాగములగ జేర్చి తినిన యవి పరిమాణమునం జేసి విరుద్ధ మగును. తేనెను అంతరిక్షోదకమును (క్రిందపడనీయక ఆకసముననే గ్రహింపబడిన వర్షోదకము) సమభాగముగ జేర్చిన నదియును విరుద్ధమగును. (ఈ రెండును మాత్రావిరుద్ధ ముల కుదాహరణములు).

మధువును (తేనెను) పుష్కరబీజమును గూర్చి తినిన విరుద్ధమగును. (ఇది సంయోగవిరుద్ధము). తేనెను త్రాగి వెంటనే వేడినీళ్లు త్రాగినను, జీడిగింజలతో గూడ నుష్ణోదకమును కల్పినను నదియు సంయోగవిరుద్ధములగును.

కంపిల్లకమును మజ్జిగలో పక్వము జేసిన విరుద్ధమగును. (ఇది సంస్కారవిరుద్ధము). కాచియాకు మరుసటినాటికుంచిన నయ్యది విరుద్ధమగును (ఇది కాలకృత విరుద్ధము). భాసపక్షిమాంసమును నిప్పులో కాల్చిన నయ్యది విరుద్ధమగును. (ఇది సంస్కార విరుద్ధము.) ఇత్తెరంగున నగ్నివేశుని ప్రశ్నమునకు తాను నిర్దేశించిన ప్రకారము విరుద్ధ ద్రవ్యములను అనతిసంక్షేపము గాకుండునట్లు చెప్పెనని యర్థము.

(పై జెప్పిన విరుద్ధద్రవ్యములు ఉదాహరణమాత్రముగ జూపబడినవి; కావున ద్రవ్యము లన్నిటియందును వానిగుణములను సంయోగమును సంస్కారమును, దేశ భేదాదులను చక్కగ గమనించి విరోధము నెరింగి యథాయుక్తముగ నుపయోగింప నగును).

అనుక్తవైరోధికద్రవ్యసంగ్రహము.

భవన్తి చాత్ర శ్లోకాః—

మూ. యత్కిఞ్చిద్దోషమాస్రావ్య న నిర్హరతి కాయతః,
ఆహారజాతం; తత్సర్వం అహితాయోపపద్యతే. ౧3౪

వ్యా. ఏదైననొక ద్రవ్యము శరీరమునందలి ఆమాదిదోషములను రేపెట్టి బైటవెడ లింపక శమింపజేయకయుండునో అట్టి ద్రవ్యము (ఆహారరూపమైనను ఔషధరూప

మైనను) శరీరమునకు హితముకానిదియగును. (రోగముల గల్గించి శరీరమును కష్టపరచు నని భావము.)

ఇచ్చట ఆహారమన "ఆహ్రియతే ఇత్యాహారః" అనువ్యుత్పత్తిచేత తినదగిన పదార్థమని యర్థము. అయ్యది భోజనోపయుక్తంబును ఔషధోపయుక్తంబు నగును. అట్టిభోజనపదార్థములైనను ఔషధద్రవ్యములైనను శరీరమునందలి ఆమాదిదోషములను రేపెట్టి బైటవెడలింపకయుం, శమింపజేయకయుం నున్నచో, అవియన్నియుం శరీరమునకు కష్టమును కల్గించుటంజేసి యహితము (విరుద్ధము) అగునని సముదితార్థము. ఈవాక్యమునుబట్టి అనుక్తములగు విరుద్ధద్రవ్యముల నన్నిటిని యూహించునది.

ఉక్త-అనుక్తవైరోధికద్రవ్యనిర్దేశము.

మూ॥ యచ్చాపి దేశకాలాగ్ని మాత్రాసాత్మ్యానిలాదిభిః,
సంస్కారతో వీర్యతశ్చ కోష్ఠావస్థాక్రమైరపి. ౧౩౫
పరిహారోపచారాభ్యాం పాకాత్సంయోగతోఽపి చ,
విరుద్ధం తచ్చ న హితం హృత్సమ్పద్విధిభిశ్చ యత్ ౧౩౬

వ్యా. మరియు, జాంగలానూపదేశముల చేతను, శీతోష్ణరూపమైన కాలముచేతను జాఠరాగ్నిచేతను, మాత్రారూపమైన పరిమాణముచేతను, సాత్మ్యముచేతను, సంస్కారవిశేషముచేతను, శీతోష్ణరూపవీర్యముచేతను, మృదుక్రూరకోష్ఠములచేతను, అవస్థాభేదముచేతను, క్రమముచేతను, పరిహారోపచారములచేతను, పాకముచేతను సంయోగముచేతను, (వీనిలో దేనిచేనైన) విరుద్ధములగు నన్నపాన విహారాదులును శరీరమునకు హితములు కావు. మరియుం హృదయమున (మనస్సున) కైనను, ఆహారమున కుండవలసిన సంపత్తునకైనను, భోజనాదివిధానమునకైనను విరుద్ధమైనదియు దేహమునకు ప్రతికూలమును చేయునని యర్థము.

దేశముచే విరుద్ధము.

మూ. విరుద్ధం దేశతస్తావత్ రూక్షతీక్ష్ణాదిధన్వని,
అనూపే స్నిగ్ధశీతాది భేషజం యన్నిషేవ్యతే. ౧౩౭

వ్యా. జాంగలదేశమున రూక్షతీక్ష్ణాదిగుణములుకల యౌషధమును సేవించుట విరుద్ధమగును. జలప్రాంతమున స్నిగ్ధశీతాదిగుణాదులుకల యౌషధమును సేవించుట విరుద్ధ మగును. ఇది దేశముచే విరుద్ధము.

(ఔషధాన్నవిహారములు రోగహేతువులకును దేశకాలాదులకును విరుద్ధము లైనవిగ నుండవలెను. అటుగాక దేశకాలాదులకు సమానగుణములుగ నున్నచో "వృద్ధిస్సమానైస్సర్వేషాం విపరీతైర్విపర్యయః" అనువాక్యప్రకారము వ్యాధిని పెంపొందించును కావున జాంగలదేశమునకు సమానము లగుటంజేసి రూక్షతీక్ష్ణాద్యౌషధముల సేవించుటయు, ఆనూపదేశమున స్నిగ్ధశీతాద్యౌషధముల సేవించుటయు దేశవిరుద్ధమని భావము. ఇత్తెరంగుననే కాలాదులయందును విరుద్ధము నెరుంగునది.)

ఇచ్చట వాక్యములచే జెప్పినవిషయములను మరల "భవన్తి చాత్ర" అని యుపక్రమించి వివరించుట తంత్రకర్తలయాచారము కావున నీవివరణమున పునరుక్తదోషమని భ్రమింప నవసరములేదు.

కాలముచే విరుద్ధములు.

మూ. కాలతోఽపి విరుద్ధం యత్ శీతరూక్షాదిసేవనం,
శీతే కాలే తథోష్ణే చ కటుకోష్ణాదిసేవనమ్.	౧౩౮

వ్యా. శీతకాలమున శీతరూక్షాద్యాహారాదుల సేవించుటయు, ఉష్ణకాలమున కటుకోష్ణాద్యాహారాది సేవనంబును కాలముచే విరుద్ధములు.

అగ్నిచేవిరుద్ధము, మాత్రావిరుద్ధంబును.

మూ. విరుద్ధమనలే తద్వత్ అన్నపానం చతుర్విధే,
మధుసర్పిస్సమధృతం మాత్రయా తద్విరుధ్యతే.	౧౩౯

వ్యా. "తైర్భవేద్విషమస్తీక్ష్ణో మందశ్చాగ్నిస్సమైస్సమః" అను ప్రమాణప్రకారము వాతపిత్తకఫముల యాధిక్యముచేతను, సామ్యముచేతను జాఠరాగ్ని విషమ-తీక్ష్ణ-మంద-సమభేదములచే నాలుగుతెరంగులనుండును. అట్టినాల్గువిధములనుండు జాఠరాగ్నికి విరుద్ధముగ సేవింపబడిన యన్నపానము అగ్నివిరుద్ధమగును.

మరియు తేనెను నేతిని సమభాగముగగూర్చి సేవించిన నయ్యది భాగరూపమైన పరిమాణమునంజేసి విరుద్ధమగును. ఇది మాత్రావిరుద్ధము.

సాత్మ్యముచే విరుద్ధము.

మూ. కటుకోష్ణాది సాత్మ్యస్య స్వాదుశీతాదిసేవనం,
యత్తత్సాత్మ్యవిరుద్ధం తు విరుద్ధాన్నౌషధిక్రియా.	౧౪౦

వ్యా. కటుకరసము ఉష్ణగుణాబులనకల యాహారాదులు నాడుకచేసి శరీరధాత్వాదుల కిమిడియుండువారికి, స్వాదుశీతాదిగుణములుకల యాహారాదులు సాత్మ్య

విరుద్ధములగును. కావున నౌషధ-ఆహార-విహారములను అలవాటులోనుండు వానికన్న విరుద్ధముగ సేవింపదగదు. (ఇదియే సాత్మ్యవిరుద్ధము).

సంస్కారముచే విరుద్ధము.

మూ. సంస్కారతో విరుద్ధం తత్ యద్భోజ్యం విషవద్భవేత్,
ఏరణ్డసీసకాసక్తం శిఖిమాంసం తథైవ హి. ౧౮౧

వ్యా. వివిధముగ నాహారాదులను సంస్కరించినచో భుజింపదగిన యాహారాది పదార్థములు విషముతో సమానములగునో అయ్యవి సంస్కారవిరుద్ధము లనబడును. ఎట్లనగా:—నెమలిమాంసమును ఆముదపుకొయ్యకు గ్రుచ్చి ఆముదపుకొయ్యల నిప్పున కాల్చినయెడ నయ్యది విషతుల్యమగును. (ఇది సంస్కారవిరుద్ధము).

వీర్యముచే విరుద్ధము.

మూ. విరుద్ధం వీర్యతో జ్ఞేయం వీర్యతశ్శీతలాత్మకం,
తత్సంయోజ్యోష్ణవీర్యేణ ద్రవ్యేణ సహ సేవ్యతే. ౧౮౨

వ్యా. వీర్యముచే శీతలమైన ద్రవ్యమును ఉష్ణవీర్యమైన ద్రవ్యముతో కలిపి సేవించినచో నయ్యది విరుద్ధవీర్యమగును. (ఇది వీర్యముచే విరుద్ధము).

కోష్ఠవిరుద్ధము.

మూ. క్రూరకోష్ఠస్య చాత్యల్పం మన్దవీర్యమభేదనం,
మృదుకోష్ఠస్య గురు చ భేదనీయం తథా బహు. ౧౮౩
ఏతత్కోష్ఠవిరుద్ధం తు;

వ్యా. "కోష్ఠః క్రూరో మృదుర్మధ్యః మధ్యస్స్యాత్తైస్సమైరపి" అను ప్రమాణముచే కోష్ఠము క్రూరాది భేదములచే నాల్గువిధములుగ నుండునని తెలిసెడి. అందు క్రూరకోష్ఠమునకు మిక్కిలి స్వల్పముగ భుజించినను, సత్తులేనిపదార్థముల భుజించినను, మలాదులభేదించిన భోజనంబును కోష్ఠవిరుద్ధమగును. మృదుకోష్ఠముకలవారికి గురుపదార్థంబులును, మలములభేదించునవియు, మితిమీరిన యాహారంబును విరుద్ధమగును. (ఇది కోష్ఠవిరుద్ధము.)

అవస్థావిరుద్ధము.

మూ. విరుద్ధం స్యాదవస్థయా,
శ్రమవ్యవాయవ్యాయామసక్తస్యానిలకోపనం. ౧౮౪
నిద్రాలసస్యాలసస్య భోజనం శ్లేష్మకోపనం,

వ్యా. శ్రమముచేతను సంభోగముచేతను శరీరపరిశ్రమముచేతను బడలియున్న వానికి, వాతమును ప్రకోపింపజేయునట్టి భోజనము విరుద్ధముగ నగును. మరియు నీచే నైనను స్వభావముచేనైనను అలసుఁడైనవానికి కఫమును ప్రకోపింపజేయునాహారము విరుద్ధమగును. ఇది యాలస్యాదిరూపమైన యవస్థచే విరుద్ధముకావున అవస్థావిరుద్ధ మన బడును.

క్రమవిరుద్ధము.

మూ. యచ్చానుత్సృజ్యవిణ్మూత్రంభుఙ్క్తే, యశ్చాఽబుభుక్షితః ౧౪౫
తచ్చ క్రమవిరుద్ధం స్యాత్, యచ్చాఽతిక్షుద్వశానుగః,

వ్యా. క్రమమన నియమము. మలమూత్రాదివేగములు లేక, ఆకలి కల్గినప్పుడు భుజింపవలెనని భోజనక్రమము. అట్టినియమమును విడచి మలమూత్రవేగములు కల్గి నప్పుడు వానిని విసర్జింపక భుజించినను, ఆకలిలేనప్పుడు భుజించినను, మిక్కిలితీవ్రముగ నాకలియగునంతవరకు జాగుజేసి భుజించినను, అయ్యది క్రమవిరుద్ధమగును.

పరిహారవిరుద్ధము.

మూ. పరిహారవిరుద్ధం తు వరాహాదీన్ నిషేవ్య యత్. ౧౪౬
సేవేతోష్ణం ఘృతాదీంశ్చ పీత్వా శీతం నిషేవతే,

వ్యా. వరాహాది జంతుమాంసమును భుజించినచో శీతజలమును పానముజేసిన యెడ అట్టియాహారమున గల్గుదోషము పరిహరింపబడును. నెయ్యి పెరుగు మున్నగు వాని సేవించి యుష్ణోదకమును త్రాగినచో అట్టియాహారమున గల్గుదోషము పరిహృత మగును. దానికి విరుద్ధముగ పందిమాంసము మున్నగువాని సేవించిన వేడినీళ్లు త్రాగినను, నెయ్యి మున్నగువానిని సేవించి చల్లనినీళ్లుత్రాగినను అయ్యది పరిహారవిరుద్ధమగును.

పాకవిరుద్ధము.

మూ. విరుద్ధం పాకతశ్చాపి దుష్టదుర్దారుసాధితం. ౧౪౭
అపక్వతణ్డులాఽత్యర్థపక్వం దగ్ధం చ యద్భవేత్,

వ్యా. చెడినపాత్రలయందును చెడినగరిటెలు మున్నగువానిచేతను విషగుణములు కల్గిన కట్టెలచేతను పక్వముచేయఁబడిన యన్నాదులు పాకముచే విరుద్ధములగును. మరియు బియ్యము పూర్తిగ పక్వముగాకుండునట్టులును, మిక్కిలి యధికముగ చిముడు నట్లును, అడుగంటి మాడునట్లును పక్వముచేయబడిన యాహారపదార్థములును పాకముచే విరుద్ధములుగ నగును.

సంయోగవిరుద్ధము, హృద్విరుద్ధంబును.

మూ. సంయోగతో విరుద్ధం తత్ యథామ్లం పయసా సహ. ౧౪౭
అమనోరుచితం యచ్చ హృద్విరుద్ధం తదుచ్యతే,

వ్యా. కొన్నిద్రవ్యములు పరస్పరసంయోగమునంజేసి విరుద్ధములగును. పులుపుగలద్రవ్యము లన్నియుం పాలతోగూడిన విరుద్ధములగును, (ఇది సంయోగవిరుద్ధము). మనసు కింపుగానిది హృద్విరుద్ధ మనబడును.

సంపద్విరుద్ధము.

మూ. సమ్పద్విరుద్ధం తద్విద్యాత్ అసంజాతరసం తు యత్. ౧౪౯
అతిక్రాన్తరసం వాపి విపన్నరసమ మేవ వా,

వ్యా. ఆహారమునకు ముఖ్యముగ నుండవలసిన గుణాదిసంపత్తు చెడినయెడ నయ్యది సంపద్విరుద్ధ మనబడును. ఎట్టులన:—కాయకూరదినుసులు మున్నగువానికి రుచికల్గకున్నను, అట్టిరసము అధికముగనై చెడినను, లేక వ్యత్యస్తముగ మారియున్నను, అయ్యది సంపద్విరుద్ధ మనబడును.

విధివిరుద్ధము.

మూ. జ్ఞేయం విధివిరుద్ధం తు భుజ్యతే నిభృతేన యత్. ౧౫౦
తదేవం విధమన్నం స్యాత్ విరుద్ధముపయోజితం,

వ్యా. వెక్కసముగ నున్నపుడు భుజించినచో నయ్యది విధివిరుద్ధము. (ఇత్తెరంగున "యచ్చాపి దేశ......విధిభిశ్చ యత్" అని నిర్దేశింపబడిన విరుద్ధములన్నియుం వరుసగ వివరింపబడినవి. అట్టివిరుద్ధమైన యాహారమును భుజించినయెడ శరీరమునందలి రక్తాదిధాతువులను చెడగొట్టి, వాతపిత్తకఫములను చెరచి యనేకవిధములైన రోగముల కల్గించును. లేక విషతుల్యమై మరణము నైన కల్గించును. ఈవిషయమునే వాగ్భటాచార్యుడును "విరుద్ధమపి చాహారం విద్యాద్విషగరోపమమ్" అని యష్టాంగహృదయమునను, "కుర్యాద్విరుద్ధమశనం జ్వరమస్రపిత్తం అష్టౌ గదాంశ్చ మహతో విషవచ్చ మృత్యుం" అని యష్టాంగసంగ్రహమునను చెప్పిరి. కావున పైజెప్పిన విరుద్ధములన్నిటిని మిక్కిలి గమనించి యుపయోగించవలెను).

విరుద్ధాహారాభ్యనుజ్ఞ.

మూ. సాత్మ్యతోఽల్పతయా వాపి దీప్తాగ్నే స్తరుణస్య చ,
స్నేహవ్యాయామబలినః విరుద్ధం వితథం భవేత్. ౧౫౧

వా. అట్టివిరుద్ధమైన యాహారమును తీవ్రమైన జాఠరాగ్నికలవారును, మంచి యౌవనమున నుండువారును, స్నేహవ్యాయామములచే మిక్కిలి బలిష్ఠులును శరీర సాత్మ్యము ననుసరించి స్వల్పముగ భుజించినను వారికి విరోధమును కల్గింపనేరదు. (అట్టి వారికి జీర్ణశక్తి పూర్తిగ నుండును కావున విరుద్ధాహారమును స్వల్పముగ జేసినను అయ్యది జీర్ణమై తనకు గల్గిన విరుద్ధగుణమును మాని రోగాదుల కల్గింపవని భావము. మరియుం విరుద్ధమైన యాహారమును అలవాటు చేసియుండువారికి విరోధము చేయనేరదు.)

ఈ విషయమునే వాగ్భటాచార్యులు "వ్యాయామస్నిగ్ధదీప్తాగ్నివయస్థస్వబల శాలినామ్, విరోధ్యపి న పీడాయై సాత్మ్యమల్పం చ భోజనమ్" అని యుపదేశించిరి.

విరుద్ధాహారముచే గల్గు రోగములు.

మూ. షాణ్డ్యాన్ధ్యవీసర్పదకోదరాణాం
విస్ఫోటకోన్మాదభగన్దరాణామ్,
మూర్ఛామదాధ్మానగళామయానాం
పాణ్డ్వామయస్యామవిషస్య చైవ. ౧౫౨
కిలాసకుష్ఠగ్రహణీగదానాం
శోషాఽస్రపిత్తజ్వరపీనసానామ్,
సన్తానదోషస్య తథైవ మృత్యోః
విరుద్ధమన్నం ప్రవదన్తి హేతుమ్. ౧౫౩

వ్యా. నపుంసకత్వము, అంధత్వము, విసర్పము, జలోదరము, స్ఫోటకము, ఉన్మాదము, భగందరము, మూర్ఛారోగము, మదము (తిక్క), ఆధ్మానము (కడుపుబ్బరము), కంఠరోగములు, పాండురోగము, అజీర్ణము, విషరోగము, కిలాసము (సిబ్బెమనుక్షుద్ర కుష్ఠము), కుష్ఠము, గ్రహణీరోగము, శోషము, (ధాతుక్షయము), రక్తపిత్తము, జ్వరము, పీనసము (పడిసెము), సంతానదోషము (చావుబిడ్డలు కలుగుట మున్నగుదోషము, ఇది శుక్రదోషమున సంభవించును), అనునీవ్యాధులకు పైజెప్పిన విరుద్ధాశనము కారణమగును. (విరుద్ధాశనముచే నీవ్యాధులు కల్గునని భావము.) మరియుం నకాలమృత్యువును కూడ నొకసమయమున గల్గించును. (ఇచ్చట దకోదరమనుచోట దకమనుపదము ఉదకశబ్ద పర్యాయము. "ఉదకశబ్దపర్యాయో దకశబ్దో నిపాత్యతే" అని భాష్యకారవచనము ప్రమాణము.)

ఇచ్చట నీవిషయము నెరుంగునది:—పైజెప్పిన విరుద్ధములు కొన్నిచోట్ల విశేష విధిచే బాధింపబడును. ఎట్లులన—"సాధయేచ్ఛుద్ధశుష్కస్య లశునస్య చతుష్పలం,

క్షీరోదకేఽష్టగుణితే క్షీరశేషం చ పాచయేత్'' ''మూలకస్వరసంక్షీరం'' ఇవి మున్నగు యోగములయందు పాలకు ఉల్లిగడ్డలతోడను, ముల్లంగిరసముతోడను సంయోగము చెప్పబడినది. ఇది సంయోగవిరుద్ధమైనను విశేషశాస్త్రముచే వాచనికముగ విధింపబడినది కావున అట్టి స్థలములయందు విరుద్ధము బాధకరము కాదని యెఱుంగునది. మరియు నే ద్రవ్యములకు నే ద్రవ్యముతో జేరినప్పుడు విరోధము చెప్పబడినదో అట్టి ద్రవ్యములు మాత్రము పరస్పరసంయోగము కల్గినప్పుడు విరుద్ధమగును కాని, అవిగాక యితర ద్రవ్యము లనేకములును ఒకటిగ జేరినప్పుడు విరుద్ధగుణము సంభవించదని తంత్రకారుల యభిప్రాయము. కావున లశునమూలకాదిద్రవ్యములకు విరోధిద్రవ్యములుగ వేనిని చెప్పియున్నదో అట్టిద్రవ్యములతో మాత్రము సంబంధము కల్గినప్పుడు విరోధి యగును గాని ఇతరద్రవ్యము లనేకములు చేరినప్పుడు విరోధి కానోపదని యార్షసిద్ధాంతము. తేనె మాత్రము ఎప్పుడైనను ఉష్ణద్రవ్యసంబంధము కల్గిన విరుద్ధమే యగును తేనె విష జాతిలో జేరియుండుటంబట్టి యుష్ణసంస్పర్శమున విరుద్ధమే యగును.

విరుద్ధాహారముచే గల్గు రోగములకు ప్రతీకారము.

మూ. ఏషాం చ ఖలు పరేషాం చ వైరోధికనిమిత్తానాం వ్యాధీనా మిమే భావాః ప్రతీకారా భవన్తి యథా:—వమనం విరేచనం చ తద్విరోధినాం చ ద్రవ్యాణాం సంశమనార్థముపయోగః; తథావిధైశ్చ ద్రవ్యైః పూర్వమభిసంస్కారః శరీరస్యేతి. ౧౫౮

వ్యా. సంయోగాదులచే విరుద్ధములగు నాహారాదులచే గల్గిన పైజెప్పబడిన నపుంసకత్వాదిరోగములకును, తదితరములైన విరుద్ధనిమిత్తరోగములకును ఈ క్రింద జెప్పంబడునవి ప్రతీకారము (చికిత్స) లగును.—అట్టి వ్యాధులు సంభవించినపుడు వమనవిరేచనముల జేయింపనగును. మరియు నపుంసకత్వాదిరోగములకు విరుద్ధములగు శుక్రవర్ధన రసాయనాది ద్రవ్యములను శమనార్థముగ నుపయోగింపనగును. అట్టి వ్యాధులు కలగకమునుపే అట్టి రసాయనాదిద్రవ్యముల నుపయోగించి శరీరమును సంస్కరించియుండుట చాల మంచిది. (అట్టి ద్రవ్యముల నుపయోగించుటచే గల్గిన సంస్కారవిశేషమునంజేసి విరుద్ధాహారములచే గల్గబోవు పాండ్వాదివ్యాధులకు శరీరమునం దవకాశము కల్గనీయక యాపుదలచేయునని భావము. ఇయ్యది వ్యాధులు రాకుండునట్లు వ్యాధులు కల్గుటకు మున్ను చేయుచికిత్స) ఈ విషయమునే వాగ్భటాచార్యులును ''ద్రవ్యైస్తైరేవ వా పూర్వం శరీరస్యాభిసంస్కృతిః'' అని చెప్పెను.

ఉక్తచికిత్సానువాదము.

భవతిచాత్ర:—

మూ. విరుద్ధాశనజాన్ రోగాన్ ప్రతిహన్తి విరేచనమ్,
వమనం శమనం చైవ పూర్వ్వం వా హితసేవనమ్. ౧౫౫

వ్యా. విరుద్ధాహారమువలన జనించిన రోగములను విరేచనంబైనను వమనంబైనను హరించును. మరియు నట్టివ్యాధుల కుపథ్యనీకములైన చికిత్సలును వ్యాధుల శమింప జేయును. (వమన విరేచనరూప శోధనంబును, వ్యాధి విరుద్ధరూపమైన శమనచికిత్సయుం చేయదగునని భావము.) లేక జరావ్యాధినాశకరూపమై మహాప్రభావవంతములైన రసాయనము నభ్యసించియున్నచో నట్టిరసాయనభావితమైన శరీరమునకు విరుద్ధాశనముగ గల్గువ్యాధులు ఎప్పటికైన కల్గనేరవని యర్థము.

అధ్యాయవిషయసంగ్రహము.

తత్ర శ్లోకా:—

మూ. మతిరాసీన్మహర్షీణాం యా యా రసవినిశ్చయే,
ద్రవ్యాణి గుణకర్మభ్యాం ద్రవ్యసంఖ్యా రసాశ్రయా. ౧౫౬
కారణం రససంఖ్యాయా: రసాఽనురసలక్షణమ్,
పరాదీనాం గుణానాం చ లక్షణాని పృథక్ పృథక్ ౧౫౭
పఞ్చాత్మకానాం షట్త్వం చ రసానాం యేన హేతునా,
ఊర్ధ్వానులోమభాజశ్చ యద్గుణాతిశయాద్రసా:. ౧౫౮
షణ్ణాం రసానాం షట్త్వే చ సవిభక్తా విభక్తయ:,
ఉద్దేశశ్చాపవాదశ్చ ద్రవ్యాణాం గుణకర్మణీ. ౧౫౯
ప్రవరాఽవరమధ్యత్వం రసానాం గౌరవాదిషు,
పాకప్రభావయోర్లిఙ్గం వీర్యసంఖ్యావినిశ్చయ:. ౧౬౦
షణ్ణామాస్వాద్యమానానాం రసానాం యత్ స్వలక్షణం,
యద్యద్విరుధ్యతే యస్మాత్ యేన యత్కారి చైవ యత్.
వైరోధికనిమిత్తానాం వ్యాధీనామౌషధం చ యత్,
ఆత్రేయభద్రకాప్యీయే తత్సర్వ్వమవదన్ముని:. ౧౬౧

వ్యా. రసనిశ్చయము విషయమై మహర్షులకు గల్గిన మతభేదములు, ద్రవ్యములు, వాని గుణకర్మములు, రసమునాశ్రయించిన ద్రవ్యసంఖ్య, రససంఖ్యాకారణము, రసానురసముల లక్షణములు, పరత్వాదిగుణములకు వేరువేరు లక్షణములు, పంచభూతములచే గల్గినరసములు ఆరువిధములగుటకు కారణము, రసములు ఊర్ధ్వముగను అనులోమముగను వ్యాపించుటకు ఎట్టిగుణములు కల్గియుండునదియు, ఆరురసములయొక్క షట్త్వమునంగల భేదంబులు, రసములకు విభాగకారణములు, ద్రవ్యములకు సంబంధించిన గుణకర్మల యుద్దేశము, వానికపవాదము, రసములకు సంబంధించిన గురుత్వాది గుణములకుగల తారతమ్యము, విపాకప్రభావముల లక్షణములు, వీర్యసంఖ్యానిర్ణయము, మధురాదిరసములకు రుచినిబట్టి వేరువేరుగ స్వరూపలక్షణములు, ద్రవ్యములు విరుద్ధములగుటకు సంయోగాదికారణములు, అట్టి విరుద్ధద్రవ్యాహారమున గల్గురోగములు, అట్టి వ్యాధులకు దగిన చికిత్స అను నీవిషయముల నన్నింటిని ఈ యాత్రేయభద్రకాప్యీయమను నధ్యాయమునం దగ్నివేశమహర్షి వివరించి చెప్పెను.

ఇత్యగ్నివేశకృతే తన్త్రే చరకప్రతిసంస్కృతే సూత్రస్థానే
ఆత్రేయభద్రకాప్యీయో నామ షడ్వింశోఽధ్యాయః
సమాప్తః.

వ్యా. ఇత్తెరంగున నగ్నివేశకృతంబును చరకునిచే సంస్కరింపబడినదియు నగు నాయుర్వేదతంత్రమునందలి సూత్రస్థానమున నాత్రేయభద్రకాప్యీయ మనునది యిరువదియారవయధ్యాయము సమాప్తము.

సప్తవింశాధ్యాయము.

అవతారిక:—పైగ్రంథముచేత ద్రవ్యసామాన్యముగ గుణకర్మలు వివరింపబడినవి గాని ఒక్కొకద్రవ్యమునకు సంబంధించిన విశేషగుణకర్మములు నిర్దేశించి చెప్పబడలేదు. చెప్పబడని విశేషగుణకర్మముల సామాన్యోక్తి నుద్దేశించి వివరించుటకై యన్నపానవిధి యను నీయధ్యాయము చెప్పబడును.

మూ. అథాతోఽన్నపానవిధిమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః. ౧

ఇతి హ స్మాహ భగవానాత్రేయః. ౨

వ్యా. ద్రవ్యసామాన్యముగ గుణ కర్మముల చెప్పినపిదప నన్నపానములకు సంబంధించిన గుణకర్మకథన రూపమైన విధానమును బోధించునట్టి యన్నపానవిధియను నధ్యాయమును త్రికాలజ్ఞానవేత్తయగు నాత్రేయుం డుపదేశించినదానికి న్యూనాతిరేకము గాకుండునట్లు వివరించెదనని యర్థము.

ఇచ్చట నన్నము సామాన్యముగ కొంచెము కఠినముగ నుండును కావున నీశబ్దముచేత ఖాద్యంబును, పానీయము ద్రవరూపముగ నుండుటంబట్టి పానీయశబ్దముచేత ద్రవరూపమైన లేహ్యంబును గ్రహింపబడును. "అన్నపానం విధీయతే (విశిష్టగుణకర్మతయా) ఇతి అన్నపానవిధిః, తమధికృత్య కృతోఽధ్యాయః అన్నపానవిధిః అధ్యాయః" అను వ్యుత్పత్తిచేత కఠినరూపంబును ద్రవరూపంబునునైన యాహారపదార్థములు, విశేషగుణకర్మములచే వివరించువిషయము నధికరించి చెప్పబడిన యన్నపానవిధియను నధ్యాయమును వివరించెదనని యర్థము. "అన్నపానవిధిం" అనుచోట ఛప్రత్యయము లుప్తమైనది కావున నీయర్థము లభించును. (కఠినరూపంబును ద్రవరూపంబునైన యాహారద్రవ్యములకు సంబంధించిన విశేషగుణంబులును, విశేషకృత్యంబులును వేరువేర వివరించి యీయధ్యాయమున చెప్పబడునని ఫలితార్థము).

అన్నపానస్వరూపము, వానిసామాన్యకృత్యములు.

మూ. ఇష్టవర్ణగన్ధరసస్పర్శం విధివిహితమన్నపానం ప్రాణినాం ప్రాణి
సంజ్ఞకానాం ప్రాణమాచక్షతే కుశలాః ప్రత్యక్షఫలదర్శనాత్,
తదిన్ధనాహ్యన్తరాగ్నేః స్థితిః,తత్సత్వమూర్జయతి,తచ్ఛరీరధాతు
వ్యూహబలవర్ణేన్ద్రియప్రసాదకరం యథోక్తముపసేవ్యమానం;
విపరీతమహితాయ సమ్పద్యతే 3

వ్యా. మన కింపైనదియు శరీరమునకు హితంబునైనవర్ణము గంధము మధురాది రసము (రుచి) స్పర్శంబును కల్గినదియు, విధివిహితంబునైన యన్నము (ఆహారపదార్థము) ప్రాణులని లోకమున వ్యవహరింపబడు మానవులకు ప్రాణమని (ప్రాణమున కాధారమని) వైద్యతత్వజ్ఞులగు పండితులు చెప్పెదరు ఎట్లనగా:—ప్రత్యక్షముగ ఫలమును జూచుటవలనను (ఆహారము లేనియెడ ప్రాణి జీవించుటలేదు. ఆహారమున్నపుడు జీవించును. ఇట్టి యనుభవసిద్ధమైన జ్ఞానమువలన), జాఠరాగ్నిస్థితి అట్టియాహారమునే సమిధలు (అగ్నిని జ్వలింపజేయుపుల్లలు)గ గల్గియుండుటచేతను ప్రాణికోటికెల్ల విధివిహితమైనయాహారము ప్రాణముగ నుండును. (లోకమున ప్రాణికోటులెల్ల నాహారమున్నపుడె జీవించియుండును. ఆహారము లేనినాడు జీవించుటలేదు. ఇదియే అన్వయి, వ్యతిరేకి యని నైయాయికమతము. అట్టియన్వయవ్యతిరేకదృష్టాంతములచేత ప్రాణములు నిలచియుండుటకు అన్నము కారణమని యనుమానముచే యూహింపబడును. అట్టి యనుమానముచే స్థిరముగ నేర్పడినజ్ఞానము ప్రత్యక్షముకావున అట్టి ప్రత్యక్ష

జ్ఞానముచేత ప్రాణులకు ప్రాణముగనుండునది యాహారమని యేర్పడును. అయ్యది యింపైన వర్ణగంధరసస్పర్శములకల్గి విధివిహితమైయున్న నే ప్రాణమున కాధారమగు నని యర్థము. మరియు లోకమునందు బాహ్యాగ్నిని చిదుకులు మున్నగునవి జ్వలింప జేసి వృద్ధినొందించును. అత్తెరంగుననే భుజింపబడిన యాహారము జాఠరాగ్నిని వృద్ధి నొందించును. అట్టి జాఠరానలపరిస్థితి చక్కగ నున్నపుడే ప్రాణములు నిరపాయముగ నుండును. ఈవిషయము "బలమారోగ్య మాయుశ్చ ప్రాణాశ్చాగ్నౌ ప్రతిష్ఠితాః" అను వాక్యముచేత నీయధ్యాయోపాంతమున చెప్పబడును. అట్టిప్రాణమున కాధారమైన జాఠరాగ్నికిని హేతువుగ నుండుటంజేసియు నాహారము ప్రాణమని చెప్పబడును).

అట్టి నిర్దుష్టమైనయాహారమును విధ్యుక్తముగ సేవించినయెడ మనోబలమును కల్గించును. శరీరమునందలి రసరక్తాది ధాతుసముదాయమునకు బలమును, శరీరవర్ణమును చక్షురాదీంద్రియములకు ప్రసన్నతను కల్గించును. విధివిపరీతముగ సేవించినచో మనస్సునకును శరీరవర్ణాదులకు హితముకాక హానికరమగును.

ఇచ్చట "విధివిహితమన విధినా (విధానేన) విహితం-విధివిహితం" అను విగ్రహముచేత విధాయకవాక్యముచే విధింపబడినదియని యర్థము. అయ్యది "నారత్న పాణిః నాస్నాతః...నచ్ఛిత్వా ద్విజైర్భక్షయేత్" అను వాక్యముచే నింద్రియోపక్రమణీయమునను (సూ. ౮ అ. సూత్రము ౨౩), విమానస్థానమున "తత్రేదమాహార విధానం అరోగాణామపి ..తస్మాదాత్మనాత్మానమభిసమీక్ష్య భుంజీత" అను వాక్యముచేతను చెప్పబడినది. ఆహారము పంచభూతాత్మకము కావున నయ్యది పంచభూతములకు సంబంధించిన శబ్దస్పర్శరూపరసగంధము లనుగుణములు కల్గియుండును. అందు ద్రవ్యములలో ఆకాశగుణమైనశబ్దము ప్రాయికముగ నుండదు కావున నిచ్చట వదలబడినది.

అన్నపానవిధి.

సూ. తస్మాద్ధితాహితావబోధనార్థం అన్నపానవిధిమఖిలేన ఉపదేక్ష్యామః అగ్నివేశ!—తత్స్వభావాదుదకం క్లేదయతి, లవణం విష్యన్దయతి, క్షారః పాచయతి, మధు సన్ధధాతి, సర్పిః స్నేహయతి, క్షీరం జీవయతి, మాంసం బృంహయతి, రసః ప్రీణయతి, సురా జర్జరీకరోతి, శీధురవధమయతి, ద్రాక్షాసవో దీపయతి, ఫాణిత మాచినోతి, దధి శోఫం జనయతి, పిణ్యాకశాకం గ్లపయతి, ప్రభూతాన్తర్మలో మాషసూపః, దృష్టిశుక్రఘ్నః క్షారః

వ్యా. విధివిహితమైన యాహారము నుపయోగించినచో హితకరంబును, విధివిపరీతముగ నుపయోగింపబడిన యాహారము అహితంబును నగుటం జేసి యట్టి హితాహితముల నరయుటకై (యన్నపానముల విధించుటకు సాధనమైన పరిజ్ఞానమును దెల్పునట్టి) యన్నపానవిధిని పూర్తిగ నీక్రింద నుపదేశించెద:—అందు ఉదకము తడుపునట్టి స్వభావము కల్గినదికావున ద్రవరూపమైన యుదకము ద్రవమును కల్గించును. ఉప్పు ద్రవపదార్థములను స్రవింపజేయును. క్షారము జాఠరాగ్నిచే నాహారపదార్థములను జీర్ణింపజేయును. (జఠరాగ్నిని వృద్ధినందించి దానిమూలమున భుజింపబడిన యాహారమును పచింపజేయుననుట) తేనె శరీరమునందలి వీడియున్న చర్మమాంసాదుల నతుకజేయును. (ఒండొంట జేర్చుననుట), నెయ్యి శరీరమున జిడ్డును కల్గించును. పాలు బలమును కల్గించును. మాంసము శరీరమును బలియజేయును. మాంసరసము క్షీణించిన రక్తాదిధాతువులకు పుష్టిని కల్గించును. సురయనుమద్యము చర్మమాంసాదులను శిథిలముగ జేయును. శీధువనుమద్యము శరీరమునందలి మాంసాదులను కృశింపజేయును. ద్రాక్షాసవము జాఠరాగ్నిని జ్వలింపజేయును (ఆకలి బుట్టించును). ఫాణితము (అర్ధపాకమై ద్రవరూపముగనుండు చక్కెరపాగు, జీరా) దోషములను వృద్ధినొందించును. పెరుగు శోఫమును కల్గించును. పిణ్యాకశాకము (ఆకుకూర విశేషము, లేక నువ్వుల గానుగపిండి జేర్చి పక్వము జేయబడినకూర) గ్లానిని (బడలికను) కల్గించును ఉద్దిపప్పుచే చేయబడిన సూపము శరీరమునందలి పురీషమును వృద్ధిజేయును. క్షారము దృష్టిని శుక్రమును నశింపజేయును.

ఇచ్చట "అన్నపానం విధీయతే యేన జ్ఞానేన విధీయతే తం విధిం (తత్తద్విశిష్టకర్మనిబంధనం ప్రకారం) ఇతి అన్నవిధిం" అను వ్యుత్పత్తిచేత అన్నపానవిధానమునకు ముఖ్యమైనకృత్యమును (ఆహారపదార్థముల కృత్యములను) తెలియజేయు జ్ఞానమును దెలిపెదనని యర్థము. (అన్నపానముల నిర్ణయించుటకు ఆహారపదార్థముల గుణకర్మపరిజ్ఞాన మావశ్యకము. కావున అట్టియాహారపదార్థముల గుణకర్మాదులను వివరించెదనని భావము). అన్నపానముల రెండిటియందును వ్యాపించియుండునది జలముకావున దానిని ప్రధానముగజేసి తొలుత "ఉదకం క్లేదయతి" అని నిర్దేశింపబడియె. "జలమాశ్వాసకరాణాం" "జలం స్తమ్భ నానాం" అను వాక్యములచే నుపకకృత్యము చెప్పబడియున్నను అనుక్తమగు క్లేదనకృత్యము ఇచ్చట నుపదేశింపబడినది. మరియు జలము లవణము మున్నగువానికృత్యము లనేకములున్నను ఇచ్చట చెప్పబడిన కృత్యములు మాత్రము ముఖ్యములని యెరుంగునది. 'క్షారః పాచయతి' అనుచోట 'హేతుమతి చ' అని ప్రేరణార్థమున ణిచ్ ప్రత్యయము. జాఠరాగ్ని యాహారమును

పచించును. దానిని ప్రేరేపించునది క్షారమని యర్థము. "సర్పిః స్నేహయతి" అనునది యున్నగుచోట్ల "తత్కరోతి తదాచష్టే" అని కర్త్రర్థమున ణిచ్ స్నిగ్ధముగ జేయునని యర్థము.

మరియు "మాంసం బృంహయతి, రసః ప్రీణయతి" అనుచోట మాంసము శరీరమును మిక్కుటముగ బలియజేయుననియు, మాంసరసము శరీరమున కృశించిన ధాతువుల మాత్రము మితముగ పుష్టిబొందించుననియు నీరెండిటికిని యర్థభేదము నెఱుంగునది.

మరియు "వాతపిత్తకఫాంస్తస్మాదాచినోతి చ ఫాణితం" అని తంత్రాంతరమున నున్నదిగాన నిచ్చట "ఫాణితమాచినోతి" అను వాక్యమునను ఫాణితము వాతపిత్తకఫములను చయావస్థ నొందించునని యర్థము.

అమ్లాద్యాహారముల ప్రధానకృత్యములు.

మూ॥ ప్రాయః పిత్తలమమ్లమన్యత్ర దాడిమామలకాత్, ప్రాయ శ్శ్లేష్మలం మధుర మన్యత్ర మధునః పురాణాచ్చ శాలియవగోధూమాత్, ప్రాయస్సర్వం తిక్తం వాతలమవృష్యం చ అన్యత్ర వేత్రాగ్రపటోలాత్, ప్రాయః కటుకం వాతలమవృష్యం చ అన్యత్ర పిప్పలీవిశ్వభేషజాత్. ౫

వ్యా. అమ్లరసముకల పదార్థములలో దానిమ్మయు, ఉసిరికకాయలును దక్క తక్కినవియన్నియుపిత్తమును అధికముగవృద్ధినొందించును. మధురరసము కలద్రవ్యములలో తేనెయు, ప్రాతవియగు రాజనంబులును, యవలును, గోధుమములును దక్క తక్కినవి యన్నియు కఫము నధికముగ వృద్ధినొందించును. తిక్తరసము కలద్రవ్యములలో వేత్రాగ్రంబును (వెదురుమోవు) పొట్లకాయయు (చేదుపొట్ల) దక్క తక్కినవి యన్నియు వాతమును అధికముగ వృద్ధినొందించును. కటురసముకల పదార్థములలో పిప్పళ్లను శుంఠియుందక్క తక్కినద్రవ్యములన్నియు వాతము నధికముగ వృద్ధినొందించును. వృష్యము (శుక్రమును వృద్ధినొందించునది) కానేరదు.

ఇచ్చట నీవిషయము నెఱుంగునది:—"యదన్నం దేహధాత్వోజోబలవర్ణాది పోషకం, తత్రాగ్నిర్హేతురాహాన్నపక్వాద్రసాదయః" అను ప్రమాణముచేత జఠరాగ్నిచే చక్కగ పక్వమైన యన్నము (ఆహారము) చేత రసాదులు ధాతువులు వృద్ధినొంది దానంజేసి శరీరముయొక్క బలవర్ణాదులకు పుష్టికల్గునని తెలిసెడి. భుజింపబడిన యాహారమును పచింపజేయునది జాఠరాగ్ని. అయ్యది పిత్తముయొక్క వేడియే యగును. కావున

శరీరపోషణమునకు ముఖ్యకారణమైన యాహారమును పచింపజేయు పిత్తరూపమైన యగ్ని ప్రధానమని తలంచి త్రిదోషములలో పిత్తము తొలుత జెప్పబడినది. రసములలో మధురరసము ప్రధానమైనను అట్టి ప్రాధాన్యమును వదలి పైజెప్పినరీతిగ పిత్తప్రాధాన్యము ననుసరించి పిత్తకరమైన యమ్లరసము చెప్పబడినదని యెరుంగునది. మరియు "న తే పృథక్పిత్తకఫానిలేభ్యః" "సమపిత్త కఫానిలాః" అనునవి మున్నగుస్థలములలో నిత్తెరంగుననే పిత్తప్రాధాన్యము నెరుంగునది

మరియు "ప్రాయః" అను పదము విశేషార్థము. అయ్యది పిత్తశబ్దముతో జేర్చబడును. పిత్తవర్ధకములగు తిక్తీన లవణ కటుకములకన్న అమ్లము అధికముగ కల్గించునని యర్థము. ఇత్తెరంగుననే ఉక్తీన వాతకఫములకును అర్థవిశేషమును ప్రాయశ్శబ్దముచే నెరుంగునది.

పై వాక్యముచేత షడ్రసములకును ప్రధానమైన కృత్యము నిరూపింపబడినది. ఎట్టులన:—లవణము విపాకమున మధురమగును కావున మధురశబ్దముచేతనే గ్రహింపబడును. తిక్తకషాయములు రెండును ప్రాయికముగ విపాకమున కటుకములగును కావున కటుశబ్దముచేతనే గ్రహింపబడును. ఇట్టి విపాకభేదములు "కటుతిక్తకషాయాణాం విపాకః ప్రాయశః కటుః, అమ్లోఽమ్లం పచ్యతే స్వాదుర్మధురంలవణస్తథా" అను శ్లోకముచే పై యధ్యాయమున చెప్పబడినవి. పైజెప్పినరీతిగ అనుక్తములగు లవణ తిక్తకషాయరసములకును ప్రధానకృత్యము లిచట జెప్పబడును. తిక్తరసము నుద్దేశించి "ప్రాయస్సర్వం తిక్తం వాతలమవృష్యం చాన్యత్ర వేత్రాగ్రపటోలాత్"అని చెప్పిన వాక్యము హారీతసంహితలోనిది. దానిని కొంద రీగ్రంథమున జేర్చిరి. ఈ విషయము చక్రదత్తవ్యాఖ్యానమున చెప్పబడినది.

ధాన్యాదివర్గవిభాగము.

మూ. పరమతో వర్గసఙ్గ్రహేణేన ఆహారద్రవ్యాణ్యనువ్యాఖ్యాస్యామః.—

శూకధాన్యశమీధాన్యమాంసశాకఫలాశ్రయాన్,
వర్గాన్ హరితమద్యామ్బుగోరసేక్షువికారికాన్.　　౬

దశ ద్వౌ చ పరో వర్గౌ కృతాన్నాహారయోగినాం,
రసవీర్యవిపాకైశ్చ ప్రభావైశ్చోపదేక్ష్యతే　　౭

వ్యా. పిమ్మట నాహారద్రవ్యములగు శూకధాన్యాదులను వర్గరూపములుగ సంగ్రహించి (పరిగణనముచేసి) ఈక్రింద వివరింపబడును.—శూకధాన్య (ముండ్లుకల్గిన

ధాన్యముల)వర్గము, శమీధాన్య (పెసలు మున్నగు కాయధాన్యముల) వర్గము, మాంస వర్గము, శాకవర్గము, ఫలవర్గము, హరితవర్గము, మద్యవర్గము, జలవర్గము, గోరస వర్గము, ఇక్షువికారవర్గము, కృతాన్నవర్గము, ఆహారయోగివర్గము అను నీ పండ్రెండు వర్గములతో జేరిన యాహారద్రవ్యములకు జేరిన రసవీర్యవిపాకములను ప్రభావమును వివరింపుచు నుపదేశింపబడునని యర్థము.

ఇచ్చట నానావర్గములలో జేరిన యాహారద్రవ్యములకు యథోచితముగ రస వీర్యవిపాకప్రభావములు నిర్దేశింపబడును; కాని ద్రవ్యముల కన్నింటికిని రసాదు లన్నియుం వివరింపబడవు. (అనగా కొన్నిటికి రసములు కొన్నిటికి వీర్యము మరికొన్నిటికి విపాకము ప్రభావము. కొన్నిటికి రసవీర్యాదులలో కొన్నియు యథాసంభవముగ నిర్దే శింపబడునని భావము. అట్టి యాహారద్రవ్యములలో శూకధాన్యములు ప్రధానములు కావున తొలుత జెప్పంబడినవి.

(౧) శూకధాన్యవర్గము, అందు రక్తశాల్యాదిభేదములు వానిగుణములు.

అథ శూకధాన్యవర్గః.—

మూ. రక్తశాలిర్మహాశాలిః కలమశ్శకునాహృతః,
తూర్ణకో దీర్ఘశూకశ్చ గౌరః పాణ్డుకలాఙ్గులౌ. ౮
సుగన్ధికా లోహవాలాః శారిబాఖ్యాః ప్రమోదకాః,
పతఙ్గాస్తపనీయాశ్చ యే చాన్యే శాలయశ్శుభాః. ౯
శీతా రసే విపాకే చ మధురాస్స్వల్పమారుతాః,
బద్ధాఽల్పవర్చసః స్నిగ్ధాః బృంహణాశ్శుక్రమూత్రలాః ౧౦

వ్యా. రక్తశాలి (ఎఱ్ఱని రాజనములు) మహాశాలి (లావుగనుండు పెద్దవరి ధాన్యము), కలమధాన్యము (ఎఱ్ఱబుడమవడ్లు), శకునాహృతము (ఇది యుత్తరకురు దేశమునుండి హంసలచే తేబడినది కావున నన్వర్థముగ జెప్పబడినది) తూర్ణకము(కాశ్మీర దేశమున ప్రసిద్ధమైన వరిధాన్యము),దీర్ఘశూకము(పొడుముండ్లుకల నెమలివరిధాన్యము) గౌరము (వరిధాన్యవిశేషము), పాండుకము, లాంగులము, సుగంధికము, లోహవాలము, శారిబములు, ప్రమోదకములు, పతంగములు, తపనీయములు, ఇవి గాక శుభ్రములైన యితరములగు వరిధాన్యములును శీతవీర్యములై రసవిపాకములచే మధురములై యుండును. కొద్దిగ వాతమును కల్గించును. మలమును స్వల్పముగ బంధించును. స్నిగ్ధగుణము కల్గినవి శరీరమును బలియజేసి శుక్రమును మూత్రమును వృద్ధి

నొంపించును. (మరియు "కషాయానురసాః పథ్యాః" అని వాగ్భటమున జెప్పియుండుటం జేసి యీ ధాన్యములు కషాయమును అనురసముగ గల్గి పథ్యకరములని తెలిసెడి).

ఇచ్చట రక్తశాల్యాది ద్రవ్యములు ఆయా దేశములయందు ప్రసిద్ధములు. వాని భేదములును నామరూప భేదములును ఆయాదేశమునందలి వారికే సుప్రసిద్ధములై యుండును. అన్నింటి నామరూపాదుల వివరించుట కెట్టివ్యాఖ్యాతలకు నలవికాక వదలియున్నవారు. కావున నాయాదేశమునందలి కర్షకులచే నెరుంగదగియున్నవి. ఆయినను అష్టాంగహృదయాది వ్యాఖ్యానకర్తలు వివరించినదాని ననుసరించి యీ క్రింద కొంతమట్టుకు వివరింపబడును:—

కలమము లనునవి మగధదేశమునందు ప్రసిద్ధము. దీనిని కాశ్మీరదేశమున మహాతండులములని చెప్పెదరట! శకునాహృతములు:—ఈ ధాన్యమును అవంతిదేశమున వక్రమని చెప్పెదరట. మగధదేశమున పాశకమనియెదరు. ద్వీపాంతరమునుండి (ఉత్తరకురుదేశమునుండి) హంసలచే దేబడినవి కావున శకునాహృతమని యన్వర్థకముగ జెప్పబడును. వృద్ధవైద్యమునందు "ద్వీపాంతరాత్సమానీతో గరుడేన మహాత్మనా, శకునాహృతస్స శాలిస్స్యాత్ గరుడాపరనామకః" అని చెప్పబడినది. ఈశ్లోకముచేత మహనీయుండగు గరుత్మంతునిచే ద్వీపాంతరమునుండి తేబడుటంజేసి శకునాహృతమనియు, గరుడములనియు చెప్పబడినవని యర్థము. ఈశ్లోకము సుశ్రుతవ్యాఖ్యానమున డల్వణాచార్యులచే జూపబడినది. ఇవి యుత్తరకురుభూములనుండి హంసలచే తేబడ్డి బుద్ధునికాలమున వృగారి యనువానితల్లియగు విశాఖయను నామెచే పైరుచేయబడి వ్యాపింపబడినదనియు, దానంజేసి శకునాహృతమని యన్వర్థముగ జెప్పబడుననియు నష్టాంగహృదయవ్యాఖ్యానమున నున్నది.

తూర్ణకము—ఇది కాశ్మీరదేశమునందు అజవము అని ప్రసిద్ధమైనదని యరుణదత్తుడు చెప్పెను. సుగంధికము—ఇయ్యది గంధశాలి దేవశాలి (వాసనగలవరిధాన్యము) యను పేరులచే జాలంధరమగధాది దేశములయందు పిలిచెదరట! తక్కినవానిని యథాలబ్ధముగ నెరుంగునది.

రక్తశాల్యాదులలో గుణతారతమ్యము.

మూ. రక్తశాలిర్వరస్తేషాం తృష్ణాఘ్నస్త్రిమలాపహః,
మహాంస్తస్యాను కలమః తస్యాప్యను తతః పరే. ౧౧

వ్యా. పైజెప్పిన వరిధాన్యములలో రక్తశాలి (ఎఱ్ఱవరివడ్లు) మిక్కిలి శ్రేష్ఠమైనది. అయ్యది దప్పి నణచును. త్రిదోషముల హరించును. దానికి పిమ్మట మహాశాలియనునది

శ్రేష్ఠము. ఈ రెండిటికన్న కలమములును, వానికన్న నితరధాన్యములును తక్కువ గుణము కల్గియుండును. (పై జెప్పిన రక్తశాల్యాది ధాన్యములు రసవిపాకములచే మధురములైనను ప్రభావముచే మలబద్ధకములని యెరుంగునది)

యవకాది ధాన్యగుణములు.

మూ. యవకా హాయనాః పాంసువాప్యో నైషధకాదయః,
శాలీనాం శాలయః కుర్వన్త్యనుకారం గుణాఽగుణైః. ౧౨

వ్యా. యవకములు, హాయనములు, పాంసువాప్యములు, నైషధకములు ఇవి మున్నగు శాలిధాన్యములు పైజెప్పిన రక్తశాలిధాన్యమునకు జెప్పినగుణములకన్న వ్యతిరేకములైన గుణముల ననుకరించి యుండును. (రక్తశాలిధాన్యము దప్పినణచుననియు త్రిదోషముల హరించుననియు పైని చెప్పబడినది. యవకాదులు దానికి వ్యతిరేకముగ దప్పిని కల్గించి త్రిదోషముల వృద్ధినొందించునని భావము. ఈయర్థము "గుణాఽగుణైః" అనుపదముచే లభించును. ఎట్లులన— "గుణానాం అగుణైః—గుణాఽగుణైః" అని విగ్రహము. ఇది యసమర్థసమాసము. "శాలీనాం యే గుణాః ఉక్తాః, తేషాం అగుణైః (వ్యతిరేకగుణైః) అనుకారం యవకాదయః కుర్వన్తి" అని యన్వయము. రక్తశాలిధాన్యమునకు జెప్పినగుణములకు వ్యతిరేకములైన గుణముల ననుసరించి యవకాదులు కార్యముజేయునని యర్థము.)

ఈయర్థమును వాగ్భటాచార్యులు "యావకాహాయనాః పాంసుబాష్పనైషధకాదయః, స్వాదూష్ణాః గురవః స్నిగ్ధాః పాకే మ్లాః శ్లేష్మపిత్తలాః" అని చెప్పిరి.

షష్టికాది ధాన్యభేదములు; వానిగుణములు.

మూ. శీతస్నిగ్ధోఽగురుస్స్వాదుః త్రిదోషఘ్నః స్థిరాత్మకః,
షష్టికః ప్రవరో గౌరః కృష్ణగౌరస్తతోఽను చ ౧౩
వరకోద్దాలకౌ చీనశారదోజ్జ్వలదర్దురాః,
గన్ధనాః కురువిన్దాశ్చ షష్టికాల్పాన్తరా గుణైః. ౧౪

వ్యా. షష్టిక. (అరువదినాళ్లకు ఫలించు) ధాన్యము శీతవీర్యంబును, స్నిగ్ధలఘుగుణంబులును, మధురరసంబును కల్గియుండు, త్రిదోషముల హరించును, శరీరమునకు పటుత్వమును కల్గించును. అట్టి షష్టికధాన్యము గౌర మని (గౌర వర్ణము కల్గినది)యును, కృష్ణగౌరమనియు, (నలుపు కలిసిన గౌర వర్ణముకల్గి) రెండువిధములు. అందు గౌర షష్టికములు మిక్కిలి శ్రేష్ఠములు. (కావున రసాయ ప్రయోగమునందును జ్వరాది రోగములయందును పథ్యకరములు)

మరియు వరకములు, ఉద్దాలకములు, చీనములు, శారదములు (శరత్కాలమున ఫలించు ధాన్యవిశేషము), ఉజ్జ్వలములు, దర్దురములు, గంధనములు, కురువిందములు ఇవియన్నియు పైజెప్పిన షష్టికధాన్యమునకంటె కొంచెము తక్కువగుణములు కల్గియుండును.

(పైజెప్పిన వరక ఉద్దాలకాదిధాన్యములు షష్టికభేదములని చక్రవ్యాఖ్యానమున నున్నది. ఇవి కుధాన్యములని కొందరు తంత్రకారులు చెప్పిరి).

వ్రీహి, పాటలధాన్యగుణములు.

మూ. మధురశ్చాఽమ్లపాకశ్చ వ్రీహిః పిత్తకరో గురుః,
బహుమూత్రపురీషోష్ణః త్రిదోషస్త్వేవ పాటలః. ౧౫

వ్యా. వ్రీహియను ధాన్యవిశేషము మధురరసంబును అమ్లవిపాకంబును గురుత్వగుణంబును కల్గియుండును. పిత్తమును వృద్ధినొందించును. పాటలమను ఎఱ్ఱని వరిధాన్యము మూత్రపురీషములను అధికముగ జేయును. ఉష్ణవీర్యము. త్రిదోషకరము. (ఇచ్చట వ్రీహి, పాటల అనునవి ఒకేజాతివరిధాన్యము. ఆకారగుణములచే కొంచెము భేదము కల్గియుండునని యెఱుంగునది. "ఆశు వ్రీహిః పాటలస్స్యాత్" అని కోశమున నొకటిగనే పర్యాయపదములచే జేర్కొనబడినది) పైశ్లోకమే వాగ్భటాచార్యునిచే జెప్పబడినది.

అరికె, చామలు, వీనిగుణములు.

మూ. సకోరదూషశ్శ్యామాకః కషాయమధురో లఘుః,
వాతలః కఫపిత్తఘ్నః శీతసంగ్రాహిశోషణః. ౧౬

వ్యా. అరికలును చామలును కషాయ మధురరసములు కల్గియుండును. లఘుగుణము కల్గినవి. వాతకరములును కఫపిత్తహరంబులును నగును. శీతవీర్యము కల్గినవి. మలాదుల బంధించును. ధాతువుల శోషింపజేయును.

తృణధాన్యగుణములు.

మూ. హస్తిశ్యామాకనీవారతోయపర్ణీగవేధుకాః,
ప్రశాతికామ్భశ్శ్యామాకలోహిత్యాణుప్రియఙ్గవః. ౧౭
ముకున్దో ఝిణ్టిగర్మూటీ చారుకా వరకా స్తథా,
శిబిరోత్కటజూర్ణాహ్వాః శ్యామాకసదృశా గుణైః. ౧౮

వ్యా. హస్తిశ్యామాకము (చామలలో పెద్దవి), నీవారము (నివ్వరిధాన్యము), తోయపర్ణి, గవేధుకములు (అడవిగోధుమలు), ప్రశాతికములు, అంభశ్శ్యామాకము (నీటిలో బుట్టుచామలు), లౌహిత్యములు, అణుధాన్యము, ప్రియంగు (కొఱ్ఱలు), ముకుందములు, ఝింటి, గర్మోటి, చారుకములు, వరకములు, శిబిరములు, ఉత్కటములు, జూర్ణములు (జొన్నలు), ఇవియన్నియు చామధాన్యముతో సమానములైన గుణములు కల్గినవి. (చామలు మున్నుగా పైజెప్పబడినవి తృణధాన్యవిశేషములు).

ఈవిషయమునే వాగ్భటాచార్యులు "కంగుకోద్రవనీవారశ్యామాకాది హిమం గురు, తృణధాన్యం పవనకృత్ లేఖనం కఫపిత్తహృత్" అని చెప్పెను. ఈవచనమున లేఖనమని గుణవిశేషము చెప్పబడినది. "విలిఖత్యతితైక్ష్ణ్యాద్యద్ధాతూన్ తల్లేఖనం మతమ్" అను లక్షణముచే తీక్ష్ణగుణమువలన రసాదిధాతువులను భేదించునదియని యర్థము.

యవలగుణము.

మూ॥ రూక్షశ్శీతో గురుస్స్వాదుః బహువాతశకృద్యవః,
స్థైర్యకృత్ సకషాయశ్చ బల్యః శ్లేష్మవికారనుత్. ౧౯

వ్యా. యవలు రూక్ష-శీత-గురుగుణంబులును, మధురరసంబును కల్గియుండును. వాతమును పురీషమును అధికముగ జేయును. అవయవములకు స్థైర్యమును కల్గించును. కొద్దిగ కషాయరసము కల్గినది. బలమును కల్గించును. కఫరోగములను హరించును.

ఇచ్చట యవలు గురుగుణము కల్గియుండుటవలన వాతహారము కావలసియున్నను రూక్షగుణముచే వాతమును వృద్ధిజేయునని యెరుంగునది. లేక సుశ్రుతమున యవలకు లఘుగుణము చెప్పబడినది. తదనుసారముగ నిచ్చట "శీతోఽగురుః" అనుచోట 'అగురుః' అని విభజించి లఘుగుణము కల్గినదని యర్థము సమంజసముగ నుండును. మరియు 'లఘుః' అని విస్పష్టముగ జెప్పక సందిగ్ధముగ నకారప్రశ్లేషము చేయుటచే కొంచెముగ గురుత్వము కల్గియుండునని చెప్పదగియున్నది. (నఞ్ ఈషదర్థకమని భావము) బలకరత్వము ప్రభావకృతము. మరియు శీత మధురకషాయములు కల్గినది యనుటచే పిత్తహారంబునగునని చెప్పకున్నను తెలియదగియున్నది. కావుననే సుశ్రుతమున 'కషాయపిత్తహాస్తా' అనునదియు సమంజసమని యెరుంగునది.

వేణుయవలగుణము.

మూ॥ రూక్షః కషాయానురసో మధురః కఫపిత్తహా,
మేదః క్రిమివిషఘ్నశ్చ బల్యో వేణుయవో మతః. ౨౦

వ్యా. వేణుయవలు (వెదురుబియ్యము) రూక్షగుణంబును, కషాయమును అను రసముగగల మధురరసంబును కల్గినది. కఫపిత్తములను మేదస్సును క్రిములను విషమును హరించును. బలమును కల్గించును.

(యవలును వెదురుబియ్యమును రూక్షగుణము కల్గియున్నను స్రోతస్సుల శుద్ధి జేయునవి యగుటంజేసి రససంచారమును చక్కగ చేయునుకావున నంతమాత్రముననే బలకరమని చెప్పబడినదికాని ఉపచయరూపమైన బలమునుకల్గించునని యర్థముకాదు).

గోధుమములగుణములు.

మూ. సన్ధానకృద్వాతహరో గోధూమస్స్వాదుశీతలః,
జీవనో బృంహణో వృష్యః స్నిగ్ధః స్థైర్యకరో గురుః. ౨౧
నన్దీముఖీ మధూలీ చ మధురస్నిగ్ధశీతలే,
ఇత్యయం శూకధాన్యానాం పూర్వో వర్గస్సమాప్యతే. ౨౨
ఇతి శూకధాన్యవర్గః.

వ్యా. గోధుమలు విరిగినయంగముల నతుకజేయును. వాతమును హరించును. మధురరసంబును శీతగుణంబును కల్గినది. బలమును కల్గించును. శరీరమును బలియ జేయును. శుక్రమును వృద్ధినొందించి సంభోగేచ్ఛను ఇనుమడింపజేయును. స్నిగ్ధముగ నుండును. అవయవములకు స్థైర్యమును కల్గించును. గురుత్వము కల్గియుండును.

నందీముఖము (నిడుపుగ సన్నగనుండుగోధుమ) లును, మధూలియను గోధుమ విశేషములును మధురరసంబును స్నిగ్ధశీతగుణంబులును కల్గియుండును. ఇత్తెరంగున శూకధాన్యవర్గ మనునది మొదటివర్గము రసవీర్యవిపాకాదులచే వివరించి సమాప్తి చేయబడినది.

ఇచ్చట నీవివరణము నెరుంగునది:—గోధుమలు స్వాదుశీత స్నిగ్ధాదిగుణములు కల్గియుండుటంజేసి కఫమును వృద్ధిజేయును. కావుననే సుశ్రుతమునందు గోధుమల గుణమును జెప్పుతరి.—"శ్లేష్మకరః" అని చెప్పబడినది. మరియు కఫప్రధానమైన వసంతఋతువునందు "చన్దనాగురుదిగ్ధాంగో యవగోధూమభోజనః" అను వాక్యముచేత గోధుమభోజనము చెప్పినది ప్రాతగోధుమములయన్నమును నుద్దేశించి విధింపబడినదియని యెరుంగునది. లేనియెడ కఫప్రధానమైన వసంతకాలమున కఫమును వృద్ధినొందించు గోధుమలయాహారమును విధించుట యుక్తము కానేరదు. "మధురం

శ్లేష్మం ప్రాయో జీర్ణాచ్ఛాలి యవాద్ఋతే, ముద్గా ద్గోధూమతః క్షౌద్రాత్ సితాయాజాజ్గ లామిషాత్" అను శ్లోకముచేత ప్రాతగోధుమలు మధురములైనను కఫకరములు కావని తెలియుచున్నది. ఈయధ్యాయమునందును ఐదవసూత్రమున "ప్రాయశ్శ్లేష్మలం మధురం అన్యత్ర మధునః పురాణాచ్ఛ శాలియవగోధూమాత్" అను వాక్యముచేతను ప్రాతగోధుమలకు కఫకరత్వము లేదని చెప్పబడినది. కావున కఫప్రధానమైన వసంతఋతువున గోధుమభోజనము విధింపబడినది ప్రాతగోధుమాభిప్రాయముచేతనని యెఱుంగునది. సామాన్యవిధిచేత క్రొత్తగోధుమలు మధురాదిగుణయోగమునంజేసి కఫ కరములనుట నిర్వివాదాంశము.

మరియు 'పూర్వో వర్గస్సమాప్తః' అని చెప్పక 'సమాప్యతే' అనుటచేత ఈవర్గ మున జేరినద్రవ్యము లనంతములుగ నుండుటంజేసి వానికన్నిటికిని పూర్తిగ గుణాదుల జెప్ప నలవికాదు కావున ప్రధానముగ కొన్నిద్రవ్యముల మాత్రము గ్రహించి వాని గుణాదులు ఎట్టకేలకు పూర్తికావింపబడినవియని యాచార్యులయాశయము. ఇత్తె రంగుననే "షష్ఠో వర్గస్సమాప్యతే" ఇది మున్నగుస్థలములయందును అర్థవిశేషము నెరుంగునది.

శూకధాన్యవర్గము సమాప్తము.

---

(౨) శమీధాన్యవర్గము, అందు పెసలగుణములు.

అథ శమీధాన్యవర్గః.—

మూ. కషాయమధురో రూక్షః శీతః పాకే కటుర్లఘుః,
విశదః శ్లేష్మపిత్తఘ్నః (శ్లేష్మపిత్తప్రశమనః)
ముద్గస్సూప్యోత్తమో మతః. ౨౩

వ్యా. పెసలు కషాయమధురరసంబులును, రూక్షశీతగుణంబులును, కటువిపా కంబును, లఘువిశదగుణంబులును కల్గినవి. కఫపిత్తములను హరించును. ఇయ్యది సూప యోగ్యమైన శమీధాన్యములలో మిగుల శ్రేష్ఠమైనది.

(ఇయ్యది కషాయరూక్షత్వాది గుణములు కల్గియుండుటంజేసి కొంచెముగ వాతమును ప్రకోపింపజేయును. కావుననే వాగ్భటాచార్యులు "వరోఽత్ర ముద్గోఽల్ప చలః" అని చెప్పిరి. 'అల్పచలః' అనగ అల్పముగ వాతకరమని యర్థము. సుశ్రుత మునను "నాత్యర్థవాతలః" అని చెప్పబడినది.) శమీధాన్యములలో నుత్తమం బగుటచే పెసలు తొలుత జెప్పబడినది.

ఉద్దులగుణము.

మూ. వృష్యః పరం వాతహరం స్నిగ్ధోష్ణమధురో గురుః,
బల్యో బహుమలః పుంస్త్వం మాషః శీఘ్రం దదాతి చ. ౨౪

వ్యా. ఉద్దులు మిక్కిలి వృష్యము, వాతమును పూర్తిగ హరించును. స్నిగ్ధ-ఉష్ణ-గురుత్వగుణంబులును మధురరసంబును కల్గినది. బలకరము. మలమును అధికముగ జేయును. శుక్రమును అతిశీఘ్రముగ కల్గించును.

ఇచ్చట స్నిగ్ధ-మధురత్వాదియోగముచేతనే మాషములు వాతహారములని తెలియుచున్నను మరల 'వాతహరః' అని చెప్పుటచేత విశేషముగ వాతహారమని యర్థము. ఇట్టి స్థలములయందెల్ల నీవిధముగనే యర్థవిశేషము నెరుంగునది. "పుంస్త్వం శీఘ్రం దదాతి" అనుటచేత శుక్రమును స్రవింపజేసినను మరల శీఘ్రముగ నుత్పత్తిజేయునని యర్థము. వృష్యమనగ—"శుక్రస్రుతికరం కించిత్ కించిత్ శుక్రవివర్ధనం, స్రుతివృద్ధికరం కిఞ్చిత్ త్రివిధం వృష్యముచ్యతే" అను వచనాంతరముచేత శుక్రమును స్రవింపజేయునదియు, శుక్రమును వృద్ధినొందించునదియు, శుక్రమును స్రవింపజేసి మరల వృద్ధినొందించునదియు వృష్యమని తెలిసెడి. ఇచ్చట "వృష్యః, పుంస్త్వం శీఘ్రం దదాతి" అని చెప్పుటచేత మాషములకు పైజెప్పిన త్రివిధవృష్యత్వము పూర్తిగ కలదని యెరుంగునది. ఈవిషయమునే వాగ్భటాచార్యులు—'శుక్రవృద్ధివిరేకకృత్' అని చెప్పిరి. శింబీధాన్యమన పెసలు ఉద్దులు మున్నగు కాయధాన్యములని యెరుంగునది. శమీధాన్యము శింబాధాన్యము అనియు చెప్పబడును.

అలచందులగుణము.

మూ. రాజమాషః సరో రుచ్యః కఫశుక్రామ్లపిత్తకృత్,
తత్స్వాదుర్వాతలో రూక్షః కషాయో విశదో గురుః. ౨౫
(రూక్షశ్చైవ కషాయశ్చ వాతలః శ్లేష్మపిత్తహా,
విష్టంభీ చాప్యవృష్యశ్చ రాజమాషః ప్రకీర్తితః.)

వ్యా. అలచందులురసము (నీటిలో నుంచబడిన తైలబిందువువలె శరీరమున వ్యాపించు స్వభావముకలది) రుచికరమైనది. కఫమును శుక్రమును అమ్లపిత్తమును కల్గించును. పైజెప్పిన మాషములవలె మధురమైనది. వాతమును వృద్ధిజేయును, రూక్షగుణము కల్గినది. కషాయరసమును అనురసముగను విశదగురుగుణములను కల్గియుండును.

ఇయ్యది ఉత్పత్తికారణమైన జలగుణము అధికముగ కల్గియుండుటచే వ్యాపించు స్వభావము కల్గినది యని యెరుగునది. "తత్స్వాదుః" అనుచోట "తయోః (రస

పాకయోః) స్వాదుః" అని విగ్రహమును చేసి రసవిపాకముల రెంటియందును మధురమని కొందరుచెప్పెదరు. ఈయర్థము నేసుశ్రుతాచార్యుడు ఇట్లు ఇచ్చెను.—"కషాయబావాన పురీషభేదోన మూత్రలోనైవ కఫస్య కర్తా, స్వాదుర్విపాకే మధురోఽలసాన్ద్రః సంత ర్పణః స్తన్యరుచిప్రదశ్చా" అలచందులు కషాయరసము కల్గియుండుటచే మలమూత్ర ములను బంధించును. కఫమును వృద్ధిజేయును. విపాకమున మధురము. తృప్తినొందించును స్తన్యము (చనుబాల)ను కల్గించును. అని యర్థము. "అలసాన్ద్ర" అనగా రాజమాష పర్యాయపదము. దీని తద్భవమే అలచందులు అని తెనుగున వ్యవహరింపబడును.

ఉ ల వ ల గు ణ ము.

మూ. ఉష్ణాః కషాయాః పాకేఽమ్లాః కఫశుక్రానిలాపహాః,
కులత్థా గ్రాహిణః కాసహిక్కాశ్వాసార్శసాం హితాః. ౨౬

వ్యా: ఉలవలు కషాయరసంబును అమ్లవిపాకంబును ఉష్ణగుణంబును కల్గి యుండును. కఫవాతములను శుక్రమును హరించును. మలమూత్రముల బంధించును కాసశ్వాసములును ఎక్కిళ్లును అర్శోరోగంబును కలవారికి మిక్కిలి హితకరము.

ఉలవలు తెలుపు నలుపు పసుపు చిత్రవర్ణము కల్గియుండుటచే నాల్గువిధము నుండును. మఱియు పల్లెలోపుట్టునవి గ్రామ్యములనియు అడవిలోపుట్టునవి వన్యములని యు రెండు భేదములు కల్గియుండును. ఈ భేదము ననుసరించియే "వన్యః కులత్థస్తద్వచ్చ విశేషాన్నేత్రరోగనుత్" అని తంత్రాంతరమున చెప్పబడినది.

అ డ వి పె స ల గు ణ ము.

మూ. మధురా మధురాః పాకే గ్రాహిణో రూక్షశీతలాః,
మకుష్ఠకాః ప్రశస్యన్తే రక్తపిత్తజ్వరాదిషు. ౨

వ్యా. అడవిపెసలు రసవిపాకములచే మధురములు మలాదుల బంధించును. రూ శీతగుణములు కల్గియుండును. రక్తపిత్తము జ్వరము మున్నగువ్యాధులయందు మిక్కి ప్రశస్తములు.

(భావప్రకాశమునందు "మకుష్ఠో వనముద్గః స్యాత్ మకుష్టకమకుష్టకౌ" అ యుండుటచే మకుష్ఠకము, మకుష్ఠము, ముకుష్ఠకము అని పర్యాయపదములు కా బడియెడు.)

సెనగలు బటాణుల గుణములు.

మూ. చణకాశ్చ మసూరాశ్చ ఖండికాః సహరేణవః,
లఘవః శీతమధురాః సకషాయా విరూక్షణాః. ౨

పిత్తశ్లేష్మణి శస్యన్తే సూపేష్వాలేపనేషు చ,
తేషాం మసూరః సజ్గ్రాహీ కలాయో వాతలః పరః.　　౨౯

వ్యా. సెనగలు, మసూరములు (చిరుసెనగలు), ఖండికములు (మూడుదబ్బలు చేరియుండు బటాణులు), హరేణువులు (గుండ్రముగనుండు బటాణులు), ఇవి యన్నియుం లఘుగుణంబును శీతవీర్యంబును మధురకషాయరసంబులును కల్గి రూక్షగుణములై యుండును. పిత్తకఫములయందు ప్రశస్తము. సూపముగను, ఆలేపముగను పిత్తకఫములయం దుపయోగింపదగును. వానిలో చిరుసెనగలు మలమును బంధించును. మూడు పుటములుగనుండు బటాణులు మిక్కిలి వాతమును వృద్ధినొందించును. (ఖండిక, హరేణు కలాయ, అనునవి బటాణులలో భేదములు. వీనిని లంకలని కొందరు చెప్పెదరు.)

నువ్వుల గుణములు.

మూ. స్నిగ్ధోష్ణమధురస్తీక్ష్ణః కషాయః కటుకస్తిలః,
త్వచ్యః కేశ్యశ్చ బల్యశ్చ వాతఘ్నః కఫపిత్తకృత్.　　౩౦

వ్యా. నువ్వులు స్నిగ్ధ-ఉష్ణ-తీక్ష్ణగుణంబులును, మధుర-కషాయ-తిక్తరసంబులును కల్గియుండును చర్మమునకును తలవెండ్రుకలకును హితకరములు. బలమును కల్గించును. వాతమును హరించును. కఫపిత్తముల హరించును.

తంత్రాంతరమున—"ఈషత్కషాయో మధురస్సతిక్తస్సంగ్రాహకః పిత్తకరస్తథోష్ణః, తిలో విపాకే మధురో బలిష్ఠః స్నిగ్ధో వ్రణాలేపన ఏవ పథ్యః" అని చెప్పబడినది. తదనుసారముగ నిచ్చట నువ్వులు రసవిపాకములచే మధురంబును, కషాయతిక్తములను రసములుగ కల్గియు, వ్రణములయం దాలేపనమునకే పథ్యముగను ఉండుననియుం చెప్పదగు.

మరియుం తంత్రాంతరమున "మాధుర్యాచ్చ తథైవోష్ణ్యాత్ స్నేహాచ్చానిలనాశనః, కషాయభావాన్మాధుర్యాత్ తిక్తత్వాచ్చాపి పిత్తకృత్, ఔష్ణ్యాత్కషాయభావాచ్చ తిక్తత్వాచ్చ కఫేహితః" అను వాక్యముచేత త్రిదోషహరముగ జెప్పబడినది. త్రిదోషహరత్వము నువ్వులకు వ్రణాలేపనమునందు మాత్రము కలదని పై వాక్యమునకు అర్థముచెప్పుట సమంజసము. తినుటకు మాత్రము కఫపిత్తకరమగుటచే హితముకానేరదు. ఈయభిప్రాయముచేతనే సుశ్రుతమున "వ్రణలేప ఏవ పథ్యః" అని చెప్పబడినది. వాగ్భటాచార్యుడును "మేధాగ్నికఫపిత్తకృత్" అని చెప్పెను.

మరియుం నువ్వులు నలుపు, తెలుపు, ఎరుపు అను వర్ణభేదములచే మూడువిధములుగ నుండును. అందు నల్లనువ్వులు చాల ప్రశస్తము. ఈవిషయమును "తిలేషు

సర్వేష్వసితః ప్రధానః, మధ్యస్సితః, హీనతరాస్తతోఽన్యే"అని సుశ్రుతులును; కృష్ణః ప్రశస్తస్తమను శుక్లస్తమను చారుణః" అని సంగ్రహమున వాగ్భటులును నుడివిరి. నల్లనువ్వు లుత్తమంబులును, తెల్లనివి మధ్యమంబులును, ఎఱ్ఱనివి అధమంబులును నగునని యర్థము. ఆమూడిటిలో ప్రధానము లగుటంజేసి నల్లనువ్వుల నుద్దేశించి యిచ్చట గుణములు చెప్పబడినవి యని యెరుంగునది.

శింబీధాన్యసామాన్యగుణము.

మూ. గుర్వ్యోఽథ మధురాఽశీతాః బలఘ్న్యో రూక్షణాత్మికాః,
సస్నేహాః బలిభిర్భోజ్యాః వివిధాశ్శిమ్బిజాతయః 31
(శిమ్బీ రూక్షా కషాయా చ కోష్ఠే వాతప్రకోపనీ,
న చక్షుష్యా న వృష్యా చ విష్టభ్య చ విపచ్యతే.) 32

వ్యా. శింబీధాన్యజాతులన్నియుం మధురంబులును, గురులఘుగుణంబులును, శరీరమునందలి బలమును హరించునవియుం, శరీరమును రూక్షముగ జేయుంనవియుం, స్నిగ్ధంబులును నగును. వీనిని మిక్కిలి బలవంతులై జాఠరాగ్నిని బలముగనుండువారలే భుజింపదగును (గాని శరీరాగ్నిబలహీనులు భుజింపదగదు).

(శింబిధాన్యము రూక్షమై కషాయరసముకల్గినది. కోష్ఠములోనివాతమును ప్రకోపింపజేయును. కన్నులకు హితముకానేరదు. శుక్రమునకు హితముకాదు. కడుపులో గడబిడచేసి పిమ్మట పక్వమగును).

ఇది శింబీధాన్యసామాన్యగుణము. ఇచ్చట "శింబీ రూక్షా" అను శ్లోకము ప్రాచీనముద్రిత ప్రతులయందు కానరాదు. ఆధునికముద్రితములలోమాత్ర మున్నది. ఇయ్యది పైశ్లోకములో గతార్థమగుటంజేసి ప్రక్షిప్తమని తోచెడి. ఏది యెట్లున్నను విషయము ప్రధానముకావున నియ్యెడ వ్యాఖ్యాతము.

కందులు మున్నగువానిగుణము.

మూ. ఆఢకీ కఫపిత్తఘ్నీ వాతలా కఫవాతనుత్,
అవల్గుజః సైడగజో నిష్పావాః వాతపిత్తలాః. 33

వ్యా. కందులు కఫపిత్తములను హరించును. వాతమును వృద్ధిజేయును. భావంచి విత్తులును, తగిరిసగింజలును కఫవాతముల హరించును. అనుములు వాతపిత్తములను వృద్ధి నొందించును.

మరియుం వాగ్భటాచార్యులు—"నిష్పావో వాతపిత్తాస్రస్తన్యమూత్రకరో గురుః, సరో విదాహీ దృక్శుక్రకఫశోఫవిషాపహః" అని చెప్పిరి. అనుములు వాతపిత్తములను రక్తమును స్తన్యమును మూత్రమును వృద్ధిచేయుననియుం; నేత్రములను శుక్రమును కఫమును శోఫమును విషమును హరించుననియుం నర్థము.

కాకాండాదిగుణములు.

మూ. కాకాణ్డో మాత్మగుప్తానాం మాషవత్ఫల మాదిశేత్,
ద్వితీయోఽయం శమీధాన్యవర్గః ప్రోక్తో మహర్షిణా. ౩౪

ఇతి శమీధాన్యవర్గః.

వ్యా. కాకాణ్డము (సూకరశింబము), అగసివిత్తులు, తీటకసింద (దురదగొండి) విత్తనములు, ఈ మూడును మినుములకు జెప్పిన గుణాదుల గల్గియుండును. ఇత్తెరంగున శమీధాన్యవర్గ మనునది రెండవవర్గము మహర్షియగు నగ్నివేశునిచే చెప్పబడియె.

ఇచ్చట కాకాండమనునది నల్లని అనుములని కొందరు వ్యాఖ్యాతలు నుడివిరి. "శూకశిమ్బీసదృశశిఖిః శూకరశిమ్బీతి లోకే" అని శివదాసటిప్పణమున నున్నది. "కాకాణ్డః శూకరశిమ్బః" అని చక్రదత్తవ్యాఖ్యానమున నున్నది. దూలగొండివిత్తుల బోలిన ధాన్యవిశేషమని తోచెడిని. (మినుములు మున్నగువానిపై కవచమువలెనుండు పొట్టు, శమి, శింబ యనబడును. ఆట్టి పొట్టులోనుండు ధాన్యములు శమీ (శింబ) ధాన్యమనబడును)

శమీధాన్యవర్గము సమాప్తము.

ఆహారమునకు ముఖ్యమైన సూప్యవర్గమును (పప్పుగ నుపయోగింపదగిన శింబీ ధాన్యవర్గమును) జెప్పిన పిదప వ్యంజనములలో మాంసము ప్రధానము కావున మాంస వర్గ మీక్రింద వివరింపబడును.—

జంతువులలో ప్రసహములు.

అథ మాంసవర్గః.—

మూ. గోఖరాశ్వతరోష్ట్రాశ్వద్వీపిసింహర్క్షవానరాః,
వృకో వ్యాఘ్రః తరక్షుశ్చ బభ్రుమార్జారమూషికాః. ౩౫
లోపాకో జమ్బుకః శ్యేనో వాన్తాదశ్చాష (స) వాయసౌ,
శశఘ్నీ మధుహా భాసో గృధ్రోలూకకులిఙ్గకాః. ౩౬
ధూమికా కురరశ్చేతి ప్రసహా మృగపక్షిణః,

వ్యా. గోవు, గాడిదె, అశ్వతరము (కంచరగాడిదె, ఇది ఆడగుఱ్ఱమునకు గాడిదె వలన బుట్టిన సంకరజాతి), ఒంటె, గుఱ్ఱము, ద్వీపి (మచ్చలపులి, దీనిని చిరుత, ఇబ్బంది యందురు). సింహము, ఎలుగ్గొడ్డు, కోతి, తోడేలు, వ్యాఘ్రము (చారల పెద్దపులి), సివంగి, ముంగిస, పిల్లి, ఎలుక, (కొక్కు), లోపాక (వరడునక్క), నక్క, డేగ, వాంతాదము (కుక్క), పాలపిట్ట, కాకి, శశఘ్ని, (కుందేటిని చంపునట్టి పక్షివిశేషము) మధుహ (తేనెను చెరచు పక్షివిశేషము), భాసపక్షి, గద్ద, గుడ్లగూబ, కులింగము (నల్లని ఊరబిచ్చుక), ధూమిక, కురరము (పెన్నెడపులుగు, దీనినే 'కన్నెలేడి' అనియుం నందురు), అను నీమృగంబులును పక్షులును ప్రసహములని చెప్పబడును. ('ప్రసహ్య ఆహృత్య భక్షయన్తీతి—ప్రసహాః' అను వ్యుత్పత్తిచేత ఆహారపదార్థమును బలవంతముగ లాగికొని తినునవియని యన్వర్థసంజ్ఞ.)

ఈ యర్థము "ప్రసహ్య భక్షయన్త్యేతే ప్రసహా ఇతి కీర్తితాః" "ప్రసహాః కీర్తితాహ్యేతే ప్రసహ్యాచ్ఛిద్య భక్షణాత్" ఇత్యాది వచనాంతరములచే తెలిసెడి.

భూ మి శ య ము లు.

మూ. శ్వేతశ్శ్యామశ్చిత్రపృష్ఠః కాకలః కాకులీమృగః. 32
కూర్చికా చిల్లటో భేకో గోధా శల్లకగణ్డకౌ,
కదలీ నకులశ్శ్వావిత్ ఇతి భూమిశయాః స్మృతాః. 3౮

వ్యా. కాకులీ మృగమనునది శ్వేతము (తెల్లనిది), శ్యామము (నల్లనిది), చిత్ర పృష్ఠము (చిత్రవర్ణమైన వీపుకల్గినది), కాకలము నని నాల్గువిధములు. అవియును; కూర్చిక, చిల్లటము, భేకము, (కప్ప), గోధ (ఉడుము), శల్లకము (తెల్లని యేదుపంది) గాండకము (ఉడుములో భేదము), కదలి (పులివంటి యాకారముకల పిల్లి), నకులము (ముంగిసలో నొకవిధమైనది), శ్వావిత్ (నల్లని యేదుపంది), ఇవియన్నియుం (భూమిలో నుండు బొరియల నివసించుటంజేసి) భూమిశయము లని చెప్పబడును. (ఇచ్చట జంతు విశేషముల నామ రూపములు తెలియుట కరుదుగనున్నది. వ్యాఖ్యాతలును వివరింపరైరి).

అ నూ ప మృ గ ము లు.

మూ. సృమరశ్చమరః ఖడ్గో మహిషో గవయో గజః,
న్యఙ్కుర్వరాహశ్చానూపాః మృగాస్సర్వే రురుస్తథా. 3౯

వ్యా. సృమరము (అడవిపంది, పెద్దసవరపు చమరీమృగము), చమరము (చమరీ మృగము) ఖడ్గమృగము (గండంగి), మహిషము (ఎనుబోతు), గవయము (గోవుతో

సమానాకారమైనది, గురుబోతు), గజము (ఏనుగు), న్యంకు (జింకబోతు), వరాహము (పంది), రురువు (నల్లచారలదుప్పి, దీనికి కొమ్ములు అనేకశాఖలుగనుండును). ఈమృగము లన్నియు ఆనూపములు (నదులు మున్నగు జలాశయముల తీరమున సంచరించునవి యానూపములు).

వాగ్భటాచార్యులు—"వరాహమహిషన్యఙ్కు రురురోహితవారణాః సృమర శ్చమరః ఖడ్గో గవయశ్చ మహామృగాః" అని చెప్పిరి. వీరిమతమున పైజెప్పిన జంతువులు మహామృగములని తెలిసెడి.

వారిశయము (జలజంతువు)లు

మూ. కూర్మః కర్కటకో మత్స్యః శింశుమార స్తిమింగిలః,
శుక్తిశఙ్ఖోద్రకుమ్భీరచులుకీమకరాదయః. ౭౦
ఇతి వారిశయాః ప్రోక్తాః

వ్యా. తాబేలు, ఎండ్రకాయ, చేప, శింశుమారము (శిశువులచంపు మొసలి), తిమింగిలము (తిమియను మత్స్యము చాల గొప్పది, దానిని మ్రింగునట్టి పెద్దచేప), శుక్తి (ముత్యపుచిప్పజంతువు), శంఖము, ఉద్రము (నీటిపిల్లి), కుంభీరము (ఏనుగను లాగికొనుపోవు బలముకల జలజంతువు), చులుకి (ఉలసమీను), మకరము (చొరమీను, ఇదియే కారుమొసలి) ఇవి మున్నగుజంతువులు వారిశయములు. (జలముననే వసించు జంతువులు). అనబడును. ఇచ్చట ఆదిశబ్దము చేత ఇతరములగు జలజంతువులన్నియు గ్రహింపబడును. వీనినన్నిటిని వాగ్భటాచార్యులు మత్స్యజాతిలో జేర్చి పరిగణించిరి.

వా రి చ ర ము లు.

మూ. వక్ష్యన్తే వారిచారిణః,
హంసః క్రౌఞ్చో బలాకా చ బకః కారణ్డవః ప్లవః. ౭౧
శరారిః పుష్కరాహ్వశ్చ కేశరీ మానతుణ్డకః,
మృణాళకణ్ఠో మద్గుశ్చ కాదమ్బః కాకతుణ్డకః. ౭౨
ఉత్క్రోశః పుణ్డరీకాక్షో మేఘరావోఽమ్బుకుక్కుటః (టీ)
ఆరా నన్దీముఖో (ఖీ) వాటీ సుముఖా స్సహచారిణః. ౭౩
రోహిణీ కశికానీ చ సారసో రక్తశీర్షకః,
చక్రవాక స్తథాన్యే చ ఖగాః స న్త్యమ్బుచారిణః. ౭౪

వ్యా. హంసము (రాజహంసము), క్రౌంచము (కొంగ) బలాక (తెల్లకొక్కెర), బకము (వక్కవకొంగ) కారండవము (కన్నెలేడు అను పక్షివిశేషము, ఇది నీరుకోడిలో చేరినది). ప్లవము (నీళ్లపై తేలుచుండు నీరుకోడి), శరారి (ఆడెలు), పుష్కరమను పేరుగల జలపక్షి, మానతుండకము, మృణాళకంఠము, (తామరకాడవలె సన్నని మెడ గల్గిన పక్షి), మద్గువు (నల్లని నీరుకోడి) కాదంబము (ముక్కును కాళ్లను రెక్కలును ధూమ్రవర్ణమైన హంసవిశేషము), కాకతుండకము (కాకిముక్కువంటి ముక్కుగల పక్షి నీరుకాకి), ఉత్క్రోశము (పెన్నెదపులుగు), పుండరీకాక్షము, మేఘరావము (మేఘ గర్జనమువలె ధ్వనిచేయుంపక్షి), అంబుకుక్కుటము (తెల్లనినీటికోడి), ఆర అను పక్షి విశేషము, నందీముఖి, వాటి, సుముఖ, సహచారి, రోహిణి, కాశికాని, సారసము (బెగ్గురుపక్షి), రక్తశీర్షకము (ఎఱ్ఱనితలగల సారసపక్షి), చక్రవాకము (జక్కవపిట్ట), ఈ చెప్పబడిన పక్షులును, వీనివలెనుండు నితరపక్షులును నీటిపై సంచరించుటంజేసి అంబుచరములు అని చెప్పబడును.

జాంగలమృగములు.

మూ. పృషతశ్శరభో రామః శ్వదంష్ట్రా మృగమాతృకాః,
శశోరణౌ కురఙ్గశ్చ గోకర్ణః కోట్టకారకః. ౭౫
చారుష్కో హరిణైణౌ చ శమ్బరః కాలపుచ్ఛకః,
ఋశ్యశ్చ వరపోతశ్చ విజ్ఞేయాః జాఙ్గలా మృగాః. ౭౬

వ్యా. పృషతము (చిత్రవర్ణముకల యిఱ్ఱి), శరభము, రామము (పెద్దదుప్పి, ఇది హిమాలయమున నుండును). శ్వదంష్ట్ర (నాల్గు వాడికోరలుకల మృగవిశేషము, ఇది కార్తికపురమున ప్రసిద్ధము), మృగమాతృక (గొప్ప కడుపుకల్గి స్వల్పమైన మృగ విశేషము), కుందేలు, ఉరణము (కొండగొఱ్ఱె), కురంగము (ఇఱ్ఱిజాతిలో చేరిన మృగ విశేషము), గోకర్ణము (కణితి ఇది ఆవుమూతివంటి మూతికల్గి హరిణజాతిలో చేరినది), కోటకారకము (ఇది జింకజాతిలోచేరినది), చారుష్కము, హరిణము (ఎఱ్ఱనిజింక), ఏణము (నల్లనై పెద్దకండ్లుకల జింక), శంబరము (స్వల్పాకారమై యెఱ్ఱగనుండుజింక), కాలపుచ్ఛకము (నల్లని తోకకల జింక), ఋశ్యము (మనుబోతు), వరపోతము, ఇవి యన్నియు జాంగలమృగములు. (మెట్టభూముల సంచరించుమృగములు).

ఇచ్చట చారుష్కాది జంతువులు హరిణభేదములలో జేరిన మృగములు. శశమును (కుందేటిని) సుశ్రుతాచార్యులు బిలేశయములలో జేర్చిరి. గుణాంతరమును జెప్పుటకై యట్లు చేర్చిరి. మరియు శరభమనునది వీపున నాల్గుకాళ్లను గొప్పకొమ్ములును, గొప్ప

యాకారమును కల్గి యొంటెవలె నుండు మహామృగమనియు, ఇయ్యది కాశ్మీరదేశమున నుండుననియు, చక్రదత్తవ్యాఖ్యయందు చెప్పబడినది. మహాభారతమున "అష్టపాదోర్ధ్వ నయనః శరభో వనగోచరః" అని యున్నది. ఈ వచనముచే శరభము ఎనిమిది కాళ్ల జంతువని తెలిసెడి. (అష్టపాదమనియే ప్రసిద్ధము).

లావాది విష్కిరగణము.

మూ. లావో వార్తీవకశ్చైవ వార్తీకః సకపిఞ్జలః,
చకోరశ్చోపచక్రశ్చ కుక్కుభో రక్తవర్ణకః. ౪౭
లావాద్యా విష్కిరాస్త్వేతే; వక్ష్యన్తే వర్తకాదయః,

వ్యా. లావుకపిట్ట, వార్తీవకము (నేల నెమలిపిట్ట), వార్తీకము, కపింజలము (ఎఱ్ఱనిరంగుగల తీతువుపిట్ట), చకోరము (వెన్నెలపులుగు), ఉపచక్రకము, (ఇది చకోర భేదము), కుక్కుభము, (గంపపులుగు, బెళగువ్వ) మరియు నివి రక్తవర్ణమైయుండును. కారుకోడియనియు అడవికోడియనియు, దీని కొందరు చెప్పెదరు. ఇచ్చట చెప్పబడిన లావుకము మున్నగునవి విష్కిరములని చెప్పబడును. క్రింద జెప్పబడు వర్తకాదిగణము నందలి పక్షిజాతియు విష్కిరములు, (విష్కిరములన కాళ్లచే భూమిని గీరి పురుగులు మున్నగువానిని యేరి తినునవియని యర్థము).

వర్తకాది విష్కిరగణము.

మూ. వర్తకో వర్తికా చైవ బర్హీ కుకుభకుక్కుటౌ. ౪౮
కఙ్కశారపదేన్ద్రాభ గోనర్దగిరివర్తకాః,
క్రకరో వృకరశ్చైవ వారటాశ్చేతి విష్కిరాః. ౪౯

వ్యా. వెలిచెపిట్ట, మీనవల్లంకిపిట్ట, నెమలి, కుక్కుభము (కోడిలో భేదము), కోడి, కంకము (గద్ద) శారదేంద్రాభము (మల్లంకమను రాబులుగు), గోనర్దము (కంకజాతిలో నొకవిధమైనపక్షి), క్రకరము, వృకరము, వారటము, అను నివియును విష్కిరములు. (లావాదులును వర్తకాదులును విష్కిరములైనను గుణభేదమును చెప్పుటకై రెండుగణములుగ మూలకారులు విభజించిరి).

ప్రతుదపక్షిగణము.

మూ. శతపత్రో భృఙ్గరాజః కోయష్టి ర్జీవజీవకః,
కైరాతః కోకిలోఽత్యూహః గోపాపుత్రః ప్రియాత్మజః. ౫౦
లట్వా లటూషకో బభ్రుః వటహా డిణ్డిమానకః,

జటీదున్దుభి పాక్కార (ఘూంకోర) లోహపృష్ఠకులింగ కాః. ౫౯
కపోతశుకసారఙ్గశ్చిరిటీ కంకుయష్టికాః,
శారికాః కలవిఙ్కశ్చ చటకోఽఙ్గారచూడకః. ౬౦
పారావతః పానవిక (పాండవిక) ఇత్యుక్తాః ప్రతుదా ద్విజాః,

వ్యా. వడ్లవల్లంకిపిట్ట, పసులపోలుగాడు అను భారద్వాజము, కోయష్టికమ (చీకుకొంగ), జీవజీవము (వన్నెపులుగు), కైరాతము, కోయిల, అత్యూహము (కూకుడ గుడ్డంగి, భరతపిట్ట-దీనికి దాత్యూహమని నామాంతరము కలదు), గోపాపుత్రమను పక్షి విశేషము, ప్రియాత్మజము, లట్వ (ఊరపిచ్చుక) లటూషకము, బభ్రువు (పింగ పర్ణముకలపక్షి), వటహా, డిండిమానకము (డిండిమమువలె ధ్వనిచేయుపక్షి) జటి దుందుభిఘారము, లోహపృష్ఠము (రాబులుగు), కుళింగము (అడవిపిచ్చుక), కపోతమ (పావురము, గువ్వ), చిలుక, సారంగము (చాతకభేదము), చిరిటి, కంకు, యష్టికమ శారిక (గోరువంకపక్షి), కలవింకము (అడవిపిచ్చుక), చటకము (చిన్నపిచ్చుక, జిట్ట) అంగారచూడక (ఎఱ్ఱని కొండికల్గినది), పారావతము (అడవిపావురము), పానవికము అను నీపక్షిజాతులన్నియుం ప్రతుదము లనబడును. (ముక్కుతో బొడిచి యాహారమును తినునట్టి పక్షిజాతులు ప్రతుదములు).

ఇచ్చట మృగములు పక్షులు మున్నగునవి మూలానుసారముగ చెప్పబడినవి. వీని దేశభాషలో పరివర్తనముచేయుటకు సుశ్రుతాదివ్యాఖ్యాసాంతరములను కోశములను ప్రమాణముగజేసి సాధ్యమైనవట్టుకు వివరింపబడినవి. అప్రసిద్ధములైన కొన్నిటికి భాషా తరమున జెప్ప వలనుపడక యథాశ్రుతనామములే చూపబడినవి. వానిని ఆయాదేశము యందు వారి వాడుకనుబట్టి అరయదగును వ్యాఖ్యాతలును నామాంతరవివరణమునకు వీలుపడక యిట్లు చెప్పిరి:—"యాన్యత్రానుక్తాని అప్రసిద్ధాని తాని తద్విద్భ్యోపదేశా రిభ్యః జ్ఞేయాని"

ప్రసహాదిసంజ్ఞానిర్వచనము.

మూ. ప్రసహ్య భక్షయన్తీతి ప్రసహాస్తేన సంజ్ఞితాః. ౬౧
భూశయా బిలవాసిత్వాత్, ఆనూపానూపసంశ్రయాత్,
జలే నివాసాజ్జలజాః, జలేచర్యాజ్జలేచరాః, ౬౨
స్థలజాః జాఙ్గలాః ప్రోక్తాః మృగా జాఙ్గలచారిణః,
వికీర్య విష్కిరాశ్చేతి, ప్రతుద్య ప్రతుదాః స్మృతాః. ౬౩
యోనిరష్టవిధా త్వేషాం మాంసానాం పరికీర్తితా,

వ్యా. ఆహారపదార్థమును బలవంతముగ లాగికొని తినుటంజేసి యట్టిజంతువులు ప్రసహము లనబడును. పుడమియందలి బొరియలలో నుండుసవిగాన భూమిాక మున్నగునవి భూశయము లనదగును. అనూపమన జలము విశేషముగ నుండునదులు మున్నగువాని సమీపప్రదేశము. అట్టి జలప్రాంతముననుండు స్వభావముకల చమరాదిజంతువులు అనూపము లనబడును. ఉదకముననే నివసించుటంజేసి మత్స్యాదులు జలజములనబడును. ఉదకముపై సంచరించుటంజేసి హంసాదులు జలచరము లనదగును. నీరులేని మెట్ట ప్రదేశము జాంగలము. అట్టిస్థలములబుట్టి యచ్చటనే సంచరించు పొడల యిట్టి మున్నగుమృగములు జాంగలము లనబడును. కాళ్లచే నేలపై గీచి యెరను గమనించి తినునట్టికోడి మున్నగుపక్షులు విష్కిరము లనబడును. ఆహారపదార్థములను ముక్కుతో పొడిచి తినునట్టిపక్షులు ప్రతుదము లనదగును.

ఇత్తెరంగున పైజెప్పబడిన యెనిమిదివిధములైనజంతువులు మాంసమునకు ప్రధాన కారణములగును. మరియు ఏనుగు మున్నగునవియు స్థలజములైనను జలప్రాంతముల విశేషముగ సంచరించుస్వభావము కల్గినవికావున జాంగలములు కానేరవు. ఈయర్థము నకే 'జాంగలచారిణః' అని చెప్పబడినది. మెరకభూముల బుట్టి మెరకస్థలములయందే సంచరించునవి జాంగలములని యర్థము. ("ఆనూపానూపసంశ్రయాత్" అనుచోట "ఆనూపాః, అనూపసంశ్రయాత్" అని విభాగము. ఆర్షముకావున అసిద్ధశాస్త్రము నకు అనిత్యత్వము నంగీకరించి సవర్ణదీర్ఘసంధియని చెప్పవలెను. ఇది యగతికగతి కల్పనము).

ప్రసహాదిజంతువులమాంసగుణము.

మూ. ప్రసహా భూశయానూపవారిజా వారిచారిణః. ౫౬
గురూష్ణస్నిగ్ధమధురా బలోపచయవర్ధనాః,
వృష్యాః పరం వాతహరాః కఫపిత్తాభివర్ధినః. ౫౭
హితాః వ్యాయామనిత్యానాం నరా దీప్తాగ్నయశ్చ యే,

వ్యా. పైజెప్పిన జంతుగణములలో ప్రసహములు, భూశయములు, అనూపములు, జలజములు, వారిచరములు అనుజంతువులు గురు-ఉష్ణ-స్నిగ్ధగుణంబులను మధురరసంబును కల్గినవి. బలమును శరీరమున బలుపును వృద్ధినొందించును. సంభోగేచ్ఛ నధికముగజేయును. వాతమును హరించును. కఫపిత్తముల వృద్ధినందించును. ఈజంతువుల మాంసము ఎల్లప్పుడు వ్యాయామమును చేయువారికిని, జాఠరాగ్ని ప్రబలముగ దీపించువారికిని మిక్కిలి హితకరము.

మాంసమునుతిను ప్రసహముల మాంసోపయోగము.

మూ. ప్రసహానాం విశేషేణ మాంసం మాంసాశినాం భిషక్. ౫౮
జీర్ణార్శోగ్రహణీదోషశోషార్తానాం ప్రయోజయేత్,

వ్యా. ప్రసహములలో మాంసమును తినునట్టి పెద్దపులి గున్నగుజంతువుల మాంసమును చాలకాలమునుండి యనుసరించి ప్రాపవడిన యర్శోరోగము (మూల వ్యాధి) కలవారికిని, గ్రహణీరోగము కలవారికిని రసాదిధాతువులు క్షీణించినవారికిని వైద్యుడు విశేషముగ నుపయోగింపవలెను.

(ప్రసహములలో పులి మున్నగునవి మాంసమును తినుజంతువులు. గోజాతి మున్నగునవి మాంసమును తినవు. అందు మాంసమును తిను ప్రసహములమాంసమునకు విశేషవిధిగ నుపయోగము చెప్పబడినది).

లావాదివిష్కిర-ప్రతుద-జాంగలమాంసగుణములు.

మూ. లావాద్యో విష్కిరో వర్గః ప్రతుదా జాఙ్గలా మృగాః. ౫౯
లఘవశ్శీతమధురాః సకషాయా హితా నృణాం,
పిత్తోత్తరే వాతమధ్యే సన్నిపాతే కఫానుగే. ౬౦

వ్యా. లావాదిగణములో జేరిన విష్కిరవర్గంబును, ప్రతుదంబులును, జాంగల మృగంబులును, (వీనిమాంసము) లఘుగుణంబును శీతవీర్యంబును మధురరసంబును, కషాయానురసంబును కల్గియుండును. ఈమాంసము పిత్తముత్కటమై వాతము మధ్యమముగను కఫముతో కూడియుండు సన్నిపాతమున మనుజుల కుపయోగించిన మిక్కిలి హితముగ నుండును.

వర్తకాదివిష్కిరమాంసగుణము.

మూ. విష్కిరా వర్తకాద్యాస్తు ప్రసహాఽల్పాన్తరా గుణైః,

వ్యా. వర్తకాదిగణములో విష్కిరంబులును ప్రసహములకు కొంచెము మించుగ సమానగుణములై యుండును. (ఇట్టి గుణభేదమును చెప్పుటకై విష్కిరములు లావాది వర్తకాదియని రెండుగణములుగ విభజింపబడినవియని యెరుంగునది).

మేకలమాంసగుణము.

మూ. నాతిశీతగురుస్నిగ్ధం మాంసమాజమదోషలమ్. ౬౧
శరీరధాతుసామాన్యాత్ అనభిష్యన్ది బృంహణమ్,

వ్యా. మేకలమాంసము స్వల్పముగ శీతంబును గురుత్వంబును కల్గి స్నిగ్ధముగ
ండును. వాతాదిదోషములను స్వల్పముగ జేయును. ఇయ్యది మనుజులశరీరమునందలి
ాంసధాతువునకు సమానములైనగుణముల గల్గియుండుటంజేసి కఫమును వృద్ధిజేయదు.
్రోతస్సుల ద్రవమును పుట్టింపదు. శరీరమునకు బలమును పుష్టిని కల్గించును.

ఇచ్చట మేకమాంసము నాతి శీత గురు స్నిగ్ధగుణమని చెప్పి, "శరీరధాతుసామా
్యాత్" అని చెప్పుటవలన మనుజులమాంసంబును అట్టి నాతిశీతాదిగుణములు కల్గి
యుండునని యూహింపదగియున్నది. దీనిచేత తంత్రకారుడు మనుజమాంసమునకును
ుణముల జెప్పకయే చెప్పినట్లగును 'వృద్ధిస్సమానై స్సర్వేషాం' అను న్యాయప్రకారము
మానగుణమైన మేకమాంసము మనుజులకు బృంహణమగును. (వృద్ధికరమని భావము).
ట్టివృద్ధికి 'శరీరధాతుసామాన్యాత్' అని శరీరధాతుసామ్యము కారణముగ జెప్పబడినది.
క్కిన మాంసవర్గము ధాతుసమానగుణముకాదు కావున మేకమాంసమువలె బృంహ
ము కానోపదు. ఈయభిప్రాయమునే 'త్రిదోషమలనుత్ ధాతుసామాన్యా చ్ఛాగ
ం లఘు" అని హారీతసంహితయందును చెప్పియున్నది. ఇయ్యది బృంహణమైనను
ప్రభావముచే కఫమును వృద్ధినొందించదని 'అనభిష్యన్ది' అని చెప్పబడినది.

గొఱియల మాంసగుణము.

సూ. మాంసం మధురశీతత్వాత్ గురుబృంహణమావికమ్.　　౬౨
యోనావజావికే మిశ్రగోచరత్వా దనిశ్చితే,

వ్యా. గొఱియలమాంసము మధురరసంబును, గుణవీర్యములచే శీతంబు నగును.
ురుత్వము కల్గియుండును; కావున బృంహణమగును.

మరియు మేకలజాతియు గొఱ్ఱెలజాతియు మిశ్రగోచరములై యుండును
నియమములేక జాంగలదేశమందును అనూపదేశమందును సంచరించుచుండును)
ావున జాంగల-అనూపభేదముల నిర్ణయింప నలవికానేరదు. (దానంజేసి జాంగలాది
భేదములలో జేర్చియుండలేదని భావము).

ఇచ్చట నీవివరణము నెరుంగునది.—మేకలును, గొఱియలును ఒకప్పుడు
ాంగలప్రదేశమునను, మరియొకప్పుడు అనూపప్రదేశమునందును, వేరొకప్పుడు రెండు
ప్రదేశములయందును వ్యవస్థ లేక సంచరించును; కావున మిశ్రగోచరములు. దానం
జేసియే పైజెప్పిన ప్రసహాదిభేదములలో జేర్పలేదు. ఈవిషయమునే వాగ్భటాచార్యులు
'యోనిష్వజావీవ్యామిశ్రగోచరత్వాదనిశ్చితే" అని చెప్పిరి.

"యోనావజావికేమిశ్రగోచరత్వాదనిశ్చితే" అనుచోట "మిశ్రగోచరత్వాత్, అజావికే, యోనౌ అనిశ్చితే" అని యన్వయము. తిత్తిరిపక్షి విశేషభేదముచే నొకజాతి యానూపంబును, వేరొకటి జాంగలంబు నగును; కావున విష్కిరగణమున జెప్పినది సంగతము. అట్టి యవాంతరభేదములు అజావిజాతులలో లేవు; కావున గణమున జేర్పవలనుపడవు.

మరియు గోధియమాంసము మధురశీతమగుటవలన పిత్తమునుహరించును. కావుననే పిత్తాధికమైన శరత్కాలమున "'ఉరభ్రశరభాః" ఇత్యాది వాక్యములచేత గోధిమాంసము విధింపబడినది. రక్తపిత్తనిదానమున గోధిమాంసము రక్తపిత్తమునకు కారణమనిచెప్పినది ద్రవ్యాంతరముతో గూడినప్పుడు రక్తపిత్తకారణమగునని యర్థము. కావున విరుద్ధము కాదు. (ద్రవ్యాంతరముతో జేరనిది పిత్తహరమని ఫలితార్థము.) సుశ్రుతాచార్యుడును "బృంహణం మాంసమార్ఘ్రం పిత్తశ్లేష్మాపహం గురు" అను వాక్యముచేత పిత్తహరమనియే చెప్పెను.

కొన్నింటికి విశేషగుణకథనము.

మూ. సామాన్యేనోపదిష్టానాం మాంసానాం స్వగుణైః పృథక్. ౬౩
కేషాంచిద్గుణవైశేష్యా ద్విశేష ఉపదేక్ష్యతే,

వ్యా. ఇంతదనుక ప్రసహాదిగుణముల నుద్దేశించి యాయాగణములకు వేరవేరుగ గుణములు సామాన్యముగ జెప్పబడినవి. అట్టిప్రసహాదిగణములజేరిన కొన్నిజంతువులమాంసములు గుణవిశేషము గల్గియుండుటంజేసి అట్టి జంతువుల నుద్దేశించివిశేషగుణము లీక్రింద నుపదేశింపబడును.

నెమలిమాంసగుణవిశేషము.

మూ. దర్శనశ్రోత్రమేధాగ్నివయోవర్ణస్వరాయుషామ్. ౬౪
బర్హీ హితతమో బల్యో వాతఘ్నో మాంసశుక్రలః,

వ్యా. నెమలిమాంసము దృష్టి, శ్రోత్రము(శ్రవణేంద్రియము), బుద్ధి, జఠరాగ్నివయస్సు (యౌవనము), వర్ణము (శరీరకాంతి), కంఠస్వరము, ఆయుువు, వీనికన్నిటికిమిక్కిలి మేలుచేయును. బలమును కల్గించును. వాతమును హరించును. శరీరమునందమాంసమును శుక్రమును వృద్ధినొందించును.

మయూరము (నెమలి) వర్తకాదిగణమున జెప్పబడినది కావున వర్తకాదిగణమునకు జెప్పిన గురుస్నిగ్ధత్వాది గుణంబులును బలకరత్వాది గుణంబులును సిద్ధమగునైనను మరల చెప్పుటచేత అట్టిగుణములు ఆగణమునందలి తక్కినవానికన్న నధికము

నుండునని యెరుంగునది. ఇత్తెరంగుననే గణనిర్దిష్టగుణముల మరలచెప్పిన స్థలములయందెల్ల గుణోత్కర్షము నెరుంగునది.

హం స మాం స గు ణ ము.

మూ. గురూష్ణస్నిగ్ధమధురాః స్వరవర్ణబలప్రదాః. ౬౫
బృంహణాశ్శుక్రలాశ్శోక్తాః హంసా మారుతనాశనాః,

వ్యా. హంసమాంసము గురు-ఉష్ణ-స్నిగ్ధగుణంబులును, మధురరసంబును కల్గినది. కంఠస్వరమును శరీరబలమును వర్ణమును కల్గించును. శరీరము బలియజేయును. శుక్రమును వృద్ధిజేయును. వాతమును హరించును.

కో డి మాం స గు ణ ము.

మూ. స్నిగ్ధాశ్చోష్ణాశ్చ వృష్యాశ్చ
బృంహణా స్స్వరబోధనాః (స్వరవర్ధనాః). ౬౬
బల్యాః పరం వాతహరాః స్వేదనాశ్చరణాయుధాః,

వ్యా. కోడిమాంసము స్నిగ్ధ-ఉష్ణగుణములు కల్గినది. వృష్యము (శుక్రవృద్ధికరము), శరీరమును బలియజేయును. కంఠస్వరమును చక్కగజేయును. బలమును మిక్కుటముగ జేయును. వాతమును హరించును. శరీరముపై జెమట బుట్టించును.

"గ్రామ్యాస్తు శ్లేష్మలాగురుః" అని వాగ్భటులు చెప్పిరి. గ్రామముల నుండు కోడి కఫమును వృద్ధిజేయునని విశేషము తెలిసెడి.

తి త్తి రి మాం స గు ణ ము.

మూ. గురూష్ణమధురో నాతిధన్వానూపనిషేవణాత్. ౬౭
తిత్తిరిస్సంజయేచ్ఛీఘ్రం త్రీన్దోషాననిలోల్బణాన్.

వ్యా. తిత్తిరిపక్షి జాంగలానూపదేశముల రెండిటియందును సంచరించుటంజేసి గురు-ఉష్ణగుణంబులును మధురరసంబును కల్గియుండును. అట్టి సంచారముకల తిత్తిరిపక్షి వాతోల్బణమైన సన్నిపాతమును (మూడుదోషములను) అతిశీఘ్రముగ హరించును.

ఇచ్చట 'ధన్వానూపనిషేవణాత్' అని చెప్పుటవలన మరుస్థలమునందును అనూపప్రదేశమునను సంచరించు తిత్తిరిపక్షియే త్రిదోషముల హారించునని తెలిసెడి. ఇత్తెరంగుననే గోవులు మున్నగునవి ధన్వానూపసంచారమునంజేసి యిట్టిగుణము కల్గియుండునని తంత్రకారునియాశయము. తిత్తిరిమాత్రము అందు ముఖ్యముగ జెప్పబడినవి.

వాగ్భటాచార్యులు.—"తిత్తిరిస్త్వేష్వపివరో.........సన్నిపాతనిబర్హణః" అని యష్టాంగహృదయమునను, "ధన్వానూపవిచారిత్వాత్ స్నిగ్ధోష్ణగురుబృంహణః" అని సంగ్రహమునను జెప్పిరి.

కపింజలమాంసగుణము.

మూ. పిత్తశ్లేష్మవికారేషు సరక్తేషు కపింజలాః. ౬౹
మన్దవాతేషు శస్యన్తే శైత్యమాధుర్యలాఘవాత్,

వ్యా. కపింజలములు శీతలఘుగుణంబులును మధురరసంబును కల్గియుండుటవల వాతము తగ్గియుండు పిత్త కఫరోగములయందును రక్తమునకు సంబంధించిన రోగము యందును ప్రశస్తము లైయుండును.

లావమాంసగుణములు.

మూ. లావాః కషాయమధురాః లఘవోఽగ్నివివర్ధనాః. ౬౹
సన్నిపాతప్రశమనాః కటుకాశ్చ విపాకతః,

వ్యా. లావుకపిట్టలు (వానిమాంసము) కషాయ మధురరసంబులును లఘుగుణ బును కటువిపాకంబును కల్గియుండును. అగ్నిని దీపింపజేసి సన్నిపాతమును శమిం జేయును.

పెంపుడుపావురములమాంసగుణము.

మూ. కషాయవిశదాః (మధురాః) శీతా రక్తపిత్తనిబర్హణాః. ౭
విపాకే మధురాశ్చైవ కపోతా గృహవాసినః,

వ్యా. గ్రామములనుండు పావురములమాంసము కషాయమధురరసంబులును వీర్యంబును మధురవిపాకంబును నగును. రక్తపిత్తమును హరించును.

అడవిపావురములమాంసగుణము.

మూ. తేభ్యో లఘుతరాః కిఞ్చిత్ కపోతా వనవాసినః. ౭
శీతాః సంగ్రాహిణశ్చైవ స్వల్పమూత్రకరాశ్చ తే,

వ్యా. అడవిలోనుండు పావురముల మాంసము పైజెప్పినదానికన్న లఘుతర శీతవీర్యమగును. మలమును బంధించును. మూత్రమును స్వల్పముగ వృద్ధినొందించును.

శుకమాంసగుణము.

మూ. శుకమాంసం కషాయామ్లం విపాకే రూక్షశీతలమ్. ౭
శోషకాసక్షయహితం సంగ్రాహి లఘు దీపనమ్,

వ్యా. చిలుకమాంసము కషాయ-అమ్లరసంబులును, అమ్ల విపాకంబును, రు శీతగుణంబులును, లఘుత్వంబును కల్గియుండును. ధాతుశోషమునను కాసమునను క్ష మునను హితకరము. మలమును బద్ధకముజేయును. అగ్నిని దీపింపజేయును.

కం దేటి మాంస గుణ ము.

మూ. కషాయవిశదో రూక్షః శీతః పాకే కటుః లఘుః. ౭౩
శశస్స్వాదుః ప్రశస్తశ్చ సన్నిపాతేఽనిలాఽవరే,

వ్యా. కుందేటి మాంసము కషాయరసంబును విశద-రూక్ష-శీత-లఘు గుణంబులును శీతవీర్యంబును, రుచికరంబు నై యుండును. ఇయ్యది వాతము స్వల్పముగగల సన్నిపాతమున చాల ప్రశస్తము.

అష్టాంగసంగ్రహమున నిట్లు చెప్పబడినది.—"గ్రాహీ రూక్షో హిమశ్శశః, కటుపాకోఽగ్నికృత్ పథ్యశ్సన్నిపాతేఽనిలావరే"

పిచ్చుక మాంస గుణ ము.

మూ. చటకా మధురాః స్నిగ్ధాః బలశుక్ర (కఫశుక్ర) వివర్ధనాః. ౭౪
సన్నిపాతప్రశమనాః శమనా మారుతస్య చ,

వ్యా. ఊరబిచ్చుకలు మధురరసంబును స్నిగ్ధగుణంబును కల్గినవి. వీనిమాంసము శరీరబలమును శుక్రమును వృద్ధినొందించును. సన్నిపాతమును శమింపజేయును. అందును వాతమును ముఖ్యముగ శమింపజేయును.

పొడలజింకమాంసగుణము.

మూ. మధురా మధురాః పాకే త్రిదోషశమనాశ్శివాః. ౭౫
లఘవో బద్ధవిణ్మూత్రాః శీతాశ్చైణాః ప్రకీర్తితాః,

వ్యా. పొడలయిఱ్ఱి మిక్కిలి పరిశుద్ధమైనది. దీనిమాంసము రసవిపాకములచే మధురంబును త్రిదోషశమనంబు నగును. లఘుశీతగుణంబులు కల్గినది. మలమూత్రముల బంధించును.

ఉడుముమాంసగుణము.

మూ. గోధా విపాకే మధురా కషాయకటుకా రసే. ౭౬
వాతపిత్తప్రశమనీ బృంహణీ బలవర్ధనీ,

వ్యా. ఉడుముమాంసము కషాయమధురరసంబును, మధురవిపాకంబును నగును. వాతపిత్తముల హరించును. శరీరమును బలియజేయును. బలమును వృద్ధినొందించును.

ఏదుపందిమాంసగుణము.

మూ. శల్లకీ మధురామ్లశ్చ విపాకే కటుకస్స్మృతః. ౭౭
వాతపిత్త కఫఘ్నశ్చ శ్వాసకాసహరస్తథా,

వ్యా. ఏదుపందిమాంసము మధురామ్లరసంబులును కటువిపాకంబునుకల్గినది. వాత పిత్తకఫములను శ్వాసకాసములను హరించును.

మత్స్యసామాన్యగుణములు.

మూ. గురూష్ణమధురా బల్యా బృంహణాః పవనాపహాః ౭౮
మత్స్యాః స్నిగ్ధాశ్చ వృష్యాశ్చ బహుదోషాః ప్రకీర్తితాః,

వ్యా. మత్స్యములు గురు-ఉష్ణగుణంబులును మధురరసంబును స్నిగ్ధగుణంబును కల్గినవి. శరీరబలమునుకల్గించి బలియజేయును. వాతహరములు. వృష్యములు. దోషముల నధికముగ జేయును.

రోహితమత్స్యగుణములు.

మూ. శైవలాహారభోజిత్వాత్ స్వప్నస్య చ వివర్జనాత్. ౭౯
రోహితో దీపనీయశ్చ లఘుపాకో మహాబలః,

వ్యా. రోహితమను ఎఱ్ఱనిమత్స్యము నీటియందలి పాచిని తిని నిద్రలేకుండును, కావున అగ్నిని దీపింపజేయును. చుల్కనగ జీర్ణమగును. బలమును అధికముగ జేయును.

వాగ్భటాచార్యులు "మత్స్యాః పరం కఫకరాః చిలిచీమ స్త్రిదోషకృత్" అని యష్టాంగహృదయమునను, "కఫపిత్తకరా మత్స్యాః పరంపవననాశనాః" అని సంగ్రహమునను జెప్పిరి. ఈవాక్యములచేత మత్స్యములు సామాన్యముగ కఫపిత్తముల వృద్ధిజేసి వాతమును హరించుననియు, చిలిచిమమను మత్స్యము మాత్రము త్రిదోషకరమనియు తెలిసెడి. (చిలిచిమమనునది క్రాలుకసమున దిరుగులాడు మత్స్యవిశేషము).

పందిమాంసగుణము.

మూ. స్నేహనం బృంహణం వృష్యం శ్రమఘ్నమనిలాపహమ్. ౮౦
వరాహపిశితం బల్యం రోచనం స్వేదనం గురు,

వ్యా. పందిమాంసము చమురుకల్గినది. శరీరమును బలియజేయును శుక్రమును వృద్ధినొందించి సంభోగేచ్ఛను అధికముగజేయును. శరీరశ్రమమును వాతమును హరించును. బలమును కల్గించును. రుచి బుట్టించును. చెమట కల్గించును. గురుత్వము కల్గినది (చాలకాలమునకు జీర్ణమగునది).

తాబేటి మాంసగుణము.

మూ. వర్ణ్యో వాతహరో వృష్యః చక్షుష్యో బలవర్ధనః. ౮౧
మేధాస్మృతికరః పథ్యః శోషఘ్నః కూర్మ ఉచ్యతే,

వ్యా. తాబేటిమాంసము శరీరమునకు వర్ణమును (రంగును) కల్గించును. వాతమును హరించును. వృష్యము. నేత్రములకు హితకరము. బలమును వృద్ధినొందించును. బుద్ధిని జ్ఞాపకశక్తిని కల్గించును. ధాతుశోషమును హరించును. మిక్కిలి పథ్యకరము.

గోమాంసగుణము.

మూ. గవ్యం కేవలవాతేషు పీనసే విషమజ్వరే. ౮౨
శుష్కకాసశ్రమాత్యగ్నిమాంసక్షయహితం చ తత్,

వ్యా. గోజాతిమాంసము కేవల వాతరోగములయందును, పీనసము (పడిసెము) నందును, విషమజ్వరమునందును, పొడిదగ్గునందును, వ్యాయామాదులచే శ్రమజెందినప్పుడును, జఠరాగ్ని మిక్కిలి దీపించియున్నప్పుడును మిక్కిలి హితకరమగును.

మహిషమాంసగుణము.

మూ. స్నిగ్ధోష్ణమధురం వృష్యం మాహిషం గురు బృంహణం. ౮౩
దార్ఢ్యం బృహత్త్వముత్సాహం స్వప్నం చ జనయత్యపి,

వ్యా. ఎనుబోతుమాంసము స్నిగ్ధ-ఉష్ణగురుగుణంబును, మధురరసంబును నగును. వృష్యము, శరీరమును బలియజేయును. శరీరధాత్వాదుల దృఢముగను స్థూలముగను జేయును. ఉత్సాహమును కల్గించును. సుఖనిద్రను కల్గించును.

హస్తిమాంసగుణము

మూ. (హస్తిమాంసం తు మధురం ఉష్ణం చ గురు నిర్దిశేత్,
గజమాంసగుణైస్తుల్యం గావయం మాంసముచ్యతే.)

వ్యా. ఏనుగుమాంసము మధురంబును ఉష్ణగురుగుణంబును నగును. గవయమాంసంబును ఏనుగుమాంసతుల్యగుణమగును. (ఈశ్లోకము అధికపాఠమని యొక ప్రతియందు మాత్రము కానవచ్చుచున్నది. ఏప్రతులయందును మూలమున గానరాదు).

అండములగుణము.

మూ. ధార్తరాష్ట్రచకోరాణాం దక్షాణాం శిఖినామపి. ౮౪
చటకానాం చ యాని స్యుః అణ్డాని చ హితాని చ,
రేతఃక్షీణేషు కాసేషు హృద్రోగేషు క్షయేషు చ. ౮౫
మధురాణ్యవిపాకీని సద్యోబలకరాణి చ,
శరీరబృంహణే నాన్యత్ ఖాద్యం మాంసాద్విశిష్యతే.

వ్యా. రాజహంసలు, చకోరములు, కోళ్లు, నెమళ్లు, పిచ్చుకలు వీనిగ్రుడ్లును, హితములగు నితరపక్షిజాతుల గ్రుడ్లును శుక్రము క్షీణించినవారికిని, కాసము, హృద్రోగము, ధాతుక్షయము అనునీవ్యాధులు కలవారికిని మిక్కిలి హితములై యప్పుడే బలమును కల్గించును. మధురములై యుండును. ఆలస్యముగ జీర్ణములగును.

మరియు శరీరమునకు బృంహణమునకై మాంసమునకంటె నితరఖాద్యపదార్థము వేరొండులేదు. మరియు "మాంసం బృంహణానాం" అనుఅగ్ర్యాధికారమునందలి వచనము చేతనే మాంసము బృంహణములలో శ్రేష్ఠమని తెలిసినను, అట్టిగుణమునే స్థిరపరచుటకై యిచ్చట తంత్రకారులచే మరల 'శరీరబృంహణే నాన్యాత్" అని యుపదేశింపబడినది కావున పునరుక్తము కాదని యెరుంగునది.

మూ. ఇతి వర్గస్తృతీయోఽయం మాంసానాం పరికీర్తితః. ౮౬

ఇతి మాంసవర్గః.

వ్యా. ఇత్తెరంగున మాంసములవర్గమనునది యుద్దేశానుసారముగ మూడవవర్గము వివరింపబడినది.

మాంసవర్గము సమాప్తము.

---

(౪) శాకవర్గము.

వ్యంజనములలో ప్రధానమైనమాంసవర్గమును చెప్పినపిదప వ్యంజనసామాన్యమైన శాకవర్గము ఈక్రింద చెప్పబడును.

అందు పాఠాదిగుణము.

అథ శాకవర్గః —

మూ. పాఠా శుషా శటీశాఖం వాస్తుకం సునిషణ్ణకం,
విద్యాత్ గ్రాహి త్రిదోషఘ్నం భిన్నవర్చస్తు వాస్తుకం. ౮౭

వ్యా. చిరుబొద్ది, కసివెంద, కచోరములయాకు, చక్రవర్తిశాకము, నీరుచెంచలియాకు, ఈశాకములు మలాదుల నిరోధించును. త్రిదోషముల హరించును. పురీషమును భేదించును.

కాచికూరగుణము.

మూ. త్రిదోషశమనీ వృష్యా కాకమాచీ రసాయనీ,
నాత్యుష్ణశీతవీర్యా చ భేదినీ కుష్ఠనాశనీ. ౮౮

వ్యా. కాచియాకు త్రిదోషముల శమింపజేయును. శుక్రవృద్ధిజేయును. రసాయనము (జరావ్యాధుల హరించునది), మిక్కిలి యుష్ణంబును శీతంబును కాని (సమశీతోష్ణమైన) వీర్యముకల్గినది. కఠినమైన మలమును భేదించును. కుష్ఠమును హరించును.

చిలుకకూరగుణము.

మూ. రాజక్షవకశాకం తు త్రిదోషశమనం లఘు,
గ్రాహి శస్తం విశేషేణ గ్రహణ్యర్శోవికారిణాం. ౮౯

వ్యా. చిలుకకూర త్రిదోషముల శమింపజేయును. లఘుగుణము (తేలికగ జీర్ణమగును). గ్రాహి (మలమును గట్టిపరచును). గ్రహణిరోగమునందును, అర్శోరోగమునందును మిక్కిలి ప్రశస్తము.

కరివేపాకుగుణము.

మూ. కాలశాకం తు కటుకం దీపనం గరశోషజిత్,
లఘూష్ణం వాతలం రూక్షం కాలాఖ్యం శాకముచ్యతే. ౯౦

వ్యా. కరివేపాకు కటురసంబును, లఘూష్ణగుణంబును రూక్షంబునైయుండును. జఠరాగ్నిని దీపింపజేయును. విషమును శోషమును హరించును. వాతమును వృద్ధిజేయును.

పులిచింతాకుగుణము.

మూ. దీపనీ చోష్ణవీర్యా చ గ్రాహిణీ కఫమారుతే,
ప్రశస్యతే ఽమ్లచాఙ్గేరీ గ్రహణ్యర్శోహితా చ సా. ౯౧

వ్యా. పులిచింతాకు అగ్నిని దీపింపజేయును. అమ్లరసంబును ఉష్ణవీర్యంబునగును. మలమును గట్టిపరచును. ఇయ్యది కఫవాతములయందును, అర్శోరోగమునందును మిక్కిలి హితకరము.

దుంపబచ్చలిగుణము.

మూ. మధురా మధురా పాకే భేదినీ శ్లేష్మవర్ధనీ,
వృష్యా స్నిగ్ధా చ శీతా చ మదఘ్నీ చాప్యుపోదికా. ౯౨

వ్యా. దుంపబచ్చలియాకుకూర రసపాకములయందు మధురము. మలమును భేదించును. కఫమును వృద్ధిజేయును. వృష్యము. స్నిగ్ధగుణంబును శీతవీర్యంబును నగును. మదమును (మత్తతను) హరించును.

చిట్టీహూరగుణము.

మూ. రూక్షో మదవిషఘ్నశ్చ ప్రశస్తో రక్తపిత్తినాం,
మధురో మధురః పాకే శీతల స్తణ్డులీయకః 3

వ్యా. చిట్టీహూర రూక్షగుణము, మత్తును విషమును హరించును. రక్తపిత్తరోగము కలవారికి మిగుల ప్రశస్తము. రసవిపాకములచే మధురము. శీతవీర్యము.

వల్లారాకు మున్నగుశాకములగుణము.

మూ. మణ్డూకపర్ణీ వేత్రాగ్రం కుచేలా వనతిక్తకం,
కర్కోటకావల్గుజకౌ పటోలం శకులాదనీ.
వృషపుష్పాణి శార్ఙ్గేష్టా కేలుకం సకటిల్లకం,
నాడీకలాయం గోజిహ్వా వార్తాకం తిలపర్ణికా.
కులకం కార్కశం నిమ్బం శాకం పార్పటికం చ యత్,
కఫపిత్తహరం తిక్తం శీతం కటు విపచ్యతే.

వ్యా. మండూకబ్రంహి (వల్లారాకు), వెదురుమోవు (పేముమోవులు), కటురోహిణి, వనతిక్తక (అగరుశుంఠి, లేక విషబొద్ది), డావరడంగి, బావంచి, చేదుపొట్ల, ఎట్టిగలిజేరు, అడ్డసరపుపువ్వులు, గినియ, కేముకము, కాకర, నాడీకలాయము (సువర్చలా భేదము), నాడీశాకము, కలాయము (గుండ్రముగనుండు బటాణులయాకు), గోజిహ (ఎద్దునాలుకచెట్టాకు), కత్తిరివంగ తిలపర్ణిక, (ఎఱ్ఱనిచందనము), చిట్టితుమికి, పిన్నకాక వేము, పర్పాటకము ఇవియన్నియు తిక్తరసంబును, కటువిపాకంబును, శీతవీర్యంబు కల్గినవి కఫపిత్తముల హరించును.

సూప్యశాకాదిగుణములు.

మూ. సర్వాణి సూప్యశాకాని ఫంజీ చిల్లీ కుతుంబకః,
ఆలుకాని చ సర్వాణి సపత్రాణి కుటింజరః.
శణశాల్మలిపుష్పాణి కర్బుదారస్సువర్చలా,
నిష్పావః కోవిదారశ్చ పత్తూరశ్చుచుపర్ణికా.
కుమారజీవో లోట్టాకః పాలంక్యో మారిష స్తథా,
కలంబనాలికాఽసూర్యః కుసుమ్భవృకధూమకౌ.
లక్ష్మణా ప్రపునాడీ చ నళినీకా కుఠేరకః,

లోణికా యవశాకం చ కూశ్మాండకమవల్గుజమ్. ౧౦౦
యాతుకః శాలకల్యాణీ త్రిపత్రీ పీలుపర్ణికా,
శాకం గురు చ రూక్షం చ ప్రాయో విష్టభ్య జీర్యతి. ౧౦౧
మధురం శీతవీర్యం చ పురీషస్య చ భేదనం,
స్విన్నం నిష్పీడితరసం స్నేహాఢ్యం తత్ప్రశస్యతే. ౧౦౨

వ్యా. (సూపముగ నుపయోగింపదగిన మాషపర్ణి మున్నగునవి శింబీధాన్యవర్గములో జెప్పబడినవి. వానియన్నిటియాకుకూరలు సూప్యశాకలు) సూప్యశాకములు. ఫంజి (బ్రాహ్మణయష్టిక, గంటుభారంగి) శాకము, చిల్లీశాకము (పెద్దాకులు కలయవ శాకము), కుతుంబక (తుమ్మియాకు), అన్నివిధములైన యాలుకముల యాకుకూర, వాని దుంపలు, (ఆలుకమనునది ఆలుకము బంగాళాదుంపలు (ఉర్లగడ్డలు), పిండాలుకము (పెండలు,) కాష్ఠాలుకము (కఱ్ఱపెండలము), చిరుగడదుంపలు, మున్నగునవి యాలుక భేదములు); ఎఱ్ఱనిముల్లంగి, జనుపకూర, బూరుగపువ్వులు, ఎఱ్ఱమందారము, సువర్చల (ప్రొద్దుతిరుగుడుచెట్టాకు), ఆనపాకు, ఎఱ్ఱకాంచనము, పత్తూరశాకము, చుచుపర్ణిక (నాడీశాకభేదము), పుత్రజీవికూర, లోట్టాక (తోటకూరలోభేదము), పాలంక్యాశాకము, పెరుగుతోటాకు, కడిమియాకుకూర, నాడిక (ఇది పొడవైనకాడలవలె నుండును, నడశాకమనియు నామాంతరము), ఆసురి (ఆవకూర), కుసుమకూరు, వృకధూమకము (నేలదిరిసనము), లక్ష్మణశాకము, తగిరిసఆకు, తామరకాడలు, నల్లగగ్గెర (తులసి), లోణీశాకము, యవశాకము, పెద్దగుమ్మడి, బావంచియాకు, యాతుక (ముయ్యాకుపొన్న తెల్లనిది), సీమపొన్నగంటి, దొండాకు, హంసపాదియాకు, కొయ్యతోటాకు, ఈయాకు కూరలన్నియు గురుగుణంబును రూక్షంబు నగును. ఇయ్యది కడుపులో గడబిడచేసి జీర్ణించును. ఈయాకుకూరలు మధురంబును శీతవీర్యంబును నగును. పురీషమును భేదించును. ఈయాకుకూరలను చక్కగ నుడికించి రసము పిండి నెయ్యి మున్నగువాని నధికముగ జేర్చి సంస్కరించి తిరుగబోతపెట్టి యుపయోగించుట మంచిది.

శణపుష్పాదిశాకగుణము.

మూ. శణస్య కోవిదారస్య కర్బుదారస్య శాల్మలేః,
పుష్పం గ్రాహి ప్రశస్తం చ రక్తపిత్తే విశేషతః. ౧౦౩

వ్యా. జనుముయొక్కయు, రక్తకాంచనముయొక్కయు, ఎఱ్ఱమందారముయొక్కయు, బూరుగయొక్కయు పువ్వులు మలమును గట్టిపరచును. రక్తపిత్తమునందు చాల ప్రశస్తము.

పటపల్లవాదిశాకగుణము.

మూ. న్యగ్రోధోదుమ్బరాశ్వత్థ ప్లక్షపద్మాదిపల్లవాః,
కషాయా_స్స్తమ్భనాః శీతా హితాః పిత్తాతిసారిణామ్. ౧౦౪

వ్యా. మఱ్ఱి, అత్తి, రావి, జువ్వి, తామర మొదలగువానిచిగుళ్లు కషాయరసము కల్గినవి. శీతవీర్యములు. ఇయ్యవి మలాదుల స్తంభింపజేయును. పిత్తాతిసారము కలవారికి చాల ప్రశస్తము.

తిప్పతీగెమున్నగువానిశాకగుణములు.

మూ. వాయుం వత్సాదనీ హన్యాత్ కఫం గణ్డీరచిత్రకౌ,
శ్రేయసీ బిల్వపర్ణి చ బిల్వపత్రం తు వాతనుత్. ౧౦౫

వ్యా. తిప్పతీగెఆకుకూర వాతమును హరించును. గణ్డీరము (ఏటివంగ, గురుజ కూరయు, చిత్రమూలపుకూరయు అగరు శుంఠియాకుకూరయు హింగుపత్రిశాకంబున కఫమును హరించును. బిల్వపత్రి (లేక తెల్లగగ్గెర) వాతమును హరించును.

మూ. భణ్డీశతావరీశాకం బలా జీవన్తికం చ యత్,
పర్వణ్యాః పర్వపుష్ప్యాశ్చ వాతపిత్తహరం స్మృతం. ౧౦౬

వ్యా. మంజిష్ఠి, పిల్లిపీచర, చిట్టాముట్టి, పాలకూర, పర్వణి, (పర్వశాకము) పర్వపుష్పి అనువానిశాకములు వాతపిత్తహరము.

లాంగలక్యాదిశాకగుణములు.

మూ. లఘు భిన్నశకృత్ తిక్తం లాఙ్గలక్యురుబూకయోః,
తిలవేతసశాకం చ శాకం పంచాంగులస్య వా. ౧౦౭
వాతలం కటుతిక్తామ్లం అధోమార్గప్రవర్తనమ్,

వ్యా. లాంగలిక (నీరుపిప్పలి) ఎఱ్ఱాముదపుఆకు వీనికూర తిక్తరసము తేలిక జీర్ణమగును. మలమును భేదించును.

నువ్వు, నీరుప్రబ్బలి, చిట్టాముదపాకు వీనియాకుకూర కటుతిక్తఆమ్లరసము కల్గియుండును. వాతమును వృద్ధిజేయును. వాతము నధోమార్గముగ వెడలించును.

కుసుంభశాకగుణము.

మూ. రూక్షమ్లముష్ణం కౌసుమ్భం కఫఘ్నం పిత్తవర్ధనమ్. ౧౦౮

వ్యా. కుసుమముయొక్క ఆకుకూర రూక్షగుణంబును ఆమ్లరసంబును ఉష్ణవీర్యంబు నగును. కఫమును హరించును. పిత్తమును వృద్ధినందించును.

దోసకాయగుణము.

మూ. త్రపుసైర్వారుకం స్వాదు గురు విష్టమ్భి శీతలం,
ముఖప్రియం చ రూక్షం చ మూత్రలం త్రపుసం త్వతి. ౧౦౯

వ్యా. ములుదోస (కీరదోస), దోస ఈరెండును మధురముగ నుండును. గురుత్వము కల్గినది. మలమును బంధించును. శీతవీర్యము (చలువజేయును). అందు ములుదోస నోటికింపుగను రూక్షముగను ఉండును. మూత్రమును వృద్ధిజేయును.

పండినదోసకాయగుణము.

మూ. ఏర్వారుకం చ సంపక్వం దాహతృష్ణాక్లమార్తినుత్,

వ్యా. దోసకాయ చక్కగ పండినది తాపమును దప్పిని బడలికను శ్రమమును హరించును.

సొరకాయగుణము.

మూ. వర్చోభేదీన్యలాబూని రూక్షశీతగురూణి చ. ౧౧౦

వ్యా. సొరకాయలు రూక్షశీతగురుత్వము కల్గియుండును. మలమును భేదించును.

బుడమ-పెద్దదోసకాయలగుణము.

మూ. చిర్భటైర్వారుకే తద్వత్ వర్చోభేదహితే తు తే,

వ్యా. బుడమకాయలును పెద్దదోసకాయలును రూక్షాదిగుణములుకల్గి మలమును భేదించును. హితకరములు.

బూడిదెగుమ్మడికాయగుణము.

మూ. కూశ్మాణ్డముక్తం సక్షారం మధురామ్లం తథా లఘు. ౧౧౧
సృష్టమూత్రపురీషం చ సర్వదోషనిబర్హణమ్,

వ్యా. పెద్దగుమ్మడికాయ (బూడిదెగుమ్మడికాయ) మధురంబును కొద్దిగ కారము పులుపునుకల్గి చుల్కనగ జీర్ణమగును. మలమూత్రముల వెడలించును. దోషములనన్నిటిని హరించును.

ఇచ్చట గుమ్మడికాయ లేతగను మధ్యమముగను ఉన్నపుడు క్షారత్వము సంభవించదు కావున చక్కగ పండినదాని నుద్దేశించి గుణములు చెప్పబడినవి. ఈవిషయమును తంత్రాంతరమున నిట్లు చెప్పిరి.—"పిత్తఘ్నం తేషు కూశ్మాణ్డం బాలం, మధ్యం, కఫావహం, పక్వం లఘూష్ణం సక్షారం, దీపనం వస్తిశోధనం, సర్వదోషహరం హృద్యం పథ్యం చేతోవికారిణాం" పెద్దగుమ్మడికాయ లేతది పిత్తమును హరించును. మధ్యమ

ముగ (ముదిరి) నుండునది కఫమును కల్గించును. చక్కగ పండినది లఘూష్ణగుణంబులును, క్షారంబును కల్గియుండును. అగ్నిని దీపింపజేయును. వస్తిని (మూత్రపుతిత్తిని) శోధించును. దోషముల నన్నిటిని హరించును. హృదయమునకు మంచిది. బుద్ధికి సంబంధించిన రోగములు కలవారికి మిక్కిలి హితకరమునని యర్థము.

మరియు వాగ్భటాచార్యులు—“వల్లీఫలానాం ప్రవరం కూశ్మాణ్డం వాతపిత్తజిత్, వస్తి శుద్ధికరం వృష్యం” అని చెప్పిరి. తీగెకాయలలో బెద్దగుమ్మడి చాల శ్రేష్ఠమనియు, వాతపిత్తములను హరించుననియు, వస్తిని శుభ్రపరచుననియు, వృష్యమనియు నర్థము. వీరు బాలాదిభేదము ననుసరింపక సామాన్యముగ జెప్పిరి.

కే లూ టా ది గు ణ ము లు.

మూ. కేలుటం చ కదమ్బం చ నన్దీ మాషక మైన్దుకం (మైన్దవం). ౧౧౨
విశదం గురు శీతం చ సమభిష్యన్ది చోచ్యతే,

వ్యా. కేలుటము, కదంబము, నంది, మాషకము, ఐందుకము అను నీ శాకములు విశదగురు శీతగుణంబులును స్రవింపజేయునవియు నగును. (పైజెప్పినవి స్వనామప్రసిద్ధములైన శాకభేదములుగ నున్నవి. నామాంతరముకూడ కానరాదు.) “కేలూటం స్వాదువిటపం తత్కన్దః స్వాదుశీతలః” అని హారీతమున నున్నది. దీనింబట్టి గోసుగడ్డయని తోచెడి. దీని యాభాసముగ “క్యాబేజి” యగును.

కలువలు మున్నగువానిగుణములు.

మూ. ఉత్పలాని కషాయాణి రక్తపిత్తహరాణి చ. ౧౧౩
తథా తాలప్రలమ్బం చ ఉరఃక్షతరుజాపహం,
ఖర్జూరతాలశస్యం చ రక్తపిత్తక్షయాపహం. ౧౧౪

వ్యా. కలువజాతికి సంబంధించిన కాడలు దుంపలు మున్నగునవి కషాయరసము కల్గినవి. రక్తపిత్తమును హరించును. తాటికేగులు ఉరఃక్షతమును హరించును. ఖర్జూరము, తాటిచెట్లు. ఈచెట్ల కొసలోపలనుండు మోవులు రక్తపిత్తమును క్షయమును హరించును.

కలువగడ్డలు మున్నగువానిగుణములు.

మూ. తరూటబిసశాలూక క్రౌంచాదనకశేరుకం,
శృఙ్గాటమంకాలోడ్యం చ గురువిష్టమ్భి శీతలం. ౧౧౫

వ్యా. కలువగడ్డలు, తామరకాడలు, తామర మున్నగువానిగడ్డలు, క్రౌంచాదనము (దేశాంతరమునందలి పద్మవిశేషము) నిమ్మదుంప, శృంగాటకము (సింగాణిదుంపలు), చిన్నకలువదుంపలు ఇవియన్నియు గురుగుణంబులును శీతవీర్యంబులు నగును. మలమును బంధించును.

కలువకాడలు మున్నగువానిగుణములు.

మూ. కుముదోత్పలనాళాస్తు సపుష్పాః సఫలాః స్మృతాః,
శీతాస్స్వాదు కషాయాస్తు కఫమారుతకోపనాః. ౧౧౬

వ్యా. తెల్లకలువలయొక్కయు, నల్లకలువలయొక్కయు, కాడలును, పువ్వులును, కాయలును, శీతగుణంబులును, కషాయమధురరసంబులును, కఫవాతముల ప్రకోపింపజేయునవియు నగును.

తామరగింజలగుణము.

మూ. కషాయమీషద్విష్టమ్భి రక్తపిత్తహరం స్మృతం,
పౌష్కరం తు భవేద్బీజం మధురం రసపాకయోః ౧౧౭

వ్యా. తామరగింజలు కొంచెము కషాయముకలిసిన మధురరసంబును, మధురవిపాకంబును నగును. మలమును బంధించును. రక్తపిత్తమును హరించును

ముంజాతగుణము.

మూ. బల్యశ్శీతో గురుస్స్నిగ్ధః తర్పణం బృంహణాత్మకః, [స్మృతః.
వాతపిత్తహరః స్వాదుః వృష్యో ముంజాతకః (యుంజాతకః)

వ్యా. ముంజాతమనుదుంప బలమును కల్గించును. శీతవీర్యము-గురుస్నిగ్ధగుణములు కల్గినది. ధాతువుల తృప్తినందించును. శరీరమును బలియజేయును. వాతపిత్తములను హరించును. మధురముగనుండును. వృష్యమగును. (ఇయ్యది యుత్తరదేశమున స్వనామప్రసిద్ధమైన గడ్డజాతిలో చేరినది. నేపాళమునుండి తేబడిన తియ్యనికంద విశేషమని కొందరియభిప్రాయము) 'ముంజాతము, యుంజాతము'నని రెండు పాఠములు గానంబడియెడు.

నేలగుమ్మడుగడ్డ గుణము.

మూ. జీవనో బృంహణో వృష్యః కణ్ఠ్యశ్శస్తో రసాయనే,
విదారికన్దో బల్యశ్చ మూత్రలః స్వాదుశీతలః. ౧౧౯

వ్యా. నేలగుమ్మడుగడ్డ శరీరమును బలియజేయును. శుక్రమును వృద్ధిజేయును. కంఠస్వరమునకు చాల మేలుచేయును. రసాయనమునకు ప్రశస్తము. బలమును మూత్రమును వృద్ధిచేయును. మధురంబును శీతవీర్యంబును నగును.

అమ్లికాశాకగుణము.

మూ. అమ్లికాయాః స్మృతః కన్దో గ్రహణ్యర్శోహితో లఘుః,
అత్యుష్ణః కఫవాతఘ్నః గ్రాహీ శస్తో మదాత్యయే. ౧౨౦

వ్యా. అమ్లికాశాకము తేలికగ జీర్ణమగును. గ్రహణీరోగమునందును అర్శో రోగమునందును చాల మంచిది. మిక్కిలి యుష్ణమైనది. కఫవాతముల హరించును. మలమును గట్టిపరచును. మదాత్యయమున ప్రశస్తము. (అమ్లిక యనునది స్వల్పవిటపిజాతిలో జేరినది. కామరూపాది దేశములలో ప్రసిద్ధమని చక్రదత్తవ్యాఖ్యానమున నున్నది.)

ఆవకూరవెండలము, వీనిగుణములు.

మూ. త్రిదోషం బద్ధవిణ్మూత్రం సార్షపం శాకముచ్యతే,
తద్వత్పిణ్డాలుకం విద్యాత్ కన్దత్వాచ్చ ముఖప్రియం. ౧౨౧
(తద్వత్స్యాద్రక్తనాలస్య రూక్షమమ్లం విశేషతః.)

వ్యా. ఆవకూర త్రిదోషమును వృద్ధిచేయును. మలమూత్రముల బంధించును. వెండలముకూరయు నట్టిగుణముల గల్గినది. గడ్డదినుసు అగుటచే నోటికింపుగ నుండును.

పుట్టకొక్కులగుణము.

మూ. సర్పచ్ఛత్రకవర్జ్యాస్తు బహ్వ్యోఽన్యచ్ఛత్రజాతయః,
శీతాః పీనసకర్త్ర్యశ్చ మధురా గుర్వ్య ఏవ చ. ౧౨౨

పాముపడిగెవంటి యాకారము కల్గినది పుట్టకొక్కు సర్పఛత్రమనబడును. అది యొక్కటిదక్క జక్కిన (ఎఱ్ఱవి నల్లవి తెల్లవి మున్నగు) పుట్టగొగులన్నియు శీతవీర్యములు. పడిసెమును కల్గించును. మధురములుగ నుండును. గురుత్వము జేయును.

శాకవర్గసమాప్తి.

మూ. చతుర్థశ్శాకవర్గోఽయం పత్రకన్దఫలాశ్రయః.
ఇతి శాకవర్గః

వ్యా. ఆకులు దుంపలు పండ్లును (పువ్వులు) కాయలు, వీనికి జేరినకూరల (శాక) వర్గమను నాల్గవవర్గము చెప్పబడినది.

(ఇచ్చట "పత్రకందఫలాశ్రయః" అని ప్రాధాన్యోద్దేశముగ జెప్పినది కావున ఆనుషంగికముగ పుష్పములును గ్రహింపదగినవి.)

మరియు "పత్రే పుష్పే ఫలే నాళే కన్దే చ గురుతా క్రమాత్" అను వాగ్భట వచనప్రకారము ఆకు, పువ్వులు, కాయలు, కాడలు, గడ్డలు అను వానిలో క్రమముగ నొకటికన్న నొకటి గురుత్వము కల్గియుండునని యెరుంగునది.

ఇది శాకవర్గము సమాప్తము.

ఫలవర్గము.

భోజనకాలమునందు శాకములబోలె పండ్లనినుసులును స్వల్పముగ నుపయోగింపబడును. అయ్యది భోజనాంతమున నుపయోగింపదగినదని "భుక్త్వావసానే ఫలం భుజ్యతే" అను ఖరనాదవచనముచే దెలిసెడి; కావున శాకవర్గమును జెప్పినపిదప ఫలవర్గము చెప్పబడును. అందును ఫలములలో నుత్తమంబగుటచే ద్రాక్షపండ్లగుణము తొలుత జెప్పబడును.

ద్రాక్షపండ్లగుణము.

అథ ఫలవర్గః.—

మూ. తృష్ణా దాహజ్వరశ్వాసరక్తపిత్తక్షతక్షయాన్,
వాతపిత్తముదావర్తం స్వరభేదం మదాత్యయమ్. ౧౨౩
తిక్తాస్యతామాస్యశోషం కాసం చాశు వ్యపోహతి,
మృద్వీకా బృంహణీ వృష్యా మధురస్నిగ్ధశీతలా. ౧౨౪

వ్యా. ద్రాక్షపండు మధురరసంబును స్నిగ్ధగుణంబును శీతవీర్యంబును కల్గియుండును. దప్పిని, తాపమును, జ్వరమును, శ్వాసమును, రక్తపిత్తమును, ఉరఃక్షతమును, ధాతుక్షయమును, వాతపిత్తములను, ఉదావర్తమును, స్వరభేదమును, మదాత్యయమును, నోటిచేదును, నోరెండుటను, దగ్గును (వీని నన్నింటిని) శీఘ్రముగ పోగొట్టును. శరీరమునకును శుక్రమునకును పుష్టిని కల్గించును.

ఖర్జూరపుపండు గుణము.

మూ. మధురం బృంహణం వృష్యం ఖర్జూరం గురు శీతలం,
క్షయేఽభిఘాతే దాహే చ వాతపిత్తే చ తద్ధితం. ౧౨౫

వ్యా. ఖర్జూరపుపండు మధురరసంబును గురుత్వంబును శీతవీర్యంబును కల్గినది. శరీరమునకును శుక్రమునకును పుష్టిని కల్గించును. ధాతుక్షయమునందును, అభిఘాతమునందును, తాపమునందును, వాతపిత్తరోగములయందును ద్రాక్షపండువలె హితకరము.

అత్తిపండుగుణము.

మూ. తర్పణం బృంహణం ఫల్గు గురు విష్టమ్భి శీతలం,

వ్యా. అత్తిపండు తృప్తినొందించును. పుష్టినిచ్చును. గురుత్వముకల్గినది. మలమును బంధించును. శీతవీర్యమైనది.

ఇప్ప ఈతపండ్లగుణము.

మూ. పరూషకం మధూకం చ వాతపిత్తే ప్రశస్యతే. ౧౨౬

వ్యా. ఈతపండును ఇప్పపండును వాతపిత్తములయందు చాల ప్రశస్తములు.

అంబాళపుపండుగుణము.

మూ. మధురం బృంహణం బల్యం ఆమ్రాతం తర్పణం గురు,
సస్నేహం శ్లేష్మలం శీతం వృష్యం విష్టభ్య జీర్యతి. ౧౨౭

వ్యా. అంబాళపుపండు మధురము. శరీరమునకు పుష్టిని బలమునుకల్గించును. గురుత్వముకల్గినది. స్నిగ్ధముగ నుండును. కఫమును వృద్ధినొందించును. శీతవీర్యము కల్గినది. శుక్రమును బలపరుచును. కడుపులో గడబిడచేసి జీర్ణమగును.

(అంబాళపుకాయలు మామిడికాయలబోలియుండును. అయ్యవి తీపు పులుపురసములచే రెండువిధముల నుండును. అందు తీపికలజాతిగుణము లిచ్చట చెప్పబడినవి.)

తాటిపండు టెంకాయలగుణములు.

మూ. తాలస (శ) స్యాని సిద్ధాని నారికేళఫలాని చ,
బృంహణస్నిగ్ధశీతాని బల్యాని మధురాణి చ. ౧౨౮

వ్యా. చక్కగ పండిన తాటిపండ్లును, కొబ్బెరకాయలును స్నిగ్ధశీతగుణంబులును మధురరసంబును కల్గినవి. శరీరపుష్టిని కల్గించును. బలకరములు.

భవ్యఫలగుణము.

మూ. మధురామ్లకషాయం చ విష్టమ్భి గురు శీతలం,
పిత్తశ్లేష్మకరం (హరం) భవ్యం గ్రాహి వక్త్రవిశోధనం. ౧౨౯

వ్యా. భవ్యఫలము మధురామ్లకషాయరసములుకల్గి గురుత్వంబును శీతవీర్యంబును కల్గినది. ఇది మలమును బంధించును. పిత్తకఫములను హరించును. మలము గట్టిపరచును. నోటిని శుభ్రపరచును.

ఈఫలముయొక్క స్వరూపమునుగూర్చి "భవ్యం కర్మరంగఫలం, కేచిత్తు త్వత్సం హాతిఫలం వదన్తి" అని చక్రదత్తవ్యాఖ్యలో నున్నది. దీనిచేత ఉవ్వపండు లేక పప్పర పనసపండు అని యూహింపదగియున్నది. మరియు "మధురామ్లక...పిత్తశ్లేష్మకర' మనియు, "పిత్తశ్లేష్మహారం" అనియు పాఠభేదములు కానబడుచున్నవి. మదనపాల నిఘంటువున "కర రంగం నాగఫలం భవ్యం పిచ్ఛిలబీజకం. కర రంగం హిమం గ్రాహి

స్వాద్వమ్లం కఫపిత్తజిత్" అని యున్నది. కర్మరంగము, నాగఫలము, భవ్యము అనునవి ఒకఫలమునకు పర్యాయనామములు. అట్టిఫలము మధురామ్లంబును శీతంబునై గ్రాహియుం కఫపిత్తహరంబునగునని యర్థము. ఈనిఘంటుప్రమాణము చేత భవ్యఫలము కఫపిత్తహర మనియే స్పష్టమగుచున్నది. కావున ప్రకృతతంత్రమున "పిత్తశ్లేష్మహారం" అనియే యాచార్యులసమ్మతమని చెప్పదగును. ప్రాచీనముద్రితకోశమున 'కఫపిత్తహర' మనియే యున్నది.

—◎ పరూషకాదిగుణములు. ◎—

మూ. అమ్లం పరూషకం ద్రాక్షా బదరాణ్యారుకాణి చ,
పిత్తశ్లేష్మప్రకోపీని కర్కన్ధూనికుచాన్యపి ౧౩౦

వ్యా. (ఈత, ద్రాక్ష, రేగు, ఆరుకము (గజనిమ్మ), కమ్మరేగు, పిన్నరేగు, ఇవి పులుపు, తీపి అనురసభేదములచే రెండువిధములుగ నుండును) అందు పులుపుగల్గినవి పిత్తకఫముల ప్రకోపింపజేయును.

—◎ తియ్యనిగజనిమ్మపండుగుణము. ◎—

మూ. నాత్యుష్ణం గురు సంపక్వం స్వాదుప్రాయం ముఖప్రియం,
బృంహణం జీర్యతి క్షిప్రం నాతిదోషలమారుకం. ౧౩౧

వ్యా. పైజెప్పినవానిలో తీపికలగజనిమ్మపండు చక్కగపండినది కొంచెముగ వేడి చేయును. గురుత్వము కల్గినది. నోటికింపుగనుండును. పుష్టినిచ్చును. అతిశీఘ్రముగ జీర్ణ మగును. స్వల్పముగ దోషములజేయును.

—◎ ఈడెపండుగుణము. ◎—

మూ. ద్వివిధం శీతముష్ణం చ మధురం చామ్లమేవ చ,
గురు పారావతం జ్ఞేయమరుచ్యత్యగ్నినాశనం. ౧౩౨

వ్యా. పారావతఫలము (ఈడెపండు) మధుర-అమ్లభేదములచే రెండువిధముల నుండును. అందు మధురమైనది చలువజేయును. పులుపైనది వేడిచేయును. గురుత్వము కల్గినది. అరుచిని అత్యగ్నిని హరించును.

ఇచ్చట మధుర-అమ్లరసములచేతనే శీత-ఉష్ణవీర్యములని యర్థమగుచున్నను, మరల 'శీతముష్ణం చ' అని చెప్పుటచేత రసములకు చెప్పినవీర్యనియమము ఒకచోట నిత్యముకాదని తెలిసెడి. కావుననే ఉసిరికకాయలు అమ్లరసము కల్గియున్నను శీతవీర్య మగుట సమంజసము.

కాశ్మర్యఫలగుణము.

మూ. భవ్యాదల్పాన్తరగుణం కాశ్మర్యఫలముచ్యతే,
తథైవాల్పాన్తరగుణం తూదమమ్లపరూష (కం) కాత్. ౧౩౩

వ్యా. అడవిగుమ్మడిపండు భవ్యఫలమునకంటె కొంచెముతక్కువగ సమానగుణముగ నుండును. తూదఫలంబును పుల్లనియీతపండుతో కొంచెమించుమించుగ సమానగుణముగ నుండును. (తూదమనుఫలము మహాలయమున ప్రసిద్ధమట).

టంకఫలగుణము.

మూ కషాయమధురం టఙ్కం వాతలం గురు శీతలం,

వ్యా. (టంకఫలము కాశ్మీరదేశమున స్వసామప్రసిద్ధము) అయ్యది కషాయ మధురంబును, గురుగుణంబును, శీతవీర్యంబును, వాతకరంబును నగును.

వెలగపండుగుణము.

మూ. కపిత్థం విషకణ్ఠఘ్నం ఆమం సంగ్రాహి వాతలం. ౧౩౪
మధురామ్లకషాయత్వాత్ సౌగన్ధ్యాచ్చ రుచిప్రదం,
తదేవ సిద్ధం దోషఘ్నం విషఘ్నం గ్రాహి గుర్వపి. ౧౩౫

వ్యా. (వెలగకాయ పక్వముగాక పిందెగా నున్నపుడు వగరుగ నుండును. కాయగనున్నపుడు పులుపును వగరును కలిసియుండును. చక్కగ పండినప్పుడు మధుర రసము ప్రధానముగను తక్కిన రెండురసములును స్వల్పముగ నుండును.) అయ్యది కాయగ నున్నపుడు విషమును హరించును. కంఠమునకు చెరుపుచేయును. మలమును గట్టిపరచును. వాతమును కల్గించును. మంచివాసన కల్గియుండుటంజేసి రుచికరమగును. అయ్యది చక్కగ పండినది దోషహరము. విషమును హరించును. మలమును గట్టిపరచును. గురుత్వ మును చేయును.

బిల్వఫలగుణము.

మూ. బిల్వం తు దుర్జరం సిద్ధం దోషలం పూతిమారుతం,
స్నిగ్ధోష్ణతీక్ష్ణం తద్బాలం దీపనం కఫవాతజిత్. ౧౩౬

వ్యా. మారేడుకాయ చక్కగ పండినది చక్కగ జీర్ణముకాదు. త్రిదోషముల వృద్ధిచేయును. దుర్గంధముతోగూడిన వాతమును వెడలించును. అయ్యది లేతగనున్న పుడు స్నిగ్ధ-ఉష్ణ-తీక్ష్ణగుణముల గల్గియుండును. అగ్నిని దీపింపజేయును. కఫవాతముల హరించును.

మామిడికాయ, పండుగుణములు.

మూ. వాతపిత్తకరం బాలం ఆపూర్ణం పిత్తవర్ధనం,
పక్వమామ్రం జయేద్వాయుం మాంసశుక్రబలప్రదం. ౧౩౭

వ్యా. మామిడికాయ లేతది వాతపిత్తములను వృద్ధిచేయును. ముదిరినమామిడికాయ పిత్తమును వృద్ధినొందించును. చక్కఁగ పండినది వాతమును హరించును. మాంసమును శుక్రమును బలమును వృద్ధినొందించును.

నేరేడుపండుగుణము.

మూ. కషాయమధురప్రాయం గురు విష్టమ్భి శీతలం,
జామ్బవం కఫపిత్తఘ్నం గ్రాహి వాతకరం పరం. ౧౩౮

వ్యా. నేరేడుపండు వగరునుతీపిని తరుచుగ గల్గినది. గురుత్వంబును శీతవీర్యంబును కల్గినది. మలమును బంధించును. కఫపిత్తములను హరించును. మలమును గట్టిపరచును. వాతమును అధికముగ జేయును.

రేగుపండుగుణము.

మూ. మధురం బదరం స్నిగ్ధం భేదనం వాతపిత్తజిత్,
తచ్ఛుష్కం కఫవాతఘ్నం పిత్తే న చ విరుధ్యతే. ౧౩౯

వ్యా. రేగుపండు మధురంబును స్నిగ్ధంబునగును. మలమును భేదించును. వాతపిత్తముల హరించును. అయ్యది యెండినచో కఫవాతముల హరించును. పిత్తమును నిరోధించ సమర్థతినుండును.

సించిలికాఫలగుణము.

మూ. కషాయమధురం శీతం గ్రాహి సిఞ్చితికాఫలం,

వ్యా. సించితికాఫలము కషాయమధురరసములుకల్గినది. శీతవీర్యము. మలమును గట్టిపరచును. (ఇయ్యది రేగుభేదములో చేరినది. దీనిని యూథునికులు 'ఆపిల్' అని భాషాంతరమున జెప్పెదరు).

నాగబలాదిఫలములగుణము.

మూ. గాఙ్గేరుకీ కరీరం చ బిమ్బీ తోదనధన్వనం. ౧౪౦
మధురం సకషాయం చ శీతం పిత్తకఫాపహం,

వ్యా. నాగబలా (అడవిబీర) ఫలము, కరీర (వెఱుతురు) ఫలము, బింబీ (దొండ) ఫలము, తోదనఫలము, ధన్వనఫలము, ఇవియన్నియు తీపిగను వగరుగను ఉండును. శీతవీర్యముకల్గినవి, పిత్తకఫముల హరించును.

[ఈఫలముల స్వరూపమును "గాంగేరుకం నాగబలాఫలం, కరీరో మరుజో ద్రుమః, తోదనం ధన్వనభేదః" అని చక్రదత్తవ్యాఖ్యలో నున్నది. కరీరమనునది మరుభూమిలో బుట్టునది వెఱుతురు అని నిఘంటువులలో నున్నది. తోదన ధన్వనములును అట్టివేయని తోచెడి. "తోదనం వామప్రియఫలమాహుః" అని యొకరు చెప్పిరి. అప్రసిద్ధమని యింకొకరు వ్రాసిరి.]

పనస-అరటి-మొరళిపండ్లగుణము.

మూ. సమ్యక్పక్వం పనసం మోచం రాజాదనఫలాని చ. ౧౪౧
స్వాదూని స కషాయాణి స్నిగ్ధశీతగురూణి చ,

వ్యా. చక్కగ పండిన పనసపండును, అరటిపండును, మొరళిపండును వగరును తీపియుం కల్గి స్నిగ్ధశీతగురుత్వము కల్గియుండును. ఇయ్యవి పిత్తకఫముల హరించును.

మరియు "ప్రియాళు మజ్జామధురో వృష్యః పిత్తానిలాపహః" అని వాగ్భట వాక్యముచేత మొరళిగింజలలోని పప్పు (చారపప్పు) మధురంబును వృష్యంబును పిత్తానిలహరంబు నగునని తెలిసెడి.

లవలీఫలగుణము.

మూ. కషాయవిశదత్వాచ్చ సౌగన్ధ్యాచ్చ రుచిప్రదం. ౧౪౨
అవదంశక్షమం రూక్షం వాతలం లవలీఫలం,

వ్యా. లవలీఫలము వగరును విశదగుణంబును సుగంధంబును కల్గినది కావున రుచిని పుట్టించును. అవదంశమునకు మంచిది. రూక్షగుణము కల్గినది. వాతమును కల్గించును. (అవదంశక్షమ మన దీని నమలినచో నోట రుచికల్గిన తక్కిన నాహారపదార్థములకును రుచిని కల్గించునని యర్థము.)

నీపాదిఫలగుణము.

మూ. నీపం శతాహ్వాకం (సభాఙ్గకం, శతాక్షకం) పీలు
తృణశూన్యం వికఙ్కతం. ౧౪౩
ప్రాచీనామలకం చైవ దోషఘ్నం గరహారి చ,

వ్యా. నీపము (కడిమి), శతాహ్వకము, పీలు (వరగోగు), తృణశూన్యము, వికంకతము (పుల్లవెలగ), ప్రాచీనామలకము (నీటియుసిరిక, చిరునెల్లి) వీనిపండ్లు దోషముల హరించును. విషమును పోగొట్టును. (తృణశూన్యం-కేతకీఫలం' అని చక్రదత్తులో నున్నది.) ఇవియన్నియు స్వనామఖ్యాతములుగ నున్నవి.)

ఇం గు ద ఫ ల గు ణ ము.

మూ. ఇఙ్గుదం తిక్తమధురం స్నిగ్ధోష్ణం కఫవాతజిత్. ౧౪౪

వ్యా. పుత్రజీవిఫలము చేదును తీపియు కల్గినది. స్నిగ్ధంబును, ఉష్ణవీర్యంబును, కఫవాతహారంబును నగును. ('ఇంగుదం-పుత్రజీవిఫలం' అని చక్రదత్తవ్యాఖ్య).

తు మి కి పం డు గు ణ ము.

మూ. తిన్దుకం కఫపిత్తఘ్నం కషాయమధురం లఘు,

వ్యా. తుమికిపండు కఫపిత్తముల హరించును. వగరును తీపియు లఘుగుణంబును కల్గినది.

ఉ సి రి క పం డ్ల గు ణ ము.

మూ. విద్యాదామలకే సర్వాన్ రసాన్ లవణవర్జితాన్. ౧౪౫
స్వేదమేదఃకఫోత్క్లేదపిత్తరోగవినాశనం,

వ్యా. ఉసిరికపండ్లయందు ఉప్పు ఒక్కటిదక్క తక్కిన ఐదురసములును చేరియుండును. అయ్యది చెమట మేదోవృద్ధి కఫము వాంతియగుట పిత్తరోగములు వీని నన్నింటిని హరించును.

తాం డ్ర కా య ల గు ణ ము.

మూ. రూక్షం స్వాదు కషాయామ్లం కఫపిత్తహారం పరం. ౧౪౬
రసాసృఙ్మాంసమేదోజాన్ దోషాన్ హన్తి విభీతకం,

వ్యా. తాండ్రకాయలు తీపి వగరు పులుపును కల్గినది. రూక్షగుణము. కఫపిత్తములను, రసరక్తమాంసమేదస్సులను నాల్గుధాతువులలో కల్గినదోషముల (రోగముల)ను హరించును.

దా ని మ్మ పం డు గు ణ ము.

మూ. అమ్లం కషాయమధురం వాతఘ్నం గ్రాహి దీపనం. ౧౪౭
స్నిగ్ధోష్ణం దాడిమం హృద్యం కఫపిత్తావిరోధి చ,

రూక్షామ్లం దాడిమం యత్తు తత్పిత్తానిలకోపనం. ౧౮౮
మధురం పిత్తనుత్తేషాం పూర్వం దాడిమముత్తమం,

వ్యా. దానిమ్మపండు పులుపు వగరు తీపి కల్గియుండును. స్నిగ్ధంబును ఉష్ణంబు నగును కఫపిత్తములయందు విరోధము కాకుండును. వాతహరంబును మలమును గట్టి పరచునదియు నగును. అందు రూక్షగుణంబును అమ్లరసంబును అధికముగ కల్గినది పిత్త వాతములను ప్రకోపింపజేయును. మధురముగనుండునది పిత్తమును హరించును. అయ్యది చాల మంచిది.

ఇచ్చట నీవివరణము నెరుంగునది.—దానిమ్మపండు పులుపు తీపి అను రసభేదము చేత పుల్లదానిమ్మ, తియ్యదానిమ్మ అని రెండువిధములు. అందు మధురమైనది (తీయ దానిమ్మ) కషాయానురసమై స్నిగ్ధోష్ణగుణములగల్గి వాతహరంబునగును. మలమును గట్టి పరచును. అగ్నిని దీపింపజేయును. హృదయమునకు హితకరము. కఫపిత్తములకు విరోధ ముగాకుండును. పిత్తమును హరించును.

పుల్లదానిమ్మపండు రూక్షగుణము కల్గినది. పిత్తమును వాతమును ప్రకోపింప జేయును. ఇందులో తొలుత జెప్పినది (తియ్యనిది) యుత్తమము. రెండును హృదయ మునకు అనుకూలంబుగ నుండును. అవి యర్థము చేయనగును.

సుశ్రుతమున నిట్లు చెప్పిరి.—"ద్వివిధం తత్తు విజ్ఞేయం మధురం చామ్లమేవ చ, త్రిదోషఘ్నం తు మధురం అమ్లం వాతకఫాపహం" ఈవాక్యముచేత తీయదానిమ్మ త్రిదోషహరమనియు, పుల్లదానిమ్మ వాతకఫహరమనియు తెలిసెడి. వాగ్భటాచార్యు లును ఇట్లు చెప్పిరి.—"ఉద్రిక్తపిత్తాఞ్జయతి త్రీన్ దోషాన్ స్వాదుదాడిమం,పిత్తా విరోధి నాత్యుష్ణం అమ్లం వాతకఫాపహం, సర్వంహృద్యం లఘు స్నిగ్ధం గ్రాహి రోచన దీపనం" వీనికన్నిటికిని సమరసముగ పైని వివరింపబడినది.

చింతపండుగుణము.

మూ. వృక్షామ్లం గ్రాహి రూక్షోష్ణం వాతశ్లేష్మణి శస్యతే. ౧౮౯
అమ్లికాయాః ఫలం పక్వం తస్మా దల్పాన్తరం గుణైః,

వ్యా. చింతపండు మలమూత్రాదుల బంధించును. రూక్షోష్ణగుణములు కల్గినది. వాతకఫరోగములయందు ప్రశస్తము (వాతకఫహరమనుట) అమ్లికాఫలము (కొండ చింతపండు) వృక్షామ్లమునకన్న గుణములచేత కొంచెము భేదము కల్గియుండును.

"వృక్షామ్లం గ్రాహి రూక్షోష్ణం లఘు రోచనదీపనం" అని యష్టాంగసంగ్రహ మున నున్నది. ఈవాక్యముచేత రుచికరంబును అగ్నిదీపనంబును నగునని తెలిసెడి.

అమ్లవేతసగుణము.

మూ. గుణైస్తైరేవ సంయుక్తం భేదనం త్వమ్లవేతసం. ౧౪౦

వ్యా. అమ్లవేతసము చింతపండునకు చెప్పినగుణములు కల్గియుండును. మలమును భేదించును.

మాదీఫలములగుణము.

మూ. శూలేఽరుచౌ విబద్ధే చ మన్దేఽగ్నౌ మద్యవిక్లవే,
హిక్కాకాసే చ శ్వాసే చ వమ్యాం వర్చోగదేషు చ. ౧౪౧
వాతశ్లేష్మసముత్థేషు సర్వేష్వేతేషు దిష్యతే,
కేసరం మాతులుఙ్గస్య లఘు శేషమతోఽన్యథా. ౧౪౨

వ్యా. మాదీఫలములలోని కేసరములు (గిజరు) శూలరోగమునందును, అరుచియందును, మలబంధమునందును, అగ్నిమందగించినప్పుడును, అధికముగ మద్యపానముచే గల్గినరోగముల (మదాత్యయము) యందును, ఎక్కిళ్లయందును, శ్వాసకాసములయందును, వమనవ్యాధియందును, పురీషమునకు సంబంధించిన రోగములయందును, వాతకఫములచేగల్గిన రోగములయందును, (వీనియన్నింటియందును) చాల ప్రశస్తము (ఈ వ్యాధులనన్నింటిని హరించుననుట). ఇయ్యది తేలికగ జీర్ణమగును. లోపలికేసరములు తక్క తక్కిన పైతోలుమున్నగునవి పైజెప్పిన కేసరములకన్న విపరీతములైనగుణములు (గురుత్వంబును శూలాదుల కహితంబులునగు గుణములు) కల్గియుండును.

కర్చురఫలగుణము.

మూ. రోచనో దీపనో హృద్యః సుగన్ధిస్త్వగ్వివర్జితః,
కర్చురః కఫవాతఘ్నః శ్వాసహిక్కార్శసాం హితః. ౧౪౩

వ్యా. కర్చురమనుఫలము చర్మముదక్క తక్కినది రుచిని బుట్టించును. అగ్నిని దీపింపజేయును. హృదయమునకు చాలమంచిది. కఫవాతముల హరించును. శ్వాసరోగమునందును ఎక్కిళ్లయందును అర్శోరోగమునందును మిక్కిలి హితకరము. (ఇది స్వనామఖ్యాతఫలవిశేషము).

నారింజపండుగుణము.

మూ. మధురం కిఞ్చిదమ్లం చ హృద్యం భక్తప్రరోచనం,
దుర్జరం వాతశమనం నాగరఙ్గఫలం గురు. ౧౪౪

(సుగన్ధిమధురం సామ్లం విశదం భక్తరోచనం,
గురువాతప్రశమనం విద్యాన్నారఙ్గజం ఫలం).

వ్యా. (నారింజపండు కొంచెము పులుపుకల్గిన తీపిగనుండును. గురుత్వముకల్గినది. హృదయమునకు చాలమంచిది. ఆహారమున రుచిపుట్టించును. కష్టముగ జీర్ణమగును. వాతమును హరించును. మంచిపరిమళముకల్గి విశదగుణముగనుండును).

బాదము పప్పుమున్నగువానిగుణములు.

మూ. వాతమాభిషుకాక్షోట ముకూలకనికోచకాః (నికోటకాః),
గురూష్ణస్నిగ్ధమధురాః సోరుమాణా బలప్రదాః. ౧౫౫
వాతఘ్నాః బృంహణాః వృష్యాః కఫపిత్తాభివర్ధనాః,

వ్యా. వాతామము (బాదంపప్పు), అభిషుక (పిస్తాపప్పు), అక్షోట (అక్రోడు పప్పు), ముకూలకము (అక్రోడులో భేదము), నికోచకము (స్వనామఖ్యాతము), ఉరుమాణము, అనునవియన్నియు గురు-ఉష్ణ-స్నిగ్ధ-గుణంబులును, మధురరసంబునుకల్గినవి. శరీరబలమును కల్గించును. వాతమును హరించును. శరీరమును బలియజేయును. శుక్రమును వృద్ధినందించును. కఫపిత్తములను వృద్ధినొందించును. (వాతామయనునది బాతామయనియు చెప్పబడును. ఇవియన్నియు నుత్తరదేశమున హిమాలయప్రాంతమున సుప్రసిద్ధములని వ్యాఖ్యాతలు చెప్పిరి.)

చారపప్పుగుణము.

మూ. పియాలమేషాం సదృశం విద్యాదౌష్ణ్యం వినా గుణైః. ౧౫౬

వ్యా. చారపప్పు పైజెప్పినవానిగుణములలో నుష్ణగుణమొకటిదక్క తక్కిన గుణములన్నియు కల్గియుండును.

విరిగిపండుగుణము.

మూ. శ్లేష్మలం మధురం శీతం శ్లేష్మాతకఫలం గురు,

వ్యా. విరిగిపండు మధురంబును శీతవీర్యంబును గురుత్వమును కల్గించునదియు నగును.

ఊడుగపండుగుణము.

మూ. శ్లేష్మలం గురు విష్టమ్భి చాంకోటఫలమగ్నిజిత్. ౧౫౭

వ్యా. ఊడుగపండు కఫమును వృద్ధిచేయును. గురుత్వము జేయును. మలమును బంధించును. జఠరాగ్నిని చెరచును.

శమీ-కారంజఫలములగుణములు.

మూ. గురూష్ణమధురం శీతం కేశఘ్నం చ శమీ ఫలం,
విష్టమ్భయతి కారఞ్జం వాతశ్లేష్మావిరోధి చ. ౧౪౮

వ్యా. జమ్మిపండు గురు-ఉష్ణమధురముగ నుండును. శీతవీర్యము. వెండ్రుకలను చెరుపుజేయును. కరంజఫలము మలమును బంధించును. వాతకఫరోగములయం దనుకూలముగ నుండును.

ఆమ్రాతకాదిఫలగుణములు.

మూ. ఆమ్రాతకం దన్తశఠం అమ్లం సకరమర్దకం,
రక్తపిత్తహరం విద్యా ద్దైరావతక మేవ చ. ౧౪౯

వ్యా. అంబాళము, నిమ్మపండు, కలివిపండు, నారదబ్బపండు, ఇవి పులుపుకల్గినవి. రక్తపిత్తమును హరించును.

వార్తాకాదిఫలగుణములు.

మూ. వాతఘ్నం దీపనం చైవ వార్తాకం కటు తిక్తకం,
వాతలం కఫపిత్తఘ్నం విద్యాత్పర్పటకీఫలం. ౧౫౦
పిత్తశ్లేష్మఘ్నమమ్లం చ వాతలం చాక్షికీఫలం,
మధురాణ్యనుపాకీని వాతపిత్తహరాణి చ. ౧౫౧

వ్యా. వార్తాకఫలము (వంగపండు) కటుతిక్తరసములు (వగరుచేదును) కల్గియుండును. వాతమును హరించును. అగ్నిని దీపింపజేయును. పర్పటకీఫలము వాతమును కల్గించును. కఫపిత్తముల హరించును. అక్షికీఫలము పిత్తకఫముల హరించును. పులుపుకల్గియుండును. వాతమును వృద్ధిపొందించును. అనుపాకియనుఫలములు తీపికల్గినవి. వాతపిత్తముల హరించును.

["వార్తాకమనునది గోష్ఠవార్తాక్తమనియు చెప్పబడును. దీనిని దక్షిణదేశమున పండుగనే తిందురు. లేక పక్వముచేయక పండుగనే యుపయోగింపదగిన ఫలవిశేషము. ఆక్షీకియను తీగెలోపుట్టినది అక్షికఫలము. అనుపాకియనునది అను యను అనుఫలవిశేషము" ఈవివరణము చక్రదత్తవ్యాఖ్యానమున నున్నది.]

మూ. అశ్వత్థోదుమ్బరప్లక్షన్యగ్రోధానాం ఫలాని చ,
కషాయమధురామ్లాని వాతలాని గురూణి చ. ౧౫౨

వ్యా. రావి, అత్తి, జువ్వి, మఱ్ఱి, వీనిపండ్లు వగరును తీపియుం గొంచెము పులుపును కల్గియుండును. గురుత్వమును వాతమును జేయును.

జీడిగింజలు-పండు వీనిగుణము.

మూ. భల్లాతకాస్థ్యగ్నిసమం త్వఙ్మాంసం స్వాదు శీతలం,

వ్యా. జీడిగింజలు నిప్పువలె తగిలినచోట పుండును జేయును. దానితోలును గిజరును తీపిగ నుండును. చలువజేయును.

మూ. పఞ్చమః ఫలవర్గోఽయం ఉక్తః ప్రాయోపయోగికః. ౧౬౩

ఇతి ఫలవర్గః.

వ్యా. ఇత్తెరంగున ప్రాయికముగ నుపయోగింపదగిన ఫలములవర్గము ఆయిదవది చెప్పబడినది.

ఇది ఫలవర్గము.

---

(౬) హరితవర్గము.

హరితములన ఊరుగాయలు మున్నగునవి. అయ్యవి ఫలములవలె నగ్నిపక్వము జేయక పచ్చిగనే భోజనసమయమున ముందును వెనుకను నుపయోగింపదగియుండును. కావున ఫలవర్గమును జెప్పినపిదప జెప్పబడును. మరియు ఫలములు తృప్తిని కల్గించును. ఇయ్యవి తృప్తిని కల్గింపక వానిగుణమును మాత్రము జూపును. కావున ఫలముల ముందు నిరూపించి పిమ్మట చెప్పబడెను.

అల్లపుగుణము.

అథ హరితవర్గః.—

మూ. రోచనం దీపనం వృష్యం ఆర్ద్రకం విశ్వభేషజం,
వాతశ్లేష్మవిబన్ధేషు రసస్తస్యోపదిశ్యతే. ౧౬౪

వ్యా. పచ్చియల్లము రుచిని పుట్టించును. అగ్నిని దీపింపజేయును. శుక్రమును వృద్ధినందించును. దానిరసమును వాతకఫములయందును మలబంధమునందును ఉపయోగింపదగును.

నిమ్మకాయగుణము.

మూ. రోచనో దీపనస్తీక్ష్ణః సుగన్ధిర్ముఖశోధనః,
జమ్బీరః కఫవాతఘ్నః క్రిమిఘ్నో భుక్తపాచనః. ౧౬౫

వ్యా. మంచినిమ్మపండు రుచిని పుట్టించును. ఆకలికల్గించును. తీక్ష్ణముగ నుండును. పరిమళముకల్గినది. దోషముల శుద్ధముగ జేయును. కఫవాతములను హరించును. క్రిముల హరించును. భుజింపబడిన యాహారమును పచింపజేయును.

ముల్లంగిగుణము.

మూ. బాలం దోషహరం, వృద్ధం త్రిదోషం, మారుతాపహం,
స్నిగ్ధసిద్ధం, విశుష్కం తు మూలకం కఫవాతజిత్. ౧౬౬

వ్యా. లేతముల్లంగి దోషహరము. అయ్యది ముదిరి రసపూర్ణమైనది త్రిదోషముల వృద్ధినందించును. నెయ్యి మున్నగుస్నేహముల జేర్చి సిద్ధముచేయబడినది వాతహరము. ద్రవములేక యెండివరుగైనది కఫవాతముల హరించును. (అగ్ర్యాధికారమున "మూలకం కన్దానామపథ్యతమే ప్రకృష్టతమం" అని చెప్పినది ముదిరినముల్లంగి నుద్దేశించి యని యెఱుంగునది.)

మరియుం 'బాలం' అన రసపూర్ణముగాక అవ్యక్తరసముగ నుండునది త్రిదోషహరమని యర్థము. ఈయర్థమునే తంత్రాంతరమున నిట్లు చెప్పిరి.—"యావద్ధి చావ్యక్తరసాన్వితాని నవప్రరూఢాని చ మూలకాని, భవన్తి తావల్లఘు దీపనాని పిత్తానిలశ్లేష్మహరాణి చైవ" ముల్లంగి మొలచి లేతవిగ నున్నను, కొంచెము ముదిరి రసము స్ఫుటముగ దెలియని యవస్థయందున్నను, అయ్యది చులకనగ జీర్ణమై యగ్నిని దీపింపజేసి త్రిదోషముల శమింపజేయును. అని యర్థము.

మరియు "శుష్కాణి కఫవాతఘ్నాన్యేతాన్యేషాం ఫలాని చ" అని వర్గాంతమున జెప్పిన వాక్యముచేత ఎండినవి కఫవాతహరములని తెలియుచున్నను ఇవి విశేషముగ కఫవాతహరము లగునని తెలియుటకై యిచ్చట "మూలకం కఫవాతజిత్" అని చెప్పబడెను.

తులసి (గగ్గెర) గుణము.

మూ. హిక్కాకాసవిషశ్వాసపార్శ్వశూలవినాశనః,
పిత్తకృత్ కఫవాతఘ్నః సురసః పూతిగన్ధహా. ౧౬౭

వ్యా. నల్లతులసి ఎక్కిళ్ళను దగ్గును శ్వాసమును విషమును పార్శ్వశూలమును (ప్రక్కనొప్పిని) హరించును. పిత్తమును చేయును. కఫవాతముల హరించును. ఆహార పదార్థములయొక్కయు శరీరముయొక్కయు దుర్గంధమును పోగొట్టును.

యవాన్యాదిగుణము.

మూ. యవానీ చార్జకశ్చైవ శిగ్రు శాలేయమృష్టకం,
హృద్యాన్యాస్వాదనీయాని పిత్తముత్క్లేశయన్తి చ. ౧౬౮

వ్యా. యవాని (అజమోదము, ఓమము), నల్లగగ్గెర, మునగ, శాలేయము, మృష్టకము (నల్లనియావాలు), ఇవి మనోహరములై రుచ్యములుగ నుండును. పిత్తమును రేపెట్టును.

["శిగ్రువిటపం - శోభాఞ్జనం; శాలేయః - చాణక్యమూలం; మరౌ ప్రసిద్ధం; 'చాణక్యమూలవిస్తేయే శాలేయాభిఖ్యయా జగుః' మృష్టకం రాజికా" అని చక్రపాణివ్యాఖ్యానమున నున్నవి. ఈద్రవ్యముల కింతకన్న నాధార మగపడలేదు.]

గండీరాదిగుణము.

మూ. గణ్డీరో జలపిప్పల్యః తుమ్బురుః శృఙ్గబేరికా,
తీక్ష్ణోష్ణకటురూక్షాణి కఫవాతహరాణి చ. ౧౬౯

వ్యా. గండీరము (ఎఱ్ఱని గురుజకూర), నీరుపిప్పలి, తుంబురు (కొతిమిరినిబోలినది), శృంగబేరము (ఇది అల్లమును బోలినది) ఇవి తీక్ష్ణ - ఉష్ణ - రూక్షగుణంబులును, కటురసంబును కల్గియుండును, కఫవాతముల హరించును.

గండీరమన గురుజఅను శాకవిశేషము. ఇయ్యది తెల్లగను, ఎఱ్ఱగను రెండువిధములనుండును. తెల్లనిది నీటిలోబుట్టును. అయ్యది శాకవర్గమున జెప్పబడినది. ఎఱ్ఱనిది తీక్ష్ణోష్ణాదిగుణముల కల్గియుండునని యిచ్చట హరితవర్గమున జెప్పబడినది.

తుమ్బురు, శృంగబేరములు గ్రంథాంతరమున నిట్లు చెప్పబడినది:—"శృఙ్గబేరవదాకృత్యా శృఙ్గబేరీతి భాషితా, కుస్తుమ్బురుసమాకృత్యా తుమ్బురూణి వదన్తి చ" దీనియర్థము పైని చెప్పబడినది.

గంధతృణము, నల్లజీలకర, వీనిగుణములు.

మూ. పుంస్త్వఘ్నః కటురూక్షోష్ణః భూస్తృణో వక్త్రశోధనః,
ఖరాశ్వా కఫవాతఘ్నీ వస్తిరోగరుజాపహా. ౧౭౦

వ్యా. భూస్తృణము (గంధతృణము, కామంచిగడ్డి), కటురసంబును రూక్ష - ఉష్ణగుణంబులును కల్గియుండును. పుంస్త్వమును హరించును. నోటిని శుభ్రపరచును. నల్లజీలకర కఫవాతముల హరించును. వస్తి (మూత్రపుతిత్తిలోని) రోగములను, నొప్పులను హరించును.

⊸ ధాన్యకాదిగుణము. ⊷

మూ. ధాన్యకం చాజగన్ధా చ సుముఖా శ్చేతి రోచనాః,
సుగన్ధాః నాతికటుకాః దోషానుత్క్లేశయన్తి చ.   ౧౭౧

వ్యా. కొతిమిరి, వాయింట, తెల్లగగ్గెర, ఇవి రుచిని బుట్టించును. మంచివాసన కల్గినవి. కొంచెముగ కారముకల్గియుండును. దోషముల రేపెట్టును. ఇచ్చట ధాన్యకాదులకు పచ్చిగనుండువానికే గుణములు చెప్పబడినవి. ఆహారయోగిగణమున నెండినవాని గుణములు చెప్పబడును.

⊸ గృంజనగుణము. ⊷

మూ. గ్రాహీ గృంజనక స్తీక్ష్ణః వాతశ్లేష్మార్శసాం హితః,
స్వేదనేఽభ్యవహార్యే చ యోజయే త్తమపిత్తినాం.   ౧౭౨

వ్యా. గృంజనము స్వల్పముగ కాడలును ఆకులును కలనీరుల్లి మలములబంధించును. తీక్ష్ణగుణము కల్గినది. వాతమునందును కఫమునందును అర్శోరోగమునందును హితకరము. దీనిని పిత్తప్రకోపములేనివారికి స్వేదనమునకును భుజించుటకును ఉపయోగింపదగును.

⊸ నీరుల్లిగుణము. ⊷

మూ. శ్లేష్మలో మారుతఘ్నశ్చ పలాణ్డుర్న చ పిత్తనుత్,
ఆహారయోగీ బల్యశ్చ గురుర్వృష్యోఽథ రోచనః.   ౧౭౩

వ్యా. నీరుల్లిదుంపలు కఫమును వృద్ధిచేయును. వాతమును హరించును. పిత్తమును శమింపజాలదు. (వృద్ధిని చేయవనుట). ఆహారపదార్థములకు యుక్తముగ (రుచిని పుట్టించునదిగ) నుండును. బలకరము. గురుత్వముకల్గినది. శుక్రమును వృద్ధినొందించును. రుచిని పుట్టించును.

⊸ వెల్లుల్లిగుణము. ⊷

మూ. క్రిమికుష్ఠకిలాసఘ్నః వాతఘ్నో గుల్మనాశనః,
స్నిగ్ధశ్చోష్ణశ్చ వృష్యశ్చ లశునః కటుకో గురుః.   ౧౭౪

వ్యా. వెల్లుల్లిపాయలు క్రిములను, కుష్ఠములను, కిలాసము (సిబ్బెము)ను, వాత రోగములను, గుల్మరోగమును హరించును. స్నిగ్ధ - ఉష్ణగుణములు కల్గియుండును. వృష్యము కటురసముకల్గినది. గురుత్వముకల్గినది.

శుష్కహారితవర్గగుణములు.

మూ. శుష్కాణి కఫవాతఘ్నాన్యేతాన్యేషాం ఫలాని చ,
హారితానామయం చైషాం షష్ఠో వర్గస్సమాప్యతే. ౧౭౫
ఇతి హారితవర్గః.

వ్యా. ఈహారితవర్గమున జెప్పబడినవియు వీనిఫలములును ఎండినవిగా నున్న యెడ నయ్యది కఫవాతములను హరించును. ఇత్తెరంగున హారితములుగ (పచ్చిగ) నుప యోగింపదగిన శాకద్రవ్యములవర్గ మనునది యాఱవవర్గము సమాప్తిచేయబడినది.

ఇది హారితవర్గము.

---

(౭) మద్య వర్గము

అన్నమును అందుకుసంబంధించిన శాకాదులను జెప్పినపిదప ద్రవరూపమై త్రాగ నుపయోగింపదగిన ద్రవద్రవ్యము లుపదేశింపబడును. అందును పానీయమైనజలమును జెప్పవలసియున్నను మనస్సున కుల్లాసము హర్షము మున్నగు మనోవికాసముల గల్గించుటవలన మద్యము ప్రధానమని తలచి మద్యవర్గము తొలుత జెప్పబడును:—

మద్యసామాన్యగుణములు.

మూ. అథ మద్యవర్గః—
ప్రకృత్యా మద్యమమ్లోష్ణం అమ్లం చోక్తం విపాకతః,
సర్వం సామాన్యతః తస్య విశేష ఉపదేక్ష్యతే. ౧౭౬

వ్యా. మద్యము సామాన్యముగ స్వభావముచేతనే రసవిపాకములచే నమ్లంబును ఉష్ణవీర్యంబును నగును. ఇది సర్వవిధమద్యములకు సామాన్యమైనగుణము. అట్టి మద్యమ నకు సంబంధించినవిశేషములు ఈక్రింద నుపదేశింపబడును.

మద్యమున పులుపు స్ఫుటముగ దెలియకున్నను పండ్లు పులుపెక్కుట, నోట జొల్లుకారుట మున్నగు నమ్లరసకృత్యములను ప్రభావవిశేషముచే గల్గించుటంజేసి యమ్ల రసముగ జెప్పబడినది. ఈయభిప్రాయముచేతనే “సర్వేషా మమ్లజాతానాం ఉపర్యుపరి వర్తతే” అని యమ్లజాతిలో ప్రధానముగ జేర్కొనబడియె.

సుర, మదిరయను మద్యములగుణములు.

మూ॥ కృశానాం సక్తమూత్రాణాం గ్రహణ్యర్శోవికారిణాం,
సురా ప్రశస్తా వాతఘ్నీ స్తన్యరక్తక్షయేషు చ. ౧౭౭
హిక్కాశ్వాసప్రతిశ్యాయకాసవర్చోగ్రహారుచౌ,
వమ్యానాహవిబన్ధేషు వాతఘ్నీ మదిరా హితా ౧౭౮

వ్యా. సురయనుమద్యము కృశించినవారికిని, మూత్రము అడ్డుపడియుండువారికిని, గ్రహణీరోగముచే బాధింపబడువారికిని, అర్శోరోగముచే పీడింపబడినవారికిని, స్తన్యంబును రక్తంబును క్షీణించినవారికిని మిగుల ప్రశస్తము. వాతమును హరించును.

మదిరయనుమద్యము ఎక్కిళ్లు, శ్వాసము, ప్రతిశ్యాయము (పీనసము), దగ్గు, మలబద్ధకము, అరుచి, వాంతి, కడుపుబ్బరము, కడుపు బిగబట్టియుండుట, ఈవ్యాధులయందు మిక్కిలి హితకరము. ఇది వాతహారము.

జగలగుణము.

మూ॥ శూలప్రవాహికాటోపకఫవాతార్శసాం హితః,
జగలో గ్రాహి రూక్షోష్ణః శోథఘ్నో భక్తపాచనః ౧౭౯

వ్యా. మద్యమునకుగా జేర్పబడిన పిండి మున్నగువాని ముద్ద జగలము. దాన గల్గిన మద్యము శూలరోగము, ప్రవహిత, ఆటోపము (కడుపులో గడబిడశబ్దము) కఫవాతరోగములు, అర్శోరోగము అను నీవ్యాధులయందు హితకరము. మలమును గట్టిపరచును. రూక్ష-ఉష్ణగుణములు కల్గినది. శోఫరోగమును హరించును. భుజింపబడిన యన్నమును పచింపజేయును.

అరిష్టగుణము.

మూ. శోఫార్శోగ్రహణీదోషపాణ్డురోగారుచిజ్వరాన్,
హన్త్యరిష్టః కఫకృతాన్ రోగాన్ రోచన (పాచన) దీపనః.

వ్యా. (కషాయము కాచి దానిచే సిద్ధముచేయబడిన మద్యము అరిష్టము.) అయ్యది శోఫమును (వాపును), అర్శోరోగమును, గ్రహణీదోషమును, పాండురోగమును, అరుచిని, జ్వరమును హరించును. కఫముచే గల్గిన యితరరోగములను కూడ హరించును. ఆహారమును పచింపజేయును. ఆకలి బుట్టించును.

శర్కరామద్యగుణము.

మూ. ముఖప్రియస్సుఖమదః సుగన్ధిర్వస్తిరోగనుత్ (దోషనుత్),
జరణీయః పరిణతో హృద్యో వర్ణ్యశ్చ శార్కరః ౧౮౧

వ్యా. (చక్కెరను ప్రధానముగ జేసి సిద్ధము చేయబడిన మద్యము శార్కరము.) అయ్యది నోటికింపుగను సుఖముగ మదమును కల్గించునదియునగును. మంచివాసనకల్గినది. వస్తిగాని (మూత్రపుతిత్తిలోని) రోగములను పోగొట్టును. భుజింపబడినయాహారమును జీర్ణింపజేయును. అయ్యది మిక్కిలి ప్రాతదియగునెడ హృదయమునకు హితకారియు, శరీరవర్ణకరంబును నగును.

పక్వరసమద్యగుణము.

మూ. రోచనో దీపనో హృద్యః శోషశోఫార్శసాం హితః,
స్నేహశ్లేష్మవికారఘ్నః వర్ణ్యః పక్వరసో మతః ౧౮౨

వ్యా. (పక్వమైన (కాచబడిన) చెరకురసముచే సిద్ధము చేయబడిన మద్యము పక్వరస మనబడును) అయ్యది రుచిని పుట్టించును. జఠరాగ్నిని ప్రజ్వలింపజేయును మనోహరముగ (హృదయమున కనుకూలముగ) నుండును. ధాతుక్షయమునందును శోథ రోగమునందును అర్శోరోగమునందును హితకరముగ నుండును. స్నేహముల (చమురుల) చేతను కఫముచేతను కల్గినరోగముల హరించును శరీరమునకు వర్ణోత్కర్షమున కల్గించును.

శీతరసమద్యగుణము.

మూ జరణీయో విబన్ధఘ్నః స్వరవర్ణవిశోధనః,
లేఖనః శీతరసికః హితశ్శోఫోదరార్శసాం ౧౮౩

వ్యా. (కాచక చల్లగనుండు చెరకురసముచే సిద్ధమైన మద్యము శీతరసిక మ బడును.) ఇయ్యది యాహారమును జీర్ణింపజేయును. మలబద్ధకము పోగొట్టును. కంఠస్వ మును శరీరవర్ణమును శుభ్రపరచును. దోషముల లేఖనము చేయును. శోఫమునందున ఉదర (మహోదర) రోగమునందును అర్శోరోగమునందు హితకరము.

ఇచ్చట "శీధురిక్షురసైః పక్వైః అపక్వైరాసవో భవేత్" అను తంత్రాంత వచనముచేత పక్వరసమునకు శీధువనియు, శీతరసమునకు ఆసవమనియు నామాంతరవ నెరుంగునది.

గౌడమద్యగుణము.

మూ. సృష్టభిన్నశకృద్వాతః గౌడః తర్పణదీపనః,

వ్యా. (బెల్లమును ముఖ్యద్రవ్యముగ జేసి సిద్ధము చేయబడిన మద్యము గౌడమ అయ్యది పురీషమును అపానవాతము భేదించి బైట వెడలించును. తృప్తినొందించు అగ్నిని దీపింపజేయును,

తాంద్రకాయలమద్యగుణము.

మూ. పాణ్డురోగవ్రణహితా దీపనీ చాత్త్రికీ మతా. ౧౮౪

వ్యా. తాంద్రకాయను ప్రకృతిగజేసి సిద్ధముచేయబడిన మద్యము పాండురోగమునందును వ్రణములయందును చాల హితకరము. అగ్నిని దీపింపజేయును.

సురాసవగుణము.

మూ. సురాసవస్తీవ్రమదః వాతఘ్నో వదనప్రియః,

వ్యా. (సురయను మద్యమును ద్రవద్రవ్యముగ జేర్చి సిద్ధముచేయబడినది సురాసవము.) ఇయ్యది తీవ్రమైనమత్తును కల్గించును. వాతహరము. నోటి కింపైయుండును.

మధ్వాసవ, మైరేయములగుణములు.

మూ. ఛేదీ మధ్వాసవః తీక్ష్ణః మైరేయో మధురో గురుః. ౧౮౫

వ్యా. (ఇప్పపువ్వులచేత చేయబడిన యాసవము మధ్వాసవము.) ఇయ్యది మలమును విడదీయుచు తీక్ష్ణముగ నుండును. మైరేయమను ఆసవము మధురముగను గురుత్వము కల్గియుండును.

మైరేయలక్షణము తంత్రాంతరమున నిట్లున్నది—“ఆసవస్య సురాయాశ్చ ద్వయోరేకత్ర భాజనే, సన్ధానం తద్విజానీయాత్ మైరేయ ముభయాత్మకం” ఆసవమును సురను ఒకపాత్రముననే సంధానము చేసినయెడ ఆరెండిటి మిశ్రముగనుండు మద్యము మైరేయ మనబడునని యర్థము. మరియు “మైరేయం ధాతకీపుష్ప గుడధాన్యామ్లసంయుతం” అని మైరేయలక్షణము గ్రంథాంతరమున కానంబడియెడు.

ధాతక్యాదిమద్యగుణములు.

మూ. ధాతక్యభిషుతో హృద్యో (జీర్ణో) రూక్షో రోచన దీపనః,
మాధ్వీకవన్న చాత్యుష్ణః మృద్వీకేక్షురసాత్మకః. ౧౮౬

వ్యా. ఆరెపువ్వుల జేర్చి సంధానముచేయబడిన యాసవము హృద్యమగును. రూక్షంబును, రుచికరంబును, అగ్నిదీపనంబును నగును. ద్రాక్షపండ్లను చెరకురసమును (ఈరెంటిని) కలిపి సిద్ధము చేయబడిన యాసవము క్రింద చెప్పబడు మాధ్వీకాసవగుణములు కల్గియుండును. కొంచెముగ వేడిచేయును.

మాధ్వీకాసవగుణము.

మూ. రోచనం దీపనం హృద్యం బల్యం పిత్తావిరోధి చ,
విబన్ధఘ్నం కఫఘ్నం చ మధు లఘ్వల్పమారుతం. ౧౮౭

వ్యా. (తేనెను ప్రధానముగ జేసి సిద్ధముచేయబడిన యాసవము మధు అని చెప్ప బడును.) ఇయ్యది రుచిని బుట్టించును. అగ్నిని దీపింపజేయును. హృదయమునకు హిత కరము. బలమునుకల్గించును. పిత్తమునకు విరోధముచేయదు మలబంధమును పోగొట్టును. కఫమును హరించును. తేలికగ జీర్ణమగును. కొంచెముగ వాతమును కల్గించును.

(ఈ మద్యమును మాధ్వీక మనియు చెప్పెదరు. "మధుమార్ద్వీకమద్యయోః" అని అమరకోశమున నున్నది. ద్రాక్షపండ్లరసముచే సిద్ధము చేయబడిన యాసవము మాధ్వీక మని యీపదముచే దెలిసెడి.)

యవలచేసైన సురాగుణము.

మూ. సురా సమణ్డా రూక్షోష్ణా యవానాం వాతపిత్తలా,
గుర్వీ జీర్యతి విష్టభ్య శ్లేష్మలస్తు మధూలకః ౧౮౨

వ్యా. యవలబియ్యపు తేటయైన మద్యముచేత సిద్ధమైనసుర రూక్షంబును ఉష్ణం బును నగును. వాతపిత్తముల కల్గించును. గురుత్వము కల్గినది. మలమును బంధించి జీర్ణ మగును. అడవి గోధుమలచే చేయబడిన సుర కఫమును వృద్ధిచేయును.

సౌవీరక, తుషోదకగుణములు.

మూ. దీపనం జరణీయం చ హృత్పాణ్డుక్రిమిరోగనుత్,
గ్రహణ్యర్శోహితం భేది సౌవీరకతుషోదకం. ౧౮౯

వ్యా. (పొట్టులేని యవలబియ్యముచే చేయబడిన కాంజికము సౌవీరకము పొట్టుతో కూడిన యవలచే చేయబడిన కాంజికము తుషోదకము) ఈరెండును అగ్నిని దీపింపజేయును. ఆహారమును జీర్ణింపజేయును. హృదయరోగమును, పాండురోగమును క్రిమిరోగమును మాన్పును. గ్రహణిదోషమునందును, అర్శోరోగమునందును హిత కరము. మలముల భేదించును.

అమ్లకాంజికగుణము.

మూ. దాహజ్వరాపహం స్పర్శాత్ పానాద్వాతకఫాపహం,
విబన్ధఘ్నమవిస్రంసి దీపనం చామ్లకాఞ్జికం ౧౯౦

వ్యా. అమ్లకాంజికము (పులిసినగంజి) శరీరస్పర్శముచేత తాపమును జ్వరమును హరించును. త్రాగినచో వాతకఫముల హరించును. మలబంధమును సడలించును. కా ల్చైట వెడలింపదు. అగ్నిని దీపింపజేయును.

నవీన-పురాణమద్యములగుణములు.

మూ. ప్రాయశోఽభినవం మద్యం గురుదోషసమీరణం,
స్రోతసాం శోధనం జీర్ణం దీపనం లఘు రోచనం. ౧౯౧

వ్యా. పైజెప్పబడిన మద్యములలో క్రొత్తది యగుమద్యము ప్రాయికముగ గురుత్వము కల్గినదియు దోషముల ప్రేరేపించునదియు నగును. ప్రాతమద్యము స్రోతోరంధ్రముల శుభ్రపరుచును. అగ్నిని దీపింపజేయును. తేలికగ జీర్ణమగును. రుచిని పుట్టించును.

విధ్యుక్తముగ సేవింపబడిన మద్యసామాన్యగుణములు.

మూ. హర్షణం ప్రీణనం బల్యం (మద్యం) భయశోకశ్రమాపహం,
ప్రాగల్భ్యవీర్యప్రతిభాతుష్టిపుష్టిబలప్రదం. ౧౯౨
సాత్వికై ర్విధివద్యుక్త్యా పీతం స్యాదమృతోపమం,

వ్యా. సాత్వికస్వభావము కలమనుజులు విధ్యుక్తప్రకారము మద్యమును త్రాగినచో నయ్యది హర్షమును (మనస్సు కుల్లాసమును) ప్రీతిని బలమును కల్గించును. భయమును దుఃఖమును శ్రమమును పోగొట్టును. వాచాలత్వమును కల్గించును. వీర్యమును వృద్ధినందించును. మనస్సుకు సమయోచితముగ నూహ కల్గించును. సంతసమును శరీరపుష్టిని కల్గించుచు అమృతమునుబోలె నన్నివిధముల సుఖప్రదమగును.

మద్యవర్గసమాప్తి.

మూ. వర్గోఽయం సప్తమో మద్యమధికృత్య ప్రకీర్తితః ౧౯౩
ఇతి మద్యవర్గః

వ్యా. ఇత్తెరంగున మద్యమునుద్దేశించి చెప్పబడినవర్గము ఏడవది పూర్తి గావింపబడినది.

ఇది మద్యవర్గము సమాప్తము.

---

(౮) జలవర్గము.

మద్యవర్గమును జెప్పినపిదప పానప్రధానమైన జలవర్గగుణములు చెప్పబడును.

జలభేదకారణము.

అథజలవర్గః.—

మూ. జలమేకవిధం సర్వం పతత్యైన్ద్రం నభస్తలాత్,
తత్పత (ఉత్పత) త్పతితం చైవ దేశకాలావపేక్షతే. ౧౯౪

వ్యా. సుశ్రుతమున ధార-కార-హైమ-తౌషారభేదములచే జెప్పబడిన జలభేదములన్నియుం నాకసమునుండి ప్రాణులయదృష్టవశమున నింద్రప్రేరితమై పుడమిం బడునవి కావున నేకవిధముగనే యుండును. అయినను నయ్యవి యింద్రప్రేరితమై భూమికి దిగుసమయమునను భూమిపయిం బడిన పిమ్మటను దేశకాలముల నపేక్షించి యవాంతరభేదములు కల్గియుండును.

మనయదృష్టమునంజేసి యింద్రునిచే ప్రేరితంబైనజలము భూమికి దిగజారునప్పుడు ఆకాశరూపమైన దేశముయొక్కయు, శీతోష్ణాదిరూపమైన కాలవిశేషముయొక్కయుం సంబంధమునంజేసి గుణభేదము కల్గియుండును. భూమిపై బడినపిమ్మటను శ్వేతాదిభూమిసంబంధముచేతను, శీతోష్ణాదికాలసంబంధముచేతను గుణవిశేషముల గల్గియుండును. అట్టి దేశకాలసంబంధముచే సంక్రమించిన గుణవిశేషములంబట్టి జలమునకు భేదము లేర్పడును కాని అయ్యవి స్వభావముచే నేకరూపముగనే యుండునని భావము.

జలమునకు దేశకాలములసంబంధము.

మూ ఖాత్పతత్సోమవాయ్వర్కైః స్పృష్టం కాలానువర్తిభిః।
శీతోష్ణస్నిగ్ధరూక్షాద్యైః యథాసన్నం మహీగుణైః ౧౯౫

వ్యా. ఆకసమునుండి క్రిందికి దిగజారుచున్న వర్షోదకము శీతోష్ణాదిరూపమైన కాలము ననుసరించియుండు చంద్రునిచేతను గాలిచేతను సూర్యునిచేతను స్పృశింపబడియుండును. (శీతోష్ణాదికాలము ననుసరించి ప్రవర్తించు సోమ-వాయు - సూర్యుల సంబంధము, ఆకసమునుండి దిగువకు వచ్చుచుండు జలమునకు అవశ్యము సంభవించును. అట్టి సంబంధవిశేషమునంజేసి జలమునకు గుణభేదములు కల్గుచుండును. అట్టి గుణభేదములంబట్టి వర్షజలమునకును భేదములుసంభవించునని భావము. ఇచ్చట "వాయ్వర్కైః" అనునది యుపలక్షణము కావున గాలిచే నెగురగొట్టబడిన ధూళియొక్కయు, మేఘములతోగూడి సంచరించు విషకీటాదులయొక్కయు స్పర్శమునంజేసి వర్షజలమునకు గుణభేదము కల్గునని యెరుంగునది. ఇదియే ఆకసమునుండి క్రిందపడుచుండు జలమునకు దేశకాలసంబంధ స్వరూపము).

మరియు పైజెప్పినరీతిగ నింద్రప్రేరితమై భూమిపయిం బడినజలము, శీతోష్ణాదికాలము ననుసరించి తత్తదనుగుణముగ భూమికి కల్గు శీత-ఉష్ణ-స్నిగ్ధ-రూక్షాదిగుణములచే స్పృశింపబడును. కావున అట్టిదేశకాలసంబంధముచేత భూగతమైన జలమునందును గుణభేదములు కల్గుచుండును. (ఏకాలమున నేదేశమునం దెట్టిగుణములు కల్గియుండునో అట్టి భూమిసంబంధమునంజేసి భూగతజలమునకును గుణములు మారుచుండును. ఇదియే భూమిగతజలమునకును దేశకాలసంబంధము.)

అంతరిక్షజలమునకు విషజంతుకీటాదిసంబంధము ఇట్లు జతూకర్ణతంత్రమున జెప్పబడినది:—"వర్షాసు చరన్తి ఘనైస్సహోరగాః వియతి చ కీటలూతాశ్చ, యద్విజుష్ట మపేయం ఖజలమగస్త్యోదయా త్పూర్వం" వర్షాకాలమున మేఘములతోగూడ కీటములు సాలెపురుగులు సర్పములు మున్నగుజంతువులు సంచరించుచుండును కావున అట్టి వర్షజలము పానార్హము కాదు. ఆశ్వయుజమున అగస్త్యోదయము చేత అట్టివిషము హరించును కావున నగస్త్యోదయ మైనపిమ్మట నంతరిక్షజలము నుపయోగింపదగునని యర్థము.

దివ్యోదక (ఆకాశోదక) గుణములు.

మూ. శీతం శుచి శివం మృష్టం విమలం లఘు షడ్గుణం,
ప్రకృత్యా దివ్యముదకం, భ్రష్టం పాత్రమపేక్షతే　　౧౯౬

వ్యా. చల్లదనము, పరిశుద్ధత, శుభకరత్వము, నోటి కింపుగనుండుట, మాలిన్యము లేకుండుట, తేలిక అను నీయారుగుణములును అంతరిక్షజలమునకు స్వభావసిద్ధములు. అట్టిగుణములు కలజలము ఆకసమునుండి క్రిందికి దిగజారినది మున్నగు ఆయాస్థలవిశేష సంబంధమునుబట్టి విశేషగుణములు కల్గినదిగ మారుచుండును.

పైజెప్పిన "దేశకాలావపేక్షతే" అనువాక్యము చేతనే దేశవిశేషసంబంధము చే గుణములు విశేషముగ మారునని తెలియుచున్నను, జలమునకు గుణవిశేషములు కాల సంబంధమునకంటె నద్యాదిదేశసంబంధము చేత నధికముగ సంభవించునని తెలుపుటకై మరల "భ్రష్టం పాత్రమపేక్షతే" అని చెప్పబడెను.

జలమునకు భూవిశేషమున గల్గుగుణవిశేషములు.

మూ. శ్వేతే కషాయం భవతి, పాణ్డరే చైవ తిక్తకం,
కపిలే క్షారసంసృష్టం, ఊషరే లవణాన్వితం,
(కపిలే కటుకం తోయం, ఊషరే లవణాన్వితం)
కటు పర్వతవిస్తారే, మధురం కృష్ణమృత్తికే.　　౧౯౭
ఏతత్ షాడ్గుణ్యమాఖ్యాతం మహీస్థస్య జలస్య హి,

వ్యా. ఆకసమునుండి వర్షరూపముగ తెల్లనిభూమిపై బడినజలము (అట్టిభూమి సంబంధమునం జేసి) వగరుకల్గియుండును. పాండువర్ణమైన భూమియందలిజలము చేదుగ నుండును. (కొంచెము పసుపురంగుకలిసిన తెలుపు పాండువర్ణము) కపిలవర్ణము (పసుపు నలుపుకలిసిన) కలభూమియందలి జలము కారముగనుండును. చౌటినేలయందలి జలము

ఉప్పగనుండును. పర్వతప్రాంతమునందలి జలము కారముగ నుండును. నల్లనిమట్టికలభూమి యందలి జలము మధురముగ నుండును. ఇత్తెరంగున భూమియందలిజలము పైజెప్పిన విధముగ దేశభేదమునుబట్టి యాఱువిధములైన గుణములు కల్గియుండును.

ఐంద్ర-కార-హిమజలగుణము.

మూ. తథావ్యక్తరసం విద్యాదైన్ద్రం కారం హిమం చ యత్. ౧౯౮

వ్యా. ఐంద్రజలంబును (మేఘోదకము), కార (వడగండ్ల) జలంబును, హిమ (మంచు) జలంబును అవ్యక్తరసముగ (రుచివిశేషము తెలియనిదిగ) నుండును.

ఐంద్రజలము, దానియుత్కృష్టత.

మూ. యదన్తరిక్షాత్పతతీన్ద్రసృష్టం
చోక్తైశ్చ పాత్రైః పరిగృహ్యతేఽమ్బః,
తదైన్ద్రమిత్యేవ వదన్తి ధీరా
నరేన్ద్రపేయం సలిలం ప్రధానమ్. ౧౯౯

వ్యా. ఆకసమునందలి మేఘములమూలమున నింద్రప్రేరితమై స్రవించువర్ష ధారలనుండి వెండి బంగరు మున్నగు శుభ్రమైనపాత్రములచే (భూమిపయిం బడనీయక నడుమనే) గ్రహింపబడినజలము ఐంద్ర మనబడును. ఈజలము తక్కినజలములకన్న ప్రధానమై రాజులకు పానయోగ్యమై యుండును.

వాగ్భటాచార్యులును "ఐన్ద్రమమ్బు సుపాత్రస్థం అవిపన్నం సదా పిబేత్" అని ఐంద్రజలమునకు ప్రాముఖ్యమును జెప్పిరి.

పానార్హజలము.

మూ. ఋతావృతావభిఖ్యాతాః సర్వ ఏవామ్బసో గుణాః.
ఈషత్కషాయమధురం సుసూక్ష్మం విశదం లఘు. ౨౦౦
అరూక్షమనభిష్యన్ది సర్వం పానీయముత్తమమ్,

వ్యా. వసన్తాదిఋతువులలో నాయాఋతుగుణముల ననుసరించి యుదకము యొక్కగుణంబులును మారుచుండును. మరియు ఎట్టిజలమైనను కొంచెము వగరును తీపియుంకల్గి మిక్కిలి సూక్ష్మమై విశదమై తేలికగనుండి రూక్షగుణము లేకయున్నచో నట్టిజలము యుత్తమమై పానార్హముగ నుండును.

వర్షర్తుజలగుణము.

మూ. గుర్వభిష్యన్ది పానీయం వార్షికం మధురం నవమ్. ౨౦౧

వ్యా. వర్షర్తువునందలి వర్షోదకము భారముగ నుండును. జలుబుచేయును. మధురముగ నుండును. క్రొత్తదియగును.

శరత్కాలవర్ష జలగుణము.

మూ. తను లఘ్వనభిష్యన్ది ప్రాయశ్శరది వర్షతి,
తత్తు యే సుకుమారాస్స్యుః, స్నిగ్ధభూయిష్టభోజనాః. ౨౦౨
తేషాం భోజ్యే చ భక్ష్యే చ లేహ్యే పేయే చ శస్యతే,

వ్యా. శరత్కాలమునందలి వర్షోదకము సూక్ష్మమై తేలికగానుండును. ఈజలము జలుబుచేయదు. మిక్కిలి సుకుమారులును, నెయ్యి మున్నగు స్నిగ్ధపదార్థముల భుజించు వారును, అధికముగ భుజించువారును, భక్ష్య - భోజ్య - లేహ్య - పేయరూపములైన యాహారములయందు పైజెప్పిన శరత్కాలమునందలి వర్షజలము నుపయోగించుట చాల ప్రశస్తము.

హేమంత-శిశిరఋతువులజలగుణములు.

మూ. హేమన్తే సలిలం స్నిగ్ధం వృష్యం బలహితం గురు. ౨౦౩
కిఞ్చిత్తతో లఘుతరం శిశిరే కఫవాతజిత్,

వ్యా. హేమంతఋతువునందలి జలము స్నిగ్ధంబును వృష్యంబును బలకరంబును హితంబునగును. గురుత్వము కల్గియుండును. శిశిరఋతువునందలి జలము హైమన్తికజల మునకన్న కొంచెము తేలికగ నుండును. ఇయ్యది కఫవాతముల హరించును.

వసంత-గ్రీష్మఋతువులజలగుణములు.

మూ. కషాయమధురం రూక్షం విద్యాద్వాసన్తికం జలమ్. ౨౦౪
గ్రైష్మికం త్వనభిష్యన్ది రూపమిత్యేష నిశ్చయః,

వ్యా. వసంతఋతువునందలి జలము వగరుగను, మధురముగను, రూక్షముగను ఉండును. గ్రీష్మఋతువునందలి జలము స్రోతస్సుల ద్రవమును కలుగజేయక యుండును. ఇది ఋతుభేదములగల్గు జలభేదము.

విభ్రాంతకాలమునందలి జలగుణము.

మూ. విభ్రాన్తేషు తు కాలేషు యత్ప్రయచ్ఛన్తి తోయదాః. ౨౦౫
సలిలం తత్తు దోషాయ యుజ్యతే నాత్ర సంశయః,

వ్యా. ఋతుధర్మములు మారియుండు కాలమునందును ప్రచండవాతము మున్నగు నుపాధులు కల్గిన కాలమునందును మేఘములు వర్షించు జలము మిక్కిలి దుష్టమై దోషముల గల్గించును.

శరత్కాల వర్షోదకప్రాశస్త్యము.

మూ. రాజభీ రాజమాత్రైశ్చ సుకుమారైశ్చ మానవైః. 206
గృహీత్వా తు శరద్యాపః ప్రయోక్తవ్యా విశేషతః,

వ్యా. శరత్కాలమున వర్షధారలనుండి గ్రహింపబడిన జలమును భోగార్హులగు ప్రభువులును, రాజతుల్యులును, సుకుమారులును విశేషముగ నుపయోగింపదగియుండును.

ఇచ్చట 'యదన్తరిక్షాత్పతతీన్ద్రసృష్టం' అని యుపక్రమించి చెప్పబడిన పైగ్రంథ మంతయు ఆయాఋతువులకు సంబంధించిన వర్షజలముయొక్క గుణములు చెప్పబడినవి. మరియు "కేచిత్తు శ్వేతే కషాయం భవతీత్యాదిగ్రన్థం పఠన్తి, తత్తు నాతిప్రసిద్ధం" అని చక్రదత్తవ్యాఖ్యానమున నున్నది. ఈ వ్యాఖ్యాతయభిప్రాయము ప్రక్షిప్తమని వీరికి తోచినట్లున్నది. ఏది యెట్లున్నను విషయసంగ్రహము ప్రధానమని తలంచి యథాశ్రుతముగ మాచే వివరింపబడినది.

హిమాలయమునందలి నదుల జలగుణము.

మూ. నద్యః పాషాణవిచ్ఛిన్నవిక్షుబ్ధాభిహతోదకాః. 208
హిమవత్ప్రభవాః పథ్యాః పుణ్యా దేవర్షిసేవితాః,

వ్యా. హిమవంతమున బుట్టిన నదులు రాళ్లచే నడ్డగింపబడి వాని తాకుడుచే ఛిన్నభిన్నములై పలుదెరంగుల నెగురగొట్టబడిన జలము కల్గియుండును. అట్టి నదులు దేవతలచేతను, ఋషులచేతను, సేవింపబడి పరమపావనములై మిక్కిలి పథ్యము లైయుండును. (అట్టి నదీజలము మిక్కిలి పథ్యముగ నుండునని భావము.)

పై వాక్యముచేత హిమాలయమున నూర్ధ్వభాగమునుండి బైలువెడలి ప్రవహించు నదులయందలి జలము రాళ్లతాకుడుచేత పలుదెరంగుల విశీర్ణమై నిర్మలమైన జలము ప్రశస్తమని చెప్పబడినది. ఇట్లు చెప్పుటచేత హిమాలయప్రాంతములనుండు నదులకు ఇట్టిగుణము లుండదని తెలిసెడి. (పర్వతము పైభాగమునుండి వెడలు నదుల జలము గుణోత్తరమనియు, పర్వతసమీపముల బుట్టిన నదుల జలమున కట్టిగుణముండదనియు భావము.) ఈయభిప్రాయముచేతనే సుశ్రుతాచార్యులు—'హిమవత్ప్రభవాహృద్రోగాన్ జనయన్తి'అని చెప్పిరి. హిమవత్పరిసరప్రదేశమునందలి నదులు హృద్రోగమును కల్గించునని యర్థము.

మలయపర్వతనదీజలగుణము.

మూ. నద్యః పాషాణసికతావాహిన్యో విమలోదకాః. 209
మలయప్రభవాః యాశ్చ జలం తాస్వమృతోపమం,

వ్యా. మలయపర్వతమున బుట్టి రాళ్లయందును, ఇసుకయందును, ప్రవహించు నదులు నిర్మలమైన జలము కల్గియుండును; కావున వానియందలి జలము అమృతమును బోలి సుఖకరమై యుండును.

మలయపర్వతమునబుట్టి రాళ్లయందును, ఇసుకయందును, ప్రవహించు నదీజలమునకు మాత్ర మీగుణము చెప్పబడినది. మలయపర్వతమున బుట్టినను రాళ్లయొక్కయు ఇసుకయొక్కయు సంబంధము లేక ప్రవహించు నదులజలము దుష్టముగనే యుండును. ఈ యభిప్రాయముచేతనే "మలయప్రభవాః క్రిమీన్ జనయన్తి" అని స్థలాంతరమున చెప్పబడినది. మలయమున బుట్టి రాళ్లు యిసుక సంబంధము లేక ప్రవహించునదులు క్రిముల కల్గించునని యర్థము. వాగ్భటాచార్యు లిట్లు చెప్పిరి.—"హిమవన్మలయోద్భూతాః పథ్యాః తా ఏవ చ స్థిరాః, కృమిశ్లీపదహృత్కంఠశిరోరోగాన్ ప్రకుర్వతే" ఈవాక్యమునుబట్టి హిమాలయమునను మలయమునను ప్రవహించక నిల్కడగనుండు నదీజలము క్రిమిశ్లీపదాది రోగముల గల్గించునని తెలిసెడి.

పశ్చిమాభిముఖ-ప్రాఙ్ముఖనదీజలగుణములు.

మూ. పశ్చిమాభిముఖా యాశ్చ పథ్యాస్తా నిర్మలోదకాః. ౨౦౯
ప్రాయో మృదువహాః గుర్వ్యో యాశ్చ పూర్వసముద్రగాః,

వ్యా. పడమటిదిక్కున కభిముఖముగ ప్రవహించునదు లేవికలవో అవియన్నియు నిర్మలమైన జలము కల్గియుండును. అట్టి జలము హితకరము. తూర్పుసముద్రమున గలయునదులు తరుచుగ మెల్లగ ప్రవహించును. వానిజలము బరువుగ నుండును. (ఇచ్చట 'ప్రాయః' అనుటవలన గంగానది పూర్వసముద్రగామి యైనను గంగాజలము పథ్యమని యెరుంగునది.)

పారియాత్రాది పర్వత నదీజలగుణము.

మూ. పారియాత్రభవా యాశ్చ విన్ధ్యసహ్యభవాశ్చ యాః ౨౧౦
శిరోహృద్రోగకుష్ఠానాం తా హేతుః శ్లీపదస్య చ,

వ్యా. పారియాత్ర పర్వతమునందును, వింధ్యపర్వతమునందును, సహ్యాపర్వతమునందును పుట్టిన నదులజలము శిరోరోగమును, హృదయరోగమును, కుష్ఠమును, శ్లీపదమును (బోదకాలును) కల్గించుటకు కారణమగును.

ఇచ్చట 'పారియాత్రభవాః' అను పదముచేత పారియాత్రమున పుట్టి ప్రవహింపక నిల్కడగ నిలిచియుండు హ్రదాది జలము గ్రహింపబడును. అట్టి జలము శిరో

రోగాదుల గల్గించునని యర్థము. అటుగాక పారియాత్రమునుండి ధారాళముగ ప్రవహించు నదీజలము పథ్యముగ నుండును. ఈయభిప్రాయముచేతనే వాగ్భటాచార్యులు "దోషఘ్న్యః పారియాత్రజాః బలపౌరుషకారిణ్యః" అని పారియాత్రనదీజలమునకు ప్రాశస్త్యము చెప్పిరి.

వర్షాజలవహానదీజలగుణము.

మూ. వసుధాకీటసర్పాఖుమలసన్దూషితోదకాః. ౨౧౧
వర్షాజలవహా నద్యః సర్వదోషసమీరణాః,

వ్యా. వర్షోదకమునే యాధారముగ జేసికొని ప్రవహించునదులజలము భూమియందలి మట్టిచేతను, పురుగులు, సర్పములు, ఎలుకలు మున్నగువాని మలముచేతను చెడియుండును. కాన నయ్యది దోషముల నన్నిటిని ప్రేరేపించును. కావున పథ్యము కాదని భావము. అగ్ర్యాధికారమున 'వర్షానాదేయముదకానాం" (వర్షోదకమును ప్రవహించు నదీజలము ఉదకజాతిలో నపథ్యతమమని) చెప్పబడినది. ఇచ్చట నపథ్యమగుటకు కీటాది మలస్పర్శము కారణముగ జూపబడినది కావున పునరుక్తము కాదు.

వాపీకూపాదిజలగుణములు.

మూ వాపీకూపతటాగోత్ససరఃప్రస్రవణాదిషు. ౨౧౨
ఆనూపశైలధన్వానాం గుణదోషైః విభావయేత్,

వ్యా. [వాపి=ఇటికెరాళ్లు మున్నగువానిచే కట్టబడినజలముకల నడబావి. కూపము=సాధారణముగ త్రవ్వబడినబావి, తటాగము=గట్టునుండి పల్లమునజేరి నిలచిన నీళ్లుకల్గిన గుంట. (ఈయర్థము "తటాత్ అగః (గతిః) యస్యసః తటా(డా)గః" అను వ్యుత్పత్తిచే నేర్పడును.) ఉత్సము=క్రిందినుండి పైకి నుబికిన యూటనీళ్లు కల జలాధారము (ఇదియే బుగ్గ). సరస్సు=పురుషవ్యాపారములేక దేవనిర్మితమైన జలాశయము. (అయ్యది పంపాసరస్సు మున్నగునవి). ప్రస్రవణము = పర్వతాద్యున్నతస్థలమునుండి ధారగ స్రవించి నిలచిన జలముకల జలాశయము. ఆదిపదముచేత కేదారాదులును గ్రహింపబడును.]

పైజెప్పబడిన వాపీకూప తటాకాది జలాశయముల జలము ఆనూప (జలప్రాయప్రదేశము) శైల (పర్వతప్రదేశము) ధన్వ (మెట్ట) ప్రదేశములకుజేరిన జలమునకు జెప్పిన గుణంబులును దోషంబులును కల్గియుండును. (పై జెప్పిన వాపీకూపాదులు ఆనూపశైలధన్వస్థలములయందుండును కావున, అందు ఆనూపదేశమునందు వాపీకూపాదుల

అనూపజలమునకు జెప్పిన గుణదోషంబులును, పర్వతప్రదేశములబుట్టినవానికి పర్వతజలమునకు జెప్పిన గుణదోషంబులును, జాంగలప్రదేశమున నున్నవానికి జాంగల జలగుణదోషంబులును గల్గియుండునని భావము.)

అనూపజాంగల జలగుణము లిత్తెరంగున హారీతమున జెప్పబడినవి:—"అనూపదేశే యద్వారి గురు తత్ శ్లేష్మవర్ధనం, విపరీత మతోముఖ్యం జాఙ్గలం లఘు చోచ్యతే" అనూపదేశమునందలి జలము బరువుకల్గి కఫమును వృద్ధిచేయును. జాంగలప్రదేశమునందలి జలము అనూపమునకు విపరీతముగ తేలికయై కఫహరముగ నుండునని యర్థము. పర్వతాది జలగుణములు తంత్రకారులు పైని వివరించిరి.

అష్టాఙ్గసంగ్రహమున "భూమ్యుత్ఖాతసముద్భూతం-నాదేయముచ్యతే" అనియు; సుశ్రుతమున "కౌపం సారస - తాడాగ-అనవస్థితలాఘవం" అనియు కౌపాదిజలలక్షణంబులు గుణాదులును వేరువేరుగ వివరింపబడినవి. విస్తరభీతిచే నవి యిట వివరింపబడవయ్యె. అష్టాంగహృదయమున "విద్యాత్కూపతడాకాదీన్ జాంగలానూపశైలతః" అని సంగ్రహముగ జెప్పబడినది.

అగ్రాహ్య జలము.

మూ. పిచ్ఛిలం క్రిమిలం క్లిన్నం పర్ణశైవాలకర్దమైః. ౨౧౩
విపర్ణం విరసం సాన్ద్రం దుర్గన్ధి న హితం జలం,
విస్రం త్రిదోషం లవణం అమ్బు యద్వరుణాలయం. ౨౧౪

వ్యా. జిగటగ నున్నదియును, పురుగులతో గూడినదియును, ఆకులు, పాచి, బురద మున్నగువానిచే కుళ్లినదియును, రంగుమారినదియును, రసహీనంబును (చెడ్డరుచి కల్గినది). చిక్కగ నుండునదియును, దుర్గంధయుక్తంబును నగు జలము పానాదుల కుపయోగింపజనదు.

సముద్రమునందలి జలము ఆమగంధంబును, లవణరసంబును, కల్గియుండును. అయ్యది త్రిదోషముల వృద్ధినొందించును.

మరియును వాగ్భటాచార్యు లిట్లు చెప్పిరి.—"సూర్యేన్దుపవనాదృష్టం అభివృష్టం ఘనం గురు, ఫేనిలం జన్తుమత్తప్తం దన్తగ్రాహ్యతిశైత్యతః" సూర్యచంద్రకిరణ వాత సంబంధములేని జలంబును, అప్పుడే వర్షించిన జలంబును, నురుగుతోకూడిన జలంబును, పురుగులు మున్నగువానిచే వ్యాప్తమైన జలంబును, అగ్ని సంబంధము లేకయే యెండచేత వేడిగ నుండుజలంబును, మిక్కిలి చల్లనై పండ్లు కిట్టికొనజేయు జలంబును, పానార్హము కాదు అని యర్థము.

మరియు—"వార్షికం తదహర్వృష్టం భూమిష్ఠమహితం జలం,వృష్టం త్రిరాత్రం తచ్చైవ ప్రసన్నమమృతోపమం" అని ఖరనాదమున నున్నది. అప్పుడే వర్షించినజలము భూమిసంబంధమునం జేసి కలకబారియుండును కావున హితముకానేరదు. అదియే మూడు రాత్రులు గడచినపిమ్మట నిర్మలముగ తేటగ నగును కావున నమృతమును బోలె హిత ముగ నుండునని యర్థము.

జలవర్గసమాప్తి.

మూ. ఇత్యమ్బువర్గః ప్రోక్తోఽయం అష్టమ స్సువినిశ్చితః.

ఇతి జలవర్గః

వ్యా. ఇత్తెరంగున జలవర్గమనునది యెనిమిదవవర్గము చక్కగ వివరింపబడియె.

ఇది జలవర్గము సమాప్తము.

(౯) క్షీరవర్గము

క్షీరము జలమునుబోలె జీవనీయము. "క్షీరం జీవనీయానాం, క్షీరఘృతాభ్యాసో రసాయనానాం" ఇత్యాది వాక్యములచే క్షీరము ప్రశస్తముగ జెప్పబడినది; కావున జలవర్గమును జెప్పినపిమ్మట క్షీరవర్గము చెప్పబడును. క్షీరశబ్దముచేత క్షీరవికారములగు పెరుగు మున్నగునవికూడ గ్రహింపబడును.

ఆవుపాలగుణములు.

అథ క్షీరవర్గః.—

మూ. స్వాదు శీతం మృదు స్నిగ్ధం బహులం శ్లక్ష్ణపిచ్ఛిలం,
గురు మన్దం ప్రసన్నం చ గవ్యం దశగుణం పయః. ౨౧౭
తదేవం గుణమేవౌజః సామాన్యాదభివర్ధయేత్,
ప్రవరం జీవనీయానాం క్షీరముక్తం రసాయనం. ౨౧౮

వ్యా. క్షీరభేదము "గవ్యం మాహిషమాజం చ కారభం స్త్రైణమావికం,ఐభమైక శఫం చేతి క్షీర మష్టవిధం స్మృతం" అని అష్టాంగసంహితయందు ఎనిమిదివిధములుగ జంతుభేదముచే చెప్పబడినవి. ఈ యెనిమిదివిధములైన క్షీరముల గుణములు ఈక్రింద వివరింపబడును:—

అందు ఆవుపాలు రసవిపాకములచే మధురంబును, గుణవీర్యములచే శీతంబును, మృదుత్వము స్నిగ్ధత్వము, బహుల (వ్యాపించు స్వభావ)ము శ్లక్ష్ణత్వము, పిచ్ఛిలము, గురుత్వము (భారము) మందత్వము, ప్రసన్నత (నిర్దోషము) అను నీ పదిగుణములు కల్గియుండును. ఓజస్సును పైజెప్పిన పదిగుణములు కల్గియుండును కావున గుణ సామాన్యముచేత ఆవుపాలు ప్రధానముగ నోజస్సును వృద్ధినందించును. బలకరములగు ద్రవ్యములలో నిది మిగుల శ్రేష్ఠమైనది. జరావ్యాధినాశనరూపమైన రసాయనమగును.

ఇచ్చట "వృద్ధిస్సమానైస్సర్వేషాం" అనువచనప్రకారము ఆవుపాలు ఓజస్సుతో సమానగుణమగుటంజేసి యోజోవర్ధకమగునని "తదేవం గుణమేవౌజః సామాన్యాదభివర్ధయేత్" అని చెప్పబడెను.

బఱ్ఱెపాలగుణము.

మూ. మహిషీణాం గురుతరం గవ్యాచ్ఛీతతరం పయః,
స్నేహాఽన్యూనం అనిద్రాయ హితమత్యగ్నయే చ తత్. ౨౧౭

వ్యా. బఱ్ఱెపాలు ఆవుపాలకంటె నధికముగ బరువును శీతవీర్యంబును స్నిగ్ధత్వంబును కల్గియుండును. ఇయ్యది నిదురబట్టని వారికిని జఠరాగ్ని మిక్కుటముగ దీపించియున్న వారికిని మిక్కిలి హితముగ నుండును

ఇచ్చట నీనిర్ణయము సెరుంగునది.—"స్నేహాన్యూనం" అనుచోట స్నిగ్ధత్వముచేత నావుపాలకంటె బఱ్ఱెపాలు అధికముగ నుండునని యర్థము. గురుత్వము, శీతత్వము, స్నిగ్ధత్వము అను నీమూడు గుణములును ఆవుపాలకంటె గేదెపాలలో నధికముగ నుండునని యీతంత్రకారుని నిర్ణయము. ఈవిషయమునే జతూకర్ణతంత్రమునందలి "గురుశీతం స్నిగ్ధతరం మాహిషమతిబల్యం బృంహణం చాగ్ర్యం" అను వాక్యంబును;'గవ్యాత్ స్నిగ్ధతరం' అను సుశ్రుతవాక్యంబును చాటుచున్నది. మరియు రవిగుప్తుడు సిద్ధసారమున "గవ్యాత్ స్నిగ్ధం గురుతరం మాహిషం స్వప్నకృత్పయః" అను వాక్యముచేత నీయర్థమునే విస్పష్టముగ జెప్పెను. ఈసిద్ధాంతమునే చక్రదత్తవ్యాఖ్యానమున చెప్పిరి.

అష్టాఙ్గహృదయవ్యాఖ్యాత సర్వాంగసుందరమున "మునిరప్యాహ" అని యుపక్రమించి "మహిషీణాం గురుతరం......స్నేహాదూనమనిద్రాయ" అను పాఠమును జూపి, మహిషీక్షీరమున ఆవుపాలకంటె స్నేహము తక్కువయని చెప్పుచు, "గవ్యం స్నేహోత్తమం క్షీరం గవ్యాచ్చ పయసః పయః, యథోత్తరం స్నేహహీనం ఔరభ్రఛాగ మాహిషం" అను ఖరనాద వచనమును; "గురుశీతతరం గవ్యాత్ మాహిషం స్వప్నలంపయః, చతుర్థభాగస్నేహోనం పిత్తఘ్నం చ విశేషతః" అను వచనాంతరమును,

పైజెప్పిన "స్నేహోదూనం" అను పాఠమున కుపబలముగ జూపుచు స్నేహోనమనియే సిద్ధాంతము చేసి, స్నేహాధికమను పక్షమును "తద్బుద్ధైశ్చిన్త్యం సర్వమతవిరుద్ధత్వాత్" అని దూరముగ నిరసించిరి.

సర్వస్వతంత్రులగు తంత్రకర్తల మతముల నిర్ణయింపబూనుట కడుంగడు సాహస కృత్యము. అయినను జనసామాన్యముగ నావుపాలకంటె బఱ్ఱెపాలలో స్నిగ్ధాంశము (నెయ్యి) అధికముగ చూచుచుండుట యనుభవసిద్ధము. స్నేహబాహుళ్యముచేతనే గురుతరాది గుణంబులును, అత్యగ్నిహితత్వంబును మిక్కిలి సమంజసమగును. కావున ప్రకృతతంత్రమున 'స్నేహోఽనూనం' అనుపాఠము నవలంబించి చక్రపాణిదత్త వ్యాఖ్యాత చేసినసిద్ధాంతము రమణీయమని తోచెడిని. పండితవరులు గమనించెదరుగాత!

ఒంటెపాలగుణము.

మూ. రూక్షోష్ణం క్షీరముష్ట్రీణాం ఈషత్సలవణం లఘు,
శస్తం వాతకఫానాహక్రిమిశోఫోదరార్శసాం. ౨౧౭

వ్యా. ఒంటెపాలు రూక్ష-ఉష్ణగుణంబులును, కొంచెముగ నుప్పనైన మధురరసంబునుకల్గి తేలికనై యుండును. ఇయ్యది వాతకఫములయందును, కడుపుబ్బరమునందును, క్రిమిరోగమునందును, శోఫ (నంజు), మహోదరము, అర్శస్సు (మూలవ్యాధి), అను నీరోగములందును మిక్కిలి ప్రశస్తముగ నుండును. (పాలయందు సామాన్యముగ మధురము ప్రధానముగ నుండును. కావున లవణరసము అనురసముగ నుండునని 'ఈషత్స లవణం' అని చెప్పబడినది. ఇత్తెరంగుననే "సామ్లం సలవణం" ఇత్యాది స్థలముల యందును మధురప్రాధాన్యము నెరుంగునది.)

ఏకశఫముల (గుఱ్ఱముమున్నగువాని) పాలగుణము.

మూ. బల్యం స్థైర్యకరం సర్వముష్ణం చైకశఫం పయః,
సామ్లం సలవణం రూక్షం శాఖావాతహరం లఘు. ౨౧౮

వ్యా. ఏకశఫముల (ఒకటే గిట్టగలగుఱ్ఱము గాడిదె మున్నగుజంతువుల) పాలు బలకరంబును,అవయవములకు స్థిరత్వకరంబును నగును. ఉష్ణవీర్యంబును, పులుపును ఉప్పును కలిసిన మధురరసంబును రూక్షగుణంబును, కల్గి తేలికనైయుండును. కాళ్లుచేతులయందలి వాతరోగమును హరించును.

ఇచ్చట "సర్వం, ఐకశఫం" అనుటచే ఏకశఫజాతియంతయు గ్రహింపబడును. 'ఉష్ణం' అనగ తక్కినక్షీరములకన్న నుష్ణమని యర్థము. శాఖాశబ్దముచేత బాహువులును ఊరువులును గ్రహింపబడును.

మేకపాలగుణము.

మూ. ఛాగం కషాయమధురం శీతం గ్రాహి పయోలఘు,
రక్తపిత్తాతిసారఘ్నం క్షయకాసజ్వరాపహం. ౨౨౦

వ్యా. మేకపాలు వగరుతోఁగూడిన మధురరసంబును, శీతవీర్యంబును, లఘుగుణంబును కల్గియుండును. మలమును గట్టిపరచును. రక్తపిత్తమును, అతిసారమును, క్షయమును, కాసమును, జ్వరమును హరించును.

గొఱియలయొక్కయు, ఏనుగులయొక్కయు పాలగుణములు.

మూ. హిక్కాశ్వాసకరం తూష్ణం పిత్తశ్లేష్మలమావికం,
హాస్తినీనాం పయో బల్యం గురు స్థైర్యకరం పరమ్. ౨౨౧

వ్యా. గొఱియలపాలు హిక్క(ఎక్కిళ్లు)ను, శ్వాసమును కల్గించును. ఉష్ణవీర్యమైనది. పిత్తకఫముల వృద్ధినొందించును.

ఏనుగుపాలు బలమును వృద్ధినొందించును. బరువుగ నుండును. శరీరావయవముల దృఢముగ జేయును. (ఏనుగులపాలు ఆయాయోగముల జెప్పియుండలేదు. అయినను దానిగుణాదులబట్టి యథాయోగముగ నుపయోగింప దగును).

చనుబాలగుణము.

మూ. జీవనం బృంహణం సాత్మ్యం స్నేహనం మానుషం పయః,
నావనం రక్తపిత్తే చ తర్పణం చాక్షిశూలినామ్ ౨౨౨

వ్యా. మనుజులచనుబాలు శరీరమునకు బలమునిచ్చును. పుష్టి కల్గించును. బాల్యమున నలవాటైయుండుటంజేసి సాత్మ్యముగనుండును (శరీరమునందలి రసాదిధాతువులు బాల్యమున చనుబాలు త్రాగుటచేతనే వృద్ధినందినవి కావున అట్టి రసరక్తాదిధాతువులకు అనుకూలముగ నుండుననుట). నస్యమున కుపయోగింపదగినది. రక్తపిత్తమునందు హితకరము. తృప్తినందించును. కన్నులనొప్పి కలవారికి మిక్కిలి హితకరమై నేత్రములకు తృప్తికరమగును.

పెరుగుగుణము.

మూ. రోచనం దీపనం వృష్యం స్నేహనం బలవర్ధనం,
పాకేఽమ్ల ముష్ణం వాతఘ్నం మఙ్గళం బృంహణం దధి. ౨౨3

వ్యా. పెరుగు తినునప్పుడు నోటికి రుచికరముగ నుండును. జఠరాగ్నిని దీపింపజేయును. ఇంద్రియపుష్టిని శుక్రవృద్ధినిచేయును. శరీరమున జిడ్డునుకల్గించును. బలమును వృద్ధినొందించును. రసవిపాకముల పులుపుగ నుండును. ఉష్ణగుణము కల్గినది. వాతమును హరించును. మంగళకరమైనది. శరీరమును బలియజేయును.

'అమ్లపాకరసం' అని వాగ్భటులు చెప్పిరి, కావున నిచ్చట 'పాకేఽమ్లం' అనునది రసమునకు నుపలక్షణము.

పెరుగు నుపయోగింపదగినవిషయములు.

మూ పీనసే చాతిసారే చ శీతకే విషమజ్వరే,
అరుచౌ మూత్రకృచ్ఛ్రే చ కార్శ్యే చ దధి శస్యతే. ౨౨౭

వ్యా. పీనసము, అతిసారము, చలితోకూడినవిషమజ్వరము, అరుచి, మూత్రకృచ్ఛ్రము, శరీరకార్శ్యము, అనుసిరోగములయందు పెరుగు నుపయోగించుట చాల ప్రశస్తము. (రోచనమన తినుసమయముననే రుచి పుట్టినదియని యర్థము. కావుననే అరుచిని పోగొట్టునని 'అరుచౌ శస్యతే' అని చెప్పబడినది. బృంహణమన రోగములచే గల్గిన కృశత్వమును పోగొట్టునదియని యర్థము. స్వాభావికముగనే కృశించియుండు వారలకు పుష్టికరమని తెలియుటకై 'కార్శ్యే శస్యతే' అని చెప్పబడినది). మరియు 'రూక్షంతు గ్రహణీగదే' అనువాగ్భటవచనప్రకారము రూక్షముగ (జిడ్డు లేక) నుండు పెరుగును గ్రహణీరోగమున నుపయోగింపనగునని యెరుంగునది.

పెరుగు నుపయోగింపకూడని సమయములు.

మూ. శరద్గ్రీష్మవసన్తేషు ప్రాయశో దధి గర్హితం,
రక్తపిత్తకఫోత్థేషు వికారేష్వహితం చ తత్. ౨౨౮

వ్యా. శరత్-గ్రీష్మ-వసంతఋతువులయందు ప్రాయికముగ పెరుగు నుపయోగింపజనదు. మరియు రక్తపిత్తమునందును కఫప్రకోపమున గల్గినవ్యాధులయందును పెరుగు హితకరము కానేరదు.

మరియు వాగ్భటాచార్యులు—"నైవాద్యాన్నిశి, నైవోష్ణం, వసన్తోష్ణశరత్సు చ నాముద్గసూపం, నాఽక్షౌద్రం తన్నాఘృతసితోపలం. న చాఽనామలకం, నాపి నిత్యం నామన్దమన్యథా, జ్వరాసృక్పిత్తవీసర్పకుష్ఠపాణ్డుభ్రమప్రదం" అని చెప్పిరి. పెరుగును రాత్రులయందు భుజింపజనదు. వెచ్చజేసియు, పెసలపప్పు, తేనె, నెయ్యి, తెల్లచక్కెర ఉసిరికకాయలు, వీనితో జేర్పకయు భుజింప జనదు. ప్రతిదినంబును భుజింపజనదు.

జెప్పిన నియమము నుల్లంఘించి భుజించినచో జ్వరము, రక్తపిత్తము, విసర్పము, కుష్ఠము, పాండువు, భ్రమము, అనురోగముల కల్గించునని యర్థము.

— మస్తక-జాత-సర-మండముల గుణములు. —

మూ. త్రిదోషం మస్తకం, జాతం వాతఘ్నం దధి, శుక్రలః (శుక్రలం),
సరః, శ్లేష్మానిలఘ్నస్తు మణ్డః, స్రోతోవిశోధనః.　　　౨౨౮

వ్యా. (పాలను చక్కగకాచి తోడుబెట్టినవెంటనే చక్కగ పేరకయుండునట్టి (పేరిపేరకయుండు) పెరుగు మందకము). ఇయ్యది త్రిదోషముల ప్రకోపింపజేయును. (చక్కగపేరి ఘనీభవించి కొంచెము పులుపునుకలిసి తీపుకల్గినపెరుగు జాతమనబడును.) ఇయ్యది వాతమును హరించును. (పెరుగుపైని తేరియుండుస్నేహము (నెయ్యి) సరమన బడును). ఇయ్యది శుక్రమును వృద్ధిజేసి స్రవింపజేయును. మండము (పెరుగుమీది మీగడ (పరక) కఫవాతములను హరించును. స్రోతస్సులను శుభ్రపరచును. ఇచ్చట 'శుక్రలః' అనుపదముచేత శుక్రమును వృద్ధినందించి స్రవింపజేయునది యని యర్థము. ఈవిషయమునే 'వృష్యశ్శుక్రవివర్ధనః' అని సుశ్రుతులు చెప్పిరి.

'శుక్రలం' అనుపాఠమున 'దధి' అనుదానికి విశేషణ మగును.

మరియు దధిగుణముల చెప్పునపుడు సుశ్రుతమున "దధ్యాజం కఫపిత్తఘ్నం" అని యుపక్రమించి మేకపెరుగు మున్నగువానికి వేరువేరుగ గుణములు చెప్పబడినవి. విస్తరభీతిచే నిట వివరింపబడవయ్యె.

— తక్రగుణములు. —

మూ. శోఫార్శోగ్రహణీదోషమూత్రగ్రహోదరారుచౌ,
స్నేహవ్యాపది పాణ్డుత్వే తక్రం దద్యాద్గరేషు చ.　　　౨౨౯

వ్యా. శోఫము, అర్శోరోగము, గ్రహణీదోషము, మూత్రబంధము (కృచ్ఛ్రము) ఉదరరోగము, అరుచి, స్నేహపానముచే నైనవ్యాపత్తు, పాండురోగము, గరము (సర్పాదివిషము), వీనియందెల్ల మజ్జిగ నుపయోగింపదగును.

— నవనీతగుణము. —

మూ. సఙ్గ్రాహి దీపనం హృద్యం నవనీతం నవోద్ధృతం,
గ్రహణ్యర్శోవికారఘ్నం అర్దితాఽరుచినాశనమ్.　　　౨౩౦

వ్యా. క్రొత్తగతీయబడినవెన్న సంగ్రాహి (మలమూత్రాదుల బంధించును). అగ్నిని దీపింపజేయును. హృదయమునకు హితకరము. గ్రహిణిరోగమును, అర్శోరోగమును,

అర్దితవాతమును, అరుచిని హరించును. (ఇచ్చట 'నవోద్ధృతం, అనువిశేషణముచేత నూతనముగ పెరుగునుండి గ్రహింపబడిన వెన్నకు పైజెప్పినగుణములు కల్గియుండును, కాని ప్రాతవెన్న కీగుణములు బలవత్తరములుగ నుండునని భావము).

మూ. స్మృతిబుద్ధ్యగ్నిశుక్రౌజఃకఫమేదోవివర్ధనం,
వాతపిత్తవిషోన్మాదశోషాఽలక్ష్మీజ్వరాపహం. ౨౨౯
సర్వస్నేహోత్తమం శీతం మధురం రసపాకయోః,
సహస్రవీర్యం విధిభిర్ఘృతం కర్మసహస్రకృత్. ౨౩౦

వ్యా. ఘృతము (నెయ్యి) తక్కిన స్నేహద్రవ్యములలో నుత్తమముగ నుండును. శీతవీర్యంబును మధురరసవిపాకంబులును కల్గినది. స్మృతి (జ్ఞాపకశక్తి), బుద్ధి, జఠరాగ్ని, శుక్రము, ఓజస్సు, కఫము, మేదస్సు, వీనిని వృద్ధినొందించును. వాతపిత్తములు, విషము, ఉన్మాదము, ధాతుశోషము, అలక్ష్మి, జ్వరము, వీని నన్నింటిని హరించును. ఆయాద్రవ్యములజేర్చి సంస్కారవిశేషముచే సంస్కరింపబడిన ఘృతము అనేకవీర్యములు (శక్తులు) కలిగి పలుదెరంగులైన పనులజేయును.

ఇచ్చట నీవిషయము నెరుంగునది:—'ఘృతం యోగవాహి' అనుతంత్రాంతరమున జెప్పియుండుటంజేసి నెయ్యి యోగవాహియగును. యోగవాహియన—ఏద్రవ్యముతో నియ్యది జేర్పబడునో ఆద్రవ్యముయొక్కగుణమునకు దోడ్పడి దానిగుణము నధికముగ జేయునదియని యర్థము. అట్టియోగవాహిత్వము కల్గినది యగుటవలన ఆయాద్రవ్య సంబంధములచేతను, సంస్కారవిధానములచేతను అనేకవిధములైన శక్తులు కల్గియుండును. దానంజేసి యనేకకృత్యముల జేయ సమర్థముగ నుండును. ఈవిషయమునే "నాన్యః స్నేహస్తథా కశ్చిత్ సంస్కారమనువర్తతే" అని వచనాంతరము చాటుచున్నది. నేతి కిట్టియపూర్వశక్తి కలదనియే "సహస్రవీర్యం ......సహస్రకృత్" అని చెప్పబడియె.

ప్రాతనెయ్యిగుణము.

మూ. మదాపస్మారమూర్ఛాయశోషోన్మాదగరజ్వరాన్,
యోనికర్ణశిరశ్శూలం ఘృతం జీర్ణమపోహతి. ౨౩౧

వ్యా. ప్రాతనెయ్యి మదము (తిక్కయెత్తినట్లుండుట), అపస్మారము, మూర్ఛ, శోషము, ఉన్మాదము, విషము, జ్వరము, యోనిశూలము, చెవిపోటు, తలనొప్పి, అను రోగముల నన్నింటిని మాన్పును.

ఇచ్చట జీర్ణఘృతమన పదివత్సరముల కాలమునకు ముందటి ప్రాతనెయ్యి అని ఈవిషయము తంత్రాంతరమున నిట్లు చెప్పబడినది:—"పురాణం దశవర్షం

స్యాత్, ప్రపురాణమతః పరం" పదివత్సరకాలము గడచిన నెయ్యి పురాణమనియు, అంతకన్న నధికముగ గడచినది ప్రపురాణమనియు భావము. మరియు "యథా యథా జరాం యాతి గుణవత్స్యాత్తథా తథా" అని హారీతసంహితావచనమునుబట్టి నెయ్యి ప్రాతదియగుకొలది గుణోత్తరమగునని తెలిసెడి. "పరమేకాదశం ప్రాప్తం సర్వదోషహరం పరం, స్థితం వర్షశతం భూమౌ క్షేమ్య మిత్యపదిశ్యతే" అని తంత్రాంతరమున నున్నది. పదునొకండవ సంవత్సరమున (అంతకాలము ప్రాతదియైన) నెయ్యి మిగుల శ్రేష్ఠమై సర్వదోషహర మగుననియు, నూరువత్సరములకాలము భూమిలో నుంచబడిన నెయ్యి క్షేమమనబడుననియు నర్థము. ఇట్టి ప్రమాణములబట్టి నెయ్యి ప్రాతదియగుకొలది గుణాధికమగునని స్ఫుటమగుచున్నది.

మేకలుమున్నగువాని నేతిగుణములు.

మూ. సర్పింష్యజావి మహిషీ క్షీరవత్ స్వాని నిర్దిశేత్,

వ్యా. మేకలయొక్కయు, గొఱియలయొక్కయు, బఱ్ఱెలయొక్కయు నెయ్యి ఆయాజంతువులపాలకు వేరువేరజెప్పినగుణముల గల్గియుండును. (మేకనేతికి మేకపాల గుణంబును, గొఱ్ఱెనేతికి దానిపాలగుణంబును, గేదెనేతికి దానిపాలగుణంబును కల్గియుండునని భావము. ఏనుగు ఒంటెమున్నగువాని నేతికిని ఈన్యాయముననుసరించి వాని వాని పాలగుణము కల్గియుండునని యెరుంగునది. ఆజంతువులనెయ్యి వాడుకలోనుండుట యరుదగుటంజేసి తంత్రకారులు నిర్దేశింపరైరి.)

పీయూష-మోరట-కిలాటగుణములు.

మూ. పీయూషో మోరటం చైవ కిలాటాః వివిధాశ్చ యే.　　౨౩౨
దీప్తాగ్నీనాం అనిద్రాణాం సర్వ ఏ తే సుఖప్రదాః,
గురవ స్తర్పణా వృష్యాః బృంహణాః పవనాపహాః.　　౨౩౩

వ్యా. (అపుడు ఈనినయావు మున్నగువానిపాలు పీయూషము. (ఇదియే జున్నుపాలు), అట్టిక్రొత్తపాలు కాచినప్పుడు తేటగనుండక విరిగి జున్నువలె నగును, ఆరీతిగ నెంతకాలమగునో అంతదనుక నయ్యది మోరట మనబడును. పాలు విరిగి ముద్దగ నేర్పడిన క్షీరభాగము (జున్ను) కిలాటమనబడును.) పీయూషంబును, మోరటంబును, పలుదెరంగులైన కిలాటంబులును మిక్కిలి గురుత్వము కల్గియుండును. ఇయ్యవి మిక్కిలి తీవ్రమైన జాఠరాగ్ని కలవారికిని, నిదురలేని (పట్టని) వారికిని, సుఖకరములగును. తృప్తి నొందించును. వృష్యములగును. శరీరపుష్టి నిచ్చును. వాతమును హరించును.

పీయూషాదిలక్షణము తంత్రాంతరమున నిట్లున్నది:—

"క్షీరం సద్యః ప్రసూతాయాః పీయూషమితి సంజ్ఞితం, సప్తరాత్రాత్పరం క్షీరం అప్రసన్నం చ మోరటం" కిలాటలక్షణము తంత్రాతరమున భేదముగనున్నది. "స్వల్ప క్షీరో బహుస్తక్రః కిలాటస్స్వల్పశర్కరః" ఈవాక్యముల ననుసరించియే పైని వివరింపబడినది. అందు కొద్దిగ పాలును అధికముగ మజ్జిగను చేర్చి పేరబెట్టిన కిలాటము, మోరటమని పాఠాంతరము. విరిగినపాలలో ఘనభాగమును విడిచిన తేటనీరు మోరటము, ఇది వాగ్భటపాఠము.

తక్రపిండక (జున్ను) గుణము.

మూ. విశదా గురవో రూక్షా గ్రాహిణస్తక్రపిణ్డకాః,

వ్యా. తక్రపిండకములు విశదములుగను గురుత్వముకల్గినవిగను రూక్షగుణంబులు నైనవి. మలాదులను గట్టిపరచును.

తక్రపిండకమన—పచ్చిపాలలో మజ్జిగనైనను పెరుగునైనను కలిపి కాచినయెడ అందు పాలలో సారమంతయు ముద్దగ ఘనీభవించియు ద్రవమంతయు నీరుగ ఏర్పడు ఈసముదాయమునకు మజ్జిగ చేసైనది తక్రకూర్చిక యనియు, పెరుగుచేసైనది దధికూర్చిక యనియు చెప్పబడును. అందు నీరును వదలి ముద్దగనుండు ఘనరూపమైనది తక్రపిండమనబడును. ఈకూర్చికాలక్షణమునే తంత్రాంతరమున నిట్లు చెప్పిరి:—"దధ్నా సహపయః పక్వం యత్తత్స్యాత్ దధికూర్చికా, తక్రేణ పక్వం యత్ క్షీరం సా భవేత్తక్ర కూర్చికా" (పైని వివరింపబడినది).

క్షీరవర్గ సమాప్తి.

మూ. గోరసానామయం వర్గో నవమః పరికీర్తితః. ౨౩౪

ఇతి గోరసవర్గః.

వ్యా. ఇత్తెరంగున గోరసరూపమైన పాలుపెరుగు మజ్జిగ మున్నగువానివర్గమను నది తొమ్మిదియవది యగువర్గము వివరింపబడినది.

ఇచ్చట 'గోరసానాం' అనుచోట 'గవాదిరసానాం' అని ఆదిశబ్దము లుప్తనిర్దిష్టము. కావున మహిష్యాదిరసములును వివరింపబడినదియని యర్థము. రసశబ్దముచేత క్షీర వికారములైన దధితక్రాదు లన్నియు చెప్పబడును. లోకమునందును క్షీరవికారములనన్నిటిని గోరసమని చెప్పుట యలవాటు కలదు.

ఇది గోరసవర్గము సమాప్తము.

---

(౧౦) ఇక్షువర్గము.

చెరకు క్షీరమునకు సమానమైన గుణములుకల్గినది కావున క్షీరవర్గమును చెప్పిన పిదప ఇక్షువికారముల దెల్పువర్గము చెప్పబడును.

ఇక్షురసగుణము.

అథ ఇక్షువర్గః.—

మూ. వృష్యశ్శీతస్సరః స్నిగ్ధో బృంహణో మధురో రసః,
శ్లేష్మలో భక్షితస్యేక్షోః, యాన్త్రికస్తు విదహ్యతే. ౨౩౫

వ్యా. చెరకుతుంటను నోట నమలి రసమును మ్రింగిన నయ్యది వృష్యమగును. శీతవీర్యము. శరీరమున శీఘ్రముగ వ్యాపించుస్వభావము కల్గినది. స్నిగ్ధముగ నుండును. బలమును (పుష్టిని) కల్గించును. కఫమును వృద్ధినొందించును. అటుగాక యంత్రమునుండి (చెరకుగానుగనుండి) తీయబడినరసము విదాహమును (తాపమును) కల్గించును (విదాహమన జాఠరాగ్నిసంబంధముచేత పాకంబై పిత్తమును పేరేపించి చిరకాలమువరకు జీర్ణముకాకుండు గుణవిశేషమని యర్థము).

యంత్రముచే నిష్పన్నమైన యిక్షురసము విదాహియగుటకు కారణము హారీతమున నిట్లుచెప్పబడినది:—"వ్యాపిత్వాత్సుకుమారో హిరసో యన్త్రనిపీడితః, సౌక్ష్మ్యాత్స్పృష్టోఽనిలార్కాభ్యాం భృశం కాయే విదహ్యతే" చెరకురసము మిక్కిలి సుకుమారంబును సూక్ష్మగుణంబును నగును. కావున నయ్యది యంత్రనిపీడనముచేత సూర్యవాయుస్పర్శనమున విదాహగుణముకల్గియుండును. దానినుపయోగించినచో శరీరమునజేరి విదాహియగునని యర్థము. మరియు నీయాంత్రికరసమునకు విదాహిత్వము ప్రాయికము. కావుననే "మధూదరస్యేక్షురసస్య చైవ పానాచ్ఛమం గచ్ఛతి రక్తపిత్తం" అని రక్తపిత్తము శమనమునకై యిక్షురసపానము విహితము సంగతమగుచు. లేక రక్తపిత్తమున దంతపీడితేక్షురసపానము విధింపబడియెనని చెప్పనగును. కొందరు ఈదోషపరిహారమునకై "యాన్త్రికస్తు విదహ్యతే" అనుచోట శీఘ్రముగ పాకమునొందునని యర్థము చేసెదరు.

మరియు వాగ్భటాచార్యులు:—"సోఽగ్రే సలవణోదన్తపీడితశ్శర్కరాసమః" అని చెప్పిరి. చెరకుకొనయందు కొంచెముగ నుప్పు కలిసియుండుననియు, దంతపీడితమైన చెరకురసము చక్కెరతో సమానగుణంబగుననియు భావము.

పౌండ్రక-వాంశికేక్షుగుణములు.

మూ. శైత్యాత్ప్రసాదాన్మాధుర్యాత్ పౌండ్రకాద్వాంశకో వరః,

వ్యా. శైత్యము, ప్రసాదము (తేటనైయుండుట), తీపి, ఈమూడుగుణముల చేత పౌండ్రకమునకంటె వాంశికమనుచెరకు శ్రేష్ఠముగ నుండును. (ఈమూడుగుణములను పౌండ్రకమను చెరకున సామాన్యముగ నుండుననియు, అంతకన్న నధికముగ వాంశికమనుచెరకున నుండుననియు భావము) ఇది మూలానుసారముగ వ్యాఖ్యాతము.

వాగ్భటాచార్యు లిట్లు చెప్పిరి:—"తత్ర పౌణ్డ్రకః, శైత్యప్రసాదమాధుర్యైః వరః, తమనువాంశికః" శైత్యప్రసాదమాధుర్యములచేత పౌండ్రకము శ్రేష్ఠమనియు, అట్టిగుణములచేత పౌండ్రకమునకన్న వాంశికము తక్కువయనియు నర్థము. ఈయర్థమునే స్థిరపరచుచు సర్వాంగసుందరవ్యాఖ్యానమున "శైత్యాదిభిః పౌండ్రకాత్ వాంశికో హీనఇత్యర్థః" అని ముక్తకంఠముగ నుడివిరి. దీని ననుసరించి ప్రకృతగ్రంథమున "పౌండ్రకాత్ వాంశికః అవరః" అని విభజించుట సమంజసము.

బెల్లపుసామాన్యగుణములు.

మూ. ప్రభూతక్రిమిమజ్జాసృఙ్మేదోమాంసకరో గుడః. ౨౩౬

వ్యా. బెల్లము క్రిములు, మజ్జ, రక్తము, మేదస్సు, మాంసము, వీనిని మిక్కిలి వృద్ధి నొందించును.

క్షుద్రగుడాదిగుణములు.

మూ. క్షుద్రో గుడశ్చతుర్భాగత్రిభాగార్ధావశేషితః,
రసో గురుర్యథాపూర్వం, ధౌతః స్వల్పమలో గుడః. ౨౩౭

వ్యా. క్షుద్రగుడము (నల్లబెల్లము) నాల్గుభాగములు మిగులునట్లు కాచబడిన రసమునకన్న గురుత్వముకల్గియుండును. అయ్యదియు త్రిభాగములు (మూడుభాగములు) మిగలునట్లు కాచబడినరసమునకన్న గురుత్వముకల్గినది. త్రిభాగావశిష్టరంబును, అర్ధభాగావశేషితరసముకన్న గురుత్వము కల్గియుండును. చెరకురసమున మాలిన్యము కొద్దిగ నుండునట్లు పరిశుద్ధముచేయబడిన బెల్లము పైజెప్పినక్రిములు మున్నగువానిని స్వల్పముగ గల్గించును.

మత్స్యండికాదిగుణములు.

మూ. తతో మత్స్యణ్డికా ఖణ్డశర్కరా విమలాః పరం,
యథా యథైషాం వైమల్యం భవేచ్ఛైత్యం తథా తథా.

వ్యా. (పాకభేదముచే మత్స్యములయండముల బోలిన శర్కరావిశేషము మత్స్యండిక. ఖండశర్కర యన కల్కండ) పైజెప్పిన ధౌతగుడమునకన్న మత్స్యండికయు, దీనికన్న ఖండకల్కండయు, దీనికన్న చక్కెరయు నిర్మలముగ నుండును.

మరియుం ధౌతగుడము, మత్స్యండిక, ఖండశర్కరలు అను నీమూటిలో నిర్మలత్వ తారతమ్యము ననుసరించి శైత్యమాధుర్యాదిగుణములకును తారతమ్యముండును.(మత్స్యం డికకన్న కల్కండ శీతతరమనియుం, దానికన్న చక్కెర శీతతమమనియు భావము.)

శర్కరాభేదములగుణములు.

మూ. వృష్యాః క్షీణక్షతహితాః సస్నేహా గుడశర్కరాః,
కషాయమధురాశ్శీతాః సతిక్తా యాసశర్కరాః　　౨౩౯
రూక్షావమ్యతిసారఘ్నీ చ్ఛేదనీ మధుశర్కరా,
తృష్ణాసృక్పిత్తదాహేషు ప్రశస్తాః సర్వశర్కరాః.　　౨౪౦

వ్యా. బెల్లముచే నైనశర్కర (చక్కెర) ధాతువులు క్షీణించినవారికిని, ఉరః క్షతముకలవారికిని హితముగ నుండును. ఈచక్కెర స్నిగ్ధముగ నుండును. దూలగొండి కషాయపాకముచే చేయబడిన చక్కెర వగరును చేదును తీపియు కల్గియుండును. శీత వీర్యము. తేనెచే చేయబడిన చక్కెర రూక్షంబును, వమనములను అతిసారములను హరించును. మలాదుల ఛేదించును. తక్కినచక్కెరలు (ఉక్తానుక్తములగు) అన్నియు దప్పిని రక్తపిత్తమును తాపమును శమింపజేయును.

తేనెజాతిలో నాల్గుభేదములు.

మూ. మాక్షికం భ్రామరం క్షౌద్రం పౌత్తికం మధుజాతయః,
మాక్షికం ప్రవరం తేషాం విశేషాద్భ్రామరం గురు (మధు).

వ్యా. మాక్షికము, భ్రామరము, క్షౌద్రము, పౌత్తికము నని మధు (తేనె) జాతులు నాల్గువిధముల నుండు. అందు మాక్షికమను తేనె మిగుల శ్రేష్ఠము. భ్రామరమను నది తక్కినవానికన్న మిక్కిలి గురుత్వముకల్గినది.

పైజెప్పిన మాక్షికాదిభేదములు ఉత్పత్తిభేదమునుబట్టి కల్గినవి. ఎట్లులన:— పింగళవర్ణములైన తేనెటీగలు మక్షికములు; వానిచే నానాజాతులపుష్పములనుండి మక రందమును తెచ్చి చేర్చబడినతేనె మాక్షికము. భ్రమరముల (తుమ్మెదల)చేత జేర్చబడినది భ్రామరము. స్వల్పములుగనుండు తేనెటీగలచే గూర్పబడినది క్షౌద్రము. పింగళవర్ణములై మిక్కిలి పెద్దవియగు తేనెటీగలు పుత్తికములు, (ఇవియే కొండయీగలు). వీనిచే గూర్ప బడినతేనె పౌత్తికము. (దీనిని కొండతేనె యనియుం నందురు).

మరియు వాగ్భటులు సంగ్రహమున "భ్రామరం పైత్తికం క్షౌద్రం మాక్షికం తద్యథోత్తరం" అనువాక్యమున పౌత్తికమనుదానిని పైత్తికమని చెప్పిరి. అష్టాంగసంహిత

యందును పైత్తికమనియే యున్నది. (మధుశర్కరా ప్రస్తావవశమున మధుగుణము లిచ్చుట జెప్పబడినవని యెరుంగునది).

మాక్షికాదిమధుభేదములవర్ణములు.

మూ. మాక్షికం తైలవర్ణం స్యాత్ ఘృతవర్ణం తు పౌత్తికం,
క్షౌద్రం తు కపిలం విద్యాత్ శ్వేతం భ్రామరముచ్యతే. ౨౮౨

వ్యా. పైజెప్పిన మధుజాతులలో మాక్షికము తైలవర్ణముగను, పౌత్తికము నేతి రంగుకల్గియుం, క్షౌద్రము కపిల (పింగళ) వర్ణముగను, భ్రామరము శ్వేతవర్ణముగను నుండును.

తేనెగుణములు.

మూ వాతలం గురు శీతం చ రక్తపిత్తకఫాపహం,
సన్ధాతృ చ్ఛేదనం రూక్షం కషాయమధురం మధు. ౨౮౩

వ్యా. తేనె వాతమును ప్రకోపింపజేయును. గురుత్వంబును చల్లదనంబును కల్గినది. రక్తపిత్తమును కఫమును హరించును. విరిగిన యవయవముల నతుకజేయును. మలమును భేదించును. రూక్షగుణంబును కొంచెము వగరుతోగూడిన మధురరసంబును కల్గియుండును

మరియు "చక్షుష్యం ఛేది తృట్ శ్లేష్మవిషహిధ్మాస్రపిత్తనుత్, మేహకుష్ఠ క్రిమిచ్ఛర్ది శ్వాసకాసాఽతిసారనుత్, వ్రణశోధనసన్ధానరోపణం వాతలం మధు" అని వాగ్భటులుచెప్పిరి. ఈవచనముచేత తేనె నేత్రమునకు హితకరమనియుం, దప్పి, విషము, ఎక్కిళ్లు, ప్రమేహము, కుష్ఠము, క్రిమిరోగము, వాంతి, శ్వాసకాసములు, అతిసారము అను నీరోగముల హరించుననియుం, వ్రణముల శుభ్రపరచి మాన్పుననియుం తెలిసెడి. (ఈచెప్పబడినవి తేనెసామాన్యములు.)

భ్రామరాదిమధుగుణములు వేరువేరుగ వాగ్భటులచే అష్టాంగసంగ్రహమున నిట్లు చెప్పబడినవి:—"భ్రామరం తర్పణం స్వాదు త్రిదోషం పైత్తికం విదుః, వరం చ గుర్వభిష్యన్ది క్షౌద్రం రూక్షం మనాగ్గురు. మాక్షికం లఘుపవనం మధురం శస్యతే వ్రణే" భ్రామరము తృప్తిని కల్గించును. మధురముగ నుండును. పైత్తికము (పౌత్తికము) త్రిదోషముల వృద్ధినందించును. క్షౌద్రము శ్రేష్ఠమై తక్కినవానికన్న గురువుగ నుండును. కఫమును వృద్ధిజేయును. మాక్షికము రూక్షంబును స్వల్పముగ గురువునై వాతమును వృద్ధినొందిం

చును. అని యర్థము. అష్టాంగసంహితయందును ఇత్తెరంగుననే విశేషగుణములు చెప్ప బడినవి.

తేనెకు ఉష్ణసంబంధనిషేధము.

మూ॥ హన్యాన్మధూష్ణం, ఉష్ణార్తమథవా సవిషాఽన్వయాత్,

వ్యా. తుమ్మెదలచే (తేనెటీగలచే) పలుదెరంగులైన పుష్పములనుండి యందలి పూదేనెను తెచ్చి యొక్కచోట చేర్పబడును. అదియే తేనె యని చెప్పబడును. కావున తేనెను చేర్చు కీటములును, తేనెకు తృప్తికారణములైన నానావిధపుష్పంబులును ముఖ్య కారణములగును. అట్టికారణములైన కీటములును పుష్పములును విషముతో కూడినవి యగును. అట్టి విషసంబంధమువలన విషమునందలి యుష్ణగుణమునకు విరుద్ధమైన స్వభావముమాత్రము తేనెకును సంబంధించును. కావున తేనెకు అగ్ని మున్నగువాని సంబంధముచే వేడిగ నున్నపుడు అయ్యది విషతుల్యమై మనుజుని చంపును. ఇంతియేకాక ఉష్ణముచే బీడింపబడిన మనుజుని గూడ పైజెప్పినకారణముచే తేనె చంపును అని యర్థము. ("మధు, ఉష్ణం, హన్యాత్. సవిషాన్వయత్వాత్; అథవా ఉష్ణార్తం హన్యాత్, సవిషాన్వయత్వాత్." అని రెండువాక్యములుగ సమన్వయము చేయవలెను. "విషాః (విషయుక్తకీటాః), అన్వయాః (ఉత్పత్తిస్థానాని), యస్యతత్—సవిషాన్వయం మధు, తస్మాత్కారణాత్." అని విగ్రహము చేసి యన్వయించవలెను. ఈయన్వయఫలితార్థమే పైని వివరింపబడినది.) ఈవిషయమునే వాగ్భటాచార్యులు "ఉష్ణముష్ణార్తముష్ణే చ యుక్తం చోష్ణైర్నిహన్తి తత్" అని యుపదేశించిరి. తేనెనుకాచి యుపయోగించినను, ఉష్ణపీడితున కుపయోగించినను, ఉష్ణములగు దేశకాలాదులయం దుపయోగించినను, లేక ఉష్ణములగు నాహారాదిపదార్థములతో జేర్చి యుపయోగించినను విషతుల్యమై చంపునని యర్థము. విషము ఉష్ణముగ నుండువానిస్పర్శను నెంతమాత్రమును సహింపజాలదు. అట్టిసంబంధము కల్గినప్పు డుత్కటమై తప్పక చంపును. అట్టి విషవస్తుసంబంధమును గల్గిన తేనెయందును ఉష్ణాసహత్వగుణము సంక్రమించును అని ముఖ్యముగ నెరుంగునది.

మరియు కొన్నిసమయములయం దుష్ణ మధూపయోగమును వాగ్భటు లిట్లు చెప్పిరి:—"ప్రచ్ఛర్దనే నిరూహే చ మధూష్ణం న నివార్యతే, అలబ్ధపాకమాశ్వేత తయోర్యస్మాన్నివర్తతే" వమనవిధియందును నిరూహవస్తియందును కాచబడిన తేనె నుపయోగించినను అయ్యది పాకము జెందుటకుముందుగనే శీఘ్రముగ బైట వెడలును; కావున వమననిరూహములయందు కాచబడిన తేనె నుపయోగించినను ప్రత్యవాయము లేదని యర్థము.

తేనెను స్వల్పముగ నుపయోగించుట హితమనుట.

మూ. గురురూక్షకషాయత్వాత్ శైత్యాచ్చాల్పం హితం మధు ౨౪౪

వ్యా. మఱియుం తేనె గురుత్వంబును రూక్షంబును వగరును శీతగుణంబును కల్గియుండుటవలన దానిని స్వల్పముగ పుచ్చుకొనిన హితకరమగును. (అధికముగ నుపయోగించినచో గురుత్వముకల్గినది యగుటవలన జీర్ణము కాదు. రూక్షకషాయశీతత్వములు కల్గినదియగుటంజేసి వాతమును మిక్కుటముగ ప్రకోపింపజేయును; కావున స్వల్పపరిమాణముగ సేవించినయెడ హితకరమగునని భావము.)

తేనె యజీర్ణమైనచో కష్టతమమనుట.

మూ నాఽతః కష్టతమం కిఞ్చిత్ మధ్వామాత్ తద్ధి మానవం,
ఉపక్రమవిరోధిత్వాత్ సద్యో హన్యాద్యథా విషం. ౨౪౫
ఆమే సోష్ణా క్రియా కార్యా సా మధ్వామే విరుధ్యతే,
మధ్వామం దారుణం తస్మాత్సద్యో హన్యాద్యథా విషం. ౨౪౬

వ్యా. భుజింపబడిన ఆహారాదిపదార్థములు జీర్ణముగాక యజీర్ణావస్థనొందినపుడు జీర్ణమగుటకై ఉష్ణవీర్యముగ నుండు నౌషధాదుల నుపయోగించుట సమంజసమైన చికిత్స యగును. తేనెను అధికముగ త్రాగుటచే నయ్యది జీర్ణముగాక యామావస్థ నొందినపుడు ఉష్ణవీర్యమైన చికిత్స జేసినచో విరుద్ధమగును. (ఉష్ణవీర్యమైన పదార్థములకును తేనెకును విరోధమగుటంజేసి అట్టిచికిత్స విరుద్ధమై మహానర్థము ననుభవించుననిభావము). శీతవీర్యమైనచికిత్స తేనెకు హితము; అయ్యది యామదోషమును వృద్ధినొందించును. కావున శీతక్రియచేయ వలనుపడదు. ఇత్తెరంగున చికిత్స విరుద్ధముగనుండుటంజేసి తేనె యజీర్ణమైనచో నయ్యది మిక్కిలి క్రూరమై తగినచికిత్స కవకాశ మియ్యక చంపజూచును. కావున తేనె యజీర్ణమునకంటె వేరొండుకష్టములేదు. అట్టితేనెయజీర్ణము మిక్కిలి క్రూరమైనది. అయ్యది విషమునుబోలె మానవుని అతిశీఘ్రముగనే చంపునని యర్థము.

తేనెకు యోగవాహిత్వము.

మూ. నానాద్రవ్యాత్మకత్వాచ్చ యోగవాహి పరం మధు,

వ్యా. తేనె పై వివరింపబడినరీతిగ నానావిధములైనపుష్పముల రసాదిరూపమై యుండుటవలన యోగవాహి యగును. నానావిధము లైనపుష్పములు పలుదెఱంగులైన రసాదుల గల్గియుండును. దానిసారమగు తేనెయు నానాద్రవ్యస్వరూపమై నానావిధ

గుణములు కల్గియుండవలసి వచ్చును. కావున తేనె యేద్రవ్యముతో జేర్చి యుప యోగింపబడునో అట్టి ద్రవ్యముయొక్క గుణాదులు కల్గియుండును. ఇదియే యోగ వాహిత్వము.)

ఇచ్చట చకారమువలన ప్రభావమునంజేసియు తేనె యోగవాహి యగునని యర్థము. తేనె యోగవాహి యగుటంజేసి తనయందలి రసవీర్యాదుల నతిక్రమించిన ప్రభావవిశేషముచేత వమనద్రవ్యముతో జేరినప్పుడు వమనకరంబును, ఆస్థాపనౌషధ ముతో జేరినపుడు ఆస్థాపనంబును, వృష్యరసాయనాదుల జేరినపుడు తత్తత్కార్య నిర్వాహకంబు నై యుండునని భావము.

మరియు తేనె యోగవాహి యైనను రూక్షకషాయగుణాధికము లైనవానిసంబం ధము ప్రధానముగ కల్గియుండునుకావున వాతమును ప్రకోపింపజేయును. దానంజేసి స్నేహమునకై యుపయోగింపంజనదు.

మరియు "నవీనం గుర్వభిష్యన్ది విద్యాజ్జీర్ణమతోఽన్యథా" అని యష్టాంగసంహితా వాక్యముచేత క్రొత్తతేనె గురుత్వమును కఫమును కల్గించుననియు, ప్రాతది తేలికయై కఫహార మగుననియు తెలిసెడి.

ఇక్షువర్గసమాపనము.

మూ. ఇతీక్షువికృతిప్రాయో వర్గోఽయం దశమో మతః.　　౨౪౭

ఇతి ఇక్షువర్గః.

వ్యా. ఇత్తెరంగున నిక్షువికారమైన గుడశర్కరాదులను ప్రధానముగగల యిక్షు వర్గమనునది పదియవవర్గము వివరింపబడియెనని యర్థము.

(ఇచ్చట 'ఇక్షువికృతిప్రాయః' అనుటవలన యవాసశర్కర మున్నగునవి ఇక్షు వికృతి కాకున్నను వానిని వివరించినది విరుద్ధము కాదని యెరుంగునది.)

ఇది యిక్షువర్గము.

---

(౧౧) కృతాన్నవర్గము.

ఆహారమునకు సంబంధించిన శూకశింబీధాన్యాదిగుణములు వివరింపబడినవి. అట్టి ధాన్యాదులకు సంస్కారవిశేషమునం గల్గుగుణాదుల వివరించుటకై కృతాన్నవర్గము చెప్పబడును:—

పేయాగుణము.

మూ. క్షుత్తృష్ణాగ్లానిదౌర్బల్యకుక్షిరోగవినాశినీ,
స్వేదాగ్నిజననీ పేయా వాతవర్చోఽనులోమనీ. ౨౪౮

వ్యా. ("సిక్థైర్విరహితో మణ్డః పేయా సిక్థసమన్వితా, ఘనసిక్థా విలేపీ స్యాత్ యవాగూర్విరళద్రవా" అనువచనప్రకారము మెతుకులు లేకుండునట్లు కాచబడినగంజి మండము. కొంచెముగ మెతుకులుండునట్లు కాచబడినగంజి పేయ. మెతుకులు మెండుగ నుండునట్లు కాచబడినగంజి విలేపి. మిక్కిలిద్రవమై తేటగ కాచబడినగంజి యవాగువు నని చెప్పబడును).

పేయ యనుగంజి ఆకలిని, దప్పిని, బడలికను, బలహీనమును, కుక్షిలోసంభవించు రోగములను ధ్వంసముజేయును. ఒడలిపై జెమటను అగ్నిదీప్తిని పుట్టించును. అపానవాతమును పురీషమును అనులోమముగ వెడలింపజేయును.

విలేపిగుణము.

మూ. తర్పణీ గ్రాహిణీ లఘ్వీ హృద్యా చాపి విలేపికా,

వ్యా. విలేపి యనుగంజి తృప్తినొందించును. మలమును నిరోధించును. తేలికగ జీర్ణమగును. హృదయమునకు హితకరము.

మండగుణము.

మూ. మణ్డస్తు దీపయత్యగ్నిం వాతం చాప్యనులోమయేత్. ౨౪౯
మృదూకరోతి స్రోతాంసి స్వేదం సంజనయత్యపి,
లఙ్ఘితానాం విరిక్తానాం జీర్ణే స్నేహే చ తృష్యతాం. ౨౫౦
దీపనత్వాల్లఘుత్వాచ్చ మణ్డస్స్యాత్ప్రాణధారణః,

వ్యా. మండమనుగంజి అగ్నిని దీపింపజేయును. వాతము ననులోమముగ సంచరింపజేయును. స్రోతస్సుల మృదువుగ జేయును. శరీరముపై చెమటబుట్టించును. ఇయ్యది లంకణము జేసినవారికిని, విరేచనముల జేసికొనినవారికిని, స్నేహపానముజేసినపుడు అట్టి స్నేహము జీర్ణమైనవారికిని, దప్పిగొనినవారికిని, ఇయ్యది అగ్నిని దీపింపజేసి తేలికగ జీర్ణమగుటవలన మిక్కిలి ప్రాణధారకమగును.

లాజపేయ, లాజమండగుణములు.

మూ. లాజపేయా శ్రమఘ్నీ తు క్షామకణ్ఠస్య దేహినః   ౨౫౧
తృష్ణాఽతీసారశమనః ధాతుసామ్యకరశ్శివః,
లాజమణ్డోఽగ్నిజననః దాహ (గ్రాహి) మూర్ఛానివారణః.

వ్యా. (లాజ (పేలాల) కణము లుండునట్లు పక్వముచేయబడినగంజి లాజ యగును.) ఇయ్యది శ్రమమును హరించును. కంఠస్వరము హీనమై యుండువారికి హితకరమగును.

(పేలాలను చేర్చి కాచి మెతుకులులేకయుండునట్లు పక్వముచేయబడిన పేలాల గంజి లాజమండ మనబడును.) ఇయ్యది దప్పిని అతిసారమును శమింపజేయును. వ్యత్యస్తముగ నుండు ధాతువులను సమస్థితికి దెచ్చును. (అట్టి ధాతుసామ్యమును చెడనీయక కాపాడును.) జఠరాగ్నిని కల్గించును. తాపమును మూర్ఛను నివర్తింపజేయును. (మలమును గట్టిపరచును).

సంస్కరింపబడిన లాజమండగుణము.

మూ. మన్దాగ్నివిషమాగ్నీనాం బాలస్థవిరయోషితాం,
దేయశ్చ సుకుమారాణాం లాజమణ్డస్సుసంస్కృతః.   ౨౫౩
క్షుత్పిపాసాసహః పథ్యః శుద్ధానాం చ మలాపహః.

వ్యా. పైజెప్పిన లాజమండమునందు దనియాలు పిప్పళ్లు మున్నగువానిని జేర్చి సంస్కరించినచో నయ్యది యగ్ని మందగించినవారికిని, బాలవృద్ధులకును, స్త్రీలకును, సుకుమారులకును ఇయ్యదగియుండును. మరియు నియ్యది ఆకలిదప్పుల నణచును. శోధనచికిత్స జేసికొనినవారికి కొంచెముగ మలము చిక్కియుండువారలకును అట్టిమలలేపమును హరించును. మిక్కిలి పథ్యమైయుండును

ఇచ్చట శోధనచికిత్సచేత చక్కగ దోషములు హరించినవారికిని దోషలేశము చిక్కియున్నయెడ దానిని నివర్తింపజేసి పథ్యముగ నుండునని "శుద్ధానాం చ మలాపహః" అనువాక్యముచే జెప్పబడినది. కొందరు "శుద్ధానాం-ఈషచ్ఛుద్ధానాం మలాపహః" అని యర్థముజేసి శోధనచికిత్సచే కొంచెముగ శుద్ధమై మలశేషమున్నపుడు అట్టి మలమును హరించునది యని చెప్పెదరు. "కఫపిత్తే విశుద్ధేఽల్పే మద్యపే వాతపైత్తికే, తర్పణాదిక్రమః కార్యః పేయాఽభిష్యన్దయేద్ధితాన్" అను వచనాంతరముచేత అల్ప

శుద్ధియందు తర్పణాదిక్రమముగ విధానము యుక్తముగాని పేయాదిక్రమము అట్టి దోషము శేషమునందు చేయదగదని నిషేధింపబడినది కావున "ఈషచ్ఛుద్ధానాం మలాపహాః" అని చెప్పుట సమంజసము కాదు. ఈవివరణము చక్రదత్తవ్యాఖ్యానమున నున్నది.

సంస్కరింపబడినమండము.

మూ॥ శృతః పిప్పలిశుణ్ఠిభ్యాం యుక్తో లాజాఽమ్లదాడిమైః ౨౫౪
మణ్డస్సన్దీపయత్యగ్నిం వాతం చాప్యనులోమయేత్,

వ్యా. పేలాలకు దానిమ్మపులుపుకు శుంఠిపిప్పళ్లను జేర్చి కాచబడినమండము అగ్నిని దీపింపజేయును. వాతమును అనులోమముగ సంచరింపజేయును

సంస్కృతమండమును తంత్రాంతరమున నిట్లు చెప్పిరి:—"లాజాయ్యస్సైన్ధవకణా ధాన్యనాగరదాడిమైః, యుక్తో విమృదితః పూతో మణ్డస్సంస్కృత ఉచ్యతే. నిర్ద్రవ్యా ప్రాకృతా పేయా తక్రదాడిమతణ్డులైః" పేలాలు, సైంధవలవణము, దనియాలు, శుంఠి, దానిమ్మరసము వీనినన్నిటిని జేర్చి నీళ్లుబోసి చక్కగ కాచి పిసికి వడగట్టబడినది సంస్కృతమండమనియు, శుంఠి పిప్పళ్లు మున్నగుద్రవ్యముల జేర్పక మజ్జిగను, దానిమ్మ పులుపును, బియ్యమును జేర్చి కాచబడినగంజి సామాన్యముగ పేయయనియు నర్థము.

మరియు మండపేయాదులకు లాఘవతారతమ్యమును వాగ్భటు లిట్లుచెప్పిరి:— "మణ్డపేయవిలేపీనా మోదనస్య చ లాఘవం, యథాపూర్వం శివః తత్ర మణ్డో వాతానులోమనః" మండము, పేయ, విలేపి, ఓదనము (అన్నము) అను నీనాల్గిటిలో ముందునకు ఒకటికన్న నొకటి (అన్నమునకంటె విలేపియు, దానికంటె పేయయు, దానికన్న మండంబును) లఘువుగ నుండునని యర్థము.

ఓ ద న గు ణ ము లు.

మూ. సుధౌతః ప్రస్రుతస్స్విన్నః సన్తప్తశ్చౌదనో లఘుః. ౨౫౫
భృష్టతణ్డులమిచ్ఛన్తి గతశ్లేష్మామయేష్వపి,
అధౌతః ప్రస్రుతః స్విన్నః శీతశ్చాప్యోదనో గురుః. ౨౫౬
(తథా పర్యుషితశ్చైవ ఖరః పిచ్ఛిల ఏవ చ)

వ్యా. బియ్యమును నీళ్లుబోసి చక్కగ కడిగి మెత్తగ నుడికినపిమ్మట గంజివార్చి దానియావిరియందే చక్కగ పక్వముకానిచ్చినయన్నము తేలికగ నుండును. బియ్యము

వేచి పక్వముచేయబడిన యన్నము విషమునందును కఫవ్యాధులయందు నుపయోగింప దగియుండును. నీళ్లు బోసి కడగక చక్కగ నుడకబెట్టి పక్వముజేసి గంజివార్చబడిన యన్నంబును, చల్లబడినయన్నంబును గురుత్వము కల్గియుండును.

ఇచ్చట 'సన్తప్తః' అనగా నుడికినపిమ్మట దానియావిరియంతే మరల చక్కగ పక్వమైనదని యర్థము. చల్లబడినయన్నమును మరల పక్వముచేసినచో నయ్యది వ్యతిరేకమగును. "వివర్జయేత్ స్థిరం శీతమన్నముష్ణీకృతం పునః" అనువాక్యాంతరముచేత చల్లబడి మరల వెచ్చజేయబడిన యన్నము నిషిద్ధము. 'స్విన్నః' అనుపదమునకు ధాన్యము నుడికించి దానిబియ్యముచే చేయబడిన (ఉప్పిడిబియ్యముచే సిద్ధమైన) యన్నమని కొందరు చెప్పెదరు. ఇచ్చట "తథా పర్యుషితశ్చైవ ఖరః పిచ్ఛిల ఏవ చ" అని అధిక పాఠము కొన్నిప్రతులలో నున్నది. రాత్రి గడచినయన్నంబును, చక్కగ పక్వము కాక బిరుసుగ నుండు అన్నంబును, అధికముగ నుడికి (చిమిడి) జిగటగనుండు అన్నంబును గురుత్వము కల్గినదని యర్థము.

మాంసశాకాదుల జేర్చి సిద్ధముచేయబడిన యన్నముగుణము.

మూ. మాంసశాకవసాతైలఘృతమజ్జఫలౌదనాః,

బల్యాః సన్తర్పణా హృద్యా గురవో బృంహయన్తి చ. ౨౫౭

వ్యా. మాంసము, కాయగూరలు, వస, తైలము, నెయ్యి, మజ్జ, పండ్లు వీనిని కూడచేర్చి సిద్ధముచేయబడిన యన్నము బలమును కల్గించును. తృప్తినందించును. హృదయమునకు హితకరమగును. గురుత్వము కల్గియుండును. శరీరపుష్టి నిచ్చును.

మాషాదులచేర్చి పక్వమైన యన్నముగుణము.

మూ. తద్వన్మాషతిలక్షీరముద్గసంయోగసాధితాః,

వ్యా. మరియు ఉద్దిపప్పు, నువ్వులు, పాలు, పెసలపప్పు వీనిలో దేనినైన జేర్చి పక్వముచేయబడిన యన్నంబును పైజెప్పిన బల్యాదిగుణముల గల్గియుండును

కుల్మాషగుణము.

మూ. కుల్మాషా గురవో రూక్షా వాతలా భిన్నవర్చసః ౨౫౮

వ్యా. (యవలపిండిలో వేడినీళ్లు పోసి యావిరిచే కొద్దిగ నుడికించి యాపిష్టమును పడలపలె జేసిన నయ్యవి కుల్మాషము లనబడును.) అయ్యవి గురుత్వంబును రూక్షగుణంబును కల్గియుండును. వాతమును వృద్ధిజేయును. పురీషమును భేదించును.

స్విన్నభక్ష్యములగుణములు.

మూ. స్విన్నభక్ష్యాస్తు యే కేచిత్ సౌప్యగోధూమయావకాః,
భిషక్ తేషాం యథాద్రవ్యం ఆదిశేద్గురులాఘవమ్. ౨౪౯

వ్యా. పప్పుదినుసులనైనను గోధుమపిండినైనను యవలపిండినైనను అపూపములవలె జేసి యావిరిచే నుడికింపబడిన భక్ష్యములు, ఆయాద్రవ్యములకు గల్గిన గురుత్వమైనను లఘుత్వమైనను కల్గియుండునని వైద్యుడు నిర్ణయించునది.

ఇచ్చట "యథాద్రవ్యం గురు లాఘవం" అని నియమించుటచేత లాజలు మున్నగువానికి ప్రకృతిద్రవ్యము నపేక్షింపక సంస్కారవిశేషమునంజేసి గురుత్వాది గుణవిశేషములు సంభవించునటుల సౌప్యాదిభక్ష్యములకు సంస్కారవిశేషమున గుణాంతరము సంభవించక దానిప్రకృతిద్రవ్యములకుం గలగుణములే కల్గియుండునని యెఱుంగునది. (స్విన్నమన ఒకపాత్రలో నీళ్లుబోసి వానెనగట్టి దానిపైనునిచి మూసి యానీటియావిరిచే నుడికింపబడినది యని యర్థము. అయ్యవి కుడుములు ఉండ్రాళ్లు మున్నగునవి.)

అకృతకృతయూషాదిగుణతారతమ్యము.

మూ. అకృతం కృతయూషం చ తనుం సంస్కారికం రసం,
సూపమమ్లం అనమ్లం చ గురుం విద్యాద్యథోత్తరం. ౨౫౦

వ్యా. ("అస్నేహ లవణం సర్వం అకృతం కటుకైర్వినా, విజ్ఞేయం లవణస్నేహకటుకైః సంస్కృతం కృతం" అను తంత్రాంతరవచనము ననుసరించి నెయ్యి మున్నగు చమురులను, ఉప్పును, కారమును జేర్పక పక్వముజేయబడిన పెసరకట్టు మున్నగునది అకృతయూషమనియు, లవణస్నేహకటుకముల జేర్చి సంస్కరించి సిద్ధముచేయబడినది కృతయూషమనియుం దెలిసెడి. మరియు మాంసమును స్వల్పముగ జేర్చి పలుచగ పక్వముచేయబడిన మాంసరసము 'తను' అనియు, మాంసము నధికముగ జేర్చి సంస్కరింపబడి చిక్కనైయుండు మాంసరసము సంస్కారికమనియు చెప్పబడును.)

అకృతయూషము, కృతయూషము, తనుమాంసరసము, సంస్కారికమాంసరసము, పులుపుజేర్చి పక్వముచేయబడిన సూపము (పుల్లనిపప్పు), పులుపుజేర్పక పక్వముచేయబడిన సూపము (తియ్యనిపప్పు), ఇవి యొకదానికన్న నొకటి యధికముగ గురుత్వము కల్గియుండును.

మరియు "పిశితేన రసస్తత్ర యూషో ధాన్యైః ఖలః ఫలైః, మూలైశ్చ తిలకల్కామ్ల ప్రాయః కామ్బలికః స్మృతః. జ్ఞేయాః కృతాఽకృతాస్తేతు స్నేహాదియుత

వర్జితాః, అల్పమాంసాదయః స్వచ్ఛా దకలావణికాః స్మృతాః" అను తంత్రాంతరవచనము చేత రసయూషాదిస్వరూపము చెప్పబడినది. మాంసమును చేర్చి సంస్కరించి చేయబడిన ద్రవరూపమైనది రసమనియు, పెసలపప్పు మున్నగు ధాన్యములజేర్చి ద్రవరూపముగ జేయబడినది యూషమనియు, ఫలములను మూలములనుజేర్చి పక్వముజేయబడిన ద్రవరూపపదార్థము ఖలమనియు, నువ్వులపిండిని పులిచింత మున్నగువానిజేర్చి చేయబడినది కాంబలికమనియు, అయ్యవి స్నేహాదులజేర్చి సిద్ధముజేయబడినవి కృతములనియు, అట్టి సంస్కారములేనివి అకృతములనియు, స్వల్పముగ మాంసముజేర్చినది దకలావణికమనియు నర్థము. ఇంకయు వీనిభేదములు విస్తరభీతిచే నిట వివరింపబడదయ్యె.

సత్తుపిండి (పేలపిండి) గుణములు.

మూ. సక్తవో వాతలా రూక్షా బహువర్చోఽనులోమినః,
తర్పయన్తి నరం సద్యః పీతాః సద్యోబలాశ్చ తే.　　౨౬౧

వ్యా. సత్తుపిండి (పేలపిండి) రూక్షగుణమును కల్గినది. వాతమును వృద్ధినొందించును. పురీషము నధికముగజేసి యనులోమముగ వెడలించును. ఈసత్తుపిండిని ద్రవమున జేర్చి త్రాగినచో వెంటనే (వాజీకరణమునుబోలె) బలమును కల్గించును. తృప్తినొందించును.

ఇచ్చట "పీతాః" అని చెప్పుటవలన సత్తుపిండిని మజ్జిగ మున్నగు ద్రవపదార్థముతో జేర్చి త్రాగవలెగాని ముద్దజేసి తినకూడదని తెలిసెడి. "సద్యోబలాః" అనుటవలన తాత్కాలికబలకరముగాని కాలాంతరమునకు బలహానిచేయునని యూహింపదగియున్నది. తంత్రాంతరమున "సక్తూనాం ద్రవతాయోగా ల్లఘుత్వ్ యస్యవలేహికా" అని ద్రవముతో యోగముననే గుణాధిక్యము చెప్పబడినది.

మరియు సక్తూపయోగమున కొన్నివిశేషముల వాగ్భటాచార్యు లిట్లు చెప్పిరి:—"నోదకాన్తరితా నద్విః ననిశాయాం న కేవలాన్, న భుక్త్వా న ద్విజైశ్ఛిత్వా సక్తూ నద్యాన్నవా బహూన్" వేపుడుబియ్యపు (పేల) పిండిని త్రాగునప్పుడు నడుమ నీళ్లు త్రాగజనదు. దానిని రెండుపూటలు తినదగదు. రాత్రికాలమునందును భోజనానంతరంబును తినదగదు. ఉదకము మున్నగు ద్రవపదార్థముల జేర్పక పిండిమాత్రము తినకూడదు. పిండిని ఉండలుజేసి పండ్లతో నమలి తినజనదు. అధికముగ తినకూడదు.

వరిపేలపిండిగుణము.

మూ. మధురా లఘవశ్శీతాః సక్తవశ్శాలిసమ్భవాః,
గ్రాహిణో రక్తపిత్తఘ్నాః తృష్ణాచ్ఛర్దిజ్వరాపహాః.　　౨౬౨

వ్యా. వరిబియ్యముతో చేయబడు పేలపిండి మధురముగను లఘువుగను చల్లదనము గల్గినదిగ నుండును. మలముల నిరోధించును. రక్తపిత్తమును హరించును. దప్పిని వాంతిని జ్వరమును హరించును.

గ్రాహియన తంత్రాంతరమున నిట్లు చెప్పబడినది:—"భేది తత్పిణ్డితాన్ భావాన్ శకృదాదీన్ భినత్తి యత్, విపరీతమతో గ్రాహి తచ్చ స్తమ్భనముచ్యతే" ఉండలు కట్టి ద్రవము లేకయుండు పురీషాదులను వేరుపరచి భేదించునది భేది యనబడును. దానికి విరుద్ధముగ పురీషాదుల బంధించునది గ్రాహి. ఇదియే స్తంభనమునని యర్థము. భేదిగ్రాహి అనుస్థలములయందెల్ల నీలక్షణము నెరుంగునది.

యవాపూప-యావకవాట్యగుణములు.

మూ. హాన్యాద్వ్యాధీన్ యవాపూపో యావకో వాట్య ఏవ చ,
ఉదావర్తప్రతిశ్యాయ కాసమేహగళగ్రహాన్. ౨౬౩

వ్యా. యవలపిండిచే చేయబడిన అపూపములు(అప్పములు)ను,యవలను వేయించి చేయబడిన యన్నమును, ఈరెండును ఉదావర్తము, ప్రతిశ్యాయము (పీనసము), దగ్గు, ప్రమేహము, గళగ్రహము (కుత్తుక పట్టియుండుట), అను నీవ్యాధులను హరించును.

వేపుడుబియ్యపుగుణము.

మూ. ధానాసంజ్ఞాస్తు యే భక్ష్యాః ప్రాయస్తే లేఖనాత్మకాః,
శుష్కత్వాత్తర్షణాశ్చైవ విష్టమ్భిత్వాచ్చ దుర్జరాః. ౨౬౪

వ్యా. ధానలు (వేపుడుబియ్యము) ప్రాయికముగ మలాదుల లేఖనముచేయును. అయ్యవి శుష్కము లగుటంజేసి దప్పిని కల్గించును. మలమును బంధించును. దానంజేసి కష్టముగ జీర్ణమగును.

కొన్ని భక్ష్యవిశేషములగుణములు.

మూ. విరూఢధానాశ్శష్కుల్యః మధుక్రోడాః సపిణ్డకాః,
పూపాః పూపలికాద్యాశ్చ గురవః పైష్టికాః పరం. ౨౬౫

వ్యా. మొలకలెత్తినయవల వేయించి చేయబడిన వేపుడుబియ్యము, శష్కులి (చక్కిలములు), మధుక్రోడములు, పూపములు, పూపలికములు ఇవి మున్నగు పిష్టవికారములైన భక్ష్యములు మిక్కిలి గురుత్వము కల్గియుండును.

మధుక్రోడాదిస్వరూపము తంత్రాంతరమున నిట్లు చెప్పబడినది:—"విమర్ద్య సమితాచూర్ణం మృదుపాకం గుడాన్వితం, ఘృతావగాహే గుటికాం వృతాం పక్వాం సకేసరాం. సౌగన్ధికాధివాసాం చ కుర్యాత్పూపలికాం బుధః, స ఏవ ఖణ్డసంయావః సితామ్రాతకపూరితః, మాతులుఙ్గ త్వచా చైవ వేష్టితో మధుశీర్షకః" గోధుమపిండిని చక్కగ మర్దనముచేసి బెల్లము (చక్కెర)తో జేర్చి మృదుపాకముగ పక్వముజేసి కుంకుమపువ్వు పచ్చకప్పురముకల్పి యుండలుజేసి నేతిలోముంచి దానిని (ఆపూర్ణమును) గోధుమపిండిలో పొదిగి అప్పములవలె తట్టి నేతిలో కాల్చిన నయ్యది పూపలికము లనబడును. అదియే ఖండసంయావమనియు చెప్పబడును. (సొజ్జెఅప్పములు). పైజెప్పిన పూర్ణమున చక్కెరను మామిడిపండ్లగుంజును పొదిగి మాదీఫలముల పైతోలుచే గప్పి పక్వముచేసిన మధుశీర్షక మనబడును. (ఇది పూర్ణముబూరెల బోలియుండును). ఇదియే మధుక్రోడములని చక్రదత్తవ్యాఖ్యలో నున్నది. సపిండకములు సుహియలు, పూపములు అప్పములలో జేరినవి.

ఫలాదిసంస్కృతభక్ష్యముల గుణవిశేషములు.

మూ. ఫలమాంసవసాశాకపలలక్షౌద్రసంస్కృతాః,
భక్ష్యాః వృష్యాశ్చ బల్యాశ్చ గురవో బృంహణాత్మకాః. ౨౬౬

వ్యా. పండ్లు, మాంసము, వస, శాకములు, పలలము (నువ్వులపిండి), తేనె, వీనిని చేర్చి సంస్కరింపబడిన భక్ష్యములు వృష్యంబులును, బలకరంబులును, గురుత్వము చేయునవియు, శరీరపుష్టికరంబులును నగును.

వేశవారము, పాలపోళీలు మున్నగువానిగుణములు.

మూ. వేశవారో గురుస్స్నిగ్ధః బలోపచయవర్ధనః,
గురవస్తర్పణా వృష్యాః క్షీరేక్షురసపూపకాః. ౨౬౭
సగుడాస్సతిలాశ్చైవ సక్షీరక్షౌద్రశర్కరాః,
వృష్యా బల్యాశ్చ భక్ష్యాస్తు తే పరం గురవః స్మృతాః. ౨౬౮

వ్యా. వేశవారము గురుత్వంబును స్నిగ్ధత్వంబును కల్గినది. శరీరమునకు బలమును పుష్టిని వృద్ధినొందించును. పాలయందైనను చెరకురసమునందైనను భావనచేయబడిన (నానబెట్టబడిన) పూపకములు (పూరీలు ఇవి పాలపోళీలు మున్నగునవి) గురుత్వమును చేయును. తృప్తినొందించును. వృష్యములు (శుక్రవర్ధకములు) అగును. మరియు

బెల్లము, నువ్వులు, పాలు, తేనె, చక్కెర వీనిని చేర్చి చేయబడినభక్ష్యములు వృష్యంబులును, బలకరంబులును నగును. అయ్యవి తక్కిన భక్ష్యములకన్న మిక్కిలి గురుత్వము కల్గియుండును.

"క్షీరేక్షురసపూపకాః" అనుచోట క్షీరప్రధానంబులును, ఇక్షురసప్రధానంబులు నైన పూపకములని యర్థము. సక్షీర అనుచోట క్షీరము అప్రధానముగ కలిసిన భక్ష్యములని యర్థము. కావున పునరుక్తముకాదు. మరియు వేశవారస్వరూపము తంత్రాంతరమున నిట్లు చెప్పబడినది:—"మాంసం నిరస్థి సుస్విన్నం పునర్దృషదపేషితం, పిప్పలీఖణ్డమరిచ గుడసర్పిస్సమన్వితం, ఐకత్థ్యం విపచేత్సమ్యక్ వేశవార ఇతి స్మృతః" ఎముకలు లేక మెత్తగనుండు మాంసమును ఆవిరిచే నుడికించి మరల రాతిపైనునిచి మెత్తగ నూరి అందు పిప్పళ్లు, మిరియములు, బెల్లము, నెయ్యి వీనికలిపి అన్నిటి నేకముగ జేర్చి చక్కగ నుడికించిన నయ్యది వేశవారమని చెప్పబడును.

కొన్ని భక్ష్యవిశేషముల గుణనిర్ణయము.

మూ. సస్నేహాః స్నేహసిద్ధాశ్చ భక్ష్యా వివిధలక్షణాః,
గురవస్తర్పణాః వృష్యాః హృద్యా గోధూమికా మతాః ౨౬౯
సంస్కారాల్లఘవస్సన్తి భక్ష్యా గోధూమపైష్టికాః,
ధానాపర్పటపూపాద్యాః తాన్ బుద్ధ్వా నిర్దిశేత్తథా. ౨౭౦

వ్యా. గోధుమనూకలో చక్కెర నెయ్యి చేర్చి చేయబడిన రవలడ్డు మున్నగు భక్ష్యంబులును, నేతిలో కాల్చబడిన గోధుమలచేనైన భక్ష్యంబులును గురుత్వముచేయును. తృప్తినొందించును. శుక్రమును వృద్ధినందించును. రుచ్యంబులును (హృదయమున కనుకూలంబులును) నగును. మరియు గోధుమపిండిచే చేయబడిన కొన్ని భక్ష్యవిశేషంబులును, ధానలు (వేపుడుబియ్యము)ను, పర్పటకములు (అప్పడములు)ను, పూరీలు మున్నగునవియు సంస్కారవిశేషమునంజేసి లఘుత్వము కల్గియుండును. వానినెల్ల సంస్కారద్రవ్యవిశేషములను, ప్రకృతిద్రవ్యభేదమును చక్కగ గమనించి తత్తదుచితముగ గుణవిశేషమును నిర్ణయింపనగును.

అటుకులగుణములు.

మూ. పృథుకా గురవో భృష్టాన్ భక్షయేదల్పశస్తు తాన్,
యావా విష్టభ్య జీర్యన్తి సరసా భిన్నవర్చసః. ౨౭౧

వ్యా. వరిధాన్యముచే చేయబడిన అటుకులు గురుత్వచేయును. (కావున) వానిని మరల వేయించి కొద్దిగ తినవలెను. యవలచే చేయబడిన యటుకులు కడుపులో గడబిడ చేసి జీర్ణమగును. మరల వేచకుండునటుకులు పురీషమును భేదించును.

సూప్యాదిభక్ష్యవిశేషములగుణములు.

మూ. సూపాన్నవిక్రుతా భక్ష్యా వాతలా రూక్షశీతలాః,
సకటుస్నేహలవణా నల్పశో భక్షయేత్తు తాన్. ౨౭౨

వ్యా. పెసలు మినుములు మున్నగు పప్పుదినుసులచేనైనను, అన్నముచేనైనను చేయబడిన భక్ష్యములు రూక్షగుణంబును శీతవీర్యంబును కల్గియుండును. వాతమును వృద్ధిచేయును. కావున వానిలో కారమును నేతిని ఉప్పును జేర్చి తినవలెను.

మృదుపక్వ - స్థూల - కఠినభక్ష్యములగుణములు.

మూ. మృదుపాకాశ్చ యే భక్ష్యాః స్థూలాశ్చ కఠినాశ్చ యే,
గురవస్తే వ్యతిక్రాన్తపాకాః పుష్టిబలప్రదాః. ౨౭౩

వ్యా. పూర్తిగ కాలక పచ్చియుండునట్లు కాల్చబడిన భక్ష్యంబులును, స్థూలంబులును కఠినంబులు నైన భక్ష్యంబులును గురుత్వము కల్గించి చిరకాలమునకు జీర్ణించును. శరీరపుష్టిని బలమును చేయును.

అనుక్తభక్ష్యముల గుణనిర్ణయము

మూ. ద్రవ్యసంయోగసంస్కారం ద్రవ్యమానం పృథక్తథా,
ద్రవ్యాణామదిశేద్బుద్ధ్వా యథాస్వం గురులాఘవం. ౨౭౪

వ్యా. గుణములను ప్రత్యేకముగ నిర్దేశించి చెప్పబడని నానావిధభక్ష్యములకును వానియందు జేర్పబడిన ద్రవ్యవిశేషములను, సంస్కారవిశేషములను, అందు జేర్పబడిన ద్రవ్యములకు సంబంధించి వేరువేరు ప్రమాణమును చక్కగ గమనించి అట్టి ద్రవ్య - సంస్కార-పరిమాణానుసారముగ నెట్టి గురులాఘవగుణము లేర్పడునో అట్టి గుణములను ఆయాభక్ష్యములకు నిర్ణయింపనగునని యర్థము.

(కొన్నిభక్ష్యములకు ద్రవ్యసంయోగమునుబట్టియు, కొన్నిటికి సంస్కారవిశేషమునుబట్టియు గురులాఘవముల నిర్ణయింపనగును. అనేకగుణములు కలద్రవ్యము లనేకములు భక్ష్యవిశేషమున జేరినపుడు వానిభాగములపరిమితిని గమనించి యేది యధికముగ బలాధికముగ నుండునో అట్టి ద్రవ్యమునుబట్టి గుణనిర్ణయము చేయవలెనని భావము.)

విమర్దక (భక్ష్యవిశేష) గుణము.

మూ. నానాద్రవ్యైస్సమాయుక్తైః పక్వామక్లిన్నభర్జితైః,
విమర్దకో గురుర్హృద్యో వృష్యో బలవతాం హితః. ౨౭౫

వ్యా. పక్వములు, పచ్చిదియు, తడిసినవియు, వేచబడినవియు నైన నానా ద్రవ్యములచే చేయబడిన విమర్దకమను భక్ష్యవిశేషము గురుత్వము చేయును. హృదయమునకు రమ్యముగ నుండును. శుక్రమును వృద్ధినందించును. మిక్కిలి బలముకలవారికి హితకరమగును.

(ఈశ్లోకము ప్రాచీనముద్రితప్రతిలో గానరాదు. వ్యాఖ్యాతయు నేమియుం కనపరచలేదు. సర్వాంగసుందరములో నరుణదత్తు డుదాహరణరూపముగ గనపరచెను. గాని "తంత్రాంతరే" అని పేరూరు లేక చెప్పెను.)

రసాలగుణము.

మూ. రసాలా బృంహణీ వృష్యా స్నిగ్ధా బల్యా రుచిప్రదా.

వ్యా. రసాలయను పానకవిశేషము బలియజేయును. శుక్రవృద్ధిచేయును. స్నిగ్ధముగ నుండును. బలమును రుచిని కల్గించును.

రసాలాస్వరూపము తంత్రాంతరమున నిట్లున్నది:— "సచాతుర్జకాజాజిసగుడార్ద్రకనాగరం, రసాలా స్యాచ్ఛిఖరిణీ సంఘుష్టం సరసం దధి" మీగడతో గూడిన పెరుగు చేతితో చక్కగ చిలికి అందు చాతుర్జాతమును (ఏలకులు, లవంగాలు, దాల్చిని చెక్క, నాగకేసరములు), జీలకర, బెల్లము, అల్లము, శుంఠి వీనినన్నిటిని చేర్చిన నయ్యది రసాల, శిఖరిణి యనియు చెప్పబడును.

బెల్లముకలిపిన పెరుగుగుణము.

మూ. స్నేహనం తర్పణం హృద్యం వాతఘ్నం సగుడం దధి. ౨౭౬

వ్యా. బెల్లమును జేర్చిన పెరుగు శరీరమును స్నిగ్ధముగ జేయును. తృప్తినొందించును. హృదయమునకు హితకరము. (మనోజ్ఞము), వాతమును హరించును.

ద్రాక్ష, ఖర్జూరపుపండు మున్నగువాని పానకములగుణములు.

మూ. ద్రాక్షాఖర్జూరకోలానాం గురు విష్టమ్భి పానకం,
పరూషకాణాం క్షౌద్రస్య యచ్చేక్షువికృతిం ప్రతి ౨౭౭
తేషాం కట్వమ్లసంయోగాః పానకానాం పృథక్పృథక్,
ద్రవ్యమానం చ విజ్ఞాయ గుణకర్మాణి చాదిశేత్. ౨౭౮

వ్యా. ద్రాక్షపండ్లరసము, ఖర్జూరపుపండ్లరసము, కమ్మరేగుపండ్లరసము వీనిచే చేయబడిన పానకములు గురుత్వముచేయును. మలబద్ధకముచేయును. మరియు ఈతపండ్ల పానకంబును, తేనెపానకంబును, చెరుకు రసవికారములగు బెల్లము చక్కెర మున్నగు వాని పానకంబులును పైజెప్పిన గుణములగల్గియుండును. అట్టి పానకములయందు పులుపును కారమును జేర్చినయెడ ఆయాద్రవ్యముల సంయోగమును ఆద్రవ్యముల పరిమాణమునుబట్టి తత్తదనుగుణముగ గుణకర్మాదుల నెరుంగునది.

రాగ - షాడబములగుణము.

మూ. కట్వమ్లస్వాదులవణాః లఘవో రాగషాడబాః,
ముఖప్రియాశ్చ హృద్యాశ్చ దీపనాః భక్తరోచనాః. ౨౭౯

వ్యా. రాగములు, షాడబములు, అనుపానకభేదములు కారము పులుపు తీపి ఉప్పును కలిసియుండును. తేలికగ జీర్ణమగును. నోటికి చాల యింపుగ నుండును. మనోహరములై హృదయమున కనుకూలంబులును నగును. అగ్నిని దీపింపజేయును. అన్నము చక్కగ రుచించును.

రాగషాడబముల స్వరూపములు తంత్రాంతరమున నిట్లున్నది.—"క్వథితం తు గుడోపేతం సహకారఫలం నవం, తైలనాగరసంయుక్తం విజ్ఞేయో రాగషాడబః" "సితారుచకసిద్ధార్థైః సవృక్షామ్లపరూషకైః, జమ్బూఫలరసైర్యుక్తో రాగో రాజికయాన్వితః" నీళ్లతో బెల్లమును తియ్యమామిడిపండ్లను చేర్చి చక్కగ కాచి యారసమున తైలమును శుంఠిని చేర్చిన నయ్యది రాగషాడబ మనబడును. (ఇది యొక పద్ధతి) చక్కెర,మాదీఫలములరసము, (లేక సౌవర్చలలవణము), తెల్లావాలు, వృక్షామ్లము (చింతపండు) చిట్టీతపండు, నేరేడుపండ్లరసము వీని నన్నిటిని జేర్చి పక్వముజేసి ఆవాలతిరుగబోతపెట్టిన నయ్యది రాగ మనబడును. (ఇది రెండవపద్ధతి) ఇందు మొదటిపద్ధతిలో రాగషాడబ మని యొకటిగనే తెలిసెడి. రెండవపద్ధతిలో రాగమనునది మాత్రము చెప్పబడినది. ఈపక్షమున షాడబ మనునది వేరుగ నుండవలెను. "షాడబస్తు మధురామ్లద్రవ్యకృతః" అని చక్రదత్తవ్యాఖ్యానమున నున్నది.

మామిడిపండ్లు మున్నగువాని లేహములగుణములు.

మూ. ఆమ్రామలకలేహాశ్చ బృంహణా బలవర్ధనాః,
రోచనాస్తర్పణాశ్చోక్తాః స్నేహమాధుర్యగౌరవాత్ ౨౮౦

వ్యా. మామిడిపండ్లరసముచేతను ఉసిరికకాయలరసముచేతను చేయబడిన లేహములు (అట్టిరసమున చక్కెర కలిపి ముద్దగ నుండునట్లు చేయబడినలేహములు) శరీర

పుష్టిని బలమును వృద్ధినొందించును. రుచి పుట్టించును. తృప్తి నందించును. అయ్యది స్నిగ్ధములై మాధుర్యంబును గురుత్వంబును కల్గియుండుటంజేసి బృంహణాదిక్రియల జేయునని భావము.

అనుక్తలేహముల గుణకర్మములనిర్ణయము.

మూ. బుద్ధ్వా సంయోగసంస్కారం ద్రవ్యమానం చ తచ్ఛ్రితం,
గుణకర్మాణి లేహానాం తేషాం తేషాం తథా వదేత్. ౨౮౧

వ్యా. పైని జెప్పబడిన లేహములలో నేయేలేహమున నేయేద్రవ్యము లెంతెంత మాత్రము జేర్పబడునో, ఆయాద్రవ్యములయొక్క గుణములను, ద్రవ్యపరిమాణమును చక్కగ గమనించి తత్తదనుసారముగ గుణములను వానికృత్యములను నిర్ణయింపవలెనని భావము.

శుక్త - ఆసుతగుణములు.

మూ. రక్తపిత్తకఫోత్క్లేది శుక్తం వాతానులోమనం,
కన్దమూలఫలాద్యం చ తద్వద్విద్యాత్తదాసుతం. ౨౮౨

వ్యా. ("యన్మస్త్వాదిశుచౌ భాణ్డే సగుడక్షౌద్రకాంజికం, ధాన్యరాశౌ త్రిరాత్రస్థం శుక్తం చుక్రం తదుచ్యతే" మీగడ మున్నగువానియందు బెల్లమును తేనెను కాంజికమును (పులిగంజిని) కలిపి, పరిశుద్ధమైన యొకకుండలో బోసి మూడురాత్రులు ధాన్యరాశియం దునిచిన నయ్యది శుక్తమనియు చుక్రమనియు చెప్పబడును.) అట్టి శుక్తమున నూరవేయబడిన కందమూలఫలాదులు ఆసుతము) పైజెప్పినశుక్తంబును, అందూరబెట్టబడిన కందమూలఫలాదులును రక్తపిత్తమును కఫమును రేపెట్టును. వాతమును అనులోమముగ జేయును. "తద్వద్విద్యాత్తదాసుతం" అనుటచేత ఏద్రవ్యముచే సిద్ధమైనశుక్తమునందు కందమూలఫలాదు లూరవేయబడునో, అట్టిశుక్తమునకు నైసర్గికములగు గుణాదులు ఆయాఆసుతములకును కల్గును, కాని కందమూలాదులకు నైసర్గికములైన గుణాదు లుండవని భావము.

శాండాకీగుణములు.

మూ శాణ్డాకీ చాసుతం చాన్యత్ కాలామ్లం రోచనం లఘు,

వ్యా. (ముల్లంగియాకు ఆవకూర ఈరెంటిని చేర్చి కషాయముబెట్టి అందు నల్లజీలకర, ఆవాలు చేర్చి తిరుగబోతబెట్టి పైజెప్పినరీతిగ పులియబెట్టిన నయ్యది శాండాకి యనబడును.) శాండాకియు ఇతరద్రవ్యములతో సంధానముచేయబడి అమ్లద్రవ్యముల సంబంధములేకయే తనంతనే పులిసినదియు రుచిని బుట్టించును. తేలికగ జీర్ణమగును.

శాండాకీస్వరూపము తంత్రాంతరమున నిట్లున్నది.—"శాండాకీ రాజికా యుక్తాత్ స్యాన్మూలికదళద్రవాత్, సర్షపస్య రసైర్వాపి శాలిపిష్టకసంయుతాత్" దీని వివరణమే పైని చెప్పబడినది.

కృతాన్నవర్గసమాప్తి.

మూ. విద్యాద్వర్గం కృతాన్నానాం ఏకాదశతమం భిషక్.　　౨౮౩

ఇతి కృతాన్నవర్గః.

వ్యా. ఇత్తెరంగున కృతాన్నవర్గమను పదునొకండవవర్గమును వైద్యవరు డెరుంగునది. (పాకాదిక్రియలచే రూపాంతరమునొందిన మండపేయాద్యాహారపదార్థములు కృతాన్నములు. వానివర్గము కృతాన్నవర్గము పదునొకండవది యని యర్థము.)

ఇచ్చట నీనిర్ణయము నెరుంగునది.—శూకశింబి మున్నగుధాన్యాదివర్గములలో జెప్పినయాహారపదార్థములను సంస్కారాదిక్రియలంజేసి రూపాంతరము నొందించిన యాహారద్రవ్యము కృతాన్నము. అయ్యది భక్ష్యభోజ్యలేహ్యపేయాదిరూపభేదములు కల్గియుండును. అట్టికృతాన్నములవర్గము (సముదాయము) నుద్దేశించి గుణకర్మాదులు వేరువేరుగ పైవర్గమున వివరింపబడినవి. అందు శూకశింబి మున్నగువర్గములలో నాయా ద్రవ్యములకు వేరువేరగుణాదులు చెప్పబడినవి. కృతాన్నవర్గములో మండపేయాదులకు వేరువేరుగ గుణకర్మాదులు చెప్పబడినవి. ఈవర్గమున జెప్పినగుణకర్మాదులలో కొన్ని సంస్కారవిశేషమున కల్గునవి. కొన్ని వానికి ప్రకృతిభూతమగుద్రవ్యము నాశ్రయించి యుండునవి. అందు ప్రకృతిభూతద్రవ్యగుణంబులును, సంస్కారాదివిశేషమున గల్గిన గుణంబులును అనుగుణంబులైయున్నచో అట్టిమండపేయాదులు వానికి నియమితకృత్యములను పూర్తిగ జేయనోపును అటుగాక కృతాన్నద్రవ్యమునకన్న దానిప్రకృతిభూత ద్రవ్యగుణము విరుద్ధముగ నున్నయెడ అట్టిపేయాదులకు విధించినగుణములు స్వల్పములై వానికృత్యముల స్వల్పముగనే జేయును. కావున నింతమాత్రముననే ధాన్యాది వర్గములకు జెప్పినగుణాదు లెపుడును వ్యర్థములని భ్రమింప గూడదు. (రక్తశాల్యాది ప్రకృతిభూతద్రవ్యములకు దానగల్గుమండపేయాదులకు గుణైక్యమున్నచో నవి స్వకృత్యమును పూర్తిగజేయ సమర్థమగుననియు, అటుగాక మండపేయాదిగుణములకు విరుద్ధ గుణములు వానిప్రకృతిభూతద్రవ్యమున గల్గియుండునేని, అట్టియాహారద్రవ్యమునకు సంస్కారవశమున గల్గినగుణకృత్యములు స్వల్పముగ నుండుననియు ఫలితార్థము.)

ఇది కృతాన్నవర్గము.

(౧౨) ఆహారయోగివర్గము

ఆహారమున కుపయోగింపదగిన వర్గగుణాదుల జెప్పినపిమ్మట అట్టియాహారమున జేర్పబడు (సంస్కారవిశేషమున జేర్పబడు) ద్రవ్యము గణము వివరింపబడును.

నువ్వులనూనెగుణములు.

మూ. అథ ఆహారయోగివర్గః—

కషాయానురసం స్వాదు సూక్ష్మముష్ణం వ్యవాయి చ,
పిత్తలం బద్ధవిణ్మూత్రం న చ శ్లేష్మాభివర్ధనం ౨౮౪
వాతఘ్నేషూత్తమం బల్యం త్వచ్యం మేధాగ్నివర్ధనం,
తైలం సంయోగసంస్కారాత్ సర్వరోగాపహం మతం. ౨౮౫
తైలప్రయోగాదజరాః నిర్వికారాః జితశ్రమాః,
ఆసన్నతిబలాః సఙ్ఖ్యే దైత్యాధిపతయః పురా. ౨౮౬

వ్యా. నువ్వులనూనె వగరు ననురసముగను తీపి ప్రధానరసముగను కల్గియుండును. (సూక్ష్మగుణమును శరీరమునందలి సూక్ష్మరంధ్రములయందును వ్యాపించు స్వభావమును) కల్గినది. ఉష్ణవీర్యము. వ్యవాయి (శరీరమున తొలుతనే వ్యాపించి పిమ్మట జీర్ణమగు స్వభావముకల్గినది). పిత్తమును వృద్ధినందించును. మలమూత్రముల బంధించును. కఫమును వృద్ధినందించక సమస్థితి నుంచును. వాతహరద్రవ్యములలో నయ్యది యుత్తమము. బలకరము. అభ్యంజనమువలన చర్మమునకు హితకరము. బుద్ధికౌశలమును జఠరాగ్నిని వృద్ధినొందించును. ఇయ్యది వస్త్వంతరసంయోగముచేతను, లేక పానరూపమైనసంయోగమునను,సంస్కారము (ఓషధుల జేర్చి పాకము జేయుట) వలనను, పలుతెరంగులైనరోగముల నన్నింటిని హరించును. మరియు మున్ను దేవాసురయుద్ధమున రాక్షసులు తైలము నుపయోగించుటచే ముదిమిని బాసి రోగరహితులై యుద్ధశ్రమమును సరకుజేయక బలాధికులై జయమునొందిరి. (కావున నియ్యది మిగుల శ్రేష్ఠమని భావము.)

ఇచ్చట త్వచ్యమన నభ్యంగనముచే చర్మమునకు హితకరమని యర్థము. పానము చేత చర్మమునకు హితకరము కాక దోషకరమని యెరుంగునది. ఈయభిప్రాయము చేతనే 'త్వగ్దోషకృదచక్షుష్యం' అని వాగ్భటాచార్యులు చెప్పిరి. దీనివ్యాఖ్యానమున "తథా త్వగ్దోషకృత్, పానాఖ్యాసేన త్వచం దూషయతి" అని వచించిరి.

ఆముదపుగుణము.

మూ. ఏరణ్డతైలం మధురం గురు శ్లేష్మాభివర్ధనం,
వాతాసృగ్గుల్మహృద్రోగజీర్ణజ్వరహారం పరం. ౨౮౭

వ్యా. ఆముదము మధురరసము కల్గినది. గురుత్వముకల్గి కఫమును వృద్ధినొందించును. వాతరక్తమును, గుల్మరోగమును, హృద్రోగమును, జీర్ణ (ప్రాతబడిన) జ్వరమును హరించును.

ఆవనూనెగుణము.

మూ. కటూష్ణం సార్షపం తైలం రక్తపిత్తప్రదూషణం,
కఫశుక్రానిలహారం కణ్డూకోఠవినాశనం ౨౮౮

వ్యా. ఆవనూనె కారంబును ఉష్ణవీర్యంబును కల్గినది. రక్తపిత్తమును కల్గించును. కఫమును శుక్రమును వాతమును హరించును. దురదను దద్దులను పోగొట్టును.

చారపప్పునూనెగుణము.

మూ. ప్రియాలతైలం మధురం గురు శ్లేష్మాభివర్ధనం,
హితమిచ్ఛన్తి నాత్యౌష్ణ్యాత్ సంయోగే వాతపిత్తయోః.

వ్యా. చారపప్పునుండి తీయబడిననూనె మధురముగ నుండును. గురుత్వము చేయును. కఫమును వృద్ధినొందించును. ఇయ్యది మిక్కిలి యుష్ణముగాక (సమోష్ణముగ) నుండుటంబట్టి వాతపిత్తములు రెండును కలిసినవ్యాధియందు హితకరమని చెప్పెదరు.

అగసినూనెగుణము.

మూ. ఆతస్యం మధురామ్లం తు విపాకే కటుకం తథా,
ఉష్ణవీర్యం హితం వాతే రక్తపిత్తప్రకోపనం ౨౯౦

వ్యా. అగసినూనె మధుర, అమ్లరసంబును, కటువిపాకంబును, ఉష్ణవీర్యంబును కల్గినది. వాతమున నిది హితకరము, రక్తపిత్తముల ప్రకోపింపజేయును. మరియు "ఉమాకుసుమ్భతైలం చ త్వగ్దోషకఫపిత్తకృత్" అను వాగ్భటవచనము ననుసరించి అగసినూనెయు కుసుమనూనెయు చర్మరోగముల గల్గించునని తెలిసెడి.

కుసుమలనూనెగుణము.

మూ. కుసుమ్భతైలముష్ణం చ విపాకే కటుకం గురు,
విదాహి చ విశేషేణ సర్వరోగప్రకోపనం. ౨౯౧

వ్యా. కుసుమనూనె ఉష్ణవీర్యంబును కటువిపాకంబును కల్గినది. గురుత్వమును జేయును. విదాహిగుణము కల్గినది. ఇయ్యది యన్నిరోగములను విశేషముగ ప్రకోపింపజేయును.

అనుక్తతైలముల గుణకర్మనిర్ణయము.

మూ. ఫలానాం యాని చాన్యాని తైలాన్యాహారసన్నిధౌ,
యుజ్యన్తే గుణకర్మభ్యాం తాని బ్రూయాద్యథాఫలం. ౨౯౨

వ్యా. మరియు పైనివివరింపకుండు నితరములైనతైలములకు ఆహారవిషయమున నేయేఫలములకు నేయేగుణకర్మములు తగియుండునో, అట్టిఫలాదులవిత్తనములచే నీతైలములకును ఆయాఫలములగుణము కల్గియుండునని యెరుంగునది.(ఆయాఫలములకు జెప్పినగుణములే ఆయాఫలముల విత్తనములచేనైన చమురులకును ఉండునని భావము.)

ఇచ్చట 'ఫలానాం' అనుపదము సారమునకు నుపలక్షణము కావున శ్రీగంధము దేవదారు మున్నగు చేవకొయ్యలవలన బుట్టుతైలములును, పాలమడ్డి సాంబ్రాణి మొదలగు జిగురులవలన బుట్టుతైలములును ఆయాతైలముల కుత్పత్తికారణములైనద్రవ్యముల గుణములు కల్గియుండునని యర్థము.

ఇచ్చట తైలమన "తిలేభ్యో భవం తైలం" అనువ్యుత్పత్తిచేత యోగరూఢముగ నువ్వులనూనె యని యర్థము. అట్లున్నను అట్టి నువ్వులనూనెతో సమానగుణములు కల్గియున్న ఏరండాదిస్నేహములైన ఆముదము ఆవనూనె మున్నగు చమురుజాతులన్నియు తైలమని చెప్పబడును. ('అగ్నిర్మాణవకః' అన్నచోట బ్రహ్మచారి అగ్ని కాకున్నను, పారిశుద్ధ్యాదిగుణములసాదృశ్యమునుబట్టి అగ్నిశబ్దముచే జెప్పబడునట్లు తైలము (నువ్వులనూనె)నందలి వాతహరత్వాదిగుణములు తక్కినవానియందును ఉండుటంబట్టి గౌణవృత్తి నవలంబించి ఏరండతైలము, సర్షపతైలము ఇత్యాదివ్యవహారము కల్గినదని భావము.) ఈయర్థమునే సుశ్రుతాచార్యులు ఇట్లు చెప్పిరి:—"యావన్తః స్థావరాః స్నేహాః సమాసాత్పరికీర్తితాః, సర్వే తైలగుణాః జ్ఞేయాః సర్వే చానిలనాశనాః" స్థావరస్నేహము(నూనె ఆముదము మున్నగునవి) లన్నియు వాతహరములై తైలగుణము కల్గియుండునని భావము. మరియు "నిష్పత్తేస్తద్గుణత్వాచ్చ తైలత్వమితరేష్వపి" అనియు సుశ్రుతులు చెప్పిరి.

మజ్జవసలగుణములు.

మూ. మధురో బృంహణో వృష్యో బల్యో మజ్జా తథా వసా,
యథాసత్వం తు శైత్యోష్ణే వసామజ్జ్ఞోర్వినిర్దిశేత్. ౨౯౩

వ్యా. జంగమస్నేహములలోఁజేరిన మజ్జ (అస్థులలోపల నుండు క్రొవ్వు), వస (శుద్ధమాంసమునందలి చమురు) ఈరెండును మధురముగ నుండును. శరీరమునకును శుక్రమునకు పుష్టిని బలమును కల్గించును. మరియు నీరెండును అవి యేజంతువులకు సంబంధించినవి యగునో ఆజంతువులకు సంబంధించిన యుష్ణగుణం బైనను శీతగుణం బైనను కల్గియుండును. (జాంగలానూపదేశభేదములచే జంతువులకు శీతోష్ణగుణభేదములు కల్గియుండును. వానివలన పుట్టినవసామజ్జలకును అట్టిగుణములే కల్గియుండునని భావము.) "శుద్ధమాంసస్య యస్స్నేహః సా వసా పరికీర్తితా" అని వసాస్వరూపము తంత్రాంతరమున నున్నది.

శుంఠిగుణము.

మూ. స్నేహనం దీపనం వృష్యం ఉష్ణం వాతకఫాపహం,
విపాకమధురం హృద్యం రోచనం విశ్వభేషజం. ౨౯౪

వ్యా. విశ్వభేషజము (శుంఠి) శరీరమును స్నిగ్ధముగ జేయును. అగ్నిని దీపింపజేయును. శుక్రమును వృద్ధినందించును. ఉష్ణవీర్యము కఫమును హరించును. విపాకమున మధురమగును. హృదయమునకు హితకరము. రుచిని పుట్టించును.

పిప్పలిగుణము.

మూ. శ్లేష్మలా మధురా చార్ద్రా గుర్వీ స్నిగ్ధా చ పిప్పలీ,
సా శుష్కా కఫవాతఘ్నీ కటూష్ణా వృష్యసమ్మతా. ౨౯౫

వ్యా. పిప్పలి పచ్చిదిగ నున్నప్పుడు కఫమును వృద్ధినందించును. మధురముగ నుండును. గురుత్వము జేయును. స్నిగ్ధముగ నుండును. అయ్యది యెండినచో కఫవాతముల హరించును. కటురసంబును ఉష్ణవీర్యంబును కల్గి యుండును. వృష్యమగును.

మిరియాలగుణము.

మూ. నాత్యర్థముష్ణం మరిచం అవృష్యం లఘు రోచనం,
ఛేదిత్వాత్ శోధనత్వాచ్చ దీపనం కఫవాతజిత్ ౨౯౬

వ్యా. మిరియాలు కొంచెముగ నుష్ణగుణము కల్గినది. వృష్యము కానేరదు. తేలికగ జీర్ణమగును. రుచిని పుట్టించును. ఇయ్యది భేదనంబును శోధనంబును నగుటం జేసి యగ్నిని దీపింపజేయును. కఫవాతముల హరించును.

మరియు "స్వాదు పాక్యార్ద్రమరిచం గురు శ్లేష్మవివర్ధనం" అను సుశ్రుతవాక్యమునుబట్టి పచ్చిమిరియాలు మధురవిపాకంబును గురుత్వంబు కల్గి కఫవర్ధకమగునని తెలిసెడి. కావున ప్రకృతమున చెప్పినగుణములు ఎండుమిరియాలకని తెలియనగుచున్నది.

ఇంగువగుణము.

మూ. వాతశ్లేష్మవిబన్ధఘ్నం కటూష్ణం దీపనం లఘు,
హిఙ్గు శూలప్రశమనం విద్యాత్పాచనరోచనం. ౨౯౭

వ్యా. ఇంగువ కారముగను ఉష్ణవీర్యముగను తేలికగ జీర్ణమగునదిగ నుండును. వాతకఫములను మలబంధమును పోగొట్టును. అగ్నిని దీపింపజేయును. శూలరోగమును శమింపజేయును. ఆహారమును జీర్ణముజేసి రుచి పుట్టించును.

సైంధవలవణగుణము.

మూ. రోచనం దీపనం వృష్యం చక్షుష్యమవిదాహి చ,
త్రిదోషఘ్నం సమధురం సైన్ధవం లవణోత్తమం. ౨౯౮

వ్యా. సైంధవలవణము (ఇందుప్పు) రుచిని పుట్టించును. అగ్నిని దీపింపజేయును. వృష్యమగును. కన్నులకు హితకరము. అవిదాహి (విపాకమున తాపము కల్గింపనిది), త్రిదోషముల హరించును. కొంచెముగ మధురమగును. ఇయ్యది లవణములలో మిగుల శ్రేష్ఠమైనది.

సౌవర్చలలవణగుణము.

మూ. సౌక్ష్మ్యాదౌష్ణ్యాల్లఘుత్వాచ్చ సౌగన్ధ్యాచ్చ రుచిప్రదం,
సౌవర్చలం విబన్ధఘ్నం హృద్యముద్గారశోధి చ. ౨౯౯

వ్యా. సౌవర్చలలవణము సూక్ష్మగుణము (శరీరమున సూక్ష్మరంధ్రములయందును వ్యాపించు స్వభావము), ఉష్ణగుణము, లఘుత్వము (తేలిక), మంచి పరిమళను అను నీగుణములు కల్గినది. కావున రుచిని పుట్టించును. మలబంధమును హరించును. హృదయమునకు హితకరము త్రేనుపులను ఓకళింతలను నివర్తిపరచును.

బిడాలవణగుణము.

మూ. తైక్ష్ణ్యాదౌష్ణ్యాద్వ్యవాయిత్వాద్దీపనం శూలనాశనం,
ఊర్ధ్వం చాధశ్చ వాతానామానులోమ్యకరం బిడం. ౩౦౦

వ్యా. బిడాలవణము తీక్ష్ణత్వంబును, ఉష్ణత్వంబును, వ్యవాయిత్వంబును (తొలుత శరీరమునం దెల్ల వ్యాపించి పిమ్మట జీర్ణమగుస్వభావము) కల్గినది; కావున అగ్నిని దీపింప జేయును. శూలరోగమును పోగొట్టును. ఊర్ధ్వవాతమును అధోవాతమును అనులోమముగ జేయును.

ఔద్భిదలవణగుణము.

మూ. సతిక్తకటుకం క్షారం (సక్షారం) తీక్ష్ణముత్క్లేది చౌద్భిదం,

వ్యా. (ఉత్తరదేశమున నుత్కారికయను నామాంతరముకలలవణము ఔద్భిదము) ఇయ్యది కారముగను ఉప్పగ నుండును. చేదు కూడ కలిసి యుండును. తీక్ష్ణగుణము కల్గినది. నోట ద్రవమును వెడలించును. (దీనిని ఫూనీరు అని దాక్షిణాత్యులు చెప్పెదరు.) భూమిని పగులదీసి పుట్టినది ఔటి ఉప్పు అని కొందరు చెప్పెదరు.

కృష్ణలవణగుణము.

మూ. న కాలలవణే గన్ధః సౌవర్చలగుణాశ్చ తే. ౩౦౧

వ్యా. కాలలవణము (నల్లనియుప్పు) సౌవర్చలలవణమునకు జెప్పిన గుణములలో సుగంధమొక్కటి దక్క తక్కిన సౌక్ష్మ్యాదిగుణములు కల్గియుండును.

సాముద్ర-కాచలవణములగుణములు.

మూ. సాముద్రకం సమధురం సతిక్తం కటు పాంసుజం

వ్యా. తూర్పుసముద్రమునబుట్టిన వాడుకలోని యుప్పు సాముద్రము. ఇది కొంచెము మధురముగ నుండును. పాంసువుల బుట్టిన లవణము(దీనిని సిరాలవణమనియు, కాచలవణ మనియు నందురు). చేదుగను ఉప్పగను ఉండును. వాగ్భటులు 'పాంసూత్థం సక్షారం శ్లేష్మలం గురు' అని చెప్పిరి.

సర్వలవణసామాన్యగుణములు.

మూ. రోచనం లవణం సర్వం పాకి స్రంస్యనిలాపహం. ౩౦౨

వా. పైజెప్పిన లవణంబును ఇతర లవణంబులును అన్నియు రుచిని పుట్టించును. జీర్ణశక్తిని కల్గించును. మలమును వెడలించును. వాతమును హరించును. (పిత్తకఫముల వృద్ధినొందించుట లవణములకు సహజగుణమని యెరుంగునది. వాగ్భటులు "కఫపిత్తకృత్" అని కంఠోక్తిగనే చెప్పిరి).

యవక్షారగుణము.

మూ. హృత్పాణ్డుగ్రహణీదోషప్లీహానాహగళగ్రహాన్,
కాసం కఫజమర్శాంసి యావశూకో వ్యపోహతి ౩౦౩

వ్యా. యవలముండ్లవలన బుట్టిన క్షారము యావశూకము. (ఇదియే యవక్షారము). ఇయ్యది హృదయరోగమును, పాండురోగమును, గ్రహణిదోషమును, ప్లీహ

వృద్ధిని, కడుపుబ్బరమును, గళగ్రహము (కుత్తుకపట్టియుండుట)ను, కఫమునకల్గిన దగ్గును, అరోచకరోగము వీని నన్నింటిని హరించును. (ఇచ్చట క్షారములయందును లవణ ముండుటచే వాని గుణములును చెప్పబడినవని యెరుంగునది).

సర్వక్షార సామాన్యగుణములు.

మూ. తీక్ష్ణోష్ణో లఘు రూక్షశ్చ క్లేదీ పక్తా విదారణః,
దాహనో దీపనశ్ఛేత్తా సర్వః క్షారోఽగ్నిసన్నిభః 304

వ్యా. సర్వక్షారము మున్నగు క్షారములన్నియుం తీక్ష్ణ-ఉష్ణ-లఘు-రూక్షగుణముల గల్గియుండును. ద్రవమును పుట్టించును. ఆహారమును పచింపజేయును. వ్రణాదుల పగులదీయును మంట బుట్టించును. అగ్నిదీప్తిని కల్గించును. గ్రంథులు మున్నగువానిని భేదించును. ఇయ్యది యగ్ని తుల్యమైయుండును.

జీలకఱ్ఱ మున్నగువానిగుణములు.

మూ కారవ్యః కుఞ్చికాఽజాజీ యవానీ ధాన్యతుమ్బురు,
రోచనం దీపనం వాతకఫదౌర్గన్ధ్యనాశనం. 305

వ్యా. నల్లజీలకర, పెద్దజీలకర, సన్నజీలకర, ఓమము, దనియాలు, నేపాళపు దనియాలు, ఇవి యన్నియుం రుచిని పుట్టించును. అగ్నిని దీపింపజేయును. వాతమును కఫమును, దుర్గంధమును హరించును.

ఆహారయోగివర్గసమాప్తి.

మూ ఆహారయోగినాం భక్తినిశ్చయో న తు విద్యతే,
సమాప్తో ద్వాదశశ్చాయం వర్గ ఆహారయోగినాం. 306

ఇత్యాహారయోగివర్గః.

వ్యా. ఆహారపదార్థములలో జేర్పదగిన ద్రవ్యములు ఇవియే యని నిర్ణయించి చెప్ప వీలుపడదు. అయినను సామాన్యముగ నాహారయోగిద్రవ్యముల గొన్నిటి మాత్రము ఇందుదాహరణరూపముగ జూపి యాహారవర్గమను పండ్రెండవవర్గము ముగింపబడినది.

(భక్తి యనగ ప్రీతి. లోకమున మనుజులకు ప్రీతి యాహారమున జేర్పగలద్రవ్య ములవిషయమై యొకవిధముగ నుండబోదు. కావున నివియే యాహారయోగిద్రవ్యము

లనియుం, ఇవి యందరకును ఇష్టములైనవనియుం నిర్ణయింప సాధ్యముకాదు కావున వారి వారియిష్టము ననుసరించి యీచెప్పినవానిలో విడచుటకును చెప్పకుండు ఉల్లిపాయలు మున్నగువాని జేర్చుటకును వారివారి యిచ్ఛానుగుణముగ నుండును. ఇచ్చట దిఙ్మాత్రముగ జెప్పబడినదని భావము.)

ఇది యాహారయోగివర్గము.

ఇత్తెరంగున "శూకధాన్యం శమీధాన్య... యోగినాం" అని యుద్దేశించినప్రకారము ఆహారద్రవ్యములయొక్క పండ్రెండువర్గములలోని ద్రవ్యములకును గుణాదులు సామాన్యముగ వేరువేర జెప్పబడినవి. అట్టి ద్రవ్యగుణములకు సంబంధించిన విశేష (పైని చెప్పబడని) గుణము లీక్రింద నాయావర్గములకు వేరు వేరుగ వివరింపబడును.

ధాన్య విశేష గుణము.

మూ. శూకధాన్యం శమీధాన్యం సమాతీతం ప్రశస్యతే,
పురాణం ప్రాయశో రూక్షం ప్రాయేణాఽభినవం గురు. ౩౦౭
యద్యదాగచ్ఛతి క్షిప్రం తత్తల్లఘుతరం స్మృతం,
నిస్తుషం యుక్తిభృష్టం తు సూప్యం లఘు విపచ్యతే. ౩౦౮

వ్యా. పైజెప్పిన శూక (వరి) ధాన్యంబును శమీ (కాయ) ధాన్యంబును పండిన పిదప నొకసంవత్సరము గడచిన ప్రాతది మిగుల ప్రశస్తము. అంతకన్న నధికకాలము (రెండుమూడు సంవత్సరములు) గడచి మిక్కిలి ప్రాతది యగునెడ నయ్యది రూక్షగుణము కల్గినది యగును. (ఒకవత్సరకాలము ప్రాతబడినధాన్యము చులకనగ జీర్ణమగు లఘుగుణము కల్గియుండుటచే ప్రశస్తమగుననియుం, అంతకన్న నధికకాలము ప్రాతది యగునెడ రూక్షగుణము గల్గియుండును కావున శ్రేష్ఠము కాదనియు భావము.)

పైజెప్పినవిధముగాక నూతనమైనధాన్యము (ఆసంవత్సరమున పండిన క్రొత్త ధాన్యము) గురుత్వము కల్గియుండును. (అందును మిక్కిలి నూతనమైనది మిక్కిలి గురుత్వముకల్గి చాలకాలమునకు జీర్ణమగునని యర్థము).

మఱియుం నేయేధాన్యము శీఘ్రముగ ఫలించునో అవి యన్నియుఁ మిక్కిలి లఘుత్వము కలిగియుండును. (షష్టికధాన్యము అరువదిదినములకే ఫలించును. కావున నియ్యది మిక్కిలి చుల్కన కల్గియుండునని భావము.) మఱియుం సూపయోగ్యమైన పెసలు మున్నగునవి పొట్టూడదీసి కొంచెముగ వేచబడినయెడ తేలికగ జీర్ణమగును.

ఇచ్చట "ప్రాయో రూక్షం ప్రాయేణాభినవం" అనుచోట ప్రాయశ్శబ్దమునకు విశేషమని యర్థము కావున మిక్కిలి ప్రాతధాన్యము, మిక్కిలి నవీనమునని విశేషా[ర్థ]మగును. (ఇది ధాన్యవర్గమున ననుక్తగుణకథనము.)

నిషిద్ధమాంసము.

మూ. మృతం కృశాఽతిమేధ్యం చ (కృశమమేధ్యం చ)
వృద్ధం బాలం విషైర్హతం,
అగోచరభృతం వ్యాళసూదితం మాంసముత్సృజేత్. ३०[६]
అతోఽన్యథా హితం మాంసం బృంహణం బలవర్ధనం,

వ్యా. తనంతటనే చచ్చిన జంతువుయొక్కయుం కృశించిన జంతువుయొక్కయుం మిక్కిలి బలిసిన జంతువుయొక్కయుం, ముసలిజంతువుయొక్కయుం, మిక్కిలి పసి[ది]యగు జంతువుయొక్కయుం, విషముచే జచ్చిన జంతువుయొక్కయుం, తనకు యుక్తము కాని ప్రదేశమున పెరిగిన జంతువుయొక్కయుం, పులులు సర్పములు మున్నగు క్రూ[ర] జంతువులచే జంపబడిన జంతువులయొక్కయుం, మాంసమును విడువవలెను. (తినదగదనుట పైజెప్పిన దోషములు లేకయుండు జంతువులమాంసము మిక్కిలి హితకరము. శరీ[ర]మునకు పుష్టిని బలమును కల్గించును. అగోచరభృతమన:—గోచరము ప్రదేశము. [ఏ] జంతువు ఏప్రదేశమున పెరుగుట సహజమగునో అట్టి ప్రదేశమున గాక దానికి వ్య[తి]రేకమైనచోట పెరిగిన నయ్యది యగోచరభృతము. వరాహ మహిషాదిజంతువులు జ[ల]ప్రాంతమున సంచరింపవలసినవి. అటుగాక యవి మరుభూమిలో సంచరించుచు పెరిగి[న]నవి యగోచరభృతములగు. ఇత్తెరంగుననే గ్రామ్యాదిజంతువులకు నూహించునది.

మాంసరససేవనగుణములు.

మూ. ప్రీణనః సర్వజన్తూనాం హృద్యో మాంసరసః పరం. ३०[७]
శుష్యతాం వ్యాధిముక్తానాం కృశానాం క్షీణరేతసాం,
బలవర్ణార్థినాం చైవ రసం విద్యాద్యథామృతం. ३०[८]
సర్వరోగప్రశమనం యథాస్వం విహితం రసం,
విద్యాత్ స్వర్యం బలకరం వయోబుద్ధీన్ద్రియాయుషాం. ३०[९]
వ్యాయామనిత్యాః స్త్రీనిత్యా మద్యనిత్యాశ్చ యే నరాః,
నిత్యం మాంసరసాహారా నాతురాస్స్యుః న దుర్బలాః. ३१[०]

వ్యా. మాంసరసము సర్వప్రాణులకును ప్రీతిని బుట్టించును. హృదయమునకు హితకరము. ధాతువులు శోషించువారికిని వ్యాధులచే చాలకాలము బాధింపబడి వ్యాధులచే విడువబడినవారికిని, శరీరము కృశించినవారికిని, శుక్రము క్షీణించినవారికిని, బలమును శరీరవర్ణమును కోరువారికిని, మాంసరసము అమృతమునుబోలె మిక్కిలి గుణకరముగ నుండును. అయావ్యాధికి పత్థ్యకరమగు మాంసమునకు సంబంధించిన రసము నుపయోగించినయెడ ఆయావ్యాధిని శమింపజేయును. ఇత్తెరంగున ననేకరోగముల హరించును. కంఠస్వరమును బాగుగ జేయును. బలమును కల్గించును. వయస్సునకును, బుద్ధికిని చక్షురాదీంద్రియములకును, ఆయువునకును, బలమును కల్గించును. మరియు నియతముగ దేహపరిశ్రమమును స్త్రీసంభోగమును చేయువారును, మద్యపానము చేయువారును, ప్రతిదినమున మాంసరసమును ఆహారముగ జేసినచో వారు అట్టి పనులచే రోగములుం కల్గకయు బలహీనత లేకయు సుఖంబుందురు.

ఇచ్చట "సర్వరోగప్రశమనం" అనుచోట సర్వశబ్దము బహ్వర్థకము. అనేకరోగములను మాంసరసము శమించునని యర్థము. అన్ని రోగములననిన యర్థము కానేరదు. ఇట్లు చెప్పుటచేత "వర్జయే ద్ద్వైదలం శూలీ కుష్ఠీ మాంసం, క్షయీ స్త్రియం" అని కుష్ఠమున మాంసనిషేధంబును, "నివృత్తామిషమద్యో యః" అని ఉన్మాదరోగమున జెప్పిన మాంసనివృత్తియు సంగతమగును. (ఇది మాంసవర్గమున కనుక్తగుణకథనము).

వర్జింపవలసిన శాకములు.

మూ. క్రిమివాతాతపహతం శుష్కం జీర్ణమనార్తవం,
శాకం నిస్స్నేహసిద్ధం చ వర్జ్యం యచ్చాపరిస్రుతం.   ౩౧౪

వ్యా. పురుగులచేతను, గాలిచేతను, ఎండచేతను దూషితమైనదియు, ద్రవము లేక యెండినదియు, రసహీనంబును, అకాలమున బుట్టినదియు, చమురు లేక పక్వము చేయబడినదియు, ఉడకబెట్టినవెనుక నీరు వడియబోయక పక్వము చేయబడినదియు నగు శాకముల (కూరదినుసుల) వదలవలెను. (భుజింపదగదనుట.) ఇది శాకవర్గానుక్తగుణకథనము.

వర్జనీయఫలములు.

మూ. పురాణమామం సంక్లిష్టం క్రిమివ్యాడహిమాతపైః,
అదేశకాలజం క్లిన్నం యత్ స్యాత్ ఫలమసాధు తత్.   ౩౧౫

వ్యా. ప్రాతగిలినఫలంబును, పక్వముకాని (పండని) ఫలంబును, పురుగులు బట్టిన ఫలంబును, సర్పములు మున్నగు విషజంతువులచే దూషితఫలంబును, మంచుచేతను ఎండ చేతను కొట్టుబడిన ఫలంబును, ఆయాఫలములకు స్వాభావికములగు దేశములయందును కాలములయందును గాక యితర దేశకాలముల బుట్టిన ఫలంబును, కుళ్లినపండ్లును మంచివికావు గనుక అట్టిఫలముల నుపయోగింపజనదు. (ఇది ఫలవర్గానుక్తగుణకథనము.)

హారితశాకగుణవిశేషము.

మూ హారితానాం యథాశాకం నిర్దేశస్సాధనాదృతే,

వ్యా. హారితశాకవర్గమున జెప్పబడిన అల్లము ఉల్లిపాయలు మున్నగునవి "క్రిమివాతాతపహతం" అని శాకములకు జెప్పిన దోషములు లేక యుండవలెను. అందు పక్వమున జెప్పిన "నిస్స్నేహసిద్ధ, యచ్చాపరిస్రుతం" అను నియమములు మాత్రము హారితశాకములకు లేవు. (హారితశాకములు పచ్చిగనే యుపయోగింపబడునవి కావున స్నేహాది సంస్కారంబును వడబోయుటయు వీనికి లేదని భావము.) ఇది హారిత వర్గమున కనుక్తగుణకథనము.

మద్యాదివర్గముల గుణదోషనిర్ణయము.

మూ. మద్యామ్బుగోరసాదీనాం స్వేస్వే వర్గే వినిశ్చయః. ౩౧౬

వ్యా. మద్యవర్గమునకును, అంబువర్గమునకును, గోరసవర్గమునకును, తక్కిన కృతాన్నాదివర్గములకు ఆయావర్గములయందు గుణదోషముల నిర్ణయము చెప్ప బడినది.

ఇచ్చట నీవివరణము నెరుంగునది.—శాకధాన్యాది వర్గములలో జెప్పబడని గుణదోషములు ఆయావర్గానుసారముగ శాకధాన్యవర్గము మొదలు హారితవర్గమువరకుం గల యారువర్గములకును నిర్ణయింపబడినది. తక్కిన మద్యాదివర్గముల కారిటికిని ఆయా వర్గములయందే గుణదోషనిర్ణయము జెప్పబడినదిగాన వానినిబట్టియే యెరుంగ నగును. అందు "ప్రాయశోఽభినవం మద్యం" అనువాక్యమున మద్యదోషము మద్యవర్గంబునను "పిచ్ఛిలం క్రిమిలం క్లిన్నం........యద్వరుణాలయం" అను వాక్యముచేత జల దోషము జలవర్గంబునను చెప్పబడినవి. ఇక్షువర్గమునను గుణదోషము లచ్చటనే నిర్ణ యింపబడినవి. తక్కిన గోరస-కృతాన్న-ఆహారయోగివర్గముల మూడింటియందును చెప్ప బడినపద్ధతి నతిక్రమింపకుండునవి గుణవంతములనియుం, దానికన్న విరుద్ధముగ నుండునవి దుష్టములనియుం గుణదోషముల నెరుంగునది. ఇత్తెరంగున పండ్రెండువర్గములకును గుణ దోషముల నిర్ణయము పూర్వతంత్రకారులచే నిర్ణయింపబడినవి. [illegible]

ఇత్తెరంగున నాహారపదార్థముల గుణదోషములను వివరించి, పిమ్మట నట్టియాహారములను సుఖముగ చక్కగ జీర్ణము జేయునది యనుపానము కావున నట్టి యనుపానము వివరింపబడును.

అనుపాన సామాన్యగుణము.

మూ. యదాహారగుణైః పానం విపరీతం తదిష్యతే,
అన్నానుపానం ధాతూనాం దృష్టం యన్న విరోధి చ. ౩౧౭

వ్యా. (అనుపానమన—"అను (పశ్చాత్) పీయతే ఇత్యనుపానం" అను వ్యుత్పత్తిచేత ఆహారాదిపదార్థముల తినునప్పుడు దానితోగూడ వెంటనే త్రాగబడు ద్రవాదిపదార్థము అనుపాన మనబడును). ఎట్టిగుణముకల యాహారపదార్థము భుజింపబడునో అట్టి యాహారమునకు విరుద్ధములగు గుణములు కల యనుపానము అన్నమునకు హితకరమగును. మరియు నట్టి యనుపానద్రవ్యము రసాదిధాతువులకు విరోధించక యాహారగుణమునకు విపరీతముగ నుండవలెను. (పెరుగు అమ్లరసము కల్గినది. దీనికి విపరీతముగ మధురరసము కల్గినది క్షీరము. ఆహారరూపమైన పెరుగుకు విరుద్ధగుణ మగుటం జేసి పెరుగు కనుపానము పాలు యుక్తమగునా? యన్నచో ధాతువులకు విరోధము చేయకుండవలె ననుటచే దధిక్షీర సంయోగమున ధాతువులకు ప్రతికూలము కల్గును కావున నట్టి యనుపానము కూడదని "ధాతూనాం దృష్టం యన్న విరోధి చ" అను వాక్యముచే చెప్పబడినది. ఇత్తెరంగుననే పాయసమునకు కాంజికము జేరినచో ధాతువిరుద్ధమగుటచే ననుపానయుక్తము కాదని యెరుంగునది. తక్కినవాని నన్నింటి నిత్తెరంగున నెరుంగునది. సంయోగాది విరుద్ధములు యజ్జఃపురుషీయమను నిరువదియైదవ యధ్యాయమున జెప్పబడినవి.)

ఆసవాది పేయాపేయ నిర్ణయము.

మూ. ఆసవానాం సముద్దిష్టా అశీతిశ్చతురుత్తరా,
జలం పేయ మపేయం చ పరీక్ష్యాను పిబేద్ధితం. ౩౧౮

వ్యా. ఎనుబదినాల్గు విధములైన యాసవంబులును, జలభేదంబులును వివరింపబడినవి. వాని గుణాదుల చక్కగ గమనించి యేపదార్థమునకు ఏది హితమో దాని ననుపానము జేయనగును. హితము కానిదానిని గుర్తించి విడువదగును.

దోషాది విశేషానుసారముగ ననుపానవిశేషములు.

మూ. స్నిగ్ధోష్ణం మారుతే శస్తం పిత్తే మధురశీతలం,
కఫేఽనుపానం రూక్షోష్ణం క్షయే మాంసరసః పరం. 3౧౯
ఉపవాసాధ్వభాష్యస్త్రీమారుతాతపకర్మభిః,
క్లాన్తానామనుపానార్థం పయః పథ్యం యథామృతమ్ 3౨౦
సురా కృశానాం పుష్ట్యర్థమనుపానం ప్రశస్యతే,
కార్శ్యార్థం స్థూలదేహానాం అనుశస్తం మధూదకమ్. 3౨౧
అల్పాగ్నీనామనిద్రాణాం తన్ద్రాశోకభయక్లమైః,
మద్యమాంసోచితానాం చ మద్యమేవానుశస్యతే. 3౨౨

వ్యా. వాతప్రకోపమునందు స్నిగ్ధంబును ఉష్ణంబునైన యనుపానంబును, పిత్తప్రకోపమున మధురంబును శీతలంబును నగు అనుపానంబును, కఫప్రకోపమున రూక్షంబును ఉష్ణంబునైన యనుపానంబును హితముగ నుండును. మఱియుం ధాతుక్షయమున మాంసరసానుపానము చాల ప్రశస్తము. ఉపవాసము, త్రోవనడచుట, అధికముగ మాటలాడుట, స్త్రీసంభోగము, గాలియందును, ఎండయందును సంచరించుట, పనుల జేయుట అను నీకృత్యములచే బడలినవానికి అనుపానమునకై పాలు అమృతమునుబోలె మిక్కిలి పథ్యకరముగ నుండును.

శరీరము కృశించినవానికి పుష్టి కలుగుటకై సురయను మద్యమును అనుపానము చేయుట ప్రశస్తము. స్థూలదేహులకు శరీరము కృశించుటకై తేనెలో నుదకము జేర్చి యనుపానముజేయుట యుక్తము. జఠరాగ్ని మందగించినవారికిని, కునికిపాటుచేతను, దుఃఖముచేతను, భయముచేతను, బడలికచేతను, నిదురబట్టనివారికిని, మద్యమాంసము లలవాటయినవారికిని మద్యమునే యనుపానము చేయుట చాల మంచిది.

అనుపానకృత్యములు.

మూ. అథానుపానకర్మ ప్రవక్ష్యామః—అనుపానం తర్పయతి, ప్రీణయతి, ఊర్జయతి, పర్యాప్తిమభినిర్వర్తయతి, (భుక్త) భక్తమవసాదయతి, అన్నసంఘాతం భినత్తి, మార్దవమాపాదయతి, క్లేదయతి, జరయతి, సుఖపరిణామితాం ఆశు వ్యవాయితాం చ ఆహారస్యోపజనయతీతి. 3౨3

వ్యా. పిమ్మట అనుపానద్రవ్యము చేయుకృత్యములు ఈక్రింద వివరింపబడును:- ఆహారపదార్థముల ననుసరించి పైజెప్పబడినరీతిగ చేయబడిన యనుపానము చక్షురాది ఇంద్రియములకు ప్రసన్నతను గల్గించి వానివాని విషయములయందు చక్కగ ప్రవర్తింపజేయును. మనస్సును నిర్మలముగ జేయును. ఉత్సాహమును కల్గించును. ఆహారపరిపూర్ణతను కల్గించును. భుజింపబడినయాహారమును ఆమాశయమునకు క్రిందిభాగమున జేర్చును. ఆహారపదార్థమునందలి కాఠిన్యమును భేదించును. మృదుత్వము కల్గించును. ద్రవమును పుట్టించి జీర్ణింపజేయును. సుఖముగా నాహారపదార్థమునకు రూపాంతరమును కల్గించి శీఘ్రముగ శరీరమున వ్యాపింపజేయును.

ఉక్తార్థానువాదము.

మూ. అనుపానం హితం యుక్తం తర్పయత్యాశు మానవమ్,
సుఖం పచతి చాహారం ఆయుషే చ బలాయ చ.   3౨౮

వ్యా. విధ్యనుసారముగ చేయబడిన యనుపానము హితకరమై మానవునకు నాహారమువలని తృప్తి నొందించును. సుఖముగ జీర్ణింపజేయును. ఆయువును బలమును వృద్ధి నందించును.

జలానుపాననిషేధవిషయములు.

మూ. నోర్ధ్వజత్రుగదార్తా వాతార్తాః న హిక్కాశ్వాసకాసినః,
న గీతభాష్యాధ్యయనప్రసక్తాః నోరసిక్షతాః.   3౨౯
పిబేయురుదకం భుక్త్వా తద్ధి కణ్ఠోరసి స్థితమ్,
స్నేహమాహారజం హత్వా భూయో దోషాయ కల్పతే. 3౩౦

వ్యా. శరీరమునం దూర్ధ్వభాగమున వాతవ్యాధికలవారును, ఎక్కిళ్లచేతను, శ్వాసకాసములచేతను, బాధపడువారును, సంగీతమును పాడువారును, అధికముగ మాటలాడువారును, చదువువారును, ఉరఃక్షతరోగము కలవారును వీరందరును భుజించిన తోడనే జలపానము చేయరాదు. అట్లు చేసినయెడ కంఠమునందును, ఉరఃస్థలము (రొమ్ము)నందును, కల యాహారసారమును చెరచి, మరల వాతరూపమయినదోషమును వృద్ధినొందించును.

(పైజెప్పిన ఊర్ధ్వాంగవాతాదిదోషములుకలవారు స్నిగ్ధాహారము చేసినచో నట్టి యాహారముచేత వాతము శమించవలసి యుండును. అట్టియెడ జలమును పానముచేసి

నచో జలమునందలిశైత్యగుణముచేత ఆహారస్నేహమును చెరిచి, వాతమును మరింత రేపెట్టునుకాన ఊర్ధ్వాంగవాతాదివిషయములయందు జలానుపానము యుక్తము కాదని భావము.)

జలమును పానము జేసినచో నయ్యది యాహారముతో గూడి జఠరాగ్నిసంబంధముచే నాహారమును చక్కగ పచింపజేయును. అప్పుడు ఆహారముచే నైనస్నేహము వాతహర మగును. ఊర్ధ్వాంగవాతాదులయందు జలపానము చేసినచో నయ్యది వ్యాధిస్వభావమునంజేసి యాహారముతో గలియక కంఠమునందును హృదయమునందును నిలచును. దానంజేసి యాహారమున స్నేహము చక్కగ గల్గనోపదు. కావున నాహారస్నేహమునకు భంగకారణమగును. అట్టియాహారస్నేహము లేనినాడు వాతము మరింత వృద్ధిజెంది రోగవర్ధక మగునని ముఖ్యభావము.

అనుక్తాన్నపానగుణాదినిర్ణయోపాయము.

మూ. అన్నపానైకదేశోఽయం ఉక్తః ప్రాయోపయోగికః,
ద్రవ్యాణి న హి నిర్దేష్టుం శక్యం కార్త్స్న్యేన నామభిః. ౩౨౭
యథా నానౌషధం కిఞ్చిత్ దేశజానాం వచో యథా,
ద్రవ్యం తత్తత్తథా వాచ్యం అనుక్తమిహ యద్భవేత్. ౩౨౮

వ్యా. అన్నపానరూపములైనద్రవ్యములు లోకమున ననంతములైయుండును. వాని నన్నింటిని పూర్తిగ నామమాత్రమున నైన నిర్దేశింప నేరికిని శక్యముకాదు. (నామమాత్రమున నిర్దేశింపనే శక్యము కానినాడు, వానినుద్దేశించి గుణకర్మాదుల విభజింప నంతకన్న కానిపనియని భావము). కావున లోకమున తరుచుగ నుపయోగమున నున్నయాహార (అన్నపాన) ద్రవ్యములలో నేకదేశము (కొన్నిమాత్రము) వివరించి గుణకర్మాదుల జూపి చెప్పబడినవి, మరియు—అట్టి యుద్దేశించి చెప్పనలవికాక వదలిన యన్నపానద్రవ్యములను "నానౌషధం కించిత్" అని యుపక్రమించి పైయధ్యాయమునం దనుక్తౌషధపరిజ్ఞానమార్గము నవలంబించి ఆయాదేశమున ద్రవ్యముల నామరూపాదుల నాయాదేశముల నుండువారు చెప్పునట్టి మాటలచేత తెలిసికొని వారియనుభవమున నున్నరసాదుల గమనించి తత్తద్గుణాద్యనుసారముగ కార్యముల నూహించి నిర్ణయింపవలెనని యర్థము. (అనుక్తద్రవ్యములను ఆయాదేశములగలవారివాడుకలో నుండు మాటలబట్టి తెలిసికొని గుణాదుల గమనించి తత్తదనుగుణకృత్యముల నూహించి యాహారమున నుపయోగింపదగునని భావము).

అనుక్తాన్నపానగుణనిర్ణయమున కుపాయాంతరము.

మూ. చరశ్శరీరావయవాః స్వభావో ధాతవః క్రియా,
లిఙ్గం ప్రమాణం సంస్కారో మాత్రా చాత్ర పరీక్ష్యతే. ౩౨౯

వ్యా. (చరమనగ 'చర్యత ఇతి చరః' అనువ్యుత్పత్తిచేత జంతువులు సంచరించు ప్రదేశంబును జంతువులచే తినబడునాహారపదార్థంబులును చరశబ్దముచే చెప్పబడును. 'చర గతిభక్షణయోః' అను గత్యర్థకభక్షణార్థకమైన చరధాతువుచే నిష్పన్నమైనది చరశబ్దము కావున నీరెండర్థములను బోధించును). ఆయాజంతువులు సంచరించుటకును, ద్రవ్యోత్పత్తికిని కారణమైన జాంగలానూపాదిప్రదేశవిశేషంబులును, ఆయాజంతువులచే తినబడు నాహారపదార్థంబులును, ఆయాజంతువులశరీరావయవ (తొడలు కాళ్లు మున్నగు) విశేషంబులును, ఆయాద్రవ్యమునకు స్వాభావికధర్మంబును, జంతువుల రక్తాది ధాతువులను, ఆయాజంతువులు చేయుం చేష్టావిశేషంబులును, స్త్రీజాతిపురుషజాతి (ఆడది మగదియను) చిహ్నములును, ఆయాద్రవ్యములయొక్కయుం జంతువులయొక్కయుం హ్రస్వదీర్ఘాదిప్రమాణంబును, గుణాంతరమును కల్గించు సంస్కారవిశేషంబును ద్రవ్యపరిమాణంబును (మాత్ర), అట్టిమాత్ర పరికల్పనమునకు కారణమైన జాఠరాగ్నియుం, ఇవి యన్నియుం నీయన్నపానగుణపరికల్పనమున ముఖ్యముగ గమనింపదగినవి. (వీనినన్నిటిని పరీక్షించి తత్తదనుసారముగ నాహారపదార్థములకు గుణాదుల నిర్ణయింపవలెనని భావము). దీని వివరణము క్రింద చెప్పబడును.

చరవివరణము, తదనుసారముగ ద్రవ్యగుణనిర్దేశము

మూ. చరోఽనూపజలాకాశధన్వాద్యో భక్ష్యసంవిధిః,
జలజాఽనూపజాశ్చైవ జలానూపచరాశ్చ యే. ౩౩౦
గురుభక్ష్యాస్తు యే సత్త్వాః సర్వే తే గురవస్స్మృతాః,
లఘుభక్ష్యాస్తు లఘవః ధన్వజా ధన్వచారిణః ౩౩౧

వ్యా. చరమన సంచారప్రదేశము. అయ్యది అనూపము (జలప్రాయస్థలము), జలము, ఆకాశము, ధన్వప్రదేశను (మరుస్థలము) మున్నగునది. జంతువులు తినునట్టియాహారపదార్థంబును చరమనబడును. (దీనివ్యుత్పత్తి పైని చెప్పబడినది). పుట్టినజంతువులును, జలమున సంచరించుజంతువులును, అనూపదేశమున పుట్టి అనూపదేశమున సంచరించుజంతువులును, ఈరెండుప్రదేశములయందును సంచరించుజంతువులును, గురుపదార్థముల తినునట్టి పశుపక్ష్యాదిజంతువులును, ఇవి యన్నియును గురుత్వము కల్గియుండును.

మరియు—లఘుగుణము కలయాహారముల తినుజంతువులును, మెట్టభూముల పుట్టినజంతువులును, మెట్టప్రదేశమున సంచరించుజంతువులును లఘుగుణము కల్గియుండును. (నీరుకోడి హంసములు మున్నగునవి జలమునందును అనూపమునందును సంచరించునవి కావున వానిని కూడ జేర్చుటకై "జలానూపచరాః" అని వేరుగ జెప్పబడినది). ఆకాశమున సంచరించు శ్యేనాదిపక్షిజాతులకు ఆకాశసిద్ధమైన లాఘవగుణము కల్గియుండునని యెరుంగునది.

శరీరావయవములు, వాని విశేషముచే గురుత్వతారతమ్యము.

మూ. శరీరావయవాస్సక్థిశిరస్స్కన్ధాదయ స్తథా,
సక్థిమాంసాద్గురుస్స్కన్ధః తతః క్రోడః తతశ్శిరః. (శిరస్సు ఏదం)

వ్యా. పశ్వాదిజంతువుల తొడలు, శిరస్సు, మూపులు మున్నగునవి శరీరావయవములు. అందు తొడలయందలి మాంసమునకన్న మూపులయందలిమాంసము గురుత్వము కల్గియుండును. దానికన్న భుజమధ్యమున (రొమ్మున) నున్నమాంసంబును, అంతకన్న శిరమునందలిమాంసంబును గురుత్వము కల్గియుండును.

మరికొన్ని యవయవములగుణవిశేషము.

మూ. వృషణౌ చర్మ మేఢ్రం చ శ్రోణీ వృక్కౌ యకృద్గుదం,
మాంసాద్గురుతరం విద్యాత్ యథా స్వం మధ్యమస్థి చ. 333

వ్యా. మరియు వృషణంబులును, చర్మంబును, మేఢ్రంబును, పిరుదులయందలి మాంసంబును, వృక్కంబులును, యకృత్తును (నల్లదబ్బ), గుదనాళమును ఆయాజంతువుల మాంసమునకంటె గురుత్వము కల్గియుండును. మరియు శరీరమధ్యమున నుండుమాంసంబును, అస్థులలో నడుమనుండుమాంసంబును తక్కినమాంసమునకన్న గురుత్వము కల్గినది. (ఇది అవయవపరీక్షముచే గుణనిర్ణయము).

స్వభావసిద్ధమైనగుణమును నిర్ణయించుట.

మూ. స్వభావాల్లఘవో ముద్గాః తథా లావకపింజలాః,
స్వభావాద్గురవో మాషాః వరాహమహిషా స్తథా. 334

వ్యా. పెసలును, లావకపింజలమాంసంబును స్వభావముచేతనే లఘుత్వము కల్గియుండును. ఉద్దులు స్వభావముగనే గురుత్వము కల్గియుండును. పందియు ఎనుబోతు

లంను స్వభావముచేతనే గురుత్వము కల్గియుండును (కావున వానిమాంసము గురుత్వముగ నుండును.)

ధాతు, క్రియ, అనునీరెండిటినిబట్టి గుణనిర్దేశము.

మూ. ధాతూనాం శోణితాద్యానాం గురుం విద్యాద్యథోత్తరం,
అలసేభ్యో విశిష్యన్తే ప్రాణినో యే బహుక్రియాః. 33½

వ్యా. రక్తము, మాంసము, మేదస్సు, అస్థి, మజ్జ, శుక్రము, అనుధాతువులు ఒకటికన్న నొకటి గురుత్వము కల్గియుండును.

మరియు ప్రాలుమాలి నిశ్చేష్టములుగ నుండుజంతువులకన్న విశేషముగ కర్షణాది సంచారాదిక్రియల జేయుజంతువులు (వానిమాంసము) లఘుత్వము కల్గియుండును. (ఇది ధాతువులను చేష్టలనుబట్టి గుణనిర్ణయము.)

లింగమునుబట్టి గురులాఘవనిర్ణయము.

మూ. గౌరవం లిఙ్గసామాన్యే పుంసాం స్త్రీణాం చ లాఘవం,

వ్యా. ("లింగ్యతే (జ్ఞాయతే) అనయేతి లిఙ్గం" అనువ్యుత్పత్తిచేత స్వరూపమును దెల్పునట్టిజాతి లింగ మనబడును). జంతువులజాతి సమానముగ నుండునెడ అట్టి జంతువులలో పురుషజాతిజంతువుల (మగజంతువుల)మాంసము గురుత్వము కల్గియుండును, ఆడజంతువులమాంసము లఘుత్వము కల్గియుండును. (ఒక్కజాతిలో పుట్టిన పశ్వాది జంతువులలో మగజంతువులు గురుత్వంబును, ఆడవి లఘుత్వంబును కల్గియుండునని భావము).

ఈగురులాఘవనిర్ణయము నాల్గుకాళ్లజంతువులగు పశ్వాదులకు మాత్ర మెరుంగునది. పక్షిజాతిలో దీనికి విపర్యయముగ పురుషజాతి లాఘవంబును, స్త్రీజాతి గురుత్వంబును కల్గియుండును. ఈవిషయమునే హారీతమున నిట్లు చెప్పిరి:—"చతుష్పాదేషు లఘ్వీ స్త్రీ విహగేషు లఘుః పుమాన్" మరియు వాగ్భటులును "లఘుర్యోషిత్ చతుష్పాత్సు విహఙ్గేషు పునః పుమాన్" అని యీయర్థమునే చెప్పిరి. మరియు "పుంస్త్రియోః పూర్వపశ్చార్ధే గురుణీ గర్భిణీ గురుః" అనియు వాగ్భటులు చెప్పిరి. పురుషజాతి జంతువులయొక్క పూర్వభాగమునందలిమాంసమును, ఆడజంతువులయొక్క వెనుప్రక్క మాంసంబును, చూలుగ నుండు జంతువులమాంసంబును గురుత్వము కల్గియుండునని భాగభేదము ననుసరించియు గుణభేదమును జెప్పిరి. (పక్షులయందు లింగభేదముచే గుణభేదము వ్యత్యయముగ నుండుటకు స్వభావమే కారణమని యెరుంగునది).

జంతువులపరిమాణమును బట్టి గురులాఘవనిర్ణయము.

మూ. మహాప్రమాణాః గురవః స్వజాతౌ లఘవోఽన్యథా. 336

వ్యా. ఒకజాతియందు పుట్టిన పశ్వాదిజంతువులలో గొప్పవిగ నుండునవి గురుత్వము కల్గియుండును. చిన్నవిగ నుండునవి లఘుత్వము కల్గియుండును. (మేకలలో పెద్దవి గురుత్వంబును, చిన్నవి లాఘవంబును కల్గియుండును. ఇత్తెరంగుననే పశ్వాదులకు స్వస్వజాతిలో పరిమాణమును బట్టి గురులాఘవనిర్ణయము నెరుంగునది).

సంస్కారముచే గురులాఘవనిర్ణయము.

మూ. గురూణాం లాఘవం విద్యాత్ సంస్కారాత్ సవిపర్యయం,
వ్రీహేర్లాజాః యథా చ స్యుః సక్తూనాం సిద్ధపిణ్డకాః. 337

వ్యా. స్వభావముచే గురుత్వము కల కొన్నిపదార్థములు సంస్కారవిశేషమునం జేసి లఘుత్వము కల్గియుండును. లఘుత్వము కల కొన్నిపదార్థములు సంస్కారమునం జేసి గురుత్వము కల్గియుండును, ఎట్టులనః—

గురుత్వము కల వరిధాన్యముచేసైన పేలాలకు సంస్కారముచే లాఘవము గల్గును. లఘువైన సత్తుపిండిని యుండలుజేసి కాల్చినచో నయ్యది గురుత్వము కల్గియుండును. (ఇత్తెరంగున సంస్కారవిశేషమునం జేసియుం గురులాఘవములు వ్యత్యస్తముగ నగునని భావము).

మాత్రచే గురులాఘవనిర్ణయము.

మూ., అల్పాదానే గురూణాం చ లఘూనాం చాతిసేవనే,
మాత్రా కారణముద్దిష్టం ద్రవ్యాణాం గురులాఘవే. 338

వ్యా. గురుద్రవ్యములను స్వల్పపరిమాణముగ సేవించినపుడు అట్టిగురుద్రవ్యములకు లాఘవము కల్గుటకును, లఘుద్రవ్యములకును అధికపరిమాణముగ సేవించినయెడ వానికి గురుత్వము కల్గుటకును మాత్ర (ఆహారపరిమాణము) కారణమగును. (గురుపదార్థములను తాను మామూలుగ భుజించు పరిమాణమునకన్న స్వల్పముగ భుజించినచో నయ్యవి స్వాభావికమైనగురుత్వమును మాని లాఘవము కల్గి శీఘ్రముగ జీర్ణమగును. స్వభావముచే లఘుత్వముగల పదార్థములను మితిమీరి మిక్కుటముగ భుజించినచో నయ్యది లాఘవము నుడిగి గురుతరమై చిరకాలమునకు జీర్ణము కానోపదు. గురులాఘవము లిట్లు మారుటకు మాత్ర కారణమగునని భావము.)

అగ్నిబలానుసారముగ మాత్రానిర్ణయము.

మూ॥ గురూణామల్పమాదేయం లఘూనాం తృప్తిరిష్యతే,
మాత్రాం ద్రవ్యాణ్యపేక్షన్తే మాత్రా చాగ్నిమపేక్షతే ౩౩౯

వ్యా. గురుపదార్థములను (తన కెంతపరిమాణము పూర్తిగ తృప్తి కల్గునో అంతకన్న) స్వల్పపరిమాణముగ భుజింపవలెను. లఘుపదార్థములను తనకు తృప్తి కల్గునంతపరిమాణముతో భుజింపవలెను. మరియు ఆయాద్రవ్యములు పరిమాణము ననుసరించియుండును. (మాత్రననుసరించి పైజెప్పినరీతిగ గురులాఘవములు మారుచుండును కావున ద్రవ్యములగుణనిర్ణయము మాత్ర నపేక్షించునని భావము.) అట్టిమాత్రయు మనుజుల జాఠరాగ్ని నపేక్షించి యుండును. (మనుజులకు దేశము, కాలము, వయస్సు, అవస్థమున్నగువాని ననుసరించి యొక్కొకపురుషున కొక్కొకదినంబును జాఠరాగ్నిబలము మారుచుండును; కావున అట్టియగ్నిబలానుసారముగ మాత్రను కల్పింపవలెను. దానం జేసి మాత్ర అగ్నిబలము నపేక్షించునని భావము).

ఈవిషయమునే వాగ్భటులు "గురూణామర్ధసౌహిత్యం లఘూనాం నాతితృప్తతా, మాత్రాప్రమాణం నిర్దిష్టం" అని చెప్పిరి. ఈవచనమున లఘుపదార్థములను కొంచెము తక్కువగ భుజించవలెననియు, గురుపదార్థములను తనపరిమితికన్న సగభాగముగ పరిమితి కల్పించి తినవలెననియు మాత్రాపరిమాణము చెప్పబడినది.

బలారోగ్యాదులకు అన్నపానములును, అగ్నియు నాధారమనుట.

మూ॥ బలమారోగ్యమాయుశ్చ ప్రాణాశ్చాగ్నౌ ప్రతిష్ఠితాః,
అన్నపానేన్ధనైశ్చాగ్నిః జ్వలతి వ్యేతి చాన్యథా. ౩౪౦

వ్యా. బలము, ఆరోగ్యము, ఆయువు, ప్రాణంబులు ఇవి యన్నియు అగ్నిని ఆధారముగ జేసి నిలచియుండును. (జఠరాగ్నిపరిస్థితి నాశ్రయించియుండునని భావము). అట్టిజాఠరానలంబులును అన్నపానములను సమిధములుగ జేసికొని జ్వలించుచుండును. అట్టియన్నపానములు లేనినాడు చల్లారును. (బాహ్యాగ్ని సమిధలచే జ్వలించి వృద్ధినొందును. సమిధలు లేనినాడు తనంతనే నానాటికి తగ్గి చల్లారును. అత్తెరంగున జాఠరాగ్నియు నన్నపానముల నాధారముగ జేసి జ్వలించును. అట్టి యన్నపానములు లేనినాడు తనంతనే నశించి తుట్టతుదకు పూర్తిగ చల్లారునని భావము. అట్టియగ్ని హీనమైనపుడు దాని నాశ్రయించి సంభవించు శరీరబలాదులు నశించునని ఫలితార్థము). ఇత్తెరం

గున పైయుద్దేశప్రకారము చర-శరీరావయవాదుల పరీక్షించి యాహారపదార్థముల గురు లాఘవముల నిర్ణయించు ప్రణాళిక దిఙ్మాత్రముగ చెప్పబడినది.

గురులాఘవపరిజ్ఞానవిషయము.

మూ॥ గురులాఘవచిన్తేయం ప్రాయేణాల్పబలాన్ ప్రతి,
మన్దక్రియాన్ అనారోగ్యాన్ సుకుమారాన్ సుఖోచితాన్.
దీప్తాగ్నయః ఖరాహారాః కర్మనిత్యా మహోదరాః,
యే నరాః ప్రతి తాంశ్చిన్త్యం నావశ్యం గురులాఘవం. 382

వ్యా॥ పైజెప్పినరీతిగ చరశరీరావయవాదిపరీక్షణపూర్వకముగ నిర్ణయింపబడిన గురులాఘవచింత ప్రాయికముగ మందాగ్నికలవారిని, పనులులేక నిర్వ్యాపారముగ నుండువారిని, ఆరోగ్యము లేనివారిని, సుకుమారులను, సుఖము ననుభవించు అలవాటు కలవారిని యుద్దేశించి చెప్పబడినది. (పైజెప్పినవారికి జాఠరాగ్ని మందముగ నుండును కావున వారి నుద్దేశించి చెప్పబడినదని భావము.)

అటు గాక ప్రజ్వలించుజాఠరాగ్ని కలవారికిని, కఠినమైన యాహారమును తిను వారికిని, నియతముగ పనుల జేయువారికిని, గొప్పకడుపు కలవారికిని ఆహారవిషయమై పైజెప్పినగురులాఘవతారతమ్యము ముఖ్యముగ యోచింప బనియుండదు. (దీప్తాగ్న్యాదులకును పైజెప్పిన గురులాఘవచింత యొకప్పుడు కించిత్కార్యకారి యగును కావున అవశ్యముగ జూడ పనిలేదని "నావశ్యం" అనుపదముచే సూచింపబడినది).

హితాహారసేవనక్రమము, దాన గల్గుఫలము.

మూ॥ హితాభిర్జుహుయాన్నిత్యం అన్తరాగ్నిం సమాహితః,
అన్నపానసమిద్భిర్నా మాత్రాకాలౌ విచారయన్. 383
ఆహితాగ్నిస్సదా పథ్యాన్యన్తరాగ్నౌ జుహోతి యః,
దివసే దివసే బ్రహ్మ జపత్యథ దదాతి చ. 384
నరం నిశ్శ్రేయసే యుక్తం సాత్మ్యజ్ఞం పానభోజనే,
భజన్తే నామయాః కేచిత్ భావినోఽప్యన్తరాదృతే. 385

వ్యా॥ లోకమున నాహితాగ్నిగా నుండుమనుజవరుడు ప్రాతస్సాయంకాలముల రెంటియందును పాలాశాదిసమిధలు హవిస్సు మున్నగువానిచే శ్రౌతాగ్నియందు హోమము చేయువిధముగ మానవుడు సమాహితచిత్తుడై పథ్యకరములైన యన్నపానము

లను సమిధలచే సాంతర్మైనజాఠరాగ్నియందు ప్రాతస్సాయంకాలముల రెంటియందును ప్రతిదినంబును భోజనరూపమైన హోమమును మాత్రాకాలాదుల విచారించి హోమము జేసి, ప్రతిదినంబును బ్రహ్మరూపమైన ప్రణవమును జపము చేయుచు, యథోచితముగ దానము చేయుచు నున్నచో, పానభోజనములయందు దేశకాలాదిసాత్మ్యమును దెలిసి నటించునట్టిమనుజుని యీజన్మమునందును, పరలోకజన్మమునందును ఒకప్పుడును (మిథ్యాహారవిహారాదులచేతను అధర్మము చేతను సంభవించు) రోగములు బాధింప నేరవు.

సకలరోగములకును మిథ్యాహారవిహారాదులును, ప్రజ్ఞాపరాధరూపమైన యధర్మంబును కారణములు. దేశకాలాదిసాత్మ్యమును ఆహారాదిగుణకర్మాదులను చక్కగ నెరింగి, దేశాదిసాత్మ్యమును గమనించి, యన్నపానముల విధ్యుక్తప్రకారము చేసినచో నీజన్మమున రోగములు వానిచెంత జేరవనియు, జపదానాదుల జేయుటంజేసి యట్టిధర్మముచే రాబోవుజన్మంబునను అధర్మకర్మపరిపాకముచే సంభవించు రోగములు వానిచెంత జేరవనియు భావము.

హితభోజనముచే నూరువత్సరములు ఆయువు గల్గుననుట.

మూ. షట్త్రింశతం సహస్రాణి రాత్రీణాం హితభోజనః,
జీవత్యనాతురో జన్తుః జితాత్మా సమ్మతస్సతాం. ఇతి. ౩౮౬

వ్యా. పైజెప్పినరీతిగ జితేంద్రియుడై హితముగ విధ్యుక్తప్రకారము భుజించుచున్నమానవుడు జన్మాంతమువరకును రోగవిముక్తుడై పెద్దలలో పూజితుడై ముప్పదియారు వేలయహోరాత్రములు నూరుసంవత్సరములకాలము) సుఖముగ జీవించును.

అధ్యాయవిషయసంగ్రహము.

తత్ర శ్లోకాః—

మూ. అన్నపానగుణాః సాగ్ర్యాః వర్గాః ద్వాదశనిశ్చితాః,
సగుణాన్యనుపానాని గురులాఘవసంగ్రహః. ౩౮౭
అన్నపానవిధావుక్తం తత్పరీక్ష్యం విశేషతః.

వ్యా. అన్నపానగుణంబులును, వానిలో శ్రేష్ఠంబులును, ఆహారమునకు సంబంధించినపండ్రెండువర్గంబులును, అనుపానంబులును, వానిగుణంబులును, వానిగురులాఘవసంగ్రహంబును ఈవిషయము లన్నియు నీయన్నపానవిధియను నధ్యాయమున జెప్పబడినవి. ఇందలివిషయమునంతయుం వైద్యవరులును మనుజసామాన్యముగను పరీక్షింపదగినవి. (ఇది

ప్రాణబలాదులకు ముఖ్యములైనవిషయముల దెల్పునది కావున ముఖ్యముగ దీనిని గమనించుట జనసామాన్యముగ నవశ్యకర్తవ్యమని భావము)

ఆహారద్రవ్యపరీక్షావశ్యకత.

మూ. ప్రాణాః ప్రాణభృతామన్నం అన్నం లోకోఽభిధావతి. ౩౪౮
వర్ణః ప్రసాదః సౌస్వర్యం జీవితం ప్రతిభా సుఖం,
తుష్టిః పుష్టిః బలం మేధా సర్వమన్నే ప్రతిష్ఠితం. ౩౪౯
లౌకికం కర్మ యద్వృత్తౌ స్వర్గతౌ యచ్చ వైదికం,
కర్మాపవర్గే యచ్చోక్తం తచ్చాప్యన్నే ప్రతిష్ఠితం. ౩౫౦

వ్యా. ప్రాణికోటి కెల్ల అన్నము ప్రాణములుగ నుండును; కావున లోకమున నుండు ప్రాణులందరును అన్నమునే కోరి ప్రార్థించెదరు. మరియు శరీరవర్ణమునకు నిర్మలత్వంబును కంఠస్వరసౌష్ఠవంబును, ప్రాణధారణంబును, ప్రకర్షజ్ఞానంబును, శరీరేంద్రియాది సౌఖ్యంబును, మనస్సంతోషంబును, శరీరపుష్టియు, శారీరమానసబలంబును, మేధ (ధారణాశక్తి) యు, జీవనమునకు సంబంధించినకృష్యాది లౌకికకర్మలును, స్వర్లోకసుఖమునకు సంబంధించిన యాగాది వేదచోదితకర్మంబులును, ముక్తికిసంబంధించిన నిర్గుణబ్రహ్మోపాసనాది మానసికకర్మంబులును, అన్నమునే యాధారముగజేసి నెరవేర్పదగియుండును. ఈతంత్రమున జెప్పబడినసత్యము బ్రహ్మచర్యము మున్నగునవియును అన్నమునే ఆధారముగ జేసియుండును కావున, అన్నింటికిని అన్నము మూలకారణము. కావున నీయధ్యాయమున జెప్పిన యాహారమునకు సంబంధించిన విషయముల నన్నింటిని అవశ్యముగ పరీక్షింపవలెనని 'తత్పరీక్ష్యం విశేషతః' అను పైశ్లోకముతో నన్వయించునది.

ఈయన్నపరిజ్ఞానప్రాశస్త్యమునే బ్రహ్మప్రతిపాదకములగునుపనిషత్తులయందును "ప్రాణో వా అన్నం శరీరమన్నాదం ప్రాణేశరీరం ప్రతిష్ఠితం, శరీరే ప్రాణః ప్రతిష్ఠితః, తదేతదన్నమన్నే ప్రతిష్ఠితం, సయ ఏతదన్నమన్నే ప్రతిష్ఠితం వేద ప్రతితిష్ఠతి." ఇత్యాదివాక్యములచే శాసింపబడినది.

ఇత్యగ్నివేశకృతే తన్త్రే చరకప్రతిసంస్కృతే, సూత్రస్థానే,
అన్నపానవిధిర్నామ సప్తవింశోఽధ్యాయః.

వ్యా. ఇత్తెరంగున నగ్నివేశకృతంబును చరకమహర్షిచే సంస్కరింపబడినదియు నగు నాయుర్వేదతంత్రమునందలి సూత్రస్థానమున అన్నపానవిధియను నిరువదియేడవ యధ్యాయము. సమాప్తము.

అష్టావింశాధ్యాయము.

అవతారిక:—అన్నపానచతుష్కముతో జేరిన పైయధ్యాయముల మూటియందును అన్నపానములకు సంబంధించిన స్వరూపగుణకర్మాదులు వివరింపబడినవి. అందు చెప్పబడని కొన్నివిశేషము లీయధ్యాయమున వివరింపబడును. మరియు పైయధ్యాయాంతమున "ప్రాణాః ప్రాణభృతామన్నం" అనువాక్యముచేత నన్నము ప్రాణులకెల్ల ప్రాణాధారకమగునని చెప్పబడినది. కావున అన్నము ప్రాణముల కాధార మెట్లగునదియు నీవివిధాశితపీతీయాధ్యాయమున వివరింపబడును.

మూ. అథాతో వివిధాశితపీతీయమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః. ౧

ఇతి హ స్మాహ భగవానాత్రేయః. ౨

వ్యా. అన్నపానవిధ్యధ్యాయమును జెప్పినపిమ్మట పలుదెరంగులైన అశితపీతభేదముల నధికరించిన వివిధాశితపీతీయమనునధ్యాయము భగవత్స్వరూపుడగు నాత్రేయమహర్షి యుపదేశించిన దానికి న్యూనాతిరేకము గాకుండునట్లు వివరింపబడునని యర్థము.(అశితమన అశనము, పీతమన పానము. పలుదెరంగులైన యశనములను పానములను ప్రధానముగ జేసి వివరించునధ్యాయము వివిధాశితపీతీయమని యెరుంగునది.)

ఆహారముచే శరీరధారణక్రమము.

మూ. వివిధమశితపీతలీఢఖాదితం, జన్తోర్హితం, అన్తరగ్నిసన్ధుక్షితబలేన యథాస్వేనోష్మణా సమ్యగ్విపచ్యమానం; కాలవదనవస్థిత సర్వధాతుపాకం, అనుపహతసర్వధాతూష్మమారుతస్రోతః, కేవలం శరీరం, ఉపచయబలవర్ణసుఖాయుషా యోజయతి, శరీరధాతూనూర్జయతి; ధాతవో హి ధాత్వాహారాః ప్రకృతి మనువర్తన్తే. 3

వ్యా. (పలుదెఱంగులైన యాహారద్రవ్యములును భోజనము (విశేషముగ దంతములచే నమలవలసినపనిలేక తినుటకు యోగ్యమైన యన్నాదిమృదుపదార్థములు), పేయము (త్రాగదగినపాలు నీళ్లు మున్నగుద్రవపదార్థములు) లేహ్యాను (నాలుకచే గాకిచప్పరించి తినదగిన పచ్చడిమున్నగు కొంచెము ద్రవముకల్గినపదార్థములు), ఖాద్యము దంతములచే చక్కగ నమలి తినదగి కఠినములైన చక్కిలములు మున్నగుపదార్థములు) నని నాల్గువిధములుగ నుండును.) మనుజులశరీరతత్వాదులకు ప్రతికూలము గాకుండునట్లు భుజింపబడిన (అశిత - పీత - లీఢ - ఖాదిత) చతుర్విధాహారపదార్థము,

జాఠరాగ్నిచే వృద్ధినొందినబలముకల ఆయాపంచభూతములకు సంబంధించిన తమతమ యగ్నుల (పంచభూతాగ్నుల) చే నానాభూతగుణము కలది చక్కగ పచింపబడి; కాలమునుబోలె విరామములేని రసాది సర్వధాతుపాకము కల్గినదియుం, ధాతువులన్నిటి యొక్క వేడియుం (ధాత్వగ్నులును), అట్టి ధాత్వగ్నులకు సహకారియగు వాతంబును (ధాతువులపోషించురసమును వ్యాపింపజేయుంవ్యానవాతంబును), అట్టిధాతుపోషకరసమున కాధారమైన స్రోతస్సులును (నాడులును) ఇవి మూడును వికృతిజెందకయుండునదియుం నగుశరీరమునం దెల్ల పైజెప్పినయాహారము) పుష్టిని, బలమును, వర్ణవిశేషమును, (ఆరోగ్య రూపమైన) సుఖమును, నియమితమైన యాయుంవును కల్గించును. శరీరమునందలి రసాది ధాతువులను బలపరచును. రసాదిధాతువులు ఒకధాతువు ఇంకొకధాతువున కాహారముగ గల్గియుండును కావున శరీరమునందలి ధాతువులన్నియు చక్కగ నుండునపుడు వికృతి జెందక స్వభావస్థితినుండును. (ఇది మూలమునకు యథాశ్రుతమైన యర్థము).

వివరణము.—మనుజులచే భుజింపబడిన భోజ్యాదిచతుర్విధాహారపదార్థములను ప్రాణవాతము కోష్ఠమున జేర్చును. అట్టియాహారము పంచభూతాత్మకములై యుండును కావున పంచభూతములకును వేరువేరుగనుండు పంచవిధములైన భూతాగ్నులచే వృద్ధి నొందిన ధాత్వగ్నులచేత పచింపబడును. అందు ఏభూతమునకు సంబంధించినది యేపదార్థమో దానిని ఆభూతమునకు సంబంధించిన యగ్ని పచింపజేయును. పార్థివాహారాంశమును పార్థివాగ్నియుం, జలవికారమయిన పదార్థమును జలనిష్ఠమైన ధాత్వగ్నియుం పచింపజేయును. ఇత్తెరంగుననే యాహారమునందలి యాయాభూతమునకు సంబంధించిన యంశమును ఆయాభూతాగ్ని పచింపజేయను. ఈవిషయమును వాగ్భటాచార్యు లిట్లు చెప్పిరి:—"భౌమాఽఽప్యాగ్నేయవాయవ్యాః పంచోష్మాణః సనాభసాః, పఞ్చాహార గుణాన్ స్వాన్ స్వాన్ పార్థివాదీన్ పచన్త్యను. యథాస్వం తేన పుష్ణంతి పక్వా భూత గుణాన్ పృథక్, పార్థివాః పార్థివానేవ శేషాశ్శేషాంశ్చ దేహజాన్." (అష్టాంగ హృదయశారీర, 3 అధ్యాయము.)

ఇత్తెరంగున జఠరాగ్ని భూతాగ్నులచే చక్కగ పాకము నొందిన పంచభూతాత్మకమైన యాహారము రసరక్తాదిధాతువుల యూష్మరూపమైన ధాత్వగ్నులును, ఆహారరసమును స్రోతస్సులమూలమున వ్యాపింపజేయు వ్యానవాతంబును, ఆహారరసమున కాధారభూతములగు స్రోతస్సులు వికృతిజెందక యుండుశరీరమునకు పుష్టిని, బలమును, వర్ణమును కల్గించి యాయుంవును వృద్ధినందించును. శరీరమునందలి రసరక్తాదిధాతువులను పోషించును. రసాదిధాతువులతో రసమువలన రక్తంబును, దానివలన మాంసంబును, దాని వలన మేదస్సును, దానిచే నస్థులును, వానివలన మజ్జయు, దానివలన శుక్రంబును వరు

సగ నుత్పన్నములై వానివలననే వృద్ధినందుచుండు కావున ధాతువులు ధాతువులనె యాహారములుగ గల్గియుండును. అట్టియెడ నొకధాతువు చెడినను తక్కినధాతువు లన్నియుం చెడుచుండును. కావున ధాతువులప్రకృతికిని యాహారము కారణమగునని భావము.

ఆహారరసముచే శరీరపోషణక్రమము.

మూ. తత్రాహారప్రసాదాఖ్యో రసః, కిట్టం చ మలాఖ్య మభినిర్వర్తతే. కిట్టాత్ స్వేదమూత్రపురీషవాతపిత్తశ్లేష్మాణః, కర్ణాక్షినాసికాస్య లోమకూపప్రజననమలాః కేశశ్మశ్రులోమనఖాదయశ్చ అవ యవాః పుష్యన్తి. ౪

వ్యా. పైజెప్పినరీతిగ పచింపబడిన యాహారమునందలి ద్రవరూపమైన సారము రసముగను, సారములేనిది (పిప్పి) కిట్టముగను ఆహారము రెండువిధముల మారును. (అట్టికిట్టము అన్నముయొక్క ద్రవరూపమైన కిట్టము మూత్రంబును, ఘనసీభవించిన కిట్టము మలంబునని రెండువిధములు. ఈరెండు నిస్సారమైనవి. ఈవిషయమును వాగ్భటు లిట్లు చెప్పిరి—"కిట్టం సారశ్చ తత్పక్వం అన్నం సమ్భవతి ద్విధా, తత్రాచ్ఛం కిట్ట మన్నస్య మూత్రం, విద్యాద్ఘనం శకృత్.")

అందు కిట్టమువలన చెమట, మూత్రము, పురీషము, వాతపిత్తకఫములు, చెవులు కన్నులు నాసారంధ్రములు, నోరు, రోమరంధ్రములు, గుహ్యములు అను నీప్రదే శముల పుట్టుమలంబులును, వెండ్రుకలు మీసములు రోమములు గోళ్లు మున్నగునవయ వంబులును పుష్టినొందును.

ఇచ్చట కిట్టమన నిస్సారమైనమలములని యర్థము. అయ్యవి యీతంత్రకారునిచే స్థలాంతరమున నిట్లు చెప్పబడినది.— "కిట్ట మన్నస్య విణ్మూత్రం, రసస్య తు కఫోఽ సృజః, పిత్తం మాంసస్య ఖమలో మలః స్వేదస్తు మేధసః. స్యాత్కిట్టం కేశలోమాస్థ్నో మజ్జః స్నేహోఽక్షివిట్త్వచః." అన్నముయొక్క కిట్టము మలమూత్రములు, రసధాతువు యొక్కమలము కఫము, రక్తధాతువులయొక్కమలము పిత్తము, నాసాదిరంధ్రముల యందలిమలములు మాంసధాతువువలన పుట్టునవి. రోమరంధ్రములనుండి స్రవించెడు చెమట మేదస్సుయొక్కమలము, గోళ్లను వెండ్రుకలును అస్థులవలన బుట్టుమలములు. కన్నులయందును పురీషమునందును చర్మము పైభాగమునను కల్గుస్నేహము (జిడ్డు) మజ్జ (మూలగ)వలన కల్గినమలము అని యర్థము. ఇవి క్రమముగ రసాదిధాతువులమలములు.

మలమూత్రములు మాత్రము ఆహారమలములు, (అట్టిమలములవలన మలమూత్రాదులు పైజెప్పినరీతిగ పోషింపబడునని భావము.)

రసాదిధాతుపోషణ క్రమము.

మూ. పుష్యన్తి హ్యాహారరసాత్ రస-రుధిర-మాంస-మేదో-ఽస్థి, మజ్జ-శుక్రౌ-జాంసి, పంచేంద్రియద్రవ్యాణి ధాతుప్రసాదసంజ్ఞకాని, శరీరసన్ధిబన్ధపిచ్ఛాదయశ్చావయవాః. ౫

వ్యా. పైజెప్పిన యాహారరసమువలన రసము, రక్తము, మాంసము, మేదస్సు, అస్థి, మజ్జ, శుక్రము అను నీయేడుధాతువులును, రసాదిధాతుసారరూపమైన యోజస్సును, చక్షురాదీంద్రియముల పుట్టించునవియుం, శరీరమునందలి ధాతుప్రసాదరూపంబులైన పృథివి, అప్పు, తేజస్సు, వాయువు, ఆకాశము ననుపంచేంద్రియద్రవ్యములును, శరీరము నందలికీళ్లను బంధించు (ఒండొంట సంబంధముకల్గునట్లుచేయుం) స్నాయువులు సిరలు మున్నగునవియుం, (ఆర్తము స్తన్యము మున్నగునవియుం) ఇవియన్నియుం పుష్టినొందును.

మూ. తే సర్వే ఏవ ధాతవో మలాఖ్యాః ప్రసాదాఖ్యాశ్చ రసమలాభ్యాం పుష్యన్తః స్వం మానమనువర్తన్తే. యథావయశ్శరీరం ఽ ఏవం రసమలౌ స్వప్రమాణావస్థితౌ ఆశ్రయస్య సమధాతో ర్ధాతుసామ్యమనువర్తయతః, నిమిత్త తస్తు క్షీణవృద్ధానాం ప్రసాదాఖ్యానాం ధాతూనాం వృద్ధిక్షయాభ్యాం ఆహారమూలాభ్యాం రసః సామ్యముత్పాదయతి; ఆరోగ్యాయ, కిట్టం చ మలానామేవమేవ; స్వమానాతిరిక్తాశ్చ ఉత్సర్గిణః శీతోష్ణపర్యయగుణైశ్చోపచర్యమాణాః మలాః శరీరధాతుసామ్యకరాః సముపలభ్యన్తే. ౬

తేషాన్తు మలప్రసాదాఖ్యానాం ధాతూనాం స్రోతాంస్యయనముఖాని, యథాస్వం తాని యథా విభాగేన యథాస్వం ధాతూనాపూరయన్తి. ౭

ఏవమిదం శరీరం అశితపీతలీఢఖాదితప్రభవం. ౮

వ్యా. ఇత్తెరంగున ప్రసాదరూపంబులును మలరూపంబులు నగుసప్తధాతువులును పైజెప్పినరీతిగ నాహారరసముచేతను ధాతురూపమైన మలములచేతను పుష్టినొందుచు

శరీరమునందలి ఆయాయవయవములను ఆయావయస్సుకుతగిన ప్రమాణము కల్గి యుండును.

ఇత్తెరంగున రసమలములురెండును స్వప్రమాణమున నుండినవియై తమ కాశ్రయమైనసమధాతువుగనుండు శరీరమునకు ధాతుసామ్యమును చెడనీయక కాపాడుచుండును. ఏదైన కారణాంతరముచేత క్షయమునైనను వృద్ధినైనను పొందిన ప్రసాదరూపములగు ధాతువులను ఆహారమూలమున కల్గువృద్ధిక్షయములచేత నాహారరసము సామ్యమును కల్గించును. దానంజేసి యారోగ్యము కల్గును. ఏదైన నొకకారణముచే ప్రసాదరూపమైన ధాతువులు క్షీణతనైనను వృద్ధినైనను పొందియున్నచో ఆహారమూలమున కల్గిన వృద్ధినందిన యాహారరసము క్షీణించినధాతువును వృద్ధినొందించును. ఆహారమూలమున క్షీణించినయాహారరసము ప్రమాణాధికముగ వృద్ధినందిన ధాతువును క్షీణింపజేయును. ఇత్తెరంగున ఆహారమూలమైన వృద్ధిక్షయములనందిన యాహారరసము కారణాంతరమున (స్వప్రమాణమునకన్న) వృద్ధిక్షయముల నొందినధాతువులను సమస్థితినందించి ధాతుసామ్యరూపమైన యారోగ్యము ననువర్తింపజేయునని భావము).

కిట్టమనునదియుం పైజెప్పినవిధముగనే మలములకు సామ్యమును కల్గించును.

మరియు నుత్సర్గధర్మము (బైటవెడలుస్వభావము) కలమలములు శీతోష్ణాదుల చేత స్వప్రమాణమునకన్న నధికములుగ నైనచో శీతోష్ణాదిగుణములకు విరుద్ధగుణములు గల యుపచారములచేత శరీరధాతుసామ్యమును కల్గించును. (బైటవెడలునట్టి స్వభావము కలమలములు శీతగుణముల యపథ్యములచేత వృద్ధినొందినయెడ అట్టిగుణమునకు విరుద్ధమగు ఉష్ణగుణముల యుపచారములచే సామ్యస్థితినొందింపనగును. ఇత్తెరంగున వృద్ధికి కారణములగు శీత-ఉష్ణాదులకు విరుద్ధములైన గుణములుగల చికిత్సలచే మలములు సమస్థితినంది ధాతుసామ్యమును కల్గించునని భావము)

మరియుం వట్టిమల ప్రసాదరూపములైన ధాతువులను వ్యాపింపజేయురంధ్రములు గల స్రోతస్సులు (నాడులు) ఆయాధాతువులచే నిండియుండి (వానివానికి పోష్యములగు) నాయాధాతువులను పోషించుచు నాయాధాతువులను పూరింపుచుండును.

ఇత్తెరంగున అశిత-పీత - లీఢ-ఖాదితరూపమైన యాహారముచే శరీరము పుట్టి ధాత్వాదిమూలమున వృద్ధిజెందినదని యెరుంగునది.

ఆరోగ్య-అనారోగ్యములకు నాహారము కారణమనుట.

మూ. అశిత-పీత-లీఢ-ఖాదితప్రభవాశ్చాస్మిఞ్ఛరీరే వ్యాధయో భవన్తి, హితాహితోపయోగవిశేషాస్త్వత్ర శుభాఽశుభవిశేషకరా భవన్తి, ఇతి. ౧౦

వ్యా. మరియు నట్టియశితపీతాదిరూపములగు నాహారములచే పైవివరించినవిధముగ పుట్టి వృద్ధినొందినశరీరమునందు అట్టి యశిత-పీత-లీఢ-ఖాదితములను అహితముల సేవించినవాడు దానంజేసి (అట్టి యాహారమువలననె) జ్వరాదిశారీరమానసికవ్యాధులు సంభవించును. (అట్టి శుభ-అశుభముల (ఆరోగ్య-అనారోగ్యముల) కు హితాఽహితాహారాదులు కారణములగును. హితాహారాదులచే నారోగ్యంబును, అహితాహారాదులచే ననారోగ్యంబును కల్గునని భావము.)

ఆరోగ్యానారోగ్యవిషయమై యగ్నివేశుని ప్రశ్నము.

మూ. ఏవం వాదినం భగవన్తమాత్రేయం అగ్నివేశ ఉవాచ:—దృశ్యన్తే హి భగవన్! హితసమాఖ్యాతమప్యాహార ముపయుఞ్జానాః వ్యాధిమన్తశ్చ; అగదాశ్చ, తథైవాహితసమాఖ్యాతం, ఏవం దృష్టే కథం హితాఽహితోపయోగవిశేషాత్మకం శుభాఽశుభ విశేష ముపలభామహే ఇతి. ౧౧

వ్యా. పైవివరింపబడిన విషయమహావాక్యము చేత హితాహారోపయోగమున నారోగ్యంబును, అహితోపయోగమువలన అనారోగ్యంబును కల్గునని సముదితార్థమేర్పడినది. ఈవిషయమున విప్రతిపత్తిజూపుచు ప్రశ్నముచే నతివ్యాప్త్యవ్యాప్తిని చెప్పుచు భగవంతుడైన యాత్రేయుని అగ్నివేశు డిట్లడిగెను.

లోకమున హితమని యేర్పడినయాహారమునే యుపయోగించు మానవులు కొందరు వ్యాధిపీడితులగుచున్నారు. అహితముగ జెప్పబడునాహారముల నుపయోగించు వారును కొందరు రోగబాధితులుకాక స్వస్థతనున్నవారు. ఇట్లుండ హితోపయోగమున ఆరోగ్యంబును, అహితోపయోగమున అనారోగ్యంబును కల్గునని నిశ్చితముగ నెట్లు చెప్పగలము? (అని అగ్నివేశు డడిగెను.)

హితాహారోపయోగము చేయువారికిని రోగములుకల్గుటకు కారణవిశేషములు

మూ. తమువాచ భగవానాత్రేయః—న హితాహారోపయోగినాం అగ్నివేశ! తన్నిమిత్తా వ్యాధయో జాయన్తే, న చ కేవలం హితాహారోపయోగాదేవ సర్వవ్యాధిభయ మతిక్రాన్తం భవతి. సన్తి హ్యృతేఽప్యహితాహారోపయోగాత్ అన్యా రోగప్రకృతయః, తద్యథా:—కాలవిపర్యయః, ప్రజ్ఞాపరాధః, పరిణామశ్చ, శబ్ద-స్పర్శ-రూప-రస-గన్ధాశ్చాఽసాత్మ్యాః ఇతి. ౧౨

తాశ్చ రోగప్రకృతయో రసాః సమ్యగుపయుజ్యమానం పురుష మశుభేనోపపాదయన్తి, తస్మాద్ధితాహారోపయోగినోఽపి దృశ్యన్తే వ్యాధిమన్తః. ౧౩

వ్యా. పైజెప్పినవిధముగ నడిగిన యగ్నివేశున కాత్రేయుం డిట్లు బదులు సెప్పెను:—హితాహారముల నుపయోగించువారికి అట్టియాహారమును కారణముగఁజేసి వ్యాధు లెప్పుడు కల్గవు. కేవలము హితాహారముల నుపయోగించుమాత్రముననే సకల వ్యాధులవలని భయంబును పూర్తిగ నివర్తింపజాలదు. అహితాహారములే కాక యితరము లగు కొన్నిరోగకారణములు కలవు. అవియెవ్వి యన:—కాలవిపర్యయము [ఋతువుల ధర్మములు (శీతకాలమున నుష్ణముగను, ఉష్ణకాలమున శీతముగను) వ్యత్యస్తముగ మార్పుజెందియుండుట], ప్రజ్ఞాపరాధము, పరిణామము, అసాత్మ్యములగు శబ్దస్పర్శ రూపరసగంధములు, (ఇదియె అసాత్మ్యేంద్రియార్థసంయోగము) అనునవి. ఇవియును రోగకారణములు. (వీనివివరణము తిస్రైషణీయము ౧౧ అధ్యాయమున జూచునది.)

అట్టి కాలవిపర్యయము మున్నగుకారణములును హితాహారముల నుపయోగించు వారికింగూడ ననారోగ్యమును కల్గించుచున్నవి. కావున హితాహారముల సేవించు వారును గొందరు ఆరోగ్యములేనివారుగ (పైకారణములచే) నగుచున్నారు.

అహితాహారము జేసినను రోగోత్పత్తిలేని కారణములు.

మూ. అహితాహారోపయోగినాం పునః కారణతో న సద్యో దోషవాన్ భవత్యపచారః న హి సర్వాణ్యపథ్యాని తుల్యదోషాణి, న చ సర్వే దోషాః తుల్యబలాః, న హి సర్వాణి శరీరాణి వ్యాధిక్షమత్వే సమర్థాని భవన్తి, తదేవ హ్యపథ్యం దేశ-కాల-సంయోగ-వీర్య-ప్రమాణాతియోగాత్ భూయస్తరమపథ్యం సమ్పద్యతే. స ఏష దోషః సంసృష్టయోనిః విరుద్ధోపక్రమో గమ్భీరానుగతః చిరస్థితః ప్రాణాయతనసముత్థో మర్మోపఘాతీ వా భూయాన్ కష్టతమః క్షిప్రకారితమశ్చ సమ్పద్యతే. ౧౪

వ్యా. మరియు అహితాహారముల నుపయోగించువారికి (ప్రతిబంధకములగు) కొన్నికారణాంతరములచేత నట్టి యపథ్యాహారము తత్కాలముననే రోగముల కల్గింప జాలకుండును. అపథ్యములన్నియు సమాన (ఎల్లప్పుడు నొక్కటీరుగనే) దోష కరములు కానేరవు. (అపథ్యములలో భేదమునుబట్టి కొన్ని రోగకరములు

కాకయుం నుండవచ్చునని భావము.) దోషములన్నియును సమానబలములు కానోపవు. శరీరములన్నియుం వ్యాధుల నోర్వదగినస్థితి నుండబోదు. కావున అట్టియపథ్యము దేశము, కాలము, సంయోగము, వీర్యము, పరిమాణము అనునీమైదిటియొక్క అతియోగమునం జేసి మిక్కిలి యపథ్యమగును. అట్టిరోగమే దోషద్వయసంసర్గముచే గల్గినను, విరుద్ధచికిత్స జేయవలసినదియైనను, గంభీరములగు అస్థిమజ్జాదుల నాశ్రయించి పుట్టియున్నను, చిరకాలమునుండీ యనుసరించినదైనను, ప్రాణములకు ఆధారములైన స్థానముల పుట్టినదైనను, మర్మస్థానముల పుట్టినదైనను అట్టివ్యాధి మిక్కిలి కష్టమును కల్గించునదియై అతిశీఘ్రముగ హింసించునది యగును.

మూ. శరీరాణి చాతిస్థూలాన్యతికృశాని, అనివిష్టమాంసశోణితాస్థీని,
దుర్బలాన్యసాత్మ్యాహారోపచితాన్యల్పాహారాణి అల్పసత్వాని
వా భవన్తి అవ్యాధిసహాని విపరీతాని పునర్వ్యాధిసహాని'
ఏభ్యశ్చైవా పథ్యాహారదోషశరీరవిశేషేభ్యో వ్యాధయో
మృదవో దారుణాః క్షిప్రసముత్థాః చిరకారిణశ్చ భవన్తి అత
ఏవ చ వాతపిత్తశ్లేష్మాణః స్థానవిశేషే ప్రకుపితాః వ్యాధివిశేషా
నభినిర్వర్తయన్త్యగ్నివేశ! ౧౫

వ్యా. మరియుం అతిస్థూలంబులును, అతికృశంబులును, శిథిలములై విషమములైన మాంస-రక్త-అస్థులు కల్గినవియుం, బలహీనములైనవియుం, అసాత్మ్యములగు నాహారములచే వృద్ధిజెందినవియుం, పరిమాణమునకు తక్కువగ నాహారముచేయుటచే వృద్ధినొందినవియుం, మిక్కిలి యల్పబలముకల్గినవియుం నగుశరీరములు వ్యాధిసహములు కానోపవు. (పైజెప్పిన అతిస్థూల-అతికృశాదిలక్షణములు కలశరీరములు వ్యాధినికల్గించునవి యగునని భావము). అటుగాక పైజెప్పిన లక్షణములకు విరుద్ధములగు అనతిస్థూలములును అనతికృశంబును మున్నగులక్షణములు కలశరీరములు వ్యాధిసహములగును. వ్యాధులు బుట్టుటకు ప్రతిబంధములగునని భావము).

అపథ్యాహారమును దోషములను శరీరభేదముల నుద్దేశించి చెప్పబడినవిశేషముల వలన రోగములు మృదువులును, చిరకాలమునకు బాధించునవియుం, మిక్కిలి దారుణంబులును, అతిశీఘ్రముగ జనించి బాధించునవియు నగును. ఇంతియేకాక దోషములయొక్క స్థానవిశేషమువలనను నానావిధములగు రోగవిశేషములను కల్గించునని యర్థము.

ఇచ్చట నీవిషయసంగ్రహము నెరుంగునది:—అపథ్యములగునాహారములు దేశ కాలసంయోగాదివిశేషములంజేసి మిక్కిలి ప్రబలములై యపథ్యతమములై యుండును. (ఈవిషయము 'తదేవ హ్యపథ్యం......సమ్పద్యతే" అనువాక్యమున జూపబడినది). కావున నపథ్యములన్నియుం నేకరీతిగ నుండవు. రోగములును అనేకదోషసంసర్గముచే జనించుట మున్నగుకారణములచే నేకరీతిగనే యుండక కష్టములును క్షిప్రకారులు నైయుండును. (ఈవిషయము "స ఏవ దోషః......క్షిప్రకారితమశ్చ సమ్పద్యతే" అను వాక్యముచే జెప్పబడినది.) అతిస్థూలకృశాదిశరీరములు వ్యాధిసహములు (వ్యాధుల బుట్టింపని ప్రతిబంధకములు లేనివి) కానోపవు. (ఈవిషయము "శరీరాణి చాతి...... త్యవ్యాధిసహాని" అనువాక్యముచే జెప్పబడినది) కావున శరీరములన్నియుం నేకరీతిగ వ్యాధిసహములుకావు. ఇవియే అపథ్యాహారములకును దోషములకును శరీరములకును కల విశేషములు. అట్టి మూడువిధములైన కారణములచే రోగములు మిక్కిలి క్రూరంబులును అతిశీఘ్రముగ జనించి బాధించునవియు నగును. అటుకాక అపథ్య-దోష-శరీరములు వానివానికి పైజెప్పినలక్షణములకు విరుద్ధములగు లక్షణములు కల్గియుండునెడ మృదువులు (అల్పబాధాకరములు) ను, చిరకారిణులు (తగినసంపత్తిలేమింజేసి యణగి యుండి చిరకాలమునకు బాధించునవియుం) నైయుండును. కావున నహితాహారముల జేయు వారి పైజెప్పినరీతిగ నపథ్యదోష-బలాబలములబట్టి కొన్నిసమయములయందు వ్యాధులు క్రూరంబులును, కొన్నిసమయములయందు కాలాంతరమున బాధించునవియు నైయుండునుకాని అహితాహారములవలన వ్యాధిభయము సర్వథా నివర్తింపనేరదని భావము. ఇచ్చట హితాహారములజేయువారికి రోగములు ఎట్లు కల్గుచున్నవి? అనుప్రశ్నమునకు "నచ కేవలం......దృశ్యన్తే వ్యాధిమన్తః" అనువాక్యంబును; అహితాహారము సేయుం వారి కెట్లు వ్యాధులు కల్గకుండును? అనుప్రశ్నమునకు "అహితాహారోపయోగినాం పునః......నభినిర్వర్తయం త్యగ్నివేశ" అనువాక్యంబును ఉత్తరములుగ జెప్పబడినవని యెరుంగునది.

రసాదిదృష్టిచే గల్గురోగములవివరణము.

మూ. తత్ర రసాదిస్థానేషు ప్రకుపితానాం దోషాణాం యస్మిన్ యస్మిన్ స్థానే యే యే వ్యాధయస్సమ్భవన్తి; తాంస్తాన్ యథావదనువ్యాఖ్యాస్యామః. ౧౬

వ్యా. అందు రసాదిస్థానములయందు ప్రకోపమునొందిన వాతాదిదోషములకు సంబంధించి యేయేస్థానమున జేరినపు డేయేవ్యాధులు సంభవించునో ఆయారోగములను యథాశ్రుతముగ నీక్రింద వివరించెదమని యర్థము.

రసదుష్టిచే గల్గురోగములు.

మూ. అశ్రద్ధా చారుచిశ్చాస్యవైరస్యమరసజ్ఞతా,
హృల్లాసో గౌరవం తన్ద్రా సాఙ్గమర్దో జ్వర స్తమః. ౧౭
పాణ్డుత్వం స్రోతసాం రోధః క్లైబ్యం సాదః కృశాఙ్గతా,
నాశోఽగ్నే రయథా కాలం వళయః ఫలితాని చ. ౧౮
రసప్రదోషజాః రోగాః,

వ్యా. వాతపిత్తకఫములలో నేదోషమైనను ప్రకోపమునొంది రసధాతు నాశ్రయించి ఆట్టిధాతువును చెరిచి (స్వభావస్థితి నుండనీయకజేసి)నపుడు అశ్రద్ధ (ఆహారమును భుజించుటయం దిచ్ఛలేకుండుట), అరుచి (నోటనుంచుకొనినయాహారము రుచిలేక మ్రింగనుకూడ యిష్టములేకుండుట), నోరు రుచిమారియుండుట (మధురాదిరసములు రుచిమారి (తీపు చేదుగను చేదు పులుపుగను వ్యత్యస్తముగ) నుండుట), మధురాది రసము లెవ్వియు నోటికి దెలియకుండుట, హృల్లాసము (ఓకరింతలు), శరీరము బరువుగ నుండుట, కునికిపాటు, ఒడలినొప్పులు, జ్వరము, చీకటిలో నున్నవిధముగ మైకము, పాండురోగము, స్రోతోమార్గములు అడ్డగించియుండుట; బలహీనత, ప్రాలుమాలిక, శరీరము కృశించుట, జఠరాగ్ని మందగించుట, అకాలమున వలీపలితములుకల్గుట అను నీ రోగములు సంభవించును.

ఇచ్చట వాతాదిదోషములలో నెద్దియైన రసధాతువు నాశ్రయించి ప్రకోపించి యట్టిధాతువును దుష్టముగ జేసినప్పుడు అట్టిదోషము ఆశ్రయప్రభావమునంజేసి తమకు నియతములుకాని అశ్రద్ధాదిరోగములగూడ గల్గించునని భావము. ఇత్తెరంగుననే రక్తాదుల దుష్టములుగ జేసినపుడును ఆశ్రయబలముచే (ప్రభావమువలన) రోగవిశేషము గల్గించునని యెరుంగునది.

రక్తదుష్టిచే గల్గురోగములు.

మూ. వక్ష్యన్తే రక్తదోషజాః,
కుష్ఠవీసర్పపిడకా రక్తపిత్తమసృగ్దరః. ౨౦
గుదమేఢ్రాస్యపాకశ్చ ప్లీహా గుల్మోఽథవిద్రధీ,
నీలికా కామిలా వ్యంగం పిప్లవస్తిలకాలకాః ౨౧
దద్రుశ్చర్మదలం శ్విత్రం పామా కోఠా స్రమణ్డలమ్,
రక్తప్రదోషాజ్జాయన్తే

వ్యా. కుష్ఠము విసర్పము ప్రమేహపిటికలు రక్తపిత్తము రక్తప్రదరము (కుసుమ
రోగము) గుదమునందును, మేఢ్రమునందును, నోటియందును పుండగుట, ప్లీహవృద్ధి,
గుల్మము, విద్రధి, నీలిక (శరీరముపై నల్లనిచుక్కలేర్పడుట,) కామిలారోగము,
వ్యంగము (మందు), పిప్లవములు, (తెలుపునలుపురంగులుగలచుక్కలు), తిలకాలకములు
(నువ్వులవంటి నల్లనిచుక్కలు), దద్రుకుష్ఠము, చర్మదళకుష్ఠము, శ్విత్రము (తెల్లని
బొల్లి), తీట, కోఠములు, మండలాకారములై రక్తమును స్రవించుపొడలు అను నీ
రోగములన్నియుం వాతాదిదోషములు రక్తమున జేరి దానిని దుష్టముగ జేసినపుడు
కల్గును.

మాంసదుష్టిచే గల్గురోగములు.

మూ.

శ్రుణుమాంసప్రదోషజాన్.
అధిమాంసార్బుదం కీలగళశాలూకశుణ్డికాః, ౨౨
పూతిమాంసాలజీగణ్డగణ్డమాలోపజిహ్వికాః.
విద్యాన్మాంసాశ్రయాన్ ౨౩

వ్యా. అధిమాంసము, అర్బుదము, గుదస్థానమున జనించుమాంసాంకురములు,
(మొలలజాడ్యము), శాలూకము, (కుత్తుకలోఁ కల్గువాతరోగవిశేషము), గలశుండిక,
(ఎదురుకుత్తుక), పూతిమాంసము, (మాంసముకుళ్లుట), అలజి, (వ్రణరోగవిశేషణము),
గలగండము, గండమాల ఉపజిహ్వక అను నీరోగములు మాంసదుష్టిచే కల్గును.

మేదోదుష్టిచే గల్గురోగములు.

మూ.

మేదస్సంశ్రయాస్తు ప్రవక్ష్యతే,
మాంసప్రదోషజాన్ విద్యాత్ దోషాన్మేదఃప్రదోషజాన్. ౨౪
నిన్దితాని, ప్రమేహాణాం పూర్వరూపాణి యాని చ,

వ్యా. వాతాదిదోషము మేదస్సున జేరి దానిని చెరచినపుడు పైజెప్పినమాంస
దుష్టికికల్గు అధిమాంసాదిరోగములు సంభవించును. మఱియు అష్టానిందితీయమను ఇరు
వదియొకటవయధ్యాయమున "అతిధీర్ఘశ్చాతిహ్రస్వశ్చ అతిలోమాచ అలోమాచ అతి
కృష్ణశ్చ అతిగౌరశ్చ, అతి స్థూలశ్చ అతికృశశ్చ" అని చెప్పిన నిందితములైన అతిదీర్ఘ
త్వాదు లెనిమిదియు సంభవించును. మఱియుం ప్రమేహములకు పూర్వరూపములుగ
జెప్పబడిన కేశజటిలత్వాదిదోషములును కల్గును.

అస్థిదుష్టిచే గల్గురోగములు.

మూ. అధ్యస్థి ద_న్తదన్తాస్థిభేదశూలం వివర్ణతా. ౧౭
కేశలోమనఖశ్మశ్రుదోషాశ్చాస్థిప్రకోపజాః,

వ్యా. అధ్యస్థి (ఎముకలో వేరొకయెముక పుట్టుట), అధిదంతము (అధికముగ వేరొకపల్లు మొలచుట), దంతములు అస్థులును చీలుట, వానియందు నొప్పిపుట్టుట, దంతములును, అస్థులును రంగుమారుట, వెండ్రుకలు రోమములు గోళ్లు మీసములు వీనికిసంబంధించినరోగములు. ఇవియన్నియు దోషములు అస్థులను చెరచినప్పుడు సంభవించును.

మజ్జదోషమున గల్గురోగములు.

మూ. రుక్పర్వణాం భ్రమో మూర్ఛా దర్శనం తమసో మతాః. ౧౮
అరుషాం స్థూలమూలానాం పర్వజానాం చ దర్శనం,
మజ్జప్రదోషాత్

వ్యా. కీళ్లలోనొప్పి, భ్రమము (చక్రముపై నున్నవానివలె నొడలు తిరుగుట), మూర్ఛగ్రమ్ముట, కన్నులకు చీకటిగ్రమ్మినట్లుండుట, రూఢమూలములైన వ్రణములు కీళ్లయందు పుట్టుట ఇవియన్నియు మజ్జ (మూలగ)లో వాతాదులు చేరినపుడు సంభవించును.

శుక్రదుష్టిచే గల్గురోగములు.

మూ. శుక్రస్య దోషాత్ క్లైబ్యమహర్షణమ్. ౧౯
రోగిణం క్లీబమల్పాయుం విరూపం వా ప్రజాయతే,
న వా సఞ్జాయతే గర్భః, పతతి, ప్రస్రవత్యపి. ౨౦
శుక్రం హి దుష్టం సాపత్యం సదారం బాధతే నరమ్,

వ్యా. వాతాదులచే శుక్రము చెడినప్పుడు నపుంసకు డగును. సంభోగేచ్ఛ తప్పును. అట్టివానికి కల్గినసంతతి రోగముతో కూడియైనను, పుంస్త్వము లేకయైనను, అల్పాయుస్సుగనైనను, కురూపముగనైన పుట్టును. అట్టివానిభార్య కొకవేళ వానివలన సంతతికల్గకయుం నుండును. ఒకసమయముగ గర్భముకల్గినను అయ్యది నిలువక (పూర్తి కాకముందుగనే) పడిపోవును. లేక ద్రవరూపముగ నున్నపుడే స్రావము కల్గును. ఇత్తెరంగున నరునకు శుక్రము చెడినపుడు వానితోపాటు వానిసంతతిని వానిభార్యను వానినికూడ వేధించి బాధించును.

ఇంద్రియదుష్టిచే గల్గురోగములు.

మూ. ఇన్ద్రియాణి సమాశ్రిత్య ప్రకుప్యన్తి యదా మలాః. ౨౯
ఉపఘాతోపతాపాభ్యాం యోజయన్తీన్ద్రియాణి తే,

వ్యా. వాతాదిదోషములు ప్రకుపితములై చక్షురాదీంద్రియముల జేరినపుడు ఆట్టియింద్రియములకు హాని కల్గును. లేక ఆయింద్రియములశక్తి తగ్గును.

స్నాయ్వాదిదుష్టిచే గల్గురోగములు.

మూ. స్నాయూసిరాకణ్డరాభ్యో (స్నాయూసిరాకణ్డరయోః) దుష్టాః
క్లిశ్యన్తి మానవమ్ ౩౦
స్తమ్భసంకోచఖల్లీభిః గ్రన్థిస్ఫురణసుప్తిభిః,

వ్యా. వాతాదిదోషములు స్నాయువులను సిరలను కండరములను ఆశ్రయించి ప్రకోపించినపుడు ఆట్టిస్నాయువు మున్నగునవి స్తంభించును. లేక అవి ముడుచుకొనును. లేక ఖల్లి యనువాతరోగము కల్గును. గ్రంథులు పుట్టును. అయ్యవి అధికముగ నదరును. స్పర్శము నెరుంగకుండును. (ఇట్టిబాధలచే మానవుని బాధించును).

ఇచ్చట 'కండరాభ్యః' అనుచోట ల్యబ్లోపమున పంచమి. "స్నాయుసిరాకణ్డరాః, ఆశ్రిత్య, దుష్టాః" అని యన్వయించుటచే పైయర్థము లభించును. పాఠాంతరమున నిర్వివాదము.

దోషములు మలముల జేరినపుడు గల్గురోగములు.

మూ. మలానాశ్రిత్య కుపితాః భేదశోషప్రదూషణమ్. ౩౧
దోషా మలానాం కుర్వన్తి సఙ్గోత్సర్గావతీవ చ,

వ్యా. శరీరమునందలి పురీషాదిమలములను వాతాదులు చేరి ప్రకోపము నొందినపుడు భేదము (పురీషము ఉండలుగ భేదించుట), శోషము (ద్రవములేక యెండుట) సంభవించును. ఆట్టి మలములకు స్వాభావవర్ణాదుల చెడగొట్టును. మలమూత్రాదుల వెడల నీయక నిరోధించును. లేక అధికముగ వెడలించును. (ఇట్టిదోషములు మలమూత్రాదులలో నానామలములకు యథాసంభవముగ కల్గునని భావము).

రసజాదిరోగములు కల్గుటకు కారణములు, కల్గకుండునుపాయములు

మూ. వివిధాదశితాత్ పీతాదహితాత్ లీఢఖాదితాత్. ౩౨
భవన్త్యేతే మనుష్యాణాం వికారా యే ఉదాహృతాః,

తేషా మిచ్ఛన్ననుత్పత్తిం సేవేత మతిమాన్ సదా. 33
హితాన్యేవాఽశితాదీని న స్యుస్తజ్జాస్తథామయాః,

వ్యా. పలుదెరంగులైన అశిత-పీత-లీఢ-ఖాదితరూపములగు నాహారములలో నహితంబులగువాని నుపయోగించుటవలన మనుజులకు పైజెప్పిన రస-రక్తాదిజన్యరోగములు సంభవించును. కావున అట్టిరోగములు కల్గకుండవలె ననుకోరిక గలమానవులు అట్టియశితాదిరూపమైన యాహారములను హితములగువానినే సేవించవలెను. అట్టిహితాహారముల సేవించినంత పైజెప్పినవ్యాధులు కల్గబోవు.

రస-రక్త-మాంస-మజ్జాజన్యరోగములకు చికిత్స.

మూ రసజానాం వికారాణాం సర్వం లఙ్ఘనమౌషధమ్. 34
విధిశోణితకేఽధ్యాయే రక్తజానాం భిషగ్జితమ్,
మాంసజానాం తు సంశుద్ధిః శస్త్రక్షారాగ్నికర్మ చ. 35
అష్టౌ నిన్దితకేఽధ్యాయే మేదోజానాం చికిత్సితమ్,

వ్యా పైజెప్పినవ్యాధులలో రసజవ్యాధులకు లంకణముచేయుట ప్రధానమైన చికిత్స యగును. రక్తజవ్యాధులకు విధిశోణితీయ మనునిరువదినాల్గవయధ్యాయమున ("కుర్యాచ్ఛోణితరోగేషు......స్రావణం శోణితస్య వా" ౧౮ శ్లోకము అని యుపక్రమించి) చెప్పబడిన చికిత్సల నెఱుంగునది.

మాంసమునబుట్టిన రోగములకు సంశోధనంబును, శస్త్ర-క్షార-అగ్నికర్మల జేయుంటయుం తగినచికిత్స యగును.

మేదోరోగములకు (స్థౌల్యాదులకు) అష్టౌనిందితీయమను నిరువదియొకటవ యధ్యాయమున ("గురుచాతర్పణం శ్రేష్ఠం స్థూలానాం కర్షణం హితం" అని యుపక్రమించి) చెప్పబడినచికిత్సలు హితకరములగును.

అస్థిజన్యరోగములచికిత్స.

మూ. అస్థ్యాశ్రయాణాం వ్యాధీనాం పఞ్చకర్మాణి భేషజమ్. 36
వస్తయః క్షీరసర్పీంషి తిక్తకోపహితాని చ,

వ్యా. అస్థుల నాశ్రయించి సంభవించినరోగములకు వమనవిరేచనాదిపంచకర్మల జేయుంటయుం, పాలను నేతిని తిక్తరసమునుగూర్చిన యౌషధములచే వస్తికర్మల జేయుంటయు మిక్కిలి హితకరములు. (ఇచ్చట పంచకర్మలనుటచేతనే వస్తికర్మకూడ చెప్పబడినను మరల "వస్తయః ... హితాని చ" అని చెప్పినది తిక్తకాదిరసయుక్త వస్తులకు ప్రాశస్త్యమును జూపుటకని యెఱుంగునది.)

మజ్జ-శుక్రముల బుట్టిన రోగములచికిత్స.

మూ. మజ్జశుక్రసముత్థానాం ఔషధం స్వాదుతిక్తకమ్. ౩౭
అన్నం వ్యవాయవ్యాయామౌ శుద్ధిః కాలేచ మాత్రయా,

వ్యా. మజ్జయందును శుక్రమునందును పుట్టినరోగములకు మధురతిక్తరసములు కలయన్నంబులును, సంభోగంబును, దేహపరిశ్రమము జేయుంటయును హితకరము. మరియును తగినకాలమున యుక్తపరిమాణము ననుసరించి (సిద్ధిస్థానమున జెప్పబడు వమనాదులచేత) శోధనమును విధ్యుక్తప్రకారము చేయుంటయును హితకరమగును.

ఇంద్రియజ-స్నాయ్వాదిజరోగములచికిత్స.

మూ. శాన్తిరిన్ద్రియజాతానాం త్రిమర్మీయే ప్రవక్ష్యతే. ౩౮
స్నాయ్వాదిజానాం ప్రశమో వక్ష్యతే వాతరోగికే,

వ్యా. చక్షురాదీంద్రియముల నాశ్రయించినవ్యాధులకు త్రిమర్మీయ మను (చికిత్సాస్థానమునందలి యిరువదియారవ) అధ్యాయమున చికిత్సలు చెప్పబడును. స్నాయుసిరాకండరముల నాశ్రయించి పుట్టినవ్యాధులకు వాతవ్యాధి చికిత్సితమను (చికిత్సాస్థానమునందలి యిరువదియెనిమిదవ) అధ్యాయమున చికిత్స చెప్పబడును.

మలమూత్రాదిజరోగముల చికిత్సాసంగ్రహము.

మూ. న వేగాన్ధారణేఽధ్యాయే చికిత్సాసంగ్రహః కృతః. ౩౯
మలజానాం వికారాణాం సిద్ధిశ్చోక్తా క్వచిత్క్వచిత్,

వ్యా. శరీరమునందలి మలమూత్రాదులకు సంబంధించినవ్యాధులకు దగినచికిత్సలు నవేగాన్ధారణీయమను సూత్రస్థానమునందలి యేడవయధ్యాయమున సంగ్రహింపబడినవి. మరియు చికిత్సాస్థానమునందలి అతిసారగ్రహణ్యాదిచికిత్సితములయందును చెప్పబడినవి. (ఇత్తెరంగున నుద్దిష్టప్రకారము రస-రక్తజాదిరోగములకు హితసేవనాక్రమంబును చికిత్సలును చెప్పబడినవి).

దోషములు రసరక్తాదిశాఖల జేరువిధము.

మూ. వ్యాయామాదూష్మణస్తైక్ష్ణ్యాత్ హితస్యాఽనవచారణాత్. ౪౦
కోష్ఠాచ్ఛాఖామలా యాన్తి ద్రుతత్వాన్మారుతస్య చ,
తత్రస్థాశ్చ విలమ్బన్తే కదాచిన్న సమీరితాః. ౪౧
నాఽదేశకాలే కుప్యన్తి భూయో హేతుప్రతీక్షిణః,

వ్యా. దేహపరిశ్రమమువలనను, కాయాగ్నియొక్క తీవ్రమైనయావిరిచేతను, హితములగు నాహారాదుల నధికముగ మిలిమీరి సేవించుటవలనను, ఇట్టికారణములచేత కోష్ఠమునందలిమలములు (దోషములు) వాయువుయొక్క వేగముచేత రసరక్తాదిశాఖల జేర్పబడును. (మలములకు కోష్ఠము ఆశ్రయమైయున్నను పైజెప్పినవ్యాయామాదికారణములచేత తమతమనియతస్థానముల విడచి చలనస్వభావముకల వాతవేగముచే రసము రక్తము మున్నగుశాఖల జేర్పబడునని భావము)

అట్టిమలములు శాఖల (రసరక్తాదుల) జేరియుండియు వానికి ప్రేరకములగుకారణములు లేమింజేసి ఆయారోగముల గల్గించక తమకు తగినకారణముల ప్రతీక్షించుచు నణగియుండును. (తమకు బలకరములగు కాలదేశములసంబంధము లేమింజేసి బలహీనములై రోగముల గల్గింపజాలక యూరకుండునని భావము. మరియు నయ్యవి తమకు దగిన దేశకాలాదిసంబంధంబును ప్రేరకమగుకారణంబును తటస్థపడిన యప్పుడు సమయము వేచియుండి లబ్ధబలములై ఆయావ్యాధులను కాలాంతరమున కల్గించుననియు భావము.)

శాఖలజేరినదోషముల కోష్ఠమునజేర్చు నుపాయము.

మూ. వృద్ధ్యాభిష్యన్దనాత్ పాకాత్ స్రోతోముఖవిశోధనాత్. ౪౨
శాఖాం ముక్త్వా మలాః కోష్ఠం యాన్తి వాయోశ్చ నిగ్రహాత్,

వ్యా. పైజెప్పినరీతిగ స్వస్థానమైన కోష్ఠమును వదలి రసరక్తాదిధాతువుల జేరిన దోషములు వృద్ధిచేతను, ద్రవము కల్గుటచేతను (ద్రవించుటచేతను), పాకముజెందుటచేతను శోధనముచే స్రోతో (ధమనుల) మార్గము శుభ్రముగ నగుటచేతను అట్టి రక్తాదిశాఖల వదలి కోష్ఠమున జేరును. మరియు అట్టిదోషములను రసాదిధాతువుల జేర్చువాతమును నిగ్రహించుటవలనను దోషములు శాఖలనుండి మరలి కోష్ఠమున జేరును.

సకలరోగచికిత్సాసంగ్రహము.

మూ. అజాతానామనుత్పత్తౌ జాతానాం వినివృత్తయే. ౪౩
రోగాణాం యో విధిర్దృష్టః సుఖార్థీ తం సమాచరేత్,
సుఖార్థాస్సర్వభూతానాం మతాస్సర్వాః ప్రవృత్తయః. ౪౪
జ్ఞానాఽజ్ఞానవిశేషాత్తు మార్గామార్గప్రవృత్తయః,

వ్యా. మరియు సుఖమునుకోరు మనుజుడు ఈతంత్రమునందు రోగములు పుట్టకుండుటకును, పుట్టినరోగముల నివృత్తిపరచుటకు జెప్పియుండువిధానము నంతట్టిని

యథోక్తముగ నాచరించవలెను. (అట్లు లాచరించినయెడ వానికి రోగములు సంభవింపవనియు, ఒకవేళ గల్గినరోగములును నివృత్తించుననియు భావము.)

మరియు లోకమునందలి మనుజకోటులెల్ల వారివారికి సుఖమునె యెల్లప్పుడును కోరుచుందురు; (కాని కష్టముగోరరు). ఐనను వారివ్యాపారములు జ్ఞానముకల్గిననాడు మంచిమార్గములనే ప్రవర్తించును, జ్ఞానములేనినాడు అట్టివ్యాపారములన్నియు చెడ్డమార్గములనే ప్రవర్తించును. (కావున తెలివికలవారు తంత్రమున వివరింపబడిన రోగనివృత్తిపద్ధతుల నవలంబించి ప్రవర్తించుట సర్వరోగములకును చికిత్సయగునని భావము.)

మూ. హితమేవాఽనురుధ్యన్తే ప్రపరీక్ష్య పరీక్షకాః. ४५
రజోమోహావృతాత్మానః ప్రియమేవ తు లౌకికాః,

వ్యా. సదసద్వివేకముగలపరీక్షకులు యుక్తాఽయుక్తముల జక్కగ విమర్శించి అందు హితముగనుండువిషయములనే జేయగోరుదురు. రాగమును అజ్ఞానమును కలమనుజులు కేవలము తాత్కాలికప్రియమునే గోరి దానినే యాచరించెదరు.

("అనురుధః కామే" అను ప్రమాణము చేత అనుపూర్వకరుధధాతువుకు కామమని యర్థము. కావున "అనురుధ్యన్తే—కోరెదరు" అని యర్థము.)

మూ. శ్రుతం బుద్ధిః స్మృతిః దార్ఢ్యం ధృతిర్హితనిషేవణమ్. ४६
వాగ్విశుద్ధిశ్శమో ధైర్యం ఆశ్రయన్తి పరీక్షకమ్,
లౌకికం నాశ్రయన్త్యేతే గుణాః మోహాతమశ్శ్రితమ్. ४७
తన్మూలా బహులాశ్చైవ రోగాశ్శారీరమానసాః,

వ్యా. శాస్త్రపరిజ్ఞానము, బుద్ధి, జ్ఞాపకశక్తి, మనోబలము, సంతసము, హితముల నాచరించుట, వాక్కు అపశబ్దాదిదోషములు లేక పరిశుద్ధముగ నుండుట, ఇంద్రియనిగ్రహము, ధైర్యము ఇవియన్నియు పరీక్షకుడగుజ్ఞానవంతుని యాశ్రయించియుండును. అజ్ఞానాంధకారముచే నావరింపబడినవానిని పైజెప్పినగుణము లాశ్రయింపవు. దానంజేసి వారిని శారీరమానసరోగములన్నియు బాధించుచుండును.

ఆహితసేవనమునకు ప్రజ్ఞాపరాధము కారణమనుట.

మూ. ప్రజ్ఞాపరాధాద్ధ్యహితాన్ అర్థాన్ పఞ్చ నిషేవతే. ४८
సన్ధారయతి వేగాంశ్చ సేవతే సాహసాని చ,
తదా త్వసుఖసంజ్ఞేషు భావేష్వజ్ఞోఽనురజ్యతే. ४९
రజ్యతే న తు విజ్ఞాతా విజ్ఞానే తు మలీకృతే,

వ్యా. యుక్తాయుక్తవివేకము లేనిమూఢుడు రజస్తమోగుణములచేత చెరుపబడిన బుద్ధికలవాడగుటంజేసి (అట్టియజ్ఞానమువలన) అహితములై వ్యాధికారణములైన యర్థములను (శబ్దస్పర్శరూపరసగంధములనునట్టి పంచేంద్రియార్థములను) సేవించెదరు. మలమూత్రాదివేగముల నిరోధించెదరు. సాహసకృత్యముల (బలవద్విగ్రహాదుల) జేయబూనెదరు. ఇత్తెరంగున తాత్కాలికసుఖమును మాత్రము జూపి ఫలితమున రోగరూపకష్టమును కల్గించువిషయములయందే మూఢులు ప్రీతికల్గియుందురు. వివేకపరిజ్ఞానము కలపండితుడు తనమనస్సు రజస్తమోదోషసంబంధములేక నిర్మలముగ నుండుటంజేసి తనకహితములగు విషయాదులయం దాసకొనడు.

రాగ-అజ్ఞానములను అవలంబించి యహితాహారమును జేయదగదనుట.

మూ. న రాగాన్నాప్యవిజ్ఞానాత్ ఆహారముపయోజయేత్. ४०
పరీక్ష్య హితమశ్నీయాత్ దేహో హ్యాహారసమ్భవః,

వ్యా. (పరిజ్ఞానముకలమనుజుడును తనకు హితముకానిదని తెలిసియున్నను తనకట్టి యహితవిషయములయం దాసచేత ఆట్టి యహితాహారాదుల సేవింపబూనును. జ్ఞానహీనుడు హితాహితపరిజ్ఞానములేమింజేసి యహితాహారాదుల సేవించును.) పరిజ్ఞాతగ నుండువాడు కేవలము రాగముచేతగాని, అజ్ఞానుడు హితాఽహితవివేకములేకయైనను అహితములగు నాహారముల సేవింపదగదు. దేహము ఆహారములవలన బుట్టి యాహారముచేతనే వృద్ధినొందును. కావున జ్ఞానవంతుడగుమనుజుడు హితాహితముల జక్కగ పరీక్షించి, అందు అహితముల దూరంబుచ్చి హితములగునాహారాదులనే సేవింపవలెనని భావము.

ఆహారవిధివిశేషకారణము లెనిమిది.

మూ. ఆహారస్య విధావష్టౌ విశేషాః హేతుసంజ్ఞకాః. ४१
శుభాఽశుభసముత్పత్తౌ తాన్ పరీక్ష్యోపయోజయేత్,

వ్యా. ఆహారవిధికి సంబంధించి యెనిమిదివిశేషములు విమానస్థానమున జెప్పబడినవి. అట్టివిశేషము లెనిమిదియు ఆరోగ్యరూపమైనశుభమునకును, అనారోగ్యరూపమైన యశుభమునకును ఉత్పత్తికారణములగును. కావున ఆట్టివిశేషముల నెనిమిదిటిని పరిశీలించి శుభ (ఆరోగ్య)కరములగు హేతువుల ననుసరించినయాహారాదుల నుపయోగింపనగును.

శుభాశుభకారణము.—ప్రకృతి, కరణము, సంయోగము, రాశి, దేశము, కాలము, ఉపయోగసంస్థ, ఉపయోక్త అను నీయెనిమిదియు ఆహారవిధికి సంబంధించిన శుభాశుభవిశేషకారణములు. అయ్యవి యథోక్తవిధి ననుసరించి యున్నచో నారోగ్య కారణంబులును, విధివిపరీతములుగ నున్నచో ననారోగ్యకారణంబులు నగును; కావున వానిని గమనించి యాహారమును సేవింపనగునని భావము.

ఈవిషయము నే విమానస్థానమునందలి రసవిమానమున తంత్రకారు లిట్లుపదేశించిరి:—"తత్ర ఖల్విమాని అష్టావాహారవిధివిశేషాయతనానితద్యథా:—ప్రకృతి-కరణ-సంయోగ - రాశి - దేశ - కాల - ఉపయోగసంస్థ-ఉపయోక్త్రష్టమానిభవన్తి; ఏషాం విశేషాః శుభాఽశుభఫలాః పరస్పరోపకారకాః భవన్తి; తాఞ్ బుభుత్సేత; బుద్ధ్వాచ హితేప్సురేవ స్యాత్. నచ మోహాత్ ప్రమాదాద్వా ప్రియమహితమసుఖోదర్కం ఉపసేవ్యమానమాహారజాతం అన్యద్వా" మరియు ప్రకృత్యాదివిశేషవివరణంబును అచ్చటనే వివరింపబడును. విస్తరభీతిచే నిట విడువంబడియె.

అపథ్యనివృత్తిచే గల్గుముఖ్యఫలము.

మూ పరిహార్యాణ్యపథ్యాని సదా పరిహరన్నరః. ౫౨
భవత్యనృణతాం ప్రాప్తః సాధూనామిహ పణ్డితః,
యత్తు రోగసముత్థాన మశక్య మిహ కేనచిత్, ౫౩
పరిహర్తుం, న తత్రాప్య శోచితవ్యం మనీషిణా,

వ్యా. పైచెప్పినరీతిగ యుక్తాయుక్తవిశేషముల గమనించి త్యజించవలసినయపథ్యవిషయముల త్యజించి పథ్యములనే సేవించి నటించినచో (పండితులయుపదేశమును మీరక నటించుటవలన) పండితులఋణమును దీర్చినవాడగును.

మరియు నట్లు నటించినను ఏదైన యొకరోగము పూర్వజన్మసంచితకర్మప్రాబల్యమునంజేసి నివర్తింప నలవికాకున్నను అట్టిరోగమునుగూర్చి పండితుడు చింతింపందగదు.

(పైగ్రంథముచేత పథ్యసేవనము ఆరోగ్యకారణమనియు, అపథ్యాచరణము అనారోగ్యహేతువనియు ఫలితార్థ మేర్పడినది. అట్టియెడ లోకమున పథ్యసేవనమే జేయుచున్నను ఒకొ్కకవ్యాధి ప్రబలమై యారోగ్యమును చెడగొట్టి యంతట నివర్తింపక బాధించుచున్నచో నద్దానికి ప్రబలమైనకర్మయే కారణమగును. కాన దానివిషయమై చింతింపదగదు. పథ్యసేవనముచేత పెద్దలయాజ్ఞ నాచరించినట్లగును. కావున వారిఋణము దీర్చినవాడగునని భావము.)

అధ్యాయవిషయసంగ్రహము.

తత్ర శ్లోకాః—

మూ. ఆహారసంభవం వస్తు, రోగాశ్చాహారసమ్భవాః. ౫౪
హితాఽహితవిశేషాశ్చ విశేషస్సుఖదుఃఖయోః,
సహత్వే చాసహత్వే చ దుఃఖానాం దేహసత్వయోః. ౫౫
విశేషో రోగసఙ్ఘాశ్చ ధాతుజా యే పృథక్పృథక్,
తేషాం చైవ ప్రశమనం కోష్ఠాచ్ఛాఖాముపేత్య చ. ౫౬
దోషాః యథా ప్రకుప్యన్తి శాఖాభ్యః కోష్ఠమేవ చ,
ప్రాజ్ఞాఽజ్ఞయోర్విశేషశ్చ స్వస్థాతురహితం చ యత్,
వివిధాశితపీతీయే తత్సర్వం సంప్రకాశితమ్. ౫౭

వ్యా. ఆహారమువలనబుట్టిన శరీరరూపమైనవస్తువు,ఆహారమువలన సంభవించురోగములు, హితాఽహితవిశేషంబులును, సుఖదుఃఖవిశేషంబులును, శారీరమానసికవ్యాధుల నోర్వదగిన శరీరభేదములు, వాని నోర్వజాలనిశరీరాదిభేదములు, శారీరమానసికవ్యాధివిశేషముల భేదములు, రసాదిధాతువుల నాశ్రయించి సంభవించువ్యాధివిశేషములు, వాని ప్రశమనోపాయములు, దోషములు కోష్ఠమును వదలి రసాదిధాతువుల జేరి ప్రకోపము నంది రోగముల కల్గించువిధము, అట్టిదోషములను రసాదిధాతువులనుండి మరలించి కోష్ఠమున జేర్చునుపాయంబును, ప్రాజ్ఞ - అప్రాజ్ఞవిశేషములు, స్వస్థ - ఆతురకును హితంబును ఇవియన్నియుం వివిధాశితపీతీయమను నీయధ్యాయమున వివరింపబడినవి.

మూ. ఇత్యగ్నివేశకృతే తన్త్రే చరకప్రతిసంస్కృతే, సూత్రస్థానే
వివిధాశితపీతీయో నామ అష్టావింశోఽధ్యాయః.

ఇతి అన్నపానచతుష్కః.

వ్యా. ఇత్తెరంగున నగ్నివేశకృతంబును, చరకమహర్షిచే సంస్కరింపబడినదియుం నగుచరకసంహితయందు సూత్రస్థానమున నిరువదియెనిమిదవయధ్యాయము సమాప్తము.

అన్నపానచతుష్కము సమాప్తము.

ఇరువదితొమ్మిదియవ యధ్యాయము.

అవతారిక:—పైజెప్పబడిన యిరువదియెనిమిదియధ్యాయములచేత సప్తచతుష్కములుగ విభజించి యన్నపానచతుష్కమువరకును ఆయావిషయములు తంత్రకారులచే వివరింపబడినవి. పిమ్మట పైచతుష్కములకన్న నతిరిక్తములగువిషయములు క్రింది యధ్యాయముల రెండిటియందును చెప్పబడును. అందును పైయధ్యాయమున "ప్రాణాయతనసముత్థః" అని చెప్పియుండుటవలన ప్రాణాయనముల వివరించుటకై దశప్రాణాయతనీయ మనునధ్యాయము తొలుత జెప్పబడును. మరియు దశప్రాణాయతనీయమున సూత్రస్థానమునందలి విషయములు మాత్రము సంగ్రహించి చెప్పబడును. అర్ధేదశమహామూలీయము (ముప్పదియవయధ్యాయము)న నీతంత్రమునందలి యన్నింటిస్థానముల యందును గలవిషయములన్నియు సంగ్రహింపబడును. అందు సూత్రస్థానాంతిమభాగ మగుటంజేసి యందలివిషయములసంగ్రహమును తొలుత దెలుపుట సమంజసమని యెంచి దశప్రాణాయతనీయము తొలుత జెప్పబడును.

మూ. అథాతో దశప్రాణాయతనీయమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః. ౧
ఇతి హ స్మాహ భగవానాత్రేయః. ౨

వ్యా. వివిధాశితపీతీయమను నధ్యాయమును జెప్పినపిదప ప్రాణములకు ప్రధానస్థానముల పదిటిని వివరించునట్టి దశప్రాణాయతనీయమను నధ్యాయమును త్రికాలజ్ఞానవేత్తయగు నాత్రేయుం డుపదేశించినదానికన్న న్యూనాతిరేకము లేకుండునట్లు వివరించెదనని యర్థము.

ఇచ్చట క్రిందజెప్పబడుకణతలు మున్నగుస్థానముల పదిటిలో నొకదానికైన నభిఘాతము కల్గిననాడు ప్రాణములకు హాని సంభవించును. కావున అట్టి పదిస్థానంబులును ప్రాణములకు ముఖ్యాధారంబు లగుటంజేసి ప్రాణాయతనములని చెప్పబడినది.

పదిప్రాణాయతనములవివరణము.

మూ. దశైవాయతనాన్యాహుః ప్రాణా యేషు ప్రతిష్ఠితాః,
శఙ్ఖౌ మర్మత్రయం కణ్ఠో రక్తం శుక్రౌజసీ గుదమ్. 3
తానీన్ద్రియాణి విజ్ఞానం చేతనా హేతుమామయమ్,
జానీతే యస్స విద్వాన్ వై ప్రాణాభిసర ఉచ్యతే. ఇతి ౪

వ్యా. ఏస్థలములయందు ప్రాణములు ముఖ్యముగ నాశ్రయించి యుండునో అయ్యవి కణతలు, శిరస్సు, హృదయము, వస్తియు ననుమూడుమర్మంబులును, కంఠం

బును, రక్తంబును, శుక్రంబును, ఓజస్సును గుదంబును నైయుండును. (కణతలు పదియవయవంబులును ప్రాణములకు ముఖ్యస్థానములని భావము.)

ఏవైద్యవరుడు అట్టిప్రాణాధారస్థానముల పదిటిని, చక్షురాదీంద్రియ బుద్ధిని, (రోగపరిస్థితి నెరుంగుటకు సాధనములైన నిదానపూర్వరూపఉపశయసం పరిజ్ఞానమును), చేతనాధాతువునకు సమవాయికారణమైన యాత్మను, రోగః మును వీనినన్నింటిని నిస్సంశయముగ నెరింగియుండునో అట్టివిద్వద్వైద్యుడు "ప్ర సరః" అనుపదముచేత చెప్పదగినవాడుగ నుండును.

ద్వివిధవైద్యులు.

మూ. ద్వివిధాస్తు ఖలు భిషజో భవన్త్యగ్నివేశ! "ప్రాణానామే సరాః హన్తారో రోగాణాం; రోగాణామేకేఽభిసరాః హ ప్రాణానాం ఇతి.

వ్యా. లోకమున వైద్యవరులు ప్రాణాభిసరులు, రోగాభిసరులు నని రెండు వారుగా నుందురు. అందు "తానీన్ద్రియాణి" అను పైవాక్యముచే జెప్పబడిన ప్రకా ఆధ్యాత్మికములైన యింద్రియాదులను, బాహిరములైన హేతులింగౌషధములను ప్ర యతనములను జక్కగ నెరింగియుండువారు జ్వరాదిరోగముల శమింపజేసి యొక్క ప్రాణముల కాపాడువారగుదురు. కావున ప్రాణాభిసరులని చెప్పదగియుం పైజెప్పిన ఆధ్యాత్మికాదిపరిజ్ఞానము నెరుంగక రోగనిర్ణయాదిపరిజ్ఞానములేక రో లకు దగుచికిత్సజేయ నెరుంగక నానాట రోగమును పెంచి రోగుల హింసించుట రోగాభిసరులని చెప్పదగియుందురు.

అగ్నివేశుల ప్రశ్నము.

మూ. ఏవం వాదినం భగవన్తమాత్రేయం అగ్నివేశ ఉవాచ:—
"భగవన్! తే కథమస్మాభిర్వేదితవ్యాః భవేయుః" ఇతి.

వ్యా. పైజెప్పినరీతిగ జెప్పుచున్న త్రికాలవేత్తయగు నాత్రేయునితో నగ్నివే ఇట్లు ప్రశ్నజేసిరి. ఓభగవత్స్వరూపుడా! పైజెప్పినరీతిగ మీరు సెలవిచ్చిన రెండు లకు జేరినవైద్యులును మముబోంట్లచే నెట్లు తెలియదగియుందురు? సెలవిండని య వేశులు ఆత్రేయుని అడిగిరి.

ప్రాణాభిసరసామాన్యలక్షణము.

మూ. భగవానువాచః—య ఇమే కులీనాః, పర్యవదాతశ్రుతాః, పరిదృష్టకర్మాణః దక్షాః శుచయో, జితహస్తాః, జితాత్మానః, సర్వోపకరణవన్తః, సర్వేన్ద్రియోపపన్నాః, ప్రకృతిజ్ఞాః, ప్రతిపత్తిజ్ఞాః, తే ప్రాణానామభిసరాః హన్తారో రోగాణాం. ౭

వ్యా. ఇత్తెరంగున నగ్నివేశు లడుగ త్రికాలజ్ఞానసంపన్నుడగు నాత్రేయుం డిట్లు చెప్పందొడంగెను. ఏవైద్యవరులు సత్కులమున జనించినవారును, చక్కగ నభ్యసింపబడిన శాస్త్రపరిజ్ఞానముకలవారును, చికిత్సావిధానమునం దనుభవసిద్ధజ్ఞానము కలవారును, చికిత్సావిధానమున సమర్థులును, పరిశుద్ధమైన నడవడికకలవారును, చికిత్సావిధానమున చేవాసికలవారును, ఇంద్రియముల తనవశమున నుంచుకొనినవారును, శస్త్రాదిచికిత్సావిధానమునకు కావలసినపరికరములన్నియు సిద్ధముగ నుంచుకొనినవారును, చక్షురాదీంద్రియముల కెట్టిలోపమును లేక సరియైనపద్ధతి నుండువారును, శరీరప్రకృతులకును ఆయా వ్యాధిస్వభావాదులకును అనుగుణముగ చికిత్సావిధానమును సమయోచితముగ నిర్ణయించు పరిజ్ఞానమునుకలవారును నైయుందురో అట్టివైద్యవరులు రోగముల శమింపజేసి యాతురులకాపాడ సమర్థులైయుందురు; కావున వారు ప్రాణాభిసరపదముచే జెప్పదగిన వారగుదురు.

ప్రాణాభిసరవిశేషలక్షణము (సూత్రస్థానవిషయసంగ్రహము.)

మూ. తథావిధా హి కేవలే శరీరజ్ఞానే, శరీరాభినిర్వృత్తిజ్ఞానే ప్రకృతివికారజ్ఞానే చ నిస్సంశయాః; సుఖసాధ్య-కృచ్ఛ్రసాధ్య-యాప్య-ప్రత్యాఖ్యేయానాం చ రోగాణాం సముత్థానపూర్వరూపలిఙ్గవేదనోపశయవిశేషజ్ఞానే వ్యపగతసన్దేహాః.

త్రివిధస్యాయుర్వేదసూత్రస్య ససఙ్గ్రహవ్యాకరణస్య సత్రివిధౌషధగ్రామస్య ప్రవక్తారః; పఞ్చత్రింశతశ్చ మూలఫలానాం చతుర్ణాం చ స్నేహానాం, పఞ్చానాం చ లవణానాం అష్టానాం చ మూత్రాణాం, అష్టానాం చ క్షీరాణాం క్షీరత్వగ్వృక్షాణాం చ షణ్ణాం, శిరోవిరేచనాదేశ్చ పఞ్చకర్మాశ్రయస్య ఔషధస్య అష్టావింశతేశ్చ యవాగూనాం, ద్వాత్రింశచ్చూర్ణప్రదేహానాం,

షణ్ణాం విరేచనశతానాం, పఞ్చానాం చ కషాయశతా
స్వస్థవృత్తావపి చ భోజనపాననియమస్థానచఙ్క్రమణ శయన
మాత్రాద్రవ్యాఞ్జనధూపనా వనాభ్యఞ్జనపరిమార్జన వేగవిధా
ఒవిధారణవ్యాయామసాత్మ్యేన్ద్రియ పరీక్షోపక్రమసద్వృత్త
లాః; చతుష్పాదోపగృహీతే చ భేషజే షోడశకలే సవినిశ్చ
సత్రిపర్యేషణే సవాతకలాకలజ్ఞానే వ్యపగతసన్దేహాః;
ర్విధస్య చ స్నేహస్య చతుర్వింశత్యుపనయస్య ఉపకల్పనీయ
చతుష్షష్టిపర్యంతస్య వ్యవస్థాపయితారః; బహువిధానయుక్తా
చ స్నేహ్యాస్వేద్యవమ్య విరేచ్యౌషధోపచారాణాం చ కుశ
శిరోరోగాదేశ్చ దోషాంశవికల్పజస్య వ్యాధిసంగ్రహస్య సక్ష
పిడకావిద్రధేః, త్రయాణాం చ శోఫానాం, బహువిధశో
సంబంధానాం అష్టావింశతశ్చ రోగాధికరణానాం, చత్వార
దుత్తరస్య చ నానాత్మజస్య వ్యాధిశతస్య, తథావిగర్హిత
స్థూలాతికృశానాం చ సహేతులక్షణోపక్రమాణాం, స్వప్న
చ హితాహితస్య అస్వప్నస్య చ సహేతూపక్రమస్య, షణ్ణ
చ లంఘనాదీనామపక్రమాణాం, సంతర్పణాపతర్పణజానాం
రోగాణాం స్వరూపప్రశమనానాం చ శోణితజానాం
వ్యాధీనాం మదమూర్ఛాయసన్యాసానాం చ సకారరూపౌప
నాం కుశలాః;

కుశలాశ్చాహారవిధివినిశ్చయస్య ప్రకృత్యా చ హితాహితా
ఆహారవికారాణాం, అగ్ర్యసంగ్రహస్య, ఆసవానాం చ చ
శీతేః, ద్రవ్యగుణవినిశ్చయస్య రసానురససంశ్రయస్య, సవి
వైరోధికస్య ద్వాదశవర్గాశ్రయస్య చ అన్నపానస్య స
ప్రభావస్య, సానుపానగుణస్య, నవవిధస్యార్థసఙ్గ్రహస్య, ఆహ
గతేశ్చ హితాహితోపయోగవిశేషాత్మకస్య చ, శుభాశుభ
షస్య ధాత్వాశ్రయాణాం చ రోగాణాం ఔషధసఙ్గ్రహా

చ దశానాం చ ప్రాణాయతనానాం, యంచ వక్ష్యామోఽర్థే దశ మహామూలీయే త్రింశత్తమాధ్యాయే, తత్ర చ కృత్స్నస్య తంత్రోద్దేశలక్షణస్య తన్త్రస్య చ గ్రహణధారణవిజ్ఞాన ప్రయోగకర్మ కార్య కాలక ర్తృకరణకుశలాః;

కుశలాశ్చ స్మృతిమతిశాస్త్రసంయుక్తియుక్తిజ్ఞానస్యాత్మనః, శీల గుణైరపి సంవాదనేన చ సంపాదనేన సర్వప్రాణిషు చేతసో మైత్రస్య మాతృపితృభ్రాతృబంధువదేవముక్తా భవంత్యగ్నివేశ! ప్రాణానామభిసరా హంతారో రోగాణామితి. ౮

వ్యా॥ మరియుం నట్టిప్రాణాభిసరులు కేవలము శరీరవిభాగజ్ఞానమునందును, శరీరోత్పత్తి క్రమజ్ఞానమునందును, శారీరస్థానములో సప్తమాధ్యాయమున జెప్పబడు శరీర విభాగజ్ఞానమునందును, కొంచెమైన సంశయములేక నిశ్చయాత్మకజ్ఞానము కలవారై యుందురు. సుఖసాధ్యరోగములయొక్కయుం, కృచ్ఛ్రసాధ్యరోగములయొక్కయుం, యాప్యరోగములయొక్కయుం, అసాధ్యములగుటచే చికిత్సజేయక విడువదగిన రోగములయొక్కయుం, నిదానపూర్వరూపలక్షణములను, ఉపశయవిశేషములను నిస్సంశయముగ దెలిసినవారై యుండవలెను.

మరియుం హేతు-లింగ-ఔషధరూపస్కంధత్రయాత్మకమై సంగ్రహావిస్తర రూపమైన యాయుర్వేదసూత్రమును మూడువిధములైన (వాత-పిత్త-కఫముల హరించునట్టి) యౌషధసముదాయమును వివరించి చెప్పుటకు సమర్థులై యుండవలెను.

మరియుం ముప్పదియైదు వేరులు, ఫలములు, నాల్గువిధములైన చమురులు ఏదువిధములైన లవణములు, ఎనిమిదివిధములైన మూత్రములు, ఎనిమిదివిధములైన క్షీరములు, ఆరువిధములైన క్షీరవృక్షములు, ఆరువిధములైన త్వగ్వృక్షములు, శిరోవిరేచనము మొదలగుపంచకర్మముల కుపయోగించునౌషధములతో గావింపబడు ఇరువదియెనిమిది యవాగుభేదములు, శరీరముపై రుద్దుటకును పూయుటకును పట్టువేయుటకును నుపయోగింపదగిన ముప్పదిరెండు చూర్ణములు ప్రదేహములు,ఆరువందలవిరేచనౌషధములు, ఏదు వందలకషాయౌషధములు, ఆరోగ్యపరిస్థితియందు అన్నపానములకు సంబంధించిననియమములు, నిల్కడ, సంచారము,శయనము, నివాసము, పరిమాణము,ద్రవ్యములు అంజనము, ధూమపానము, నస్యవిధి, అభ్యంజనము, అంతఃపరిమార్జనము, బహిఃపరిమార్జనము, నిరోధింపవలసినవేగములు, నిరోధింపకూడని వాతాదివేగములు, శరీరపరిశ్రమము

ఇంద్రియములసాత్మ్యాఽసాత్మ్యముల పరీక్షించి చికిత్స జేయుట, సద్వృత్తాచరణవ అనుసేవిషయముల చక్కగ నెరింగి సమర్థులుగ నుండవలెను.

మరియు, ఖుడ్డాక-మహాచతుష్పాదాధ్యాయములయందు ప్రతిపాదింపబడి షోడశకలాయుక్తమగు భేషజమునందు విశేషనిశ్చయజ్ఞానముకలవారును; తిస్రైషణీయ ధ్యాయమునజెప్పిన యేషణాత్రయమునందును, వాతకలాకలీయమునజెప్పిన త్రిదోషవి యములయందును నిస్సంశయజ్ఞానము కల్గియుండవలెను.

మరియు, నాల్గువిధములైన స్నేహములకు సంబంధించిన యిరువదినాల్గుప్రయో భేదములయందును, మధురాదిషడ్రసయుక్తముగను, రహితముగను కల్పింపబ ఇరువదినాల్గువిధములైన విచారణాభేదములయందును నిశ్చయజ్ఞానము కలవారుగ స్నేహ్య-స్వేద్య-వమ్య-విరేచ్యలక్షణములను, అట్టిపమనాద్యౌషధములను, అట్టియౌష ప్రయోగములయందు సమయోచితోపచారముల నియమించు విషయమును చక్క నెరింగి సమర్థులుగను ఉండవలెను.

మరియు, కియన్తశ్శిరసీయాధ్యాయమున జెప్పినశిరోరోగాది భేదముల త్రిదోషములసంసర్గములయందు ద్వ్యల్బణ-ఏకోల్బణాద్యంశాభేదములచే గల్గురో సంగ్రహమును; క్షయము, విద్రధి మున్నగురోగభేదములను; త్రిశోథీయాధ్యాయవ జెప్పినమూడువిధములైన శోథములను, పలుదెరంగులైన శోథానుబంధములను, నలు యొనిమిదిరోగాధికరణములను, నానావిధకారణములచే జనించు నూటనలువదివిధము రోగభేదములను, అష్టౌనిందితీయాధ్యాయమున జెప్పిన నిందితములైన అతిస్థూల- కృశకారణములను, వానిలక్షణములను, వానిచికిత్సితములను, హితాఽహితరూపన నిద్రాస్వరూపమును, నిద్రాభావకారణములను, నిద్రాభావమున దగినచికిత్సను; లంఘ బృంహిణీయాధ్యాయమున జెప్పిన లంఘనాదిషడ్విధచికిత్సాభేదములను, సంతర్పణ- తర్పణములచే గల్గురోగములస్వరూపమును, వానిశమనోపాయములను, రక్తముచెడుట గల్గురోగములయొక్కయు మదమూర్ఛాసంన్యాసములయొక్కయు హేతు-లక్ష చికిత్సలను చక్కగ దెలిసి వానియాచరణములయందు సమర్థులుగ నుండవలెను.

మరియు, ఆహారవిధినిశ్చయమందును, స్వభావముచే హితంబులును అహితంబు నగునాహారభేదములలో శ్రేష్ఠములగువాని సంగ్రహమునందును, (అగ్ర్యాధికార జెప్పబడినవాని నిశ్చయజ్ఞానమునందును,) ఎనుబదినాల్గుభేదములుకల యాసవపరిజ్ఞాన నందును, ఆసవోత్పత్తి కారణద్రవ్యవినిశ్చయమునందును; ఆత్రేయభాద్రకాప్యీయ వివరింపబడిన రసానురసముల నాశ్రయించిన భేదములయందును, వానియుపయోగ నందును, వానిపరస్పరవిరోధపరిజ్ఞానమునందును, పండ్రెండువర్గములుగ విభజింప

యన్నపానములయొక్క గుణప్రభావములయందును; అనుపానములయొక్కయు, వానిగుణములయొక్కయు, సంక్షేపముగ జెప్పబడిన తొమ్మిదివిధములైనయాహారముల యొక్కయ పరిజ్ఞానమునందును, ఆహారపరిణామవిషయమునందును; హితాహారసేవనమున కల్గుమేలును, అహితాహారమున గల్గుకీడును, రసాదిధాతువుల నాశ్రయించినరోగములను, వానియౌషధసంగ్రహమును (వీనినన్నిటి) నెఱింగి చక్కగ నుపయోగించుటయందును; దశప్రాణాయతనీయమను నీయధ్యాయమున జెప్పినప్రాణాధారము లైనపదిస్థానముల పరిజ్ఞానమునందును, మిక్కిలి సమర్థులుగ నుండవలెను.

మరియు, అర్థేదశమహామూలీయమను పైయధ్యాయమున (30. అ.) జెప్పబడు తంత్రోద్దేశలక్షణములయందును పరిజ్ఞానముకల్గి; ఆయుర్వేదతంత్రము నభ్యసించి ధారణమున (జ్ఞప్తిలో) నుంచుకొని, విశేషజ్ఞానముకల్గి, వానిప్రయోగమునందును, శాస్త్రప్రమాణమునుబట్టి చికిత్సజేయుటయందును, ధాతుసామ్యరూపమైన యారోగ్యము నొనగూర్చుట యందును, చికిత్సజేయవలసినకాలమునందును, వైద్యుడు వైద్యము మొదలగువాని లక్షణములయందును, సంపూర్ణపాండిత్యము కలవాడై యుండవలెను.

మరియు, స్మృతి, మతి, శాస్త్రసంయోజనము, యుక్తిజ్ఞానము అనునీవిషయములయం దసాధారణప్రజ్ఞకల్గి, తనయొక్క సదాచారసంపత్తి మొదలగుసౌశీల్యాదిగుణములుకల్గి, సకలప్రాణులయందును అకృత్రిమమైత్రికల్గి, అందరియందును తల్లిదండ్రులను సోదరులను బంధువులనుబోలె పరమసౌహార్దముకలవాడై యుండవలెను.

ఇత్తెరంగున పైజెప్పబడినలక్షణముల నన్నిటిని పూర్తిగగలవైద్యవరులు రోగి యొక్కరోగముల నున్మూలనముజేసి ప్రాణముల సంరక్షించుటకు సమర్థులై యుందురు; కావున అట్టివైద్యవరులు 'ప్రాణాభిసరు'లని యన్వర్థముగ జెప్పదగియుందురు.

ఇచ్చట "ద్వివిధాస్తు ఖలు భిషజో భవన్తి......హన్తారః ప్రాణానాం" అను సూత్రముచే క్షిప్తముగ జెప్పబడిన 'ప్రాణాభిసర, రోగాభిసర,' అనుద్వివిధవైద్యలక్షణములను విపులముగ నెఱుంగదలచి యగ్నివేశుడు ప్రశ్నింప, "య ఇమే కులీనాః పర్యవదాతశ్రుతాః......ప్రాణాభిసరా హన్తారో రోగాణాం" అనుసూత్రముచేత ప్రాణాభిసరలక్షణము పూర్తిగ నాత్రేయునిచే నుపదేశింపబడెను.

ఇందు "త్రివిధస్యాయుర్వేదసూత్రస్య" అనువాక్యము మొదలుజేసి, "తన్త్రోద్దేశలక్షణస్య తన్త్రస్య చ" అనువాక్యమువరకుం గలగ్రంథముచేత సూత్రస్థానమునందలి విషయసంగ్రహము తంత్రకారులచే యుక్తియుక్తముగ ప్రాణాభిసరలక్షణవ్యాజమున సూచింపబడినదని యెఱుంగునది.

రోగాభిసరసామాన్యలక్షణములు.

మూ. అతో విపర్యయేణ విపరీతాః రోగాణామభిసరాః, హన్తారః ప్రాణానాం; భిషక్ఛద్మప్రతిచ్ఛన్నాః కణ్టకభూతా లోకస్య, ప్రతిరూపకత్యక్తధర్మాణో రాజ్ఞాం ప్రమాదాచ్చరన్తి రాష్ట్రాణి. ౯

వ్యా. పైజెప్పినలక్షణములకు విరుద్ధములైనలక్షణములు కల్గి రోగములశాంతికి బదులుగ రోగముల వృద్ధినందింపుచు ప్రాణముల సమయింపుచుండుటంజేసి 'రోగాభిసరు' లని (రోగములకాపాడువారని) యన్వర్థముగ జెప్పంబడుదురు. అట్టి కపటవైద్యులు వైద్యునివలె కపటవేషమును బూని లోకమును వంచింపుచు ప్రాణకంటకులై లోకమునకు ద్రోహము చేయుచు కేవలము స్వార్థపరులై ధర్మమును బొత్తుగ వదలియుందురు. అట్టి కపటసన్యాసివేషము బూనినవైద్యబ్రువులను పరిపాలకులైన ప్రభువులు దండింపక యుపేక్ష చేయుటంజేసి రాష్ట్రములందెల్ల సంచరించుచుందురు.

రోగాభిసర (కువైద్య) విశేషలక్షణములు.

మూ. తేషామిదం విశేషవిజ్ఞానం:—

అత్యర్థం వైద్యవేషేణశ్లాఘమానాః విశిఖాన్తరమనుచరన్తి కర్మలోభాత్; శ్రుత్వా చ కస్యచిత్ ఆతుర్యమభితః పరిసర్పన్తి, సంశ్రవణే చాస్యాత్మనో వైద్యగుణానుచ్చైర్వదన్తి, యశ్చాస్య వైద్యః ప్రతికర్మ కరోతి, తస్య చ దోషాన్ ముహుర్ముహురుదాహరన్తి, ఆతురమిత్రాణి చ ప్రహర్షణోపజాపోపసేవాదిభిః ఇచ్ఛన్తి ఆత్మీకర్తుం, స్వల్పేచ్ఛుతామాత్మనః ఖ్యాపయన్తి, కర్మ చాసాద్య ముహుర్ముహురవలోకయన్తి దాక్ష్యేణాఽజ్ఞానమాత్మనః ప్రచ్ఛాదయితుకామాః, వ్యాధిం చాపవర్తయితుమశక్నువన్తో వ్యాధితమేవానుపకరణ మపచారికమనాత్మవన్తముద్దిశన్తి, అన్తగతం చైనమభివీక్ష్య అన్యమాశ్రయన్తి దేశమపదేశమాత్మనః కృత్వా, ప్రాకృతజనసన్నిపాతే చ ఆత్మనః కౌశలమకులవద్వర్ణయన్తి, అధీరవచ్చ ధైర్యమపవదన్తి ధీరాణామ్, విద్వజ్జనసన్నిపాతం చాభివీక్ష్య ప్రతిభయమివ కాన్తారమధ్వగాః పరిహరన్తి దూరాత్, యశ్చైషాం కశ్చిత్ సూత్రావయవో

భవత్యుపయుక్తః తమప్రకృతే ప్రకృత్యాన్తరే వా సతతముదా
హరన్తి, న చానుయోగమిచ్ఛన్త్యనుయోక్తుం వా, మృత్యోరివ
చాఽనుయోగాదుద్విజన్తే, న చైషామాచార్యశ్శిష్యో వా
సబ్రహ్మచారీ వైవాదికో వా కశ్చిత్ ప్రజ్ఞాయతే. ఇతి.   ౧౦

వ్యా. మరియును పైజెప్పిన కుత్సితవైద్యులలక్షణములను ఈక్రింద జెప్పబడు విధము గుర్తింపనగును:—అట్టి వైద్యబ్రువులు తమకు వైద్యము తెలియకున్నను గొప్ప వైద్యునిబోలె వేసముబూని తమ్ము తామే శ్లాఘించుకొనుచుందురు. వైద్యముచేయఁగోరి కత్తో వీధులయందు ద్రిమ్మరుదురు. ఎవనికైనను రోగమువచ్చినదని విన్నచో వాని యింటికి బిలువకున్నను పలుమారు పోవుచుందురు. తమచికిత్సానైపుణ్యమును ఆరోగికి వినబడునట్లు భట్రాజువలె బిగ్గరగా తామే పలుమారు చెప్పుచుందురు. అట్టిరోగికి ఇతరు డగువైద్యు డెవడైనను తత్కాలమున చికిత్సచేయుచున్నచో అట్టివైద్యునియందు లేని పోనిదోషము లారోపించి పలుమా రుగ్గడించి పలుకుచుందురు. రోగియొక్క మిత్రులను సంతోషపరచుచు రోగివిషయమై వారితో ఆలోచింపుచు శుశ్రూషాదివ్యాపారములచే వారిననుసరించి తమవశముచేసికొన ప్రయత్నింతురు. తమకు ద్రవ్యమునం దాసలేనట్లు అభినయింతురు. చికిత్స జేయుసమయమున పలుమారు నలుదెసల చూచుచుందురు. తాము వ్యాధిని నివర్తింపజేయ సామర్థ్యములేకున్నను తమయజ్ఞానమును యుక్తిచే మరగింప దలంచి రోగికి తగినసేవకాద్యుపకరణములు చక్కగ లేవనియు, రోగి పథ్యపానాది విషయములయందు తానుచెప్పినరీతిగ నడుచుకొనుటలేదనియు, బుద్ధిస్వాధీనములేనివా డనియు చెప్పుచుందురు. రోగికి నానాట రోగ ముత్కటమై యంతిమదశ సంభవించు సరికి తా నేదైన యొకకారణమును బన్ని తనచోటికి బోవలయునని చెప్పి తాను బోవుస్థళ మును వాస్తవముగ చెప్పక వేరొండుచోటికి వెళ్లును. తెలివితేటలులేని సామాన్యజనులు గుమిగూడియున్నచోట తన చికిత్సానైపుణ్యమును సామర్థ్యములేనివానివలె నభినయిం చుచు తనకుతానే పొగడి వర్ణించుచుండును. విద్వాంసులను వారికేమి తెలియదని నిందిం చుచు తనపాండిత్యమును పొగడికొనును. గొప్పపండితులు సభచేరి యున్నపుడు వారిని చూచి భయంకరమైన గాఢారణ్యమును చూచి త్రోవనడచువారు భీతిచెంది దూరముగ తొలగిపోవురీతిగ యాపండితసభకు దూరదూరముగనే పారిపోవును. అట్టివైద్యులలో నొకడు దేనినైన నొకలేశమాత్రము వైద్యసూత్ర మెరింగియున్నచో అట్టిసూత్రమును ఉపయోగములేని సమయములయందును పలుమారు అందరిఎదుట చదువుచుండును. అట్టి వైద్యునిచికిత్సచే నెచ్చటనైన గుణాక్షరన్యాయముగ రోగము శాంతినొందియున్నచో

అట్టికౌశలమును పలుమా రుదహరించుచుందురు. వీని నెవరైన నొకరు ప్రశ్న చేసినచో సహింపరు. ఒకరితో వాదింపబూనరు. ఎవరైన నొకరు పండితుడు వాదింపబూనినచో వానినిజూచి మృత్యుదేవతను చూచినవిధముగ భయపడుదురు. ఈవైద్యులకు ఒకగురువైనను శిష్యుడైనను సహపాఠియైనను వీరితో వాదించినవాడైనను మచ్చునకైన దొరకరు. ఇవియే కపటవైద్యులవిశేషలక్షణములు. (ఇట్టిలక్షణము కపటవైద్యులకు సహజమైయుండును.)

కుత్సితవైద్యనిరసనము.

మూ. తత్ర శ్లోకాః —

భిషక్ఛద్మ ప్రవిశ్యైవ వ్యాధితాం స్తర్పయన్తి యే,
వీతంసమివ సంశ్రిత్య వనే శాకున్తికో ద్విజాన్. ౧౧
శ్రుతదృష్టిక్రియాకాలమాత్రాజ్ఞానబహిష్కృతాః,
వర్జనీయా హి తే మృత్యోః చరన్త్యనుచరా భువి. ౧౨
వృత్తిహేతోర్భిషజ్మానపూర్ణాన్ మూర్ఖవిశారదాన్,
వర్జయేదాతురో విద్వాన్ సర్పాస్తే పీతమారుతాః. ౧౩

వ్యా. శాస్త్రజ్ఞానమునకును అనుభవమునకును చికిత్సాజ్ఞానమునకును చికిత్స జేయవలసిన సమయజ్ఞానమునకును ఔషధాదిమాత్రాపరిమాణజ్ఞానమునకును శాస్త్రీయజ్ఞానమునకును వీనికన్నిటికిని దూరులై (అట్టిపరిజ్ఞానములేక) కపటముగ వైద్యునివేషమును బూని కుత్సితవైద్యులు, అడవియందు పక్షులబట్టుకిరాతులు ఉరులనొడ్డి పక్షులకై వేచియుండువిధముగ, రోగుల సమయమువేచి హింసింపనుందురు; కావున వారు మృత్యుదేవత కనుచరుల బోలె లోకమున సంచరింతురు. అట్టివారల దూరముగ వర్జింపవలెను

మరియు, అట్టివైద్యులు తమకు వైద్యవిధానము బొత్తుగ తెలియకున్నను పొట్టకూటికై వైద్యులమని విఱ్ఱవీగుచు నుందురు. అట్టి మూర్ఖశ్రేష్ఠులు గాలిచే కడుపు నిండించుకొనియున్న సర్పములబోలె క్రూరులైయుందురు; కావున తెలివితేటలుగల రోగి యట్టి మూఢవైద్యులను చెంత జేరనీయక దూరంబుచ్చి వెడలగొట్టవలెను.

విద్వద్వైద్యస్తుతి.

మూ. యే తు శాస్త్రవిదో దక్షాః శుచయః కర్మకోవిదాః,
జితహస్తాః జితాత్మానః తేభ్యో నిత్యం కృతం నమః. ౧౪

వ్యా. మరియు పైజెప్పినవిధముగాక వైద్యశాస్త్రపారంగతులును, చికిత్సాకుశలులును, సదాచారసంపన్నులును, పలుతెరంగులైన చికిత్సావిధానముల పండితులై యనుభవమునం దారితేరినవారును, ఇంద్రియముల స్వవశమున నుంచుకొనినవారునైన విద్వద్వైద్యులకు నిరంతరము నమస్కరించెదను.

అధ్యాయవిషయసంగ్రహము.

మూ. భవతి చాత్ర:—

దశప్రాణాయతనికే శ్లోకస్థానార్థసంగ్రహః,
ద్వివిధా భిషజశ్ప్రోక్తాః ప్రాణస్యాయతనాని చ ఇతి.　　౧౫

వ్యా. దశప్రాణాయతనీయమను నీయధ్యాయమున సూత్రస్థానవిషయసంగ్రహంబును ప్రాణాభిసర-రోగాభిసరభేదముచే రెండుతెగలైన వైద్యభేదములును, ప్రాణమునకు ముఖ్యములగు పదిస్థానములును వివరింపబడినవి.

మూ. ఇత్యగ్నివేశకృతే తన్త్రే చరకప్రతిసంస్కృతే, సూత్రస్థానే
దశప్రాణాయతనీయో నామ ఊనత్రింశోఽధ్యాయః.

వ్యా. ఇత్తెరంగున నగ్నివేశకృతంబును చరకునిచే సంస్కరింపబడినదియు నగు నాయుర్వేదతంత్రమున సూత్రస్థానమునందు దశప్రాణాయతనీయమను నిరువదితొమ్మిదియవయధ్యాయము సమాప్తము.

త్రింశోఽధ్యాయః.

అవతారిక:—పైయధ్యాయమున సూత్రస్థానమునందలి విషయములన్నియు సంగ్రహించి చెప్పబడినవి. ఈయధ్యాయమున నీయావత్తంత్రమునంగల విషయములు సంగ్రహించి చెప్పబడును. మరియు పూర్వాధ్యాయమున హృదయము ప్రాణాధారస్థానమని చెప్పబడినది. అట్టి ప్రధానావయవమైన హృదయమును, దానినాశ్రయించిన ధమనులను వివరించుటకై అర్థేదశమహామూలీయమను నీయధ్యాయము చెప్పబడును.

మూ. అథాతోఽర్థేదశమహామూలీయ మధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః.
ఇతి హ స్మాహ భగవానాత్రేయః.　　౨

వ్యా. దశప్రాణాయతనీయమును జెప్పినపిదప "అర్థేదశమహామూలాః" అని యధికరించి చెప్పబడునధ్యాయమును భగవంతుడైన యాత్రేయుండుపదేశించినదానికన్న

న్యూనాతిరేకము లేకుండునట్లు వివరించెదనని యర్థము. (అర్థమన హృదయము. అట్టి హృదయము నాధారముగ జేసికొని యుండు పదిధమనులవిషయమును ప్రధానముగ జేసి వివరించునధ్యాయము చెప్పబడునని భావము.)

హృదయమాశ్రితములైనపదినాడులు.

మూ. అర్థే దశ మహామూలాః సమాసక్తాః మహాఫలాః,
మహచ్చార్థశ్చ హృదయం పర్యాయైరుచ్యతే బుధైః. 3

వ్యా. "మహత్, అర్థః," అనుపర్యాయపదములరెంటిచేత హృదయము చెప్పబడును. (ఆయుర్వేదవేత్త లీరెండుపదములను హృదయమునకు పర్యాయపదములుగ వాడెదరని భావము.) అట్టి ప్రధానస్థానమైన హృదయమున పదినాడులు చేరియుండును. అయ్యవి మహచ్ఛబ్దవాచ్యమగుహృదయమున జనించి దానినే యాధారముగ జేసికొని యుండుటంజేసి మహామూలములని చెప్పబడును. మరియు మిక్కిలి యనంతప్రయోజనము కలవియై యుండును.

హృదయమునాశ్రయించినపదార్థము.

మూ. షడఙ్గమఙ్గం విజ్ఞానం ఇన్ద్రియాణ్యర్థపఞ్చకమ్,
ఆత్మా చ సగుణశ్చేతః చిన్త్యం చ హృది సంశ్రితమ్. ౪

వ్యా. రెండుబాహులు, రెండుకాళ్లు, శిరస్సు, అంతరాధి యనునారు అంగముల సముదాయరూపమైన శరీరంబును, విజ్ఞానము, చక్షురాదీంద్రియములు, శబ్ద-స్పర్శ-రూప-రస-గంధములను తన్మాత్రలు, సుఖాదిగుణములతోఁగూడిన యాత్మ, మనస్సు, మనస్సువిషయమైన సంకల్పరూపచింత్యము అనునివియన్నియు పైవివరింపబడిన హృదయము నాశ్రయించి యుండును.

పైజెప్పినషడంగములకు హృదయ మాశ్రయమనుట.

మూ. ప్రతిష్ఠార్థం హి భావానాం ఏషాం హృదయమిష్యతే,
గోపానసీనా మాగారకర్ణికేవార్థచిన్తకైః ౫
తస్యోపఘాతాన్మూర్ఛాయం భేదాన్మరణమృచ్ఛతి,

వ్యా. పైజెప్పిన షడంగాదిపదార్థములకు హృదయము: ఇంటికప్పునకు (వాసాలు వడుములు మున్నగువానికి) నిట్రాడు గుంజనుబోలె, ప్రధానమైన యాధారమైయుండునని హృదయముయొక్కపరిస్థితిని తెలిసినపండితులు చెప్పెదరు. అట్టి యాధారమైన హృదయమున కెంతమాత్రము అభిఘాతము కల్గినను మూర్ఛగ్రమ్మును. మరియు నది

శిథిలమై బొత్తుగ చెడిననాడు (ఆధారమైనయింటి నిట్రాడు చెడినప్పుడు ఇల్లంతయు నిర్మూలమగునట్లు)అయ్యది ప్రాణమునకు ముఖ్యాధారమగుటంజేసి మరణము సంభవించును.

హృదయాశ్రితవిశేషములు.

మూ. యద్ధి తత్ స్పర్శవిజ్ఞానం ధారి తత్ తత్ర సంశ్రితమ్. ౬
తత్పరస్యౌజసస్థానం తత్ర చైతన్యసఙ్గ్రహః,
హృదయం మహదర్థశ్చ తస్మాదుక్తం చికిత్సకైః. ౭

వ్యా. ఎయ్యది యింద్రియములకు సంబంధించిన శబ్దస్పర్శరూపరసగంధములను స్పర్శములను మనస్సుకు సంబంధించిన చింత్యరూపమైన స్పర్శమును అరయుటకు ముఖ్యసాధనమైయుండునో, అయ్యది శరీరేంద్రియసత్వాత్మసంయోగరూపమైన జీవిత మనబడును. అట్టిజీవితమున సకలభావములును ఆశ్రయించియుండుటంజేసి ధారియనియు చెప్పబడును. అట్టి జీవాత్మకును ఆధారమై అష్టబింద్వాత్మకమైన పరమోజస్సుకు స్థానమైయుండుటంజేసియు, చైత్యవిషయముల కన్నిటికిని ముఖ్యాశ్రయమై యుండుటంజేసియు హృదయము మహత్తనియు, అర్థమనియు శాస్త్రవేత్తలచే చెప్పబడును.

ఓజస్సు పరమనియు, అపరమనియు, రెండువిధములు. అందు అష్టబింద్వాత్మకమై ప్రాణాధారమై కొంచెము పసుపురంగుకలరక్తము పర (శ్రేష్ఠమైన) ఓజస్సనియు, అంజలి పరిమితమై శ్లేష్మరూపమైనయోజస్సు అపరమనియు చెప్పబడును. ఈవిషయమును "హృది తిష్ఠతి యచ్ఛుద్ధం రక్తమీషత్సపీతకమ్, ప్రాణాశ్రయస్యౌజసోఽష్టౌ బిన్దవో హృదయాశ్రితాః." "తావదేవ పరిమాణం శ్లేష్మణ శ్చౌజసః" అనువాక్యములచే జెప్పబడినది. అట్టి అష్టబింద్వాత్మకమై ప్రాణములకు ముఖ్యాధారమైన పరమోజస్సుకు హృదయము స్థానమనియు, దానంజేసియే "మహత్, అర్థ" అనుపదములచే హృదయము చెప్పబడుననియు ముఖ్యభావము.

ధమనులు, ఓజోగుణములును.

మూ. తేన మూలేన మహతా మహామూలా మతా దశ,
ఓజోవహాశ్శరీరేఽస్మిన్ విధమ్యన్తే సమన్తతః. ౮
యేనౌజసా వర్తయన్తి ప్రీణితాస్సర్వజన్తవః,
యదృతే సర్వభూతానాం జీవితం నావతిష్ఠతే. ౯

యత్సారమాదౌ గర్భస్య యత్తద్గర్భరసాద్రసః,
సంవర్తమానం హృదయం సమావిశతి యత్పురా. ౧౦
యస్య నాశాత్తు నాశోఽస్తి ధారి యద్ధృదయాశ్రితం,
యచ్ఛరీరరసస్నేహః ప్రాణా యత్ర ప్రతిష్ఠితాః. ౧౧
తత్ఫలా బహుధా వాతాః ఫలన్తీవ మహాఫలాః,
ధ్మానాద్ధమన్యః స్రవణాత్ స్రోతాంసి సరణాత్సిరాః. ౧౨

వ్యా. అట్టి మహచ్ఛబ్దవాచ్యమైన హృదయమును మూలాధారముగ జేసికొని పై జెప్పిన పరమోజస్సునువహించుచు మనుజులశరీరమునందెల్ల అట్టియోజస్సును వ్యాపింప జేయునాడులు పది కలవు. అయ్యవి మహత్పదవాచ్యమైన హృదయమును ముఖ్యాధారముగ జేసికొని వ్యాపించుటంజేసి మహామూలములని యన్వర్థముగ జెప్పబడును.

మరియు, ఎట్టి యోజస్సుచేత సకలజంతువులును తృప్తినొంది సజీవులైయుందురో ఏయోజస్సు లేనినాడు సకలప్రాణులకును జీవితముఉండబోదో; ఏయోజస్సు గర్భోత్పత్తికి తొల్లింటికారణమై యుండునో; ఏయోజస్సు అట్టిగర్భరసము (శుక్రశోణితరూపమై గర్భోత్పత్తికికారణమైనరసము) వలన పుట్టునట్టిరసమో; ఏయోజస్సు వృద్ధినొందుచుండు గర్భరూపమైన పిండముయొక్క హృదయమును మొట్టమొదట ప్రవేశించునో; ఏయోజస్సు నశించిననాడు జీవాధారవ్యాపారములన్నియు నశించునో; ఏయోజస్సు హృదయము నాధారముగ జేసికొనియుండు ధారి (శరీర-ఇంద్రియ-సత్వ-ఆత్మసంయోగరూపమైన జీవితమును ధరింపజేయునది) యగునో; ఏయోజస్సు శరీరమునందలి సకలధాతుసారమై యుండునో; ఏయోజస్సు ఆధారముగ జేసికొని ప్రాణములు నిలిచియుండునో; అట్టి యమూల్యమైన కృత్యముల జేయునట్టి యోజస్సును వహించుటంజేసియు, అనేకఫలముల కాధారమైనవృక్షమును బోలియుండుటంజేసియు, పైజెప్పినహృదయాశ్రితములై యోజస్సును వ్యాపింపజేయునాడులు (గొట్టములు) పదియును మహాఫలములని చెప్పబడును.

మరియు నియ్యవి రసాదిధాతువులచే నిండియుండుటంజేసి ధమనులనియు, అట్టిధాతువులను పోషించి స్రవింపజేయుటవలన స్రోతస్సులనియు, వానినే శరీరమునందెల్ల (నొకచోటినుండి వేరొకచోటికి) ప్రసరింపజేయుటచే సిరలనియు నన్వర్థముగ జెప్పబడును.

ఇచ్చట పైజెప్పిన పదిధమనులును ప్రధానములుగ జెప్పబడినవి; కావున ఇతరములగునాడు లనేకములును శరీరమున వ్యాపించియుండునని యెరుంగునది. వానివివర

ణము శారీరస్థానమున జెప్పబడును. మరియు "తత్ఫలాః బహుధావాతాః" "బహు ధా, వా, తాః" అని పదవిభాగము నెరుంగునది.

హృదయ-ధమనీ-ఓజస్సుల కాపాడునుపాయములు.

మూ. తన్మహత్, తా మహామూలాః, తచ్చౌజః పరిరక్ష్యతా,
పరిహార్యా విశేషేణ మనసో దుఃఖహేతవః. ౧౩
హృద్యం యత్స్యాద్యదౌజస్యం స్రోతసాం యత్ప్రసాదనమ్,
తత్తత్సేవ్యం ప్రయత్నేన ప్రశమో జ్ఞానమేవ చ. ౧౪

వ్యా. అట్టి మహచ్ఛబ్దవాచ్యమగుహృదయమును, మహామూలము లనబడుపది ధమనులను, "యేనౌజసా వర్తయన్తి" అని యుపక్రమించి చెప్పబడినగుణములుకల యోజస్సును (ఈమూడిటిని) కాపాడుకొన నిచ్ఛగొనినమనుజులు మనస్సుకు దుఃఖ మును కల్గించుకారణములను బొత్తుగ మానవలెను. హృదయమునకు హితంబును ప్రియంబు నగుదానిని, ఓజస్సును వృద్ధినందించుచు మేలుకల్గించువానిని, స్రోతస్సులను నిర్మలముగజేయువానిని మిక్కిలి ప్రయత్నముతో సేవింపనగును. మనశ్శాంతిని, తత్వ జ్ఞానమును అవలంబింపనగును.

ప్రాణవర్ధనాదులలో నుత్కృష్టతమపరిగణనము.

మూ అథ ఖల్వేకం ప్రాణవర్ధనానాం ఉత్కృష్టతమం, ఏకం బలవర్ధ నానాం, ఏకం బృంహణానాం, ఏకం నన్దనానాం, ఏకం హర్షణా నాం, ఏకమయనానాం ఇతి. తత్ర అహింసా ప్రాణినాం ప్రాణవర్ధ నానాముత్కృష్టతమం, వీర్యం బలవర్ధనానాం, విద్యా బృంహ ణానాం, ఇన్ద్రియజయో నన్దనాం, తత్త్వావబోధో హర్షణానాం, బ్రహ్మచర్యమయనానాం, ఇత్యాయుర్వేదవిదో మన్యన్తే. ౧౫

వ్యా. ప్రాణములో వృద్ధినొందించువానిలో ప్రాణులహింసింపకుండుట నొక్క టియే యుత్కృష్టతమముగ చెప్పబడును. ఇత్తెరంగుననే బలమును వృద్ధినొందించు వానిలో నుత్సాహంబును, శరీరమును పెంపొందించువానిలో యోగశాస్త్రపాండిత్య మొక్కటియు, సంపత్తును కల్గించువానిలో ఇంద్రియముల జయించుటయు, ఆనంద మును కల్గించువానిలో బ్రహ్మతత్వజ్ఞానంబును, సన్మార్గములలో బ్రహ్మచర్యంబును ఒకొక్కటియే మిక్కిలి శ్రేష్ఠతమంబులై యుండునని యాయుర్వేదవేత్తలు చెప్పెదరు.

ఇచ్చట ప్రాణవర్ధకములలో నన్నము ప్రధానముగా జెప్పబడినను 'అహింసా పరమోధర్మః' ధర్మములలో ప్రధానమైన యహింసచే నాయుర్వృద్ధియగునని అహింసయే ప్రధానముగ జెప్పబడినది. బృంహణములలో మాంసము ప్రధానమని చెప్పి విద్యయనునది శరీరమును మనస్సును రెంటిని పెంపొందించును కాన శ్రేష్ఠతః చెప్పబడినది. మాంసము శరీరమును మాత్రము బలపరచునని విశేషము నెరుంగునది.

మూ. తత్రాయుర్వేదవిదస్తన్త్రస్థానాధ్యాయప్రశ్నానాం పృథక్ వాక్యశో వాక్యార్థశోఽర్థావయవశశ్చ ప్రవక్తారో మన్తవ్యాః తత్రాహ—కథం తన్త్రాదీని వాక్యశః వాక్యార్థశః అర్థావయవశశ్చేతి ఉక్తాని భవన్తీతి.

వ్యా. ఆయుర్వేదవేత్తలు ఆయుర్వేదతంత్రముయొక్కయు స్థానములయొక్కయు అధ్యాయములయొక్కయు, వానిలో ప్రశ్నములయొక్కయు విభాగములను వేరువేరుగను, వాక్యములుగను, వాక్యార్థముగను, ఆయాప్రకరణవివరణార్థముగను చెప్ప సమర్థులని ఎన్నదగును. పైజెప్పినతంత్రము మొదలగునవి వాక్యములుగను, వాక్యార్థములుగను, అర్థావయవములుగను ఎట్లు వివరింపబడును? అన్నచో నీ వివరింపబడురీతిగ నెరుంగునది.

మూ. అత్రోచ్యతే తన్త్రమార్షం కార్త్స్న్యేన యథామ్నాయమవమానం వాక్యశో భవత్యుక్తం.

వ్యా. మహర్షిప్రణీతమయిన తంత్రమంతయు పాఠక్రమము ననుసరించి బడిన యానుపూర్వివాక్యక్రమము ననుసరించినదని ఎరుంగునది.

మూ. బుద్ధ్వా సమ్యగనుప్రవిశ్యార్థతత్వం వాగ్భిర్వ్యాససమాసప్రతిజ్ఞాహేతూదాహరణోపనయనిగమనయుక్తిభిః త్రివిధశిష్యబుద్ధిగమ్యాభిరుచ్యమానం వాక్యార్థశో భవత్యుక్తం

వ్యా. బుద్ధితో చక్కగ యోచించి విస్తరంబును,సంక్షిప్తంబును ప్రతిజ్ఞా-హేతు-ఉదాహరణ-ఉపనయ-నిగమన-యుక్తి-యను, పంచావయవయుక్తను, లును నైన మాటలచేతను ఉత్తమాధమమధ్యములగుశిష్యులకు గోచరమగునట్లు అర్థతత్వమును వివరించి చెప్పుట వాక్యార్థము ననుసరించి చెప్పబడినది యని ఎరుంగునది.

మూ. తన్త్రనియతానామర్థదుర్గాణాం పునర్విభావనైరుక్తం అర్థావయవశో భవత్యుక్తం.

వ్యా. ఈతంత్రమునం దుపయోగింపబడి మిక్కిలి గూఢార్థములై సాంకేతికము లైన యర్థములను పలుమారు వ్యాఖ్యానముచేసి వివరించుట అర్థావయవరూపముగ జెప్పబడినదని ఎరుంగునది.

మూ. తత్ర చేత్ప్రష్టారస్స్యుః చతుర్ణామృక్సామయజురథర్వవేదానాం కం వేద ముపదిశన్త్యాయుర్వేదవిదః? కిమాయుః? కస్మాదాయుర్వేదః? కిఞ్చాయుర్వేదః శాశ్వతః అశాశ్వతశ్చ? కతి కాని చాస్యాంగాని? కైశ్చాయ మధ్యేతవ్యః? కిమర్థం చేతి ౨౦

వ్యా. ఋక్కు-సామ-యజుస్సు-అథర్వము అను నాల్గువేదములలో నాయుర్వేదమును ఏవేదముతో చేర్పనగును? ఆయు వనగా నేమి? ఆయుర్వేద మను పేరు ఎట్లు కల్గెను? ఈయాయుర్వేదము ఉత్పత్తినాశములులేక శాశ్వతమైనదియా? లేక నశ్వరమైనదియా? ఈయాయుర్వేదమునకు అంగములెన్ని? అట్టియంగము లెవ్వి? ఎట్టివారాయాయుర్వేదమును చదువవలయును? దీనిని చదివిన నేమి ప్రయోజనము? అని ఇవ్విధముగ కొందరు ప్రశ్నలచేసెదరు. అట్టి ప్రశ్నలకు ఈక్రిందివిధముగ బదులు సెప్పనగును.

ఆయుర్వేదనిరుక్తి, అథర్వణవేదాన్తర్గతత్వనిర్ణయము.

మూ. తత్ర భిషజా పృష్టేనైవం చతుర్ణామృక్సామయజురథర్వవేదానామాత్మనోఽథర్వవేదే భక్తిరాదేశ్యా, వేదో హ్యాథర్వణః స్వస్త్యయన-బలిమఙ్గళహోమనియమప్రాయశ్చిత్తోపవాసమన్త్రాదిపరిగ్రహాచ్చికిత్సాం ప్రాహ. చికిత్సా చాయుషో హితాయోపదిశ్యతే. వేదం చోపదిశ్యాయుర్వాచ్యం, తత్రాయుశ్చేతనానువృత్తిర్జీవితమనుబన్ధో ధారి చేత్యేకోఽర్థః, తత్రాయుర్వేదయతీత్యాయుర్వేదః. కథం? ఇతి చేదుచ్యతే—స్వలక్షణతః సుఖాఽసుఖతో హితాఽహితతః ప్రమాణాఽప్రమాణతశ్చాయుష్యాణ్యనాయుష్యాణి చ ద్రవ్యగుణకర్మాణి వేదయతీత్యతోఽప్యాయుర్వేదః. ౨౧

తత్రాయుష్యాణ్యనాయుష్యాణి చ ద్రవ్యగుణకర్మాణి కేవలేనోపదేక్ష్యన్తే తన్త్రేణ. ౨౨

వ్యా. పైజెప్పినరీతిగ నాయుర్వేదవేత్తను ప్రశ్నజేసినపుడు ఋక్సామయజుస్సుఅథర్వము అనువేదములునాల్గిటిలో తనకు అథర్వవేదమున భక్తికలదని చెప్పవలెను. అథర్వణవేదము స్వస్త్యయనమును, పూజావిధానమును, మంగళకరమైనహోమమును, నియమములను, చాంద్రాయణాదిప్రాయశ్చిత్తములను, ఉపవాసవ్రతములను, మంత్రతంత్రాదులను ఉపదేశించుచు, తన్మూలకములగుచికిత్సల నుపదేశించుచున్నది. చికిత్స యనునది యాయువునకు మిక్కిలి హితకరమై యభిలషణీయమైనది. (కావున అట్టి స్వస్త్యయనాది యాపచికిత్సలచే వ్యాధినివృత్తి స్వస్థపరిపాలనసాధకబోధకమగుటంజేసి యథర్వణవేదాంతర్భూత మాయుర్వేదమని వైద్యుడు నిర్ణయించి చెప్పనగునని భావము.) ఇత్తెరంగున వేదమును నిర్ణయించి యాయువు నిట్లు నిరూపింపనగును. ఆయువు, చేతనానువృత్తి, జీవితము, అనుబంధము, ధారి యనుపదములు ఒకే అర్థము కలది. (ఆయువు అనుదానికి శక్కినపదములు పర్యాయవాచకములై యాయువును బోధించునని భావము).

అట్టి యాయువును దెల్పునట్టిగ్రంథము ఆయుర్వేద మనబడును. ఈయర్థము 'ఆయుర్వేదయతి' అనువ్యుత్పత్తిచే లభించును. స్వలక్షణముచేతను, సుఖాసుఖములను, హితాహితములను, ప్రమాణాప్రమాణములనుబట్టి ఆయుర్వృద్ధికరంబులును, ఆయుర్హానికరంబులు నగుద్రవ్యగుణకర్మముల బోధించుటంజేసి యాయుర్వేద మనబడునని భావము. అట్టి యాయుర్వృద్ధికరంబులును, ఆయుర్హానికరంబులును నగుద్రవ్యగుణకర్మములు ఈతంత్రముచే నుపదేశింపబడును.

సుఖ-అసుఖ, హిత-అహిత, ఆయుస్స్వరూపము.

మూ. తత్రాయురుక్తం స్వలక్షణతో యథావదిహైవ; తత్ర శారీర మానసాభ్యాం రోగాభ్యాం అనభిద్రుతస్య, విశేషేణ యౌవనవతః, సమర్థానుగతబలవీర్యపౌరుషపరాక్రమస్య, జ్ఞానవిజ్ఞానేన్ద్రియార్థబలసముదాయే వర్తమానస్య పరమర్ధిరుచిరవివిధోపభోగస్య, సమృద్ధసర్వారమ్భస్య, యథేష్టవిచారిణః, సుఖమాయురుచ్యతే; అసుఖమతో విపర్యయేణ. ౨౩

హితైషిణః పునర్భూతానాం పరస్వాదుపరతస్య, సత్యవాదినః, శమపరస్య, పరీక్ష్యకారిణః, అప్రమత్తస్య, త్రివర్గం పరస్పరేణాఽనుపహతముపసేవమానస్య, పూజార్హసంపూజకస్య, జ్ఞాన

విజ్ఞానోపశమశీలస్య, వృద్ధోపసేవినః సునియతరాగరోషేర్ష్యా మదమానవేగస్య, సతతం వివిధప్రదానపరస్య, తపోజ్ఞానప్రశమ నిత్యస్య, అధ్యాత్మవిదః, తత్పరస్య, లోకమిమం చాముం చావే క్షమాణస్య స్మృతిమతో హితమాయురుచ్యతే; అహితమతో విపర్యయేణ. ౨౪

వ్యా. పైనడిగిన ప్రశ్నములలో 'కిమాయుః' అను ప్రశ్నమునకు, "తత్రాయుశ్చే తనానువృత్తిః జీవితమనుబన్ధోధారి చ" అనువాక్యముచే నాయుస్స్వరూపలక్షణము ఈ ప్రకరణమున చెప్పబడినది. "సుఖాఽసుఖతః హితాహితతః ప్రమాణాప్రమాణతః" అనువాక్యముచే నాయువు నుద్దేశించి సూచించిన సుఖాసుఖస్వరూపంబును, హితాఽ హితస్వరూపంబును, ప్రమాణాఽప్రమాణస్వరూపంబును "తత్ర శారీరమానసాభ్యాం అనభిద్రుతస్య...అసుఖమతోవిపర్యయేణ; హితైషిణః పునః...అహితమతో విపర్యయేణ; ప్రమాణమాయుషః...ఉపదిష్టమాయుషః ప్రమాణమాయుర్వేదే" అనుసూత్రముల మూడిటిచే నీక్రింద వరుసగ వివరింపబడును. అందు మనశ్శరీరములకు సంబంధించినరోగ ములచే బీడింపబడనివాడును, ముఖ్యముగ యౌవనవంతుడును, శరీరమునకు దగినంతబలం బును వీర్యంబును పౌరుషపరాక్రమంబులును కలవాడును, బుద్ధియొక్కయు శాస్త్రపరి జ్ఞానముయొక్కయు చక్షురాదీంద్రియముల యొక్కయు శబ్దస్పర్శాదీంద్రియార్థముల యొక్కయు సముదాయబలముకలవాడును, శ్రేష్ఠమైన మహాసంపదయు కల్గి మనోహ రములై రమ్యములై పలుదెరంగులైన భోగముల ననుభవించువాడును, తాదలంచినకార్య ములనెల్ల సాధింప సమర్థతకలవాడును, తనకిచ్ఛవచ్చినవిధముగ నడుచుకొను స్వతంత్ర శక్తికలవాడును, నగుమానవునకు పైజెప్పబడిన జీవితరూపమైనయాయువు సుకరమై యుండును. అటుగాక పైజెప్పబడిన సంపత్తు విరుద్ధముగ నుండువానికి అట్టిజీవితము (ఆయువు) దుఃఖమును కల్గించునది యగును.

మరియు, సకలప్రాణులకును హితమునుగోరువాడును, పరద్రవ్యమునకు పరాఙ్ము ఖుడు (అపహరింపకున్నవాడు)ను, సత్యసంధుడును, ఓర్పుకలవాడును, కార్యములపట్ల యుక్తాయుక్తము విచారించి పనుల జక్కజేయువాడును, అన్నివిషయములయందు జాగ్రత్తకలవాడును, ధర్మ-అర్థ-కామముల నొకటికొకటి విరోధముగాకుండ ననుభవించు వాడును, పూజింపదగిన పెద్దల యథోచితముగ పూజించువాడును, జ్ఞానము విజ్ఞానము (శాస్త్రీయజ్ఞానము), శాంతియుకలవాడును, సదాచారసంపన్నుడును, పెద్దలసేవించు

వాడును,అశ-క్రోధము-ఈర్ష్య-మదము-అహంకారము అను నీయైనిటివేగమును జయిం చినవాడును, ఎల్లప్పుడును అనేకవిధములైన దానధర్మములజేయ నాస్తికలవాడును, తపస్సునందును బ్రహ్మజ్ఞానమునందును, ఇంద్రియనిగ్రహమునందును, ఎడతేనిచిత్తవృత్తి కలవాడును, అధ్యాత్మజ్ఞానసంపన్నుడై యాత్మానుసంధానమునం దాసక్తికలవాడును, ఈలోకమునకును పరలోకమునకును సంబంధించినవిషయముల గమనించువాడును, గడచిన విషయముల జక్కగ జ్ఞప్తినుంచుకొనువాడు నగుమానవునకు నాయువు హితకరమై యుండును. పైజెప్పినవిషయములకు వ్యతిరేకముగ నుండువానిజీవితము అహితకరమగును.

ఆయువునకు ప్రమాణ-అప్రమాణనిర్ణయము.

మూ. ప్రమాణమాయుషస్త్వర్థేన్ద్రియమనోబుద్ధిచేష్టాదీనాం వికృతి లక్షణైరుపలభ్యతే అనిమిత్తైః; ఇదమస్మాత్ క్షణాన్ముహూర్తాత్, దివసాత్, త్రిపఞ్చ-సప్త-దశ-ద్వాదశాహాత్, పక్షాన్మాసాత్, షణ్మాసాత్, సంవత్సరాద్వా స్వభావమాపత్స్యతే, ఇతి. తత్ర స్వభావః, ప్రవృత్తేరుపరమః, మరణం, అనిత్యతా, నిరోధ ఇత్యే కోఽర్థః; ఇత్యాయుషః ప్రమాణమ్, అతో విపరీతమప్రమాణమ్. అరిష్టాధికారే దేహప్రకృతిలక్షణమధికృత్య చోపదిష్టమాయుషః ప్రమాణమాయుర్వేదే. ౨౪

వ్యా. మరియు, ఇంద్రియగోచరములగు శబ్దస్పర్శరూపరసగంధములును, చక్షురా దీంద్రియములును, మనస్సును, బుద్ధియు, అంగికాదిచేష్టలును, కారణములేకయే సాకస్మి కముగ స్వాభావికస్థితిమారి వికృతిజెందియున్నచో నట్టివికృతిలక్షణములచేత నాయుః పరిమాణము తెలియనగును. అట్టియింద్రియాదివికృతినిబట్టి ఈమనుజుడు క్షణకాలమున కైన ముహూర్తము,దినము,మూడుదినములు ఐదుదినములు, ఏడుదినములు, పదిదినములు, పండ్రెండుదినములు, పదునైదుదినములు, ఒకమాసము. ఆరుమాసములు, ఒకసంవత్సరము అను నీనియతకాలములయందైనను మృతినొందునని ఆయుఃపరిమాణమును నిర్ణయింపదగి యుండును. అందు స్వభావము, ప్రవృత్త్యుపరమము, మరణము, అనిత్యత, నిరోధము, అనునీపదములు మరణమనుపదమునకు పర్యాయనామములగును. ఇట్టి నిర్ణయమే ఆయుః పరిమాణమని యెరుంగునది. అట్టికాలనియతి లేనియాయువు అప్రమాణము (కాలనియ మములేనిది) అని యెరుంగునది.

మరియు నరిష్టాధికారమున దేహమును ప్రకృతిని లక్షణములనుబట్టియు నాయుః పరిమాణము విమానస్థానముననుచెప్పబడెను.

ఇంద్రియస్థానమున రెండు నాల్గు మున్నగునధ్యాయములలో "నానాపుష్పోప మోగాధో యస్య వాతి దివానిశమ్" అను మున్నగువాక్యములచే నింద్రియార్థముల వికృతినిబట్టియు, "యశ్చ పశ్యత్యదృశ్యాన్ వై" ఇత్యాదివాక్యములచే నింద్రియ వికృతినిబట్టియు, "యైః పురా విన్దతే భావైః సమేతైః పరమాం గతిం, తైరేవారమ మాణస్య గ్లానిస్సంస్మరణమాదిశేత్" ఇత్యాదివాక్యములచేత మనోవికృతినిబట్టియు, "బుద్ధేర్బలమహేతుకం" ఇత్యాదివాక్యములచే బుద్ధివికృతినిబట్టియు, "వికర్షన్నివ యః పాదౌమృత్యుం సపరిధావతి" ఇది మున్నగువాక్యములచే చేష్టావికృతినిబట్టియు, ఆయుః పరిమాణము నిర్ణయింపబడినది. మరియు విమానస్థానమున "సర్వైస్సారైరుపేతాః" అని యుపక్రమించి "చిరంజీవినో భవన్తి" అనునంతవరకుంగల గ్రంథముచేత శరీరమును బట్టి యాయుఃపరిమాణము నిర్ణయింపబడినది. "శ్లైష్మికాః బలవన్తో వసుమన్తశ్చ భవన్తి" ఇది మున్నగువాక్యములచే శ్లైష్మికాదిప్రకృతినిబట్టియు, "ఆయుష్మతాం కుమారాణాం లక్షణాన్యుపదేక్ష్యామః" అని యుపక్రమించి కొన్నిలక్షణములబట్టియు నాయుఃపరి మాణము నిర్ణయింపబడినది. (ఇంద్రియేంద్రియార్థాదికృతిలక్షణములబట్టి యింద్రియస్థాన మున నిర్ణయింపబడిన యాయుఃపరిమాణంబును, దేహ-ప్రకృతి-లక్షణములబట్టి విమాన స్థానమున నిర్ణయింపబడిన యాయుఃపరిమాణంబును, ఆయువుయొక్క కాలనియతిని దెల్పునని ముఖ్యభావము.)

ఆయుర్వేదనిత్యత్వము.

మూ. సోఽయమాయుర్వేదశ్శాశ్వతో నిర్దిశ్యతే,అనాదిత్వాత్,స్వభావ సంసిద్ధలక్షణత్వాత్, భావస్వభావనిత్యత్వాచ్చ; నహి నాభూత్ కదాచిదాయుషస్సన్తానో, బుద్ధిసన్తానో వా; శాశ్వతశ్చాయుషో వేదితా; అనాదిచ సుఖదుఃఖం, సద్రవ్యహేతులక్షణమపరాపర యోగాత్; ఏష చార్థసఙ్గ్రహో విభావ్యతే ఆయుర్వేదలక్షణ మితి. గురులఘుశీతోష్ణస్నిగ్ధరూక్షాదీనాం చ సామాన్యవిశే షాభ్యాం వృద్ధిహ్రాసౌ, యథోక్తం గురుభిరభ్యస్యమానైః గురూణాముపచయో భవత్యపచయో లఘూనాం; ఏవమేవేత

రేషామిత్యేష భావస్వభావో నిత్యః, స్వలక్షణం చ ద్రవ్యాణాం పృథివ్యాదీనాం సన్తి తు సర్వదా గుణాశ్చ నిత్యానిత్యాః; న హ్యాయుర్వేదస్య అభూత్వోత్పత్తిరుపలభ్యతే; అన్యత్రావబోధోపదేశాభ్యాం, ఏతద్వై ద్వయం అధికృత్యోత్పత్తిముపదిశన్త్యేకే, స్వాభావికం చాస్య లక్షణమకృతకం, యదుక్తమిహ చాద్యేఽధ్యాయే యథాగ్నేరౌష్ణ్యం, అపాం ద్రవత్వం, భావస్వభావనిత్యత్వమపి చాస్య, యథోక్తం గురుభిరభ్యస్యమానైః గురూణాముపచయో భవత్యపచయో లఘూనామిత్యేవమాది. ౨౭

వ్యా॥ అట్టి యీయాయుర్వేదము అనాది(ఉత్పత్తిలేనిది)యు, కారణాంతరమున కల్గక తనంతనే సిద్ధములగులక్షణములగల్గినదియు, నిత్యమగుభావస్వభావము కల్గియుండునదియు నగుటచేత ఉత్పత్తినాశములులేక (పరంబ్రహ్మమును వేదములనుబోలె) శాశ్వతమైనది. (ఉత్పత్తినాశరహితమైనది). లోకమునందు ఆయుస్సంతానము (ఆయుర్వేదప్రతిపాద్యమైన యాయువుయొక్క పరంపర) బ్రహ్మమొదలుజేసి పరాపరాగతముగనున్నదేకాని ఒకప్పుడైన నట్టియాయువు లేకుండలేదు. (ఎల్లప్పుడున్నదనుట). అత్తెరంగుననే అట్టియాయువును గమనించుబుద్ధి పరంపరయు, బుద్ధిచే నాయుర్విశేషమునుగమనించి తెలిసికొనువేత్తయు బ్రహ్మమొదలుజేసి పరంపరానుస్యూతముగ నున్నదేకాని యెుకప్పుడును లేకుండదు. (ఆయుర్వేదప్రతిపాద్యమైన యాయువును, దానిని తెలిసికొనుటకు సాధనమైనబుద్ధియు, దానిని గమనించి నిర్ణయించువేత్తయు బ్రహ్మమొదలుజేసి పరంపరగవచ్చుచున్నదికాన ఆద్యంతములు లేనివియని యర్థము) పైజెప్పినరీతిగ నాయుర్వేదప్రతిపాద్యమైనఆయువును, దానినెరుంగ సాధనమైన జ్ఞానవిశేషంబును, దానిని తెలిసికొను నాయుర్వేదవేత్తలును పరంపరానుస్యూతముగ ధారావాహిగ బ్రహ్మమొదలుజేసి శాశ్వతముగ నుండుటంజేసి అట్టివిషయములబోధించు(బోధకమైన)యాయుర్వేదంబును శాశ్వతమని భావము. వేద్య-వేదన-వేత్తలనిత్యత్వముచే వేదకమైన యాయుర్వేదంబును నిత్యమని ఫలితార్థము.

మరియు, ద్రవ్యములు, హేతువులు, వానితోగూడిన సుఖదుఃఖంబులును, (ఆరోగ్యరూపమైనసుఖము, అనారోగ్యరూపమైనదుఃఖము)పైజెప్పినవిధముగ పరంపరాగతమగుటంజేసి శాశ్వతములు. దానంజేసియు నాయుర్వేదము శాశ్వతికమగును.

("హితాఽహితం సుఖం దుఃఖం ఆయుస్తస్య హితాహితం, మానంచ తచ్చ యత్రోక్తం ఆయుర్వేదస్స ఉచ్యతే." అని మొదటియధ్యాయమున నాయుర్వేదసామాన్యము చెప్పబడినది. అట్టి యాయుర్వేదలక్షణమున చెప్పినసుఖదుఃఖంబులును అనాదులగుటం జేసియు నాయుర్వేదము నిత్యమని భావము.)

పైకనిన "హితాహితం...ఉచ్యతే" అను నాయుర్వేదలక్షణమున పై వివరింపబడిన సుఖదుఃఖాద్యర్థములే సంగ్రహింపబడినవి. (హితాఽహితసుఖదుఃఖాదిబోధకమాయుర్వేదమని స్వరూపలక్షణమున జెప్పబడినది. అట్టి ప్రతిపాద్యముల నిత్యత్వమును బట్టి యాయుర్వేదము నిత్యమని సాధింపబడినదని భావము) ఇత్తెరంగున "అనాదిత్వాత్ స్వభావసంసిద్ధలక్షణత్వాత్" అని చెప్పిన రెండుహేతువులు వివరింపబడినవి.

మూడవది "స్వభావనిత్యత్వాత్" అనుహేతువు. ఆయుర్వేదప్రతిపాద్యములైన గుణ - ద్రవ్య - క్రియారూపములైన భావపదార్థములును నిత్యములగుటవలన నాయుర్వేదము నిత్యమని యర్థము. అందు గురు-లఘు-శీత-ఉష్ణ-స్నిగ్ధ-రూక్షాదిగుణముల సామాన్యముచే వృద్ధియు, విశేషముచే హ్రాసంబును కల్గును. గురుగుణోపయోగముచేత గురుగుణంబులును, లఘుగుణోపయోగమువలన లఘుత్వంబును కల్గును. ఇత్తెరంగుననే తక్కినభావములకు వృద్ధిహ్రాసముల నెరుంగునది. ఇదియె భావము. (అట్టి వృద్ధిహ్రాసములు పైజెప్పినరీతిగగల్గుటయే భావగుణాదులకు స్వతస్సిద్ధమైన నైసర్గికస్వభావమని యర్థము).

అట్టి గుణస్వభావము నిత్యమగును. మరియు పృథివ్యాదిద్రవ్యములకు జెప్పియుండు ఖరద్రవాదిస్వరూపలక్షణంబులును నిత్యములు. అట్టి ద్రవ్యనిష్ఠంబులైన గురులఘ్వాదిగుణంబులను, అట్టిగుణముల కాశ్రయములైన పృథివ్యాదిద్రవ్యంబులకు సంబంధించిన ఖరత్వాదులును నిత్యములగుటంజేసి అట్టిగుణాదులబోధించు నాయుర్వేదంబును నిత్యమని భావము.

మరియు గుణములలో కొన్నినిత్యములు, కొన్నిఅనిత్యములు. ఆకాశము నిత్యము, పృథివ్యాదులు కార్యములగుటచే ననిత్యములు. (అట్లున్నను పృథివ్యాదినిష్ఠఖరత్వాదులు నిత్యములగును కావున అట్టి గుణముల కాశ్రయములైన పృథివ్యాదిద్రవ్యంబులును పరంపరానుస్యూతములగుటంజేసి నిత్యములని చెప్పుట సమంజసము)

ఆయుర్వేదమునకును అపూర్వోత్పత్తి యేకారణముచేతనైన నూహింపవలను పడదు. ఆయుర్వేదపరిజ్ఞానంబును, ఆయుర్వేదోపదేశంబును అప్పుడప్పుడును క్రొత్తగ నగును. అట్టి కారణమునబట్టి ఆయుర్వేదము అనిత్యమని కొందరుచెప్పెదరు. కాని అంత మాత్రముననే యనిత్యతచెప్పుట సమంజసము కాదు. పైజెప్పిన యాయుర్వేదములస్వరూప

క్షలణము స్వాభావికము (స్వతస్సిద్ధము). కావున నయ్యది యకృతకము (కారణాంత రముచే కల్గినదికాదు). ఈవిషయమునే మొదటియధ్యాయమున "హితాహితం...... ఉచ్యతే" అను నలువదియవ శ్లోకముచే తంత్రకారుడు నిర్దేశించి చెప్పెను.

మరియు అగ్నికి ఉష్ణగుణంబును, జలమునకు ద్రవత్వంబును ఎట్లు స్వభావసిద్ధమై నదియో అత్తెరంగుననే యాయుర్వేదము ప్రతిపాద్యములైన గుణద్రవ్యాదులు స్వతస్సిద్ధ ములు. అట్టి భావస్వభావనిత్యత్వంబును "గురుభి రభ్యస్యమానైః......భావస్వభావో నిత్యః" అనువాక్యముచే పైని చెప్పబడినది. కావున పైజెప్పినరీతిగ అనాదిత్వము, స్వభావసంసిద్ధలక్షణత్వము భావస్వభావనిత్యము, అను నీమూడుకారణములచే నాయు ర్వేదము కృతకముగాక శాశ్వతికమయినదని సిద్ధాంతము చేయబడినది.

మరియు నీయాయుర్వేదమున కనాదిత్వమును నిర్ణయించువిషయమున ననేకము లగునుపపత్తులు కానంబడియెడు. వానిని విస్తరభీతిచే నిట వివరింపక విరమించితిని. (ఇత్తె రంగున "కిమాయుర్వేదః శాశ్వతః, అశాశ్వతశ్చ" అనుప్రశ్నమున కుత్తరముగ నాయుర్వేదనిత్యత్వము నిరూపింపబడినది).

ఆయుర్వేదాష్టాంగములు.

మూ. తస్యాయుర్వేదస్యాష్టావఙ్గాని; తద్యథా.—కాయచికిత్సా, శాలాక్యం, శల్యాపహర్తృకం, విషగరవైరోధికప్రశమనం, భూతవిద్యా, కౌమారభృత్యం, రసాయనాని, వాజీకరణమితి. ౨౭

వ్యా. పైన వివరింపబడిన యాయుర్వేదమునకు కాయచికిత్స, శాలాక్యము, శల్యా పహరణము (శల్యతంత్రము), విషచికిత్స, భూతవిద్య, కౌమారభృత్యము, రసాయనము, వాజీకరణము నని యెనిమిదియంగము లుండును. వీనివివరణము:—

1. శరీరమునకు సంబంధించినచికిత్స కాయచికిత్స, శరీరమునందలి రసాదిధాతు వులును, వాతాదిదోషములును మిథ్యాహారవిహారాదులచే దుష్టములై దానంజేసి సంభ వించుజ్వరము అతిసారము మున్నగురోగములు శరీరము నాధారముగజేసి సంభవించును కావున అట్టి శరీరసంబంధములగురోగముల నుద్దేశించి చెప్పబడుచికిత్స కాయచికిత్స యని భావము. లేక "కాయతి (శబ్దం కరోతి) ఇతి కాయః" అనువ్యుత్పత్తిచేత జాఠరాగ్ని కాయ మనబడును. చెవులను మూసికొనినప్పుడు "డప్, లుప్" అనుశబ్దము జాఠరాగ్ని వలన వినబడుట యనుభవసిద్ధము. అట్టి కాయాగ్నివైపరీత్యమువలన కల్గురోగముల కాధారమైనశరీరము నుద్దేశించి చికిత్సను బోధించుప్రకరణము కాయచికిత్స యని చెప్ప

బడును. ఈవిషయమును భోజుం డిట్లు చెప్పెను:—"జాఠరః ప్రాణినామగ్నిః కాయ ఇత్యభిధీయతే, యో వై చికిత్సేత్తీవ్రదన్తం సవై కాయచికిత్సకః" 'కై గై శబ్దే' అను ధాతువువలన కాయశబ్దము నిష్పన్నమైనదని యెరుంగునది. కాయచికిత్సను ప్రధానముగ జేసి చెప్పునట్టితంత్ర మియ్యది కావున తొలుత కాయచికిత్స యీతంత్రమున నిర్దేశింపబడినది. అష్టాఙ్గహృదయము కూడ కాయచికిత్సాప్రధాన మగుటంజేసియే "కాయబాలగ్రహోర్ధ్వాంగశల్యదంష్ట్రా జరావృషాన్, అష్టావఙ్గాని తస్యాహుః చికిత్సాయేషు సంశ్రితా" అని కాయచికిత్సయే తొలుత నిర్దేశింపబడినది. సుశ్రుతము శల్యతంత్రప్రధాన మగుటంజేసి "శల్యం శాలాక్యం" అని శల్యతంత్రము తొలుత నిర్దేశింపబడినది. ఇత్తెరంగున నే ఆయాతంత్రములయందును ప్రాధాన్యము నెరుంగునది.

2. శాలాక్యము—కంటియందు పటలముల వేధించుసాధనవిశేషము శలాక. అట్టిశలాకచే ప్రధానముగ చేయబడుచికిత్స శాలాక్యము, దీనిచేత మెడకొంకులకు పై భాగమునకల నేత్రశ్రోత్రాదులకు సంబంధించిన(యూర్ధ్వాంగచికిత్స శాలాక్యమని ఫలితార్థము.

3. శల్యతన్త్రము:—"శలతి(గచ్ఛతి) (హింసాం కరోతి) ఇతివా శలః," శరీరమున శీఘ్రముగ వ్యాపించి హింసింపజాచునది శల్యము. అయ్యది శరీరమున నాటి బాధించునట్టి యినపముక్కలుమున్నగునవి. వానిని విడదీయునట్టి చికిత్సను బోధించునది శల్యతంత్రము. దీనిచేత శస్త్రచికిత్సాసామాన్యము శల్యతంత్రమనబడును. "శల గతౌ, హింసాయాంచ" అనుధాతువువలన శల్యశబ్దము నిష్పన్నము.

4. విషచికిత్స:—పాము తేలు మున్నగునవి కరచుటచే కల్గినది విషము. శరీరమునం దిమిడియుండి కాలాంతరమున బాధించునట్టి విషము గరము. విరుద్ధవస్తుసంయోగమున ప్రాణహారమైనది వైరోధికవిషము. ఈమూడువిధములైన విషములచికిత్సను బోధించునది విషచికిత్స. ఈవిషయము నే "విష-గర-వైరోధికప్రశమనం" అని తంత్రకారులు నిర్దేశించిరి. అట్టి చికిత్సకే అగదతంత్రమని నామాంతరము కలదు.

5. భూతవిద్య:—యక్షరక్షః పిశాచాదు లావహించి బాధించువిధమును వాని చికిత్సను (శాంతికర్మ మున్నగువానిని) బోధించునది భూతవిద్య.

6. కౌమారభృత్యము—"కుమారాణాం భృతిః-కుమారభృతిః, తస్యేదం-కౌమారభృత్యం" బిడ్డలకాపాడుటకు దగినచికిత్సాదుల బోధించునది కౌమారభృత్య మనబడును. ఇయ్యది కాయచికిత్సతో జేరినదియైనను బిడ్డలబాల్యాద్యవస్థాభేదమునుబట్టి చికిత్స భిన్నముగ నుండునుకావున వేరుగ జెప్పబడినది.

7. రసాయనము:—"రసానాం (రసకార్యధాతూనాం,రసవీర్యవిపాకానాం వా) ఆయనం (లాభోపాయః)రసాయనం" రసశబ్దముచేత రసకార్యములైన రక్తాదిధాతువుల నియు గ్రహింపబడును అట్టి రసరక్తాదిధాతువులను, (లేక రసవీర్యవిపాకములను) వృద్ధి నొందించి బలపరచునట్టి చికిత్సావిశేషము రసాయన మనబడును.

8. వాజీకరణము:—"అవాజినం వాజినం కుర్వన్తి అనేనేతి-వాజీకరణం" గుఱ్ఱము కాని మనుజుడు గుఱ్ఱమునుబోలె వీర్యపుష్టికల్గి సంభోగశక్తి నధికముగ కల్గియుండునట్లు చేయు చికిత్సావిధానము వాజీకరణమని భావము. ఈవిషయమునే "యేన నారీషు సామర్థ్యం వాజివల్లభతే నరః, వ్రజ్యతే చాధికం యేన వాజీకరణముచ్యతే" అని చెప్పియున్నది. (ఇత్తెరంగున నాయుర్వేదము కాయచికిత్స మున్నగు నెనిమిదియంగములు గల్గియుండునని భావము.)

ఆయుర్వేదాధ్యయనమున కర్తలు.

మూ స చాఽధ్యేతవ్యో బ్రాహ్మణరాజన్యవైశ్యైః. తత్రానుగ్రహార్థం ప్రాణినాం బ్రాహ్మణైః, ఆత్మరక్షార్థం రాజన్యైః, వృత్త్యర్థం వైశ్యైః, సామాన్యతో వా ధర్మార్థకామపరిగ్రహార్థం సర్వైః ౩౮

వ్యా. అట్టి యష్టాంగవిశిష్టమైన యాయుర్వేదము బ్రాహ్మణులు, క్షత్రియులు, వైశ్యులు అనుమూడువర్ణములవారిచే నధ్యయనము చేయదగును. అందు సకలప్రాణుల కును హితము నాచరించుటకై బ్రాహ్మణులును, ప్రజాపరిపాలకుడు క్షత్రియుడు ఆత్మసంరక్షణార్థమునకును, వైశ్యుడు జీవనోపాయమునకును ఆయుర్వేదమును పఠించవలెను. లేక ధర్మము అర్థము కామము ననుమూడువిధములైన పురుషార్థములకై పైజెప్పిన మూడువర్ణములవారును సామాన్యముగ నాయుర్వేదమును పఠింపదగును.

ఆయుర్వేదాధ్యయనముచే గల్గు త్రివర్గరూపఫలము.

మూ. తత్ర చ యదధ్యాత్మవిదాం, ధర్మపథస్థాపకానాం, ధర్మప్రకాశకానాం వా, మాతృ-పితృ-భ్రాతృ-బన్ధు-గురుజనస్య వా, వికారప్రశమనే ప్రయత్నవాన్ భవతి; యచ్చాయుర్వేదోక్తమధ్యాత్మమనుధ్యాయతి; వేదయత్యనువిధీయతే వా, సోఽప్యస్య పరో ధర్మః. ౩౯

యా పునరీశ్వరాణాం, వసుమతాం వా సకాశాత్ సుఖోపహార నిమిత్తా భవత్యర్థావాప్తిః, ఆరక్షణం చ; యా చ స్వపరిగృహీ తానాం ప్రాణినామాతుర్యాదారక్షా, సోఽస్యార్థః. 30

యత్పునరస్య విద్వద్గ్రహణయశః శరణ్యత్వం చ, యా చ సమ్మానశుశ్రూషా, యచ్చేష్టానాం విషయాణామారోగ్యమా ధత్తే, సోఽస్య కామః; ఇతి యథాప్రశ్నముక్తమశేషేణ 31

వ్యా. అధ్యాత్మజ్ఞానసంపన్నులకును, ధర్మమార్గమును నెలకొలుపువారికిని, సనా ...షులగు వర్ణాశ్రమధర్మముల వ్యాపింపజేసి వెల్లడించువారికిని, తలిదండ్రులు సోద ... బంధువులు గురువులు మొదలగుపూజ్యులకును సంభవించినరోగముల శమింపజేయు ...ం; ఈయాయుర్వేదమున నుపదేశింపబడిన యధ్యాత్మజ్ఞానమును స్మరించి యితరు ... బోధించి, అట్టిధర్మమును నియమములను తనశరీరమున కనుకూలముగ నాచరించు ...ం నీయాయుర్వేదాధ్యయనమునగల్గు త్రివర్గములోఁజేరిన మొదటిధర్మము.

మరియు—ప్రభువులకును ద్రవ్యవంతులకును ఆయుర్వేదోక్తచికిత్సజేసి, తాను ...ముల ననుభవించుటకై వారివలన ధనమును సంపాదించుటయు,అట్టి ద్రవ్యమూలమున ...రీరమునకు ఆరోగ్యమును కాపాడికొనియుండుటయు, తనను ఆశ్రయించియుండు ...వారమునకు గల్గినరోగముల మాన్పి అట్టి ద్రవ్యమూలమున వారిని కాపాడుటయు ...ర్గములలోఁ రెండవపురుషార్థమైన యర్థము

మరియు—ఆయుర్వేదాధ్యయనమువలన పండితు లాదరించుటచే గల్గు కీర్తినొం ...యు, తనకు సన్మానరూపములగు గౌరవపురస్సరవాక్యముల వినగోరుటయు, తనకిష్టు ...వారి కారోగ్యమును తనమనఃపూర్వకముగ నొనగూర్చుటయు నీయాయుర్వేదాధ్య ...నమున గల్గుమూడవపురుషార్థమైన కామము. ఇత్తెరంగున నాయుర్వేదాధ్యయనమున త్రివర్గరూపమైనఫలము.

ఈవిధమున పైజెప్పబడిన యిరువదియొకటవసూత్రమున "చతుర్ణామృక్సామ... ...స్థం చేతి" అనువాక్యముచే జెప్పబడిన యేడుప్రశ్నములకు వరుసగ నుత్తరములు ...ర్తిగ చెప్పబడియె.

తంత్రముమున్నగువాని నుద్దేశించిన యెనిమిదిప్రశ్నములు.

...౨. అథ భిషగాదిత ఏవ భిషజా ప్రష్టవ్యః అష్టవిధం భవతి; తద్య థా—తన్త్రం, తన్త్రార్థం, స్థానాని, స్థానార్థాన్, అధ్యాయాన్,

అధ్యాయార్థాన్ ప్రశ్నాన్, ప్రశ్నార్థాంశ్చేతి పృష్టేన చైత ద్వక్తవ్య మశేషేణ వాక్యశో వాక్యార్థశోఽర్థావయవశశ్చేతి.

వ్యా. ఒకవైద్యుడు మరియొకవైద్యుని జూచినప్పుడును వానిం బరీక్షించుటకై మొట్టమొదట సెనిమిది ప్రశ్నముల జేయవలెను. అని యెవ్వియన—తంత్రమన నేమి? తంత్రార్థమన నెద్ది? స్థానము లెవ్వి? స్థానార్థము లేవి? అధ్యాయము లేవి? అధ్యాయార్థము లేవి? ప్రశ్నము లేవి? ప్రశ్నార్థము లెవ్వి? అను నీయెనిమిది ప్రశ్నముల జేసినయెడ అట్టి ప్రశ్నములకు వాక్యరూపముగను, వాక్యార్థరూపముగను, అర్థావయవరూపముగను ఈ క్రింద వివరింపబడువిధముగ వైద్యుడు బదులు సెప్పవగును.

తంత్రస్వరూపము.

మూ. తత్ర ఆయుర్వేదః, శాఖా, విద్యా, సూత్రం, జ్ఞానం, శాస్త్రం, లక్షణం, తన్త్రం, ఇత్యనర్థాన్తరమ్, తన్త్రార్థః పునః స్వలక్షణైరుపదిష్టః, స చార్థః ప్రకరణైర్విభావ్యమానో భూయ ఏవ శరీర వృత్తిహేతు వ్యాధికర్మ కాలకర్తృకరణవిధివినిశ్చయాద్దశ ప్రకరణః, తాని చ ప్రకరణాని కేవలేనోపదేక్ష్యంతే తంత్రేణః. 33

వ్యా. పైనిర్దేశింపబడినవానిలో తంత్రమనునది ఆయుర్వేదము, శాఖ, విద్య, సూత్రము, జ్ఞానము, శాస్త్రము, లక్షణము, తంత్రము అను సమానార్థకపర్యాయపదములచే చెప్పబడును. (ఇది మొదటిప్రశ్నమున కుత్తరము.) తంత్రార్థమనునది యీయధ్యాయమునసే "తత్రాయుర్వేదయతీత్యాయుర్వేదః" అనునట్టి యిరువదిరెండవసూత్రమున నుపక్రమించి హితాహితరూపములతో వివరింపబడిన స్వరూపలక్షణమని యెరుంగునది.

మరియు నట్టి తంత్రార్థము పదిప్రకరణములరూపముగ నుండును. ఎట్లులన:—శరీరము, వృత్తి (యాహారము) వ్యాధిహేతువు, ధాతువైషమ్యరూపవ్యాధి, కర్మ (చికిత్స), ఆరోగ్యరూపకార్యము, వసంతాదిరూపకాలము, కర్త (వైద్యుడు), కరణము (సాధనరూపమైనయౌషధము), విధి (కల్పనాభేదము) అను నీపదివిషయముల నిర్ణయించు పదిప్రకరణములు. అట్టి ప్రకరణములపదిటిచే నిండియుండునది యాయుర్వేదము. అట్టి ప్రకరణములు పదియును ఈయాయుర్వేదమున విపులముగ నుపదేశింపబడును. (ఇది తంత్రార్థ మెద్ది? యను రెండవప్రశ్నమున కుత్తరము).

స్థానవివరణము.

మూ. తత్రాష్టౌ స్థానాని, తద్యథా:—శ్లోక-నిదాన-విమాన-శారీర-ఇన్ద్రియ-చికిత్సిత-కల్ప-సిద్ధిస్థానాని. 34

వ్యా. మరియుం నీతంత్రము శ్లోక (సూత్ర) స్థానము, నిదానస్థానము, విమాన స్థానము, శారీరస్థానము, ఇంద్రియస్థానము, చికిత్సితస్థానము, కల్పస్థానము, సిద్ధిస్థానము నని యెనిమిదిస్థానములు (విభాగములు) కల్గియుండును. (ఇది స్థానము లెవ్వి? యను మూఁడవప్రశ్నమున కుత్తరము).

స్థానములకు వేరువేరుగ నధ్యాయసంఖ్యానియమము.

మూ. తత్ర త్రింశదధ్యాయకం శ్లోకస్థానం; అష్టాధ్యాయకాని నిదాన-విమాన-శారీరస్థానాని; ద్వాదశకమిన్ద్రియాణాం; త్రింశకం చికిత్సితానాం; ద్వాదశకే కల్పసిద్ధిస్థానే; ఇతి. 35

వ్యా. అట్టిస్థానములలో శ్లోకస్థానము ముప్పదియధ్యాయములు కల్గియుండును. నిదాన-విమాన-శారీరస్థానములు మూఁడును ఒక్కొకటి యెనిమిదేసియధ్యాయములు కల్గియుండును. ఇంద్రియస్థానము పండ్రెండు అధ్యాయములు కల్గియుండును. చికిత్సా స్థానము ముప్పదియధ్యాయములు కల్గియుండును. కల్పసిద్ధిస్థానములు పండ్రెండేసి యధ్యాయముల కల్గియుండును. (ఇదియును మూఁడవప్రశ్నమునకే వివరణముగ నుత్తరము.)

ఉక్తార్థానువాదము.

మూ. ద్వే త్రింశకే ద్వాదశకత్రయం చ,
త్రీణ్యష్టకాన్యేషు సమాప్తి రుక్తా,
శ్లోకౌషధారిష్టవికల్పసిద్ధి
నిదానమానాశ్రయసంజ్ఞకేషు. 36
స్వే స్వే స్థానే యథాస్వం చ స్థానార్థ ఉపదేక్ష్యతే,
సవింశమధ్యాయశతం శృణు నామక్రమాగతమ్. 37

వ్యా. సూత్రచికిత్సాస్థానములు రెండును ముప్పదేసియధ్యాయములు కల్గియుండును. ఇంద్రియ-కల్ప-సిద్ధిస్థానములు మూఁడును పండ్రెండేసియధ్యాయములు కల్గియుండును. నిదాన-విమాన-శారీరస్థానములు మూఁడును ఎనిమిదేసియధ్యాయముల గల్గియుండును. ఇవియన్నియుం కలిసి నూటయిరువదియధ్యాయములతో నీతంత్రము పూర్తి యగును. ('మానాశ్రయ' అనుచోట ఆశ్రయశబ్దముచే శారీరము గ్రహింపబడినది.)

ఇదియే స్థానవిభాగము. స్థానార్థము ఆయాస్థానములయందు సందర్భానుసారముగ నుపదేశింపబడును. మరియుం పైజెప్పిన నూటయిరువదియధ్యాయములు క్రమముగ వానివానినామభేదములచే నీక్రింద వివరింపబడును.

సూత్రస్థానమున ముప్పదియధ్యాయములు, వాని నామభేదములు.

మూ. దీర్ఘంజీవోఽప్యపామార్గతణ్డులారగ్వధాదికా,
1 షడ్విరేకాశ్రయశ్చేతి చతుష్కం భేషజాశ్రయః. ౩౮
మాత్రా తస్యాశితీయా చ నవేగాన్ధారణం తథా,
2 ఇన్ద్రియోపక్రమశ్చేతి చత్వారస్స్వస్థవృత్తికాః. ౩౯
ఖుడ్డాకశ్చ చతుష్పాదో మహాం స్తిస్రైషణ స్తథా,
3 సహ వాతకలాఖ్యేన విద్యాన్నైర్దేశికాన్ బుధః. ౪౦
స్నేహనస్వేదనాధ్యాయావుభౌ యశ్చోపకల్పనః,
4 చికిత్సాప్రాభృతశ్చైవ సర్వా ఏవోపకల్పనాః. ౪౧
కియన్తశ్శిరసీయశ్చ త్రిశోఫాష్టోదరాదికా,
5 రోగాధ్యాయో మహాంశ్చైవ రోగాధ్యాయచతుష్టయం. ౪౨
అష్టౌ నిన్దితసఙ్ఖ్యాతః తథా లఙ్ఘనతర్పణౌ,
6 విధిశోణితకశ్చైవ వ్యాఖ్యాతా స్తత్ర యోజనాః. ౪౩
యజ్జఃపురుషసఙ్ఖ్యాతో భద్రకాప్యాన్నపాణికా,
7 వివిధాశితపీతశ్చ చత్వారోఽన్నవినిశ్చయే. ౪౪
దశప్రాణాయతనికః తథార్థే దశమూలికః,
ద్వావేతౌ ప్రాణదేహార్థౌ ప్రోక్తౌ వైద్యగుణాశ్రయౌ. ౪౫

1. వ్యా. దీర్ఘంజీవితీయము, అపామార్గతండులీయము, ఆరగ్వధీయము, షడ్విరేచనశతాశితీయము ఈనాలుగధ్యాయములును జేరి భేషజచతుష్కము. (ఔషధద్రవ్యములనుగూర్చి వివరించునట్టి నాలుగధ్యాయములతో చేరినభాగము.)

2 మాత్రాశితీయము, తస్యాశితీయము, నవేగాన్ధారణీయము, ఇంద్రియోపక్రమణీయము అను నీనాలుగధ్యాయములుచేరి స్వస్థవృత్తిచతుష్కము. (స్వస్థవృత్తివిషయమును వివరించునాలుగధ్యాయములతో కూడినభాగము.)

3. ఖుడ్డాకచతుష్పాదము, మహాచతుష్పాదము, తిస్రైషణీయము, వాతకలాకలీయము అను నీనాలుగధ్యాయములుచేరి నిర్దేశచతుష్కము. (వైద్యగుణాదులదెల్పు నాలుగధ్యాయములతోకూడినభాగము.)

4. స్నేహాధ్యాయము, స్వేదాధ్యాయము, ఉపకల్పనీయము, చికిత్సాప్రాభృతీయము, అను నీనాలుగధ్యాయములుచేరి కల్పనాచతుష్కము. (చికిత్సనుపయోగించవలసినపద్ధతిని తెల్పు నాలుగధ్యాయములతోకూడినభాగము.

5. కియంతశ్శిరసీయము, త్రిశోథీయము, అష్టోదరీయము, మహారోగాధ్యాయము అను నాలుగధ్యాయములుచేరి రోగచతుష్కము (వ్యాధులవివరించు నాలుగధ్యాయములుగలభాగము.)

6 అష్టానిందితీయము, లంఘనబృంహణీయము, సంతర్పణీయము, విధిశోణితీయము అను నీనాలుగధ్యాయములుకూడి యోజనాచతుష్కము (ఆయారోగానుగుణ్యముగ ఔషధద్రవ్యములగూర్చుపద్ధతుల దెల్పుభాగము.)

7. యజ్జఃపురుషీయము, ఆత్రేయభద్రకాప్యీయము, అన్నపానవిధి, వివిధాశితపీతీయము అను నాలుగధ్యాయములుచేరి అన్నపానచతుష్కము. (అన్నపానముల విధానమును తెల్పు నాలుగధ్యాయములు గలభాగము.) ఇంతదనుక చతుష్కములుగా విభజింపబడినది.

దశప్రాణాయతనీయము. (ప్రాణములకు ముఖ్యాధారములయిన పదిస్థానముల దెల్పునది), అర్థేదశమహామూలీయము. (శరీరములోనినాడులు వైద్యగుణములు మున్నగువానిని దెల్పునది. అను నధ్యాయములు రెండు. (ఇవియన్నియుం జేరి సూత్రస్థానమున ముప్పదియధ్యాయము లవునని భావము).

చతుష్కములవివరణము.

మూ. ఔషధ-స్వస్థ-నిర్దేశ-కల్పనా-రోగ-యోజనాః,
చతుష్కాః షట్ క్రమేణోక్తాః సప్తమశ్చాన్నపానికః. ౮౬
ద్వౌ చాన్యౌ సఙ్గ్రహాధ్యాయౌ ఇతి త్రింశత్కమర్థవత్,
శ్లోకస్థానం సముద్దిష్టం తన్త్రస్యాస్య శిరశ్శుభం. ౮౭

వ్యా. మఱియుం భేషజచతుష్కము,స్వస్థచతుష్కము,నిర్దేశచతుష్కము,కల్పనాచతుష్కము, రోగచతుష్కము, యోజనాచతుష్కము, అన్నపానచతుష్కము అను నీయేడుచతుష్కములును, ఇవిగాక ప్రాణస్థానములను సంగ్రహముగ దెల్పునట్టి దశప్రాణాయతనీయంబును శరీరమునందలి పదినాడులను హృదయము ఓజస్సు మున్నగువానిని సంగ్రహముగ దెలుపునట్టి అర్థేదశమహామూలీయ మనునధ్యాయమును చేరి ముప్పదియధ్యాయములతోకూడిన యర్థవంతమైన ఈశ్లోకస్థానమున ఈతంత్రమునకు శిరస్సునుబోలె శుభకరంబు ప్రధానంబునై యుండును.

శ్లోకస్థానపదనిర్వచనము.

మూ. చతుష్కాణాం మహార్థానాం స్థానేఽస్మిన్ సంగ్రహః కృతః,
శ్లోకార్థః సంగ్రహార్థశ్చ శ్లోకస్థానమతః స్మృతమ్. ౪౮

వ్యా. పైజెప్పిన భేషజచతుష్కాదులయందు గల అర్థవిశేషములను ఈతంత్రము నందలి అర్థవిశేషముల నన్నిటిని సంగ్రహరూపముగ యీస్థానము ప్రోవుగచేర్చి చెప్పి యుండుటచేత ఇయ్యది శ్లోకస్థానమని పేర్కొనంబడును.

"శ్లోక్యతే (సఙ్క్షీక్రియతే అనేన తన్త్రార్థః) ఇతి శ్లోకః" అనువ్యుత్పత్తిచేత ఈతంత్రమునందలి విషయముల నన్నిటిని సంగ్రహముగచేర్చి చెప్పియుండుప్రకరణము శ్లోకస్థానమని చెప్పబడును. ఇట్లు చెప్పుటచేత "సూత్రణాత్ సూచనాచ్చైవ ధారణాదర్థసంతతేః సూత్రస్థానం సముద్దిష్టం" అని చెప్పబడి సూత్రస్థానార్థమునకును శ్లోకస్థానార్థమునకును అభేద (భేదములేదని) మని యెరుంగునది. ఈయర్థమునే అష్టాంగహృదయవ్యాఖ్యానమున "సూచ్యతే అనేన సకలతన్త్రార్థః" అనువ్యుత్పత్తిచేత తెలుపబడినది. తంత్రమునందలి యర్థమునంతటిని సంగ్రహముగ సూచనామాత్రముగ దెల్పునట్టిభాగము సూత్రస్థానమనియు, శ్లోకస్థానమనియు చెప్పబడునని ముఖ్యభావము.

నిదానస్థానమునందలి యధ్యాయములు (ఎనిమిది).

మూ. జ్వరాణాం రక్తపిత్తస్య గుల్మానాం మేహకుష్ఠయోః,
శోషోన్మాదనిదానే చ స్యాదపస్మారిణాం చ యత్. ౪౯
ఇత్యధ్యాయాష్టకమిదం నిదానస్థానముచ్యతే,

వ్యా. జ్వరనిదానము, రక్తపిత్తనిదానము, గుల్మనిదానము, ప్రమేహనిదానము, కుష్ఠనిదానము, శోషనిదానము, ఉన్మాదనిదానము, అపస్మారనిదానము అను నీయధ్యాయముల నెనిమిదిటితో గూడినది నిదానస్థానము. (జ్వరాదిరోగముల యెనిమిదిటి వేరు వేరునిదానముల దెల్పునట్టి యధ్యాయము లెనిమిది నిదానస్థానమున కలవని భావము).

విమానస్థానాధ్యాయము లెనిమిది. వానినామములు.

మూ. రసేషు త్రివిధే కుక్షౌ ధ్వంసే జనపదస్య చ. ౫౦
త్రివిధే రోగవిజ్ఞానే స్రోతస్స్వపి చ వర్తనే,
రోగానీకే వ్యాధిరూపే రోగాణాం చ భిషగ్జితే. ౫౧
అష్టౌ విమానాన్యుక్తాని మానార్థాని మహర్షిణా,

వ్యా. రసవిమానము, త్రివిధకుక్షీయము, జనపదోద్ధ్వంసనీయము, త్రివిధరోగవిశేషవిజ్ఞానీయము, స్రోతోవిమానము, రోగానీకవిమానము, వ్యాధితరూపీయవిమానము, రోగభిషగ్జితీయము అను నీయెనిమిది అధ్యాయములు విమానస్థానమున కలవు.

"విశేషేణ మీయతేతి (జ్ఞాయతే దోషభేషజాద్యనేనేతి) విమానం" అనువ్యుత్పత్తి చేత దోషములయొక్కయుం భేషజాదులయొక్కయుం విశేషజ్ఞానమును దెల్పునది విమాన మనబడును. రసముయొక్క విశేషజ్ఞానమును దెల్పునది రసవిమానము అని అధ్యాయనామము. ఇత్తెరంగున నే తక్కినత్రివిధకుక్షీయూనులకును అర్థవిశేషము నెఱుంగునది. అట్టి రసాదివిజ్ఞానముల దెల్పునట్టిప్రకరణము విమానస్థానమని చెప్పబడును. అట్టి విమానస్థానమున రసాదివిజ్ఞానముల దెల్పునధ్యాయము నెనిమిదిటిని మహర్షియగు నాత్రేయులచే జెప్పబడినవని యర్థము.

శారీరస్థానమునందలి యధ్యాయములు ఎనిమిది, వానినామభేదములును.

మూ. కతిధాపురుషీయం చ గోత్రేణాతుల్యమేవ చ. ॥౨
ఖుడ్డీకా మహతీ చైవ గర్భావక్రాన్తి రుచ్యతే,
పురుషస్య శరీరస్య వీచయౌ ద్వౌ వినిశ్చితౌ. ॥౩
శరీరసంఖ్యాసూత్రం చ జాతేరష్టమముచ్యతే,
ఇత్యుద్దిష్టాని మునినా శారీరాణ్యత్రిసూనునా. ॥౪

వ్యా. కతిధాపురుషీయము, అతుల్యగోత్రీయము, ఖుడ్డీకాగర్భావక్రాంతి, మహతీగర్భావక్రాంతి, పురుషవిచయము, శరీరవిచయము, శరీరసంఖ్య, జాతిసూత్రీయము అను నెనిమిదిశారీరముల దెల్పునధ్యాయముల నెనిమిదిటిని శారీరస్థానమున నాత్రేయుం డుపదేశించెను.

శరీరమునకు సంబంధించినకారణములు ఉత్పత్తిస్థితివృద్ధి మున్నగువిషయముల ప్రతిపాదించునది శారీరము. అట్టిశారీరముల వివరించు నెనిమిదియధ్యాయములను శారీరస్థానమున నాత్రేయుండు చెప్పెనని భావము.

ఇంద్రియస్థానమునందలి యధ్యాయములు పండ్రెండు, వానినామములును.

మూ. వర్ణస్వరీయః పుష్పాఖ్యః తృతీయః పరిమర్శనః,
తథా చైవేన్ద్రియానీకః పూర్వరూపిక ఏవ చ ॥౫
కతమానిశరీరీయః పన్నరూపోఽప్యవాక్శిరాః,
యస్య శ్యావనిమిత్తశ్చ సద్యో మరణ ఏవ చ. ॥౬
అనుజ్యోతిరితి ఖ్యాతః తథా గోమయచూర్ణవాన్,
ద్వాదశాధ్యాయకం స్థానం ఇన్ద్రియాణాం ప్రకీర్తితం. (ఇతిస్థితం)

వ్యా. వర్ణస్వరీయము, పుష్పితకము, పరిమర్శనీయము, ఇంద్రియానీకము, పూర్వరూపీయము, కతమానిశరీరీయము, పన్నరూపీయము, అవాక్శిరసీయము, యస్య

శ్యావనిమిత్తీయము, సద్యోమరణీయము, అనుజ్యోతీయము, గోమయచూర్ణీయము అను నీపండ్రెండు అధ్యాయములు ఇంద్రియస్థానమున కలవు.

ఇంద్రియమన రిష్టము. అయ్యది యరిష్ట (మరణ) సూచకచిహ్నము. అట్టి యింద్రియ (రిష్టమరణసూచకలక్షణ)ముల దెల్పునధ్యాయములు వర్ణస్వరీయము మున్నగునవి యెనిమిది. వానిని దెల్పుటకై చెప్పెడుభాగము ఇంద్రియస్థానము.

చికిత్సాస్థానమున ముప్పదియధ్యాయములు, వానివివరణము.

మూ. అభయామలకీయం చ, ప్రాణకామీయమేవ చ,
కరప్రచితికం, వేదసముత్థానం, రసాయనం. ౫౮
సంయోగశతమూలీయం ఆసిక్తక్షీరికం తథా,
మాషపర్ణం తృతీయం చ పుమాన్ జాతబలాదికం. ౫౯
చతుష్కద్వయమప్యేతత్ అధ్యాయద్వయముచ్యతే,
రసాయనమితి జ్ఞేయం వాజీకరణమేవ చ. ౬౦

వ్యా. (చికిత్సను వివరించుభాగము చికిత్సాస్థానము) అందు తొలుత రసాయనాధ్యాయంబును, రెండవది వాజీకరణాధ్యాయంబును నగును. అందు రసాయనాధ్యాయమున అభయామలకీయము, ప్రాణకామీయము, కరప్రచితీయము, ఆయుర్వేదసముత్థానీయము ననునాల్గుపాదములు కల్గియుండును.

రెండవదియగు వాజీకరణాధ్యాయమున సంయోగశతమూలీయము, ఆసిక్తక్షీరికము, మాషపర్ణభృతీయము, పుమాన్ జాతబలాదికము ననునాల్గువాజీకరణపాదములు కల్గియుండును.

మూ. జ్వరాణాం రక్తపిత్తస్య గుల్మానాం మేహకుష్ఠయోః,
శోషోన్మాదేఽప్యపస్మారక్షతశోథోదరార్శసామ్. ౬౧
గ్రహణీపాణ్డురోగాణాం(హిక్కానాం) శ్వాసకాసాఽతిసారిణాం,
(హిక్కాయాశ్శ్వాసకాసే చ గ్రహణీపాణ్డురోగయోః,)
ఛర్దివీసర్పతృష్ణానాం విషమద్యవికారిణామ్. ౬౨
ద్విప్రణీయం త్రిమర్మీయం ఊరుస్తమ్భికమేవ చ,
వాతరోగే వాతరక్తే యోనివ్యాపదికం చ యత్. ౬౩
త్రింశచ్చికిత్సితాన్యుక్తాని

వ్యా. జ్వరచికిత్సితము, (జ్వరమునకు సంబంధించినచికిత్సను చెప్పునట్టియధ్యాయము. ఇట్లేరంగుననే తక్కినవానికిని యధ్యాయనామముల నెఱుంగునది). రక్తపిత్త

చికిత్సితము, గుల్మచికిత్సితము, ప్రమేహచికిత్సితము, కుష్ఠచికిత్సితము, శోష (రాజయక్ష్మ) చికిత్సితము, ఉన్మాదచికిత్సితము, అపస్మారచికిత్సితము, క్షతక్షీణచికిత్సితము, శోథ (శ్వయథు) చికిత్సితము, ఉదరచికిత్సితము, అర్శశ్చికిత్సితము, గ్రహణీచికిత్సితము, పాండురోగచికిత్సితము, హిక్కా-శ్వాసచికిత్సితము, కాసచికిత్సితము, అతిసారచికిత్సితము, ఛర్దిచికిత్సితము, విసర్పచికిత్సితము, తృష్ణారోగచికిత్సితము, విషచికిత్సితము, మదాత్యయచికిత్సితము, ద్వివ్రణీయచికిత్సితము, త్రిమర్మీయచికిత్సితము (హృదయము, శిరస్సు, వస్తి యను మూడుమర్మములయందలి రోగములకు చికిత్సను దెల్పునధ్యాయము త్రిమర్మీయచికిత్సితమని యెరుంగునది), ఊరుస్తంభచికిత్సితము, వాతవ్యాధిచికిత్సితము, వాతరక్త (వాతశోణిత) చికిత్సితము, యోనివ్యాపచ్చికిత్సితము నను నీయధ్యాయములును పైజెప్పిన రసాయన-వాజీకరణాధ్యాయములు రెండునుగలిసి ముప్పదియధ్యాయములు చికిత్సాస్థానమున జెప్పబడినవి.

ఇచ్చట జ్వరచికిత్సితము మున్నగుశబ్దములకును,అట్టిచికిత్సలబోధించు యధ్యాయములకును అభేదము నంగీకరించి చెప్పబడినదికాన జ్వరచికిత్సితాదిశబ్దములు అధ్యాయసంజ్ఞను బోధించునని యెరుంగునది.

మరియుం "హిక్కా-యోః......పాణ్డురోగయోః" అను పాఠాంతరము కానవచ్చుచున్నది; కాని యీపాఠము చికిత్సాస్థానమునందలి యధ్యాయక్రమమునకు వ్యత్యస్తముగ నుండుటచే ప్రశస్తముకాదు.

మరియుం పండితకులపతి జీవానందవిద్యాసాగరభట్టాచార్య, బి. ఏ., గారిచే 1896-వ సంవత్సరమున ప్రకాశితమైన ప్రతియందు ఈచికిత్సితాధ్యాయానుక్రమణికలో చాలవరకును ఆనుపూర్విలో వ్యత్యాసంబులును, తదనుసారముగ పాఠభేదంబులును గన్పట్టుచున్నవి. అట్టివరుస ననుసరించియే చికిత్సాస్థానమున నీయధ్యాయములు వరుసగ నున్నవి. చక్రపాణిదత్తచికిత్సావ్యాఖ్యానమున నాయాయధ్యాయమునకు పౌర్వాపర్యసంబంధమును చెప్పుతరి నీమూలమున గనబరిచిన యనుక్రమణికవరుసను బట్టియే వివరించియున్నారు. కావున ప్రకృతమున అరువదిరెండు అరువదిమూడు అరువదినాల్గుశ్లోకముల గనబరిచిన యానుపూర్వియే సమంజసమని తోచెడిని. విజ్ఞులు గమనించెదరుగాత!

కల్పస్థానమునందలి పండ్రెండధ్యాయములవివరణము.

మూ. అతః కల్పాన్ ప్రవక్ష్యామి,

ఫలజీమూతకేక్ష్వాకుకల్పో ధామార్గవస్య చ. ౬౪

పఞ్చమో వత్సకస్యోక్తః షష్ఠం చకృతవేధనే,
శ్యామాత్రివృతయోః కల్పః తథైవ చతురఙ్గుళే. ౬౫
తిల్వకస్య సుధాయాశ్చ సప్తలాశఙ్ఖినీష్వపి,
దన్తీద్రవన్త్యోః కల్పశ్చ ద్వాదశోఽయం సమాప్యతే. ౬౬

వ్యా. (వమనవిరేచనౌషధముల కల్పనమును దెల్పుప్రకరణము కల్పస్థానము) అందు మదన (ఫల) కల్పము, జీమూతకల్పము, ఇక్ష్వాకుకల్పము, ధామార్గవకల్పము, వత్సకకల్పము, కృతవేధనకల్పము, శ్యామాత్రివృత్కల్పము, చతురంగుళకల్పము, తిల్వకకల్పము, సుధాకల్పము, సప్తలాశంఖినీకల్పము, దంతీద్రవంతీకల్పము అను నీసంజ్ఞలు కలపండ్రెండు అధ్యాయములు కలవు.

ఇచ్చట మదనఫలములకల్పమును దెల్పునధ్యాయము మదనకల్పము. ఇత్తెరంగున నసే తక్కినయధ్యాయములకును సంజ్ఞల నెరుంగునది.

సిద్ధిస్థానమునందలి పండ్రెండధ్యాయములవివరణము.

మూ. కల్పనా, పఞ్చకర్మాఖ్యా, వస్తిసూత్రా తథైవ చ,
స్నేహవ్యాపదికీ సిద్ధిః నేత్రవ్యాపదికీ తథా. ౬౭
సిద్ధిశ్శోధనయోశ్చైవ, వస్తిసిద్ధిస్తథైవ చ,
ప్రాసృతీ, మర్మసంఖ్యాతా, సిద్ధిర్వస్త్యాశ్రయా చ యా. ౬౮
ఫలమాత్రా, తథా సిద్ధిః సిద్ధిశ్చోత్తరసంజ్ఞితా,
సిద్ధయో ద్వాదశైవైతాః తన్త్రం చాసు సమాప్యతే. ౬౯

వ్యా. (వమనాదిపంచకర్మల అసమ్యగ్యోగమువలన సంభవించువ్యాపత్తులకు సాధ్యతారూపమైనది సిద్ధి. అట్టిసిద్ధి కారణముల దెల్పునట్టిస్థానము సిద్ధిస్థానము) అట్టిసిద్ధిస్థానమున కల్పనాసిద్ధి, పంచకర్మీయసిద్ధి, వస్తిసూత్రీయసిద్ధి, స్నేహవ్యాపదికాసిద్ధి, నేత్రవస్తివ్యాపత్సిద్ధి, వమనవిరేచనవ్యాపదికాసిద్ధి, వస్తివ్యాపత్సిద్ధి, ప్రసృతయోగికాసిద్ధి, త్రిమర్మీయాసిద్ధి, వస్తిసిద్ధి, ఫలమాత్రాసిద్ధి, ఉత్తరవస్తిసిద్ధి, అనునధ్యాయములు పండ్రెండును చెప్పబడును. ఈపండ్రెండుఅధ్యాయములతో నీసిద్ధిస్థానంబును, ఈతంత్రంబును పూర్తియగును. (ఇత్తెరంగున "దీర్ఘం జీవోప్యపామార్గ" యని యుపక్రమించి యీతంత్రమునందలి యధ్యాయములన్నియుం వరుసగ జెప్పబడినవి.) అధ్యాయము లెవ్వియనుప్రశ్నమున కిది యుత్తరము.

తంత్రార్థ-అధ్యాయార్థనిరూపణము.

మూ. స్వేస్వే స్థానే తథాధ్యాయే చాధ్యాయార్థః ప్రవక్ష్యతే,
తం బ్రూయాత్సర్వతః సర్వం యథాస్వం హ్యర్థసంగ్రహాత్. ౭౦

వ్యా. ఆయాస్థానమునం దాయాస్థానమునకు సంబంధించిన (స్థానార్థంబును) విషయములును, ఆయాయధ్యాయమున నాయాయధ్యాయమునకు సంబంధించిన అధ్యాయార్థంబులు (విషయములు)ను వివరింపబడును.

మరియు నాయాస్థానంబున స్థానార్థ (స్థానమునందలివిషయముల) సంగ్రహంబును, ఆయాయధ్యాయాంతమున నాయాయధ్యాయముల (అధ్యాయార్థ) సంగ్రహంబును చెప్పబడును.

ప్రతిస్థానమునందును ఆయాస్థానమునందలి విషయములు సంగ్రహించి చెప్పబడును. ఎట్టులన—నిదానస్థానాంతమున "జ్వరాదీనాం వికారాణాం......నిదానస్థానమేతావత్ సంగ్రహేణోపదిశ్యతే." అను వాక్యముచే నిదానస్థానమునందలి విషయములన్నియుం సంగ్రహముగ దెల్పబడినవి. ఇత్తెరంగున నే తక్కినవిమానాదిస్థానాంతముల యందును స్థానార్థసంగ్రహము నెరుంగునది. ఇదియే స్థానార్థసంగ్రహము.

మరియుం నాయాయధ్యాయములయంతమునగల విషయసంగ్రహము అధ్యాయార్థసంగ్రహమని యెరుంగునది. శారీరస్థానాంతమున మాత్రము స్థానార్థసంగ్రహమును జెప్పియుండలేదు; కాని 'శరీరం చిన్త్యతే సర్వం దైవమానుషసమ్పదా, సర్వభావైర్యత స్తస్మాత్ శారీరం స్థానముచ్యతే.' అనుశ్లోకముచేత శారీరస్థాన మనుపదమున కపయవార్థము నిరూపింపబడినది. దీనినిబట్టియే శారీరస్థానార్థము సంగృహీతమని తంత్రకారులయభిప్రాయమని యూహింపదగియున్నది.

ప్రశ్న-ప్రశ్నార్థములవివరణము.

మూ. పృచ్ఛా తన్త్రాద్యథామ్నాయం విధినా ప్రశ్న ఉచ్యతే,
ప్రశ్నార్థో యుక్తిమాం స్తత్ర తన్త్రేణైవార్థనిశ్చయః. ౭౧

వ్యా. తంత్రాత్ =తంత్రము మొదలుచేసి, యథామ్నాయం=క్రమముగ, విధినా=పూర్వాపరవిరోధాదిదోషములు లేక సామాన్యవిశేషరూపవిధి ననుసరించి, పృచ్ఛా = తెలిసికొనదలచినవిషయమును ప్రశ్నించుట, ప్రశ్నః=ప్రశ్నమని, ఉచ్యతే=చెప్పబడును; (తంత్రాదుల నుద్దేశించి, పూర్వాపరవిరోధాదిదోషములు లేకుండునట్లు తెలిసికొనదలచిన విషయము ప్రశ్నించుటయే ప్రశ్నమని చెప్పబడును). ఇది ప్రశ్నములన నెవ్వి? యను ప్రశ్నమున కుత్తరము.

అట్టి ప్రశ్నమునకు తంత్రముచేత నర్థనిర్ణయము చేయుంట ప్రశ్నార్థ మనబడును. అట్టిప్రశ్న ప్రశ్నార్థములజ్ఞానమువలన యుక్తిమంతుడగునని యర్థము. (ఇది ప్రశ్నార్థము లెవ్వియను ప్రశ్నమున కుత్తరము.)

తంత్ర-స్థాన-అధ్యాయపదనిర్వచనము.

మూ. నిరుక్తం తన్త్రణా త్తన్త్రం, స్థానమర్థప్రతిష్ఠయా,
అధికృత్యార్థమధ్యాయనామసంజ్ఞా ప్రతిష్ఠితా. ౭౨

ఇతి సర్వం యథాప్రశ్నం అష్టకం సంప్రకాశితమ్,
కార్త్స్న్యేన చోక్తస్తన్త్రస్య సఙ్గ్రహస్సువినిశ్చితః. 23

వ్యా. అర్థవిశేషపరిజ్ఞానమును కల్గించుటవలన తంత్రమని చెప్పబడును. "తంత్ర్యతే (వ్యుత్పాద్యతే) అనేనేతి తంత్రం" అనువ్యుత్పత్తిచేత విశేషవిషయపరిజ్ఞానము నరయుంటకు సాధనమైనది తంత్రమని యన్వర్థముగ చెప్పబడును.)

మరియు విశేషార్థముల కునికిపట్టైనది స్థానము. "అర్థాః ప్రతిష్ఠన్త్యస్మిన్నితి-స్థానం" అనువ్యుత్పత్తిచే తంత్రమునందలి విశేషవిషయముల కునికిపట్టైనది స్థానమని యన్వర్థముగ జెప్పబడును.

మరియు స్థానమున చెప్పబడినవిషయములలో నొకదానిని ప్రధానముగ దీసికొని వివరించుప్రకరణము అధ్యాయ మనబడును. (అయాస్థానమున జెప్పబడినవిషయములలో నొక్కొకదానిని ప్రధానముగ దీసికొని వివరించుప్రకరణము అధ్యాయ మనబడును. ఈయర్థము "అధికృతః-అధ్యాయః" అనువ్యుత్పత్తిచే లభించును.)

(ఇచ్చట "తన్త్రం, స్థానం, అధ్యాయః" అనుపదములు నిర్వచనముచేసి చెప్పబడినవి; అయినను తంత్రశబ్దము సంపూర్ణశాస్త్రవాచకముగను, స్థానశబ్దము కాండాదులబోలె తంత్రములో నొక్కొకభాగమును బోధించుగ్రంథవిభాగవాచకముగను, అధ్యాయశబ్దము స్థానమునందలి యొకవిషయమును ప్రధానముగజేసి వివరించుభాగవాచకముగను, పంకజాదిశబ్దములవలె యోగరూఢములని యెరుంగునది).

ఇత్తెరంగున "భిషగాదిత ఏవ ప్రష్టవ్యాః అష్టవిధం భవతి...... ప్రశ్నార్థాంశ్చేతి" అను ముప్పదిమూడవసూత్రమునందలివాక్యమున నిర్దిష్టములగు నెనిమిదిప్రశ్నములకును సదుత్తరములు పూర్తిగ చెప్పబడినవి. మరియు తంత్రమునందలి విషయములన్నియు సంగ్రహింపబడినవి.

ఇచ్చట నీవిశేషము నెరుంగునది.—వేదములయందును, సూత్రగ్రంథములయందును, శాస్త్ర - పురాణ - ఇతిహాసాదులయందును ఒక్కొకవిషయమును వివరించి సమాప్తిజేయుగ్రంథము ఏకదేశభాగమునకు కాండము, సర్గము, అధ్యాయము, ప్రశ్నము, పరిచ్ఛేదము, ఖండము మున్నగునామముల నిడుసంప్రదాయము అనాదిగ నలవాటులో నున్నది. అవి యెవ్వియన:—"సర్గో వర్గః పరిచ్ఛేదోద్ఘాతాధ్యాయాఙ్కసఙ్గ్రహాః, ఉచ్ఛ్వాసః పరివర్తశ్చ పటలః కాణ్డమేవచ. స్థానం ప్రకరణం చైవ పర్వోల్లాసాహ్నికానిచ, పురాణాదౌ పరిచ్ఛేదాః అనేకే పరికీర్తితాః." సర్గము, వర్గము, పరిచ్ఛేదము, ఉద్ఘాతము, అధ్యాయము, అంకము, సంగ్రహము, ఉచ్ఛ్వాసము, పరివర్తము, పటలము, కాండము, స్థానము, ప్రకరణము, పర్వము, ఉల్లాసము, ఆహ్నికము ఇవి మున్నగునామములు ఏకవిషయబోధకభాగమునకు పురాణాదులలో చెప్పబడినవి. ఆ పద్ధతి ననుసరించియే ప్రకృతతంత్రమున స్థానాదిపదములు చెప్పబడినవని యెరుంగునది.

వైద్యపరీక్షావశ్యకత.

మూ. సన్తి పాల్లవికోత్పాతాః సంక్షోభం జనయన్తి యే,
వర్తకానామివోత్పాతాః సహసైవాఽవిభావితాః. ౨౪
తస్మాత్ప్రాక్ పూర్వసంజల్పే సర్వత్రాష్టకమాదిశేత్,
పరాఽవరపరీక్షార్థం తత్ర శాస్త్రవిదాం బలమ్. ౨౫
శబ్దమాత్రేణ తన్త్రస్య కేవలస్యైకదేశికాః,
భ్రమన్త్యల్పబలాస్తన్త్రే జ్యాశబ్దేనైవ వర్తకాః. ౨౬

వ్యా. మిడుతలు అడవిపిచ్చుకలు మున్నగునవి గుంపులుగూడి యొక్కుమ్మడి వ్రాలి పైరుపచ్చల ధ్వంసముచేయువిధముగ, స్వల్పజ్ఞానముకల్గి శాస్త్రవిషయకజ్ఞానములేకయే వైద్యవృత్తి నవలంబించి రోగులకు లేనిపోనికష్టముల దెచ్చిపెట్టి భూభారముతీర్చు వైద్యబ్రువులు కొందరుందురు; అట్టివారిని పరీక్షింపకయే చికిత్సజేయ సమకట్టినచో ననర్థాంతరము సంభవించును; కావున అట్టివైద్యులను చూచినంతనే వారియోగ్యతను గమనించుటకై పైజెప్పినతంత్ర-తంత్రార్థాదిప్రశ్నముల నెనిమిదిటిని వాని నడగవలెను ఈయెనిమిదిప్రశ్నములయందు శాస్త్రార్థమంతయు నణగియుండును. కావున వానిపరిజ్ఞానము ఈప్రశ్నములచే తేటతెల్లమగును. అట్లు ప్రశ్నించినంతనే యల్పజ్ఞానియగు వైద్యుడు వింటివారిధ్వనిని విన్నపిచ్చుకవలె భయకంపితుడై దూరదూరముగ పలాయమానము చిత్తగించును. (కావున వైద్యునిపరీక్షించుటకై పైప్రశ్నములు చెప్పబడినవి.)

అసద్వైద్య, సద్వైద్యనిర్ణయము.

మూ. పశుః పశూనాం దౌర్బల్యాత్ కశ్చిన్మధ్యే వృకాయతే,
ససత్వం వృకమాసాద్య ప్రకృతిం భజతే పశుః. ౨౭
తద్వదజ్ఞోఽజ్ఞమధ్యస్థః కశ్చిన్మౌఖర్యసాధనః,
స్థాపయత్యాప్తమాత్మానం ఆప్తం త్వాసాద్య భిద్యతే. ౨౮
బభ్రుర్గూఢ ఇవోర్ణాభిః అబుద్ధిరబహుశ్రుతః,
కిం వై వక్ష్యతి? సంజల్పే కుణ్డభేదీ జడో యథా. ౨౯
సద్వృత్తైర్న విగృహ్ణీయాత్ భిషగల్పశ్రుతైరపి,
హన్యాత్ప్రశ్నాష్టకేనాదావితరాంస్త్వాత్మమానినః. ౩౦
దమ్భినో ముఖరా హ్యజ్ఞాః ప్రభూతాఽబద్ధభాషిణః,
ప్రాయః; ప్రాయేణ సుముఖాః సన్తో యుక్తాల్పభాషిణః. ౩౧
తత్వజ్ఞానప్రకాశార్థం అహంకారమనాశ్రితాః,
స్వల్పాధారాజ్ఞముఖరాన్ మర్షయేన్న వివాదినః. ౩౨

పరోభూతేష్వనుక్రోశః తత్త్వజ్ఞానే పరా దయా,
యేషాం తేషామసంవాదనిగ్రహే నిరతా మతిః. ౮౩

వ్యా. మిక్కిలి బలశాలియైన యొకపశువు (పొట్టేలు) బలహీనముగానుండు కొన్ని పొట్టేళ్లగుమిలోఁజేరి తానుతోఁడేలి వేసము నుబూని బలహీనముగానుండు తక్కిన పొట్టేళ్లను బెదరించి కాలము గడపును. మరియు నాపొట్టేలు నిజమైన తోఁడేలును గనినప్పుడు తానుభీతిజెంది తనస్వభావస్థితి నే (పొట్టేలుగనె) యుండును. అత్తెరంగుననే నొకమాటకారియైన యజ్ఞానుడు తెలివిలేనివారిమూకలోఁ జేరి తనవాచాలత్వమును సాధనముగజేసికొని తక్కినవారిని ఏమరిచి తనను పండితునిగ జేసుకొని నటించును. అట్టి మూర్ఖుడు వాస్తవ్యమైనపండితుడు తటస్థపడినప్పుడు తా నవమతిజెంది నిజరూపము జెందును. మఱియు నట్టిమూఢుడు గొఱ్ఱెబొచ్చుచే గప్పికొను పొట్టేలువేసముబూనిన ముంగిస పొట్టేలినిజూచిన నవమతిజెందువిధముననుపరిభ్రమమొందును.అట్టివేషధారియగు మూర్ఖుడు పండితులతోఁ సంభాషణకల్గినప్పుడు కులభ్రష్టుడయిన యొక కుండుడు (జారుని వలనఁబుట్టిన భ్రష్టుడు) నిశ్చేష్టుడుగ నుండుభంగి శాస్త్రవాదమునందు మాటలాడజాలడు.

మఱియు, శాస్త్రపరిజ్ఞానము కొంచెముగకల్గినను మంచినడవడికకల్గి యడకువతో నుండువైద్యులను చూచినపుడు వారిని విద్వద్వైద్యుడు వాదింప జూడదగదు. అటుగాక గర్వితులైనవారిని పైజెప్పినప్రశ్నాష్టకముచే వాదించి వారియహంకారమును మొదలంట పోగొట్టనగును.

జ్ఞానహీనులగువారు తలతోకనెరుగక మితిమీరి దబ్బరలాడెదరు. గర్వాంధులై యుందురు. పండితులుగ నుండువారు మిక్కిలి వినయముగలవారై యుక్తముగ మితముగ సంభాషింతురు. వారు అహంకృతిని విడచి తనమనంబుననుండు వాస్తవ్యార్థమును వెలిబుచ్చుచు సంభాషించెదరు. అట్టిపండితులు స్వల్పజ్ఞానముకల్గి వదరుచుండుమూర్ఖులను సరకుచేయక వివాదముచే వారిగర్వము నణచవలయును.

మఱియు సర్వప్రాణులయందును దయయును, వాస్తవ్యవిషయములయందు అభిలాషయు కలపండితులు మూర్ఖులను నిగ్రహించుటకు పూనికతో నుండవలయును.

అసద్వైద్యనిరసనము, సద్వైద్యాశ్రయము.

మూ. అసత్పక్షాఽక్షణిత్వాఽర్త్తి దమ్భపారుష్యసాధనాః,
భవన్త్యనాప్తాః స్వే తన్త్రే ప్రాయః పరవికత్థకాః.
(పరవికల్పనాః) ౮౪

తాన్ కాలపాశసదృశాన్ వర్జయేచ్ఛాస్త్రదూషకాన్,
ప్రశమజ్ఞానవిజ్ఞానపూర్ణాః సేవ్యా భిషక్తమాః. ౮౫

వ్యా. పండితులు కానిమూర్ఖులను పైజెప్పినరీతిగ తంత్రాదివిషయముల ప్రశ్న చేసినపుడు వారు తమయజ్ఞానమును గ్రమ్మికొనుటకుగాను, మాపద్ధతికి మీశాస్త్రపద్ధతికి జతపడదనియు, మీతో నిప్పుడు వాదించుటకు అవకాశములేదనియు, మీకు బదులు

చెప్పుటకు నాకిప్పుడు తలనొప్పి మున్నగుబాధ కల్గియుండుటచే వలనుపడియుండ దనియుం సమాధానముచెప్పి కాలము గడపెదరు. లేక గర్వించి స్వతంత్రముగ పరుసము లాడి పండితుని యవమానింపజూతురు. ప్రాయికముగ నిట్టియుపాయముచేత ఇతరులను మూర్ఖులం మోసగింపజూతురు. కాలపాశముతో సమానమైన ఆట్టిశాస్త్రనిందకులైన నష్టమూర్ఖులను పండితులగువైద్యులు దూరముగ నిలపించవలెను. మఱియు శమదమాది గుణంబులును జ్ఞానవిజ్ఞానంబులును పూర్ణముగా గలవిద్వద్వైద్యులను సేవించుట ముఖ్య కర్తవ్యము.

ఈతంత్రాధ్యయనమున గల్గుముఖ్యప్రయోజనము.

మూ. సమగ్రం దుఃఖమాయత్తమవిజ్ఞానే ద్వయాశ్రయం,
సుఖం సమగ్రం విజ్ఞానే విమలే చ ప్రతిష్ఠితమ్. ౮౬
ఇదమేవ ముదారార్థం అజ్ఞానార్థప్రకాశకం,
శాస్త్రం దృష్టిప్రణష్టానాం యథైవాదిత్యమణ్డలమ్. ౮౭

వ్యా. మనస్సునకును శరీరమునకు సంబంధించిన యనారోగ్యరూపమైనదుఃఖము శాస్త్రపరిజ్ఞానములేనినాడు కల్గును. నిర్మలమైన శాస్త్రపరిజ్ఞానముండినయెడ దానినాధారముగ జేసికొని మనశ్శరీరసుఖరూపమైన యారోగ్యము నిలచియుండును. కావున మిక్కిలి యర్థపుష్టిగల యీశాస్త్రము తెలియనివిషయముల నన్నిటిని తెలుపుచు స్వల్పదృష్టిగల వారికి సూర్యమండలముబోలె సకలార్థప్రకాశికమై మిక్కిలి యుపకారకమై వెలయు చుండును.

అధ్యాయవిషయసంగ్రహము.

తత్ర శ్లోకాః—

మూ అర్థేదశమహామూలాః సంజ్ఞా చైషాం యథా కృతా,
అయనాన్తాః షడగ్ర్యాశ్చ, రూపం వేదవిదాం చ యత్ ౮౮
సప్తకశ్చాష్టకశ్చైవ పరిప్రశ్నస్సనిర్ణయః,
యథా వాచ్యం, యదర్థం, చ యద్విధాశ్చైకదేశికాః. ౮౯
అర్థేదశమహామూలే సర్వమేతత్ప్రకాశితం,
సఙ్గ్రహశ్చాయమధ్యాయః తన్త్రస్యాస్యైవ కేవలః. ౯౦
యథా సుమనసాం సూత్రం సఙ్గ్రహార్థం విధీయతే,
సఙ్గ్రహార్థం తథార్థానాం ఋషిణాః సఙ్గ్రహ కృతః. ౯౧

వ్యా. హృదయము నాశ్రయించియుండు పదినాడులవివరమును, వానికి మహా మూలములను సంజ్ఞకల్గుటకు కారణంబును ప్రాణధారణమునకు ముఖ్యకారణములైన అహింసాదులారును, ఆయుర్వేదవేత్తలస్వరూపంబును, ఏడువిధములగు ప్రశ్నములను

("కిమాయుః? కస్మాదాయుర్వేదః?" అను ప్రశ్నలేదుకు), "తన్త్రం తన్త్రార్థం" అని చూపబడిన ఎనిమిది ప్రశ్నములును, వానికుత్తరంబులును, అట్టి ప్రశ్నోత్తరంబులకు ప్రయోజనంబును, అల్పజ్ఞానముగల వైద్యులస్వరూపంబును, ఈవిషయములన్నియు నీయర్థేదశమూలీయమను నీయధ్యాయమున వివరింపబడినవి.

మఱియు నీయధ్యాయము ఈతంత్రమునందుగల విషయలనన్నిటిని సంగ్రహముగ దెలుపబడినవి గాన ఇయ్యది తంత్రార్థసంగ్రహరూపమైనది. ఈసూత్రస్థానమున తంత్రార్థములన్నియు ఒకదారమునం దనేకపుష్పముల సూత్రవిధముగ కూర్చియుండుటచే సూత్రస్థానమని మునివరులచే చెప్పబడినది.

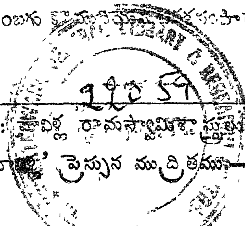
మూ. ఇత్యగ్నివేశకృతే తంత్రే చరకప్రతిసంస్కృతే సూత్రస్థానే
అర్థేదశమహామూలీయో నామ త్రింశోఽధ్యాయః.
అగ్నివేశకృతే తంత్రే చరకప్రతిసంస్కృతే,
ఇయతావధినా సర్వం సూత్రస్థానం సమాప్యతే.
ఇతి సూత్రస్థానం సమాప్తమ్.

వ్యా. ఇత్తెరంగున అగ్నివేశకృతంబును చరకమహర్షిచే సంస్కరింపబడినదియు నైన చరకసంహితయందలి సూత్రస్థానమున నర్థేదశమహామూలీయంబను నధ్యాయము సమాప్తము. మఱియు నీతంత్రమునందలి సూత్రస్థానంబును సమాప్తము

ఇతి విశ్వనాథరచితా వ్యాఖ్యా చరకస్య కౌముదీ చాన్ధ్రీ,
శ్లోకస్థానస్య సదా జీయాదాచన్ద్రతారకం నితలే.

ఇది శ్రీ శ్రీ శ్రీ కాళహస్తిసంస్థానాధిపాస్థానవిద్వదవతంస సర్వతంత్రస్వతంత్ర బ్రహ్మశ్రీ కుంభకోణము లక్ష్మీనృసింహశాస్త్రివరేణ్య చరణకమలసంసేవాసమాసాదితవాణినీయాదిశాస్త్రవిజ్ఞానసముల్లసితుండును అష్టాఙ్గహృదయ-చరహితసంహితా-మాధవనిదానాద్యాయుర్వేదతన్త్రాన్ధ్రవ్యాఖ్యాతయు శ్రీవైఖానసకులతిలక - ఆయుర్వేదమార్తాణ్డ-భిషఙ్మణి - వైద్యరత్న పణ్డిత డీవి గోపాలాచార్యసంస్థాపితాయుర్వేదాశ్రమాస్థానవిద్వాంసుండును ఉభయభాషాకవితావిరాజితుండును శ్రౌతప్రక్రియాధారేయుండును వేదవేదాఙ్గ శ్రౌతాభిజ్ఞ బ్రహ్మశ్రీ అగ్నిచిత్ సీతారామవాజపేయయాజి శ్రీమతి సీతాంబాసోమపీథినీసాధ్వీమతల్లికాంతసూనుండును ఉభయభాషాకవితాధురీణ శ్రౌతాగమధారేయ సుబ్రహ్మణ్యసోమయాజుల కనిష్ఠసహోదరుండును వ్యాకరణ విద్వాన్ పండిత విశ్వనాథశాస్త్రిచే విరచితంబగు కౌముదీనామ చరకసంహితాన్ధ్రవ్యాఖ్యానమున సూత్రస్థానము సమాప్తము.

చెన్నపురి : జొవిల్లి రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్సు వారి
'వావిళ్ల' ప్రెస్సున ముద్రితము.—1935.